

THE ADYAR LIBRARY SERIES

VOLUME ONE HUNDRED AND ONE

अमरकोशः

दाक्षिणात्यव्याख्योपेक्षः

AMARAKOŚ'A

[I]

WITH THE UNPUBLISHED SOUTH INDIAN COMMENTARIES

AMARAPADAVIVRTI OF LIᅅGAYASŪRIN
AND THE
AMARAPADAPĀRIJĀTA OF MALLINĀTHA

Critically edited with Introduction by

PROFESSOR A A RAMANATHAN

THE ADYAR LIBRARY AND RESEARCH CENTRE

© 1971 The Adyar Library and Research Centre
Adyar, Madras 20, India

SBN 0-7229-7455-8
ISBN 0 8356-7455-X

PRINTED IN INDIA

At the Vasanta Press, The Theosophical Society,
Adyar, Madras 20

ABBREVIATIONS

<i>Abhi Cint</i>	<i>Abhidhanacintamani</i> by Hemacandra, CSS, 1964
<i>Abhi Sam</i>	<i>Abhidhanasamgraha</i> , NSP, 1889
<i>Ak.</i>	<i>Amarakośa</i>
<i>ALB</i>	<i>The Adyar Library Bulletin</i>
<i>ALS</i>	Adyar Library Series
<i>Am</i>	<i>Amaramandana</i> by Krsnasūri, DCPRI, Poona, 1949
Bhanuji	Bhānuji Dīksita
BSS	<i>Bombay Sanskrit Series</i>
Comm	Commentary
CSS	Chowkhamba Sanskrit Series, Varanasi
DCPRI	Deccan College Post graduate and Research Institute, Poona
GOS	Gaekwad Oriental Series, Baroda
<i>IHQ</i>	<i>Indian Historical Quarterly</i> , Calcutta
<i>JOR</i>	<i>Journal of Oriental Research</i> , Madras
<i>Kīr</i>	<i>Kīrtarjunīyam</i>
<i>Kk</i>	<i>Kalpādrakośa</i> GOS 42, 1928
<i>Kumāra</i>	<i>Kumarasambhata</i>
Mallī	Mallīnatha
<i>Nam.</i>	<i>Namalīṅganuśasana</i>
<i>NCC</i>	<i>New Catalogus Catalogorum</i> , University of Madras
NSP	Nirnaya Sagar Press, Bombay
OBA	Oriental Book Agency, Poona
<i>Pt.</i>	<i>Amarakośa</i> with <i>Līṅgābhāṣṭīyam</i> and Telugu Comm., Vavilla Press, Madras, 1915
<i>Ragh</i>	<i>Raghurāmsa</i>
<i>Sūrin</i>	Līṅgāśurīn
<i>Svāmīn</i>	Kṣīrasvāmīn
TSS	Trivandrum Sanskrit Series
<i>Uttara</i>	<i>Uttararāmacarīta</i>
<i>Uś a</i>	<i>Uśāprakāśa</i> , CSS, 1911
अ. द.	अभिधानद्रव्यारली (धन्वन्तरीयनिघण्टु)

अने. स.	अनेकार्थसमुच्चयः (शाश्वतकोशः)
अ. मा.	अभिधानरत्नमाला (हलायुधः)
काद.	कादम्बरी
काम. नीति.	कामन्दकीयनीतिशास्त्रम्
किरा.	किरातार्जुनीयम्
कु. सं.	कुमारसंभवम्
टी. स.	टीकासर्वस्वम्
द्विसं.	द्विसंधानकाव्यम् (राघवपाण्डवीयम्)
ध. नि.	धन्वन्तरीयनिघण्टुः
नी. श.	नीतिशतकम्
मा. दी.	मानुजीदीक्षितीयम्
मो. प्र.	भोजप्रबन्धः
म. मार.	महामारतम्
म. स्मृ.	मनुस्मृतिः
मेघ.	मेघदूतम्
रघु.	रघुवंशम्
रामा.	रामायणम्
विक्रम.	विक्रमोर्वशीयम्
वै. प.	वैराग्यपञ्चकम्
शिशु.	शिशुपालवधम्
सौ. ल	सौन्दर्यलहरी
सं. म.	संगीतमकरन्दः

PREFACE

THE present critical edition of the *Amarakosa* with South Indian commentaries is based on the following MSS

MSS COLLATED FOR THE *Amarapadavortu* OF LINGAYASŪRIN

- 1 A Adyar Library Palm-leaf No 73403 33 fo
47 5 × 3 7 cm 9 lines in a page 66 to 75 letters
in a line Grantha Old Slightly injured
Clear writing First Kānda complete
- 2 B₁ Adyar Library Palm leaf No 68733 89 fo
37 5 × 3 cm 8 lines in a page 50 letters in a
line Grantha Old Injured Good writing
First Kānda complete and Second Kānda
incomplete
- 3 B₂ Adyar Library Palm leaf No 75424 62 fo
31 × 4 cm 9 lines in a page 50 letters in a
line Grantha Old Much injured Good
writing First Kānda complete
- 4 C Adyar Library Palm-leaf No 68734 35 fo
31 5 × 4 cm 8 lines in a page 42 letters in
a line Grantha Old Slightly injured Good
writing Contains the first Kānda breaking off
in the *Digvarga*
- 5 D₁ Adyar Library Palm leaf No 70545 73 fo
41 5 × 4 cm 7 lines in a page 56 letters in
a line Grantha Old Injured Good writ-
ing First Kānda complete The scribe adds

सर्वजिन्नामसवस्तरे मकरमासे षोडशदिने भानुवासरे
दक्षिणद्वारकाया दक्षिणविशिखाया श्रीनिवासाचार्येण लिखितम् ।

- 6 D₂ Adyar Library Palm-leaf No 73726 117 fo
39 4 × 2 3 cm 9 lines in a page 66 letters
in a line Telugu Old Slightly injured
Good writing Breaks off in the Vaisyavarga
in the second Kānda Date of copying Wed-
nesday, 12th day of the dark fortnight of the
Phālguna month in the year Prabhava
- 7 F₁ Adyar Library Palm-leaf No 68735 12 fo
37 5 × 3 6 cm 10 lines in a page 56 letters
in a line Grantha Old Good condition
Clear writing Second Kānda incomplete
ending in the middle of the Vanauśadhivarga
The first leaf contains a few lines from the
beginning of the first Kānda
- 8 F₂ Tirupati Palm-leaf No 1958 185 fo 40 2 × 3 1
cm 7 lines in a page 67 letters in a line
Telugu Old Good writing Second Kānda
with Telugu comm
- 9 G Adyar Library Palm-leaf No 68736 8 fo
38 × 4 cm 10 lines in a page 53 letters in a
line Grantha Old Slightly injured Good
writing Contains a fragment of the second
Kānda Begins with *osadhyo jatimatre syuh*
- 10 I Adyar Library Palm-leaf No 68731 169 fo
37 × 2 7 cm 7 lines in a page 66 letters in
a line Telugu Old Much injured Clear
writing Contains fragments of the first and
second Kānda s Begins with v 7 Extra
leaves found for pp 4 and 5.
11. J₁ Adyar Library Palm-leaf No 71275 60 fo
37 × 3 4 cm. 8 to 9 lines in a page 60 letters

in a line. Telugu. Old. Injured. Good writing. Contains the third Kāṇḍa only.

12. J₂ Mysore. Palm-leaf No. 1770. 90 fo. 40 × 3 cm. 8 lines in a page. 77 letters in a line. Nandināgarī. Old. Much injured. Good writing. Contains the second and third Kāṇḍa-s.
13. K₁ Adyar Library. Palm-leaf No. 74223. 42 fo. 44 × 3.7 cm. 7 lines in a page. 70 letters in a line. Telugu. Old. Injured. Good writing. Contains the first Kāṇḍa incomplete as the last fo. is missing. The fly-leaf contains 7 stanzas of salutation to various gods.
14. K₂ Government Oriental MSS. Library, Madras. Paper No. D 1697. 414 pp. 24 lines in a page. Telugu. Injured Complete.
15. K₃ Government Oriental MSS. Library, Madras. Palm-leaf No. R 1260. 252 fo. 43 × 3.2 cm. 8 lines in a page. Telugu. Slightly injured. Complete.
16. K₄ Adyar Library. Palm-leaf No. 68732. 119 fo. 42 × 3.6 cm. 6 lines in a page. 58 letters in a line. Telugu. Old. Injured. Good writing. Third Kāṇḍa complete. The scribe adds:
- यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥
17. K₅ Tanjavur. Palm-leaf No. 4960. 148 fo. 43 × 3.5 cm. 6 to 10 lines in a page. Grantha. Old. Slightly injured. Good writing. Complete.
18. K₆ Adyar Library. Palm-leaf No. 73922. 156 fo. 42 × 3.2 cm. 7 lines in a page. 58 letters in a line. Telugu. Old. Injured. Good writing. Contains the second and third Kāṇḍa-s complete. The scribe adds:

पार्थिवाब्दे नभोमाससितकामदिने ददौ । सीताराम-
प्रमोर्लिङ्गामट्टीय केशवद्विज ॥

- 19 O Adyar Library Palm-leaf No 74124 100 fo
42 × 3.5 cm 6 lines in a page 56 letters in
a line Telugu Old Injured Good writing
Contains the second and third Kānda s com-
plete Date of copying Monday, 13th day of
the bright fortnight of the month of Pusya in
the year Virodhikrt
- 20 T Adyar Library Palm-leaf No 73425 42 fo
42.5 × 3 cm 8 lines in a page 60 letters in a
line Grantha Old Slightly injured Good
writing Contains the first Kānda complete
- 21 U Mysore Palm leaf No 586 64 fo 40.5 × 3 cm
5 lines in a page 60 to 62 letters in a line
Telugu Slightly injured First Kānda com-
plete
- 22 W₁ Trivandrum Paper No 5231 50 fo 30.6 × 15
cm 11 lines in a page 36 letters in a line
Devanāgarī Good condition First Kānda
complete
- 23 W₂ Trivandrum Paper No 1228 393 pp 28 × 22
cm 20 lines in a page 25 letters in a line
Devanāgarī Good condition Contains the first
and second Kānda s Breaks off in the middle
of Śudravarga Date of copying 17 10 1102
(M E)
- 24 Y Tirupati Palm leaf No 1907 79 fo 46 × 2.5
cm 5 lines in a page 74 letters in a line
Grantha Old Injured Good writing First
Kānda complete
- 25 Z₁ Tirupati Palm leaf No 4231 79 fo 38.6 × 3.1
cm 7 lines in a page 61 letters in a line

Telugu Old Fairly good condition Third
Kānda complete

MSS COLLATED FOR THE *Amarapadaḥariyāta* OF
MALLINĀTHA

- 26 A₁ Adyar Library Palm-leaf No 68740 46 × 3 cm
7 lines in a page 90 letters in a line Telugu
Old Injured Good writing Complete in three
Kānda-s Full of scribal errors
- 27 B₁ Government Oriental MSS Library, Madras
Palm-leaf No D 1696 333 fo 7 lines in a
page Telugu Good condition Appearance
new Fo 23 is numbered 61 The succeeding
leaves are numbered in order thereafter
Complete
- 28 B₁ Government Oriental MSS Library, Madras
Palm-leaf No R 1930 58 fo 6 lines in a page
Telugu Good condition Fo 1, 37 to 39 and
56 are left blank Contains the first Kānda
complete
- 29 C₁ Tirupati Palm-leaf No 4176 41 fo 47 × 3 8
cm 8 lines in a page 82 letters in a line
Telugu Worm-eaten Third Kānda complete

The learned commentary of Bommaganṭi Appayārya was available only for the third Kānda It will be printed in a further volume and the MSS collated for the third Kānda will be described in that volume

We express our thanks to the Ministry of Education, Government of India, for their grant-in-aid towards the publication of this volume We are also thankful to the authorities of the Government Oriental MSS Library, Madras, the Tanjore Maharaja Serfojī's Sarasvatī Mahal Library, The Oriental Research Institute, University of Mysore,

The Oriental Research Institute and MSS. Library, University of Kerala, Trivandrum; and Sri Venkateswara University Oriental Research Institute, Tirupati, for lending their MSS. Dr. V. Raghavan and Dr. K. Kunjunni Raja, Advisers to the Adyar Library and Research Centre, rendered help in the preparation of this work in various ways which we gratefully acknowledge. Sri K. T. Venkatarama Sarma helped in the collation of the first Kāṇḍa and the preparation of the index of authors and works and Pandit T. H. Visvanathan read the proofs and saw the work through the press along with the editor.

July 1971.

RADHA BURNIER

Director,

Adyar Library and Research Centre

CONTENTS

	PAGE
ABBREVIATIONS	v
PREFACE	vii
INTRODUCTION	xv
प्रथमकाण्डः	१-१८४
१. स्वर्गवर्गः	१-१०
२. व्योमवर्गः	१०-१
३. दिग्बर्गः	११-७३
४. कालवर्गः	७३-९१
५. धीवर्गः	९१-१०२
६. वाग्वर्गः	१०२-१७
७. शब्दादिवर्गः	११७-९
८. नाट्यवर्गः	१२०-४१
९. पातालवर्गः	१४६-८
१०. भोगिवर्गः	१४८-१३
११. नरकवर्गः	१५३-१
१२. वारिवर्गः	१५६-८४
द्वितीयकाण्डः	१८५-६४८
१. भूमिवर्गः	१८५-९४
२. पुरवर्गः	१९५-२०९
३. शैलवर्गः	२०९-१४
४. वनौषधिवर्गः	२१५-३२४
५. सिंहादिवर्गः	३२४-६१

PAGE

६	मनुष्यवर्ग	३६२-४९०
७	ब्रह्मवर्ग	४१०-८४
८	क्षत्रवर्ग	४८४-९९३
९	वश्यवर्ग	९९३-६२०
१०	शूद्रवर्ग	६२१-४८

INTRODUCTION

THE *Namalingānusāsana*, or the *Amarakosa* as it is popularly called after the name of its author Amarasimha, is the most celebrated and authoritative ancient lexicon in the Sanskrit language. Intimate acquaintance with the *Amarakosa* was considered as an essential requisite for a Sanskrit scholar. It is the lexicon most profusely quoted by the commentators on Sanskrit literature. It is concise, comprehensive and indisputably the most memorized dictionary in the world.¹ Its position is similar to that of the *Concise Oxford Dictionary* in English, as most people refer to it and only some advanced scholars have the need to look into more elaborate lexicons. There is hardly any Sanskrit scholar worth the name who is not acquainted with some line or other of this *kosa*.

It is said that the work of Amara is *sanātana* (perpetual or most ancient) *amaro 'yam sanatanah*². No greater tribute can be paid to his thorough mastery of the grammar of Pāṇini than the popular humorous saying that he robbed all the authoritative interpretations of Patañjali's *Mahābhāṣya*

अमरसिंहो हि पापीयान् सर्वं भाष्यमचूचुरत् ।³

Malh says in one of his concluding verses at the end of Kānda III that the immortality of Amara's *Namalingānusāsana* is assured as this faultless work will last as long as the moon and the stars shone in the sky

कवेरमरसिंहस्य कृतिरिया मुनिर्मला ।

आचन्द्रतारकं स्येयान्नामलिङ्गानुशासनम् ॥

¹ Ak is committed to memory at an early age by pupils

² Ik, BSS, 1886, Introd p 1

³ Ak, NSP, Bombay 1905, p 1

In the beginning of the *Dharamakosa* (12th cent), in verses 2 and 4 respectively, are to be found 'yasya jñānadayāsindhoh', the very beginning of the *Ak*, and 'samāhṛtyānyatanirāni' (v 2) ¹.

Owing to this popularity, numerous commentaries have been written on it in Sanskrit as well as the regional languages of India ². It was translated into Chinese by Gunarāta of Ujjayini in the 6th cent A D ³. In Italy, the text in Grantha script with an Italian translation was published in 1798 ⁴. An edition in French appeared in two volumes in Paris (1839, 1845) ⁵. The *kośa* was studied in Tibet also, for there is a Tibetan version of it published in 1912 ⁶. Thus the literature connected with the *Ak* forms a literature by itself (See *New Catalogus Catalogorum*, vol 1 (rev), pp 318-32).

The earliest beginnings of lexicographical literature in Sanskrit are the Nighantu-s. They are a collection of Vedic words, intended mainly for helping the interpretation of Vedic texts. The *Nirukta* of Yāska, who is considered older than Pāṇini (4th cent B C, Keith), is a commentary on the Nighantu s and the most important work of this class. We find in it the derivation and explanation of many

¹ Ed DCPRI, Poona 1968, p 1

² The principal eds are

(a) *Ak* with comm of Maheśvara, ed V Jhalakikar and Dr R G Bhandarkar, BSS, 1886

(b) *Nam*, ed Anundoram Borooah (incomplete), Berhampore 1887

(c) *Nam* with comm of Ksirasvamin, ed V G Oka, Poona 1913

(d) *Nam*, rev ed, OBA Poona 1941

(e) *Ak* with comm of Bhanuji Diksita NSP, Bombay 1903

(f) *Nam* with comm of Sarvananda, *Tikasarasvasya*, TSS 38, 43, 51, 52

³ Max Muller, *India What can It Teach Us?*, p 320

⁴ NGG, vol I (rev), ed V Raghavan p 324

⁵ *ibid*

⁶ Ed S C Vidyabhūšana, *Bibliotheca Indica*, 1912

Vedic words, and it may thus be considered as the ancestor of the later lexicographical works¹ But whereas the Nighantu s contained not only nominal forms but also verbal ones, the later *kosa-s* restricted themselves to the nominal forms and the indeclinables Further, the Nighantu-s confined themselves to the Veda-s,² whereas the *kosa-s* dealt with words in classical literature As in the case of other ancient and mediaeval technical works in India, the *kosa-s* were composed in verse so that they could be committed to memory with comparative ease

Even within the classical period, Amara had a number of predecessors in the field Ksirasvamin (11th cent) mentions that Amara was confused by Bhāguri's identification of a class of prickly nightshade, Nidigdika, with Brhati whereas the two are clearly distinct plants

बृहती तु निदिग्धिकेति भागुरिवाक्याद् ग्रन्थकृद् भ्रान्त ; यतोऽनयोर्महान् भेदः ।³

In the Vaisya-varga (p 148) we meet with the remark of Ksirasvamin that Mālākāra was led astray by mistaking *sara* for *śara* in Bhāguri's statement, *etac ca drapsam śaram* and that Amarasimha was in his turn misled by the latter It is thus clear that in the opinion of Ksirasvamin, Bhāguri and Mālākāra preceded Amarasimha⁴ Amara himself says in the beginning of his work that he had collected together a number of lexicons then available *samahrtyanyatantrani* (p 3)

There is an enumeration of twenty six *kosa s* and authors of lexicons, among whom Amara is called *sanatana*⁵ This enumeration is welcome, but the predecessors of Amara such

¹ K. Kunjunni Raja, *Indian Theories of Meaning* ALS 91 p 33

² Keith, *History of Skt Literature*, p 412

³ Ak Poona ed 1941, p 104

⁴ Ak, K. G Oka's ed, Introd p 5

⁵ Ak, BSS, 1886, Introd p 1

as Vācaspati, Vyādi and Bhāguri are mixed up with authors later than Amara, and hence the list is of no chronological value. More to the purpose is the statement of Kesava (A D 1660) in his *Kaḥpadrukosa*

कात्यवाचस्पतियाडिभागुर्यमरमङ्गल ।
साहस्राङ्गमहेशाद्या विजयन्ते जिनान्तिमा ॥¹

Svamin, the earliest available commentator on Amara, mentions the name of Kātya respectfully, citing him a number of times, e g

यत्कात्य — आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ द्वौ मासावृतु स्मृत ।²
(Kālavarga, p 81)

The name of his *kośa* seems to be *Namamala*,³ for a line quoted by Vamana (8th cent A D)⁴ in his *Kavyalankarasutravrtti* (I 3 6) as *Namamalapratikam*, a portion of *Namamala*, has been ascribed to Kātya by Svamin

यत्कात्य — नीविराग्रन्थन नार्या जघनस्थस्य वासस ।⁵

The second name in the list, Vacaspati, is mentioned in the same line with Bhāguri and Vyādi by lexicographers like Purusottamadeva,⁶ Mahesvara⁷ and Hemacandra⁸ and from a verse in the *Haravali* it appears that his work is *Śabdamaṇava*

शब्दार्णव उत्पलिनी ससारावर्त इत्यपि ।
कोशा वाचस्पतियाडिविकमादित्यनिर्मिता ॥ (V 275)

¹ Kk GOS ed p 1 v 2

² Ak Poona ed p 35

³ Kk GOS ed Introd p xiii

⁴ A Sankaran *Rasa and Dhvani* Univ Madras 1929 p 29

⁵ Ak Poona ed p 322

⁶ *Haravali* (Abhi Sam) NSP 1889 v 275

⁷ *Īśita* CS^s 1911 v 16

⁸ *Abhi Gini* Introd v 3

The work seems to be a collection of synonyms, often giving the correct sounds of words and other forms of the same word ¹ But according to an anonymous commentary on the *Ak*, the lexicon of Vācaspati is named *Nirnayadīpikā* ²

Vyādi is the third name, his work being lost, it cannot be said definitely whether he is the author of the *Samgraha* mentioned in the *Mahabhasya* or of the *Utpalini* mentioned by Purusottama in the *Haravali*. About the *Samgraha* Patañjali says in his *Mahabhasya*,

सम्रहे एतत् प्राधान्येन परीक्षितम् (I 1 1)

on which Kaiyata gives the gloss *granthaviseśe*, which is further amplified by Nāgojibhatta as a work consisting of one hundred thousand verses ³ It is more probable that Vyādi's work is *Utpalini* as mentioned in the *Haravali*, for quotations from Vyādi's work are frequently given by Svāmīn and later commentators on Amara such as Malli

‘अमृत दिवि खे मोक्षे’, ‘यज्ञशेषेऽमृताशने’ इत्युभयत्र व्याडि (p 3)

‘किसल स्यात् किसलय पुसि क्लीवे च पल्लवम्’ इति व्याडि (p 224)

But according to Sarvānanda, ⁴ Vyādi's work, like that of Vararuci, deals with genders of words only ⁵ But Amara-candra ⁶ says that the *Utpalini* is a composition of Vyādi, for he cites twice in his *Kavyakalpalatāparimāla* from the *Utpalini* with the words ‘*vyadikṛto'upalinimadhyat*’ ⁷

¹ कृष्ण पाक पलो कृष्णपाकपल, etc Malli (p 255)

² JOR, Madras VI p 272

³ सम्रहे व्याडिकृतो लक्षश्लोकसंख्यको ग्रन्थ इति प्रसिद्धि (CSS ed, p 20)

⁴ *Tikasarasva* TSS 38, I p 2

⁵ यत्स्त्रिक्राण्डोत्पलिन्यादीनि नाममात्रतन्त्राणि, व्याडिवररच्यादिमणीतानि तु लिङ्गमान-तन्त्राणि (ibid, p 3)

⁶ JOR Madras, VI, p 272

⁷ *AA*, GOS, Introd p xi

The next author is Bhāguri. There are nearly twenty quotations from his work in Svāmin's commentary; he is also often cited by Sarvānanda¹ and others, including Malli., who cites him a number of times.

‘गन्धर्वपुत्रश्चेति ज्ञेयाः सारङ्गजातयः’ इति भागुरिः (p. 334)

‘वाहित्यं वातकुम्भाघः’ इति भागुरिः (p. 507)

His work was probably called *Trikāṇḍa*, different of course from Amara's work which also goes by that name: for this we have the authority of Puruṣottama, the author of the *Bhāṣāvṛtti*.²

According to tradition Amara is believed to have been one of the ‘nine gems’ in the court of the legendary king Vikramāditya, the founder of the Vikrama era, whose identity is a mystery, and who is generally believed to have flourished in the first century B.C. The basis for this tradition is the well-known verse from *Jyotirvidābharaṇa*, *Dhanvantarikṣapaṇakāmarasiṃha* . . .³ He is earlier than the 6th cent. A.D.; for the *Ak.* was translated into Chinese by Guṇarāta, evidently a Buddhist.⁴ The earliest quotation from his work has been traced by Dr. R. G. Bhandarkar to the *Nyāsa* of Jinendrabuddhi, who has been shown to have flourished in the beginning of the 8th cent. A.D.⁵ The line in question is ‘*tantraṃ pradhāne siddhānte*’ (*Ak.*, III. 3. 186) which is found quoted in the *Kāśikāvivarāṇapañcikā*.⁶ A reference to *Amarakośa* is also found in the *Amoghavṛtti*,

¹ तथा च भागुरिः—‘कोपमाहुर्हिरण्यं च हेमरूपं कृताकृतम्’, *Tikāsarvasva*, III, p. 230. He quotes him 15 times.

² *JOR*, Madras, VI, p. 253.

³ धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्खवेतालमदृषट्कर्पूरकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः समायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

⁴ Max Muller, *India, What can It Teach Us?* (p. 328), quoted in K. G. Oka's ed. of *Ak.*, p. 9, and in *Kk.*, GOS ed., vol. I, p. xvii.

⁵ S. K. Belvalkar, *Systems of Skt. Grammar*, p. 38.

⁶ *Ak.*, Oka's ed., p. 9.

commentary on his *Śabdanusāsana* by Abhinavasākatāyana, which was written between A D 814 and 867¹ K G Oka also contends that Amara lived before Candragomin's Vyakarana from which the grammarian Vasurāta (A D 480)² is said to have learnt his grammar 'A justifiable inference from this (II 4 23) and many other *sūtra s* is that Candra's grammar was not prior to Amarasimha when he wrote his work'³ As Keith remarks, the lower limit of his date is dubious,⁴ but we have the upper limit in Gunarāta's Chinese translation in the 6th cent and we may not be wrong if we assign him to the 4th cent A D

Amara has been considered a Buddhist and that may be the reason for the translation of the *Ak* into Chinese by Gunarata Svamin is of the view that the first verse in the *Ak*, '*yasya jnanadayasindhoh*' has been set forth as the *mangalashloka*, paying homage to Jina, for the purpose of fulfilling the desire to complete the work without impediments⁵ Sarvananda states that though the salutation is not made to the Buddha expressly the epithet *jnanadayasindhoh* is intended to denote the characteristics of Śākyamuni, i e the Buddha⁶ He further suggests that the name of the Buddha has not been mentioned as the author was apprehensive of neglect of his work by orthodox Hindus who disliked the Buddhist heretics⁷

It is no doubt difficult to disregard the traditional view as propounded by these ancient commentators, but this

¹ V Raghavan ed *AGC* vol I (rev) p 307

² S K Belvalkar, *Systems of Skt Grammar* p 58

³ *Ak* Oka s ed p 8

⁴ Keith, *History of Skt Literature*, p 413.

⁵ इत्य ग्रन्थारम्भेऽमीष्वित्तिसिद्धिहेतु जिनमनुस्मृत्याह । *AK* Poona 1941 p 2

⁶ अत्र चानुचोऽपि शान्त्यलक्षणागो शान्त्यादिभि स्पष्टं प्रतीयते ।

AK, TSS 38 I p 2

⁷ बौद्धदर्शनसिद्धेरेण इह प्रवृत्तिर्न स्यादित्यतोऽत्र बुद्धपदोपादानं न कृतं कविना ।

ibid p 3

view has been criticized by other ancient commentators who try to establish that Amara was an orthodox Hindu. They interpret the first verse as a glorification of Lord Visnu and the sea. Neither Sūrin nor Mallī refers to any suggestion of the Buddha in the verse. The former explains

अस्य विष्णो क्षयो निवासोऽक्षय । (p 1)

and the latter has

अनेन परब्रह्मशब्दब्रह्मणोरुपाभित्तराचरिता । (p 3)

Bhanuji on the other hand emphatically denies any reference to the Buddha or to Jina

स्वामी तु—‘जिनमनुस्मृत्य’ इति स्मरणलक्षणं भङ्गलाह । तत्र । जिन-
वाचकपदस्यात्रादर्शनात् . . अमरकर्तुर्जैनत्वे प्रमाणाभावाच्च¹ ।

In the Brahmavarga of the second Kānda he says

यूषां तर्भ . . प्रणीतं सस्कृतोऽनल । समूह्य परिचर्यापचर्यावभौ
प्रयोगिण । (pp 461-2)

These details of the sacrifice could hardly be within the ken of a Buddhist. Minute details are furnished for the performance of the Śrāddha ceremony,

पर्येषणा परीष्टिश्च . सनिस्त्वध्येषणा (p 469)

and of Vedadhyayana,

पाठे ब्रह्माञ्जलि . . (p 472)

स्वाध्याय स्याज्जप सुत्यामिषव सवनं च सा ।

सर्वैर्नसामपश्चसि जप्यं त्रिद्वघमर्षणम् । (p 477)

There are again minute details such as

अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैव स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम्² । (p 478)

¹ Ak, NSP ed, 1905 p 2

² Incidentally, when Amara is obliged to change the metre for

ध्रुवोपभृज्जुहर्ना तु सुवो भेदाः सुचः स्त्रियः ।

उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्व्य कतौ हतः ।

परंपराकं शसनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् । (p. 465)

Considering the intimate knowledge he exhibits of the Vedic rites, it is possible that Amara was a Hindu who turned Buddhist in the latter part of his life when the *kośa* was written.

The words in the *Ak.* are classified and arranged according to topics as in the modern *Thesaurus of English Words and Phrases*. The *Amarakośa* (Eng. trans. by Colebrooke, Serampore 1808) must have influenced P.M. Roget in preparing his *Thesaurus*, for in his Introduction he refers to 'the *Amera Cosha, or Vocabulary of the Sanscrit Language, by Amara Sinha*' as the earliest attempt to construct a systematic arrangement of ideas with a view to their expression (p. xxvi, 1936 ed.).

Amara has managed to put in a little less than 1500 Anuṣṭubh verses a very large number of words, some of them most refractory,¹ giving all the necessary information regarding meaning and gender in the three Kāṇḍa-s of his work. The first Svarādīkāṇḍa has twelve sections or Varga-s, according to Sūrin's commentary, on Svar (69½), Vyoman (1½), Diś (35), Kāla (31½), Dhī (17), Vāc (21½), Śabdādi (4), Nāṭya (38), Pātāla (3), Bhogin (8), Naraka (3½), and Vāri(45). The second Bhūmyādīkāṇḍa has ten Varga-s: Pṛthvī (18), Pura (20), Śaila (8), Vanausadhi (169½), Simhādi (43), Manusya (139½), Brahman (57½), Ksatra (119½), Vaiśya (111) and Śūdra (47). The third Sāmānyakāṇḍa has five Varga-s: Viśesyaniḡhna

inclusion of certain refractory words in the same place, he chooses some of the most musical varieties such as Vidyumālā here and Pramānikā in

प्रमाणं निवर्द्धनं निकारणं निशरणम् (p. 549),

which enliven to some extent such a dry subject as a string of synonyms.

¹ दाराः, चल्बजाः (pp. 365, 316).

is an improvement on the existing usage (*pratisamṣkṛtaiḥ*). In the fourth stage these selected words are classified according to subjects, Varga-s, such as those dealing with celestial objects, etc. And finally the words are listed along with genders as completely as possible (*sampūrṇam ucyate*).

Although Amara himself is quite definite in the division of the *kośa* into three Kāṇḍa-s and the various Varga-s, some scholars, notably in Germany, have further subdivided¹ the Varga-s into Kīṭaparakaranam (p. 337), Aśvaprakaranam (p. 515), Pāśupālyam (p. 588), etc. In the third Kāṇḍa alone there is a difference of opinion; the commentator Svāmin considered the section on homonymous *avyaya*-s as part of the following Avyaya section, whereas other commentators have generally added this to the Nānārtha section. The commentator Bommaganti Appayārya has discussed this question at length in the beginning of the Nānārtha Avyaya words. Setting forth arguments on both sides he has come to the conclusion that the *avyaya*-s are separate words and both the sections of the *avyaya*, homonymous and synonymous, should go together and that the Nānārtha section promised at the beginning of the third Kāṇḍa by Amara begins with *kānta* words and ends with *hānta* words. 'The *nānārtha avyaya*-s are also arranged by their finals, although not shown as such in any MS or edition. Purusottama expressly mentions this in his *vaṃamur-deśanā* and it has been discussed by Ramānātha and others'.² But as the beginning of the homonymous *avyaya*-s is '*avyayāḥ pare*' (III. 3. 239) and as it forms the latter part of the line in the verse dealing with *nānārtha*, it is hardly likely that it forms a separate Varga.

In the first Kāṇḍa alone there is a serious difference of opinion. The commentator Rāyamukūṭa considers that the Svargavarga extends up to the Nāṭyavarga; the commentaries

¹ These sub-sections or Prakarana-s are mentioned by Sūrin.

² *At.*, Boroah's ed., p. iv.

of Svāmīn and others in Bengali script have the words ' *iti svargavargah* ' at the end of the Nāṭyavarga ¹ This is peculiar to the Bengali MSS and not found in MSS in other scripts Moreover this is opposed to the statement of Amara himself who, in the penultimate verse ending the first Kānda, has clearly stated,

उक्त स्वयमदिक्कालधीवाक्छब्दादिनाद्यम् । (p 183)

dividing the sections as Svar, Vyoman, etc and further has the concluding line

स्वरादिकाण्ड प्रथम साङ्ग एव समर्थित ।

Thus the names given by Amara to the three Kanda s are Svarādi, Bhūmyādi and Sāmānya respectively

' The text of Amara has been preserved with a fidelity which is not remarkable if we consider the rare attention it has received during the last ten centuries ' ² But the MSS show a very large number of variants and they are generally attributed to a deliberate transfer from the commentaries to the text or due to mistakes committed by scribes This is possible as Svāmīn, Mallī and other commentators add a good many lines supplementing the text and ignorant scribes may have transferred them to the text There is also the possibility of confusion due to the similarity of certain sounds A classical illustration of a variant in the text due to this cause is *jadqam dhanam* which Subhūticandra has adopted as the text in his *Kamadhenu* whereas *pādabandhanam* is the text adopted by Svāmīn and the later commentators

मुनूतिटीकाया तु यादव धनमिति पठितम् (Mallī, p 589)

Sometimes transfer of whole verses has taken place from the commentaries In the first Kānda there are thus a number of verses and hemistichs, e g on Viṣnu, Lakṣmī, etc

¹ *ibid*

² *It*, Borooah s ed Introd p 1

गदाग्रजो मुञ्जकेशो दाशार्हो दशरूपधृत् । (p 17)

इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा । (p 20)

In the second Kanda a whole verse, '*vipula gahvari*' has been added to synonyms of the earth (p 185) The spurious character of these additions can be determined by the treatment accorded to them by well known commentators. If they commented on them they may be taken as a genuine part of the text. 'This has been forgotten by Bhanuji in some places, but the Bombay ed generally marks them as spurious'¹ But other commentators such as Mukuta, Surin, Malli and Bommaganti are very clear in such cases. They have left them out as spurious additions but have taken care to note doubtful cases (Surin, pp 17, 24)

Śriharsa, a late writer of the Telugu country, has written a short work called *Amarakhandana*² assailing Amara's lexicon 'as poor in the words, alternate forms and gender indications'³ Amara has failed to follow the principles laid down by himself at the beginning of his work. In the first place his synonyms are very meagre, a large number found in other lexicons having been omitted, e.g. he gives only Uccaisravas, Matali and Nandana for Indra's horse, charioteer and garden respectively whereas other lexicons give a number of other well-known names

'हय उच्चैश्रवा नीला(१)शुभ्राङ्ग शक्रवाहन' इत्यादि पर्यायरत्न-मालाविरचिनमस्ति । किंच 'मातलिर्माकलि शक्रमारथिस्तु हयकप' इति रमस । (JOR, V, p 17)

The answer given by *Amaramandana* against the charge is that Amara has taken, for his concise work, only words in greater currency

¹ *loc cit*

² JOR V pp 16 '6 ed T R Chuntamani

³ *Amaramandana* of Kṛṣṇasuri Poona 1909 ed V Raghavan Introd

असत्परिष्कृतसंक्षिप्तपदानैव तदोपपरिहार सुकर । (Am , p 23)

As for the criticism that a large number of words have been given to denote fish,

पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डज (p 166)

ignoring the principle of *samksepa*, the answer is that these words too are in greater currency and hence could not be omitted

प्राचुर्यस्यैव विवक्षितत्वे बाधाभावाच्च (Am , p 23)

The *kosa* of Amara is no doubt admirable but perfection should not be attributed to him, for it will only injure the true greatness of the author, instead of furthering it. No doubt the last section, *Lingadisamgrahavarga*, illustrates the brilliance and range of his perceptiveness. But some of his omissions too are somewhat glaring. Among some of the well known words that he omitted is *kakudmat* (a humped bull, *Ragh*, IV 22) which is as old as the *Rgveda*. But it must be said in justice to him that he was conscious of the omissions in his concise work and hence he said in the concluding portion of his work,

शेष तु ज्ञेय शिष्टप्रयोगत ।

The text of Amara in this edition is based on the three South Indian commentaries, *Lingayasūrin's Amarapadavivṛti*, *Mallinātha's Amarapadāpariyāta* and (in the third Kānda) on *Bommaganti Appayārya's Amarapadavivarana*. There are a very large number of variants, which have been mentioned by the commentators themselves or are given in the footnotes

LINGAYASŪRIN'S AMARAPADAVIVṚTI

Lingayasūrin, the author of the *Amarapadavivṛti*, the first comm given in the present edition, is also known as *Linga*

or Lingābhatta, and his work is popularly known as *Linga(Linga)bhattiyam*. From the Telugu meanings that he adds to the terms in the *Vanausadhivarga* of Kānda II and from the fact that most of the MSS containing his comm are in the Telugu script, he may be considered to have been a native of Āndhradesa. His father's name was Vangala Kāmaya Bhatta according to the colophons. In the introductory verses of his comm Sūrin speaks respectfully of Kṣīrasvāmin and others whose works he carefully considered before writing his own.

पदवाच्यप्रमाणज्ञै क्षीरस्वाम्यादिसूरिभि । कृतान् ग्रन्थान् समालोच्य (p 1)

Svāmin's date is known to be the second half of the 11th cent. as he quotes Bhoja (11th cent)¹ and is in turn cited by Vardhamāna (12th cent)² in his *Ganaratnamahodadhi*³. Sūrin also quotes Bhojarāja's views when he explains the words to denote the Gandharva-s Hāhā Huhū as they were considered indeclinables by him.

हाहा ह्रह्र इत्यालपानुकारात् नामद्वयम् । एकनामेत्येके । अव्ययाविति भोजराज ।
(p 37)

Thus the lower limit of Sūrin's date may be considered as A D 1150.

Mall, whose period may be assigned approximately to the 14th cent⁴ is greatly influenced by Sūrin as can be inferred from a number of identical lines in the works of both and from his express mention of the *Linga(Linga)bhattiyam* (p 144). He quotes with approval some of Sūrin's explanations, though he does not mention the source by name. Describing *indrāyudha* (rainbow) he gives almost the same line as Sūrin.

¹ Keith *History of Skt Literature* p 292

² A D 1140 S K Belvalkar, *Systems of Skt Grammar*, p 53

³ *At*, K G Oka's ed, *Introd* p 3

⁴ For a discussion on his date, see p xlvii below

मेघप्रतिफलिननानावर्णस्य धनुराकारेण दृश्यमानस्य सूर्यकिरणस्य नामेति केचित् । (p 57)

Identical again is the meaning given by both for *samdhyā* (twilight)

दिनान्तादुपरि घटिकात्रयात्मकस्य सूर्योदयात् प्राक् पञ्चघटिकात्मकस्य च कालस्य नामनी । (p 75, 11 3-4 and 15-16)

and *prasavaka* (the belly of a lute below the neck).

दण्डावलम्बनायालाबूमूलनिक्षिप्तसदंशाकारसारदास्नाम । (p 125), and *kupaka* (hole dug in the sandy bed of a river):

शुष्कनद्यादौ जललाभाय क्रियमाणगर्तनाम (p 161)

When dealing with the word *jṛmbha* (yawn), Mallī mentions the *Āngabhāṭṭīyam* by name and politely suggests that his interpretation of the word as ' yawning ' is not in accordance with the explanation given in the *Vaijayanṭi*, the favourite¹ of Mallī. In another place, while explaining the word *secana* (p 164), he adversely criticizes Sūrin without mentioning his name. It is clear from a large number of such examples that Mallī has utilized Sūrin's commentary.

The work of Sūrin is a very valuable accession to the lexicographical literature in Sanskrit. Whereas commentators of lesser merit have sunk into oblivion, Sūrin's commentary has all along been well received, especially in the southern region. The astonishingly large number of variants in his comm. as testified by more than a score of MSS. collated may be considered as a sign of his popularity. He explains all the words of Amara, assigning a distinct origin to each word in the vocabulary. He combines conciseness of expression with fullness of treatment. His motto is similar to that of Mallinātha, the celebrated commentator on the Mahākāvya-s.

¹ Mallī quotes 213 times from the *Vaijayanṭi* in the first two kānda-s

नामूल लिख्यते किञ्चित् नानपेक्षितमुच्यते ।

Simple but striking are some of the illustrations that Sūrin furnishes to bring out the different genders in which a word may be used when explaining Amara's text. For example,

त्रिण्वेव भेद्यगामि यत्, is explained as कष्टा सेवा, कष्टो भृत्यभाव, कष्ट व्याकरणम् (p 155)

Surely *kastam vyakaranam* which is given by Patañjali himself in his *Mahābhāṣya* will be better appreciated by students learning grammar, than *kastam visabhaksanam* given by Mallī. There are some words such as *varga*, *samgha*, *lula* and *yūtha* which appear to have the same general meaning of a 'group', but which have to be used distinctly according to the objects to be indicated. Surin gives apt illustrations, the word *varga* being employed in such cases as *prānvargah*, *kavargah* (group of gutturals), *samgha* in *paksisamghah* (flock of birds), *sārtha* as in *vanuksārthah* (caravan of merchants), *kulam* as in *brāhmanakulam* (assembly or family of Brāhmana-s) and *yūtham* as in *gajayutham* (herd of elephants) (pp 359 60)

Surin gives the derivations of words, and brings out their full significance unlike some of the principal commentators who lavish attention on the minute details of grammar, leaving the explanations to take care of themselves. Svāmin no doubt derives most of the words, but in many places the explanation is not full and in some places positively meagre. Worse is the position in Bhānuji's comm., his derivations are full of grammatical lucubrations, but he explains fully only a very few words. The word *ayattah* (a dependent) in Amara (III 1 16) is dealt with thus

आयतते स्म । 'यती प्रयत्ने' । अङ्गमेकत्वात् क्त । (p 411)

whereas Sūrin explains the meaning as 'a person employed in a particular work'

आयत्यते एककर्मसु नियुज्यत इत्यायत्त । 'यती प्रयत्ने' ।

In the same context the word *nighnah* (dependent) is explained by Bhānujī as

निहन्यते निगृह्यते । हन्ते घञर्थे क ।

whereas Sūrin says

[निहन्यते] नियम्यते प्रभुणा तिरस्क्रियत इति निम्न ।

Svāmīn has

निहन्यते निम्न । घञर्थे कविधानम् (p 239)

Sarvānanda's explanation too is meagre in most places, though the grammatical derivation is full For *nighnah* he has

निहन्यत इति निम्न । घञर्थे क ।

and for *ayattah* he has *yati prayatne, ktah* (IV, pp 7-8) ¹

The word *ajth* (battle) is explained by Svāmīn as

आ-अज्यन्ते क्षिप्यन्तेऽत्राजि (p 197),

by Sarvānanda as

अज गतिक्षेपणयो । 'अज्यतिभ्या च' इति इण् । बाहुलकान्न घीभाव । आजि
(III, p 139),

and by Bhanujī as 'ajanam "aja gatau"' He then gives a number of grammatical rules to show the correctness of the form (p 343) Sūrin here has

अजन्ति क्षिपन्ति शस्त्राप्यत्रेत्याजि । 'अज गतिक्षेपणयो' (p 545)

Thus the clearness of Sūrin's commentary is self evident

The same fullness of explanation is seen in Sūrin's comm for *tamrakam* (copper) Svāmīn has *tamyati tamram* (p 222), Sarvānanda concerns himself with the derivation only *amravat tamram* (III, p 235), and Bhanujī has

ताम्यति तम्यते वा । 'तसु काङ्क्षायाम्' रक्, कन् (p 384),

¹ References are to Sarvānanda's *Tikasartava* TSS ed

whereas Sūrin gives a plausible explanation of the meaning: It suffers pain when associated with fire or it requires the association of a sour ingredient like tamarind to shine in all its (golden) glory.

ताम्यति व्यथतेऽग्निसयोगादिति ताम्रम् । 'तमु ग्लानौ' । ताम्यति काङ्क्षति
स्वनैर्मल्यार्थं (सुवर्णनैर्मल्यार्थम् W₂) आम्बरसमिति वा । 'तमु काङ्क्षायाम्' ।

(p 611)

Again he explains that *pucalam* (tin) is so called because it is pounded (tinned) into vessels of other metals like copper either as a thin layer or to form brass, etc

पिच्च्यते कुट्टयते षट्प्वनेनेति पिच्चटम् । 'पिच्च कुट्टने' (p 616)

This clearness of explanation is not found in the other principal commentaries

Sūrin gives clear instructions to pupils where certain words are likely to confuse them. In the text, *godhūmah sumanah samau* he notes that the word *sumanah* (wheat) is one ending in *a* (*akarānto 'yam*, p 564). This is helpful as *sumanas* also means a god (p 7), a flower (p 225), a variety of jasmine (p 258) all of which are words ending in *s* or *sakarānta* and Sūrin indicates them as such in their proper places, *sānto 'yam* (p 258), *sāntah striyām* (p 226). Similarly in the text *sūtrani nari tantavah*, the word *nari* may sound somewhat puzzling to young students and hence he gives a clear explanation of the word,

नरीति पुंसि वर्तते तन्तुशब्द इत्यर्थे (p 637)

The word *spasa* (spy) is likely to be confused with *sparsa* as it is a better-known word and especially due to the *Dhatusūtra* where *sparsa* occurs (*spasa badhanasparsanayoh*). Hence he gives the clarification

तालव्यान्तो रेफशून्यश्चायं शब्दः (p 491)

A door is called *kapata* because we get knocks on our heads at it, it is *kavata* as it cuts off breeze

क शिर पाटयतीति कपाटम् । क वात वदति वेष्टयतीति कनाट वा ।

(p 205)

Where the text of Amara is ambiguous or seemingly incomplete Sūrin takes care to see that the student has a clear grasp of the situation In

विंशत्याद्या सदैकत्वे सर्वा सख्येयसख्ययो

the numerals 20 and above are treated as singular in number and used both with reference to *samkhyeya* (objects to be numbered) and *samkhya* (number) as *vimsatih patah* and *vimsatih patanam* Surin draws our attention to the fact that this is true not merely for numbers 20 and above, but the number 19 too must be added to the list

अत्र विंशतिशब्देन एकोनविंशतिशब्दो विज्ञेय ।

एकोनविंशत्याद्या नरतिशब्दपर्यन्ता सर्वा सख्या . . . (p 603)

This clarification is not found in the other principal commentaries though the OBA ed of Svamin's comm adds this within square brackets (p 219) Again the definition of *visesyanighna* (word dependent for its gender, etc on a substantive) given by Amara, *stridaradyah tasya bhedakah* (III 1 2) is a hard nut to crack and few students will be able to grasp its significance In such cases, Surin comes out with an independent explanation of the verse

तात्पर्यार्थस्तु—यस्य विशेष्यस्य यानि विशेषणानि तानि तद्विज्ञान्येव भवन्तीत्यर्थ । (V 2)

In cases of exceptionally peculiar derivation, attention is drawn to those abnormalities In *druvayam* (measure) the change of *ma* to *va* is pointed out, *makarasya vakaradeso bhavati* (p 604) avoiding the technical detail that *vaya* is substituted

after the word *dru* (wood) in the sense of a measure, *māne vayah* (IV 3 162) A similar popular clarification, avoiding Pāṇini's aphorisms, is seen in the next word *pāyāṃ*, having the same meaning

मीयतेऽनेनेति पायम् । धात्वादेर्मकारस्य पकारादेशः । (p 604)

although the grammatical explanation is that Pāṇini has used the word 'irregularly' in the *sutra* *pāyāsamnāya* . (III 1 129)

The *avatārika-s* or brief introductions to new subjects, when a large number of topics are dealt with in a Varga by Amara, facilitate the location of a connected topic in a continuous text Thus in the beginning of the Brahmavarga in Kānda II when Amara lists the words for the offsprings of the people of all classes Sūrin has the *avatārika*

इदानीं सर्ववर्णानां सकीर्णजातीनां सामान्यसततेर्नामानि प्रथममाह—सततिरिति ।
(p 451)

Similarly when Amara begins the topic of cowherds, etc immediately after enumerating words like *pariyāptam* and *yatheṣṭam*, Sūrin's brief introduction to the new topic of 'protection of cows' is quite necessary and welcome *idanīm pāsūpālyam āha* (p 588) When Amara begins the Śūdravarga, Sūrin introduces it appropriately as the next subject in the series dealing with Brāhmana, Ksatriya and Vaiśya topics

अथ क्रमप्राप्तां शूद्रवर्गविवृतिमुपक्रमते । (p 620)

Although Amara gives only the names of Varga-s, the separate mention of the heads of subjects by Sūrin is extremely useful, e g *kitaparakaranam samāptam* (p 337), *asvaparakaranam samāptam* (p 515)

The concluding verses of Amara at the end of the Kanda-s (*kāndasamāpti*) are fully explained by Sūrin, giving such hints as

स्वर्गे देवतादि, दिशि दिग्जादि, काले उपरागादि,

etc for Amara's crisp mention of associated words (*esam ca samgatam*), unlike Mallī and Bhānujī Sūrin realizes that readers generally remember the main topics only and hence he reminds them of the associated words such as *nauka* (boat) in dealing with Varivarga

As variants in the text of Amara have crept in in large numbers in the course of centuries,¹ Sūrin has mentioned them even though he gives his own choice for adoption as the correct text. In explaining *parīparsvaka-s* (attendants on the sun), Sūrin mentions the reading *pārīparsvaga-s* (*parīparsvagah iti vā pathah*), though the MS K₂ notes another reading *parīparsvika s* (*parīparsvika iti va pathah*, fn , p 71)

Again in the section on plants Amara gives *kalā* and *sthalī* as names of two plants. Sūrin here notes a number of readings and explains them

कृष्णवृन्तत्वात् काला । रसाधारकुम्भत्वात् स्थाली । काचस्थालीति पाठे काचवर्णा स्थाली वृन्तमस्या अस्तीति काचस्थाली । कालस्थालीति पाठे कालवर्णस्थालीत्वात् कालस्थाली । साचस्थालीति पाठे सा च स्थालीति पदच्छेद । (p 248)

An important reading mentioned by Sūrin is with reference to domestic animals discussed by Amara in *gomahīsyadikam padabandhanam*. Sūrin says that there is a variant reading *jadavam dhanam* in the place of *pādabandhanam*, and also explains the significance of that reading

यादव धनमिति पाठे गोमहिष्यादिक धनम् (p 588)

This reading is evidently based on the comm *Āmadhenu* of Subhūticandra, as mentioned by Mallī¹ (p 589). The god Brahmā, the first in the Trinity, is called *Virāñci* as he proffers life to all *virāñcīti virāñcih* (p 14), or because he separates the different species of his creation *vicir prthagbhave*. Sūrin

¹ See infra p xxvi

also gives an alternate reading *virincah* which would mean the god who is borne by birds, namely swans

विमि हसै रिच्यत उद्यते विरिञ्च इति वा पाठ ।

The readings mentioned above are but a few specimens out of the hundreds which he has indicated and explained

When a word has a meaning which is not directly connected with its derivation, it is called *rudha*¹ The origin of such words has been forgotten In such cases a commentator has to resort to imagination to establish the meaningfulness of the word The word *pupa* (flattened cake) in Amara's *pupo 'pupah pistakah syat* is so called, says Surin, because the ashes from the fire in which it has been cooked have been rubbed off!

पूयते पाकसमये लग्न भस्म मृज्यतेऽस्येति पूष । पूञ् पवने । (p 583)

Amara gives *suta* as one of the synonyms of mercury *rasah sutas ca parade* Surin's explanation of the word is based on the popular belief that gold can be produced out of mercury *sute hemadikam iti sutah* (p 612) His explanation of *maireya* (a kind of intoxicating drink) is that it eclipses ordinary liquors

इरा सामान्यसुरा स्वरुच्या मेति प्रतिषेधयतीति मेरा । सैव मैरेयम् । (p 644)

A pupil is called *chatra* because he screens out of a sense of respect and gratitude, the defects of his preceptor

गुरोरसञ्चरित छादयतीति छात्र । (p 457)²

A subtle sense of humour is also seen in Surin's explanations The word *nana* given in the Avyaya section of Kanda III

¹ K K Raja *Indian Theories of Meaning* ALS 91 2nd ed p 60

² It is more likely that he is an umbrella bearer when the preceptor goes out in the sun for the greatest fun that a boy gets in student life is in the exposure of the mannerisms and weaknesses of the teacher cf *Maha bhaya* on Panini IV 4 62 see also *ALB* 29 p 181 n

has the well-known meaning of 'in different ways' as well as 'without'. To illustrate the latter meaning Sūrin says,

नाना नारीं निष्फला लोक्यात्रा ।

The line has a double significance, for it applies to the performance of *dharma* in participation with the life-partner as well as a life of pleasure in her company (III. 4. 3). The same kind of humorous suggestion is seen in the explanation of the word *riktham* (wealth), as that which (being hard earned by the father) is squandered by the sons:

रिच्यते पुत्रादिना निःसार्यत इति रिक्थम् । (p. 607)

Some words can convey a clear picture to the mind only if a full description of the object is given:¹ *navanītam navod-dhītam* does not convey a picture of the object in question, namely fresh butter. Here, Sūrin gives a full description:

नवं तत्कालदध्नी मन्थनानन्तरं नीतं नवनीतम् ;

and

मथनानन्तरं दध्नी विनिर्गतस्य सर्पिषः प्रकृतिभूतस्य सारांशस्य नामनी ।
(p. 585)

Similar is the case with *prthuka* which is parched and flattened rice.

सार्दान् व्रीहीन् भृष्टान् कृत्वा उल्लस्रले मुसलेन कुट्टयित्वा भक्ष्यत्वेन कल्पितानां नामनी । (p. 582)

The somewhat heavy dependence on such an established authority as Svāmin sometimes lands him in questionable derivations. The word *vitunnakam* (coriander seed) is derived by Svāmin as:

¹ Hence Bhavabhūti's humorous description of a horse in *Uttara*. (IV.27) to ascetic boys who had not seen such an animal before (*paścāt pucchaṃ vahati . . .*).

वितुदति मन्दाभित्व वितुन्नकम् (p 208)

Sūrin, evidently following Svāmin says,

वितुदति रोगान्नाशयतीति वितुन्नकम् । 'तुद व्यथने' (p 576).

Bhānuji points out the error in such a derivation (p 363)

यत्तु वितुदति मन्दाभिमिति स्वामी । तत्र । सकर्मकात् कर्तरि वर्तमाने कस्या-
भावात् ।

On occasions, Surin's explanation is not quite happy, e g *patadgrahah* is said to be a vessel (p 572) although it is more appropriate for a spittoon

Popular interpretations constitute a feature of Surin's commentary For example, Svāmin's interpretation of *yathepsitam* is

ईप्सितमनतिक्रम्य यथेप्सितम् (p 212),

while Bhānuji says,

आप्तुमिष्टम् । सन् । क । 'अयय विभक्ति . . ' इत्यव्ययीभाव । (p 371)

Sarvananda's explanation is similar to the one of Svāmin

ईप्सितस्यानतिक्रमो यथेप्सितम् । (III, p 200)

Surin however has

आप्तुमिच्छा ईप्सा । अस्या अधिक यथेप्सितम् । यस्य कस्यापि वस्तुन
इच्छाधिक्योपेनस्य नाम । (p 588)

Similarly *gosamkhyah*, which is a synonym for *gopah* (cowherd), is explained by Surin as a person tending cattle, who not only counts the number of cows after their return from pasture, but tells the owner that all of them have safely reached the cowpen

गा संचष्टे गोमिने तव गाव सुखेनागता इति गेसम्य । (p 588)

This thoughtful interpretation is not found in the principal commentaries

The brevity of Amara being sometimes reminiscent of Pāṇini's *sūtra-s*, Sūrin fulfils the role of the Bhāṣyakāra. The words *halika* and *saurika* are defined by Amara as

खनति तेन तद्दोढास्येद हालिकसैरिकौ । (p 591)

Sūrin brings the above aphoristical statement within the realm of intelligibility by saying

हलेन खनतीति हालिक । हल वहतीति हालिक । हलस्य सबन्धी हालिक ।
हलेन खनत , हल वहत , हलसबन्धिनो वा बलीवर्दस्य नामनी । (p 592)

i.e. oxen utilized for ploughing or drawing carts. Similar is the explanation of the word *saurika*

Some words in Amara's text are *desya*, local words of popular origin, for even such a conservative and classical language as Sanskrit is not completely immune to the influence of the regional languages. Sūrin points out that some words, more especially names of plants in the Vanausadhivarga, are of Prakrit origin. The word *phanyjaka* (citron tree), Surin says, has been adopted from the vernacular, *phanyjakasabdo desyah* (p 262). The milk hedge plant is variously named *shunda*, *simhunda* and *shunda*. Dhanvantari and Svāmin recognize the Prakrit form *shunda*, but Surin gives *simhunda* only and explains that it is only irregularly formed with the loss of *ta* in *simhatunda* (resembling the mouth of a lion).

सिंहतुण्डामशाखात्वात् सिंहण्ड । तकारलोप । (p 277)

The word *indindira* (bee) is given by Sūrin as an additional variant of a doubtful character (p 351), Svāmin considers it a *desya* word, but Surin has no comment to offer.

While avoiding the intricacies of grammar, Sūrin quotes the *Dhatupatha* at every step, sometimes in a form slightly different from what is in modern editions, which may indicate

the oral tradition prevalent in his day Thus in MSS K₁, K₂ and Pt₂, *kuna śabde* takes the place of the later *kuna śabdopakaranayoh*¹ Again most of the MSS give *srambhu viśvase* (p 497) instead of *srambhu pramāde viśvāse ca*² The MSS also indicate Sūrin's fondness for combining *dhātu-s* that have the same meaning Thus in the place of *laja bhārajane bhārtsane ca*³ K₅, K₆ give *laja lāji bhārajane* (p 582) Similarly *aghu laghu gatyaksepe* (p 593)⁴ is the combined result of *aghu gatyaksepe* and *laghu gatau*⁵ The *Dhātupatha* given in MSS K₅, K₆ as *karva kharva garva darpe* (p 610) is a combination of the three roots having the same meaning Numerous are such combinations scattered throughout Sūrin's commentary He has also the merit of explaining some difficult or unusual words found in the *Dhātusutra-s* In *añjū v̄yaktimraksanakāntigatisu* (p 585) regarding *mraksana* he gives the additional information *mraksanam secanam* Similarly he mentions *cakyarthah tr̄ptiyarthah* (p 587) in the *Dhātusutra*, *suha cakyārthe* in the context of deriving the word *sauhityam* (satisfaction)

There are some well-known words in Amara for which Surin gives a number of alternate derivations without straining the meaning, and showing the depth of his knowledge of grammar *Surāh* (gods) is derived in six ways as those possessing power and prosperity.

सुरन्तीति सुरा । 'सुर ऐश्वर्ये' ;

those who are resplendent

सुष्ठु राजन्तीति वा । 'रानृ दीप्तौ' ;

those who gracefully receive offerings made with devotion:

भक्त्या दत्तं सुष्ठु रान्तीति वा । 'रा आदाने' ;

¹ *Dr̄hat dhaturūpe śli*, ed T R Krishnacharya, Kumbakonam, p 400

² *ibid*, p 516 ³ *ibid*, p 505 ⁴ *ibid*, p 379 ⁵ *ibid*, p 502

those who give welfare:

शुभं रान्तीति वा । 'रा दाने' ;

those who possess the superior wine churned out of the milky ocean:

अन्विजा सुरा येषामस्तीति वा ;

those who fulfil the desires of devotees well:

सुदु वाञ्छितफलं रान्तीति वा । 'रा दाने' (p. 8).

Similarly he derives Rudra (Śiva) in three ways (pp. 9-10), *asura* (demon) in five ways (p. 11) and Kumāra (Subrahmaṇya) in four ways (p. 29). When deriving *bhagavat* (venerable person) he quotes the verse which describes the characteristics such as power, valour, fame, prosperity, wisdom, etc.: *aiśvaryaśya samagrasya. . .* (p. 12).

Amara has set forth in the beginning of his work certain devices for indicating the genders of words, etc. whose significance is explained with suitable illustrations by Sūrin. The first device is that the distinction of gender is made by the form of the word such as the endings in *a*; *ā*, *ī* or *ū*; and *am* for mas., fem. and neuter gender respectively.

स्त्रीपुंनपुंसकं प्रायेण रूपभेदेन ज्ञेयम् । तद्यथा— बुद्धिर्मनीषा विषणा ।

In some places, genders are clarified by the proximity of other words:

कुत्रचित् साहचर्यात् ज्ञेयम् । तद्यथा— तदित् सौदामिनी ।

In other places where genders have to be mixed up, special directions are given:

कचित् तेषां लिङ्गानां विशेषविधेः ज्ञेयम् । कथम्? मेरिः स्त्री दुन्दुभिः पुमान् । (p. 3)

Similarly, other devices employed by Amara such as the avoidance of Dvandva compounds in which words of different genders are mixed up, are all elucidated by Sūrin.

The Nānārtha (homonymous)varga is the biggest section in *Ak*, still the author says that only some homonymous words have been dealt with in this section, beginning with words that end in *ka* (*naka*) and ending with those that end in *ha* (*paribharha*)

नानार्था केऽपि कान्नादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिता ।

Surin says at the very outset of this Varga that he intends to include meanings left out by the author due to his fear of increasing the bulk of the work

अनुक्ता ग्रन्थकारेण ग्रन्थगौरवभीष्टणा । (v 1)

The inclusion of additional meanings necessarily obliges him to recast the original verses of Amara, retaining, as far as possible, Amara's own words. These alterations and additions have been noted from time to time in various lexicons after Amara, such as the *Vaijayanṭi*, *Viśvaparakasa* and *Abhidhana ratnamala*. Surin says that he consulted such works as were available to him

तन्त्रान्तरस्थो नानार्थपदस्वार्थो यथामति ।

His explanations are in prose in between the verses, e g for *al ase tridive nakah*, Surin has the version

अन्वरे सुग्लोके च नाकशब्द प्रकीर्तित ।

explained as

न विद्यतेऽक दु खमत्रेति नाक ।

The word *ksveda* (poison, etc) is dismissed by Amara with *ksveda samśabalakapī*, no doubt referring to his *ksveda tu samhanadah syat* in the *Ksatriyavarga* (p 546). Surin elaborates it by giving more than ten meanings

वर्णरोगे विषे ध्याने दुर्लभे कुटिले शणे ।

लोहिताक्षे फले चैव भटाना सिंहनि स्वने ।

क्ष्वेडा वशशलाकाया भटे दन्तोष्ठवाद्यके । (v 92)

Another feature in the Nānārtha section, helpful to students, is the addition of the meanings of the words in fem gender which have a large number of senses unconnected with the word in the mas The word *harni* is dealt with by the side of *harnah* bringing out the additional meanings possessed by the former (v 107) such as the name of a goddess a metre, a golden statue, etc

हरिणी सुरयोषाया वृत्तभेदपिशङ्गयो ।

कनकप्रतिमाया च मृगीहरितयोरपि ॥

Similarly *vanita* (begging, etc) which is used in all the three genders has the distinctive meaning of a young (passionate) woman in the fem (*vanita*)

याचिते सेविते प्राप्ते वनित स्यात् त्रिलिङ्गकम् ।

अत्यन्तजातानुरागयोषाया वनिता भवेत् ॥ (v 158)

Quotations by Surin from well known authors are few and far between unlike Malli whose citations are very large in number and Bommaganti who is moderate in this regard But in the Avyaya section, he quotes liberally For *nunam* (surely) he cites

क्षुद्रेऽपि नृन शरण प्रपन्ने (Kumara , I 12) ,

for *va* (or)

अरावणमराम वा जगत् . . . (Raghu , XII 83),

for *nama* (indeed)

अमृत नाम यत्सन्त . (Śisu , II 107),

and for *khalu* (indeed)

प्रवृत्तिसारा खलु मादृशा गिर (Kṛ , 1 25)

Lingayasurin was a scholar of profound learning His thorough acquaintance with the *pancamahakavya s* is seen from the quotations in the Avyaya section of the Nanarthavarga in Kanda III That his net is a wide one is proved from such lines as

अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम ।

from the *Śrautasutra* of Āpastamba (I 1) He also mentions the grammarian Bhojarāja (p 37) His eclectic mind includes a considerable acquaintance with Buddhist philosophy He mentions the various temptations that stand in the way of the spiritual aspirant

बौद्धास्तु स्कन्धमार क्लेशमारो मृत्युमारो देवपुत्रमारश्चेति चतुरो मारानाहु (p 12), the six special characteristics possessed by the enlightened one, *divyam cakṣuh divyam srotam* and the ten sources of his strength, *dantīksantisūla* (p 12) The citation from Kamaṇḍaka reveals his close acquaintance with political science (p 530)

Telugu equivalents are given by Surin in the Vanausadhivarga but unlike Mallī who gives Telugu words for all and sundry, he does not approve of introducing other languages in explaining Skt words In fact, Surin's commentary is very popular in regions where Tamil is the main language spoken It is only from verse 20 onwards in this section, and that too only when absolutely necessary that he gives Telugu meanings

इह वृक्षलतौषधीना नामान्यान्घ्रमापयैव वक्ष्याम । (p 229)

The Telugu words found in the various MSS are not uniform, *pratti*, *patti* and *pulti* are given as Telugu equivalents of *karpasa* (cotton) It may be inferred that the names vary slightly according to the particular localities of the Telugu country MS J, gives *hatti*, which is evidently a Kannada word

MALLINĀTHA'S AMARAPADAPĀRIJĀTA

Mallinātha, the author of the *Amarapadapārijāta*, the second comm given in this edition is to be distinguished from his well-known namesake, the commentator on the *pañcamahā-kāvya*s. This commentator on the *Ak* too hails from the Andhra country as testified by his liberal use of Telugu equivalents in all the three Kāṇḍa-s. His father was Nṛsimha-sūrin¹ of the Śrīvatsagotra. He also gives his family name as Bollātinmi.

बोह्लादिन्मिन्सिंहसूरितनय श्रीमल्लिनाथो . . . ।

He states in the introductory verse (p. 2) that he made a thorough study of the *tika* of Subhūti, as also the comms *Amarabhāṣya* and *Amaravarttika*, etc.

टीका सुमृते . . . अमरभाष्यवार्तिकमुखान् ग्रन्थान् बहूनादरात् ।

Mallī confines himself to bringing out the meaning when it differs from the interpretation of his predecessors. The great task he undertakes is to supply the omissions in *Ak*. This included collecting a list of words which were either rarely used or had fallen into disuse, which Amara did not mention.

¹ In one MS (A₂) it is said in v. 7 that Nṛsimha, proficient in the three Veda-s was his paternal grandfather (*nṛsimho jatpitamahah*) and Tripurari his great grandfather. But in v. 2 (12th in A₁) it is stated that he was the son of Nṛsimhasurīn (*nṛsimhasuritanayah śrīmallinātho muḍa*). In v. 8 (A₂) it is said that his father was called Naganathasudhī (*śrī nāganāthasudhīyam namāmi janakam mama*). But as MS A₁ in general and the introductory verses in particular, are somewhat unreliable and as the colophon at the end of each Varga mentions Nṛsimha as his father (*śrī aṣṭanṛsimhasūrisutar-allināthasūri*) we can take it that he was the son of Nṛsimha. Two or three colophons in A₂ mention the name of the author as Mallikarjuna. He might have been thus affectionately addressed by his friends or more probably it is a scribal error.

Mallī quotes frequently from the *Tikasarnvasva* assigned to A D 1159,¹ mentioning Sarvananda by name a number of times (11). He also quotes a verse (p 438) from the *Vairagya-pancaka* of Vedāntadesika (b A D 1268)². Hence the lower limit of his date may be placed in the beginning of the 14th cent. Mallī should have lived long before Bhanuḥ, for his quotations of Gopalita are identical with those attributed to Bopālita in the same context by Bhānuḥ³. Rayamukuta, the author of the *Padacandrika* (A D 1431,⁴ 1470⁵) is never mentioned by Mallī. The absence of any mention of the *Siddhantakaumudī* suggests that Mallī wrote his comm before the 17th cent.

The introductory (*paribhasa*) verses of Amara are explained clearly by Mallī with a large number of illustrations, pointing out the significance of words often missed by other commentators. Svamin, Surin, Bhanuḥ and others take the meaning of *ca* only as 'and' in combining *rupabheda* and *sahacarya* in

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च वुत्रचित् (p 3)

But it is indicative (*upalaksana*), it is not *rupabheda* and *sahacarya* alone that give an indication of the gender of a word. Mallī observes that the gender is sometimes indicated by the affix (*pratyaya*), e g *ktun* to denote the fem in words like *vibhuti* and *bhuti*.

¹ T Ganapati Sastri *At* TSS 38 Preface p 11

इदानीं चैकाशीतिवर्षाधिकसहस्रैकपर्यन्तेन (१०८१) शकाब्दकालेन

² *The Philosophy of Viśiṣṭadvaita* by P N Srinivasachari ALS 39 2nd ed, p 526

³ Mallī 'बलीक (बलीक B₃) पटलप्रान्त इत्यपि' इति पुस्काण्डे गोपालित (p 204).

Bhanuḥ 'बलीक पटलप्रान्ते' इति पुस्काण्डे बोपालितात् (p 138)

Mallī 'लोष्ट शण्डेऽपि लोष्ट स्यात्' इति गो(बो)पालित (p 560)

Bhanuḥ 'लोष्ट शण्डेऽपि लोष्ट स्यात्' इति बोपालित (p 351)

⁴ R G Bhandarkar Preface to *Malatimadhava* p xxi

⁵ *IHQ* XVII p 467

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम् । विभूतिभूतिशब्दौ किन्नन्तत्वात् स्त्रीलिङ्गौ । (p 27)

Sometimes the nature of the compound indicates the gender *rasih*¹ is known to be mas because of its association with *punya* in the compound *punjarasi tulkarah kutam astryam* and as Dvandva compounds are not employed by Amara when their components are of different genders Malli sees in the use of *ca*, such additions as *pratyaya* and *samasa* indicatory of gender

चशब्द प्रत्ययाद्युपलक्षणार्थम् । विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमित्यत्र प्रत्ययो लिङ्गस्य गमको भवति । पुञ्जराशी तूत्कर कूटमल्लियामित्यत्र समासो लिङ्गस्य गमको भवति । (p 4)

The word *krama* again in ' *kramadrte* ' (v 4) is interpreted in a novel way When referring to the prohibition of Dvandva compounds *krama* means that all words with the same meaning but differing in gender should be given separately

अत्र पार्थक्यमेव क्रमशब्दार्थः ।

In prohibiting *ekas-sa samasa*, the word *krama* means the separate mention of all the words individually

नाली नाल च । अत्र सर्वपदोक्तिरेव क्रमशब्दार्थः ।

In the prohibition of *samkara* (' mix up '), words of different genders must be separated as *stavah* and *stotram* are separated from *stuth* and *nutth*,² the latter two ending in *ltin* being fem in gender

अत्र विभाग एव क्रमशब्दार्थः ।

Having said ' *bhedakhyanaya na dvandvah* ' (p 4), how does Amara use the compound *masaracamanisravah* in giving the synonyms of ' scum of boiled rice ' ? But in this case there is a possibility of construing the ending as fem also, hence

¹ This word is both mas and fem according to later commentators

² एष्य षोडश स्तुतिरिति । (p 110)

Malli's observant eye detects that the mas ending of *masara* and *ācāma* should dispel all such misapprehension

द्वन्द्वान्तश्च्यमाणपुस्तवानि (p 584)

Great care is taken by Malli where mispronunciation of sibilant sounds is generally observed¹ Regarding Śunāsira (Indra), Malli says the initial sibilant is a palatal and not the dental sibilant *s*, he quotes as authority

शुनासीरेणेति हरिप्रबोधयमकात् ताल्ज्यादि (p 32)

and points out that the word is spelt as *sunāsiraḥ* also, quoting *Āstaryamañjari*

शक्र इव नाकविल्यातसुनासीर इत्याश्चर्यमञ्जरीश्लेषाद् दन्त्य (p 31)

Though Malli does not as a rule give the derivation of words, he does so when a particular sound is irregular, doubtful or novel, e g in *anganam* (courtyard) the cerebralization of *na* is irregular as pointed out by Subhūti

अङ्गत्यसिञ्जिति अङ्गणम् । पृषोदरादित्वाष्णत्वमिति सुभूतिटीका । अङ्गणमिति च कतिचन कथयन्ति । (p 203)

Similarly, in *kavataḥ* (door), the middle sound can also be a labial as per the *Rabhasakośa*

पर्वामध्य इति रमसकोशकारेणाभ्यधायि, कषाट कषाटीति (p 206)

Amara gives *carmakasa* as a synonym for *saptala* (soap tree), Malli notes that the sibilant may be *sa*, as the *Subhūtika* sanctions it

... चर्मकसेति दन्त्योपध सुभूतिटीकाया द्युत्पादित । (p 303)

In this context, he gives a whole verse describing its merits and the place where it is commonly found Other examples are *drśad* (stone) which may be *drśad* on the authority of Aruna-datta and others

¹ शस एषो मा भूत् (*Mahabhāgya*, I 1 1)

... द्वपदः इत्यूपमभेदपाठान्मूर्धन्यः । ... दशत्रिंशः ... इत्यरणदत्त-
लिङ्गानुशासनपाठात् तालन्यमध्यः (p. 211);

bṛsī (ascetic's seat made of holy *darbha* grass) which is *bṛsī* according to Candragomin and *bṛṣī* in the *Viśvaprakāśikā*:

... वृसिमांसीति दन्त्यान्तेषु चन्द्रगोमिः । ... वृपीति मूर्धन्यान्तेषु
विश्वप्रकाशिका (p. 477);

iṣikā (an elephant's eyeball; 'the under-surface of the top of the eye-socket of an elephant'¹) and not *iṣikā* as per some of the principal commentators such as Svāmin and Sūrin (p. 506). Numerous are such clarifications of pronunciation given by Malli., his statements being always supported by appropriate authorities.

As a text becomes more and more popular, variants grow like a snowball in its onward march. Malli. takes care to point out such variant readings in the text of Amara. Readings for the word *samākhyā* (fame) are given in the work of Halāyudha, in the *Vaijayantī* and in *Rabhasakośa* as *samākhyā*, *samajñā* and *samājñā* respectively.

समाख्या तुल्यलक्षणमिति हलायुथानुसारी पाठः । यशः कीर्तिः समज्ञा चेत्ययं
वैजयन्त्यनुसारिपाठः । कीर्तिः ख्यातिः समाज्ञा चेति रभसकोशः । (p. 111)

In the case of *parivāda* (censure) he has the well-known reading *parivādah* as illustrated in *Ragh.*:

अत्र परीवादशब्दो दीर्घकारो ह्रस्वेकारश्च भवति । यथा—मा मृत परीवाद-
न्यावनारः (p. 112).

Tamisra (darkness) in the text *tamisraṃ timiraṃ tamaḥ* can also be *tamisrā* as it is included in the *Prajñāpāṭha* and as Māgha has used it:

¹ Given by Edgerton, Apte's Dict., p. 394.

प्रज्ञादिपाठात् . . . तमिस्रापि भवति । 'सररागमयी वपुस्तमिस्रा' इति माघ-
प्रयोगात् । (p. 147)

The word *hālāhala* (deadly poison) Malli. shows is *hālāhala* in common usage as in *hālāhalaṃ viṣam ivāpragaṇaṃ tad eva* but *hālāhala* also is in use as in *hṛdaye hālāhalaṃ mahad viṣam* (p. 153).

As a general rule Malli. is not satisfied by merely furnishing the different readings but discusses the aptness of the variants. In discussing the word *alinda* (a terrace before a house door) he says that the word may begin with a short or long vowel and quotes an authority for each of them.

अलिन्द इति ह्रस्वादिः । आलिन्द इति दीर्घादिश्च भवति । ह्रस्वादेरुदाहरणम्—'प्रघाणः . . .' इति रत्नकोशः । दीर्घादिः—'गृहैकदेशे . . .' इत्यमर-
माला । (pp. 202-3)

The most striking illustration of difference in reading is furnished under the word *kṛṣṇapāka* based on the lexicon *Śabdārṇava*. The three words *kṛṣṇa*, *pāka* and *phala* are combined in all possible ways so as to fill three verses:

कृष्णः पाकः . . . कृष्णफलो वशः । (p. 255)

For the plant named *tṛṇasūlya* Malli. [points out not only the difference in reading but also the consequent change of gender:

सुभृतिटीकायां तृणशूल्या तृणशून्या वेति रूपान्तरसत्त्वा स्त्रीलिङ्गता
चोक्ता । (p. 257)

As in the case of Sūrin's comm. the variants furnished by him are in hundreds.

The use of *śleṣa* (paronomasia or *double entendre*) by well-established authors is utilized by Malli. for the clarification of doubtful sounds in some words. The word *śasya* is found

commonly used¹ in the sense of corn or produce of plants and *sasyam* in the same sense is justified by the *slesa* found in *Naladamayanti* (*katha*?)

‘ग्राम्यकविकथाबन्ध इव नीरसस्य-मनोहरो देश’ इति नल्दमयन्तीश्लेषाद् द्विदन्त्य । (p 224)

A dress or embellishment may be denoted by *vesa* or *vesa*, the latter word being found in the *slesa*² in *Kumaracarita*

‘द्वेपरहितमपि सद्द्वेषम्’ इति कुमारचरिते वेष । (p 426)

and the former in the *Rabhasakosa*

‘गृहमात्रे च नेपथ्ये वेशो . .’ इति रभसकोशपाठाद् वेश । (p 426)

Mallī finds *anuprasa* and *yamaka* too are useful in the clarification of sounds. The *t* ending of *tanunapat* (fire) is confirmed by an alliteration in the *Harsacarita*

‘तनूत्पाति पातयाम्यात्मानम्’ इति हर्षचरितानुप्रासात् तान्त । (p 39)

According to the *yamaka* in *Dandyalamkara* the synonym for the sun is *sura* only, beginning with a dental sibilant

‘वारुणी . . सौरमा सौरमास्पदम्’ इति दण्डव्यल्कारयमकपाठात् सूरशब्दो दन्त्यादि । (p 70)

Fullness of treatment supplying a wealth of details, is a characteristic of Mallī’s comm. Amara mentions *kadali* and five other kinds of deer as the source of deer skin (p 331). Mallī gives details of these in five verses, describing their colour (*nilagrair lomabhīr yukta*), size (*trimsadangula*), habitation (*kadali tu bile śete*), varieties of the same species (*śitah, kṛṣṇah, citraroma*) and furnishes other information useful for their identification. With regard to the spotted deer (*kṛṣṇasara*) and eleven others mentioned by Amara he gives a supplement

¹ Apte & Diet p 1511

² It is to confirm the ending in a cerebral sibilant

of fifteen hemistichs describing their various features. On insects Amara briefly says ' *nīlangus tu kṛimih* ' The ant (*pīpīlīka*) is mentioned in the section on fem nouns in the *Langadisamgrahavarga* (III 5 8). But Mallī gives in the proper place (*Simhadivarga*) a full account of known varieties such as *brahmi* (big, reddish brown ant), *ulamgavah* (big, black ant) and many other varieties.

महान् ब्राह्मी स पिङ्गल । महान् कृष्ण उलगव । (p 337)

The different kinds of movement of a horse are graphically described by Mallī in contrast to the tame treatment accorded to it by others. *Āskanditam* is a mad gallop when a horse is angered.

कोपात् सर्वपदेरुत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनमास्कन्दितम् ।

Dhauritakam is a movement similar to that of herons, peacocks, etc.

कङ्कशिविक्रोडनकुलगतै सहश धौरितकम् । (p 513)

The three myrobalans taken together (*triphala*) is a well-known medicine in *Āyurveda* mentioned by Amara, but Mallī points out the three different combinations set forth in *Āyurvedic* works.

हरीतकी चामलकी विभीतकमिति त्रयम् । त्रिफला प्रथमा द्वितीया तु त्रिफला तृतीया त्रिफला . । (pp 619 20)

When discussing varieties of food Amara finds no place for *kyasaram* (food made of sesamum, rice, etc.) and *samyavahi* (similar to vermicelli) which are as old as the *Manusmṛti* (V 7) and hence Mallī describes them, the latter graphically.

यन्त्रपातितो मृणालतन्वाकृतिरोदन सयाव स्यात् । (p 584)

It is strange that such a word as *tambulam*, universal in all religious and social functions, should have been overlooked by

Amara, though he mentions *tambūli* and *tambulavallī* (betel vine) in the Vanausadhivarga (p 286) The omission is rectified by Mallī in

ताम्बूलं स्याद् वीटिका स्त्री ताम्बूलं मुखभूषणम् । (p 588)

Numerous are such additions that Mallī gives in their appropriate places

Among words of Amara with doubtful derivations is *viśvasrt*, one of the synonyms of Lord Brahma Mallī says that according to Subhūti it is *viśvasrk* formed by *kunpratyaya*, he also gives the opinion of Rabhasa and others who prefer *satva* forming *viśvasrt*, quoting the relevant *sutra-s* of Panini in both cases

सुभूतिना विश्वसृग् विधिरिति प्रत्यपादि । किन्प्रत्ययस्य इति कुत्वमिति । ये तु किन्नन्त्व नेच्छन्ति तन्मते 'ब्रश्वादिना' पत्वमिति रमसकोशकारेण तदपाठि विरिञ्चो विश्वसृद् कमलासन इति । (pp 14-15)

Bhānujī has later confirmed this interpretation, for he points out that Patañjali has said '*rajjustdbhyam*' under the *sutra* '*myer vrddhī*' (VII 2 114) The word *samkara* (dust sweepings) is *abanta* as per the *Vayayanti* and *ghananta*, i e *samkaraḥ*, according to *Viśva*

सकरौ इति वैजयन्तीपाठात् सकरशब्दोऽवन्त । 'सकारो' इति विश्वप्रकाशिकापाठात् सकारो घन्त । (p 207)

The word *likīdivī* (blue jay) in Amara, '*atha caṣaḥ likīdivī*' (p 339), is variously interpreted Both Surin and Mallī take it also as two words *likī* (based on its cry) and *divī* But Mallī adds that the word is also spelt as *likīdivī* on the authority of *Ratnakōśa*

किक्की नान्न, द्विरिदिन्न, नामद्वयमिति केचित् । 'किक्कीद्विश्वाय स्यात्' इति रत्नकोशपाठात् तृतीयवर्णदीर्घोऽपि । (p 340)

Malli. hints that no unnecessary word is found in Amara's text and the seemingly redundant words have a significance. In 'mahājālī sa pītakah', *saḥ* appears redundant inasmuch as the gender of *mahājālī* and *pītaka* are clear enough by their very form (*rūpabheda*). Malli. points out that this word has been purposely inserted to avoid *sāṅkaryā* (closeness), lest one mistake *mahājālī* to be a mas. *nakārānta* word due to its proximity with *pītakah*.

स इति सर्वनामनिर्देशः सांकर्यनिरासार्थः । (p 285)

As a rule Amara gives words in the singular number only. However, *godhe* and *tale* are in the dual as these gloves are always used in a pair.

हस्तद्वयापेक्षया द्विवचनप्रयोगः । (p. 534)

The words *madhu* and *mādhvika* (wine) are mentioned by Amara as neuter (*advayoh*), but as Durgasimha states they may be used both in the mas. and neuter due to their inclusion in the Ardharcādi-gana. Malli. says that the word *advayoh* is reminiscent of its optional character.

अद्वयोरिति विशेषविधिर्मधुमाध्वीकशब्दयोरनित्यताज्ञापनार्थः¹ । (p. 644)

The word *saraka* is variously interpreted. Svāmin (p 235), Sūrin and Bhānujī (p 405) take it as 'serving wine' though the other meaning of 'a wine cup' is mentioned by them. Malli. interprets it as a cup and shows that the word *api* used by Amara in *sarako* 'pi is intended to connect it with *astri* previously used; and quoting a number of authorities such as Patañjali, Bhāguri, Sarvadhara, Śesakāra and Rudra he winds up the discussion with a citation from the *Vajayantī*:

अपिशब्देनास्तीति पदं सरकेणापि संबन्धते । अत्र एव 'अर्थर्चाः पुंसि च' इत्यत्र मटाभाष्ये सरकः सरकमित्युभयमुदाहृतम् । . . सरकश्च इति भागुरिः । (p. 646)

¹ *mādhvika* is the reading adopted by Malli

Lucidity is another characteristic of the explanation of those words which Malli deems worthy of his special notice. Amara distinguishes *koraka* from *kudmala*, taking the former to be a bud in general and the latter as a 'half-opened bud'. Malli points out that Halāyudha is for non-distinction between the two.

केपाचित् कुड्मलकोरकावेकार्थौ । कोरक . . . कुड्मलमुकुलानि तुल्यानि इति हलायुध । (p 225)

Ahimbhaya is the apprehension of treachery and the danger arising from one's own allies and is explained by Amara as '*svapakṣaprabhavam bhayam*' (p 501). Malli elucidates that it is fear of one's own rebellious sons, kinsmen and others allied to him.

पुत्रदायादप्रभृतिस्वपक्षै कृत भयमहिभय स्यात् । (p 502)

The word *tita u* (sieve) is as peculiar in formation as it is confusing in its declension. Hence Malli quotes the relevant *Unadī sūtra*, '*taroter da uh sanvac ca*' in its derivation and shows the way for its declension as *tita u*, *titavah*, etc. As some lexicons like the *Ratnakośa* take this word as neuter in gender he says

'चालन तितउ प्रोक्तम्' इति रत्नकोशमते तितउनी, तितउनि । (p 569)

Where misconceptions are likely to arise Malli gives clear elucidations. Amara correctly gives the general direction '*pumsī klibe ca*' to certain words denoting poisons such as *kakola* (p 152). To avoid the possibility of interpreting this direction as applicable to all the poisons mentioned there,

पुसि झीवे च काकोल . . . सौराष्ट्रिक . . . दारदो . . . विषमेदा अमी नव,

Malli says that the option of being masculine and neuter is confined to the first three words *kakola*, *kalakuta* and *halahala*.

समानसामर्थ्यात् पुसि झीवे चेति विशेषविभि काकोलादिषु त्रिष्वेव । (p 152)

In Amara's line '*pratiram ca tatam trisu*', Malli takes care to clarify that the three genders ordained apply to the word *tatam* only, as *tiram* and *pratiram* can be in neuter alone (*trisu tatamātravisesanam*) and he quotes the *Vaiyanti* for this restriction (p 160) The word *padmākarah* (lake) may seem to apply only to a lake in which there are lotuses, as its derivation is *padmānām akarah* Malli points out that it being *rudha* 'popularly accepted and conventional' as well as *yaugika* 'possessing etymological sense', *padmakara* may be a lake with or without lotuses

पद्माकरशब्दो रूढो यौगिकश्च । तेन पद्मशून्यमपि सर पद्माकर स्यात् ।

(p 175)

As views on the gender of words differ Malli sets them forth in appropriate places The word *ghanarasah* (water) is mas according to Amara *meghapuṣṣam ghanarasah* (p 157) and the *Vaiyanti*, *ghanarasah pumān* (p 158), but it is neuter as given in *Ratnakōṣa*, *ghanarasam ambhahksaram* Amara mentions as neuter *khatam* (a reservoir dug by man) and *akhātam* (natural reservoir) Malli adds that the lexicographer Amara-datta has included them in the section on mas words

'अस्त्रातो देवस्त्रातके' इति पुस्काण्डेऽमरदत्त । (p 174)

The word *nirastah* (arrow discharged from a bow) is obviously mas in form (*rūpa*) But Malli clarifies that this is so only when it is a noun (*visesya*), as an adjective (*visesana*) it takes all the three genders (*visesyanighna*) Similar is the case in regard to the two other words *digdha* and *tipa* (poisoned) mentioned in the same line

विशेषणत्वे त्रिलिङ्गा । इषुर्निरस्ता इषुर्दिग्धा इषुर्लिप्त्यादि । विशेष्यत्वे पुंलिङ्ग
एष । निरस्तो हन्त्येव । दिग्धो हन्त्येवेत्यादि । (p 536)

In *ṣudhir doayoh* Amara sanctions mas and fem to the word *ṣudhik* (quiver) This, Malli points out, is somewhat

misleading, as it is but a half-truth. If the word *isudhi* is formed by using the verb *dhiyati*, it is *ubhayalinga*. But if the formation of the word is based on the verb *dadhati*, it can only be *mas*, for *karmanyadhikarane ca* by which *kīpratyaya* is ordained refers to *ghu* verbs only and it helps to form words in *mas* such as *udadhuh*.

धितिधातुसिद्ध इषुधिशब्द उभयलिङ्गः । दधातिधातुसिद्ध पुलिङ्ग एव ।
(p 537)

The literary acumen of Mallī perceives many a significance missed by most commentators. The word *rathāṅgahvayanamakāh* in Amara (p 346) meaning the *cakravāka* (ruddy goose) is literally interpreted by Sarvānanda, Sūrin and Bhānujī, who overlook its two distinct names *rathāṅgāhvayāh* and *rathāṅgaman*.

रथाङ्गाह्वयो रथाङ्गनामेति द्वे नामनी इत्यर्थः । (p 346)

In this connection, Mallī also sets forth the views of various authorities as to the correctness of words like *rathāṅgasamyūkāh*, *rathāṅgākhyāh*, *cakrahvāh*, etc. Subhūti says, in his *Kamadhenū*, that only *ahvaya* and *naman* should be affixed to *rathāṅga* (*cakra*), others hold that any word meaning *hutuh* (name) can be added to *cakra*, here Mallī cites a line from Māgha where *harīhētī-hutuh* is used to denote a ruddy goose. In conclusion Mallī states that any word meaning *cakra* and *nāman* can be employed to denote the bird, which view is supported by Pratāpa and Yādava.

स्तदुक्तं भवति । रथाङ्गास्य चक्राह रथचरणनामा इत्यादि . . . तथा च प्राप . . . चक्रनामो रथ . . . इति वैजयन्ती । (p 346)

In Amara's *libah pando napumsakam*, the word *klībah* is said to be *mas* and *napumsakam* neuter only. But time and usage have sanctioned *klībam* and *napumsakāh* to denote a hermaphrodite. Mallī reads this as already sanctioned by

Amara, as the purpose of the *samkara* (mixing up of words of different genders) here is a *jñāpaka* (significant usage)

सकरपाठात् क्लीबनपुसकशब्दौ पुल्लिङ्गावपि । अस्त्री नपुसकं क्लीबं . . इति रद्र । स नपुसको भवेत् इत्यमरभाष्यकार । (p 385)

Aptness of illustration is another noteworthy feature of Malli's comm. The word *āhatam* means an assertion of impossibility for which Malli gives as illustration the well-known line, 'There goes the son of a barren woman' (*esa vandhyāsuto yati*, p 116), found also in Apte's Dict (p 376). After explaining *makaranda* as honey and adding the form *maranda* given in the *Vajayanti*, he mentions another word *madhulikā* which is illustrated by

अहो मे सौभाग्य मम च भगवृत्तेश्च फणिन . . गिरा देवी . . . मधुली-
मायुर्यं क्षिपति . .

a verse melting in its appeal but mythical in content, found in the *Bhojaprabandha* (p 226). *Rajah* (dust) is well known to be a *sakaranta* word and is taken as such by the principal commentators. Malli notes its use as *akaranta* also as in the well known verse

अर्था पादरजोपना गिरिनिदीविवेगोपम यौवनम् ।

which he annotates as *iti purātanaprayogah* (p 542). On the topic of *apūpa* (Indian cake), Malli waxes eloquent regarding the varieties, quoting a popular verse '*pūrikayā gharikaya polīaya*', hinting in unmistakable terms at his own favourite dish (p 583). Amara has '*pustam lepadikarmanī*', indicating thereby 'the art of plastering and making models'. Amplifying this statement with an apt illustration, Malli adds that the word *pustakam* has the additional sense of a collection of palm leaves (so as to form a literary work)

. . . पुस्तं स्यात् । मृदात्तचर्मवत्त्वाद्ये . . . पुस्तमुच्यते । . . . तालपत्रादि-
संचये च पुनरुदात्तप्रयोगे । (p 637)

A person depending on the worship of the gods in a temple for his livelihood is called *devala devayvastu devalah* Malli clarifies with a suitable illustration from a Smṛti work that a person who performs worship for his maintenance for a short period cannot be included in this category, a *devala* is one who remains in that calling for a minimum of three years

देवार्चनपरो . . वत्सरत्रयम् । जीवेद् देवलको नाम . . . । (p 627)

Stating that *upama* and *upamana* are *avistalinga*, that which in every relationship preserves its own gender, Malli gives two apt verses to illustrate them

रात्रावेव मधावेव राकायामेव सुन्दरम् । मुखचन्द्रस्य ते चन्द्र कथयेदुपमा कथम् ॥ न मञ्जुभाषण पद्म . . . नोपमान मुखस्य ते ॥ (p 642)

Ingenious are some of the explanations offered by Malli to justify additional meanings that he sees in the text of Amara which others have either failed to notice or have left to be understood by the reader. The word *koraka* (bud) is specifically stated to be mas by Amara in '*kalika korakah puman,*' but a master of literature such as Māgha has used the word in the neuter, '*marudavanī korakanī*' (*Śisupalavadha*, VII 26) Malli cleverly explains that when the gender of a word is easily recognized by its very appearance (*rupa*) any mention by Amara that it belongs to that particular gender is intended to suggest the *anityatva* (impermanence) of that gender. This is a device well known in the interpretation of the *sūtra-s* of Panini, '*vyartham sat jñāpayati*' Hence the mas of *loraka* is *anitya* and the neuter in *lorakanī* is justified by Amara's own text.

रूपभेदसिद्धलिङ्गे विशेषविधिरनित्यज्ञापक । (p 225)

Drawing attention to the statement in the *Amaravarttika* that *antarikṣa* (sky or atmospheric region) has a long *i* sound (*antarikṣa*) he ingeniously explains it as that region which is 'seen' between the earth and the heavens

अन्तरिक्षमित्यत्र विशेष । अमरवार्तिककारेण वर्णनिर्देशनाया . . . इति प्रत्यपादि । अन्तरीक्ष्यते जगदन्तरेत्यन्तरीक्षम् । द्वावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यत इति वा ।

As for the usage *antariksam* in the Veda-s, it is only *chandasa*, he concludes (p 51) The same explanation of *simhanāda* by other commentators is that it is a war-cry of soldiers resembling the roar of a lion Malli says that the cry resembles the roar of a lion which frightens the war elephants that constituted the most formidable element in the Indian army

कुञ्जरादिभयार्थकवीरारावनाम । (p 546)

The word *adī* in *kuñjaradī* evidently refers to the cavalry as well as to chariot horses

Popular maxims (*laukikanyaya-s*) are occasionally made to bring home certain explanations that Malli initiates On the analogy of *śatamanyu* (performer of a hundred horse-sacrifices) the word *śatamakha* has found favour in popular usage, but parallel to *harthayah*, the word *haryasvah* is not employed, since certain words have become *rūḍha* such as *harthayah*, but *jaugika* words of the same significance are not allowed

‘प्रथो रूढिर्बलवती’ इति न्यायेन . . . हर्यश्वादिशब्दाश्च प्रयोक्तव्या न भवन्ति । (p 32)

The word *karā* is explained as ‘a prison house’, but Malli adds that according to the maxim of a lion’s backward glance, the word is also intended to mean ‘captivity’

कारा सिंहावलोकनन्यायेन बन्धननामापि स्यात्

and he quotes the authority of Śāśvata for this interpretation (p 502) For ornamental gold, Amara gives the word *śrngī-kanakam*, which usage, Malli says, is similar to *auranala* (fire of the submarine fire), according to *gobalivardanyāya*, for *śrngī* by itself denotes ornamental gold according to *Ratnakōśa*.

शृङ्गीकनकमित्यौर्वानलादिवत् प्रयोग । स्त्री शृङ्गी मण्डनसुवर्णम् इति रत्नकोशे
पृथङ्निर्देश । (p 611)

But at the same time he says, in all fairness, that the compound word is also insisted on by some authorities like the *Vaiyanti*

केवाचित् शृङ्गीकनकमिति सघातोऽपि गृहीत एव । अलकारसुवर्णं तु शृङ्गी-
कनकमाशु च इति वैजयन्ती ।

The use of popular conundrums (*prahelikhā-s*) is another novel feature in Malli's comm enlivening the otherwise dry as dust derivation of words. White ant (*vamri*), not mentioned by Amara, has five synonyms and its habitation is given in the form of a popular riddle

अनेकसुपिरोपेत कान्त स्त्रीमुखपङ्कजम् ।

सुसिद्ध न्यक्षरोपेत चक्षुःश्रेत्रमनोहरम् ॥ (p 337)

So also is the verse

अष्टौ श्लोकान् कुरुष्वेति पुत्र पित्रा नियन्त्रित ।

सप्त श्लोका कृतास्तेन पितुराज्ञा न लङ्घिता ॥ (p 107)

where the word *aṣṭau* is also the locative of *aṣṭi*, the name of a metre. Popular beliefs, interesting but incredible, are also utilized by Malli in the course of his explanations. The wagtail (*lhañjarita*), he quotes from the *Rasaratnakara*, has some mysterious power. If caught and confined in a cage during the month of Phālguna (Feb -Mar), the cage becomes invisible when the month of Bhādrapada (Aug -Sept) arrives, then only its crest will be visible, *lhañjaritam saivam tu* (p 340)

Declension of rare forms is another useful feature in Malli's comm. The rare form *svapnay* is declined by him to the joy of students, the fem forms of *sadhryañc* (accompanying), *cisṭadryañc* (all-pervading) and *tiṅañc* (oblique) are also noted (III 1 33). The word *samam* in Amara's '*atha samam*

sarvam ' (III 1 64) is fully interpreted by Mallī showing that the word is *sarvanāman* (pronoun) only in the sense of 'all' and that in the other remaining senses of 'equal', etc it should be declined as an ordinary noun. He gives examples such as *samah samau same, samasmai, samesām* when it is a *sarvanaman* and

समाय समानयेत्यर्थः । समाना सत्सराणामित्यर्थः । समे साधवित्यर्थः ।

for the other senses. The word *kāsthataks* (carpenter) is somewhat puzzling in its declension and hence he gives the forms as *kāsthatat ksthataksau kāsthataksah* (p 625). The declension of the word *tita-u* (sieve) has already been referred to (p lvi). Mallī adds *sauh* as an epithet of the goddess Pārvatī and declines it as '*sauh savau savah, savam savau savah* (p 28). As Usanas (planet Śukra) is *sānta, nanta* and *adanta* in its vocative he gives these forms quoting the relevant *sūtra-s*

हे उशनः, हे उशनन्, हे उशन (p 67)

Mallī seems to have a flair for unearthing odd sounding words from various authors and lexicons. This happens too often to be considered as fortuitous. When explaining the word *trisamdhyam* (the triad of junctures or twilights) he cannot resist the temptation of mentioning the alternate form *trisamdhyi*, just because some people say that such a form exists

त्रिसन्धी इति च कतिचित् कथयन्ति । (p 76)

The term *hradah* for a reservoir is well known but Mallī fishes out *drahah* which sounds quaint, but derives authority from Trivikrama

द्रहः सस्कृतेऽपि इति त्रैविक्रमवचनाद् द्रहोऽपि ह्रदनाम । (p 173)

For the word *puspavatikā* (flower garden) he gives a strange sounding word *purpavātīka*

पुर्षवाटिकेत्यत्र सस्य पाक्षिको रेफदेशः । (p 216)

Some writers, Malli says, prefer the word *turtūrah* for *dhuttūra* (white thorn-apple) (p 261) The blue jay (*cāsa*) can also be *casa* as the well-known *Rabhasakosa* sanctions it (p 340) The word *yuvanah* (young men) is *akārānta* as well, for *Trivikrama* alludes to it, there being such usages in literature

युवान् सस्कृतेऽपि इति त्रिविक्रमवचनाद् अकारान्तो युवानशब्दोऽप्यस्ति ।
प्रयोगश्च—‘... युवानै ’ इति । (p 386)

In *vrata rāmbhas tu vainavah* all well-known commentators take *vrata* as the loc of *vrata* (vow) Malli ingeniously takes it as *vrateh* and says that the *repha* in the *samdhī* is dropped by Pāṇini's rule ‘*ro ri*’ To emphasize the existence of the word *vrata* he gives illustrations such as ‘*vrateh palāsah*’ and ‘*vrater venudandah*’ But in no well-known lexicon, ancient or modern, is that word found and even in Malli's ‘bible’, the *Vaijayanī*, this word is not traceable The twang made by a bow in battle is *visphārah*, Malli says *visphārah* is also correct as the *sūtra* ‘*sphurati*’ (VIII 3 76) sanctions it optionally (p 547) The word *musala* (pestle) may also be *musala* (p 569) and *heman* for gold is also *hema* (p 610) *Panasa* (jack tree), Malli notes is *phanasa* according to some and *panasa* in the opinion of others

पवर्गद्वितीयादिरिति केचित् । पणस इति टवर्गमध्यम इति केचित् । (p 251)

The sun is *bāhkara* and *ahākhara* in addition to *bhaskara* and *ahaskara* (p 70)

Malli is not lacking in intellectual courage, for he does not hesitate to criticize when necessary the views of previous commentators But he is not distinguished for moderation of language Some have interpreted the word *haha* to be an imitation of the musical sounds ever present on the lips of *Gandharva*-s (semi divine musicians) and declare that the word is not capable of derivation Condemning such ignorance, Malli says

हाहाशब्दो धातुजो न भवतीति केचित् व्याचक्रिरे । तज्जल्पितमज्ञानविजृम्भितमेव । हेति निन्दित ध्वनिं जहातीति हाहा इत्यमरभाष्यकारा प्रतिजानते । (p 37)

In a covert reference to Sūrin's interpretation of *grāha* as 'a horse-faced aquatic creature' and *kumbhura* as 'a crocodile or shark capable of dragging elephants into the water', Malli says

घोटकमुखमीननामनी इति वदन्ति । तदमत् । उदकचरमण्डलिसर्पनामनी . . गजाकर्षणमत्स्यनामनी इति केचित् । तदज्ञानविजृम्भितम् । (p 170)

This censure pronounced on Sūrin is an unjust representation of his erudition, for *ajñāna* may not be the monopoly of his opponents, since some *kumbhura* sharks are quite capable of dragging elephants into the waters (witness '*nakrakrante karindre*' in the *Bhagavata*) Some commentators explain the *rohataka-vrksa* as a variety of the thorny Palāsa tree Malli being perhaps familiar with this tree in the Magadha country castigates this 'play of ignorance'

स च मगधविषयप्रसिद्ध । कण्टकपलाश इति केचित् । तदज्ञानविलसितमेव । (p 245)

The *sūtra-s* of Pāṇini are not generally quoted by Malli as he does not, as a rule, give the derivation of Amara's words But occasionally, when he finds that certain words require derivation at his hand, he quotes the *sūtra-s* *Vaiśravaṇa* (Kubera) has grammatical peculiarity

विश्रन शब्दात् 'तस्येदम्' (४. ३. १२०) इत्यणि कृते विश्रनसो विश्रवण-रवणाविति प्राप्ते विश्रवणादेशे वृद्धौ वैश्रवण इति रूप सिद्धम् । (p 48)

The word *bharatah* (actors) has a peculiar formation in the plural and hence he gives the relevant *sūtra s* for its derivation As the word *bharata* is included in the *utsadi* group, the affix *añ* is added to it resulting in *bharatah*, but by '*jananos ca*' it loses its *gotra* affix *añ* in the plural Hence *bharatah* is the resultant form

Some writers, Malli says, prefer the word *turturah* for *dhuttūra* (white thorn apple) (p 261) The blue jay (*casa*) can also be *casa* as the well-known *Rabhasakośa* sanctions it (p 340) The word *yuvanah* (young men) is *akaranta* as well, for *Tri-vikrama* alludes to it, there being such usages in literature

युवान सस्कृतेऽपि इति त्रिविक्रमवचनाद् अकारान्तो युवानशब्दोऽप्यस्ति ।
प्रयोगश्च—‘ युवानै ’ इति । (p 386)

In *vrate rambhas tu vainavah* all well known commentators take *vrate* as the loc of *vrata* (vow) Malli ingeniously takes it as *vrateh* and says that the *repha* in the *sandhi* is dropped by Panini's rule 'ro ri' To emphasize the existence of the word *vratih* he gives illustrations such as *vrateh palasah* and 'vrater venudandah' But in no well known lexicon, ancient or modern is that word found and even in Malli's 'bible', the *Vaijayanti*, this word is not traceable The twang made by a bow in battle is *vispharah*, Malli says *vispharah* is also correct as the *sutra sphurati* (VIII 3 76) sanctions it optionally (p 547) The word *musala* (pestle) may also be *musala* (p 569) and *heman* for gold is also *hema* (p 610) *Panasa* (jack tree), Malli notes is *phanasa* according to some and *panasa* in the opinion of others

पवर्गद्वितीयादिरिति केचित् । षणस इति टवर्गमध्यम इति केचित् । (p 251)

The sun is *bahkara* and *ahahkara* in addition to *bhaskara* and *ahaskara* (p 70)

Malli is not lacking in intellectual courage, for he does not hesitate to criticize when necessary the views of previous commentators But he is not distinguished for moderation of language Some have interpreted the word *haha* to be an imitation of the musical sounds ever present on the lips of Gandharvas (semi-divine musicians) and declare that the word is not capable of derivation Condemning such ignorance Malli says

हाहाशब्दो धातुजो न भवतीति केचित् व्याचक्रिरे । तज्जल्पितमज्ञानविनृम्भितमेव । हेति निन्दितं घनिं जहातीति हाहा इत्यमरभाष्यकाराः प्रतिजानते । (p 37)

In a covert reference to Sūrin's interpretation of *grāha* as 'a horse-faced aquatic creature' and *kumbhura* as 'a crocodile or shark capable of dragging elephants into the water', Malli. says

घोटकमुखमीननामनी इति वदन्ति । तदमत् । उदकचरमण्डलिसर्पनामनी . . . गजाऋषणमत्स्यनामनी इति केचित् । तदज्ञानविनृम्भितम् । (p 170)

This censure pronounced on Sūrin is an unjust representation of his erudition, for *ajñāna* may not be the monopoly of his opponents, since some *kumbhura* sharks are quite capable of dragging elephants into the waters (witness '*nakrakrante karindre*' in the *Bhagavata*) Some commentators explain the *rohutaka-vrksa* as a variety of the thorny Palāsa tree Malli being perhaps familiar with this tree in the Magadha country castigates this 'play of ignorance'

स च मगधविषयप्रसिद्धः । कण्टकपलाश इति केचित् । तदज्ञानविलसितमेव । (p 245)

The *sūtra-s* of Pāṇini are not generally quoted by Malli as he does not, as a rule, give the derivation of Amara's words. But occasionally, when he finds that certain words require derivation at his hand, he quotes the *sūtra-s*. *Vaśravāna* (Kubera) has grammatical peculiarity

विश्रव शब्दात् 'तस्येदम्' (४. ३. १२०) इत्यणि कृते विश्रवसो विश्रवण-
रवणापिति प्राप्ते विश्रवणादेशो वृद्धौ वैश्रवण इति रूप सिद्धम् । (p 48)

The word *bharatah* (actors) has a peculiar formation in the plural and hence he gives the relevant *sūtra-s* for its derivation. As the word *bharata* is included in the *utsadi* group, the affix *añ* is added to it resulting in *bharatah*, but by '*yañāños ca*' it loses its *gotra* affix *añ* in the plural. Hence *bharatah* is the resultant form

भरता इत्यत्र उत्सादित्वाद्भ् । भारत, भारती । 'यत्रोश्च' इति बहुत्वे लुकि भरता । (p 627)

Concerning the formation of the word *surpa* (winnowing basket), Malli quotes the *Unadi sutra* '*susrbhyam nic ca*' and draws attention to its exceptional character

इति शृणाते पप्रत्यये उद्गपरत्वदीर्घत्वानि ।

He further notes that the word may also begin with a dental as *surpam* on the authority of Purusottama (p 569)

Malli's humour is delightful, but occasionally pungent. When giving an illustration for the word *vasuh* (a young woman connected with the theatre) he says,

वासुदेवालयं गत्वा सोम शंकरमर्चय ।

(Worship Lord Śiva and the moon by going to the temple of Lord Viṣṇu Girl, go to the temple and worship Śiva and Parvatī), evidently he has a large number of such popular lines in his repertoire. Illustrating the use of the word *sasya* (vegetable), he quotes the line

ग्राम्यकविकथावन्ध इव नीरसस्य-मनोहरो देश । (p 224)

Noting Amara's omission of a word for a 'hairy person', Malli gives '*romaśo lomaśah samau*' and explains that a person with a profusion of hair all over the body resembles a bear

भल्लकवत् प्रवृद्धरोम्णो नामनी । (p 388)

Badara (cotton plant) is fem according to Amara, it ends in *tap* according to Subhuti but ends in *niṣ* on the authority of *Viśva* and is neuter if the fruit is meant, in order not to leave out the remaining gender, he says it is मत्र ऋ given in *Amara mala karpaso badarah proṭṭah* (p 284). The word *guna* ऋ also the meaning of a cook and to illustrate this he quips that the lady at home is 'the beloved wife, the cook and the mud of all work rolled into one',

कान्ता चेय गुणा चेय प्रेप्या चेय ममैविका । (p 570)

Most of the commentators on Amara have systematically turned their backs on the question of supplementing his vocabulary. But Malli evidently acted on the principle that the usefulness of a lexicon is less impaired by an abundance rather than a paucity of words. He gives 12 additional words for Indra to Amara's 35, 20 more for Lord Visnu to Amara's 30, and 21 for a coconut against the 2 mentioned by Amara. He generally starts with the characteristic expression *anuktam* and then a string of words follows, especially at the conclusion of each sub section in the homonymous section. These words with little scope for any explanation are exhaustive and in many cases exhausting to the reader. Thus at the conclusion of the *tanta* words (*vivasvat*), he adds more than ten verses and at the end of the *rephanta* words (*vara*) he has more than sixteen additional verses.

But the supplementary words in all other places are informative, useful and interesting. He adds thousands of words to the original. Where the text gives *sukara* for a docile cow *syad acandi tu sukara*, Malli's supplement, *sukata tadviparyaye*, mentions a vicious cow which is active with its hoofs and horns. When Amara gives *svrata sukhasamdohya*, Malli mentions the opposite.

करदा तद्विपर्यये । प्रयासेन सदेहा गौ करदा स्यात् । (p 596)

Malli dives into various sources of information such as the work of Dhanvantari, e.g. the herb *bala*, an important and well known medicinal plant (Tamil Tippi or Cittamutti)¹ is mentioned by Amara, but the related names *atibala* and *mahabala* are supplied by Malli (p 278).

Malli is no purist who rejects outright current words of Prakrit origin. But he takes care to be in approved

¹ *Vajrayanti* II p 653

company in so risky a venture *Ankura* (sprout) has an alternate form of Prakrit origin, *ankula*, that has gained currency and hence he accepts it

अङ्किल प्ररोहोऽप्यत्रेति सुमृतिटीकावचनात् प्राकृतरूपस्यापि ग्रहणम् ।

(p 217)

He also approves of the Prakrit form *ingāra* for *angara* (charcoal), and also mentions *ingala* used by Śrī Harsa in the *Naisadha*

‘हरनयनेङ्गारितो मदन’ इति प्राकृतरूपस्यापि ग्रहणम् । ‘इङ्गारो . . .’ इति रभसकोशपाठात् प्रयोगार्ह एव । ‘वितेनुरिङ्गालमिवायश परे’ इति नैषध ।

(p 572)

In accepting some other words like *simhūnda*, Mallī is in the distinguished company of Dhanvantarī and Yādava

‘प्रायो जना . . . प्राकृतमित्यदोष’ इति धन्वन्नरिवचनात् प्राकृतग्रहणम् ।

‘सिंहुण्ड . . .’ इति वैजयन्त्यामपि प्राकृतग्रहणमेव कृतम् । (p 277)

The words *indindira* and other synonyms of *madhukara* (bee) given by the author of *Śeṣa* are *desya* words according to Svāmīn, and Mallī accepts them as such

इन्दिन्दिरचञ्चरीकोलम्बमसलशब्दा देश्या इति स्वामी । (p 352)

Mallī gives the Telugu meaning of Amara’s words almost everywhere in his comm. Some of the Telugu equivalents may be archaic and sound strange to modern ears. Sūrin gives *vepa* for the Nimba tree while Mallī has *vempa* (p 252). *Khadira* is *candraccettu* to Sūrin and *candracettu* to Mallī. Sūrin gives the word *devatadi* for which Mallī supplies *dapara-dangi*. Jasmine is *molla* to Sūrin and *mulla* to Mallī (p 257). The medicinal plant *bala* is *cittamudapucettu* in Sūrin’s comm. whereas *multurapulagamu* is given in Mallī’s comm. (p 278). *Kokila* (cuckoo) is *loyala* (*Koyala* B₁, K₂) in Sūrin’s work but *lokila* in Mallī’s

Mallī’s comm. has a very large number of quotations (975 in the two Kāṇḍas). He gives no less than 213 citations

in the first two Kānda-s from the *Vayayanti*. Some of the authors mentioned by him are not traceable in the *Catalogus Catalogorum* and it may be presumed that they were his contemporaries. We give below a list of authors and works cited by Malli, the number in brackets indicating the number of citations in the first two Kānda s

1 अजय	(1)	27 कामन्दक	(1)
2 अजयपाल	(2)	28 कामन्दकीयनीतिसार	(2)
3 अनर्घराषव	(1)	29 कालिदास	(10)
4 अनेकार्थसमुच्चय	(1)	30 काशिका	(2)
5 अभिधानद्रव्यावलि (धन्वन्तरीयनिघण्टु)	(1)	31 किरातार्जुनीय	(1)
6 अभिधानरत्नमाला (हलायुध)	(58)	32 कुमारचरित	(1)
7 अमरदत्त	(1)	33 कुमारचरितालकार	(1)
8 अमरमाध्यकार	(2)	34 कुमारसमथ	(8)
9 अमरमाला	(7)	35 कैशट	(1)
10 अमरवाचिःकार	(1)	36 क्षीरस्वामिन्	(4)
11 अमरसिंह	(1)	37 „ टीका	(1)
12 अमरक	(1)	38 क्षुर	(5)
13 अमरशातक	(1)	39 गोपाल	(3)
14 अरुणदत्त	(5)	40 गोपालित	(5)
15 आयुर्वेदप्रकाश	(1)	41 गोवर्धन	(1)
16 आश्वर्यपदमञ्जरी	(1)	42 शौड	(2)
17 आश्वर्यमञ्जरी	(1)	43 चन्द्रकाव्य	(3)
18 इन्द्रु	(3)	44 चन्द्रगोमिन्	(2)
19 उत्तररामचरित	(2)	45 „ लिङ्गानुशासन	(1)
20 उत्पलमाला	(1)	46 चिन्तामणि	(1)
21 उदारराषव	(1)	47 जयकोश	(2)
22 ऋग्वेद	(1)	48 ज्ञानपत्र	(1)
23 कर्षिणाम्युदय	(3)	49 टीकातर्वख	(9)
24 कातन्त्रसूत्र	(1)	50 „ कार	(2)
25 कादम्बरी	(2)	51 तारकाख्यान	(1)
26 कामधेनुकार	(1)	52 तारपाल	(4)
		53 तैत्तिरीयसहिता	(5)

54. त्रिकालदीप	(17)	107. मन्त्र	(7)
55. त्रिकाल	(1)	108. मन्त्रमाला	(1)
56. त्रिकाल	(1)	109. मन्त्रमालादीप	(1)
57. दशकर्मकाण्ड	(3)	110. मन्त्र	(1)
58. दुर्गाशिर	(2)	111. दशकर्मकाण्ड	(1)
59. देवीकाण्ड	(1)	112. दशकर्म	(1)
60. दशकर्म	(4)	113. दशकर्म	(4)
61. द्विभवनकाण्ड (दशकर्मकाण्ड)	(4)	114. ,, काण्ड	(4)
62. धनकाण्ड	(10)	115. धनकर्म	(1)
63. ,, निषण्ड	(2)	116. धनकर्म	(2)
64. धनकाण्ड	(2)	117. धनकर्म	(4)
65. धनकाण्ड	(7)	118. धनकर्म	(1)
66. ,, निषण्ड	(12)	119. धनकर्मकाण्ड	(1)
67. धनकर्म	(1)	120. धनकर्मकाण्ड	(1)
68. धर्मशर्मामुद्र	(6)	121. धन्य (महाधन्य)	(1)
69. धनुर्द्वीप	(2)	122. धौत	(1)
70. धनीमन्त्र	(1)	123. धौतकर्म	(2)
71. महाधन्यनी(धौत)	(1)	124. धौतकाण्ड	(1)
72. नलोदय	(1)	125. महाधनुर्द्वीप	(1)
73. नागधन्यनी	(1)	126. धनु	(7)
74. नागधन्यनी	(1)	127. धनुर्द्वीप	(3)
75. नानार्धकाण्ड	(1)	128. धन्य	(1)
76. नाममात्र	(7)	129. महाधन्य	(2)
77. नामत्रिकानुशासन	(1)	130. महाधन्य	(3)
78. नारद	(1)	131. माध	(10)
79. निषण्डकर्मकाण्ड	(1)	132. ,, काण्ड	(1)
80. नीतिगणकाण्ड	(1)	133. माध्य	(5)
81. नीतिशाक	(1)	134. माध्यापीरसाठ	(1)
82. नैषध	(3)	135. मेघसंदेश	(3)
83. न्यास	(1)	136. यादय	(8)
84. पाणिनीय	(1)	137. ,, प्रकाश	(1)
85. पारिजात	(1)	138. योगशतक	(1)
86. पुराण	(1)	139. रचित	(1)
87. पुरुषोत्तम	(1)	140. ,, वचन	(1)

122	रघुवश	(14)	156	विष्णुस्मृति	(1)
123	रत्नकोश	(2)	157	वेणीसंहार	(1)
124	” नाममालिनी	(1)	158	वेदभाष्य	(4)
125	रत्नमाला	(2)	159	वैजयन्ती	(213)
126	रमस	(3)	160	वैचक	(18)
127	” कोश	(28)	161	वैराग्यपञ्चक	(2)
128	” ” कार	(4)	162	वैराग्यशतक	(1)
129	रसरत्नाकर	(1)	163	व्याडि	(7)
130	राधवपाण्डवीय	(9)	164	शकर	(1)
131	रामायण	(1)	165	शकराचार्य	(1)
132	रुद्र	(15)	166	शब्दार्णव	(1)
133	रुद्रटालकार	(1)	167	शाकटायन	(3)
134	रुद्राभिधानकोश	(3)	168	” मत	(3)
135	ललितासहस्रनाम	(1)	169	” वृत्ति	(1)
136	लिङ्गमटीय	(1)	170	” व्याकरण	(1)
137	लिङ्गसमूह	(1)	171	शातातपस्मृति	(1)
138	लिङ्गानुशासन	(1)	172	शाश्वत	(3)
139	” अरण्यदत्त	(4)	173	” कोश	(1)
140	” चन्द्रगोमिन्	(1)	174	शिशुनाल्लवध	(24)
141	” वामन	(2)	175	शृङ्गारप्रकाश	(2)
142	वसन्तराजीय	(1)	176	शेष	(56)
143	वासचन्द्रिका	(1)	177	” कार	(2)
144	वाग्भट	(1)	178	श्रुति	(2)
145	वाचस्पति	(1)	179	सगीतमकरन्द	(1)
146	वाजसनेयिसहिता	(1)	180	सज्जन	(1)
147	वामन	(5)	181	सरस्वतीकण्ठाभरण	(1)
148	वामनसूत्र	(1)	182	सर्वधर	(1)
149	वासवदत्ता	(3)	183	साहित्यकल्पवल्ली	(1)
150	विक्लमोत्तरीय	(1)	184	सुबोधिनी (टीका)	(2)
151	विजयकोश	(1)	185	सुभृति	(3)
152	विदग्धकण्ठाभरण	(2)	186	” टीका	(25)
153	विश्व	(2)	187	सुरसिंह	(1)
154	विश्वप्रकाशिका	(19)	188	सोमजात	(1)
155	विष्णु (पुराण)	(1)	189	सोमदेवनीति	(1)

190	सौन्दर्यलहरी	(1)	195	हर्षचरित	(1)
191	स्मृति	(3)	196	हर्षचरिताभ्युदय	(1)
192	स्वामिन्	(3)	197	हलायुध	(61)
193	हनुमन्नाटक	(1)	198	हारावलि	(2)
194	हरिप्रबोध (यमक)	(2)			

Many of the quotations have been identified, though several printed editions have no index and the cited items are not the beginnings of verses. But many others remain to be traced, for the author does not mention the source in many cases.

Mallī's style is easy and flowing. Its general nature cannot be judged on seeing his first sentence which is a series of very long compounds, reminiscent of Bana's works. Simple but effective are his explanations in general, e.g. the kind of ox which can do only one kind of work is *ekadhurīna*. Mallī says

हल विना शकट न वहति , शकट विना हल न वहति ; इत्येतादृग्विधैकधुरावहो
वृष , तस्मिन् एकधुरीणैकधुगशब्दौ स्याताम् । (p 592)

His knowledge of grammar is specially deep, enabling him to point out certain subtle points missed by many commentators. Dealing with the topic of cows of different ages, the three year olds, four year olds, etc. he shows that words like *ekahayani* can have *niṣ* by *vayasi prathame* only with reference to the ages of living beings, otherwise there can be *tāp* only, as in *dvihayana citragavi*. Further the *natva* in *trihayani* (three year old) is permissible only when it refers to the age of living beings and not when the age of inanimate things is denoted.

णत्वमपि वयस्येव स्मर्यत इत्यनेनान्यत्र णत्व न भवति । चतुर्हायना लेख्यगवी ।
(p 594)

His grammatical knowledge is not confined to the *Astadhyāyī* of Pāṇini, he often refers to other systems of grammar such as

that of Śākatāyana The word *baṣkayanī* is interpreted by Svāmīn, Sūrin and others as a cow whose calf is full grown, ' *curaprasūtagornama* ' But Mallī following Śākatāyana says

वृक्येण नीता अनुगता वृक्यणीति शाकटायनयुत्पत्त्या । वृक्यो नामेकवत्स-
रवत्त । (p 596)

Śākatāyana's views are again referred to supplement Amara's statement that *ardhanavam* (half a boat) is neuter only, for the former mentions it as fem also

अर्धनावमर्धनावीति हि स्त्रीनपुंसकयोर्दृश्यत इति शाकटायन । (p 164)

Panini ordains the substitution of *v* for the *u* of *varsabhu* (frog) when a case affix beginning with a vowel follows (*varsabhvas ca*) But Mallī adds that this holds good for the word *karāṭhū* (finger nail) as well, as Śākatāyana sanctions it

' दृप्पुन . . . ' इति शाकटायनशास्त्रे करभूशब्दस्यापि यत्रादेश । (p 172)

The Kātantra system of grammar too is not neglected, for he quotes a *sūtra* ' *dyor govad vibhaktau* ' to justify the peculiar declension of *sauh* (Gauri) (p 28)

The profundity of his scholarship may be gauged by his close acquaintance with such works as the *Samgītamakaranda* of Nārada, the grammatical comm of *Kaṣyapa*, the Jaina work *Dharmasarmabhyudaya*, the Buddhist poem *Karṣi* (*pphi*) *nabhyudaya* and a thorough mastery of the *pañca mahakavya s* Extensive also is Mallī's knowledge of medical authorities He often cites Vaidyaka with special reference to Dhanvantarī whom he quotes over twenty times, as well as the *Yogasataka*, etc The plant *iksugandha* has a synonym in *balvajah* which Amara says is mas in gender and pl in number But Mallī points out that the word has been used by Patañjali in the singular

' एकश्च बल्वजो बन्धनेऽसमर्थ ' इत्यर्थवत्सूत्रे महाभाष्यप्रयोगदर्शनादेकवचनान्त-
त्वमपि । (p 317)

He also clarifies that this is a kind of grass similar to the *munja*, used for making a bowstring or the girdle of an initiated student. His learning includes the science of omens (*sakuna*), he gives extensive details from the *Vasantarajya*, e.g. that among sparrows (*cataka*) of various colours, the black variety plays a big role in the field of omens.

तदुक्त वसन्तराजीयास्ये शकुनग्रन्थे—‘श्यामा वराही . . ।’ (p 342)

His deep study of the Vedas and the *Vedabhasya* is seen in discussing the etymology of some words. The word *sitputa* as a synonym of *bhramara* quoted from the *Taittiriya Samhitā-bhasya* is ignored by other commentators.

‘बृहस्पतये शित्युट पीतम्रमर’ इति वेदभाष्यम् । (p 352)

Also quoted are the *Vedabhasya* to add *plava* (watercock) to the list of birds, and the *sruti* (*Taittiriya Samhita*) to show that *tittiri* (partridge) is a favourite bird of the Rudra s, *rudranam tittirih* (p 355). His knowledge of political science is witnessed by citations from a large number of authorities such as Kamaṇḍaka, Sajjana, Brhaspati, *Nitigajankusa*, *Somadevaniti* and *Dhvanimañjari*. Dealing with the position of the feet of an archer, Amara says, *ityadi sthanapañcakam*, Malli supplements the statement by quoting the relevant portion from *Dhanurveda*.

‘. मण्डलमिति धनुर्वेदोक्तानि पञ्च धनुर्धरस्थानानि । (p 534)

We have seen in the foregoing pages some of the salient features of two of the South Indian commentaries. The comm. of Bommaganti is even more learned as will be seen in the volume to follow.

अमरकोशः

दाक्षिणात्यव्याख्योपेतः

प्रथमकाण्डः

१. स्वर्गवर्गः

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।

सेव्यतामक्षयो धीराः स त्रियै चामृताय च ॥ १ ॥

अमरपदनिवृत्तिः लिङ्गयस्वरिकृता

शिव ^१हरिं विधातार ^२तत्पत्नीस्तत्सुतान् गुरून्^३ ।

नत्वा समस्तप्रत्यूहदान्तये मङ्गलाय च ॥

पदचाम्यप्रमाणज्ञै क्षीरसाम्यादिसुरिभि ।

कृतान् ग्रन्थान् समालोच्य^४ बालाना सुप्रबुद्धये ॥

^५यत् कृत ^६सुरसिंहेन नामलिङ्गानुशासनम् ।

तत्रस्थाया पदावल्या ^७विशृतिर्वक्ष्यते मया ॥

यस्येति—हे धीरा चिद्धास यस्य ^१गुणा अनघा निर्मला स देव त्रियै^२ च
अमृताय च मोक्षाय^३ च सेव्यताम आराध्यताम्,^४ ^५भुक्तिमुक्तिफलावाप्त्या^६ इत्यर्थं ।
किंविदिष्टस्य ? ज्ञान च दया च तयो सिन्धु तस्य ^७ज्ञानदयासिन्धो । अगाधस्य
^८विषय^९लिप्साविरहितस्य । किंविध ? अक्षय क्षयरहित । श्लोकोऽयं समुद्रपक्षेऽप्यूह-
नीय । ^{१०}अस्य विष्णो क्षयो निवास अक्षय ॥ १ ॥

^१ A, T add गुरु ^२ तत्पत्नीं T ^३ च वै W₁, इमान् B₂ ^४ लोकेय
A B₁, C D₁, K₁ ^५ तत्कृत K₂, T, यत्कृति W₂ ^६ मूर्ति W₁ ^७ विवृत्ति W₁
^८ Y adds देवस्य ^९ D₁, K₂, W₁ add लक्ष्म्यै, gap in U, त्रिये W₂ ^{१०} W₁

omits 11 U omits 12 T omits मुक्ति 13 °व्याता T, प्रदातृत्वात्
 तस्थेति भाव B₂, C, D₁ 14 K₅, W₂ omut 15 निपये W₁ 16 वीष्ठा W₁,
 B₂, O, D₁ omit लिप्सा 17 अकारवर्णवाच्यस्य C

अमरपदपारिजातः मल्लिनाथसूत्रिकृतः

आकण्ठपौरुषमतो वारणता विन्नवारणेनैव ।

प्रथिता विभ्रदशेषत्रिदशोपास्य पर मह सेवे ॥

उक्तानुक्तनिरुक्तचिन्तनफला टीका सुभूते परा

मालोच्यामरभाष्यवार्तिकमुद्रान् ग्रन्थान् वहूनादरात् ।

व्याचक्षेऽमरसिंहनामकमह श्रीवत्सगोत्रोद्भवो

¹बोह्लाटिन्मिन्मिन्सिंहसूरितनय श्रीमल्लिनाथो मुदा ॥*

इह खलु निखिलफणिपतिप्रिततमतक्रमलनिलयकवलनकलशतनय कविबरकरटि-
 निकरसिंहामरसिंह ² 'प्रक्रम्यमाणनिवन्धनरत्नपरिपन्थिनिरन्तरान्तरायतिमिरपटलनियुत-
 मिहिरसमानामभिनवाधिकृतदेवतोपासनामनेन निवध्नाति यस्येति—तत्र देवताया
 परममहत्त्वख्यापनार्थं समुद्रत्वमारोपितम् । तत् कथम् । यस्यागाधस्य मन्दरगिरिमूल-⁴
 कर्पणेनाकलुपितस्य ज्ञानदयासिन्धो । क्षीरस्य सिन्धु क्षीरसिन्धुरिति यावत् । ज्ञान
 दययो सिन्धु ज्ञानदयासिन्धुरिति आधाराधेयभावसवन्धेन । समस्त⁵विषयकानुभवस्य
 'सकलजगदुद्धारकदयायाश्चाधारभूतसिन्धोर्गुणा'⁷ अलङ्कृतत्वादय ⁸ । अनया तरुचरनि-
 करलङ्घितत्वादिदोषेणादूषिता । अक्षय कलशसुतकरतलाचुलुकित । स शैलाना शिव
 वैष्णवाना विष्णु, जैनाना जिन, बौद्धाना बुद्ध इति तत्तदधिदेवतापूर्वसिन्धु । हे
 धीरा हे विद्वांस । श्रियै चामृताय च नारायणनारूपालैरुविषयसर्वजनयोगिप्रियभूत-
 श्यमृतयो । भवद्भि सेव्यताम् । त्रिवर्गसपत्तेर्मोक्षस्य चाराध्यतामित्यर्थ । किं च ।
 यस्यागाधस्य शेषवाचस्पतिप्रभृतिमिरपि वर्णितुमशक्यस्य । ज्ञानदया ज्ञानदानसपत्त्या ।
 ज्ञानस्य दा दानम् ई सपत्ति । तथा ज्ञानदयेत्युपलक्षणतृतीयया उपलक्षितस्येत्यर्थ ।
 सिन्धोर्गुणा प्रसादमाधुर्यादय ⁹ । अनया पापरहिता । अक्षय सकलजनैरुम्भितोऽप्य-
 क्षीण । स विद्वज्जनाधिदेवतापूर्वसिन्धु । धीरा श्रियै चामृताय च । सिन्धुर्लक्ष्मीसुधयो
 सेव्य । 'एक शब्द सम्यग् ज्ञात सुष्ठु प्रयुक्त स्वर्गे लोके कामधुग् भवति' (cf महा-
 भाष्य, ६ १ ८४) इत्यागमात् । वाचस्तत्साध्यस्वर्गस्य च भवद्भि सेव्यताम् ।

लक्ष्मीसरस्वतीधात्रीत्रिवर्गसपत्तिविभूतिशोभासु ।

उपकरणवेपरचनावसुधामु श्रीरिति प्रथिता ॥

* A₁ has nine additional introductory verses some of them contain-
 ing contradictory statements

‘अमृत दिवि से मोक्षे’, ‘यज्ञशेषेऽमृताशने’ इत्युभयत्र व्याडि । अनेन परब्रह्म-
शब्दब्रह्मणोरुपास्तिराचरिता¹⁰ ॥ १ ॥

¹ बोद्धापिति B.

² सिद्ध सुरसिद्ध B₃ B₄

³ प्रकल्पमान° B₃

⁴ B₃ B₄ omit मूल

⁶ A₁ adds वस्तु

⁶ A₁ adds दु सनिनम्°

⁷ भूतस्य B₄

⁸ त्वादिगुणा A₁

⁹ आदिगुणा A₁

¹⁰ A₁ adds उभयत्र देवता°

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।

सपूर्णमुच्यते वर्गेनामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

(वि.) समाहृत्येति—अन्यतन्त्राणि निघण्टुन्तराणि¹ समान्य एकीकृत्य
संक्षिप्तैः संकुचितैः प्रतिसंस्कृतैः पर्यायपदैः वर्गे² सजातीयसमूहे साङ्गोपाङ्गशब्दसमूहेष्व
नाम्ना³ धृक्त्वादिपर्यायाणां लिङ्गानां स्त्रीपुंनपुंसकानाम्⁴ अनुशासन शिक्षा सपूर्णं⁵
⁶ रूढपर्यायपरित्यागेनोच्यते ॥ २ ॥

¹ W₂ adds कुत्रचित्

² सजाति° D₁, सजातीयस्य K₂

³ W adds

पदानां

⁴ B₂ W₂ omit वृक्षादि

⁵ D₁ omits

⁶ रुढि° W₂

(पा.) आस्त्रप्रारम्भे विशिष्य प्रयोजन प्रथयति—समाहृत्येति—अन्यतन्त्राणि
समाहृत्य कतिचिद्विद्महीनानि¹ कतिचिदसक्षितानि कानिचिदप्रतिसंस्कृतानि कानि
चिद्वर्गेहीनानि । तस्मादन्यतन्त्राण्येकीकृत्य । संक्षिप्तैः स्तोकाद्भूयोऽभिधानं संक्षेप इति
लक्षणस्याश्रयैः प्रतिसंस्कृतैः² असूक्तिपरिहारं प्रतिसंस्कार इति लक्षणस्य विषयैः
वर्गे सजातीयपदसमूहे नामलिङ्गानुशासनमित्येतत्तन्त्रं सपूर्णं लिङ्गाद्यविकलं यथा
वथोच्यते ॥ २ ॥

¹ विद्महीनानि B₄

² अनुक्ति° B₄

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।

स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

(त्रि) प्रायश इति—स्त्रीपुंनपुंसकं प्रायश प्रायेण रूपभेदेन ज्ञेयम्¹ । तद्यथा
—² ‘बुद्धिर्मनीषा धिपणा’ इति (१ ५ १) । कुत्रचित् साहचर्यात् ज्ञेयम् । तद्यथा—
‘तटित्³ सौदामिनी’ इति (१ ९ ३) । क्वचित् तेषां⁴ लिङ्गानां विशेषविधेः
ज्ञेयम् ।⁵ कथम् ? ‘भेरी स्त्री दुन्दुभि पुमान्’ इति (१ ७ ६) । एव लिङ्गत्रयेऽपि
उद्दनीयम् ॥ ३ ॥

¹ शातव्य K₂

² D₁, K₁, U, W₂ omit बुद्धि .

³ सौदामनी D₂, K₁, K₃

⁴ K₁ adds भिन्न°.

⁵ तद्यथा B₂, D₂, यथा W₁

(पा.) सक्षेपप्रकार प्रदर्शयति प्रायश इति—प्रायशः प्रचुरं रूपभेदेन¹ नियतरूपेण, कुत्रचित् रूपभेदाप्रतीतस्थले साहचर्यात्, तद्विशेषविधेः क्वचित्, यत्र रूपभेदप्रतीतिर्नोदिति,² यत्र साहचर्यं च न निमित्तं, यत्र³ साहचर्यलिङ्गापवादः, यत्रानेकलिङ्गत्वं, तत्र विशेषविधेः स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । रूपभेदस्योदाहरणम्—

‘हरीतकी हैमवती रेचकी श्रेयसी शिवा’ । (२. ४. ५९)

‘उन्मत्तः कितवो धूर्तो दुत्तूरः काञ्चनाह्वयः’ । (२. ४. ७७)

‘अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम्’ । (२. ४. १६४)

इत्यादि । साहचर्यस्योदाहरणम्—‘स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका’ (२. २. १६) । ‘पञ्चशास्यः शयः पाणिः’ (२. ६. ८१) । ‘विष्ट्रपं भुवनं जगत्’ (२. १. ६) । चशब्दः प्रत्ययात्पलञ्जनार्थम् । ‘विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम्’ (१. १. ३९) इत्यत्र ‘प्रत्ययो लिङ्गस्य गमको भवति । ‘पुञ्जराशी तूल्करः कूटमस्त्रियाम्’ (२. ५. ४२) इत्यत्र समासो लिङ्गस्य गमको भवति । विशेषविधेरुदाहरणम्—‘चञ्चुष्ट्रोटरुभे स्त्रियाम्’ (२. ५. ३६) । ‘स्त्रिय सुमनसः पुष्पम्’ (२. ४. १७) । ‘सनिः स्त्रियामाकरः स्यात्’ (२. ४. ७) । ‘किरीटं पुंनपुंसकम्’ (२. ६. १०२) ॥ ३ ॥

¹ प्रचुररूपभेदेन A₁.

² न चेत् B₁

³ साहचर्यं A₁

⁴ B₁ adds क्तिन् .

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।

कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

(त्रि.) भेदाख्यानायेति—अत्र¹ ग्रन्थे भिन्नलिङ्गानां² पदानाम् अनुक्तानां क्रमान् ऋते³ भेदाख्यानाय द्वन्द्वो न कृतः । ‘एकशेषः एकशेषसमासो न कृतः । संकरश्च⁴ न कृतः । तद्यथा—‘उत्ता कुण्डम्’ इत्युक्तम् (२. ९. ३१) । न तु ‘उत्ताकुण्डे’ इति । एकशेषो यथा—‘नभः’ स्रं श्रावणो नभा’ (३. ३. २३२) न तु ‘सश्रावणो नभः स्रम्’ इति । संकरो यथा—‘मवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुनिः’ इति (१. ६. ११) । न तु ‘स्तुतिः स्तोत्रं सरो नुनिः’ इति । संकरो नाम ‘साहचर्यम् । भिन्नलिङ्गानां नाना-लिङ्गानाम् अनुक्तानाम् अन्यत्रानुक्तानाम् । क्रमादृते । भिन्नत्राख्याना⁵ क्रमेणैव अनुक्तानं करोमि, क्रमं विना न करोमीत्यर्थः ॥ ४ ॥

¹ K₂ omits

² U omits.

³ K₁, W₂ add लिङ्गान्तरणार्थम्.

⁴ C, D₁, K₁, U, W₂, Y omit.

⁵ D₁, K₂ omit च

⁶ Y adds न इत् .

७ नमा श्रावणिश्च स इत्युत् न तु श्रावणी नमसी इत्युत्तम् B C न नमसि श्रावणे
नमा K₃ ८ साकर्ये W₂ ९ भिन्नलिङ्गाना C, D₂

(पा.) प्रतिसस्कारप्रकार दर्शयति गेदारयानायेति—अत्र शास्त्रेऽनुक्ताना
भिन्नलिङ्गाना पदाना क्रमादृते क्रम विना भेदाटयानाय भेदप्रतिपत्तिनिमित्तार्थं न
द्वन्द्वं कृतं । नैकशेषः । एकशेषोऽपि^१ न कृतं । सकरश्च न कृतं । केवलं क्रम एव
कृतं इत्यर्थः । द्वन्द्वप्रतिषेधस्य—‘रेणुर्द्वयो स्त्रिया धृलि पासुर्ना न द्वयो रज्ज्’
(२ ८ ९८) । अत्र पार्थक्यमेव क्रमशब्दार्थः । एकशेषप्रतिषेधस्य—‘नाली नाल च
वाण्डोऽस्य’ (२ ९ २२) इत्यादि । अत्र सर्वपदोक्तिरेव क्रमशब्दार्थः । सकरप्रतिषेधस्य
—‘सच स्रोत्रं तुतिर्नुति’ (१ ६ ११) । अत्र विभाग एव क्रमशब्दार्थः ।
भेदप्रतीतिस्थले समरो न दोषाय^२ । ‘अलम्भारस्त्वाभरण परिष्कारो विभूषणम्’
(० ६ १०८) । अत्र भिन्नलिङ्गानामित्यनेन अभिन्नलिङ्गानामुदाहरणान्युक्तान्येव ।
द्वन्द्वस्य—‘गृहं गेहोदवासित वेदम सद्वा विवेतनम्’ (२ २ ४) । ‘निकाय्य
निलयालया’ (० ० ५) । एकशेषस्य—‘नासत्यावधिर्नौ दक्षावाधिनेयौ च तावुभौ’
(१ १ ५१) । अनुक्तानामित्यनेन उक्ताना भिन्नलिङ्गाना द्वन्द्वादय कृता एव^३ ।
‘समालपत्रतिलकाचित्रभाणि विशेषक्रम’ (२ ६ १०२) इत्यत्र ‘द्वितीयं च तुरीयं च न
स्त्रियाम्’ (२ ६ १२३) इति लिङ्गमुक्तम् । ‘धर्मा पुण्यमन्यायस्वभावाचारसोमपा’
(३ ३ १३९) इत्यत्र ‘स्याद्धर्ममस्त्रिया पुण्यश्रेयसी’ (१ ४ २४) इत्यत्र लिङ्गमुक्तम् ।
‘पद्माकरस्तनाकोऽरत्री कासार सरसी सर’ (१ १२ २८) । अत्र तटाकोऽस्त्रीति
लिङ्गमुक्तम् ॥ ४ ॥

^१ A₁ adds समाप्त ^२ क्विवते A₁ ^३ A₁ adds तत् कथम् ^४ A₁ B₁
add अत्र ^५ एवम् B₁

त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पद मिथुने तु द्वयोरिति ।

निषिद्धलिङ्ग शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

(वि.) त्रिलिङ्गयामिति—त्रिष्विति प्रयुक्ते लिङ्गत्रय^१ श्रेयम् । यथा सत् त्रिषु^२
इति (१ ९ ७) । द्वयोरित्युक्ते स्त्रीपुलिङ्गे^३ श्रेये । यथा—‘रेणुर्द्वयो’ इति
(२ ८ ९८) । एकलिङ्गनिषेधे^४ अवशिष्टलिङ्ग^५ श्रेयम् । यथा—‘विमानोऽस्त्री’ इति
(१ १ ४९) । तु शब्दोऽन्ते यस्य सत् त्वत्तम्, अथशब्द आदि यस्य^६ तत्
अथादि, त्वन्तं च अथादि च^७ पद पूर्वपदार्थं न भवति शास्त्रेषु^८ ॥ ५ ॥

^१ त्रये W₂ ^२ पुल्लिङ्गस्त्रीलिङ्ग K₃ K₅ ^३ एकलिङ्ग निषिद्ध B₂ C
^४ परिशिष्टलिङ्गे श्रेये B₂ W₂ ^५ लिङ्गत्रय W₁ ^६ लिङ्गपरिग्रह इत्यर्थं K₂ ^७ आदी B₂

D₂ K₁ 6 W₂ adds वर्तते 7 B₂ adds त्वन्ताथादि 8 भजति B₂
K₁, Y 9 D₂, K₁, K₂, K₃ omit

(पा.) तरणिरहितपारवार इव परिभाषारहित शास्त्र दुस्तरमिति परिभाषा
निरूपयति त्रिलिङ्गधामिति—त्रिष्विति प्रयुक्ते त्रिलिङ्गे^१ कृतविवक्षा ज्ञेया । 'सरन्ध्रे
सुपिर त्रिपु' (१ ९ २) । द्वयोरित्युक्ते स्त्रीपुलिङ्गे ज्ञेये । यथा 'बह्वेर्द्वयोर्बाल्कीलौ'
(१ १ ५७) । यद्यपि द्विशब्द सख्येयसामान्यवर्ती तथापि वक्तृविवक्षापूर्विका शब्द
प्रवृत्तिरिति विवक्षावशात् प्रकृते सरयेयविशेषवर्ती । तस्माद् 'द्विहीन प्रसवे सर्वम्'
(२ ४ १८) इत्यादौ मिथुनाथप्रतीतिकरो भवति । 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' (१ ४ ६)
इत्यत्र सरयाविशेषस्य श्रूयमाणत्वादतिप्रसङ्गस्यावकाशो^२ नास्ति । निपिद्धलिङ्ग शेषार्थम् ।
निपिद्धलिङ्ग पद पारिशेष्यानिपिद्धलिङ्गार्थं स्यात् । यथा 'अस्त्रियामाढकद्रोणौ'
(२ ९ ८८) । अत्र शेषत्र पुनपुसकयोरेव । आढक, आढकम् । द्रोण, द्रोणम् ।
त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् । तुशदान्तम् अथशब्दादि पद पूर्वभाहन भवति । त्वन्तस्य
—'प्रत्यन्तो म्लेच्छदेश स्वान्मध्यदेशस्तु मध्यम' (२ १ ७) । 'प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री
पुमास्तु वमथु समा' (२ ६ ५५) । एव दण्डापूपन्यायादुदाहरणान्तराण्यपि^३
द्रष्टव्यानि । 'स्यात्तेमन तु निष्ठानम्' (२ ९ ४४) इत्यादौ स्यादादिप्रयोग । अथादे
—'अम्ना माताथ वाला स्याद्वासू' (१ ८ १४), 'भार्या जायाथ पुभूञ्जि दारा'
(२ ६ ६) । अर्थग्रहणाद् 'अनुक्रोशोऽप्यथो हस' (१ ८ १८) इत्यादौ अथोशब्द
प्रयोग । इत पर स्वर्गादित्रमेण शास्त्रमवतारयति । अत्र शेषपूरण विशेषाभिधान
टीकाप्रयोजनम् ॥ ५ ॥

१ त्रिलिङ्गी ज्ञेया B₂ B₄ २ प्रसङ्ग स्यादिति । अत्र A₁ ३ A₁ ad. is तनैव

स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ।

सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

(वि.) स्वरिति—म्यर्थे म्, ^१ 'सृ श दोषतापयो' । स्य सुरस गन्वते
'इति स्वर्ग' । ^३ 'गम्ल गतौ' । सुष्ट अर्ज्यते^४ इति वा । 'अर्ज सर्ज अर्जने' । न विद्यते
अत्रम् अमुत्रम्^५ अत्रेति नाम^६ । 'वृतीयश्चासौ दिवश्च त्रिदिव' ^७ । त्रिदशानाम आलय
त्रिदशालय । सुराणां लोक सुरलोक । दीव्यन्यस्यामिति द्यौ, द्यौश्च^{१०} । 'दिवु
व्रीटाविनिगोपाशु तितुस्तुतिमोदमदयप्रकान्तिगतिपु' । इमाधोकारा तत्रकारा तौ स्त्रीलिङ्गौ ।
वृतीय च तद् विष्टप च त्रिविष्टपम्^{११} । एतानि स्वर्गनामानि ॥ ६ ॥

१ एतद्व्ययम् C D₂ २ B₁, B₂ C, D₁ add अत्र ३ D₂ W₂ add
कृत् ४ अत्रवति D₁, W₁, Y ५ W₂ omits दु ए D₁ ६ C adds

‘अक षोडश्व्य’

७ तृतीया B₁, C, D₁, W;८ दौश्व B₁, C, D₁, K₂, W.

९ C adds भूम्यत्तरिक्षदिव इति विवक्षया तस्य तृतीयत्वमिति भाव

१० दिवि च T,

दिवश्च Y

११ एतत् नपुंसलिङ्ग, भूम्यादिविवक्षयेति भाव C

(पा.) स्वरव्यय—त्रिविष्टपम् । एतानि स्वर्गनामानि । अत्र स्व शब्दोऽव्यय^१ ।

स्व पुण्यलोक । ‘स्वर्जयति काशी’ । स्वर्गशब्दासाहचर्यात् स्वशब्दस्य पुत्रत्वे प्राप्तेऽव्ययवचनाद् अलिङ्गत्वम् । ‘सन्श त्रिपु लिङ्गेपु’ इति विधीयते । तत्स्वरूपे शृङ्गारप्रकाशिका—‘इयमयमिदमित्यर्थसंज्ञाव्यपदेशनिमित्त शब्दसंस्कारहेतु शब्दधर्मो लिङ्ग स्त्री पुमान् नपुंसकमिति’ (cf पृ १८३) । टात्रादिशब्दसंस्कारहेतुरियव्यपदेशकारण स्त्री । ‘तस्माच्छसो न पुंसि’ (६ ? १०३) इत्यादिशब्दसंस्कारहेतुरयमित्यर्थव्यपदेशकारण पुमान् । ‘इतोऽचि विभक्तौ’^२ (७ ? ७-) इत्यादिशब्दसंस्कारहेतुरिदमित्यर्थव्यपदेशकारण नपुंसकम् । तदेतद्विङ्ग षोडा । शुद्ध मिश्र सकीर्णम् उपसर्जनम् आविष्टम् अव्यक्त चेति । तेऽनेकसंस्कारहेतु शुद्धम्—^३रट्वा वृक्ष कुण्ड स्त्री पुमान् नपुंसकमित्यादि । संस्कारद्वयोपप्राहि मिश्रम् । मरीचि ऊर्मि अर्चि छर्दि कपाय क्पाटमित्यादि । संस्कारत्रयोपप्राहि सकीर्णम् । तटी तट तट, शृङ्गला शृङ्गल शृङ्गलम् । विशेष्यशब्दसंस्कारप्राहि विशेषणरूपमुपसर्जनम् । शुक्ल शुक्ल शुक्लम् । विशेषणत्वेऽपि नियतसंस्कारमाविष्टम् । प्रीतिरिपय प्रधान भायां दारा कलत्रम् । लिङ्गनिमित्तशब्द संस्कारानर्हमव्यक्तम् । पञ्च पट् कति उच्चै नीचै यूय वयमित्यादि । स्वर्गादय पञ्च रूपभेदान् पुलिङ्गा । चैजयन्त्या (पृ ३ श्लो २) तु त्रिदिवशब्द पुनपुंसक इति कथित । ‘अमर्त्यभवन ना’ च त्रिदिव स्यात् स्वरव्ययम्’ इति । द्योदिवौ शब्दौ स्त्रीरूपगोदाभा^४ याद्विङ्गप्रतीत्यनियौ । अत स्त्रियामिति विशेषविधि । अकारान्तदिवशब्दोऽप्यस्ति ।

‘स्वर्लोकस्तूर्ध्वलोक^६ स्याद्वरोह फलोदय ।

मदर सैरिक् शक्रभवन स दिव नभ ॥’

इति त्रिणाण्डशेष (पृ १, श्लो ४) । त्रिविष्टपशब्दो नपुंसक । विष्टपशब्दापेक्षया प्रातपुनपुंसकत्वप्रतिषेधार्थं स्त्रीवचनम् । यदाह कैयट—स्त्रीवग्रहण नित्यज्ञापनायमिति ॥ ६ ॥

१ अव्ययम् B₂२ गुणि A₁३ A₁ adds कथम्

४ गौश्व त्रिदिव इति

मुद्रितग्रन्थे (पृ ३ श्लो २)

५ A₁ omits अभावात्६ देवलोक B₂ B₄

मुद्रितग्रन्थे च (पृ १ श्लो ४)

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा त्रिविष्टपाः सुराः ।

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥

(वि) अमरा इति—¹अमरा, न म्रियन्ते इत्यमरा । मृद् प्राणत्यागे² । न विद्यते जरा येषां ते निर्जरा । 'जूष् चयोहानौ'³ । दीव्यन्तीति देवा । 'दिवु क्रीडादौ'⁴ । ⁵त्रिदशपरिमाणं चयो येषामिति त्रिदश । विबुध्यन्ते इति विबुधा । 'बुध अवगमने' । सुरतीति सुरा । 'सुर ऐश्वर्ये' । सुप्र राजन्ते वा⁶ । 'रानृ दीप्तौ'⁷ । भक्त्वा दत्तं सुप्र रान्तीति वा । 'रा आदाने' । शुभ रान्तीति⁸ वा । 'रा दाने' । अधिजा सुरा येषामस्तीति वा । सुप्र वाञ्छितफल रान्तीति⁹ वा । 'रा दाने । सुप्र ष्टणति पालयतीति सुपर्वाण । 'पृ पालनपूरणयो' । शोभन परं आचरित¹⁰भेषामिति वा । सुप्र मयन्ते सुमनस । 'मन ज्ञाने' । शोभनचित्तत्वाद्वा । त्रिदिग्म्य ईशा¹¹ त्रिदिवेशा । शौ ओक¹² स्थानमेपां ते दिवौकस ॥ ७ ॥

¹ १ om ts ² I K₁ K₂ W₁ omit ³ तिस्रो दश परिणाम
(परिमाण K₂) येषां ते B₂ C D₁ ⁴ D₂ I K₁ K₂ add सुरा ⁵ D₂ W₂
add आददत ⁶ रायन्ति रै श०दे B₂ C D₂ K₂ K₃ अत्र एकपत्र ग्रन्थपात
U W₂ ⁷ D₂ K₁ K₂ K₃ add ददति ⁸ विपति B₁ C ⁹ B₁ T
add अस्ति ¹⁰ ईश्वरा W₁ ¹¹ निलय B₂ C

(पा.) अमरा—अमृताधस । सर्वत्र स्वरपरत्वाद्दत्त्परत्वाच्च 'लोपं शाकल्यस्य' इति (८ ३ २९) 'हलि सर्वेषाम्' इति (८ ३ २२) द्वाभ्यां यलोप ॥ ७ ॥

आदितेया दिविपदो लेखा अदितिनन्दनाः ।

आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृताधसः ॥ ८ ॥

(वि.) आदितेया इति—¹अदिते अपत्यानि² आदितेया । त्रिवि सी³ तीति दिविपद् । 'पद्लृ चिश्चरणगत्यवसादनपु । लिख्यते⁴ पटादौ लेखा । 'लिख लेखने' । प्राणिना 'शुभाणुभानि लिखन्तीति वा । 'लिख अक्षरविधासे । अदिते नन्दना⁵ अदितिनन्ना । ⁶अदितिं नयन्तीति वा । अदिते पुत्रा आदित्या । ⁷ऋते सत्ये भवन्तीति ऋभव । ऋ⁸ रग भवन्तीति वा ऋभव । ऋशब्दो ⁹नीतिराची । तस्माद् भवन्तीति वा । न विद्यते स्वप्नो येषां ते अस्वप्ना । मर्त्यादित्ये ¹⁰अमर्त्या । ¹¹न म्रियन्ते इति वा अमर्त्या । अमृताध अघोऽन्न¹² येषां न अमृताधस ॥ ८ ॥

¹ अदित्या वा D₂ W₂ ² K₁ K₂ add पुमास D₁ K₂ W₁ add
आदित्या ³ पल्गा⁴ K₁ T पल्गायामिति D₂ ⁴ पुम D₂ K₁ K₂ W₁
⁵ पुत्रा B D₂ K₂ W₁ ⁶ W₁ omits K₁ K₂ add 'दु नदि समृद्धौ'
⁷ अदित्या अपत्यानि पुमास B₂ १ ⁸ ऋनेन सयत् B₂ D₁ I K₂ W₁

१ शी D₂, I, K₁, K₂ W₂१० अदिति° D₃, I, W₁

११ न मत्यां A, T,

मत्येभ्य D₁, मत्यां न भवन्तीति B₁, B.१२ B₁, B, C, W₁ omit न१३ B₁, C, K₃, Y omit

वर्हिर्मुग्धाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।

वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

(प्रि.) वर्हिरिति—वर्हि १अग्निं मुग्धं येपा ते वर्हिर्मुग्धा । क्रतौ भुजते' इति क्रतुभुज । 'भुज पालनाभ्यग्रहणयो' । गिर^३ वणन्ति ४व्याधुर्नन्तीति गीर्वाणा । 'वण वण श-दे' । गी ५वाणो येपामिति वा^६ । गिर धनंतीति वा । 'वन सभक्तौ शब्दे च' । दानदानाम् अरय दानवारय । शोभन ७वृन्दं येपामस्तीति वृन्दारका । देवता^९ एव दैवतानि^{१०} । इति सामान्यतो ११दैवतानामानि ॥ ९ ॥

१ वर्हि रश्मि T, Y २ भुजन्ति K₁ ३ गिर B₂ C K₂ ४ व्याधुवतेD₂ K₃ W₁ ५ गीरेव वाणा Y ६ D₃, K₁ W₂ Y add गीवाणा७ वन वण सभक्तौ' D₁ W₁ ८ वृन्द D₁ अर शोभन C ९ देवा एव D₂K₁ K₂ W₁ १० स्वार्थे देवताभ्योऽण् इत्यण् । दधतेति स्वार्थे नल् तलि रत्रालिङ्गवचन

कर्त्त्व्यम् इति स्त्रीत्वे सिद्धेऽपि यत् पुन 'स्त्रियाम् इति वचनं तद् बहुवचनान्त्रपुलिङ्गशङ्का-

नियामरणार्थम् D₁ ११ देव° D₂ K₃ K₄.

(पा.) वर्हिर्मुग्धा —स्त्रियाम् । देवनामानि । 'निलिम्पा स्वर्गिण सेन्द्रा दिविजा द्विदशा बुधा' इत्येतानि च । जातिश-देन जालाभिता व्यक्तिरभिधीयत इति तद् व्यक्तीना बहुत्याद् बहुवचननिदर्श ॥ ९ ॥

आदित्यविश्ववसवस्तुपिताभास्वरानिलाः ।

महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

(प्रि.) आदित्येति—आदित्या १आदित्यस्येन वृत्ता २ गणदेवता, ते द्वादश । श्राद्धादौ ३अग्ने उपविशतीति विश्वे । 'विश प्रवेशने' । ते ४त्रयोदश । आहूता नसन्तीति वसव । 'वस निवासे' । ते ५अष्टौ । तुष्यन्तीति तुपिता । 'तुप तुष्टौ' । ते षट्त्रिंशत् । आभासन्ते^६ इति आभासररा । 'भास् दीप्तौ' । त चतु षष्टि । ये अनन्ति ७सचरन्ते प्राणिन ते अनिला । 'अन प्राणने' । इत्या^८ न चरतीति वा । ते एकोनषट्त्रिंशत् । महाराजशब्दो येपामस्तीति महाराजिका । ते षट्त्रिंशद् द्वे शते । साध्यते आराध्यन्ते इति साध्या । 'साध साध ससिद्धौ' । ते द्वादश । रोदयन्ति ९दुष्टान् इति रुद्रा ।

‘रुदिर् अश्रुविमोचने’ । ¹⁰रुत दु ख द्रावयन्तीति वा रुद्रा । ‘द्रा कुत्साया गतौ’ ।
रुत वेदात्मक शब्द कल्पादौ ¹¹द्रावयन्तीति वा रुद्रा । ते एकादश¹² । एतानि
¹³समूहदेवतानामानि ॥ १० ॥

¹ W₁ omits ² युक्ता W₁ ³ B₂ W₂ omit ⁴ B₂ C D₁
W₂ omit त्रयो ⁵ अष्ट K₃ ⁶ आ समतात् C भास्वन्ति D₂ ⁷ W₁
omits स न ⁸ निल यान न विद्यते निल यस्मिन् कर्मणि यथा भवति
तथा चरन्तीति अनिला वा B C ⁹ W₂ Y omit ¹⁰ Y omits two lines
¹¹ द्रवन्ति D₁ D₂ W₁ ¹² B₁ C D₁ K₁ W₁ add एत गणदेवता ¹³ B₁,
C D₁ K₁ add गण°

(पा.) आदित्य—गणदेवता । आदित्यादयो देवता¹ ।

‘तत्रादित्या द्वादश स्युरिन्धेदेवास्त्रयोदश’ ।

वसवश्चाष्ट सस्याता पटत्रिंशत् तुपिता स्मृता ।

आभास्वराश्चतु पष्टिर्वाता पञ्चाशदूनका ॥

महाराजिक्रुनामानो द्वे शते³ विंशतिस्तथा ।

साध्या द्वादश विद्याता रुद्रा⁴ एकादश स्मृता¹ ॥

‘तत्र द्वादश नप्राप्या इति पाठान्तरम्’ इति सुनोधियामुक्तम् । एव पुराणवचनै-
स्तत्सख्यानामानि ज्ञातव्यानि । विश्व इति पाठसामर्थ्यात् सर्वनामकार्यमनि-
पिद्धम् ॥ १० ॥

¹ गणदेवता B₁ ² दश B₃ B₁ ³ षट् च विंशति A₁ ⁴ रुद्राश्चैवादश B₁

विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूनोऽमी देवयोनयः ॥ ११ ॥

(वि.) विद्याधर इति—¹गुलिफाञ्जनादिविद्या ²धारयन्तीति विद्याधरा ।

‘बुधाब् धारणपोषणयो’ । एते जीमूतपाहन¹पुण्यदत्तप्रभृतय⁵ । अद्भ्य सरस
निर्गता अप्सरस⁶ । ‘सु गतौ’ । अथवा आप्यत पुण्यदृद्धिरिति । ‘आप्ट व्याप्तौ’ ।
ता उर्षीमुपजा । यक्ष्यन्ते⁷ इति यक्षा । ‘यक्ष पूजायाम्’ । ते कुबेरादय । यज्ञेभ्यो⁸
रक्ष्यन्त इति रक्षामि । ‘रथ पालन’ । तानि च रावणादीनि । गान⁹ धारयतीति
गधर्मा¹⁰ । ते हाहाहूहप्रभृतय । किञ्चिन्नरा किंनरा । ते अश्वमुखादय । पिशित
मासमभतीति पिशाचा । ‘अश भोचने’ । ते ¹¹कामचारिण । निधि¹² गृह्णीति

गुह्यम् । 'गुह्य सन्रणे' । ते गणिभद्रादय । अणिमदिसिद्धि एषामस्तीति सिद्धा । सिध्यन्तीति वा । ते विश्वावसुप्रभृतय । भवन्तीति भूता । 'भू सत्तायाम्' । ते वालप्रहादय । एतानि ¹³देवोद्भवदेवतानामानि ॥ ११ ॥

¹ घुटिना° K₃, W₁ ² धरन्ति D₁ ³ 'धृ धारणे' D₁ ⁴ K₁, K₂
omit पुष्पदन्त ⁵ आदय D₂, K₂ Y ⁶ अद्भ्य सरन्ति निर्गच्छन्ति B
⁷ D₁ adds पृज्यन्ते ⁸ येभ्यो B₁, C, D., W₂ adds युद्धे ⁹ गानानि
B₁, C, T ¹⁰ D₁ adds 'डुधान् धारणपोदणयो' ¹¹ तमसि D₁ W₁, तामस°
K₁, K₂, तामनीचराया P., C, W₂, तम संचारिण K₃ ¹² निधीन B
¹³ देवतो° A, D₁, देवोद्भवनामानि B₁, B, C

(पा.) विद्याधरो—देवयोनय । नित्याधरादयो देवयोनिपदवाच्या ¹ । विद्या-
धरपिशाचगुह्यसिद्धभूता पञ्चानुक्ता । तस्माद् व्यासविधि° । अप्सरोयश्वरक्षोगन्धर्व-
किंनरशादा पञ्च उक्ता । तस्मात् समासविधि । ईन्द्र प्रत्यय सुभूतिटीकापरि
²श्रमशालिना सुगम ॥ ११ ॥

¹ A₁ omits पद ² A₁ omits टीका ³ कम° B₁

असुरा दैत्यदेतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः ।

शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विपः ॥ १२ ॥

(वि.) असुरा इति—यज्ञभागान् ¹निरस्यतीति ²असुरा । असून् अस्यन्ति
इति वा असुरा । 'असु क्षेपणे' । सुरेभ्योऽप्ये वा । असुना राज्ञी सृष्टा वा । असून्
रान्तीति° वा । 'रा आदाने' । दिते पुत्रा दैत्या दैतेयाश्च । दनोर्जाता दनुजा
दानवाश्च⁴ । इन्द्रस्य अरय इन्द्रारय । शुक्रस्य शिष्या शुक्रशिष्या । दिते सुता
दितिसुता । पूर्वान् इन्द्रादीन् दीव्यन्ति विजिगीषन् इति पूर्वदेवा । अथवा पूर्वं देवा
वा । सुरान् द्विपन्तीति सुरद्विप । 'द्विप अधीतौ' । एतानि ⁶असुरनामानि ॥ १२ ॥

¹ अस्यन्ति K₅ W₂ ² न विद्यते सुर एषा त D₂ सुरा यज्ञभागा एषा न
स तीति B₂ ³ B₂ adds क्षपयन्ति ⁴ D₁ adds जनी प्रादुर्भावे ⁵ अधीषणने
A B₁ I T ⁶ असुपु प्राणेषु रम ते इति वा । रमु क्रीचयाम् । रमस शीघ्र प्राणिवर्गं
अस्यन्तीति वा । पूर्वनिवासरमास । असु क्षेपणे । राज्ञी सृष्टा उत्पन्ना असवो शेषा ते ।
परनिवासरमासपृष्टीहि B₂

(पा.) असुरा—सुरद्विप । असुरनामानि ॥ दैत्याना दानवाना च मातृभेदाद्
भेदे सत्यपि असुराविशेषत्वाद्भेदे । 'हिरण्यारथ दानधनिव दष्ट्राधिभिन्नवक्ष -

स्थलमिति' हिरण्याख्यदैत्ये दानवशब्दप्रयोगः। 'इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवाहति क्षयम्' (कु. सं. २. ५५) इति वारकाख्यदानवे दैत्यशब्दप्रयोगः^१ ॥ १२ ॥

^१ A₁ adds दृष्टः.

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान् मारजिल्लोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥

(वि.) सर्वज्ञ इति—सर्वं जानातीति सर्वज्ञः। 'ज्ञा अवचोधने'। 'शोभनं गतं ज्ञानम् अस्येति सुगतः। ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति। सर्वं क्षणिकमिति आच्छिनत्ति वा। बुध्यते इति बुद्धः। 'बुध अवगमने'। धर्मस्य संसारोद्धरणदेः राजा धर्मराजः^५। तथा सत्यं गतं भूतं ज्ञानमस्य तथागतः^६। समन्ताद् भद्रं मङ्गलमस्येति समन्तभद्रः।

'ऐश्वर्यम्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णां भग इतीरणा ॥'

इति। 'सोऽग्यास्तीति भगवान्। मारं कामं जयतीति मारजित्। मारान् कामक्रोधादीन् जयतीति वा^{१०}। 'स्क्रन्धमारहेडमारदीन् जयतीति वा। लोकान् जयतीति लोकजित्। भवं जयतीति जिनः। 'जि अभिभवे'। त्रयाणामपि 'जि जये' इति वा धातुः ॥ १३ ॥

^१ B₂ adds सु ^२ सुपु अपुनरावृत्तिमोक्षं गतः D₁. ^३ K₅, W₁ omit ये . . . र्थाः. ^४ अवचोधने B₁, C ^५ B₂ adds 'रात्रु दीप्ती'. ^६ सर्वे गम्ल-
शर्थाः शनार्थाः B₂ ^७ ईरिताः K₃; स्मरणात् B₂, D₁, W₂. ^८ भगः K₅, W₂;
मगः ऐश्वर्यादिपदकोऽस्यास्तीति भगवान्। तदुक्तम्—ए . . . इति स्मृत इति स्मरणात् C.
^९ भ्रंशं B₁, B₂, C. ^{१०} D₁ adds 'जि जये'. ^{११} वीद्वास्तु स्क्रन्धमारः हेडमारो
मूरुमारो देवपुत्रमारश्चेति चतुरो मारानाहुः। तान् जयतीति वा D₁, K₂, K₃, W₁.

पटभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः, शाक्यमुनिस्तु यः ॥१४॥

(वि.) पटभिज्ञ इति—'दिव्यं चक्षुः, दिव्यं श्रोत्रं, पूर्वनिवानानुगमृतिः, परचित्ततत्त्वज्ञानम्, व्याधयश्चयः, ऋद्धिश्चेति' पटु^३ अभिज्ञा यम्य सः पटभिज्ञः। 'दान्तिशान्तिशीलवीर्यप्यानकान्ति'यलोपाय^४प्रणिधिभिज्ञानानि^{१०} दश यन्त्रानि यम्य

स दशयत् । अद्वयम् अशेदं विद्वानाद्वैतं चदतीत्यद्वयवादी¹¹ । 'चद व्यक्तायां वाचि' ।
 विनयति शिक्षयति इति विनायक' । 'णीच् प्रापणे' । मुनीनामिन्द्रः मुनीन्द्रः । श्रिया
¹²योगत्रिभूत्या घनः निरन्तरः श्रीघनः । शास्तीति ¹³शास्त्रा । 'शासु अनुशिष्टौ' ।
 मनुते इति ¹⁴मुनि । 'मनु अवयोधने' । एतानि बुद्धनामानि ॥ ¹⁵शकदेशेषु जातो मुनिः
 शाक्यमुनि ॥ १४ ॥

¹ वीर्यं B₁, C ² निरास° K₂, K₃, पूर्णनिरास° B₁, C, D₂, K₁, 4 pp gap
 ends here in U. ³ आश्रयप्रत्यक्ष ऋदिक्षेति W₁ ⁴ प्रशस्तानि तानि अभिजानातीति
 पडभित्त C ⁵ B₁ adds बुद्धशास्त्रप्रशस्तानि ⁶ W₁ adds तप क्लेशसहो ⁷ 'ज्ञान°'
 A, B₁, C, T ⁸ 'शान्त°' B₁, D₂, K₂, W₁ ⁹ 'प्रमाण्यादि°' B₁, C, K₃, W₂
¹⁰ 'ज्ञान°' B₁, C, K₁, K₃, W₁ ¹¹ अद्वयमधीर्तं चदतीति W₂, नकारान्त D₁
¹² B₁, C, W₂ omitt योग ¹³ D₁ adds शिक्षयति, ऋकारान्त D₁ ¹⁴ D₁
 adds सर्वधर्मणः मननात् ¹⁵ शनेषु देशविशेषेषु B₂, C

(पा.) सर्वज्ञः—जितः । पडभित्तो—मुनि' । बुद्धनामानि ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनश्च सः ।
 गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

(वि.) स इति—शक्येषु¹ श्रेष्ठं शान्त्यसिंह । सर्वार्थेषु सिद्धं सर्वार्थसिद्ध ।
 शुद्धोदनस्य² अपत्य पुमान् शौद्धोदनि । स च गौतमस्यापत्यं पुमान् गौतम³ । गौतम-
 गोत्राद्वा । अर्कबन्धुत्वान् अर्कबन्धु । मायादेव्या सुत मायादेवीसुत । एतानि
 शकदेशबुद्धनामानि⁴ ॥ १५ ॥

¹ शाक्येषु B₂, D₂, A, K₁, K₃ add सिंह ² शुद्धम् ओदन यस्य स शुद्धोदन C.
³ गोत्रत्वाद्वा गौतम K₁, K₃, U, परब्रह्मल्लोमगोत्रत्वाद्वा W₂, गोत्राद्वा B₁, B₂, C
⁴ D₁, W₁ add सर्वज्ञो वीतरागोऽर्हन् वेवली तीर्थकृञ्जिन

(पा.) शाक्यमुनिस्तु य—मायादेवीसुतश्च स । शाक्यसिंह इत्यभिधान-
बुद्धनामानि । अनुक्तम्—'सर्वज्ञो वीतरागोऽर्हन् जित स्यात्कारभूषण' ॥ १५ ॥

ब्रह्मात्मभूः सुरज्वेष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।
 हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

(वि.) ब्रह्मेति—बृहति^१ ब्रह्मा । ° बृह बृहि वृद्धौ^२ । आत्मना भवतीति आत्मभू । 'भू सत्तायाम्' । सुरश्चासौ ज्येष्ठश्च सुरज्येष्ठ^३ । सुराणां ज्येष्ठे सुरज्येष्ठ । परमे^४ ब्रह्मलोकारथे स्थानं तिष्ठताति परमेष्टी । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । अग्निष्वात्तादि-पितृणां पिता पितामह । हिरण्य^६ गर्भे यस्य स हिरण्यगर्भ । लोकानाम् ईश लोकेश । स्वयं भवतीति स्वयभू । चत्वारि आननानि यस्य स चतुरानन ॥ १६ ॥

^१ बृहति B₁ W₂ बृहयति B₂, C ^२ बृहि वृद्धौ B₁ W₂ ^३ ज्येष्ठश्चासौ
सुरश्च सुरज्येष्ठ ज्येष्ठ इति पदस्य पूर्वनिपातत्वम् B C K₁ ^४ ब्रह्मलोकारथे D K₁
K₂ K₃ ^५ A K₁, W₁ omit अ दि ^६ गर्भे B₁

धाताञ्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्ट विधिः ॥ १७ ॥

(वि) धातेति—वत्ते^१ धाता । ड्रुधात् धारणपोषणयो^२ । अञ्ज^३ योनि^४ यस्य स अञ्जयोनि । द्रुह्यति असुरेभ्यो द्रुहिण । 'द्रुह जिघासायाम्' । विरिण्सीति विरिञ्चि^५ । 'रिचिर् विरेचने' । 'विचिर् प्रथग्भावे' । विभि हसै रित्यने उद्यते निरिञ्च^६ इति वा पाठ । कमलम् आसनं यस्य स कमलासन । सृजतीति स्रष्टा । प्रजाता पति प्रजापति । विदधाति करोतीति^७ वेधा^८ । विधत्त इति विधाता । विश्वं सृजतीति विश्वसृष्ट । 'सृज^९ विसर्ग' । विधति^{१०} विधत्त इति विधि । 'विध विधाने' । एतानि ब्रह्मणो नामधेयानि^{११} ॥ १७ ॥

^१ वत्ते इति B₂ C ^२ B₁ D K₂ K₃ W₁ add विधत्त इति विधाता
^३ C adds कमल ^४ C adds स्थान ^५ B C add अयमिति ^६ निशपण
रिञ्चे निगमयति यस्य यद्य विरिञ्चि B₂ C ^७ D₁ adds इति वा धातु
^८ K₃ omits ^९ K₁ K₂ १ omit ^{१०} B₂ C U add विधिश्च ^{११} विसर्ग
A B₁ C K₁ W₁ ^{१२} विदधाति A C D₂ W₁ ^{१३} W₁ adds शानन्द
शतधृति

(पा.) ब्रह्मात्मभू—विधि । ब्रह्मणो नामानि । अनुत्तम्—

'शानन्द' शतधृति प्रजासृष्ट सर्वतोमुख ।

विधात्मा विश्वरेताश्च विरचना^१ नामिजोऽञ्ज ।

अञ्जगर्भश्च वार्गीश प्राणदो ह्रमवाहन ॥^२

एतानि^३ च । सुभृतिना विश्वसृष्ट विधिरिति प्रत्ययादि । 'वि-प्रत्ययम्' (८ ४ ६२)
इति एतन्वमिति । ये तु विप्रन्तं नै-उन्ति तस्मै 'प्रधारिना' (८ ४ ३६)

पत्यमिति रभसकोत्रकारेण तदपाठि 'विरिञ्चो विश्वमृद् सप्त विरिञ्चि कमलासन'
इति ॥ १६ ८७ ॥

¹ ह्रस्वण A₁, B₁

² A₁ add. १३

विष्णुनारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।

दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥

(नि.) विष्णुरिति—वेष्टीति विष्णु । 'विष्ट व्याप्ती' । नरस्य धर्मारयस्य

ऋषेरपत्य नारायण^१ । नरस्येव नारम् अयनम् वषु अवतारेषु यस्येति वा नारायण ।
नार नरसमूहम् अयति 'स्वकर्मणेति वा । 'अय पय^३ गतौ' । नारा^४ आप अयन स्थान
यस्येति वा । रा शब्दा आयाति निर्गन्तुन्ति यस्मात् स^५ रायण । रायणादय अरा
यण, न अरायण नारायण । 'अशङ्कगम्य इत्यय । करोतीति कृष्ण । डुकृष्
करणे' । दैत्यान् कर्षतीति वा । 'कृष प्रिलेखने' । कृष्णवर्णत्वाद्वा^६ । विष्णुष्ठाया
अपत्य पुमान् वैकुण्ठ । विष्टराकारे^७ श्रोत्रे यस्य स विष्टरश्रवा । विष्टराकारो रोमावर्तो
श्रवसि यस्येति वा । विष्टर^८ व्यापनशील श्रव कीर्तिर्यस्येति वा । दाम^{१०} उदरे यस्य स
दामोदर । हृषीमाणाम् इन्द्रियाणाम् ईश हृषीकेश । शोभना केशा यस्य स केशव^{११} ।
कश्च अश्च ईशश्च केशा ब्रह्मविष्णुरद्रा^{१२}, ते अस्मिन् वसन्तीति^{१३} वा केशव ।
मधोरपत्य पुमान् माधव^{१४} । माया लक्ष्म्या धवो वा । मा धूयते शत्रुभिरिति वा ।
'धूश् कम्पने' । मधोरय हन्ता वा । वध्यघातुक्त्व^{१५} सवध । स्वतो^{१६} भवतीति
स्वभू । स्वेन हिरण्येन भवतीति वा स्वभू ॥ १८ ॥

^१ नार इति क्वचित् ऋषि स एव अयन स्थान यस्य स B₂ C नरस्य शान वषु
अवतारेषु अयति वा K ^२ B omits ^३ अय गतौ D₂ I ^४ नार नरकृत्य
कर्म अयतीति वा । 'अय पय गतौ B₂ ^५ तस्य वदजनकत्वादिति भाव C ^६ शब्दगम्य
D₁ W₁ Y ^७ वर्णात् Y ^८ B, C D₁ K₁ K₃ W₁ add श्रवसी
^९ व्यापक° Y ^{१०} अत्र उदरस्य परनिपातत्व B₂ C ^{११} वास्ति गधयति इति वा
गधवत् केशा यस्येति केशव । वा गतिगन्धनयो । परनिपात B₂ C ^{१२} ईश्वरा
K₃ K₅ W₂ ईशा D₂ I K₁ W₁ ^{१३} वस निवासे U ^{१४} मा धूयतेऽयम्
अहोभिरिति वा B₁ C ^{१५} घातक W₁ W₂ omits ^{१६} तस्य B₁, C W₂ Y
स्वस्मिन् W₁ D₁ I add भू सत्तायाम्

दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।

पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विश्वक्सेनो जनार्दन ॥ १९ ॥

(वि.) दैत्यारिरिति—दैत्यानाम् अरि दैत्यारि । पुण्डरीके^१ इव अक्षिणी यस्य स पुण्डरीकाक्ष । पुण्डरीक हृत्कमलम् अक्षतीति^२ वा । 'अक्षू व्याप्तौ' । गा^३ भुव विन्दतीति गोविद । गा धेनू विन्दतीति वा । 'त्रिदिर लाभे' । गरुड^४ ध्वजे यस्य स गरुडध्वज । पीतम् अम्बर^५ यस्य स पीताम्बर । न विद्यत च्युति यस्य स अच्युत^६ । 'च्युतिर् क्षरणे' । शृङ्गविकार शङ्गं धनु^७ अस्यास्तीति शङ्गी । विष्वक्^८ त्रिपूची सर्वगता सेना यस्य स त्रिष्वक्सेन । जनान् अर्दयति सुरप्रयतीति^९ जनार्दन । 'अर्द गतौ याचने पीडने^{१०} च' ॥ १९ ॥

^१ क्वत् B₂ D₁ K₂ W₁ Y °कमिव A C T ^२ D₂ K₃ add °थाप्नोति
आक्षिपति C ^३ W₁ om ts ^४ ध्वजो K₁ ^५ पीते अम्बरे D₁ I K₁ K₂
^६ न च्युत अच्युत D₁ K₃ K₅ W₁ Y ^७ K₃ adds चापो ^८ W₁ Y
om t ^९ W₁ om ts ^{१०} K₃ W₁ Y omit

उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।

पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥

(नि.) उपेन्द्र इति—इन्द्रम् अनु जत उपगत^१ उपेन्द्र । इन्द्रस्य अवरज इन्द्रावरज । चक्र पाणौ यस्य स चक्रपाणि । चत्वारो भुजा यस्य स चतुर्भुज । पद्म नाभौ यस्य स पद्मनाभ । मधो रिपु^३ मधुरिपु । वसुदेवस्य अपत्य पुमान् वासुदेव । त्रयो लोका विक्रमेपु पदेपु^४ यस्य स त्रिविक्रम । 'त्रीन् लोकान् विक्रमत'^५ इति वा । 'क्रमु पादविक्षेपे' । त्रिपु^६ लोकपु विना^७ गरुडन क्रमते त्रिविक्रम इति वा^८ ॥ २० ॥

^१ K₂ W₁ Y om t उपजायते C उपजात B₁ B₂ C K₅ इन्द्रशब्दस्य परनिपातन C ^२ नाम्ना K₁ ^३ K₁ adds दैत्यस्य अगुरस्य C ^४ पादेपु D₂ K₃ om ts ^५ पदेन क्रमते D₁ ^६ त्रिलोनेपु B₁ ^७ विना तृतीयात् [पणिणा]
B₂ C ^८ C D K₁ K₃ add क्रमु पदावक्षिपे

देवकीनन्दन. शौरि श्रीपतिः पुरुपोत्तमः ।

वनमाली बलिध्वसी कसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥

(वि.) देवकीति—देवक्या नन्दन देवकीनन्दन । शूरस्य वसुदेवस्य अपत्य शौरि । श्रिय पति श्रीपति । 'पुरुषणा पुरुषेपु वा उत्तम पुरुपोत्तम' । वनमाला अस्यास्तीति वनमाली । बलि 'ध्वसयतीति बलिध्वसी । 'ध्वसु 'अवस्रसने' ।

कसत्याराति कसाराति । अक्षम्^१ इन्द्रियम् अधः कृत^२ येत्ते अधोक्षा, ^३दशरथ-
वसुदेवादय । तेभ्यो जत अधोक्षज । अक्षजम् इन्द्रियजन्यज्ञानम्^४ अधः कृत
येनेति वा ॥ २१ ॥

^१ W₁ omits, पुण्याणां मध्ये K₂ पुण्याशास्त्री उत्तमश्च B₂, K₁, K₂, K₃, W₁.
^२ धसथितु शीलम् अस्यास्तीति B₂, C ^३ गती D₁ ^४ अशाणि इन्द्रियाणि B₂, C.
^५ अध कृतानि B., C ^६ B₂, W₁, १ omit दशरथ ^७ इन्द्रियज्ञानं C, D₂,
K₂, W₁, W₂ omits जय ^८ यस्य K₁, K₂, अक्षजान्दस्य परनिपात C

विश्वंभरः कैटभजित् विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।

(‘गदाग्रजो मुञ्जकेशो दाशार्हो दशरूपभृत्’) ॥ २२ ॥

(वि.) विश्वभर इति—विश्व विभर्तीति विश्वभर । ‘भृत् भरणे पोषणे^१ च’ ।
कैटभ जयतीति कैटभजित् । ‘जि ‘अभिभवे’ । विदधातीति विधु । ‘^२डुधाश्च
धारणपोषणयो’ । श्रीवत्सारयो ‘रोमावर्तो लाञ्छन यस्य स श्रीवत्सलाञ्छन ।
एतानि विष्णुनामानि (गदाग्रजो मुञ्जकेशो दाशार्हो दशरूपभृत् एतानि विष्णु
नामानि) ॥ २२ ॥

^१ B₂, U omit गदा भृत्, W₂ adds पुराणपुरयो यज्ञपुरयो नरकान्तक
^२ ‘भृत् W₂ ^३ धारणपोषणयो D₁, W₁ omits ^४ ‘जि जवे’ B₂ C, D₁, U, W₂-
^५ ‘विधु विधाने’ C विधति K₁, K₂ ^६ रोमावलि K₃

(पा.) विष्णु —श्रीवत्सलाञ्छन ॥ विष्णुनामानि । अनुक्तम्—

‘अरिष्टनेमिर्दाशार्ह^१ कोलकण्ठो गदाधर ।
मुञ्जकेशो गिरिधर श्रीवरो धरणीधर ॥
मुकुन्दो यज्ञपुरुषो ब्रह्मनाभो गदाग्रज ।
जगन्नाथो मुररिपुत्रिस्तुत्तरकान्तक ।
श्रीवत्सोऽनन्तशयनो बभ्रुश्च^२ कमलोदर ॥’

एतानि च^३ । ह्रस्वादिर्नरायणशब्दोऽप्यस्ति । ‘लुप्तोत्तरपदवासु शब्दोऽप्यस्ति । ‘वासु-
नरायणपुनर्वसुविश्वरूपा’ इति त्रिकाण्डशेष (पृ २, श्लो ३०) ॥ १८ २२ ॥

^१ दाशार्ह A₁ ^२ हठिर A₁ B₁ ^३ A₁ adds २० ^४ B₂ B₁ omit

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ।

बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ॥ २३ ॥

(वि.) वसुदेव इति—वसुभिः दीव्यतीति वसुदेवः । ^१वसुषु अष्टसु दीव्यतीति वा । ‘दिवु क्रीडादौ’ । अस्य गृहे विष्णोरुत्पत्तिसमये^२ आनकाश्च दुन्दुभयश्च वादिता^३ इत्यानकदुन्दुभिः । एतानि विष्णु^४पितृनामानि ॥ बलेन भद्रः बलभद्रः । प्रलम्बनामानं^५ रक्षो हतवान्^६ इति प्रलम्बन्नः । बलेन दीव्यतीति बलदेवः^७ ; अच्युतस्याप्रजः अच्युताप्रजः ॥ २२ ॥

^१ अष्टवसुषु K₂, W₂. ^२ काले K₃; W₁ omits. ^३ ताडिता देवैः C, D₁, W₂;
आनकदुन्दुभयो नेदुरिति K₃. ^४ जनक° A, B₁. ^५ राक्षसं D₁, I; °नामकं W₁.
^६ हन्तीति B₂; C adds ‘हन हिंसागलोः’. ^७ C adds ‘दिवु क्रीडेत्यादि’.

(पा.) वसुदेवो—आनकदुन्दुभिः । विष्णुपितृनामनी । ‘वसुदेवोऽस्य जनको दुन्दुरानकदुन्दुभिः’ इति वैजयन्तीपाठाद् (प्र. ५, श्लो. २६) दुन्दुरप्यस्ति ।

रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ।

नीलाम्बरो रोहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ॥ २४ ॥

संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ।

(वि.) रेवतीति—रमयतीति रमणः^१ । रेवत्या रमणो रेवतीरमणः । ‘रमु क्रीडायाम्’ । कामं पालयतीति कामपालः । ‘पाल रक्षणे’ । हलम् आयुधं यस्य सः हलायुधः । ^२नीलम् अम्बरं यस्य सः नीलाम्बरः । रोहिण्या अपत्यं पुमान् रोहिणेयः । तालोऽङ्को यस्य सः तालाङ्कः । मुसलम् अस्यास्तीति मुसली । ^३हलम् अस्यास्तीति हली । संकर्षतीति ^४संकर्षणः । ‘कृप विलेखने’ । सीरः^५ पाणौ यस्य सः सीरपाणिः । कालिन्दी भिनत्तीति कालिन्दीभेदनः । ‘भिदिर् ‘विदारणे’ । बलमस्यास्तीति ^७बलः । एतानि बलभद्रनामानि ॥ २४ ॥

^१ B₁, D₁, I, K₁, K₂, W₁, Y add रमयतीति रामः(?) ^२ नीले अम्बरे B₁, C, D₁, I, K₁, K₂, W₂. ^३ हलः D₁. ^४ B₁, K₂, W₂ add संहस्तीति. ^५ K₇ adds हलं. ^६ K₂ adds व्यधिकरणे. ^७ D₂, K₂ add बली वा; बलः, धर्मधर्मिणोर्लिङ्गभेदस्तु मतुपसामर्थ्यात् B₂, C.

(पा.) बलभद्रः—बलः । बलभद्रनामानि । ‘स्यादेककुण्डलः शेषः सात्वतश्च सितासितः’ । एतानि^१ च । ‘सौनन्दमस्य मुसलं तस्य संवर्तकं हलम्’ इति वैजयन्ती (प्र. ५, श्लो. २४-५) । तद्योगान् संवर्तकधरः सौनन्दपाणिश्च भवति ॥ २३-४ ॥

^१ A₁, B₂ add पञ्च.

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ॥ २५ ॥

कदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ।

शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेपुरनन्यजः ॥ २६ ॥

पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ।

(नि.) मदनेति—मदयतीति मदन । 'मदी हर्षग्लेपनयो' ^१ । मनो' मध्रातीति मन्मथ । 'मन्व^३ विलोडने' । चियुत्ता^४ अनेन क्रियन्ते मार । 'मृड् प्राणत्यागे' ^५ । प्रद्युम्न द्युम्न वल्गु अस्यास्तीति प्रद्युम्न । मीन 'केतने यस्य स मीनकेतन । मीनशब्द जलचरोपलक्षणम् । क कुत्सितेऽव्ययम् । क कुत्सित दर्प यस्य स कदर्प । दर्पं वल करोतीति दर्पक^६ । न ^७ वियते ^{१०} अङ्ग यस्य स धनङ्ग । कामयते अनेन काम । 'वमु ^{११} कान्तौ' । पञ्च शरा यस्य स पञ्चशर । स्मरन्त्यनेनेति स्मर ^{१२} । 'स्मृ आष्याने' । ^{१३} शम्बरामुरस्य अरि ^{१४} शम्बरारि । मनसि ^१ जायते इति मनसिज । 'जनो प्रादुर्भावे' । कुसुमानि ^{१६} इवो यस्य स कुसुमेपु । मनसोऽन्यस्मात् ^{१७} न जायते इत्यनन्यज । पुष्प धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा । रते पति रतिपति । मकर ^{१८} ध्वजे यस्य स मकरध्वज । ^{१९} आत्मनो मनसो भवतीत्यात्मभू । 'भू सत्तायाम्' । एतानि ^{२०} मन्मथनामाने ॥ २५ ६ ॥

१ ग्लेपनयो A B K₂ Y २ मन् मानस D₁ I K₁ U W₁ ३ मधि C D₁, D₂ मथे A ४ B₂ C add पुष्या वा ह्रियो वा ५ परित्यागे W₁ ६ C K₅ W₂ add ध्वजे केतन ध्वजो° D₁ I W₁ ७ जलचरनक्रीपलक्षण B₂ C मकरकेतन इत्यर्थं C D₁ K₅ U W₁ ८ कर्षणे कप्रत्यय G दर्पयतीति K₃ W₁ दृप हर्षमोहनयो W₁ ९ नास्ति B₁ K₃ १० B₂ C add शरीर ११ C adds कात्तिरिच्छा १२ संयते इति स्मर B₁ B स्मृ स्मरणे B C K₅ W₂ Y १३ शम्बरस्य K₁ K₃ १४ U adds अरति १५ जनि A B₁, K₁ W₁ जात U W₂ १६ K₃ adds एव १७ अ यनौ न भवतीति K₃ १८ ध्वजो A K₂ K₅ T १९ अ मना मनसा B₁ C D₁ W₂ Y २० काम° B D₂ K₃ K₅ W₂

(पा.) मदनो—आत्मभू । कामनामानि ।

'क वदन्ति तपोभङ्गनारण यतिना जना ।

न स्वीकुर्वन्ति किं स त सर्वधर्मपरायणा ॥'

इति विदग्धकण्ठाभरणप्रश्नोत्तराभ्या ब्रह्मसूत्रान्द कामपर्याय ।

‘इ कायजो जराभारु कन्तु सुरभिसायक ।
सकल्पजन्मा शृङ्गारयोनिर्गृहाशयेशय ² ॥
पुण्यायुध पुष्पकेतुर्भावजो विषमायुध ।
पञ्चायुधो मधुसख श्रीसूनुर्मधुसारथि ॥
वीरधन्वा स्वादुधन्वा स्मृतिभूरिक्षुसायक ॥’

एतानि³ च ॥ २५-६ ॥

¹ विशारदा A₁ B₁ ² गूर° A₁ ³ A₁ adds २१

ब्रह्मसूर्क्षेत्रकेतुः स्यादनिरुद्ध उपापतिः ॥ २७ ॥

(वि.) ब्रह्मेति—ब्रह्म ज्ञान ¹सूते ब्रह्मसू । ‘पूञ् प्राणिप्रसवे’ । ऋश्यो मृग-
केतौ यस्य स ऋश्यकेतु । न निरुध्यत इति अनिरुद्ध । ‘रुधिर् आवरणे’ ।
उपाया पति उपापति । एतानि ²प्रसुम्नपुत्रनामानि । ³(अरवि-दमिति अशोकमिति
नवमल्लिकेति चूतमिति नीलोत्पलमिति ते पञ्चापि मन्मथस्य सायकनामानि ।

अरविन्दमशोक च चूत च नवमल्लिका ।

नीलोत्पल च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायका ॥

⁴हृच्छय कामजश्चैत्रसख शृङ्गारयोनिज ।)

इति ॥ २७ ॥

¹ सूयते U ² अनिरुद्ध° B₂ C W₁ ³ K₂ adds ⁴ हृच्छय चैत्रसख
शृङ्गारयोनि U, W₁ K₂ adds श्रिय पुत्र श्रीपुत्र शर्पकस्य अराति

(पा.) ब्रह्मसूर्विश्वकेतु —उपापति । कामपुत्रनामानि । ‘क्वेद-ती स्मरवल्गुभा’
‘ब्रह्मसूर्विश्वकेतु स्यात्’ इति रभस-श्लोषपाठाद् ब्रह्मसूशब्द कामपुत्रपर्याय ॥ २७ ॥

लक्ष्मी. पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ।

(¹इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा) ॥ २८ ॥

(नि.) लक्ष्मीरिति—लक्ष्यत इति लक्ष्मी ² । ‘लक्ष दर्शनाङ्कनयो’ । पद्मम्
आलय यस्या सा पद्मालया । पद्यत इति पद्मा । ‘पद्लृ सेवायाम्’ ³ । ⁴पद्ममस्या
अस्तीति वा । काम्यत⁵ इति कमला । ‘कमु कान्तौ’ । श्रीयत इति श्री, ⁶ श्रयत
इति वा । ‘श्रिञ् सेवायाम्’ । हरे प्रिया हरिप्रिया । इन्दि⁷ रातीति इन्दिरा ।
‘इदि परमैश्वर्य’ । ‘रा दाने’ । लोबाना माता लोकमाता । मा च । क्षीरा-धेस्तनया
क्षीराधिस्तनया । रमयतीति रमा । ‘रमु क्रीडायाम्’ ।

(^१भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका) ।

भार्गवीति—भृगोर्गोत्रापत्य स्त्री भार्गवी । लोकाना जननी लोकजननी । क्षीरसागरस्य कन्यका क्षीरसागरकन्यका । एतानि लक्ष्मीनामानि ॥ २८ ॥

^१ Found in D K₁ K₂ K K₅ W₂ Y ^२ लक्ष (लक्ष्य B₂) वलङ्क
मुष्णातीति लक्ष्मीर्वा । मुष् स्तथे C W₂ adds लक्षेर्मुष् च ^३ B₂ C add गत्यर्थे वा
^४ B C add पद्म हस्त धारयतीति वा ^५ कर्म्यत W₁ Y ^६ D₂ K₂ add
श्रयन्थेतामिति वा ^७ W₁ omits 6 lines ^८ K₁ K₃ K₅ U Y omit

(पा.) लक्ष्मी—हरिप्रिया । लक्ष्मीनामानि । पद्मा कमलेत्यादिना पर्यायस्यापि ग्रहणम् । 'स्त्रीलिङ्गाश्चाङ्गुजाह्वया' इति वैजयती (पृ ६, श्लो ३६) । 'ईर्लेकमाताब्धि सुता मा रमा गोमिनीन्दिरा' । एतानि^१ च ॥ २८ ॥

^१ A₂ adds सप्त

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनम् ।

कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ॥ २९ ॥

(वि) शङ्ख इति—पञ्चननारये 'असुरे भव पाञ्चजन्य इति लक्ष्मीपति शङ्खनाम । सुष्ठु दृश्यते सुदर्शनम् । पुलिङ्गपक्षे सुष्ठु शत्रून् पश्यतीति सुदर्शन । 'दृशिर्^३ प्रेक्षण' । चक्र इति चक्रम् । इति विष्णुचक्रनाम । कु 'पृथिवीं मोदयतीति कुमोदक विष्णु^५ तस्येय कौमोदकी । 'मुदि हर्षे' । कौमोदकीति पाठे^६ कूपोदकात् जायत इति कौपोदकी । इति विष्णुगदानाम । नन्दयतीति नन्दक । 'दुनदि समृद्धौ' । इति विष्णुखड्गनाम^७ । कौ भुवि स्तोभते व्याप्नोतीति कुस्तुभ^८ । तस्याय कौस्तुभ । 'प्रमु^९स्तम्भे' । इति विष्णुमणिनाम ॥ २९ ॥

^१ रक्षसि B C D K₁ U W ^२ विष्णु B₂ D K₁ W₁ ^३ दृशे
पश्चादेश A D₂ K₂ ^४ भूमि B C K₂ पृथ्वा K₁ K₃ ^५ स च विष्णुरित्यर्थ C
^६ तत् पक्षे इय व्याख्या B₂ C ^७ विष्णुचन्द्रहासनान K₂ ^८ कस्तुभ समुद्र तत्र
भव B₂ C D K₁ K₂ U W ^९ स्तोभे K₅ W₁

(पा.) शङ्खो—मणि । लक्ष्मीपते शङ्ख पाञ्चजन्य स्यात् । तस्य चक्रं सुदर्शनम् । विधेयानुवाचपदानि सर्वाण्यत्र समानलिङ्गानि^१ । अतः सुदर्शनशब्दस्य नपुंसकत्व सिद्धम् । 'वचुरेप जगता सुदर्शन' इति माघप्रयोगात् (शिशु १४. १६) पुस्त्व^२ च

सभावितम् । अत एव 'पर विरोधे शेष तु ज्ञेय शिष्टप्रयोगतः' (३ ५ ४६) इति शास्त्रान्ते वक्ष्यति । तद्गदा कौमोदकी स्यात् । तत्खड्गो नन्दक स्यात् । तन्मणि कौस्तुभ इति शक्यते । 'चाप तु शार्ङ्गमुरसि वनमाला च मालिका' इति च । तद्योगात् शार्ङ्गं वनमालीति शब्दौ व्युत्पत्तिसिद्धौ ॥ २९ ॥

¹ A₁ adds स्यु

² पुलिङ्ग व B₃ B₁

(**च**) चापं शार्ङ्गं मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छन स्मृतम् ॥

(वि.) चापमिति—शृङ्गस्य विकार शार्ङ्गं, मुरारे चापस्य नाम । तस्य लाञ्छन श्रीवत्स इति मतम् । श्री वक्षसि यस्येति वा ।

¹ Found in D₂ K₂

गरुत्मान् गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।

नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ ३० ॥

(वि.) गरुत्मानिति—गरुतोऽस्य सतीति गरुत्मान् । ¹सर्पान् गिरतीति गरुड । 'गृ निगरणे' । गरुडि डीयते इति वा गरुड । 'डीङ् विहायसा' गतौ' । ²तृक्षस्यापत्य पुमान् ताक्षर्य । विनताया अपत्य पुमान् वैनतेय । ³खगानामीश्वर खगेश्वर । ⁴नागानाम् अन्तको नागातरु । विष्णो रथ ⁵विष्णुरथ । शोभनानि पणानि पक्षा यस्य स सुपर्ण । पन्नगा' अशन यस्य स पन्नगाशन । एतानि गरुडनामानि ॥ ३० ॥

¹सर्पान् D₁ D₂ T ²यसा K₁ O U Y ³तृक्षाप य W₁

⁴B₂ C K₅ W₂ add स्त्रीभ्यो ढक् ⁵नागान् ज तयति नागमतीति B₂ C

⁶B C add बाहनं ⁷पन्नगान् अश्नातीति । 'अग भक्षणे B C

(पा.) गरुत्मान्—पन्नगाशन । गरुडनामानि । गरुत्मसौपर्णश द्वावपि विद्येते ।

'विदधद्विमुत्तान् भटानिवाहीन् स गरुत्मेव महेन्द्रमाप कोपात्' इति च द्रुफाञ्चम् ।

¹'प्रीणवीदथ सौपर्णं कीणपर्णं पणामृत' इति राघवपाण्डवीयम् (द्विस १८ ५२) ॥३०॥

¹ 'जाणवीरपसौपर्णकीणपणपणाभृत् MSS

शुमुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।

ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३१ ॥

भूतेशः खण्डपरशुगिरीशो गिरिशो मृडः ।

मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३२ ॥

उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।

वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३३ ॥

कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।

हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।

व्योमकेशो भवो भीमः स्याणू रुद्र उमापतिः ॥ ३५ ॥

(अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः ॥)

(वि.) श्मुरिति—श सुखमत्माद् भवतीति श्मु^१ । ईष्टे इति ईश ।
 'ईश तेष्वर्थे' । पशुना पति पशुपति । शेरते 'सज्जनमनासि अस्मिन्निति शिव ।
 अन्तकाले जगती^३ अस्मिन् शेते इति वा शिन । 'शीद् स्वप्ने' । शिवकरत्वाद्वा शिव ।
 शूलमस्यास्तीति शूली । महाश्वासी ईश्वरश्च महेश्वर । महता देवानाम् ईश्वरो वा^४ ।
 श^५ करोतीति शकर । 'डुष्टञ्च करणे' । चन्द्र शैपर^६ यस्य स चन्द्रशैपर ।
 भूतानामीश भूतेश । भूता प्राप्ता शिवभक्ता तपा ई माया श्यतीति वा ।
 'शो तनूस्त्रणे' । परशुना खण्डयतीति खण्डपरशु । 'खण्डि खण्ड भेदने' । खण्ड
 परशु^८ अनेनेति वा । गिरीणामीशो गिरीश^९ । गिरी शेते इति गिरिश^{१०} ।
 मृडतीति^{११} मृड । 'मृड मुपने' । मृत्यु जयतीति मृत्युजय । 'जि जये'
 कृत्तिश्चर्म चासो यस्य स कृत्तिवासा । पिनाकोऽस्यास्तीति पिनाकी । प्रमथानाम्
 अधिप प्रमथाधिप । उन् गृह्णातीति उग्र । 'ग्रह उपादाने' । उग्रत्वाद्वा उग्र ।
 कपर्दीऽस्यास्तीति कपर्दी । श्री शोभा^{१२} कण्ठे यस्य स श्रीकण्ठ । शिति^{१३} भेचक
 कण्ठे यस्य स शितिकण्ठ । कपाल विभर्तीति कपालभृत् । 'डुष्टञ्च धारण-
 पोषणयो' । वाम श्रेष्ठ, स चासी देवश्च वामदेव । वामया^{१४} दीव्यतीति वा
 वामे^{१५} सव्ये दवी यस्येति वा । वामया युक्तो वा । वामत्वात् वमत्वाद्वा^{१६} । महाश्वासी
 देवश्च महादेव । सर्वज्ञ 'दिवु ऋडे'त्यादि धातु । विरूपन् अक्षि यस्य स
 विरूपाक्ष । श्रीणि लोचनानि यस्य स त्रिलोचन । कृशानू^{१७} रेतो यस्य स कृशानुरेता ।
 सर्वं जानातीति सर्वज्ञ । 'शा अवयोधने' । धू गङ्गा जटामु यस्य स धूर्जटि^{१८} ।
 कण्ठ नील वेशेषु लोहित नीललोहित । नीलश्वासी लोहितश्च नीललोहित^{१९} ।

हरतीति हरः । 'हृब् हरणे' । स्मरं हरतीति स्मरहरः । भृज्यते²⁰ अनेनेति भर्गः²¹ ।
 'भ्रस्रज पाके' । स्रळं विभर्तीति वा । त्रीणि अम्बकानि लोचनानि यस्य सः त्र्यम्बकः ।
 द्यौर्भूमिरापः तिस्रोऽम्बा²² यस्येति वा । त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणाम् अम्बको वा ।
 'अम्ब जनने' । त्रिपुराणाम् अन्तकः त्रिपुरान्तकः । गङ्गायाः धरः गङ्गाधरः ।
 अन्धकस्य²³ रिपुः अन्धकरिपुः । क्रतुं²⁴ ध्वंसयतीति क्रतुध्वंसी । 'ध्वंसु अवसंसने' ।
 वृषः ध्वजे यस्य सः वृषध्वजः । व्योमवद्²⁵ विकीर्णः केशो यस्य सः व्योमकेशः ।
 व्योम आकाशः को वायुः तदादीनामीशो²⁶ वा । सर्वमस्माद् भवतीति भवः । सर्वमस्मिन्
 भवतीति वा²⁷ । विभेत्यस्माद् भीमः । 'बिभी भये' ।²⁸ प्रलये तिष्ठतीति स्थाणुः ।
 'घा गतिनिवृत्तौ' । रोदयति शत्रूनिति रुद्रः । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' ।²⁹ क्रतं सत्यं
 रातीति³⁰ वा । 'रा आदाने' । रुतं³¹ शब्दं रायतीति वा । 'रे शब्दे' । रुदं रोदनं
 द्रावयतीति वा । 'द्रु गतौ' । उमायाः पतिः उमापतिः । एतानि³² ईश्वरनामानि ॥ ३१-५ ॥

³³(भस्माङ्गरागोऽस्थिधरः उमाक्षो नागकङ्कणः ।)

(भस्म अङ्गरागो यस्य भस्माङ्गरागः । अस्थीनि धरतीति अस्थिधरः । उमाणि अक्षीणि
 यस्य उमाक्षः । नाग एव कङ्कणं यस्य नागकङ्कणः । एतानि ईशपर्यायनामानि ।)

¹ C, D₁, I a,d 'भू सत्तायाम्' . ² सुजन° D₂; निजजन° B₂, C. ³ जगत्
 C, D₁, I, K₂, K₃ ⁴ ईष्टे ईश्वरः 'ईश ऐश्वर्ये' A, B₁, C, D₁, K₁, W₁; शृणातीति
 शर्नः, 'शृ हित्तायाम्' K₁, W₁; B₁, K₁, K₂, K₃, U, W₂, Y add ईष्टे ईशानः. ⁵ C,
 D₂, I, K₂, K₃, Y add सुतं. ⁶ शेरारे A, W₂. ⁷ भूः प्राप्ताः भूताः K₂, W₂;
 C adds शिरमकाः. ⁸ परशुर्नामायुः B₁, K₁, W₂. ⁹ शिरयोऽस्य सन्तीति वा K₁,
 K₂, U, W₁, Y. ¹⁰ गिरि वाचि शोते वसतीति वा, 'शीह स्वप्ने' B₂, C, D₁, K₂; C
 adds अङ्कः । तस्य उपनिषत्प्रतिपाद्यत्वात् इत्यर्थः. ¹¹ Y adds सुगयतीति. ¹² C,
 I, K₂ add रिपुः. ¹³ बालः W₂; बालमण्डः A; नीलमण्डः K₁. ¹⁴ B₂, C add
 त्रिधा. ¹⁵ वामभागे B₂. ¹⁶ वामायाः पार्वत्याः देवो वा, वामत्वात् यकत्वाद्वा वामः,
 स चासी देवश्च C. ¹⁷ कृशानो B₂, D₂, K₂, W₁. ¹⁸ भूम्या (B₂ omits मारम्बरुपा)
 जटा यस्य B₂, C, D₁; धुर इय° W₂. ¹⁹ K₁, K₂ omit. ²⁰ D₁ adds शैवरो;
 शैवरे B₁, C, K₂ ²¹ W₂ adds अङ्कयति वा. ²² एताश्च त्रिवृणाम् अम्बयति
 पूरयतीति अम्बये वा । म्बायें कप्रत्ययः । 'अम्ब पूरणे' C; अम्बरः रिता वा K₂. ²³ अन्ध-
 बायुरस्य C, D₁, K₁, U. ²⁴ 'दधशवं ध्वंसितुं शीतमपासतीति B₂, C. ²⁵ निस्कीर्णः
 D₂, K₁, K₂, Y, 'णाः केशाः K₂, W₁. ²⁶ B₂ adds अम्बादीनां. ²⁷ D₁, I
 add 'भू सत्तायाम्'. ²⁸ K₁, W₁ add अपि; K₂ adds बाले. ²⁹ U omits
 2 lines. ³⁰ C adds एतातीति. ³¹ क्रतं D₂, W₁; एतादीनि श् अङ्गं सत्
 द्रावयतीति वा B₂, C. ³² ईशानस्य A, T; शम्भु° K₁.

अहि सर्प एव बुध् यम् आभरण यस्य अहिर्बुध् य । अष्टसु दिक्षु मूर्ति यस्य स अष्टमूर्ति ।
महान् काल महाकाल । महान् नट महानट । महत्प्रान यस्येति वा । K₂ 33 Found
in A K₂, W₂

(पा.) श्मुरीश — त्र्यम्बक । छान्दसानपि शब्दान् ^१सज्ञाशब्दत्वाद्वापायामपि
प्रयुञ्जत इति ^२त्र्यम्बकशब्द प्रयोगार्ह एव । 'त्र्यम्बक सयमिन ददर्श' इति ^३कालिदास ।
(कु स ३ ४४) नो चेत् दिवस्पतिप्रभृतिशब्दा अप्यव्यवहर्तव्या स्यु ॥ त्रिपुरा
न्तक — उमापति । ^४ईश्वरनामानि । अनुक्तम्—

'पञ्चाननोऽर्धमकुट कण्ठेकालो हृगायुध ।
अष्टमूर्तिरयुष्माक्षो भालनेत्रोऽकुतश्चन ॥
शैलधन्वार्धरमणिव्यापिङ्ग यासुचन्दन ।
कालजरो महाकालो रेरिहाणो ^५महानट ॥
हिरण्यबाहुर्हेहीरो ^६गुहावेशोऽहिभूषण ।
कटीटङ्क करुटिक कटप्र परमेश्वर ॥
अहिर्बुध्न्यो ^७जटाटीरो ^८जटाजूटोऽग्निलोचन ॥'

एतानि च ॥ ३१-५ ॥

^१ B₂ omits

^२ तेन B₃ B₁

^३ B₁ adds कमारसम्भव

^४ शिव^० B₂

^५ लेलिहान A₁

^६ गुहकश A₁

^७ अदिनुन B₂

^८ जटाचीर B₁

कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजकथ धनुः ।

(नि.) कपर्द इति—क शिर ^१पिपर्ति पूरयतीति कपर्द । 'पृ पालनपूरणयो' ।
शिवजटाजूटनाम । अकति^२ अपि नाकति न नमति इति पिनाक । 'अक अग कुटिलाया
गतौ' । पिनाकत इति पिनाक । 'णह व धने' । अजस्य^३ कम अस्थि तद्विकार अत्रन्त्रम् ।
अजगयमिति वा पाठ । अत्रगयोऽस्थिविकार । शिवस्य वनुर्नामनी ॥

^१ कर्दयति B₁ C

^२ अकति कुटिलीमवति इत्यत्र । अतो न मयतीति नात्र ।

शिवदितरै ज्याघ्रघानाय न नम्यते (नमति B₂) इत्यर्थ । पिनाकोऽप्यर्थक । विकारण सहित इति
वा । पिनादन्यैरपि न नम्यत इति यावत् । B₂ C ^३अत्रस्य इदम् अजस्यम् अत्रशृङ्गमि
त्यर्थ । तेन अजस्य अत्रशृङ्गण व यते क्रियते यत् तत् अत्रन्त्रम् । तन्निमित्तमित्यर्थ । संवघायै
कप्रत्यय । C आत्रगयमिति वा पाठ । अत्रश्च गौश्च अत्रगायी । तयोर्विकार आजगयम् । B₂

(पा.) कपर्दोऽस्य—धनु । 'शिवजटाजूट कपर्दनामा । पिनाक इति
अत्रगय चेति तस्य धनुर्नामनी । अत्र अत्रगयशब्दस्य रूपान्तराण्यपि कथयन्ति ।

‘स्थाणोर्धनुश्चाजगवम्’ इति नाममाला । ‘अजगावमजीगावम्’^१ इति वैजयन्ती (पृ ७ श्लो ५०) ।

^१ कर्द इति ईश्वरज्जाजृटनाम A₁ ^२ आजगव B₁ अजीगवमिति मुद्रितग्र थे
(पृ ७ श्लो ५०)

प्रमथाः स्युः पारिपदा ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥ ३६ ॥

(वि.) प्रमथा इति—प्रमथन्ति शत्रूनि इति प्रमथा । ‘मन्थ विलोडने’ । परिपदि साधव पारिपदा । इश्वरस्य सभ्यनामानि । माति वरिवस्यामिति मातर । ‘मा माने’ । ‘माह् माने’ इति वा धातु । मान वर्तनम् । शिष्यपरिचर्याकारिणीना ब्राह्मयादीना नामानि ।

‘ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।

वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा सप्त मातर ॥’

ब्रह्मण सप्तानि ब्राह्मी । महेश्वरस्य सप्तानि माहेश्वरी । कुमारस्य सप्तानि कौमारी । विष्णोरिय वैष्णवी । वराहस्य सप्तानि वाराही । माहेन्द्रस्य सप्तानि माहेन्द्री । चामुण्डा इति सप्त^३मातर ॥ ३६ ॥

^१ ब्राह्मी माहेश्वरी ब्राह्मी^२ वाराही वैष्णवी तथा ।

कौमारी चममुण्डा च “कालमहाशक्तिं च ॥ B C W₁ Y ^३ चैव D₂ I
K₁ W₁ ^३ संसर्पिणीति च D₂ I, K₂ derivations of ब्राह्मी, etc omitted in
D₂ K₁ W₁ Y

(पा.) प्रमथा—मातर । प्रमथा इतिश्वरदासनाम । अनुक्तम्—‘भूतलोकानि भूतानि’ । भूताना नामनी । ‘वापिशेया पिशाचका’ । गुम्नाथादितत्सहचरपिशाचनाम ॥ अनुक्तम्—

‘ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।

वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा सप्त मातर ॥’

ब्राह्मीप्रभृतय सप्त मातर स्युः^१ । ‘ब्रह्माण्यार्या स्मृता सप्त मातरो देवता बुधे’ इत्यभिधानात् ब्राह्मी प्रदानीति च नाम भवति । ‘चण्डमुण्डा तु चामुण्डा चर्चा मारुतरकन्यका’ इत्यभिधानात् चामुण्डा चण्डमुण्डा च भवति ॥ ३६ ॥

^१ B₂ add: ‘सप्तानृषयः’

^२ A₁ add: ‘सोऽयम्’

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

(वि.) विभूतिरिति—विभवतीति ^१विभूति भूतिश्च । ईश्वरस्य भाव कर्म वा ऐश्वर्यम् । ^२अणिमा महिमा लघिमा गरिमा प्राप्ति ^३ प्राकाम्यम् ईशिता वशित्व चेति ऐश्वर्याष्टनमुच्यते । इत्यणिमाद्यष्टैश्वर्यनामानि ।

^१ विशेषेण भवतीति विभूति, 'भू सत्तायाम्' C

^२ अणिमा लघिमा प्राप्ति गरिमा महिमेशिता ।

प्राकाम्य वशिता चेति चैश्वर्याष्टनमुच्यते ॥ B₁ C, D₂

^३ प्राप्ति प्राकाम्यमीशित्व वशित्व चाष्टभूतय B₂

(पा.) विभूति - अष्टधा । विभूत्यादीनि ऐश्वर्यनामानि । विभूतिभूतिशब्दौ तिन्नन्तत्वात् स्त्रीलिङ्गौ । ऐश्वर्यशब्द ष्यन्तत्वात्प्रपुंसक । अणिमादिभेदेन तदेवाष्ट-विधम् ।

‘अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।

प्राप्ति प्राकाम्यमीशित्व वशित्व चाष्टभूतय ॥’

उमा काल्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी ॥ ३७ ॥

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ॥ ३८ ॥

(आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा ।

सती च कालरात्री च भैरवी गणनायिका ॥)

(वि.) उमेति—अवतीति उमा । ‘अव रक्षणे’ । ^१तपस उ मेति मात्र निषिद्धा वा उमा । कति अवनानि सन्तीति विचरत्यतीति कल्पयन् ^२तस्य गोत्रापत्य स्त्री काल्यायनी । गौरवर्णत्वाद् गौरी । तपसे ^३गुरते इति गौरी । ‘गुरी ‘उग्रमेने’ । फाल्गुर्णत्वान् काली । हिमवतोऽपत्य स्त्री हैमवती । ईश्वरस्य पत्नी ईश्वरी । ईष्टे इति वा ईश्वरा । अयमपि पाठ । शिव मङ्गलमस्या अस्तीति ^४शिवा । शिवस्य पत्नी वा । तथा भवस्य स्त्री भवानी । तथा रुद्राणीशर्वाणीशब्दौ । सर्वतो मङ्गल ^५यस्या सा सर्वमङ्गला । अपगतम् ऋण पितुर्यस्या सा अपर्णा । ^६तप काले अपगतानि ^७पर्णानि यत् अपर्णा । तपसि ^८द्वारथं पर्णमपि नैच्छदित्यपर्णा । पर्वतस्य पुत्री पार्वती । दु र्गेन गन्धते ^९इति दुर्गा । दुर्गे निरासोऽस्या अस्तीति वा । मृडस्य पत्नी मृडानी । चण्डत इति

चण्डिका¹² । 'चण्डि कोपे' । चण्डासुरमर्दनाद्वा¹³ । अम्बते¹⁴ जनयति सर्वमिति
अम्बिका । 'अम्ब जनने' । एतानि पार्वतीनामानि ॥ ३७-८ ॥

¹ तपस उ अयि, मा मास्तु इति मात्रा मेनस्या निषिद्धा वा B₂, C ² ऋषि
वक्षित् C ³ आगुरते K₁, T, अवगुरते W₁ ⁴ उद्यमे D₂, K₂, K₃ U, Y
⁵ शिवस्त्रत्वाद्वा B₂ C ⁶ पक्षी B₁, C, D₁, W₁ ⁷ यया सा K₂ U, W₁
⁸ तपश्चरकाले D₂ ⁹ अपगतानि आगाभिसञ्चितप्रारब्धरूपाणि ऋणानि यस्या सा अपर्णा
B₂ C ¹⁰ आहारार्थं D₁, K₁, W₁, Y omit तप णा ¹¹ गम्या K₃, I
adds 'गम्ल सृष्ट्वा गती' ¹² W₂ adds चण्डी ¹³ मथनत्वाद्वा W₂
¹⁴ °जनं युते सर्वं Y

(पा.) उमा—अम्बिका । ईश्वरीत्यत्र गौरादिपाठान् डीप् । पक्षे टाप् । 'कर्बुरी
चेश्वरेश्वरी' इति त्रिकाण्डशेषे (प्र ३, श्लो ५५) । पार्वतीनामानि । अनुक्तम्—

'वर्हिर्ध्वजा महामाली रक्तदन्त्येकपाटला ।
दाक्षायणी महादेवी कौशिकी मेनकात्मजा ॥
कालरात्रिर्भगवती गिरिजा शारदा च सौ ॥'

एतानि च । सी सवौ सव । सव सवौ सव । 'योगोत्रद्विभक्तौ' इति कातन्त्रसू-
नियमात् गोशब्दवत् णित्कार्यं न भवति ॥ ३७-८ ॥

विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।

अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३९ ॥

(वि.) विनायक इति—विगतो नायको¹ नियन्ता यस्य स विनायक ।
विनयति शिश्यति दुष्टानिति वा । 'णीञ् प्रापणे' । विघ्नाना राजा विघ्नराज² ।
द्वयोर्मात्रे उमागङ्गयोरपत्य द्वैमातुर । गणानाम् अधिप गणाधिप । एको दन्तो
यस्य स एकदन्त । हिरते वर्धयति नेतृन् हेरम्ब । 'हिर वृद्धौ' । हे रम्बते शब्दायते वा
हेरम्ब³ । हेरम्बशब्दं करोतीति वा । लम्बम् उदर यस्य स लम्बोदर । गजरस्येव ध्यानं
'यस्य स गजानन । एतानि विघ्नेश्वरनामानि ॥ ३९ ॥

¹ प्रमु K₁, K₂, K₃ नला B₁, C, W₂ Y ² B₁, C, K₂, W₂ add 'राजाद-
गणित्पदञ्' ³ देशीपदप्रयं तु इ-मह W₂, Y, अपया याप्यो विनायकगुह्यान्वयेभ्य
श्रीशङ्करे शंभवेति युद्धे विनायकादर प्रहृते गुह्यस्य पदृष्टिर्भङ्गस्य एततो मिति वा प्रमुप्य
उपमद्वयम् ३३ निलीन विनायक प्रति रोदनमगात् आकोपनं गुह्यसात् प्रति ए तात् विनायको

मा प्रहृत्य मञ्जे लम्बते इति निवेदयामास । तदाप्रमृति हेरम्म इति सर्वेऽप्याचक्षत इति ब्रह्माण्डपुराणे प्रसिद्धम् । तस्मात् हेरम्बः C. ⁴ आननमिवाननं C, D₂.

(पा.) विनायको—गजानना । विनायकनामानि ॥ ३९ ॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा पडाननः ।

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ ४० ॥

वाहुलेयस्तारकजिद् विशाखः शिखिवाहनः ।

पाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥ ४१ ॥

(भृङ्गी भृङ्गिरिटस्तण्डुनन्दिनौ नन्दिकेश्वरे ।

कर्णमोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा तु चर्चिका ॥)

(वि.) कार्तिकेय इति—कृत्तिकानामपत्यं कार्तिकेयः । महती सेना यस्य सः महासेन । शराख्यतृणे जन्म यस्य शरजन्मा¹ । पड् आननानि यस्य पडानन । पार्वत्या नन्दन. पार्वतीनन्दन. । ईश्वरस्य श्रेतस स्कन्दतीति स्कन्द । शत्रून् स्कन्दति शोपयतीति वा । ‘स्कन्दिर् गतिशोपणयो’ । सेनां नयतीति सेनानो.³ । ‘णीञ् प्रापणे’ । अग्नेर्भवतीति अग्निभू । ‘भू सत्तायाम्’ । परायुधेभ्यः सेनां गृहतीति गुह. । ‘गुहू सवरणे’ । बहुलानां कृत्तिकानाम् अपत्यं पुमान् वाहुलेयः । तारकासुरं जयतीति तारकजिद् । ‘जि जये’ । विशाखासु⁵ भवतीति विशाख । विना [पक्षिणा] मयूरेण शारयतीति⁷ वा विशाख । ‘शाप् च्याप्तौ’ । शिखी वाहनं यस्य स शिखिवाहनः । ⁶पण्मातृणामपत्यं पाण्मातुर । शक्तिधर, शक्तिं शारयतीति वा शक्तिधरः । ‘भृञ् धारणे’ । ¹⁰कृत्तितं मारयतीति कुमारः । क्रौं प्रुथिव्यां मां अत्रियं रातीति वा । कुमारयति शिखिना वा । ‘कुमार क्रीडायाम्’ । सदा ब्रह्मचारित्वाद्वा कुमार । क्रौञ्चगिरिं दारयतीति¹¹ क्रौञ्चदारण । ‘दृ विदारणे’ । एतानि ¹²कुमारनामानि ॥ ४०-१ ॥

¹ शरे जले जन्म D₁, I ² रेतसा W₁, रेतसि K₂ ³ ईकारान्तः B₂, C

⁴ अभिमये I, K₁, W₁ ⁵ B₂, C add नश्चेतु. ⁶ मवः D₁, I, K₂, W₁,

विशारसर्वमनः K₁. ⁷ B₂, C, D₁, I add व्याप्नोतीति ⁸ पण्णाम् K₁, K₂, W₂

⁹ धरति B₂, C. ¹⁰ कृत्तितं मयवरं यथा मवति तथा शत्रून् मारयति । ‘मृद् प्राणत्यागे’ C.

¹¹ B₁, C add राण्डयति ¹² कुमारस्यामि¹² D₂, I, K₁, K₂, W₁. °स्वामिना A

(पा.) कार्तिकेयो—क्रौञ्चदारण । कार्तिकेयनामानि । अनुक्तम्—

मुनह्वण्यो ब्रह्मगर्भो नीलदृष्टो हरात्मज ।
स्वामी शरेज^१ शरजो गङ्गेय कुम्कुटध्वज ॥

एतानि च ॥ ४०-१ ॥

^१ जलेज A₁

इन्द्रो मरुत्वान् मघवा विडौजाः पाकशासनः ।
वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरुहृतः पुरंदरः ॥ ४२ ॥
जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।
सुत्रामा गोत्रमिद् वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४३ ॥
वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ।
जम्भभेदी हरिहयः स्वाराणमुचिसूदनः ॥ ४४ ॥
संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुरापाण्मेघवाहनः ।
आवण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः

(वि.) इन्द्र इति—इन्द्रतीति इन्द्र^१ । ‘इदि परमेश्वर’ । मन्त अस्य सन्तीति मन्त्वान् । महते मघवान्^२ । ‘मह पूजायाम्’ । मघ सौरयमस्यास्तीति मघवा । वेडति इति विटम् । ‘विड आत्रोशे’ । ‘विड भेदने’ । विड शत्रुतापनम् आत्रोशन वा ‘तेजोऽस्य विडौजा’ । पात्रो नामासुर त शास्तीति पाकशासन । ‘शासु अनुशिष्टौ’ । पाक दितिगर्भं वा शास्तीति पाकशासन । वृद्धेभ्य श्रव श्रवण यस्य वृद्धश्रवा । वृद्ध श्रव कीर्तियस्येति वा । वृद्ध इति श्रूयते वा । ‘श्रु श्रवणे’ । शुनन्तीति ‘शुना । ‘शुन गतौ’ । शुना सीरा लाङ्गलानि येन साधनेन गुनामीर । शुना समृद्धा सीरा येनेति वा । वायुमूर्धो अस्य स इति वा । शु शोभना नासीरा अप्रेसरा यस्येति वा शुनासीर । पुरु भूयिष्ठ हूयते यज्ञेषु पुनरुत् । पुर शत्रो शरोर पुर वा दारयतीति पुन्य । ‘वृ विदारणे’ । जपतीति जिष्णु^३ । लेखना देवानाम रूपभ श्रेष्ठ लेखर्षभ । शक्रोति दुष्टजये इति शक्र । ‘शकल शक्ती’ । शत मन्यय व्रतत्रो यस्य स शतमन्यु । दिव स्वर्गस्य पति दिवस्पति । सुप्त प्रायते इति सुत्रामा । ‘श्रेष्ठ पालने’ । शोभन प्राग यल यरयेति वा । गोत्रान् शिरीर

मिनत्तीति गोत्रमित् । 'मिदिर् विदारणे' ¹⁰ ॥ ¹¹ बज्रोऽस्यास्तीति बज्री । वसूनामय
स्वामी वासव । वसून्यस्य सन्तीति वा । वृत्र ¹² हतवान् वृत्रहा । 'हन हिंसागल्यो' ।
चर्पतीति वृषा । नकारान्त । 'वृष सेचने' । वास्तो ¹³ गृहदेवताया पति वास्तोष्पति ।
सुराणा पति सुरपति । ¹⁴ बलस्याराति बलाराति । शच्या पति शचीपति । जम्भम्
असुर ¹⁵ मिनत्तीति जम्भभेदी । 'मिदिर् ¹⁶ विदारणे' । ¹ हरयो हरितो हया यस्य
हरिहय । स्व स्वर्ग राजतीति स्वाराद् । 'राञ् वीतौ' । ¹⁸ नमुचि सूदयतीति
नमुचिसूदन । 'पूद् क्षरणे' । सकन्द नयति शनून् ¹⁹ सकन्दन । 'क्रदि आह्वाने
रोदने च' । दु खेन च्योतितु शम्य दुश्चयन । 'च्युतिर् ²⁰ क्षरणे' । शृणुणा नुर
²¹ त्वरित सहते तुरापाद् । 'पह मर्षणे' । मेघो वाहन यस्य मेघवाहन । आखण्ड-
यति रिपून् इत्याखण्डल । 'खडि ²² भेदने' । सहस्रम् अक्षीणि यस्य स सहस्राक्ष ।
इयतीति ऋमुक्षा ²³ । 'ऋ गतौ' । ऋभून् देवान् क्षिपति कर्मसु इति वा ऋमुक्षा ।
नकारान्त । 'क्षिप प्रेरणे' ²⁴ । एतानि इन्द्रनामानि ॥ ४२-५ ॥

¹ यद्वा इदकारास्तदध्यादिवत् इम् इद सर्वं द्राति साक्षात्करोतीति इन्द्र । 'दृ गतौ' ।
गतिशब्दस्तु ज्ञानात्मक C ² मधवा B₁, K₁, K₂, W₁, मध्वते पूज्यते इति मह ।
इकारस्य घञ् आदेश । मन् अस्यास्तीति मधवान् B₂ C ³ सौम्य A ⁴ ओजो
B₁ D₁, W₁, बल C निङ् शत्रुसमुत्क्रोशन ओज W₂ ⁵ दितिगर्भे पाक शिशु श्वास्ति
भेदयतीति वा B₂ C, D पाक गणेश वा W₂ ⁶ 'शुन गतिसमृद्धयो' । अथवा शुना
आमीरा वेधा ते । त च वायुसूर्याप । तेऽस्य वशे तिग्रन्तीति शुनासीर B₂, C ⁷ पट्टण
वा B₁, C D₁, W₁, Y ⁸ C, D₁, I add 'जि ज्ये' ⁹ पवतान् C
¹⁰ 'द्वैधीकरणे' A, B₁ C, K. K₂ T ¹¹ यत्र B₁, C, W₂ ¹² हतीति
B₁, C K₂ U W₂ ¹³ वास्तुपुरुषस्य B₂ C ¹⁴ नलगुरस्य B, C
¹⁵ C adds दिनस्ति ¹⁶ 'द्वैधीकरणे' A, B₁, C, T, W₁ ¹⁷ हरिवर्णा A
'यामा C ¹⁸ ऋण न मुञ्चतीति नमुचि A D₂ K₁ W₁ ¹⁹ सकन्दयतीति
D₂, K₁, K₂, W₁ ²⁰ ससन C, K₂ ²¹ तुदन (तोदन) आ समतात् सहते
तुरापाद् C ²² 'राग्ने' D₂ K₂ Y ²³ इयति व्याप्नोतीति च भवतीति च क्षमते
इति च धातुवशेण निष्पन्न ऋमुक्षा । 'ऋ गतौ, भू सत्तायाम्, क्षम सहने' । अथवा ऋभु
अमोघ क्षिप्यते इति क्ष, तत् किं, धनुरित्यर्थ । अमोघ धनुर्यथेति ऋमुक्षा C
²⁴ K₂ K₃ W. add उग्रधन्वा च

(पा.) इन्द्रो मरुत्वान्, मघवान्—मघवा इत्युभयथा पाठ । पूर्वस्यो-
दाहारणम्—'स त्रिल सयुगमुग्निं सहायता मघवत प्रतिपन्न महारथ' । (रघु ९ १९)
अपरस्योदाहारणम्—'जानामि त्वा प्रष्टविपुण्य धामेरूप मघोन' । (मिच १ ६)
वृद्धशना शुनासीर । 'शन् इन् नामविष्वातमुनासीर' इत्याश्चर्यमञ्जरी' श्लेषाद्
दन्त्य ।

‘गुर्वी वहन् सदानवलक्ष्यीकृत्वाङ्गदांशुनाःशीरेण ।
अनुवनिताञ्जलिमुकुल लक्ष्यीकृत्वाङ्गदा शुनासीरेण ॥’

इति हरिप्रबोधयमकात् तालव्यादि ।

पुरुहूत —हरिहय । ‘प्रायो रूढिर्वलयती’ इति ^१न्यायेन शतमन्युशब्दसाम्यात् शतमसादिशब्दा प्रयोक्तव्या इति हरिहयशब्दसाम्याद् हर्यश्वादिशब्दाश्च प्रयोक्तव्या न भवन्ति । हरिवाहनशब्द प्रयोक्तव्यो भवति । स्वाराद्—ऋभुक्षा । ‘सहे साड स’ (८ ३ ५६) इति साडूपे पत्वम् । तुरासाहौ तुरासाह । ^४पृतनापाद् शब्दस्याप्ययमेव क्रम । ‘हल्डयावभ्यो दीर्घात्’ इति (६. १ ६८) हलाश्रितत्वात् स्थान्यतिदेशो न । इन्द्रनामानि ॥ अनुक्तम्—

प्राचीनवर्हिमेषाण्डो महेन्द्र सितकुञ्जर ।
पूतक्रतु पुलोमारिर्दात्मिरप्सरसा पति ।
पुरदस उपधन्ना हरिवान् वज्रदक्षिण ॥

एतानि च ॥ ४२-५ ॥

^१मन्यु° A₁ ^२न्यायो बलवान् A₁ ^३इव A₁ ^४एव पृतनाशब्देऽपि B₂, B₁

तस्य तु प्रिया ॥ ४५ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ।

ह्य उच्चैश्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ॥ ४६ ॥

स्यात् प्रासादो वैजयन्तो जयन्तः पाकशासनः ।

पेरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४७ ॥

हादिनी वज्रमस्त्री स्यात् कुलिशं भिदुरं पविः ।

शतकोटिः स्वचः शम्भो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ४८ ॥

(वि.) पुलोमजेति—पुण्णि लोमानि यस्य स पुलोमा । तस्मात् पुलोम जायते’ इति पुलोमजा । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । शश्वत’ हसना गच्छतीति शची । ‘शश्व गती’ । इन्द्रस्य पत्नी इन्द्राणी । इन्द्रभार्यानामानि^३ ॥ ‘अमरा अत्र ष्वसन्तीति अमरावती । इन्द्रनगरीनाम ॥ उभे अत्र कीर्ति यस्य स

उच्चै श्रवा । ६ उच्चै उन्नते श्रवसी^७ यस्येति वा । इन्द्रहयनाम^६ ॥ मतानि सूत
 कर्मणि ल्याति गृहातीति मतल । तस्यापत्य श्मातलि । 'ला आदाने' । इन्द्र
 सारथिनाम ॥ नन्दयतीति नन्दनम् । 'दुनदि समृद्धौ' । इन्द्रवननाम ॥ विजयन्तस्य
 इन्द्रस्य अय^{१०} वैजयन्त । तत्प्रासादनाम ॥ जयति शत्रूनि जयन्त । रूपेण^{११} वा सर्वान्
 जयति अभिभवति जयन्त^{१२} । पाकशासनस्यापत्य पाकशासनि । इन्द्रपुरनामानि^{१३} ॥
 इरा आप यत्र वसन्ति स इरायान् सिन्धु^{१४} । तत्र जात ऐरावत । अभ्रे मातङ्ग इव
 खेचरत्नान् अभ्रमातङ्ग^{१५} । इरा हला तत्प्रधान वनम् इरावणम् तत्र जात ऐरावण^{१६} ।
 अभ्रमो वह्नम अभ्रमुत्तम । इन्द्रगजनामानि ॥ ह्वाणे^{१७} चरनि अस्या अस्तीति
 ह्वादिनी । हादुनीति वा पाठ । वजति शीघ्र गच्छतीति वज्रम् । 'वज ब्रज गतौ' ।
 कुल्यते सतन्यते कीर्तिरनेनेति कुलिशम् । 'कुल सताने' । कु पृथिवी^{१८} लेशयतीति
 वा । 'लिश अल्पीभावे' । कुलिन^{१९} पर्वतान् श्यतीति वा । 'शो तनूकरणे' । कुलिश-
 वज्रशब्दौ अस्त्रियौ । भिनत्ति ताच्छीत्येनेति मिदुरम् । पुनाति वैरमिति पवि । 'पूष्
 पवने' । शत कोटयो^{२०} यस्य शतकोटि । स्वरतीति परान् स्वरु । 'सृ उपतापे' ।
 शमयति शत्रूनि^{२१} शम्ब । 'शमु उपशमने' । शत्रु दभ्नोतीति दम्भोलि । 'दम्भु
 हिंसायाम्' । अश्नाति शत्रुजीवितम्^{२२} अश्नुते^{२३} वा अशनि । 'अश भोजने' । 'अशु
 व्याप्तौ' । अशनीति वा पाठ स्त्रीलिङ्गपक्षे । एतानि वज्रनामानि^{२४} ॥ ४६-८ ॥

- १ जात B₂, C, D₂, K₂, W₁ २ शब्दे C, D₂, K₅, W₁, Y, वा सुरा
 चिनोतीति वाची C ३ °पत्नी° A, K₂, T ४ B₁, U add इन्द्रस्य ५ सन्ति
 D₁ ६ B₁, C, T omit ७ A B₂ C add ओत्रे ८ °वाहन° A, Y
 ९ °लाति ताडयति अश्वान् । 'ला ताडने' 'अत इन्' B₁, C १० विजयत इन्द्रस्याय
 वैजयन्त B₁, C ११ रोषेण W₂ १२ 'जि जये' C, D₁ adds 'जि अभिमवे'
 १३ नामनी B₂, C १४ समुद्र C १५ भातमेव आतङ्ग । भ्रमश्च आत च भ्रमाते ।
 त गच्छतीति भ्रमातङ्ग । स न भवतीति अभ्रमातङ्ग । 'गम्भु गती' C, भ्रमातङ्गात्
 अन्य अभ्रमातङ्ग B₂, श्वेताभ्रवद्वा K₂ १६ आ समन्ताद्विद्यमान वनम् आवनम्, ऐर च
 तत् आवन च ऐरावण क्षीरसमुद्र, तत्र जात ऐरावण B₂ C १७ अहकार B₂ C
 १८ पृथ्वी K₁, W₁ १९ कु भूमि तत्र लीयन्त इति कुल्य । ईकारान्त । पर्वता इत्यर्थ ।
 तान् श्यतीति C २० C adds अत्राणि २१ शत्रु शमयित्वा स्वपक्ष वहतीति शव ।
 वषयोरभेद । 'शम उपरमे', 'वह प्रापणे' C, K₁, I, U २२ °जन B₂ K₁, K₂
 २३ C adds व्याप्नोति २४ वज्रायुध° B₂ D₂

(पा.) तस्य तु प्रिया—इन्द्राणी ! १ तत्प्रियानामानि । 'मघोनी जयवाहिनी' ।
 एते च । २ महेंद्राणीति पाठान्तरम् ॥ नगरी त्वमरायती । पुरनाम । अमरा
 इत्यप्यस्ति । 'दूर्वामरायतीश्वरूणागुड्डीचीप्यमरा' मता इति विश्वप्रकाशिका (पृ १३३,

श्लो. ९४) । ह्य उच्चैःश्रवाः । ^४तदश्वनाम ॥ सूतो मातलिः । ^५इन्द्रसारथिनाम ।
 ‘सारथिस्तु हयंकपः’ इति रभसकोशपाठात् हयंकपोऽपि स्यात् ॥ नन्दनं वनम् ।
 तत्क्रीडावनं^६ नन्दनम् ॥ स्यात् प्रासादो वैजयन्तः । तत्प्रासादनाम । तच्च सप्तभूमिका-
 भवनम् । तस्य ध्वजोऽपि वैजयन्तः स्यात् । ‘प्रासादो वैजयन्तोऽस्य वैजयन्तो ध्वजोऽपि
 च’ इति वैजयन्ती (प्र. ९, श्लो. ९) । जयन्तः पाकशासनिः । तत्तनयनामनी ॥ ऐरावतो—
अध्रमुवल्लभाः । तदारोहणगजनामानि । ‘राथन्तरिश्चतुर्दन्तः’ । एते च ॥ ह्यादिनी—
द्वयोः । ‘घञ्जायुधनामानि । वज्रमत्स्वी स्यात् कुलिशमिति संदष्टविशेषविधिः । पविः
 शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरिति ^९परापरसाहचर्यम् । उभयत्र वैजयन्ती—(प्र. १०,
 श्लो. १३)

‘अस्त्रियौ वज्रकुलिशौ मिदुरं शतधारकम् ।

^९व्याधामः पुंसि दम्भोलिः शतकोटिः पविर्भिदुः’ ॥

अशनिर्द्वयोरित्यसंघातपक्षे विशेषविधिः । संघातपक्षे पुलिङ्ग एव । ‘घञ्जाशनिर्भि-
 दुर्वज्रम्^{१०}’ इति त्रिकाण्डशेषः (प्र. ४, श्लो. ६५) । ‘घञ्जाशनिर्गिरिकटः पविर्दम्भोलि-
 रक्षजम्’ इति रभसकोशः । अत्र श्वशब्दं विना सर्वे शब्दास्तालव्याः । श्वशब्द-
 त्तालव्यो दन्त्यश्च भवति ।

‘तालव्या अपि दन्त्याः स्युः श्वशब्दरूपांशयः^{११} ।

कलशः श्वलं चैव जिह्वायां रसना च या’ ॥

इत्युष्मभेदपाठात् ॥ ४६-८ ॥

^१ पत्नी B₁. ^२ A₁ adds अमरकोरो. ^३ स्मृता B₂, B₁. ^४ तदारोहणहय^९
 A₁. ^५ B₁ omits इन्द्र. ^६ तदननाम B₂. ^७ A₁ adds तद्गृहीत. ^८ B₂
 omits परापर. ^९ व्याधानः B₂. ^{१०} भिद्र इति मुद्रितग्रन्थे. ^{११} श्वशब्दाशयः A₁.

व्योमयानं विमानोऽस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः ।

स्यात् सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥ ४९ ॥

(वि.) व्योमेति—व्योमि 'यानं व्योमयानम् । विमान्ति चर्तन्ते देवा अत्र
 विमानम्^२ । ‘माह मानं चर्तन्ते च’ । विमाननाम ॥ ^३सुराणाम ऋषयः सुरर्षयः । नारं
 नरसमूहं ^४‘शतीनि नारदः । नारदादिदेवर्षिनाम’ । शोभनो धर्मोऽत्र सुधर्मा^५ ।
 नकारान्तोऽप्यस्मि । देवमभानाम ॥ पीयते इति पीयूषम् । ‘पीद् पाने’ । न मृता

भवन्त्यनेनेत्यमृतम् । सुष्ठु 'धयन्त्येनां मुधा । 'घेद् पाने' (समुद्रनयनीत देश्याम्) अमृतनामानि ॥ ४९ ॥

¹ C adds विद्यमान

² विमातीति B₁, C

³ B₁ omits 3 words

⁴ दाति भेदयतीति 'दा भरतगणे' C, I

⁵ 'गु' W₁

⁶ आकारान्त. शिष्या Y

⁷ B₁, C add विवन्ति, मुनेन धीयते मुधा D₂

(पा.) व्योमयान विमानोऽरुः । ¹विमाननामनी ॥ नारदाणां—देवसभा । देवसभा मुधर्मा स्यात् । 'मुधर्मासिध स्वच्छन्दकीशिका विन्ध्याटवी विवेश' इति वाग्मनुज्जा । सक्षात्तद्वाद् 'धर्मादसिध केनला' इति (५ ४. १२४) अनिन् न भवति ॥ पीयूषममृत मुधा । अमृतनामानि ॥ ४९ ॥

¹ याननामनी B₁

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।

मेरुः सुमेरुहेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ५० ॥

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५१ ॥

(वि.) मन्दाकिनीति—मन्दम् अकति मन्दाकिनी । 'अक अग कुटिलाया गतो' । वियति ¹गङ्गा वियद्गङ्गा । 'स्व स्वर्ग नदी स्वर्णदी । सुराणा दीर्घिका सुरदीर्घिका । ²मन्दाकिनीनामानि ॥ मिनोति शिरसरे ज्योतीपीति मेरु ³ । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' । सुष्ठु मिनोतीति सुमेरु । ह्य्यते हेम । 'ह्य्य गतिवान्त्यो' । हेमोऽद्रि हेमाद्रि । रत्नानि सानुषु यस्य ⁴रत्नसानु । सुराणाम् आलय सुरालय । ⁵मेरुनामानि ॥ मन्यते स्तूयते मन्दार । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकाश्विगतिषु' । मन्दा आरा अस्थेति वा मन्दार । पारम् उदकमस्यास्तीति पारी समुद्र । तस्मात् जात पारिजात ⁶ । सतनोति वाञ्छितं सतान । 'तनु विस्तारे' । कल्पयति वाञ्छित कल्प, स चासौ वृक्षश्च कल्पवृक्ष । 'कल्पि सार्थ्ये' । हरेरिन्द्रस्य चन्दन हरिचन्दनम् ⁷ । एतानि पञ्च ⁸देवतरुनामानि ॥ ५०-१ ॥

¹ B₂ C add विद्यमाना

² A K₁ T, U omit

³ आकाशगङ्गा D₁

⁴ मीनाति दिनस्ति अमुरामिति मेरु । 'मीञ् हिंसायाम्' D₁

⁵ रत्नमया सानव D₁

⁶ मेरुगिरि B₁ C, D₁ K₁, K₂ W₁, Y

⁷ पारिण पारवत (?) समुद्रात् जात D₁,

B₂, C add 'जनी प्रादुर्भावे' 8 'बलती' A, K₁, W₁ 9 हरिम् इन्द्र चन्दयति
ह्रादयतीति । 'चदि आह्रादने D₁ 10 देवतावृक्ष° D₁

(पा.) मन्दाकिनी—हरिचन्दनम् । 1 आकाशगङ्गानामानि । गिरिनद्यादित्वात्
2 स्वर्णदीत्यपि स्यात् । सिद्धनदीशब्द प्रयोगे ह्यप्र । 'भेजे भीत पादुकसिद्धसिन्धोर-
भूतपूर्वा श्रियमम्बुराशि' 3 । इति विदग्धकण्ठाभरणम् ॥ हेमाद्रिरित्यादिमेरुगिरि-
नामानि 4 । मन्दारादय पञ्च 5 सुरतरुनामानि ॥ ५०-१ ॥

1 स्वर्गङ्गा° B₃, B₄ 2 स्वर्नदीति पाठान्तरम् B₃ 3 अम्बुराशे B₃ 4 B₃
omits हरि 5 देवतरव A₁

सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वेद्यावश्विनीसुतौ ।

नासत्यावश्विनौ दस्त्रावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५२ ॥

(वि.) सनदिति—1 सनत् नित्य कुमार सनत्कुमार । विधातुरपत्य वैधात्र ।
2 वैद्यसहिताकर्तृविधातृपुरस्य नामनी ॥ 3 अश्विन्या सुतौ अश्विनीसुतौ 4 । न असत्यौ
नासत्यौ 5 । अश्वानयो स्त इत्यश्विनौ । सदा अश्वारूढत्वाद्वा । दस्यत क्षपयत
रोगानिति दस्त्रौ । 'दसु उपक्षये' । अश्विन्या 6 अपत्ये पुमासौ आश्विनेयौ 7 । एतानि
स्वर्गवैद्यनामानि ॥ ५२ ॥

1 सनत् ब्रह्मा तस्य कुमार D₁ 2 सनत्कुमारनामानि D₁ 3 K₁, K₃, W₁
add स्व स्वर्गे वैद्यौ स्वर्वेद्यौ 4 सूर्यस्य पत्न्या संशया अश्वरूपधारिण्या सुतौ D₁
5 न विद्यते असत्य ययोस्तौ D₁, सत्यौ न भवत इत्यसत्यौ B₂, C 6 पुत्री B₁, C,
K₃, Y, D₁ adds तावुभौ सहचरावित्यर्थ 7 अश्वि-या अश्वरूपधरासंशया जातौ,
अश्विनीनक्षत्रजातौ वा D₁

(पा.) सनत्कुमारो वैधात्र । वैद्यशास्त्रकर्तृदेवर्षिनामनी ॥ स्वर्वेद्यौ—तावुभौ ।
देववैद्ययोर्नामानि । नासत्य इति दस्त्र इति च तयो पृथङ्नामनी । 'नासत्यदस्त्रौ
नासत्यानाश्विनौ 'धरवाहनौ' इति वैजयन्ती (पृ १५ श्लो ५) । विरुषैर्नशेपादत्र
नासत्यौ दस्त्रावित्युक्त मूलकारेण ॥ ५२ ॥

1 नखाहनी A₁, B₁

न्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या ऊर्वशीमुग्धाः ।

(घृताची मेनका रम्भा ऊर्वशी च तिलोत्तमा ।

सुकेशी मञ्जुघोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्सरसो वृधैः ॥)

हाहा हूहृश्चैवमाया गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५३ ॥

(वि.) त्रियामिति—आप्यन्ते पुण्यकृद्भिरिति अप्सरसः^१ । ऊरु अश्नुते, नारायणस्य ऊर्वाभिवत्त्वात्^२ ऊर्वाशी । ऊर्वाशीमुत्सर्वेश्यानाम् । अप्सरा इत्येक-वचनान्तमपि विद्यते ॥ गान धारयन्तीति गानपरा^३ गन्धर्वा । हाहा हूहृ इत्यालापानु-कारात् नामद्वयम् । एकनामेल्येके । अन्यथाविति भोजराज । हाहाहूहृप्रभृतिदेव-गायकनामनी ॥ ५३ ॥

^१ अप्यु सरतीति । 'सृ गती' U, 'सवतीति' I, अद्भ्य सृता अप्सरस, अपसारयन्ति स्मारयन्तीति, सकारान्त D₁, अद्भ्य निमृता निर्गता Y ^२ ऊर्वाशीति वा पाठ Y ^३ गान धर्म शेषा ते गन्धर्वा D₁, गान धारयन्ति, शिष्यान् पाठयन्ति, स्वयं वहन्ति च ये ते गन्धर्वा । 'धृञ् धारणे' 'वह प्रापणे' C

(पा.) स्त्रिया—ऊर्वाशीमुखा । ऊर्वाशीरम्भामेनकाविस्वर्गगणिका अप्सरस इत्यु-च्यन्ते । बहुष्विति बहुवचनप्रकृतिरन्ते लिङ्गसमूहे समीरिता । एकवचना त्रिंशत्या-दय । द्विवचना द्वम्पत्यादय । बहुवचना अप्सरप्रभृतय । त्रिवचना वृक्षादय । अवचनान्यव्ययानि । वेपाचिद् बहुत्वमनभिमतमेव । 'एकाप्सर प्रार्थितयोविवाद्'^१ इत्यत्र बहुत्व प्रायिकामिप्रायमुक्तम् ।^२ अबहुवचनस्योदाहरणम्—

'सान्द्रकाण्डपटसवृतमृतेर्देन्तिदन्तशयनीयशयस्य ।

मानिन कुलवधूरिव रागादप्सरा व्यधित पार्श्वमशून्यम्'^३ ॥

इति ॥ हाहा हूहृ—त्रिदिवौकसाम् । हाहाशब्दो धातुजो न भवतीति केचिद् व्याचक्रिरे । तज्जल्पितमङ्गानविजृम्भितमेव । 'हेति निन्दित ध्वनिं जहातीति हाहा' इत्यमर-भाष्यकारा प्रतिजानते । गन्धर्वन्ति हाहसोरित्यभिधानान्तरपक्ष । हाहाहूहृप्रभृतयो देवगन्धर्वा । गान्धर्वा अपि भवन्ति । 'अपि गन्धर्वगान्धर्वदिव्यगायनगातव' इति रमसकोश^३ ॥ ५३ ॥

^१ A₁ omits विवाद्

^२ एकवचनस्य B D₁, कफिणाभ्युदये (१७ ३२) इति

टीकासर्वस्वे (पृ ३९)

^३ कौशकार A₁

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः ।

कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५४ ॥

वर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उपर्वुधः ।

आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५५ ॥

रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।

हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहनः ॥ ५६ ॥

सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।

शुचिरप्पित्तम्

(वि.) अग्निरिति—^१अङ्गति ^२ऊर्ध्वं गच्छतीत्यग्नि । ‘अग्नि ऊर्ध्वगमने’ ।

विश्वानरस्य ऋरेपत्य वैश्वानर । हव्य ^३वहतीति वह्नि । ‘वह प्रापणे’ । होत्रस्य^४ हविषो वीति अश्व इव वहनात् वीतिहोत्र । अथवा वीतयोऽश्वा होत्र हव्यमस्येति वीतिहोत्र । वीति ^५आर्याणामशन होत्र होमसाधन तदस्यास्तीति वा वीतिहोत्र । धन ^६जयतीति धनजय । ‘जि जये’ । कृपीटस्याम्भसो^७ योनि कृपीटयोनि । कृपीट योनिरस्येति वा । ज्वलतीति ज्वलन । ‘ज्वल दीप्तौ’ । जात विद्यते इति जातवेदा^८ । ‘विद् सत्तायाम्’ । जात शुभाशुभ वेत्तीति वा । ‘विद् ज्ञाने’ । वेदो हिरण्यम् अस्मात् ^९जातमिति वा । तनू न पातयति ^{१०}तनूनपात् । ‘पत्लृ गतौ’ । बृहति वर्धते आग्नेनेति वर्हि^{११} । ‘बृहि वृद्धौ’ । शोपयतीति शुष्मा^{१२} । बर्हो वर्मा शुष्म स्थानमस्येति वर्हि शुष्मा^{१३} । दर्भस्थानपक्षे एकनाम । कृष्ण वर्त्म मार्गोऽस्य कृष्णवर्त्मा । शोचीपि^{१४} केशा यस्य स शोचिष्केश । ^{१५}उपसि बुध्यते प्रकाशते उपर्वुध । ‘बुध अवगमने’ । ^{१६}आश्रयम् अश्नातीति आश्रयाश । ‘अश भोजने’ । आश्रयाशी इति वा पाठ । बृहन्त भानवो यस्य बृहद्भानु । कृशयति तन् स्वमान्यात् कृशानु^{१७} । ‘कृश तनूकरणे’ । कृशेन मन्थकाष्ठेन उत्पन्न इति वा । पुनातीति पावक । ‘पूञ् पवने’ । अनिति वर्धतेऽनेन अनल । ‘अन प्राणने’ । काष्ठादिमि अल पर्याप्ति नास्ति अस्येति वा । लोहितारयो^{१८} मृग ^{१९}अश्वोऽस्येति लोहिताश्व । वायो सखा वायुसख^{२०} । वायु सखा अस्येति वा । शिखा अस्यास्तीति शिखावान् । आशु शोपयितुमिच्छतीति आशुशुक्षणि । हिरण्य रेतोऽस्य हिरण्यरेता । हुत ^{२१}भुङ्क्ते हुतभुक् । ‘भुज पालनाभ्ययहारयो’ । दहतीति दहन । ‘दह भस्मीकरणे’ । हव्ये हव्यविषये चारुते यतते इति हव्यवाहन । ‘चाट्ट प्रयत्ने’ । हव्य वहतीति वा । ‘वह प्रापणे’ । सप्त अर्चीपि यस्य स ‘सप्तार्चि’ । दाम्यति ग्लापयति शमयति ^{२२}दमुना । सकारान्त । ‘दमु उपशमने’ । शोचयति शून्यति ^{२३}शुक्र । ‘शुच शोके’ । शुच रातीति वा । ‘रा आदाने’ । शुक्र ^{२४}र-रेतोऽप्रास्तीति वा । चित्रा भानवो यस्य चित्रभानु । विभैव^{२५} यमु धनमस्य विभावसु ।

२७ शोचयतीति शुचिः । 'शुच शोके' । शुद्धत्वाद्वा । अपां पित्तम् ^{२६}अपित्तम् । एतानि
अग्नेर्नामानि ॥ ५४-६ ॥

१ अगति B₁, C, D₁, I, K₃, W₂ २ कुटिलम् ऊर्ध्वं वा D₁ ३ D₁ adds
प्रापयति देवान्. ४ हूयते इति होत्र हविर्द्रव्यम् । योति वहन, तदश्च इव वहनात्, परनि-
पात, 'हु दानादानयो' C, होत्र हवि वीतिरशनं यस्य वीतिहोत्र. D₁ ५ अमराणा C.
६ C adds सपादयति ७ उदकस्य K₃, W₁ ८ B₂, C add जातध्यातौ वेदाश्च,
'जनी प्रादुर्मावे', A, D₂ add जाते जाते ९ जायते W₂ १० इन्धन विना तनू न
पाति । 'पा रक्षणे' D₁, U ११ K₁, K₃ add सान्त १२ D₁ adds 'शुप शोपणे'
१३ नकारान्त C, W₁ १४ D₁ adds ज्वाला १५ प्रात काले B₂, C, प्रभाते D₁.
१६ K₃ omits 3 lines १७ कृशोऽपि अनिति वर्धते 'अन प्राणने' D₁ १८ 'वर्ण.
D₁ १९ रोहित कृष्णमृग अश्वो वाहन B₂, C २० 'राजाह सरिम्यष्टच्' B₂, C
२१ मुनक्ति K₃ २२ काली कराली मनोजवा गुलोहिता सुधूमवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वदासाख्या.
निहारूपज्वाला यस्य सप्तार्चि D₁ २३ दमना B₁, C, उपशाम्यति घन (इन्धन)
विना D₁ २४ शोपयति दावादान् B₂, C, D₁ २५ तेज D₁ २६ विमा प्रभा
B₂, C, D₁, K₃ २७ D₁ adds दु सयति २८ अप विरतीति अणित्, 'पा पाने',
तनोतीति त, अपिच तत्त च अपित्तम् C

(पा.) अग्निर्वैश्वानरो—तनूनपात् । 'तनूनपाति पीतसर्पिपि पतङ्ग इव पातया
म्यात्मानम्' इति हर्षचरितानुप्रासात् तान्त । बर्हि शुष्मा—शोचिष्केश^१ उपबुध ।
शोचिष्केश इत्यत्र कस्वादित्वात् पत्वमिति कतिचिद्दन्ति^२ । आश्रयाशो—अपित्तम् ।
अग्निनामानि । बर्हि शुष्मेति सघातोऽप्यग्निनाम । अपा पित्तमिति चाक्य सद्यप्यग्निनाम ।
शुचिर इति वा पाठ ।

'सुग्निहो मन्त्रजिह्वश्च त्रिधामा^४ वातसारथि ।
स्वाहाप्रिय कृष्णगतिर्हव्यघाड्ढव्यसूदन ।
धूमध्वजो हुतवह पाञ्चजन्यो वृषाकपि ॥'

एतानि च ॥ ५४-६ ॥

१ शोचिष्केश A₁, B₁

२ B₃ omits

३ मित्र° A₁

४ दावा A₁

औवंस्तु बाडवो चडवानलः ॥ ५७ ॥

बहेर्द्वयोज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ।

(त्रि.) और्व इति—ऊर्वतीत्यूर्व । 'उर्वा तुर्वा धुर्वा हिंसायाम्' । तस्यापत्य और्व । बडवाया भ्रम वाडव । बडवायाम् अनल बडवानल । बडवाग्निनामानि ॥ ज्वलतीति ज्वाल । 'ज्वल दीप्तौ' । कीलति पक्ष्यादिगतिं कील । 'कील बन्धने' । एतौ शब्दौ द्वयो स्त्रीपुंसयो । अर्च्यते अर्चि । सान्त । 'अर्च पूनायाम्' । स्त्रीपुनपुसवेपु अर्चि शब्द । प्रायेण अर्चि शब्द स्त्रीत्येके । हन्यते अनया हेति । 'हन हिंसागत्यो' । हिनोति वर्धते वा । 'हि गतौ वृद्धौ च' । हेतिशब्द सूर्यबहिदीप्ति पर्याये स्त्रीलिङ्ग । आयुधपर्याये द्वयो । शाखति वहौ शिखा । 'शासृ व्याप्तौ' । अग्निज्वालानामानि ॥ ५७ ॥

(पा.) और्वस्तु वाडयो बडवानल । समुद्राग्निनामानि । अनुक्तम्—'सहरक्षा द्रुमाशन' । अरण्याग्निनामनी ॥ वह्नेर्द्वयो—स्त्रियाम् । ^१अग्निज्वालानामानि । स्त्रियामिति अर्चिरादिविशेषविधि । अर्चिष पश्य, हेती पश्य, शिखा पश्य ॥ ५७ ॥

^१ वह्नि° B,

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निरुणः सतापः सज्वरः समौ ॥ ५८ ॥
('उल्का स्यान्निर्गता ज्वाला भूतिर्भसितभस्मनी ।
क्षारो रक्षा च दावस्तु दवो चनहुताशनः ॥)

(वि.) त्रिप्रिति—स्फुलतीति स्फुलिङ्ग° । 'स्फुल सचलने' । अग्ने कण अग्निरुण । अग्निरुणनाम । ^२सतापयतीति सताप । 'तप सतापे' । सज्वरतीति सज्वर । 'ज्वर रोगे' । अग्निदाहनामनी । निर्गता ज्वाला अस्य उल्का । अपगतज्वालानिनाम । भूति भसितभस्मनी क्षार रक्षा । एतानि भूतिनामानि । दाव दव चनहुताशन । दवानिनामानि ॥ ५८ ॥

^१ Found in A B, ^२ स्फुकारेण लिङ्गतीति D, स्फुलतीति W, Y ^३ साम्यक् क्षारप्रेति B, C शस्त्रप्रेति B,

(पा.) त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निरुण । बह्निरुणनामानि । आद्यन्तताप्रसिद्धयर्थं त्रिषु स्फुलिङ्गेति षच् पठति । 'श्रयी' स्फुलिङ्गाऽपुचो ना रदृगाङ्गभाय सज्वर' इति वेत्त्यन्यामपि (पृ ११, श्लो ३१) तथैव पठिता । सताप सज्वर समौ । दाहनामनी । अनुक्तम्—'रटि स्त्री रटितं यद्वे' । अग्निरटित रेटिरित्युच्यते । तद्वृत्तिनाम । 'धूम स्यान्नमतमरि' । धूमनाम । 'ज्वाला स्यान्निर्गता ज्वाला' । निर्गतज्वाला उल्का स्यात् ।

विच्छिन्नञ्जालनाम । 'भूतिर्भसितभस्मनी । क्षारो रक्षा^३ च' । भस्मनामानि ॥ 'दावस्तु
दयो वनहुताशने ।' वनवह्निनामनी ॥ ५८

^१ त्रिपु B_१, B_१

^२ 'स्फुलिङ्गो' इत्येव मुद्रितपुस्तके दृश्यते

^३ रक्षा B_३

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ।

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराट् यमः ॥ ५९ ॥

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।

(नि.) धर्मराज इति—^१धर्मस्य राजा धर्मराजः । पितृणां पति पितृपतिः ।
^२समं वर्तितुं शीलमस्येति समवर्ती । 'वृत्तु वर्तने' । परेतेषु^४ राजते परेतराट् । 'राजृ
दीप्तौ' । कृत अन्तो' येन कृतान्तः । यमुनाया^६ भ्राता यमुनाभ्राता । शमयतीति^७ शमनः ।
'शमु उपशमे' । यमेन^९ राजते यमराट् । यमयति नियतिं^{१०} 'यच्छतीति^{१०} यमः ।
'यम उपशमे' । ^{११}कलयतीति कालः । 'कल किल क्षेपे' । दण्ड धरति धारयतीति
दण्डधर^{१२} । श्राद्धस्य देवः श्राद्धदेवः । त्रिवरगतोऽपत्यं वैवस्वतः । अन्तं करोतीति
अन्तकः । ^{१३}एतानि यमनामानि ॥ ५९ ॥

^१ यथापराधदण्डदानेन D_१

^२ D_१ adds कव्यवाहनादीना

^३ समं वर्तते

A B_१, सम्यग् वर्तते U

^४ W_१ adds प्रेतेषु, शमशानेषु C, परता मृतास्तेषां राजा D_१

^५ D_१ adds नाश

^६ नवा D_१

^७ प्राणिनः D_१

^८ नियमादिना C, 'राजृ

दीप्तौ' I

^९ नियच्छति A, I

^{१०} प्रजासयमनात् यमः, मृत्युपञ्चरप्रभृतयोऽस्य किंकरा,

तेषु राजेति यमराट् D_१, यमुनया सह यमलत्वे जातत्वाद्वा यमः D_१

^{११} कलयति

D_२ I, K_१, K_२ K_३ U धर्माधर्माणां आयुषा च लक्ष्यानं करोतीति कालः । 'कल शब्द-

संख्यानयो' D_१ वेलात्स्वरूप इत्यर्थं C

^{१२} कालदण्डाल्ख्यस्य धरः D_१, 'धृ धारणे' I

^{१३} 'डुङ्गञ् करणे' I, एतानि धर्मराजनामानि A, I

'(पा.) धर्मराज — अन्तकः । यमनामानि । 'ज्ञानिप्रेयः कालकण्ठो दण्डी
सहिषवाहनः' । एतानि च ॥ ५९ ॥

राक्षसः कौणयः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्त्रप आशरः^१ ॥ ६० ॥

रात्रिचरो रात्रिचरः कर्तुरो निकपात्मजः ।

यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६१ ॥

(वि.) राक्षस इति—रक्ष एव राक्षसः । कुणपं शशमत्तीति कौणपः । कोणं पातीति वा । क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यात् । क्रव्यादश्च । 'अद् भक्षणे' । अस्त्रं श्रक्तं पिचतीति अस्त्रपः । 'पा पाने' । अश्रप इति पाठे भक्ष्यमांसं न श्रपयति न पचतीत्यश्रपः । 'श्रा पाके' । असुर एव आसुरः । असून् प्राणान् रातीति वा । 'रा आदाने' । आश्रृणातीति आशरो^१ वा । 'शू हिंसायाम्' । रात्रौ चरतीति रात्रिचरः । रात्रिचरश्च । 'चर गतिभक्षणयोः' । ^२कर्बुरवर्णत्वात् कर्बुरः । कृणाति^३ हिनस्तीति धा कर्बुरः । 'कृ हिंसायाम्' । निकपाया^४ आत्मजः । निकपामजः । निकपानाम रक्षोमाता । यातून् यातनाः तीव्रवेदना धीयन्त अस्मिन्निति यातुधानः^५ । यातुना धीयतेऽत्रेति वा । विरुद्धलक्षणेन पुण्यवान् जनः पुण्यजनः^६ । ^७निर्ऋतेरपत्यं नैऋतः । याति रक्षांसि यातु^८ । यातुशब्दः उकारान्तः । 'या प्रापणे' । रक्षयतेऽस्मात् जगदिति रक्षः^९ । 'रक्ष पालने' । नैऋतनामानि^{१०} ॥ ६०-१ ॥

^१ आसुरः इति पाठान्तरम् । ^२ तद्भक्षणात् कोणपः D₁, W₁. ^३ रुधिरं D₂, I, K₁, U, W₁, Y. ^४ अशितमेव आशम्, अस्मै तदर्थं राति गृह्णाति हिंसतीत्यर्थः । तस्मादाशरः, 'रा हिंसायाम्' C. ^५ दशनत्वात् Y. ^६ कृणाति Y. ^७ निकपति हिनस्तीति निकपा राक्षसमाता D₁. ^८ यात्विति नाम धीयते अत्रेति वा W₁; यातून् यातनाः प्राणियु धत्ते सृजतीति । 'डुधाजू' C. ^९ विपरीतलक्षणया पापजन इत्यर्थः D₁. ^{१०} दिक्पालस्य D₁, निर्ऋत्या दिशि वर्तमानो वा नैऋतः D₁. ^{११} यातयति व्यथयति D₁. ^{१२} रक्षत्यात्मानमिति रक्षः D₁, सकारान्तं नपुंसकम् B₂, D₁, I. ^{१३} निर्ऋतिनामानि D₂, K₁, K₂, Y.

(पा.) राक्षसः—निकपात्मजः । कीकसात्मज इति पाठान्तरम् । यातुधान.—यातुरक्षसी । नैऋतनामानि । अनुक्तम्—'पलंकपो रात्रिमटो रात्र्यटो जललोहितः' । एतानि च ॥ ६०-१ ॥

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ।

(वि.) प्रचेता इति—प्रकृष्टं ^१चेतोऽस्य प्रचेताः । वृणोति पाशैरिति ^२वरुणः । 'वृञ् वरणे' । पाशोऽस्यास्तीति ^३पाशी । ^४यादसां पतिः । अपां पतिः अप्पतिः । उभयत्र पृथया अलुग्विकल्पः । वरुणनामानि ॥

^१ हृदयम् C. ^२ वृण्वन्ति वरादीनमुमिति D₁. ^३ पाशधोगात् पाशी D₁. ^४ जलचराणां C, जलप्राहाणां Y; जलजन्तूनां D₁.

(पा.) प्रचेता —अप्पति । वरणनामानि । ‘अम्बुकान्तारोऽम्बुभूषण स्यान्म-
करवाहन’ । एतानि च ॥

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६२ ॥

पृपदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।

समीरमारुनमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६३ ॥

नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।

(प्रकम्पनो महावातो झञ्जावातः सवृष्टिकः ॥)

(वि.) श्वसन इति—श्वसन्ति अनेन प्राणिन श्वसन । ‘श्वस प्राणने’ ।
स्पर्शतीति स्पर्शन । ‘स्पर्श सस्पर्शने’ । वातीति वायु । ‘वा गतिगन्धनयो’ । मातरि
आकाशे श्वयति^२ मातरिश्वा^३ । ‘दुओश्वि गतिवृद्धनो’ । सदा गति यस्य सदागति ।
‘प्रपदारयो मृगोऽश्वो यस्य प्रपदश्व । पृपता विन्दूनाम् अश्व इति वा । गन्धस्य गृह
गन्धग्रह । ‘गन्ध वहतीति वा । ‘वह प्रापणे’ । अनिल्यनेन अनिल^४ । ‘अन प्राणने’ ।
आशु गच्छतीत्याशुग^५ । समीरतीति^६ समीर । ‘ईर गतौ’ । अनेन धुपितेन^७ म्रियते^८
इति मारुत^९ । मरुचैनम् । जगत् प्राण जगत्प्राण^{१०} । सम्यग् ईरयति समीरण^{११} ।
‘ईर पेरणे’ । नभोऽस्यास्तीति नभस्वान्^{१२} । वातीति वात । ‘वा गतिगन्धनयो’ ।
पवत इति पवन । ‘पूङ् पवने’ । पुनीते वा । पवमानश्च । ‘पूङ् पवने’ ।
प्रभञ्जयति^{१३} श्लाखादिक प्रभञ्जन । भञ्जो आमर्दने । प्रकम्पनो महाजल झञ्जामारुत
सवृष्टिक^{१४} । एतानि^{१५} वायुनामानि ॥ ६२-३ ॥

१ निश्वासे B₂ C W₂ २ D₁ adds सचरत ३ नान्त D₁ ४ पृपत्
मृगोऽश्वो वाहन यस्य C, वृणन्ति जलकणा अश्वा यस्य D₁ ५ ग धवत इति गन्धम् D₁
६ वाहयति A, K₂ W₂ ७ न विद्यते निल निलय स्थान यस्य C ८ ‘गम्ल गतौ
D₁, W₁ ९ समीरते B₁ W₁ १० कुपिते K₂ C W₂ ११ म्रियन्ते D₂
K₁ K₃ D₁ adds लक १२ अनेन जीववर्गा मा रुदन्ति न म्रिय ते इति C D₁, I
add ‘मृङ् प्राणत्यागे १३ जगदिति प्राण इति पदच्छेदपक्षे गच्छतीति जगत्, प्राणन्ति
अनेन प्राण D₁ १४ ईरितु ग तु शीघ्रम् अस्य D₁ १५ तस्वामित्वाद्वा D₁ १६ प्रभनन्ति
U, W₂ B₁ C add मर्दयति १७ वृष्टगाकुलश्च W₂ Y १८ माहत्^० B₁, K₅ W₂

(पा.) श्वसन —प्रभञ्जना । वायुनामानि । जगदिति तस्यैव नामान्तर स्यात् ।
‘जगत् स्याद् विष्टपे ह्रीव वायौ ना जङ्गमे त्रिपु’ इति रुद्र । प्राण इत्यपि नामान्तर
स्यात् । ‘हृदि क्षितानिले जीवे चले प्राण प्रकीर्तित’ इति रुद्र ।

‘महाबल सततग शरण्युर्मृगाह्न ।
ध्वजप्रहरणो धूलिध्वज पूश्व प्रक्म्पन ॥’

एतानि च ॥ ६२-३ ॥

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥ ६४ ॥

‘हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले ।

उदानः कण्ठदेशे स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः ॥ ६५ ॥

शरीरस्या इमे

(वि.) प्राण इति—प्रकर्षेण ^२वहिरानयतीति प्राण । ^३अधो नयतीति अपान । सर्वत्र ^४आनयतीति समान । उद् ऊर्ध्वम् आनयतीति उदान । विनयतीति व्यान । ‘णीब् प्रापणे’ । प्राणयति अपानयति समानयति उदानयति व्यानयतीति वा यथाक्रम चक्तव्य । ^६एते पञ्च क्रमेण हृद्गुदनाभिकण्ठसर्वदेहस्थवायुनामानि ॥ ६४-५ ॥

1 Verse included in most MSS 2 वहिरायाति W₂ अनन्ति अनेन D₁,
U adds ‘णीब् प्रापणे 3 अपानयति B₂ K₃ W₂ 4 मातीति K₃ समम्
आनयति B₂ C 5 विविधेषु जीवात्मान प्रशामानयतीति C विशेषेण नयति D₁ 6 एतानि
देहस्थितवायुनामानि D₁

(पा.) प्राणो—शरीरस्या इमे । प्राणादय पञ्च शरीरवायव । अनुक्तम्—
‘ज्ञज्ञावात सृष्टि स्यात्’ । वृष्टिसहितवायुनाम^१ ॥ ‘वात्या [वातस्तु मण्डली’ ।
मण्डलाकारवातनाम । आन्त्रभाषाया ‘सुडिघाली’ । ‘गोमन्धन पुरोवात’ ।
पुरोवायुनाम । ‘यदुरुगाली’ । ‘परुष स्यादिरिङ्गण’ । चण्डवातनाम^२ । ‘डिदुनवटि
गालि^३’ । ‘मूर्ध्नि वात किंचुलुक’ । उपरिवातनाम । ‘ईन्दिगालि किंचुलुकमु’ ।
‘मध्यम स्वेदचूपक’ । ‘समवात स्वेदचूपक स्यात् । ‘समगालि’ ॥ ६४—५ ॥

1 वात ज्ञज्ञावात स्यात् A₁ 2 वात इरिङ्गण स्यात् A₁ 3 ‘विसरोटि’ A₁
4 मृदुवात A₁ 5 हीदि B₂ 6 समवायुनाम B₃ B₄

रंहस्तरसी तु रयः स्वदः ।

जवो ऽथ शीघ्रं त्वरित लघु क्षिप्रमर द्रुतम् ॥ ६६ ॥

सत्वरं चपल तूर्णमविलम्बितमाशु च ।

(वि.) रह इति—रंहति सततं रह । ‘रहि गतौ’ । त्वरत्यनेन तर । ‘तृ
 प्लवनतरणयो’ । उभौ^१ सान्तौ । रयते अनेनेति रय । ‘रय गतौ’ । स्यन्दते अनेनेति
 स्यदः^२ । ‘स्यन्दू प्रस्रवणे’ । जवते अनेन जव । ‘जुद् गतौ’ । एतानि^३ सवेगगति-
 नामानि ॥ शिङ्गति येन धर्मेण^४ शीघ्रम् । ‘शिधि व्याप्तौ’ । त्वरते अनेन त्वरितम् ।
 ‘त्रित्वरा सभ्रमे’ । त्वरया सह वर्तते इति सत्वरम् । लङ्घयते अनेन लपु । ‘लधि
 गत्याक्षेपे’ । क्षिपत्यनेन^५ क्षिप्रम् । ‘क्षिप प्रेरणे’ । ‘अरम् इत्यव्ययम् । ‘द्रवतीति
 द्रुतम् । ‘द्रु गतौ’ । चोपत्यनेनेति चपलम् । ‘चुप मन्दाया गतौ’ । तुरते इति सूर्णम्^६ ।
 ‘चुर त्वरणे’ । न विलम्बते ऽस्मात्^७ अविलम्बितम् । ‘लवि^८ आलम्बने’ । अञ्जुते
 आञ्जु । ‘अञ्जु व्याप्तौ’^९ ॥ ६६ ॥

^१ एतौ सकारान्तौ नपुंसकलिङ्गी च D₁, रहश्च तरश्च रहस्तरसीति सान्तं पदद्वयम् C
^२ ‘स्यदो जवे’ (६ ४ २८) इति साधु B₁, C ^३ ‘गुणि’ D₂ ^४ धर्मिण तत्
 D₃, W₁ ^५ त्वरया सह वर्तते U, त्वरवतीति A ^६ गतौ K₅, C, K₅, Y add
 भोजननिवृत्तौ च ^७ क्षिप्यते अनेन K₅, W₁, इति क्षिप, क्षिपमेव क्षिप्रम् C ^८ ऋञ्जति
 अनेन अरम्, ‘ऋ गतौ’ D₁ ^९ U adds अस्मात् ^{१०} त्वरयति अनेन B₁, C
^{११} अस्मिन् C ^{१२} अवस्रवते B₁, C, U, W₂, अवि° K₂ ^{१३} वेगमात्रनामानि
 B₂, D₂, शीघ्र° A

(पा.) रहस्तरसी—आञ्जु च । आद्यन्तयो. क्रियावयवयो. सामीप्य-
 नामानि^१ ॥ ६६ ॥

^१ B₃ adds जव —वेगनामानि

सततानारताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥ ६७ ॥

नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भरः ।

(वि.) सततमिति—सतन्यते^१ सततम् । सतत च । न विद्यते आरत विरामो^२
 ऽप्रेति अनारतम् अविरतम् अनपरत च । न श्राम्यन्त्यप्रेति अश्रान्तम् । ‘श्रमु तपसि
 खेदे च’ । नास्ति निशा^३ अप्रेति अनिशम् । नियत भव^४ नित्यम् । न^५ जस्रवतीति
 अजस्रम् । ‘जसु ऽपक्षये’ । ‘अविच्छिन्नत्तिनामानि ॥ अतिशेते जयत्यनेनेति अतिशय^६ ।
 भरतीति भर । ‘भृञ् भरणे’ ॥ ६७ ॥

^१ B₁ adds ‘समो वा हितततयो’ (वा ६ १ १५५), ‘तनु विस्तारे’ B₂ C

^२ विरत K₃ अरत, रव्यते अनेन इति रतम् आसक्तिरित्यर्थे रत न मन्वतीत्वरत विराम इत्यर्थे
 C, आ समन्तात् अरतम् आरतम् । आ समन्ताद् विराम इत्यर्थे, विरामो ज्वलानम् C.

^३ B. D₂, I, T add विरति विच्छेदकालो D₁ ^४ मवतीति A C ^५ K₅
W₂ add शिथिलीमवतीति न विच्छिद्यते D₁ ^६ मोक्षणे A, C K₂ ^७ निरन्तर-
क्रियानामानि D₁ ^८ शीङ् स्वप्ने C, D₂, I ^९ 'भू मर्त्सने' D₁

(पा.) सततानारत—अजस्रमपि । क्रियाया क्रियान्तरेणाव्यवधानस्य नामानि

॥ ६७ ॥

अतिवेलभृशाल्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥ ६८ ॥

तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढवाढदृढानि च ।

ह्रीवे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात् त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत् ॥६९॥

(वि.) अतिवेलमिति—^१वेलमतिक्रान्तम् अतिवेलम् । विभर्तीति भृशम् ।
'भृश् भरणे' । ^२अर्थमतिक्रान्तम् अत्यर्थम् । ^३मात्रामतिक्रान्तम् अतिमात्रम् । उद्गाढते
प्रादुर्भवतीति उद्गाढम् । 'गाहू विलोडने' । नि शेष सर्वो भरो ऽत्रेति निर्भरम्^४ ।
तीघतीति तीघ्रम् । 'तीघ्र स्थौल्ये' । एकोऽन्तो निश्चितोऽत्र एकान्तम् । नितरा ताम्यतीति
नितान्तम् । 'तमु ग्लानौ' । गाहते गाढम् । 'गाहू^६ विलोडने' । वाहते वाढम् ।
'वाह प्रयत्ने' । दृहतीति दृढम् । 'दृहि वृद्धौ' । बृढेति वा पाठ, बृहतीति बृढम् ।
'बृह वृद्धौ' । अतिशयनामानि ॥ ह्रीवे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात् । ^७शीघ्रादिदृढपर्यन्तशब्दा
^८असत्त्वे क्रियाविशेषणत्वे गुणवृत्तित्वेऽपि नपुसकलिङ्गा । क्रियाविशेषणत्वे यथा—शीघ्र
^९पचति, सतत गच्छति, क्षिप्र करोतीत्यादि । गुणवृत्तित्वे यथा—अश्वस्य शीघ्रम् । तूलस्य
लघु इत्यादि । अत्रातिशयभरशब्दौ गुणवृत्तित्वे पुलिङ्गौ । यथा—गन्धस्यातिशय^{१०} ।
पुष्पाणा भर इत्यादि । क्रियाविशेषणत्वे तु शीघ्रादिवन्नपुसकलिङ्गावेव । यथा—अतिशय
भुङ्क्ते । भर तिष्ठति इत्यादि । त्रिष्वेषा सत्त्वगामि यत् । एषा शीघ्रादिपदाना मध्ये यत्
सत्त्वगामि विशेष्यगामि, तत् त्रिषु लिङ्गेषु भवति । यथा—शीघ्रोऽश्व^{११} । क्षिप्रा जरा^{१२} ।
सतत सुप्तम् । लघुस्तुप इत्यादि ॥ ६८ ९ ॥

^३ D₁ U add मर्षादा ^४ D₁ adds विषय अतिक्रामति C ^५ मात्र स्तोक
D₁ W₁ मात्र काल्पन्यं तदतिक्रामति C ^६ नि शेषेण भरो वसिन् तत् D₁ U omits 6
lines ^७ नियत C निश्चल W₂ C adds अवसान ^८ प्रयत्न A C K₁ K₂
^९ शीघ्रादयो दृढाता A D₂ K₁ W₁ शीघ्रश-शदारम्य दृढशब्दपर्यन्त ये शब्दा कर्ता ते त
क्रियाविशेषणानि वा गुणवाचका वा नपुसकलिङ्गा एव भवन्ति D₁ ^{१०} अव्यये स्यु C
द्रव्यत्वे गुणपरत्वेऽपि पुलिङ्गम् C ^{११} K₁ K₂ K₃ W₁ Y add शीघ्र भुङ्क्ते
^{१२} Y omits 3 words ^{१३} W₂ adds शीघ्रा वच्वा ^{१४} क्रिय W₁

(पा.) अथातिशयो—दृढानि च । क्रियावयवसाकस्यनामानि । द्वीवे—
सत्त्वगामि यत् । उक्तानामेषां रंह प्रभृतिशब्दानां मध्ये^१ भावकरणप्रत्ययान्तवर्जितो यः
शब्दोऽस्ति स शब्दोऽसत्त्वेऽद्रव्ये वर्तमानो^२ नपुंसकलिङ्गो भवति । यथा—शीघ्रं गच्छति ।
^३सततं शेते । अतिमात्रं मुहृक्ते । सत्त्वगामिद्रव्ये वर्ती सन् त्रिलिङ्गो भवति । यथा—
शीघ्रो वाणः । ^४सततो रागः । अतिमात्रो भारः । भावकरणप्रत्ययान्ताः शब्दा
उक्तलिङ्गाः । अश्वस्य जवः । ह्यस्यातिशय इत्यादि ॥ ६८-९ ॥

^१ A₁ adds शीघ्रादिप्रहणेन.

^२ वर्ती स A₁

^३ सतत A₁

^४ सततो B₃.

कुबेरस्यत्र्यम्बकसम्बो यक्षराट् गुह्यकेश्वरः ।

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ७० ॥

किंनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।

यक्षैकपिङ्गलविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥ ७१ ॥

(वि.) कुबेर इति—कुत्सित^१ बेरं शरीरमस्येति कुबेर । त्र्यम्बकस्य^२ सखा
त्र्यम्बकसप्त । यक्षेषु राजत इति यक्षराट् । 'राज् दीप्तौ' । गुह्यज्ञानाम् ईश्वर^३
गुह्यकेश्वर । मनुष्यस्येव^४ धर्मोऽस्येति मनुष्यधर्मा । नान्त । धनं दयते^५ धनदः । 'देह
रक्षणे' । धनं ददातीति वा धनदः । 'हुदाब् दाने' । ^६राज्ञा यक्षाणां राजा राजराज ।
धनानाम्^७ अधिप धनाधिप । किंनराणाम् ईश किंनरेश । ^८विश्रवसोऽपत्य वैश्रवण ।
पुलस्तैरपत्यं पौलस्त्य । पुलस्त्यस्यापत्य वा । नरो वाहनमस्य नरवाहन । यक्षजाति-
^९राजत्वाद् ^{१०}यक्ष । एकं नेत्र ^{११}पिङ्गलमस्य एकपिङ्गल । इलविलावा^{१२} अपत्यम् ऐलविल ।
इडविडो मातास्येति ऐडविडो वा । ^{१३}लडयोरेकत्वस्मरणात् । श्रियं ददातीति श्रीदः ।
'हुदाब् दाने' । ^{१४}पुण्यजनानाम् ईश्वर पुण्यजनेश्वरः । एतानि कुबेरनामानि
॥ ७०-१ ॥

^१ तस्य देवादिशरीरपेक्षया कुत्सितत्वादिति भावः, कुत्सित बेरं यस्मात् अ-यस्य स,
अतिसुन्दरशरीरवानित्यर्थं C ^२ शिवस्य D₁ ^३ ईश A, T ^४ भ्रमश्रुत्वादि
W₁, आचार D₁ ^५ रक्षति B₂, C, धनेन न-दयति A, K₂, T ^६ राजन् इति
राजान यथा B₂, C ^७ धनस्य K₁, W₂ ^८ विशेषण शृणोतीति विश्रवा D₁
^९ K₂, W₂, Y omit राज ^{१०} यक्ष्यते पूज्यते इति, 'यक्ष पूजायाम्' D₁.
^{११} पिङ्गलवर्णं A, D₂, K₁, K₂, U, W₂ ^{१२} शिवपरिचर्याकारिणी A ^{१३} डल(लड
I) योरभेद C ^{१४} रक्षसा यक्षाणां वा D₁

(पा.) कुबेर—चैश्रवण । विश्रव शब्दात् 'तस्येदम्' (४ ३ १२०) इत्यणि कृते विश्रवसो विश्रवणरवणाविति प्राप्ते विश्रवणादेशे^१ वृद्धौ चैश्रवण इति रूप सिद्धम् ।
पौलस्त्यो—पुण्यजनेश्वरा । कुबेरनामानि । अनुक्तम्—

‘कैलासनाथो हर्यक्षो रत्नगर्भ सितोदर ।

इच्छावसुर्निधिपतिस्तथा स्यादेवकुण्डल ॥’

एतानि च ॥ ७०—१ ॥

^१ गित्वात् वृद्धौ सत्या A₁

अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूबरः ।

कैलासः स्थानमलका पूर्वमानं तु पुष्पकम् ॥ ७२ ॥

(प्रि.) अस्येति—चित्ररथेन ^१गन्धर्वेण निर्मित ^२चैत्ररथम् । ^३कुबेरोद्याननाम ॥
 नल इव कूबर चारु नलकूबर । ^४नलस्येव 'कूबरो रथावयवोऽस्येति वा । कुबेर-
 पुत्रनाम ॥ के शिरसि शिवयो लासो नृत्य, तदस्यास्तीति कैलास । केलीना समूह कैल,
 तेन आस्यते स्थीयत इति कैलास ^६ । 'आस उपवेशने' । केलयो जलभूम्यो आसन
 स्थितिर्यस्य केलस स्फटिकम् । तस्याय कैलास ^७ । कुबेरस्थाननाम ॥ अलति स्वस्थान
 भूपयतीति अलका । 'अल भूषणपर्याप्तिवारणेपु' ^८ । कुबेरनगरीनाम ॥ पुष्पमिव ^९
 पुष्पकम् ^{१०} । कुबेरविमाननाम ^{११} ॥ ७२ ॥

^१ नामगन्धर्वे° U ^२ A, K₂ add यन ^३ वन° D₁ ^४ C adds
 महाराजस्य ^५ C adds युगधर नले कमले कूयते कीर्त्यते नलकू लक्ष्मी तथा व्रीयते
 अभिलक्ष्यते नलकूबर, ' व्रीड् वरणे', वययोरभेद D₁ ^६ के शिरसि इलाया लासोऽस्यन्त
 मस्यास्तीति 'सरुपाणामेकशेष एकविमत्तौ' W₂ ^७ W₁ omits 2 lines ^८ 'शक्ति-
 वारणवाचकम् । 'अल भूषणे वा' W₂ Y, इति वा धातु U ^९ एव, स्वार्थे कप्रत्यय,
 पुष्पसदृशमित्यर्थ C ^{१०} पुष्पयति श्रियमिति U ^{११} 'पुष्पक° A, B₁, K₂ T

(पा.) अस्योद्यान चैत्ररथम् । ^१कुबेरोद्यानवननाम ॥ पुत्रस्तु नलकूबर । तत्पुत्र-
 नाम ॥ कैलास स्थानम् । कुबेरस्थाननाम ॥ 'अष्टापदो हराद्रि स्यात् कैलासो
 रजताचल' इत्ययमपि^१ । अलका पू । तन्नगरनाम ॥ विमान तु पुष्पकम् । तद्विमान तु
 पुष्पक स्यात् ॥ ७२ ॥

^१ उद्यान चैत्रस्य स्यात् A₁

^२ A₁ adds तत्प्रपञ्च एव

स्यात् किंनरः किंपुरुषस्तुरगवदनो मयुः ।
 निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥ ७३ ॥
 महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ ।
 सुकुन्दकुन्दनीलाश्च चर्चाश्च निधयो नव ॥ ७४ ॥

इति श्रीमदमरसिंहकृते नामलिङ्गानुशासने स्वर्गवर्गः

(वि.) स्यादिति—किंचिन्नर किंनर । किंचित् पुरुष किंपुरुष । कुत्सितो नरो वा । तुरगस्येव ^१वदनमस्य तुरगवदन । मयते विनिमयते^२ मयु । 'मय गतौ' । एतानि किन्नरनामानि ॥ निधीयते^३ अत्रेति निधि । 'डुधाब् धारणपोषणयो' । शेव स्याप्य धन ^४धीयतेऽत्र शेवधि^५ । निधिनाम ॥ महाश्चासौ पद्मश्च महापद्म । पद्यते पद्म । 'पद्म सेवायाम्' । शमयति दु स्र शङ्ख । 'शमु उपशमे'^६ । मकरवद् ग्रहीतुमशक्यत्वात् मकर । कूर्मवत् स्थितत्वात् कच्छप । कमनीयत्वात् ^७मुकुन्द । कुदश्च । नितराम् ईड्यते^८ नील । 'ईड स्तुतौ' । चर्च्यन्ते चर्चा । 'चर्च अध्ययने' । एतानि निधिभेदनामानि^९ ॥ ७३-४ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविद्वृतौ स्वर्गवर्गनामलिङ्गविवेचनम्

^१ वदनमिष वदन B₂ C ^२ नियमयति K₃ ^३ नितरा धीयते पुण्यत इति ना पुलिङ्ग इत्यर्थ, एतत् काकाक्षि-यायेन D₁ ^४ तद्विधीयते D₂ ^५ शेवधिरिति सकारादिरप्यस्ति D₁ ^६ उपरमे B₂ D₂ K₂ W₁ उपशमने A ^७ अत्र वर्णव्यतिहार C ^८ पूव्यते C डलयोरभेद C ^९ नवनिधि^१ D₂ K₁ K₂ K₃ I

(पा.) स्यात् किंनर — मयु । किन्नरनामानि । 'विमनेन गृहीतेन वागृहीतेन वा किंनरयुगलेन प्रयोजनम्' (काद पृ २२७) 'इदमुपश्रुतमश्वमुखद्वयम्' (पृ २२७) इति कादम्बर्यामभेद कथित ।

'विम्योष्ठ बहु मनुते तुरगान्वत्रश्चुम्यत मुखमिह किंनर प्रियाया ।
 श्रिप्यन्त मुहुरितरोऽपि स निजस्त्रीमुत्तुङ्गस्तनभरभङ्गभीरमध्याम् ॥'

इति माघकाव्ये (५ ३८) गेद् कथित । अनुक्तम्—'गुह्यक स्यामाणिचर' । गुह्यकनाम ॥ 'यश्च पुण्यजन समौ' । यक्षनाम ॥ निधिर्ना शेवधि । निधिनामानि ॥ 'निधानगर्भामिव सागराम्ब्यराम्' इति रघुवदो (३ ५) ल्युडतनिधानशब्दोऽप्यस्ति । 'मानसेवधिमानसे' इति सेव्यप्रवृत्तिकसेवधिशब्दोऽप्यस्ति । भेदा—निधे । निधिभेदा ।

‘पद्मोऽरित्रया महापद्म. शङ्खो भकरकच्छपौ ।
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च ^१पर्वश्च निधयो नव ॥’

इति ^२तल्लिङ्गे तत्सख्याया च ३हारावलि ॥ ७३-४ ॥

इति ^४श्रीवत्सन्नृसिंहसूरिसुतमह्निनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते स्वर्गवर्गं

^१ वरश्च A₁

^२ B₃ adds तन्नामसु

^३ हारावली B₃, B₁

^४ °नरसिंह° A₁

२. व्योमवर्गः

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।

नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥

वियद् विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

इति व्योमवर्गः

(वि.) द्योदिवविति—दीव्यतीति द्यौ । दिवि^१ च । द्वे स्त्रियाम् । न ^२भ्राजते अभ्रम् । ‘भ्राजू दीप्तौ’ । विशेषेण अवति अवकाशदानेन व्योम^३ । ‘अव रक्षणे’ । पुष्णातीति पुष्करम् । ‘पुप पुष्टौ’ । पुष्कमुदकं रातीति वा पुष्करम् । ‘रा दाने’ । अम्बते शब्दायते इत्यम्बरम् । ‘अवि शब्दे’ । मेघैर्न भातीति नभ । ‘भा दीप्तौ’ । अन्त ऋक्षाणि यत्र अन्तरिक्षम् । द्यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यत^४ इति वा । ‘ईक्ष दर्शने’ । गच्छन्त्यत्र खगा इति गगनम्^५ । ‘गम्ल गतौ’ । न वियतेऽन्तो यस्य तदनन्तम् । सुराणां वर्त्म मार्गं सुरवर्त्म । खन्यते खम्^६ । ‘खनु अप्रदारणे’ । वियच्छति न विरमतीति वियत्^७ । ‘यम उपरमे’ । विष्णो पदं विष्णुपदम् । आ समन्तात् काशन्ते सूर्यादयोऽत्र आकाशम् । न काशते वा । ‘काश्ट दीप्तौ’ । विजहाति सर्वं विहाय । विहायाश्च । ‘ओहाक् त्यागे’ । ‘ओहाइ गतौ’^८ ॥ १ ॥

^१ द्यौश्च K₁, द्यौश्च द्यौश्च द्योदिवौ, द्रन्द्रसमारं, ओकारान्तवकारान्तस्त्रीलिङ्गी B₂, C, इमावोकारान्तवकारान्ती I, दिवु कीडेत्यादि धातु W₁, ^२ अमूर्तत्वात् D₁, ^३ विशेषेण एन विष्णुना उ ऊर्ध्वं मीयते आक्रम्यत इति व्योम, ‘माइ माने’ C, ^४ ईक्षणं यस्यति A, I, W₁, ^५ आद्यन्ताक्षरप्रहणाद् एव गगमिति भवति । गच्छन्तं खगा अस्मिन् नीयन्त इति गगनम् । ‘गम्ल गतौ’ ‘णीञ् प्राणणे’ B₂, C, ^६ खन्यते शान नीरूपत्वात् D₁,

७ विशब्द पश्चिमचन तेऽस्मिन् यान्तीति वा, 'या प्रापणे' C
K₁, W₂, U, Y add—

८ इत्याकाशनामानि D₂, I,

विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्तदव्ययम् ।
तारापथोऽन्तरिक्ष^९ च मेघाध्वा च महाविलम् ॥

९ शब्दगुण Y

इति व्योमवर्गं

(पा.) द्योदिवौ—मुरवर्त्म खम् । अन्तरिक्षमित्यत्र विशेष । अमरवार्त्तिककारेण
वर्णनिर्देशनाया दीर्घकारान्तरिक्षशब्द इति प्रत्यपादि । अन्तरीक्ष्यते जगदत्रेत्यन्तरीक्षम् ।
द्यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यत इति वा । वेदे तु ह्रस्वकारो दृश्यते । तत्रापि छान्दसमेव
ह्रस्वत्वमिति । वियद् विष्णुपद—विहायसी । वैजयन्त्यामदन्तविहायसशब्द कथित ।
'वायुवर्त्म विहायसम्' इति (पृ १७, श्लो १) । आकाशनामानि ॥

'विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात् तदव्ययम् ।
तारापथोऽन्तरीक्ष च मेघद्वार महाविलम् ॥'

एतानि च ॥ १ ॥

इति व्योमवर्गं

३. दिग्बर्गः

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।

प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥

उत्तरा दिग्दीची स्याद् दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ।

(वि.) दिश इति—प्राचीय दक्षिणायमिति दिश्यते 'दिक्' । दिशत्यवनाशमिति
वा । 'दिश अतिसर्जने' । कमुदकं स्कुभ्रातीति कमुप् । 'स्कुभु विसारे' । क वायु
स्कुभ्रातीति वा । काशते काष्ठा । 'काश्ट दीप्तौ' । अश्रुते आशा । 'अशू व्याप्तौ सघाते
च' । हरन्त्यनया अप्रतीतमिति हरित् । 'ह्रन् हरणे' । दिशन्नामानि ॥ प्रागञ्चति
सूर्यं प्राची । अवागञ्चति दक्षिणायनेन सूर्यं इति अवाची । अपाचीति वा पाठ । प्रति
पश्चादञ्चति सूर्यं अलामय इति प्रतीची । उत्तरमञ्चति सूर्यं उत्तरायणेनेति उद्दीची ।

४ 'अञ्चु गतिपूजनयोः' । एतानि यथाक्रमं पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरनामानि । इतरदिग्भ्यश्च आद्या^५ पूर्वा । दक्षते वर्धते इति दक्षिणा । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च' । पश्चाद् भवा पश्चिमा । ^६उत्तरति मेर्वादिभूभृत इत्युत्तरा । 'तृ प्लवनतरणयोः' ॥ दिशि भवं^७ दिश्यम् । एतद् दिग्भवस्य इन्द्रायुधादेर्नाम ॥ १ ॥

^१ शकारान्तस्त्रीलिङ्गः Y. ^२ B₂, C add विस्तारयति. ^३ उत्तरत्र B₂;
उदञ्चति K₅. ^४ C adds सर्वत्र. ^५ भवतीति K₅, भवन्ती B₁, C. ^६ उत्तरति
मेर्वादिभूभयः (भूः U) B₁, C, W₂, Y; भूभृद्भयः K₅. ^७ अवाग्भवम् अवाचीनम्,
उदीच्या दिशि उत्पन्नम् उदीचीनम्, प्रतीच्या दिशि उत्पन्न प्रतीचीनं, प्राच्यां दिशि उत्पन्नं प्राग्भव,
एतानि वाच्यलिङ्गानि C, Y; B₁, C, Y add:

अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् ।
प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भव त्रिषु ॥

(पा.) दिशस्तु—त्रिषु दिग्भवे । ता इति लिङ्गानुशासनम् । दिशां नामानि ।
'दिग्दिशाशा ककुब्दीर्णा' इति वैजयन्ती (पृ. १७, श्लो. २) । हलन्तत्वाद्द्वैकल्पि-
कष्टापू । प्राच्यवाची—पश्चिमा । एतानि पूर्वदक्षिणपश्चिमदिशामेव नामानि । ^१प्राचीत्युक्ते
पूर्वंव । अवाचीत्युक्ते दक्षिणैव । केचिदमुमेव ^२पवर्गमध्यमं पठन्ति । प्रतीचीति पश्चिमैव ।
उत्तरा—स्यात् । उदीचीति उत्तरैव । दिश्यं—दिग्भवे । दिग्भवार्थं दिश्यम् । ^३भवार्थं
यत्प्रत्यय. ॥ १ ॥

^१ पूर्वोऽयुक्ते प्राच्येव A₁. ^२ अन्तःस्थमध्यमं B₃. ^३ 'दिगादिभ्यो यत्' B₁.

इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥

कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ।

(वि.) इन्द्र इति—^१इन्द्रः, वह्निः, पितृपतिः, नैर्ऋतः, वरुणः, मरुत्, कुबेरः,
ईश इति क्रमात् पूर्वादीनां दिशां पतयः ॥ २ ॥

^१ Y adds इन्द्रतीति इन्द्रः, इव्यं वहतीति वह्निः, पितृणा पति पितृपतिः, निर्ऋतेः अपत्यं
नैर्ऋतः, वृणोतीति पाशैः वरुणः, अनेन कुपितेन क्रियते मरुत्, कुत्सितं बेर शरीरं यस्य कुबेरः, ईष्टे
ईशः इति पूर्वादीना दिशा क्रमात् पतिनामानि ।

(पा.) इन्द्रो वह्निः—दिशां क्रमात् । इन्द्रादयः ^१पूर्वादीनां दिशां विदिशां च
क्रमात् पतयः ॥ २ ॥

^१ पूर्वाद्यष्टदिवपतयः B₃

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

(वि.) ऐरावत इति—^१इरा आप अस्मिन् सन्तीति इरावान् नमुद्र, तस्मिन् जात ऐरावत । पुण्डरीकवर्णत्वात् पुण्डरीक । पुणति शोभत इति वा । 'पुण कर्मणि शुभे' । वायुमात्मनं मन्यते ^२वामन । 'मन ज्ञाने' । वाम वल्गु शरीरमस्यास्तीति वा । वामन्त्वाद्वा । कुमुदवर्णत्वात् कुमुद । कु ^३पृथिवीं मोदयतीति वा । 'मुद् हर्षे' । अञ्जनाभत्वात्^४ अञ्जन । अनक्ति गच्छतीति वा । 'अञ्जू व्यक्तिभ्रक्षणकान्तिगतिपु' । ^५पुष्पयतीति पुष्पम् । 'पुष्प विकसने' । पुष्पवद् दन्तोऽस्यास्तीति पुष्पदन्त । सर्वभूम्या विदित सार्वभौम । शोभना प्रतीका अवयवा यस्य स सुप्रतीक । एतानि यथाक्रममष्टदिग्गजनामानि^६ ॥ ३ ॥

^१ इरावति समुद्र जात ° B₁, K₂, K₅, U, W₁, Y ^२ वायुमात्मना सम-यत इति B₂, C ^३ पृथ्वीं K₁, K₂ ^४ वर्णत्वात् B₂, C ^५ C adds विकसतीति
^६ गजाना D₂

(पा.) ऐरावत — दिग्गजा । ^१ ऐरावतादय पूर्वादिक्रमेण दिग्गजा ॥ ३ ॥

^१ दिग्गजनामानि B₃, B₄

करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥

^१ ताम्रपर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ।

(वि.) करिण्य इति—अभ्रेषु माति वर्तते अभ्रमु । 'मा माने'^३ । न भ्राम्यति ^४स्ववह्म हित्वा क्वचित् न भ्रमतीति अभ्रमु । 'भ्रमु ^५अनवस्थाने' । काम्यत^६ इति कपिला । 'कमु कान्ती' । कपिलवर्णत्वाद्वा । पिङ्गलवर्णोऽस्या अस्तीति पिङ्गला । न विद्यते उपमा यस्या सा अनुपमा । ^७ताम्रपर्णात्तयौषधिसाहचर्यात् ताम्रपर्णी । ^८शोभनौ दन्तौ यस्या सा शुभ्रदन्ती । शोभनान्यङ्गानि यस्या सा अङ्गना । ^९अञ्जनाकारो वर्णो यस्या सा अञ्जनावती । एतानि^{१०} दिग्गजभार्यानामानि^{११} ॥ ४ ॥

^१ ताम्रपर्णीति वा पाठ ^२ अभ्र स्वर्गे माति च वर्तते च C ^३ K₂ U, Y
add वर्तते च ^४ स्वावलम्ब्य W₂ ^५ चलने D₁, K₁, K₂, W₁, Y ^६ वभ्यते Y
^७ वर्णो U ^८ शोभना दन्ता A, B₁, T, सुदन्ती D₁, K₁, W₁ ^९ अञ्जनामिव
C, Y ^{१०} I, U, W₁, Y add ऐरावतादि^{११} ^{११} 'पत्नी' B₁, K₂, Y

(पा.) करिण्यो—चाञ्जनावती । क्रमादौरावतादिदिग्गजाङ्गनानामानि ॥ ४ ॥

¹ ताम्ररुणीति पाठान्तरम् A₁.

ह्रीचाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ॥ ५ ॥
अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम् ।

(वि.) ह्रीचेति—दिशोरिदम्¹ अपदिशम् । विशिष्टा दिक् विदिक् । दिङ्मध्य-
नामानि ॥ अन्तरमवकाशम् अभिगतम् अभ्यन्तरम् । अभ्यन्तर्यन्ते वध्यन्ते अश्वाद्यः
अत्रेति अभ्यन्तरम् । अन्तरम् आलाति अन्तरालम् । 'ला आदाने' । अष्टदिगादे-
रभ्यन्तरनामानि ॥ चक्राकारेण ²वालते वर्तते चक्रवालम् । 'वाड् आप्लाव्ये' । डलयो-
रेकत्वस्मरणात् । मण्डयति भूपयतीति मण्डलम् । 'मडि भूपायां हर्षे च' । दिङ्मण्डल-
नाम ॥ ५ ॥

¹ अन्तर B₂, C. ² बलते K₃, W₁, Y.

(पा.) ह्रीचाव्ययं—विदिक् स्त्रियाम् । दिग्बलयमध्यनामानि । आग्नेय्यादिक्रमेण
विदिशां ¹नामान्यपि सन्ति ।

'आग्नेयी तु चराशा² स्यात् नैर्ऋती तु दिग्बन्धकी³ ।
मारुत्यनन्ता शार्घी तु शालाक्षाप्यपराजिता ॥'

इति वैजयन्ती (पृ १७, श्लो. ४-५) । अभ्यन्तरं त्वन्तरालम् । सकलदिङ्मध्यनाम ।
चक्रवालं तु मण्डलम् । दिक्समूहनाम । अनुक्तम्—'दिग्युग्मं मण्डपीठिः स्यात्' ।
दिग्युग्मं⁴ मण्डपीठिरित्युच्यते । 'दिगन्तः ⁵करिशालुकम्' । दिगन्तः करिशालु-
कमित्युच्यते ॥ ५ ॥

¹ ईशादिनामानि A₁.

² ईशान्या A₁; चतुराशा B₃

³ दिग्बन्धकी A₁, B₃.

⁴ दिग्युग्मनाम B₃

⁵ करिलोङ्गम् B₃

अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः ॥ ६ ॥

धाराधरो जलधरस्तडित्वान् वारिदोऽम्बुभृत् ।

घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयो नयः ॥ ७ ॥

(वि.) अभ्रमिति—अभ्रति गच्छतीत्यभ्रम् । 'अभ्र गतौ' । अपो रातीत्यभ्रम् । 'रा दाने' । न भ्रश्यन्त्यापोऽस्मादिति वा । 'भ्रशु' 'अनस्रसने' । मेहतीति मेघ । 'सिंह सेचने' । वारि वहतीति वारिवाह । 'वह प्रापणे' । स्तनयतीति स्तनयित् । 'स्तन' 'देवशब्दे' । बल न जहातीति बलाहम् उदकम्, तदस्यास्तीति ^३बलाहक । धाराणा धरो धाराधर । जलस्य^१ धरो जलधर । तटितोऽत्र सन्तीति तटित्वान् । वारि ददातीति वारिद । 'डुदाञ् दाने' । अम्बु विभर्तीति अम्बुभृत् । 'डुभृञ्' धारणपोषणयो । वायुना हन्यत इति घन । 'हन हिंसागत्यो' । जीवनम् उदक मूयतेऽत्र जीमूत । 'मूह वन्धने' । मोदन्ते येन कृषीबला ^६मुदिर । 'मुद हंप' । जल मुञ्चतीति जलमुक् । 'मुच्छ मोक्षणे' । धूमो योनिर्यस्य स धूमयोनि । एतानि मेघनामानि ॥ ६-७ ॥

^१ अघ पतने W₂ ^२ 'घ्वन' B₂, U, W₁ ^३ जहातीति ह, ह न भवतीत्यह, बलस्याह बलाह बलवर्धनमित्यथ । बलाह कम् उदक यस्य स बलाहक B₂, C ^४ जलं धरतीति C
^५ 'भृञ् भरणे' K₂, K₃, Y ^६ कृषीबलान् मोदयतीति मुदिर C

(पा.) अभ्र—धूमयोऽनय । मेघनामानि । 'नभ्राट् तटित्पतिर्देवो' 'नदनुर्जल-पोट्टण'^२ । एतानि च ॥ ६-७ ॥

^१ नदन्तु A₁ ^२ 'पोट्ट' इति पाठश्चेत् साधीयान्

कादम्बिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ।

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषो रसितादि च ॥ ८ ॥

(त्रि.) कादम्बिनीति—कमुदकम् आददत इति कादम्बा^१ मेघा, तेऽस्या सन्तीति कादम्बिनी । कादम्बा^२ कल्हसा षस्या सन्तीति वा । कदम्बा^३ पुष्पवन्त्यत्रेति वा । मेघमालानाम ॥ अभ्रे भयम् अभ्रियम् । मेघभवत्पोदकादेर्नाम ॥ 'स्तनयतीति स्तनितम् । 'स्तन गद्दी देवशब्दे'^४ । गर्जतीति गर्जितम् । 'गर्ज शब्दे' । रसति ^६शब्दायते रसितम् । 'रस शब्दे' । मेघनिर्घोषनामानि ॥ ८ ॥

^१ कम् आदत्त इति काद, जलस्वीकरणमित्यर्थ, तद्रहन्तीति कादम्बा, वरयोरभेद B₁, C
^२ तेषा, नपतीति न गमनमित्यर्थ, कादम्बनमस्या अस्तीति कादम्बिनी, 'णीन् प्रापणे' C
^३ शृङ्गविशेष C ^४ स्तनति A, B₁, K₁, W₁ ^५ 'घ्वन' C, I, K₃, W₁, Y
^६ शब्दायति A

(पा.) कादम्बिनी मेघमाला । मेघमालानाम । अनुत्तम्—'प्रेरावतो राजमेघ' राजमेघनाम ॥ 'मोषिलुषेकि त्रिधिमैयलु' । अभ्रे^१ भवार्यं अभ्रिय स्यात्^२ । स्तनितं—

रसितादि च । मेघनिर्घोपनामानि । रसितादि चेति चशब्दे व्यभिचारप्रदर्शनार्थः ।
खरस्य रसितं, पावकस्य हसितम् इत्यादि ॥ ८ ॥

¹ A₁ adds घने.

² B₄ adds 'समुद्राभ्रादः'

शम्पा शतहृदाह्लादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ।

तडित् सौदामिनीविद्युच्चञ्चलाचपला अपि ॥ ९ ॥

(वि.) शम्पेति—कृपीवलानां दुःखं शमयतीति शम्पा । 'शमु ¹उपशमने' ।
कर्पकाणां शं सुखं ²पातीति वा । 'पा रक्षणे' । सम्पेति वा ³पाठः । समन्तात् पातीति
सम्पा । सम्यक् पिबति चाक्षुष तेज इति वा । 'पा पाने' । शतं ह्लादते शतहृदा⁴ ।
'ह्लाद अव्यक्ते शब्दे' । ⁵शतं हृदा विद्यन्ते अस्यामिति वा । वडवाज्योतिष्मत्या ह्लादत
इति ह्लादिनी । ह्लादुनीति वा पाठः । ⁶इरावति मेघे भवा ऐरावती । ऐरावतोऽभ्रनागः,
तस्य⁷ स्त्री वा । क्षणं प्रभा यस्याः सा क्षणप्रभा । प्रभया नयनानि ताडयतीति तडित् ।
'तड आघाते' । ⁸सुदामाद्रिणा सह वर्तत इति ⁹सौदामिनी । सुदाम्ना अद्रिणा दीव्यतीति
सौदामिनी । 'तेनैकदिक्' इति (४. ३. ११२) सादृश्यं व्यज्यते । सुदामवत् दीर्घाकारोऽस्या
अस्तीति वा । सौदामनीति वा पाठः । विद्योतत इति विद्युत् । 'द्युत दीप्तौ' । चञ्चतीति
चञ्चला । 'चञ्चु गतौ' । चोपतीति चपला । 'चुप मन्दायां गतौ' । चम्पयतीति वा
चपला । 'चपि गतौ' । एतानि विद्युन्नामानि ॥ ९ ॥

¹ उपरमे K₁; ² शमे U.

³ B₁, C, K₁, U add रक्षति.

⁴ पाठे I.

⁵ शतहृदः समुद्रः विद्यन्तेऽस्यामिति वा I, K₁, K₂.

⁶ अपरिमितं C.

⁷ इरा

आपः तद्रन्तः इरावन्तः मेघा इत्यर्थः, तेषु भवतीति B₁, C, D₂, K₃.

⁸ स तस्यामास्त

इति B₂, D₂, K₅.

⁹ A, T, W₁ add 'आख्येन.

¹⁰ सौदामिनीति वा पाठः,

शुधामवत् कैलासवत् दीर्घाकारोऽस्य B₂, C; एतेन शैलसादृश्यं व्यज्यते B₂.

(पा.) शम्पा—सौदामिनी । 'सौदाम्नी स्वशक्तिर्विद्युत्' इति त्रिकाम्बरोपः (४.

५. श्लो. ८७) । विद्युच्चञ्चलाचपला अपि । विद्युन्नामानि । 'आकालिकी स्याज्जलदा

क्षणिकाप्यचिरद्युतिः' । एतानि च ॥ ९ ॥

स्फूर्जद्युर्वज्रनिर्घोपो मेघज्योतिरिरंमदः ।

इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजु रोहितम् ॥ १० ॥

(वि.) स्फूर्जथुरिति—स्फूर्जेतीति स्फूर्जथु । 'दुधोस्फूर्ज वञ्चनिर्घोषे' । वञ्चस्य
 १ निर्घोषो वञ्चनिर्घोष । वञ्चनिर्घात इति वा पाठ । वञ्चनिष्पेप इति च^१ । प्रहरद्वि-
 च्छ दनामानि ॥ इत्या अम्भसा माद्यतीति इरमद । 'मदी हर्षग्लपनयो' ।
 मेघज्योतिर्नाम ॥ इन्द्रस्यायुधम् इन्द्रायुधम् । शक्रस्य धनु^३ शक्रधनु । 'मेघप्रति
 फलितनानावर्णस्य धनुराकारेण दृश्यमानस्य सूर्यरश्मेर्नामनी ॥ रोहतीति रोहितम् ।
 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' । एतस्यैवाजिह्वस्य^५ धनुषो नाम ॥ १० ॥

१ K₁ adds निवृण्वत इति निर्घोष २ 'दुधिद विशब्दने', 'हन हिंसागत्यो' 'सिष्ठ
 सचूर्णने' इति क्रमेण पदत्रयस्यापि धातुनयम् । एतानि अशानि(पाठ Y)नामानि B₂ C
 ३ K₁ U, W₁ add इव एव K₃ ४ प्रतीत^० B₂ ५ अदीर्घस्य W₁

(पा.) स्फूर्जथुर्वञ्चनिर्घोषे । प्रहारकविद्युद्धनिनाम । 'श्रुत्वा तु स्फूर्जथुप्रस्य
 निनाद परिदेविनी' इति भट्टि (५ ५२) । मेघज्योतिरिरमद । प्रहारकविद्युदग्निनाम ॥
 अनुक्तम्—'निर्घात पडिको वञ्च' । प्रहारकविद्युन्नामानि ॥ भाषया 'पिडुगु'^२ ।
 इन्द्रायुध शक्रधनु । मेघप्रतिफलितनानावर्णस्य धनुराकारेण दृश्यमानस्य सूर्यकिरणस्य
 नामेति वेचित् । कामधनुरिति केचित्^३ । मणिधनुरित्यन्ये^४ । तदेव ऋजु रोहितम् ।
 तदेवायक चैद्रोहितमित्युच्यते । एतस्यैवावक्रस्य धनुषो नाम ॥ भाषया 'कोरडु' ।
 'वक्रमिन्द्रधनुर्ज्ञेय ऋजु रोहितमिष्यते' इत्युत्पलमाला । अथवा तदेव ऋजुरोहित-
 मित्युच्यते । 'ऋजुरोहितमिच्छन्ति युधा शक्रशारासनम्' इति हल्लयुध (अ मा
 १ ५७) ॥ १० ॥

१ विस्रूर्जथु^० इति दुद्रितप्रथे (५ १०२) २ A₁ adds 'मल्लु' ३ A₁
 adds व्यवहरन्ति ४ वेचित् B₂, D₄

वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ।

धारासपात आसारः शीकरोऽम्बुकणाः सृष्टाः ॥ ११ ॥

वर्षोपलस्तु करका मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् ।

(वि.) वृष्टिरिति—वर्षतीति वृष्टि । वर्षं च । वर्षशब्द अस्त्री । 'वृष्टु
 सेचने' । 'वर्षनामनी ॥ अवगृहातीत्यवग्रह । अवग्रहश्च । 'ग्रह उपादाने' । वर्षप्रति-
 बन्धकनामानि^३ ॥ आ समन्तान् सरतीति आसार । 'सृ गती' । धाराणा सपात
 ४ धारासपात । धारासतानस्य^५ नामानि ॥ शीक्ते सिञ्चतीति शीकर । 'शीकृ सेचने' ।

शीत करोतीति वा शीकर । 'डुकृञ् करणे' । शीकर इति वा पाठ । अम्बुकणनाम ॥
कृणाति^६ सख्यमिति करका । 'कृ हिंसायाम्' । कीर्यते वायुना भुवीति वा । 'कृ
विक्षेपे' । वर्षशिलानाम ॥ ^६दुष्ट दिन दुर्दिनम् । मेघच्छन्नाहोरात्रनाम ॥ ११ ॥

^१ वृष्टिशब्द स्त्रीलिङ्ग D₂ K₃, Y ^२ वृष्टि° A, T, W₁ ^३ °बघ° K₁, W₁
^४ घर्ताति धारा, 'डुधान् धारणपोषणयो', सम्यक् पततीति सपात, 'पत्ल गतौ', धाराणा सपात
इति एक पद क्वचित् पठन्ति प्रगल्भवृष्टिनाम B₂, C ^५ °सपात° K₃ W₂, Y सत-
तपतनस्य K₃ ^६ हिंसति सर्परक्तपुच्छादिजन्तूनि B₂ C ^७ करकशब्द स्त्रीलिङ्ग
पुलिङ्गश्च १ ^८ दुरित A

(पा.) वृष्टिर्वपं । वृष्टिनामनी ॥ तद्विघाते—समौ । ^१वर्षप्रतिबन्धनामानि ॥
वप्रहानप्रहाविति पाठान्तरम् । धारासपात आमार । धाराजर्पनाम ॥ शीकरोऽम्बुकणा
स्मृता । वायुवशाद्विशीर्णाम्बुकणा शीकर स्यात् । जर्पोपलस्तु करक । वर्षशिलानाम ।
घनोपल इति पाठान्तरम् । 'घनोपलस्तु करक पुञ्जिका 'मटचीति च' इति वैजयन्ती
(प्र २५, श्लो ७) । आवन्तकरकाशब्दोऽप्यस्ति । 'जर्पोपले तु करका करकोऽपि च दृश्यते'
इति रुद्र । मेघच्छन्नेऽङ्घ्रि दुर्दिनम् । ^५मेघच्छन्नदिननाम । 'दुर्दिन जलदध्वान्तम्' इति
रत्नकोशादय ॥ ११ ॥

^१ A₁ adds 'वष्टि भागुरिरहोपमवाप्योहपसर्गयोर्'त्यनेनाहो वैकल्पिक । ^२ °कण
नाम B₂ ^३ A₂ adds तस्यैव ^४ मगती B₂ B₂ ^५ मेघाच्छादितदिवा दुर्दिन
स्यात् A₁

अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥

अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ।

(त्रि) अन्तर्धति—अन्तर्धीयतेऽनयेति अतर्धा । व्यवधीयतेऽनया व्यवधा ।
अन्तर्धानम् 'अतर्धि । 'डुधान् धारणपोषणयो' । अपवार्यत इत्यपवारणम् । 'पृञ्
'वरणे' । अपिधातीत्यपिधानम्^३ । तिरोधातीति तिरोधानम्^४ । छादयतीति छादनम् ।
'छद् अपवारणे' । 'मेघानैश्चन्द्रादेरन्तर्धाननामानि ॥ १२ ॥

^१ अतर्धीयाऽनेनेति° पुंलिङ्ग B₂ C D₁ omits 2 lines ^२ वरणे K₃
^३ तिधातीति तिधाम् १, K₁ ^४ W₁ adds 'डुधान् धारणपोषणयो' ^५ A, B₁, K₂
add 'आच्छादित°

(पा.) अतर्धा—छादनानि च । मेघाद्यैश्चन्द्रादे^१रन्तर्धाननामानि ॥ १२ ॥

^१ स्यादे B₃, B₄

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्धवः ॥ १३ ॥

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोपधीशो निशापतिः ।

अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ॥ १४ ॥

द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ।

(वि.) हिमाशुरिति—हिमा अश्वो यस्य हिमाशु । चन्द्रेण कर्पूरेण मीयते उपमीयते^१ चन्द्रमा । 'माद् माने' । चन्दतीति चन्द्र 'चदि आह्लादने दीप्तौ च' । मिमीते^२ कालमस्येति परिमाण करोतीति मा, चन्द्रश्चासौ माश्च चन्द्रमा । तुषारकिरणै उन्नति हेदयतीति इन्दु । 'उदी हेदने' । कुमुदाना धान्धव कुमुदवान्धव । देवा एन विशेषेण धयन्तीति विधु । 'धेट पाने' । सुधारूपा अश्वो यस्य सुधाशु । शुभ्रा अश्वो यस्य शुभ्राशु । ओपधीनाम् ईश ओपधीश^३ । निशाया पति^४ निशापति । अप्सु जात 'अब्ज । ओपवी जीयतीति जैवातृक । 'जीव प्राणवारणे' ।^५सौति अमृत सोम । 'पु प्रसवैश्वर्ययो' । 'ग्लायतीति ग्लौ' । 'ग्लै हर्षत्रये' । मृग अङ्को यस्य स मृगाङ्क । कलाना निधि कलानिधि । द्विजाना राजा द्विजराज । शशम्य धर^६शशधर । नक्षत्राणाम् ईश नक्षत्रेश । क्षपा करोतीति क्षपाकर^७ ।^८(रोहिणीश सुधामूर्तिरात्रेयोऽमृतनिर्गम । समुद्रनगरीत^९ च) । एतानि चन्द्रनामानि ॥ १३-१४ ॥

^१ अनुमीयत A, B₁, C, T ^२ सान्त C ^३ मीयते कालोऽस्त्विति वा B₁, C, K₃

^४ ओपधीनि इष्टे ओपधीश । 'इश ऐश्वर्ये' । D₁, I, Y ^५ निशाया रसदीक्रियते इति

निशाकर इति च पाठ, 'डुङ्गन् करणे' C ^६ जयत इति U, 'जनी प्रादुर्भावे' C

^७ A, K₂ T add मीणने च ^८ सूरते B₂, K₃, Y ^९ D₂, I, K₁, Y add

धाम्यति, शाम्यति K₃ ^{१०} शश धरतीति C, K₂, U ^{११} D₁, I add 'डुङ्गन्

करण' ^{१२} D₁, K₂, K₃ add ^{१३} D₂, K₂, K₃, W₁ add

(पा.) हिमाशु —क्षपाकर । चन्द्रनामानि । अनुक्तम्—

'शुचिरोचि सुधामूर्तिरात्रेयोऽमृतनिर्गम ।

पुनर्पुना निशापतु प्राचीनलिलच' शशी ॥

शशीद्वो रोदिनीधान्तो जलामा यमना पति ।

नक्षत्रनेमिरञ्जारिञ्चन्द्रिः श्रीसहोदरः ।
यथासुखः स्मरसखः समुद्रनवनीतकम् ॥^१

एतानि च ॥ १३-१४ ॥

कला तु षोडशो भागो विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥ १५ ॥
भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेऽशके ।

(पि.) क्लेति—कलयति संख्यातीति कला । 'कल गतौ संख्याने च' ।
षडधिका दश षोडश, षोडशानां पूरणः षोडशो ^१भागः । चन्द्रस्य षोडशांशस्य^२
नाम ॥ विम्बति विस्तारं प्राप्नोतीति विम्बः । 'विम्ब आभोगे' । मण्डति व्याप्नोतीति
मण्डलम् । 'मडि भूपायां व्याप्तौ च' । ^३चन्द्रमण्डलनामानि ॥ भिद्यत इति भित्तम् ।
'भिदिर् विदारणे' । शक्यते 'भेत्तुमिति शकलम् । 'शकल शक्तौ' । खण्ड्यत इति
खण्डम् । ^४खडि भेदने । अर्धति शेदं गच्छतीत्यर्धः । अर्धं च^५ । 'अर्ध गतौ' ।
शकलनामानि ॥ १५ ॥

^१ षोडशाशः U.

^२ भागस्य C

^३ चन्द्रसूर्यादि^० B₂, D₂, K₂, U.

^४ मड्कुं K₂.

^५ खण्डने भेदने च D₂, W₂.

^६ अर्धं समाश्रयनात् I, K₂, U.

(पा.) कला तु षोडशो भागो । चन्द्रस्य षोडशांशनाम^१ ॥ विम्बोऽस्त्री मण्डलं
त्रिषु । चन्द्रस्य ^२समप्रशरीरनामनी ॥ ते द्वे आदित्यादिनामन्यपि^३ भवतः । 'जलनिधि-
जलयप्रतिविम्बितरविमिम्बराजताम्बरान्तायलम्बागृहीतार्द्रामांभारेव धभासे वासराव-
सानवेला चैताली' । किं च—

'आदित्यवर्मणा' साम्यमादित्यः कथमश्नुते ।

विभिन्नमण्डले 'धीरैर्भिन्दता रविमण्डलम्^४ ॥' इति ।

भित्तं—पुंस्यर्धः । असमभागनामानि^५ । शकलखण्डे वा पुंसि । शकलं, शकलः । खण्डं,
खण्डः । 'चा पुंसीति' अर्धेऽप्यन्वेति । तेन त्रिलिङ्गः । अर्धः कन्धलः, अर्धा शार्दी, अर्धं
यात्रम् । खण्डार्धशब्दौ गुणवचनी । छेदभङ्गदलादयोऽप्यममभागार्थकाः । 'विमन्त्रि-
सलयन्छेदपाथेययन्तः' (मिघ. १. ११), 'पुष्पोगयः पद्मत्रभङ्गमित्रः' (कु. सं. ३. ६१)
इत्यादि । अर्धं समेऽशके । ^६नपुंसकलिङ्गाभिधायी अर्धशब्दः समभागार्थः ।

'मातापितृत्वं जगतामापिप्लवृत्तुमिदेच्छतः ।

अर्धं नारी पुमानर्धं यस्य तस्य पदे पदे^७ ॥' इति ॥ १५ ॥

१ अंशः कला स्यात् A₁. २ सर्वे A₁. ३ A₁ adds °शरीर°. ४ °वर्मणी A₁-
 ५ °मिण्ड° A₁ ६ °रधि° B₃. ७ A₁ adds तस्योदाहरणम्—‘रण्डे तु कृतशेखर’ इति ।
 अत्र रण्डशब्दो गुणवचनः । न्यासोदाहरणमपि गुणवचनविषयमेव. ८ समभागेऽर्धं नपुंसकमेव B₃-
 ९ परे परेति A₁

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६ ॥

कलङ्काङ्गौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ।

(वि.) चन्द्रिकेति—^१चन्द्रो नियुक्तोऽत्रास्तीति चन्द्रिका । कुमुदानामियं^२
 कौमुदी । ज्योतिरस्या^३ अस्तीति ज्योत्स्ना । चन्द्रप्रकाशनामानि ॥ प्रसोदतीति प्रसादः ।
 ‘पदल्य विशरणगल्यवसादनेपु’ । ‘प्रसन्नस्य भावः प्रसन्नता । नैर्मल्यनामानि ॥ कल्पते
 शायतेऽनेनेति कलङ्कः । ‘कल सर्याने’ । अङ्कयते इत्यङ्कः । ‘अक्रि लक्षणे’ ।
 लाञ्छयते लक्ष्यतेऽनेनेति लाञ्छनम् । ‘लान्छि लक्षणे’ । चङ्कते कल्पत इति चिह्नम् ।
 ‘चह कलने’ । लक्ष्यते^५ लक्ष्म । लक्षणं च । ‘लक्ष दर्शनाङ्कनयोः’^६ । चिह्न-
 नामानि ॥ १६ ॥

^१ चन्द्रे नियुक्ता B₂, C, ^२ नित्ययुक्ता D₂, K₁, K₂, K₃, चन्द्रातपेन W₂, चन्द्रादनपेता
 B₁ C ^३ C adds अञ्जविशेषणाम्. ^४ अस्या B₂, C, I, K₃ ^५ तस्य
 भाव. तत्ता W₂ ^६ अनेनेति K₃ ^७ लक्ष्येति नान्तः C

(पा.) चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना । कौमुदीनामानि ॥ ‘चान्द्री चन्द्रातपोऽपि
 च’ । एते च ॥ प्रसादस्तु प्रसन्नता । प्रसादगुणनामनी ॥

‘क्षीरक्षालितचन्द्रेव नीलधौताम्बरेव च ।

टङ्गोल्लिखितसूर्येव वसन्तश्रीरदृश्यत’ ॥ इति ।

लाञ्छनं—लक्ष्मणम् । क्षकारमध्यः^१ क्षमकारमध्यश्च^२ भवति ।

‘लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सौमित्रौ^३ चापि लक्षणः^३ ।

लक्ष्मणं लाञ्छने नाम्नि रामभ्रातरि लक्ष्मणः ॥’

इति विश्वप्रकाशिका (पृ. ५०, श्लो. ४२) । चिह्ननामानि ॥ १६ ॥

सुपमा परमा शोभा शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥ १७ ॥

अवश्यायस्तु नीहारस्तुपारस्तुहिनं हिमम् ।

प्रालेयं मिहिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥

(वि.) सुपमेति—सुप् सभा सुपमा । उत्कृष्टशोभानाम् । शोभत इति शोभा ।

‘शुभ शोभने’ । ‘शुभ शुम्भ शोभार्थे’ इति वा धातुः । काम्यते यया कान्तिः । ‘कमु कान्ती’ । द्योतत इति द्युतिः । ‘द्युत दीप्तौ’ । द्युति नाशयति ^१अन्धकारमिति ^२छविः । ‘छो छेदने’ । द्युति अशोभामिति वा । कान्तिमात्रनामानि ॥ अवश्यायतेऽवपततीत्य-
वश्यायः । ‘श्यैङ् गतौ’ । ^३नितरां ह्यितेऽग्निना ^४नीहारः । ‘हृष् हरणे’ । तप्तं तोपयतीति
^५तुपारः । ‘तुप तुष्टौ’ । तोहति ^६पद्ममिति तुहिनम् । ‘तुहिर् अर्दने’ । हिनोति वर्धत
इति हिमम् । ‘हि गतौ वृद्धौ च’ । तापं हन्तीति वा हिमम् । ‘हन हिसागत्योः’ ।
प्रल्यात् शरदन्तादागतं प्रालेयम् । मेहति ^७भुधमिति मिहिका । ‘मिह सेचने’ । हिमिकेति
वा पाठः । हिनोति वर्धते हिमिका । ‘हि गतौ वृद्धौ च’ । हिमनामानि ॥ ^८हिममहत्त्वं
हिमानी, हिमस्य सहतिः । हिमसमूहनाम् ॥ १७-१८ ॥

^१ अकारं B₁, K₃, W₂, Y.

^२ छवयति आशा जनयति असाविति छविः । ‘छवि

कान्ती’ C; छवति D₂, I, K₅

^३ नितान्त I, Y. ^४ B₂, C add आदिना.

^५ तुप्यन्त्यनेन (ओषधिविशेषा इति C) B₁, C, D₁, I, U, W₁, Y. ^६ W₂ adds अर्दयति.

^७ प्रलये शरदन्ते भवतीति C, U.

^८ भुवि B₁, C, D₁, U, Y.

^९ महत् हिमं D₁.

(पा.) सुपमा परमा शोभा । ^१अधिकशोभा सुपमा स्यात् । ‘राधा शोभा विभूपा

स्यादभिव्या सुपमा तथा’ इति केषांचिच्छोभामात्रमेवाभिमतम् ॥ शोभा—छविः ।

शोभानामानि ॥ अवश्यायस्तु—मिहिका च । हिमनामानि ॥ अथ हिमानी हिमसंहतिः ।

हिमसमूहनाम्^२ ॥ १७-१८ ॥

^१ परमं B₃

^२ A₁ adds हिमानीत्यत्र ‘इन्द्रवरुण—’ इत्यादिनानुगागमः .

शीतं गुणे तद्वदर्थः सुपिमः शिशिरो जडः ।

तुपारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥ १९ ॥

(वि.) शीतमिति—^१गुणे जाड्ये शीतं ह्रीषे योष्यम् । श्यायत इति शीतम् ।

‘श्यैङ् गतौ’ । शैत्यगुणनाम् ॥ तद्वदर्थः शीतपर्यायार्थाः अभिषेयवह्निनाः सप्त । सुप्
सिनोति घघ्राति व्यापारमिति सुपिमः । ‘पिब् यन्धने’ । सुप् श्यायते ^२सुशीम इति

वा पाठ । 'श्यैद् गतौ' । शिनोति पद्मशोभा शिशिर^१ । 'शिब् निशातने' । जडतीति जड^२ । 'जल शून्ये' । डलयोरेकत्वस्मरणात् । तुप्यत्यनेनेति तुपार^३ । शीत लातीति शीतल । 'ला आदाने' । शयायत इति शीत । हिनोति वर्धते हिम । 'हि गतौ वृद्धौ च' । एते अभिधेयलिङ्गा । 'शीतनद्द्रव्यनामानि ॥ १९ ॥

^१ शीत शैत्ये जाड्ये क्लीवे B₂ C ^२ °तदन्त पर्याया अर्था B₂ ^३ सुशिम°
A, D₂, K₁, B₁ omits 2 lines ^४ शिनोत्यर्थे 'यायते वा A, W₁ ^५ जलति
जघन्य करोति, 'जल जघ-ये' B₂ C, W₂ Y, 'जड मा-चे' A ^६ C, D₁ add
'तुप तुष्टौ' ^७ K₂, W₁, Y omut °वद्°

(पा.) शीत गुणे । गुण इति स्पर्शविशेषे शीत नपुसकम्^१ । देवदत्तस्य शीत वर्तते । तद्वदार्था—सप्तान्यलिङ्गका । सुपिमादय शीतगुणविशिष्टाथ । विशेष्यलिङ्गका भवन्ति । सुपिमशब्दो ह्रस्वेकार मूर्धन्यमध्य । दीर्घकारस्तालव्यमध्य इति केचन पठन्ति । 'शीफरो मेलक स्थिर^२' । एतानि च ॥ १९ ॥

^१ नपुसकामिधायी शीतशब्दोऽप्यस्ति A₁ ^२ स्थित A₁

ध्रुव औत्तानपादि स्यादगस्त्यः कुम्भसम्भवः ।
मैत्रावरुणिरस्यैव लोपासुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥

(वि.) ध्रुव इति—ध्रुवति स्थिरीभवतीति ध्रुव । 'ध्रुव गतिस्थैर्ययो' । उत्तानपादस्यापत्यम् औत्तानपादि । ध्रुवनामनी ॥ अग विन्ध्य गिरिं स्थायति स्तम्भयतीति अगस्त्य । अगस्तिरिति वा पाठ । 'स्त्यै शब्दसघातयो' । 'कुम्भ सम्भवो यस्य कुम्भसम्भव । मित्रावरुणयोरपत्य मैत्रावरुणि । 'अगस्त्यमुनिनामानि ॥ विरहे^३ सति शुश्रूषालोपेऽसुद्रा' न मुद् 'रातीति लोपासुद्रा^४ । 'रा दाने' । समानो धर्मो ऽस्त्यस्याः सधर्मिणी । अगस्त्यभार्यानाम ॥ २० ॥

^१ कुम्भे D₂ K₂ K₃ U 1 ^२ B₂ omits °मुनि°, °कृषि° W₂ ^३ पति
शुश्रूषा° B₁ C I, K₅ Y ^४ लोपेन A, T ^५ D₁ K₁, K₆, U, W₁ add ददाति
^६ °लोपेन मुत्र भवतीति असुत्, असुदम् असन्तोप (स तोषामाव B₂) रातीति असुद्रा C

(पा.) ध्रुव —स्यात् । ध्रुवनामनी ॥ अगस्त्य —मैत्रावरुणि । अगस्त्यनामानि ॥ अगस्तिरित्यप्यस्ति । 'अगस्तिनाध्यासितविन्ध्यशृङ्गम्' इति भट्टिकाव्ये (१२ ७१) । 'और्वशेष्य कुम्भयोनिरगस्तिर्विन्ध्यकूटन^१' इति वैजयन्ती (पृ ९५, श्लो १५१) । अस्त्यैव—सधर्मिणी । तस्य भार्या लोपासुद्रा स्यात् ॥ २० ॥

^१ °कूटन B₃ °कूटक इति मुद्रितपुस्तके ।

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ।

दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

(वि.) नक्षत्रमिति—न^१ क्षरति^२ नक्षत्रम् । 'क्षर संचलने' । न क्षीयत इति वा । 'क्षि क्षये' । न क्षदत इति वा नक्षत्रम् । 'क्षद् गतिर्हिसनयोः' । नक्षतीति वा । 'णक्ष गतौ' । ऋक्षति तमो नाशयतीति ऋक्षम्^३ । 'ऋक्ष हिसायाम्' । ऋपतीति वा ऋक्षम् । 'ऋपी गतौ' । भा अस्वास्तीति 'भम् । तरत्यनयेति तारा । तारैव तारका । 'तृ ध्वनतरणयोः' । अवतीत्युडु^४ । 'अव रक्षणेत्यादि' । नक्षत्रनामानि ॥ दक्षत्यापत्यानि स्त्रियः दाक्षायण्यः । अश्विन्यादिरेवत्यन्तनक्षत्रसाधारणनाम । अश्वा युज्यन्ते ऽस्यामिति अश्वयुक् । 'युजिर् योगे' । अश्ववत्त्वादश्विनी । अश्विनीनक्षत्रनामनी ॥ २१ ॥

^१ क्षरति गच्छतीति क्षः नाश इत्यर्थः, क्षो न मथतीति नक्षः, नित्यत्वमित्यर्थः, तत् धायते इति नक्षत्रम् । 'क्षर गतौ' C. ^२ न क्षरति न गच्छति B₁, I, Y. ^३ अथवा तमोनाशं कृत्वा रक्षतीति ऋक्षम् । 'रक्ष बालने' । रेफऋकारयोरभेदः B₂, C. ^४ C adds 'भा दीप्तौ'. ^५ उद् डयते गच्छतीति उडु । उडुशब्दः स्त्रीलिङ्गो वा । 'डीद् विहायसा गतौ' C; उडति गच्छतीत्युडु, 'उड गतौ' B₂, C, I.

(पा.) नक्षत्रं—स्त्रियाम् । नक्षत्रनामानि ॥ अपिशब्दान् तारकाशब्दः नपुंसकश्च स्यात् । 'भं नक्षत्रं तारकं तारका च' इति हल्ययुधः (अ. मा. १. ५१), 'तारा भं रात्रिजं धिष्ण्यं सन्नक्षत्रमुडुर्न ना' इति वैजयन्ती (प्र. २०, श्लो. ३८) । दाक्षायण्यो—ताराः । अश्विन्यादितारा^१ दाक्षायण्य इत्युच्यन्ते । सुभूतिटीकायां तत्त्वभेदः कृतः । अश्विनी, भरणी, कृत्तिकाः पद् बहुषु, रोहिणी, मृगशिरा स्त्रीहीनयोः, आर्द्रा, पुनर्वसू द्वौ, पुष्यः, आश्लेषमघाः स्त्रियां बहुत्वे च, पूर्वोत्तरफल्गुन्यौ, हस्तः, चित्रा, म्यातिः स्त्रीपुंसयोः, विशाखे द्वे, अनूराधा, ज्येष्ठा, मूलं नपुंसकम्, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, श्रवणः पुमान्, धनिष्ठा, शतभिषक् स्त्री, पूर्वभाद्रपदे द्वे, उत्तरभाद्रपदे द्वे, रेवती इति ॥ अश्वयुगश्विनी । अश्विनीनक्षत्रनामनी ॥ २१ ॥

^१ नक्षत्रनाम B₂

राधा विशाखा पुष्ये तु सिध्यनिष्पयौ श्रविष्ठया ।

समा धनिष्ठा स्युः प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

(वि.) राधेति—राधते पूज्यते राधा । ‘राध साध संसिद्धौ’ । ^१विशाखति कान्थेति विशाखा । ‘शासृ व्याप्तौ’ । विशाखानक्षत्रनामनी ॥ ^२पुष्पात्यमिलपितमिति पुष्यः । ‘पुष पुष्टौ’ । सिध्यन्त्यर्था ^३अस्मिन्निति सिध्यः । ‘पिधु संराद्धौ’ । साप्रोत्यस्मिन्नर्थानिति सिद्धः । ‘साध संसिद्धौ’ । तुष्यन्त्यस्मिन् तिष्यः । त्वेपते प्रभया वा तिष्यः । ‘त्विप दीप्तौ’ । पुष्यनक्षत्रनामानि ॥ शुभकर्मणि श्रूयते श्रविष्ठा । ‘श्रु श्रवणे’ । ^४दधन्ति धनं करोति धनिष्ठा । ‘धन धान्ये’ । धनिष्ठानामनी ॥ श्रोष्टे सारे पदे यासां ताः प्रोष्टपदाः^५ । श्रोष्ट्येव गोरिव पदे^६ यासां ताः इति वा प्रोष्टपदाः । ^७भाद्रे सारे पदे यासां ताः भाद्रपदाः । ^८प्रोष्टपदानामनी ॥ २२ ॥

^१ विशेषेण शासति व्याप्नोति कान्थेति B₂, C.

^२ W₂ adds अथलम्बनम् .

^३ अनेन B₂, C.

^४ दधाति Y, ददाति धनिक करोति B₂, C, K₅, U, W₂.

^५ अथवा श्रोष्टस्य मत्स्यविशेषस्य पदमिध पदं यस्याः B₂, C.

^६ मञ्जस्येव पदानि A.

^७ मद्रं मङ्गलमनयोरस्तीति भाद्रे C.

^८ C adds मद्राकारः.

(पा.) राधा विशाखा । विशाखयोर्नामनी ॥ ‘विशाखयोश्च’ इति (१. २. ६२) पाक्षिकैकवचनम् । पुष्ये—तिष्यौ । पुष्यनक्षत्रनामानि ॥ श्रविष्ण्या समा धनिष्ठा । धनिष्ठानामनी ॥ स्युः—^१स्त्रियाम् । भाद्रपदानामनी ॥ समुदायसंख्यापेक्षया बहुवचनम् ॥ २२ ॥

^१ श्रियः B₃

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।

इल्वलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥ २३ ॥

(वि.) मृगशीर्षमिति—मृगस्येव शीर्षमस्य मृगशीर्षम् । एवं मृगशिरः । अग्रे हायना नवत्रीहयोऽस्याः सन्तीति आग्रहायणी । हायनस्य^१ वत्सरस्य अग्रमादिः अस्या अस्तीति वा । ^२मृगशिरोनक्षत्रनामानि ॥ शिववाणेन इत्यन्ते प्रेथन्त इति इल्वलाः । ‘इल स्वप्नप्रेरणयोः’ । इल्वका इति वा पाठः । ^३इल्वका इति वा । ‘इल प्रेरणे’ । ^४मृगशिरः-समीपस्थतारकानाम^५ ॥ २३ ॥

^१ अग्रे हायनो वत्सरोऽस्या अस्तीति B₁, C, Y.

^२ शिर° K₁.

^३ इति इल्वः,

वलन्ते चलन्तीति वलाः, एवं धातुद्वयेन पदार्थनिर्वाह । ‘वल संचलने’ C ^४ तत्पक्षे इल्वन्ति शिववाणवत् प्रापयन्तीति इल्वानि, तानि वहन्तीति वाः, धातुद्वयेन इत्वा इति भवति । इत्वा एव इल्वकाः, क प्रत्ययः, धातुद्वयं च ‘इल प्रापणे’, ‘वह प्रापणे’ B₂, C.

^५ शीर्ष° B₂, I, K₅, U, W₂. ^६ स्थित° A, K₁, I.

(पा.) मृगशीर्ष—आप्रहायणी । मृगशिरोनक्षत्रनामानि ॥ इत्वला—या । तदिति तच्छब्देन प्रत्यासन्नमृगशिर एव परामृश्यते । तच्छिखरोभागे या स्वल्पतारका सन्ति ता इत्वला इत्युच्यन्ते । इन्वका इति पाठोऽप्यस्ति । ‘इन्वकास्तच्छिखरोदेशे तारका इत्वला ‘अपि’ इति वैजयन्ती (पृ २०, श्लो ३९) । अनुक्तम्^१ । ‘ज्येष्ठा ज्येष्ठत्री’ । ज्येष्ठानक्षत्रनामनी ॥ ‘अथो निष्ठया स्वाति’ । स्वातीनक्षत्रनामनी ॥ ‘आर्द्रा नक्षत्रशास्त्रिनी’ । आर्द्रानाम ॥ २३ ॥

^१ मता B₂, B₄, मुद्रितग्रन्थे च

^२ अनुक्त पाठ A₁

बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिपणो गुरुः ।

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥ २४ ॥

(प्रि.) बृहस्पतिरिति—बृहता वेदमन्त्राणा^१ पति बृहस्पति^२ । सुराणामाचार्य सुराचार्य । गिरा पति गीष्पति । गीर्षतिर्वा । धिपणा बुद्धिरस्वास्तीति धिपण । अगृणाति^३ पुरुषार्थान् गुरु । ‘गृ शब्दे’ । जीव्यते मृतोऽनेनेति जीव । ‘जीव प्राणधारणे’ । आङ्गिरसोऽपत्य पुमानाङ्गिरस । चाचा पति वाचस्पति । चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो^४ जात चित्रशिखण्डिज । बृहस्पतिनामानि ॥ २४ ॥

^१ देवमन्त्रिणा W₂ ^२ ‘बृहि बृद्धी’ C ^३ गृह्णाति B₁, C, W₂, ‘ग्रह उपादाने’ C, W₂, Y ^४ तत्त्वार्थान् Y ^५ अथवा ग्राहयति शब्दयति गुरु, गुरुत्वात् उवाञ्छिष्यात् गुरु B₂, C ^६ जायत इति I, K₃, U

(पा.) बृहस्पति—गीष्पति । ‘अहरादीना पत्यादिषु^१ वा रेफ’ (वा ८ २ ७०) इति पाश्चिकरेफादेशान् गीर्षतिरपि^२ । धिपणो—चित्रशिखण्डिज । बृहस्पतेर्नामानि ॥ २४ ॥

^१ उपसंख्यान षतव्यम् B₂

^२ A₁ omits अपि

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः क्रपिः ।

अद्भारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो मर्हीसुतः ॥ २५ ॥

(प्रि.) शुक्र इति—^१शुक्रवर्णत्वात्^२ शुक्र । ^३शुक्रात् ऋद्धात् आगत इति वा । ऋद्धम् स्वशुक्रद्वारेण निर्यातत्वाद्वा । शुच दुःख देवेभ्यो रानीति वा शुक्र । ‘रा दाने’ । दैत्यानां गुरु दैत्यगुरु । पश्चिकरेपत्यं पुमात् काव्य । दैत्येभ्यः पुष्टिं षट्^४ कामयते उशना । ‘यश वान्तौ’ । अयं शब्द^५ सान्त । भृगोर्गपत्यं भार्गव । कययति चापुर्वण

वर्णयतीति कवि । ^१‘शुक्र वर्णने’ । शुक्रनामानि ॥ ^{१०}अङ्गारवर्णित्वान् अङ्गारक ।
अङ्गानि आरयति पीडयतीति वा । ‘आर पीडने’ । को भूमेर्जात ^{११}कुज । भूमेरपत्य
पुमान् भौम । ^{१२}लोहितम् अङ्ग यस्य स लोहिताङ्ग । मद्या सुतो महीसुत ।
^{१३}मङ्गलनामानि ॥ २५ ॥

^१शुक्र° B₁, C, D₁, W₁ ^२रलयोरभेद C ^३शुक्रात् द्रादा D₂
^४B₂ C, D₁ add ददाति, ‘य दाने’ C, I ^५श्रेय D₂ K₂ K₅, हित U
^६B₂, Y omit ^७कान्तिरिच्छेत्यथ C ^८सकारान्त D₂, K₃ ^९‘कुङ् शब्दे’
A, B₁, T ^{१०}अङ्गारक° I, Y ^{११}C adds ‘जनी प्रादुर्भावे’ ^{१२}लोहि-
ताम्यङ्गानि C ^{१३}‘ग्रह°’ B₂ C, D₁, I, W₂, अङ्गारक° K₃ Y

(पा.) शुक्रो—कवि । शुक्रनामानि । उशनस्यत्र ऋदुशनस्यादिना (७ १ ९४)
^१सौ परे चानङ् स्यादसबुद्धौ । सप्रोधने^२ तु उशनसरिरूपम् । सान्त, तथा नान्त,
तथाप्यदन्तम् । हे उशन, हे उशनन्, हे उशन ॥ अङ्गारक—महीसुत । अङ्गारक-
नामानि । ‘वक्रो मङ्गल आरश्च’ । एतानि च ॥ २५ ॥

^१सावनद्वादशो A₁ ^२सबुद्धौ B₃ B₄

रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशनैश्चरौ ।

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुंतुदः ॥ २६ ॥

(वि.) रौहिणेय इति—रौहिण्या अपत्य पुमान् रौहिणेय । बुध्यत इति
बुध । ‘बुध अथगमने’ । सोमस्यापत्य पुमान् ^१सौम्य । बुधनामानि ॥ ^२सूर्यस्यापत्य
सौरि । सौरो वा । शनै ^३चरतीति शनैश्चर ^४। ‘चर गतिभक्षणयो’ । ^५शनिनामनी ॥
तम आयुध यस्य तम । सान्तनपुसकलिङ्गम्^६ । सूर्याचन्द्रममौ तमयतीति वा । ‘तमु
ग्लानौ’ । रहयति रिक्षीन्रोति सूर्याचन्द्रमसौ राहु । रहयति लज्जति मुक्त्वा चन्द्रा
कंविंति वा । ‘रह लालो’ । स्व अन्तरिक्षे भाति स्वर्भानु । ‘भा दीप्तौ’ । सिंहाया
अपत्य सैहिकेय । विधुमिन्दु ^७तुदतीति विधुतुद । ‘तुद व्यधने’ । (^{१०}ग्रहकण्डो
अभ्रपिशाचश्च) । एतानि ^{११}राहुनामानि ॥ २६ ॥

^१सुधु मयति जानातीति वा सौम्य C ^२सूरस्य I, W₂ ^३C adds मन्द
^४शनिश्च C, D₂ U add ‘पद्म क्षेत्रच्छायामुत शनि ^५शनैश्चर° A, B₁, K₃ C
adds पद्म, पञ्च, कल्पति क्षेत्र करोतीति काल, कलि कामधेनु, छायादेव्या पुत्र छायापुत्र,
रुध्नवर्णित्वान् अशित ^६तम अनापान्त पुलिङ्गश्च D₂, K₁, K₂, W₁ ^७C adds

ग्लपयति. ⁸ स्वर्गे B₂, C. ⁹ K₅, W₁ add व्यथयति. ¹⁰ B₁, D₂, K₂, K₅
add the two words. ¹¹ एते शब्दाः केतोरपि वाचकाः C; केतुः शिखीति वाच्यम् K₅.

(पा.) रौहिणेयो—सौम्यः। बुधनामानि ॥ समौ—शनैश्चरौ । ¹ शनिमन्दखोड-
कोणच्छायापुत्रासितक्रोडाः । एतानि च ॥ तमस्तु—विधुंतुदः। राहोर्नामानि । 'स एव
ग्रहकलोलः स एवाभ्रपिशाचकः' । एते च ॥ २६ ॥

¹ शनिमन्दौ पृथुकालौ B₃

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ।

राशीनामुदयो लग्नं ते तु मेपवृषादयः ॥ २७ ॥

(वि.) सप्तर्षय इति—मरीच्यत्रिमुखाः सप्तर्षयः चित्रशिखण्डिनः स्युः। चित्राः
शिखण्डा जटा येषां ते चित्रशिखण्डिनः । के ते ।

¹ 'मरीचिरच्यङ्गिरसौ पुलस्त्य. पुलहः क्रतुः ।

वसिष्ठश्चेति सप्तर्षीनाहुश्चित्रशिखण्डिनः ॥'

इति सप्तर्षिनामानि ॥ ² राति ददाति ³ कल्यादिफलमिति राशिः । तेषामुदयो लग्नमित्युच्यते ।
लगति ग्रहैः संवन्नाति लग्नम् । 'लगि सङ्गे' । राशयः मेपवृषादयः ॥ २७ ॥

¹ मरीचिरङ्गिरा अत्रिः 'श्रेयाश्चित्रशिखण्डिनः B₂, W₂, Y. ² राति ददाति इति राः
कालविशेषाः, तान् शमयन्तीति राशयः । 'रा दाने' 'शम उपशमे' B₂, C. ³ कल्याणादिसकलं
K₃; कालादि° B₁, D₁, K₄, W₂, Y.

(पा.) सप्तर्षयो—चित्रशिखण्डिनः। मरीच्यत्रिप्रमुखाः¹ समुदायोक्त्या चित्र-
शिखण्डिनः । राशीनामुदयो लग्नम्। राशीनामुदयनाम² ॥ ते तु मेपवृषादयः। ते त्विनि
राशयो मेपवृषभमित्युनर्कटफसिहकन्यातुलाशुक्रधनुर्मकरकुम्भमीना इति द्वादश । एते
सर्वे तत्तत्पर्यायनामलिङ्गभाजः ॥ २७ ॥

¹ A₂ adds पुलस्त्य°.

² एप्रमिः युच्यते A₁.

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशान्मदिवाकराः ।

भास्कराहस्करब्रह्मप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥

भास्वद्विचम्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।

विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूपणः ॥ २९ ॥

द्युमणिस्तरणिमित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्षतिः ॥ ३० ॥

भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।

* (पद्माक्षस्तेजसाराशिश्छायानाथस्तमिस्रहा ।

कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबन्धुस्त्रयीतनुः ॥

प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकबान्धवः ।

इनो भगो धामनिधिश्चांशुमाल्यब्जिनीपतिः ॥)

(वि.) सूरति—सुवति कर्मणि सूरः । सूर्यश्च । 'पू प्रेरणे' । इयतिं ऋच्छति^१

इति अर्थमा । 'ऋ गतौ' । अदितेरपत्यं पुमानादित्यः । द्वादश आत्मानो यस्य द्वादशात्मा ।
 दिवा अहनि प्राणिनः चेष्टावतः करोतीति विवाकरः^२ । भासं करोतीति भास्करः । अहः
 करोतीति अहस्करः^३ । अन्यतेजो वध्नाति प्रतिवध्नाति वध्नः^४ । 'बन्ध बन्धने' । प्रभां
 करोतीति प्रभाकरः । विभां करोतीति विभाकरः । भासः सन्त्यस्य भास्वान् । विवस्ते प्रभया
 छादयतीति^५ विवस्वान् । 'वस आच्छादने' । विवः ऋतेजोऽस्यात्तीति वा विवस्वान् ।
 सप्त अश्वा यस्य सः सप्तश्वः । हरितः^७ अश्वा यस्य सः हरिदश्व । उष्णा रश्मयो यस्य
 उष्णरश्मिः । तम. विवृण्वन्तीति विकर्तनः । 'कृतो छेदने' । अचर्यते^८ बालखिल्यादि-
 मिरिति अर्कः । 'अर्कं स्तवने' । अचर्यते वा अर्कः । 'अर्चं पूजायाम्' । अचर्यते
 सेव्यते^९ वा । 'अर्चं सेवायाम्' । मृतण्डस्यापत्यं मार्तण्डः । मृतमण्डं ब्रह्माण्डं जीवयतीति
 वा मार्तण्डः । मेहति वर्षति मिहिरः । 'मिह सेचने' । इयतीति अरुणः । 'ऋ गतौ' ।
 पुष्पातीति पूषा^{१०} । 'पुष पुष्टौ' । ^{११}दिवि मणिः द्युमणिः । तरति^{१२} नभः तरणिः ।
 'नृ पृषनवरणयोः' । मेघति सिंघतीति मित्रः । 'विमिदा स्नेहने' । सर्वस्य मित्रत्वाद्वा ।
 चित्रा भानवो यस्य चित्रभानुः । विरोचते विरोचनः । 'रुच दीप्तावमिप्रीतौ च' । विभैव
^{१३}वसु यस्य सः विभावसुः । ग्रहाणां पतिः ग्रहपतिः । त्विषां पतिः त्विषांपतिः । अहः
 पतिः अहर्षतिः, अहर्षतिः । भातीति भानुः । 'भा दीप्तौ' । तमो हन्तीति हंसः ।
 'हन हिंसागत्योः' । सहस्रम् अंशवो यस्य सः सहस्रांशुः । तपतीति तपनः ।
 'तप संतापे' । सुवति सुप्रं सविता । 'पू प्रेरणे' । ख्यते^{१४} ध्रुयते रविः । 'रु शब्दे' ।
 एतानि सूर्यनामानि ॥ २८-३० ॥

* Found in I, K₁, K₂: कर्मणः साक्षी कर्मसाक्षी । जगतां चक्षुः जगच्चक्षुः । अंधता
 माला अस्थास्तीति अंशुमाली । प्रद्योतयतीति प्रद्योतनः । 'पुन दीप्तौ' । दिनस्य मणिः दिनमणिः ।

खे द्योतत इति खद्योत । लोकाना वान्धवो लोम्बान्धव । सुरेषु उत्तम । धाम्ना निधि-
धामनिधि । पद्मिनीना बल्लम पद्मिनीवल्लम । तमो हरतीति हरि । 'हृञ् हरणे ।

¹ C K₅ U W₂ add गच्छति ² 'हुङ्क्ञ् करणे' C ³ अह्नि प्राणिन
चेष्टावत् करोतीति अहस्कर धातु पूर्ववत् C ⁴ अस्य तेजोभि मृत्काष्ठादिक वप्राति
दृढीभरोतीति C ⁵ विवस्त (प्रभया B₂) आच्छादयतीति विवा सान्त तत् किम्, कान्ति ।
सा अस्यास्तीति B₂ C ⁶ भा D₂ K₃ ⁷ B₂ C add भ्यामा ⁸ स्तूयत
B₂ C ⁹ Y adds बालरित्त्यादिभि ¹⁰ नान्त C ¹¹ दिव C, W₂
¹² C adds विस्तारयति ¹³ वसु K₁ B₂ C add धन ¹⁴ स्तूयते U, Y

(पा.) सूर—विभाकरा । भास्कराहस्करेत्यत्र 'कस्कादिषु' (८. ३ ४८) इति

पाक्षिकसादेशात् भा कराह करौ इत्यपि भवत । भास्वत्—रवि । 'आदित्यनामानि ॥
'वारुणीवारुणीभूतसौरभा सौरभास्पदम्' इति दण्डचलकारयमकपाठात् (३ १८)
सूरशब्दो दन्त्यादि । 'मार्ताण्ड सविता भानुरिन ^२ पूषा दिनप्रणी' इति वैजयन्ती
पाठात् (प्र १७ श्लो १०) मार्ताण्डशब्दो दीर्घमध्यम । 'तर्पुमार्तण्डमुण्डेर'पाविपेरु ^४
गभस्तय' इति वैजयन्तीपाठात् (प्र १८, श्लो १३) मार्तण्डशब्दो ह्रस्वमध्य इति
केचित् । 'कुमुदाकारा इवासोदशूरभास स्थिता राजपुत्रा' इति वासवदत्ताश्रेपात्
शूरशब्दस्तालव्यादि ।

'कर्मसाक्षी जगच्चतुरशुमाली त्रयीतनु ।
प्रद्योतनो दिनमणि रद्योतो लोकवान्धव ॥
सुरोत्तमो धामनिधि पद्मिनीवल्लभश्च स ।
पद्मव धुरशीताशुर्मातण्डो जलतस्कर ॥
रश्मिमाली र्गण्यक्ष ॥' एतानि च ॥ २८-३० ॥

¹ एष^० B₃ ² मातुरिति मुद्रितप्र-ये ³ पाय B₄ ⁴ 'पेरु' A₄

माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्टांशोः पारिपार्श्वकाः ॥ ३१ ॥

सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गुरुटाग्रजः ।

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

(वि.) माठर इति—चण्डांशो सूर्यम्^१ परिवर्तमाना यमाप्तीन्ना क्रमेण
माठर पिङ्गल दण्ड इत्युच्यते^२ । मठरम्यापत्य पुमान् माठर । मन्यते या । 'मन
शाने' । पिङ्गलवणत्वात् पिङ्गल । दण्डोऽभ्याप्तीति दण्ड । पारिपार्श्वका इति या पाठ ।
परित पार्श्व चर्तन्त इति पारिपार्श्वका^३ । सूर्यम्^४ सूर्य मूरसूत । 'अग्णयर्णोऽभ्याप्तीति

अरुण । न विद्येते ऊरु यस्य स अनूरु । कश्यपस्यापत्य पुमान् काश्यपि । काश्यप इति वा पाठ । गरुडस्याग्रजो गरुडाग्रज । सूर्यसारधिनामानि ॥ परितो विप्यतेऽनेन परिवेष^६ । 'विप्लु व्याप्तौ' । परितो धीयतेऽनेन परिधि । 'धि' धारणे । परिवेषनामनी ॥ समीपे सूर्यस्य^६ प्रतिकृति उपसूर्यकम् । मण्ड्यतेऽनेन मण्डलम् । 'मडि भूपाया व्याप्तौ च' । प्रतिसूर्यनामानि । चदगार्यपि^९ नामानि परिवेषस्यैवेति केचित् ॥ ३१-२ ॥

^१ B₁, D₁, K₅ U, W₂, Y add पार्श्वे ^२ एते शब्दा व्याख्यायन्ते B D₂

^३ पारिपार्श्विका इति वा पाठ K₅ ^४ सूर्यस्य D₁, K₁, W₂ ^५ अरण्यवर्णत्वात् W₂

^६ C ends here ^७ 'डुधात् धारणपोषणयो' W₁ ^८ प्रतिकृतिरूप^९ सूर्यमण्डलम् B₂,

U, K₅ ^९ B₂ K₁ omat नामानि

(पा.) माठर—पारिपार्श्विका । रथरक्षणार्थमादित्यस्य^१ पार्श्वे स्थितदेवता-
नामानि ॥ सूरसूतो—गरुडाग्रज । काश्यप^२ इति पाठान्तरम् । अनूरुनामानि ॥
परिवेषस्तु—मण्डले । परिवेषनामानि ॥ अत्र चतुर्णां मध्ये प्रथमे द्वे परिवेषनामनी,
उत्तरे द्वे प्रतिसूर्यनामनी इति केचित् । परिवेषशब्दो मूर्धन्यस्तालव्यश्च^३ ।

^४ परिवेदा विजानीयादुपसूर्यकमण्डले ।

परिवेषनमप्याहु परिवेष मनीपिण ॥^५

इति शाश्वत (पृ ११, श्लो ११८) ॥ ३१-२ ॥

^१ परिपार्श्वे A₁

^२ B adds गरुडाग्रज

^३ A₁ adds भवति

^४ परिवेषमिति

मुद्रितग्रन्थे

किरणोत्स्रमयूखांशुगभस्तिघृणिपृश्नयः ।

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

(वि.) किरणेति—तम कृणातीति किरण । 'कृ हिंसायाम्' । आपो वसत्यत्र उल्ल । 'वस निवासे' । 'मिनोति' अवक्षिपति तम इति मयूख । 'डुमिब् प्रक्षेपणे' । अश्नुते अशु । 'अशु व्याप्तौ' । गा^३ दिशं गभस्ति दीपयति गभस्ति । 'भस भर्त्सनदीप्यो' । जिघर्ति^४ हरति जलमिति घृणि । 'घृ क्षरणदीप्यो' । दीप्यत इति वा । स्प्रशतीति^५ वृश्चि । वृष्टिरिति पाठपक्षे चर्पतीति वृष्टि । वृष्णिरिति पाठपक्षे चर्पति स्मामिति वृष्णि । 'वृष सेचने' । घृष्यत इति^६ घृष्णि । 'घृष सचर्षे' । इति बहव पाठा^७ अवधारणीया । भातीति भानु । 'भा दीप्तौ' । तम कृणातीति कर । 'कृ हिंसायाम्' । भुवि कीर्यत वा । 'कृ विक्षेपे' । तमो म्रियतेऽनेन^८ मरीचि । स्त्रीपुंसयो ।^९ दीधीते दीप्यते दीधिति । 'दीधीद् दीप्तिदेवनयो' । रदिमनामानि ॥ ३३ ॥

- ¹ D₁ adds दीप्त्या ² अघ क्षिपति K₃ ³ भुव B₂, D₁, I, K₅, W₂
⁴ दीपयति B₂, K₅, Y ⁵ B₁, K₅ add क्षाम् ⁶ घृष्टि A, B₁, K₅, W₁
⁷ सवर्षणे U ⁸ आदरणीया D₂, I, K₅, W₁ ⁹ मरीची B₁, D₁, I, U add
‘मृद् प्राणत्यागे’ ¹⁰ दीधीयते दीप्यतेऽनेन K₅ U

(पा.) किरणोस—स्त्रियाम् । किरणनामानि ॥ ३३ ॥

स्युः प्रभारुगुरुचिस्त्वङ्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ।

रोचिः शोचिरुभे क्लीवे प्रकाशो व्योत आतपः ॥ ३४ ॥

(वि.) स्युरिति—प्रभातीति प्रभा¹ । रोचते रुक् । रुचिश्च । ‘रुच दीप्तौ’ । त्वेपते² त्विट् । ‘स्विप दीप्तौ’ । भाति भा³ । ‘भा दीप्तौ’ । भासते भा⁴ । सकारान्त । ‘भात् दीप्तौ’ । ⁵छविर्रुक्ता । द्युतिश्च । दीप्यत इति दीप्ति । ‘दीपी दीप्तौ’ । रोचत इति रोचि । रुचिश्च⁶ । शुच्यते शोचि । ‘शुचिर् पूतीभावे’ । उभे क्लीवे । दीप्तिनामानि ॥ ⁷प्रकाशते प्रकाश । ‘काश्च दीप्तौ’ । व्योतते व्योत । ‘व्युत दीप्तौ’ । आ समन्तात् तपति इत्यातप । ‘तप सतापे’ । आतपनामानि ॥ किरणादीनि आतपान्तानि नामानि ⁸रश्मिनामेवेति केचित् ॥ ३४ ॥

- ¹ D₁, I add ‘भा दीप्तौ’ ² यया A, B₁, I, K₂ ³ आकारान्तस्त्रीलिङ्ग
B₂ ⁴ स्त्रीलिङ्ग Y ⁵ छ्यति नाशयत्यसार छवि, ‘छो छेदने’, व्योतत इति द्युति,
‘व्युत दीप्तौ’ Y ⁶ ‘रुच दीप्तौ’ B₂ D₁, K₅, W₁, Y ⁷ प्रवर्षणे काशते B₂
⁸ रश्मिनामानीति B₂, I, K₅, W₁, Y

(पा.) स्यु प्रभा—दीप्तय ।

‘जृम्भारम्भप्रविततदलोपान्तजालप्रविष्टै-
र्भाभिर्भानोर्नृपतय इव स्पृश्यमाना विद्युद्वा¹ ।’

इति वेणीसहारे (२ ७) भा शब्दस्य पुस्त्य दृष्टम् । रोचि—आतप । प्रकाशनामानि । ‘भल्यातिपालिकाक्लिकलशिवेशित्विपि² वासे.’ (?) इत्यरुणदत्तलिङ्गानुशासने त्विपि-
शब्दो दृष्ट । ‘इन्दु विनान्यस्य न³ विद्यते द्युत्’ इति धर्मशर्माभ्युदये (१ १६) द्युत्-
शब्दो दृष्ट ॥ -४ ॥

- ¹ त्रिबुद्धे B₃ ² ‘क्लशिवेशी’ B₃ ³ दृश्यते इति मुद्रितग्रन्थे

कोष्णं क्वोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।

तिग्मं तीक्ष्णं ग्वरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

इति दिग्बर्गः

(वि.) कोष्णमिति—किंचिद् उष्णं कोष्णम् । ईषदुष्णं क्वोष्णम् । मन्दं च तदुष्णं च मन्दोष्णम् । ^१किंचिदुष्णं कदुष्णम् । ईषदुष्णानामानि ॥ एषां धर्ममात्रे ङीवचम् । ^२धर्मितृप्तिरे अग्निषेयलिङ्गत्वम् । तेजयतीति तिग्मम् । 'तिज निशातने' ^३ । तीक्ष्णं च । खनतीति खरम् । 'खनु अवदारणे' । खुरमिति वा पाठः । खुरतीति खुरम् । 'खुर 'छेदने' । अत्युष्णानामानि ^४ ॥ मृगाणां तृष्णानि ^५ अस्वामिति मृगतृष्णया । प्रियन्ते मृगा अनयेति मरीचिका । 'मृद् प्राणत्यागे' । जलवत्प्रतीयमानसूर्यरश्मिनामनी ॥ ३५ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिचिरचितायाममरकोशपदविष्टौ दिग्बर्गविवृतिः

^१ मनागुणम् B₁, K₅, Y ^२ धर्मिणि त्रिलिङ्गत्वम् B₂, K₅, U, Y. ^३ D₁
adds क्षमाया च ^४ भेदने A, B₁, T, K₁ ^५ तद्वदिति धर्मे ङीवच, धर्मिणि
त्रिलिङ्गत्वम् I, U, W₂ ^६ B₂, D₂, I, K₁, K₂, K₃ omitt अस्तस्यामिति

(पा.) कोष्ण—तद्वति । ^१कोष्णादयोऽत्युष्णवाचका, ते गुणे ^२नपुंसकलिङ्गाः गुणिनि तु ^३त्रिलिङ्गा भवन्ति । तिग्म—तद्वत् । तिग्मादयोऽत्युष्णवाचकाः तद्वदिति कोष्णादय इव गुणे नपुंसकलिङ्गा गुणिनि त्रिलिङ्गा भवन्ति ॥ मृगतृष्णा मरीचिका । सलिलवत्प्रतीयमानरविकिरणनामनी । आन्ध्रभाषायां 'यडमाबुलु' ॥ ३५ ॥

इति श्रीवत्सनासिंहसूरिसुतमहिनाथ^४विरचितेऽमरपदपरिजाते दिग्बर्गः

^१ एतान्यत्युष्णानामानि B₁, B₂ ^२ नपुंसकानि B₂ ^३ त्रिलिङ्गानि B₂
^४ मल्लिकार्जुन A₁

४. कालवर्गः

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽप्यथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तितथयो द्वयोः ॥ १ ॥

(नि.) काल इति—'कल्यते सख्यायते काल । 'कल सख्याने'^२ । 'कलयति प्रेरयति वा काल । 'कल किल क्षेपे' । दिश्यते दिष्ट । 'दिश अतिसर्जने' । न ईहत इति अनेहा^४ । 'ईह चेष्टायाम्' । न हन्यते वा । सान्त^५पुमान् । 'कर्मणि समेति समय । 'इण् गतौ' । कालनामानि ॥ पक्षस्य मूल प्रारम्भदिन पक्षति । प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनया प्रतिपत् । 'पठ गतौ' । पक्षप्रथमदिवसनामनी ॥ तन्यते^६पट्टिघटिकादिभिरिति तिथि । 'तनु विस्तारे' । प्रतिपत्प्रभृति पञ्चदशीपर्यन्ततिथिनामानि^७ ॥ १ ॥

^१ काल्यते B₂ U ^२ A, B₁, T add शिल्पिसंज्ञयो ^३ कालयति K₁ ^४ ईहत इति ईहा, ईहा न भवतीति नेहा, नेहा न भवतीति अनेहा, इपदिपि हन्यते ईहा, ईहा न भवतीति अनहा, द्वयोर्नञो प्रकृतार्थप्रतिपादकत्वेन हन्यमान इत्यर्थे B₂ ^५ पुलिङ्ग U. ^६ कर्मणा I, U ^७ पठ् A, Y ^८ घटिकाभि K₁, W₂ Y ^९ पर्यन्त दिवसनामानि B₂ K₅, W₂

(पा.) काले समयोऽपि । कालनामानि । ^१अनेहेत्यादन्त पदम् । अन्यत्र अनेहसौ अनेहस । हे अनेह इत्यादि ॥ अथ पक्षति—स्त्रीत्वे । प्रतिपन्नामनी ॥ तदाद्यास्तिथयो द्वयो । आद्यशब्देन पक्षत्यादीनामेव ग्रहणम् । ताञ्च^२ पञ्चदशतिथिशब्दवाच्या । स तिथिशब्दोऽपि स्त्रीपुसलिङ्ग ॥ १ ॥

^१ A₁ adds अनेहेत्यत्र 'ऋदुशन—' (७ १ ९४) इत्यादिना नड्डादेशोऽस्तुडौ
^२ A₁ adds पक्षत्यादय

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीवे दिवसवासरौ ।

प्रत्यूपोऽहर्मुख कल्पमुषःप्रत्युपसी अपि ॥ २ ॥

व्युष्टं विभातं द्वे क्लीवे पुंसि गोसर्ग इष्यते ।

प्रभातं च दिनान्ते तु सायः संध्या पितृप्रसूः ॥ ३ ॥

(वि.) घस्र इति—तमो घसतीति^१ घस्र । 'घस्र अदने' । तमो घतीति दिनम् । 'दो अचरण्डने' । सूर्येण न हीयते अह । 'ओहाक् त्यागे' । दीव्यन्ति देवा^२ अस्मिन्निति दिवस । 'दिवु क्रीडादौ' । वसति व्यग्रहर्तार अस्मिन्निति वासर । 'वस निवासे' । ^३दिवसनामानि ॥ प्रत्यूपति निशामिति प्रत्यूप । 'ऊप रुजायाम्' । अहो मुखम् अहर्मुखम् । कलयति मङ्गल कल्पम् । 'कल सरयाने' । काले^४ साधु काल्यम् इति वा पाठ । ओपत्यन्धकारमिति^५ उप । प्रत्युपञ्च । 'उप प्लुप दाहे' । ^६भातु प्रवृत्त प्रभातम् । 'भा दीप्तौ' । सूर्योदयात् प्राक् घटिकाचतुष्टयात्मस्य कालस्य नामानि ॥

दिनं स्यतीति^७ साय । 'पोऽन्तकर्मणि'^८ । दिनस्य पञ्चाङ्गागे मुहूर्तत्रयात्मककालनाम ॥
सम्यग ध्यायन्त्यत्रेति^९ सध्या । 'धै चिन्तायाम्'^{१०} । अहोरात्रसधौ भवा वा । पितृणा
प्रसू माता पितृप्रसू । दिनान्तादुपरि घटिकात्रयात्मकस्य^{११} सूर्योदयात् प्राक् पञ्चघटिकात्म-
कस्य च कालस्य नामानि ॥ २-३ ॥

^१ B₂ adds व्यययति ^२ देहा D₂ ^३ दिनं K₃ ^४ कालेन साम्य W₂
^५ B₁, K₅ W₂ Y add उपरमयति ^६ प्रभातु W₁ ^७ B₁ adds समापयति, दिनम्
अन्तयति समापयतीति दिनान्त B₂ ^८ अस्या विप्रैरिति वा सध्या, अर्कोदयास्तमयकाल Y
^९ घटिकात्मकस्य A W₂ सूर्यास्तमयात् प्राक् D₂

(पा.) घ्नो—वासरो । दिवसनामानि ॥ प्रत्यूपो—प्रभात च । सूर्योदयात्
प्राग् घटिकाचतुष्टयात्मककालनामानि । वैजयन्त्या प्रत्यूपशब्दो नपुसकलिङ्ग इति
प्रतिज्ञातम् । 'व्युष्ट विभात प्रत्यूप सायात्रिकमहर्मुखम्' इति (प्र २२, श्लो ६८) ।
शाश्वतकोशे कल्पशब्दो हस्यादि । 'कल्पप्रभातमध्ये^३ च कल्पो नीरोगदक्षयो' इति
(प्र ३, श्लो २४) । 'गोपीथो गोसर्गस्त्रिघोप कथ्यते निशान्तश्च' एतानि च ॥ दिनान्ते
तु सायम् । दिवसावसाननाम । सायमिति नपुसकत्वेन निर्दिष्टम् । 'सायमण्डनमभि
त्यरयन्त्य' इति । सध्या पितृप्रसू । दिनान्तादुपरि घटिकात्रयात्मकस्य सूर्योदयात्
प्राक् पञ्चघटिकात्मकस्य च कालस्य नामनी । सधाशब्दोऽप्यस्ति । 'सधा सध्या
पितृप्रसू' इति वैजयन्ती (प्र २२, श्लो ६९) ॥ २-३ ॥

^१ वैजयन्तीकारेण A₁ ^२ कल्पं B₁ ^३ प्रभात सञ्जित B₁ मुद्रितप्र थे च

प्राह्वापराह्ममध्याहास्त्रिसध्यमध शर्वरी ।

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ॥ ४ ॥

विभावरीतमस्विन्धौ रजनी यामिनी तमी ।

(वि.) प्राह् इति—अह् प्राप्ते^१ भव प्राह् । अह् अपरो भाग अपराह् ।
अहो मध्यो भाग मध्याह् । एते त्रय समाहृता त्रिसध्य भवति । तिसृणा सध्याना
समाहार त्रिसध्यम् ॥ शृणाति^२ लोऋचक्षुपीति शर्वरी । 'शृ हिसायाम्' । नितरा
इत्यतीति सर्वचेष्टा^३ निशा । निशीथोऽत्यस्यामिति^४ निशीथिनी । राति ददाति सुखमिति
रात्रि । 'रा दाने' । त्रयो यामा^५ यस्या सा त्रियामा । विश्रमाय क्षणमवसर^६ ददातीति
क्षणदा । 'दा दाने' । क्षपयति आयुरिति क्षपा । 'क्षि क्षये' । तमसावृत्त्वान्
विभावरी । तमोऽत्यामस्तीति तमस्विनी । तमसा^७ रव्यत इति रजनी । 'रज्ज रागे' ।

यामा अस्या सन्तीति यामिनी । तमयति चक्रवाकान् तमी । 'तमु ग्लानौ' । तमा इति वा पाठ । रात्रिनामानि ॥ ४ ॥

¹ प्रारम्भ B₁, D₁, I, K₅, W₂ ² सर्वचेष्टा W₂ ³ नितरामस्या शेखर इति निशा । 'शोड् स्वप्न । नितरामस्यति निरस्यति सर्वचेष्टा इति वा निशा । 'अस निरसने' B₂, D₁, W₁ add 'शो तनूकरण' ⁴ अस्या W₁ ⁵ यस्या D₁ ⁶ अवकाश A, B₁, T, U ⁷ माभि त्रियत इति भावरी, भावगी न भवतीति विभावरी, 'वृज् वरणे', मा कान्ति, न त्रियते मा यस्य तत् विभ तम, तन विभेन आ सम्न्तात् त्रियत इति विभावरी वा B₂ ⁸ रञ्जयति B₁, D₁, I, K₅, W₂

(पा.) प्राह—त्रिसध्यम् । प्राह इति पूर्वाह¹ । अपराह इति सायाह¹ । मध्याह इति 'मध्यदिनपर्याय । एतेषा त्रयाणां³ समाहारस्त्रिसध्यम् । त्रिसध्यी इति च कतिचित्⁴ कथयन्ति । समाहारस्यैन्त्वाद् 'एकत्रचनम् ॥ अथ शर्वरी—तमी । 'तमासिता चिरान् स्याद् वासुरा यामिनी तमी' इति रभमकोशपाठात् तमा इत्यपि भवति । रात्रिनामानि ॥ ४ ॥

¹ A₁ adds पर्याय ² दिनमध्य^o B₁ ³ B₃ adds सध्याना ⁴ B₃, B₄ omit ⁵ A₁ adds पशद्वयेऽपि

तमिस्रा तामसी रात्रिज्यौत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ॥ ७ ॥
आगामिवर्तमानाह्युक्तायां निशि पक्षिणी ।

(वि.) तमिस्रेति—तमोऽस्त्यस्यामिति¹ तमिस्रा । तमोबहुला² तामसी । तमोयुक्तरात्रिनामनी ॥ ज्योत्सना अस्त्यस्यामिति³ ज्यौत्स्नी । ज्योत्सना ज्योत्स्नीति वा पाठ । चन्द्रिकायुक्तरात्रिनाम । उभयाहनी पक्षाविच यस्या सा पक्षिणी ।⁴ उभयत अहोयुक्तरात्रिनाम ॥ ५ ॥

¹ अस्या A, B₁, T ² तमसा समूह तामसम्, तदस्यास्तीति तामसी B₂ ³ ज्योत्सो, आकारातोऽप्यस्ति B₁, I, K₅, W₂, K₅ omits 4 lines ⁴ उभयाहो^o D₁, I, W₂, उभयवाहोयुक्तनिशानाम W₁

(पा.) तमिस्रा—रात्रि । तमोयुक्तरात्रिस्रामिस्रा स्यात् । ज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्विता । चन्द्रिकायुक्तरात्रिज्यौत्स्नी स्यात् । 'पूर्णन्दुस्तु दिनमन्या' । पूर्णचन्द्रयुक्तरात्रिर्दिनमन्या स्यात् । आगामि—पक्षिणी । पञ्चद्वयपदुभयतोऽत्यह सयुक्ता रात्रि पक्षिणी स्यात् ॥ ५ ॥

गणरात्रं निशा बह्व्यः प्रदोषो रजनीमुखम् ॥ ६ ॥

अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ ।

(वि.) गणरात्रमिति—रात्रीणां गणो^१ गणरात्रम् । ^२गणरात्रो वा । समाहारे नपुसकम् । रात्रिसमूहनाम् ॥ प्रकृष्टो दोष ^३प्रारब्धा दोषा वा अप्रेति प्रदोष । ^४रजनीमुखनाम् ॥ रात्रेरर्धम् अर्धरात्र । नियत शेरतेऽत्र^५ निशीथ । ‘शीङ् स्वप्ने’ । ^६मध्यरात्रनामनी ॥ यातीति याम । ‘या प्रापणे’ । प्रह्वियत इति प्रहर^७ । ‘हव्य हरणे’ । दिनस्य रात्रेर्वा चतुर्भागनामानि ॥ ६ ॥

^१B₁, W₂ add समूह ^२W₂ omits ^३प्रारब्ध B₂ ^४B₂ adds
रजन्या मुख रजनीमुखम्, एतत् प्रदोषकालनाम् B₂ K₃ W₂ ^५A adds प्राणिन
^६मध्यरात्रि^० A, B₁ D₂ W₁ ^७प्रवर्षेण ह्वियते^० A.

(पा.) गणरात्र निशा बह्व्य । रात्रिसमूह गणरात्र स्यात् । अथवा बह्व्य^१ रात्रयो गणरात्रमित्युच्यते । चिररात्रमपि ^२तन्नाम् । ‘बह्व्यस्तु गणरात्र च चिररात्र च रात्रय’ इति वैजयन्ती (प्र २१, अगे ५९) । प्रदोषो रजनीमुखम् । ^३रात्रिमुखनाम् ॥ अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ । रात्रिमध्यनामनी । ‘मध्यरात्रो महारात्रि’ । एते च । द्वौ—समौ । दिनस्य रात्रेर्वा तुरीयाशनामनी ॥ ६ ॥

^१निशा A₁ ^२B₃ omits ^३रात्रेर्मुख प्रदोष स्यात् A₁ ^४महारात्री A₁

स पर्वसधिः प्रतिपत्पञ्चदशयोर्धदन्तरम् ॥ ७ ॥

पक्षान्तौ पञ्चदश्या द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा ।

कलाहीने सानुमतिः पूर्णं राका निशाकरे ॥ ८ ॥

(वि.) स इति—प्रतिपत्पञ्चदशयोर्धदन्तर स सधि, पर्व वा भवति । सधी यत्ते^१ सधि । षृणाति पालयति ^२अमिलपितमिति ^३पर्व । ‘पृ पालनपूरणयो’ । पर्वसधिरिति एक पद वा । ^४शुक्लकृष्णपक्षान्तौ द्वे पञ्चदश्या भवत । पञ्चदशसख्याया पूर्णी पञ्चदशी । पूर्णश्चासौ माश्च पूर्णमा, पूर्णमस चन्द्रत्वेयं पौर्णमासी । पूर्णो मासोऽस्यामिति वा । ‘पूर्णं मिमीते पूर्णिमा । ‘साङ् माने’ । पूर्यते मास अनयेति वा । ‘पूरी आप्यायने’ । ^५शुक्लपञ्चदशीनामानि ॥ अनुमन्यते ^६अनुमति । ‘मन ज्ञाने’ । ^७चतुर्दशीमिश्रितपूर्णमानाम् ॥ यन्वमि रायते राका । ‘रै शब्दे’ । राति द्वादति ^{१०}अमिलपितमिति वा । ‘रा दाने’ । ^{११}सपूर्णचन्द्रवत्पूर्णमानाम् ॥ ७-८ ॥

१ 'दुधाञ् धारणपोषणयोः' D₁. २ अमिलक्षितं W₂, अमिमत्तम् A. ३ पृष्ठाति
 ददाति देवेभ्यो हविरिति वा B₁, K₅, W₂, Y. ४ शुद्धपक्ष° A. ५ B₂, D₁ add
 चन्द्रः; तस्यैयं तिथिरिति पौर्णमासी I. ६ पूर्णं पूर्णं W₁. ७ T adds पक्ष.
 ८ कलाहीने चन्द्रे कलामानहीने सति चन्द्रे या पूर्णिमा सा अनुमतिरित्यर्थः B₂, K₅, W₂, Y.
 ९ कलाहीनचन्द्रयुक्तपूर्णिमानाम B₂, I. १० शुभम् Y; सुखम् W₂ ११° चन्द्रमिश्रित°
 A, B₁, T.

(पा.) स पर्व—यदन्तरम् । प्रतिपत्यश्चदशयोरन्तरालकालः पर्वसंधिरित्युच्यते ।
 पक्षान्तौ—द्वे । १ पौर्णमास्यमाघास्ययोर्नामनी ॥ 'पर्वणी पञ्चदश्या द्वे पक्षान्तौ नन्दिवर्धनौ'
 इति वैजयन्ती (पृ. २३, श्लो. ७३) । पौर्णमासी तु पूर्णिमा । २ शुद्धपञ्चदशीनामनी ॥
 पूर्णमासी च भवति । 'पूर्णा च पूर्णमासी च पौर्णमासी च पूर्णिमा' इति वैजयन्ती
 (पृ. २३, श्लो. ७३) । कलाहीने—निशाकरे । यस्यां चन्द्रः कलाहीनः 'स्यात् सा पूर्णिमा
 अनुमति स्यात् । यस्यां पूर्णचन्द्रः^५ सा राकेत्युच्यते । अनुक्तम्—'चैत्री तु मदनध्वजा' ।
 पौषीमाषीप्रभृतयस्तत्तन्मासपूर्णिमासु ॥ ७-८ ॥

१ वक्ष्यमाणपञ्चदश्या द्वे पक्षान्तौ स्वाताम् A₁. २ पूर्णिमा° A₁. ३ पूर्णिका इति
 मुद्रितपुस्तके ४ चैत्र A₁. ५ पूर्णचन्द्रः A₁.

अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ।

सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहः ॥ ९ ॥

(वि.) अमावास्यायेति—चन्द्रार्कौ १ अमा सह वसत. अत्रेति अमावास्या°
 अमावस्या च । दृश्येते सूर्याचन्द्रमसावत्रेति दर्शः । 'दृशिर् प्रेक्षणे' । सूर्येन्दु संगन्तेते
 अत्रेति सूर्येन्दुसंगमः । 'गम्ल् सट्ल् गतो' । कृष्णपञ्चदशीनाम ॥ चालते चलतीति
 'वालः । 'वाड् आग्राव्ये' । चालेन चन्द्रेण सिनी सिता सिनीवाली । दृष्टचन्द्रदर्शनाम ॥
 कुहयते विग्मापयति तमसा कुहः । 'कुह् विग्मापने' । तमसा कुं भुवं हन्तीति या^१ ।
 नष्टचन्द्रदर्शनाम ॥ ९ ॥

१ अमा इत्यप्ययं, सशार्थकं च । वा विकल्पे । वा अमा स्यात्, अमेति वा स्यादित्यर्थः B₂.
 २ D₁, I, W₁ add 'यस निपासे'. ३ चन्द्र इत्यर्थः B₂ ४ B₂, D₁, Y add
 'एन दिशाग्लो'.

(पा.) अमावास्या—संगमः । कृष्णपञ्चदशीनामानि ॥ अमावासी, अमावसी
 इत्यपि स्यात् । 'दर्शाज्जावास्यामावसी' इति वैजयन्ती (पृ. २२, श्लो. ७०) । अमावसे-

त्यप्यस्ति । 'अमावस्या त्वमावसा'^१ इति वैजयन्ती (प्र. २२, श्लो. ७१) । सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली । 'सा अमावसा दृष्टचन्द्रा चेत् सिनीवालीत्युच्यते'^२ । सा लक्ष्मीरस्यामखीति सिनी चन्द्रकला । सा बाला अस्यामिति सिनीवालीति व्युत्पत्त्या दन्त्यादिः । सा नष्टेन्दुकला कुहूः । सा^३ अमावसी नष्टेन्दुकला चेत् कुहूरित्युच्यते ॥ ९ ॥

^१ अमरसा B_१. ^२ दृष्टेन्दुदर्शनाम B_३, B_४. ^३ शब्दयते A_१. ^४ नष्टेन्दुदर्शनाम B_२.

उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ।

सोपप्लवोपरक्तौ द्वावग्न्युत्पात उपाहितः ॥ १० ॥

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ।

(वि.) उपराग इति—उपरज्येते सूर्याचन्द्रमसावनेनेति उपरागः । 'रञ्ज रागे' । गृह्यते सूर्याचन्द्रमसावनेन ग्रहः । 'ग्रह उपादाने' । ग्रहणनामनी ॥ उपप्लवेन सहितः सोपप्लवः । उपरज्येते उपरक्तः । राहुग्रस्ते इन्दौ पूष्णि च द्वौ शब्दौ वर्तते । ^१अप्रेरुत्पातः अग्न्युत्पातः । उप समीपे ^२आहितमत्र उपाहितः । ^३धूमकेतुनाम ॥ ^४पुष्पं विकासः तद्वन्तौ पुष्पवन्तौ । सूर्याचन्द्रमसोरपृथङ्नाम ॥ १० ॥

^१ अग्निना कृतः उत्पातः B_१, K_५, W_२ ^२ अहितम् B_१, D_१. ^३ धूमकेत्वादि* B_२.
^४ पुष्पवद् विकासः K_१.

(पा.) उपरागो ग्रहः । ग्रहणनामनी ॥ राहुग्रस्ते—द्वौ । राहुग्रस्तचन्द्रसूर्यनामनी ॥ अग्न्युत्पात उपाहितः । धूमकेतुनाम ॥ एकयोक्त्या—निशाकरौ । एकयोक्त्या ^१सूर्याचन्द्रमसौ ^२पुष्पवन्ताविति कथ्येते ।

'जातौ स्वकिरणसचयपटावृतौ वियति पुष्पवन्तौ सन्तौ ।

बाणासनौ च धनरवपटावृतौ वियति पुष्पवन्तौ सन्तौ ॥'

इति हरिप्रबोधयमके ॥ पुष्पवन्तावपि भवतः । 'प्राक्प्रत्यग्धरणीधरशिखरस्थितपुष्पवन्ताभ्याम्' इति धर्मशर्माभ्युदये ॥ १० ॥

^१ सूर्यचन्द्रौ B_३ ^२ पुष्पवत्पदवाच्यौ भवतः B_३, B_४.

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत् ताः कला ॥ ११ ॥

तास्तु त्रिंशत् क्षणस्ते तु सुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ।

(त्रि.) अष्टादशेति—निमिपतीति निमेष^१ । ते अष्टादश काष्ठा भवति । काशत् इति काष्ठा^२ । ता काष्ठा त्रिंशत् कला भवति । काल कलयतीति कला^३ । ता कला त्रिंशत्^४ क्षणो भवति । क्षिणोति हिनतीति क्षण । 'क्षिणु हिंसायाम्' । ते क्षणा द्वादश मुहूर्तो^५ भवति । 'मुहुर्मुहुरियतीति मुहूर्त' । 'ऋ गतौ' ॥ ११ ॥

^१ निमिप A, B₁, T, U adds 'निप उन्मीलने' ^२ D₂, I, K₁, W₁ add
'काश दीतौ' ^३ 'कल किल क्षेपे' D₁ ^४ क्षण I ^५ मुहूर्त K₁ ^६ W₂
omits one मुहु ^७ मुह्यतीति मुहु, इयति ग-उतीत्यर्थ । आहत्य उभयधातुर्थमेल्नात्
मुहूर्तो भवति । 'मुह वैचित्ये', 'ऋ गतौ' B₂

(पा.) अष्टादश—काष्ठा । मनुष्याक्षिपक्षमपरिक्षेपकालो निमेषो निमिपश्च भवति । 'निमेषनिमिपौ कालप्रभेदेऽक्षिनिमीलने' इति विश्वप्रकाशिका (पृ १७२, श्लो १५) । निमेषा अष्टादश स्युश्चेत् काष्ठा ॥ त्रिंशत्तु ता कला । काष्ठात्रिंशच्चेत् कला । तान्तु त्रिंशत् क्षण । त्रिंशत्कला क्षण । ते तु—अस्त्रियाम् । क्षणा द्वादश स्युश्चेत् मुहूर्त^१ ॥ ११ ॥

^१ B₂ adds स चास्त्रियाम्

ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च ॥ १२ ॥

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ।

(वि.) ते त्विति—ते तु मुहूर्ता त्रिंशत् अहोरात्रो^१ भवति । अद्वा सहिता^२ रात्रि अहोरात्र । तेऽहोरात्रा पञ्चदश पक्षो भवति ।^३पचति^४ भूतानि पक्ष । 'डुपचप् पाके' ।^५पक्ष्यते वा पक्ष । 'पक्ष परिग्रहे' । पूर्वापरौ पक्षौ क्रमेण शुक्लकृष्णनामकौ^६ भवत । उभौ तौ मासो भवति ॥ १२ ॥

^१ अहोरात्र K₂ ^२ समेता B₁, अह समेता B₂ ^३ परिणामयतीत्यर्थ B₂
^४ B₂ adds शरीरादीनि ^५ पक्षति गृह्णातीति वा B₂ ^६ नामानौ D₂ K₂ K₃ W₁

(पा.) ते तु त्रिंशदहोरात्र । मुहूर्तत्रिंशत् अहोरात्र । अत्रापि अस्त्रियाम् इति लिङ्गमन्वेति । अहोरात्र, द्विरात्र, त्रिरात्रमिति वामनलिङ्गानुशासने (पृ १३, श्लो १६) तथैवोदाहृतत्वात् ॥ पक्षस्ते दश पञ्च च । अहोरात्राणि^१ पञ्चदश चेत् पक्ष ॥ पक्षौ—कृष्णौ । अत्र पूर्वपक्ष शुक्लपक्ष स्यात् । अपरपक्ष कृष्णपक्षोऽपि भवति ॥

मासस्तु तावुभौ । पक्षौ द्वौ चेन्मास । १माश दोऽपि स्यात् । 'मासौ मासनिशाकरौ'
इति वैजयन्ती (प्र २७२, श्लो ६१) । मा सान्त ॥ १२ ॥

१ अहोरात्रा B₂ २ मासि इत्यपि A₁

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्याद्वतुस्तैरयनं त्रिभिः ॥ १३ ॥

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः ।

(वि.) द्वाविति—१मस्यति परिणमतीति मास । 'मासौ परिणामे' । मास^३
चन्द्रस्याय मास इति वा । इत्यतीति ऋतु । 'ऋ गतौ' । तौ ४मार्गादिमासौ द्वौ द्वौ ऋतु
भवति । तै त्रिभि ऋतुभि अयनम् । अयने धात्यनेन सूर्य दक्षिणामुत्तरा चेति
अयनम् । 'अय पय गतौ' । ते द्वे अयने अर्कस्य उदग्दक्षिणागतिश्च^५ वत्सरो भवति ।
वसन्त्यास्मिन् ऋतव वत्सर । 'वस निवासे' ॥ १३ ॥

१ मस्यत परिमीयतेऽनेन K₂ W₂ २ 'गती परिमाणे' A, I, T ३ माक्षत्र.
तस्याय B₁ D₁ I, W₂ ४ माघादि^० B₂ ५ गती च W₂

(पा.) द्वौ द्वौ—ऋतु । मार्गशीर्षादिमासद्वयम् ऋतु स्यात् । तैरयन त्रिभिः ।
ऋतवत्रयश्चेद् अयनम् । अयने—वत्सर । १अर्कस्य उदक् उदीच्याम्' अयन गति
रुत्तरायणम् । दक्षिणा दक्षिणस्यामयन गतिर्दक्षिणायनम् । ते त्वयने वत्सर ॥ १ ॥

१ A₁ adds उदगिति अस्तातिप्रत्ययात्स्योदीचीशब्दस्य सप्तमी, दक्षिणा इति आच्-
प्रत्ययात्तदक्षिणाशब्दस्य सप्तमी २ A₁ adds जाता गति

समरात्रिदिवे काले विपुवद् विपुव च तत् ॥ १४ ॥

(पुष्ययुक्ता^१ पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ।

नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ॥)

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ।

(वि.) समेति—रात्रिश्च दिवा च रात्रिदिवम् । १समं रात्रिदिव यस्मिन् काले
स समरात्रिदिव । अस्मिन् काले^३ विपुवत् विपुव च भवत । अहोरात्रयो विपु^४
सान्यमत्रास्तीति विपुवत् । विपुव च । पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी पौषी, सा यत्रास्ति
मासे स नाम्ना पौष^५ । अपरे एकादश^६ माघाद्या एवमूहा^७ । कथम् ? ४मघानक्षत्रयुक्ता

पौर्णमासी माघी । सा यत्रास्ति स माघ । ⁹मृगशीर्षनक्षत्रयुक्ता ¹⁰मार्गशीर्षी, सा यस्मिन्नस्ति स मार्गशीर्ष । शीतोष्णे सह्यतेऽत्र सहा ¹¹ । सान्त । 'पह मर्षणे' । ¹²मृगशीरोनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी मार्गी, सा यत्रास्ति स मार्ग । आग्रहायणी यत्रास्ति स आग्रहायणिक । ¹³मार्गशीर्षनामानि ॥ १४ ॥

¹ Verse included in most of the MSS ² B₂ adds समान ³ विपुर्भवति विपुवत् विपुव च B₂ ⁴ विपु इति साम्बेऽव्ययम् D₁ K₅ ⁵ A T add मास
⁶ K₃ K₅ add माघा ⁷ कथनीय K₁ ⁸ मघनक्षत्र° A B₁ T K₁ ⁹ 'शिरो° A B₁ T ¹⁰ W₁ adds पौर्णमासी ¹¹ सह्यतेऽत्र सहा A, T ¹² 'शीप° B₁ K₁ K₃ W₁ omit 'शिर° ¹³ D₂ W₂ add 'मास°

(पा.) समरात्रिदिवे—तत् । ¹समं रात्रिदिव यस्मिन् तस्मिन्² काले विपुवत् विपुव च शब्दौ भवत । समकालनामनी ॥ ³पुष्ययुक्ता—अपरे । पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी । पुष्ययुक्तपूर्णिमानाम ॥ पौषस्तन्मासनाम ॥ अपरे एकादश चैव माघाद्या माघादिपदवाच्या ॥ मार्गशीर्षे—च स । मार्गशीर्षमासनामानि ॥ १४ ॥

¹ A adds रात्रिश्च दिवा च रात्रिदिवम् ² अस्मिन् A₁ ³ A₁ omits the verse पुष्ययुक्ता

पौषे तैपसहस्यौ द्वौ तपा माघेऽथ फाल्गुने ॥ १५ ॥

स्यात् तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ।

(वि.) पौष इति—पौषी यत्रास्ति पौष, तैषी यत्रास्ति तैप । सहोऽभ्यास्तीति ¹सहस्य । ²पौषमासनामनी ॥ स्नानादिना पाप तपत्यत्रेति ³तपा । सान्त । 'तप सत्ताप' । मा न ⁴विद्यमानम् अघमस्मिन्निति माघ । माघी अत्रास्तीति वा । माघमास नामनी ॥ ⁵फाल्गुनी अत्रास्तीति फाल्गुन । फाल्गुनिकश्च । तपसि साधु तपस्य । फाल्गुनमासनामानि ॥ ⁶चैत्री अत्रास्ताति चैत्र । चैत्रिकश्च⁷ । मधुना पुष्परसेन योगामधु । ⁸मधुर्वसन्तोऽत्रास्तीति वा मधु । चैत्रमासनामानि ॥ १५ ॥

¹ सहसि साधु U ² पुष्यमास° B₁ D₁ K₅ W₂ ³ तप अस्त्यस्मिन्निति D₁ K₅ तपति अस्मिन् B₂ ⁴ अनियमागम् B₁ U W₂ ⁵ फाल्गुनीयुता पूर्णिमा B₂ ⁶ चित्रानपत्रयुता पूर्णिमा B₂ ⁷ चैत्रकश्च A ⁸ B₁ om ts one line

(पा.) पौषे—द्वौ । पौषमासनामनी ॥ तपा माघे । माघमासनामनी ॥ अथ—फाल्गुनिक । फाल्गुनमासनामनी ॥ स्यात्—मधु । चैत्रमासनामानि ॥ १५ ॥

वैशाखे माघवो राधो ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम् ॥ १६ ॥

आपाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ।

(वि.) वैशाख इति—वैशाखी अत्रास्तीति वैशाख । मधौ साधु माघव । राधो अत्रास्तीति राध । ^१वैशाखनामानि ॥ ^२ज्येष्ठी अत्रास्तीति ज्येष्ठ ^३। शोचयति तापेन^४ प्राणिन इति शुक्र । 'शुच शोके' । ज्येष्ठमासनामनी ॥ जनान् तापेन शोचयतीति शुचि । आपाढाभियुक्ता पौर्णमासी आपाढी । सा अत्रास्तीति आपाढ । आपाढमासनामनी ॥ श्रावणो अत्रास्तीति श्रावण । श्रावणिकश्च । न वभस्ति न भाति मेघै नभा । 'भस भर्त्सनदीप्त्यो' । न भासते मेघैरिति वा । 'भास् दीप्तौ' । तपोऽत्र^५ नभ्यते नश्यतीति वा नभा^६ । सान्त । नभोऽत्राभिभवतीति वा । 'णभ हिसायाम्'^७ । श्रावणनामानि ॥ १६ ॥

^१ A, B₂ D₁, I, W₂ add °मास° ^२ ज्येष्ठायुक्ता पूर्णिमा ज्येष्ठी B₂ ^३ ज्येष्ठ
K₃ W₁ ^४ तापयति B₂ ^५ नभते A, B₁, T ^६ भातीति मा, स न भवतीति
नभा B₂ ^७ D₂, K₂, U, W₂ add °मास°

(पा.) वैशाखे—राध । वैशाखमासनामानि ॥ ज्येष्ठे शुक्र । ज्येष्ठमासनामनी ॥ शुचिस्त्वयम् । आपाढे । आपाढमासनामनी ॥ श्रावणे—स । श्रावणमासनामानि ॥ १६ ॥

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ॥ १७ ॥

स्यादाश्विन इपोऽप्याश्वयुजोऽपि स्यात्तु कार्तिके ।

बाहुल्योर्जा कार्तिकिको हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम् ॥ १८ ॥

(वि.) स्युरिति—नभसि साधु नभस्य । ^१प्रौष्ठपदी अत्रास्तीति ^२प्रौष्ठपद । ^३भाद्राभ्या युक्ता 'पौर्णमासी भाद्री । सा अत्रास्तीति भाद्र । ^४भाद्रपदी अत्रास्तीति भाद्रपद । ^५भाद्रपदनमानि ॥ आश्विनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी आश्विनी । सा अत्रास्तीति आश्विन । ^६दीक्षितैरिष्यत इति इप । 'इपु इच्छायाम्' । ^७आश्वयुजी अत्रास्तीति आश्वयुज । आश्वयुजमासनामानि ॥ कार्तिकी अत्रास्तीति कार्तिक । कार्तिकिकश्च । ^८बाहुली अत्रास्तीति बाहुल । ^९ऊर्जमन्तमत्रास्तीति ऊर्ज । कार्तिकमासनामानि ॥ हिमेन हन्तीति हेमन्त^{१०} । हेमन्तः स्यात्तुनाम ॥ शीतेन गात्राणि शिनोति तन्करोतीति शिशिर । 'शिश् निशातने' । शिशिरऋतुनाम ॥ १७-१८ ॥

^१ प्रौष्ठपदायुक्ता पूर्णिमा प्रौष्ठपदा A ^२ प्रौष्ठपद W₁ ^३ भाद्रया युक्ता
K₃ U, W₂ ^४ पूर्णिमा B₂ D₂ ^५ भाद्रपदायुक्ता (पौर्णमासी U) भाद्रपदी B₂ K₃

⁶ D₂, K₁, K₃, K₅, U, W₁ add °मास° ⁷ B₂, W₂ omit दीक्षितै
⁸ अश्वयुग्युक्ता आश्वयुजी D₁ ⁹ बहुलायुक्ता पौर्णमासी बाहुली B₁, D₁, I, K₅
¹⁰ ऊर्कं बलमत्रेति ऊर्कं B₂ ¹¹ 'हन हिंसागत्यो' B₂, D₁

(पा.) स्यु—समा । भाद्रपदमासनामानि ॥ स्यादाश्विन—अपि । आश्वयुज-
 मासनामानि ॥ स्यात्तु—कार्तिकिक । कार्तिकमासनामानि ॥ हेमन्त । हेमन्तर्तुनाम ।
 शरदत्ययहिमागमादिशब्दा कविप्रयुक्ता । 'पतितमेव हिमागममङ्गिना वपुपि कान्तिहर
 शरदत्यये' । 'तपेन वर्षा शरदा हिमागमो वसन्तलक्ष्म्या शिशिर समेत्य च' ।
 (शिशु १ ६६) इत्यादि ॥ शिशिरोऽरित्रयाम् । शिशिर्तुनाम ॥ १७-१८ ॥

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म ऊष्मकः ।

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ॥ १९ ॥

(वि.) वस त इति—¹वसन्त्यस्मिन् ²सुरज वसन्त । 'वस निवासे' । पुष्पाणा
 समय पुष्पसमय । सुष्ठु रभते आहादन कर्तुमारभतेऽत्र सुरमि । 'रभ राभस्ये' ।
 वसन्तऋतुनामानि ॥ जल गिरतीति ग्रीष्म । 'गृ निगरणे' । ऊष्माण करोतीति
 ऊष्मक ⁴ । ⁵निदहाते जनोऽत्र निदाघ । 'दह भस्मीकरणे' । उष्णस्योपगम उष्णोपगम ।
 ओपति तापेनेति उष्ण । 'उप प्लुप दाहे' । ऊष्मण आगम ऊष्मागम । तपतीति
 तप । 'तप सतापे' । अकारान्तोऽयम् ⁶ । ग्रीष्मऋतुनामानि ॥ १९ ॥

¹ वसति D₂ ² सुखेन W₁, I adds यथा तथा ³ सुष्ठु रभितम् आहादक
 कर्तुं शीलमस्यास्तीति B₂ ⁴ D₁ adds 'दुष्टञ् करणे' ⁵ निदहति जनान् B₁.
⁶ सकारान्तश्च D₁

(पा.) वसन्ते—सुरमि । वसन्तर्तुनामानि ॥ ग्रीष्म—तप । अकारान्तोऽय
 तप । ग्रीष्मर्तुनामानि ॥ १९ ॥

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरत् स्त्रियाम् ।

पटमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ॥ २० ॥

(नि.) स्त्रियामिति—¹प्रवर्षतीति प्रावृट् । 'वृष सेचने' । ²अनुवर्षमस्तीति
 वर्षा । बहुवचनमेव ³स्त्रिया चर्तते । वर्षर्तुनामने ॥ शृणोति ⁴पट्ट जल च शरत् ।
 'श हिंसायाम्' । शरत्तुनाम ॥ अमी पट् मार्गादीनां मासानां युगैः युगैः मासे क्रमात्
⁵हेमन्तादिऋतवो भवन्ति ॥ २० ॥

¹ प्रपेण वर्पतीति B₂² आसु D₁, वृष्यन्ते आसु B₂³ स्त्रीलिङ्ग च B₂⁴ पङ्कजलानि B₂⁵ हेमन्तादय D₁, I

(पा.) स्त्रिया—वर्षा । वर्षर्तुनामानि । प्रावृषाशब्दोऽप्यस्ति । 'प्रावृषा तु जलार्णव' इति त्रिकाण्डशेष (प्र ६, श्लो ११५) ॥ अथ शरत् स्त्रियाम् । शरत्तुनाम । शरदाशब्दोऽप्यस्ति । 'कालप्रभात शरदा' इति त्रिकाण्डशेष (प्र ६, श्लो ११५) ॥ पङ्कमी—कमान् । हेमन्तादय पङ्कपि मार्गशीर्षादियुग्मक्रमेण ऋतुशब्दवाच्या पुलिङ्गा । यद्वा ऋतुशब्द पुलिङ्ग । ²कर्त्तिकादियुग्मकमान् व्यवस्था³ मा भूदिति मार्गग्रहणम् ॥२०॥

¹ कस्य विमात शरदा A, B₁² A₁ adds पूर्वं³ A₁ adds वैषम्य

सवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत् समाः ।

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवतः ॥ २१ ॥

(वि.) सवत्सर इति—¹सवसन्ति ऋतवोऽत्र सवत्सर । वत्सश्च । 'वस निवासे' । आप्यते ²अधिकमासेनेत्यद् । 'आप्ल व्याप्तौ' । अपो ददातीति वा । 'हुदाच् दाने' । जहाति क्रमेण ऋतूनि हि हायन । 'ओहाक् स्वागे' । जीर्यते ³जगद्रेति शरत् । 'श हिंसायाम्' । समय तीति 'जनान् समा । 'पम वैकृव्ये' । अथ शब्द स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्त । एकवचनान्तो वा । सवत्सरनामानि ॥ मानुषेण मासेन पैत्र अहोरात्र स्यात् । पितृणामथ पैत्र । मानुषेण वर्षेण दैवत अहोरात्र स्यात् । देवतानामथ दैवत ॥ २१ ॥

¹ वसन्तादिऋतवोऽत्र सम्यक् वसन्तीति B₂² अखिल° K₁, Y³ अङ्गमत्रेति B.⁴ जीवान् B₁, K₅, W₂

(पा.) सवत्सरो—समा । सवत्सरनामानि । अस्त्रीशब्दो हायनशब्दविशेषणम् । शरच्छब्दस्य, ¹समाशब्दसाहचर्यात् स्त्रीलिङ्गवैव । 'वर्षोऽस्त्री स्त्री शरत्समा' इति वैजयन्ती (प्र २४, श्लो ९१) । समाशब्दोऽस्मिन् शास्त्रे बहुप्रकृतिः । वामन लिङ्गानुशासनेऽप्येवमेवोक्तम् । 'बहुवचनं समा सिक्ता वर्षा थाप सुमनसो जलौकसो ऽप्सरस' इति (प्र १६, श्लो २३) ॥ मासेन—पैत्र । मानुषेण मासेन पितृणामहोरात्र । अत्र पक्षाभ्या दिवारात्रिविभाग ॥ वर्षेण दैवत । मानुषेण वर्षेण देवतानामहोरात्र स्यात् । अत्रायनाभ्या दिवारात्रिविभाग ॥ २१ ॥

¹ A₁ adds अस्त्रीशब्दसाहचर्यात् पुनपुसकलिङ्गताया प्राताया

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ नृणाम् ।

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥ २२ ॥

(वि.) दैवे इति—दैवे^१ द्वे युगसहस्रे ^२ब्राह्मः अहोरात्रः स्यात् । ब्रह्मणोऽयं ब्राह्म । तौ नृणां स्थितिक्षयात्मकौ कल्पौ भवतः । कल्पयति नृणां ^३नाशं करोतीति कल्पः । 'कृपू सामर्थ्ये' । दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः मन्वन्तरं भवति । मनोरन्तरं मन्वन्तरम् ॥ २२ ॥

^१ दैवयुगसहस्र A, B₂

^२ ब्रह्मणः U.

^३ नाशं A, B₁, W₂, अवकाश B₂.

^४ 'कल्प कलप्ती' A, D₂, K₅

(पा.) दैवे—ब्राह्मः । ^१दैवयुगमित्युक्ते मनुष्यचतुर्युगम् । ते युगे द्वे सहस्रे चेत् ब्रह्मणः अहोरात्रो भवति । अत्र कल्पाभ्यां ^२दिवारात्रिविभागः ॥ कल्पौ—नृणाम् । स्थितिक्षयात्मकौ कल्पौ भवतः । तावित्यनेन बुद्धिस्थदिवारात्र्योः परामर्शः ॥ मन्वन्तरं—एकसप्ततिः । चतुर्दशदलनस्य कल्पस्य एकैको ^३भागो मन्वन्तरं भवति । मानुषचतुर्युगं दिव्यं युगम् । तेषामेकाधिका सप्ततिः ॥ २२ ॥

^१ दिव्य° A₁

^२ अहोरात्र° B₂, B₁

^३ विभागो A₁.

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ।

अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा पापं किल्बिपकल्मषम् ॥ २३ ॥

कलुषं घृजिनैनोऽघमंहो दुरितदुष्कृतम् ।

स्वाद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ॥ २४ ॥

(प्रि.) संवर्त इति—संवर्तते क्षीयते जगदत्रेति संवर्तः । 'घृत्तु चर्तने' । ^१प्रलीयते जगदत्रेति प्रलयः । 'लीङ् श्रेपणे' । जगन्नाशः कल्प्यतेऽत्रेति कल्पः । 'कृपू^२ सामर्थ्ये' । क्षीयते जगदत्र क्षयः । 'त्रि क्षये' । कल्पस्यान्तः कल्पान्तः । संहारकालनामानि ॥ कल्पते ^३अस्मान् पङ्कः । 'अक्षरविपर्ययः । 'फपि चलने' । सभामध्ये ^४पच्यते वा । 'पचि विन्तारे' । पच्यते व्यक्तीप्रियते वा पङ्कः । 'पचि व्यक्तीप्ररणे' । पतति येन नरके पाप्मा । 'पल्ल गतौ' । पान्त्यग्मादिति वा पाप्मा । पापं च । 'पा रक्षणे' । पच्यते चित्रगुप्तेन गण्यते किल्बिपम् । पन्मपं कटुपं च । 'कल सग्न्याने' । कटुयति नरके वा कटुपम् । 'कल ऋल क्षेपे' । 'घञ्यते घृजिनम् । 'घृजी यर्जने' ।

नरकमेत्यनेनेति एन । 'इण् गतौ' । कर्त्तारमह्वत् इत्यघम् । 'अधि गत्याक्षेपे' ^६ ।
अहते नरमनेनेति अह । 'अहि गतौ' । दुष्टमेतीति दुरितम् ^९ । ^{१०}दुष्क्रियत इति
दुष्कृतम् । 'हुक्ञ् करणे' । पापनामानि ॥ ध्रियत इति ^{११}धर्म । पुणति शुभ करोतीति
पुण्यम् । 'पुण कर्मणि शुभे' । शुभेन ^{१२}श्रीयते श्रेय । 'श्रिञ् सेवाम्' । ^{१३}सुष्ट
क्रियते स्म सुकृतम् । अभिलपित चर्पतीति वृष । 'वृष सेचने' । पुण्यनामानि ॥ २३-४ ॥

^१ प्रलयत, 'ली द्रवीकरणे' B₁

^२ 'बलप बलती' A, B₁, T, W₁

^३ अस्मिन् W₂

^४ 'विपर्याय A, W₂

^५ A adds विस्तार्यते

^६ वृज्यते A

^७ अधो गमयति B₂

^८ 'अधि लधि गतौ' U

^९ D₁ adds 'इण् गतौ'

^{१०} दुष्क्रियत्वात् W₁

^{११} D₁, I, W₁ add 'धृ धरणे'

^{१२} श्रयते K₁

^{१३} सु K₁

(पा.) सर्वत प्रलय । मन्वन्तरान्ते जातावान्तरप्रलयनामनी ॥ कल्प — इत्यपि ।
महाप्रलयन मानि ॥ 'महाप्रलयकल्पात्तौ युगान्तो भूतसप्तव' इति वैजयन्ती (पृ २४,
श्लो ९४) ॥ अस्त्री—दुष्कृतम् । पापनामानि ॥ स्याद् धर्म—वृष । पुण्यनामानि ॥ २३ ४ ॥

मुत् प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः ।

स्यादानन्दधुरानन्दः शर्मसातसुखानि च ॥ २५ ॥

(प्रि.) मुदिति—^१मोदयतीति मुत् । ^२प्रमोदश्च । आमोदश्च । 'मुद हर्षे' ।
श्रीणातीति प्रीति । 'श्रीञ् 'तर्पणे कान्तौ च' । 'प्रमदयति हर्षयतीति प्रमद । 'मदी'
हर्षे' । हर्षयतेऽनेनेति हर्ष । 'हर्ष तुष्टौ' । आनन्दयतीति आनन्दधु । आनन्दश्च ।
'दुनदि समृद्धौ' । श्रूणाति दु खमिति शर्म । 'शृ हिंसायाम्' । स्यति दु ख सातम् ।
'पोऽन्तकर्मणि' । श्यति दु ख शातमिति वा पाठ । 'शो तनूकरणे' । शातिर्जा । 'शाम्यति
दुःखमनेनेति शान्तम् । 'शमु' उपशमे । अयमपि पाठ । शोभनानि खानि इन्द्रियाणि
^३अस्मितिति सुखम् । सतोपनामानि ॥ २५ ॥

^१ K₂ omits 3 lines

^२ मोदश्च B₁, K₂, W₂, Y

^३ श्रीणने I, K₁

^४ प्रवर्षेण मदयति D₁

^५ 'मदी हर्षेऽनेनयो' K₂

^६ शान्तमिति पाठे I

^७ उपरगे

W₂, I, उपशमने K₂, W₁

^८ अनेन T

(पा.) मुत् प्रीति — सुखानि च । शर्मसाहचर्यात् शातम् । 'शित' शात च
निशिते कृशे शात च शर्मणि' इति विश्वप्रकाशिका (पृ ५७, श्लो ९) । सुखसाहचर्यान्
'सातम् । 'सूति साततता' तु सा' इति देवीशतकम् । एतानि सुखनामानि ॥ २५ ॥

^१ निशिते शितं कृशे शात A;

^२ B₂ adds च

^३ पृतिशतौ (श्लो० ९२)

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ।

भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ॥ २६ ॥

शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ।

(वि.) श्व.श्रेयसमिति—श्वः आगामि श्रेयोऽत्र श्वःश्रेयसम् ।^१ अरिष्टं शिनोति तनूकरोतीति शिवम् । 'शिब् २निशाने' । भन्दते ३भद्रम् । 'भदि कल्याणे' । कल्यं नीरुजत्वमणति कल्याणम् । 'अण ४शब्दे' । ५मङ्गति सुखं लातीति मङ्गलम् । 'मगि गतौ' । 'ला दाने' । शोभते शुभम् । ६'शुभ दीप्तौ' । भवतीति भावुकम्^७ । प्रशस्तो भवोऽत्र भविकम् । भवनाहं ८भव्यम् । कुत्सितं श्यतीति कुशलम् । कुशान् लातीति^९ वा । 'शो तनूकरणे' । क्षिणोति १०'क्षेममिति क्षेमम् । 'क्षिणु हिंसायाम्' । शस्यते स्मेति^{११} शस्तम् । 'शंसु स्तुतौ' । शुभनामानि ॥ पापपुण्यसुखादिशब्दाः द्रव्ये गुणिनि त्रिषु वर्तन्ते ॥ २६ ॥

^१ अनिष्टं A. ^२ निशातने A, B₁, T, W₁. ^३ भं बन्धं दत्ते B₁. ^४ गतौ A, B₁, T. ^५ मङ्गल A, B₁, T; मङ्गतीति मङ्गं D₁. ^६ 'शुभ शुभ शोभने' I, U, W₁.
^७ D₁ adds 'भू सत्तायाम्'. ^८ भवितुं योग्यम् B₂. ^९ 'ला आदाने' D₁. ^{१०} अशुभ W₁. ^{११} अस्मिन् K₁.

(पा.) श्व.श्रेयसं—भव्यम् । शुभनामानि ॥ कुशलं—शस्तं च । क्षेमनामानि ॥

अथ—सुखादि च । पापपुण्यशब्दाः सुखादिशब्दाश्च द्रव्ये त्रिलिङ्गा भवन्ति । 'पापा क्रतुमती कन्या पापो राजाप्यरक्षकः' । पापप्रहणमर्थपरमिति^१ कतिचित् कथयन्ति । दुःकृतोऽयं व्यापारः । कल्मषोऽयममेध्याहारः^२ । पुण्यं तीर्थमिदम् । पुण्या नदी । पुण्योऽयमाश्रमः । 'सुखं कामिकुलं द्रव्यात् सुखो वासः सहात्मव्या' । सुखादय. स्वार्थ-प्रधानाश्चेन्निलिङ्गा एव । दारिद्र्येऽपि धनित्वेऽपि वश. परिजनः सुखम् ॥ २६ ॥

^१ प्रधानं A₁. ^२ आहारः A₁.

मतद्विक्रा मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतद्भजौ ॥ २७ ॥

प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः ।

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ॥ २८ ॥

(वि.) मतद्विकेति—मतद्विक्रा, मचर्चिका, प्रकाण्डम् अस्त्री, उद्धः, तद्भजः, अमूनि प्रशस्तवाचकानि^१ । अश्वमतद्विक्रा प्रशस्ताश्च इत्यर्थः^२ । प्रशस्तः पुरुषः पुरुष-

तल्लज । शुभमेत्यनेन ^३अय । शुभावहविधिनाम ॥ देवस्येद दैवम् । शुभाशुभ दिशतीति दिष्टम् । 'दिश अतिसर्जने' । 'भगस्य ऐश्वर्यस्येद भागम् । भागमेव भागधेयम् । भजनीय ^५भाग्यम् । 'भज सेवयाम्' । नियम्यतेऽनया पुरुष इति नियति । 'यम उपरमे' । विधीयते प्रेर्यतेऽनेन विधि ^७ । अय पुमान् । 'शुभाशुभफलनिमित्तदैवनामानि ^९ ॥ २७-८ ॥

^१ निरस्तावयवान्वेतानि W₁ ^२ ब्राह्मणमचञ्चिका प्रशस्तो ब्राह्मण । गोप्रकाण्ड प्रशस्ता गौ B₁, K₅, W₂, Y, गजोद् प्रशस्तो गज इत्यर्थ । पुरुषतल्लज इति नित्यसमास W₁, कुमारीतल्लज प्रशस्ता कुमारीत्यादि W₂ ^३ I, W₁ add 'इण् गती' . ^४ भजति ऐश्वर्यमनेन भग B₁, K₅, Y ^५ भागोऽत्रास्तीति वा B₁, K₅, U, Y ^६ 'यम उपरमने D₁ ^७ D₁, I add 'डुधाञ् धारणपोषणयो' ^८ °फलप्रद° B₂ ^९ 'देवनिमित्ताना W₂

(पा.) मतल्लिका—अमुनि । मतल्लिकादीनि पदानि प्रशस्तवाचकानि^१ भवन्ति ।

यस्य कस्यचिद्विशेषणानि सन्त्यपि आविष्टल्लिङ्गान्येव । अन्यो मतल्लिका अश्वमतल्लिका । प्रशस्ताश्च इत्यर्थ । गोप्रकाण्डम् । पुरुषतल्लज । प्रशस्तपुरुष इत्यर्थ । पुरुषमतल्लिका इत्यादि । प्रकाण्डमस्त्री । 'प्रकाण्डोऽस्त्री पुमानुद्' इति ^२त्रिकाण्डशेष ॥ अय —विधि । शुभावहदैवम् अय इत्युच्यते^३ ॥ दैव—विधि । दैवनामानि ॥ 'भविष्यं भवितव्यं च' । एते च । भागधेयशब्दव्युत्पत्त्या भागशब्दसिद्धि ॥ २७-८ ॥

^१ नामानि B₃ ^२ मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते ^३ A₁ adds तद्विपरीत अनय । तदुभयात्मकोऽय नय

हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम् ।

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ॥ २९ ॥

(घि.) हेतुरिति—हिनोति वर्धते^१ हेतु ^२ । 'हि गतौ वृद्धौ च' । कार्यतेऽनेन कारणम्^३ । बीज्यतेऽनेन^४ बीजम् । 'बीज रोहणे' । निमित्तनामानि ॥ ^५निधीयते निदानम् । 'दाण् दाने' । 'मूलनिमित्तनाम ॥ क्षीयत इति क्षेत्रम् । 'क्षि निवासगत्यो' 'क्षि क्षये' वा घातु । क्षेत्रं शरीरं जानातीति क्षेत्रज्ञ । 'ज्ञा अवबोधने' । अत्ति स्वकृत शुभाशुभम्^७ आत्मा । 'अद् भक्षणे' । अतति शरीरेषु ^८सवसतीति वा । 'अत सातत्यगमने' । पुरि देहे सीदति^९ तिष्ठतीति पुरुष । 'पट्टल विशरणगत्यनसादनेषु' । देहादिक पिपतीति वा । 'पृ पालनपूरणयो' । अहप्रत्ययस्य विपयिणो जीवात्मनो^{१०} नामानि ॥ प्रधत्ते ^{११}सर्वं प्रधानम्^{१२} । पृथक् क्रियते ^{१३}आत्मन इति वा । प्रारम्भ ^{१४} क्रियतेऽनया प्रकृति । प्रकृतिनाम ॥ २९ ॥

¹ B₂ adds अनेनेति ² अय पुलिङ्ग D₁, I ³ D₁ adds 'डुकृञ् करणे'
⁴ B₁, K₅ add साध्य प्राप्यते, विव्यते D₁ ⁵ नितरा दीयते B₂ ⁶ एतनु मूल
कारणनाम D₂ I आदिकारण^० D₁ ⁷ A adds कर्म ⁸ समरति K₅ ⁹ शेते वसतीति
वा W₁, Y, शरीरे for देहे in B₁ ¹⁰ क्षेत्रज्ञस्य D₂ ¹¹ सत्य A, B₁, T
¹² 'डुधाञ् धारणपोषणयो' A ¹³ आत्मा I, W₁ ¹⁴ प्रारम्भा क्रियन्ते A, B₁, T,
B₂ Y add 'डुकृञ् करणे'

(पा.) हेतुर्ना—वीजम् । कारणनामानि ॥ निदान त्वादिकारणम् । आदिकारण
निदान स्यात् ॥ क्षेत्रज्ञ—पुरुष । आत्मतत्त्वनामानि ॥ प्रधान—स्त्रियाम् । प्रकृतितत्त्व-
नामानि ॥ २९ ॥

विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ।

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ॥ ३० ॥

(प्रि.) विशेष इति—¹अविकृतौ तिष्ठतीत्यवस्था । 'प्रा गतिनिवृत्तौ' । कालकृत-
यौवनादिविशेषनाम ॥ सतो भाव सत्त्वम् । प्रकाशज्ञानहेतु । ²रागात्मनि दु खहेतुत्वात्
रज । ताम्यत्यनेन तम । 'तमु ग्लानौ' । गुणाभिधानप्रकृतिधर्मनामानि ॥ जन्यतेऽनेन
जनु । सान्तोऽयम्³ । जनन च । जन्म च । जनिश्च⁴ । 'जनी प्रादुर्भावे' ।
⁵उत्पत्स्यते इत्युत्पत्ति । 'पद्ल गतौ' । उद्भवतीत्युद्भव । 'भू सत्तायाम्' । जन्म-
नामानि ॥ ३० ॥

¹ अविकृतौ Y ² रागात्मापि B₂ ³ सान्तमिद पदम् B₂ ⁴ जनिशब्द
स्त्रीलिङ्गे B₂ ⁵ उत्पद्यते K₂

(पा.) विशेष कालिकोऽवस्था । कालकृतविशेषोऽवस्था स्यात् । धात्यजरादि ॥
गुणा—तम । सत्त्वरजस्तमासि प्रकृतिगुणा इत्युच्यन्ते ॥ जनु—उद्भव । जन्मनामानि ।
जनिश्चोऽर्धर्चादिपाठादुत्पत्तिरिङ्गभागुद्भवलिङ्गभाक् च भवति । उभयत्रोदाहरणम्—

'कर्त्रादिना जनिरिय च न युक्तरूपा' ।

'तस्या वा जनिरस्तु मातरवमा जीवस्य मा जीवतो

भूयाद्वा जननि किमम्ब जनिना जन्तोर्वृथा जन्मन' ।

इति । अनुत्तम्—'ससाररूवाजव जव (?)' । ससारनामानि ॥ ३० ॥

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ।

जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ॥ ३१ ॥

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं ह्यन्मानसं मनः ॥

इति कालवर्गः

(वि.) प्राणीति—प्राणोऽस्यास्तीति प्राणी । चेततीति चेतन । ‘चिती सज्ञाने’ । जन्मास्यास्तीति जन्मी । जायते जन्तु । जन्युश्च । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । शरीरमस्यास्तीति शरीरी । प्राणिनामानि ॥ जायते जाति । जात च । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । समानस्य भाव सामान्यम् । जातिनामानि ॥ व्यव्यत इति व्यक्ति । प्रथगात्मनो भाव पृथगात्मता । व्यक्तिनामनी ॥ चेतयतेऽनेन चित्तम् । चेतश्च । ‘चिती सज्ञाने’ । ‘चिच्चिन्तायाम्’ । ^१विषयै ह्यियते हृदयम् । ^२हृच्च । ‘हृच् हरणे’ । ^३शोभनोऽन्तो यस्य स्वान्तम् । स्वनतीति वा स्वान्तम् । ‘स्वन शब्दे’ । मन एव मानसम् । ^४मन्यतेऽनेन मन । ‘मन ज्ञाने’ । मनोनामानि ॥ ३१ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविष्टौ कालवर्ग

^१ विषययु K₂

^२ विषयै ह्यियत हृत् Y

^३ शोभनमत् K₁, K₂ K₃, W₁

^४ मन्यते मन A, B₁, T

(पा.) प्राणी—शरीरिण । प्राणिनामानि ॥ जाति—सामान्यम् । जातिनामानि ॥ व्यक्तिस्तु पृथगात्मता । व्यक्तिनामनी ॥ चित्त—मन । अन्त करणनामानि ॥ ‘स्वान्तमास्वनित चित्त चेतोऽन्त करण मन’ इति धनजय ॥ ३१ ॥

इति श्रीवत्स^१नृसिंहसूरिसुतमङ्गिनाथसूरिविरचितेऽमरपदपरिजाते कालवर्ग

^१ नरसिंह A₁

५. धीवर्गः

बुद्धिर्मनीषा धिपणा धीः प्रज्ञा शोभुधी मतिः ।

प्रेक्षोपलब्धिश्चित् सवित् प्रतिपञ्जसिचेतनाः ॥ १ ॥

धीर्धारणावती मेधा संकल्प. कर्म मानसम् ।
(अवधानं समाधानं प्रणिधान तथैव च ।)

(वि.) बुद्धिरिति—बुध्यतेऽनया बुद्धि । ‘बुध अवगमने’ । मन्यते मनीषा ।
‘मन ज्ञाने’ । ¹मनस ईपावत् लाङ्गलदण्डवत् सन्धाद्वा । धृष्णोतीति धिपणा ।
‘विधृषा प्रागल्भ्ये’ । ध्यायतेऽनया धी । ‘धै चिन्तायाम्’ । प्रज्ञायतेऽनया प्रज्ञा ।
‘ज्ञा अवबोधने’ । शेष मोह मुष्णातीति शेमुषी । ‘मुप स्तेये’ । मन्यतेऽनयेति² मति ।
‘मन ज्ञाने’ । ³प्रेक्षते यया प्रेक्षा । ‘ईक्ष दर्शने’ । उपलभ्यतेऽनयेति⁴ उपलब्धि ।
‘डुलभम् प्राप्तौ’ । चेतन्यनयेति ‘चित् । ‘चिती सज्ञाने’ । अनया सम्यग्वेत्तीति
सचित् । ‘विद् ज्ञाने’ । प्रतिपद्यतेऽनया प्रतिपत् । ‘पद्ल गतौ’ । ज्ञायतेऽनया ज्ञप्ति ।
‘ज्ञा अवबोधने’ । चेतयतेऽनया चेतना । बुद्धिनामानि ॥ मेधते सर्वमनुभूतमस्यामिति
मेधा । ‘मेधृ सगमे’ । ⁵स्मृतिमद्बुद्धिनाम ॥ सम्यक् कल्प्यतेऽनेनेति⁶ सकल्प ।
‘⁷कृषू सामर्थ्ये’ । मानसव्यापारनाम ॥ १ ॥

¹ मनस ईपा D₂ K₁, K₂ ² A, B₁, T omat अनया ³ प्रेक्ष्यते B₁, W₂
⁴ यया B₂ D₂, I, K₁, K₂, W₁ ⁵ चेतयते यया B₂, D₂, K₁, Y ⁶ अतिबुद्धिनाम
B₁, W₂ ⁷ कल्प्यते D₁, D₂ W₂ कल्पते A, B₁, T ⁸ इदमहं कुर्यामिति मनसो
व्यापार सकल्प D₁ ⁹ ‘कल्प कल्पौ’ A, T, W₁

(पा.) बुद्धिर्मनीषा—शेमुषी । तालव्यादि । मति—चेतना । बुद्धिनामानि ।
‘प्रतिभोपलभा पण्डा’ । एतानि च ॥ धी—मेधा । धारणगुणयुक्ता धीर्मेधा स्यात् ।

‘पोढा धीस्तत्त्वधी पण्डा मेधा धीर्धारणक्षमा ।
उद्वापोहक्षमा चार्वा गृहीतिर्ग्रहणक्षमा ॥
शुश्रूषा बहुला श्रौती श्रवणज्ञा तु चत्वरी ॥’

इति पण्डिबुद्धिना मध्ये एका ॥ संकल्प कर्म मानसम् । मानसव्यापार सकल्प ॥ १ ॥

चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥

(विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते ।)

अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु सशयः ।

संदेहद्वापरौ चाथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥

(वि.) चित्ताभोग इति—चित्तस्य आभोग ^१परिपूर्णता चित्ताभोग । मनसि करोतीति मनस्कार । मन परिपूर्णतानाम ॥ चर्चयतेऽनया चर्चा । ‘चर्च अध्ययने’ । ^२सरयायतेऽनयेति सख्या । ‘ख्या प्रकथने’ । विचारयतेऽनया विचारणा^३ । परामर्श-नामानि ॥ अध्याहरतीति अध्याहार । ‘हृञ् हरणे’ । ^४तरन्त्यनेन सशयविपर्ययाविति तर्क । ‘तृ पुनवतरणयो’ । ऊच्यते अनेनेति ऊह । ‘ऊह वितर्के’ । युक्तिप्रज्ञानामानि ॥ विचिकित्सतीति^५ विचिकित्सा । ‘कित् निवासे रोगापनयने च’ । ^६उभयकोटौ सशेते इति सशय । ‘शीङ् स्वप्ने’ । सदेग्धि^७ सम्यह् वध्नातीति सदेह । ‘दिह उपचये’ । स्थानुर्वा पुरुषो वेति द्वौ पक्षौ परौ ^८प्रधानभूतावस्मिन्निति द्वापर । सदेहनामानि ॥ पुरुष सदेहाभाव^९ नितरा ^{१०}नयतीति निर्णय । ‘णीञ् प्रापणे’ । निश्चिनोतीति निश्चय । ‘चिञ् चयने’ । ^{११}इदमित्थमिति बुद्धिनामनी ॥ २-३ ॥

^१ पूरुणता K₂ ^२ सम्यक् ख्यायते B₂ ^३ Y adds ‘विचिर् पृथग्भावे’ ^४ तरति K₁ K₂ W₁ ^५ विविध स्थापयितुमिच्छति B₂ ^६ उभयो रूपयो B₁ ^७ सदिग्धे W₂ ^८ प्रसक्तौ B₂ ^९ सदेहभाव K₁ ^{१०} निर्णयति A ^{११} निश्चितबुद्धिनामानि B₁

(पा.) चित्ताभोगो मनस्कार । चित्ताभोगश्चित्तयत्न । ‘आभोगो यत्नपूर्णता’ इति वैजयन्ती (पृ २३९, श्लो ७) । स मनस्कार स्यात् । स मनस्कार मनसि कारमि त्युभयथा ^१कथयन्ति ॥ चर्चा—विचारणा । मीमासानामानि ॥ ‘मीमासा स्याद् विचारणा’ इति हल्लयुध (अ मा १ १०) ॥ अध्याहार—ऊह । ‘तर्कनामानि ॥ विचिकित्सा—द्वापरौ च । सशयनामानि । ‘वितर्को विशय शङ्का’ । एतानि च ॥ अथ—निश्चयौ । निश्चयनामनी ॥ ‘निर्धारणा परिच्छित्ति’ । एते च ॥ २-३ ॥

^१ वदति B₂

^२ तर्कस्य A₁

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।

समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥ ४ ॥

(वि.) मिथ्येति—मिथ्या चासौ दृष्टिश्च मिथ्यादृष्टि । नास्ति परलोक इति मतिर्यस्य स नास्तिक । तस्य भावो नास्तिकता । परलोकाभावबुद्धिनामनी ॥ व्यापाद्यते ऽनेनेति ^१व्यापाद् । ‘पद गतौ’ । द्रोहस्य चिन्तन द्रोहचिन्तनम् । मिथ्यासाचिन्तानामनी ॥ सिद्ध अन्तो नेश्चयोऽत्र सिद्धात् । राद्ध^२ अन्तो यत्स्य राद्धात्^३ । निर्णयविशेष नामनी ॥ भ्राम्यतेऽनयेति भ्रान्ति । भ्रमश्च । ‘भ्रमु चलने’ । ‘भ्रमु अनवस्थाने’ इति वा धातु । मिथ्या चासौ मतिश्च मिथ्यामति । ^४अतस्मिन् तद्बुद्धिनामानि ॥ ४ ॥

¹ विशेषेण आपद् क्रियतेऽस्मिन्निति B₂ ² W₁ adds सिद्ध . ³ K₃ adds
निश्चय ⁴ B₂ adds 'राध संसिद्धौ' ⁵ भ्रमनामानि B₂, °तदिति रुदि° W₂

(पा.) मिध्यान्ष्टिर्नास्तिऋता । नास्तिऋतनामनी ॥ व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।
¹द्रोहचिन्तानाम ॥ समौ—राद्धान्तौ । स्थिरपक्षनामनी ॥ भ्रान्ति—भ्रम । ²अयथार्थ-
ज्ञाननामानि ॥ 'सक्तेस्तु समय' । देवदत्तटिक्थादिव्यवहारनामनी । 'अथाप्रतिपत्ति-
र्विहस्तता' । इतिकर्तव्यतावैकल्यानामनी ।

'स्नाता तिष्ठति मण्डलाधिपसुता वारोऽङ्गराजस्वसु-
र्धूते रात्रिरिय जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य³ च ।
इत्यन्त पुरसुन्दरीपरिजनैर्विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्रा स्थिता नाडिका ॥'^{*}

इति ॥ ४ ॥

¹व्यापाद इत्युच्यते A₁ ² रज्जौ सर्पग्रह, सर्पे रज्जुबुद्धि इत्यादिनाम A₁
³ अधुना B₃
* Quoted in *alamkara* works with कुन्तलेश्वर for मण्डलाधिप

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ।

अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

(वि.) सविदिति—सविद्यतेऽनया सवित् । 'विद् ज्ञाने' । ¹आगमन
सवेदनम् आगू । ऊकारान्त । आगुरते वा आगू । 'गुरी उद्यमने' । रेफान्त स्त्रीलिङ्ग ।
प्रतिज्ञायतेऽनेन ²प्रतिज्ञानम् । नियम्यते ³नियम । 'यम उपरमे' । ⁴आश्रुणोती-
त्याश्रय । ⁵सश्रवश्च । प्रतिश्रवश्च । 'श्रु श्रवणे' । ⁶अङ्गीकरणमङ्गीकार । अभ्युपगमनम्
⁷अभ्युपगम । समाधीयते ⁸समाधि । 'डुधाब् धारणपोषणयो' । सप्रतिपत्ति-
नामानि⁹ ॥ ५ ॥

¹ आगम A, B₁, T, आगत D₁ प्रतिज्ञानिर्वर्तनपर्यन्त वा क्रिया B₂ ² यस्मिन्
प्रतिज्ञानाति तत् B₂ W₁ add: 'श अवबोधने' ³ यस्मिन् नितरा यम्यतेऽनेन
इतरव्यापार इति B₂ ⁴ B₂ adds सम-तात्. ⁵ संश्रुणोतीति Y ⁶ अङ्गीकरोति
यस्मिन् विषये, 'डुकृब् करणे' B₂ ⁷ यस्मिन् विषयेऽभ्युपगम्यते स, 'गम्ल गती', प्रति-
श्रुणोतीति प्रतिश्रव, घातु पूर्ववत् B₂ ⁸ यस्मिन् तत्रत्यधर्म B₂ ⁹ संमति° B₂.

(पा.) सविदागू. । आगूरिति ^१पक्षे रेफान्तरस्त्रीलिङ्ग, उक्तरान्तो वा ॥
प्रतिज्ञानम् । पुनर्ज्ञाननामानि ॥ नियम—समाधय । अङ्गीकारनामानि ॥ ५ ॥

^१ A, add: अत्र संवित् आगू सविदागूरिति विकल्पयन्ति

मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञान शिल्पशास्त्रयोः ।
मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥
मोक्षेऽपवर्गोऽद्याज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ।

(नि.) मोक्ष इति—ज्ञायतेऽनेन ज्ञानम् । 'ज्ञा अवबोधने' । मोक्षबुद्धिनाम ॥
^१विरूप ज्ञान विज्ञानम् । ^२शिल्पशास्त्रादिवुद्धिनाम ॥ आत्मन पाशाभ्या ^३मुक्तत्वं मुक्ति ।
आत्मानं 'पाशेभ्यो मोचयतीति वा । 'मुच्छ मोक्षणे' । कैवल्यवशा ^५कैवल्यम् ।
निर्याति 'निष्प्रपञ्च गच्छत्यस्मिन्निति निर्वाणम् । निचान्ति सर्वाणि कर्माणि अत्रेति वा ।
'वा गतिगन्धनयो' । अतिशयेन प्रशस्य ^७श्रेय । निश्चित श्रेयोऽत्र निश्रेयसम् । नास्ति मृत
मरणमस्मिन्निति अमृतम् । आत्मान पाशेभ्यो मोचयतीति मोक्ष । 'मोक्षते वा अस्मान्
मोक्ष । 'मोक्ष निरसने' । पाशेभ्योऽपवर्जनम् ^९अपवर्ग । 'वृजी वर्जने' । मोक्ष-
नामानि ॥ विरुद्ध ज्ञानम् ^{१०}अज्ञानम् । विरुद्धा ^{११}विद्या अविद्या । अहमित्यव्ययम् ।
अहमिति मति अहमति । अनात्मनि देहादायहबुद्धिनामानि ^{१२} ॥ ६ ॥

^१ ज्ञायतेऽनेन D₂ I, K₁, W₁, विशेषेण ज्ञायते B₂ Y ^२ बिलि^० A, D₁.
^३ मोचन W₁ ^४ पापेभ्यो D₁, I ^५ केवल्यवशाया यो माय B₂ ^६ नि स्पृहो
यो गच्छति W₂ ^७ प्रशस्यतेतरा W₂, Y ^८ मोक्षयतेऽस्मिन् B₁, K₃ ^९ अपवर्जते
B₂ I, K₃ ^{१०} वर्जित A, B₁, D₁ ^{११} W₂ adds असिन्निति ^{१२} विरुध्यतेऽनया B₁
^{१२} अहमिति Y

(पा.) मोक्ष धीर्ज्ञानम् । मोक्षविषया धी बुद्धिर्ज्ञानं स्यात् ॥ अन्यत्र—
शास्त्रयो । तदतिरिक्तकलाशास्त्रविषया^१ बुद्धिर्विज्ञानं स्यात् ॥ मुक्ति—अपवर्ग ।
मोक्षनामानि ॥ अथाज्ञानम्—स्त्रियाम् । विषयेन्द्रियादौ आत्मबुद्धिनामानि ॥ ६ ॥

^१ °कल्पविषया A₁

रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥
गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीक विषयीन्द्रियम् ।
कर्मेन्द्रियं तु पादवादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

(वि.) रूपमिति—रूप्यते चक्षुषा निरूप्यते रूपम् । 'रूप' रूपक्रियायाम् ।
 शप ददातीति शब्द । 'शप आक्रोशे' । ग गमन धयतीति गन्ध । 'घेद् पाने' ।
 गन्ध्यतेऽनेनेति वा । 'गन्ध अर्दने' । रस्यतेऽनेनेति रस । 'रस आस्वादने' ।
 स्पृश्यते स्पर्श । 'स्पृश सस्पर्शने' । अमी पञ्च विषयगोचरेन्द्रियार्थनामानो भवन्ति ॥
 'विसिन्वन्ति वध्नन्ति स्वानुभवाय पुरुष विषया । 'पिञ् वन्धने' । गान् इन्द्रियाणि
 चरन्त्यत्र गोचरा । 'चर गतिभक्षणयो' । 'इन्द्रियैरर्ध्यन्त इति इन्द्रियार्था । 'अर्थ
 उपयाच्ञायाम्' । हृष्यतीति हृषीकम् । 'हृष तुष्टौ' । विषयोऽस्यास्तीति विषयि ।
 'इन्द्रस्य आत्मनो लिङ्गम् इन्द्रियम् । इन्द्रियनामानि ॥ कर्मण साधनम् इन्द्रियं
 कर्मेन्द्रियम् । पायुवाक्पाणिपादोपस्थनामानि ॥ धिय साधनमिन्द्रिय धीन्द्रियम्' । 'नेत्र-
 घ्राणरसनत्वक्श्रोत्रपञ्चकस्य नामानि ॥ मनस्तूभयात्मकम् ॥ ७-८ ॥

¹ निरूपणे K₂ Y ² श सुरा पातीति शप्, त A, शप सुराकारण श्रवणादिक
 ददातीति शब्द B₂ D₁, I add 'दा दाने' ³ 'रसोऽनेन D₂, I ⁴ विपिन्वन्ति
 D₂ I, T, W₂ ⁵ K₂ adds यन्ति ⁶ W₁ adds तनो ⁷ मनोनेत्रादि W₂
⁸ 'रसना' Y

(पा.) रूप—इन्द्रियार्थाश्च । 'रूपादीना पञ्चाना नामानि ॥ हृषीक—इन्द्रियम् ।
 इन्द्रियसामान्यनामानि । पूरार्परसाहचर्याद् विषयिशब्दो नपुसक ।

'विषयी राज्ञि कन्दर्प विषयस्थजने च² ना ।
 अर्थवद्विषयोपेत इन्द्रिये तु नपुसकम् ॥'³

इति वैजयन्ती (पृ २२३, श्लो ७५ ६) ॥ कर्मन्द्रिय—धीन्द्रियम् । पायूपस्थपाणि
 पादवाच³ पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । 'नेत्रश्रोत्रजिह्वाघ्राणत्वच पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । काकाक्षि-
 न्यायान्मन कर्मेन्द्रिय बुद्धीन्द्रिय च भवति ॥ ७-८ ॥

¹ रूपादय पञ्च विषयशब्दाव्या A₁ ² अपि वा A₁, B₁ ³ वाचा A₁
⁴ चक्षु ° B₂

तुवरस्तु कपायोऽस्त्री मधुरो लवणः कटुः ।

तिक्तोऽम्बलश्च रसाः पुंसि तद्वत्सु पडमी त्रिषु ॥ ९ ॥

(वि.) तुवर इति—'तौति 'हृदयमिति तुवर । 'तु गतिवृद्धिर्हिसामु'³ । कपति
 पित्तमिति कपाय । 'कप हिंसायाम्' । खदिरादिरसनामनी⁴ ॥ मधु माधुर्यम् अस्यास्तीति
 'मधुर । इक्ष्वादिरसनाम ॥ लुनाति 'वात लवण । 'लूद् छेदने' । सैन्धवादिरसनाम ॥

कटति प्रिमिविपादि गच्छत्यनेन कटु । 'कटी गतौ' । शुण्ठ्यादिरसनाम ॥ 'श्रेष्माण
तेजयतीति तित्त । 'तिज निशाने' । निम्बादिरसनाम ॥ वातममति रुजतीत्यम्ल ।
अम्ल इति वा पाठ । 'अम रोगे' । अम्वते 'मुरपशब्दहेतुर्भवतीति अम्ल । 'अवि
शब्दे' । जम्बीरादिरसनाम ॥ अमी पङ् गुणेषु पुसि, तद्वत्सु¹⁰ विशेष्येषु त्रिपु
वर्तन्ते ॥ ९ ॥

¹ तवीति A ² रसनेन्द्रिय U ³ 'तु वृद्धिर्हिसयो' A, B₁, T
⁴ U, W₂ add °जय° ⁵ मग्नति वात A, B₁ ⁶ पातु B₁ ⁷ श्रेष्मादि B₁
⁸ निशाने I, K₁, Y ⁹ तद्गुण्येन वाताधिक्यवशात् आनोशादिशब्द करोतीति बाहट-
शास्त्रप्रसिद्धि B₂ ¹⁰ W₂ adds गुणेषु

(पा.) तुवरसु—रसा । अत्राद्ये द्वे अपक्वाडिमादिरसनामनी । 'योगरूपेरु' ॥
मधुर इक्ष्वादिरसनाम । 'तीपिपेरु' ॥ लघण सैन्धवादिरसनाम । 'उत्पुपेरु' ॥ कटु
शुण्ठ्यादिरसनाम । 'कारमुपेरु' ॥ तिक्तो निम्बादिरसनाम । 'चैदुपेरु' ॥ आम्ल ।
अम्ल इति वा पाठ । 'जम्बीरादिरसनाम । 'पुलसु' ॥ एते रसशब्दवाच्या पुसि ॥
तद्वत्सु पडमी त्रिपु । पडमी इत्यनेन वषायशब्द विना रसवत्सु त्रिलिङ्गा । तुवरा
हरीतकी । मधुर क्षीरम् । इत्यादि ॥ ९ ॥

¹ चिञ्चादि° B₁ B₂

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

आमोदः सोऽतिनिर्हारी वाच्यलिङ्गत्वमा गुणात् ॥ १० ॥

(नि.) विमर्दोत्थे इति—सुरमिमाल्यगधादिसमर्षदुत्पन्ने¹ जनमनोहरे गन्धे
परिमल स्यात् । ²परिमल इति परिमल । 'मल मल धारणे' । आ समन्तात् मोदयती
त्यामोद । 'मुद ह्य' । दूरव्यापि मनोहारिपरिमलनाम ॥ वाच्यलिङ्गत्वमा गुणात् ।
गुणवाचिशुद्धशब्दपर्यन्त वाच्यलिङ्गता⁵ भवति ॥ १० ॥

¹ °उत्पन्ने W₂ ² परित मल इति B₂ ³ मोदतेऽनेन A, B₁, T
⁴ 'मनोहार° D W₂ ⁵ स्यात् D₂

(पा.) विमर्दोत्थे—जनमनोहरे । माल्यसमर्षोत्पन्नमनोज्ञगन्धनाम¹ ॥ आमोद
सोऽतिनिर्हारी । ²दूरव्यापिपरिमलनाम ॥ 'आमोदो वापि पद्मस' ॥ वाच्यलिङ्गत्वमा
गुणात् । गुणवचनशुद्धशब्दावधि इत पर वक्ष्यमाणा शब्दा वाच्यलिङ्गा भवन्ति ॥ १० ॥

१ गन्धे च परिमलशब्दो वर्तते । परिमलो मलयजस्य A₁ २ A₁ adds अतिनिर्हारी
गन्ध आमोद स्यात्

समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिघ्राणतर्पणः ।

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी सुखवासनः ॥ ११ ॥

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्त्र स्यादामगन्धि यत् ।

(वि.) समाकर्षीति—^१समाकर्षति चित्तमाकर्षतीति समाकर्षी । ‘कृप विलेखने’ । निर्हरति आकर्षत्यवश्य चित्तमिति निर्हारी^२ । सम्यगाकर्षणशीलकर्षूरादि-
गन्धद्रव्यनाम ॥ ^३तर्पयितु सुष्ठु रभते आरभते सुरभि । ‘रभ राभस्ये’ । ^४घ्राणतर्पण
गन्धद्रव्यनाम ॥ शोभनो गन्धो यस्य सुगन्धि । अपेक्षितगन्धवद्वस्तुनाम ॥ आमोदो
ऽस्वास्तीति आमोदी । मुख वासयतीति मुखवासन । मुखवासनयोग्ययक्षकर्दमादेर्नाम^५ ॥
दुर्गन्धोऽस्यास्तीति दुर्गन्धि । ‘पूतिगन्धोऽस्यास्तीति पूतिगन्धि । दुर्गन्ध इति घा पाठ ।
दुष्टगन्धिनामानि ॥ विस्त्रयति^७ विस्त्रम् । ‘विस उत्सर्ग’ । आमगन्धिनो नाम ॥ ११ ॥

^१ समाकर्षुं शीलमस्य B₂ ^२ हृजू हरणे’ D₁ ^३ कर्षयितु K₁ W₂
^४ घ्राण घ्राणद्रिय तपयतीति घ्राणतर्पण । इष्टो गन्धो यस्य स इष्टगन्ध B₂ ^५ कर्षूरादि
द्रव्यजनितगुलिकादिनाम B₂ ^६ पूति गन्ध U ^७ उत्सृजति B₁

(पा.) समाकर्षी—तर्पण । ^१गन्धद्रव्यनामानि ॥ सुरभ्यादयो गन्धविशेष-
वाचकाश्च भवन्ति । यथा—

‘नो जिघ्रासति चम्पकेषु सुरभिं नो चन्दने चन्द्रिका
नोशीरे मुखवासन हिमरुचौ नो वासन पङ्कजे ।
नो वा गन्धिकमुत्पले विचकिले नो लिप्सते मङ्गल
दाय दायमपावृणोति हि शकृद्विस्त्रार्थिनी मक्षिका ॥’

इति ॥ इष्टगन्ध—मुखवासन । अभिलषितगन्धवन्नानामानि । ‘गन्धस्येदुत्पृत्तिसुसुरभिभ्य’
(५ ४ १२५) इत्येकवचनग्रहणात् शोभना गन्वा अस्य सुगन्धो वायुरिति भवति ॥
पूतिगन्धस्तु दुर्गन्ध । यद्विष्टगन्धवत् तन्नामनी । दुर्गन्धि इति तु लघुवाच्यधर्म । ^२तथा
च शृङ्गारप्रकाशिका (पृ ३१० ११) ‘द्विविधो वान्यधर्म । लघुर्गुरुश्चेति । तत्र बहुव्रीहिणा
लघु । कर्मधारयान्मत्प्रार्थीयेन गुरु । तयोरादिमो^३ यथा—

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

^४रिगन्धच्छायातरुषु वसति रमगिर्याश्रमेषु ॥

इति (मेघ १. १) । अन्तिमो यथा—

आ कैलासाद् विसफिसलयच्छेदपाथेयवन्त

‘सपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसा सहाया’ ॥

इति (मेघ १. ११) । विस्रं स्यादाऽमगन्धि यत् । यन्मत्स्यादिगन्धवत्तन्नाम^५ ॥ ११ ॥

१ यो गन्धो प्राणतर्पणं करोति तन्नामानि A₁

२ अस्मिन्नर्थे A₁

३ नायो B₂

४ Pada omitted in B₂

५ A₁ adds ‘सदृशगन्ध’

शुक्लशुभ्रशुचिश्चेतविशदश्चेतपाण्डराः ॥ १२ ॥

अवदातः सितो गौरो बलक्षो धवलोऽर्जुनः ।

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीपत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥

(पि.) शुक्लेति—शोभति गच्छति मनोऽस्मिन्निति शुक्ल । ‘शुक गतौ’ । शुक्लेति वा पाठ । शोभत इति शुभ्र । ‘शुभ्र’ दीप्तौ । शोचति ‘शुच्यतीति वा शुचि । ‘शुच शोके’ । भातूनामनेकार्थत्वात्^३ । श्वेतते श्वेत । ‘श्विता वर्णे’ । श्वयति मनोऽस्मिन्निति वा । ‘दुओश्वि गतिवृद्धयो’ । चित्त ‘विशतीति विशद । ‘विश प्रवेशने’ । श्यायते जनमनासि गच्छतीति श्येत । ‘श्यैद् गतौ’ । पण्यते स्तूयते पाण्डुर । ‘पण व्यवहारे स्तुतौ च’ । पण्डते मनोऽस्मिन्निति वा । ‘पडि गतौ’ । पाण्डु । पाण्डुरश्च । अवदायते अवदात । ‘द्वैप् शोधने’ । सितोतीति मन सित । ‘पिब् वन्धने’ । गुरते मनोऽस्मिन् ‘ज्युङ्क्ते गौर । ‘गुरी उद्यमने’ । अवलक्षयत इति ‘वलक्ष । ‘लक्ष दर्शनाङ्कनयो’ । चलति प्राणित्यनेन^७ चलम । ‘बल प्राणने’ । बले रक्षो वा ‘वलक्ष । रेफलोप । धूयते मलोऽनेति धवल । ‘धूब् कम्पने’ । अर्ज्यते सर्वैरित्यर्जुन । ‘अर्ज सर्ज अर्जने’ । मनो हरतीति हरिण । ‘हृब् हरणे’ । एतानि क्षीरशङ्खादिसवर्णानामानि ॥ धुनोति कुरूपतया चित्त ‘धूसर । ‘धूब् कम्पने’ । अव्यक्तधवलनाम ॥ १-१३ ॥

१ शुभ्र शोभने’ I, Y

२ शुभ्रयति B₁, D₂

३ B₂ adds एव व्याख्यात

४ विशदयति W₂, बीना पक्षिणा श सुप्र ददातीति वा ‘दाण् दाने’, विशन्त प्रवेष्टुकाम दाति रण्डयतीति वा विशद, ‘दोऽवखण्डने’, भातूनामनेकार्थत्वात् रण्डनार्थपदस्य क्लेशपरत्वम् B₂

५ उद्यमयतीति B₂

६ व वरण जल वा लक्षयति द्रव्यत्वेन करोतीति बलक्ष । तस्य गुणत्वात् ।

गुणाश्रय द्रव्यमिति हि द्रव्यलक्षणम् B₂

७ स्रवगुणेन, तद्वल रक्षतीति वा B₂

८ वयधोरभेद A, K₂

९ यो धूयते च सृज्यते न स धूसर, ईपत् खल्प पाण्डु ईषःपाण्डु,

ईपद्वलनामानि B₂

(पा.) शुक्लुभ्र—पाण्डु । वलक्ष इति वा । धवलनामानि ॥ ईपत्पाण्डु-
रु धूसर । ^१किञ्चिद्धवलनाम ॥ १२-१३ ॥

^१ अल्प° A₁

कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।

पीतो गौरो हरिद्राभः पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

(वि.) कृष्ण इति—^१कृपति चित्तमाकर्षतीति कृष्ण । ‘कृप विलेखने’ । नीलवर्णत्वान्नोल । ‘नील वर्णे’ । सितादन्योऽसित । श्यायते श्याम । ‘श्यैङ् गतौ वृद्धौ च’ । ^२कलयति प्रेरयतीति काल । ‘कल किल क्षेपे’ । ^३श्यामद्रव्यमनास्तीति श्यामल । ^४मचति वर्णान्तरेण मिश्रीभवितुमर्हतीति मेचक । ‘मच मुचि कल्कने’ । मयूरकण्ठादिवर्णनाम ॥ पिबति चित्त पीत । ‘पा पाने’ । गुरतीति गौर । ‘गुरी उद्यमे’ । ‘हरिद्राया इव आभा यस्य स हरिद्राभ । हरिद्रादिवर्णनामानि । पलाशवर्णस्याय ^५पालाश । हरति मनोऽत्रेति हरित’ । हरिच्च । पलाशादिवर्णनामानि ॥ १४ ॥

^१ कर्षति B₂, D₁, K₅, U, W₂

^२ कालयति I, K₅, W₂, Y

^३ श्याम Y

^४ मेचयति मिश्रीभवति B₂, D₁, W₂, Y

^५ ‘मच कल शिल्पिसंशयो’ B₂, I, W₂,

मच मुचि° Y

^६ उद्यमने I

^७ हरिद्राभा इव आभा B₂, K₅

^८ पलाशस्य वर्ण.

इव वर्ण पालाश B₂ U

(पा.) कृष्णे—मेचका । कृष्णवर्णनामानि । ‘कल्मापश्च सितेतर’ । एते द्वे च ॥ पीतो—हरिद्राभ । हरिद्रावर्णनामानि ॥ पालाशो—हरित् । पलाशप्रसहशवर्णनामानि ॥ १४ ॥

लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः ।

अव्यक्तरागस्त्वरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥

श्यावः स्यात् कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।

(वि.) लोहित इति—^१रोहति प्रादुर्भवति सध्यादौ रोहित । लोहितश्च । ‘रूह धीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ । ^२रज्यते रक्त । ‘रञ्ज रागे’ । शोणतीति शोण । ‘शोणृ वर्णगत्यो’ । कोकनदस्य रक्तोत्पलस्येव ^३छविर्यस्य स कोकनदच्छवि । ‘रक्तोत्पलवर्णनामानि ॥ आसा द्रव्यादियति शीघ्र गच्छतीत्यरण ^५ । ‘ऋ गतौ’ । अव्यक्त-

रागवर्णनाम । ^१पादलपुष्पवर्णत्वान् पादल । श्वेतमिश्ररक्तवर्णनाम ॥ इयायते आगच्छतीति इयाव । श्रावो धा । इयामश्च^२ । कपिवर्णयोगान् कपिश्च^३ । धानरवर्णनाम ॥ धूमवर्णं रातीति धूम । 'रा दाने' । ^४धूमल । 'ला दाने' । ^५कृष्णमिश्रितलोहितवर्णनाम ॥ १५ ॥

^१ रोइयति प्रादुर्भावयति B₁, W₂ ^२ B₂ adds रूप्यत इति ^३ छविरिव छवि
B₂, D₂, U adds वर्णो ^४ रक्तोत्पलादि° U ^५ अर्णोति शीघ्रं गच्छति, 'कणु
गती B₂ ^६ पादलि° D. ^७ 'येद् गती' I ^८ कपी श्वेत वा । 'शीद् स्वप्ने'
इति धातु B₂ ^९ धूमवर्णं लातीति धूमल B₂, W₂, Y ^{१०} 'मिश्र° W₁, Y

(पा.) लोहितो—रक्त । रक्तवर्णनामानि । 'ताम्रो निरक्तो माञ्जिष्ठ' । एतानि च । शोण कोधनदच्छवि । रक्तोत्पलच्छवी^१ रक्तवर्णं शोण इत्युच्यते ॥ अव्यक्तरागस्वरुण । अव्यक्तराग^२ रक्तवर्णोऽरणं त्वात् ॥ श्वेतरक्तस्तु पादल । श्वेतमिश्ररक्तवर्णं पादलं स्यात्^३ ॥ इयाम् स्यात् कपिश्च । हरिद्रावर्णाधिकरक्तवर्णनामनी । 'धानरवर्णनामनी वा ॥ अनुक्तम्—'पीतरक्तस्तु पिञ्जर' । रक्तवर्णाधिकहरिद्रावर्णं पिञ्जर इत्युच्यते^४ ॥ धूम—लोहिते । कृष्णवर्णाधिकरक्तवर्णनामानि ॥ अनुक्तम्—'रक्तकृष्णस्तु जोनल' । रक्तवर्णाधिककृष्णवर्णं जोनल इत्युच्यते ॥ १५ ॥

^१ छुति B₂ ^२ B₂ omits राग ^३ इत्युच्यते B₂ ^४ कपि° B₂
^५ त्वात् B₂

कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कट्टुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरै ।

गुणे शुद्धादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

इति धीवर्गः

(वि.) कडार इति—कडति^१ प्रकर्षेण लक्ष्यत इति कडार । 'कड रक्षणे' । कपिवर्णं लातीति कपिल । ^२पिङ्गके पिङ्ग । 'पिञ्जि वर्णं' । पिशतीति पिङ्ग । 'पिङ्ग अव्यये' । पुंसित द्रावयतीति कट्टु । 'द्रा° कुन्साया गतौ' । 'पिङ्गवर्णं लातीति पिङ्गल' । गोरोचनादिवर्णनाम । चीयन्ते वर्णा अत्रेति चित्रम्^३ । 'चिब् चयने' । नानावर्णां क्रीयन्तेऽत्रेति किर्मीर । 'कृ विक्षेपे' । कलयति ^४काङ्गतीति कल्माष । ^५कलतिरनेकार्थं । शयति नानावर्णान् शबल । 'शय गतौ' । एति नानावर्णत्वम् एत ।

‘इण् गतौ’ । कीर्यन्ते नानावर्णा अत्रेति कर्बुर । नानावर्णद्रव्यनामानि¹¹ ॥ गुणे¹²
शुक्लादय पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति । त्रिषु इत्यर्थ ॥ १६-१७ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविवृतौ धीवर्गविवृति

¹ कडति प्रतिक्षण भिन्नवर्णमिव लक्ष्यते B₂ ² ‘कड बन्धने मदे च’ A ³ पिङ्गयति
मिलति W₁, Y, पिङ्गति B₁, D₁, U ‘पिङ्ग मिलने’ K₅ U ⁴ गतौ W₂, Y.
⁵ ‘हु गतौ’ Y ⁶ पिङ्ग ल्यति W₁ ⁷ ‘ल्य दाने’ D₁. ⁸ चीयन्त इति चित्ता
नानावर्णा तेऽस्मिन्निति B₂ ⁹ B₂, K₅ U, Y add अनेस्वर्णान्, °वर्णेन K₁, K₂
¹⁰ कलि कामधेनु B₂ ¹¹ W₂, Y omit द्रव्य ¹² शुक्लादय शब्दा गुणमात्रे
वर्तमाना पुंसि, पठम्य शुक्ल, गुणवद्वर्तमाना अभिधेयलिङ्गा, शुक्ल पठ, शुक्ला शाटी, शुक्ल
वस्त्रम् W₁

(पा.) कडार — पिङ्गलौ । कणिलवर्णनामानि ॥ चित्र—कर्बुरे । तिलतण्डुल
न्यायेन दृश्यमानमिश्रवर्णनामानि ॥ गुणे—तद्वति । शुक्लादिशब्दा गुणे पुलिङ्गा भवन्ति ।
गुणिनि तु त्रिलिङ्गा भवन्ति । अत्र रोहितादिशब्दाना स्त्रीत्वे रूपभेदोऽस्ति ।

‘रोहिणी रोहिता रक्ता लोहिनी लोहिता च सा ।
लोहितिका लोहिनिका रागात् कोपादिनापि वा ॥
शोणी शोणा च पिङ्गा स्यात् पिङ्गी हरिणी तु या ।
हरितैनी तथैता च श्येनी श्येता सिता च सा ॥
नीलैव वस्त्रे वा नाम्नि नीली प्राणिनि चौपधौ ।
शबली चैव कल्मापी कल्मापेत्यर्शाद्यच्चि ॥’ १६-१७ ॥

इति श्रीवत्सन्तृसिंहसूरिसुतमद्भिनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते धीवर्ग

¹ नरसिंह° A,

— — —

६. वाग्वर्गः

ब्राह्मी तु भारती भावा गीर्वागवाणी सरस्वती ।

व्याहार उक्तिर्लपितं भापितं वचनं वचः ॥ १ ॥

(वि.) ब्राह्मीति—ब्रह्मण इय ब्राह्मी । ^१विश्वानि ^२भूतानि श्रियन्तेऽनया भारती । 'भृञ् भरणे' । भरतस्य ब्रह्मण इय वा । भरतस्य अदित्यस्य ^३प्रभा वा । ^४भाष्यते भाषा । 'भाष व्यक्ताया वाचि' । गृणाति अस्त्रलितम् उचारयति गी । 'गृ णादे' । गीयते स्तूयते वा । 'गै णादे' । उच्यत इति वाक् । 'वच परिभाषणे' । वण्यते स्तूयते वाणी । 'वण णादे' । सर प्रसरण सर्वत्रास्तीति सरम्वती । सरस्वतीनामानि ॥ 'व्याह्रियते उच्यते व्याहार । 'हृञ् हरणे' । उच्यते उक्ति । 'वच परिभाषणे' । लप्यते लपितम् । 'लप व्यक्ताया वाचि' । भाष्यते भाषितम् । 'भाष व्यक्ताया वाचि' । उच्यत इति वचनम् । वचश्च^६ । एतानि वचननामानि ॥ १ ॥

^१ B₁, K₁, Y omit. ^२ भुवनानि W₂ ^३ प्रभा कान्तिर्वा भारती, वाक् तेजो-
मयीति श्रुतिनिर्णीतत्वात् B₂ ^४ स्तूयत A, T, श्रूयते K₅, Y ^५ व्याहरति B₁, W₂, Y
^६ B₂ W₁ add 'वच परिभाषणे'

(पा.) ब्राह्मी—सरस्वती । ^१सरस्वतीदेवीनामानि ॥ इकारान्तवाणिशाद् आकारान्तवाचाशब्दोऽप्यस्ति^२ । तत्र प्रथमो यथा—'एका ^३वाणिरलङ्करोति पुरुषम्' (नी श १५) इति । अन्तिमो यथा—'कुठारदण्ड कुलमृत्युरेपा वाचा समीचीन-सुवीरधन्वा' इति । व्याहार—वच । वचननामानि । सरस्वतीपर्याय च ^४'पठति' ।

'^५ऋवेरपार्था मधुरा न भारती कथेव वर्णान्तमुपैति भारती ।'

इति राघवपाण्डवीये (द्विस १ ५) ।

'सन्त क्षतानि जनयन्तु यथेष्टमस्यामाभाति तैरधिकमेव सरस्वती मे ।
दन्तक्षत प्रियतमैरनुभूतिकाले किं मण्डनाय न भवेद् वरसुन्दरीणाम् ॥'^६

इत्यादि ॥ १ ॥

^१ वाग्देवता^० B₂ ^२ शब्दश्च B₂, B₁ ^३ वाणिका, वागेका इति मुद्रितग्रथे
^४ भवति A₁ ^५ कले A₁, B₁

अपभ्रंशोऽपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।

तिङ्सुबन्तचयो वाक्य क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥

(वि.) अपभ्रश इति—वाचम् अपभ्रशयतीति अपभ्रश^१ । 'अश्रु अघ^२ पतने'^३ शब्दादपभ्रशोऽपशब्दः । ^४शब्दशास्त्राकथितशब्दनामानि ॥ शब्दयत्यवगमयत्यर्थमिति शब्द । 'शब्द आविष्कारे' । ^५वचोयोग्यो वाचक । शब्दशास्त्रोक्तशब्दनाम ॥ तिङा चय सुपा चय कारकान्विता क्रिया वा वाक्य भवति । अर्थबोधाय वक्तव्य वाक्यम् ।

तिङन्तानां चयो यथा—पचति^५ भवतीत्यादि । सुवन्तचयो यथा—^६ज्ञानेन मौनमित्यादि । क्रिया^७यथा—गां^८जलं फलमानयेत्यादि ॥ २ ॥

^१ संस्कृतात् अपभ्रंशयति वा B₁, D₁, I, K₅, W₂, अपभ्रंश्यते W₁ ^२ हिंसाया I, K₅. ^३ 'शास्त्रात् पतितशब्द' B₂, शपयति अवगमयति अर्थे शब्दः, 'शप गतौ' I, Pt₁, Pt₂. ^४ वचसो योग्यः B₂, वाचो^५ K₅, वसु^६ W₂ ^५ भवति एषते पचतीत्यादि K₅, Y, माति भवति K₁ ^६ ज्ञान Y ^७ B₂, W₁ add कारकान्विता. ^८ गामानय, जलमानयेत्यादि B₂, D₁, K₅, U, Y.

(पा.) अपभ्रंशो—वाचक । शास्त्रे गालिगोणीत्याद्यपशब्दोऽपभ्रंश स्यात् । गौरित्यादिर्वाचक शब्दो भवति । तिङ्—धाक्यम् । ^१एकार्थोपरि तिङन्तसुवन्तसमुदायो वाक्यम् । यथा—

‘कतिचन जृम्भन्ते दिशि कतिचन विक्रसन्ति काननाभोगे ।
कतिचन नृत्यन्ति गिरौ तथापि भवितव्यमेव भवितव्यम् ॥’
‘भ्रेमुर्बवल्गुर्ननुर्जजक्षुर्जगु समुत्पुल्लुविरे निपेदु ।
आस्फोटयांचक्रुरभिप्रणोदू रेजुर्ननन्दुविययु समीयु^२ ॥’ (भट्टि. १३. २८)
‘^३क्रियत्प्रमाणमुदकं जानुदन्नं नराधिप ।
तथापीयमवस्था ते न हि सर्वे भवाद्दशः ॥’ (भो. प्र. पृ. ४०, श्लो. १८५)

इत्यादि ॥ क्रिया वा कारकान्विता । कारकसबद्धक्रियापि धाक्यं भवति । यथा—

‘ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंघिता ॥’ (म. भार. ७. १५९. ४२)
‘मा भवन्तमनल पवनो वा वारणो मदकल. परशुर्वा ।
वाहिनी जलधरः कुलिशो वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ॥’

अत्र वाधिष्ठा इति क्रियाध्याहर्तव्या ।

‘छायासतपिताध्न्य. फलै पोषितनीडजः ।
हन्त वृक्षो महानेप समिदर्थे विमिश्रते ॥’

अत्र जाल्मेनेति कारकमध्याहार्यम् ॥ २ ॥

^१ एकार्थपद B₃.
मुद्रितग्रन्थे

^२ B₁ adds इति मट्टिकाव्ये

^३ कियमान जलं निय इति

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः ।
स्त्रियामृक् सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥
शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गमोकारप्रणवौ समौ ।

(वि.) श्रुतिरिति—श्रूयते धर्माधर्मावनयेति श्रुति । ‘श्रु श्रवणे’ । ^१धर्माधर्मौ वेदयतीति वेद ^२ । ‘विद् ज्ञाने’ । आम्नायते^३ पारपर्येण आम्नाय । ‘न्ना अ-यासे’ । ऋग्यजु सामाख्या । त्रयोऽनयना^४ यस्या त्रयो । वेदनामानि^५ ॥ धारयति जगन्तीति धर्म ^६ । वेदोक्तविधिनाम ॥ ऋच्यते स्तूयते ऋक् । ‘ऋच स्तुतौ’ । प।प^७ स्यतीति साम । ‘पोऽन्तकर्मणि’ । इष्यतेऽनेन यजु । ‘यज देवपूजासगतिकरणयजनदानेषु’ । इति त्रयो वेदः । तेषा^८ समाहार त्रयी । ^९वेदत्रयसमूहनाम ॥ ^{१०}शिक्षयतेऽनया ^{११}वर्णादि शिक्षा । ‘शिक्ष विद्योपादाने’ । आदिशब्देन ^{१२}अङ्गान्युच्यन्ते ।

‘शिक्षा व्याकरण कल्पो निरुक्त ज्योतिषा ^{१३}गति ।

^{१४}छन्दोविचितिरित्येतै पङ्क्तौ वेद उच्यते ॥’

इति श्रुत्यङ्गनामानि ॥ ओमित्यक्षरम् ओंकार । ^{१५}प्रणूयते स्तूयतेऽनेनेति प्रणव । ‘णु स्तुतौ’ । ^{१६}वेदप्रणवनाम ॥ ३ ॥

^१धर्मादि D₁ ^२श्रुतित्रय वेद D₁, निदन्ति धर्मादिकमनेन A ^३उपदिश्यते-
ऽनेन धर्मादि D₁, अभ्यत्यत B₂ ^४तथा समाहार त्रयी B₂ ^५वेदत्रयनाम K₂
^६‘धृञ् धारणे’ D₁ ^७वपानि I ^८इति त्रयाणा A, B₁, T ^९W₂ Y
omat ‘त्रय’ ^{१०}शिक्षते B₂ ^{११}आदिवर्णादि A, B₁, T, W₁ ^{१२}अङ्गवत्ते
(अङ्गति K₂) शयतेऽनेन अङ्ग B₁, D₁ Y ‘अग्नि गतौ’ I ^{१३}ज्योतिष तथा A, B₁ T
^{१४}छन्दसा लक्षण चैव B₁, I, K₂, W₂ Y ^{१५}प्रकरणेण नूयते B₂ ^{१६}वेदनिष्ठ^०
B₂ ‘प्रणववचन’ D₁

(पा.) श्रुति—त्रयी । वेदनामानि ॥ धर्मस्तु तद्विधि । वेदोक्तविधिधर्म
स्यात् । स्त्रियाम्—त्रयी । त्रयाणा वेदाना समाहारस्त्रयी । अत्र त्रयीति सामान्याकारे-
णोक्तम् । शिक्षे—अङ्गम् । शिक्षादीनि वेदाङ्गानि ।

‘शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त ज्योतिष तथा’ ।

छन्दसा विचितिक्षेति पङ्क्तौ वेद उच्यते’ ॥

ओंकारप्रणवौ समौ । प्रणवनामनौ^१ ॥ ३ ॥

१ समुदायः B₃, B₄. २ श्रुतिः A₁. ३ A₁ adds प्रणमौ इति वा. ४ शिक्षादि-
पाठस्य प्रणवपूर्वकत्वात् शिक्षाद्यनन्तरकथनम् A₁.

इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।

(वि.) इतिहास इति—^१इतिह इति पारंपर्योपदेशः आस्तेऽस्मिन्निति इतिहासः ।
'आस २ उपवेशने' । ^३पुरावृत्तनृपादिचरित्र^५प्रन्धसंदर्भनाम ॥ उत् ऊर्ध्वमुन्नीयते^६
उदात्तः^७ । तद्विपरीतः अनुदात्तः । उदात्तानुदात्तयोः समाहारः^८ प्राप्तः स्वरितः । एते त्रयः
स्वरा भवन्ति ॥ प्रत्यक्षागमाभ्याम् अवगन्तव्यस्य^९ वस्तुनोऽनु पञ्चात् ईक्षणम् अन्वीक्षा,^{१०}
सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वीक्षिकी । अक्षपादादिप्रणीततर्कशास्त्रनाम^{११} ॥ ^{१२}दण्डोऽनया
नीयते दण्डनीतिः । 'णीञ् प्राप्ते' । चाणक्यादिप्रणीतार्थशास्त्रनाम ॥ ४ ॥

^१ इतिहा A, B₁, T; इति ह्यति B₂; इतिह आसीत् D₁, D₂, I, K₁, W₁.
^२ 'अस भुवि क्षेपे' D₂, I, K₁, K₂, K₅, Y. ^३ पुरा पूर्वम् उत्पन्नं वृत्तं पुरावृत्तम् B₂.
^४ °पृथ्वादिनृप° K₅. ^५ °चरित° W₂. ^६ आदीयते D₁, K₁, U, W₁, Y.
^७ उदात्तः उच्चैर्गतिः आद्यः प्रथमो येषां ते उदात्ताद्याः B₂. ^८ समाहारः D₂, K₁, W₁.
^९ ईक्षितस्य D₂, K₁, U, W₂. ^{१०} अन्वीक्षणं तत् A, B₂. ^{११} तर्कशास्त्रादिविद्या°
W₂; °तर्कविद्या° D₁, I, K₁, K₅, Y. ^{१२} दण्डवतेऽनेन ऊन इति W₂.

(पा.) इतिहासः पुरावृत्तम् । इतिहासनाम ॥ उदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ।
उदात्तनिहतस्वरिताः^१ स्वराः । आन्वीक्षिकी—शास्त्रयोः । तर्कविद्या वैशेषिकादिः,
अर्थशास्त्रं कामन्दकादि । तयोर्यथाक्रमं आन्वीक्षिकीदण्डनीतिशब्दौ वर्तते । अनुक्तम्—
'नामशास्त्रं^२ निघण्टुर्ना' । नामशास्त्रं निघण्टुरित्युच्यते^३ ॥ ४ ॥

^१ °विहत° B₄. ^२ A₁ adds कामशास्त्रं. ^३ नामशास्त्रनाम B₃.

आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

प्रबन्धकल्पना कथा प्रवल्हिका प्रहेलिका ।

(वि.) आख्यायिकेति—आख्यायते वर्तमाननृपादिचरित^१मित्याख्यायिका^२ ।
'ख्या प्रकथने' । ^३हर्षचरितादिप्रन्धसंदर्भनाम ॥ पुरा भवं पुराणम् । पञ्चलक्षणयुक्तं
ब्राह्मवैष्णवादिपुराणनाम ॥

‘सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥’

‘अनया कथ्यत इति कथा । ‘कथ वाक्यप्रबन्धे’ । रामायणादेर्नाम ॥ प्रबलहते प्राधान्यं भजते प्रबल्लिङ्गा । ‘बल्ल प्राधान्ये’ । प्रहेलयति हावयति सूचयति भावार्थमिति प्रहेलिका । ‘हिल १०भावकरणे’ । विरुद्धार्थवचनोत्पत्ती ॥ ५ ॥

१ चरितं B₂, W₂ २ P₂ adds उपलब्धो शतोऽर्थो यस्याः सा उपलब्धार्था.
३ प्राचीनचरित्रं B₂, श्रीहर्षं K₅, वर्तमानवृत्तचरित्रं A, T ४ पञ्चलक्षणान्युच्यन्ते B₂,
K₅ omits ५ चैव B₁, W₂ ६ लक्षणानां च पञ्चकम् B₂ ७ B₂ adds
प्रबन्धस्य रत्नना रचना ८ प्रधानं U, अप्राधान्यं Y. ९ नानार्थमिति D₁, ‘बल्ल
परिमाणहिंसाप्रदानेषु प्राधान्ये च’ B₂ १० हावकरणे A, B₁, T.

(पा.) आख्यायिकोपलब्धार्था । नायकाख्यातनायकोपलब्धार्थवती आख्या-
यिका । हर्षचरितादि ॥ पुराणं पञ्चलक्षणम् । सर्गप्रतिसर्गादिपञ्चलक्षणोपेतं पुराणम् ।

‘सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तरं तथा ।
वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥’

स्कन्दादि ॥ प्रबन्धवत्पना कथा । सौक्सत्यबल्लसत्युक्तं प्रबन्धवत्पना कथा स्यात् ।
काव्यमर्यादि ॥ प्रबल्लिका प्रहेलिका । गूढनिक्षिप्तार्थस्य कुतुकहेतोः कार्यविशेषस्य नामानि ।

‘अष्टौ श्लोकान् कुरुष्वेति पुनः पित्रा नियन्त्रितः ।
सप्त श्लोकाः कृतातेन पितुराद्या न लङ्घिता’ ॥ ५ ॥

१ अष्टिरिति वृत्तनाम

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाह्वतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

समस्या तु समासार्था किंचदन्ती जनश्रुतिः ।

(वि.) स्मृतिरिति—स्मर्यतेऽनया स्मृति । ‘स्मृ आध्याने’ । मन्वादिप्रणीत-
धर्मसंहितानाम् ॥ समाह्वियतेऽनयेति समाह्वति । संगृह्यते सक्षिप्यते संग्रह ।
सक्षिप्तप्रबन्धसन्दर्भनाम ॥ समस्यते सक्षिप्यते समस्या । ‘असु क्षेपणे’ । ‘कविपरीक्षार्थं
दीयमानश्लोकरत्ननाम ॥ ‘किं परस्परं वदन्त्येति किंचदन्ती । ‘वद व्यस्ताया वाचि’ ।
‘अने श्रूयते जनश्रुति । ‘श्रु श्रवणे’ । लोपप्रवादनामनी ॥ ६ ॥

¹B₂ adds धर्मेण सहिता ²अनेनेति B₂, 'ग्रह उपादाने' B₂, D₁ ³D₁
omits सदर्मं सक्षेपग्रन्थनाम B₁, K₂ W₂, Y ⁴क्षेप W₁ ⁵कविता° K₂,
श्लोकान्त° W₁, श्लोमान्तपाद° Y ⁶त्रिमिति W₁, Y ⁷W₁ omits 3 lines

(पा.) स्मृतिस्तु धर्मसहिता । स्मृतिनाम ॥ समाहृतिस्तु सग्रह । सग्रहग्रन्थनाम ॥
समस्या तु समस्यार्था । समस्यारूपार्थं प्रहोर्लका निक्षिप्तार्थकौतुकवती समस्या । अथवा
समास्या तु समासार्था समासशब्दवती समस्या । 'समस्या तु 'समास स्यात्' इति
वैजयन्ती (पृ ३४, श्लो ४०) ।

'श्रीभोजेन जितोऽस्मीति चिन्ता चिन्तामणे त्यज ।'

'जिता देवद्रुमा पञ्च न दु ख पञ्चभि सह ॥'

किञ्चदन्ती जनश्रुति । जनशब्दानामनी ॥ ६ ॥

¹ समासा A₁, B₂

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाह्वयः ॥ ७ ॥

आख्याहे अभिधानं च नामधेय च नाम च ।

(वि.) वार्तेति—नृपादिवृत्तिरत्रास्तीति¹ वार्ता । प्रवर्ततेऽत्रेति प्रवृत्ति । 'वृत्तु यर्तने' । वृत्तोऽनुवर्तनीयोऽन्त समाप्तिरस्येति वृत्तान्त । वृत्तस्यान्तो वा । उद्यते निगद्यते राजादिचरित्रमत्रेत्युदन्त । 'वद व्यक्ताया वाचि' । वार्तानामानि ॥ अनेन आह्वयन्तीत्याह्वय । 'ह्वेष् स्पर्धाया शब्दे च' । आह्वयतेऽनेनेति² वा । 'हु दानादानयो' । अनया आरयायते आरया । 'ख्या प्रकथने' । आह्वयतेऽनया आह्वा । अनेनाभिधीयतेऽभिधानम्³ । नामैव नामधेयम् । अनेन नमति नाम । 'णम प्रह्वत्वे शब्दे च' । सद्धानामानि⁴ ॥ ७ ॥

¹अस्या D₂ K₁, K₂

²आहूतिश्च A.

³'हुधाञ् धारणपोषणयो' B₂

⁴Y omits 3 lines

(पा.) वार्ता—उदन्त स्यात् । वार्तानामानि । अनुक्तम्—'रथ्यावादस्तु
श्लोहल'¹ । एते द्वे च । वीथीवार्तानामनी ॥ अथाह्वय—नाम च । 'सक्तेतितशब्द-
नामानि ॥ ७ ॥

¹काहल A₁

²A₁ adds देवदत्तादी

हृतिराकारणाह्वानं संहृतिर्वहुभिः कृता ॥ ८ ॥

विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।

(वि.) हृतिरिति—अनया हूयते हृतिः । ‘हु दानादानयोः’ । अनया आकार-
यन्तीति आंकारणा^१ । अनेनाह्वयन्तीत्याह्वानम् । ‘ह्वेव् स्पर्धावां शब्दे च’ । अथवा
हृतिः आकारणं च आह्वानं च । आकारणह्वाने इति द्वन्द्वम् । एहीति^२ वचसो नामानि ॥
सम्यक् हूयते संहृतिः । बहुभिः कृतस्य एहीति वचसो नाम ॥ चिविधो वादो विवादः^३ ।
व्यवहरत्यनेन व्यवहारः । ‘हृच् हरणे’ । इदं मदीयमिति मदीयमिति परस्परवादानाम^४ ॥
उपन्यस्यते उपन्यासः । ‘असु क्षेपणे’ । वाचो मुखं वाङ्मुखम् । वाक्यारम्भनाम ॥ ८ ॥

^१ ‘हुकृञ् करणे’ B₂ ^२ वचन° D₂. ^३ ‘वद व्यक्ताया वाचि’ A. ^४ वचन°
A; °विवाद° D₁, D₂

(पा.) हृतिः—आह्वानम् । इत एहीति वचसो नामानि ॥ समासहोकारपक्षे
आकारणशब्दो नपुंसकः । ‘आकारणमाह्वानम्’ इति हल्लुपुधः (अ. मा. १. १५४) ।
व्यासाहोकारपक्षे आकारणशब्दः श्रीलिङ्गः । ‘हृतिराकारणा हापो’ । ‘हकारामग्र-
णाह्वानम्’ इति चैजयन्ती (घृ. ३३, श्लो. ३०) । संहृतिर्वहुभिः कृता । बहुभिः कृतस्य
एहीति वचसो नाम । ‘वहुभिर्मुहुःकृता हक्का सहृतिरिति भण्यते’ इति वा ॥
विवादो व्यवहारः स्यात् । विवादनाम ॥ उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् । ‘थरो अग्नि बन्ध्वेति’
वकारस्य विभाषा ङकारः । उपन्यासनाम ॥ ८ ॥

^१ हवः B₁. ^२ आमन्त्रणं ह्वानम् A₁. ^३ ‘थरोऽनुनासिके—’ (८. ५. ४५).

उपोद्धात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे समे ।

(वि.) उपोद्धात इति—उपोद्हन्यते^१ उपोद्धातः । ‘हन हिंसागत्योः’ । उदाह्रियते-
ऽनेन उदाहारः^२ । प्रकृतार्थचिन्तामन्थस्य नामनी ॥ उदाहरणनामनी इति केचित् ।
विचारविषयवाक्यस्येत्यने ॥ शपति आत्रोऽपतीति शपनम् । ‘शप आत्रेदेशे’ । शपति
लम्भयति^३ विश्रसित्यनेनेति शपथः । ‘शप लम्भने’ । सत्यवचननामनी ॥ देवता-
पितृपत्न्यादिस्पर्शस्य वा ॥ ‘पृच्छतीति प्रश्नः । पृच्छा च । ‘प्रच्छ क्षीप्मायाम्’ ।
अनुपुद्ध्यतेऽनुयोगः । ‘युजिर् योगे’ । वोऽसौ हुतः इत्येवंविधस्य वाक्यस्य नामानि ॥

प्रतिविधानार्थं चाभ्यं प्रतिवाक्यम् । उत्तरति चोद्यमनेनेति उत्तरम् । 'तृ पृथनतरणयोः' ।
असावत्रेत्यादिप्रत्युत्तरनामानि¹⁰ ॥ ९ ॥

¹ उप समीपे उद्गन्वते B₁, D₁, I, K₅, Y.

² 'दृशू हरणे' B₂, D₁, I.

³ आक्रोशने D₂

⁴ उपालम्भते W₁.

⁵ शपथशब्दः नर्पुंसकेऽपि A, B₁, T.

⁶ उपालम्भने B₂, W₂, Y.

⁷ पृच्छ्यते K₅, W₂.

⁸ I adds आगत. .

⁹ प्रति-

दान वाक्यं W₂

¹⁰ प्रश्नवाक्यस्योत्तरनामानि B₂, °अत्रागत° K₃, उत्तर° K₂, K₅

(पा.) उपोद्घात उदाहारः । प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ समृह्य तदर्थमर्थान्तरवर्णनम्
उपोद्घातः ॥ शपनं शपथः पुमान् । सत्यवचननामनी । प्रश्नो—पृच्छा च । प्रश्ननामानि ॥
प्रतिवाक्योत्तरे समे । उत्तरनामनी ॥ ९ ॥

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथ मिथ्याभिशांसनम् ॥ १० ॥

अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।

(वि.) मिथ्येति—अभि असत्यमारोप्याख्यानम् अभ्याख्यानम्¹ । अध्याख्या-
नमिति वा पाठः । अन्धो बधिर इत्यादि² इत्यादि³ मिथ्याभियोगनाम ॥ मिथ्या असत्यमभि-
शस्यते मिथ्याभिशांसनम्⁴ । 'शसि इच्छायाम्' । अभि आरोप्य शस्यते अभिशापः ।
'शप आक्रोशे' । अविद्यमानपापारोपनामनी ॥ प्रणद्यतेऽनुरागेण प्रणाद । 'णद्
अव्यक्ते शब्दे' । अनुरागोत्पन्नमणितादिशब्दनाम ॥ १० ॥

¹ अभित आख्यान B₂

² इत्येवंप्रकारं I, K₅

³ असत्याभियोग° B₂

⁴ मिथ्या अभिशासति K₅, W₂, B₂ adds अस्मिन्निति

⁵ 'शसु स्तुती' I, Y

(पा.) मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम् । अध्याख्यानमिति वा । मृषा झकटफ-
नामनी(?) । अथ—अभिशाप । मृषाभूतनिर्भत्सननामनी ॥ प्रणादस्तु—अनुरागज ।
अनुरागाज्जातध्वनिविशेषः प्रणादः स्यात् ॥ १० ॥

यशः कीर्तिः समाख्या च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नृतिः ॥ ११ ॥

आम्नेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्द्युष्टं तु घोषणा ।

(वि.) यश इति—अश्नुते व्याप्नोति देशान्तरेषु यशः । सान्त । 'अशू
व्याप्तौ' । देशान्तरं यातीति वा । 'या प्रापणे' । कीर्त्यते¹ शब्दयते² कीर्ति । 'कृत
सशब्दने' । समन्तात् आख्यायते समाख्या । 'ख्या प्रकथने' । यशोनामानि ॥ 'समाज्ञेति

वा पाठः ॥ स्तूयतेऽनेन स्तवः । स्तोत्रं । स्तुतिश्च । 'ष्ट्व् स्तुतौ' । नूयतेऽनेन नुतिः । 'णु स्तुतौ' । प्रशंसानामानि ॥ आम्नेड्यतेऽसकृदुच्यते आम्नेडितम् । 'म्नेड् उन्मादे' । असकृद्भाषितनाम ॥ घुष्यत इति घोषणा । 'घुषिर् शब्दे' । आज्ञापयितुं सर्वजन-
बोधनार्थं ^५पटहादातुच्चैःकृतशब्दनाम ॥ ११ ॥

^१ शब्दायते A, B₁, T. ^२ इयतीति वा कीर्तिः, 'ऋ गतौ' B₁, D₁, K₅, W₂, Y.

^३ समवेति वा पाठः, समन्तात् शायते, 'श अवबोधने' B₂, D₂, Y. ^४ विशब्दने A, D₁, K₁, K₂. ^५ A omits आदौ.

(पा.) यशः—समाख्या च । समाख्या तुल्यलक्षणमिति हलायुधानुसारी पाठः । 'यशोऽभिख्यासमाख्यास्तुल्यलक्षणाः' इति हलायुधः (अ. मा. १. १५३) । यशः कीर्तिः समाज्ञा^१ चेत्ययं वैजयन्त्यनुसारिपाठः^२ । 'समाज्ञा च यशः कीर्तिः' इति वैजयन्ती (प्र. ३४, श्लो. ३६) । 'कीर्तिः ख्यातिः समाज्ञा च' इति रभसकोशः । कीर्तिनामानि ॥ स्तवः—नुतिः । स्तोत्रनामानि ॥ 'ईडा श्लाघा प्रशंसा च वर्णनं च विकरत्यनम्' । एतानि च ॥ आम्नेडितं द्विस्त्रिरुक्तम् । द्विस्त्रिरुदीरणमाम्नेडितं भवति । 'एतदेव यथावाचमाम्नेडयति वासवः' (म. भार. ३. १२४. १३) ॥ उच्चैः—घोषणा । उच्चैःशब्दः घोषणा स्यात् ॥ ११ ॥

^१ समाज्ञा इति मुद्रितग्रन्थे.

^२ पाठेन समाज्ञा च B₂

^३ 'एतदेव यदा वासव-
माम्नेडयति देवराट्' Apte's Dict. p 347.

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥ १२ ॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरिवादापवादवत ।

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥

(वि.) काकुरिति—कायतीति काकु । 'के' शब्दे । शोकभीत्यादिकृतध्वनि-
विकारनाम ॥ वर्णयते वर्णः । विरुद्धो वर्णः अवर्णः । 'वर्णं वर्णक्रियावित्सारगुणवचनेषु' । 'वर्णं स्तुतौ' इति वा धातुः । आक्षिप्यते आक्षेपः । 'क्षिप प्रेरणे' । निरुद्धो घादः ^१निर्वादः । ^२परिवादः । ^३अपवादः । 'वद् व्यक्तायां घाचि' । 'उपक्रोशतीत्युपक्रोशः । 'ह्रस्व आदाने रोदने च' । 'जुगुप्सते जुगुप्सा । 'गुप गोपने' । 'कुत्सयते कुत्सा । 'कुत्स निन्दने' । निन्दतीति ^४निन्दा । 'णिदि कुत्सायाम्' । ^५गर्हतीति गर्हणम् । गर्हा च । 'गर्ह कुत्सायाम्' । निन्दानामानि ॥ १२-१३ ॥

- १ 'कै गै र शब्दे' A B₁, T, Y २ निष्क्रान्तो वादात् D₁, I. ३ परीवादः
K₅, U, परिवदन D₁, I, K₅, W₂, परिवादन B₁, परिवदतीति B₂ ४ अपवदन D₁, I
५ उपकोशन B₂ D₁, K₅ W₂ ६ जुगुप्सन I, K₅, W₂ ७ निन्दाया A, B₁, T.
८ निन्दाया I, W₂ ९ निन्यतेऽनया B₂ १० गह्वंतेऽनेनेति B₂

(पा.) काकु — ध्रने । 'शोकभयादिकृतध्रनिधिकार' काकु स्यात् । अवर्णा—
अपवादवत् । 'अत्र परिवदशब्दो दीर्घकारो ह्रस्वकारश्च भवति । यथा—'मा भूत्
परीवादनवावतार' (रघु ५. २४) इति^३ । अन्यत्तु स्फुटम् । उपक्रोशो—गह्वणे^४ ।
निन्दानामान ॥ १२—१३ ॥

- १ °आदिभि A₁ २ अत्र परीवादोऽपि B₃, B₄ ३ B₄ adds रघुवरो.
४ गह्वणा B₃, गह्वण A₁

पारुष्यमतिवादः स्याद्भर्त्सन त्वपकारगीः ।

यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात् परिभाषणम् ॥ १४ ॥

(वि.) पारुष्यमिति—स्पष्टम् । उपालभ्यते उपालम्भ । 'दुलभप् प्राप्तौ' ।
इद् ^१निन्दापरिभाषणनाम । य म निन्दतीति वा पाठ । अत्र परिभाषणशब्दो भवति ।
परित सनिन्द ^२भाष्यते परिभाषणम् । 'भाष व्यक्ताया वाचि' । ^३निन्दासहितपरिभाषण-
नाम ॥ १४ ॥

- १ मन्द मैव वादीरिति सनिन्दपदवाक्य(परिहास U) नाम B₂, K₅ २ भाषते U
३ नि दादिना W₁, निदाये B₂

(पा.) पारुष्यं—परिभाषणम् । परिहासोन्त्या मर्मस्पृग्भाषणमुपालम्भ ।
'उत्प्रास^१ स्यादुपालम्भ. परिवग्भाषणीति^२ च' इति वैजयन्ती (पृ ३३, श्लो. ३५) ।
निन्दासहितो य ^३परिहासस्तत्र परिभाषणशब्दो वर्तते । निन्दासहितपरिहास-
नाम ॥ १४ ॥

- १ उत्प्रास A₁ २ भाषणीति B₃, B₄ ३ उपालम्भ B₃

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।

स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थक वचः ॥ १५ ॥

अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ।

(वि.) तत्रेति—आ क्षरति परितो^१ व्याप्नोतीति आक्षारणा । ‘क्षर सचलने’ ।

मैथुनमुद्दिश्याक्रोशनाम^२ ॥ आभाष्यते^३ सम्यग भाष्यते आभाषणम् । आलपतीत्यालाप ।
‘लप व्यक्ताया वाचि’ । सुखेन^४ स्थितमिति प्रियवचननाम ॥ प्रलपतीति प्रलाप ।
निष्प्रयोजनवचननाम ॥ अनुलपतीत्यनुलाप ।^५ मुहुर्वचननाम ॥ विलपतीति विलाप ।
‘परिदेवते परिदेवनम् । ‘देवृ देवने’ ॥ अनुशोचननामानि ॥ १५ ॥

^१ प्राप्नोति W₂ ^२ क्रोशं K₂ W₁ ^३ अनेनेति B₂ D₁ I add ‘माप
व्यक्ताया वाचि ^४ सुजनस्थितिमतो A, B₁, T ^५ B₂ adds मुहुर्माध्यत इति
मुहुर्माया बहुवचननाम U ^६ परित दीव्यति B₂ T W₂

(पा.) तत्र—प्रति । आक्रोश इति भर्त्सनानि । ‘शाप^१ आक्रोश आक्षेप
क्षारणा स्याद् पिरूक्षणम्’ इति हल्लायुध (अ मा १ १४५) । मैथुनमुद्दिश्य यद्भर्त्सनं
तव भार्यां तव मातरमित्यादि, तत्र आक्षारणाशब्दो^२ वर्तते । स्यात्—आलाप । सभाषण
नामनी ॥ ‘^३सभाषणमाभाषणमालाप कुरुषुञ्चिका’ इति वैजयती (प्र ३२, श्लो २३) ।
प्रलापोऽनर्थक वच । अर्थशून्यो-मत्तादिवचन प्रलप स्यात् ॥ अनुलापो मुहुर्भाषा ।
‘असकृदेकार्थवचनमनुलाप स्यात् ॥ विलाप परिदेवनम् । दु खेन वचन विलाप
स्यात् ॥ १५ ॥

^१ शापाधिषेप B₂ ^२ स्यात् B ^३ सभाषण त्वामाषण B₁ ^४ निद्रादि-
मध्येऽसकृदुक्तवचन यत् तन्नाम A₁

विप्रलापो विरोधोक्तिः सलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥

सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निहवः ।

(चोत्रमाक्षेपाभियोगौ शापाक्रोशौ दुरेयणा ।

अस्त्री चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्याविकत्थनम् ॥)

(नि.) विप्रलाप इति—^१विप्रलपतीति विप्रलाप । ‘गुरपाणा मिथोविरोध-
वचननाम ॥ ^२सलपतीति सलाप । ^३मिथोऽविरोधोक्तिनाम ॥ ^४सुप्रलपतीति सुप्रलाप
सुवचननाम ॥ अपलपतीत्यपलाप । ‘लप व्यक्ताया वाचि’ । निद्रते निहव । ‘द्रुइ
अपतयन’ । ^५निहववचननामनी ॥ १६ ॥

^१ निद्रापेण B₂ ^२ पट्याणां K₂, K₁ ^३ सुप्रल B₂ कर् सम्पत् W₁
^४ मिथोभाषण B₂ K₂ W₂ ^५ मुहु B₁ ^६ निद्रुनि K₂

(पा.) विप्रलापो विरोधोक्तिः । परस्परविरोधोक्तिर्विप्रलापः स्यात् ॥ सलापो
भाषणं मिथः । परस्परभाषणं सलापः स्यात् । द्वयोरन्यतरस्यालापः, द्वयोरपि सलाप इति
१ विशेषः ॥ सुप्रलापः सुवचनम् । सुवचननाम ॥ अपलापस्तु निह्व । निह्ववचननाम ॥
अनुक्तम्—‘काका वर्णनमुद्गाप’ । काका २कथितवचनमुद्गापः स्यात् ॥ ‘प्रियवाक्
चादुरस्त्रियाम्’ । प्रियवचनं चादु स्यात् ॥ १६ ॥

१ भेदः A₁२ वर्णित° B₃

सदेशवाग् वाचिकं स्याद् वाग्भेदास्तु त्रिपृत्तरे ॥ १७ ॥
रुशती वागकल्याणी स्यात् कल्या तु शुभात्मिका ।

(वि.) सदेशवागिति—वाचोऽस्मिन् सन्तीति वाचिकम् । सदेशवचननाम ॥
उत्तरे वाग्भेदास्त्रिपु^१ वर्तन्ते । २रुशति कल्याणमिति रुशती । ‘रुश हिंसायाम्’ ।
उपतीति पाठे^३ ‘उप प्लुप दाहे’ । अमङ्गलोक्तिनाम ॥ ४कलयितुमर्हतीति कल्या । ‘कल
गतौ सख्याने च’ । कलासु ५क्रियासु साधुरिति वा । शुभवचननाम ॥ १७ ॥

१ B₂ adds लिङ्गेषु२ रोपति जिवासति कल्याणमिति रुपती । ‘रुप हिंसायां’ B₂.३ तत्पक्षे उपति कल्याण B₂४ कलयति सख्यातुमर्हति K₃, U.५ श्रीङ्गामु W₂

(पा.) सदेशवाग्वाचिकं स्यात् । सदेशवचननाम ॥ वाग्भेदास्तु त्रिपृत्तरे ।

१उपरि वक्ष्यमाणा वाग्भेदा वागादिशब्दप्रयोगे त्रिपु वर्तन्ते । २विशेष्यानुक्तौ तूक्-
लिङ्गाः^३ । रुशती वागकल्याणी । अकल्याणी वाग् रुशती स्यात् । रुशती वाक् । रुशन्
व्याहारः । रुशद् भाषितम् । रुशती न ध्रूयात् कल्यामेव वदेत् । उपती वागकल्याणीति
पाठादुपत्यपि भवति ॥ स्यात् कल्या तु शुभात्मिका । शोभना^४ वाक् कल्या ५भवति
॥ १७ ॥

१ B₂ omits२ गम्भत्वे A₁३ B₄ adds एव४ शोभनात्मिका A₁.५ स्यात् B₂

अत्यर्थमधुरं सान्त्वं संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

निष्ठुरं परुषं त्राम्यमश्लीलं सूनुतं प्रिये ।

(वि.) अत्यर्थमधुरमिति—सान्त्वये १प्रयत्नेन सान्त्वयम् । ‘सान्त्व मामप्रयोगे’ ।
अतिमधुरवचननाम ॥ हृदयं गम्यतेऽनेन हृदयंगमम् । ‘गन्तुं गतौ’ । २सख्यार्थ-

वचननाम ॥ ^४दुष्टहेतुत्वानिशितमिव ^५तिष्ठतीति निष्ठुरम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' । परुष-
वचननाम ॥ ^६न विद्यते श्रीरत्र ^७अश्लीलम् । ^८असभ्यवचननाम ॥ शोभमानम् कृत
मशास्तीति ^९सूत्रम् । प्रियसत्यवचननाम ॥ १८ ॥

^१ प्रयत्नेन I, K₂, K₃, प्रयत्नतेऽनेन U ^२ 'गम्लं सूत्रं' D₁, I, K₁, U
^३ सगतवचनं K₁ ^४ दुःखं D₂, K₁ ^५ बचतिष्ठते A, B₁, T ^६ D₁, I, K₂
add ग्रामे भव ग्राम्यम्, अत्र शोषते ग्राम्यवार्ता मैथुनादिवार्ता, 'गृ निगरणे' B₂ ^७ अश्लील
W₁, Y, रल्योरैक्य W₁, अधीर K₃, U ^८ ग्राम्यं D₁, I, Y, असत्यं W₂
^९ सुषु ऊन्यते सूत्र, 'ऊन परिहाणे', सूत्र च तत् ऋत च K₅, W₂ Y, प्रीयते प्रियम् W₂

(पा.) अत्यर्थमधुर सान्त्वम् । ^१अतिमधुरवचन सान्त्वमित्युच्यते ॥ सगत
हृदयगमम् । प्राह्ववचननाम ॥ निष्ठुर परुषम् । कर्कशवचननामनी । ग्राम्यमश्लीलम् ।
असभ्यवचननामनी ॥ 'कुतलं फल्गु काहलम्' । एतानि च^२ । 'अश्लील काहल
फल्गु' इति वनजय ॥ सूत्र प्रिये सत्ये । प्रियसत्यवचन सूत्रं स्यात् ॥ १८ ॥

^१ मधुर B₂

^२ A₁ adds अत्यर्थवचनपर्याय एव

सत्येऽथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥

लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितम् ।

(वि.) सत्य इति—^१सकुल्यते सकुलम् । 'कुल सत्याने वन्धुषु च' । क्लिश्यते
क्लिष्टम् । 'क्लिष्टु विवावने' । अथ पश्यति अकर करोतीत्येवमादिवचननामनी^२ ॥
ग्रस्तं प्रस्तम् । 'ग्रसु ग्लसु अवने' । ^३लुप्ताक्षरस्य लुप्तपदस्य वा नाम ॥ निरस्तं
निरस्तम् । 'असु क्षेपणे' । त्वरितोदितनाम ॥ १९ ॥

^१ सुषु D₂

^२ द्विप्रमिति वा पाठ, भ्लेच्छतीति म्लिष्ट, भ्लेच्छ अवपते शब्दे' D₂

^३ परस्परपराहतयो' Y

^४ K₃ omits 5 lines

(पा.) अथ—पराहते । इद्धोऽह मे^१ पिता धातु इत्यादिव्याहृतवचने
सकुलक्लिष्टशब्दौ वर्तते ॥ लुप्तवर्णपदं प्रस्तम् । लुप्तवर्णं पदं लुप्तपदं यावत् च ग्रस्त
स्यात् ॥ निरस्तं त्वरितोदितम् । द्रुतोच्चारितवचन निरस्तं भवति ॥ १९ ॥

^१ मन्त्रिता B₂

अम्बूकृतं सनिष्ठीवमवद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥

अनक्षरमवाच्यं स्यादाहृतं तु मृषार्थकम् ।

(वि.) अम्बूकृतमिति—^१निष्ठीवसंपर्कात् अम्बूक्रियते अम्बूकृतम् । निष्ठीवसहितवचननाम^२ । 'ष्ठिषु निरसने' ॥ यत्रार्थसंबन्धो नास्ति तदवद्धम्^३ । 'वन्ध वन्धने' । संबन्धशून्यवचननाम ॥ न सन्त्यक्षराणि यत्र अनक्षरम् । ^४अवाच्यवचननाम ॥ आहन्यत इत्याहृतम्^५ । मिथ्यार्थवचननाम ॥ २० ॥

^१ संपर्कवशात् A; निष्ठीवनात् हेतोरेत्यन्नमम्बु लाला, तेन सह कृतम् अम्बूकृतं, समानकालोत्पन्नमित्यर्थः; B₂. ^२ B₂ adds निष्ठीवेन सहितं सनिष्ठीवम्. ^३ K₅ adds बभ्यत इति बद्ध, बद्धं न भवतीत्यवद्धं. ^४ 'वन्ध संयमने' I, K₁, Y. ^५ अनक्षरवचननाम K₅.
^६ A adds 'हन हिंसागल्योः'.

(पा.) अम्बूकृतं सनिष्ठीवम् । लालासहितं निष्ठीवनिर्घृष्टिन्दुसहितं च वचनमम्बूकृतमित्युच्यते ॥ अवद्धं स्यादनर्थकम् । समुदायार्थशून्यं दशदाडिमादिवाक्यमवद्धं स्यात् ॥ अनक्षरमवाच्यं स्यात् । हस्तनेत्रादिव्यञ्जितवचनमनक्षरमित्युच्यते^१ ॥ आहृतं तु मृषार्थकम् । एष ^२वन्ध्यासुतो याति—इत्यादिवचनमाहृतं स्यात् ॥ २० ॥

^१ स्यात् B₃ ^२ वन्ध्यासुतः पश्यति B₃

(सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं मणितं रतिकूजितम् ।

श्राव्यं हृद्यं मनोहारि विस्पष्टं प्रकटोदितम् ॥)

अथ म्लिष्टमविस्पष्टं वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥

सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ।

इति वाग्वर्गः

(वि.) अथेति—म्लेच्छतीति म्लिष्टम् । 'म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे' । छिष्टमिति पाठे छिद्यत इति छिष्टम् । 'छिश् चिवाधने' । ^१अस्पष्टवचननाम ॥ विगता^२ तथा सत्यमथेति वितथम् । अनृतवचननाम ॥ सति धर्मे साधु सत्यम् । तथा मत्यमत्रातीति तथ्यम् । सद्भिरर्थे^३ क्रतुम् । 'ऋ गनौ' । समग्रतीति सम्यक् । 'अच्चु गतौ याचने च' । सत्यवचननामानि ॥ अमूनि तद्वति गुणिनि त्रिषु वर्तन्ते ॥ २१ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविशृती वाग्वर्गः

¹ अविस्पष्ट^० I, K₃² विरता K₂, K₄³ रूपते, 'र' शब्दे' K₁, K₂⁴ 'क' शब्दे', अर्पते उपदिश्यत B₁, U, आद्रियत D₁

(पा.) अथ म्लिष्टमविस्पष्टम् । अस्पष्टवालकिरातादिवचन म्लिष्टं स्यात् ॥ अनुक्तम्—'गद्गद् गलमूलस्थम्' । गलमूलस्थवचन गद्गद् भवति ॥ 'तुम्बक सृष्टनासिकम्' । नासिका सृष्टोद्गच्छद्वचन ¹तुम्बकमित्युच्यते । वितथ—वच । असत्यवचननामनी ॥ आहतमसद्भूतार्थकथनम्² । असत्य ³सद्भूतापलाप ॥ सोल्लुण्ठन तु सोऽश्रासम् । उक्लोशवचननामनी ॥ मणित रतिकूजितम् । रतिकालगलरवनामनी ॥ सत्य—सम्यक् । सत्यवचननामानि ॥ अमूनि त्रिषु तद्वति । ⁴सत्यादिशब्दा सत्यवत्यर्थे मिलिङ्गा भवन्ति । सत्यो देवदत्त । सत्या यद्गदत्ता । सत्य कलत्रमित्यादि ॥ २१ ॥

इति ⁵श्रीषत्सप्तसहस्ररिसुतमहिनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते वाग्वर्ग¹ तुम्बुक A₁² B₃ omits कथन³ आलाप A₁⁴ आदीनि B₃⁵ नरसिंह^० A₁

७. शब्दादिवर्गः

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ।

स्वाननिर्घोपनिर्हादनादनिस्वाननिस्वनाः ॥ १ ॥

आरवारावसंरावविरावा अथ मर्मरः ।

स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूपणानां तु शिञ्जितम् ॥ २ ॥

(वि.) शब्द इति—शव्यते इति ¹शब्द । 'शब्द शब्दप्रियायाम्' । निनदतीति निनाद । निनदश्च । 'णद अव्यक्ते शब्दे' । ध्वनतीति ध्वनि । ध्वानश्च । 'ध्वन शब्दे' । रूपते रव । आरव । आराव । सराव । विरावश्च । 'रु शब्दे' । स्वन्तीति स्वन । स्वानश्च । 'स्वन शब्दे' । निर्घुष्यते² निर्घोष । 'घुषिर् विशब्दने' । नितरा ह्लादते निर्हाद । 'ह्लाद अव्यक्ते शब्दे' । नदतीति, नाद । 'णद अव्यक्ते शब्दे' । निस्वाननिरवणशब्दौ स्वानशब्दवदुभेयौ³ । समुद्रघोषादिशब्दानामानि ॥ ⁴मर्मरश्चनिर-

त्रास्तीति मर्मरः । वस्त्रपर्णस्वननाम ॥ ^४शिङ्क्ते शिञ्जितम् । 'शिजि अव्यक्ते शब्दे' ।
भूपणध्वनिनाम ॥ १-२ ॥

^१ शब्दयति D₁; शब्द उक्तः Pt₁, Pt₂. ^२ ध्वन्यते K₃; ध्वननं Pt₁, Pt₂.

^३ ध्वनश्च W₁. ^४ रौति Pt₁, Pt₂. ^५ निर्घोपति Pt₁, Pt₂. ^६ ज्ञेयी W₂;

विज्ञेयी B₂; नितरां स्वनतीति Pt₁, Pt₂. ^७ वस्त्रादिध्वनिः मर्मरध्वनिः अत्रास्तीति B₂.

^८ शिञ्जतीति Pt₁, Pt₂.

(पा.) शब्दे—विरावाः । ^१रावशब्दोऽपि साधितः । पृथु भाषार्थ(?) इति
चुरादिपाठाद् रौतेर्भाषार्थत्वात् णिच्^२ । प्रयोगश्च^३ । 'समाविशद्वीपणरावगह्वरम्' इति ।
अव्यक्तशब्दनामानि ॥ अथ मर्मरः—पर्णानाम् । वस्त्रपर्णानां रावः मर्मरः स्यात् ॥
भूपणानां च शिञ्जितम् । भूपणध्वनिः शिञ्जितं स्यात् । 'शिञ्जापरशुशिरिपिशुनशिखा-
श्रेणयः'^४ इत्यूपमभेदपाठात् तालव्यादिः । शिञ्जैव^५ शिञ्जानम् । 'शिञ्जानमञ्जुमञ्जीर-
विरञ्जितपदाम्बुजाम्' इति प्रयोगश्च ॥ १-२ ॥

^१ A₁ adds लक्ष्यलक्षणदुर्घट° . ^२ A₁ adds अत एव राव इति. ^३ A₁ adds

सप्तकुमारिकापादनकार° . ^४ A₁ adds 'येनः . ^५ B₃ omits the three words.

निकाणो निकणः काणः कणः कणनमित्यपि ।

वीणायाः कणिते प्रादेः प्रकाणप्रकणादयः ॥ ३ ॥

(वि.) निकाण इति—^१निकणतीति निकाणः । निकणः । काणः । कणः ।
कणनम् । एतानि ^२वीणादिवाद्यस्वननामानि ॥ वीणायाः कणिते ^३प्रादेः ^४प्रकाणः,
प्रकणादयः । प्राद्युपसर्गे कणतिधातुजाः प्रकाणप्रकणादयः वीणायाः कणिते^५ वर्तन्ते ।
निकाणादयस्तु वीणादिसर्ववाद्यध्वनौ वर्तन्त इत्यर्थः । 'कण कण शब्दे' ॥ ३ ॥

^१ नितरां कणति Pt₁, Pt₂. ^२ सर्ववाद्य° I, K₁, K₂, U. ^३ प्राद्युपसर्गे

D₂, K₃, W₁. ^४ प्रकर्षेण कणति Pt₁, Pt₂. ^५ एव U.

(पा.) निकाणो—कणनमित्यपि । वीणादिध्वनिनामानि ॥ वीणायाः—प्रकणा-
दयः । वीणामात्रध्वनिनामानि^१ ॥ अनुक्तम्—'मार्जना मुरजध्वानः'^२ । ^३मुरजध्व-
निमार्जना स्यात् ॥ 'गुण्डिलो मर्दलध्वानः'^४ । मर्दलध्वनिर्गुण्डिलः स्यात् ॥ ३ ॥

^१ A₁ adds कल्याणनिकणवीणाकलकाणः । वेणुं . . . ^२ °जन्य° A₁.

कोलाहलः कलकलस्तिरश्वां वाशितं रुतम् ।

स्त्री प्रतिश्रुत् प्रतिध्वाने गीतं गानमिमे समे ॥ ४ ॥

इति शब्दादिवर्गः

(वि.) कोलाहल इति—कोलात् वराहानाहल्लीति^१ कोलाहल । ‘हल विलेखने’ । कल्पते ‘शब्दते कलकल’^२ । ‘कल शब्दसख्यानयो’ । ‘कल किल क्षेपे’ इति वा धातु । अव्यक्तनानावचनमहाध्वनिचयनामनी^३ ॥ वाश्यते इति वाशितम् । ‘वाश्ट् शब्दे’ । मृगपक्षिरवनाम ॥ प्रतिश्रुयते प्रतिश्रुत् । ‘श्रु श्रवणे’ । ‘प्रतिध्वाननाम ॥ गीयते गीतम् । गान च । ‘कै गै रै शब्दे’ । गीतध्वनिनामानि ॥ ४ ॥

इत्यमरकोशपदविवृतौ शब्दादिवर्गं

^१ आहरति Y ^२ Pt₁, Pt₂ add अव्यक्त ^३ वीन्वाया(अभीक्ष्णे° W₂ Y)
दिर्माव B₀ K₅ ^४ °निचय° B₁ D₁ ^५ प्रतिध्वनतीति, ‘ध्वन शब्दे’ B₂ प्रति-
ध्वनन Pt₁ Pt₂ ^६ B₂ add: गै गाने’

(पा.) कोलाहल कलकल । बहुध्वनिनामनी ॥ तिरश्चा वाशित रुतम् । मृगपक्षिणा ध्वनिर्वाशित^१ स्यात् । ‘शिव वा शशवाशितम्’ इति कर्पिणाभ्युदय-प्रयोगात् (१८ ५२) तालव्यमध्य । ‘वासित भावित हते’ इति रुद्राभिधानाद् दन्त्यमध्यश्च भवति ॥ अनुक्तम्—‘गवा तु रम्भित हुम्फा’ । गवा ध्वनिनामनी ॥ ‘जुषन् भपित शुन’ । शुनकध्वनिनामनी ॥ स्त्री—प्रतिध्वाने । शुहादिप्रतिध्विनवध्वनि नामनी ॥ गीत—समे । गीतनामनी । इमे समे इत्यनेन रागगीत्यादिक गीतं प्रावेशि कयादिध्रुवारूप^२ मन्द्रकारूप गानमिति विशेषपक्ष विहाय ‘गीत गान च नेय च^३ गीतिर्गान्धर्वमित्यपि’ इति सामान्यपक्षमवलम्ब्योक्तम् ॥ ४ ॥

इति श्रीवत्सन्सिंहसूरिसुतमहिनारायविरचितेऽमरपदपारिजाते शब्दादिवर्गं

^१ A₁ add: स्त च ^२ मद्रक° A₁ ^३ रीति A₁ ^४ °नरविह° A₁

८. नाट्यवर्गः

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥ १ ॥

(वि.) निषाद् इति—निषीदन्त्यत्र स्वरा इति निषाद् । ‘पट्ल विशर णगल्यवसादनेपु’ । ^१ऋपभस्वरसवादित्वात् ऋपभ । गा वाच धारयतीति गान्धार । गन्ध गृह्णातीति गान्ध घ्राणेन्द्रियम् । तस्मिन् इयतीति वा गान्धार । ‘ऋ गतौ’ । पट्सु ^२नासाकण्ठोरस्तालुजिह्वादन्तस्थानेषु जायत इति षड्ज । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । ^३मध्य मातीति मध्यम । ‘मा माने वर्तने’ च । मोक्ष धावतीति धैवत । ‘धावु गतिशुद्ध्यो’ । धीर्हत् तद्वत्सु नाभ्यादिस्थानेषु भवो वा धैवत ^४ । पिकै पञ्च्यते पञ्चम । ‘पचि विस्तारवचने’ । पञ्चसु ^५स्थानेषु मातीति वा । ‘मा माने वर्तने च’ । एतानि सप्त ^६तन्त्रीकण्ठोत्थितस्वरनामानि ॥ स्वय राजते स्वर । ‘राजृ दीप्तौ’ । श्रुतिस्थाने ^७स्वहृदय रञ्जयतीति वा । ‘रञ्ज रागे’ ॥

* षड्ज मयूरा ब्रुवते ^८गावस्तृपभभापिण ।
अजाविक तु गान्धार पिक ^९कूजति पञ्चमम् ।
धैवत हेपते ^{१०}वाजी निषाद् बृहते ^{११}गज ॥*

इति ॥ १ ॥

^१ तृपम° D₂ ^२ उदर° K₁ ^३ मध्ये B₂ D₁ ^४ वर्तमाने च W₁
^५ धैवत इति वा पाठ तत्पक्षे दिवि सुखप्राप्तिस्थाने भव B₂ ^६ पञ्चस्थानेषु B₁
^७ कण्ठोक्त° A, B₁, T ^८ सहृदय D₂ स्व हृदय W₁ ^९ गावो ऋपम° D₂
^{१०} ब्रौह्म कणति मध्यम B₂ D₁, W₁ Y पुष्पसाधारणे काले पिक कूजति पञ्चमम् D₂,
I, K₁ U ^{११} मापते B₁ W₂ ^{१२} ब्रुवत गजा B₁ W₂

* षड्ज रीति मयूरस्तु—Narada Apte s Dict , p 1583

(पा.) निषाद्—स्वरा । तन्त्रीकण्ठयोरुभयोरजायमाना निषादादय सप्त स्वर-
शब्दवाच्या । तत्वरूपे नारद्—

‘षड्ज मयूरो वदति गावो ^१रम्भन्ति चर्षभम् ।
अजाविकौ तु गान्धार ब्रौह्मो नदति मध्यमम् ॥

पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम् ।

अश्वस्तु धैवत रौति निपाद् रौति कुञ्जर ॥^१ (स म १ १ १३-१४)

इति ॥ १ ॥

^१ नर्दन्ति B₄, रन्मत्वथ^० A₁ चातको ऋषम तथा, अचो विरीति इति मुद्रितग्रन्थे

काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

(नृणामुरसि मध्यस्यो द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ।

स मन्द्रः कण्ठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते ॥)

(नि.) काकलीति—कु^१ सूक्ष्म स चासौ कलश्च^२ काकली । सूक्ष्मकलनाम ॥
क सुख लातीति कल । 'ला दाने' । कलयतीति वा । 'कल शब्दे' । अव्यक्तमधुरध्वनि
नाम ॥ ^३मन्दते शनै 'नि सरतीति मन्द्र । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वभ्रकान्तिगतिषु' ।
गम्भीरध्वनिनाम ॥ तारयति संदेह^५ तार । 'तू वृत्तनतरणयो' । अत्युच्चध्वनिनाम ॥
त्रयस्त्रिषु । ^६कलमन्द्रतारा त्रिषु वर्तन्ते, विशेष्यनिना इत्यर्थ ॥ २ ॥

^१ कुसितश्चासौ कलश्च काकल सोऽजास्तीति B₂ काकलि A T, U ^२ कलि K₁
^३ मन्द्रते D₂ I U, W₂ ^४ निरस्यति D₁ ^५ संदेहे W₁, संदेहान् A स्थानेभ्य
स्वरमिति P₁ ^६ I adds त्रय

(पा.) काकली—सूक्ष्मे । ^१कलसूक्ष्मध्वनि काकली स्यात् । ध्वनौ—कल ।
मधुरास्फुटध्वनि कल स्यात् । मन्द्रस्तु गम्भीरे । गम्भीरध्वनि मन्द्र स्यात् ।
तारोऽत्युच्चै । अत्युच्चध्वनि तार स्यात् ॥ त्रयस्त्रिषु । एत त्रय तिष्ठन्ति चान्यलिङ्गा ।
^२कला रुति, मद्रा रुति इत्यादि ॥ २ ॥

^१ सूक्ष्मकण्ठध्वनि B₃ ^२ कला मद्रा तारा रुतिरित्यादि B₃

समन्वितलयस्त्वेकतालो धीणा तु वह्यङ्गी ।

विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥

(वि.) समेति—^१समन्वितोऽनुगतो लय श्रुतादिर्यत्र समन्वितलय । एक
सम तालो मानस्य एकताल । एकतान इति वा पाठ । तालचन्वितलयनाम ॥ वेति

प्रजायते स्वरोऽस्यामिति वीणा । 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यसनसादनेषु' । वण्यत इति वा वीणा । 'वण शब्दे' । वहन्ते स्वरा अस्यामिति ^२वहरी । 'वह सचलने' । विविधं ^३पञ्चयते स्वरा अत्रेति विपञ्ची । 'पञ्चि व्यक्तीकरणे' । वीणानामानि ॥ परितो ^४वदति स्वरानिति परिवादिनी । 'वद व्यक्ताया वाचि' । सप्ततन्त्रीयुक्तवीणानाम ॥ ३ ॥

^१ सम्यगन्वित Pt₂,

नृणामुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनि ।

स एकवण्ठे मध्यं स्यात् तार शिरसि गीयते ॥ B₁, D₁

^२ वहरु सौत्र साऽस्या अस्तीति वहरुकी इति वा । अयमेव ह्यर्थ B₂, D₁, K₂, वलि सौत्रो धातु, ह्यर्थ Y ^३ पञ्चते A, T, W₁ ^४ वादयस्ववदय सप्तस्वरान् B₁, D₁, I

(पा.) समन्वितलयस्वेकताल । अनुगतद्रुतादिमानगीतादिवस्तु एकतालः स्यात् । ^१एकतान इति कतिचित्^२ । वीणा तु वहरी विपञ्ची । वीणानामानि ॥ सा तु—परिवादिनी । सप्तभि ^३तन्त्रीभि प्रोता वीणा परिवादिनीत्युच्यते ।

'तन्त्र्यश्चेत् सप्त सप्तास्या चतुर्दश चतुर्दशी ।

एकादशैकादशी ^४भिदैव वीणा त्रयोदशी ॥' इति ।

परिवादिनी बहुविधा । ^५सप्ततन्त्री परिवादिनीति कथिता ॥ ३ ॥

^१ एकतानमिति A₂

^२ A₁ adds कथयन्ति

^३ तन्त्रिभि B₃

^४ चेष्टेव A₁

^५ B₂ adds तत्र

तत्तं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् ।

वंशादिकं तु सुपिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

(वि.) ततमिति—तन्त्यते ततम्^१ । ^२तन्त्रीजननात्ततम् । वीणादिवाद्यनाम ॥ चर्मणा आनह्यत इत्यानद्धम् । 'णह ^३बन्धने' । मुरजादिवाद्यनाम ॥ सुपि रन्ध्रमस्यास्तीति सुपिरम् । ^४शुपिर वा । ^५वंशादिवाद्यनाम ॥ हन्यत इति घनम् । 'हन हिंसागत्यो' । ^६तालादिकास्यवाद्यनाम ॥ ४ ॥

^१ B₁, D₁, K₂ add 'तनु निस्तारे'

^२ जनित B₂

^३ आश्रयधने W₂

^४ तालव्याद्येव इति प्राच्या B₂, D₁, तालव्यमिति B₁, K₂, W₂ adds आहु

^५ रन्ध्रवाद्यं

B₂ ^६ तालास्यादि° W₂

(पा.) तत—वाद्यम् । धीणादिवाद्य तत स्यात् ॥ आनद्ध मुरजादिकम् ।
मुरजादिवाद्यमानद्ध स्यात् ॥ वशादिक तु सुषिरम् । वशादिवाद्य सुषिर स्यात् ॥
काय—घनम् । ^१कास्य तालादिक वाद्य घन स्यात् ॥ ^२केचन मुरजादिवाद्यमपि घनमिति
वदन्ति । कास्य तालादिवाद्य ततमिति च^३ कथयन्ति ॥ ४ ॥

^१ B₂ adds कास्यविना

^२ केचित् B₂ B₃

^३ B₂ adds केचित्

चतुर्विधमिद वाद्य वादित्रातोद्यनामकम् ।

मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्वङ्ग्यालिङ्गयोर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

(वि.) चतुर्विधमिति—वाद्यत इति ^१वाद्यम् । वादित्र च^२ । आ समन्तात्
चोद्यत इत्यातोद्यम् । 'तुद व्यथने' । 'ततादिचतुर्विधवाद्यनामानि ॥ मृद्यत इति
मृदङ्ग' । मृत् मृत्ना अङ्गे यस्येति वा । 'मृद मर्दने' । मुरतीति मुर । 'मुर सवेष्टने' ।
मुर चर्मपट्टिकासवेष्टनम् । तस्माज्जातो मुरज । मृदङ्गनामनी ॥ अङ्गे भव अङ्ग्य ।
^३अङ्गोपरि निधाय वाद्यत वा । हरीतम्याकृतिमृदङ्गनाम ॥ आलिङ्गयते आलिङ्ग्य वाद्यत
इत्यालिङ्ग्य । गोमुखाकृतिमृदङ्गनाम ॥ अङ्गी आलिङ्गी इति वा पठच्छेद । तदा
रादारया ततो भवतीति विग्रह । ^४ऊर्ध्वकृत्य वाद्यत इत्यूर्ध्वक । ययमध्याकृतिमृदङ्ग
नाम ॥ ५ ॥

^१ वाद्यन्ति एतमिति Pt₂

^२ वद व्यक्ताया वाचि D₁ I

^३ आतुद्यत इति

B₁ D₂ Pt₂

^४ तच्चादि A B₁ T₁ W₁ यदाह भरत —

तत चैवावनद्ध च घन सुषिरमेव च ।

चतुर्विध तु विधेयनातोय लक्षणाविवम् ॥ इति (ना धा २८ १) B₁ D₂ I

^५ अङ्ग उपनिषाय D₁

^६ ऊर्ध्वस्य सन् कायति Pt₂

(पा.) चतुर्विधमिद—नामकम् । इदं चतुर्विध वाद्यम् । वादित्रमातोद्यमिति
च नामद्वयवद् भवति । वादित्रशब्दे वाद्यध्वनावपि वर्तते । 'तुर्योऽस्त्रो वाद्यनिर्घोय'
वादित्र वादन च तन्' इति वैचयन्ती (पृ १४७, श्लो १३६) । मृदङ्गा मुरजा ।
मुरजनामनी ॥ वक्ष्यमाणभेदापेक्षया बहुवचनम् । भेदा—त्रय । अङ्ग्य, आलिङ्ग्य,
ऊर्ध्वक इत्येते त्रयो मुरजभेदा । 'पूर्व पूर्वो महानेयामेतत्^५ पुष्करमण्डले' इति
वैजयन्त्या (पृ १४६, श्लो १३०) परिमाणभेदोऽभ्यघायि ।

‘हरीतम्याकृतिस्त्वङ्गयो यवमध्यस्तथोर्ध्वक ।
आलिङ्गयञ्चैव गोपुच्छ^३ आकृत्या सप्रकीर्तित ॥’

इति ^४सुभूतिटीकायामाकृतिभेद ^५कथित ॥ ५ ॥

^१°निर्घोषो A₁, B₃

^२वादने मूर्च्छनानने A₁, B₁

^३पुच्छस्य B₃

^४सुयोधिनी° A₁

^५°भेदात् भेद A₁

स्याद्यशःपटहो ढक्का भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् ।

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात् कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

(वि.) स्यादिति—^१यशोनिमित्त पटह यश पटह । ढगिति ^२व्यक्त कायतीति ढक्का । ‘कै शब्दे’ । यात्रादौ ^३वाद्यमानयश पटहनाम ॥ विभेति अस्या ^४परसैन्यमिति^५ भेरी । ‘बिभी भये’ । दुन्दु इति शब्द भापते दुन्दुभिः । शत्रुहृदय ^६भिद्यत इति वा । शेरीनामानि ॥ आ सम-तात् नदतीत्यानक । ‘णद् अव्यक्ते शब्दे’ । अनेन स्वपक्ष आ ममन्तात् अनिति^७ वा । ‘अन प्राणने’ । पटवत् हन्यते पटह । पणव इति पाठे पण्यते स्तूयते पणव । ‘पण व्यवहारे स्तुतौ च’ । परसेनाभीत्यर्थवाद्यनामानि ॥ अनेन कुणति वीणादिवाद्यमिति कोण । ‘कुण शब्दोपकरणयो’ । वीणादिवादन-दण्डनाम ॥ ६ ॥

^१यशसे D₁ W₁, यशसि A, B₁, T, यशोऽर्थ Pt₂, पटु यथा तथा हन्यते, ‘हन हिंसागत्यो’ B₂, U ^२अव्यक्त D₁, I, K₁, W₁, वादयति K₂ ^३हन्यमान° B₁, D₁, K₁, W₁ ^४खात् B₂, D₂, स्वेण K₅, W₂ ^५°सेना B₂, K₅, U, W₁ ^६यतीति वा, ‘दोऽवरण्डने’ B₂, D₁ ^७B₂ adds प्राणिति

(पा.) स्यात्—ढक्का । सामन्तढक्कानामनी । भेरी—पुमान् । शेरीनामनी । आनक—स्यात् । अस्त्रीशब्द उभयविशेषणम् । ‘पटहस्त्वानकोऽरित्रियाम्’ इति वैजयन्ती (पृ १४६, श्लो. १३४) । पटहनामनी ॥ अनुक्तम्—‘वशस्तु वेणुर्मुंरली’ । ^१मुंरलीनामानि ॥ ‘शृङ्ग खुरमुख समे’ । शृङ्गनामनी । आन्ध्रभापया ‘वूरगोम्मु’ ॥ ‘काहली तु कुहाल स्यात्’ । काहलीनामनी ॥ ‘देहगुरा जयघण्टिका’ । आन्ध्रभापया ‘जायट^३ पेर्’ । ‘ताली द्वयो काम्यताल पुमान् स्त्री तालपत्रिका’ । तालनामानि ॥ कोणो वीणादिवादनम् । वीणादिवादनसाधननाम ॥ ६ ॥

^१अस्त्रियौ इति मुद्रितग्रन्थे

^२वेणु° A₁

^३‘जापटपेर्’ A₁

वीणादण्डः प्रवालः स्यात् ककुभस्तु प्रसेवकः ।

कोलम्बकस्तु कायोऽस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

(वि.) वीणादण्ड इति—प्रवलन्ते सर्वे स्वर अत्रेति प्रवाल । 'वल सवरणे^२ सचरणे च' ।^३प्रवाल इति वा पाठ । 'चल कम्पने' । वीणादण्डनाम ॥ स्वालम्बनाय दण्ड^४ कङ्कते आकाङ्क्षतीति ककुभ । 'ककि लौल्ये' । प्रकर्षेण सेव्यते प्रसेवक । 'पेवृ सेवने' । दण्डा^५लम्बनायालावूमूलनिक्षिप्तसदशाकारसारदारुनाम^७ ॥^६कुल्यते सम्यक् स्थायतेऽनेन शब्द कोलम्बक । 'कुल सस्थाने वधुपु च' । के शिरसि तन्त्रीखलम्बते इति वा कोलम्बक । 'लवि शब्देऽवस्रसने च' । वीणाया दण्डादिसर्वपरिकरनिष्पन्न^८ मूर्तिनाम ॥ उपनहन्ते तन्त्र्योऽनेन उपनाह । 'णह बन्धने' । निबन्धन्ते^{१०} तन्त्र्योऽनेन निबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' । तन्त्रीबन्धस्थाननामनी ॥ ७ ॥

^१स्वना B₁ D₁, W₂ ^२सचलने D₂ K₅ T ^३प्रवाल U ^४कङ्कते K₅
U, W₁ ^५अवलम्बनाय K₅ U ^६स्वर° U ^७साधनविशेषवर्णनाम
B₂, W₂ ^८कोलति W₂ ^९शरीर° W₁ ^{१०}सबन्धन्ते B₂

(पा.) वीणादण्ड प्रवाल स्यात् । वीणादण्डनाम ॥ ककुभस्तु प्रसेवक । दण्डानलम्बनायालावूमूलनिक्षिप्तसदशाकारसारदारुनामनी । भाषया 'वैसर्ण' ॥ कोलम्बकस्तु कायोऽस्या । वीणाया दण्डादिसर्वपरिकरनिष्पन्नमूर्ति कोलम्बक स्यात् । उपनाहो निबन्धनम् । तन्त्रीनिबन्धनस्थाननामनी । भाषया 'करिभे' ॥ अनुक्तम्—'वीणागुणे रित्रया तन्त्री' । वीणागुणनाम । 'अवितृस्तृत्त्रिभ्य ई' (उ ३. १५८) इति ई प्रत्ययान्तत्वात् सुलोपो नास्ति । तन्त्री तन्त्र्यौ तन्त्र्य । हे तन्त्री इत्यादि । अत्र विशेष । लक्ष्मीप्रभृतीनाम् 'अन्वार्थनचोर्हस्र' (उ ३ १०७) इति ह्रस्वत्व केचन नेच्छन्ति । प्रयोगास्तु बहवो दृश्यन्ते ।

'हे लक्ष्मि स्यादलिन्द्राणामपि सत्प्रश भे वपु ।
तन्त्री कर्णासृत कृज तन्त्री सश्रय चक्षुषी ॥
यातप्रमीर्घसाटव्या तरीस्तर्पय चातकम् ।
. घत्त्र सनाशुकम् ॥'

इत्यादि ॥ ७ ॥

वाद्यप्रभेदा लमरुमङ्कुडिण्डिमझर्झराः ।

मर्दलः पणवोऽन्धे च नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

(वि.) वाद्यप्रभेदा इति—डमिति ^१शब्दमियति डमरुः । ‘ऋ गतौ’ । मड्डु इति ^२उच्चारणात् मड्डुः । डिडिमिति शब्दं करोतीति डिण्डिमः^३ । झर्झशब्दं करोतीति ‘झर्झर । मृद्यत इति ‘मर्दल । ‘मृद क्षोदे’ । ^४पणाज्जायते पणवः । पण्यते स्तूयते ऽनेनेति वा । ‘पण व्यवहारे स्तुतौ च’ । एते च अन्ये च वाद्यप्रभेदा ॥ नृत्यतीति नर्तकी । ‘नृती गात्रविक्षेपे’ । ^५लसति ऋडति रङ्गभूमाविति लासिका । ‘लस श्लेषण-ऋडनयो’ ॥ ^६नृत्तकारिणीनामनी ॥ ८ ॥

^१ K₅ adds अव्यक्त.

^२ उच्चारणत्वात् B₁.

^३ मिनोति प्रक्षिपतीति Pt₂

^४ झर्झते भापते, झर्झेति शब्दं रातीति Pt₂

^५ मर्दलः W₁

^६ पणायते U, W₂

^७ लस्यति D₁

^८ नृत्य° K₅, W₁, नर्तनकरीणा A, B₁, T.

(पा.) वाद्यप्रभेदा—अन्ये च । डमर्वादयश्चान्ये^१ घण्टानि‘साणादयश्च^२ वाद्यभेदाः । नर्तकी—समे । नृत्तकारिणीनामनी ॥ अनुक्तम्—‘रङ्गः स्यान्नर्तनस्थानम्’ । नर्तनस्थलं^३ रङ्गं स्यात् ॥ ‘सूत्रधारस्तु सूचक’ । सूत्रधारनाम ॥ ८ ॥

^१ A₁ adds अ-यशब्दग्रहोत्°

^२ नि सान B₁

^३ °स्थानं B₃

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ।

तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ।

(वि.) विलम्बितमिति—^१विलम्बितं द्रुतं मध्यम् इति लयविशेषाः क्रमात् तत्त्वम् ओघः घनमित्युच्यन्ते । तलन्ति गीतवाद्यनृत्तानि तिष्ठन्त्यत्र तालः । ‘तल प्रतिष्ठायाम्’ । ^२मध्यकालक्रियायाः परिच्छेदकनाम ॥ लीयतेऽत्रेति लयः । ‘लीड श्लेषणे’ । ^३न्यूनाधिकरहिततालसाम्यनाम^४ ॥ तण्डुना शिवेनोपदिष्टं ताण्डवम् । उद्धत-प्रयोगनर्तननाम । नटयते नटनम् । ‘नट नृत्तौ’ । नटस्य कर्म नाट्यम् । ^५नटनर्तननाम ॥ लसतीति लास्यम् । ‘लस श्लेषणऋडनयोः’ । सुकुमारप्रयोगनर्तननाम ॥ नृत्यतीति नृत्यम् । ‘नृती गात्रविक्षेपे’ । नर्तननामानि^६ ॥ ९ ॥

^१ Pt₂ adds विलम्बन्ते करपदादयोऽत्रेति विलम्बितम् । प्रत्येक गतिविशेषत्वात् । ‘लपि लम्बने’ । द्रवन्ति त्वरन्ते करचरणादयोऽत्रेति द्रुतम् । ‘ड गतौ’ । विलम्बितद्रुतयोर्मध्ये मवत्ता-मध्यम् ^२मेवायाः गानक्रियायाः K₅, W₂, एया पर्याया इत्येके । नाट्येऽपि विलम्बितादि-

लयानुसारेण क्रमात् तत्त्वाद्या वाद्यप्रभेदप्रकारा B₂ D₁ K₂ कालक्रियाया मान परिमाणमिति कालक्रियामानम् B₂ ३°आधिक्य° W₂ ४°सामान्य° K₂ ५°वृत्त° B₂, D₂, W₂
 ६ गानविशेषणवृत्त° B₂, W₂

(पा.) विलम्बित—क्रमात् । विलम्बितादिमानानि^१ तत्त्वादिसञ्ज्ञानि भवन्ति । ताल कालत्रियामानम् । कालस्याङ्गुलिकरक्रियया^२ वृत्त मान ताल स्यात् । लय साम्यम् । सर्वाभिनयसाम्य लय स्यात् । अथाक्षज—नर्तने । नटननर्तननामानि । अक्षजशब्दस्थाने-ऽस्त्रियामिति, नृत्यशब्दस्थाने वृत्तमिति च पठन्ति^३ ॥ ९ ॥

^१ आदीनि B₂ B₂ omits मानानि ^२ अहृत्वादिचेष्टया B₂ ^३ नटननामानि A₂

^४ B₂ adds केचित्

तौर्यत्रिक नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

भ्रकुंसश्च भुकुंसश्च भूकुसश्चेति नर्तकः ।

स्त्रीवेषधारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥

(वि.) तौर्यत्रिकमिति—तूर्याणा त्रिक तौर्यत्रिकम्^१ । तूर्याणा सवन्धि तौर्यम् । तच्च त्रिक च तौर्यत्रिकम् । ^२नटकर्म नाट्यम् । समुदितनृत्तगीतवाद्यनाम ॥ भूभ्या कुसयतीति ^३भ्रकुस । भुकुसश्च^४ । भ्रकुसश्च । 'कुसि भाषायाम्' । स्त्रीवेषधारिनर्तक पुरुषनामानि ॥ नाट्योक्तौ नटव्यवहारे नामान्याह । अर्जतीत्यञ्जुका । 'अर्ज अर्जने' । नाट्योक्तौ गणिकानाम ॥ १०-११ ॥

^१ तूर्पे सुरज्यदि तत्र भव चब्द तौर्य त्रयोऽवयवा अस्येति त्रिनम् । तौर्येण त्रिक W₁, Pt₂ ^२ नटस्य° I, W₂ वृत्त गीत वाद्यम् एतत्तत्रयसमुदितनटनमनेति B₂

^३ चेष्टादिक भ्रियतऽनेति भ्र, तदिङ्गितसूचकचलनविशेष । तेन कु भूमि तनत्यजन छादयति गमयतीति, आहत्य भ्रकुस इत्यर्थो जायत B₂ ^४ भुकुसश्च A

(पा.) तौर्यत्रिक—त्रयम् । नृत्तगीतवाद्यानि त्रीणि तौर्यत्रिकम् । इदं त्रय नाट्यं स्यात् । तत् प्रेक्षणाथं स्वाच्चेन् संगीत भवति । 'संगीत प्रेक्षणाथंऽस्मिन्' इति वेजयन्ती (पृ १४१, श्लो ७२) । भ्रकुसश्च—पुरुष । भ्रकुसादय 'पडपि स्त्रीवेषधारि-नर्तकपुरुषनामानि । भ्रकुसशब्दो रुशब्दादिश्च 'ऋमारादिश्च भवति । 'स भ्रकुसो भ्रुसश्च भूकुसश्च भ्रुसजत्' इति वेजयन्ती (पृ १४१, श्लो ६७) । अनुक्तम्—'पात्राण्यधिष्ठा नाट्ये' । नाट्ये नियुक्तास्ते पात्राणीत्युच्यन्ते । 'तेषा वेषस्तु भूमिका' ।

तेषां वेपो भूमिका स्यात् ॥ नाय्योक्तौ । अङ्गहारावधि अधिकारवचनम् । तस्मादित पर
वक्ष्यमाणा शब्दा नाय्यविषया । व्यनस्थिताधिकारविषयत्वाद्^५ देवकुमारादिशब्दा
इतरविषयाश्च भवन्ति । गणिकाञ्जुका^६ । लञ्जिका^६ अञ्जुका स्यात् ॥ १०-११ ॥

^१ A₁ omits इदं त्रय

^२ समीतकमिति मुद्रितपुस्तके

^३ B₃, B₄ omit

^४ ऋवर्णादि° A₁

^५ A₁ omits विषय

^६ अर्जुका A₁

भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानथावुकः ।

जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

(वि.) भगिनीपतिरिति—अवति भगिनीमिति आवुत्त । ‘अव रक्षणे’ ।
भगिनीपतिनाम ॥ भावयतीति भाव । ^१विद्वृपक्रुनाम ॥ अवतीति आवुक । ‘अव
रक्षणे’ । जनकनाम ॥ कुत्सित मारयतीति कुमार । ‘मृद् प्राणत्यागे’ । युवा चासौ
राजा च युवराज । कुमारयतीति वा कुमार । ‘कुमार स्त्रीढायाम्’ । प्रेष्यादीन् विभर्तीति
भर्ता । तस्य दारक भर्तृदारक । पोष्यान् दारानिव विभर्तीति वा । ‘बुभृब् धारण-
पोषणयो’ । युवराजनामनी ॥ १२ ॥

^१ विद्वृपा W₂, विद्वृप D₁, I, K₅

(पा.) भगिनीपतिरावुत्त । ज्येष्ठरुनिष्ठभगिन्यो पति आवुत्त स्यात् ।
अनुक्तम्—‘पतिरार्योऽप्यार्यपुत्र’ । पतिरार्य आर्यपुत्रश्च स्यात् ॥ भावो विद्वान् । तत्र
विद्वान् भाव स्यात् ॥ अथावुक्ते जनक । पिता आवुक स्यात् ॥ युवराज—भर्तृदारक ।
युवराजश्च कुमारश्च भर्तृदारक स्यात् ॥ अनुक्तम्—‘गोस्वामिनो राजसुता’^१ ।
अन्यराजपुत्रा गोस्वामिन इत्युच्यन्ते ॥ १२ ॥

^१ राजपुत्रा B₄

राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका ।

देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

(वि.) राजेति—भटन्ति उद्धत भापन्ते भट्टा । ‘भट परिभाषणे’ । भट्टान्
शयन् अरति पीडयतीति^१ भट्टारक । ‘अर पीडने’ । दीव्यतीति देव । ‘दिवु स्त्रीढादौ’ ।

भर्तृदारिकाशब्द भर्तृदारकशब्दवत् । राजपुत्रीनाम ॥ दीव्यतीति देवी । ^२अभिपिक्तराज पत्नीनाम ॥ भटति उद्धत भापते ^३भट्टिनी । अकृताभिपेकराजभार्यानाम ॥ १३ ॥

^१ मया सेवका तैर्युद्धमुत्तारयति 'तु इव नतरणयो' Pt₂ ^२ कृताभिपेक° W₂

^३ D₁, Y omits ३ pages 'मत् परिमाणे' W₂

(पा.) राजा—देव । नृप भट्टारको ^१देवश्च स्यात् । नामान्ते प्रयुक्ता अध्येते पूज्यमपि कथयन्ति । 'पादा इति नामान्ते देवो भट्टारको चापि' इति हलायुध (अ मा १ १२५) । तत्सुता भर्तृदारिका । राजसुता^२ भर्तृदारिका स्यात् ॥ देवी कृताभिपेकायाम् । महिषीनाम ॥ इतरासु तु भट्टिनी । अन्या राजपत्न्य ^३भट्टिन्य स्यु ॥ १३ ॥

^१ A₁ omits ^२ राजपुत्री B₁ ^३ °मार्था B₁

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ राजश्यालस्तु राष्ट्रियः ।

अम्ना माताथ बाला स्याद् वासूरार्यस्तु मारिपः ॥ १४ ॥

(वि.) अब्रह्मण्यमिति—ब्राह्मणोऽग्रध्य इत्युक्ति ^१अब्रह्मण्यम् । ब्रह्मणो हित ब्रह्मण्य, शान्तता, तदविद्यमानमत्रेति वा । अवध्योक्तिनाम ॥ राज श्याल ^२ राजश्याल । राष्ट्री राज्ञी तस्या भ्राता राष्ट्रिय । राजपत्नीभ्रातृनाम ॥ अम्न्यते शन्यते ^३वालैरित्यम्ना । 'अवि शदे' । मातृनाम ॥ वसति मातु समीप इति वासु । 'वस निघासे' । बालानाम ॥ मायामित्यर्ति गच्छतीति मारिप ^४ । 'ऋ गतौ' । ^५आर्यनाम ॥ १४ ॥

^१ ब्रह्मणि साधु न भवतीति, अवयवानध्ये इत्यक D₁, I, K₂ अनयवानर्थमित्येने १

^२ श्याल १ ^३ भाषे A B₁, T ^४ मारयति पापानिति मरिप । कर्पणात् सहनाद्वा Pt₂

^५ आरात् पापकर्मण्यो यातीत्यार्य, अरणीय अभिगम्यो वा Pt₂

(पा.) अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ । अग्रध्योऽग्रमीत्युक्तिरग्रध्योक्ति । ^१तस्यामात्रोऽशनेऽपि अब्रह्मण्यमद् स्यात् ॥ राज — राष्ट्रिय । राज पत्नीभ्राता राष्ट्रिय स्यात् । अम्ना माता । जननी अम्ना स्यात् । 'अम्न सरस्वति त्रिमिय तत्र माता विष्णुपत्न्या "देवी" । अथ—वासु । बालिया वासूरित्युच्यते । 'वासु देवालय गत्वा सौम शक्रमर्चय' आर्यस्तु मारिप । आर्यनाम । मार्पोऽपि भवति । 'आर्यो मारिपमार्पकी' इति येचयन्ती (प्र १४५, श्लो १०६) । अनुष्म्—'क्षपणाग्ना भदन्ता स्यु' । क्षपणमौग-तादयो भदन्ता इत्युच्यन्ते ॥ १४ ॥

^१ A₁ omits तदत्रा ^२ देवि १₁ ^३ °मार्परी A₁, B₂

अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा निष्ठानिर्वहणे समे ।

हण्डे हञ्जे हलाहानं नीचां चेटीं सर्षीं प्रति ॥ १५ ॥

(वि.) अत्तिवेति—अत्ति^१ भ्रातृभार्या वचनैरिति अत्तिका । ‘अद भक्षणे’ ।

ज्येष्ठभगिनीनाम ॥ नियत स्थान निष्ठा । नि शेषेण^३ वहन प्रस्तुतकथाया समाप्ति
निर्वहणम् । समे इति समानार्थे । नाटकस्य ^४निर्वहणाख्यपञ्चमसधिनामनी ॥ हण्डे
इति नीचा प्रति, हञ्जे इति चेटीं प्रति, हला इति सर्षीं प्रति आह्वानम् । एते त्रय
सवोधनार्थे अव्यया ॥ नाट्योक्तय^५ समाप्ता ॥ १५ ॥

^१ अत्ति क्षणयति (पश्यवचने B₂) B₂

^२ अत्र तिष्ठन्ति, ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’ B₂

^३ नितरा वहताति B₂

^४ ‘मुख प्रतिमुख गर्भ सावमशौषसहृति’ U

^५ नाट्योक्तविधि

समाप्त B₂ I

(पा.) अत्तिका—ज्येष्ठा । ज्येष्ठभगिनी अत्तिका स्यात् । अनुक्तम्—‘कनिष्ठा तु

बलाबुसा’ । कनिष्ठा^१ रसा बलाबुसा स्यात् । निष्ठा—समे । प्रस्तुतकथासहार निष्ठा च
निर्वहण च स्यात् । हण्डे—सर्षीं प्रति । नीचाह्वाने हण्डेशद प्रवर्तते । चेटीकाह्वाने
हञ्जेशद । सरयाह्वाने हलाशब्द^२ । ‘हला सौन्दले’ । ^३हलिलेशब्दोऽप्यस्ति ।
‘हलिले^३ जनमध्ये याचितवत्यसि’ । हण्डे हञ्जे हलेति शब्दात्त्रय सवोधनार्थका इति
^४प्राकृतसजीविन्यामव्ययपरिच्छेदे कथितत्वात्त्रयया ॥ १५ ॥

^१ A₁ omits

^२ B₂ adds प्रवर्तते

^३ हरिते B₂

^४ संनीयया B₂

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।

निर्वृत्ते त्र्यङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिप्याद्विक्रसात्त्विके ॥ १६ ॥

(नि.) अङ्गहार इति—अङ्गानां हारोऽयत्रानयनम् अङ्गहार^१ । अङ्गानां विक्षेपो

ऽङ्गविक्षेप । स्थानन् स्थानान्तरानयनरूपत्रियानामनी ॥ व्यनक्त्यर्थं व्यञ्जक^२ ।
‘अञ्जू व्यक्तिभक्षणान्तिगतिपु’ । अमिमुग्येन नीयतेऽनेनार्थं अभिनय । ‘णीञ्
प्रापणे’ । याचिनाद्विक्रसात्त्विकस्यभावसूचकनामनी ॥ अङ्गेन निर्वृत्तम् आद्विकम् ।
मत्त्वेन निर्वृत्तमात्त्विकम् । सत्त्वोत्पटे^३ मनसि पुत्रितान्त्राभिनयनामनी ॥ १६ ॥

^१ हन् हरण’ B₂ स्थानान्तरानयनं P₁

^२ B₂ om ts 4 lit es.

^३ सत्त्वोत्पटे

A, B₁, I

(पा.) अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः । अवयवविक्षेपोऽङ्गहारः ^१स्यात् । व्यञ्जक—
समौ । सूच्यार्थसूचननामनी ॥

‘निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाम्यां द्वे त्रिष्वङ्गिकसात्त्विके ।
व्यञ्जकोऽभिनयो यस्तु सूच्यार्थोऽभिनयस्य च ॥’

इत्यनेन सूच्यार्थश्चाभिनयः । अङ्गनिर्वृत्तं स्यादाङ्गिकम् । सत्त्वनिर्वृत्तं स्यात् सात्त्विकम् ।
द्विशब्दग्रहणेन वाचिकाहार्ययोर्गुणत्वं सूच्यते ॥ १६ ॥

^१ इत्युच्यते B₁.

शृङ्गाखीरकरुणाद्भूतहास्यभयानकाः ।

वीभत्सरौद्रौ च रसाः शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

(वि.) शृङ्गारेति—शृङ्गारो वीरः करुणा अद्भुतः हास्यं भयानकः वीभत्सः
रौद्रः चकारान् शान्तश्च^१ । एते शृङ्गारादयो नव रसा भवन्ति । सामाजिकजनेन^२ रस्यन्त
इति रसाः । ‘रस वास्यादने’ । ^३शृङ्गं युवादिकमियतीति^४ शृङ्गारः । ‘ऋ गतौ’ ।
^५जुगुप्सादिरहितत्वात् शुचिः । उज्ज्वलति प्रकाशते उज्ज्वलः । ‘ज्वल दीप्तौ’ । शृङ्गार-
रसनामानि ॥ १७ ॥

^१ शान्तिश्च A, T, W₁, वासत्स्यं दशमः Pt₂. ^२ सामाजिकेन A, B₁, T.

^३ के ते रसा इत्याकाङ्क्षाया क्रमेण प्रतिपादयति B₂ ^४ शृङ्गं श्रेष्ठं B₁, Y, प्राधान्यं Pt₂.

^५ परिशुद्धत्वात् Pt₂

(पा.) शृङ्गार—रसाः । शृङ्गारादयोऽष्टौ रसशब्दवाच्याः । चशब्दो मतान्तर-
बोधनार्थः^१ ।

‘शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
वीभत्साद्भूतशान्ताश्च नव नाट्यरसाः स्मृताः ॥’

‘शृङ्गारवीरौ वीभत्सरौद्रौ हास्यं भयानकम् ।
करुणाद्भूतशान्ताश्च वात्सल्यं च रसा दश ॥’

इति । द्वादशरसा इति केचित् । शृङ्गारः—उज्ज्वलः । शृङ्गाररसनामानि ॥ १७ ॥

^१ ‘प्रबोधनं’ A₁.

उत्साहवर्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा ।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽप्यथो हसः ॥ १८ ॥

हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

(वि.) उत्साहेति—उत्साहं वर्धयतीति उत्साहवर्धनः । 'वृधु वृद्धौ' ।

^१विरुद्धान् राति हन्तीति वीरः । 'रा दाने छेदने च' । विद्विष्टान् ईरयतीति वा । 'ईर
^२क्षेपे' । वीरयतीति वा वीरः । 'शूर वीर विक्रान्तौ' । वीररसनाम ॥ कुर्वन्त्यात्मानमदी-
नमनयेति करुणा । 'डुकृञ् करणे' । ^३कुहं क्लेशं न सहत इति वा । करुणैव कारुण्यम् ।
^४घृण्यन्तेऽनुगृह्यन्तेऽनयेति घृणा । 'घृणि ग्रहणे' 'घृणु दीप्तौ' इति वा धातुः ।
^५क्रपयते कृपा । 'क्रप कृपायाम्' । दयन्ते^७ रक्षन्त्यनया दया । 'दय दानगतिर्हिंसा-
रक्षणेपु' । अनुकम्पन्तेऽनयेत्यनुकम्पा । 'कपि चल्ने' । अनुक्रोशन्त्यनेनेत्यनुक्रोशः ।
'कृदा आह्वाने रोदने च' । ^९करुणारसनामानि ॥ हासयति ^{१०}जनानिति हसः, हासः,
हास्यं च । 'हस हसने' । हास्यरसनामानि ॥ ^{११}बीभत्सा निन्दा, सा अत्रास्तीति
बीभत्सम् । सद्भिरुद्धत्वात् विकृतम् । बीभत्सरसनामनी ॥ ^{१२}इदं द्वयं तद्वति त्रिषु ॥१८॥

^१ त्रिदुशान् W₂; विद्विषः Y. ^२ मरेणे A, B₁, T. ^३ कर्हं क्लेशं नयति B₂.

^४ घृणन्ते B₂ ^५ कृपयन्ते U, W₁, Pt₂. ^६ कृप K₅, Y, Pt₂. ^७ रक्षन्ते

A, B₁, T. ^८ विचिचल्ने Pt₂. ^९ कारुण्यं A, T, W₁. ^{१०} सर्वान् B₁.

^{११} Pt₂ adds वन्य वन्धन इत्यस्य निन्दाया सन्. ^{१२} बीभत्सविकृतशब्दी तद्वेतुशोणितमा-

सादियाचित्वे त्रिषु लिङ्गेषु वर्तेते Pt₂.

(पा.) उत्साह—वीरः । वीररसनाम ॥ 'शुच्युग्ज्जली तु शृङ्गारो वीर
उत्साहवर्धनः' इति व्याडिः । कारुण्यं—अनुक्रोशः । करुणारसनामानि ॥ 'करुणो
रम' इति पुंस्वरमपि । अथो हस.—हास्यं च । हास्यरसनामानि ॥ चशब्दो रूपान्त-
रममुग्यायः । 'हसिना तु हसो हासो हसनं हास्यघर्षरे' इति । बीभत्सं विकृतम् ।
बीभत्सनामनी ॥ त्रिष्विदं द्वयम् । इमे द्वे त्रिष्वित्यनेन त्रिलिङ्गे^१ । बीभत्सो रोगः ।
विकृतो रोग इत्यादि ॥ १८ ॥

^१ शुचिः A₁

^२ दमित for तु श्लो B₂.

^३ B₁ adds मरतः.

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥ १९ ॥

दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ।

भयंकरं प्रतिभयं रौद्रं तूग्रममी त्रिषु ॥ २० ॥

चतुर्दश दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।

(नि). विस्मय इति—^१विस्मापयतीति विस्मय । ‘ष्मिङ् ईपद्धसने’ । अत् आश्चर्यार्थेऽव्ययम् । तस्मान् भव अद्भुतम् । आचरणीय आश्चर्यमिति साधु । ‘चर गतिभक्षणयो’ । चित्रयतीति^२ चित्रम् । ‘चित्र चित्रीकरणे’ । अद्भुतरसनामानि ॥ भीरोरिद् त्रासकरत्वाद् भैरवम् । विरोत्यस्मात् अधीर इति वा भैरवम् । दारयति चित्तमिति दारुणम् । ‘दृ विदारणे’ । विरोत्यस्मादिति भीषणम्^३ । भीष्मम् । भीमम् । भयानक च । ‘बिभी भये’ । घुरतीति घोरम्^४ । ‘घुर भीमार्थशब्दयो’ । भय करोतीति भयकरम् । ‘हुकृब् करणे’ । भय प्रति गतं प्रतिभयम् । भयानकरसनामानि ॥ रत् रोग, ता राति ददातीति रुद्र । तस्य कर्म रौद्रम्^५ । उप्रत्वात् उप्रम् । रौद्ररसनामानि ॥ अमी अद्भुताद्या उप्रान्ता शब्दा चतुर्दश त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते ।^६ दरति विभेत्यस्मादिति दर । ‘दृ भये’ । प्रत्यत्यस्मादिति^७ त्रास । ‘प्रसी उद्वेगे’ । विभेत्यस्या इति भीति । भीश्च । भय च । ‘बिभी भये’ । साधूनस्यति वाधत इति साध्वसम् ।^८ असु क्षेपणे । भयनामानि ॥ १९-२० ॥

^१ विशेषेण स्मा° B₂ ° भवतीति भूत, तत्र भवतीत्यद्भुतम्, आसमन्तात् चर्यत इत्याश्चर्यम् B₂ आ चरण K₅ Y ° I, U, W₂ add अकस्मात् ° चित्रिङ् आश्चर्ये K₂ ° ‘दृ अवखण्डने’ B₂ ‘दृ भये’ A, T, W₁ ° भीषयते B₂ D₁, I
^७ घुरति यत तद्दारम् A, B₁, T ° प्रतिविभेत्यस्मात् B₂ ° रोद D₁
^{१०} I adds ‘रा दाने’ ° दीर्यतेऽस्मात् Pt₂ ° नहन Pt₂ ° अस निरसने इति वा घातु B₂

(पा.) विस्मयो—चित्रमपि । अद्भुतरसनामानि ॥ अथ—प्रतिभयम् । भयानकरसनामानि ॥ रौद्रं तूग्रम् । रौद्ररसनामनी ॥ अमी—चतुर्दश । धर्मिधर्मवचना^१ अद्भुतादिशब्दा नियतत्रिलिङ्गा^२ भवन्ति । अद्भुतकरी विद्या अद्भुता । धर्मवचना भैरवादयो नियतत्रिलिङ्गा । भैरवोऽहि, दारुणोऽहि, इत्यादि ॥ दरत्रासौ—भयम् । भयनामानि । भयरस साध्वसरस इति रसत्योपचाराद् रसानन्तरकथनम् ॥ १९-२० ॥

^१ अद्भुतादय B₃ ° B₃ omits

विकारो मानसो भावोऽनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥

गर्वोऽभिमानोऽहंकारो मानश्चित्तसमुन्नतिः ।

(दपोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः ।)

(वि.) विकार इति—भावयति करोति रसान् भावः । 'भू^१सत्तायाम्'^१ । मनसोऽयं मानसः । मनोविकारो भाव इत्युच्यते ।

‘हर्षोन्मादश्रमाशङ्का निर्वेदो जडता धृति ।
 १ग्लानिश्चिन्तामतित्रीडा दैन्यं गर्वः स्मृतिर्भेदः^३ ॥
 गर्हापस्मारसुप्तानि चापलालस्यमुग्रता ।
 अमर्षत्रासतर्काश्च निद्रौत्सुक्यं ४मृतिस्तथा ॥
 आवेगो व्याधिरीर्ष्या च विपादश्च विकत्थनम् ।
 अवबोध इति प्रोक्ता भावाः संचारिणो बुधैः ॥’^२

मनोविकारनाम ॥ अनु पश्चादर्थं भावयति प्रकाशयतीति अनुभावः । ‘भुवोऽवक्त्वेने’^१ । मनोविकारद्वापकहेतुनाम^२ ।

‘वागङ्गाभिनयेनेह यस्मादर्थोऽनुभूयते^३ ।
 शाखाङ्गोपाङ्गसहितः सोऽनुभावस्ततः स्मृतः ॥’^४

इति । ‘भूमङ्गकटाश्राया अनुभावा इति स्मृताः’ इति च ।^१ गर्वत्यनेनेति गर्वः । ‘कर्व र्खर्व गर्व दर्पे’ । आत्मानं^२ ज्यायांसमभिमनुते अभिमानः । ‘मनु अवबोधने’ । अहमेव ज्यायानिति करोतीत्यहंकारः ।^३ आत्मानं मानयतीति मानः । ‘मान पूजायाम्’ । चित्तस्य समुन्नतिः चित्तसमुन्नतिः । अहमेव ज्यायानिति मनननामानि ॥ २१ ॥

१ ‘भुव अवक्त्वेने’ A, B₁, T. २ ध्यान° B₂. ३ क्षयः B₂. ४ धृतिः A.
 ५ पुल्लादिनाम B₂, D₁. ६ अनुभाव्यते K₂, K₃, U. ७ गर्वन्ति B₁. ८ उरुहृष्टं
 मानयति P₁. ९ A, W₁ add एव.

(पा.) विकारो—भावबोधकः । मनसो विकारो भावः स्यात् । स च^१ स्थायि-
 संचारभेदेन द्विविधो भवति । स च प्रकाशमानः सन् अनुभावः । अत्र^२ भयप्रभृतयः
 स्थायिनः । गर्वप्रभृतयः संचारिणः । अनादरप्रभृतयोऽनुभावाः । सात्त्विकभावानामनु-
 भावविशेषत्वादनभिधानम्^३ । ते च धर्मप्रलयादयः । गर्वो—समुन्नतिः । गर्वनामानि ॥
 गर्विशब्दोऽप्यस्ति । ‘गर्विः स्त्री चाग्मिता गर्वः’ इति वैजयन्ती (१. ९७, श्लो. १६५) ।
 ‘स्मयोऽवलेप उत्सेवो दर्पः शौण्डीर्यमित्यपि’ । एतानि च ॥ २१ ॥

१ स्थायी A₁. २ A₁ adds ते फे. इत्युच्यमाने. ३ ध्यानत्वम् A₁. ४ गर्वः
 स्त्री गर्विरस्मिता B₂, B₁; मुद्रितग्रन्थे च.

अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्किया ॥ २२ ॥

रीडावमाननावजावहेलनमसुक्षणम् ।

मन्दाक्ष हीरूपा व्रीडा लज्जा सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

(वि.) अनादर इति—नाद्रियतेऽनादर^१ । ‘दृद् अदरे’ । परिभूयते परिभव परीभावश्च । ‘भू सत्तायाम्’ । तिरस्करोतीति तिरस्किया^३ । ‘डुडुच्च करणे’ । रिदति हिनस्तीति^४ रीडा । ‘^५रिह हिसायाम्’ । अवमानयतीत्यवमानना^६ । ‘मान पूजायाम्’ । अवज्ञायतेऽनया अवज्ञा । ‘ज्ञा अवचोषने’ । अवहेलयतीति अवहेलनम् । ‘हेद् अनादरे’ । असून् क्षिणोतीति^७ असुक्षणम् । ‘क्षिणु हिसायाम्’ ।^८ असूक्षणमिति वा पाठ । ‘सूर्क्ष आवरे’ । तिररिन्त्यानामानि ॥ मन्दम् अक्षि यत्रेति मन्दाक्षम् । मन्दम् अक्षम्^९ इन्द्रियमत्रेति वा । जिह्वेत्यनयेति^{१०} ही । ‘ह्री लज्जायाम्’ । प्रपत इति प्रपा । ‘प्रपूष लज्जायाम्’ ।^{११} व्रीडयतीति व्रीडा । ‘व्रीड चोदने लज्जाया च’ ।^{१२} व्रीडासादो द्वयो । लज्जते इति लज्जा । ‘ओ लज्जी व्रीडने’ । लज्जानामानि ॥ अपत्रपत^{१३} इत्यपत्रपा । परादागतह्रीनाम ॥ २२-३ ॥

^१ आदर स्तरार स न भवतीति Pt.

^२ परिभावयति B₂

^३ तिरस्करण Pt₂

^४ क्त्थयति B₂ D₂ I W₁

^५ ‘रिह क्त्थनयुद्धनिदाहिसादानेषु A B₂ T, W₁ Pt₂

^६ मानन पूजा तद्विरोधिनी Pt₂

^७ असूक्षणम् अनादर Pt₂

^८ असूक्षण इति च पाठ I W₁

^९ वाच्यत्र Pt₂

^{१०} Pt₂ omits अनया

^{११} व्रीडयति Pt₂

^{१२} व्रीडशब्द पुल्लिङ्गोऽप्यस्ति Pt₂

^{१३} निरुद्धा तथा Pt

(पा.) अनादर—असूक्षणम् । अनादरनामानि ॥ हलायुधामिधानेऽनादरावज्ञे भिन्नार्थवे ।

‘अत्याकार परिभवो^१ निराकार पराभव ।

अनादरश्चाभिभनस्तिरस्कारश्च कथ्यते ॥ (अ मा ४ १९)

‘हेला स्य द्यहेला चात्रज्ञा रीडा विमानना’ ॥ (अ मा ४ ३०)

इति ॥ मन्दाक्ष—लज्जा । लज्जानामानि ॥ व्रीडासादोऽप्यस्ति ।

‘पथि पथिकवधूभि सादर प्रच्छयमाना

धुपल्यदलनील’ कोऽयमर्थे तवेति ।

स्मितविकसितगण्डं व्रील्विभ्रान्तनेत्र

मुखमग्रनमयती स्पृग्मापष्ट सीता ॥’

इति प्रसन्नराषवे^२ ॥ सापत्रपान्यत । परसकाशाजाता लज्जा अपत्रपा स्यात् ॥ २२-३ ॥

¹ निकारश्चति मुद्रितग्रन्थे ² 'हेला स्यादवहेल रीदावशावलीढा च' इति मुद्रितपुस्तके
³ अयं श्लोः मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते, उपलभ्यते च हनुमन्नाटके (३ १५), A₁ adds निवासोपरि-
 व्रीलर्न लजा.

क्षान्तिस्तितिक्षाभिध्या तु परस्वविषये स्पृहा ।

अक्षान्तिरीर्ष्यासूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥

(वि.) क्षान्तिरिति—क्षम्यत इति ¹क्षान्तिः । 'क्षमूष् सहने' । तितिक्षते
 तितिक्षा । 'तिज निज्ञाने' । निज्ञान सहनम् । मर्षणनामानि ॥ ²अभिध्यायते अभिध्या ।
 'ध्यै चिन्तायाम्' । ³परद्रव्यलिप्सानाम ॥ न क्षान्तिरक्षान्तिः । ईर्ष्यतीति ⁴ईर्ष्या ।
 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' । अक्षमानाम ॥ असूयतीति असूया । गुणेषु ⁵दोषारोपनाम ॥ २४ ॥

¹ तितिक्षा च A ² 'तिज क्षमायाम्' W₂ ³ अपहरणे ग्रहणे ध्यानमभिधा
 Pt₂ ⁴ ईर्ष्या W₁ ⁵ ईर्ष्यतीति ईर्ष्या । ईर्ष्य अमपर्ययः । सा अनेति वा B₂
⁶ रोपाचारोपण° D₂

(पा.) क्षान्तिस्तितिक्षा । मर्षणनामनी ॥ अभिध्या—स्पृहा । परद्रव्यविषय
 स्पृहा अभिध्या स्यात् । विषये स्पृहेति वा पाठ । अक्षान्तिरीर्ष्या । ¹परौन्नत्यासहन-
 नामनी ॥ असूया—अपि । गुणेषु दोषारोपणमसूया स्यात् ॥ २४ ॥

¹ परो न्यां° B₂

वैरं विरोधो विद्वेषो मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

(वि.) वैरमिति—वीरस्य कर्म वैरम् । विरग्णद्धीति विरोधः¹ । 'रघिर्दु
 आवरणे' । विद्वेषेद्धीति विद्वेषः² । 'द्विष अशीर्ता' । वैरनामानि ॥ विरुद्धलक्षणया
 मन्यतेऽनेनेति मन्युः । 'मन ज्ञाने' । 'शोचत्यनेन शोक । 'शुच शोके' । शुक् च ।
 शोकरनामानि ॥ पश्चात्तापतीति³ पश्चात्तापः । अनुतापश्च । 'ताप सतापे' । विरुद्धं
⁴प्रतिस्तरतीति विप्रतीसारः । 'म् गती' । पश्चात्तापनामानि ॥ २५ ॥

¹ विरोधेण रोच. Pt₂. ² निद्विष्यते A, विरोधे द्वेषः Pt₂. ³ शोचयति D₂, U;
 शोचन Pt₂. ⁴ तापयति Pt₂. ⁵ प्रतिस्तरणं Pt₂, विप्रतीसारः D₂, K₂

(पा.) वैर—विद्वेष । वेरनामानि ॥ अनुक्तम्—‘कल्होऽस्त्री झकटक’ । कल्हनामनी ॥ ‘दोर्मध्य तु ^१करेकरम्’ । मुष्टिप्रहारनामनी ॥ मन्यु—स्त्रियाम् । शोकनामानि ॥ पञ्चत्तपो—इत्यपि । पञ्चत्तापनामानि । ‘प्रष्टमासादन पश्चाद् गत स्यार्थस्य चिन्तनम्’ । गतार्थचिन्तन प्रष्टमासादन स्यात् ॥ २५ ॥

^१ करेकरम् A₁

कोपक्रोधामर्षरोपप्रतिघा रुद्रकुधौ स्त्रियौ ।

शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

(वि.) कोप इति—^१कुप्यतीति कोप । ‘कुप क्रोधे’ । कुध्यतीति क्रोध । ‘कुध कोपे’ । न मृष्यत्यनेन अमर्ष । ‘मृष सहने’ । रुष्यत^३ अनेनेति रोप । ‘रुप हिंसायाम्’ । रु च । प्रतिहतीति प्रतिघ । ‘हन हिंसागत्यो’ । कुध्यतीति ‘कुर् । ‘कुध कोपे’ । कोपनामानि ॥ ^५शीलयतीति शीलम् । ‘शील समाधौ’ । शुचिचरितनाम ॥ उन्माद्यतेऽनेनेति उन्माद । ‘^६मदी हर्षगल्पनयो’ । चित्तस्य विभ्रम चित्तविभ्रम । ^७भूताद्यावेशागतचित्तविभ्रमनाम^८ ॥ २६ ॥

^१ कुप्यत्यनेन A B₁ T ^२ न मर्षणमर्ष Pt₂ ^३ रुष्यति B₁ ^४ कुध्य-
त्यनया A B₁ T ^५ शीलयतीति D₂ ^६ मदी हर्षे B₁ ^७ आवशात् I
^८ ‘भ्रमण’ B₂ K₅

(पा.) कोप—स्त्रियाम् । कोपनामानि ॥ रूपाकुवाशब्दावपि ^१स्त । ‘रूपारू-
कुत्कुधा’ स्त्रियाम^३ इति वैजयती (पृ ९८, श्लो १८३) । शुचौ—शीलम् । ‘आचा
रश्चरित वृत्त चरित्र चरण च तत्’ इति वैजयन्ती (पृ ९२, श्लो १८५) । ‘सदाचार
शील स्यात् । उन्माद—विभ्रम । चित्तभ्रमणमुन्माद स्यात् । अनुक्तम्—‘तद्वा
कौसीन्यामालस्यम्’ । आलस्यनामानि ॥ ‘विस्मृति प्रस्मृति समे’ । ^६विस्मृतिनामनी ॥ २६ ॥

^१ B₂ omits ^२ कुधा B₁ ^३ स्त्रिय B₃ मुद्रितग्रन्थे च ^४ आचारो
शुचचारित्रचरित्रचरणानि च इति मुद्रितग्रन्थे ^५ शुद्धयाचार A₁ ^६ विस्मरण° B₂

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम् ।

इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा वृद् बाञ्छा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥

कामोऽभिलापस्तर्पश्च सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ।

(वि.) प्रेमेति—प्रियस्य भाव प्रेमा । ^१प्रेम च । प्रियता च । हृद् कर्म ^२हार्दम् । स्निह्यत इति ^३स्नेह । ‘ष्णिह प्रीतौ’ । स्नेहनामानि ॥ दोग्धीति दोह तं ददातीति दोहदम्^४ । ‘दुह प्रपूर्णे’ । इच्छति ययेति इच्छा^५ । ‘इषु इच्छायाम्’ । ‘काङ्क्षति काङ्क्षा’ । ‘काक्षि काङ्क्षायाम्’ । स्पृहयतीति^६ स्पृहा । ‘स्पृह ईप्सायाम्’ । ईहन ईहा । ‘ईह चेष्टायाम्’ । वृष्यतीति वृद् । तर्पश्च । ‘वितृषा पिपासायाम्’ । ^७वाञ्छतीति वाञ्छा । ‘वाञ्छि इच्छायाम्’ । लन्धुमिच्छा लिप्सा । ‘डुलभप् प्राप्तौ’ । मनो रथो यस्य स मनोरथ^९ । ^{१०}काम्यते काम । ‘कमु कान्तौ’ । ^{११}अभिलपति अभिलाप । ‘लप कान्तौ’ । इच्छानामानि ॥ तर्पण^{१२}तर्प । ‘तृप पिपासायाम्’ । स एवाधिकश्चेत् लालसा । अतिशयेन लस्यते लालसा । ‘लस श्लेषणऋडनयो’ । भृशतराभिलापनाम् ॥ २७^१

^१ प्रेम नपुसङ्गम् B₂ D₁ adds ‘प्रीञ्च तर्पणे का ती च ^२ हृदये भव Pt₂
^३ स्निह्यत्यनेन A, B₁, T ^४ दोहमाङ्गर्प गर्भिण्यादेर्ददाति I, K₅, W₂ ^५ एषणमिच्छा Pt₂
^६ काङ्क्षण Pt₂ ^७ स्पृहण Pt₂ ^८ वाञ्छन Pt₂ ^९ भ्रामकत्वेन मनसो रथ इत्
स्थितत्वात् Pt₂ मन एव रथ D₁ ^{१०} ऋम्यत U, W₂ ^{११} अभिलपण Pt₂
^{१२} A, B₁, T omit

(पा.) प्रेमा—स्नेह । स्नेहनामानि ॥ पुलिङ्गप्रेमशब्दस्तद्धितान्त । नपुसकलिङ्ग प्रेमशब्द कृतप्रत्ययान्त^१ । तस्मात्—‘स्नेहोऽऽत्री प्रेम सौहार्दमजीर्यं हार्दसौहृदे’^२ इत्यन्यसमीरिता सप्रहोक्तिरपि युक्ता । अथ दोहदम्—तर्पश्च । तृष्णानामानि ॥ स महान् लालसा द्वयो । अत्यर्थमिति वा पाठ । अतितृष्णानाम ॥ २७ ॥

^१ कृदन्त नपुसकलिङ्ग B₃ ^२ अन्यसंगृहीता B₃

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ॥ २८ ॥

स्याधिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्क्रण्ठोत्कलिके समे ।

उत्साहो व्यवसायः स्यात् स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

(वि.) उपाधिरिति—उप समीपे आधीयते धर्मोऽऽप्रेति^१ उपाधि । धर्मचिन्ताया नाम ॥ आधीयते दैन्यमनेन आधि । ‘डुधाब् धारणपोषणयो’ । मनोव्यथानाम ॥ चिन्त्यते चिन्ता । ‘चित्ति स्मृत्याम्’ । दारिद्र्यादिना वितर्कनाम् ॥ म्मर्यत इति स्मृति । ‘स्मृ आध्याने’ । विस्मृतस्मरणनाम् ॥ आ समन्तात् ध्यायते आध्यानम् । ‘ध्ये चिन्तायाम्’ । उत्क्रण्ठात्मकस्मरणनाम् ॥ वेचित् प्रय णकार्या इति ‘घदन्ति । उत्क्रण्ठयते^२ उत्क्रण्ठा । ‘वञ्छि शोषे’ । उत्क्रस्यते उत्कलिका । ‘फल सत्याने’ । औत्सु-

(पा.) कौतूहल—कुतूहलम् । अननुभूताभीष्टामिलापनामानि ॥ स्त्रीणा—

भावजा । स्मितकटाक्षसवृत्त्यादयो विलासा । भर्त्सनादयो विब्वोका । वचनभूषणा-
दिवृत्तयो^१ विभ्रमा । सुकुमारक्रमो ललितम् । घाष्टर्याचरण हेला । प्रियगतिवचनाद्यनु-
करण लीला । इतिशब्देन मोट्टायितकुट्टमितादीना ग्रहणम् । तत्र मोट्टायित कर्णकण्डूयन-
गात्रभङ्गादि । कुट्टमितमोष्टग्रहणसुखे दुःखाभिनय । किलिकिञ्चित्त क्रोधाशुहर्षभीत्यादि-
साकर्ण्य विरुतमुखभाषणम् । विच्छिञ्चित्तमाल्यभूषणादिनिरास विक्षेप । असकलप्रतिकर्म
मौग्ध्यम्^३ । स्त्रीणा शृङ्गारभावादुत्पन्नविलासादिचेष्टा हावशब्दवाच्या ॥ ३१ ॥

^१ विषया A₁

^२ किलिकिञ्चित्त A₁

^३ A₁, B₁ add मुक्ता वस्य कदा

पलानीत्यादिवाक्यप्रयोगश्च

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च ॥ ३२ ॥

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।

घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात् प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

(घि.) द्रवेति—द्रवति हृदयमनेनेति द्रव । 'द्रु गतौ' । केलति चित्तवेलि^१ ।
'केलु चलने' । किलतीति वा । 'किल श्वेत्ये क्रीडाया च' । परिहसतीति परीहास ।
'हसे हसने' । क्रीडतीति क्रीडा । 'क्रीडु-विहारे' । ललन लीला । 'लीडु श्लेषणे' । खेलेति
वा पाठ । खेलतीति खेला । 'खेलु चलने' । नृणाति रत्यतिशय प्रापयतीति नर्म ।
'नृ-नये' । प्रियाणा प्रियाभि सह प्रियमाणरतिपरिहासनाम ॥ 'व्यजति क्षपयतीति
व्याज । 'अज गतिक्षेपणयो' । अपदिश्यतेऽतद्रूपेणानेनेति अपदेश । 'दिश
अतिसर्जने' । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्ष्यम् । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयो' । म्रिपनामानि ॥ 'क्रीडतीति
क्रीडा । 'क्रीडु विहारे' । खेलतीति खेला । 'खेलु चलने' । कूर्दत इति कूर्दनम्^३ । 'कुर्द
क्रीटायाम्' । विहारनामानि ॥ ^४अङ्ग जिघर्ताति घर्म । 'घृ क्षरणदीप्त्यो' । नितरा
दहतीति निदाघ । 'दह भस्मीकरणे' । निदाघकाले जातो वा निदाघ । स्वियतऽने-
नाङ्गमिति स्वेद । 'ग्निदा गात्रप्रक्षरणे' । स्वेदनामानि ॥ ^५प्रलीयते प्रिया अग्रति
प्रलय । 'लीडु श्लेषणे' । ^६नष्टचेष्टतानाम ॥ ३२-३ ॥

^१ कृत् द्रवो D₂, W₂, 'केलु चलने', 'केलु क्रीडायाम्', 'केलु पलनवीडनयो'
इति घातुप्रथमम् A ^२ विहारे B₁, D₂, K₂, W₂ ^३ नृणा B₁ ^४ म्रिणने A, K₂
^५ B₁, D₁, W₂ omit रति ^६ व्यजयत क्षिप्यते Pt₂ ^७ क्रीडन Pt₂ ^८ कुर्दनमिति
पेचित् पठन्ति B₂, K₂ ^९ Pt₂ omits अङ्ग ^{१०} A adds प्रकथय ^{११} 'चेष्टित' K₂

¹ कुत्सितपट इव आच्छादकः कपटः B₂; विशेषेण अजति क्षपयति B₂; व्यज्यतेऽनेनेति Pt₂. ² A, B₁, T add अनेन. ³ दम्भने Pt₂; हिंसायाम् A, B₁, W₁. ⁴ B₂, D₁, K₃, W₂ add स्फटिकस्थेव सिन्दूर. ⁵ नकारान्तनपुंसकलिङ्गम् D₁. ⁶ करोतीति, 'दुकृन् करणे' A, कृणातीति कृतिः, निकृष्टा कृतिः I. ⁷ तस्य D₁, I. ⁸ आत्मानात्मरु⁹ K₃. ⁹ प्रकृष्टो मदः Pt₂. ¹⁰ चिन्ताकुल(ता W₂) नामानि B₁, T.

(पा.) कपटो—कैतवे । कपटनामानि ॥ 'मिपं निभं छलं दण्डाजिनं गजनि-
मीलनम्' । एतानि पञ्च च । कुत्सितः—शाठ्यम् । शाठ्यनामानि¹ । प्रमादोऽनवधानता ।
अनवधाननामनी ॥ ३० ॥

¹ A₁ adds भाषया 'दन्तिर'.

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ।

स्त्रीणां विलासविब्वोकविभ्रमा ललितं तथा ॥ ३१ ॥

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।

(चि.) कौतूहलमिति—एते शब्दा रूढाः¹ । ²कुत्सितं पापं तूलयतीति
कौतूहलम् । कुतूहलं च । 'तूल निष्कर्षं' । कुत्सितं तोजयतीति कुतुकम् । 'तुज
हिंसावलादाननिकेतेषु' । कुतुकमेव कौतुकम् । ³अननुभूताभीष्टाभिलाषनामानि ॥
विलसति येनेति ⁴विलासः । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' । प्रिये आगते सति प्रियाया
⁵अङ्गेषु यो विशेषो जायते तस्य नाम ॥ विशेषेण ⁶बुक्ति गर्वतीति विब्वोकः⁷ ।
'बुक् गर्व' । प्रिये आगते सति प्रियाया गर्वादानादरनाम ॥ विशेषेण भ्रमतीति विभ्रमः ।
'भ्रमु अनवस्थाने' । शृङ्गाराधिक्यात् चित्तपृच्छनवस्थाननाम ॥ ललतीति ललितम् ।
'लल विलासे' । 'स्वपरिकल्पितमुकुमारत्यागङ्गचेष्टितनाम ॥ हिलतीति हेला । हेडते
वा । 'हिल भावकरणे' 'हेड अनादरे' इति वा धातुः । ⁹शृङ्गारक्रीडानाम ॥ ललनं
लीला । 'लीड् श्लेषण' । ¹⁰मनोमधुरवागङ्गचेष्टितैः प्रियानुकरणनाम ॥ स्त्रीणां शृङ्गार-
भावजाः क्रिया अमी हावा उच्यन्ते । ह्यन्ते कामिनः एभिरिति हावाः । 'दु
दानादनयोः' ॥ ३१ ॥

¹ B₁, D₁, I, K₃, W₂ add the line. ² W₁, Pt₂ add. ³ I, U, W₁
omitted अभीष्टं. ⁴ विशेषेण ललनं Pt₂. ⁵ अङ्गे A; अङ्गैः W₁. ⁶ बुक्ति B₁, I.
⁷ विब्वोः गतिरिशोभस्य जोरुः स्नान, वायोर्भेदः, त्रिपुंक्तौ 'वा गतिगन्धनयोश्चिति' धातुः Pt₂.
⁸ मुत्तं A, T, स्वति⁹ K₃, U. ⁹ 'प्रीडि' B₂, D₁, K₁, K₃, Y. ¹⁰ मधुरतरं
A, T, W₁.

(पा.) कौतूहल—कुतूहलम् । अननुभूताभीष्टाभिलाषनामानि ॥ स्त्रीणा—

भानजा । स्मितकटाक्षसृत्यादयो विलासा । भर्त्सनादयो विब्वोका । वचनभूषणा-
दिवृत्तयो^१ विभ्रमा । सुकुमारक्रमो ललितम् । धाष्टर्याचरण हेला । प्रियगतिवचनाद्यनु-
करण लीला । इतिशब्देन मोट्टायितकुट्टमितादीना ग्रहणम् । तत्र मोट्टायित कर्णकण्डूयन-
गात्रभङ्गादि । कुट्टमितमोष्टग्रहणसुखे दुःखाभिनय । किलकिञ्चित्त मोधाशुहर्षभीत्यादि-
साकर्यं विवृत्तमुखभाषणम् । विच्छिञ्चित्तमाल्यभूषणादिनिरास विक्षेप । असकलप्रतिकर्म
सौन्ध्यम्^३ । स्त्रीणा शृङ्गारभावादुत्पन्नविलासादिचेष्टा हावशब्दवाच्या ॥ ३१ ॥

^१ विषया A₁

^२ किलकिञ्चित्त A₁

^३ A₁, B₁ add मुक्ता वरन कदा

फलानीत्यादिवाक्यप्रयोगश्च

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च ॥ ३२ ॥

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।

धर्मो निदाघः स्वेदः स्यात् प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

(घ.) द्रवेति—द्रवति हृदयमनेनेति द्रव । 'द्रु गतौ' । केलति चित्त केलि^१ ।
'केलू चलने' । किलतीति वा । 'किल श्वेत्ये क्रीडाया च' । परिहसतीति परीहास ।
'हसे हसने' । क्रीडतीति क्रीडा । 'क्रीडू-विहारे' । ललन लीला । 'लीडू श्रेपणे' । खेलेति
वा पाठ । खेलतीति खेला । 'खेलू चलने' । 'नृणाति रत्यतिशय प्रापयतीति नर्म ।
'नृ-नये' । प्रियाणा प्रियाभि सह क्रियमाणरतिपरिहासनाम् ॥ 'व्यजति क्षपयतीति
व्याज । 'अज गतिक्षेपणयो' । अपदिश्यतेऽतद्रूपेणानेनेति अपदेश । 'दिश
अतिसर्जने' । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्ष्यम् । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयो' । सिपनामानि ॥ 'क्रीडतीति
क्रीडा । 'क्रीड विहारे' । खेलतीति खेला । 'खेलू चलने' । कूर्दत इति कूर्दनम्^३ । 'कुर्द
क्रीडायाम्' । विहारनामानि ॥ 'अङ्ग जिघर्त्सति धर्म' । 'घृ क्षरणदीप्त्यो' । नितरा
दहतीति निदाघ । 'दह भस्मीकरणे' । निदाघकाले जातो वा निदाघ । स्वगतस्ने-
नाङ्गमिति स्वेद । 'द्विदा गात्रप्रक्षरणे' । स्वेदनामानि ॥ 'प्रलीयते क्रिया अग्रति
प्रलय । 'लीडू श्रेपणे' । 'नष्टचेष्टतानाम् ॥ ३२-३ ॥

^१ कलि द्रवो D₂, W₂, 'केलू चलने', 'केलू क्रीडायाम्', 'केलू चलनव्येदनयो'
इति धातुवचनम् A ^२ विहारेण B₁, D₂, K₂, W₂ ^३ नृणा B₁ ^४ प्रीणने A, K₁
^५ B₁, D₁, W₂ omit रति ^६ व्यज्यत क्षिप्यते Pt₂ ^७ क्रीडन Pt₂ ^८ कूर्दनमिति
वचिन् पठन्ति B₂, K₂ ^९ Pt₂ omits अङ्ग ^{१०} A adds प्रक्षरण ^{११} 'चेष्टित' K₂

(पा.) द्रव्यकेलि—नर्म च । कान्तै कान्तामि सह ^१कृतपरिहासभर्त्सनात् नदिनामानि^२ । व्याजो—लक्ष च । ‘लक्ष सख्या व्याजलक्ष्ये’ इति रुद्राभिधानात् लक्ष मूर्धन्यान्तम् । विपननामानि । अत्र कपटपर्यायमपि^३ प्रपञ्चयन्ति ।

‘सरागमुर्व्या मृगनाभिदम्भादपारकपूर्वपदेन कीर्त्या ।

^४रत्यापि दन्तच्छदरुमछलेन स एकहेल सुभगोऽनगृह^५ ॥

इति धर्मशर्माभ्युदय । ज्रीडा—कूर्दनम् । कूर्दनमिति च कश्चित् पाठ । ‘उपधाया^६ च’ (८ २ ७८) इति दीर्घत्वमत्र कैश्चिन्नेष्यत् इति रक्षितत्रचनात् कूर्दनमित्यप्यस्ति । विहारनामानि ॥ घर्मो—स्वेद स्यात् । स्वेदनामानि ॥ प्रलयो नष्टचेष्टना । नष्टचेष्टतेति निष्पन्दस्थिति । सा प्रलय स्यात् । अनुक्तम्—‘कालिका तु विवर्णता’ । वैवर्ण्य कालिका स्यात् ॥ ३२-३ ॥

^१परिहासनं B₃

^२A₁ adds मापया सरसालु’

^३पर्यायान् B₃

^४श्रिया B₃

^५उपगृह A₁, B₁

^६वोरुपधाया दीर्घ इक’ (८ २ ७६) B₃

अवहित्थाकारगुप्तिः समौ सवेगसंभ्रमौ ।

स्यादाच्छुरितक हासः सोत्प्रासः स मनाक् स्मितम् ॥ ३४ ॥

मध्यमः स्याद् विहसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।

(प्रि.) अवाहेत्येति—अवहीयते गोप्यते आकारोऽत्रेति अवहित्था^१ । ‘ओहाक् लाने’ । आकारगुप्तिनाम ॥ सविज्यते^२ सवेग । ‘ओ विजी भयचलनयो’ । ^३सभ्रम त्यनेनेति सभ्रम । ‘भ्रमु अजवस्थाने’ । सभ्रमनामनी ॥ अ समन्तात् ‘छुरतीति आच्छुरितकम् । ‘छुर छेदने’ । उत्प्रास्यते उत्क्षिप्यतेऽनेनेति उत्प्रास । तेन सह वर्तत इति सोत्प्रास । सोत्प्रासो हास अच्छुरितकमित्युच्यते । सामर्षहासनाम ॥ स हास मनाक् ईपञ्चेत् स्मितमित्युच्यते । स्मीयते स्मितम् । ‘ष्मिद् ईपद्धसने’ । ईपद्धासनाम ॥ विहस्यते विहसितम् । ‘हस हसने’ । मध्यमहासनाम ॥ रोमाणि अञ्चतीति ‘रोमाञ्च । ‘अञ्चु गतिपूजनयो’ । रोमाणि हृष्यन्त्यनेन रोमहर्षणम् । ‘हृष तुष्टौ’ । पुल्लो-द्रमनामनी^४ ॥ ३४ ॥

^१अवहित्थमित्येके D₁, I

^२Pt₂ adds अनेनेति

^३सभ्रम्यते Pt₂, संभ्रमयति B₁

^४छुरयति U

^५स्मितादिहसितयोर्मध्यम Pt₂

^६रोम्यामञ्चन Pt₂

^७B₂ D₁, I

add पुल्लो रोमविक्रिया

(पा.) अवहित्थाकारगुप्ति । लज्जाभयादिहेतुकाकारगोपनमवहित्था स्यात् ।

अवहित्थमप्यस्ति^१ । 'न पुमानवहित्था स्यादङ्गी गृहजालिकाप्यस्याम्' इति वैजयन्ती (पृ १४३, श्लो ८६) । समौ—सभ्रमौ । इष्टदर्शनादिभ्यो भूततारतम्यविरहनामनी ॥ स्यात्—सोत्प्रास । परिहासवचनसहितहास्यमाच्छुरितक स्यात् ॥ स मनाक् स्मितम् । स हासो मनाक् चेत् स्मित भवति । मनाक्शब्देनादृष्टदन्तत्वलक्षणम् । 'स्मित त्वदृष्टदशने हासो वक्रोष्ठिका न ना' इति वैजयन्ती (पृ १४२, श्लो ८३) । मध्यम—विहसितम् । स्मित मध्यम चेद् विहसितम् । अनुक्तम्—'अट्टहासो महत्तर' । स हासो महान्^३ चेत् अट्टहास स्यात् । रोमाञ्चो—हर्षणम् । पुलकौद्रमनामनी ॥ क्वचित् स्पष्टलिङ्गस्यापि साहचर्यमपेक्ष्यम् ।

'भयाद् यदेवोद्गतमङ्गनाना देवासुराणा प्रधनोत्सुकानाम् ।
तदेव हर्षश्च तयोर्जयेन रोमाञ्चमस्याप्युपकारि जातम् ॥'

इति राघवपाण्डवीयम् (द्विस ६ ४८) ॥ ३४ ॥

^१ A₁ adds आनारगोपनायामवहित्थिनाप्यवकुण्डिकापि स्त्री °हस B₃ ^३ A₁

adds स्यात्

क्रन्दित रुदितं क्रुष्ट जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥
विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्गण स्वलन समे ।
स्यान्निद्रा शयन स्वापः स्वप्नः सवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

(वि.) क्रन्दितमिति—'क्रन्दतेऽनेन क्रन्दितम् । 'क्रदि आह्वाने रोदने च' । 'रोदित्यनेन रुदितम् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' । 'जोशत्यनेन क्रुष्टम् । 'क्रुश आह्वाने रोदने च' । रुदितनामानि ॥ जृम्भन्तेऽनेनेति जृम्भ । जृम्भण च । 'जृम्भि गात्रविनामे' । 'निद्रावसाने आरम्भे वा मुरप्रविकासविशेषनामनी ॥ विप्रलम्भ्यतेऽनेन विप्रलम्भ । 'डुलभप् प्राप्तौ' । 'विसवदतीति विसवाद । 'वद व्यत्ताया वाचि' । अङ्गीकृतापहवनामनी ॥ रिङ्गतीति रिङ्गणम् । 'रिखि गतौ' । रिङ्गणमिति वा पाठ । 'रिनि गतौ' । 'स्वलतीति स्वलनम् । 'स्वल सचलने' । 'स्वधर्माचलननामनी ॥ चत्वार्यतानि प्रतारणस्यैवेति केचित् ॥ नियत द्राप्तीन्द्रियाण्यत्रेति निद्रा । 'द्रा कुत्साया गतौ' । 'शेते शयनम् । 'शीङ् स्वप्ने' । 'दृपितीति स्वाप । स्वप्न । 'बिष्वप् शये' ।^{१०} सविशत्यत्रेति सवेश । 'विश प्रवेशने' । निद्रानामानि ॥ ३५-६ ॥

¹ कन्दति B₁, D₁ ² द्यते B₂, W₂ ³ कुश्यते W₂, A omits अनेन.
⁴ जृम् जृमि A, B₁, T, Pt₂ ⁵ निशावसाने B₁, W₂ ⁶ वितवदन Pt₂
⁷ स्वलित D₂, Pt₂ ⁸ गोत्रस्वरत्न° A, B₁, T, W₁ ⁹ शेरते प्राणिनोऽनेति B₂,
 शेते यत्र I ¹⁰ सविद्यति W₁

(पा.) कन्दित—कृष्टम् । ¹रुदितनामानि ॥ जृम्भस्तु—जृम्भणम् । अङ्गभङ्ग-
 नामानि ॥ ‘निद्रावसानप्रारम्भगोर्मुखविकासविशेषनामनी’ इति लिङ्गभट्टीयम् । जृम्भो
 नियतस्त्रीलिङ्गश्चेत् मुखविकासनाम । ‘जृम्भण तु त्रयी जृम्भा मुखभेदस्तु जृम्भका’
 इति वैजयन्ती (प्र. १४३, श्लो ८८) । विप्रलम्भो विसवद । फलविप्रतिपत्तिनामनी ॥
रिद्धण—समे । अङ्गीकृतत्यागनामनी । स्यान्निद्रा—सवेश इत्यपि । निद्रानामानि ॥
 स्वप्रशब्दोऽवस्थात्रयमध्यावस्थायामपि स्यात् । ‘निद्रा गुडाका सुप्तिश्च² स्वप्रस्त्वेया
 दर्शनम्’ इति वैजयन्ती (प्र ९९, श्लो १९७) ॥ ३५-६ ॥

¹ रोदन° B, ² इत्त चेति मुद्रितपुस्तक

तन्द्री प्रमीला भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः त्रियाम् ।

अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण संसिद्धिप्रकृती त्रियमे ॥ ३७ ॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ।

कम्पोऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

इति नाट्यवर्गः

(वि.) तन्द्रीति—¹ततम् इन्द्रियाणां विस्तारं द्रातीति तन्द्री । तन्द्रा । तन्द्रिश्च ।
 ‘द्रा कुत्साया गतौ’ । प्रमीलन्ति ²इन्द्रियाण्यत्र प्रमीला । ³‘मीलानमेपणे’ ।
 महाभ्रमोपजनितेन्द्रियोपरतिनामनी ॥ भ्रुवो कुटि कुटिलता भ्रुकुटि, भ्रुकुटि, भ्रुकु-
 टिश्च । ‘भ्रुट् षीटिल्ये’ । भ्रुवो कुटिलतानाम् ॥ असौम्या दृष्टि अदृष्टि ।
 ‘विरुद्धदर्शननाम ॥ संसिध्यतीति संसिद्धि’ । ‘पिधु सराद्धौ’ । प्रकृपण त्रियते
 प्रकृति । ‘डुवृष् करणे’ । स्वस्य रूपं स्वरूपम् । ¹⁰स्वमात्मानं भावयतीति स्वभाव ।
 ‘भ्रुवोऽवकल्कने’ । निसृज्यते निसर्गं । ‘सृज विसर्गं’ । स्वभावनामानि ॥ ¹¹वेपते
 वेपथु । ‘दुवेष्ट कम्पने’ । ¹²कम्पते कम्प । ‘कपि चलने’ । कम्पनामनी ॥ अशुभ
 क्षणोति हिनस्तीति क्षण । ‘क्षणु हिंसायाम्’ । उत्कृष्ट हर्ष उद्धर्ष । महते जनैरिति
 महः । ‘मह पूजायाम्’ । उत् उद्धत ह्यन्ते जना अत्रेति उद्धव । उत् उद्धतं जनान्

सुनतीति उत्सव । 'पू प्रेरणे' । उत्सूते सुखमिति वा । 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' ।
उत्सवनामानि ॥ ३७-८ ॥

इत्यमरकोशपदविवृतौ नाट्यवर्ग

- ¹ त तत B₁, Y, अत्यन्तमिन्द्रियाणि द्रान्त्यन्तेति Ft₂ ² नयनानि A, B₁, T.
³ 'मील निमीलने' A, B₁, T ⁴ उल्लङ्घनं B₂ ⁵ क्वापठ्ये W₂ ⁶ °दृष्टि°
D₁, I ⁷ सम्पक् सिद्धि Pt₂, सम्पक् सिध्यति B₂ ⁸ गत्या D₂, J, K₁, K₂, U,
Pt₂ ⁹ प्रकृष्ट करोतीति Pt₂ ¹⁰ स्वस्य भाव Pt₂ ¹¹ वेपन Pt₂
¹² कम्पन Pt₂

(पा.) तन्त्री प्रमीला । ¹निद्राभरजनितेन्द्रियविकारनामनी² ॥ 'विभज्य नक्त
दिवमस्तनिद्रणा' (किरा १ ९) इति केचिद्³ ह्रस्वान्तस्तन्त्रिरिति । 'तन्त्री कर्णावृत्त
कूज तन्त्री सश्रय चक्षुषी' इति केपाचिद्दीर्घान्त । भ्रुकुटि—त्रियाम् । भ्रूमौटित्य-
नामानि । भ्रुकुटिशब्दो रुवर्णादि ऋणर्णादिश्च भवति⁴ । 'भ्रुकुटिर्भ्रुकुटि रिभ्याम् ।
भ्रुकुटिर्भ्रुकुटि सारी काली तीरतरङ्गिका । रेचित त्वेकया भ्रुवा' इति वैजयन्ती ।
(पृ. १४३, श्लो ९१-२) एरुभ्रुवो भेदो रेचित स्यात् ॥ अदृष्टि—अक्षिण । 'रोपादि-
गिनितृत्तदृष्टि अदृष्टि स्यात् । ससिद्धि—निसर्गश्च । त्वभाषनामानि ॥ चक्षन्दा
रूपभावमर्गसमुच्चयार्था । अथ—कम्प । कम्पनामनी ॥ अथ क्षण—उत्सव । उत्सव-
नामानि ॥ अत्र महशब्दोऽकारान्त । यथा—'स स्वयवरमहाय महेन्द्रान्' इति
नेपथे (५ १) । अनुक्तम्—'पूर्णतक पूर्णपात्र वस्त्राद्याकृष्टमुत्सवे' । उत्सवे आदृष्ट-
वस्त्रादिनामनी ॥ 'उत्सवार्थं तु यन् त्वं तत्र स्यात् प्रिययादिका' । उत्सवार्थतुर्यं
प्रियवादिवा स्यात् । मङ्गलवाचनाम ॥ ३७-८ ॥

इति ⁶श्रीवत्सन्तृसिंहसूरिसुतमहिनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते नाट्यवर्ग

- ¹ °रुन्द्रियोपरति° A₁ ² B₂ adds मापया 'कुनिकिपात्रु' ³ B₂ adds
मारविप्रयोगात् ⁴ B₂ adds अनुक्तम्—भ्रुकुटि सारी काली तीरतरङ्गिका.
⁵ श्वादि° A₁ ⁶ °नरसिंह° A₁

९. पातालवगोः

अधोभुवनपातालं बलिसद्म रसातलम् ।

नागलोकोऽथ कुहर सुपिर विवरं विलम् ॥ १ ॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोक रन्ध्र श्वभ्रं वपा सुपिः ।

गर्तावटौ भुषि श्वभ्रे सरन्ध्रे सुपिरं त्रिषु ॥ २ ॥

(वि.) अधोभुवनमिति—'अव स्थित भुवनम् अधोभुवनम् । पतन्त्यस्मिन् पापादिति प त लम् । 'पत्ल गतो' । वले सद्म बलिसद्म । रसाया भूमे तलमधोभाग रसातलम् । नागाना लोक नागलोक । 'पाताललोकनामानि ॥ प्राण्यादिक कुस्सित कृत्वा हरतीति कुहरम् । 'हृच् हरणे' । तमसा^३ कुहयते^४ विस्मापयतीति वा । 'कुह विस्मापने' । सुष्ठ स्यति^५ गतिमिति सुपिरम् । 'पोऽन्तकर्मणि' । विप्रियते विवरम् । 'वृच् वरणे' । विल्यते विलम् । 'विल भेदने' । छिद्यते छिद्रम् । 'छिदिर् द्वैधोकरणे' । निर्व्यथन्तेऽस्मात् निर्व्यथनम् । 'व्यथ भयसचलनयो' । रीति 'स्वगतप्राणिमुखेन शब्दायत इति रोकम् । रोचते प्रकाशते वा । 'रु शब्दे' 'रुच दीप्तौ अभिप्रीतौ च' । गतिं 'रन्धयतीति रन्ध्रम् । 'रथ हिंसासराध्यो' । रणति वायुनेति वा । 'रण शब्दे' । शुभ परिहृत्य अभ्रति वर्तते^६ इति श्वभ्रम् । 'अभ्र गर्तौ' । शोभनमभ्रमाकाशमस्मिन्निति वा । उष्यते^७ क्षिप्यते^८ पर्णादिकमस्या वपा । 'डुवप् धीजसन्ताने' । प्रमादपतितान् सुष्ठ स्यति सुपि । 'पोऽन्तकर्मणि' । विलनामानि ॥ गिरति सर्पादिकमिति गर्त । 'गृ निगरणे' । अवति सर्पादिकमित्यवट^९ । 'अव रक्षणे' ।^{१०} श्वभ्रनामानि ॥ सुपिरत्रास्तीति सुपिरम्^{११} । सरन्ध्रवेणवादिनाम ॥ १-२ ॥

^१ Half folio missing in I

^२ नाग^० A, B₁

^३ तमसि W₂

^४ कुहम् आश्चर्यमित्यर्थ । तद् रातीति कुहर

'य दाने' B₂

^५ B., K₂, omit

गतिम्

^६ अत्र प्राणीति B₂

^७ A₁ adds हिंसयति

^८ वर्धते W₂

^९ निक्षिप्यत I, K₃

^{१०} तृणादिक Pt₂

^{११} अव्यतेऽत्र वातादिति वा B₂, D₁, K₂

K₃, U

^{१२} भृशभ्र^० B₁, D₁ U, W₁

^{१३} सुपिरशब्दे रन्ध्रवद्वस्तुवाचरत्वे

त्रिलिङ्ग Pt₂

(पा.) अधोभुवन—नागलोक । पातालनामानि ॥ रसेति तलमिति व्यस्तमपि तन्नाम । 'रसातल तल नागलोको देव्यक्षयो रसा' इति वैजयन्ती (प्र. १४८, श्लो १) । अथ कुहर—विलम् । 'छिद्रे छिद्रान्विते वाये सुपिर सुपिरो नड' इति वैजयन्ती-

पाठाद् (पृ २६४, श्लो ९०) दन्त्यादिरेव सुपिरशब्द । छिद्र—सुपि । 'कलशकुलिश-
शुभ्रश्वभ्रकाशमीराशिल्पम्' इति श्वभ्रशब्दस्य तालव्यादित्वम्^१ । विलनामानि ॥
गार्तावटौ—श्वभ्रे । श्वभ्रनामनी ॥ सरन्ध्रे—त्रिपु । रन्ध्रवद् द्रव्य सुपिर^२ त्रिलिङ्ग
स्यात् ॥ १२ ॥

^१ A₁ adds ऊष्मभेद

^२ B₃ adds भवति तत्

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्त तमिस्र तिमिर तमः ।

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमस क्षीणेऽवतमस तमः ॥ ३ ॥

विष्वक् सतमसम्

इति पातालवर्गः

(प्रि.) अन्धकार इति—'अन्ध करोतीति अन्धकार । 'डुकृञ् करणे' ।
ध्वान्त्यत्र श्मार्गमपश्य त इति ध्वान्तम् । 'ध्वन शब्दे' । तमयति लोक तम । 'तमु
ग्लानौ' । तम एव तमिस्रम् । तिम्यत्यनुष्णत्वादिति तिमिरम् । 'तिम आर्द्राभावे' ।
तमिस्रशब्द स्त्रीनपुंसकयोः । अन्धकारनामानि ॥ अन्ध तम अन्धतमसम् । अन्धयति
जनाना ऋषिमिति वा^१ अन्धतमसम् । 'अन्ध दृष्टुपघाते' । गाढध्वान्तनाम ॥ अवक्षीण
तम अवतमसम् । क्षीणध्वान्तनाम ॥ विष्वक् समन्तात् तम सतमसम् ।^२ सर्वत स्थित-
तमोनाम ॥ ३ ॥

इति पातालवर्ग

^१ अ धर्त् A 1 W₁

^२ ध धान १ T

^३ अनुपङ्गत्वात् १ B₁ T₁

तिम्यति तमिद्ददयानीति वा W₁

^४ अ ध करोतीत्यन्धम् । अ धं च तत् तमश्च 1 t₂

^५ मधश्च° B₁ D₁

(पा.) अन्धकारो—तम । प्रज्ञादिपाठान् 'तामिस्रमपि स्यात् । 'स्मररागमया
यपुस्तमिस्रा' इति माद्यप्रयोगात् (शिगु ६ ७-) तमिस्रा च भवति । अन्धकार-
नामानि ॥ 'कालिकञ्जलभूञ्जायतम वा स्यात् तमि रिय्याम्' । एतानि च ॥ ध्वान्त—
अन्धतमसम् । अतिसा द्रुतिमिरनाम ॥ श्मश्टायनदृत्तौ 'यञ्युपसर्गस्य च' (२ २ ८८)
इति दीर्घविधानसूत्रे 'अन्धातमसमित्युदाहृतम् । 'तद्धातमस प्राहुर्गाढ तिमिर-

मित्यपि' इति हारावली । क्षीणेऽवतमसम् । अल्प तमोऽवतमस स्यात् । क्षीणतमसो नाम ॥ तम—सतमसम् । सर्वत प्रसूततमोनाम ॥ अनुक्तम्—'रूपीडोऽस्त्री रुहेलि-स्त्री रुभेटिरपि धूमिका' । धूमिकानामानि^३ ॥ ३ ॥

इति पातालवर्ग

^१ तामिल B₃
अ-धतमसम्, पृ २३०

^२ बहुलवचनात् क्वचिदव्ययप्यनुपसर्गस्यापि दीर्घ । अ-धतमसम् ।
^३ A₁ adds भाषया 'मो०बु पेल्लु'

१०. भोगिवर्गः

नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः ।

शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनसे ॥ १ ॥

तिलित्सः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।

(वि.) नागा इति—पद्मथा नाङ्गन्ति गच्छन्तीति 'नागा । 'अग्नि गर्तो' । कद्रोरपत्यानि पुमास काद्रवेया^२ । देवयोनिर्सर्पनामनी ॥ शेते हरिरस्मिन्निति शेष । अन्तकालेऽपि शिष्यत इति वा । 'क्षिप असर्वोपयोगे' । न विद्यतेऽन्तो यस्य स अनन्त । देवयोनिर्सर्पेश्वरनामनी^३ ॥ वसति पाताल इति वासुकि । 'वस निघासे' । वसुन्स्यापत्य वा । सर्पाणा राजा सर्पराज । देवयोनिर्सर्पराजनामनी^४ ॥ गौरिव^५ नासा यस्य स गोनस । तिलति स्निह्यतीति तिलित्स^६ । 'तिल स्नेहने' । तिलिङ्ग इति पाठे 'तिल गर्तो' । अज 'भेष गिरतीति अजगर । 'गृ निगरणे' । अजो नित्यो गरो विप यस्येति वा । शेते अत्यर्थमिति शयु । 'शीङ् स्थने' । वाह^७ श्गमन स्यतीति वाहस^८ । 'पोऽन्तर्मणि' ।^{१०}वाहयति प्राणिन आत्मजज्ञ नयतीति वा^{११} । 'पेनुपासु पेनु' ॥ १ ॥

^१ अगन्ति गच्छन्ति अगा, अगा न भवतीति नागा, 'अग्नि गर्तो' B₂ ^२ तदीश्वरा
के ? काद्रवेया इम जेषा शेषयाशुनितक्षरा A ^३ शेषाहिनामनी D₁ ^४ वासुकिनामनी D₁
^५ नासिका A, B₁, T ^६ तिलित्स इति वा पाठ A ^७ उग P₂ ^८ गर्ति D₁,
K₁ ^९ B₂ adds समापयति ^{१०} वहति B₁, T ^{११} 'वह प्रापणे', अतिस्थूलसर्पनामनी
B₂, K₂, W₂

(पा.) नागा । वक्ष्यमाणनाम । काद्रवेयास्तदीश्वरा । तत्रायका काद्रवेया
स्यु । शेषनासुकिप्रभृतय ^१कद्रुपुत्रा ।

‘काद्रवेया इमे ज्ञेया शेषनासुकिक्षका ।
ऐरावतो महापद्म कम्भलाश्वतराबुभौ ॥
एलापुत्रश्च गर्गश्च कर्कोटकधनजयौ ।
महानीचमहाकण्ठौ वृतराष्ट्रचलाहकौ ॥
दुर्मुख खररोमा च मणिरित्येवमादय ॥’

इति ॥ शेषोऽनन्त । शेषनामनी । वासुकिस्तु सर्पराज । वासुकिनाम ॥ अथ गोनासे—
स्यात् । गोनासशब्दोऽप्यस्ति । ‘भवेत् तिलित्सो^२ गोनास’ इति हलायुध (अ मा
३. २०) । भापया ‘मण्डलमुन्तु’ । ‘चिलिम^३’ । कर्णाटभापया मण्डलनाम ॥
अजगरे—इत्युभौ । अजगरनामनी । ‘पेनुपामु^४’ ॥ १ ॥

^१ कद्रु° B,

^२ तिलिष्यो A₁, B₁

^३ ‘कोडचत्व’ B₂

^४ ‘भामु B₂

अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुण्डुभौ ॥ २ ॥

मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।

(वि.) अलगर्द इति—अल गिरति शेकानिति अलगर्द । ‘गृ निगरणे’ ।
अरुद्रासौ गर्दश्चेत्यरगर्द । रलयोरभेदात् । अल्लिगर्द इति वा पाठ । अल्लिनद्वर्वतीति
अल्लिगर्द । ‘गर्द शब्दे’ । जले व्याल जलव्याल । जलस्थसर्पनामनी । ‘नीरुकट्ट-
पामुपेरु’ ॥ राजि रेखा लातीति राजिल^१ । ‘रा दाने आदाने च’ । डुण्डतीति डुण्डुभ ।
‘डुडि मज्जने’ । डुण्डु इति भेरुद्राद्दानुकारेण भापते वा । निर्दिपमुत्सर्पनामनी ॥
मालुरोपधि धान स्थानमस्य ^२मालुधान । मातुले धन्तूरे वर्तमानोऽहि ^३मातुलाहि ।
अयान्तरसर्पभेदानामनी ॥ निर्मुक्त कञ्चुको येन निर्मुक्त^४ । ‘मुच्छ मोक्षण’ ।
मुक्तकञ्चुसर्पनाम ॥ २ ॥

^१ राजभि सपनीविभि लायत गृह्यत इति B₂ राजि रेखादिमज्जतीति Pt. ^२ मालु-
भिर्धोयते पोष्यत इति, ‘डुधाम् धारणपोषणयो’ Pt. ^३ मातुला नाम ओपधि तस्या स्थित
अदि Pt. ^४ कञ्चुफन मुक्त Pt. 2.

(पा.) अलगर्द जलव्याल । नीरसर्पनामनी ॥ भापया ‘नीरुकट्टिपामु’ ।
अजगर्द इति क्वचिन् पाठ । अल्लिगर्द इत्येव । अलगर्द इति क्वचिदिति सुभूतिटीकाया

त्रेधा विकल्पित पाठ^१। समौ—डुण्डुभौ। क्षीराकारनिर्विपद्विमुखसर्पनामनो। 'राजिल
 २क्षीरकश्चाथ' इति वैजयन्ती (पृ १४९, श्लो २०)। मालुधानो मातुलाहि। धत्तूर-
 वृत्तिसर्पनामेति केचित्। 'मुरुटपासु'^३। 'पोष्यमाणवनविनालमालुधाननकुल्लिशाजालि-
 कादिभिरटविकुटुम्बिना गृहैरुदित वनग्राम ददर्श' इति हर्षचरिताभ्युदय। अनुक्तम्—
 'अहिरिणी तु द्विमुत्सी'। द्विमुत्सर्पनाम। 'रेण्डुतललविपगलपासु'॥ 'सर्पराजस्तु
 सर्पभुक्'। सर्पभक्षकसर्पनाम॥ निर्मुक्तो—कञ्चुक। परित्यक्तकञ्चुकसर्पनाम॥ २॥

^१ विकल्पितम् B₃

^२ क्षिलिक A₁

^३ A₁ adds 'रक्तवेनुपोडानुन्नु'

सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजगमः ॥ ३ ॥

आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ।

कुण्डली गूढपाञ्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ४ ॥

दर्वाकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।

उरगः पन्नगो भोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥ ५ ॥

(लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा ।

कुम्भीनसः फणधरो हरिर्भोगधरस्तथा ।

अहेः शरीर भोगः स्यादाशीरप्यहिदष्ट्रिका ॥)

(वि.) सर्प इति—सर्पेतीति सर्प । 'सृष्ट गतौ'। पर्वत इति पृदाकु । 'पर्व
 कुत्सिते शब्दे'। आसुप्रहणार्थं कु भुव प्रियते^१गच्छति वा प्रदाकु । परनिपात ।
 'ग्रह व्यायामे'। भुज कुटिल गच्छतीति भुजग । भुजग । भुजगमश्च । 'गम्ल गतौ'।
 भुजतीति भुज । 'भुज कौटिल्ये'। भुज सर्पदह, तेन गच्छतीति वा । अहत
 इत्याहि । 'अहि गतौ'। आशिपि दृष्टाया विषमभ्येति आशीविष । विषस्य धर
 विषधर^२। चक्र मण्डलाकारोऽस्यास्तीति चक्री । शिरसि चक्रयोगाद्वा । दष्ट^३व्याडतीति
 व्याल । डलयोरभेदात् । 'अड उच्यते'। कुटिल सर्पेतीति सरीसृप । 'सृष्ट गतौ'।
 कुण्डलाकार वपुरस्येति 'कुण्डली'। 'गूढा पादा यस्य स गूढपा'। चक्षुषी धवसी यस्य
 चक्षुःश्रवा^४। काकरस्येयोदर यस्य काकोदर^५। काको विषविशेष उदरे यस्येति वा ।
 फणोऽस्यास्तीति फणी । दर्वा फणेष करो यस्य दर्वाकर । दर्वा फण्या 'टृणोति
 हिंसयतीति वा दर्वाकर^६। 'कञ् हिंसायाम्'। दीर्घं पृष्ठमभ्येति दीर्घपृष्ठ । पुस्तित
 दशतीति^७दन्दशूर । 'दश दशने'। त्रिल शेत इति विलेशय । 'त्रीक् स्यत्रे'।

उरसा गच्छतीति उरग । 'गम्लृ गतौ' । पद्भ्या न गच्छतीति पन्नग । पन्न पतित
यथा तथा गच्छतीति वा । भोग सर्पशरीर । तदस्यास्तीति भोगी । जिह्व कुटिल गच्छतीति
जिह्वग । पवनोऽशन यस्य स पवनाशन । सर्पनामानि ॥ ३-५ ॥

१ व्यायच्छति K₃

२ D₁, I add 'धृ धारणे'

३ विशेषेण आडति B₂

४ कुण्डलयोगात् A, B₁

५ गूढी पादौ W₂

६ चक्षुर्भ्यां शृणोतीति वा Pt₂

७ का ईपत् अक कुटिलगतिकम् उदरमस्येति वा Pt₂

८ कृणाति, 'कृ हिंसायाम् K₃

९ दर्व्याकारत्वात् फणा दर्वी सैव प्रहरणादौ करोऽस्येति Pt₂

१० दन्तशूक इति वा पाठ ।

दन्त एव शूक तीक्ष्णकण्ठक यस्य B₂

(पा.) सर्प—पवनाशन । अनुक्तम्—'कुम्भीनस पुण्डरीका लेलिहानश्च
कञ्चुकी । गोमर्णो नाकुसुमा च' इत्येतानि च । सर्पजातिनामानि ॥

'पड्डिशतिर्मण्डलिनस्तथा ^१दर्विकराभिधा ।

त्रयोदश च राजीला^२ वैमरञ्जाभिवास्त्रय ।

निर्विषा द्वादशेत्येवमशीति सर्पजातयः' ॥ -५ ॥

^१ दर्विकर° B₁

^२ राजावा A₁

त्रिष्वाहेयं विपास्थ्यादि स्फटायां तु फणा द्वयोः ।

समौ कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरल विपम् ॥ ६ ॥

(वि.) त्रिष्विति—अहौ सप भवम् आहेयम् । विपास्थ्यादिनाम ॥ स्फटतीति
स्फटा । 'स्फट विकसने' । स्फटति विशीर्यतेऽनया आहत इति स्फटा वा । 'स्फट
विशरणे' । ^१फणत्यनया फणा । 'फण गतौ' । ^२दर्विनामनी ॥ कञ्चुक इव तिष्ठतीति
कञ्चुक । कञ्चयते वध्यते^३ इति कञ्चुक । 'कचि दीप्तिवन्धनयो' । निमुञ्च्यत इति
निर्मोक । 'मुच्छ मोक्षणे' । सर्पकञ्चुकनामनी ॥ क्ष्वेडत इति क्ष्वेड । 'बिद्भिन्दा
स्नेहनमोचनयो' । अन्त निगीर्यत इति गरलम् । गिरति जीवमिति वा । 'गृ निगरणे' ।
देह वेवेष्टीति विपम् । 'विष्ट व्याप्ति' । 'विपशब्द पुंसि ङीधे वा ।
विपनामानि ॥ ६ ॥

^१ गच्छति B₂

^२ दर्व्याकारपण° B₂

^३ B₂, Pt₂ add अनेन

^४ पुंसि

ङीध चेत्यस्य पूर्वण निपशब्देनान्वयात् विपशब्द पुलिङ्गोऽपीति वचित् Pt₂

(पा.) त्रिपु—विपास्थ्यादि । अहेर्विपास्थ्यादि आह्वेयं स्यात् । तच्च त्रिलिङ्गम् ।
फटाया—द्वयो । फगानामनी । 'फटा^१र्द्धि खटेरुश्च' । एतानि त्रीणि च ॥ समौ—
निर्मोक्तौ । सर्पकञ्चुकनामनी ॥ 'सर्पाम्बरो नित्त्वयनी^२' । एते द्वे च । स्वेडस्तु—विपम् ।
विपनामानि ॥ ६ ॥

^१ र्द्धि B₁ ^२ नित्त्वयनी A₁

पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।

सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ ७ ॥

दारदो वत्सनाभश्च विपभेदा अमी नव ।

विपवैद्यो जाङ्गलिकः व्यालग्राह्यहितुण्डिकः ॥ ८ ॥

इति भोगिवर्गः

(वि.) पुंसिति—काकनत्^१मेचक काकोल । का ईपन् कोलति सस्त्यायतीति
वा । 'फुल सस्त्यान' । कालवर्णस्य कूट^२कालकूट । काल यममपि कूटयतीति वा । 'कूट
परिदाहे' । हलति विलिखति जठरं न हलति च 'हलाहल' । 'हल विलेखने' ।
सुराप्रदेशे भव सौराष्ट्रिक । शुक्रदेशे भव शौक्लिकेय । ब्रह्मण पुत्र ब्रह्मपुत्र^३ ।
'प्रदीपयतीति' प्रदीपन । 'दीपी दीप्तौ' । दरददेशे भव दारद । दरदे नागरिशेषे
भवो वा । वत्सख्येव नाभिरस्य वत्सनाभ । ^४अमूनि विपभेदानामानि ॥ जाङ्गल विपविद्या ।
जाङ्गुलिजाङ्गुली वा । ता वेत्तीति जाङ्गलिक, जाङ्गुलिको वा । ^५विपवैद्यनाम ॥
अहितुण्डेन^६ जीवतीति अहितुण्डिक । ^७'व्यालग्राह्यिपुरुषनाम ॥ ७-८ ॥

इति अमरकोशपदविनृतौ भोगिवर्ग

^१ कृष्णवर्णसत् Pt₂

^२ इदम् अहितुण्डिकमन्वरोक्तादृष्टद्वयपुंसदिपुंसवत् ।।

^३ इदं हिमवत्पर्वतं हिमालयान्द्रोणदेशदक्षिणदि-प्यादिपु भवति Pt₂

^४ एष विलेखणौ

मलयाद्रिमर Pt₁

^५ प्रसवण दीपयति B₂

^६ एष रावणशत्रुणाद्रिमर ।।

^७ अनी नव विपभेदा, तन्नामानि W₂

^८ निरविद्या चेति रावणैव Pt₂

^९ अदि-

मुखेन B₁ आहितुण्डिको वा W₂

^{१०} व्याल सर्पं ग्राहयति A

(पा.) पुंसि—नव । काकोलदयो नव विपभेदा । नमानमान्भ्यां पुंसि
शुभे चेति विशेषविधि काकोलादिपु त्रिपुच । काकोल, पाकोल्म् । काल्स्ट्,

कालकूटम् । हलाहलः, हलाहलम् । 'हालाहलं विपमिवाप्रगुणं तदेव' इति प्रयोगाद्
 हालाहलः । हालाहलम् । 'हृदये हालहलं महद्विषम्' इति प्रयोगाद् हालहलमित्यपि ।
 अनुक्तम्—'गरस्तु कृतकं विषम्' । कृत्रिमविषं गरः स्यात् ॥ विषवैद्यो जाङ्गुलिकः ।
 गारुडविद्याभिज्ञनामनी । जाङ्गुलि जाङ्गुलं वा वेत्तीति ^१व्युत्पत्तिद्वारेण । जाङ्गुलि-
 र्विषमन्त्रः । जाङ्गुलो विषतन्त्रः ॥ व्यालप्राह्वहितुण्डिकः^२ । 'व्यालप्राह्वोऽहितुण्डिकः'
 इति रत्नकोशनाममालिके । व्यालप्राहिपुरूपनामनी ॥ ८-८ ॥

इति ^३श्रीवत्सन्सिंहसूरिसुतमह्विनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते पातालभोगिवर्गः

^१ व्युत्पादन° A.

^२ आरितुण्डिकः B.

^३ °नरसिंह° A.

११. नरकवर्गः

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्त्वास्तु नारकाः ।

प्रेता वैतरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥ २ ॥

(वि.) स्यान्नारक इति—नारं नरसमूहं वायत्यस्मिन्निति नारकः । ^१नरकश्च ।
 'के शब्दे' । निर्गतेऽयः^२ देवमत्मादिति निरयः । दुष्टा गतिरिति दुर्गतिः । नरक-
 नामानि ॥ ^३तप्यन्ते पापिनोऽत्र तपनः । 'तप सतापे' । अव्यन्ते रक्ष्यन्तेऽस्माद् अवीचिः ।
 नास्ति वीचिः मुत्स्य स्वत्योऽप्यत्रेति वा । 'अव रक्षणे' । अव्यन्ते सायन्तेऽस्मिन्निति
 वा । स्त्रीपुंसयोः । रुः दुःखं, तस्य खोऽत्रेति रौरवः । महाश्वासो रौरवश्च ^४महारौरवः ।
 सद्ध्यन्ते पापिनोऽस्मिन्निति संहारः । 'हृन् हरणे' । सघात इति वा पाठे 'हन
 हिसागस्योः' । कालानि अयोमयानि सूत्राण्यस्मिन्निति कालमूत्रम् । ^५एवमादीनि
 नरकभेदानामानि ॥ आश्वशब्देन तामिन्नान्धतामिस्त्रासिपत्रवनादयः उच्यन्ते । ^६सत्त्वाः
 प्राणिनः । नरके ^७विद्यमानाः नारकाः । प्रकृषण नरकमिताः ^८प्रेताः । 'इण् गती' ।
 नरकसंघन्धिप्राणिनाम् ॥ विगतं तरणं यत्र चितरणम् । चितरणे नरके^९ भया धैतरणी ।
 विगता तरणिः नौरत्रेति ^{१०}चितरणिः । चितरणिरेव धैतरणी । विगतः तरणिः सूर्योऽत्रेति

वितरणिः पातालः, तस्मिन् भवा वा । नरकसिन्धुनाम ॥ न लक्ष्यते अलक्ष्मीः । 'लक्ष्
दर्शनाद्धनयोः' । लक्ष्मीर्न भवतीति वा । ¹¹ऋतेः सन्मार्गात् निष्कान्ता निर्ऋतिः ।
अभाग्यनामानि ॥ १-२ ॥

¹ नृणाति प्रापयति पापिनः स्वसमीपं Pt₂ ² अयः शुभावहो विधिः Pt₂ ³ तापयति
Pt₂ ⁴ महान् रौद्रः खः अत्रेति Pt₂ ⁵ इत्यादिस्वनामप्रसिद्धनरकनामानि D₂.
⁶ K₅, W₂ add सोदन्तीति. ⁷ भवाः Pt₂. ⁸ क्षुत्पिशाचादिभिः भृशं प्राप्ता वा Pt₂.
⁹ नरकलोके D₂, I, K₅. ¹⁰ वितरणेन गोदानादिना तीर्यत इति Pt₂. ¹¹ B₂ adds
नितयम्.

(पा.) स्यान्नारकस्तु—चेत्याद्याः । ¹नरकविशेषनामानि ॥ तपनादिसंघात-
शब्दान्ताः² पुंलिङ्गाः । अवीचिशब्दः केषांचित् स्त्रीलिङ्गः । 'विशेषाः स्युरवीचिः स्त्री
महारौरवरीरवी' इति वैजयन्ती³ (पृ. १२, श्लो. ३७) । सत्त्वास्तु—प्रेताः । नरकभय-
जन्तवः प्रेताः स्युः । 'नारका जन्तवः प्रेता यत्याश्चेतिवाहिःकाः' इति हल्ययुधः
(अ. मा. ३ ३) । वैतरणी सिन्धुः । नारकशब्दस्यात्रापि सवन्धः । नारकनदी वैतरणी
स्यात् । स्यादलक्ष्मीस्तु नैर्ऋती । अलक्ष्मीनामनी ॥ 'निर्ऋतिः कालऋणिके' इति रभसः ।
'अलक्ष्मीर्निर्ऋतिर्ज्येष्ठा' इति वैजयन्ती (पृ. १२, श्लो. ४२) । अत्र प्रज्ञादिपाठान्
नैर्ऋतीति पठितम् ॥ १-२ ॥

¹ B₃ adds 'दुर्गतिः खिराम् । नररसामान्यनामानि. ² A₁ adds सर्वे. ³ मुद्रित-
पुस्तके तु 'अवीच्यन्ता रौरवायाः प्रायशो नरसो नरि' इति दृश्यते. ⁴ नरके A₁, B₁.

चिष्टिराजूः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

पीडा वाधा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥

स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेपां भेद्यगामि यत् ।

इति नरकवर्गः

(वि.) चिष्टिरिति—चिष्टिति नरकमनया चिष्टिः । 'चिष्टि प्रवेदनं' । आजन्तं
यया नरकम् ¹आजूः । आ समन्तान् अज्यते वा । 'अज गतिशेषणयोः' । नरके
दृष्टान् प्रवेशनामनी ॥ कृत्वातीति कारणा । 'कृ हिंसायाम्' । यानि 'नाशमनयेति
यातना । 'या प्रापणे' । यातयतीति वा । 'यत निराकारपङ्कजयोः' । तीव्रवेदना-
नाम ॥ पीडयतेऽनयेति पीडा । 'पीड व्यगाहने' । पाप्यते यया वाधा । 'पाट्

विलोडने' । 'व्यथ्यन्तेऽनयेति व्यथा । 'व्यथ भयसचलनयो' । दुष्टानि खानीन्द्रियाण्यस्मिन्निति दुःखम् । दुःखमात्रनामानि ॥ अमनसो ^५भवम् आमनस्यम् । मानसे साधु मानस्य, तत्र भवतीत्यामनस्यम् । ^६प्रसूतेर्जात प्रसूतिजम् । दुःखत्रिशेपनामानि ॥ ^७कपति हिंसयतीति कष्टम् । 'कप हिंसायाम्' । ^८कृणन्ति वेष्टयतीति कृच्छ्रम् । 'कृती वेष्टने' । आ समन्तात् मिय लातीति आभीलम् । 'ला दाने' । शरीरपीडानामानि ^९ ॥ ^{१०}पीटाद्याभीलान्तानि नामानि दुःखवाचकानीति केचित् । त्रिष्वेषा भेद्यगामि यत् । एषा ^{११}शब्दानां दुःखादीनां मध्ये यद् भेद्यगामि विशेष्यगामि तत् त्रिषु, कष्टा सेवा, कष्टो भृत्यभाव, कष्ट व्याकरणमिति ॥ ३ ॥

इत्यमरकोशपदविवृतौ नरकवर्ग

- ^१ D₂, K₂ add 'जू गतौ' ^२ नाशनम् D₂ ^३ 'यती प्रयत्न' Pt₂-
^४ विश्वन्त Pt₂ ^५ भाव B₂ ^६ K₃, U add आधे ^७ कविष्यति W₁-
^८ कृणाति W₁, कृन्तति W₂, Pt₂, 'कृती छेदने' Pt₂ ^९ K₅ omits 3 lines-
^{१०} पादीनि D K₁ ^{११} एषा मध्ये यद् द्रव्यगामि तत् त्रिषु B₁, D₁.

(पा.) विष्टिराजू । कर्मनरकनामनी । भाषया 'वेष्टु' । स्त्रीलिङ्गमध्यपाठात् स्त्रीलिङ्गौ । 'त्रिषु कर्मकरे विष्टिरव्याजूर्वेतनकर्मसु' इति रुद्र ॥ कारणा—तीव्रवेदना । अत्यन्तदुःखनामानि ॥ पीडा—दुःखम् । दुःखनामानि ॥ याथा चावाधेति चात्र रूपद्वयसमाव्यम् । 'याथा दुःखनिषेधयो' इति वैजयन्ती (पृ २२२, ओ २५) । 'आवाथा वेदना दुःखम्' इति हलायुध (अ मा ३ ४) । अप्रापि दुःखदुष्प्रमिति रूपद्वयस्य समावयनम् । 'कान्तो नयनानन्दो वाले दुःखेन भवति 'सदा' इति रुद्रटालकारे (५ २८) त्रिदुःखयुतकृताद्विसर्गश्रुति । 'पुष्पभूषणविपाणघोषणादुष्प्रदुःकृतवरीषु' पुष्करम्' इति ऊष्मभेदपाठात् पकारश्रुति । आमनस्य प्रसूतिजम् । ^३प्रसवसजातदुःखमामनस्य स्यात् । स्यात् कष्ट—आभीलम् । कष्टनामानि ॥ त्रिष्वेषा—यत् । कष्टादयस्त्रयो यदा भेद्यगामिनस्तदा त्रिलिङ्गा । कष्टा सेवा । कष्ट प्रसव । कष्ट विपभक्षणम् । 'अन्यथा नपुंसकलिङ्गा एव । कष्टेनातिव्रान्तो नरक' ^५ ॥ ३ ॥

इति श्रीयत्सुनृसिंहसूरिसुतमहर्षिनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते नरकवर्ग

- ^१ 'कान्तो नयनानन्दो वालेन्दु' स न भवति सदा' इति मुद्रितग्रन्थे ^२ 'पुरी' A₁-
^३ B₂ omits सजात ^४ भेद्यगामिनो नो चेत् A₁ ^५ पन्था B₁ ^६ 'नरसिंह' A₁

१२. वारिवर्गः

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ।

उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥

रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः ।

(वि.) समुद्र इति—^१सम्यगुत्ति समुद्रः । ‘उन्दी छेदने’ । समन्तात् गुदं
‘रातीति वा । ‘रा दाने’ । मुद्रया मर्यादया सहित इति वा । आपो धीयन्ते अत्रेति
अद्वियः । ‘डुधाब् धारणपोपणयोः’ । मर्यादया कुं भुवं न पृष्णातीति अकूपारः । ‘पृ
पालनपूरणयोः’ । अकुत्सितं पारमस्येति वा । पारमावृणोतीति पारावारः । ‘वृब् वरणे’ ।
^२पारमपारमस्य दुस्तरत्वादिति वा पारावारः । सरितां पतिः सरित्पतिः । उदकमस्यस्मिन्निति
उदन्वान् । ^३उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्निति उदधिः । ‘डुधाब् धारणपोपणयोः’ । स्यन्दते
जलमत्र सिन्धुः । ‘स्यन्दु प्रस्रवणे’ । सरांस्यत्र सन्तीति सरस्वान् । ^४सागरपुत्रैः त्वातः
सागरः । अणांसि जलानि सन्त्यस्मिन्निति अर्णवः । रत्नानाम् आकृतः रत्नाकरः । जलानां
निधिः जलनिधिः । जलानि नितरां धीयन्तेऽस्मिन्निति वा । ‘डुधाब् धारणपोपणयोः’ ।
यादसां जलजन्तूनां^५ पतिः यादपतिः । असां जलानां पतिः अपांपतिः । अप्पतिर्वा ।
समुद्रनामानि ॥ १ ॥

^१ Pt₂ adds चन्द्रोदयात्.

^२ लानि A.

^३ अस्य पारस्य दुस्तरत्वात् B₂.

^४ उदानि एव उदरानि, स्वार्थे कप्रत्ययः B₂

^५ प्रस्रवणे B₂.

^६ A, B₁, T omit.

(पा.) ^१समुद्रो—पारावारः । आपारपारकूपारावपि तत्पर्यायी । ‘आपारपारः
कूपारो रत्नमीनामिधाकरः’ इति धनंजयः । सरित्पतिः—अर्णवः । ‘अर्णमो लोपथ’
(वा. ५. २. १२५) इति मन्येषः । रत्नाकरो—अपांपतिः । समुद्रनामानि ॥ अनुष्ठम्—
‘उर्मिनालो पयोर्गतिः सरित्त्वात् उर्मिर्ल्लोपथः’ । एतानि च ॥ १ ॥

^१ A₁ adds महावर्गः । इति महादेशकप्रकारम् ।

महादेशकप्रकारम् । इति महादेशकप्रकारम् ।

अभिप्रायार्थं नमः ।

^२ सरित्पतिः B₂.

तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लयणोदस्तथापरे ॥ २ ॥

आपः स्थी नृद्धि वायांरि सलिल कमलं जलम् ।

पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥

कवन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।

अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम् ॥ ४ ॥

मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।

(वि.) तस्येति—^१क्षीरमुदकं यस्य क्षीरोद । ^२लणमुदक यस्य लणोद । तथा अपरे । के ते ? दध्युद, घृतोद, सुरोद, इक्षुद, स्वादूद । समुद्रविशेषनामानि ॥ इन्द्रेण आप्यन्ते^३ आप । 'आप्ल व्याप्तौ' । बहुप्रदेश 'वृणोतीति वा । वारि च । 'वृञ् वरणे' । वार्शब्दो रेफान्त स्त्रीलिङ्गश्च पूर्वसाहचर्यात् । सरतीति सलिलम्^४ । 'सृ गतौ' । काम्यते तृपितैरिति कमलम् । 'कमु कान्तौ' । जलति जडीभवतीति जलम् । 'जल घातने' । पयत इति पय । 'पय गतौ' । पीयत इति वा । 'पा पाने' । कीलान् ज्वालान् अलति वारयतीति कीलालम् । 'अल भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणेपु' । न म्रियन्तेऽनेनेत्यमृतम् । 'मृड् प्राणत्यागे' । अनेन न मृतमिति वा । जीवन्ति येनेति जीवनम् । 'जीव प्राणधारणे' । भरति सर्वमस्मादिति भुवनम् । 'भू सत्तायाम्' । वन्धे वन्धने इति वनम्^५ । 'वनु याचने' । क सुप्त वध्यतेऽत्र कन्वम् । 'वन्ध वन्धने' । ऋ 'सुप्त वज्रातीति वा । कवन्धमिति पाठे क्म् अन्धमिति नामद्वयम् । तृपितै काम्यत इति कम् । 'कमु कान्तौ' । अनन्यनेनेत्यन्वम् । 'अन प्राणने' । जनतीत्युदकम् । 'उदी क्लेप्ते' । पीयते पाथ । 'पीड् पाने' । पातीति वा । 'पा रक्षणे' । 'पुष्पातीति पुष्करम् । 'पुष पुष्टौ' । सर्वतो मुख यस्य तत् सर्वतोमुखम् । अमति गच्छतीत्यम्भ । 'अम गत्यादिषु' । मुखम् अम्भते वा अनेनेत्यम्भ । 'अभि शब्दे' । ऋणोतीत्यर्ण । ऋच्छतीति वा । 'ऋ^६ गतौ' । तौतीति तोयम् । 'तु आवरणार्थे' । तायते पालयतीति वा तोयम् । 'तायु सतानपालनयो' । पीयत इति पानीयम्^७ । पातव्यमिति वा । 'पा पाने' । नीयते नीरम् । 'नीञ् प्रापणे' । क्षीयते क्षीरम् । 'क्षि नित्रासगलो' । 'क्षि ळये' इति वा धातु । घस्यते वा । 'घस्य अदने' । अम्यते मुखमनेन अम्बु । 'अवि रवि लवि शब्दे' । श सुप्त वृणोतीति शम्बरम् । 'वृञ् वरणे' । सम्बरमिति पाठे सवृणोतीति सवरम् । वययोरसेद^८ । मेघस्य पुष्प मेघपुष्पम् । घनस्य रसो घनरस । एतानि जलनामानि ॥ अपा विकार आप्यम् । अम्मय च । जल-विकारनामानि ॥ २४ ॥

^१ क्षीरमिव Pt_१
निम्नोन्नतमिति Pt_२

^२ लणमिव Pt_१

^५ सललीति, 'पल गतौ' Pt_१

^३ आमुनन्ति Pt_१

^६ 'जल पाने' Pt_१

^४ अपवारपति

^७ वनतीति

वा, 'वन समञ्जौ' Pt₂ ८ शरीर Pt₂ ९ पोषयति Pt₂ १० ऋणु गती,
'ऋ गतिप्रापणयो' D₂ I ११ वातु योग्यमिति वा Pt₂ १२ K₁, W₂ add

(पा.) तस्य प्रभेदा—अपरे । क्षीरोद इति^१ क्षीरसमुद्र । 'मन्धोदधिसु
क्षीराधि क्षीरोद क्लशोदधि' इति वैजयन्ती (पृ ३६, श्लो. ११) । लवणोद इति
क्षारसमुद्र । 'लावणो लवणोद स्यात्' इति वैजयन्ती^२ (पृ ३५, श्लो १०) ।
अपरशब्देनोच्यमाना दध्युदकघृतोदकमद्योदकेक्षुरसोदकस्वादूदका पञ्च समुद्रभेदा ।
आप—वा । रेफान्तनपुसक^३ । वारि—घनरसम्^४ । 'घनरसमम्भ क्षीर घृतमगृत
जीवन वन भुवनम्' इति रत्नकोशपाठात् घनरसशब्द नपुसक । 'वान्त पुसि रित्रयो
भूमन्यापो घनरस पुमान्' इति वैजयन्तीपाठात् (पृ १५४, श्लो ३) पुलिङ्ग ।
उदकनामानि ॥ अनुक्तम्—'स्यात् किट्टिम क्षारजलम्' । लवणोदक किट्टिम स्यात् ।
'स्वादुतोय तु शीतलम्' । स्वादूदकनाम ॥ त्रिपु—अम्भयम् । अन्विकारनामनी ॥२-४॥

^१ B₂ omits ^२ A₁ adds कण्ठोक्तौ क्षीरोदलवणोदी ^३ नपुसक B₂, 'वान्त
B₂ ^४ B₁ adds 'कृपीट काण्डमस्त्री स्याज्जीवनीय कुश विपम्'

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्सूल्लोलकल्लोलौ स्यादावर्तोऽम्भनां भ्रमः ।

(वि.) भङ्ग इति—भङ्ग्यते^१ भङ्ग । 'भङ्गो आमर्दने' । तरतीति तरङ्ग । 'तृ
पृचनतरणयो' । ऊर्मतीति ऊर्मि । 'उर्मि हिसायाम्' । ऋच्छतीति वा । 'ऋ गती' ।
स्त्रोपुसयो । वैति^२ वृद्धि गच्छतीति वीचि । 'वी गत्यादिषु' । वीचि स्त्रियाम् ।
तरङ्गनामानि ॥ उन् ऊर्ध्व लोडति^३ उल्लोल । 'लोडु' उमाद् । कल्लते श्दायते
कल्ले^४ । 'कल्ल अव्यक्त शब्दे' । कन् ऊर्ध्व लोलतीति कल्ले । महातरङ्गनामनी ॥
आवर्तते चक्रवद् भ्राम्यतीति^५ आवर्त । 'वृत्तु वर्तने' । अम्भोभ्रमणनाम ॥ ५ ॥

^१ Pt₂ adds स्वयम ^२ वानि, 'वा गतिगन्धनयो' Pt₂ ^३ लावणते K₁,
Pt₂ ^४ 'तुङ्ग रिन्दने' K₁, K₂ ^५ वयसत जलमनेन, 'कञ् रि. शप' Pt₂
^६ भ्रमति D₁

(पा.) भङ्गमयङ्ग—वीचि । तरङ्गनामानि ॥ ऊर्मिर्किट्टमित्तरी । वीचिनिवत-
रौ । अथोर्मिषु—कल्ले । महावीचिवाचकर्मिषु उल्लोलकल्लोलौ स्याताम् ।

‘^१वीचिर्भङ्गस्तरङ्ग स्यात् तन्महत्त्वे च कथ्यते ।
उर्मिरुत्कलिकोल्लोल. कल्लोलो लहरी तथा ॥’

इति हलायुधः (अ. मा. ३. ३१) । ‘कल्लोललीला मुरवैरिवाहा’ इति प्रयोग.^२
चन्द्रकाव्ये । स्यादावर्तो—भ्रमः । अम्भोभ्रमणमावर्त. स्यात् ॥ ५ ॥

^१ वीचीति मुद्रितग्रन्थे

^२ A₁ omits

पृषन्ति विन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम् ॥ ६ ॥
चक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।

(वि.) पृषन्तीति – पर्वन्तीति^१ पृषन्ति । ‘पृषु^२सेचनहिसाक्लेशनेषु’ । तकारान्त-
नपुसकलिङ्ग । विन्दतीति विन्दु । ‘विदि अययवे’ । पर्वन्ति सिञ्चन्तीति पृषताः ।
विगता पुट् दाहोऽस्या विप्रुट्^३ । विन्दुनामानि ॥ चक्राकार एषामस्तीति चक्राणि ।
चक्राणीति पाठे वङ्कनात्^४ चक्राणि । ‘वकि कौटिल्ये गतौ च’ । जलशिरोरूप पुट भिच्च
निर्यान्तीति पुटभेदाः^५ । ‘भिदिर् विदारणे’ । भ्रमन्ति जलान्येभिरिति भ्रमाः । ‘भ्रमु
चलने’ । जलानि निर्गच्छन्त्येभ्य^६ इति जलनिर्गमाः । ‘गम्लु गतौ’ । जलनिर्गम-
नामनी ॥ ६ ॥

^१ Pt₂ adds सिञ्चन्तीति

^२ ‘पृषु सेचने’ A, B₁, T, W₁, Pt₂

^३ विशेषेण

प्रोक्षयति निप्रुट्, ‘उक्ष सेचने’ B₂

^४ पङ्कसबन्धात् चक्रीभ्रमन्तीति चक्राणि B₂, चकल्यात्

चक्राणि Pt₂

^५ पुट स्रष्टि भिन्दतीति I, Pt₂

^६ जस्मिन् A, B₁, T, जस्मात् W₂

^७ जल्पपथनाम D₁, K₁, K₂, U, निर्गमस्थान^७ W₁

(पा.) पृषन्ति—विप्रुष स्त्रियः । जलविन्दुनामानि ॥ बहुत्वमत्राचिवक्षितम्^१ ।
‘विप्रुट् स्त्री पृषतो विन्दु स्तोको द्रप्स. पृषत्र पुम्’ इति वैजयन्ती (पृ. २५, श्लो. ८) ।
^२चक्राणि पुटभेदाः स्युः । वेण्याकारजलमौटिल्यनामनी ॥ भ्रमा—निर्गमा । नीरनिर्गम-
नामनी । जलागमनपथनामेति केचित् । ‘निहगड्लु’ ॥ ६ ॥

^१ A₁ adds शब्दत्वभावस्तु

^२ चक्राणीति पा. B₂

कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥
पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम् ।

(वि.) कूलमिति—¹कूलयतीति कूलम् । 'कूल आवरणे' । रुध्यत इति शोध ,
रुणद्धि जलमिति वा । 'रुधिर् आवरणे' । सकारान्तनपुसकलिङ्ग , अकारान्तोऽपि ।
तरन्यस्मादिति तीरम्² । 'तृ वृवनतरणयो' । 'प्रतीर च । तटतीति तटम् । 'तट
उच्छ्राये' । तीरनामानि ॥ पर चार्वाक् च परार्धाची, ते तीरे पारावारे इत्युच्येते ।
पार्थिते उच्चारणकर्म समाध्यतेऽत्र पारम् । 'पार कर्मसमाप्तौ' । परतीरनाम ॥ न विद्यते
वा उदकमत्र कदाचिदपीति अचारम् । अर्वाक्षीरनाम³ ॥ ⁴पीयत इति पात्रम् । 'पीड्
पाने' । उभयतीरमध्यप्रवाहस्वरूपनाम ॥ ७ ॥

¹ कूलयते A, D₁, T कूलति K₅, W₁, Y, Pt₂

² रु धे वारीति B₁, K₅

³ तरन्यनेनेति, तीरवति सरित्तरणकर्मात्रेति वा, 'तीर कर्मसमाप्तौ' Pt₂

⁴ तीरमेव

प्रतीरम् Pt₂

⁵ सिक्तामयतटनाम K₅

⁶ K₅ omits 5 lines, विवत्यस्मात्,

'पा पाने' A

(पा.) कूल—तट त्रिपु । त्रिष्टिति तटमात्रविशेषणम् । 'कूल तीर प्रपातञ्च
प्रान्ते कच्छस्तटी¹ त्रयी' इति वैजयन्ती (पृ. १५६, श्लो ३२) । तीरनामानि ॥
पारावारे—तदन्तरम् । पर तीर पार²स्यात् । अर्वाक्षीरमचार स्यात्, तयोर्मध्य पात्र
स्यात् ॥ ७ ॥

¹ तट A₁, B₁

² B₂ add परतीरनाम

द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्चारिणस्तटम् ॥ ८ ॥

तोयोत्थितं तत्पुलिन सैकतं सिक्तामयम् ।

(वि.) द्वीप इति—¹वारिणोऽन्त वारिमध्ये यत्त तस्मिन् द्वीपान्तरीपद्वीपौ
वतते । द्विधा गता आपोऽस्मिन्निति द्वीप । 'अन्तर्गता आपोऽत्रेति अन्तरीपम् । अन्तरीप
चान्त्रिया वतते । उदकमध्यस्थतटनामनी² ॥ ³तोये क्षीणे सति उद्व्यत इत्य तत्
पुलिनमित्युच्यते । 'पुलतीति पुलिनम् । 'पुल महत्त्वे' । तोयोद्व्यतद्वीपनाम ॥ सिक्ता
अत्र सन्तीति सैकतम् । सिक्तामयतटनाम ॥ ८ ॥

¹ Pt₂ adds the line

² द्विधाया A, B₁, पीयत इति वा आप, ता द्विधा

अत्रेति द्वीप B₂

³ अगमन्त मध्यमन्तरीप Pt₂

⁴ Y omits 'स'

⁵ Pt₂ adds.

⁶ पुल महत्त्वमस्यास्तीति Pt₂

⁷ Pt₂ adds सिक्तामयं च

(पा.) द्वीपो—तटम् । द्वीपमस्त्री । अन्तरीप नपुंसकम् । एते द्वे जलमध्यतट-
नामनी^१ ॥ तोयोत्थित—पुलिनम् । तोयोत्थितद्वीपनाम । सैस्त सिकतामयम् । सिकतामय-
तटनास । ^२ 'यिनुकदिच' ॥ ८ ॥

^१ 'मध्यगत' A₁

^२ 'इनुकदिच' B₂

निपद्वरस्तु जम्वालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ ॥ ९ ॥

जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ।

(वि.) निपद्वर इति—निपीदन्ति वराहादयोऽत्रेति निपद्वर । 'पद्ल्ल विशरण
गत्यत्सादनेपु' । निपीदन्त्यस्मिन्निति निपत्, ता वृणोतीति वा । 'वृञ् वरणे' । जमति
गतिं भक्षयतीति जम्वाल । 'चमु छमु जमु अदने' । पञ्च्यन्ते^१ गन्तृणा पदान्यत्रेति
पङ्क । ^२ 'पचि व्यक्तीकरणे' । शीयते पादोऽत्र शाद् । 'शद्ल्ल ज्ञातने' । कर्दतीति
कर्दम । 'कर्द कुत्सिते शब्दे' । वृणोति हिंसयतीति वा । 'कृञ् हिंसायाम्' ।
पङ्कनामानि ॥ प्रवृद्ध जलमुच्छ्वसितीति यैर्माणं ते जलोच्छ्वासाः^३ । 'अस प्राणने' ।
परितो जल वहन्तीति परीवाहा^४ । तटाकान्ते प्रवृद्धजलनिर्गमाय कृतमार्गनाम ॥ स्वल्पा
कूपा कूपका^५ । विदार्यन्ते^६ विदारका । 'दृ विदारणे' । शुष्कनद्यादौ^७ जललाभाय
क्रियमाणगर्तनाम ॥ ९ ॥

^१ पञ्च्यन्त A, B₁, T, Pt₂

^२ 'पचि विस्तारे' Pt₂, I, K₂, K₃, U, Y add

व्यञ्चन्त ^३ शीयन्ते पादा B₁, T, शीयते पादौ K₂, W₁

^४ जलस्य उच्छ्वासा इव Pt₂

^५ K₁ adds 'वह प्राणने'

^६ अल्पार्थे कप्रत्यय B₂

^७ B₂ adds लम्प-त

^८ शुष्कस्यदेर्जलायं B₂

(पा.) निपद्वरस्तु—कर्दमौ । पङ्कनामानि ॥ जलोच्छ्वासा परीवाहा । तटाकान्ते
प्रवृद्धजलनिर्गमाय कृतमार्गनामनी । 'चरुवुमरय' । 'पूरोत्पीडे तटाकस्य परिवाह
प्रतिक्रिया' इत्युत्तररामचरिते^१ (३ २५) । कूपकास्तु विदारका । शुष्कनद्यादौ
^२ जललाभाय क्रियमाणगर्तनामनी । भाषया 'चलमलु' । अनुक्तम्—'अवतारो घट्टस्ती-
थम्' । ^३ जलप्रवेष्टणनामानि । 'निह्निरेवु' ॥ ९ ॥

^१ Wrongly attributed to वैजयन्ती in A₁, B₂

^२ नीर° A₁

^३ जलप्रवेष्ट-

योग्यदेशनामनी B₂

नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥ १० ॥
उडुपं तु ह्रवः कोलः स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ।

(वि.) नाव्यमिति—नावा तार्यं ^१नाव्यम् । नौतार्यजलनाम ॥ नुद्यते इति नौ । 'णुद् भ्ररणे' । नयतीति वा । 'णीञ् प्रापणे' । तरत्यनया नदीं ^२तरणि । तरिश्च । 'तृ ह्रवन्तरणयो' । तरणी तरिरिति वा ^३पाठ । नौनामानि ॥ ऊर्ध्वमुप्यते उडुपम् । 'डुवप् वीजतन्तुसताने' । उडव आप ताभ्यो रक्षति पातीत्युडुपम् । 'पा रक्षणे' । ह्रवन्तेऽनेनेति ह्रव । 'प्लुङ् गतौ जलोपरि सर्पणे च' । कोलति सस्त्यायतीति कोल । 'कुञ् सस्त्याने बन्धुपु च' । ^४तृणह्रवनामानि ॥ स्वत ^५ह्रवतीति स्रोत । 'स्रु गतौ' । अह्रिमाम्बुसरणनाम ॥ १० ॥

^१ नौतार्यं K₂

^२ तार्यतेऽनया नदी तरी च W₂

^३ तरणी तरीति B₁

^४ 'ह्रव गतौ' W₂, Pt₂

^५ W₁ omits तृण, सिन्धुतरणार्थं दारवह्रवनामानि B-

^६ सरतीति B₂ W₂, Pt₂, 'सृ गतौ' Pt₂, W₂

(पा.) नाव्य—नौताय । नावा ^१तर्तु योग्य नाव्य स्यात् । स्त्रिया—तरि । नागे नामानि ॥ स्त्रियामिति जातिविशेषणम् । इय नौरिय तरणि, इय तरिरियमङ्गिनी ॥ अनुक्तम्—'यानपात्र प्रवहण बोद्धित्थ च ^२वह्नित्रकम्' । यानपात्रनामानि ॥ उडुप—कोल । 'तृणह्रवनामानि । 'तेष्' ॥ अनुक्तम्—'तरण्डश्चर्मपात्रादि' । जलतरणाय कल्पितवर्तुलचर्मपात्रादिस्तरण्ड स्यात् । 'आरोहोऽसौ तरण्डक' इति वेजयन्ती (पृ १५५, श्लो १६) । स्रोतो—स्वत । स्वतोऽम्बुसरण प्रवाह । तत् स्रोत स्यात् । 'ओष प्रवाहो वेणी च भारा स्रोतो रय स्मृत' इति हलायुध (अ मा ३ ८५) ॥ १० ॥

^१ तरितु B₂, B₁

^२ वह्नित्रयत् A₂, B₁

^३ B₂ omits तृण°

आतरस्तरपण्यं स्याद् द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥

सांयात्रिकः पोतवणिक् कर्णधारस्तु नाविकः ।

(वि.) आतर इति—^१आतरन्त्यनेनेति आतर । 'तृ ह्रवन्तरणयो' । आयाप इति वा पाठ । आ समन्तादुप्यते आयाप । 'उरप् वीजताने' । तरम्य तरणस्य पण्यं मूढ्य तरपण्यम् । नदीतरणाय नाविकद्वयमूल्यनामनी ॥ द्रवत्यस्या जलमिति द्रोणी । 'तृ गतौ' । राष्ट्रपापणादिनिर्मिताम्बुवाहिनां नाम ॥ समुद्रिताना यात्रा सयात्रा द्रोणान्तर गमनम् । सा प्रयोजनमस्य सायात्रिः ^२ । पोते ^३वणिक् ^४पोतवणिक् । वह्नित्रयणिङ्नाम ॥

कर्णम् अरित्र धारयतीति कर्णधार । 'धृञ् धारणे' । नावा 'तरतीति नाविक । 'तृ
 ष्वनतरणयो' । 'नौतारयितृनामनी ॥ १८ ॥

^१ आ समन्तात् तरति B₂ ^२ आ समन्तात् अवाप्यते, 'आप्ठ व्याप्ती' B₂ ^३ 'वहित्रमु
 ञ् लमुपेठ' K₂ ^४ दूयतेऽनेनेति पोत यान, तत्र भव वणिक् पोतवणिक् B₂ Pt₂
^५ तारयतीति A, B₂, T ^६ नौतरणकर्तृनामनी B₂

(पा.) आतरस्तरपण्य स्यात् । तरपण्य तरणमूल्यम् तदातर स्यात् । द्रोणी
काष्ठांश्चुवाहिनी । द्रोणीनामनी ॥ 'दोनि' । काष्ठांश्चुवाहिनीति करिकलभसदृशप्रयोग ।
 'द्रोणी स्यादम्बुवाहिन्या 'द्रवभाण्डे गिरिप्लवे' इति वैजय ती (प्र २२१, श्लो १८) ।
सायात्रिक पोतवणिक् । सायात्रिक इति नहिरव्यवहारिणो नाम । वहित्रमिति
पापाणादि(?)निर्मितयानपात्रविशेष । तरिव्यग्रहारी' च भवति । 'तरीपु तत्रत्यमफल्गु-
भाण्ड सायात्रिकानावपत्तोऽभ्यनन्दत्' इति सावप्रयोगात् (शिशु ३ ७६) । कर्णधारस्तु
नाविक । तरणितारयितृनामनी ॥ १८ ॥

^१ द्र०य० B₂ ^२ व्यवहारिणोऽपि B₂ ^३ तरीपु A₁

नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ।

(वि.) नियामका इति—नियच्छन्ति पोत नियामका । 'यम उपरमे' ।
पोत 'वहन्तीति पोतवाहा । 'वह प्रापणे' । पोतवाहनामनी ॥ 'कूपप्रतिकृतित्वात्
कूपक । गुणेन रज्ज्वा बद्धो वृक्ष^३ गुणवृक्षक । 'पोतमध्यस्थपताकास्तम्भनामनी ॥
नौकाया प्रेरणदण्डो नौकादण्ड । क्षिप्यते नौरनयेति क्षेपणी, क्षेपणिर्वा । 'क्षिप प्रेरणे' ।
'नौप्रेरणदण्डनामनी ॥ ऋच्छति नौरनेनेत्यरित्रम् । 'ऋ गतिप्रापणयो' । के जले नावो
निपात्यन्तेऽनेनेति केनिपातक । 'पल्ल गतौ' । नौप्रवर्तकदर्वीनामनी ॥ १२ ॥

^१ वाहान्त B₁, D₁, I ^२ कूपचलहरणार्थं निर्मितो य त्रविशेष सोऽपि कूप एव,
 तत्रप्रतिकृतित्वात् कूपन साम्ये कप्रत्यय B₂ कायतीति कूपन, 'के शब्दे' Pt₂ ^३ वृक्षक
 A, B₁ T ^४ पत्रन्धन^० D₂ ^५ इतस्तत् प्ररण^० B

(पा.) नियामका पोतवाहा । वहित्रतारयितृनामनी ॥ कूपको गुणवृक्षक ।
गुणेन चद्रपोतमध्यगतस्तम्भनामनी ॥ नौकादण्ड क्षेपणी स्यात् । नौकाप्रेरकदण्ड
क्षेपणी स्यात् । अरित्र केनिपातक । 'नौदर्वीनामनी ॥ १२ ॥

^१ दर्वी^० B₁

अग्निः स्त्री काष्ठकुहालः सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

यानपात्रं तु पोतोऽब्धिभवे त्रिषु समुद्रियम् ।

ह्रीवेऽर्धनावं नावोऽर्धेऽतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ॥ १४ ॥

(घि.) अग्निरिति—अभ्रयति पोते लवणादिक पातयतीति अग्नि । ‘अभ्र गतौ’ । काष्ठनिमित्त कुहाल काष्ठकुहाल । ¹ लवणादिप्रतनकाष्ठकुहालनामनी ॥ ‘सेकाय पात्र सेकपात्रम् । सिच्यतेऽनेन नौकाजलमिति सेचनम् । ‘पिच क्षरणे’ । पोतरन्ध्र-प्रविष्टजलस्य वहि सेचनाय नियोजितदारुपात्रनामनी ॥ यानाय³ पात्र यानपात्रम् । पूयते कालक्रमेणेति पोत । ‘पूयी विशरणे’ । वहिप्रनामनी ॥ समुद्रे भव समुद्रियम् । ⁴ त्रिषु । कथं ? समुद्रिया आप, समुद्रिय लवण, ‘समुद्रियस्तरङ्ग इत्यादि । अब्धिभव-मुक्तादिनाम⁶ ॥ नावोऽर्धम् अर्धनावम् । नावोऽर्धनाम ॥ अतीता नौर्येन अतिनु । नावमतिमान्तमिति वा । अतीतनौकजलादिनाम ॥ १३-१४ ॥

¹ दृढदाहनिर्मितसन्धीकरणसाधनविशेष, कुम् उदाहयतीति कुहाल, ‘दल विशरणे’ B₂

² सेक सेचन तस्य पात्र Pt₂, सेकाया-त स्थजलाना निर्मित पात्र B₂ ³ B₂ adds निर्मित ⁴ तत् त्रिषु वर्तते D₁ ⁵ समुद्रियो मुक्तामणि Pt₂ ⁶ Y adds ‘वस्तु’

(पा.) अग्नि—काष्ठकुहाल । दारुमयकुहालोऽग्नि स्यात् । अग्निपुराभिर्शौरि-शरारितन्द्रिवह्निरवलिगालिशष्कुलिह्लिधूलिशब्दा¹ ह्रस्वान्ता दीर्घान्ताश्च भवन्तीत्यरुणदत्त लिङ्गानुशासने² सम्यक् प्रतिपादितम् ॥ सेकपात्र—सेचनम् । जलसेचयोक्ताण सेचन स्यात् । ‘पोतरन्ध्रप्रविष्टजलस्य वहि सेचनाय निर्मितदारुपात्रनाम’ इति वदन्ति । तदसत् । ‘चर्मपात्रं तु योक्ताण’ इति यामनलिङ्गानुशासनवचनात् । यानपात्र तु पोत । वहिप्रनामनी ॥ अब्धिभवे—समुद्रियम् । अर्धो समुद्रे भव समुद्रिय स्यात् । तच्च त्रिलिङ्गम् । ह्रीवे—अर्ध । नावोऽर्धेऽर्धनावं स्यात् । अर्धनावमर्धनावीति हि स्त्रीनपुंसक-योर्दृश्यत इति शाकटायन (२. १ १६७) ॥ अतीतनौके—त्रिषु । नावमतिमान्तमतिनु स्यात् । ‘हरयो नपुंसके प्रातिपदिकस्य’ (१. २. ४७) इति हरय³ । ‘स्त्रीपुंसयोस्तु अतिनौ’ ॥ १३-१४ ॥

¹ A₁ adds °आलि° ² शासनकारेण A₁ ³ इति ह्रस्वत्व नपुंसकविषयम् A₁.

त्रिप्यागाधात् प्रसन्नोऽच्छः कलुषोऽनच्छ आविलः ।

निम्न गभीरं गम्भीरमुत्तान तद्विपर्यये ॥ १५ ॥

अगाधमतलस्पर्शं कैवर्तं दाशधीवरौ ।

(वि.) त्रिष्विति—वक्ष्यमाणागाधपर्यन्ता^१ शब्दा त्रिषु वर्तन्ते । प्रसौदतीति प्रसन्न । 'पद्ल विशरणगत्यवसादनेषु' । न छाद्यते दृष्टिरित्यच्छ । 'छद अपवारणे' । निर्मलनामनी ॥ क जल लुनातीति क्लुपम् । 'ल्ल् छेदने' । क लुपति हिनस्तीति वा । 'लुप हिंसायम्' । ^२न अच्छ अनच्छ । 'आविलतीत्याविल । 'विल सवरणे' । अनिर्मलनामानि ॥ रननाय नितरा मनतीति निन्न । 'न्ना अभ्यासे' । ^३गमनेन मिय रातीति गभीर गम्भीर च । 'रा दाने' । गा भुव मियमीरयतीति वा । 'ईर श्रेरणे' । अत्यर्थनिम्ननामानि ॥ ऊ ऊर्ध्वं तन्यते उत्तानम् । 'तनु विस्तारे' । निम्नविपर्ययनाम् ॥ न गाधम् अगाधम् । नास्ति गाध प्रतिष्ठा अस्थेति वा । 'गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्भ्रन्थे च' । न विद्यते तलस्पर्शात् अतलस्पर्शं । अगाधनामनी ॥ के जले वर्तन्ते इति केवर्ता भल्लादय, तेषामय हन्ता कैवर्त । 'वृत्तु वर्तने' । विक्रयेण मत्स्यान् दाशति^४ दाश । 'दाशृ दाने' । दाभोति मत्स्यानिति वा । 'दाशृ हिंसायाम्' । धत्ते मत्स्यानिति धीवर । 'डुधान् धारणपोपणयो' । ध्यायति मत्स्यानिति वा । 'ध्वे चिन्तायाम्' । जालिकनामानि ॥ १५ ॥

^१ पर्यन्त I

^२ न छवति दृष्टिम् अच्छ, 'छो छेदने' Pt₂

^३ अ-छो न

मनतीति B₂ ^४ आ समन्तात् त्रिलीति (त्रिल्यते Pt₂), 'त्रिल छेदने' वयोरभेद I, Y

^५ ग्रायते W₂, Y, Pt₂ ^६ गमने Pt₂ ^७ अध स्पश Pt₂ ^८ Pt₂ adds छति, 'दोऽनसण्ठने'

(पा.) त्रिष्वानावात् । अगाधशब्दावधि ते त्रिभिर्द्वा त्रिष्विति पुनर्ग्रहणान् । प्रसन्नोऽच्छ । ^१निर्मलनामनी । 'तेट' । क्लुपो—आविल । ^२अनिर्मलनामानि । 'क्लकुट' । निन्न—गम्भीरम् । अत्यर्थनिम्ननामानि ॥ उत्तान तद्विपर्यये । निम्नविपर्ययनाम् ॥ अगाधमतलस्पर्शं । तलस्पर्शविहीननाम् ॥ कैवर्त—धीवरौ । जालिकनामानि ॥ 'साल' . दाशपुरीशे—इत्युष्मभेदपाठात् तालव्य । 'कैवर्तश्रुत्ययोर्दासो दासी याणा च चेष्टिका' इति ह्रस्वामिधानकोशपाठाद् दन्त्य ॥ १५ ॥

^१ नैमल्य° A₁

^२ अनैमल्य° A₁

^३ B₂ adds दाश इत्यत्र, gap in A₁ B₂

आनायः पुंसि जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम् ॥ १६ ॥

मत्स्यधानी कुवेणी स्याद् बडिशं मत्स्यवेधनम् ।

(वि.) आनाय इति—आनीयन्ते मत्स्या अनेनेति आनायः । ‘णीञ् प्रापणे’ । जालवत् गवाक्षवत् विष्टतीति जालम् । जले क्षिप्यत इति वा । जालनामनी ॥ शणमयं सूत्रं शणसूत्रम् । निमज्जनेन जलं पुनातीति पवित्रकम् । निर्मत्स्यत्वेन वा । ‘पूर्व पवने’ । जालरञ्जुनामनी ॥ मत्स्या धीयन्तेऽत्रेति ^१मत्स्यधानी । कुत्सितं वेणन्ते मत्स्या अत्र कुवेणी । ‘वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेपु’ । मत्स्यकरण्डिकानामनी^२ ॥ वलिनो मत्स्यान् इयतीति वडिशम्^३ । ‘शो तनूकरणे’ । मत्स्या विध्यन्ते येन तत् मत्स्यवेधनम् । ‘न्यध^४ ताडने’ । ^५मत्स्यगलप्राहकसामिपवक्रायोमययन्त्रनामनी ॥ १६ ॥

^१ मत्स्याधानी A, B₁, T, ‘डुधाञ् धारणपोषणयोः’ A. ^२ करण्डिक° D₂.

^३ वडिशं W₁; डलयोरैक्यात् I. ^४ ‘विध विधाने’ W₁. ^५ ‘वक्रकार°’ A.

(पा.) आनायः—जालं स्यात् । जालनामनी । ‘वल’ । शणसूत्रं पवित्रकम् । जालादिरञ्जुनामनी । ‘सन्नपुत्राद्’ । मत्स्यधानी—स्यात् । मीनकरण्डिकानामनी । ‘मीनबुद्धि’ । वडिशं मत्स्यवन्धनम् । मत्स्यग्राहकायोयन्त्रनामनी । ‘गालमु’ ।

‘अजानन् दाहात्म्यं पततु शलभस्तीव्रदहने
स मीनोऽप्यज्ञानाद् वडिशयुतमभातु पिशितम् ।’

इति भर्तृहरिः (वै. श. १८) ।

‘वडिशक्रोडपाटलम् ।

तारकं रसनं नीडमेते टावन्तकाः स्त्रियाम्’ ॥

इति त्रिकाण्डशेषपाठाद् (पृ. ३८, श्लो. १०४७-८) वडिशेत्यपि स्यात् ॥ १६ ॥

^१ वडिशं तारक नीडमेते टावन्तकाः स्त्रियाम् A₁, B₂.

पृथुरोमा झपो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ॥ १७ ॥

विसारः शकली चाथ गडकः शकलार्भकः ।

(वि.) पृथुरोमेति—पृथूनि रोमाणि ^१मुखदेशे यस्य सः पृथुरोमा । बालमत्स्यान् ^२क्षपतीति झपः । ‘झप हिंसायाम्’ । मायति मांसजिघृक्षया मुञ्चतीति मत्स्यः । ‘मदि^३ हृष्यन्तपनयोः’ । मीयते धीवरेण मीनः । ‘मीञ् हिंसायाम्’ । ‘मिनोति क्षिपति जलमिति वा । ‘हुमिञ् प्रक्षेपणे’ । ^५विसरतीति विसारी । ‘म् गती’ । विसारी^६ एव वैसारिणः । अण्डाज्जायत इत्यण्डजः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । विचित्रं सरतीति विसारः^७ । शकलं

शल्यमस्वास्तीति शकली । शकुलीति वा पाठ । शकुल इति वा । शन्यते प्रहीतु शकुल ।
 'शकल शकौ' । मत्स्यनामानि ॥ ^१गडति पुच्छाच्छोटनात् गडक ^१ । 'गड सेचने' ।
^{१०}शकुलार्भकनाम ॥ १७ ॥

^१ A, B₁, T add पक्षा

^२ Pt₂ adds हिनस्ति

^३ 'मदि हर्षे' Pt₂

^४ मीनाति B₁, W₂, Y, 'मीन् हिंसायाम्' I

^५ K₅, W₂, Y add मासजिवृक्षया

^६ विसारिण सबन्धो A, B₁

^७ 'सृ गतौ' I

^८ गण्डति A, T

^९ गण्टक

B₁, T ^{१०} शकुलार्भक° A, D₁

(पा.) पृथुरोमा—मत्स्य । मच्छोऽप्येति सुभूतिपचनान्मच्छोऽप्यस्ति । मीनो
वैसारिणोऽण्डज । विसार्येव वैसारिण इति व्युत्पत्ति । विसार शकली च ।
'शकली शकली च विज्ञेय' इति हलायुधपाठात् (अ मा ३ ३५) शकलीत्यपि
स्यात्^१ । मीननामानि ॥ 'पडक्षीणोऽसुचकम आत्माशी जलपिप्पल^२' । एतानि च ।
^४अथ गडक शकुलार्भक । अधिकपुच्छमीननामनी । भाषया 'कुचुलमीनु' ॥ १७ ॥

^१ व्युत्पत्त्या A₁

^२ भवति B₃

^३ पिप्पक A₁, B₃

^४ गण्डोल A₁

सहस्रदष्ट पाठीन उल्पी शिशुकः समौ ॥ १८ ॥
 नडमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ।

(पि.) सहस्रदष्ट इति—^१बहुदष्टत्वात् सहस्रदष्ट । ^२भक्ष्यतया शास्त्रेषु पठ्यत
इति पाठीन । 'पठ व्यक्ताया वाचि' । पाठयति स्वजातीयविरुद्धमिति वा । पाठीन
इति पाठे पाटयतीति । 'पट^३ नेदने' । बहुदष्टमत्स्यनामनी ॥ उन् ऊर्ध्वं लुम्पति
भ्रमतीति उल्पी । 'लुप्ल छेदने' । उ सविस्मय लुप्यति ^४पङ्कजादिकमिति वा । 'लुप
विमोहने' । शिशुरिव^५ शिशुक । शिशुवच्चपलमत्स्यनामनी ॥ ^६नडाख्यतृणे मीन नडमीन ।
चीयते लीयते चिलिचिम । 'चिन् चयने' । 'लीङ् श्रेणने' । तृणसचारिमत्स्यनामनी ॥
प्रोपति पिच्छादिकमिति प्रोष्ठी । 'उप प्लुप दाहे' । शफान्^७ गतिसाधनाप्रयवान् रिणाति
पीडयतीति शफरी । 'री गतिरेपणयो' । ^८पित्तप्रमत्स्यनामनी ॥ १८ ॥

^१ सहस्र दष्टा यस्य Pt₂

^२ भक्ष्यतया W₁

^३ 'पट ०२पन' D₂

^४ पङ्कादिक

B₂, 'लुग लोपे' A, B₁, T

^५ शिशुवत् गच्छतीति B₁

^६ नडाख्ये तृणे यतते मीन.

B₁, १ ^७ शप पित्तविकार. B₂

^८ पित्तहृन्मीननाम W₂, उत्पत्तनशीलमत्स्यनाम १

(पा.) सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः । बहुदंष्ट्रमीननामनी । 'वेडिशमीनु' । उल्पी—समौ । शिशुवच्चपलमत्स्यनामनी । 'ससियलु' ॥ नडमीनश्चिलिचिमः । वृश्चिकाकारमत्स्यनामनी । 'तेलुमीनु' । प्रोष्ठी—द्वयोः । पित्तप्रमीननामनी^१ ॥ १८ ॥

^१ मत्स्य° B₂

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो झपाः ॥ १९ ॥
रोहितो महुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ।
तिमिगिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तवः ॥ २० ॥

(वि.) क्षुद्रेति—क्षुद्राणामपरिमितपरिमाणानां मत्स्याणामण्डाञ्जाता, तेषां मत्स्याणां संघातः क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः । पोता मत्स्यपोता आधीयन्तेऽस्मिन्निति पोताधानम् । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । मत्स्यपोतसमूहनामनी ॥ 'रोहितवर्णत्वान् रोहितः' । 'जले मज्जतीति मद्गुरः' । 'डुमस्जो शुद्रौ' । शलति शीघ्रं गच्छतीति शालः । 'शल च ल अशुगमने' । राज्य.^३ रेखा अम्य सन्तीति राजीवः । शक्नोति गन्तुं शकुलः । 'शकल शकौ' । 'तिम्यतीति तिमिः' । 'तिम आर्द्राभावे' । तिमि गिलतीति तिमिगिलः । 'गृ निगरणे' । एवमादीनि^५ झपभेदनामानि ॥ यान्तीति यादांसि । 'या प्रापणे' । यतन्ते हन्तुं मत्स्यानिति या । 'यती प्रयत्ने' । जले विद्यमाना जन्तवः जलजन्तवः । मूरजलजन्तुनाम ॥ १९-२० ॥

^१ रक्तत्वात् A, B₂, T. ^२ B₁, T omit, 'मस्ज मजन' A, T, W₁ ^३ राज्यः I. ^४ B₂ adds आर्द्राक्रियते. ^५ जलजन्तुनामानि K₂, एते सत प्रत्येकं मत्स्यभेदाः । आदिशभेदेन तिल्यदयोऽपि । यतन्ते बालमत्स्यान् हन्तुं यत्र (प्रयत्नं U) कुर्वन्तीति वा यादांसि । 'यती प्रयत्ने' W₁.

(पा.) क्षुद्राण्ड—पोताधानम् । मत्स्यसमूहनामानि ॥ अथो झपः—तिमिगिलादयश्च । 'मरुतो मत्स्यराट् झपः' इति वैजयन्ती (प्र. १५२, श्लो. ५१) । 'झपादयः पृथक्पृथक्प्रत्ययाः । अथ यादांसि जलजन्तवः । मूरजलजन्तवो यादांसीत्युच्यन्ते । 'अन्तर्जलचरं सत्त्वं मूरं यादोऽभिधीयते' इति हल्लायुधः (अ. भा. ३. ३४) ॥ १९-२० ॥

^१ मत्स्यदयः A₁.

^२ सर्वं A₁.

तद्भेदाः शिशुमारोद्रशङ्खचो मकरादयः ।

स्यात् कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ॥ २१ ॥

(वि.) तद्भेदा इति—शिशुर् मारयतीति शिशुमारः । 'मृड् प्राणत्यागे' । उनक्तीत्युद्रः । 'उन्दी ह्वेदने' । शङ्खतेऽस्मात् लोक शङ्खुः । 'शक्ति शङ्खायाम्' । मायां करोतीति मकरः । 'डुडुब् करणे' । प्राणिकवलने मुखं किरतीति वा । 'कृ विक्लेषे' । आदिशब्देन जलहस्तिग्राहादयः । 'एवमादीनि यादोभेदनामानि ॥ कौ भूमौ लीयत इति कुलीरः । 'लीह् श्लेषणे' । 'कुली' । 'परलोकाय ईरयतीति वा । 'ईर प्रेरणे' । कृणाति जननीं कर्कटकः । 'कृ हिसायाम्' । कर्कटनामनी ॥ कुत्सितः ऊर्मिः वेगोऽस्य कूर्मः । कं जलम् ऊर्वति प्राणिभक्षणायेति वा । 'ऊर्वी हिसायाम्' । के जले मठतीति कमठः । 'मठ मदनिवासयोः' । यद्गार्थं काम्यत इति वा । 'कमु कान्तौ' । कच्छेन पुच्छेन पिवतीति कच्छपः । 'पा पाने' । कच्छमनूपदेशं पाति क्षुद्रजन्तुभक्षणेनेति वा । 'पा रक्षणे' । कूर्मनामानि ॥ २१ ॥

¹ मकरादीनि W₁

² W₁ adds मातृ.

³ कुर्वतनाय D₂, केवर्तनाय K₁

(पा.) तद्भेदा.—मकरादयः ।

'शङ्खुः कच्छपसस्थानः शिशुमारोऽम्बुमर्कटः ।

उद्रः स्याज्जलमार्जार आलभ्यश्चाम्बुसुकर ॥'

शिशुमारादयश्च पूर्वोक्तमकरादयश्च यादोभेदा । स्यात्—कर्कटकः । कुलीरनामनी । आन्ध्रभाषया 'यन्त्रिकाय' । 'पृष्ठचक्षुर्द्विधागतिः' । एते द्वे च । कूर्मे—कच्छपौ । कूर्मनामानि । 'पञ्चगूढश्चतुर्गतिः' । एते द्वे च ॥ २१ ॥

¹ 'वद्विपीत' B₃

ग्राहोऽवहारो नक्तस्तु कुम्भीरोऽथ महीलता ।

गण्डूपदः किञ्चुलको निहाका गोधिका समे ॥ २२ ॥

रक्तपा तु जलूकायां स्त्रियां भूमि जलौकसः ।

(वि.) ग्राह इति—गृह्णाति न मुञ्चति प्राणिन इति ग्राहः । 'ग्रह उपादाने' । अवहरतीत्यवहारः । 'ह्वन् हरणे' । अवराह इति वा पाठः । तत्पक्षे 'अवरहयति

स्थलभूमिमिति अवराह । 'रह त्यागे' । ^२तुरङ्गमास्यमत्स्यनामनी ॥ न क्रामति अतिदूरमिति नक्र^३ । 'क्रमु पादविक्षेपे' । कुम्भिनो गजानीरयतीति कुम्भीर । 'ईर क्षेपे' । ^४गजादिकर्पनक्रनामनी ॥ मह्या लतेव तिष्ठतीति ^५महीलता । गण्डु^६ शरीरग्रन्थय, त एव ^७पदान्यस्य गण्डुपद । ^८मृदादि किञ्चित् लुञ्चित्वा ^९चुलति अपनयतीति किञ्चुलक । ^{१०}'चुल सवरणे समुच्छ्राये च' । लताकारपाटलवर्णकृमिनामानि^{११} ॥ निजहाति ^{१२}जल निहाका । 'ओहाक् त्यागे' । गुध्यतीति गोधिका । 'गुध परिवेष्टने' । ^{१३}जलचरप्राणिविशेषनामनी ॥ रक्त पिवतीति रक्तपा^{१४} । 'पा पाने' । जलम् ओक स्थान यस्या ^{१५}जलूका । जलौकसश्च । जलूकानामानि ॥ २२ ॥

^१ अपरहयतीति अपराह D₂ K₅ U ^२ तुरङ्गमास्यमत्स्य° B₂ U ^३ न क्रम्यते B T ^४ गजाकर्पणमस्य° B₁ D₁ K₅ W₂ ^५ मही लतातीति वा । 'दृञ् छेदने A B₁ T ^६ गण्डव B₁ T ^७ पादा Y ^८ मृद W₁ ^९ चोलयति D₁ W₂ ^{१०} 'चुल अपनयने K₂ U W₁ ^{११} 'यरडु' K₅ ^{१२} स्थल Pt₂ बल A B₁ W₁ ^{१३} जलचरगोधिका° Y ^{१४} रक्तपो वा I ^{१५} B₁ W₂ add जलीका जलम् ओका येषां ते जलीकस

(पा.) ग्राहोऽवहार^१ । घोटकमुखमीननामनी इति वदन्ति । तदसत् । उदकचर मण्डलिसर्पनामनी । 'तन्तुनागस्तथा तन्तुर्नागो वरुणपाशक' । 'एतानि च ॥ नम्रलु कुम्भीर । नक्रनामनी । 'भोसलि' । गजाकर्पणमत्स्यनामनी इति केचित् । तदज्ञान विजृम्भितम् । 'गोमुखखालुजिह्वश्च' । एते द्वे^३ च ॥ अथ महीलता—किञ्चुलक । लताकारपाटलवर्णकृमिनामानि । 'यटलु' । निहाका—समे । गोधिकानामनी । 'नीरुडुमु'^२ । रक्तपा तु—जलौकस । जलूकानामानि । 'जलौक स्याजलूकानायां जलौका जलजन्तुके'^१ । इति तारपालवचनात् जलौकापि स्यात् । 'जलङ्ग' ॥ २२ ॥

^१ अवराह A₁ ^२ A₁ adds चत्वारि ^३ B₂ omits द्वे

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शङ्खः स्यात् कम्बुरस्त्रियौ ॥ २३ ॥
क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनखाः शम्बूका जलशुक्तयः ।

(वि.) मुक्तास्फोट इति—मुक्ता 'स्फुटन्ति' यत मुक्तास्फोट । 'स्फुट विकसने' । मुक्ता यत शोक्न्तीति शुक्ति । 'शुक गतौ' । शुक्तिनामनी ॥ ^३क्षु मुख जनति जनयतीति शङ्ख । 'खनु' अवधारण' । 'शमयति दुर ख जनानामिति वा ।

‘शमु उपशमे’^६ । काम्यते ^७मङ्गलार्थिनेति कम्बु । ‘कमु कान्तौ’ । शङ्खनामनी ॥
 क्षुद्राश्च ते शङ्खाश्च क्षुद्रशङ्खा । शङ्खा नखा इव शङ्खनखा । शङ्खवन्न विद्यते रमम्
^८अवकाशोऽप्येति वा । ^९नद्यादौ विद्यमानक्षुद्रशङ्खनामनी ॥ श^{१०} वान्तीति शम्बूका ।
 ‘वा गतिगन्वनयो’ । शाम्यति दु रमिति वा । जले विद्यमाना शुक्तय जलशुक्तय ।
 जलशुक्तिनामनी ॥ २३ ॥

१ स्पोग्यन्ति B₁, T २ अस्मात् Pt₂ ३ W₁ omits two lines ४ K₂
 adds जनार्थे च ५ शाम्यति I, Pt₂ ६ परनिपात Y ७ शुमार्थिभिरिति Pt₂
 ८ आमाश D₂ Y ९ समुद्रादौ Y सिन्ध्वादौ B₁ १० श सुप्त B₁, D₁, W₂

(पा.) मुक्तास्फोट—शुक्ति । शुक्तिनामनी ॥ शङ्ख—अस्त्रियाम् । शङ्खनामनी ।
 अस्त्रीशब्द उभयविशेषणम् । ‘शङ्खो निर्धौ ललाटास्त्रि कम्बौ न रत्री’ इति ^१नानार्थशाब्दे
 (३ ३ १८) स्वयमेव वक्ष्यति । अनुक्तम्—‘शम्फा’ तु शङ्खनिखान । शङ्खध्वनि
 शम्फा स्यात् । ‘शङ्खपात्र तु ^२पाटली’ । शङ्खपात्र पाटली स्यात् । क्षुद्रशङ्खा—जलशुक्तय ।
 जलशुक्तिनामनि । ‘नत्तगुल्लु’ । शम्बूकाशब्द शङ्खशब्दसाहचर्यात् पुलिङ्ग । ‘शम्बूक’
 शम्बुको ज्ञेय शम्बूकोऽपि च पण्डित’ इति तारपाल । जलशुक्तिसाहचर्यात्
 स्त्रीलिङ्गोऽपि ।

‘सिन्धोरुच्चै पवनवलनादुच्चलद्भिस्तरङ्गै
 स्तीर नीतो हतविधिवशाद् दक्षिणावर्तशङ्ख ।
 दग्ध कि वा भवति मनसीवेति सदहिनीभि
 शम्बूकाभि सह परिचयात्रीयते पामरीभि ॥’^३

इति ॥ २३ ॥

१ नानार्थेषु B₃ २ शम्भा A₁ ३ पाटलि A₁ ४ मुमापितरजकोशे १११८

भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरल्लवदर्दुराः ॥ २४ ॥

शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभूती कमठी डुलिः ।

(वि.) शेक इति—विभेति ^१सर्पात् शेक । ‘त्रिभो भये’ । मण्डति शोभते’
 तटानादौ मण्डूक । ‘मडि भूपायाम्’^२ । वर्षासु भवतीति वर्षाभू । ‘भू सत्तायाम्’ ।
 शलति ^३उत्प्लुत्य गन्ततीति शालूर । ‘शल गती’ । पृथत इव । ‘प्लुद् गती जलोपरि
 सर्पण च’ । ‘शन्दे’ कर्णो हण तीति दर्दुर । ‘दृ विदारण’ । शेकनामानि ॥ शिनोति
 श्यतीति वा शिली^४ । ‘शिन् निशाने’ । ‘शो तनूकरणे’ । शिलति मृदन्निति वा ।

‘शिल उञ्छे’ । गण्डूपदस्य स्त्री गण्डूपदी । भेकस्य स्त्री भेकी । वर्षाभ्याः स्त्री वर्षाभ्वी । कमठस्य स्त्री कमठी । ^१डोलयति जलमिति डुलिः । ‘डुल उल्लेपणे’ । कमठजातिस्त्री-नामनी ॥ २४ ॥

^१ सर्वस्मात् B₂. ^२ A, B₁, T add किङ्किणीजालवत्. ^३ व्याप्ती च K₁, K₂.

^४ ष्वैः B₂, D₁, K₅, W₃, ष्वनैः U. ^५ शब्देन कर्णान् Y. ^६ शिलतीति शिली,

‘शिल गती’ Pt₂. ^७ मृदुरिति I; मृदयति K₅; मृदं भक्षयति W₁. ^८ डोलति,

‘डुल उपतापे’ ‘डुल चलने’ वा धातुः B₂.

(पा.) भेके—दुर्दुरा । मण्डूकनामानि । ‘स्यात् केन्दुकः प्रावृषिजः स्त्री तु कूपेपिशाचिका’ । ^१एते च । शिली गण्डूपदी । गण्डूपदस्त्रीनामनी ॥ रोकी वर्षाभ्वी । रोकस्त्रीनामनी । ‘वर्षाभ्वश्च’ इति यणादेशः । ‘टन्पुनःकरवर्षामिश्रुवः’ इति शाकटायन-शास्त्रे (१. २. ३९) करभूशब्दस्यापि यवादेशः ॥ कमठी डुलिः । कमठस्त्रीनामनी ॥ २४ ॥

^१ एतानि त्रीणि च B₂.

मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ॥ २५ ॥

जलाशयो जलाधारस्तत्रागाधजलो हृदः ।

(वि.) मद्गुरस्येति—शृणातीति शृङ्गी । ‘शृ हिंसायाम्’ । ^१मद्गुरमत्स्य-भार्यानाम ॥ दुष्टं नाम यस्या दुर्नामा । ‘णसु प्रहृत्वे शब्दे च’ । आकारान्तः । दीर्घकोशातक्याकारत्वात् दीर्घकोशिका । ^२इतिजलूकानामनी ॥ जलमाशेतेऽत्र जलाशयः । ‘शीङ् स्वप्ने’ । जलस्याधारो जलाधारः । साधारणजलस्थाननामनी ॥ कल्लोलैरव्यक्तं ह्लादतेऽत्रेति ^३हृदः । ‘ह्लाद अव्यक्ते शब्दे’ । अगाधं जलं यत्र सः अगाधजलः । ^४अगाधजलाशयनाम ॥ २५ ॥

^१ Pt₂ adds जलान्तर्मकरस्य.

^२ W₁, W₂ add नगन.

^३ A adds वक्राकार°.

^४ ह्रियतेऽत्र हृदः, ‘हृन् हरणे’ B₂.

^५ अगाधजल° K₅

(पा.) मद्गुरस्य—शृङ्गी । मद्गुरस्य स्त्री शृङ्गी स्यात् । सर्पशफरीनाम । ‘पासुमीनु’ । ‘शृङ्गी तु सर्पशफरी’ इति वैजयन्ती (पृ. १५१, श्लो. ४४) ॥ दुर्नामा दीर्घकोशिका । गजजलूकानामनी । ‘येरुचिप्प’ । सुभृतिटीकायामस्य ढीपूडाप्रतिपे-धाभ्यां त्रैरूप्यं ^१दर्शितं दुर्नाम्रीं दुर्नामां दुर्नामानमिति ॥ जलाशयो जलाधारः । साधा-

रणजलस्थाननामनी ॥ तत्र—हृद । ^१तत्रागाधजलो जलाशयो हृद स्यात् । ‘द्रह-
सम्भृतेऽपि’ इति त्रैविक्रमवचनाद् द्रहोऽपि हृदनाम ॥ २५ ॥

^१ शब्दिनाम् A₁

^२ तपु B₂

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥ २६ ॥

पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपान तु पुंसि वा ।

(वि.) आहाव इति—आहूयन्ते ^१गावोऽत्र आहाव । ‘ह्वेच् स्वर्धाया शब्दे
च’ । ^२नियत पिवन्ति जल पशवोऽत्रेति निपानम् । ‘पा पाने’ । ^३कूपसमीपवद्वशिलाभय-
जलद्रोणिनामनी^४ ॥ अनन्ति जना अनेनेत्यन्धु । ‘अन प्राणने’ । प्रजहाति^५ जलमिति
प्रहि । ‘ओहाह् ल्यागे’ । प्रहियते जलमस्मादिति वा । ‘ह्वच् हरणे’ । कुत्सिता^६
आपोऽत्र ^७सन्तीति कूप । ^८उदक पीयतेऽत्र उदपानम्^९ । कूपनामानि ॥ २६ ॥

^१ पशप Pt₂ आहूयन्तऽस्मिन् आप इति, ‘हु दानादानयो’ B₁, T

^२ नितरा B₂

^३ शिलादिभ्यो W₁ ^४ प्रणाली° B₁ ^५ B₁ adds अजस ददाति W₁

^६ कोर्वा Pt₂,

B₂ adds उद्धरणीकृता

^७ तिष्ठन् D₂ I, K₃

^८ उदानि पीयन्ते A

^९ W₁ adds

‘पा पाने’

(पा.) आहावस्तु—जलाशये । पशुपानार्थं ^१शिलादार्वाविकृतकूपसमीपस्थ-
जलाशये आहावनिपानशब्दौ स्याताम् । पुंस्येव—पुंसि वा । कूपनामानि ॥ अन्धुप्रभृत-
यत्रय पुलिङ्गा । उदपानशब्द एक एव विकल्पितपुलिङ्ग ॥ २६ ॥

^१° दारुभ्या A₁

^२ B₃ omits °स्य°

नेमिस्त्रिकास्य पीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ॥ २७ ॥

पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम् ।

(वि.) नेमिरिति—नीयते ^१जलघटोऽनेनेति नेमि । ‘णीच् प्राणने’ ।
त्रयाणा दारुणा समूह^२ त्रिका । त्रयोऽन्यथा अस्या इति वा । अगाधकूपान्
जलाकर्षणैः^३ कूपोपरिनिर्मितत्रिदाहयन्त्रनामनी^४ ॥ पिनह्यत इष्टकामिरिति पीनाह । ‘गह
बन्धने’ । पीनाह^५ इति वा पाठः । तथापि गह^६ एव धातु । कूपमुखे इष्टकादिभिर्वन्धन
नाम ॥ ^७पुष्करमुदकम् अस्तस्यामिति पुष्करिणी । सन्त्यत इति खातम् । ‘सन्तु

अवदारणे' । कृत्रिमजलाशयनामनी ॥ न खन्यत इत्यजातम् । देवै खन्यत इति देवखातकम् । अकृत्रिमजलाशयनामनी ॥ २७ ॥

¹ B₁, T add जलान्तिक, जलतमीष B₂ ² समाहार B₁ D₁ ³ °आकर्षणार्थं D₂ I K₅ U ⁴ °दारुत्रय° Y ⁵ दृष्टिकादावादिभिर्विशेषेण नह्यत B₂ ⁶ त एव K₃ ⁷ पुष्कराणि B₂

(पा.) नेमिस्त्रिकास्य । कूपस्य नेमिस्त्रिका स्यात् । 'त्रिका कूपस्य नेमौ स्त्री प्रष्टवशाधरे त्रिकम्' इति रभसकोश । 'वशत्रयेण रज्जुधारणार्थं ¹कूपोपरिकल्पिततोरण यन्त्रनामनी । 'गिरक' ॥ पीनाहो—यत् । शिलादिकल्पितकूपमुखग्रन्थननाम । 'वावियो नरिकट्टु' ॥ पुष्करिण्या—स्यात् । कृत्रिमजलाशयनाम ॥ अखात देवखातक । 'अखातो देवखातके' इति पुष्कराण्डे अमरदत्त । देवनिर्मितजलाशयनाम ॥ 'दोने' ॥ २७ ॥

¹ जश° A₁ ² A₁ omits कूपोपरि° ³ °दाह° A₁

पद्माकरस्तटाकोऽस्त्री कासारः सरसी सरः ॥ २८ ॥

वेशन्तः पल्वल चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका ।

(वि.) पद्माकर इति—पद्मानामाकर पद्माकर । तटानि अकृति कुटिल यथा भवति तथा प्राप्नोतीति तटाक । 'अक अग कुटिलाया गतौ' । प्रवाहेण तटानि ताडयतीति वा तडाग । 'तड आघाते' । पद्माकरनामनी ॥ कम उदकमासरत्यत्रेति ¹कासार । 'सृ गतौ' । नड्डुलाम्बुत्वात् ²कासन कुत्सनमियतीति वा । 'ऋ गतौ' । कासत इति वा । 'कास् शब्द' । सरति प्रवहतीति ³सरसी । सरश्च । सातोऽयम् । 'सृ गतौ' । नड्डुलवर्तिमहाजलाशयनामानि ॥ विशन्ति महिपादयोऽस्मिन्निति वेशन्त । 'विश प्रवेशने' । पलन्ति⁴ महिपादयोऽत्रेति पल्वलम् । 'पल गतौ' । अल्प च तत् सरश्च अल्पसरः । अल्पसरोनामानि ॥ उप्यते पद्मादिकमस्यामिति ⁵वापी । 'डुवप्' ⁶'बीजतन्तुसताने' । दीर्घेव⁷ दीर्घिका । दीर्घचतुरश्रतया सातजलाशयनामनी ॥ २८ ॥

¹ कृत्स्नतमासरतीति वा B₂ ² कास A ³ स्त्रीलिङ्ग B₂ ⁴ K₁ adds गच्छन्ति ⁵ वारि पोषतेऽत्र वापी वा शाने W₁ ⁶ Pt₂ A B₁ T omat त द्व° ⁷ दैर्घ्यात् D₂ दीर्घेव W₂

(पा.) पद्माकर—अस्त्री । तडाग इति षचित् पाठ । 'पथि पथिकञ्श दत्तरागस्तडाग' इति धर्मशर्माभ्युदय ¹ ॥ कासार—सर । सरोनामनी । पद्माकर

शब्दो^२ रूढो यौगिकश्च^३ । तेन^४ पद्मशून्यमपि सरः पद्मकरः स्यात् ॥ वेदान्तः—
चाल्पसरः । अल्पसरोनामानि ॥ वापी—दीर्घिका । दीर्घचतुरश्रतया निखातजलाशय-
नामनी । 'केलाकूलि' ॥ २८ ॥

^१ ०-युद्धे B₂

^२ A₁, B₁ add गवादिशब्दवत्.

^३ A₁, B₁ add भवति.

^४ तस्मात् A₁.

• खेयं तु परिखाधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ॥ २९ ॥

स्यादालवालमावालमावापोऽथ नदी सरित् ।

तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रादिनी धुनी ॥ ३० ॥

स्रोतस्विनी द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ।

(कूलंकपा निर्झरिणी रोधोवक्रा सरस्वती)

www

(वि.) खेयमिति—खन्यत इति खेयम् । 'खनु अवधारणे' । परितः खन्यत इति परिखा । दुर्गवेष्टनरत्निकानामनी ॥ ^१आधीयन्त ^२आपोऽत्र आधारः । 'धृञ् धारणे' । ^३अम्भोधरणगर्तनाम ॥ आलूयते खन्यतेऽत्रेति आलवालम् । 'लृञ् छेदने' । आवलतेऽम्भोऽत्रेति आवालम् । 'वल सवरणे 'सचरणे च' । अ^४ समन्तदुष्यन्तेऽम्भा^५-स्रत्रेति आवापः । 'डुव् वीजतन्तुसताने' । ^६सेकार्थं तरु परितः ^७कृतजलाधारनामानि ॥ नदति जलवेगेनेति नदी । 'णद् अव्यक्ते शब्दे' । सरतीति सरित् । 'म् गतौ' । तरङ्गा अस्या सन्तीति तरङ्गिणी । शैवलमस्यामस्तीति शैवलिनी । ^८तटमस्या अस्तीति तटिनी । ह्रादोऽव्यक्तशब्दोऽस्यामस्तीति ^९ह्रादिनी । ह्रादुनीति वा पाठः । धुनोति ^{१०}पापमिति धुनी । 'धृञ् कम्पने' । स्रोतोऽस्यामस्तीति स्रोतस्विनी । ^{११}द्वीपानि सन्त्यस्यामिति द्वीपवती । स्रवति गिरिभ्य इति स्रवन्ती । 'घ १५ गतौ' । निम्नं गच्छतीति निम्नगा । 'गन्तु गतौ' । अपां वेगः ^{१३}आपम् । तेन गच्छतीत्यपगा । अपां समूहः आपम् । तेन गच्छतीति वा । नदीनामानि ॥ २९-३० ॥

^१ आधीयन्ते W₂ ^२ जलं Pt₂ ^३ अम्भु° W₂ ^४ 'वल सचरणे' B₁, T, Pt₂

^५ अपः B₂. ^६ सेचनार्थं B₁, D₁ ^७ सेतु° B₂ ^८ तटावस्था स B₂, K₁,

K₂, W₁. ^९ ह्रादिनी B₁, W₂ ^{१०} आप. W₂, धुनोति पातन Pt₂ ^{११} द्वीपाः

B₁, W₂, Y ^{१२} 'सु स्रवणे' A, B₁, Pt₂ ^{१३} आप A, B₁, T

(पा.) खेय—परिखा । सालपरिवेष्टनरत्निकानामनी । 'अगडिते' । खातिकेति प्रौढप्रयोगः । 'यजेतुमेतानिव खातिकाम्भशृङ्गायाच्छल्यात् तामति नागलोऽम्' । इति

धर्मशर्माभ्युदय (१. ६२) ॥ आधार—धारणम् । यस्मिन् कास्मन्^१देशे शल्यादिसस्य-
सवर्धनायोदकं^२ प्रतिबद्धं स आधार स्यात् । 'सेतु' 'कनुव' ॥ स्यादालवालम्—
आवाप । वृक्षलतादेर्जलसेचनार्थं निबद्धसेतुनामानि^३ । 'चेद्ल पादुकुचेसिन कुदुरु'^४ ।
आधारशब्दोऽत्रापि सपद्यते । 'आधारवन्धप्रमुखे प्रयत्ने सवर्धिताना सुतनिर्विशेषम्'^५
इति रघुवशे (५. ६) । अध नदी—आपगा । आप 'समुद्र गच्छतीत्यापगेति व्युत्पत्त्या
आपशब्द समुद्रपर्याय । नदीनामानि ॥ अनुक्तम्—

‘कूलंरूपा निर्झरिणी रोधोवक्त्रा पयस्विनी ।
स्रोतोवहा च ह्वदिनी ॥’

एतानि च ॥ २९-३० ॥

^१चित् प्रदेशे A₁

^२संवर्धनार्थं A₁

^३देश° B₃, B₄

^४A₁ omits

गङ्गा विष्णुपदी जहनुतनया सुरनिम्नगा ॥ ३१ ॥

भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ।

(वि.) गङ्गेति—^१हरशिरस्त गा भुव गता गङ्गा । हरिचरणात् भूमि गता
वा । विष्णुपदोत्था ^२विष्णुपदी । ^३जह्नुस्तनया जहनुतनया । जाह्नवी च । सुराणा
निम्नगा^४ सुरनिम्नगा । भागीरथस्यापत्य, तस्येयमिति वा भागीरथी^५ । त्रयाणा पथा
समाहारस्त्रिपथम् । तेन गच्छतीति त्रिपथगा^६ । त्रीणि स्रोतास्ति यस्या सा त्रिस्रोता ।
भीष्म^७सूयते भीष्मसू । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' । ^८गङ्गानामानि ॥ ३१ ॥

^१दशोत्तमाङ्गात् B₁, D₁, U, Y, W₂, हरेरीशङ्ग गता D₂ हरिचरणात् गा भूमि Pt₂

^२विष्णो पदमस्या अस्तीति B₂, विष्णुपदे तिष्ठति U ^३राजर्षे B₂ ^४D₂ K₁ add
नदी. ^५भागीरथेन राज्ञ भूलोऽभवतारितति Pt₂, भागीरथेन जानीता K₅ ^६स्वर्गमर्त्य
पानालमागेषु त्रिषु गच्छतीति Pt₂ ^७सूते D₂ K₁, K₂, Pt₂ ^८भागीरथीनामानि
D₁, K₃, U, W₁

(पा.) गङ्गा—भीष्मसूरपि । गङ्गानामानि । 'धर्मद्रवी हैमवती त्रिमागं
हरशेखरा' । ^१एतानि च ॥ ३१ ॥

^१A₁ adds चत्वारि

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनखसा ॥ ३२ ॥

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेखलकन्यका ।

(वि.) कालिन्दीति—कलिन्दपर्वतोद्भवा^१ कालिन्दी । सूर्यस्य तनया सूर्यतनया । यमेन^२ यमलजा यमुना । शमनस्य यमस्य स्वसा शमनस्वसा । यमुनानामानि ॥ रेवते^३ विन्ध्याद्रौ रेवा । 'रेवु गतौ' । नर्म कैलि ददातीति नर्मदा^४ । 'बुदाब्ज दाने' । सोम^५ उद्भवो यस्याः सा सोमोद्भवा । 'सोमवंशजेन पुरुरवसा भुवं प्रत्यवतारिता वा । मेखलाद्रेः^७ कन्यका, उद्भवत्वात्, मेखलकन्यका । नर्मदानामानि ॥ ३२ ॥

^१ पर्वताज्जाता Pt₂ ^२ सह जाता Pt₂ ^३ विन्ध्यसमीपे D₁ ^४ नर्म विलास (कैलि D₂, K₃, U) पुरुरवसे ददाति B₁. ^५ सोमात् D₂, U. ^६ Pt₂ adds the line. ^७ मेकलोऽद्रिः तस्य कन्यका W₂

(पा.) कालिन्दी—शमनस्वसा । यमुनानामानि ॥ रेवा तु—मेखलकन्यका । नर्मदानामानि ॥ ३२ ॥

करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ॥ ३३ ॥

शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद् विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम् ।

(वि.) करतोयेति—^१ ईश्वरस्य करतोयाज्जाता ^२ करतोया । सदा नीरमत्यामिति सदानीरा । गौरीप्रदाने ^३ शर्वकरजलजातनदीनामनी ॥ 'बाहुवलं ददातीति बाहुदा । बहुदेन कार्तवीर्येणावतारितत्वाद् वा । सितमम्बु वहतीति सितवाहिनी । सितवाहिन्येव सैतवाहिनी^५ । कार्तवीर्यावतारितनदीनामनी ॥ पुत्रशोकार्तं शिलां बध्वा प्रविष्ट वसिष्ठ दृष्ट्वा भयात् शतधा द्रवतीति शतद्रुः । शु शोभनं यथा पापं तुदतीति 'शुतुद्रिः । 'तुद व्यथने' । पुत्रशोकाकुलवसिष्ठप्रविष्टनदीनामनी^७ ॥ विगता. पाशा यत्र विपाशा । विपाद् च । विपाशानदीनामनी ॥ ३३ ॥

^१ D₁, W₂ add गौरीविवाह(विहार B₁, U, Y) समवे ^२ K₁ omits 3 lines.
^३ ईश्वर^० B₂, K₃. ^४ बाहुजल ददाति D₁, बहुवल B₁ ^५ सितवाहिनीति वा पाठ. B₁, शीतवाहिनीति पाठे शीतम् अम्बु वहतीति शीतवाहिनी K₅ ^६ शुतुद्रः D₂, धितुद्रः A
^७ वसिष्ठमृतिभयात् D₂, I.

(पा.) करतोया सदानीरा । करतोयाख्यनदीनामनी ॥ बाहुदा सैतवाहिनी । प्रज्ञादित्वाद्गु^१ (५ ४. ३८) । बाहुदाख्यनदीनामनी ॥ शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्यात् शतद्रुनदीनामनी ॥ विपाशा तु—स्त्रियाम् । विपाशाख्यनदीनामनी ॥ ३३ ॥

^१ 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः B₁.

शोणो हिरण्यवाहः स्यात् कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ॥ ३४ ॥

शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती ।

कावेरी सरितोऽन्याश्च संभेदः सिन्धुसगमः ॥ ३५ ॥

(वि.) शोण इति—शोणतीति शोण । ‘शोणृ वर्णगत्यो’ । हिरण्य वहतीति हिरण्यवाह । ‘वह प्रापणे’ । ‘शोणनदनामनी ॥ कुल्याते कुल्या^२ । ‘कुल सत्याने चन्धुषु च’ । नदीमातृकक्षेत्रसेकाय अल्पकृत्रिमसरित्राम ॥ ‘शरा वृणविशेषा अत्र सन्तीति शरावती । वेत्रा^४ वेणुवलय सन्त्यस्यामिति वेत्रवती । चन्द्रभागाभ्या गिरिभ्या जाता चन्द्रभागा । चन्द्रेण^५ भागतो न्यस्ता वा । सरास्यत्र सन्तीति सरस्वती । ‘सरसि प्रवहतीति वा । कवेराद्रेर्जाता कावेरी^७ । कवेरस्य राज्ञोऽपत्य स्त्रीति वा । एतानि प्रत्येक नदीविशेषनामानि ॥ अन्याश्च कृष्णवेण्यादय सरिन् सन्ति । ग्रन्थकारेणात्र ग्रन्थविस्तार-भयान्नोक्ताः ॥ समिद्यन्ते सगच्छन्ते ^६सरितोऽत्र परस्परमिति संभेद । ‘भिदिर विदारणे’ । सिन्धो सगम सिन्धुसगम । अनेकसिन्धुसगमनाम ॥ ३४-५ ॥

^१ शणदत्तनदीनाम W, ^२ कोलति सत्यायतीति Pt₂ ^३ शराख्य वृणविशेष Pt₂

^४ वेत्रा वेणव B₁, K₅ U, वेत्रयोगात् Pt₂ ^५ चन्द्र इति गिरिविशेषनाम A, चन्द्रस्य

भागोऽद्य अस्या W, ^६ सरति, ‘सृ गतौ’ D₂, U, W₁ ^७ कवेराजाता Y

^८ नद्य Pt₂

(पा.) शोणो—स्यात् । ^१शोणनदीनामनी ॥ कुल्या—सरित् । कृतकाल्पनदी कुल्या स्यात् । ‘कालुव’ ॥ शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा । अस्य सुभूतिटीकाया चातूरूप्यमभिहितम् । चन्द्रभागा, चन्द्रभागी, चान्द्रभागा, चान्द्रभागीति ॥ सरस्वती—अन्याश्च । शरावत्यादय पञ्च । तुङ्गभद्रा गोदावरी कृष्णवेण्यादयोऽन्याऽ नद्य ^२ ॥ संभेद सिन्धुसगम । नदीसगमनाम ॥ ३४-५ ॥

^१ नद° A,

^२ B₃, B₄ add स्यु

द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां त्रिषु तूत्तरौ ।

देविकायां सरस्वां च भवे दाविकसारवौ ॥ ३६ ॥

सौगन्धिक तु कङ्कार हल्लक रक्तसंघ्यकम् ।

(वि.) द्वयोरिति—^१प्रणल्यम्भोऽनया प्रणाली । ‘णल गतौ’ । प्रणाल इति वा पाठ । प्रासादादौ निर्मितजलमार्गनाम ॥ उत्तरे पदे त्रिषु वर्तते । देविकाया भव

^२दाविक । सरख्या भव ^३सारव । देविकासरयूद्धवस्तुन ^४क्रमेण नामनी ॥ शोभन ^५गन्ध प्रयोजनमस्य सौगन्धिकम् । के जले ह्लादते क्लहारम् । ^६‘ह्लादी सुखेऽव्यक्ते शब्दे च’ । ^७ईपद्रक्तर्णपरिमलबहुलोत्पलनामनी ॥ ^८हृल्लति भ्रमरोऽत्रेति हृल्लम् । ^९‘हृल्ल भ्रमणे’ । रक्तं ^{१०}सध्यावत् रक्तसध्यकम् । रक्तोत्पलनामनी ॥ ३६ ॥

^१ W₁ adds गच्छतीति ^२ दाविक D₂, W₁ ^३ सारवम् B₁, T ^४ वस्तूना A
^५ K₃ adds पुष्पेषु, सुगन्धि A, B₁, T, सुगन्ध K₃, K₅, W₁, Pt₂ ^६ ‘ह्लाद
 आह्लादने’ B₂, K₂ ^७ ‘पर्ण’ W₁ ^८ K₅ adds भ्रमति ^९ सध्यावत् रक्तवर्ण
 र्वात् B₁, K₅, W₂

(पा.) द्वयो—पदव्याम् । ^१हर्म्यादे ^२प्रजहत्सलिलवर्त्मनाम् । द्वयोरित्यने-
 नात्पानल्पविभागाह्लिङ्गविभाग प्रणाली प्रणाल इति ॥ त्रिपु—दाविकसारवे । ^३देविका-
 नदीविशेषे भव दाविक स्यात् । ^४सरयूनदीविशेषे भव सारव स्यात् । तदुभय त्रिलिङ्गम् ॥
 अनुक्तम्—‘समुद्रिय स्यादप्य च समुद्रेऽसु भवे क्रमात्’ । ^५समुद्रे भव समुद्रियम् ।
 अप्सु भवमप्यम् ॥ त्रिपु तूत्रे इत्यनेन त्रिलिङ्गौ ॥ सौगन्धिक—रक्तसध्यकम् ।
 अल्परक्तपरिमलाधिकोत्पलनामानि ॥ भाषया ‘चंगलुव’ ॥ ३६ ॥

^१ हर्म्यादौ A₁ ^२ प्रविशत्° A₁, B₃ ^३ देविकायां नद्या B₃ ^४ सरख्या
 नद्या B₃ ^५ समुद्रे भवाप्सु भवयोरर्थयो समुद्रियाप्यशब्दौ वर्तेत A₁

स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च ॥ ३७ ॥

इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन् सिते कुमुदकैरवे ।

(वि.) स्यादिति—^१उद् ऊर्ध्वं पलति गच्छतीति उत्पलम् । ‘पल गती’ । ^२कौ
 वलत इति कुवलयम् । ‘वल^३ सवरणे’ । कुत्सितो वलयो पत्रसवेष्टनमत्रेति वा ।
 उत्पलमात्रनामनी ॥ अम्बुनि जन्मास्येति अम्बुजन्म । नील च तदम्बुजन्म च ।
 इन्द्रतीति इन्दी लक्ष्मी । ‘इदि परमैश्वर्य’ । तथा त्रियत इति ^४इन्दीवरम् । ‘वृष् वरणे’ ।
 पुष्पेषु इन्द्रतीति वा । ^५नीलोत्पलनामनी ॥ कौ भूमौ मोदत इति कुमुदम् । ‘मुद हर्षे’ ।
 वे जले ^६रीतीति केरव हस । तस्येद प्रियमिति केरवम् । सितोत्पलनामनी ॥ ३७ ॥

^१ उत्पलतीति B₁, T ^२ B₁ adds भुनि ^३ ‘वल संचलने’ B₁, T ^४ इन्द्रि-
 याणि वृणोति आहादकत्वेनात्छादयतीति वा ॥
^५ नीलाम्बुजन्मेति स्पष्टार्थ. I, U
^६ रवोऽस्य I, रवोऽस्य B₁

(पा.) स्यादुत्पल कुण्डलयम् । उत्पलमात्रनामनी । 'वल्लव' ॥ 'कुवेल कुवल च तत्' । एते द्वे च ॥ अथ नीलाम्बुजम्—नीलेऽसिन् । नीलोत्पलनामनी ॥ 'दोलाभमपि कन्दोदृम्' । एते द्वे च ॥ सिते—कैरवे । सितोत्पलनामनी ॥ अनुत्तम—'रक्तेऽसिन् रक्तमण्डलम्' । अतिरक्तोत्पलनाम ॥ ३७ ॥

¹ कन्दोदृ B₃

² रक्तकुण्डलम् B₄

शाळुकमेपां कन्दः स्याद् वारिपर्णी तु कुम्भिका ॥ ३८ ॥
जलनीली तु शैवालं शैवलोऽथ कुमुद्वती ।
कुमुदिन्यां नलिन्यां तु विसिनीपद्मिनीमुखाः ॥ ३९ ॥

(वि.) शाळुकमिति—शलत् इति शाळुकम् । 'शल चलनसवरणे' । उत्पलादि-कन्दनाम ॥ वारि पिपर्ति आच्छादयतीति वारिपर्णी । 'पू पालनपूरणयो' । वारिणि पर्णान्यस्या इति वा । वारि कुम्भयतीति कुम्भिका¹ । 'कुम्भि आच्छादने' । ²कुम्भिक इति वा पाठ । ³जलोपरिस्थितलवारूपशाकनामनी⁴ ॥ जले ⁵नीली जलनीली । जले शेते शैवालम् । शैवल च । 'शीङ् खग्रे' । 'शैवलनामानि ॥ कुमुदान्यस्या सन्तीति कुमुद्वती । कुमुदिनी च । कुमुद्वद्दीर्घिकानामनी ॥ नलमस्यामस्तीति नलिनी । विसमस्यामस्तीति विसिनी । एव पद्मिन्यादीनि कुमुदिनीवत्' ॥ ३८-९ ॥

¹ W₁, Pt₂ add केन जलेन उभयत इति कुम्भिका 'उम पूरणे' ² वारिपर्णस्तु कुम्भिक इति वा पाठ A, B₁, T ³ जले पर्यस्तस्वरूपशैवालनामानि W₁ ⁴ 'वलयरूप' B₂, T ⁵ नीलिका D₂ ⁶ शैवाल I, U, W₁ ⁷ K₁ ends here

(पा.) शाळुकम्—कन्द स्यात् । सौगन्धिकादीना कन्द शाळुक स्यात्¹ । वारिपर्णी—कुम्भिका । तोये पर्यस्तलवारूपशैवलनामनी । 'अन्तर्वजलि' ॥ जलनीली—शैवल । शैवालनामानि । शैवालमित्यप्यस्ति । 'शैवालमपि² शैवाल जलशूकश्च नीलिका' इति हलायुष (अ मा ३ ६१) । शिफालमिति ³शैवलविशेष । 'शिफाल³ शैवल यद्वि चूर्णाभ लोहित जले' इति वेजयन्ती (पृ १५३, श्लो ४९) ॥ अथ—कुमुदिन्याम् । कुमुदस्तम्बनाम ॥ नलिन्या—पद्मिनीमुखा । पद्मस्तम्बनामानि । पद्मवत्सरोनामान्यपि भवन्ति । 'विसिनीपद्मिनीत्याद्या पद्मस्तम्बे सरस्यापि' इति वेजयन्ती (पृ १५३, श्लो ४३) ॥ ३८-९ ॥

१ 'शैवाल शैवाल प्रोक्त जलशूक च नीलिका' इति मुद्रितग्रन्थे.

२ नीलिका° B₃

३ शैवाल चाथ शैवाल चूर्णाम लोहित जले' इति मुद्रितपुस्तके

वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ।

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ॥ ४० ॥

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ।

विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ॥ ४१ ॥

(वि.) वा पुसीति—पद्यतेऽत्र लक्ष्मीरिति पद्मम्^१। 'पद्म गतौ'। नत्यते^२ वध्यते चन्द्रेणेति नलिनम्। 'जल बन्धने'^३। अरान् केसरान् विन्दतीति अरविन्दम्। 'विद्म लभे'। महस्र तदुत्पल च महोत्पलम्। सहस्र पत्राणि यस्य तत् सहस्रपत्रम्। केन जलेन^४ मल्यत इति कमलम्। 'मल^५ धारणे'। शत पत्राणि यस्य तत् शतपत्रम्। कुशे जले शेत इति कुशेशयम् 'शीङ् स्वप्ने'। पङ्के रोहतीति पङ्केरुहम्। 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च'। ताम्यति रसति चेति तामरसम्^६। 'तमु ग्लानौ', 'रस आद्यादने'। ताम्यद्भि रस्यत इति वा। सरसि भव सारसम्। सरस्या रोहतीति सरसीरुहम्। विसस्य प्रसून विसप्रसूनम्^७। राज्योऽस्य सन्तीति राजीवम्^८। पुष्पातीति पुष्करम्। 'पुष पुष्टौ'। ^९अम्भसि रोहतीति अम्भोरुहम्। पद्मनामानि ॥ ४०-१ ॥

^१ पद्यत लक्ष्म्या संव्यत, 'पद्म सेवायाम्' B₁, D₁, K₅, U, 'पद गतौ' W₁

^२ भिद्यते D₁, I, K₅ स्त्रियते A B₁ T ^३ 'जल गन्धने', गन्धन मेद A B₁, T

^४ वारिणा I, क जलमलति भूयथतीति, 'जल भूयणे' Pt₂ ^५ 'मल मह्य धारणे' B₁, T

^६ ताम प्ररथौ रसोऽस्य Pt₂ ^७ विस प्रसूनमत्य A, B₁ ^८ वसरराजिवोगान् Pt₂

^९ शेष स्पष्टम् A, T

(पा.) वा पुसि—अम्भोरुहाणि च। पद्मनामानि। 'सरसिजमप्सुजमञ्ज सरोजमिन्दीवर विसजम्'। एतानि च ॥ ४१-१ ॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहे ।

रक्तोत्पलं क्रोकनदं नालो नालमथास्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

मृणाल विसमञ्जादिकदम्पे पण्डमस्त्रियाम् ।

(वि.) पुण्डरीकमिति—पुणति मङ्गलत्वात् पुण्डरीकम् । ‘पुण् कर्मणि शुभे’ ।
सितं च तदम्भोजं च सिताम्भोजम् । सितपद्मनामनी^१ ॥ रक्तं च तत् सरोरुहं च
रक्तसरोरुहम् । रक्तं च तदुत्पलं च रक्तोत्पलम् । कोकाः^२ चक्रवाका नदन्त्यस्मिन्निति
^३कोकनदम् । रक्तपद्मस्य रक्तोत्पलस्य च नामानि ॥ नत्यते वध्यते पुष्पेणेति नालः ।
नालं च^४ । ‘णल वन्धने’^५ । पद्मादिदण्डाकारवृन्तनामनी ॥ मृण्यते भक्ष्यत इति
मृणालम् । ‘मृण तर्पणे’, ‘मृण द्विसायां’ इति वा धातुः । विस्यन्ते उत्सृज्यन्ते
तन्तवोऽत्र भक्षणसमय इति विसम् । ‘विस उत्सर्गं’ । ‘पद्मकन्दोपरिस्थितभक्ष्यनामनी ॥
भ्रमरेभ्यो रसं सनोतीति पण्डः । ‘पणु दाने’ । अब्जादिसमूहनाम ॥ ४२ ॥

^१ सितपुण्डरीकनाम U. ^२ चक्राः K₃. ^३ B₁, D₁ add ‘णद अव्यक्ते शब्दे’.
^४ नाल इति स्त्रीलिङ्गत्वमपि W₂. ^५ ‘नल गन्धने’ A, T. ^६ ‘मृण तर्पणे’ D₂, K₅, U.
^७ B₁, D₂, K₅, W₂ add तन्तूनामुत्सृष्टत्वात्.

(पा.) पुण्डरीकं सिताम्भोजम् । सितारविन्दनामनी^१ ॥ अथ—कोकनदम् ।
शोणाम्बुजनामानि ॥ ‘कन्दादं खरदण्डं च विसखण्डं च तद्भवेत्’ । इत्येतानि च ॥
नालो नलम् । कमलनालो नलमित्युच्यते ।

^२स्तनतापशून्यमवनम्रनलं विसपत्रमत्र कुसुमास्तरणे ।

किमुतोऽज्ञितान्यमनसा^३ विगुणी सुरयोपिता विरहवह्निका^४ ॥’

इति राघवपाण्डवीये (द्विसं. १२. १८) ॥ अथास्त्रियां—विसम् ।^५तामरसमूलनामनी ।
‘तामेरपेल्लु’ ॥ अब्जादिकदम्बे—अस्त्रियाम् । अब्जादिकदम्बं^६ पण्डः स्यात् । अब्ज-
पण्डः, कुमुदपण्डः । ‘पण्डः स्याद्विद्चरेऽब्जादिकदम्बे पण्डमस्त्रियाम्’ इति
रुद्राभिधानकोशान्मूर्धन्यादिः^७ । ‘शडि रुजायां संघाते च’ । शण्डत इति शण्डः ।
पद्मशण्डः—इति धातुप्रदीपात् तालव्यादिः ॥ ४२ ॥

^१ अम्भोरुहं B₁. ^२ सूत for सूतय in the printed text. ^३ विगुणा in the
printed text. ^४ ‘वह्निका in the printed text. ^५ पद्मं B₂, B₄.
^६ समूहः A₁, B₂ ^७ A₁ omits कोशात्.

करहाटः शिफा कन्दः किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

संवर्तिका नवदलं बीजकोशो वराटकः ।

इति वारिवर्गः

(वि.) करहाट इति—क जलम् उपरिवर्तनाद् रह्यन्तीति करहा पद्मादय ।
 ‘रह त्यागे’ । तानि प्रतिदिनम् अभिवृत्त्याटतीति करहाट । ‘अट पट गतौ’ । कर
 भ्रन्तीति करहा भीना, तैरन्त्रते प्राप्यत इति वा । शिनोति क्ष्मा शिफा । ‘शिञ्
 निशातने’ । कन्दति भक्षणार्थं मत्स्यादिरिति कन्द^१ । ‘कदि आह्वाने रोदने च’ ।
 पद्मादिमूलनामानि ॥ किञ्चित् जलति जडीभवतीति किञ्जल्क । ‘जल घातने’^२ ।
 के जले सरतीति केसर । ‘सृ गतौ’ । केसरनामनी ॥ सर्वर्तयति वेष्टयतीति सर्वर्तिका ।
 ‘वृनु चर्तने’ । नवोत्पन्न दल नवदलम् ।^३ नवदलनामनी ॥ बीजाना पद्माक्षणा कोश
 आकरो बीजकोश । वर श्रेष्ठ पद्ममटतीति वराटक । ‘अट पट गतौ’ । बीजकोश-
 नामनी ॥ ४३ ॥

इति अमरकोशपदविवृतौ^४ वारिवर्ग

^१ क घते क द B₁ B₂ K₅ ^२ जघ-येB₁, B₂, घाल्ये T ^३ T W₁ add पद्मादीना

^४ वारिवर्गनामलिङ्गविवेचनम् ।

(पा.) करहाट —कन्द ।^१ पद्मादिमूलनामानि । ‘दानिगद्’ । किञ्जल्क—
अरिप्रयाम् । केसरनामनी । अब्जादिकदम्बे पण्डमस्त्रियामिति विशेषविधिरञ्ज
 मात्रविषय । ‘अभूदलिविलासिनीलुलितकेसर केसरम्’ इति प्रपञ्चयन्ति ॥ सर्वर्तिका
नवदलम् । पद्मनूतनदल सर्वर्तिका स्यात् ॥ बीजकोशो वराटक । पद्मबीजकोशो वराटक
 स्यात् ॥ ४३ ॥

इति वारिवर्ग

^१ A₁ adds ग्रन्थि° after पद्मादि

काण्डसमाप्तिः

उक्तं स्वव्योमदिक्कालधीवाकच्छब्दादि नाट्यकम् ।

पातालभोगिनरक वारि चैषां च सगतम् ॥ ४४ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमदमरसिंहकृते नामलिङ्गानुशासने प्रथमकाण्डः

(वि.) अथ काण्डसमाप्ति चिकीर्षु अमरसूरि एतत्काण्डोक्तवर्गान् सक्षेपेणाह—
उक्तमिति । स्व स्वर्गं व्योम आकाशं दिशश्च कालश्च वाचश्च शब्दादिश्च ।
 आदिना रसगन्धादि. गृह्यते । ¹नाट्यक तत्सन्धि गीतवाद्यादिकमुच्यते । पाताल-
 भोगिनरक वारि च । द्वन्द्वैकत्रयैश्च । उक्तमित्यनेनान्यय । एषा ²यत्सगत स्वग
 देवतादि, दिशि दिग्गजादि, काले उपरागादि, धीसगत विचारादि, वाचि क्षुत्यादि, शब्दे
 उदात्तादि, नाम्ने भ्रुकुसादि, पाताले फुहरादि, भोगिनि कञ्चुकादि, नरके पीडावाधादि,
 वारिणि नौकापद्मोत्पलादि, एतत् सर्वमुक्तमस्मिन् काण्डे इत्यर्थ ॥ ४४-५ ॥

इति वगलभट्टोपाध्यायसूरिसुतलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविबृतौ
 प्रथमकाण्ड समाप्त

¹ सनाद्यक नाट्यवर्गेण सहित K₅ U

² प्रसक्त्या सगत देवासुरसुधादिक D₂ I K₅

(पा.) उक्त—समर्थित ॥ ४४-५ ॥

इति ¹श्रीयत्सन्नुसिहसूरिसुतमहिनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते प्रथमकाण्ड

²श्रीवत्सान्वयमान्येन महिनाथेन निर्मिते ।

व्यारयानेऽमरसिंहस्य प्रथम काण्ड उम्भित ॥

चक्रोरैरत्यन्त परिदलितशालीनकिरण

प्रकुप्यद्राहूद्यद्विपशिखिशिखाशोपिततनु ।

पुरारातेभूपा कुवलयविकासेन किमभू-

न्ममाप्येष ग्रन्थो भवति जगदानन्दजनक ॥

¹ °नरसिंह° A₁

² verses in A₁

द्वितीयकाण्डः

वर्गभेदाः

वर्गाः पृथ्वीपुरक्षमाभृद्वनौषधिमृगादिभिः ।

नृव्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

(वि.) एव प्रथमकाण्ड परिसमाप्य द्वितीयकाण्डे वक्ष्यमाणवर्गान् समग्रहेण वक्ति वर्गा प्रथ्वीतिश्लोकेन । पृथ्वी च पुर च क्षमाभृच्च वनौषधिश्च मृगादिश्च, तैरिह काण्डे पृथ्वीप्रभृतिभि नृव्रह्मक्षत्रविट्शूद्रै साङ्गोपाङ्गै, अङ्गप्रत्यङ्गसहितै वर्गा उदिता वक्तुमुपक्रा ता ॥ १ ॥

^१ उदिता आर०षा F₂, अथ मौमादिद्वितीयकाण्डमारमते F₁

१. भूमिवर्गः

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ।

धरा धरित्री धरणिः क्षोणिज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥

सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ।

गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्षमावनिमेंदिनी मही ॥ ३ ॥

(*विपुला गह्वरी धात्री गौरिला कुम्भिनी क्षमा ।

भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा ॥)

(वि.) भूरिति—^१भवति सर्वमस्यामिति भू । 'भू सत्तायाम्' । उकारान्तोऽयं श्रीलिङ्ग । अव्यय तु रेफान्त । अस्यामिदम् अभूदिति ^२भूमि । न चलतीत्यचला । 'चल कम्पने' । न विद्यतेऽन्तो यस्या सा अनन्ता । रम्यते आस्वाद्यत इति 'रसा । 'रस आस्वादने' । रसतीति वा । 'रस शब्दे' । रसा अप्र सन्तीति वा । विश्व

विभर्तीति विश्वभरा । 'डुभृञ् धारणपोषणयो' । 'स्थिरत्वात् स्थिरा । तिष्ठति सर्वमस्यामिति वा । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । द्वियते 'नृपैरिति धरा । धरति विश्वमिति वा । 'धृञ् धारणे' । 'धरित्री धरणिश्च । क्षौतीति क्षोणि । क्षोणी च । 'दुभृञ् शब्दे' । जिनाति सर्वमस्यामिति ज्या । 'ज्या बयोदानौ' । जिनाति⁹ सर्वान् पार्थिवानिति वा । कश्यपस्येय काश्यपी । क्षियन्ति निवसन्ति सर्वेऽस्यामिति क्षिति । 'क्षि निवासगत्यो' । सर्व भार सहत इति सर्वसहा । 'पह मर्पणे' । वसु धनमस्यामस्तीति वसुमती । वसु¹⁰ दधातीति वसुधा । 'डुधाञ् धारणपोषणयो' । 'ऊर्णयते पर्वतैरित्युर्वी' । 'ऊर्णञ् आच्छादने' । उरुत्वात् विस्तीर्णत्वाद्वा । वसु धारयतीति वसुधरा । 'धृ धारणे' । गोत्रा शैला¹² सन्त्यस्यामिति गोत्रा । तृणादिना¹ गवादीन् त्रायत इति वा । 'त्रैङ् पालने' । 'कौति धनतीति कु । 'कु शब्दे' । पृथुत्वात् पृथिवी । पृथ्वी च । पृथुना¹⁶ वैन्येन सत्कृता जा । प्रथते वा । 'प्रथ प्रख्यते' । क्षमते भार क्ष्मा । 'क्षमूप् सहने' । क्ष्मायते¹⁷ विधूनयते नृपनाशयेति वा । 'क्ष्मायी विधूनने' । 'अव्यते नृपैरित्यवनि । स्वयमवति प्रजा इति वा । 'अव रक्षणे' । मधुकैटभद्वैत्यमेदोयोगात् मेदिनी¹⁹ । 'विमिदा स्नेहने' । महात इति मही । 'मह पूजायाम्' । महिर्वा । अत्र भूम्यवनिक्षिति-क्षोणिमहिधरणिशब्दा कृदिकारान्ता । भूनामानि ॥ २-३ ॥

* Additional verse in B₁ F₂

¹ भवन्ति अस्याम् K₅ ² K₅ adds 'भुव कित्' इत्यौणादिको मिप्रत्यय (उ ४ ४५) ³ 'चल सचलने' W₂ ⁴ रसयुक्तत्वात् F₂ ⁵ 'भृञ् मरणे' B₁, K₆ Pt₂ ⁶ तिष्ठति सदा Pt₂ ⁷ शैलै W₂ ⁸ धरतीति धरित्री F₂ ⁹ जिनाति सर्व B₁, K₅ जिनाति परिभवति बाधादिति K₆ U ¹⁰ धन धत्त B₁, K₅ ¹¹ ऊर्णयते आस्तीर्यते W₂ ¹² पर्वता F₂, Pt₂ ¹³ गा B₁ W₂, Pt₂ ¹⁴ 'जा रक्षणे' F₁, K₅ ¹⁵ कायति, 'कै शब्दे' B₁, Pt₂ काले प्रतिध्वनिं करोति F₂ ¹⁶ पृथुचक्रवर्तिना Pt₂ ¹⁷ विधुनुते K₂ ¹⁸ अवति प्रजा B₁ K₅ Pt₂ ¹⁹ मधुकैटमयो मेदसा परिपूतत्वात् F₂ परिपूतत्वात् Pt₂

(पा.) भूर्भूमि — मही । भूमिनामानि । 'महि सर्वसहा मही' इति¹ वैजयन्तीपाठात् (पृ ३५, श्लो ३) महिशब्दोऽप्यस्ति । अनुत्तम—

१ रत्नगर्भा² घनश्रोणिर्दुर्वरा सागराम्बरा ।

दुर्वरा³ गह्वरी धात्री भूतधा-यन्धिमेखला ॥

रत्नसू कुम्भिनी विश्वा⁴ धारिणी गौ गरिस्तनी ॥

एतानि च ॥ २-३ ॥

१ 'हेमा सर्वसहा मही' इत्येव मुद्रितम ये

२ घनश्रोणी B₂

३ दुधरा B₂

४ धरणी B₂

मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्सा च मृत्तिका ।

उर्वरा सर्वसस्याद्या स्यादूपः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

(वि.) मृदिति—मृद्यते ^१कुलालादिभिरिति मृत् । ^२मृत्तिका च । ‘मृद क्षोदे’ ।
मृत्नामनी ॥ प्रशस्ता ^३मृत् मृत्सा मृत्सा च । ^४श्रेष्ठमृत्नामनी ॥ उर्वति क्षुध हिनस्तीत्युर्वरा^५ ।
‘उर्वा हिंसायाम्’ । सर्वसस्य^६सपन्नभूनाम ॥ ऊपति वीजमित्यूप । ‘ऊप रुजायाम्’ ।
क्षारा च मृत्तिका च क्षारमृत्तिका । क्षारमृत्तिकानामनी ॥ ४ ॥

^१कुलालादिना W₂ ^२‘मृदस्तिक्न्’ (५ ४ ३९) इति स्वार्थे मृत्तिका B₁, K₅,
मृद्-शब्द दशरान्त. स्त्रीलिङ्ग F₂ ^३प्रशस्ता मृत्तिका K₃, ‘सस्यौ प्रशसायाम्’
(५ ४ ४०) B₁, K₅ ^४प्रशस्त° W₂ ^५Pt₂ adds उर्वं महात् वृणोति तदर्हत्वात्.
^६‘सस्याद्या’ F₂, ‘सपन्नाद्य’ K₅, सपादक° W₂

(पा.) मृन्मृत्तिका । मृदो नामनी ॥ प्रशस्ता—मृत्तिका । प्रशस्तमृत्तिकानामनी ॥
उर्वरा—आद्या । सर्वसस्योत्पादकमृदो^१ नाम । स्यादूप—मृत्तिका । क्षारमृत्तिका-
नाम^२ ॥ ४ ॥

^१‘मृदुर्वरा स्यात् A₁ ^२‘ऊप स्यात् A₁

ऊपवानूपरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली ।

समानौ मरुधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

(वि.) ऊपवानिति—ऊपोऽस्यास्तीत्यूपवान् । ऊपरश्च । द्वावप्यन्यलिङ्गौ ।
ऊपरक्षेत्रनामनी ॥ स्थलतीति^१ स्थलम् । ^२स्थली च । ‘ष्ठल स्थाने’ । अकृत्रिमोन्नतदेश-
नामनी ॥ ^३तृपया त्रियन्तेऽप्रेति मरु । ‘मृद् प्राणत्यागे’ । वन्वन्ति तृपयाप्रेति वन्वा ।
‘धवि गती’ । ^४निर्जलदेशनामनी ॥ लाङ्गलेन न लिखितमिति खिलम् । ‘लिख
अक्षरविन्यासे’ । ए लतीति वा । ‘ला दाने’ । ^५हलादिना न प्रहन्यत इत्यप्रहतम् ।
‘हत हिंसागत्यो’ । इमौ शब्दौ विशेष्यनिर्गौ । अकृत्रदेशनामनी ॥ ५ ॥

^१ B₁, F₂, K₅ add चिरात् तिष्ठति. ^२स्थल स्थला इति वा पाठ J₂ K₆, जान
पदेत्यादिना (४ १ ४२) डीप् K₅ ^३तृपया F₁, F₂ ^४‘धन्व मरणे’ B₁, K₆
^५‘प्रदश’ F₂, J₂ ^६लाङ्गलादिना K₆, Pt₂ ^७अप्रतिहतदेश° K₆, ‘क्षेप’ B₁.

(पा.) उपवान्—अन्यलिङ्गौ । ^१क्षारमृत्तिकावत्प्रदेशनामनी । विशेषणं विवक्षितं चेत् तौ द्वावप्यन्यलिङ्गौ । तदविवक्षितं चेत् नपुंसकावेव ॥ ‘वर्षुकस्य किमपः कृतोन्नतेरन्वुदस्य परिहार्यमूपरम्’ । इति शिशुपालवधे (१४. ४६) । स्थलं स्थली । भूतलनामनी ॥ समानौ—धन्वनी । ^२निर्जलप्रदेशनामनी ॥ द्वे—समे । ^३अकृष्टभूतलनामनी । ‘पङ्क्तुनेल’ ॥ ५ ॥

^१ वनप्रदेश° A₁.

^२ निर्जलोन्नत° A₁

^३ A₁ adds हलेन.

त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।

लोकोऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।

(वि.) त्रिष्वथो इति—जंगम्यते^१ भृशं गच्छतीति जगती । जगत् । गम्यते जनैरिति वा । ‘गम्ल् गतौ’ । लोक्यते सर्वमस्मिन्निति लोकः । ‘लोकं दर्शने’ । विशन्त्यस्मिन्निति ^२विष्टपम् । ‘विश प्रवेशने’ । सर्वमस्मिन्^३ भवतीति भुवनम् । लोकनामानि ॥ भरतस्य राष्ट्र. इदं ^४भारतम् । गृष्यते सिच्यते मेघैरिति वर्षम् । ‘गृषु सेचने’ । हिमवत्सेतुमध्यदेशनाम^५ ॥ प्राचा^६ सहितो दक्षिणो देशः प्राच्यः । शरावती-नद्यधिभूतपूर्वदक्षिणदेशनाम ॥ उदीच्या सहित. पश्चिमो देशः उदीच्यः । उदीच्यां भव. उदीच्य. । पश्चिमेन सहितः उत्तरो देश. पश्चिमोत्तरः । शरावतीनद्यधिभूत-पश्चिमोत्तरदेशनामनी ॥ ६ ॥

^१ जं भृशं गम्यते जनैरत्र B₁, K₆, B₁, K₅ add प्रलयराते.

^२ विष्टपतीति, ‘ष्टप

रूप प्रतिघाते’ B₁, K₃

^३ अस्मात् K₆, F₂ adds ‘भू सत्तायाम्’.

^४ जम्बूद्वीपस्य

नवाशः भरतस्य क्षत्रियस्येद B₁, K₅

^५ नामनी B₁, K₆, W₂

^६ प्राच्या K₆

(पा.) त्रिषु । अत्र त्रिष्वित्यनेन खिलशब्दानुपदोक्ताप्रहृतशब्द एव^१ परामृश्यते । खिलं नपुंसकमेव । ‘^२खिलमप्रहृता भूमिः’ इति हलायुधः (अ. मा. २. ३) । अनुक्तम्—‘नारटः स्फुटिता भूमिः’ । स्फुटितभूमिर्नारटः स्यात् । ‘विटिकेनेल’ । ‘जन्तुप्राया कचङ्गला’ । जन्तुभूयिष्ठा भूमि कचङ्गला स्यात् । अथो जगती—विष्टपम् । ‘विष्टपलोकौ नरो’ इति रत्नकोशमतात् पुंलिङ्गश्च । भुवनं जगत् । लोकसामान्यनामनी ॥ लोको—वर्षम् । असौ लोको भारतं च वर्षं च स्यात् । इदमा प्रत्यक्षजम्बूद्वीपः^३ परामृश्यते ।

‘स्याद् व्यासभाषिते ग्रन्थे जम्बूद्वीपे च भारतम् ।’

‘पुनपुसकयोर्वपं जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिपु ।’

इत्युभयत्र रुद्र । अथवा ‘हिमात्रेदक्षिणभूतजम्बूद्वीपैकखण्ड परामृश्यते । ‘नाभीद भारत वर्ष हिमात्रेस्तच्च दक्षिणम्’ इति वैजयन्ती (प्र -५ श्लो ५) । शरावत्या — पश्चिमोत्तर । शरावत्याख्या नदी १देशानदिश सकाशात् २निर्गतदिश प्रत्यागत्य पश्चिमसमुद्र प्रविष्टा । तन्नद्यवधि अङ्गवङ्गादिवहुभेदभिन्न प्राग्दक्षिणदेश प्राच्य स्यात् । तदपधि गान्धारशरसेनादिवहुभेदभिन्न पश्चिमोत्तरदेश उदीच्य स्यात् ॥ ६ ॥

१ शब्दस्यैव B₃ २ ‘खिलमग्रहत स्थानम्’ इति मुद्रितपुस्तके ३ द्वीपपरामर्श B₃

४ दक्षिणमव A₁ ५ ईशान° B₁ ६ नैर्ऋती दिश B₃

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्य विन्ध्यहिमालयोः ।

नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

(वि.) प्रत्यन्त इति—म्लेच्छाना देश म्लेच्छदेश । प्रतिगतोऽन्त प्रत्यन्त । ‘शरावत्यन्तप्रतिगतशिष्टाचाररहितदेशनाम ॥ मध्यश्चासौ देशश्च मध्यदेश । मध्ये भव मध्यम । हिमवद्विन्ध्यविनशनप्रयागमध्यगतदेशनामनी ॥ आर्यावर्तन्तेऽप्रेति आर्यावर्त १ । पुण्या भूमि पुण्यभूमि । हिमवद्विन्ध्यमध्यदेशनामनी ॥ नितरा वर्तन्ते जना अप्रेति नीवृज् । ‘वृत्तु वर्तने’ । २नियमेन वर्तन्त इति वा । जनपदशब्दसाहचर्यात् नीवृच्छब्द पुलिङ्ग । जना पयन्तेऽप्रेति जनपद ३ । ‘पद्ल गतौ’ । प्रसिद्धराष्ट्रनामनी ॥ दिश्यत इति देश । ‘दिश अतिसर्जने’ । विशेषेण सिनोति वध्नाति ४ प्रीतिमिति विषय । ‘पिब्वधने’ । उपयोगश्चात् वर्तन्तेऽप्रेत्युपवर्तनम् । विशत्त्रिंशद्भ्रामात्मकस्थाननामानि ॥ ७-८ ॥

१ नदन्त° K₆,

‘हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादसि ।
प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेश प्रकीर्तित ॥’

इति मनु (२ २१) B₁, Pt₂ २ विन्ध्यनग° K₆ ३ B₁ adds आ समन्तात् ४ ‘वृत्तु वर्तने’,

‘आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् ।
तयोरेवा-न्तरं गिर्योऽर्यावर्तं विदुः उथा ॥’

इति मनु (२ २२) B₁, Pt₂ ५ नियत वर्तन्ते B₁, K₆, W₂, F₂ adds उकारान्त .

६ जने पयत इति वा D., K₂, O, जनाना पदं F₂, पुस्त्वं लोमात् B₁ ७ वृत्तिमिति K₂.

(पा.) प्रत्यन्तो—स्यात् । भारतवर्षान्तस्थितदेशानाम् । मध्यदेश—मध्यम् । भारतवर्षस्य मध्यमदेशानाम् । आर्यावर्तो ब्रह्मवेदि—हिमालयो । 'पूर्वपश्चिमसमुद्राय तयोर्विन्ध्याचलहिमाचलयोर्मध्यम्^२ आर्यावर्तश्च ब्रह्मवेदिश्चेत्युच्यते । अनुक्तम्—'विन्ध्यात्तु दक्षिणो देशो दक्षिणापथसङ्घितः' । विन्ध्याचलात् सेतुपर्यन्त^३ दक्षिणापथ स्यात् । नीवृत्—उपवर्तनम् । देशानामानि । अत्र^४ तुशब्दो^५ निरर्थकः । 'नीवृज्जनपदो देशस्तद्भेदा पुंसि भूम्नि च' इति वैजयन्ती (प्र ३६, श्लो २१) । 'राप् जनपदो निर्गो जनान्तो विषय स्मृत' इति धनञ्जय ॥ ७-८ ॥

^१ युतयो A₁

^२ B₃ omits 'अचल'

^३ पर्यन्तदक्षिणदेश A₁

^४ अत्रत्य^५

A₁ ^५ अनर्थक A₁

त्रिष्वा गोष्ठान्नडप्राये नडान् नडूल इत्यपि ।

कुमुद्वान् कुमुदप्राये वेतस्वान् बहुवेतसे ॥ ९ ॥

(वि.) त्रिष्विति—आ गोष्ठात् गोष्ठशब्दपर्यन्त^१ त्रिषु । नडा सन्त्यत्रेति नडान् । नडूलश्च^२ । नडतृणप्रायदेशानामनी ॥ कुमुदान्यत्र सन्तीति कुमुद्वान् । कुमुदानि प्राय अत्र । कुमुदप्रायदेशानाम् ॥ वेतसा सन्त्यत्र वेतस्वान् । बहव वेतसा^३ सन्त्यत्र । बहुवेतस देशानाम् ॥ ९ ॥

^१ F₂ adds लिङ्गपु वर्तन्ते

^२ F₂ P₁₂ add नडप्रचुरो देश नडप्राय वातुष्येन

नडोऽस्त्यस्मिन्निति F₂ P₁₂

^३ K₂ K₆ add वृक्षा

(पा.) त्रिष्वा गोष्ठात् । गोष्ठशब्दात् प्राग्भूतशब्दारित्त्रिलिङ्गा । उत्तराधिकारस्य बाधितविषयत्वात् कच्छादय शब्दा उक्तलिङ्गा एव । नडप्राये—इत्यपि । नडतृणप्रायदेशे^१ नडान् नडूलश्चेत्येतौ वर्तते । कुमुद्वान् कुमुदप्राये । कुमुदप्रायदेशानाम् । वेतस्वान् बहुवेतसे । बहुलनिचुलदेशानाम् ॥ ९ ॥

^१ प्रायदेशानामनी B₃

^२ A₁ adds 'वृक्ष'

शाद्वलः शादहरिते सजम्बाले तु पङ्किलः ।

जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

(वि.) शाद्वल इति—^१शादो वालवृणमस्मिन्नस्तीति^२ शाद्वल । शाद्वलो वा । ^३शादहरितदेशानाम् ॥ 'पङ्कोऽस्यास्तीति पङ्किलः । जम्बालेन पङ्केन सह वर्तते इति

सजम्बाल । ^५कर्दमसहितदेशनाम ॥ अनुगता आपोऽप्रेत्यनूपम् । ^६जलप्रावघट्टादि^७-
स्थलनाम ॥ कपन्ति आपो य देश स ^८कच्छ । कष्यते जलैरिति वा , 'कप हिंसायाम्' ।
^९जलप्रायदेशनाम ॥ १० ॥

^१ B₁ omits 3 lines

^२ अस्यास्तीति K₂

^३ बालवृण^० for शाद^० K₅

^४ अस्मिन् K₅

^५ जम्बाल^० K₅, सजम्बाल^० J₂

^६ जलप्रचुरं स्थान जलप्रायम् F₂

^७ K₅, W₂ omit घट्ट

^८ क पानीय छयतीति, 'छो छेदने Pt₂

^९ J₂ adds

तथाविध^०

(पा.) शाद्वल—हरिते । बालवृणहरितदेशनाम । सजम्बाले—पङ्किल ।
जम्बालाविलदेशनाम । जलप्रायम्—तथाविध । बहुलजलदेशोऽनूप स्यात् । कच्छ इति
च स्यात् । 'पुष्येवान्धु प्रहि रूप' (१. १२. २७) इत्यत्रैवकार क्वचिदनित्यत्वबोधनार्थ ।
पुसि च कच्छमनूप ^१

^१ Break in all MSS up to verse 18

स्त्री शर्करा शर्करिलः शर्करः शर्करावति ।

देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

(वि.) स्त्रीति—शृणातीति शर्करा । सा अस्त्यत्रेति शर्करा । 'शृ हिंसायाम्' ।
शर्करा अस्मिन् सन्तीति शर्करिल । शर्करावद्देशस्यैव नामनी ॥ शर्करावन्मात्रवृत्तिरत्रास्तीति
शर्कर । शर्करावाश्च । ^१शर्करावद्भूमिनामनी ॥ एव ^२सिकतावति देशे । "आदिमौ द्वौ
शब्दौ अपरौ च इति चत्वार शब्दा उन्नेया । ^३कथम् । सिकता सिकतिल इति
द्वौ तद्वद्देश एव । संकृत सिकतावान् इत्युत्तरौ शब्दौ सिकतावन्मात्रवृत्तौ ॥ ११ ॥

^१ घट्टादि^० for भूमि^० B₁, F₁, J₂

^२ शर्करादिशब्देषु आदिमौ शर्कराशर्करिलशब्दौ

शर्करावति देश एव वर्तेते । इतरी द्वौ देशे अन्यत्र च । यथा शर्करो देश , शर्करामोदनमित्यादि ।

एव सिकतावत्यपि ऊह्या F₂, W₂, Pt₂

^३ सिकता अस्य अस्तीति सिकतावान् , जस्मिन्

सिकतावति । सिन्ध्यादी देशे F₂

^४ K₂ omits

देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नवीहिपालितः ।

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

(नि.) देश इति—नदी मातेन^१ यस्य नदीमातृक । नद्यम्बुसंपन्नवीहिपावित^२-
देशनाम ॥ देवो मातेन^३ यस्य देवमातृक । वृष्ट्यम्बुसंपन्नवीहिपावितदेशनाम^४ ॥ १२ ॥

¹ Pt₂ omits इव ² °पालित° B₁, F₁, W₂ ³ Pt₂ omits इव ⁴ पालितो देश F₂

सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात् ततोऽन्यत्र राजवान् ।
गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्टीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

(वि.) सुराज्ञीति—शोभनो राजा यस्मिन्¹ स राजन्वान् । सुराजदेशनाम ॥ राजा अत्रास्तीति राजवान् । राजवदेशनाम ॥ गावोऽत्र² तिष्ठन्तीति गोष्ठम् । ‘घा गतिनिवृत्तौ’ । गोस्थाननाम ॥ ‘गावो यत्र प्रागासन् तत् गौष्टीनम् । पुरातनगोस्थाननाम ॥ १३ ॥

¹ यस्य Pt₂, सुराजा, तस्मिन् सुराज्ञि F₂ ² अस्मिन् F₂ ³ F₁ adds गवा स्थान गोस्थान ⁴ पूर्वं भूत भूतपूर्व, भूतपूर्वकं पुरातन तत् गोस्थान F₂, भूतपूर्वं गोष्ठ J₂

पर्यन्तभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ।
वामलूरुश्च नाकुश्च वल्मीक पुंनपुंसकम् ॥ १४ ॥

(वि.) पर्यन्तभूरिति—पर्यन्ते उपान्ते भू पर्यन्तभू । परित सरन्त्यत्रेति परिसर । ‘सु गतौ’ । ग्रामादिसमीपभूनामनी¹ ॥ सिन्वन्ति वप्रन्ति मृत्पापणादिभिरिति सेतु । ‘पिबु वन्धने’ । अल्पते निवार्यते² प्रवाहोऽनयेति आलि । आली च । ‘अल भूपणपर्याप्तिवारणेषु’ । रित्रयाम्³ आलि सेतु पुमान् । सेतुनामनी ॥ वामे प्राणिभि ल्लयत इति वामलूरु । वामलूरु इति वा पाठ⁴ । ‘लूब् छेदने’ । प्राणिनः⁵ प्रवेशे नमन्त्यत्रेति नाकु⁶ । ‘णमु प्रहृत्वे शब्दे च’ । वलन्ते⁷ प्राणिनोऽत्रेति वल्मीकम् । पुनपुसके⁸ । ‘वल⁹ सचलने’ । वल्मीकनामानि ॥ १४ ॥

¹ °भूमि° D₂, J₂, K₂, K₃ ² जल Pt₂ ³ F₁ adds वर्तमानायाम् ⁴ वामैर्मोगिभिर्द्रुयत इति B₁, K₆ ⁵ प्रविभ्य B₁, K₅ ⁶ अकु अभूमि आधारे न भवतीति B₁, K₆ ⁷ वलन्ते संवृणातीति F₂ ⁸ पुलिङ्गनपुसकलिङ्गी F₂ ⁹ ‘वल सवरणे सचरणे च’ B₁, Pt₂

अपनं वर्त्म मार्गाध्वपन्धानः पदवी सृतिः ।
सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्त्येकपदीति च ॥ १५ ॥

(वि.) अयनमिति—अयन्तेऽनेनेति अयनम् । ‘अय पय गतौ’ । वर्तन्तेऽनेनेति^१ वर्त्म । ‘वृत्तु वर्तने’ । ‘मृगयन्ते गवेपयन्त्यनेनेति मार्ग’ । ‘मृग अन्वेपणे’ । अद्यते भक्ष्यते पथिकैरत्रेत्यध्या^३ । ‘अद् भक्षणे’ । ‘पथन्त्यनेन पन्था’ । ‘पथे गतौ’ । नकारान्त । पतन्त्यत्रेति वा । ‘पल्लु गतौ’ । पद्यन्तेऽनयेति^५ पदवी । ‘पद् गतौ’ । सरन्त्यनयेति सृति । ‘सृ गतौ’ । सरणिश्च । ‘पद्भ्या हन्यत इति पद्धति’ । ‘हन हिंसागत्यो’ । पदमत्र नश्यते^७ पद्या । ‘दृशिर प्रेक्षणे’ । वर्तन्तेऽनया वर्तनी^३ । एके कतिपये पादा लक्ष्यन्तेऽत्रेति एरुपदो । मार्गनामानि ॥ १५ ॥

^१ नकारान्त F₂ ^२ मार्गयन्ति B₁, F₂ K₅ K₆ ‘मार्ग अन्वेपणे’ F₂, K₅
मृज्यते पथिकरुदैर्निस्तृणीकियत इति F₂ Pt₂ ‘मृजूपृ शुद्धौ Pt₂ ^३ अर्द(य K₅) न्यत्र-
त्यध्या, ‘अर्द गतौ’ B₁, F₁, K₆ नकारान्त F₂ ^४ पन्थयन्ति, पथि गतौ’ Pt₂
^५ अस्यामिति F₂ ^६ पादाभ्या Pt₂ ^७ तृणकण्टकादिरहितत्वात् पादाय द्विता Pt₂
^८ F₁ adds ‘वृत्तु वर्तने’

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चाचितेऽध्वनि ।

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥ १६ ॥

(वि.) अतिपन्था इति—^१अतिपूज्य पन्था अतिपन्था । सुपूज्य^२ पन्था सुपन्था । सञ्चासौ पन्थाश्च सत्पथ । अर्चित्वाध्वनामानि ॥ विरुद्धोऽध्वा व्यध्व ।^३दुष्टोऽध्वा दुरध्व । विरुद्ध पन्था विपथ^४ । कुत्सितोऽध्वा कदध्वा । कुत्सित पन्था कापथ । कुत्सितमार्गनामानि^५ ॥ १६ ॥

^१ अतिश्रेष्ठ Pt₂ ^२ सुशोभन F₂, Pt₂ ^३ दुष्टाध्वा K₂ ^४ विपथ कापथ
च ह्यारमाहु F₂ ^५ मार्गभाष° W₂

अपन्थास्त्वपथं तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

प्रान्तर दूरशून्योऽध्वा कान्तार वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥

(वि.) अपन्था इति—पन्था न भवतीत्यपन्था । अपथ च । मार्गाभासनामनी ॥ शृङ्गवन्नानादिगाश्रितेर्मागरटतीति^१ शृङ्गाटकम् । शृङ्गेरुस्सर्वर्जनोऽटतीति वा । ‘अट गतौ’ । चतुर्णां पथा समाहार. चतुष्पथम्^३ । चतुष्पथनामनी ॥ प्रष्टुष्ट प्रामयोरन्तर व्यवधान यत्रेति प्रान्तरम् । प्रगता प्रामादयोऽन्तरेऽस्मिन्निति वा । ‘दूरशून्याध्वनाम् ॥ यस्य जलस्यान्तर समीपमृच्छतीति जनोऽत्र कान्तारम्^५ । ‘ऋ गतौ’ । ‘दुर्गमवर्त्मनाम् ॥ १७ ॥

¹ शृङ्गाकारैर्मागैरेटतीति वा F₂ ² 'अट पट गतौ' K₆, Pt₂ ³ चत्वार पन्थान,
यस्य तत् F.
⁴ F₂ adds दूरश्चासौ शून्यश्च ⁵ काश्चिन्न तारयतीति F₂, Pt₂
⁶ F₂, Pt₂ add दुष्टो गमो यस्य तत् दुर्गमम्, दुर्गवर्त्म° B₁, K.

गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुग नल्वः किष्कुचतुःशतम् ।
घण्टापथः संसरणं तत् पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥
(¹द्यावाप्रथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी ।
दिवस्पृथिव्यौ गज्जा तु रुमा स्याल्लवणाकरः ॥)

इति श्रीमदमरसिंहकृते नामलिङ्गानुशासने भूमिवर्गः

(वि). गव्यूतिरिति—गघो क्रोशयोर्यूति युग्म गव्यूति । क्रोशयोर्युग युग्मम् ।
क्रोशयुगनाम ॥ नल्वते वध्यतेऽनेनेति नल्व । 'णल वन्धने' । किष्कूणा हस्ताना
चतु शतम् । चतु शतहस्तप्रमाणवर्त्मनाम ॥ 'घण्टावता गजाना पन्था घण्टापथ ।
सम्यक् सरन्त्यनेनेति ³सत्सरणम् । 'सु गतौ' । राजमार्गनामनी ॥ उप समीपे निष्कीर्यते
सैन्यमत्रेल्युपनिष्करम्¹ । 'कृ विश्लेषे' । पुरराजमार्गनाम ॥ १८ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाम् अमरकोशपदविद्युतौ भूमिवर्ग

¹ Additional verse in K₂ ² घण्टोपलक्षितानां Pt₂ ³ संभूय (सहता Pt₂)
सरन्त्यत्र F₂ ⁴ F₂ adds तत् ससरण पुरस्य सवन्धि चेत्

(पा.) हस्ताना चतु शत चेत् नल्व स्यात् । घण्टापथ सत्सरणम् । राजमार्ग
नामनी । 'राजमार्ग सत्सरण श्रीघण्टाभ्या पथ पर' इति वैजयन्ती (पृ १६०, श्लो
१६) । तत् पुरस्योपनिष्करम् । तदेव पुराभिमुख चेदुपनिष्कर स्यात् । द्यावाप्रथिव्यौ—
प्रथिव्यौ । आकाशभूम्योर्नामानि । गज्जा—लवणाकर । लवणभूनामनी ॥ १८ ॥

इति ¹श्रीवत्सन्तृसिंहसूरिसुतमङ्गिनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते भूमिवर्ग

¹ 'नरसिंह' A₁

२. पुरवर्गः

पूः स्त्री पुरीनगर्यो वा पत्तनं पुटभेदनम् ।

स्थानीयं निगमोऽन्यत्तु घन्मूलनगरात् पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ।

(वि.) पूरिति—पूर्यते जनैरिति पू । 'पृ पालनपूरणयो' । रेफान्तस्त्रीलिङ्ग । 'पुरी च । 'क्रीडार्थं नगा वृक्षा पर्वता वा सन्त्यत्रेति नगरी । 'पुरीनगर्यो विकल्पेन स्त्रियौ । पत्तनसाहचर्यात्^१ नपुसकेऽपि । पतन्ति जना अत्रेति पत्तनम् । 'पल्ठ गतौ' । पट्टणमिति पाठे पटन्ति गच्छन्ति जना अत्रेति पट्टणम् । 'पट गतौ' । पुटमगार भिद्यतेऽत्रेति पुटभेदनम् । 'भिदिर् विदारणे' । पुटा^६ घृतघटादथो जनसमर्दादस्मिन् भिद्यन्त इति वा । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानीयम् । अकुतोभयत्वात् स्थानाय वासाय हितम् इति वा । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । नियत गच्छति जनोऽत्रेति निगम^७ । प्रधानपुरनामानि ॥ वृक्षस्य शाखा यथा तथा प्रधाननगरस्याङ्ग शाखानगरम्^८ । प्रधानपुरादन्यपुरनाम ॥ विशन्ति कामुका अत्रेति वेश । 'विश प्रवेशने' । वेश्याजनस्य समाश्रयो वासस्थानम् । 'गणिकासमूहस्थाननाम ॥ १ ॥

^१ पूर्यते जनैरिति F₂ ^२ क्रीडार्था K₅ ^३ पुरीनगरीशब्दौ F₂ ^४ साम्यात् F₁
^५ अट पट गतौ' B₁, J₂, K₅ ^६ पुग मृदटादथ W₂ ^७ B₁ F₁ add 'गल्ठ गतौ'
^८ मूलनगरस्य वृक्षप्रायस्य शाखासदृशत्वात् शाखानगरम् F₂ ^९ वेश्याजन° F₂

(पा.) पू । रेफान्त स्त्रीलिङ्गश्च । पुरीनगर्यो वा । पाश्चिक्स्त्रीलिङ्गौ । 'पीठ जोड रसन तुम्ब नगर च मन्दिरापुर्यो' इत्यरुणदत्तलिङ्गानुशासनात् पक्षे नपुसकलिङ्गौ । पट्टणं—निगम । नगरनामानि । 'पट्टणं^३ पुटभेदनम् । पत्तन च' इति वैजयन्तीपाठात् (प्र १५९, श्लो ३४) पत्तनशब्दोऽप्यस्ति । अन्यत्तु—शाखानगरम् । मूलनगरादन्यत्रगर^३ यत्तच्छाखानगर स्यात् । अनुक्तम्—'स्वन्धानारो^४ राजधानी दुर्गं च कटकोऽस्त्रियाम्' । राज्ञा प्रधाननगरीनामानि^५ ॥ वेशो—समाश्रय । वेश्याजनाश्रयो वेश स्यात् । अनुक्तम्—'वेण्ठा विटजनाश्रय' । विटजनाश्रय वेण्ठा स्यात् ॥ १ ॥

^१ पटन B₂ ^२ पट्टनमिति मुद्रितप्रथे ^३ पुट B₁ ^४ स्वन्धाधारो A₁, B₂
^५ 'नगर° B₁

आपणस्तु निपत्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ।

प्राकारो वरणः सालः प्राचीन प्रान्ततो वृत्तिः ॥ ३ ॥

(वि.) आपण इति—आ^१ समन्तात् पणन्ते व्यवहरन्त्यस्मिन्निति^२ आपण ।
 'पण व्यवहारे स्तुतौ च'^३ । विपणिश्च^४ । निपीदन्ति^५ वणिजोऽप्रेति निपद्या । 'पद्ल
 विशरणगत्यवसादनेपु'^६ । पण्यस्य वीथिका पण्यवीथिका^७ । हट्टनामानि ॥ रथाय हिता
 रथ्या । प्रतोत्यते जनैरिति^८ प्रतोली । 'तुल उन्माने'^९ । 'मुण्डितशिरोऽन् समभूमित्वाद्
 विशिखा । विशीयन्ते प्रकाश्यन्त इति वा । 'शीङ् स्वप्ने'^{१०} । विपूर्वकत्वात् प्रकाशार्थकत्वम् ।
 'रथहितमार्गनामानि ॥ चीयते पापाणादिभिरिति चय । 'चिब् चयने'^{११} । उष्यते
 'प्राकारोऽप्रेति वप्र । 'डुवप् वीजसन्ताने'^{१२} । प्राकाराधारभूतमृदादेर्नामनी ॥^{१३} प्रकर्षण
 क्रियत इति प्राकार । 'डुकृब् करणे'^{१४} । वृणोति सम्यगिति^{१५} वरण । त्रियते वेष्टयते
 ऽनेनेति वा । 'वृच् वरणे'^{१६} । स्यति पर्यन्त करोतीति साल । 'पोऽन्तकर्मणि'^{१७} । स्यति
 गमनमिति वा । प्राकारनामानि ॥^{१८} प्रागास इति प्राचीनम्^{१९} । प्राक् चीयत इति वा ।
 'चिब् चयने'^{२०} । प्राचीरमिति वा पाठ । प्राक् ईर्यत इति प्राचीरम् । 'ईर क्षेपे'^{२१} ।
 ग्रामवृत्तिनामनी ॥ २-३ ॥

^१ आपणते K₆ W₂

^२ अत्रति W₂

^३ पणश्च D₂ F₁ विपण तेऽत्र F₂

^४ वणिजा F₂

^५ पण्याना विकटुमानीताना वीथि Pt₂

^६ प्रतोत्यन्ति जना अस्यामिति Pt₂

^७ मुण्डितसाम्यात् K₆ W₁

^८ रथस्य मार्ग^० F₁

^९ प्राकाराधारो W₂

^{१०} प्रक्रियते

K₆ W₂

^{११} Gap of 2 pages in I

^{१२} प्रागारत K₆

^{१३} Pt₂ adds

प्रागञ्चतीति वा अञ्चु गतिपूजनयो^०

(पा.) आपणस्तु निपद्यायाम् । आपणनामनी । 'अङ्गडि'^१ । विपणि—

वीथिका । आपणवीथिनमनी^१ । रथ्या—विशिखा । वीथिनामानि । अनुक्तम्—
 'उपरथ्या तु दर्शिनी'^२ । ग्रामस्य^३ पुरतो गवाद्यागमनगमनाभ्या कृतमार्गनामनी ।
 भापया 'पशुचुल अदुरु'^४ ॥ स्याच्चयो—अस्त्रियाम् । प्राकाराधारार्थं मृच्छिलाभ्या
 वद्धसेतुनामनी । भापया 'आडुवलि'^५ । 'वप्र स्याद् धूलिकुट्टिमम्' इति धनजय^६ ॥
 प्राकारो—साल । प्राकारनामानि । 'कोट'^७ । देहलीदीपन्यायाद् वप्रमपि । 'वप्र सालं
 प्राकारमाहुररर 'कषाट च' इति हलायुध (अ ना २ १३३) ॥ अनुक्तम्—'कपिशीर्षं
 तु सालग्रम्'^८ । सालग्रनाम । भापया 'कोटकोम्भ'^९ ॥ प्राचीन—वृत्ति । सालावृत्तिनाम ॥
 अनुक्तम्—'आवेष्टको वृत्तिर्वादी'^{१०} । कण्टकशाखावरणनामानि । 'मुलकचे'^{११} ॥ २-३ ॥

^१ वीथिका^० B₂

^२ दर्शनी B₁

^३ पुरस्तात् B₃

^४ A₁ adds वप्रमस्त्रियाम्

^५ सालमिति मुद्रितग्रन्थे

^६ कषाटं B₁, मुद्रितग्रन्थे च

भित्तिः स्त्री कुड्यमेडूकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।

गृहं गेहोदवसिते वेदम सद्म निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तवस्त्यसदन भवनागारमन्दिरम् ।

गृहाः पुंसि च भूमन्येव निकायनिलयालयाः ॥ ५ ॥

(प्रि.) भित्तिरिति—भिद्यत इति भित्ति । स्त्रियाम् । 'भिदिर् विदारणे' । कुड्या साधु कुड्यम् । कुड्यत इति वा । 'कुडि सघाते' । ^१भृन्मयावरणनामनी ॥ इत्यते क्षिप्यतेऽस्थि अन्तरिति एडूकम् । 'इल स्वप्रक्षेपणयो' । सास्थिभित्तिनाम ॥ 'गृह्णाति सर्वमिति गृहम् । 'ग्रह उपादाने' । गाह्यत इति गेहम् । 'गाहू विलोडने' । वल्कलादिना उद् ऊर्ध्वमवसीयत इत्युदवसितम् । उदवसीयते वध्यते वशादिभिरिति वा । 'पिब् चधने' । विशन्त्यस्मिन्निति वेदम । 'विश प्रवेशने' । सीदन्ति तिष्ठन्त्यत्रेति सद्म । 'पद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' । ^२निकेतयन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति निकेतनम् । 'क्ति 'निवासे' । निकेत्यते स्थीयतेऽस्मिन्निति वा । नितरा शाम्यति ^३दु स्रमत्रेति निशान्तम् । 'शमु उपशमे' । अवश्य निशायामस्यते गम्यत इति वा । 'अम गत्यादिषु' । ^४वस्तु साधु वस्त्यम् । 'वस निवासे' । अवस्त्यमिति पाठे अवस्त्यायते सधीभवतीत्यवस्त्यम्^५ । 'स्त्यै शब्दसघातयो' । सीदन्त्यत्र सदनम् । 'पद्लृ विशरणादौ' । भवन्ति ^६वाला अत्रेति भवनम् । 'भू सत्तायाम्' । अगा वृक्षा ईर्यन्त नोयन्ते स्वनिर्माण^७ इत्यगारम् । 'ईर प्रेरणे' । अगान् वृक्षान् स्तम्भभूतानियतीति वा । 'ऋ गतौ' । मन्दन्ते ^८मोदन्तेऽत्रेति मन्दिरम् । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु' । मन्थन्ते सुप्यन्तेऽत्रेति वा । गृहशब्द पुंसि भूमन्येव^९ । गृहन्ति प्रविष्टानिति गृहा । 'ग्रह उपादाने' । चात् द्वीयमपि । गृहाणि । निचीयते द्रव्यमत्रेति निकाय्य । 'चिब् चयने' । निलीयन्ते आलीयन्ते जना अत्रेति निलय । आलयश्च । 'लीब् श्लेषणे' । गृहनामानि ॥ ४-५ ॥

^१ भृन्मय° D₂, K₅, K₆ ^२ गृह्यते पुरुषेणार्जित धनमिति Pt₂, F₁ omits 5 pages
^३ निरेतन्ति F₂ ^४ रोगापनयने च W₂ ^५ दु एस्मि W₂ ^६ वस्तु J₂
^७ अपस्त्यायते सधीभवतीति अपस्त्यम् J₂ ^८ शाला B₁, भवन्त्यस्मिन् पुत्रादय F₂
^९ स्वनिर्माणाय B₁ ^{१०} मोद प्राप्नुवन्ति W₂ ^{११} गृहा भूभिः पुस्त्येवेति नियमो नास्ति K₆, W₂

(पा.) भित्ति—कुड्यम् । कुड्यनामनी ॥ एडूकं—कीकसम् । अन्तर्गतास्थि-कुड्यनाम । 'भेत्तिनरोड'^१ । एडूकमित्यप्यस्ति । 'एडूकमन्तर्गतास्थियुड्य स्यात्' इति

रत्रकोश ॥ गृह—उदवसितम् । गेहोदवसितशब्दयोर्गृहशब्देन^२ सामानाधिकरण्य लिङ्गान्तरसभावनार्थम् । ‘न नोदवसित न स्त्री गेह पुभून्नि वा गृहम्’ इति वैजयन्ती (पृ १६०, श्लो १९) । वेश्म—सदनम् । वस्तमित्यत्रान्त स्थादिपाठे ‘वस्त वस्त्य निवेतनम्’ इति वैजयन्ती (पृ १६०, श्लो १७) । पवर्गादिपाठे ‘सपद्रुणातिशयपस्त्य रुच^३तवेति’ इति धर्मशर्माभ्युदयपद्मचित्रम् (१९ ९९) । भजनागारमन्दिरम्—आलया । गृहनामानि ॥ ४-५ ॥

१ °गाढ B₂२ °शब्दसामाना° A₁

३ तवेति इति मुद्रितग्रन्थे.

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवनं त्विदम् ।

चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥

(वि.) वास इति—^१वसन्त्यस्मिन्निति वास । ‘वस निवासे’ । कुटिति कुटिलीभवतीति कुटी । ‘कुट कौटिल्ये’ । कुन्त्यन्ते पशवो^२ वध्यन्तेऽस्मिन्निति वा । कुटी द्वयोः । शलन्त्यस्यामिति शाला । ‘शल^३ गतौ’ । ‘शाल्यते वा । ‘जाल् श्लाघायाम्’ ।^४ सह भान्त्यस्यामिति सभा । ‘भा दीप्तौ’ । सभागृहनामानि ॥ सजवन्ते^५ सगच्छन्ते चतस्र शाला अत्रेति सजवनम् ।^६ सहहनमिति पाठ सहहन्ति मिलन्त्यत्रेति । गत्यर्थो धातुरत्र । चतस्र शाला समाहृता अत्रेति चतुःशालम्^७ । चतुःशालगृहनामनी ॥ पर्णे^८ कृता शाला पर्णशाला । उटैस्तृणपर्णैर्जायत^९ इति उटज । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । मुनिसदननामनी ॥ ६ ॥

१ W₂ adds विशेषण२ सगच्छन्ते K₆३ ‘शल चल आशुगमने’ K₂, K₆४ शालते K₆, W₂५ F₂ adds पुत्रादिभि६ F₂, Pt₂ add इत्थ

७ सहहनमिति पाठे

सहन्ति मिलत्यत्रेति । ‘हन हिंसागत्यो’ । गत्यर्थो धातुरत्र B₁, J₂, K₅

८ चतसृणा शालाना

समाहार Pt₂९ पर्णे शालते इति F₂१० K₆ omits पर्णे

(पा.) वास—सभा । गृहनामानि । अनुक्तम्—‘निवासावसथावासा वास्त्य-स्त्री निर्वृत कुलम्’ । एतानि पद् च । सजवनं—चतुःशालम् । चतुःशालगृहनामनी । ‘तोडिल्लु’ ॥ मुनीनां—अस्त्रियाम् । आश्रमनामनी । ‘आश्रमे तु पर्णशालोटजमस्त्रियाम्’ इति वैजयन्ती (पृ १६१, श्लो २६) ॥ ६ ॥

१ °उटजोऽस्त्रियाम्’ इति मुद्रितग्रन्थे

चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा ।

आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

(वि.) चैत्यमिति—मृदादिना^१ चीयत' इति चैत्यम् । 'चिञ् चयने' । 'आयतन्तेऽस्मिन्नित्यायतनम् । 'यती प्रयत्ने' । 'मुन्यालयनामनी ॥ वाजिना^५ शाला वाजिशाला । मन्दन्तेऽत्राश्वा^६ इति मन्दुरा । 'मदि स्तुत्यादौ' । वाजिशालानाम ॥ आविशन्त्यत्र कर्मकारा^७ इत्यावेशनम् । शिल्पिना शाला । 'शिल्पिशालानाम ॥ प्रपिचन्त्युदकमस्यामिति^९ प्रपा । 'पा पाने' । पानीयस्य जलस्य शाला । पानीयशालानाम ॥ ७ ॥

^१ पापाणादिना F₂ Pt₂ ^२ चय्यत K₂ अत्र for अस्मिन् K₆, W₂
^४ मुनेराल्य^० K₅ ^५ F₂ adds अश्वाना ^६ वाजिन F₂ ^७ कर्मकारवितार
 B₁, K₅ Pt₂, W₂ ^८ शिल्पिशाला K₅ W₂ ^९ K₂ adds प्रजा .

(पा.) चैत्यम्—तुल्ये । देवसदननामनी । तुल्ये इत्यनेनार्थान्तरेऽपि तुल्यत्वम् ।

'चैत्य देवकुले बुद्धविम्बेऽप्युद्देशपादपे^१ ।

देवसद्वन्यायतन सद्गमात्रेऽपि तद्विदु ॥'^२

इति । वाजिशाला—मन्दुरा । ^२हयशालाया मन्दुरा स्यात् । अनुक्तम्—'चतुर हस्तिना शाला' । ^३गजालयश्चतुर स्यात् । 'शाला सधानिनी गवाम्' । गत्रा शाला सधानिनी स्यात् । आवेशनं शिल्पिशाला । फुलालपाकपुटी च कारोरव्यासवश्च पल्याणकारकचकिश्च नापितररकुटिश्च चित्रकारजालिनी च पाटसालिकतन्तुवायगर्तिकादिक च सर्वमावेशन स्यात् ॥ प्रपा पानीयशालिका । पानीयशालानाम ॥ अनुक्तम्—'सत्रशाला शुभस्थली' । सत्रशालानामनी^४ ॥ ७ ॥

^१ उद्दय^० B₂ ^२ हयलाय B₂ ^३ गजलाय A₁, B₂ ^४ 'शालिका' A₁

मठश्छात्रादिनिलयो गञ्जा तु मदिरागृहम् ।

गर्भागार वासगृहमरिष्ट सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥

(कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृहम्)

(वि.) मठ इति—^१मठन्त्यत्रेति मठ । 'मठ मद्निवासयो' । ^२शिष्यापत्यादि निवासनाम ॥ गञ्जन्ति ^३शब्दायन्ते मत्ता अस्यामिति गञ्जा । 'गजि शब्दे' । मदिराया मद्यस्य सधानगृह मदिरागृहम् । सुरागृहनामनी ॥ 'गर्भेऽन्त अगारम् गर्भागारम् ।

चासाय^५ गृह चासगृहम् । गृहान्तर्गृहनामनी^६ । ^७कृतरक्षत्वाद् ग्रहैर्न रिष्यत इत्यरिष्टम् ।
‘रिष हिंसायाम्’ । सूतिकाया अभिनवसूतिकाया गृहम् । सूतिकागृहनामनी ॥ ८ ॥

^१ मव्य ते छात्रादिभिरिति F₂ Pt₂ ^२ छात्रोऽतेवासी आदिर्येषा ते परिव्राजफक्षणा
कादय तेषा निलय Pt₂ ^३ स्वैरमालवन्ति F₂ ^४ निर्वातित्वात् गर्भ इव Pt₂
^५ चासस्य शयनस्य Pt₂ ^६ गृहान्तरित^० W₂ ^७ Pt₂ adds मन्त्रादिना

(पा.) मठ—निलय । अन्तेवास्याश्रयो मठ स्यात् ॥ गञ्जा—मदिरागृहम् ।
सुरादिविक्रेतृगृह गञ्जा स्यात् । ^१स गञ्जाशब्द पुल्लिङ्गश्चेत् भाण्डानारनामापि स्यात् ।
‘भाण्डागारे पुमान् गञ्ज स्त्री तु खन्या सुरागृहे’ इति वैजयन्ती (प्र २३२, श्लो २९) ॥
गर्भागारम् । कोष्ठगृहनाम । ‘गर्भागारोऽपवरक’ इति वैजयन्ती (प्र १६३, श्लो ५१) ।
चासगृहम् । सज्जिकागृहनाम । ‘उशन्ति शयनस्थान चासागार विशारदा’ इति हलायुध
(अ मा २ १४०) । अरिष्ट सूतिकागृहम् । प्रसूतिगृहनाम ॥ ८ ॥

^१ B₃ omits ^२ अपवरक गभगृहम् A₁ B₃

वातायन गवाक्षोऽथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ।

हर्म्यादि धनिनां चास. प्रासादो देवभूमिजाम् ॥ ९ ॥

(वि.) वातायनमिति—वातस्यायन^१ वातायनम् । गौश्वशुरक्ष्यत इति गवाक्ष^२ ।
‘अक्ष व्याप्तौ’ । गोचक्षुरिव वर्तुलाकारत्वाद्वा । जालकनमनी ॥ मण्डप्यते जनैरिति
मण्डप । ‘मडि भूपायाम्’ । जनानामाश्रय जनाश्रय । सर्वजनाश्रयशालानाम ॥ मनो
हरतीति हर्म्यम् । ‘हृत् हरणे’ । धनिकगृहनाम ॥ ^३प्रसीदन्त्यस्मिन्निति प्रासाद । ‘पद्ल
विशरणगलवसादनेपु’ । प्रसुदिता सोद त्यस्मिन्निति वा । देवमृपगृहनाम ॥ ९ ॥

^१ F₂, Pt₂ add माग F₂ adds अयत यासनेनेत्ययनम् अय पय गती ^२ गवा
किरणानामक्षो व्यापारोऽत्रति वा F₂ Pt₂ ^३ F₂ adds देवादय

(पा.) वातायन—स्यत् । जालकनामनी । ‘दीर्घाथ कणगच्छिठ्ठ्र तद्रवाक्षमिति
स्मृतम्’ इति मयमतप्रयोगात् पुसकम् । ‘विलोलनत्रभ्रमरैर्गवाक्षा सहस्रपत्रावरणा
इयात्तन्’ इति रघुवशप्रयोगात् (७ ११, कु स ७ ६२) पुल्लिङ्ग । गवाक्षनामानि ॥
अनुक्तम्—‘कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भू’ । पापाणादिनिबद्धभूमिनाम ॥ ‘चन्द्रशाला
शिरोगृहम्’ । गृहोपरि गृहनामनी । मण्डपोऽस्त्री जनाश्रय । ^१मण्डपनामनी ॥ हर्म्यादि—

वास । धनिकाना निवास हर्म्यादिसङ्गक स्यात् । आदिशब्द पर्यायप्रचन । 'हर्म्यं च मालिका' । प्रासादो देवभूभुजाम् । देवनृपवास^१ प्रासादसङ्ग स्यात् ॥ ९ ॥

^१ जनाश्रयशालानाम B_३

^२ आवास B_३

सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ।

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥ १० ॥

विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसङ्गनाम् ।

(वि.) सौध इति—^१सुधायोगात् सौध । राज्ञा सदन राजसदनम् । ^२राज-
भवननाम ॥ उप समीपे क्रियत इत्युपकार्या^३ । प्रयाणे^४ उपरोतीति उपकारिका ।
पटकृतराजवेश्मनामनी ॥ स्वस्ति शुभ कावतीति स्वस्तिक । 'कै शब्दे' । सर्वतो
भद्रमस्येति सर्वतोभद्र । नन्दिमानन्दम् आवर्तयतीति नन्द्यावर्त^५ । आदिग्रहणाद्
रुचकर्धमानादि गृह्यते । विशिष्ट छन्दोऽत्र विच्छन्दक । ^६एते ईश्वरसङ्गना विच्छन्दक
प्रभेदा रचनाविशेषा भवन्ति । रचनाविशेषयुक्तनृपगृहाणा नामानि ॥ १० ॥

^१ सुधालितत्वात् F_२ K_६ adds जस्त्रिया

^२ राजसदनं K_६ W_२ ^३ पटादिभि-

रुचक्रियत F_२

^४ प्रयाणाय W_२ Pt_२

^५ नन्दमानन्दमावर्तयतीति Pt_२ W_२, Pt_२

add वृत्तु वर्तने

^६ एतानि ईश्वरसङ्गनामानि W_२

(पा.) सौधो—राजसदनम् । राजगृहनामनी ॥ उपकार्योपकारिका । ^१पटादि-
कृतराजगृहस्थाननामनी^२ । 'गृहस्थान मत^३ राज्ञामुपकार्योपकारिका' इति हलायुध
(आ मा - १३५) ॥ स्वस्तिक—सङ्गनाम् । स्वस्तिकसर्वतोभद्रनन्द्यावर्तरुचकर्धमाना
राजगृहरचनाविशेषा । तत्स्वरूप 'तु—

'अपरान्तगतोऽलिन्द प्रागन्तगतौ तदुत्थितौ चान्यौ ।
तद्वधिविधृतश्चान्य प्राग्द्वार स्वस्तिक शुभदम् ॥
अप्रतिपिद्वाल्लिन्द समन्तगे वास्तु सर्वतोभद्रम् ।
नृपचियुधसमूहाना कायं द्वारैश्चतुर्भिरपि ॥
नन्द्यावर्तमलिन्दै शालकुड्यात् प्रदक्षिणान्त्यगते ।
द्वार पश्चिममम्मिन् विहाय शेषाणि कायाणि ॥
प्राक्पश्चिमावल्लिन्दाऽन्त्यगतौ तद्वधिव स्थितौ शेषौ ।
रुचक द्वार न शुभमुत्तरतोऽन्यानि शस्तानि ॥

द्वारालिन्दोऽन्यगतः प्रदक्षिणोऽन्यस्ततश्चान्यः ।

रुद्धश्च वर्धमानो द्वारं तु न दक्षिण कार्यम् ॥^१ १०

इति ॥ १० ॥

^१ A₁ omits पटादिकृत^०.

^२ B₃ omits स्थान^०.

^३ स्मृतं B₃; मुद्रितग्रन्थे च.

^४ निरूप्यते A₁.

^५ बृहत्संहिता ५२. ३१-५

स्व्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥

शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्याददृष्टः क्षौममस्त्रियाम् ।

प्रघाणप्रघणालिन्दा वहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

(वि.) स्व्यगारमिति—स्त्रीणामगारं स्व्यगारम् । अन्तः पूर्यत इत्यन्तःपुरम् ।
‘पृ पालनपूरणयोः’ । अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहमिति वा । अवरोधयन्ते ^१राज्ञः स्त्रियोऽत्रेत्यव-
रोधनम् । ‘रुधिर् आवरणे’ । अवरोधश्च । ^२शुद्धाः सुरक्षिता अन्तिकाः समीपवर्ति-
नोऽत्रेति शुद्धान्तः । ^३राजस्त्रीणामगारनामानि ॥ अदृष्टे हिंसन्ति ^४योधा अत्र स्थित्वेत्यदृष्टः ।
‘अदृष्ट ^५अतिक्रमणहिसनयोः’ । योधा अत्र भुवन्तीति क्षौमम् । ‘दुष्कु शब्दे’ ।
प्राकाराप्रस्थितरणगृहनामनी ॥ प्रहन्यते घटादिरनेनेति प्रघाणः । प्रघणश्च^६ । ‘हन
हिंसागयोः’ । अत्यन्ते ^७भूष्यत इत्यलिन्दः । आलिन्द इति वा पदच्छेदः । ‘अल
^८भूषणपर्वातिशक्तिवारणेपु’ । ^९वहिर्द्वाराल्पगृहनामनी ॥ ११-१२ ॥

^१ राजस्त्रियः J₂, K₂, K₅, K₆, W₂.

^२ शुद्धाः परिशुद्धाः रक्षका अन्ते पुरतमी-

पेऽस्थिति F₂, Pt₂.

^३ B₁, I, K₂, K₃, K₅ add नृपस्त्रीणां च नामानि.

^४ F₂ adds

परबलमिति.

^५ अतिक्रम^० W₂, Pt₂.

^६ प्रविशद्भिर्जनेर्हंस्यत इति वा Pt₂.

^७ अल-

क्रियते F₂

^८ F₂, W₂ omit शक्ति.

^९ द्वारे W₂.

(पा.) स्व्यगारं—अवरोधश्च । ^१राजस्त्रीगृहनामानि । तातध्यात् तद्व्यपदेश
इति ^२राजस्त्रीनामान्यपि^३ ।

‘कलत्रघन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।

तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः’ ॥

इति रघुवंशे (१. ३२) । स्याददृष्टः—अस्त्रियाम् । अदृष्टनामनी । ‘अदृष्टुग’ ॥ ‘कोदङ्गस्तु
तमङ्गः स्यात्^४’ । तमङ्गनामनी । भाषया ‘तमगम्’ ॥ प्रघाण—प्रकोष्ठके । द्वारपार्श्वाल्प-
गृहनामानि ॥ अलिन्द इति ह्रस्वादिः । आलिन्द इति दीर्घादिश्च भवति । ह्रस्वादे-
रुदाहरणम् ‘प्रघाणः प्रघणोऽलिन्दः’ इति रत्नकोशः । दीर्घादेः—‘गृहैकदेश आलिन्दः

प्रघाणः प्रघणस्तथा^१ इत्यमरमाला ॥ अनुक्तम्—‘सवेशिनी मुखे शाला’ । मुख-
जालानाम । भाषया ‘मोगसाल’^२ ॥ ११-१२ ॥

^१ वरारोहा^३ A₁. ^२ मत्तकाशिनी^४ A₁ ^३ A₁ adds भवति. ^४ B₃ adds
‘कोद्रङ्गस्तु तमङ्गक.’ इति वैजयन्ती ^५ A₁ adds ‘चन्द्रशाला शिरोग्रहम्’ । पृथु-
ग्रहोपरि ग्रहनाम.

गृहावग्रहणी देहल्यङ्गणं चत्वरजिरे ।

अधस्ताद्दारुणि शिला नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥

(वि.) गृहावग्रहणीति—गृह गृहद्वारशाखा अवगृह्यतेऽनयेति गृहावग्रहणी ।
‘ग्रह उपादाने’ । दिह्यते^१ पक्कादिनेति देहली । ‘दिह उपचये’ । द्वारमूले तिर्यक्स्थित-
पूज्यदारुनामनी ॥ अङ्गन्यत्रेत्यङ्गणम् । अङ्गन वा । ‘अगि गती’ ।^२ चतन्ते याचका अत्र
स्थित्वेति चत्वरम् । ‘चते याचने’ । अजन्ति क्षिपन्ति^३ धान्यादिक्रमत्रेति अजिरम् ।
‘अज गतिक्लेषणयोः’ । गृहस्य पुर.प्रदेशनामानि ॥ अक्षतै शाल्यत इति शिला ।
‘शालू ऋषायाम्’ । देहल्यध स्थितपूज्यह्रस्वदारुनाम ॥ गृहस्य नासिकेव तिष्ठतीति
नासा । द्वारोपरि तिर्यक्स्थितपूज्यदारुनाम^४ ॥ १३ ॥

^१ मुधादिना Pt₂, देह प्रवेशेन लतीति वा ‘ल आदाने’ F₂, Pt₂ ^२ Pt₂ adds
अत्र स्थित्वा चत्यते याचकैगिति वा ^३ F₂ adds आतपसबन्धात् ^४ पूज्यस्य दारुणो
B₁, I, K₂, K₃.

(पा.) गृहावग्रहणी देहलि^१ । द्वारमूले तिर्यक्प्रसारितपूज्यदारुनामनी ।
‘कडप’ ॥ अनुक्तम्—‘उत्तराङ्गं तु तत्तिर्यग्द्वारस्योपरि दारु यत्’ । द्वारोपरि तिर्यक्प्र-
सारितदारु उत्तराङ्गं स्यात्^२ ॥ अङ्गण—अजिरे । प्राङ्गणभूनामानि ।^३ अङ्गत्यस्मिन्नि-
त्यङ्गणम् । पृषोदरादित्याणत्वमिति सुभूतिटीका । अङ्गनमिति च कतिचन^४ कथयन्ति ॥
अधस्तात्—स्थितम् । सधिक्रमोचितक्राष्टयोरधस्तनकाष्ट शिला स्यात् । उपरितनकाष्टं
नामा स्यात् ॥ १३ ॥

^१ देहली B₃ ^२ A₁ adds उत्तराखन च, उत्तराङ्गं B₃ ^३ B₃ omits the line
^४ कतिचित् B₃

प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात् पक्षद्वारं तु पक्षकः ।

वलीकनीत्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

(पा.) गोपानसी—वक्रदारुणि । ^१वलभिच्छादनवक्रदारु गोपानसी स्यात् ।

‘गोप्पुलु’ । कपोतपालिकाया—पुनपुसकम् । ^२कपोतादिपक्षिणामावासाथं^३ निर्मितकाष्ठ^४ विज्ञेयनाम ॥ १५ ॥

^१ वल्भो° B₂

^२ A₁ adds गृहासक्त°

^३ कपोतादीनाम् for पक्षिणाम् B₂

^४ °दारु° B₂

स्त्री द्वाद्द्वार प्रतीहारः स्याद् वितर्दिस्तु वेदिका ।

तोरणोऽस्त्री वहिद्द्वार पुरद्वार तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

(वि.) स्त्रीति—द्वार्यते ^१जनोऽप्रेति द्वा । रेफातस्त्रीलिङ्ग । द्वार च । ‘द्व^२सवरण’ । प्रतिद्वियते नूतनो जनोऽप्रेति प्रतीहार^३ । ‘हृञ् हरण’ । गृहद्वारनामानि ॥ विगता तर्दि श्रमोऽप्रेति वितर्दि । ‘तर्दि हिसायाम्’ । श्रम वितर्दयतीति वा । पथिकैर्विद्यते लभ्यत इति वेदिका । ‘विद्लृ लाभे’ । विदन्त्यस्यामिति वा । ‘विद् ज्ञाने’ । वेदिकानामनी ॥ मङ्गलार्थं बन्धून् ^४त्वरयतीति तोरणम् । ‘तुर त्वरणे’ । द्वाराद्बहि वहिद्द्वारम् । द्वाराद्बहिर्वन्दनमालाबन्धनाय^५ रचितस्तम्भद्वयनाम । गोप्यते ^६पौरैरिति गोपुरम् । ‘गुपू रक्षणे’ । पुरद्वारनाम ॥ १६ ॥

F₂ adds नूतनो वार्यते नूतनपुरुषोऽत्र Pt₂ ^२ वरणे K₆ वरणे W₂ ^३ प्रतिहार K₆ W₂ ^४ त्वरिता भव त्वत्र Pt₂ ^५ मण्डनमाला° W₂ ^६ पुरस्त्रैरिति F₂ श्रै Pt₂

(पा.) स्त्री—प्रतीहार । द्वारनामानि ॥ स्यात्—वेदिका । वेदिकानामनी ॥ तोरणो वहिद्द्वारम् । ^१वाह्यद्वार तोरण स्यात् । ‘तलमाकिलि’ । तदप्रे मङ्गलार्थमावद्ध^२ स्तम्भिशेषोऽपि तोरण स्यात् । ‘युधैर्वन्दनमाला तु तोरण परिकीर्तितम्^३’ इति हलायुध (अ मा २ १४६) । पुरद्वार—गोपुरम् । नगरद्वार गापुर स्यात् । ‘ऊरुवारिलि’ ॥ १६ ॥

^१ वहिद्द्वारनाम B₂

^२ निरद्ध° B₂

^३ कीर्यत A₁, मुद्रितग्रन्थे च

कूट पृद्द्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिपु ।

कपाटमरर तुल्ये तद्विष्कम्भोऽर्गल न ना ॥ १७ ॥

(वि) कूटमिति—हस्तिनो ^१नखमिष तिष्ठतीति हस्तिनख । पृद्द्वारमूत्कूटनाम ॥
^२क शिर. पाटयताति कपाटम्^३ । क यात वटति वेटयतीति कयाट वा । ‘पट भेदने’

‘वट वेष्टने’ । इयति यातायातप्रकारेणेति अररम् । ‘ऋ गतौ’ । द्वारपिधाननामनी ॥ तत् रूपाट विष्कभ्रातीति विष्कम्भ । ‘स्कम्भु^१ रोधनस्तम्भनयो’ । ^२अरेण कर्पणेन गलतीत्यर्गलम् । ‘गल अदने स्रवणे च’ । कवाटानुद्घाटनाय निर्मितदारुयन्त्रनामनी ॥ १७ ॥

^१ नख इव W₂ ^२ Pt₂ adds प्रविशता ^३ कैर्वाते पाटयति भापत इति वा ।
‘पट शब्दे’ F₂, Pt₂ ^४ ‘अस्मि स्वस्मि प्रतिबन्धने’ K₃, K₆ ^५ अरणे कर्पणे F₂
न गलतीत्यर्गलम् J₂, K₃, K₆, परेण K₅

(पा.) कूट—तस्मिन् । पुरद्वारेऽऽत्मनिन्नमृत्कूटो हस्तिनख स्यात् । ‘शनैरनीयन्त रयात् पतन्तो रथा क्षिति हस्तिनखादखेदै’ इति माघ (शिशु ३ ६८) । ‘वरुदारम्’ । कवाटम्—तुल्ये । द्वारपिधाननामनी ॥ त्रिलिङ्ग कवाट । कनाट, कवाटी, कनाटम् । ^१पवर्गमध्य इति रभसकोशकारेणाभ्यधायि । कपाट कपाटीति । अरर नपुसकमेव । ‘अथ त्रयी कपाटोऽपि कनाटोऽप्यरर न पुम्’ इति वैजयन्ती^२ (प्र. १६२, श्लो ४६) । अररीत्यपचयविवक्षाया स्त्री । पुलिङ्गोऽररिशब्दोऽप्यस्ति ।

‘अप्यन्वेष्ट रतिगृहगुहा गन्धवाहेन काये
प्रेर्यन्तेऽभी परमररयो हर्न्यचातायनानाम्’ ।

इति चन्द्रकान्यम् । अनुक्तम्—‘घर्षरो द्वितलादीनामधोद्वारकनाटिका’ । द्वितलप्रितलादि-
गृहद्वारकवाटिका घर्षर स्यात् । तद्विष्कम्भो—न ना । कवाटधारकलोहदण्डादिकमर्गल
स्यात्^३ । ‘द्वारयन्त्र तु तालकम्’ इत्यल्प र्गलपर्यायश्च प्रथक् । ‘तल्लुपुघडिय’ ।
‘वितण्डस्त्वर्गला त्रयी’ इत्ययस्तालकपर्यायोऽपि प्रथक् । ‘वीगोमु’ ॥ १७ ॥

^१ पकारमध्यम B₃ ^२ ‘अथ त्रयी कवाटोऽपि कनाटोऽप्यरर न पुम्’ इति
मुद्रितग्रन्थे ^३ दारुदण्डमय यत्नवाटधारकम् A₁

आरोहणं स्यात् सोपान निश्रेणिस्त्वधिरोहिणी ।
संमार्जनी शोधनी स्यात् संकरोऽवकरस्तया ॥ १८ ॥

(त्रि.) आरोहणमिति—आरोहन्त्यनेनेत्यारोहणम् । ‘रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे
च’ । सह उपानमन्त्यत्रेति सोपानम् । ‘णम प्रहृत्वे शब्दे’ । सोपाननामनी ॥
^१निश्रेयन्ति ऊर्ध्वतलमनयेति निश्रेणि । ‘श्रिब् सेवायाम्’ । अधिरोहत्यनयेति
अधिरोहिणी^२ । दारुनिर्मितसोपाननामनी ॥ समाध्वनयेति^३ समार्जनी । ‘मृजूप शुद्धौ’ ।
‘शोधयत्यनयेति शोधनी । ‘शुभ शौचे’ । अङ्गणादौ ^४रज समूहनिराकरणसाधन^५

नामनी ॥ वृणादिना सह 'कीर्यत इति सकर । ^६अवस्त्रश्च । 'कृ विक्षेपे' । तथा समार्जन्या एकत्र क्षिप्ररजोनामनी ॥ १८ ॥

^१ निश्चयेन श्रयन्ति उत्रतस्थलमनवेति F₂ Pt₂ ^२ अधिरोहणी D₂ ^३ F₂ adds
गृहादिक, समृज्यतेऽनया Pt₂ ^४ शुष्यतेऽनया F₂, Pt₂ ^५ K₂, K₃, K₅ add
कीर्ण° ^६ अपनयन° K₅ ^७ सकीर्यते अवकीर्यते Pt₂ ^८ अवक्षिप्यत धूत्यादिकमिति F₂

(पा.) आरोहण—सोपानम् । सोपाननामनी ॥ निश्चयेण—अधिरोहिणी । अद्वाद्यारोहणार्थं वशादिनिर्मितयन्त्रनामनी । 'निश्चेन' ॥ समार्जनी—स्यात् । गृहाद् ^१रजस्तृणाद्यपनयनाय ^२निर्मितकामञ्जकादिसदोहनामनी । 'पारक' । सकरो—क्षिप्ते । 'समार्जन्यपनीतवृणाराशिनामनी । 'कन्युकुष्प' । 'समार्जनी वर्धनी तन्मलेऽवकर-सकरो' इति वैजयन्तीपाठात् (प्र १६३, श्लो ५२) सकरशब्दोऽवन्त । 'सकारोऽग्नि-चटत्कारे समार्जन्यवमार्जिते' इति विश्वप्रकाशिकापाठात् (प्र १३९, श्लो १७९) सकारो घञन्त । अनुक्तम्—'गोमुख तूपवेशनम्' । गृहाद्युपलेपननामनी । 'यिल्लु-ल्लुकुट'^३ ॥ १८ ॥

^१ रज कण° A₁ ^२ कामलजकादि° A₁ ^३ 'चापुरु' B₃ ^४ °अवमार्जित° A₁
^५ शोधनीति मुद्रितग्रन्थे ^६ 'शङ्करोऽग्निचटत्कारे सम्मार्जन्यववपुञ्जिते' इति मुद्रितग्रन्थे
^७ उपलेपनम् B₁ ^८ 'अलुकुट' B₃

क्षिप्ते मुख निःसरणं संनिवेशो निकर्षणम् ।

समौ संवसथग्रामौ वेदमभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

(वि.) क्षिप्र इति—^१गृहस्य मुखप्रायत्वान् मुखम् । ^२गृहान्नि सरन्त्यनेनेति नि सरणम् । 'सु गती' । गृहादिपुरोदेशनामनी ॥ ^३समन्तात् निविशन्तेऽत्र सन्निवेश । 'विश प्रवेशने' । नियुक्त कर्षणमत्रेति निकर्षणम् । 'कृष विलेखने' । पुरादेवहि-रिहरणभूनामनी^४ ॥ सन्वय् वसन्त्यत्रेति सन्वसथ । 'वस निवासे' । प्रस्यते^५ भुज्यत इति ग्राम । 'प्रसु^६ अदने' । पुरादन्यकृत्पयगृहसमूहनामनी ॥ वसन्त्यत्र गृहिण इति ^७वास्तु । वेदमनो भूर्वशमभु । वेदमस्थानभूनामनी ॥ १९ ॥

^१ D₂ omits 3 lines ^२ नि सार्थतेऽप्रति K₆ ^३ ऽनिविशन्ते W₂
^४ 'भूमि' B₁ ^५ K₆ adds नियते, नियुक्ते B₁, J₂, K₂, K₃, K₅ ^६ 'प्रसु ग्लभु
अदन' F₂, K₂, K₅ ^७ रक्षिण F₂ ^८ वास्तु K₂, F₁, I add 'वस निवास'

(पा.) मुखं नि सरणम् । ^१ गेहादिपुरोभागनामनी ॥ सनिवेशो निकर्षणम् ।
 गृहाद्यपरभागनामनी । 'इट्दुबेनक' । समौ—ग्रामौ । ग्रामनामनी । तत्र परिवसथादि-^२
 शब्दा अपि सन्ति । 'ग्राम पर्युपसंनिभ्यः प्रत्येच्च वसथः पर' इति वैजयन्ती (पृ. १५९,
 श्लो. २) ॥ चेश्मभूः—अस्त्रियाम् । गृहभूमिर्वास्तु स्वात् । चेश्मशब्द उपलक्षणम् । 'ग्रामादि-
 भूमिर्वास्तवस्त्री' इति वैजयन्ती (पृ. १५९, श्लो. १०) ॥ १९ ॥

^१ गृहादि° B_१.

^२ °आदयोऽपि B_१

ग्रामान्तमुपश्लयं स्यात् सीमसीमे स्त्रियामुभे ।

घोष आभीरपल्ली स्यात् पक्कणः शवरालयः ॥ २० ॥

इति पुरवर्गः

(वि.) ग्रामान्तमिति—'ग्रामस्यान्तं' ग्रामान्तम् । उपगतः श्लयः कीलको यत्र
 चिह्नार्थं प्रक्षेपात् उपश्लयम् । 'श्ल' चलनसंवरणयोः' । ग्रामसमीपप्रदेशनामनी ॥
 सीयते बध्यत इति सीमा । 'नान्तः । सीमा आकारान्तस्त्रीलिङ्गश्च । 'पिब् वन्धने' ।
 ग्रामान्तनामनी ॥ घोपन्ति गावोऽत्रेति घोपः । 'घुपिर् अविशब्दने' । आभीराणां
 गोपानां पल्ली^६ ग्रामः आभीरपल्ली । गोपालग्रामनामनी ॥ पक्क्यते कदन्नमत्र पक्कणः ।
 'द्रुपचप् पाके' । शवन्ति भ्रमन्तीति शवराः । 'शव भ्रमणे' । तेषामालयः शवरालयः ।
 शवरालयनामनी ॥ २० ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविवृतौ पुरवर्गः

^१ W_१ omits 3 lines.

^२ F_२ adds समीप.

^३ 'श्ल गती' F_२; K_१ adds

समीपभ्रमणे साधु वा.

^४ प्रथमो नकारान्तः द्वितीयस्तु आकारान्तः F_२.

^५ 'घुप

घुष्टी' F_२.

^६ नृतादिक्रयार्थं जनैः पल्पन्तं गम्यत इति पल्ली J_१, पलन्ति दध्यादिक्रयार्थं
 मन्त्रेति, 'पल गती' Γ_२.

(पा.) ग्रामान्तम्—स्यात् । ग्रामान्तनाम ॥ अनुक्तम्—'प्रान्तरं ग्रामयोर्मध्यम्' ।
 ग्रामद्वयमध्यं प्रान्तरं स्यात् ॥ सीमसीमे—उभे । सीमनामनी । 'द्वयच्चकमसिमुसन्नन्तम्'
 (३. ५. २४) इति विशेषविधिरचापितः । 'सीमभिः सस्यसंपन्नैः' इति । 'मर्यादावधि

राघाट^१ । एतानि त्रीणि च ॥ घोष—स्यात् । वल्लभपद्मीनाम^१ । पक्कण शवरालय ।
किरातालय पक्कण स्यात् ॥ २० ॥

इति ^२श्रीवत्सन्सिंहसूरिसुतमह्निनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते पुरवर्ग

^१घोष स्यात् A₁ ^२नरसिंह° A₁

३. शैलवगे:

महीध्रे शिखरिक्षमाभृदहार्यधरपर्वताः ।

अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

(वि.) महीध्र इति—महीं^१ धारयतीति महीध्र । ‘धृञ् धारणे’ । शिखराण्यस्य सन्तीति शिखरी । क्ष्मा विभर्तीति क्ष्माभृत् । ‘डुभृञ् भरणपोषणयो’ । हर्तुमशक्य अहार्यं । ‘हृञ् हरणे’ । धरति^४ भुवमिति धर । ‘धृञ् धारणे’ । पराणि सधयोऽस्य सन्तीति पर्वत । नराणामुपजीवनीयत्वाद्^६ अद्यन इत्यद्रि । ‘अद् भक्षणे’ । गा भुज प्रायत इति गोत्र । ‘त्रैड् पालने’ । कालेन गीर्यत इति गिरि । ‘गृ निगरणे’ । प्रस्यते कालेनेति ग्रावा । ‘प्रसु^७ अदने’ । न चलतीत्यचल । ‘चल कम्पने’ । शिला अत्र सन्तीति शैल । शिलानामुच्चयो राशि शिलोच्चय । पर्वतनामानि ॥ १ ॥

^१ शैलभूतो Pt₂ धरतीति W₂, Pt₂ ^२ धरणे Pt₂ ^३ धारणे° F₂ W₂
‘भृञ् भरणे’ F₂. ^४ धरामिति K₆ धारयति F₂ W₂ adds धराधरश्च ^५ धरणे
K₆, Pt₂ ^६ उपजीव्यत्वात् K₆ जीव° F₁ K₂ ^७ प्रा रक्षणे K₆ ^८ ‘प्रसु
म्लु अदने’ K₆, W₂.

(पा.) महीध्रे—शिलोच्चया । पर्वतनामानि । ‘कुत्कीलो भृधर^१ कुण्ड कुण्डर^२
सानुमानपि’ । एतानि पञ्च च ॥ १ ॥

^१ कुड् A₁ ^२ कुड्दर A₁

लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत् समौ ।

अस्तस्तु चरमक्ष्माभृदुदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

(वि.) लोकालोक इति—एकस्मिन् भागे लोच्यते, एकस्मिन् भागे न लोच्यत इति ^१लोकालोक । ‘लोकं दर्शने’ । चक्राकारेण बलने सवृणोतीति चक्रगाल । ‘बल सवरणे’ । ^२भुप्रमावेष्टय स्थितस्व^३ गिरेर्नामनी ॥ त्रय कूट, शिखराण्यस्येति त्रिकूट । अत एव त्रिकुण्^४ । त्रिकूटपर्वतनामनी ॥ ^५सूर्यादिरस्वते अत्रेत्यस्त । ‘असु क्षेपणे’ । अस्तमनुपलङ्घि ग्रहनक्षत्राणा करोतीति वा । चरम पश्चिम स चासौ क्षमाभृच्च चरमक्षमाभृत् । चरमगिरिनामनी ॥ सूर्यादयोऽत्र ^६उदयन्त इत्युदय । ‘अय पय गती’ । पूर्वश्चासौ पर्वतश्च पूर्वपर्वत । ^७उदयगिरिनामनी ॥ २ ॥

^१अस्याभ्यन्तर सूर्यकिरणै प्रकाश्यते न बाह्यमिति प्रकाशाप्रकाशतया लोच्यत न लोच्यत इति J₂ K₂ Pt₂ ^२भुवनम् B₁ ^३स्थितगिरे K₂ W. ^४त्रिस्र (त्रय Pt₂) ककुदो यस्य F₂ ^५सूर्यादीनस्यत्यत्र W₂ सूर्यादिर्नस्यत्यत्र K₂ ^६उदयन्ति K₂ उच्यन्ति प्रहा सूर्यादयोऽस्मात् B₁ K₂ Pt₂ ^७पूर्वपर्वतनाम B₁, K₂

(पा.) लोकालोकश्चक्रगाल । लोकालोकपर्वतनाम ॥ त्रिकूट—समौ । त्रिकूट-पर्वतनामनी ॥ अस्त—क्षमाभृत् । ^१अस्तपर्वतनाम । उदय—पर्वत । ^२पूर्वपर्वतनाम । अनुक्तम्—‘मलयश्चन्दनाद्रि स्यात्’ । मलयपर्वतनाम ॥ ‘गन्धशैलस्तु मन्दर’ । मन्दरगिरिनाम । अस्तपर्वतमेव मन्दरपर्वत इति कतिचित् कथयन्ति । ‘म दरोऽपरशैलो-ऽस्त’ इति धनपालनिघण्टु ॥ २ ॥

^१चरम^० B₂ ^२उदय^० A₁

हिमवान् निपधो विन्ध्यो माल्यवान् पारियात्रकः ।

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

(वि.) हिमधानिति—हिममत्यास्तीति हिमवान् । निषेदन्ति ^१सुरा अत्रेति निपध । ‘पट्टल विदारणगत्यवसादनेषु’ । अगस्त्येन विद्वत्पात् विन्ध्य । ‘व्यध ताडने’ । ^२सूर्यपथ विन्ध्यतीति वा । स^३ मत्र धातु । ^४माल्याकारतास्यास्तीति माल्यवान् । परितो यात्रा गमनमत्यास्तीति पारियात्रक । गन्धन ^५मादयतीति गन्धमादन । ‘मन्त्री हर्षलपनयो’ । अत्रियाम् । हेममया कूटा अत्य हेमकूट । अन्ये च हेमकूटादयो गिरयः सन्ति । एतपामुक्तान्येव नामानि प्रदास्तानि ॥ ३ ॥

^१ग धवादय K₂, K₂ W₂ ^२पट्टल F₂, Pt₂ ^३B₁, D₂ (mit
^४माल्याकारत्वान् K₂ W₂ माल्य for माल्यगन् K₂ ^५अत्र for अस्य K₂
^६मदयन्ति J₂ K₂ W₂, Pt₂ add हयति ^७अय पुल्लिङ्गेऽपि F₂ I₂

(पा.) हिमवान्—गन्धमादनम् । 'अस्त्री कुलाचले ना तु मत्तेगे गन्धमादनम्'

इति भागुरिमताग्रपुंसकम् । अन्ये च—तगा । ^१हिमवदादयः पृथक्^२ पर्वताः ॥ ३ ॥

^१ हेमकूटादयः B_३.

^२ पृथक् पृथक् A_१.

पापाणप्रस्तरग्रावोपलाइमानः शिला हृषत् ।

कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं प्रपातस्तु तदो भृगुः ॥ ४ ॥

(वि.) पापाणेति—वस्तूनि पिनाष्टि चूर्णयतीति पापाणः । 'पिष्ट सचूर्णे' ।

प्रस्तृणाति आच्छादयति ^१भुवमिति प्रस्तरः । 'स्तृञ् आच्छादने' । ^२आतपादिभिस्तप्तः सन् ^३जलं गिरतीति ग्रावा । नान्तः । 'गृ निगरणे' । उपलाति भिनन्ति वस्तूनीति उपलः । 'ला 'आदाने' । अश्नुते व्याप्नोति ^४भुवमित्यश्मा । 'अशू व्याप्तौ' । वस्त्रादिकमन्तातीति वा । 'अश भोजने' । शिनोति तनूकरोत्यायुधमिति ^५शिला । 'शिञ् निशातने' । दून वृक्षान् सादयतीति नाशयतीति हृषत् । 'पट्ट विशरणगत्यवसादानेपु' । हृणातीति वा । 'दृ विदारणे' । शिलाहृषदौ स्त्रियौ । पापाणनामानि ॥ कूट्यते दृश्यते 'रविणेति कूटः । 'कूट दाहे' । अयमस्त्री । ^६शिखा अग्रशिलात्रास्तीति शिखरम् । शृङ्गवदौ-न्नत्यगुणयोगात् ^७शृङ्गम् । शृणातीति ^८चा । 'शृ हिसायाम्' । शिखरनामानि ^९॥ अस्मात् प्रपततीति प्रपातः । 'पल्ल गतौ' । तटत्युच्छ्रयं प्राप्नोतीति तटः । 'तट उच्छ्रये' । भृञ्जयते सूर्याग्नितेजसा पच्यत इति भृगुः । 'भ्रञ्ज पाके' । शिखरादधस्तलनामानि ॥ प्रपातस्तुतदो भृगुरिति पाठे ^{१०}अतटः प्रपातः । ^{११}सन्ददेशो भृगुरित्युच्यते ॥ ४ ॥

^१ महीम् K_३, भुवनम् D_२, F_१

^२ आतपाभितत्वात् J_२, K_२, W_२

^३ पतितं

सडिल F_१, I.

^४ दानादानपण्डनेपु F_१, J_२.

^५ भुवनम् K_०.

^६ क्षुरादिङ् F_२.

^७ सूर्यभ्रिणेन F_२

^८ शिखरे Pt_२

^९ गुणात् B_१, F_१, गुणत्वात् J_२

^{१०} I_२, Pt_२

add हिनस्ति.

^{११} शृङ्गनामानि J_२

^{१२} न दिद्यते तटं यस्य जतटः B_१, K_०.

^{१३} सन्ददेश. B_१, K_०

(पा.) पापाण—हृषत् । 'कपाय. कृष्णण्डो महिपगुपभव्योपहृषद.' इत्युष्म-

भेदपाठान्मूर्धन्यः । 'शरच्छरद्दृशश्चिश्चत्वारिंशश्च विशति.' इत्यरुणदत्तलिङ्गानु-
शासनपाठान् तालव्यसम्भ । तदा च दृशाद् हृषदित्युभयथापि^१ पाठः साधुः । शिला-
नामानि ॥ कूटोऽस्त्री—शृङ्गम् । गिरिशिखरनामानि ॥ प्रपातस्तु—भृगुः । 'सचारा-
नर्हशिखराधस्तलनामानि । भाषया 'चरि' ॥ ४ ॥

^१ उभयत्र A_१.

^२ आसारसाराणहंकूटाधोदेशनामानि A_१.

कटकः स्त्री नितम्बोऽद्रेः स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् ।

उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

(वि.) कटक इति—कटकाकाशमाष्टुणोतीति कटकः । ‘कटे वर्षावरणयोः’ ।
 त्वत्स्य नितम्बप्रायत्वात् नितम्बः । अद्रिनितम्बनाम ॥ स्नोति जलमिति ^१स्तुः । ‘ष्णु
 स्रवणे’ । ^२प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् समभूभागत्वात् प्रस्थः । ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’ । सनोति
 सुखं ददाति उपवेशन^३ इति सानुः । अस्त्रियाम् । ‘पणु दाने’ । फलकाकारावस्थित-
 हाशिलानामानि ॥ उनत्ति ^४जलसपर्केणेत्युत्सः । ‘उन्दी छेदने’ । आपः प्रस्रवन्त्यस्मात्
 शोलासध्यादाविति प्रस्रवणम् । ‘न्नु गतौ’ । पर्यतान्ताद् बहिर्निर्गताल्पस्यन्दितनीर-
 गमनी^५ ॥ वारिणः प्रवाहः वारिप्रवाहः । निर्झर्यते ^६कालेन स्वल्पो^७ भवतीति निर्झरः ।
 परञ्च^८ । ‘झृप् चयोहानौ’ । प्रवाहवत्प्रस्रवणनानानि ॥ ५ ॥

^१ Pt₂ adds स्नातीति, ‘ष्णा शौचे’ । ^२ प्रतिष्ठते स्यावरादिरत्रेति K₆ । ^३ अवकाशं F₂ ।
^४ उपवेशेन I. ^५ अम्पसा Pt₂ । ^६ पर्यतान्ताद् बहिर्निर्गतस्य जलस्य नाम B₁, K₆ ।
^७ काले K₂ । ^८ स्वल्पीभवति K₆ । ^९ निर्झर झरा इति वा पाठः K₃, K₆ ।

(पा.) कटको—अद्रे । अद्रिनितम्बप्रदेशनाम । स्तु—अस्त्रियाम् । सुर्वप्र-
 सानुरस्त्रियाम् इति पाठान्तरम् । ^१तदधोगतविशालफलकशिलानामानि^२ ।

‘अमेखल सचरतां घनानां छायामधःसानुगतां निषेच्य ।

उद्वेजिता वृष्टिमिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥’

इति कालिदासः (फु. स. १. ५) । स्तुशब्दः प्रस्थवप्रशब्दसाहचर्यात् पुंलिङ्गः । वप्रशब्दः
 सानुशब्दसाहचर्यात् पुंनपुंसकः । ‘स्तुः पुमानस्त्रियां वप्रः’ इति जयकोशः । उत्स-
 प्रस्रवणम् । प्रस्यन्दननामनी । ^३‘निल्लुगरुट’ । वारिप्रवाहो—झरः । ‘झारी झरी
 झलञ्चापि’ । एतानि च । झरीत्युपचयविवक्षायां स्त्रीलिङ्गः । ‘झरीदत्तपरीरम्भदरी-
 सुमसरीसृपम्’ इति । ^४निपत्य प्रवहदुद्गमनामानि ॥ अनुक्तम्—‘नदी चैद्योजनातिगा’ ।
 योजनमतिक्रान्ता झरी नदीत्युच्यते ॥ ५ ॥

^१ B₃ omits ‘गत’ । ^२ तलनामानि B₃ । ^३ ‘ऊट’ B₃ । ^४ B₃ omits
 निपत्य and adds गिरि° ।

दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातधिले गुहा ।

गहरं गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥

(दन्तकास्तु बहिस्तिर्थकूप्रदेशान्निर्गता गिरेः)

(वि.) दरीति—दीर्यते दरी । 'वृ विदारणे' । क कुत्सित दृणातीति ^१कन्दर । केन जलेन दीर्यत इति वा । ^२भित्तिवद्भासमानपर्वतपार्श्वनामनी ॥ देवै खन्यत इति देवत्वात् । 'रनु अवदारणे' । विल्यत इति विलम् । 'विल भेदने' । देवत्वात् च तद्विल च देवत्वात् विलम् । तस्मिन् गुहागह्वरशब्दौ वर्तते । ^३गूह्यन्धकारमिति गुहा । 'गूहू सवरणे' । सिंहादिभिर्गाह्यत इति गह्वरम्^४ । 'गाहू विलोडने' । ^५पर्वतान्त राकृत्रिमविधरनामनी ॥ गण्डा इव शैला गण्डशैला । गण्डा ^६स्थूला शैला वा । भूकम्पादिना गिरिच्युतस्थूलोपलनाम ॥ ६ ॥

^१कन्दरा वा B₁, K₅ ^२कन्दर° B₁, K₅ ^३गूह्यत F₂ ^४गतिं ह्वरतीति 'हृवृ कीटित्वे' Pt₂ ^५दरीग्रहनामनी B₁, I, K₅ देवत्वात्पितृशब्दौ गुहापर्यायाविति कचित् I, K₅ ^६गुरव F₁, K₆, गिरे च्युता स्थूलोपला गण्डाकाराश्च त शैलाकाराश्च गण्डशैला F₂

(पा.) दरी—वा स्त्री । गिरिनारट्टनामनी । भाषया ^१'पर्वतमुयोक्कशिषु' । दव—गह्वरम् । ^२गुहानामानि ॥ पडपि पर्याया^३ इति चेत्चित् । 'दरी' गुहा कन्दरोऽङ्गी' इति वैजयन्ती (प्र ४१, श्लो ६) । गण्डशैला—गिरे । गिरे च्युता प्रथूलोपला^५ गण्डशैला । स्थु । अनुक्तम्—'दन्तास्तूत्रतपापाणा' । उच्चोपलनाम^६ । भाषया 'दक्कनिलिपुराल्लु' ॥ ६ ॥

^१'ल्ये' B₂ ^२गुरनिघातनामानि A₂ ^३एकार्थक A₂ ^४दरीग्रह° B₂ ^५प्रथूलोपला B₂ ^६ला दन्ता स्थु A₁

खनिः ख्रियामाकरः स्यात् पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।

उपल्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधिल्यका ॥ ७ ॥

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गेरिक तु विशेषतः ।

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

इति शैलवर्गः

(वि.) खनिरिति—खन्यते ^१रत्नादिकमत्रेति खनि । 'रनु अवदारणे' । ख्रियाम् ॥ आसीर्यन्ते ^२धातवोऽत्रेत्याकर । 'कृ विश्लेष' । लोहादिधातुखननस्थाननामनी ॥ ^३पादा इव तिष्ठन्तीति पादा । प्रत्यन्ते समीपे पर्वता प्रत्यन्तपर्वता । समीपस्थानुद्रपर्वत-

नामनी ॥ उप समीपे भूरुपत्यका । अद्रेरासन्नभूमिनाम ॥ अद्रेरधिभू ऊर्ध्वभूमिधत्यका ।
अद्रेर्ध्वभूमिनाम ॥ धत्ते मिथो ज्यावर्तक धर्ममिति धातु । 'डुधान् धारणपोषणयो ' ।
मन शिलादिनाम ॥ गिरौ^४ भव गैरिकम् ।^५ धातुविशेषनाम ॥

१ सुवर्णरौप्यताम्राश्महरितालमन शिला ।

२ गैरिकाञ्जनकास्यादिलोहसीसा. सहिङ्गुल्या ।

३ गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसभवा ॥^६

पक्षिणोऽत्र स्थित्वा निकृजन्तीति निकृज्^७ । कुञ्जश्च । 'कूज अव्यक्ते शब्दे' । उभौ
शब्दौ वा ह्येवे । गृह्यद्भासमानलतापिहितप्रदेशनामनी ॥ ७-८ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविवृतौ शैलवर्ग

१ सुवर्णादिकम् K_१, W_२ २ लोहादय F_२, Pt_२ ३ अद्र पादा इव अघस्ताद्वारणाच्च
पद्यन्त इति पादा, 'पद्ल गतौ' F_२ ४ गिरे K_१, W_२ गिरौ भवतीति B_१.
५ विशेषधातुर्गैरिकमित्युच्यते F_२ ६ °कासीस° F_२ ७ निम्नप्रदेशे निकृज्श्च F_२, कावजनि
कुञ्ज, 'जनी प्रादुभावे' Pt_२, कुञ्जन्ति K_१

(पा.) खनि —आकर' स्यात् । रत्नाद्युत्पत्तिस्थाननामनी^१ । भाषया 'गनि' ।
खानिश्चोऽप्यस्ति । 'आकरश्च खनि' खानि' इति व्यालि । अनुक्तम्—'रुमा'
तु लवणाकर' । लवणखनी रुमा स्यात् । पादा प्रत्यन्तपर्वता । 'अध स्थितरुल्प-
पर्वता पादा स्यु । उपत्यका—भूमि । गिरेरासन्ना भूमिरुपत्यका स्यात् । ऊर्ध्वमधित्यका ।
ऊर्ध्वभूमिरधित्यका स्यात् । धातु—अद्रे । 'हरिताल मन शिलादिशिलात्रिकारा^५
सर्वेऽपि सानान्यतो धातव एव^६ । गैरिक—विशेषत । गैरिक विशेषतो आतुरित्युच्यते ।
'गैरिक' स्वर्णरेतोऽस्थिपु विशेषत' इति वैजयन्ती (प्र. ४१, श्लो ११) । निकृज्—
पिहितोदरे । लतादिभि पिहितोदरस्य^६ प्रदेशस्य नामनी । 'पादरिच्छु' ॥ ७-८ ॥

इति श्रीवत्सन्सहसूरिसुतमल्लिनाथसुधीविरचितेऽमरपदपारिजाते शैलवर्ग

१ खनि स्यात् A_१

२ B_२ adds इति वैजयन्ती

३ प्रान्त° B_२

४ B_२

adds अद्रे खनिध

५ °अद्रम° B_२

६ इत्युच्यन्त B_२

७ 'गैरिक' पीतधातु

स्यात्' इति मुद्रितग्रन्थे

८ A_१ adds पवत°

९ °नरसिंह° A_१

४. वनौपधिवर्गः

^१अटव्यरण्य विपिन गहन कानन वनम् ।

महारण्यभरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

(वि.) अटवीति—अटन्त्यस्या ^२वनेचरा^३ इत्यटवी । ‘अट गतौ’ । इयति भ्राम्यति दुर्गमार्गत्वाद्ग्रेत्यरण्यम् । ‘ऋ गतौ’ । वेपन्तेऽत्र भयादिति विपिनम् । ‘दु-वेपु कम्पने’ । गाह्यतेऽवगाह्यतेऽत्रेति गहनम् । ‘गाहू विलोडने’^४ । अरण्यनामानि ॥ कन्यते गम्यते वानरादिभिरिति काननम् । ‘वनी दीप्तिकान्तिगतिपु’ । क जलमनन प्राणनमस्येति वा । ‘अन प्राणने’ । फलत्वाद् वन्यते सेव्यत इति वनम् । ‘वन पण सभक्तौ’ । बहुवृक्षलतादिप्रदेशमात्रनामनी ॥ एतानि षड् अरण्यस्यैव नामानीति केचित्^५ । महदरण्य^६ महारण्यम् । अरण्यानी च । गृहे आरामा गृहारामा । कुटाद् गृहान्निष्कान्तो निष्कुट । गृहननामनी ॥ १ ॥

^१ F₂, J₂ add इत परमटवीवर्ग आरभ्यते

^२ Pt₂ adds मृगधाय

^३ मृगादय

F₂, अटन्तीत्यटा पश्चादय, वय पक्षिण अत्रेति F₂

^४ ‘अट पट गतौ’ K₆, Pt₂

^५ विगाहने D₂

^६ W₂ omits re t of this Varga

^७ K₆ adds अत्रास्तीति

(पा.) चूलीस्थलीमिलद्वालकलानिधिकलाङ्कुरै ।

विकासयञ्जिव पायात् कविताकुमुदाटवीम् ॥

अटवी—वनम् । ^१अटवीनामानि । ‘^२पाटिका मलयं कक्ष्यम्’ । एतानि च ॥

महारण्यभरण्यानी । महारण्यनामनी ॥ अनुत्तम्—‘शुष्काटवी’ तु कक्ष स्यात्’ ।

शुष्कपाशाटवीनाम^३ ॥ ‘प्रस्तरस्तु तृणाटवी^४’ । तृणारण्यनामनी ॥ गृहारामस्तु निष्कुट ।

^५गृहानननामनी ॥ १ ॥

^१ अटवि° A₁

^२ पाटिका A₁

^३ °अटविस्तु A₁

^४ °पाशाटवि° A₁

^५ तृणाटवि A₁

^६ गृह° A₁

आरामः स्यादुपवन कृत्रिमं वनमेव यत् ।

अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

(वि.) आराम इति—आ समन्ताद् रमन्तेऽत्रेत्याराम । ‘रमु क्रीडायाम्’ ।

^१पुरग्य उप समीपे वनम् उपवनम् । पुरस्य बाह्योद्याननामनी ॥ वृक्षा वटन्ते वेष्टन्तेऽत्रेति

वृक्षवाटिका^३ । 'वट^४वेष्टने परिभाषणे च' । पुष्पवाटिकेति चा पाठः । धनिनां वैश्यानां च^५ गृहोपवननाम ॥ २ ॥

^१ आरमन्ति Pt_२. ^२ वनस्य B_१, J_२, K_६. ^३ वटतीति वाटिका, वृक्षाणां वाटिका
F_२, Pt_२. ^४ परिवेष्टने K_६. ^५ गृहवन^० J_२, K_६.

(पा.) आरामः—वनमेव यत् । यत् कृत्रिमं वनं तदेवोपवनमारामश्च स्यात् । स्यादपवनम् इति पाठान्तरम् । 'कृत्रिमं वनमारामोऽपवनोपवने अपि' इति वैजयन्ती (प्र. ४५, श्लो. २) । वनमित्यपि भवति । 'नन्दनं वनमारामः' इति धनंजयः । अमात्य—वृक्षवाटिका । ^१अमात्यगणिकाग्रहणं 'वैभवोपलक्षणार्थम् । 'किराटगृहवृक्षवाटिकासु' इति वासवदत्ता । ^३पुष्पवाटिकेति पाठान्तरम् । '^४पुष्पवाटी त्वमात्यादेः' इति वैजयन्ती (प्र. ४५, श्लो. ४) । पुर्णवाटिकेत्यत्र सस्य पाक्षिको रेफादेशः ॥ २ ॥

^१ अमात्याना गणिकाना च A_१. ^२ धनिनो^० B_३. ^३ पुर्णवाटिका A_१, B_३.
^४ पुर्णवाटी A_१, B_३, मुद्रितपुस्तकं पुष्पवाटीत्येव.

पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ।
स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

(वि.) पुमानिति—आक्रीडन्ते जना अत्रेत्याक्रीडः^१ । 'क्रीड^२विहारे' । उद्यान्ति^३ उद्योगं^४ कुर्वन्तेऽत्रेति^५ उद्यानम् । 'या प्रापणे' । सर्वसाधारणराजवननामनी ॥ प्रमदानां वनं प्रमदवनम् । प्रमदावनमिति चा । ^६राजस्त्रीविनोदवननाम ॥ ३ ॥

^१ आक्रीड्यते राजादिभिः K_६. ^२ विहरणे K_६. ^३ उद्यतन्ते, 'यती प्रयजे'
F_२, K_६. ^४ कुर्वन्ति J_१. ^५ उद्यानवननाम K_६. ^६ राजस्त्रीणां विनोदार्थम् I, J_२.

(पा.) पुमानाक्रीडः—वनम् । राजसाधारणोपवननामनी^१ । स्यादेतदेव—पुरोचितम् । अन्तःपुरोचितमेतदेव वनं प्रमदवनं स्यात् । ह्रस्वतृतीयः । 'प्रमदावनोप-कण्ठनलिनीपु लताभवनेषु भूभुजः' इति दीर्घतृतीयश्च भवति । '^२चारुमणि निष्णातः प्रविष्टः प्रमदावनम्' इति ॥ ३ ॥

^१ B_३ omits उप. ^२ विचार^० A_१.

वीथ्यालिंरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ।
वन्या वनसमूहे स्यादङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥

(नि.) वीथी—वियन्ति गच्छन्त्यनयेति वीथी । ‘वी गतिप्राप्तिप्रजन-
कान्त्यसनखादनेषु’ । विथ्यतेऽप्रेति वा । ‘विथ् याचने’ । अलति भूपयति वनादि-
कमिति आलि । ‘अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु’ । आप्रलते सृष्टोतीति आवलि ।
‘वल सवरणे सचरणे च’ । पञ्च्यते वृक्षगणेनेति पङ्क्ति । ‘पचि व्यक्तीकरणे’ ।
श्रीयते^२ स्वशोभयेति श्रेणि । ‘श्रिब् सेवयाम्’ । वृक्षादिवीथिनामानि ॥ अक्षररेखा-
वह्निस्यन्त इति लेखा । ‘लिख अक्षरविन्यासे’ । राजन्त इति राजय । ‘राजृ दीप्तौ’ ।
अतिमनिकृष्टवीथिनामनी ॥ वनाना समूहो वन्या । वनसमूहनाम ॥ अङ्क्यते बीज भिच्चा
न्दयत^३ इत्यङ्कुर । ‘अकि लक्षणे’ । उद्भिद्यते^४ बीजमनेनेति उद्भित् । ‘भिदिर्
विदारणे’ । प्रत्यप्रभरोहनाम ॥ ४ ॥

^१ भूषणशक्ति° K_१

^२ श्रयत शोभामिति B_१, K_१

^३ ल्शयते F_२ Pt_२

^४ उद्भिन्ति भुव बीज च F_२ Pt_२

(पा.) वीथी—श्रेणि । पङ्क्तिनामानि । ‘घोरणि पद्दति पालि’ । एतानि
च । ^१सान्तरालवृक्षादीना पङ्क्तेर्नामानि ॥ लेखास्तु राजय । ^२निरन्तरालवृष्टणादीना
श्रेणिनामनी ॥ वन्या—स्यात् । वनसमूहनाम ॥ अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि । नवोद्भिद्यङ्कुर
स्यात् । ‘अङ्किल प्ररोहोऽप्यप्रेति’ ‘सुभृतिटीकावचनात् प्राकृतरूपस्यापि ग्रहणम् ।
‘अङ्कुरोऽङ्कुरमस्त्रियाम्’ इति वैजयन्तीपाठानु^३ (पृ ४५, श्लो १०) ‘अङ्कुरोऽपि
स्यात् । ‘मोलक’ ॥ ४ ॥

^१ विरल° B_१

^२ निरन्तरतत्पङ्क्तिनामनी B_१

^३ अभिनव° B_१

^४ टीकाकार°

A_१ ^५ वचनात् B_१

^६ ‘स्वादङ्कुरोऽङ्कुरमस्त्रियौ इति मुद्रितग्रन्थे

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ।

अनोरुहः कुटः शालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः ॥ ५ ॥

(वि.) वृक्ष इति—वृक्ष्यते छिद्यते कुठारादिनेति वृक्ष । ‘ओब्रश्चू छेदने’ ।
‘वृक्षत इति वा । ‘वृक्ष वरणे’ । वृष्टोतीति वा वृक्ष । ‘वृञ् वरणे’ । महा रोहतीति
महीरुह । ‘रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ । शाखा अस्य सन्तीति शाखी । विटपा अस्य
सन्तीति विटपी । पादैर्मुलैरुदक पिबतीति पादप । ‘पा पाने’ । तरन्त्यातपमनेनेति तरु ।
‘तृ वृवनतरणयो’ । अनस शकृतस्य अक गतिं हन्तीति अनोरुह । ‘हन हिंसागत्यो’ ।
कुटति शाखादिना वकीभवतीति कुट । ‘कुट कौटिल्ये’ । शाल्यते पुष्पफलादिनेति शाल ।

वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलवान् फलिनः फली ।
 प्रफुल्लोत्फुल्लसफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥
 फुल्लश्चैते विकसिते स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ।

(वि) वन्ध्य इति—स्वगतवैगुण्येन ^१फलानि ^२वध्नातीति वन्ध्य । ‘वन्ध-
^३वन्धने’ । न ^४सन्ति फलान्यस्य अफल । अवक शून्यमीष्टे पालयतीत्यवकेशी । ‘ईश
 ऐश्वर्य’ । निष्फलवृक्षनामानि ॥ फलानि सन्तीति फलवान् । फलिनश्च । फली च ।
 फलाह्वयवृक्षादिनामानि ॥ प्रफुल्लति उत्फुल्लति सफुल्लतीति प्रफुल्ल उत्फुल्ल सफुल्लश्च ।
 ‘फुल्ल विकसने’ । प्रफलतीति वा प्रफुल्ल । ‘त्रिफला विशरणे’ । विगत आकोच
 सकोचो यस्य स व्यसोच । ‘कुच ससोचने’ । व्याकोश इति पाठे व्यावृत्त कोश-
 सकोचोऽस्मादिति व्याकोश । विगत कचो मुकुलावस्था^५ अस्य विकच । ‘कचि
 दीप्तिग्रन्धनयो’ । स्फुटति विकसतीति स्फुट । ‘स्फुट विकसने’ । विकसितवृक्षादि-
 नामानि ॥ अवन्ध्यादय फुल्लान्ता शब्दारित्रयु लिङ्गेषु वर्तते ॥ ७ ॥

^१ फलनिष्पत्ति K₆ ^२ प्रतिवध्नाति F₁ J₂ K₂ K₃ ^३ ‘वधि सवमने’ K₆
 F₁, I add वनयोरभेद ^४ न विद्यते F₂ K₅ ^५ वन्धन F₂ ^६ कच वन्धने’
 Pt ^७ F₂ Pt₂ add फुल्लतीति फुल्ल ‘फुल्ल विकसने’

(पा.) वन्ध्यो—अवकेशी च । वन्ध्यतरुनामानि ॥ फलवान्—फली । फलित-
 तरुनामानि ॥ प्रफुल्लो—विकसिते । ^१पुष्पितपादपादिनामानि ॥ ‘दलितोन्मिपितोन्निद्रा
 प्रफुल्लश्च विजृम्भित’ । एतानि च ॥ स्यु—त्रिषु । एत त्रिलिङ्गा ॥ ७ ॥

^१ विरसित B ^२ उत्फुल्लोन्मिपितोन्निद्रा द्रुदो मालितसिता’ इति मुद्रित-
 वैचयन्याम

स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुर्ह्रस्वशाग्राशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥
 अप्रकाण्डे स्तम्भगुल्मौ चल्ली तु धततिलता ।
 लता प्रतानिनी वीरुद् गुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

(नि.) स्थाणुरिति—वायुना ^१विहृतोऽपि तिष्ठतीति ‘स्थाणु । ‘ष्टा गतिनिवृत्तौ’ ।
 चलनाभावाद् ध्रुवतीति ध्रुव । ‘ध्रुव’ गतिधैर्ययो’ । शङ्कुतेऽन्नात्^२ तस्करादिप्रमिति
 शङ्कुः । ‘शक्ति शङ्गायाम्’ । सर्वशाखाव्यपेतवृक्षमूलनामानि ॥ द्वया शाखा त्रिफा-

यस्य स क्षुप इत्युच्यते । ^५दवाग्निना दह्यमान क्षौतीति क्षुप । 'दुक्षु शब्दे' । अल्प-
शाखावृक्षनाम ॥ न प्रकाण्डोऽस्य अप्रकाण्ड । स्कन्धेन विनापि तिष्ठतीति स्तम्ब ।
'घा गतिनिवृत्तौ' । गुडति चोरादिभीतान^६ गुल्म । 'गुड रक्षायाम्' । स्कन्धरहित-
वृक्षनामनी ॥ बलते वेष्टते यष्ट्यादिकमिति बली । 'बल सवरणे' । प्रकृष्टा
वतिर्विस्तारोऽत्र^८ प्रतति । 'तनु विस्तारे' । प्रतनोतीति वा । पकारस्य वकारप्राप्ति ।
छाति वेष्टनाय यष्ट्यादिकमिति लता । 'ला आदाने' । लतानामानि ॥ प्रतानोऽत्यस्या
प्रतानिनी लता वीरत् । ^९विरोहतीति वीरत् । 'रूह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' ।
विरुणद्धीति वा । 'रुधिर् आवरणे' । ^{१०}गुल्मो लतासमूहोऽस्या अस्तीति गुल्मिनी ।
उलत्यावृणोतीत्युल्प । 'उल आवरणे' । उभ्यते गुल्मादिना मिश्रीभवतीति वा उल्प ।
'उभ पूरणे' । ^{११}मिथोऽत्यन्तसम्प्लेपलतासमूहनामानि ॥ ८-९ ॥

^१ निहा B₁ K₅

^२ स्याणुशब्दो विकल्पेन पुलिङ्ग K₅, नपुसकलिङ्ग B₁

^३ 'ध्रु सथैयै' F₂ K₃ K₅ K₆ ^४ F₂ Pt₂ add पुरुषधिया ^५ दवाग्निना F₂, Pt₂

^६ 'भीते K₆ ^७ सवेष्टन K₃ ^८ अस्या F₂, J₂ ^९ विविध रोहति F₂, Pt₂

^{१०} B₁ omits 10 lines ^{११} अत्यन्तसंश्लिष्ट^० D₂, F₁

(पा.) स्थाणुरस्त्री—शङ्कु । भग्नसर्वशाखवृक्षनामानि^१ । '^२मोटचट्टु' ।

ह्रस्व—क्षुप । 'वामनशाखाजटस्तरु क्षुप म्यात् । इव पर प्रसिद्धेनाप्रसिद्ध विबोधनीय
मिति न्यायमनुमृत्य प्राय आन्ध्रभाषया नामानि व्याहराम । 'कुरुचकोम्मलु उडलु-
गलचेट्टु क्षुपमु' । छुप इत्यप्यस्ति । 'छुप क्षुप स्पर्शनयो' इति विश्वप्रकाशिका
(पृ १०३, श्लो ३) । अप्रकाण्डे—गुल्मौ । ^४प्रकाण्डविरहितवृक्षादेर्नामनी । 'गोरिट्टिमोद-
यनवि' । बली—लता । लतानामानि ॥ लता—इत्यपि । ^५परस्परसंश्लिष्टद्राक्षादेर्नामानि ।
लताप्रहणात् ^६परस्परसंश्लिष्टकेतव्यादेर्नामानि न भवन्ति ॥ ८-९ ॥

^१ 'दुम^० B₃

^२ 'मोरडु' B₃

^३ वामनाना शाखाना A₁

^४ A₁ adds

'नखरञ्जक'

^५ A₁ adds 'अत्यन्त'

^६ तादृश^० B₃

नगादारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रायश्च सः ।

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः ॥१०॥

(वि.) नगादारोह इति—^१उत् श्रयणमुच्छ्राय । उच्छ्रायश्च । 'श्रिन् सेवायाम्' ।

उत्सेधयतीति उत्सेध । 'पिप गत्याम्' । वृक्षानुत्तलनानामानि ॥ प्रकाम्यते फलरक्षणा ^२
दिमिरिति प्रकाण्ड । 'कमु कान्तौ' । स्कन्धतेऽधिरुह्यत^३ इति स्कन्ध । 'रन्दिद्
गतिशोपणयो' । मूलादारभ्य शाखान्तस्य तरोर्मध्यदेशनामनी ॥ १० ॥

¹ नगस्य वृक्षस्य, आरुह्यत इत्यारोहः F₂; उत् श्रयतीति K₆.
F₂, K₆. ³ कथञ्चिदारुह्यते K₅, K₆.

² °रक्षणार्थिभिः

(पा.) नगाचारोहः—उच्छ्रयश्च सः। वृक्षादीनामूर्ध्वमाननामानि । अस्त्री
प्रकाण्ड—तरो¹ । मूलप्रभृति शाखावधेर्वृक्षभागनामनी । तत्र मूलभागः प्रकाण्डः ।
शाखाभागः स्कन्धः । 'स्कन्धादधः प्रकाण्ड. स्यात् प्रघाणः स्कन्ध उच्यते' इति हल्लयुधः
(अ. मा. २. २७) ॥ १० ॥

¹ °अवधेः for अवधिः A₁.

समे शाखालते स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे ।

शाखाशिफावरोहः स्यान्मूलाच्चाग्रं गता लता ॥ ११ ॥

(वि.) समे इति—शाखति दिशो व्याप्नोतीति शाखा। 'शाख् व्याप्तौ' । ¹लतति
दिशो व्याप्नोतीति लता । 'लति व्याप्तौ' । वृक्षशाखानामनी ॥ स्कन्धस्य शाखा
स्कन्धशाखा । स्कन्धान् निर्गता शाखेति वा । शालते शाला । 'शाड् ऋघायाम्' ।
स्कन्धशाखानामनी ॥ शिनोति तनूकरोति वृक्षमूलमिति शिफा । 'शिब् निशातने' ।
जटति ²सघोभवतीति जटा । 'जट सघाते' । वृक्षमूलनामनी ॥ अवरोहति लम्बत
इत्यारोह । 'रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' । वृक्षशाखाप्रलम्बिजटाया³ वृक्षमूलादूर्ध्व-⁴
सगतायाश्च शाखाया नाम ॥ ११ ॥

¹ लति वेष्टनार्थं यष्टयादिन्मिति F₂, Pt₂. ² समूहीभवति J₂, Pt₂. ³ अवलम्बि°
I, J₂, K₃, K₅. ⁴ मूलादग्रं गता शाला लता Pt₂.

(पा.) समे—लते। शाखामात्रनामनी ॥ स्कन्ध—शाले। प्रधानशाखानामनी ।
'पेनुगोत्र' ॥ शिफाजटे। पतन्त्या. शाखाया नामनी । 'पडुगोन्म¹' । शाखा—स्यात्।
²शाखातोऽधःप्रसृताया जटाया नाम ॥ मूलात्—लता। मूलादारभ्याग्रं गता चत्स्यप्य-
वरोह. स्यात् ॥ ११ ॥

¹ 'पडुगोन्म' B₂

² शाखायाः पतोऽवरोहः स्यात् A₁

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः ।

सारो मज्जा नरि त्वक् स्त्री बल्कं बल्कलमस्त्रियाम् ॥१२॥

‘शाल ऋचायाम्’ । ‘शाल इति पाठे सीयते भिद्यते^५ सालः^६ । ‘पोऽन्तकर्मणि’ । पलाशानि पर्णानि सन्त्यस्येति पलाशी । ‘दीर्यत इति द्रुः । ^७द्रुमश्च । ‘दृ विदारणे’ । न गच्छतीत्यगमः । ‘गम्ल गतौ’ । वृक्षसामान्यनामानि ॥ ५ ॥

^१ वृक्षतीति F₂.

^२ शाखतीति वा, ‘शाखृ व्याप्ती’ F₂.

^३ गगर्न J₂, Pt₂.

^४ सत्यते गम्यते जनैरिति, ‘पल गतौ’ F₂, Pt₂.

^५ छिद्यते D₂, J₂, K₅.

^६ अयमपि पाठः B₃, F₃, I.

^७ द्रुयते द्रुः, ‘द्रु गतौ’ Pt₂.

^८ द्रुः वृक्षावयवोऽस्य Pt₂.

(पा.) वृक्षो—अगमाः । तरुनामानि । ‘कुजो रूक्षोऽगच्छश्च^१’ । एतान्यपि, च ॥ ५ ॥

^१ अगच्छश्च A₁, नगच्छश्च B₃

वानस्पत्यः फलैः पुष्पात् तैरपुष्पाद् वनस्पतिः ।

ओषध्यः फलपाकान्ताः स्युरवन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

(वि.) वानस्पत्य इति—वनस्य पतिः वनस्पतिः । पुष्पैर्विना ^१फलवद्वृक्षनाम ॥ वनस्पतौ भवः वानस्पत्यः । पुष्पवत्फलजनकवृक्षनाम ॥ वनस्पतिरुदुम्बरादिः । वानस्पत्यः चूतादिः ॥ ओषं दाहं ^२धयन्तात्योषध्यः । ‘घेट् पाने’ । ओषो दाहो धीयतेऽत्रेति वा । ‘डुधाच् धारणपोषणयोः’ । फलपाक एवान्तो यासां ताः फलपाकान्ताः । फलमुत्पाद्य पाकानन्तरं ^३विनश्चरप्ररोहनाम^४ ॥ व्रीह्यादिरोषधिः । न वन्ध्योऽवन्ध्यः । फलानि गृह्णातीति^५ फलेग्रहिः । ‘ग्रह उपादाने’ । अनिष्फलवृक्षादिनाम ॥ ६ ॥

^१ फलजनकं F₂, J₂.

^२ D₂, K₆ add पिरति नाशयति.

^३ विनाशं K₅-

^४ F₂, J₂, K₂, K₃ add °मात्रं.

^५ F₂ adds धारयति.

(पा.) वानस्पत्यः—पुष्पान् । ^१पुष्पफलितमाकृन्दादिवानस्पत्यः स्यात् । तैः—वनस्पतिः । अपुष्पफलितपनसादिवनस्पतिः स्यात् । वृक्षमात्रमपि वनस्पतिर्भवति । ^२‘सालो वनस्पतिरगो विटपी कुटश्च^२’ इति हलायुधः (अ. मा. २. २२) । ओषध्यः— पाकान्ताः । फलपाकनाशिन्यः कदल्यादय ओषध्यः स्युः । अत्र बहुवचनमतन्त्रम् । ^३‘ओषधि. फलपाकान्ता’ इति वैजयन्ती (पृ. ४५, श्लो. ६) । स्यात्—फलेग्रहिः । अवन्ध्यतरुनामनी ॥ स्युरवन्ध्यादयस्त्रिपु (श्लो. ८) इत्यनेन त्रिलिङ्गाः । अवन्ध्यो वृक्षः । अवन्ध्या लता ॥ ६ ॥

^१ पुषि १° A₁.

^२ सालो इति कुट इति च मुद्रितग्रन्थ.

वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलवान् फलिनः फली ।
प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥
फुल्लश्चैते विकसिते स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ।

(वि) वन्ध्य इति—स्वगतवैगुण्येन ^१फलानि ^२वध्नातीति वन्ध्य । ‘वन्ध्य
^३वन्धने’ । न ^४सन्ति फलान्यस्य अफल । अवक शून्यमीष्टे पालयतीत्यवकेशी । ‘ईश
ऐश्वर्य’ । निष्फलवृक्षनामानि ॥ फलानि सन्तीति फलवान् । फलिनश्च । फली च ।
फलाढ्यवृक्षादिनामानि ॥ प्रफुल्लति उफुल्लति सफुल्लतीति प्रफुल्ल उफुल्ल सफुल्लश्च ।
‘फुल्ल विकसने’ । प्रफलतीति वा प्रफुल्ल । ‘विफला विशरणे’ । विगत आकोच
सकोचो यस्य स व्याकोच । ‘कुच सकोचने’ । व्याकोश इति पाठे व्यावृत्त कोशः
सकोचोऽस्मादिति व्याकोश । विगत कचो मुकुलावस्था अस्य विकच । ‘कचि
दीप्तिवन्धनयो’ । स्फुटति विकसतीति स्फुट । ‘स्फुट विकसने’ । विकसितवृक्षादि-
नामानि ॥ अवन्ध्यादय फुल्लान्ता शब्दास्त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥ ७ ॥

^१ फलनिष्पत्ति K₆ ^२ प्रतिवध्नाति F₁ J₂ K₂ K₃ ^३ ‘वधि सयमने’ K₆
F₁, I add वयोरभेद ^४ न विद्यते F₂, K₅ ^५ वन्धन F₂ ^६ ‘कच वन्धने’
Pt. ^७ F₂ Pt₂ add फुल्लतीति फुल्ल ‘फुल्ल विकसने’

(पा.) वन्ध्यो—अवकेशी च । वन्ध्यतरुनामानि ॥ फलवान्—फली । फलित-
तरुनामानि ॥ प्रफुल्लो—विकसिते । ^१पुष्पितपादपादिनामानि ॥ ‘दलितोन्मिपितोन्निद्राः
प्रफुल्लश्च विजृम्भत’ । एतानि च ॥ स्यु—त्रिषु । एत त्रिलिङ्गा ॥ ७ ॥

^१ निरसित° B ^२ ‘उफुल्लोन्मिपितोन्निद्रा उदुदो मौलितस्मिता’ इति मुद्रित-
वैजयन्त्याम

स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुर्ह्रस्वशाखाशिफः ध्रुपः ॥ ८ ॥
अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ बह्वी तु व्रततिर्लता ।
लता प्रतानिनी वीरुद् गुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

(वि.) स्थाणुरिति—यायुना ^१विहृतोऽपि तिष्ठतीति ‘स्थाणु । ‘था गतिनिवृत्ती’ ।
चलनाभावाद् ध्रुवतीति ध्रुव । ‘ध्रुव’ गतिर्धैर्ययो’ । शङ्कुतेऽन्मान् तस्करादिकमिति
शङ्कुः । ‘शक्ति शङ्कयाम्’ । सर्वशाखाव्यपेतवृक्षमूलनामानि ॥ ह्रस्वा शाखा शिफाः

(वि.) शिरोऽग्रमिति—श्रीयत स्वाङ्ग शिर । ‘धिञ् सेवायाम्’ । अगतीत्यग्रम् । ‘अग कुटिलाया गतौ’ । शिखा अग्रशाखा अस्यास्तीति शिखरम् । वृक्षशिरोनामानि ॥ मूल्यतेऽनेनेति ^१मूलम् । ‘मूल प्रतिष्ठायाम्’ । वध्यन्ते स्थिरीक्रियन्त उद्भिदादयोऽनेनेति बुध्र । ‘वन्ध वन्धने’ । अङ्घ्रेर्नाम पादपर्यायो यस्य अङ्घ्रिनामक । वृक्षादेरङ्घ्रि सन्निकभागनामानि ॥ कालान्तरेऽपि सरतीति सार । ‘सृ गतौ’ । मज्जति दारुणोऽन्तरिति मज्जा । ‘दुमस्त्रो शुद्धौ’ । नकारान्त । वृक्षान्त सारनामनी । ‘त्वच्यन्ते आद्रियन्त ऽनयेति त्वक् । ‘त्वच सवरण’ । चलते सवृणोतीति वल्कम् । वल्कल च । ‘वल सवरणे’ । वृक्षत्वचो नामानि ॥ २ ॥

^१ मूलतीति F₂, Pt₂

^२ मूल रोहण F₁ K₆

^३ नाला तमपि F₂

^४ मज्ज निमज्जने K₆

^५ आकारा त स्त्रील्लोऽपि F₂

^६ त्वचति सवृणोति Pt₂

^७ वल्यते K₅

(पा.) शिरोऽग्र—वा ना । अग्रनामनी । ‘कोन’ । मूल—नामक । मूलनामानि । ‘वेरु’ । नामशब्द पादादिपर्यायग्रहणार्थ ॥ सारो—नरि । स्थिराशनामनी । ‘चाव’ । मज्जा नान्त ॥ त्वक्—अस्त्रियाम् । तर्वादित्रयनामनी ॥ अस्त्रीशब्दो वल्कल्यार विशेषणम् । ^१‘वल्कलश्चोल्लोऽस्त्रियाम्’ इति वैजयन्ती (प्र ४६, श्लो १३) ॥ १२ ॥

^१ वल्कल चोल्लोऽस्त्रियौ इति मुद्रितपुस्तक

काष्ठ दार्विन्धन त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियाम् ।

निष्कुहः कोटर वा ना वह्यरी मञ्जरी स्त्रियौ ॥ १३ ॥

(वि.) काष्ठमिति—काशते ^१द्वैध्यणेति काष्ठम्^२ । ‘काश्ट दीप्तौ’ । दीर्यते कुठारादिनेति दारु । ‘दृ विदारणे’ । ^३भिन्नशाखानामनी ॥ इध्यतेऽग्निरननति इध्वनम् । इध्म च । ‘त्रिध्वी दीप्तौ’ । एधतेऽग्निरननेति एव । सान्त^४ । अजन्तश्च, पुमानयम् । ‘एध वृद्धौ’ । समिध्यतऽग्निरनयेति समित् । स्त्रियाम् । ‘त्रिध्वी दीप्तौ’ । अग्नि समिन्धनार्थकाष्ठनामानि ॥ निष्कुहयते ^५विस्मापयत्यत्यन्तविसृतत्वादिति निष्कुह । ‘कुह विस्मापन’ । कुटिलसुपित्वात् कुटतीति कोटरम् । ‘कुट कौटिल्य’ । निष्कुनमिति वा पाठ । वृश्रगतविवरनामनी ॥ चलते सवृणोति शाखांमिति वह्यरी वह्यरि^६ । मन्यते कोकिलादिभिर्बहुमन्यत इति मञ्जरी । मञ्जरिर्वा । ‘मनु अवबोधन’ । सवुड्मलनवा^७ विर्भूतवृक्षशाखानामनी ॥ १३ ॥

१ अग्निना सम F₂, Pt₂ २ कासत कुत्सयते स्वधिकल स्याणुमिति वा, 'कासु
कुत्सायाम्' D₂, J₂ ३ छिन्न° F₂ ४ नपुसकलिङ्ग, एधोऽयममारान्त पुलिङ्ग
B₁, F₁, K₅ ५ अतिविस्तृत° B₁, K₅ ६ F₂ adds 'वल ग्ल सवरणे'
७ प्रवालभूत° B₁, K₅.

(पा.) काष्ठ दाहः शुष्कवृक्षनामनी । 'पुनपुसक्योर्दाहजीवातुस्थाणुशीधव' १
इति प्रियाण्डशेष (प्र ३७, श्लो १०३६) ॥ इन्धन—स्त्रियाम् । एध इति सान्तप्रथमा ।
द्वितीय एधोऽदन्त । समिदिति यान्त स्त्रियाम् । उदाहरणानि—'अनलायागरु-
चन्दनैधसे' (रघु० ८ ७१) । 'एधान् हुताशनवत स मुनिर्ययाचे' (रघु० ९ ८१) ।
द्वे समिदायाधयेति । 'वटचरुकु' । 'आलाज्य सर्पेण शुष्मम्' । एतानि च । २गरहादयो
विशेषवचना । 'काष्ठेन्धन तु ३गरह गोकरीपेन्धन बुमा' इति वैजयन्ती (प्र ९१,
श्लो ९७) । निष्कूट—वा ना । तरसुपिरनामनी । 'तोर' । निष्कूट इति कचित्
पाठ । निष्कूप इति कचित् । निष्कूट इत्यपि । 'तरुनिष्कूटगतश्चकार चिन्ताम्' इति
वालभारते । वहरी—स्त्रियौ । सप्तिसलयनवतरुशाखनामनी । 'चिगुरुनाम्' ॥
मञ्जायवोऽपि । 'वहरिर्मञ्जरिर्मञ्जा' ४ इति वैजयन्ती (प्र ४६, श्लो २०) ॥ ६३ ॥

१ शीधव इति मुद्रितग्रन्थे, शीधव पादटिप्पण्या च

२ गहरादय B₂

३ गहर B₂

४ 'मञ्जा मञ्जरिवहरी' इति मुद्रितपुस्तक

पत्रं पलाशं छदनं दल पर्णं छदः पुमान् ।

पल्लवोऽस्त्री किसलयं विस्तारो चिटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

(वि.) पत्रमिति—पतति 'वृक्षमकाशादिति पत्रम् । 'पल्ल गतौ' । पत्यते
भिगत^२ इति पलाशम् । 'पल छेदने' । पलाशयते मस्यत इति वा । परपूर्व 'अश
भोजन' इति धातु । रलयोरगोद । ३छाद्यते वृक्षोऽनेनेति छदनम् । उदञ्च । 'उद्
अपवारणे' । दलति शीर्यत इति दलम् । 'दल विदारणे' । पिपर्वि वृक्ष पूरयतीति पर्णम् ।
'पृ पालनपूरणयो' । वृक्षपर्गनामानि ॥ पलति दालुनशास्त्रलोति पल्लय । 'पल्ल गतौ' ।
अयमस्त्रियाम् । क्वचित् सल्लतीति किसलयम् । 'पल्ल गतौ' । नरत्वेनरत्नत्वमापत्र-
दलनामनी ॥ विस्तार्यते तरुनेनेति विस्तार । 'पल्ल आच्छादने' । चिटान् गृहच्युतान
पातीति 'चिटप । 'पा रक्षणे' । चिटति आत्रोशयति या । 'चिट आत्रोशे' ।
वृक्षविस्तारनामनी ॥ १४ ॥

१ वृधात् F₂, Pt.

२ छिद्यत B₁, असद्वत छिद्यत इति वा, 'रय छेदने' F₂

३ उगते J₂, K₅

४ कति वेष्टयति वा 'उद वेष्टन' F₂, Pt.

५ 'चिट चन्दे' J₂,

आत्रोशने B₁

(पा.) पत्र—छद् पुमान् । पत्रनामानि । ‘आकुलु’ । पल्लवो—किसलयम् । पल्लवनामनी । ‘चिगुरु’ ॥ किसलशब्दोऽपि । ‘किसल स्यात् किसलय पुसि क्लीबे च पल्लवम्’ इति ^१व्याडि । विस्तारो—अस्त्रियाम् । पल्लवितशाखानामनी ॥ ११ ॥

^१ व्यालि B₃

वृक्षादीनां फलं सस्यं वृन्तं प्रसववन्धनम् ।

आमे फले शलाटुः स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु ॥ १५ ॥

(वि.) वृक्षादीनामिति—फलतीति फलम् । ‘फल निष्पत्तौ’ । सस्ति वृक्षमधि-
शेते सस्यम् । ‘पस त्वप्ते’ । वृक्षलतादिफलनामनी ॥ ^१वृणोति स्वीकरोति पुष्पमिति
वृन्तम् । ‘वृञ् वरणे’ । प्रसूयत इति प्रसव । ‘पु प्रसवैश्वर्ययो’ । बध्यतेऽनेनेति
बन्धनम् । ‘बन्ध बन्धने’ । प्रसवा पुष्पफलपत्राणि तेषा बन्धनम् । पुष्पादीना
लतादिसयन्धघटकनालादियुक्तस्य नाम ॥ शलति पुष्टिमापद्यत इति शलाटु^३ । ‘शल
गतौ’ । अपक्वफलनाम ॥ चायति शुष्यतीति वानम् । ‘पै ओवै शोपणे’ । शुष्कफल-
नाम ॥ उभे त्रिषु । उभे शलाटुवाननामनी त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते ॥ १५ ॥

^१ वृणीत Pt₂

^२ ‘वृङ् समक्तौ’ K₃, Pt₂

^३ शलति पुष्टिमापद्यते शल ।

शलश्रासौ अटुश्च शलाटु Γ₂ Pt₂

^४ ‘शल चलतसवरणयो’ Pt₂

(पा.) वृक्षादीना—सस्यम् । वृक्षादिफलनाम । ‘ग्राम्यकविकथबन्ध इव
नीरसस्य-मनोहरो देश’ इति नलदमयन्तीश्लेषाद् द्विदन्त्य । वृन्त—बन्धनम् ।
पुष्पफलबन्धन वृन्त स्यात् । ‘ताडिभे’ । प्रसवबन्धनमिति करिकलभयत्ययोग ।
‘प्रसव पिप्पल सस्य फल वृन्त तु बन्धनम्’ इति वैजयन्ती (पृ ४६, अं २०) ।
आमे—स्यात् । अपक्वफलनाम । ‘काय’ ।

‘शार्दूलशम्बलपलाशशलाटुशदी-

शुण्ठीशटोशरदशोकशुभ्रमकाशा ।’

इत्यूपभेदपाठात् तालव्यादि । शुष्के वानम् । शुष्कफलनाम । उभे त्रिषु । शलाटुवानशब्दौ
द्वौ त्रिलिङ्गौ । शलाटवो मापा, वानाश्चणका ॥ १५ ॥

क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् ।

स्याद् शुच्छकस्तु स्तयकः कुङ्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

(वि.) क्षारक इति—क्षरति प्रसूत इति क्षारक । 'क्षर सचलने' । 'समूहा-
वस्थावत्त्वात् जलतीति जालकम् । 'जल घातने' । नवकलिकावृन्दस्य नामनी ॥ कल्पते
प्रसूनमिति शब्दगते कलिका । 'कल शब्दसख्यानयो' । कुर्यते शब्दगते कोरक । 'कुर
शब्दे' । अत्यन्ताधिकसितपुष्पनामनी ॥ अत्र कोरकशब्दोऽस्त्री' । 'गूयते साधुरिति
गुच्छक । 'गुह् शब्दे' । स्तूयत इति स्तनक । 'ष्ट्र् स्तुतौ' । विकसितपुष्पसघातस्य
नामनी' ॥ कुटति कुटिलभाजभीपद्मजति 'कुटमल । 'कुट कौटिल्ये' । मुञ्चति
कलिकावस्थामिति मुकुल । 'मुच्छ मोक्षणे' । 'अयमस्त्रियाम् । ईपद्विकसितकलिका-
नामनी ॥ १६ ॥

^१ समूहवत्त्वात् K₆ समूहावस्थावत्त्वात् B₁ ^२ पुसि F₂ ^३ गुर्यते, 'गुरी
शब्दे' F₂ K₆ ^४ F₂ adds

एकपरोहे पुष्पाणि पृथग् यत्र बहूनि च ।
पुष्पगुच्छस्य विज्ये यथा स्थात् करकोरके ॥

^५ कुट्मल K₂ ^६ K₂ adds मुकुल

(पा.) क्षारको—पुमान् । अत्यन्ताविकसितकुसुमनामानि । 'मुग्ग' । रूपभेद-
सिद्धलिङ्ग विशेषप्रिधिरनित्यज्ञापक । तेन—

'मरुदवनिरुहा रजो वधूभ्य
समुपहरन् विचकार कोरकाणि ।' (शिष्टु ७ -६)

स्यात्—स्तनक । पुष्पगुच्छनामनी । 'पुष्पलगुत्ति' । गुच्छक इति चकार-च्छकारसयोगी ।
'गुच्छो गुलुच्छ स्तनक' इति वैनयन्ती (प्र ४६, श्लो २०) । 'स्तनको गुच्छको
गुच्छ' इति हलायुध (अ मा २ ३३) । सुभूतिटीकाया 'गुप्सकि (?) गुत्स' इति
तकारसकारसयोग्युक्त । 'गुत्सो गुच्छो गुलुच्छक । 'गुलुच्छश्चार्धवासिते' इति शेषे ।
अर्धवासित इत्युत्तरान्वयि ॥ कुडमलो—अस्त्रियाम् । अर्धविकसितकोरकनामनी ।
'अरविस्मिग्ग' । कपाचित् कुडमलमारकावेकायो । 'कोरकजालकलिनाकुडमल
मुकुलानि तुल्यानि' इति हलायुध (अ मा २ ३१) ॥ १६ ॥

^१ 'गुच्छ परिकीर्तित' इति हलायुध ।

द्विपः सुमनसः पुष्प प्रसून कुसुम सुमम् ।

मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

(वि.) स्त्रिय इति—सुष्ठु मन्यते जनैरिति सुमना । सान्त स्त्रियाम् । ‘मनु^१ अबबोधने’ । पुष्प्यतीति पुष्पम् । ‘पुष्प विकसने’ । प्रसूयत^२ इति प्रसूनम् । ‘पूद् प्राणिप्रसवे’ । कुस्यति ^३भ्रमरादिना सश्लिष्यतीति कुसुमम् । ‘कुस ^४सश्लेषणे’ । ‘सुनोतीति सुमम् । ‘पु प्रसवैश्वर्ययो’ । सममिति वा पाठ । पुष्पनामानि ॥ मङ्कथते मण्ड्यते पुष्पमनेनेति मकरन्द । ‘मकि मण्डने’ । पुष्पाणा रस पुष्परस । पुष्परसनामनी ॥ परागञ्छति ^५वायुनेति पराग । सुमनसा रज सुमनोरज । पुष्परजो-
नामनी ॥ १७ ॥

^१ मन शाने F₂ ^२ प्रसूते K₂ ^३ भ्रमरादिरिति K₃ ^४ श्लेषणे
B₁ F₁ K₂ K₅ ^५ सवति J₂ ^६ वायुवेगेन F₁ J₂ K₂, वायुवरोन K₅

(पा.) स्त्रिय—सुमम् । पुष्पनामानि । सुमन शब्द एकत्रचनान्तोऽपि । ‘पुष्प सुमना कुसुमम्’ इति नाममाला । पुष्पशब्द पुलिङ्गोऽपि । ‘पुष्पोऽरत्री कुसुम सुमम्’ इति वैजयन्ती (प्र ४६, श्लो. १८) । प्रयोगश्च—

‘आरामसीमनि यथा वियति प्रसत्रे
तारास्तथेव विलसन्ति कदम्बपुष्पा ।’

इति । ‘प्रसूतमुद्रम कुञ्ज लतान्त तरुज तथा’ । एतानि च ॥ मकरन्द पुष्परस । पुष्प रसनाम । ‘मरन्दो मकरन्दोऽस्य रस’ इति वैजयन्ती (प्र ४६, श्लो १९) । आसवमधूलिकादिपदान्यपि प्रपञ्चयन्ति—

‘भ्रान्त पराशकुसुमासवसौरभञ्ज
प्राप्नोऽद्य मामिति वृथा न विधेहि गर्वम् ।
जतेर्वियोगविधुरस्फुटदानबुद्धया
शृङ्गस्त्वदीयकुसुमानि पर विवेश ॥’
‘अहो मे सौभाग्य मम च भयभूतेश्च ^१फणित
तुलायामारोप्य प्रतिफलति तस्या लघिमनि ।
गिरा देवीं सग्न श्रुतिक्लितऋत्हारकलिका
मधूलीमाधुर्यं क्षिपति परिपूर्य स्मितमुखी^३ ॥’

इत्यादि ॥ पराग सुमनोरज । पुष्पधूलिनामनी । अनुक्तम्—‘निर्यास स्यान् द्रुमरस स्वपुरो वेष्टको लक्ष’ । तरुसनामानि । ‘वङ्क’ ॥ १७ ॥

^१ रस इति मुद्रितग्र थ ^२ भागत, धन्याम् इति च मुद्रितग्र थ ^३ भगवती
(श्लो प्र वृ ५६, श्ल २५३)

द्विहीन प्रसवे सर्व हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ।

आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैङ्गुद फले ॥ १८ ॥

वारहतं च फले जम्बवा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।

(वि.) द्विहीनमिति—सर्वं वक्ष्यमाण प्रसवे मूलपुष्पफलादौ वर्तमान वृक्षल तौषधिजात द्विहीन स्त्रीपुलिङ्गहीन भवति । नपुसकमेवेत्यर्थ^१ । लुप्ततद्वितान्त^२ च भवति । चम्पकस्य पुष्प चम्पकम् । आम्रस्य फलम् आम्रम् ।^३ द्विहीनस्यापवादमाह—हरीतक्यादय स्त्रियामिति । हरीतकीकोशातकीकेतकीघायादय फले प्रसवे वर्तमाना प्रकृति^४ हरीतकीशब्दवत् स्त्रिया वर्तन्ते । कथम् ? हरीतक्या फल हरीतकी । एव कोशातकी त्यादि । लुप्ततद्वितान्तस्यापवादमाह—अश्वत्थेत्यादि । एत शब्दा फले^५ प्रसवे वर्तमाना अलुप्ततद्वितान्ता भवन्ति । न तु चूतादिशब्दवत् । अश्वत्थस्य फलम् आश्वत्थम् । वैणोरिदं वैणवम् । प्लक्षस्य फल प्लाक्षम् । नैयग्रोधस्य फल नैयग्रोधम् । इङ्गुद्या^७ फलम् ऐङ्गुदम् । बृहत्या फल वारहतम् । जम्बूशब्द फले वर्तमान स्त्रीरूपत्व^८ भजते । कथम् ? जम्बवा फल जम्बू । पक्षे जम्बु जाम्बव च ॥ १८ ॥

^१ इति यावत्]_२ Pt_२

^२ लुप्ततद्वित K_६

^३ B_१ om ts one page

^४ त्वप्रकृति F_२

^५ F_२ adds कोशातक्या फल कोशातकी

^६ फलप्रसव D_२ F_१

^७ इङ्गुदस्य Pt_२

^८ स्त्रीरूप भवति F

(पा.) द्विहीन—सर्वम् । वक्ष्यमाणशब्दजात सर्वं पुष्पफलमूलादौ वर्तमान सत् नपुसकलिङ्ग भवति । चम्पकस्य पुष्प चम्पकम् । वदम्बम् । करवीरम् । ‘पुष्पमूलेषु बहुलम्’ (पा ४ ३ १६६) इति बहुलरचनादुत्पन्नप्रत्ययस्य लुरु च । आम्रस्य फल माम्रम् । दाडिमम् । तिन्दुकम् । ‘फले लुक’ (४ ३ १६३) इति लुक् । हरीतक्यादय स्त्रियाम् । हरीतक्यादय फले वर्तमाना स्त्रीलिङ्गा । हरीतक्या फल हरीतकी । कोशातकी, प्लाक्षा । ‘हरीतक्यादिभ्यश्च’ (४ ३ १६७) इति लुप । ‘लुपि युक्तवद्व्यक्तिरचने’ (१ २ ५१) इति प्रकृतिलिङ्गता । आश्वत्थ—वारहतं च । अश्वत्थादय फले नपुसक लिङ्गा । अश्वत्थस्य फलमाश्वत्थमित्यादि । ‘प्लक्षादिभ्योऽण्’ (४ ३ १६४) इत्यणपवा दकाण्विधानसामर्थ्यान्न लुक् । एव वैणवादीनामपि । चकाराद् गणपठितशिष्ट्यादेरपि । शैप्रयमित्यादि ॥ फले—जाम्बवम् । जम्बूफले जम्बु स्त्रीलिङ्ग । ‘लुप च’ (४ ३ १६६) इति लुप् । जम्बुजाम्बवज्ञदौ नपुसकौ । ‘जम्बा वा’ (४ ३ १६०) इति विभाषाण् । पक्षे ‘ओरब्’ (४ २ ७१) । तस्य लुक् जम्बु । अपि जाम्बवम् ॥ १८ ॥

पुष्पे जातीप्रभृतयः खलिङ्गा व्रीहयः फले ॥ १९ ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि पुष्पे क्लीवेऽपि पाटला ।

(वि.) पुष्प इति—^१जातीमालती^२यूथिकादयः ^३पुष्पे प्रसवे वर्तमाना खलिङ्गा भवन्ति । कथम् ? ^४जात्या पुष्प जाती । एव ^५मालत्यादयः । व्रीहय फले । व्रीहिशब्द बहुवचनेन गोधूमादयो गृह्यन्ते । व्रीहियवगोधूमादयः फले प्रसवे वर्तमाना खलिङ्गा प्रकृतिलिङ्गा भवन्ति । कथम् ? व्रीहीणा फलानि व्रीहयः । ^६एव गोधूमादयः । विदारी ^७गन्धार्यशुमत्यादयो मूले वर्तमाना खलिङ्गा प्रकृतिलिङ्गा भवन्ति । अपिशब्दात् परेऽपि । कथम् ? विदार्या फल मूल ^८वा विदारी । एव ^९गन्धार्यादि । पाटलशब्द पुष्पप्रसवे वर्तमान क्लीवेऽपि । अपिशब्दात् खलिङ्गश्च भवति । कथम् ? पाटलाया पुष्प पाटल पाटला वा ॥ १९ ॥

^१ J₂, K₂ add पुष्पे जातिप्रभृतयः खलिङ्गा ^२ मल्लिका F₁, I, K₅, शोफालिका F₂

^३ प्रभृतयः F₁ ^४ जाते कुसुम जाति Pt₂ ^५ मल्लिकाया कुसुम मल्लिका Pt₂

^६ मुद्गरस्य फल मुद्गर, मापस्य फल माप Pt₂ ^७ गन्धारी Pt₂ ^८ Pt₂ adds कुसुम वा

^९ गन्धार्या फल मूल कुसुम वा गन्धारी Pt₂

(पा.) पुष्पे—खलिङ्गा । पुष्पे वर्तमाना जातिप्रभृतयः प्रकृतिलिङ्गा । जातिर्मल्लिका यूथिका नवमालिका । ‘पुष्पमूलेषु बहुलम्’ (वा ४ ३ १६६) इति लुप् । व्रीहयः फले । व्रीहयः फले प्रकृतिलिङ्गा । माया यवास्तिला मुद्गा । ^१लुक्प्रकरणे ‘फलप्राकृत्याम्’ (वा ४ ३ १६६) ^२इति लुवुपसंख्यानान्तः ॥ विदार्या—मूलेऽपि । विदार्याद्या मूले प्रकृतिलिङ्गा । विदारी, अशुमती, शतावरी, बृहती, अपिशब्दात् पुष्पे यथादर्शनं प्रकृतिलिङ्गता । बृहत्या पुष्पमपि बृहतीति ॥ पुष्पे—पाटला । पाटलशब्द पुष्पे वर्तमानो नपुंसकलिङ्गः प्रकृतिलिङ्गश्च भवति । पाटल, पाटला ॥ १९ ॥

^१ ‘लुक्प्रकरणे फलप्राकृत्यामुपसंख्यानम्’ इति काशिकायाम् (पृ ३६२) ^२ A₁ adds

डा

योधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थेऽथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ।

तस्मिन् दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

(वि.) बोधिद्रुम इति—इह वृक्षलतौपधीना नामान्यान्ध्रभाषयैच^१ वक्ष्याम ।

‘बोधिसङ्गको द्रुम बोधिद्रुम । स्वल्पेऽपि वाते ^३चलानि दलानि यस्य चलदल । सेवितार^४ पातीति पिप्पल । ‘पा रक्षणे’ । कुञ्जरैरद्वयत इति कुञ्जराशन । ‘अश भोजने’ । कुञ्जराणामशनमिति चा । अश्वरूपेणाग्निरस्मिन् तिष्ठतीति अश्वत्थ । अश्वत्थ- नामानि । ‘राविचेद्दु’ ॥ कपोना प्रियत्वेन तिष्ठतीति कपित्थ । ‘घ्रा गतिनिवृत्तौ’ । दधिपत्^५ फळन् तिष्ठतीति दधित्थ । ^६ग्राहिफलत्वात् ग्राही । ‘ग्रह उपादाने’ । नान्त । फले कपिमनो मन्नातीति^७ मन्मथ । ‘मन्थ विलोडने’ । दधिवदम्ल ग्राहिफलमस्य दधिफल । पुष्पात्^८ फलमस्येति पुष्पफल । पुष्प्यति फलति चेति वा । ‘पुष्प विकसने’ । ‘फळ निष्पत्तौ’ । आम्लत्वान् ^९दन्तान् शठतीति दन्तशठ । ‘शठ कैतवे च’ । चशब्दात् हिंसासङ्घेशनयो । कपित्थनामानि । ‘वेलङ्गचेद्दु’^{१०} ॥ २०-१ ॥

^१ कर्णाटकभाषाया J₂

^२ दुष्यतेऽनेनेति बोधि, ‘बुध अवगमने’, बोधिश्चासौ द्रुमश्च

F₂ Pt₂

^३ चलन्ति D₂ K₈

^४ भक्तान् Pt₂

^५ दधीव तिष्ठति Pt₂ दधुपे-

तवत् K₈

^६ विष्मत्त्वात् Pt₂

^७ F₂ Pt₂ add बन्नाति

^८ पुष्पाण्येव फलानि B₁

^९ दन्ताना शठ F₂ Pt₂

^{१०} ‘वेल्लमर J₂

(पा.) बोधिद्रुम — अश्वत्थे । अश्वत्थनामानि । ‘राविचेद्दु’ । द्रुमशब्दो द्रुमामिधानख्यापनाय । ‘श्रीवृक्ष पिप्पलोऽश्वत्थो बुधैर्बोधिश्व कथ्यते’ इति हलायुध (अ मा २ ४१) ॥ अथ कपित्थे—दन्तशठावपि । कपित्थनामानि । ‘वैलग’ ॥ २०-१ ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

कोविदारो चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

(वि.) उदुम्बर इति—उन्नतत्वाद् उलङ्घितमम्बर^१येनेत्युदुम्बर । उन्दनाद्वा ।

‘उन्नी ह्येदने’ । जन्तव क्रमय फले यस्य ^२जन्तुफल । ^३यूपादियज्ञाङ्गत्वात्^४ यज्ञाङ्ग । हेमवर्णं दुग्ध क्षीरमस्य हेमदुग्धक । उदुम्बरनामानि । ‘अत्तिचेद्दु’ ॥ कु ^५मुव ^६विदारयताति कोविदार । ‘दृ विदारणे’ । चमरसदृशमञ्जरित्वात्^७ चमरिक । कु मुव ^८मूलैर्दालयतीति कुहाल । ‘दल विशरणे’ । युगानि पत्राणि यस्य युगपत्रक । कोविदारनामानि । ‘^९काञ्चनपुचेद्दु ॥ २२ ॥

^१ अनेन F₂, Pt₂

^२ जन्तुयुक्त फलमस्येति F₂, Pt₂

^३ यूपारिरूपेण J₂, Pt₂

^४ Pt₂ adds उपकरणमिति

^५ भूमि J₂, Pt₂

^६ विटणाति J₂

^७ मञ्जरी° J₂, Pt₂

^८ दलयति K₈, Pt₂, दलति D₂, J₂

^९ ‘कावाल्यर’ J₂

(पा.) उदुम्बरो—हेमदुग्धक । उदुम्बरनामानि । 'मेडि' । कोविदारै—युगपत्रक । कोविदारनामानि । 'काञ्चनसु' । 'कञ्जदार काञ्चनार' । एते च ॥ २२ ॥

सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।

आरग्वधे राजवृक्षशम्याकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥

आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।

(वि.) सप्तपर्ण इति—^१सप्त पर्णानि यस्य सप्तपर्ण । विशाला त्वक् यस्य विशालत्वक् । शरदि ^२पुष्पोद्भवात् शारद । शारदीति वा स्त्रीलिङ्ग । ^३विषमा छदा पत्राणि यस्य विषमच्छद । सप्तपर्णनामानि । 'एडाकुल यरटिचेट्टु' ॥ आरञ्जयन्तीति आरज फलाकाश मलास्तेषा वध छेदनमस्याग्नित्रिति वा आरग्वध । राजा चासौ वृक्षश्च राजवृक्ष । रोगराज वृक्षति छिनत्तीति वा । 'ओत्रश्चू छेदने' । शमीमकत्यनु गच्छतीति 'शम्याक । 'अक अग कुटिलाया गतौ' । चतुरङ्गुलपर्णपर्यन्त्यात् चतुरङ्गुल । आरेवते उल्लुल्य गच्छति रोगोऽनेनेति आरेवत । 'रेवृ पृव गतौ' । आरेव रज्ज इव रोगदेवता हन्तीति वा । व्याधिं हन्तीति^४ व्याधिघात । फलै कृता माला यस्य कृतमाल । सुवर्णाकाराणि पुष्पाणि यस्य सुवर्णक । सुवर्णनामानि । 'रेलचेट्टु' ॥ २० ॥

^१ प्रतिपर्वं सप्त पर्णानि Pt₂ ^२ पुष्पयतीति F₂ Pt. शारदीति वा पाठ K₈ Pt₂

^३ Pt₂ adds सप्तपर्णत्वात् ^४ सम्यक् पाकोऽन सम्पाक इति वा पाठ । श फल्पाण

पाकोऽनति वा Pt₂ ^५ हन विंशत्यो 'K₈

(पा.) सप्तपर्णो—विषमच्छद । सप्तपर्णनामानि । 'येडाकुलरट्टु' । शारदी-
शब्दोऽपि । 'शारदी तोयपिप्लया सप्तपर्ण च शारदी' इति रुद्र । साक्यं पुस्तनज्ञा-
पनार्थम् ॥ 'शारद ^१सप्तपर्णं स्वाद् वृहत्तज्जक् महनाशन' इति रत्नोश । आरग्वध—
सुवर्णका । आरग्वधनामानि । 'रेल चेट्टु' ॥ आरग्वधशब्दोऽपि । 'आरग्वधस्तु
शम्याक वृत्तकूलोऽप्यरग्वध' इति रत्नमाला । अरग्वधशब्दोऽपि । 'अरग्वध तु
व्याघात' इति वैजयन्ती (प्र ४५, श्लो ४८) ॥ २० ॥

^१ सप्तपर्णेभ्यो वृहत् B₂ ^२ 'आरग्वध आरयेत शम्याक प्रमहोऽग्वध' (ट्ट ६९,

श्लो ४८) इति, 'आग्वध उ व्याघातश्चतुरङ्गुल' इति च मुद्रितम् य

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

वरुणे वरणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ।

पुंनागे पुरुपस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

(वि.) स्युरिति—जम्बयते ^१भक्ष्यत इति जम्बीरः । ‘जमु अदने’ । दन्तान् शठति ^२हिंसयति आम्लत्वेनेति दन्तशठः । ‘शठ हिंसासक्लेशनकैतवेपु’ । जम्भयति मोहयतीति जम्भः । जम्भीरः जम्भलश्च । ‘जभी गात्रविनामे’ । जम्भीरनामानि । ‘निम्मिचेद्दु’ ॥ वृणोति आवृणोतीति वरुणः । ‘वृब् वरणे’ । वरणश्च । आवरणकारित्वान् सेतुः । सिनोति व्याधि हन्तीति वा । ‘पिब् वन्धने’ । ^३तिक्तश्चासौ शाकश्च तिक्तशाकः । सदा तरुणत्वात् कुमारकः । वरणनामानि । ‘उलिमिरि चेद्दु’ ॥ पूजितः पुमान् पुनागः । पुंनाग इव पुनागः । पुरुपवदुन्नतत्वात् पुरुपः । तुङ्गश्च । तुज्यत इति तुङ्गः । ‘तुजि हिसायाम्’ । प्रशस्ताः केसराः सन्त्यस्य केसरः । देवानां वल्लभः प्रियः देववल्लभः । पुंनागनामानि । ‘सुरपोन्नचेद्दु’ ॥ २४-२ ॥

^१ भुज्यते B₁, K₂ ^२ हिनस्ति K₆, दन्ताना शठः अम्लत्वेन F₂, Pt₂ ^३ तिक्तरसः शाकोऽस्य Pt₂.

(पा.) स्युर्जम्बीरे—जम्भलाः । ^१जम्बीरनामानि । ^२‘निम्म’ ॥ वरुणे—कुमारकः । वरणवृक्षनामानि । ‘उलिमिरि चेद्दु’ । ‘मटमाविनपेरुनु’ ॥ पुंनागे—देववल्लभः । पुंनागनामानि । ‘पोन्नचेद्दु’ । सुरपुंनाग इति तद्भेदः । ‘नमेरुः सुरपुंनागः’ । इति निघण्टुसर्षकपः । ‘सुरपोन्नचेद्दु’ ॥ -४-२ ॥

^१ जम्भीर° B₃ ^२ B₂ adds ‘चेद्दु’.

पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्वुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥

वञ्जुलश्चित्रकृचाथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।

आम्नातके मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रस्थमधुष्ठीवौ जलजेऽत्र मधूलकः ।

(नि.) पारिभद्र इति—परितो भद्रमस्य पारिभद्रः । नयत्यारोग्यमिति निम्बः । ‘णीब् प्रापणे’ । स चासौ तरुश्च निम्बतरुः । ^१मन्दाः सूक्ष्मा भराः कण्टका यस्य

मदार । मन्दारशब्दसाहचर्यात् पारिजातक । पारिण समुद्राज्जात पारिजातक । निम्बतरुनामानि । 'पारिजातवृक्षमु' ॥ ^२चिरजीवित्वादतिक्रान्ता निशा येन तिनिश । स्यन्दनोपयोगित्वात्^४ स्यन्दन । रथचक्रान्ते^५ नमतीति नेमि । 'णम प्रह्वत्वे शब्द च' । नेमी वा । रथाय द्रुर्वृक्षो रथद्रु । अतिविस्तृतत्वाद् अतिमुक्तक । वन्यतेऽर्ध्वत^६ इति वञ्जुल । 'ऋनु याचने' । ^७लघुत्वेऽपि दाह्यैर्दैर्घ्याभ्यामाश्चर्यं करोतीति चित्रकृत् । 'डुकृब् फरणे' । अतिमुक्तकनामानि । 'नेम्मिचेट्टु' । पीतयति वस्त्रादिक रसेन पीतीकरोतीति पीतन । मिष्टै फलै कपीना ^८प्रीति तनोतीति कपीतन । 'तनु विस्तारे' । आम्रमततीपदनुगच्छतीति आम्र तक । 'अत सातत्यगमने' । आम्लवन् कपिभिरव्यत इति वा आम्लातक । 'अद भक्षणे' । रलयोरभेद । आम्रातकनामानि । ^९अम्यालपु चेट्टु ॥ मधुरस उच्यते युज्यतऽत्रेति मधूक । 'उच समवाये' । गुडवन्मधुराणि पुष्पाणि यस्य गुडपुष्प । मधुप्रधानो द्रुमो मधुद्रुम^{१०} । वनप्रस्थे वनस्थले भवो वानप्रस्थ । मधु शीवतीति^{११} मधुशीव । 'षिवु निरसने' । मधुशील इति पाठे मधु शीलै गर्भेऽस्य मधुशील^{१२} । मधु उलत्यावृणोत्यत्रेति मधूलक । 'उल आपरण' । जलजमधूलकनाम । 'नीरिष्पचेट्टु' ॥ २६-७ ॥

^१ म दानि सूक्ष्माणि अराणि कण्टकानि J₂ Pt₂ ^२ चिरजीवित^० J₂ ^३ निशामति-
क्रान्त Pt₂ ^४ उपयोग्यदाह्यात् K₅ K₆ ^५ चक्रान्तेन K₆ ^६ वधते J₂ K₆
^७ लघुदाह्यात् F₂ J₂ K₆ ^८ काम K₅ K₄ ^९ 'सिन्न अम्यालपु K₃
^{१०} मधुरक्षासौ द्वमश्च F₂ J₂ K₆ ^{११} K₆ K₄ add प्रसवतीति ^{१२} 'इष्पचेट्टु K₆

(पा.) पारिभद्रे—पारिजातक । पारिभद्रनामानि । 'पारिजमु' ॥ तिनिशे—
चित्रकृत् । तिनिशनामानि । 'तिनासमु' । 'मधुरादेशप्रसिद्धमु' ॥ अथ द्वौ—आम्रातके ।
आम्रातकनामानि । 'अम्यालमु' । 'अदे कोत्तिमामिडि' । 'ऋपिचूतोऽम्लपु' ।
एते द्वे च । कपिभूष इति वा पाठ ॥ मधूके तु—मधुशीलौ । मधूकनामानि । 'इष्प' ॥
जलनेऽत्र मधूलक जलजमधूकनाम । 'नीरिष्प' । 'मयूकोऽन्यो मयूलस्तु जलजो
दीघपत्रक' इति वामनतन्त्रानुसारिपाठ । 'गिरिजेऽत्र मधूलक' । गिरिजमधूकनाम ।
'गौरशालो मधूलोऽन्यो गिरिजस्वल्पपत्रक' इत्यरणदत्ततन्त्रानुसारिपाठ ॥ २६-७ ॥

पीलौ गुडफलः ससी तस्मिंस्तु गिरिसभवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकन्दरालौ द्वावङ्गोले तु निकोचकः ।

(वि.) पीलाविति—पीयत माधुर्यात् 'पीलु । 'पा पान' । गुडमधुराणि
फलानि यस्य गुडफल' । ससयति 'फलादिकमिति ससी । 'समु अयसमन' ।

‘^३गोनुगुचेद्दु’ ॥ अक्षोति मूलैर्भुव^१ व्याप्नोतीति अक्षोटः । ‘अक्षू व्याप्तौ’ । ^२कन्दर-
स्थानम् अलति भूपयतीति कन्दराल । कर्पराल इति पाठे कल्पते रोग हन्तुमिति
कर्परालः^६ । ‘कृपू सामर्थ्ये’ । पर्वतपीलुनामनी । ‘कोण्डगोडगुचेद्दु’ ॥ अङ्कयते कण्ट-
कैरित्यङ्कोल । ‘अकि लक्षणे’ । अङ्कोट इति वा पाठः । ^७निकुञ्चयते कण्टक्त्वेनास्मान्नि-
कोचक । ‘कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः’ । अङ्कोलनामनी । ‘उडुगचेद्दु’ ॥ २८ ॥

^१ पीडयत इति वा, ‘पीड अवगाहने’, डलयोरमेदः K₅, K₆ ^२ मालादिकम् J₂, K₆

^३ K₂ adds ‘सिन्न’ ^४ भुवनं K₆ ^५ कन्दरान् सानूनि P₁₂ ^६ कर्पररोग
हन्तीति K₂. ^७ निकुञ्चति K₅, K₆.

(पा.) पीलौ – संसी । पीलुवृक्षनामनी । ‘गोनुगुचेद्दु’ ॥ तस्मिन्—आक्षोट-
कन्दरालौ द्वौ । अक्षोट इति वा । परितोत्पन्नपीलुनामनी । ‘कोण्डगोनुगुचेद्दु’ ।
‘अक्षोट’ इति वणिक्प्रसिद्धः ॥ अङ्कोले—निकोचकः । अङ्कोलनामनी । ‘उडुग’ ।
अङ्कोडे त्रिति पाठे—‘अथाङ्कोले निचोलोऽङ्कोडशोधनौ’^१ इति वैजयन्ती (पृ ४८,
श्लो. ४१) ॥ २८ ॥

^१ अङ्कोड इति मुद्रितग्रन्थे

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथोऽथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः ।

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

(वि.) पलाश इति—पुण्यानि पलाशानि पर्णानि यस्य स पलाशः । स्वपुष्पैः
पल मासमन्नातीव तिष्ठतीति वा । ‘^१अश भोजने’ । किञ्चिच्छुद्ध्यत्^२ शुक्लपुण्डसदृश-
पुष्पत्वान् किंशुकः । ^३पुण्यानि पर्णानि यस्य पर्णः । वातरोग पोथयतीति^४ वातपोथ ।
‘पुष हिंसायाम्’ । पलाशनामानि । ‘मोदुगचेद्दु’ ॥ वेति वृद्धिं गच्छतीति वेतस ।
‘वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनरसादनेषु’ । वितस्यते कालेनोपश्रीयत इति वा । ‘तसु
उपश्रये’ । ‘रमन्तेऽग्निन् पक्षिण इति रथः । ‘रसु क्रीडायाम्’ । अभ्रपर्णानि पुष्पाण्यस्य
अभ्रपुष्पः । ^७अभ्रसमये पुष्पमस्येति वा । विदोत्यते^८ वायुपेगेनेति विदुल । ‘दुल
उल्लेपे’ । विदुल इति वा । ‘दुल उल्लेपणे’ । शीतवीर्यत्वात् शीत । दाहशमनत्वाद्
‘वन्यत इति वानीरः । वञ्जुलश्च । ‘यन पण सभर्त्ता’ । वेतसनामानि । ‘^{१०}पुष्वचेद्दु’ ॥
परिविध्यतेऽम्भसेति^{११} परिव्याध । विदोत्यतेऽम्भसीति विदुलः । नद्या भवा नादेयी ।
जलजातवेतसनामानि । ‘निरुपुष्वचेद्दु’ ॥ २९-३० ॥

- 1 'अद्य मक्षणे' K₃. 2 नीलत्वात् K₆, Pt₂. 3 प्रशस्तानि J₂, Pt₂.
 4 F₁, K₂, K₅ add नाशयति. 5 वेति अम्भोऽनुवर्तते Pt₂. 6 F₁ omits 2 pages.
 7 J₂ adds वर्षासमये. 8 विदुल्यते Pt₂. 9 K₆ adds सेव्यते. 10 'प्रव्यलि-
 चेद्दु' Pt₁, Pt₂. 11 अम्भसि K₆.

(पा.) पलाशे—वातपोथः । पलाशद्रुमनामानि । 'मोटुग' । 'ब्रह्मवृक्षत्रि-
 पत्रकः' । एते च ॥ अथ वेतसे—वञ्जुला । वेतसनामानि । 'प्रव्वचेद्दु' ॥
द्वौ परिव्याध—चाम्बुवेतसे । जलवेतसनामानि । 'नीरुप्रव्व' ॥ २९-३० ॥

सौभाञ्जने शिशुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ।

रक्तोऽसौ मधुशिशुः स्यादरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥

(वि.) सौभाञ्जन इति—'कदुत्वेन सुष्टु मुखं मनक्तीति' सौभाञ्जनः । 'भञ्जो
 आमर्दने' । शोभामनक्तीति शोभाञ्जन इति या पाठः । 'अञ्जू व्यक्तिप्रक्षणकान्ति-
 गतिषु' । शिनोति शमयति कफादीनिति शिशुः । 'शीब् निशातने' । तेजयति कफा-
 दीनिति तीक्ष्णः । 'तिज निशातने' । गन्धं करोतीति गन्धकः । तीक्ष्णो गन्धोऽस्यास्तीति
 तीक्ष्णगन्धक इति वा । मद्यादिवत् आक्षीवन्यनेनेति आक्षीवः¹ । 'क्षीवृ मदे' । 'मुञ्चति
 तीक्ष्णगन्धमिति मोचकः । 'मुच्छ मोक्षणे' । शिशुनामानि । 'मुनगचेद्दु' ॥ ३१ ॥

1 तीव्रगन्धावेन Pt₂. 2 K₆ adds भेदयतीति. 3 इन्ति K₅, K₆. 4 मन्धो न
 मवीति अक्षीवः K₆. 5 मोचयति K₆. 6 उप्रगन्धम् Pt₂

(पा.) शोभाञ्जने—मोचकाः । शोभाञ्जननामानि । 'मुनुग' । 'शोभाञ्जने
 तीक्ष्णगन्धशिशुमृगाक्षीवमोचकाः' इति पाठादक्षीवः । सौभाञ्जन इति पाठान्तरम् ॥
रक्तोऽसौ—स्यात् । रक्तशिशुनाम । 'येरमुनुग' ॥ अनुक्तम्—'अगस्त्ये शुक्रनासः
 स्यान्मार्जारो वङ्गसेनकः'¹ । अगस्त्यद्रुमनामानि । 'अगिराचेद्दु' ॥ अरिष्टः फेनिलः
समौ । अरिष्टद्रुक्षनामनौ । 'कुङ्कुडुचेद्दु' ॥ ३१ ॥

1 वंगसेनकः B₂; वङ्गसेनक इति मुद्रितवैजयन्त्याम् (पृ. ५८, श्लो. १५६).

विल्वे शाण्डिल्यशैल्यौ मातूरश्रीफलावपि ।

ल्लक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपाद् चटः ॥ ३२ ॥

(वि.) विल्व इति—विलति ^१कुष्ठरोगमिति, सेजकस्य पाप ^२हिनस्तीति वा विल्व । ‘विल भेदने’ । शाण्डिल्यमुनिवत् ^३विप्रमान्यत्वात् ^४शाण्डिल्य । शैल्लपो ^५नट इव ^६रूपपरिवर्तनात् ^७शैल्लप ^८। मलते निष्कभ्राति मलमिति मालूर । ‘मल मह धारणे’ । मल्यते धार्यते देवेरिति वा । मा लक्ष्मीं लातीति वा मालूर । ‘ला दाने’ । श्रीप्रदानि श्रीप्रियाणि वा फलानि यस्य स श्रीफल । विल्वनामानि । ^९‘मारेडु चेट्टु’ ॥ पृक्षति ^{१०}कफादिदोषमिति पृक्ष । ‘पृक्ष ^{११}भक्षणे’ । पृक्षति मूलैरधोगच्छतीति वा । जटा सन्त्यस्येति जटी । ‘जट सघाते’ । पृच्यते परस्पर ससृज्यत इति पर्कटी । ‘पृची सपर्क’ । नमारा तोऽयम् । केचित् ईकारान्तध्रीलिङ्गमिच्छन्ति ^{१२} । पृक्षनामानि । ‘जुविन चेट्टु’ ॥ -यक् तिर्यक् ^१रुणद्धीति न्यग्रोध । ‘रुधिर् आवरणे’ । वहव पादा मूलान्यस्य बहुपात । वटति मूलै स्वस्थान वेप्रयतीति वट । ‘वट परिवेष्टने’ । वटपृक्षनामानि । ‘मरिचेट्टु’ ^{१४} ॥ ३२ ॥

^१ कपरोगम् K₅ ^२ K₂, K₃ add विलति ^३ ऋषि° J₂ Pt₂ ^४ °मा-
नित्वात् K₅ ^५ शैल्लपवत् J₂, Pt₂ इव K₅ ^६ K₆ adds दुजरत्वादिना
^७ विरि° K₅ ^८ शिङ्गपुत्रवद्वा I, K₂, K₃ K₅ ^९ ‘निल्वपत्र’ J₂ ^{१०} वस्त्रादि° B₁, K₅
^{११} जदने K₈ क्षरणे B₁ ^{१२} इति वदन्ति B₁, I K₅ ^{१३} F₂, Pt₂ add मागमिति
^{१४} आल्मर J₂

(पा.) निल्वे—श्रीफलानपि । विल्वनामानि । ‘मारेडु’ । पृक्षो—पर्कटी स्यात् । पृक्षपृक्षनामानि । ‘गोनुचेट्टु’ । ‘पृक्षे ^१ तु पर्कटिजटी पलाशी गिरिलक्षण’ इति वैजयन्तीपाठात् (प्र ४७, श्लो २८) जटिपर्कटिशब्दौ पुलिङ्गौ ॥ न्यग्रोधो—वट । वटपृक्षनामानि । ‘मरिचेट्टु’ ॥ ३२ ॥

^१ ‘पृक्षस्तु पर्कटिजटिकल्पिगिरिलक्षणा इति मुद्रतग्रन्थे

गालवः शाचरो लोभस्तिरीटस्तिव्वमार्जनौ ।

आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥

(धि.) गालव इति—गालयति स्नायत्यक्षिरोगमिति ^१ गालव । ‘गल स्रवणे’ । गालवत्पे प्रभूत इति वा । शवरसवन्धित्वात् ^२ शाचर । साचर इति पाठान्तरम् ^३ । अति-
सार रुणद्धीति लोभ । रलयोरभेद । ‘रुधिर् आवरणे’ । तिरयति पित्तादिरोगान्
नाशयतीति तिरीट । तीरयतीति वा । ‘पार तीर कर्मसमाप्तौ’ । तिलति स्निह्यत्यङ्गमनेनेति
तिल्व । ‘तिल स्नेहने’ । मार्जयति उद्धर्तयत्यङ्गमनेनेति मार्जन । ‘मृजूप शुद्धौ अलमारे
च’ । लोभनामानि । ‘तेल्लोदुदुगु चेट्टु’ ॥ पठपि लोभसामान्यनामानीति केचित् ।

आद्यौ श्वेतलोध्रस्य, इतरे रक्तलोध्रस्येत्यपरे ॥ अम्यते 'भक्षयत इत्याघ्रः । 'अम गत्यादिपु' । 'चोतति स्रयति रसमिति चूतः । 'चुतिर्' धरणे' । रसम् अलति भूपयतीति रसालः । 'अल भूपणपर्याप्तिवारणेपु' । रसम् आलातीति वा । 'ला दाने' । आघ्र-नामानि । 'मामिडि चेद्दु' ॥ सह कारयति मेलयति स्त्रीपुंसाविति सहकार । 'हुक्कृञ् करणे' । 'अतिसुगन्धाघ्रनाम ॥ 'तिप्यमामिडि चेद्दु' ॥ ३३ ॥

¹ अस्थिरोगम् K₁. ² J₂, K₈ add 'वृक्ष'. ³ B₁, I, K₂ add श्वेतलोध्रनामनी.

⁴ अमिलप्यते F₂, Pt₂. ⁵ चोतति B₁, D₂, I, K₈. ⁶ 'चुतिर् धरणे' I, J₂.

⁷ F₂ adds अतिशयितं सौरभमस्य.

(पा.) गालवः—मार्जनी । लोध्रनामानि । 'लोहुगचेद्दु' ॥ आघ्रः—रसालः । चूतवृक्षनामानि । 'मामिडिचेद्दु' । 'वसन्तशाखी माकन्दः कामाङ्गो मदिरासरः' । एतानि च ॥ असौ—सौरभः । अत्यन्तसुरभिचूतः सहकारः स्यात् ॥ ३३ ॥

कुम्भोद्धूलकं क्लीवे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।

शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥

(वि.) कुम्भोद्धूलकमिति—कुम्भोद्धूलकाकारान् वृक्षकोशान्निर्यातीति कुम्भोद्धूलकम् । कुम्भोद्धूलके क्लीवे इति केचित् द्विवचनान्ततया नामद्वयं दर्शयितुं पठन्ति । वृक्षकोशो भवः कौशिकः । गुडति रक्षति वातरोगादिति गुग्गुलुः । 'गुड रक्षणे' । पुरत्यग्रे सरति धूपवृक्षेष्विति पुरः । 'पुर अग्रगमने' । गुग्गुलुवृक्षनामानि । 'गुग्गिलपुचेद्दु' ॥ शिलति उच्छति केशकाण्ड्यं करोतीति शेलुः । 'शिल उच्छे' । शिनोति 'जिह्वामिति वा । 'शिञ् निशातने' । श्लेष्माणम् अतति 'कटुतयेति श्लेष्मातकः । 'अत सातलगमने' । विरुद्धलक्षणया 'उष्णवीर्यत्वात् शीतः । उष्णवीर्य-त्वाद्भृगुमहालयतीत्युद्दालः । 'दल 'विशरणे' । बहूनि स्त्रोतांसि कटुत्वेन वृणोतीति बहुवारकः । 'वृब् चरणे' । उद्दालकनामानि । 'विरिगिचेद्दु' ॥ ३४ ॥

¹ गदन्ति B₁. ² 'गुड रक्षावान्' K₁. ³ रोगान् J₂, Pt₂. ⁴ उद्दालकत्वात् K₁.

⁵ शीतवीर्यत्वात् Pt₂. ⁶ विशरणे Pt₂.

(पा.) कुम्भोद्धूलकं क्लीवे । सुभृतिदीकायां त्रिधा विभक्तं कुम्भोद्धूलकं कुम्भम् उद्धूलकमिति ॥ कौशिको—पुरः । गुग्गुलुद्रुमनामानि । 'गुग्गिलपुचेद्दु' । 'जटानुः कालनिर्यासो महिषाघ्नः पलंघप.' । एतानि च ॥ शेलुः—बहुवारकः । श्लेष्मातकनामानि । 'विरिगिचेद्दु' ॥ ३४ ॥

राजादनं प्रियालः स्यात् सन्नकद्रुर्धनुष्पटः ।

गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णा भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः ।

कर्कन्धूर्वदरी घोण्टा कोली कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥

सौवीर बदर कोलमथ स्यात् स्वादुकण्टकः ।

विकङ्कतः सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

(वि.) राजादनमिति—'राजभिरव्यते मृष्टत्वादिति राजादनम् । 'अद भक्षणे' । प्रीयते हृदय गच्छति अतिरसत्वादिति प्रियाल । 'प्रीङ् प्रीतौ' । प्रियाल इति पाठे पीयत इति । सन्नानि सूक्ष्माणि कद्रुवर्णानि वीजान्यस्येति सन्नकद्रु । सन्नको^१ द्रु स्कन्धोऽस्येति वा । धनुष इव पटो विस्तारोऽस्यास्तीति धनुष्पट । नामद्वय वा । 'धनतीति धनु । 'धन धान्ये' । उकारान्त । पटवद्विस्तृत पट । प्रियालनामानि । 'मोरटिचेट्टु' ॥^२ सारवत्या मूलादिगमने भारोऽस्या अस्तीति गम्भारी । सर्वतो भद्रमस्या अस्तीति सर्वतोभद्रा । कृश्यति तनूकरोति पित्तादिकमिति काश्मरी । 'कृश तनूकरणे' । मधुनि^३ स्नादूनि पर्णान्यस्या इति मधुपर्णिका । श्री पण्यस्या इति श्रीपर्णा । भद्रप्रदानि पर्णान्यस्या भद्रपर्णा । कृश्यति तनूकरोति पित्तादिकमिति काश्मर्ये । 'कृश तनूकरणे' । कश्यते कर्म कुरुतेऽनेनति वा काश्मर्ये । 'कशि गतिशासनयो' । काश्मरीनामानि । 'गुम्मुडुचेट्टु' ॥ कर्काणि लोहितानि^४ पर्णानि धत्त इति कर्कन्धू । 'डुधाञ् धारणपोषणयो' । वदति स्थिरा भवतीति बदरी । 'वद स्वैर्ये' । कोलति^५ निविडावयवत्प्रा कोली । 'कुल सस्याने' । घुणति वृत्ततया भ्रमतीति घोण्टा । 'घुण घूण भ्रमणे' । बदरीनामानि । रेंगुचेट्टु ॥ कौ मुचि^६ वलते भ्रमतीति कुवलम् । 'वल^{१२} सनरणे सचरणे च' । फेनोऽस्यास्तीति फेनिलम् । सुवीरदेशे प्रचुरत्वात् सौवीरम् । बदर्या फल बदरम् । कोल्या फल कोलम् । घोण्टाशब्दो वृक्षफलयोर्वाचक । बदरीफलनामानि । 'रेंगुपण्डु' ॥ स्वादुफलत्वात् कण्टकवत्त्वाच्च स्वादुकण्टक । विरङ्कते प्रसरतीति विकङ्कत । 'ककि गती' । सुवा सुकृ तदर्थं वृक्ष स्यावृक्ष । स्रचवृक्ष इति वा पाठ । 'ग्रन्थिलत्वात् ग्रन्थिल । व्याघ्रस्य पादा इव पादा'^{१३} मूलान्यस्य व्याघ्रपात् । विकङ्कतनामानि । 'पुल्लवेलगचेट्टु' ॥ ३५-७ ॥

^१ राशमदनं J_२, Pt_२

^२ सारवत्त्वात् B_१, सारत्वात् I, K_१, K_२

^३ K_३ adds

रम ^४ दधातीति K_५

^५ सारवत्त्वात् F_२, Pt_२

^६ मृष्टानि K_६, K_७, K_८ adds

पुष्पाणि ⁷ श्रीप्रदानि Pt₂ ⁸ लोहितवर्णानि J₂, Pt₂ adds पलानि च ⁹ कुल्यते
 K₅, K₆ ¹⁰ वलति K₅, Pt₂ ¹¹ 'वल लचलने' Pt₂ ¹² ग्रन्थिमत्स्यात्
 K₅, K₆ ¹³ पदानि K₅

(पा.) राजादन—धनु । उकारान्त । पट । ¹प्रियालद्रुमनामानि । प्रियालो
 ऽपि । 'मोरटिचेट्टु' ॥ अनुत्तम्—'तद्वीजे चारवीज स्यात्' । प्रियालव्रीजनाम ।
 'मोरटिविचु' ॥ गम्भारी—काश्मर्यश्चापि । गम्भारीवृक्षनामानि । 'पेग्गुम्मडुचेट्टु' ॥
 अथ द्वयो—कोली । स्थूलवदरीनामानि । 'गङ्गरेणु' ॥ घोण्टा । वदरीनाम । 'रगु' ॥
 कुप्रलेफनिले—कोलम् । तत्फलनामानि । हरीतक्यादित्वाद्[?]घोण्टीति' । 'रेड्गु-
 पण्डु' ॥ अथ स्यात् स्नादुकण्टक—स्रचा वृक्ष । स्रचावृक्ष इति वा । ग्रन्थिल्लो
 व्याघ्रपादपि । विकङ्कतवृक्षनामानि । 'मुलुवेलुम' ॥ ३५-७ ॥

¹ प्रियालु⁹ B₂

² काशिफाया मौमुया च घोण्टीशब्दो हरीतक्यादिगणे न दृश्यते

ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका ।

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ॥ ३८ ॥

(वि) ऐरावत इति—¹इरावती विद्युत् सेव रक्षत्वाद् ऐरावत । नागस्य
 सिन्दूरस्यैव रङ्गो रागोऽस्येति 'नागरङ्ग' । नागरङ्गनामनी । 'नारिख्खिचेट्टु' ॥ नद्या
 नदीतीरे भया ²नादेयी । भूमौ जन्म्यते इति 'भूमिजम्बुका' । 'जम अदने' । भूमौ जन्म्यते
 इति वा । 'जनी प्रादुर्भावे' । नादेयीनामनी । 'कान्तिनेरडु' ॥ चत्वार्यपि नागरङ्गस्यैव
 नामानोति केचित्³ ॥ तिम्यति⁴ आर्द्राभवतीति तिन्दुक । 'तिमि आर्द्राभावे' ।
 तिन्दुकोऽस्त्री । स्फूर्जति दह्यमान 'चिपिटश' द करोतीति स्फूर्जक । 'दुओस्फूर्जा
 वस्रनिघंषि' । कालो नील स्कन्धोऽस्य कालस्कन्ध । 'शितिर्नील सारो मज्जास्येति
 शितिसारक । तिन्दुकनामानि । 'तुमिक्किचेट्टु' ॥ ३८ ॥

¹ इरावत्या विद्युत् इव K₅, K₆

² नाग-उतीति नाग सङ्घ रङ्गोऽस्य इति वा K₅

³ नदीतीरे जगता (जाता J-) इति K₅, K₆

⁴ भूमौ जन्म्यते Pt₂ ⁵ K₅ adds वदन्ति

⁶ तिम्पत्स्यात् K₅

⁷ चिदिचिदीति Pt₂, I

⁸ शिति . शितिसारक K₅

(पा.) ऐरावतो नागरङ्ग । नागरङ्गनामनी । 'नाग्गुम्' । 'नागरङ्गे तु नाग्गो
 'नारुङ्गस्रज' वासन' इति धेजयन्ती (पृ ४८, श्लो ३६) । नादेयी—जम्बुका । क-
 जम्बुनामनी । 'ककिनेरडु' ।

‘नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयाया जलवेतसे ।
भूमिजम्बवा जवायां च ।’

इति विश्वप्रकाशवचनात् (पृ १२३, श्लो. १०५) नारङ्गजातीयनामन्यपि । ‘क्रित्तिसि
चेद्दद्दु’ ॥ तिन्दुक — शितिसारके । तिन्दुकवृक्षनामानि । ‘तुम्भिकचेद्दु’ ॥ ३८ ॥

^१ नार्यङ्ग इति मुद्रित्स्थाने

^२ नारङ्ग° B₃

काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।

गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्भोक्षमुष्कौ ॥ ३९ ॥

(वि.) काकेन्दुरिति—काका इन्दन्यत्रेति काकेन्दुः । ‘इदि परमैश्वर्यं’ ।
वुत्सितै. काकादिभिर्लभ्यत इति कुलकः । ^१ ‘लक आस्वादने’ । काकैः पीयत इति
काकपीलुकः ^२ । ‘पा पाने’ । काकैस्तिभ्यत इति काकतिन्दुकः । ‘तिमि आर्द्राभावे’ ।
काकतिन्दुकनामानि । ‘नह्नुमिकिचेद्दु’ ॥ गोभिल्लिखत^३ इति गोलीढः । ‘लिह
आस्वादने’ । झाट सघात लाति आदत्त इति झाटल । ‘ल्य ‘दाने’ । पशुभक्षणार्थं
हन्यत इति घण्टा । ‘हन हिंसागत्यो’ । पाट विस्तारं लातीति पाटलि । पाटला^४ वा ।
‘ला दाने’ । भोक्षति सहते पश्चादिसमर्द्धमिति भोक्ष । ‘भोक्ष सहने’ । मुष्णाति ^५ विपमिति
मुष्कः । ‘मुप स्तेये’ । मुष्कर इति वा पाठ । गोलीढनामानि ॥ ‘भोक्षपुचेद्दु’ ॥ ३९ ॥

^१ लकि Pt₂.

^२ काकर्णानि पीडनि पुण्याणि यस्य J₂, K₃

^३ J₂, Pt₂ add

आस्वाद्यते, गोलिह इति वा B₁, K₃

^४ ‘ला जादाने’ K₆

^५ पाटलो वा I, K₆

^६ रोमान Pt₂

(पा.) काकेन्दु — काकतिन्दुके । काकतिन्दुकनामानि । ‘काकितुम्भिक’ ।
गोलीढो—मुष्कौ । भोक्षवृक्षनामानि । ‘भोक्षपुचेद्दु’ ।

‘मुष्कभो भोक्षको घण्टामूर्खको मुञ्जुरुलथा ।
क्षारश्रेष्ठो गोलिहश्च द्विविधः श्वेतकृष्णकः ॥’

इति वैद्यपाद् गोलिहोऽपि ॥ ३९ ॥

तिलकः धुरकः श्रीमान् समौ पिचुलझावुकौ ।

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैटुर्यकट्फलौ ॥ ४० ॥

(वि.) तिलक इति—तिलाभानि पुष्पाण्यस्य तिलकः । क्षुरति ^१परुपत्वात् क्षुरकः । 'क्षुर विलेखने' । श्रीः शोभास्वास्तीति श्रीमान् । तिलकनामानि । 'तिलरूपु-चेद्' ॥ पिचुं तूलं लातीति पिचुल । 'ला दाने' । झम्यत इति झावुकः । 'झमु अदने' । झावुकनामनी । 'सन्ननियाकुलुगलपकचेद्' ॥ श्रीः पर्णेष्वस्याः श्रीपर्णिका । कुमुदवर्ण-त्वात् ^२कुमुदिका । कुम्भयति पर्णेराच्छादयतीति कुम्भी । 'कुम्भि आच्छादने' । कड्यते प्रकपेण लक्ष्यत इति कैडर्यः । 'कड मदे' । कट्टनि^३ फलानि यस्य ^४कट्टफलः । कुम्भी-नामानि । 'टेकुम्भानिचेद्' ॥ ४० ॥

^१ निघुरत्वात् B₁, F₁, K₅.

^२ 'क्षुर दोषी' K₅, K₆; 'ऐश्वर्यदोष्योः' P₁₂.

^३ कुं भुय मोदयतीति वा B₁, K₅.

^४ 'कुम्भि आच्छादने' J₂.

रसवन्ति K₆.

^५ कट्टरुफलः J₂.

(पा.) तिलकः—श्रीमान् । तिलरुवृक्षनामानि । 'परुपः छन्नपुष्पकः' । एते च ।

'यस्य शाखा वल्लियोगाद् दीपवद् दीप्यते चिरम् ।
स वृक्षतिलको नाम यो वसन्ते हि पुष्प्यति ॥'

इति । 'चोद्गु' । अनुक्तम्—'मदनः स्यात् फुरवको मधुर्वृतश्च नागरः' । फुरवक-नामानि । 'फोरविचेद्' ॥ समो—झावुको । झावुकवृक्षनामनी । 'सन्नपुटे कुलपके' ॥ श्रीपर्णिका—कट्टली^१ । कुम्भीवृक्षनामानि । 'पिनगुम्मुड' ॥ ४० ॥

^१ कट्टफले B₂.

कमुकः पट्टिकाख्यः स्यात् पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

तूदस्तु यूपः कमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥

तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ।

(वि.) कमुक इति—'कामतीति कमुकः । 'कमु पादविशेषे' । 'पट्टिक्याख्या यस्य सः पट्टिकाख्यः । पट्टी प्रणयन्यनसामर्प्यमस्मान्तीति पट्टी । लाक्षां प्रसारयतीति लाक्षाप्रसादनः' । 'पट्टि विनरणगन्धवसादनेषु' । कमुकनामानि । 'पट्टोद्गु-गुपेल्डु' ॥ तुगतं नृपीकृतं नक्ष्यत इति तूदः । 'तुद व्यथने' । 'गूपाद्गुधराद् यूपः । पूग' इति पाठे पुनातीति 'पूगः । 'पूप् पयने' । कामतीति कमुकः' । ब्रह्मणि वैरिके कर्मणि सानुः ब्रह्मण्यः । ब्रह्मण्य इति वा पाठः । ब्रह्मणं वैरिककर्मणे योग्यं

दारु ब्रह्मदारु । ¹⁰तूल्यतेऽस्मादग्निरिति तूलम् । 'तूल निष्कर्षे' । ब्रह्मदारुनामानि ।
¹¹'गङ्गराविचेट्टु' ॥ नयति प्राणिना सुखमिति नीपः । 'णीञ् प्रापणे' । प्रीणातीति
 प्रियकः । 'प्रीञ् तर्पणे' । कं ¹²वात दमयति ¹³शमयतीति कदम्बः । 'दमु ¹⁴उपशमे' ।
 हलिनो बलभद्रस्य प्रियः सुरादिपानाद् हलिप्रियः । कदम्बनामानि । ¹⁵'कडपचेट्टु'
 ॥ ४१ ॥

¹ कामयति J₂. ² पट्टिकेव F₂, K₆ ³ प्रसादक, K₂ ⁴ पट्टिकालोघ्र-
 नाम K₂, K₆. ⁵ यूपार्थं F₂, Pt₂. ⁶ यूपार्हत्वात् J₂, Pt₂. ⁷ इति वा पाठः,
 तदा F₁, J₂, K₃ ⁸ इति व्युत्पत्ति. F₁, I ⁹ F₁ adds 'क्रमु पादविधेपे'
¹⁰ तूल्यति K₅ ¹¹ 'मङ्गलवल्ली' J₂ ¹² वमुदक K₆, कर्फ (कष्ट K₅) दमयति F₁, J₂.
¹³ उपशमयति J₂ ¹⁴ उपशमने B₁, F₁, I, J₂ ¹⁵ 'मुगलुगचेट्टु' K₃

(पा.) क्रमुक — लाक्षाप्रसादन' । ¹क्रमुकनामानि । 'पट्टिकालोघ्रमु' ॥ तूदस्तु —
 तूलं च । अश्वत्थाकृतेर्बृक्षस्य नामानि । 'गङ्गरावि' ॥ नीप — हलिप्रिये । कदम्बनामानि ।
 'कडिमि' ॥ 'पुलक कर्णापूरश्च वादम्बयो हरीतकः' । एतानि च ॥ अनुक्तम् — 'अन्यो
 धूलीकदम्ब स्याद् वासन्तो वृत्तपुष्पक' । धूलीकदम्बनामानि । 'बट्टकडिमि' ॥ ४१ ॥

¹ पट्टिकालोघ्रनामानि B₃

वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥ ४२ ॥

गर्दभाण्डे कंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः ।

प्लक्षश्च तिन्त्रिणी चिञ्चाम्लिकाथो पीतसालके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनधन्वूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।

(वि.) वीरवृक्ष इति — ¹दु.स्पर्शत्वाद् वीरा एव इमं वृक्षं स्पृशन्तीति वीरवृक्षः² ।
 अरुष्पि ³त्रणानि करोतीत्यरुष्करः⁴ । अग्निवन्मुसमस्यास्तीति अग्निमुखी । भल्लः शर
 इयाततीति भल्लातकी । 'अत सातत्यगमने' । 'त्रिषु । अग्निमुखीनामानि । 'जिडिन्नानि-
 चेट्टु' ॥ गर्दभ⁵ इवाण्डं मूलमस्य गर्दभाण्डः । कंदरमलतीति कंदराल⁷ । 'अल
 भूषणादौ' । ⁸वमुदकं पीतयति पीतवर्णं करोतीति कपीतन । शोभनौ ⁹पार्श्वौ यस्य सः
 सुपार्श्वकः । पृश्यते भक्ष्यते इति प्लक्षः । 'प्लक्ष ¹⁰भक्षणे' । प्लक्षनामानि । 'पञ्चजुन्वि-
 चेट्टु' ॥ तिन्त्रियते मुखमत्यर्थमनयेति तिन्त्रिणी । 'तिम आर्त्रीभावे' । तिन्त्रिणीति वा
 पाठः । ¹¹चिञ्चिमायते मुखमाम्बत्वादनया चिञ्चा । ¹²अम्लफलत्वाद् आम्लिका ।
 तिन्त्रिणीनामानि । 'चिन्तचेट्टु' ॥ पीतवर्णः सालः पीतसालकः । पीतवर्णः सारोऽत्येति

पीतसारक इति वा पाठ । सृजति निर्यासमिति सर्जक । 'सृज ¹³विसर्ग' । अस्यति कुष्ठादीनीत्यसन । 'असु क्षेपणे' । बन्धूकस्येव रक्तानि पुष्पाणि यस्य बन्धूकपुष्प । ¹⁴प्रीणातीति प्रियक । 'प्रीञ् तर्पणे¹ कान्तौ च' । कुष्ठरोगिण जीवयतीति जीवक । 'जीव प्राणधारणे' । बीजक इति वा पाठ । बन्धूकपुष्पनामानि । ' ¹⁶वेगिचेद्दु' ॥ ४२-३ ॥

¹ वीरणासुपस्वशयोग्य J₂, Pt₂ ² K₆ adds 'सृश स्वशने ³ व्रणान् Pt
⁴ F₁ adds 'डुकृञ् करणे ⁵ F₁ adds अय ⁶ F₁ omits 3 pages
⁷ वन्दराश्रयो रातीति K₅, K₆ ⁸ जल Pt₂ ⁹ पार्श्वकी K₅, K₆ ¹⁰ अदने K₅
¹¹ चिमिचिमायते K₅ ¹² °रस्त्वात् J₂; Pt₂ ¹³ सजने B₁, K₅ ¹⁴ प्रीणयति
B₁ I, K₂ ¹⁵ प्रीणने K₆ ¹⁶ वगि D₂

(पा.) वीरवृक्षो—भद्रातकी त्रिषु । ¹भद्रातकीवृक्षनामानि । 'जीडिचेट्टु' ॥ गर्दभाण्डे—वृक्षश्च । अश्वत्थानुकारिण वृक्षस्य नामानि । 'कलजुञ्चि' ॥ तिन्निणी—आम्लिना । तिन्निणीवृक्षनामानि ॥ 'तिन्तिडा तिन्तिडी' इत्येते च । 'चिन्तचट्टु' ॥ अथो पीतसारके—जीवका । असनवृक्षनामानि । 'वेङ्गिस' ।

'प्रियविमानितमानवतीरुपा
निरसनैरसनैरवृथार्थता ।' (शिशु ६ ४७)

इति माघप्रयोगाद् ह्रस्वादि । 'पीठेभस्कन्धयो छीवमासन ना तु जीवने'² इति रभसकोशपाठाद् दीर्घादि ॥ ४२-३ ॥

¹ मल्लतक° B₃ ² 'पञ्चुञ्चि' B₃ ³ नाम्रजीवक B₃

साले तु मर्जकाश्र्याश्वकर्णकाः सस्यसंचरः ॥ ४४ ॥
नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।

(त्रि.) साल इति—स्यति कुष्ठरोगमिति साल । 'पोऽन्तर्मणि' । मृजति निर्यासमिति सर्ज । 'मृज विसर्ग' । 'कृशयति 'कुष्ठरोगमिति वाश्य' । 'कृश तनूरुणे' । कार्य इति वा पाठ । 'अश्वकर्णाभानि पत्राण्यस्य अश्वकर्णक' । सस्य श्वक्षादिफल सङ्गोतीति सस्यसंचर । 'वृञ् वरणे' । सालनामानि । 'महिचेद्दु' ॥ नद्या भव सर्जा नदीसर्ज । वीरोऽर्जुनसन्नामकत्वाद्⁶ वारतरु । अत एव इन्द्रस्य प्रियो द्रुवृभ इन्द्रुः । शाखाभि ककुभो⁷ व्याप्रोताति ककुभ । शौक्यात् अर्जुन । इन्द्रप्रियत्वाद् । अर्जुनवृ.नामानि । 'येरुमहि' ॥ ४४ ॥

^१ कृशति K₅, K₆ ^२ कुष्ठादीन् Pt₂ ^३ अश्वकर्णामपत्रत्वात् J₂, K₅, K₆
^४ वर्णि J₂ ^५ Pt₂ omuts वृक्षादि ^६ सञ्जकत्वात् K₅, K₆ ^७ Pt₂ adds
 दिश, क शीत कुभातीति वा वकुम Pt₂

(पा.) साले तु—सस्यसवर । सालवृक्षनामानि । ‘नह्मदि’ ॥ नदीसर्जो—
अर्जुन । नदीसर्जनामानि । ‘येरुमदि’ ॥ ४४ ॥

^१ ‘मदिचेट्टु’ B₃ ^२ अर्जुनवृक्षनामानि B₃

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ॥ ४५ ॥

इङ्गुदी तापसतरुभूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ।

(वि.) राजादन इति—राजमिरद्यते राजादन । ‘अद भक्षणे’ । अध्यक्षणि
श्रेष्ठानि फलान्यस्य^१ फलाध्यक्ष । क्षीरवन्मधुराणि फलान्यस्या क्षीरिका^२ । क्षीरिका
नामानि । ‘पालचेट्टु’ ॥ इङ्गुद्यूर्ध्वं गच्छतीति इङ्गुदी । इङ्गुदश्च । ‘इगि लिगि
गत्यर्था’ । ‘तापसाना तरु तापसतरु । इङ्गुदीनामनी । ‘गारचेट्टु’ ॥ भूरित्यव्ययम् ।
भूर्भूम्या जायत’ इति भूर्जे । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । ‘चर्माभपत्रयोगात् चर्मा । मृद्धी
स्वगत्य मृदुत्वक् । भूर्जनामानि । ‘भुजपत्रपुचेट्टु’ ॥ ४५ ॥

^१ D₂, K₂ add सन्तीति ^२ क्षीरयुक्तफलानीति वा K₃ ‘पालेय मर’ J₂
^३ ‘इगि गतौ’ J₂ ^४ तपस्विजनेपयुज्यमानत्वात् Pt₂ ^५ जात J₂ ^६ चर्मा-
 कार° Pt₂ ^७ ‘भुजपत्रमुपेह’ B₁, K₂

(पा.) राजादन—क्षीरिकायाम् । क्षीरिकावृक्षनामानि । ‘पालचेट्टु’ ॥ अथ
द्वयो—तापसतरु । ‘इङ्गुदतरुनामनी । ‘गारचेट्टु’ ॥ भुज—मृदुत्वचौ । ‘भुजपत्र-
नामानि । ‘भुजपत्रवृक्षमु’ । ‘भूर्जपत्रे भुजो भूर्जे मृदुत्वक् चर्मिचर्मिकौ’ इति
वैजयन्ती (प्र ४८, श्लो ४५) ॥ ४५ ॥

^१ इङ्गुदी B₃ ^२ भूर्जपत्र° B₃ ^३ चर्मकावपि B₃

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायु शाल्मलिर्द्वयोः ॥ ४६ ॥

पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे रोचनः कूटशाल्मलिः ।

चिरचित्वो नक्तमालः करजश्च करज्जके ॥ ४७ ॥

(वि.) पिच्छिलेति—पिच्छा निर्यासोऽस्या अस्तीति पिच्छिला । पूरयति तूलेन फलानीति पूरणी । ‘पूरी आप्यायने’ । मुञ्चति रसमिति मोचा । ‘मुच्छ मोक्षणे’ । स्थिरमायुर्यस्य ^१कालसहत्वात् स्थिरायु । चिरमायुर्यस्य चिरायुरिति वा पाठ । ^२शालते विटपैरिति शाल्मलि । शाल्मली वा । ‘शाल श्लाघायाम्’ । शाल्मलीनामानि । ‘^३वृरुगुचेद्दु’ ॥ पराङ्गुलिसङ्गत्वात् पिच्छा । शाल्मलीं वेष्टयतीति शाल्मलीवेष्ट । शाल्मलिनिर्यासनाम । ‘^४वृरुगवक’ ॥ रोचते सूक्ष्मतयेति रोचन । ‘रुच दीप्तौ’ । कूटा कुत्सिता चासौ शाल्मलिश्च वृटशाल्मलि । ‘^५कोण्ड वृरुगु’ ॥ चिरिणोति चिरी । ‘चिरि जूरि दाश हिंसायाम्’ । चिरिण हिंस्ररोग विलति भिनत्तीति चिरिविल्व । ‘विल भेदने’ । नक्तमलति मण्डयतीति नक्तमाल । ‘अल भूषणादौ’ । नक्त रात्रौ भूताना मालयत्वात् ^६नक्तमाल । क जल रञ्जयतीति करज । करञ्जकश्च । ‘रञ्ज रागे’ । करञ्जवृक्षनामानि । ‘^७कानुगुचेद्दु ॥ ४६-७ ॥

^१ स्थिरत्वात् J₂ ^२ शाल्यते Pt₂ ^३ वृरु मर’ J₂ ^४ ‘पुरदयीयल’ J₂
^५ ‘पिनवृरुगु’ K₂, K₃, ‘चिकुर’ J₂ ^६ आश्रयत्वात् I, K₂ Pt₂ भूताश्रयत्वादलं
 भूतषयोऽसिन्निति J₂ ^७ ‘हरिगिनमर J₂

(पा.) पिच्छिल—शाल्मलिर्द्वयो । ‘शालते शाल्मलि शलति शल्मलि’ इति सुभूतिटीकाया दीघादिर्ह्रस्वादिश्च व्युत्पादित । शाल्मलिवृक्षनामानि । ‘^१वृरुगु’ ॥ पिच्छा—शाल्मलोवेष्टे । शाल्मलिनिर्यासनाम । ‘वृरुगवक’ ॥ रोचन—शाल्मलि । हसशाल्मलिनामनी । ‘कोण्डवृरुगु’ ॥ चिरविल्वो—करञ्जके । करञ्जनामानि । ‘कानुगु’ ॥ ४६-७ ॥

^१ ‘वृरुगुचेद्दु’ B₂

प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः ।

करञ्जभेदाः पङ्गन्धो मर्कटवद्भारघह्वरी ॥ ४८ ॥

(वि.) प्रकीर्य इति—प्रकीर्यते फल्हस्थान इति प्रकीर्य । ‘कृ विक्षेपे’ । पूतिगन्धि करज पूतिकरज । पूतिकश्च ^१ । कले ^२ फल्हस्य मारक नाशक फलिमारक । फलि फरोतीति फलिमारक इति वा पाठ । पूतिकरञ्जनामानि । ‘नेमलियङ्गु रोद्दु’ ॥ पङ्ग प्रन्वयो यस्य पङ्गपथ । ‘आरुन्नुपुलुगलकानुग’ ॥ मर्कटवत् पाटयतीति मर्कटी । ‘कोन्तिवन्नेकानुग’ ॥ अङ्गारवर्णां चङ्गर्याऽस्या सन्तीति अङ्गारवह्वरी । ‘निष्पुवन्नगल’ पुगुत्तुलु गलकानुग’ ॥ एत करञ्जभेदा ॥ ४८ ॥

¹ दुर्गन्धत्वात् पूतिक J₂, Pt₂

² कल्हसस्य K₂

³ मर्कटवर्णत्वात् K₅, Pt₂

⁴ 'रक्तपुष्पदहलिगिडु' J₂

(पा.) प्रकीर्य — कलिमारक । पूतीकोऽपि । 'गौर प्रकीर्ण पूतीक सुमनामृत-पत्रक' इति शेष । 'पूतीकपत्रगजचिर्भटचव्यवहान' इति धन्वन्तरिश्च । पूतिकरजना-मानि । 'नेमिलिचेट्टु' ॥ करञ्जभेदा — अङ्गारवहरी । पड्ग्रन्थादय करञ्जभेदा भवन्ति ॥ पड्ग्रन्थ 'गण्डुलकानुग' ॥ मर्कटी 'तीङ्गेकानुग' ॥ अङ्गारवहरी 'निष्पुल-वनेगुचुलकानुग' ॥ ४८ ॥

रोही रोहितकः ह्रीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ।

गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

(नि.) रोहीति — भिन्नप्ररूढोऽपि रोहीति रोही । नकारान्त । रोहितकश्च । रोहिरिति इकारान्त इति केचित् । 'रुह धोजजन्मनि प्रादुर्भावे च' । ग्रीहाख्यरोगशत्रु ² ग्रीहशत्रु । दाडिमस्येव ³ पुष्पाण्यस्य दाडिमपुष्पक । रोहितकनामानि । 'मुल्लुमोदुग' ॥ गायन्त वैद्यं त्रायत इति गायत्री । 'त्रैङ् पालने' ⁴ । इयमीकारान्त ⁵ । ⁶ बाल सूक्ष्म तनय' पत्राख्यप्रसवो यस्य बालतनय । खदति स्थिरतर' भवतीति खदिर । 'खद र्वैयै' । दन्तान् ⁹ धावन्त्यनेनेति दन्तधावन । 'धातु गतिशुद्धयो' । खदिरनामानि । ¹⁰ 'चन्द्रचेट्टु' ॥ ४९ ॥

¹ छिन्न° B₁, I, K₂, छिन्नोऽपि प्ररूढो Pt₂

² °आख्यस्य रोगस्य B₁, K₅ Pt₂

³ पुष्प J₂, K₂, K₅

⁴ रक्षण K₂, K₆

⁵ तदीकारान्त J₂

⁶ बाल सूक्ष्म

पत्रात्मकास्तनया यस्य Pt₂, पत्रात्मकप्रसव J₂

⁷ स्थिरीभवति Pt₂

⁸ K₆ adds

हिंसाया च

⁹ धावन्ति B₁, I, J₂, K₃, Pt₂

¹⁰ 'मद्यदमर' J₂

(पा.) रोही — दाडिमपुष्पक । रोहिर्नान्त इकारान्तश्च । 'दूलोप —' (६. ३. १११) इति दीर्घ । रोहितवृक्षनामानि । स च मगधविषयप्रसिद्ध । कण्टकपलारा इति केचित् । तदज्ञानविलसितमेव ॥ गायत्री — दन्तधावन । खदिरतरुनामानि । 'चड्चेट्टु' । 'गायत्री खदिरे स्त्री स्याच्छन्दस्यपि पडक्षर' इत्यभिधानप्रसिद्धया स्त्रीलिङ्ग । 'पारिजातजपानिम्बवह्निगावत्रिणा पृथक्' इति वैद्यकप्रसिद्धया नान्त-पुलिङ्गोऽपि ॥ ४९ ॥

अरिमेदो विट्खदिरे कदरः खदिरे सिते ।

सोमबल्कोऽप्यथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

एरण्ड उरुवूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ।

चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥ ५१ ॥

(वि.) अरिमेद इति—^१अरिर्दुःसहो मेदोऽस्य^२ अरिमेदः । अयमकारान्तः । विडगन्धी^३ खदिरो विट्खदिरः । 'दुर्गन्धमुगुलंचन्द्रचेद्दु' ॥ कुत्सितं गन्धं दृणातीति कदरः । 'दृ विदारणे' । सोमवत् चन्द्रवत् बल्कं बल्कलमस्य सोमबल्कः । श्वेतखदिरनामनी । 'वेलिचन्द्रचेद्दु' ॥ व्याघ्रपुच्छाकारशाखायोगाद् व्याघ्रपुच्छः । गन्धर्वस्य^४ भूतविशेषस्य हस्त इव स्थूलपत्राण्यस्य गन्धर्वहस्तकः । 'ईरयति वातं नाशयतीति एरण्डः । 'ईर^६ क्षेपे' । उरु भृशं वातं वाति नाशयतीति उरुवूकः । 'वा गति-गन्धनयोः' । ववयोरभेदः । रोचते^७ पर्णरिति रुचकः । 'रुच दीप्तौ' । चित्रवर्णत्वात् चित्रकः । चञ्चति^८ वायुना चञ्चुः । 'चञ्चु गतौ' । पञ्चाङ्गुलयोऽवयवाः^९ पत्रात्मकं हस्तेऽस्येति पञ्चाङ्गुलः । मण्डयति स्वप्रदेशमिति मण्डः । 'मडि^{१०} भूपायाम्' । आमण्ड इति वा पाठः । यत्र कापि वर्धत इति वर्धमानः । 'वृधु वृद्धौ' । व्यडिति^{११} रोगिणमुद्धरतीति व्यडम्बकः । 'अड उच्यते' । एरण्डनामानि । 'आमुदमुचेद्दु' ॥ ५०-१ ॥

^१ अरिः शत्रुरिव J₂, Pt₂. ^२ हावः Pt₂. ^३ विडगन्धः K₂, K₃. ^४ Pt₂
adds मृगविशेषस्य. ^५ J₂ adds आ समन्तात्. ^६ 'ईर प्रेरणे' K₆. ^७ वर्णः K₆.
^८ चलति पत्रमरेण K₆, K₆. ^९ अङ्गुलय इव पत्राणि K₆, पर्णानि F₁. ^{१०} व्याती च
D₂, हर्षे च K₆. ^{११} रोग हन्तुं Pt₂.

(पा.) अरिमेदो विट्खदिरः । दुर्गन्धखदिरनामनी । 'तुम्भ' ॥ कदरः—सोम-
चल्कोऽपि । श्वेतसारखदिरनामानि ॥ 'उण्डुचेद्दु' ॥ अथ व्याघ्रपुच्छ—व्यडम्बकाः ।
एरण्डनामानि । 'आमुदमुचेद्दु' ॥ ५०-१ ॥

अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफला शिवा ।

पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥

शल्यश्च मदने शक्रपादपः पारिभद्रकः ।

भद्रदारु टुक्लिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥

पूतिक्राष्ठं च सप्त स्युर्दंशदारुणि

(प्रि.) अल्पा इति—अल्पा शमी शमीर । ‘चिन्नदैर्जम्मि’ ॥ १शम्यति

दोषानिति शमी । ‘शमु उपरमे’ । सक्तुवत् स्वादूनि १ फलान्यस्य सक्तुफला । २दोषशमनात्
शिवा । शमीनामानि । ‘जम्मिचेट्टु’ ॥ स्वल्प पिण्डीभावम् इत प्राप्त पिण्डीतक् ।
‘इण् गतौ’ । ३विपयुष्पत्वात् त्रियन्तेऽनेन ४ मरुचक । ‘मृड् प्राणत्यागे’ । श्वसन्य-
५नेकरोगहरत्वात् श्वसन । ‘श्वस प्राणने’ । दु स्पर्शत्वेन ६ कर हन्तीति करहाटक ।
‘हन हिसागल्यो’ । ७शल्य कण्टकमस्यास्तीति १०शल्य । मदनतीति मदन । ‘मदी
हर्षग्लपनयो’ । मरुचकनामानि । ‘मङ्गचेट्टु’ ॥ शक्रस्य प्रिय पादप शक्रपादप ।
पारि निष्ठा प्राप्त भद्रमस्य पारिभद्रक । भद्र च तदारु च भद्रदारु । द्वौ स्कन्धे किलिम
निर्यासोऽस्य द्रुकिलिमम् ११ । पीतवर्ण च तदारु च पीतदारु । पूतिदार्विति पाठे पूतिगन्धि
काष्ठपूतिकाष्ठ, १२ पूतिकाष्ठ च तदारु च पूतिदारु । एतौ शब्दौ विरुद्धलक्षणया १३निष्पन्नौ ।
दीर्यत इति दारु । ‘ट्टु विदारणे’ । देवाना दारु देवदारु । अय पुल्लिङ्गेऽपि । देवदारु-
नामानि । ‘देवदारुवृक्षमु’ ॥ ५२-३ ॥

१ शम्यति J₂

२ स्वादुपल्वात् K₅ K₆

३ विहीनत्वात् B₁ K₅

४ वनिय मर J₂

५ विपयुष्पात् K₅ पुष्पवत्वात् B₁

६ स्वादनेन B₁ ७ अनेन

F₁, K₅ K₆

८ दु स्पर्शत्वात् Pt₂

९ B₁, K₅ add स्वल्प

१० शल्यकण्टक D₂

११ द्रुकिलिममिति वा पाठ K₆

१२ पूति उग्रम थ काष्ठमस्येति Pt₂

१३ व्युत्पत्तौ

F₁ I K₅, K₆

(पा.) अल्पा शमी—स्यात् । अल्पशमीवृक्षनाम । ‘नेलजम्मि’ १ ॥ शमी—

शिया । शमीवृक्षनामनी । ‘जम्मिचेट्टु’ ॥ पिण्डीतको—श्वसन करहाटक । स्वसन
इति केचित् ॥ शल्यश्च मदने । मदनवृक्षनामानि । ‘मङ्गचेट्टु’ ॥ शक्रपादप—
देवदारुणि । देवदारुवृक्षनामानि । ‘देवदारुचेट्टु’ ॥ ५२-३ ॥

१ B₂ adds °चेट्टु

अथ द्वयोः ।

पाटलिः पाटलामोघा काला स्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥

कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी श्यामा तु महिलाहया ।

लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥

चिष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सः ।

(वि.) अथेति—^१पाटलवर्णपुष्पत्वात् पाटलि । पाटला च । उपयोगिपुष्पत्वाद्
 अमोघा । मोघा इत्यपि पाठ । ^२कृष्णवृन्तत्वात् काला^३ । ^४रसाधारकुम्भत्वात् स्थाली ।
 काचस्थालीति पाठे काचवर्णा स्थाली वृन्तमस्या अस्तीति काचस्थाली । कालस्थालीति
 पाठे ^५कालवर्णस्थालीत्वात् कालस्थाली । साचस्थालीति ^६पाठे सा च स्थालीति पदच्छेद ।
 साङ्कुरफलत्वात् फले रोहतीति फलेरुद्धा । कृष्ण वृन्तमस्या अस्तीति कृष्णवृन्ता ।
 यक्षाक्षितुल्यपुष्पत्वात् कुमेराक्षी । पाटलाया नामानि । ^७'कालिगोटदुचेदु' ॥ इयाम
 वर्णत्वात् इयामा । महिलाया स्त्रिया ^८आह्वय नाम यस्या सा महिलाह्वया । स्त्रिया^९
 यानि नामानि तान्यस्या वर्तन्त^{१०} इत्यर्थ । ल्त्वारूपत्वात् लता । गवि भूमौ वन्दते^{११}
 स्तूयत इति गोवन्दनी । 'वदि अभिवादनस्तुत्यो' । गुद्यते व्रीडयतेऽनयेति गुन्द्रा ।
 'गुद व्रीडायाम्' । प्रीणाति रोगहरणेन प्रियङ्गु । 'प्रीञ् १' तर्पणे कान्तौ च' ।
 फलयोगात् फलिनी । फलति विशीर्यत इति वा । फली च । 'त्रिफला विशरणे' । विष्णक्
 सिनोति वज्रातीति^{१३} विष्णक्सेना । गन्धानि स्थूलानि फलान्यस्या गन्धफली । गन्धप्रधान
 फलमस्या इति वा । किञ्चित्^{१४} रम्भा कारम्भा । प्रिय एव^{१५} प्रियक । प्रियङ्गुनामानि ।
 'प्रेकणपुचेदु' ॥ ५४-५ ॥

^१ आताम्रपुष्पत्वात् K₅ K₆ ^२ काल° Pt₂ ^३ काल K₅ ^४ पुष्परसाधार
 त्वात् K₅ K₆ ^५ काला कृष्णा स्थाली यस्या B₁ K₅ ^६ इति वा पाठ तदा F₁
^७ 'हादकायमर' J₁ ^८ आह्वा F₁ I J₂ ^९ स्त्रिया F₁ स्त्रीणा K₅ ^{१०} सन्ति
 B₁, F₁ K₅ ^{११} वदत K₅ K₆ ^{१२} प्रीणने K₆ ^{१३} B₁ D₂ K₂ K₅
 add सर्वत ^{१४} किञ्चिद्रम्भाकारत्वात् B₁ K₅ इषद्रम्भाकारा Pt₂ ^{१५} प्रिय इव K₅ K₆

(पा.) अथ द्वयो पाटलि—अमोघा । 'अमोघा पाटलीर्न छी' इति
 वैजयन्ती (प्र ५२, श्लो ९०) । 'मोघा स्त्री पाटलीवृक्षे मोघत्रिपु निरर्थक' इति रुद्र ॥
 काचस्थाली—कुमेराक्षी । पाटलातरुनामानि । 'कालिगोटदु' ॥ इयामा तु—फली ।
 'प्रियके तु प्रियङ्गवारया' इति वैजयन्ती (प्र ५०, श्लो ६६) ॥ विष्णक्सेना—
 प्रियका च सा । प्रियङ्गुवृक्षनामानि । 'प्रेकणमुञ्जु'^२ ॥ ५४-५ ॥

^१ प्रियङ्गु पीततण्डुला' इत्यपि मुद्रितग्रन्थे (प्र १२७, श्लो ५५)
 'सनमु'

^२ B₁ adds

मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकद्वद्गुण्डुकाः ॥ ५६ ॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।

शोणकध्वारलौ तिप्यफला त्वामलकी त्रिपु ॥ ५७ ॥

अमृता च वयस्था च त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ।

नाक्षस्तुपः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥

(वि.) मण्डूकपर्णेति—मण्डूका इव पर्णान्यस्य 'मण्डूकपर्ण' । पत्रेपूर्णं यस्य पत्रोर्णं । नटति वातेनेति नट । 'नट नृत्तौ' । 'कट्टन्यङ्गान्यस्येति कट्टवङ्ग । शिखाभि^३ डुदु इति शब्द कायतीति डुण्डुक । 'कै शब्दे' । डुण्डुक इति वा पाठ^४ । स्योन सुखमकतीति स्योनाक । 'अक अग कुटिलया गतौ' । श्योनाक इति पाठे श्यायत इति श्योनाक । 'श्यैङ् गतौ' । 'शुकनासकाराणि पुष्पाण्यस्य शुकनास । ऋक्ष्णोति हिनस्तीति ऋक्ष । 'ऋक्ष हिसायम्' । दीर्घं वृन्तमस्य दीर्घवृत्त । कुटन्^६ वक्त्री भवन्? नटतीति कुटन्नट । 'नट नृत्तौ' । शोणतीति शोणक । 'शोणृ वर्णगत्यो' । शोनक इति^७ पाठे शन्नति व्याप्नोति सर्वत शाखाभिरिति शोनक । 'शव गतौ' । इयति^८ पित्तादिकमपसरतीत्यरालु । 'ऋ गतौ' । शोणकनामानि । 'पेद्मानु' ॥ तिष्यनक्षत्र च^{१०} भास्वर फलमस्या इति तिष्यफला^{११} । आमलते गुणानामलकी । 'मल मल्ल धारणे' । ^{१२}अमलकलयोगाद्वा । रसायनत्वादमृता । ^१ वयसि तिष्ठत्यस्या भक्षणेनेति वयस्था । वयो यौवनं तिष्ठति स्थिरीभवत्यनयेति वा । 'प्रा गतिनिवृत्तौ' । आमलकी नामानि । ^{१४} 'जशिरिकचेट्टु' ॥ विभेत्यस्माद् रोग इति विभीतक । 'विभी भये' । अक्ष्णोति फलैरिति ^{१५}अक्ष । 'अक्षू व्याप्तौ' । तुष्यति स्वल्पवारिणेति तुप । 'तुप तुष्टौ' । कर्ममात्राणि फलान्यस्येति कपर्णफल । भूतानामावासो^{१६} भूतावास । कलेराश्रयो द्रुम कलिद्रुम^{१७} । विभोक्तनामानि । 'दाण्डूचेट्टु' ॥ ५६-८ ॥

^१ मण्डूकाकाराणि पर्णानि J₂ Pt₂ ^२ स्वधा B₁ F₁ J₂ K₅ ^३ शिखादिभि
K₂ K₃ ^४ शुकनासेव F₂ Pt₂ ^५ अस्ति^० B₁ F₁ I K₃ अक्षिरोगान् D₂ K₆
^६ कुट वक्त्रीमात्रेण F₁ I K₃ वक्त्राकार J₂ ^७ K₆ adds स्य दते स्प दति F₂ ^८ वा
पाठ, तदा B₁ F₁, I J₂ ^९ अवसादयति K₅ ^{१०} तिष्यवन्धुमफलत्वात् F₂ Pt₂
तिष्यनक्षत्रयुक्त काले फल कर्तेतीति वा Pt₂ ^{११} तिष्यफली K₅ K₆ ^{१२} आमल^० K₄
^{१३} नक्षत्रयति J₂ ^{१४} नेह्रिसमर J₂ ^{१५} ना अछ इति पदच्छेद F₂ ^{१६} आवास
त्वात् K₃ ^{१७} कलिद्रुमस्य प्रिय K₃

(पा.) मण्डूकपर्ण—शोणकधारली । 'भूतपुष्पो नटोदकभक्षकद्रुम आरलु' इत्यभिधानाद्दोषादि । 'मयूरजङ्घोऽरलुः प्रियवेतु कुटन्नट' इत्यभिधानात् ह्रस्वादि । आरलुद्रुमनामानि । 'पेनुमानु । दुदिलमुञ्च' ॥ तिष्यफला—वयस्था च । आमलनामानि । 'जशिरिकचेट्टु' । अनुक्तम्—'मारुन्दो तु फल तस्या' । तत्फलनाम ।

‘उशिरिककाय’ ॥ त्रिलिङ्ग—विभीतक । नाक्ष । ^२स्वग्रहण नियमार्थम् ॥ तुप—
कलिद्रुम । विभीतकतरुनामानि । ‘ताडिचेद्दु’ ॥ ५६-८ ॥

^१ प्रियजीव इति मुद्रितधन्वन्तरिनिघण्टुग्रन्थे
ज्ञग्रहण नियमार्थम्

^२ नाक्ष इत्यत्र ‘ना’ इति पुलि-

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनामृता ।

हरीतकी हैमवती रेचकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥

(वि.) अभयेति—नास्ति ^१भयमस्या सकाशाद् अभया । न ^२व्यथयति रोग-
हरत्याद् अव्यथा । ‘व्यथ भयसचलनयो’ । निरामये पयि साध्वी पथ्या । कायस्तिष्ठ-
त्यनयेति कायस्था । काये शरीरे आरोग्यकरी तिष्ठतीति वा । वयस्थेति पाठे व्युत्पत्ति
पूर्वोक्ता । पूतयति^३ पुरुष पूत करोतीति पूतना । ‘पूञ् पवने’ । रसायनत्वात् नास्ति
मृतिर्मरणमस्या इत्यमृता । हरति रोगानिति हरीतकी । हृञ् हरणे’ । हिमवति गिरौ
प्रचुरा हैमवती । रेचयति विरेचन करोतीति रेचकी । ‘रिचिर् विरेचने’ । श्रेय
करोतीति श्रेयसी । दोषशमनात्^४ शिवा । हरीतकीनामानि । ‘करकचेद्दु’ ॥ ५९ ॥

^१ रोगमय यस्या Pt₂

^२ नास्ति रोगव्यथास्या F₂, Pt₂

^३ देहे B₁, J₂, B₅

^४ पुनाति देह J₂, Pt₂

^५ ‘रिचिर् पृथग्भावे’ Pt₂, चेतकीति पाठे चेतयति चेतकी ।

‘चिती वशने’ F₂

^६ रोग° J₂

^७ ‘अल्लिलम्’ J₂

(पा.) अभया—व्यस्था । कायस्थेत्यपि ॥ पूतना—शिवा । हरीतकीनामानि ।
‘करकचेद्दु’ ॥ ५९ ॥

पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठ चाथ द्रुमोत्पलः ।

कर्णिकारः परिव्याधे लकुचो लिफुचो दहुः ॥ ६० ॥

(वि.) पीतद्रुरिति—पीतवर्णो द्रुद्रुम^१ पीतद्रु । मरति विन्तर प्राप्नोतीति
सरलः । सरलसज्ञप्रत्यादा । पूतिगन्धि पाठ^२ पूतिकाष्ठम् । सरलनामानि । ‘सरल-
‘पुचेद्दु’ ॥ अस्य द्रुमस्योत्पलानीय पुण्याणि सन्तीति द्रुमोत्पल । ‘पर्णिकारभूषणम्
इत्यर्थात् कर्णिकार । ‘ऋ गती’ । वायुना परिविध्यत^३ इति परिव्याध । ‘व्यध ताडने’ ।
कर्णिकारनामानि । ‘फोण्डगोगु’ ॥ लभ्यते आर्यागत इति लकुच । लिफुचश्च । ‘लफि
आस्वाद्दने’ । अग्निना दह्यत इति दहुः^४ । ‘दह भस्मीकरणे’ । ‘कम्मरगु ॥ ६० ॥

¹ K₂, K₃ add वृक्ष . ² °काष्ठत्वात् K₅ ³ 'सरलमर' J₂ ⁴ कर्णिका
कर्णभूषण B₁, K₅ ⁵ परिविध्यति K₅, K₆ ⁶ दहति, तोहति वा डहु । उदयोरभेद ।
'तुहिरि अर्दने' Pt₂

(पा.) पीतद्रु—पूतिका च । सरलनामानि । 'अदुगचेद्द्रु' ॥ अथ
द्रुमोत्पल—परिव्याध । कर्णिकारनामानि । 'कौंडगोंडु' ॥ लकुचो—डहु । गजजम्बीर-
नामानि । 'गजनिम्भ' ॥ अनुक्तम्—'शाक क्रकचपत्र स्यात् पृथक्छद्दहरीतकौ' ।
शाकवृक्षनामानि । 'तैकुचेद्द्रु' ॥ ६० ॥

पनसः कण्टकिफलो निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ।

काफोदुम्बरिका फलगुर्मलपूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥

(वि.) पनस इति—पन्यते स्तूयत¹ इति पनस । 'पन स्तुतौ' । पणस इति
पाठ पण्यते 'व्यवह्रियते पणस । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' । कण्टकितानि² फलान्यस्य
कण्टकिफल । 'पनस चेद्द्रु' ॥ निचुल्यते³ जलेनेति निचुल । 'चुल 'समुच्छ्राये' ।
हित जलमस्य हिज्जल । अम्बुनि जायत इत्यम्बुज । 'जनी प्रादुर्भावे' । निचुलनामानि ।
'एरंगत्रेण' ॥ काकप्रिया च सा 'उदुम्बरकल्पा च काफोदुम्बरिका । नि सरलनात्
'फलतीति फल्गु । 'बिफला विशरणे' । मलान् ध्विप्रादिकात् पुनातीति मलपू ।
'पून् पवने' । मल यावयते⁴ कुत्सयतीति मलयूरिति वा पाठ । 'यु जुगुप्सायाम्' ।
जघन रून्धे फलानि यस्या सा जघनेफला । 'कुक्कमेडिचेद्द्रु' ॥ ६१ ॥

¹ B₁, G, K₂ add स्वादुतया ² पण्यत इति ऽयुत्यति K₂ K₃ ³ कण्टक-
वन्ति G, कण्टकयुक्तानि Pt₂ ⁴ निचुल्यते K₅ ⁵ चुल निमज्जने' K₂, K₆
⁶ उदुम्बरी G, Pt₂, 'ब्रह्मेदिचेद्द्रु' K₃ ⁷ पलवती K₅ ⁸ यापयति K₅, K₆

(पा.) पनस कण्टकिफल । पनसवृक्षनामनी । 'पनसचेद्द्रु' । परग-
द्वितीयादिरिति कचित् । पणस इति टवर्ग्यमध्यम इति केचित् ॥ निचुलो—जघनेफला ।
काफोदुम्बरनामानि । 'ब्रह्मेदि¹' ॥ ६१ ॥

¹ ब्रह्मेदिचेद्द्रु B₁

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ।

पिचुमन्दश्च निम्बेऽथ पिच्छलागुरु शिशुपा ॥ ६२ ॥

(वि.) अरिष्ट इति—न रिप्यते ^१कुष्ठरोगमस्तोऽनेनेति अरिष्ट । ‘रिप हिसायाम्’ । सर्वतो भद्रमस्य^२ सर्वतोभद्र । हिङ्गुवन्निर्यासोऽस्येति हिङ्गुनिर्यास^३ । ^४मल्यते काकैर्वेष्टयत इति मालक । ‘मल^५धारणे’ । पिचु कुष्ठ मन्दयतीति पिचुमन्द^६ । ‘मदि हर्षग्लपनयो’ । आरोग्य नयतीति निम्ब । ‘णीञ्च प्रापणे’ । निम्बनामानि । ‘वेपचेद्दु’ ॥ पिच्छलास्या अस्तीति पिच्छला । न गुरु अगुरु^७ । रोग शिनोति ^८तनूकरोतीति शिशुपा । ‘शीञ् निशतने’ । शिशपेति वा पाठ । शिशुपानामानि । ‘डरुगुडुमानि’ ॥ ६२ ॥

^१ रोगिजन G, Pt₂ ^२ K₅ adds अस्तीति ^३ हिङ्गुनो निर्यास इव नियास
G, Pt₂ ^४ माल्यते K₆ मलते काकसमूह Pt₂ ^५ ‘मल मद्ग धारण’ K₃,
K₁ Pt₂ ^६ पिचु मृत्रातीति पिचुमर्द इति वा पाठ, ‘चूद क्षोदे’ G, Pt₂ ^७ न
गु^६ अगु^६ K₃ K₄ ^८ नाशयति B₁, K₂ K₃, K₄

(पा.) अरिष्ट — निम्बे । निम्बनामानि । ‘वेपचेद्दु’ । अनुक्तम्—‘कालशाकस्तु कैडर्य’ । कैडर्यनामनी । ‘करिवेपचेद्दु’ ॥ अथ पिच्छलागुरु । नपुंसकम् । ‘अगुरु ङी शिशपाया जोङ्गके लघुनि त्रिषु’ इति रुद्र । ‘शिशपा’ ॥ ६२ ॥

कपिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतनः ।

भण्डिलोऽप्यथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

(वि.) कपिलेति—काम्यत इति कपिला । ‘कमु कान्ती’ । ^१भस्मनुल्या मञ्जा गर्भे अस्या अस्तीति भस्मगर्भा । हस्तिगर्भति पाठे हस्तिनुल्यो गर्भो मञ्जा अस्या अस्तीति हस्तिगर्भा । कपिलानामनी । ‘कपुगलयरुगुडु चेद्दु’ ॥ पिच्छलादीनि^२ भस्मगर्भान्तानि ^३पदानि शिशुपाया नामानीति कचित् ॥ शीर्यते मृदुपुष्पत्वादिति^४ शिरीष । ‘शू हिसायाम्’ । कपीन्^५ तनोतीति कपीतन । ‘तनु विस्तार’ । भण्डात्^६ परिभाष्यत शुभैरिति भण्डिल^७ । ‘भडि परिभाषण’ । शिरीषनामानि । ‘दिरि-सेनपुचेद्दु’ ॥ ^८चम्पादेशे भव चाम्पेय । चम्पते पट्टपदैरिति चम्पफ । ‘चमु^९ अदने’ । हेमवर्णं ^{१०}पुष्पमस्येति हेमपुष्पक । चम्पकनामानि । ‘सर्पगचेद्दु’ ॥ ६३ ॥

^१ भस्मनुल्यो गर्भो मञ्जा G, K₂ ^२ पिच्छलादि G, K₆ ^३ K₃ adds पद
^४ K₁ adds मृपत्ति ^५ शीकुमार्यात् G, Pt₂ ^६ वधि K₃, K₄ ^७ भण्डात् इति
मदिट्ट, ‘मदि कल्याण’ Pt₂ ^८ मन्दिश B₁, K₂, K₃, K₄ ^९ चम्पादेश्य G, Pt₂
चम्पादेश्य B₁ ^{१०} चमु उमु च्मु K₄ ^{११} ‘सर्पगचेद्दु’ K₃, K₄

(पा.) कपिला—सा । ^१शिशुपावृक्षनामानि । ‘पिच्छिला च महाश्यामा कृष्ण-
सारस्तथाग्रह’ इति शेषे । ‘यिरुगुचेट्टु’ । शिरीषस्तु—भण्डिलोऽपि । ह्रस्वमध्य ।
‘अथ भण्डिले कपोतन शिरीषश्च’ इति वैजयन्ती (पृ ५१, श्लो ७२) । शिरीष-
नामानि । ‘^२दिरिशनचेट्टु’ ॥ अथ चाम्पेय—हेमपुष्पक^३ । चम्पकनामानि ।
‘सपेङ्गचेट्टु’ । ‘पञ्चपञ्चश्च सुरभि’ । एते च ॥ ६३ ॥

^१ शिशुपा° B_१

^२ ‘दिरिशेन°’ B_१

^३ हिम° B_१

एतस्य कलिका गन्धफली स्यादथ केसरे ।

वकुलो वञ्जुलोऽशोके समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

(वि.) एतस्येति—गन्ध एव फलमस्या इति गन्धफली । चम्पककलिकानाम् ।
‘सपेंगमोग्नुपेरु’ ॥ के शिरसि सरति गन्धसारत्वात् केसर । ‘सू गतौ’ । (कविभि)
उच्यते रोगानत्तीति^१ वकुल । ‘वच परिभाषणे’ । वकुलनामनी । ‘पोगडचेट्टु’ ॥
^२वन्यते याच्यते कर्णपूरयेति वञ्जुल । ‘अनु याञ्चने’ । अश्नुते व्याप्तोतीत्यशोक ।
‘अशू व्याप्तौ’ । शोकनाशकराद्वा । अशोकनामनी । ‘^३अशोकवृक्षमु’ ॥ करोति
दोषाभावमिति करक । ‘डुकुञ्ज करणे’ । किरिति बीजानीति वा । ‘कृ विक्षेपे’ । दत्यते
पवावस्थायामिति दाडिम । ‘दल विशरणे’ । दाडिमनामनी । ‘दानिम्मचेट्टु’ ॥ ६४ ॥

^१ नुदतीति B_१, D_२ K_१, अपनुदति K_१

^२ वण्यत G, K_२

^३ ‘अशोकपु-
चेट्टु G, Pt_२

^४ दाडिमन्मु K_२ दाडिमचेट्टु K_१

(पा.) एतस्य—स्यात् । एतत्केरकनाम । ‘सपेङ्गमुग्ग’ ॥ अथ—वकुल ।
केसरवृक्षनामनी । ‘पोगड’^२ । ‘वेसर’^३ सिंहपूर्वश्च भव्यपूर्वश्च लम्पट’ । एते च ॥
वञ्जुलाऽशोके । अशाकनामनी । ‘अशोकमु’ ॥ ‘कङ्केलि कर्णपूरक’ । एते च ॥
समौ—दाडिमौ । दाडिमद्रुमनामनी । ‘दानिम्म’ । ‘स्वाद्वम्बो रक्तबीजश्च कुट्टिम
फलपाडव’^४ । एतानि च ॥ ६४ ॥

^१ वकुल B_१

^२ B_१ adds °चेट्टु

^३ ‘केसरे वकुलो मशालस सिंहकेसर’

इति वैजयन्त्याम्

^४ °शाडव इति त्रिफण्डशेषे (पृ ११, श्लो २३७)

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ।

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

(वि.) चाम्पेय इति—चम्पाख्यदेशे भवः^१ चाम्पेयः । के शिरसि सरतीति केसरः । ‘सृ गतौ’ । नागप्रियाणि केसरवन्ति पुष्पाण्यस्य नागकेसरः^२ । काञ्चनस्य स्वर्णस्याह्वयो यस्य काञ्चनाह्वयः^३ । नागकेसरनामानि । ‘नागकेसरमु’ ॥ जयति श्लोपादिरोगानिति जया । जयन्ती च । तर्कं श्लोपादिविनाशहेतुभायम् ‘इयतीति तर्कारी । ‘ऋ गतौ’ । नयां भवा नादेयी । विजयते^४ श्लोभादिकमनयेति वैजयन्तिका^५ । जयन्तीनामानि । ‘तक्किलिचेट्टु’ ॥ ६५ ॥

^१ भवत्वात् Pt₂. ^२ नागो हस्ती तन्नाम केसरोऽस्येति वा Pt₂. ^३ काञ्चनस्य सर्वाणि नामानि अस्थेति D₂, K₅, K₆. ^४ श्लोभादि° B₁, I. ^५ K₅, K₆ add प्राप्नोति. ^६ विजयत इति K₅, K₆. ^७ ‘जि जये’ G, J₂.

(पा.) चाम्पेयः—काञ्चनाह्वयः । नागकेसरनामानि । ‘नागकेसरमु’ ॥ जया—वैजयन्तिका । तर्कारीनामानि । ‘तक्किलिचेट्टु’ ॥ ६५ ॥

श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात् कणिका गणिकारिका ।

जयाथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

(वि.) श्रीपर्णमिति—श्रीः श्लोभा पर्णेष्वस्य श्रीपर्णम् ।^१ अग्नि मग्नान्यस्मिन्निति अग्निमन्थः^२ । ‘मन्थ विलोडने’ । कणाः सन्त्यस्यामिति कणिका । गणिकावत् ‘कुट्टकमियर्ति गच्छतीति गणिकारिका । जयति रोगानिति जया । ‘जि जये’ । अग्निमन्थस्य नामानि । ‘कूरनेल्लिचेट्टु’ ॥ कुटिलो जायत इति कुटजः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । शक्रवृक्षत्वान् शक्रः । वस्ते त्वचमिति वत्सकः । ‘वस आच्छादने’ । गिरी मल्लिकावत् तिष्ठतीति गिरिमल्लिका । कुटजनामानि ।^३ ‘कोडिसेचेट्टु’ ॥ ६६ ॥

^१ मन्थन्ति J₂. ^२ B₁ omits 16 lines. ^३ कणिका K₂. ^४ मोहनता Pt₂.
^५ ‘कोडिल्लिगे’ J₂.

(पा.) श्रीपर्ण—जया । अग्निमन्थवृक्षनामानि । ‘नेल्लिचेट्टु’ । अथ कुटजः—गिरिमल्लिका । कुटजनामानि । ‘कोडिश’ ॥ ६६ ॥

एतस्यैव कलिद्वेन्द्रयवभद्रयवं फले ।

कृष्णपाकफलाविग्रसुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

(वि.) एतस्येति—^१कलिङ्गदेशे जात कलिङ्गम् । इन्द्रवृक्षफलत्वाद् यववीजा कृतित्वाच्च इन्द्रयवम् । दीपनादिकल्याणकारित्वाद्^२ भद्रयवम् । भद्रयवनामानि । ‘^३कोडिसेपण्डु’ ॥ कृष्ण पाके फलमस्य कृष्णपाकफल^४ । आविजतेऽस्मादिति आविग्र । ‘ओविजी भयचलनयो’ । उद्विग्र इति पाठे उद्विजन्ते जना पित्तकरेऽस्मिन्निति उद्विग्र । सुपेणत्स्यकपिमुखाभफलत्वात्^५ सुपेण । करेण ‘मृद्यते करमर्दक । ‘मृद मर्दने’ । करमर्दकनामानि । ‘^७करिवे चेद्’ ॥ ६७ ॥

^१ कलिङ्गफलत्वात् K₅ K₆ ^२ G Pt₂ add यवाकृतित्वाच्च ^३ ‘कोडिरी-
गनपील J₂ ^४ कृष्णवर्णपाक फलमस्य Pt₂ ^५ ‘मुखाभत्वात् J₂ मुखाकृतित्वात्
Pt₂ ^६ मन्त्रत J₂, Pt₂ ^७ कोरिग K₅

(पा.) एतस्यैव—फले । एतत्फलनामानि । ‘कोडिशकाय’ । ‘कुटजस्य फले क्लीव कलिङ्गेन्द्रयव स्मृतम्’ इति रत्नकोशपाठात् समासाभिप्रेतम् । ‘कलिङ्ग तु यवे ना तु दशपक्षिविशेषयो’ इति वैजयन्तीपाठाद् (प्र २५९, श्लो ३३) व्यासाभिप्रेत मलिङ्गम् इन्द्रयवमिति ॥ अनुक्तम्—‘दोषग्राहस्तु क्तक’ । क्तकनाम । ‘इण्डुपुचेद्’ ॥ ‘जम्बू स्त्री सुरभिच्छद’ । जम्बूनाम । ‘नेरेड’ ॥ कृष्णपाकफला—करमर्दके । करमर्दकनामानि । ‘कलिवेचेद्गुणु वॉकचेद्गुणु’ । शब्दार्णवे कृष्णपाकफलशब्दा बहुधा विकल्पिता—

‘कृष्ण पाक फले विग्र सुपेण करमर्दक ।
कृष्णपाकफल कृष्णफलपाको ननालक ॥
कृष्णपाकफलादिश्च पाककृष्ण फलादिक ।
कृष्णपाक पाककृष्ण फलकृष्णो वरालक ॥
पाककृष्णफल पाकफलकृष्ण कराम्बुक ।
फलपाक पाकफले वोल कृष्णफले वश ॥’

इति ॥ ६७ ॥

कालस्कन्धस्तमालः स्यात् तापिच्छोऽप्यथ सिन्दुकः ।

सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

(वि.) कालस्कन्ध इति—कालराज स्कन्धोऽस्य कालस्कन्ध । ^१तन्मते तापि-
भिरिति तमाल । ‘तमु’ वाङ्मायाम् । ‘तापिन छदयतीति तापिच्छ । ‘छद
अपवारणे’ । तमालनामानि । ‘तमालमु’ ॥ स्यन्दते ‘कटुरत्तरसमिति’ सिन्दुक ।

‘स्यन्दू प्रस्रवणे’ । सिन्दु स्यन्दन त्वगादिना वृणोतीति सिन्दुवार । ‘वृब्
वरणे’ । इन्द्रस्य सुरस प्रिय इति इन्द्रसुरस । गुडतीति गुड । ‘गुड वेष्टने’ ।
‘गुडाद्वेष्टनान्निष्क्रान्ता निर्गुण्डी’ । इन्द्रस्य प्रिया इन्द्राणिका । सिन्दुवारनामानि ।
‘वाविलिचेद्’ ॥ ६८ ॥

^१ ताम्यतीति Pt₂ ^२ ‘तमु ग्लानी’ Pt₂ ^३ तापिन G, Pt₂ ^४ तिक^०
D₂, G, I, K₂ ^५ सि धुरु K₆, स्यन्दते रसे Pt₂ ^६ गुडवत् G ^७ ‘लाङ्गड’ J₂

(पा.) कालस्वन्ध—तापिच्छोऽपि । तमालतरुनामानि । ‘चीकटिचट्टु’ ॥
अथ ‘सिन्दुके—इन्द्राणिकेत्यपि । सिन्दुकनामानि । ‘वाविलिचेद्’ ॥ ६८ ॥

^१ सिन्धुके B₃, सिन्धुवार B₃ ^२ सिन्धुक^० B₃

वेणी गरागरी देवताडो जीमूत इत्यपि ।

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी तृणशूल्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

भूपदी शीतभीरुश्च सैवास्फोटा वनोद्भवा ।

(नि.) वेणीति—^१वेणीवत् तिष्ठतीति वेणी । गर मूपिकविपम् आगिरतीति
गरागरी । ‘ग निगरणे’ । खरागरी, खरा, गरीति वा पाठ । ताडयन्ति वणं ताडा
अद्भुरा । ‘तड आघाते’ । अद्भुरा अद्भिदस्तेषु मुख्यत्वात् देवताड । देवमिन्द्रिय
ताडयतीति वा । ‘जीमूत इवाहावत्त्वात् जीमूत । देवतालनामानि । ‘द्वयताडि
पेल्लु’ ॥ ‘शोभान्वितहस्तिवर्णाभयप्रयोगात्’ श्रीहस्तिनी । भुवि रोहतीति भूरुण्डी ।
‘रह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ । ‘गुरुगुचेंद्रु’ ॥ तृणशूले वातगुल्मे साधु तृणशूल्यम् ।
तृणशूल्यं, तृणशून्या, तृणशूल्या इति पाठा । मत्स्यत भूर्भि मल्लिका । ‘मल मल्ल धारणे’ ।
भुवि पद् यस्या सा भूपदी । शीताद् ‘भीरुरिति शीतभीरु । ‘बिभी भये’ । मल्लिका-
नामानि । ‘मल्लेचेद्’ ॥ ‘आस्फोटति ईषद्विषसतीति आस्फोटा । ‘सुट्ट चिकसने’ ।
आस्फोटति वा पाठ । ‘अडविमल्लेपे’ ॥ ६९ ॥

^१ वेणीर J₂ Pt₂ ^२ जीमूतवर Pt₂ ^३ शोभाहार^० K₆, K₆ ^४ रणाहार^० J₂
^५ निमेतीति G, K₂, K₃, K₃, Pt₂ adds प्रीष्मत्त्वात् ^६ ‘मोल’ J₂ ^७ रपर
सुट्टीति K₁, K₆ ^८ ‘अटयीमल्ले’ J₂

(पा.) वेणी—जीमूत इत्यपि । देवतालनामानि । ‘दापरदङ्गि’ । अनुत्तम्—
‘अजभक्षन्तु गोष्टदो चर्बुरथ युगाश्चर’ । चर्बुरनामानि । ‘चोच्चचेंद्रु’ । ‘कारस्यो

महाकोल किपाक कालकूटक' । किपाकद्रुमनामानि । 'काजीरवृक्षमु' ॥ श्रीहस्तिनी—
भूरुण्डी । श्रीहस्तिनीनामनी । 'गुरुगुचेटटु' ॥ 'तृणशूल्य तु । सुभूतिटीकाया तृणशूल्या
तृणशूल्या वेति रूपान्तरसत्ता स्त्रीलिङ्गता चोक्ता । मल्लिका—श्रीतभीरुश्च । मल्लिकानामानि ।
'महे' । 'मदयन्ती विचकिल' । एते च ॥ सैव—वनोद्भवा । 'अडविमहे' ।
'^२काकमल्या वनोद्भवा' इति वैजयन्ती (प्र ६०, श्लो १८४) ॥ ६९ ॥

^१ तृणशूल्य B₃

^२ काकमालयाम् इति मुद्रितग्रन्थ

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥ ७० ॥

सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ मागधी ।

गणिका यूथिकाम्वष्टा सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

(वि.) शेफालिकेति—शेरत इति शेफा निद्राणा अलयोऽप्रेति शेफालिका ।
सुष्टु बहत्यामोद सुवहा । 'बह प्रापणे' । गुडद्वेष्टनान्निष्क्रान्ता 'निर्गुण्डी' । नीलपुष्पत्वात्
नीलिका । शेफालिकानामानि । '^२नह्वाविलि' ॥ श्वेत शोभनो^३ रसो यस्या सा
श्वेतसुरसा । भूतानि विशत्याह्लादयतीति भूतवेशी । '^४विश आह्लादने' । श्वेतशेफालि-
कानामनी । 'तेह्वाविलि' ॥ '^५मगवदेशप्रचुरा मागधी । गणिकायचित्ताकर्षणाद्^६
गणिका । यूथो 'जालकमस्या अस्तीति यूथिका । भ्रमरेरन्वयते शयत इत्यम्बष्टा । 'अवि
शब्दे' । अन्वो भ्रमराणा ध्रनि, सोऽत्र तिष्ठतीति वा । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । '^७यूथिका
नामानि । 'अडविमोह' ॥ हेमवर्णानि पुष्पाणि यस्या हेमपुष्पिका । पीतपुष्पयूथिका
नाम । 'पञ्चपुष्पुलमोहपेरु' ॥ ७०-१ ॥

^१ Pt₂ adds 'गुड वेष्टने'

^२ 'नह्निपुष्पुलवाविलि' K₃

^३ शोभनश्च G

^४ 'विश प्रवेशने' B₁, K₃

^५ 'देशे J₂, Pt₂ प्रचुरत्वात् J₃

^६ कर्षणात् Pt₂

^७ जालकमस्या इति Pt₂

^८ यतानि मालतीफल्यस्य नामानि J₂

(पा.) शेफालिका—नीलिका च सा । नीलपुष्पनिर्गुण्डीनामानि । 'नह्वा-
विलि' ॥ सितासौ—भूतवेशी । श्वेतपुष्पनिर्गुण्डीनामानि । 'तेह्वाविलि' ॥ अथ मागधी—
अम्बष्टा । 'मुह' । सा—हेमपुष्पिका । सा यूथिका पीतपुष्पा चेत् हेमपुष्पिका ।
'पञ्चपुष्पुलमुह' ॥ ७०-१ ॥

अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद् वासन्ती माधवी लता ।

सुमना मालती जातिः सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

(वि.) अतिमुक्त इति—¹वैराग्यसपत्न्या मुक्तानप्यतिक्रामत्यभिभवतीति अति-
मुक्तः । पुण्ड्रदेशे भव. पुण्ड्रकः । वसन्तमासे² भवा वासन्ती । मधौ वसन्ते³ भवा
माधवी । लात्यादत्ते 'शारिकाचित्तमिति लता । 'ला आदाने' । वासन्तीनामानि ।
'पूवुलगुरुविदपेल्लु' ॥ सुधु मन्यते जनैरिति सुमनाः । सान्तोऽयम् । 'मन अवबो-
धने' । मालां कुर्वन्त्यनयेति मालती । मत्यते आमोदैरिति वा । 'मल मल्ल धारणे' ।
जायते 'श्रीतिरनयेति जातिः'⁷ । 'जनी प्रादुर्भावे' । जातिनामानि । 'जाजिचेद्दु' ॥
सप्त 'इन्द्रियाणि लात्यादत्ते सुगन्धित्वात् सप्तला । 'ला आदाने' । नूयत इति नवा ।
'णु स्तुतौ' । नवा चासौ 'मालिका च नवमालिका । नवा स्तुत्या माला अस्या
इति वा । नवमालिकानामनी ॥ '10विरजाजिचेद्दु' ॥ ७२ ॥

¹ अतिक्रान्तो मुक्तान् विष्कानिति Pt₂

² काले J₂, वसन्ते पुष्यतीति Pt₂

³ चैत्रे पुष्यतीति Pt₂

⁴ जनमनासि Pt₂

⁵ 'मन जने' F₂, Pt₂.

⁶ सुराम् Pt₂

⁷ जाती इति वा पाठः G, I.

⁸ Pt₂ adds मनोरुद्रघन्तानि.

⁹ मल्लिका J₂.

¹⁰ 'इरवन्तिगे' J₂

(पा.) अतिमुक्तः—माधवी लता । माधवीनामानि । 'पूवुलगुरुविद' ॥

सुमना—जातिः । जातिनामनी । 'जाजि' ॥ सप्तला नवमालिका । 'विरूवाविलि
विरवाजिजि' । 'वनमाली च नेपाली . . . शेखरीत्यपि (?)' इति शेषे ॥ ७२ ॥

माध्यं कुन्दं रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ।

सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

(वि.) माध्यमिति—¹माघमासे भवं माध्यम् । कुं भुवमुद्भेदनकाले² यति
रण्डयतीति कुन्दम् । 'दो अवखण्डने' । कुन्दनामनी । 'मोल्लचेद्दु' ॥ रक्तपुष्प-
शालित्वाद्⁴ रक्तकः । सुकुमारत्वाच्चित्तं वध्नातीति बन्धूकः । 'बन्ध बन्धने' ।
बन्धुं जीवयतीति बन्धुजीवकः⁵ । बन्धुः जीवना यूनामिति वा । बन्धूकनामानि ।
मद्वेनचेद्दु' ॥ 'सहते परिमलमिति सहा । 'पह मर्षणे' । कुं भूमिस्थं मारयति
शाशयतीति कुमारी । 'मृद् प्राणत्यागे' । तरन्त्यनया 'दोषजानि दुःस्थानीति तरणिः ।
तृ ह्वनतरणयोः' । 'कुमारीनामानि । 'पिन्नगोरिट' ॥ म्लानिर्न विद्यतेऽग्निन्नित्य-

म्लान¹⁰ । महती पीडा समर्द्ध सहते महासहा । महती च सा सहा चेति वा ।
महासहानामनी । 'पेद्गोरिट' ॥ ७३ ॥

¹ माघे मासे K₅, Pt₂ ² उद्भवेन B₁, उद्भवकाले Pt₂ ³ 'मोले' J₂
⁴ पुष्पतया F₂, J₂ Pt₂ ⁵ जीवाना वन्धु J₂ ⁶ B₁, K₅, add मुखेऽग्रह
⁷ कुस्थ K₅, K₆ कुल्लितान् रोगान् मारयतीति वा Pt₂, K₅ adds प्राणिजात ⁸ त्रिदोष⁹
B₁, D₂, G, रोगजनितदु ख Pt₂ ⁹ 'केरुयोरते' J₂ ¹⁰ आशु अम्लान पुष्पमस्य Pt₂

(पा.) माध्य कुदम् । कुन्दनाम । 'कुद जासो रमृत माध्यो दलकोशो
दलाढक' इति पुनपुसकयोर्व्यालि । 'तोंटमुल्ल' । रक्तकस्तु—वन्धुजीवक ।
चन्धुजीवनामानि । 'मकेन' । सहा—तरणि । सहानामानि । 'चामन्ति' ॥
अम्लानस्तु महासहा । महासहानामनी । 'अनल्यमैनरेकुलुगलचामन्ति । अदे गोञ्जगि' ।
'कुचिका भद्रतरणि वृहत्प्रातिकेसरा । महासहा' इति धन्वन्तरि ॥ ७३ ॥

तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरण्टकः ।

नीली झिण्टी द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥ ७४ ॥

(वि.) तत्रेति—तत्र अम्लाने । कौ भुवि ऋयते साधुरिति कुरवक ।
'रु शब्दे' । कुरवकनाम । 'एर्रपुवुलगोरिट' ॥ कौ भूमौ रम्यते कुरण्टक । 'रमु
नीडायाम्' । कुरण्टकनाम । 'पचपुवुलगोरिट' ॥ तत्र नीलपुष्पत्वान् नीली । झिमिति
शब्द करोति शुष्कदशायामिति झिण्टी । वणति शुष्कदशायामिति वाणा । 'वण शब्दे' ।
दस्यते क्षीयते कालेनेति³ दासी । 'दसु उपक्षये' । आर्त क्षीय सन् गलतीति आर्तगल ।
'गल अदने स्रवणे च' । नीलझिण्टिकानामानि । 'नल्लपुवुलगोरिट' ॥ ७४ ॥

¹ 'कयपनगोरटे' J₂ ² 'पचनोगोरटे' J₂ ³ कालेन गच्छति K₅, K₆
⁴ 'गल अवस्रवने' F₂, Pt₂ ⁵ 'निरियगोरटे' J₂

(पा.) तत्र—कुरवक । शोणसहानाम । 'चेरूचामन्ति' ॥ तत्र—कुरण्टक ।
पीतसहानाम । 'पचशामन्ति' ॥ नीली—चार्तगलस्तथा । नीलझिण्टीनामानि ।
'नल्लगोरिट' ॥ ७४ ॥

सैरेयकस्तु झिण्टी स्यात् तस्मिन् कुरवकोऽरुणे ।

पीता कुरण्टको झिण्टी तस्मिन् सहचरी द्वयोः ॥ ७५ ॥

(वि.) सैरेयक इति—सिराख्या वृक्षा यस्मिन् सन्तीति सैरः, सैरदेशे भवः सैरेयकः । शुष्के सति झिमिति^१ शब्दं करोतीति झिण्टी । सैरेयकनामनी । 'मुलुगोरिंट'^२ ॥ कुरवकशब्दश्चोक्तः^३ । कुरण्टक उक्तः^३ । भ्रमरीभिः सह भ्रमराश्चरन्त्यस्वामिति^३ सहचरी । 'चर गतौ' । 'पञ्चपुञ्जुलगोरिंट'^३ ॥ ७५ ॥

^१ रटति, 'रट परिभाषणे' B₁, K₃, 'सिन्न मुलुगोरिंट' B₁.

^२ श्लो. ७४.

^३ तस्मिन्नेव कुरण्टके सहचरीशब्दो पर्यते B₁, J₂.

^४ 'मुलु गोरटे' J₂.

(पा.) सैरेयकस्तु—स्यात् । श्वेतझिण्टीनाम । 'तेल्लगोरिंट'^३ ॥ तस्मिन्—
अरुणे । 'चेरिगोरिंट' । पीते—द्वयोः । पीतझिण्टीनामानि । 'पञ्चगोरिंट' । अनुक्तम्—
'किंकराटः किंकरातो वर्णपुष्पो मिलातकः' । 'वन्नेचेट्टु'^३ ॥ ७५ ॥

उडुपुष्पं जपा पुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ।

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥

करवीरे करीरे तु क्रकरग्रन्थिलावुभौ ।

(वि.) उडुपुष्पमिति—उडुदेशे भवं पुष्पं उडुपुष्पम् । ओडूपुष्पमिति वा पाठः । जपतीव तिष्ठति जलमध्ये जपा । 'जप जल्प^१ व्यक्तायां वाचि' । जपानामनी । 'वासानिचेट्टु'^२ ॥ विरुद्धलक्षणया वज्रवत् कठिनं पुष्पं वज्रपुष्पम्^३ । 'नुवु^४पुपेरु'^४ ॥ विकसितैः पुष्पैः प्रतिहसतीव तिष्ठतीति प्रतिहासः । 'हसे हसने' । शतं प्रासा^५ इव तीक्ष्णाः^६ कुडूमला अस्येति शतप्रासः । चण्डं तीक्ष्णमततीति^७ चण्डातः । 'अत सातत्यगमने' । 'कशासाद्वयशाखात्वाद् हयान् मारयतीति हयमारकः । 'मृड प्राणत्यागे' । करवीरवत् खड्गवत् मारकत्वात् रसपानेन करवीरः । करवीरनामानि । 'गन्नेरु'^९ ॥ करिणं समीपगतम् ईरयति तीक्ष्णकण्टकैरिति करीरः । 'ईर क्षेपे' । तीक्ष्णत्वात् क्रेति शब्दं करोति क्रकरः^{१०} । 'डुकुञ् करणे' । ग्रन्थिमत्त्वात् ग्रन्थिलः^{११} । करीरनामानि । 'वेणुतुरुचेट्टु'^{१२} ॥ ७६ ॥

^१ J₂, Pt₂ omit जल्प.

^२ 'दासिवाण' J₂

^३ वज्रमिव विदारकं Pt₂.

^४ 'कासेप्यपुष्प' J₂.

^५ K₃, K₄ add कुन्ताः.

^६ तीक्ष्णानि कुट्टमलानि Pt₂.

^७ K₃, K₄ add तुदति; व्याप्तौति J₂.

^८ हयमारककथा° J₂.

^९ 'कणिराडु' J₂.

^{१०} कृणातीति K₃, K₄.

^{११} ग्रन्थयः सन्त्यस्य Pt₂.

^{१२} 'वेन्दे' J₂.

(पा.) ^१ओडूपुष्पं जपा । जपानामनी । 'दासनमु' । 'जपायामोडूपुष्पं'^२ स्यादत्र पञ्चादयोऽपि च' इति धैजयन्ती (पृ. ६१, श्लो. १९५) । रुद्रपुष्पं जपेति क्वचित्पाठः । 'रुद्रपुष्पमभिधीयते जपा' इति हलायुधः (अ. मा. २. ५२) । पुष्पं—तिलस्य यत् । तिलस्य पुष्पं यत् तद्वज्रपुष्पं स्यात् । 'नुवुपुवु' ॥ प्रतिहास— करवीरे । करवीरनामानि । 'गन्नरु' ॥ अनुक्तम्— 'तारावतरु दगरो नन्द्यावर्तो नमोङ्गणः' । 'नन्दिवर्धनमु' ॥ करीरे—ग्रन्थिलानुभौ । करीरतरुनामानि । 'वेणु-तुरु' ॥ ७६ ॥

^१ ओडूपुष्पं for उडूपुष्प in B₃.
मुद्रितपुस्तके.

^२ रुद्रपुष्पम् इत्येव मुद्रितग्रन्थे.

^३ ओडूपुष्पमिति

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धुत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥

मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ।

फलपूरो वीजपूरो रुचको मातुलङ्गके ॥ ७८ ॥

(वि.) उन्मत्त इति— उन्मादयतीत्युन्मत्तः । 'मदी हर्षग्लपनयोः' । अत एव कितवः । ^१धूर्वत्युन्मादकरणेनेति धूर्तः । 'उर्वी तुर्वी धुर्वी हिंसायाम्' । वातादिदोषान्^३ धुवतीति^४ धुत्तूरः । 'धू विधूनने' । काञ्चनस्याह्वयो नाम यस्य काञ्चनाह्वयः । कनकाह्वय इति वा पाठः । ^५उन्मादकद्रव्येषु मा नास्ति तुला साम्यमस्येति मातुलः । मदयतीति मदनः । 'मदी हर्षग्लपनयोः' । धुत्तूरनामानि । 'उन्मेत्तपेरु' ॥ मातुलस्य पुत्रः^६ फलं मातुलपुत्रकः । 'उन्मेत्तफाय' ॥ फलैः पूर्यत इति फलपूरः । 'पू पालनपूरणयोः' । वीजैः पूर्यत' इति वीजपूरः । रोचते स्वफलं नरेभ्य इति रुचकः । 'रुच'^७ वीजावभिप्रीतौ च' । रुच्यवस्तुष्वनेन मा तुल्यं^८ गच्छतीति मातुलङ्गकः । मातुलङ्गकनामानि । ^{१०}'मादीफलमुचेद्दु' ॥ ७७-८ ॥

^१ उन्मादेन दिनस्तीति F₂, Pt₂.

^२ 'धुर्वी हिंसायाम्' F₂, Pt₂

^३ 'रेगान्

J₁, Pt₁. ^४ धवति G, K₂, K₃

^५ उन्मादकृतु K₂, K₆.

^६ पुत्रकः K₂

^७ परिपूर्यते J₂, K₂.

^८ 'रुच स्तुती' K₂, K₃, K₆

^९ G, K₂ add साम्यं.

^{१०} 'मादिफलं' D₂; 'मादले' J₂.

(पा.) उन्मत्तः—धुत्तूरः^१ । तुर्तूरः दुस्तूर इति च क्वचित्पाठः । काञ्चनाह्वयः—

मदनश्च । उन्मत्तद्रुमनामानि । 'उन्मेत्तचेद्दु' ॥ अस्य—मातुलपुत्रकः । तत्फलनाम ।

‘उम्मेत्तकाय’ । अनुक्तम्—‘त्रिपुरो भद्रमत्त. स्यात्’ । ‘वगिचेद्दु’ ॥ फलपूरो—
मातुलङ्गके । मातुलङ्गकनामानि । ‘मादिफलमुचेद्दु’ ॥ ७७-८ ॥

¹ दुत्तूर B.

समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ।

जंवीरोऽप्यथ पर्णासे कठिंजरकुटेरकौ ॥ ७९ ॥

(वि.) समीरण इति—समीरयति प्रकाशयत्यामोदमिति समीरण । ‘ईर क्षेपे’ । ¹मरुदेशे वाति उर्तत इति मरुवक । ‘वा गतिगन्धनयो’ । प्रस्थे² सानौ स्थितोऽपि पुष्प्यतीति प्रस्थपुष्प । ‘पुष्प विकसने’ । तीक्ष्णत्वेन फणाभपत्रत्वात् फणिज्जक³ । फणिज्जकशब्दो देश्य । ⁴जम्यते भक्ष्यत इति जवीर । ‘जमु अदने’ । जवीरनामानि । ‘मरुवमु’ ॥ ⁵पुराणानि पर्णान्यस्यति क्षिपतीति पर्णास । ‘असु क्षेपणे’ । कठिन मुद्गशष्कुल्यादिक जरयति जीर्ण करोतीति कठिजर । ⁶‘जूप् वयोहानौ’ । कुण्ठति मशकादिगति प्रतिवध्नातीति कुटेरक । ‘कुठि प्रतिघाते’ । कठिजरनामानि । ‘नह्यगमेर’ ॥ ७९ ॥

¹ मरी देशे J₂, K₅, P₁₂ ² प्रस्थेऽपि K₅ ³ तीक्ष्णत्वेन फणीव आर्जक
फणिर्जक P₁₂ ⁴ जक्ष्यते, ‘जश भक्षहसनयो’ K₅, K₆ ⁵ पुराणपर्णानि D₂
⁶ ‘जूप् हृप् वयोहानौ’ K₅, K₆ ⁷ ‘कुठ वन्धने’ K₆

(पा.) समीरणो—जंवीरोऽपि । मरुवकनामानि । ‘मरुवमु’ ॥ अथ पर्णासे—
कुटेरकौ । पर्णासनानि । ‘नह्यगमेर’ ॥ ७९ ॥

सितेऽर्जकोऽत्र पाठी तु चित्रको वह्निसज्ञकः ।

अर्काहवसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

मन्दारश्चार्कपर्णेऽत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ।

(वि.) सित इति—अर्जयति ¹नवपत्रादीन् अर्जक । ‘अर्ज अर्जने’ । श्वेत-
पर्णासनम् । ‘तेह्यगमेर’ ॥ वह्नियर्णये² पाठोऽस्यास्तीति पाठी । चेतन्तीति चित्तौ
जन्तवस्तान् प्रायते व्याधित इति चित्रक³ । ‘त्रैङ् पाठने’ । ⁴वह्निसज्ञा नामास्यास्तीति⁵
वह्निसज्ञक । चित्रकनामानि । ‘चित्रमूलमु’ ॥ ⁶अर्कस्याह्वा नामास्यास्तीति अर्काह ।
वसत्यस्मिन् तेज इति वसुक । ‘वस निवासे’ । आस्फुटतीत्यास्फोट । ‘स्फुट

विकसने' । ^१आस्फोट इति वा पाठ । कालक्रमेण गणरूपाणि घट्टरूपाण्यस्य गणरूप । पुष्पाणि विकिरतीति विकीरण' । 'कृ विक्षेपे' । मन्दान् ^२ध्रुव्व्याधीनौपधत्वेन इत्यतीति मन्दार । 'ऋ गतौ' । अर्कवर्णपर्णत्वाद् अर्कपर्ण । मन्दारनामानि । 'जिह्वेडुचेट्टु'^{१०} ॥ अलति भूपयतीत्यल्^{११} । अल् चासौ अर्कश्च अलर्क । 'अल भूपणदौ' । प्रकृष्टास्तापसा ^{१२}अनेनेति प्रतापस । अलर्कनामनी । 'तेहपूवुलजिह्वेडु' ॥ ८० ॥

^१ आरोग्य Pt₂ ^२ अर्ज द्रजं अर्जने K₅ K₆ ^३ पर्यायेण K₆, पर्याय-
पाठ K₂, पथ्यत इति K₅ ^४ चित्रकार्यत्वात् चित्रक K₅ ^५ बहु अन्न B₁, K₆
^६ Pt₂ adds दीपनत्वात् ^७ B₁, K₆ add सूँस्य ^८ आस्फुट इति वा पाठ K₆
^९ K₆ adds ग्रन्थ्यादि° ^{१०} 'येक्' J₂ ^{११} अल अलश्चासौ Pt₂ ^{१२} K₅, K₆
add योगिनो भवन्ति

(पा.) सितेऽर्जकोऽत्र । श्वेतपर्णासनाम । 'तेहगमोर' ॥ अनुक्तम्—'दमन तु ब्रह्मजटा' । 'दवनमु' ॥ 'तुलसी भारती समे' । 'तुलसी' ॥ पाठी—वहिसङ्गक । चित्रमूलनामानि । 'चित्रमूलमु' । 'चित्रको दहनव्यालपाठिसौरारुणोऽपिक' इति तन्त्रान्तरपाठात् पाठी इन्नत ॥ अर्नाह—अर्कपर्ण । स्फाटस्फोटस्फोता इत्यमरमाला । अर्कवृक्षनामानि । 'जिह्वेडु' ॥ अत्र गुह्ये—प्रतापसौ । अलर्कनामनी । 'तेहजिह्वेडु' ॥ ८० ॥

^१ दिवा इति वैजयन्त्याम् (पृ ५४ श्लो ११९)

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलो वको वसुः ॥ ८१ ॥

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।

(वि.) शिवमल्लीति—शिवेन^१ महद्यत इति शिवमल्ली । 'मल मह धारणे' । पाशुपतेरय प्रिय पाशुपत । एकोऽष्टीलो मज्जास्यास्तीति एकाष्टील । गन्धानुमेयसूक्ष्मा-
शैर्वाति गच्छतीति ^२वक । 'वा गतिगन्धनयो' । वस्ते भूमिमाच्छाद्यतीति वसु । 'वस आच्छादने' । वकपुष्पनामानि । 'वकपुष्पमु'^३ ॥ वन्शते स्तूयते औपधत्वेनेति ^४वन्दा । 'वदि अभिवादनस्तुत्यो' । वृक्षमचि पीडयतीति वृक्षादनी । 'अद भक्षणे' । वृक्षे रोहतीति वृक्षरुहा । 'रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' । जीयतीति जीवन्तिका^५ । 'जीव प्राणधारणे' । जीवन्तिकानामानि । 'वदनिकपेह' ॥ ८१ ॥

^१ शिवस्य मह्येव K₅ K₆ ^२ D₂ G add मुख्य ^३ वरयोरभेद G, I
^४ 'वकपुष्प' J₂ ^५ व चा J₂ ^६ जीवन्त्यनया K₅, K₆ जीवतीति B₁ ^७ 'मरुद
वन्दयित्ते' J₂

(पा.) शिवमही—वुरु । वक इति वा । वसु । वरुपुष्पनामानि । ‘वकपुष्प-
मन्नचेट्टु’ । वन्दा—जीवन्तिकेत्यपि । वृक्षोपरिप्ररूढविजातीयोद्भिन्नामानि । ‘वदन्तिक’
॥ ८१ ॥

वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकामृता ॥ ८० ॥

जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।

(वि.) वत्सादनीति—वत्सानां बालानामदनीयत्वाद्^१ वत्सादनी । ‘अद
भक्षणे’ । ^२छिन्नापि रोहतीति छिन्नरुहा । ‘रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ ।
ज्वरितान्^३ गुड्डीति रक्षतीति गुडूची । ‘गुड रक्षायाम्’ । तन्त्रयत्यायुरिति^४ तन्त्रिका ।
‘तन्त्रि कुटुम्बधारणे’ । रसायनत्वादमृता^५ । जीवयति रोगिणमिति जीवन्तिका । ‘जीव
प्राणधारणे’ । ‘सोमस्याशभूता वल्ली सोमवल्ली । विगत श्लयमस्या इति विशल्या ।
मधुराणि^७ पर्णान्यस्या इति मधुपर्णी । गुडूचीनामानि । ‘तिप्पतीने’ ॥ ८२ ॥

^१ अदनं (भवतीति D₂, J₂, K₂) Pt₂ ^२ छिन्ने स्थानेऽपि K₆, छिन्नस्थाने B₁, K₅
^३ ज्वरितादीन् K₅ ^४ ज्वरितान् K₆, धारयति पोषयति B₁, D₂ ^५ न म्रियत
इत्यमृता Pt₂ ^६ अशे भूता B₁ ^७ K₅ adds पत्राणि

(पा.) वत्सादनी—मधुपर्ण्यपि । गुडूचीनामानि । ‘तिप्पतीने’ ॥ ८२ ॥

मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥

मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।

(वि.) मूर्वति—मूर्वति ^१वेष्टयति यष्ट्यादिकमिति मूर्वा । ‘मूर्वा चन्धने’ ।
दीव्यतीति देवी । ‘दिवु व्रीडादौ’ । ^२मधुरसोऽस्या अस्तीति मधुरसा । मुरति वेष्टयति
मोरटा । ‘मुर सवेष्टने’ । तेजयत्यग्निमिति ^३तेजनी । ‘तिज निशातने’^४ । स्रवति
रसमिति स्रवा । ‘स्र प्रस्रवणे’ । ^५मधु^६ लातीति मधूलिका । ‘ला दाने’ । ^७मधुन-
श्रेणि. पङ्क्तिरस्या इति मधुश्रेणी । गोकर्णाभपत्रत्वाद् गोकर्णी । पीलोरेव पर्णान्यस्या
पीलुपर्णी । मूर्वानामानि ॥ ‘चागचेट्टु’ ॥ ८३ ॥

^१ वेष्टते Pt₂ ^२ K₁, K₆ add विष्टलक्षणया, मधु रस. B₁ ^३ तेजिनी K₅
^४ निशाने J₂ ^५ ‘स्रु गती’ F₂, ‘स्रु स्रवणे’ D₂, K₆ ^६ माधुर्या-नयात्
B₁, I, K₁, K₅

(पा.) मूर्वा—पीलुपर्ण्यपि । यत्प्रभवत्वेन धनुर्गुणो मौर्वीत्युच्यते तस्यो-
द्भिद्विशेषस्य नामानि । 'चांग' ॥ ८३ ॥

पाठाम्बुष्टा विद्वकर्णी स्थापनी श्रेयसी शिवा ॥ ८४ ॥

एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तका ।

(वि.) पाठेति—बहु^१ योगेषु पठ्यत इति पाठा । 'पठ व्यक्ताया वाचि' ।
अम्बे शब्दे तिष्ठतीति अम्बुष्टा^२ । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । ^३वैद्यकर्णावनया विद्वाविति
विद्वकर्णी । वस्तौ कर्मणि स्थापनीयत्वात् ^४स्थापनी । ^५श्रेयसाधनत्वात् श्रेयसी ।
^६दोषशमनात् शिवा । एकोऽष्टीलो मज्जास्या अस्तीति एकाष्टीला । पापं चलयतीति
^७पापचेली । 'चल सचलने' । ^८प्राच्या भवा प्राचीना । ^९वनजा च तिक्तरसा च
वनतिक्तका । पाठानामानि । 'अगरुसोंटि' ॥ ८४ ॥

^१ बहु^० B₁, Pt₂ ^२ अम्बेर तिष्ठतीति वा Pt₂ ^३ Pt₂ addis शास्त्रेषु श्रूयमाण-
त्वात् . ^४ वस्तिकर्मणि B₁, जनान् स्थापयतीति, 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' Pt₂. ^५ श्रेयस्कत्वात्
F₂, Pt₂ ^६ विप^० B₁. ^७ वृकीनामत्वात् J₂, वृजिन^० K₅ ^८ प्राचि प्रायश K₅, K₆.
^९ वने I, Pt₂.

(पा.) पाठाम्बुष्टा—वनतिक्तका । पाठायाम् नामानि । 'पाठ', 'इदे
चिरियोद्दि' ॥ ८४ ॥

कटुः कटुंवराशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥

मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

(वि.) कटुरिति—कटुरसोऽस्या अस्तीति कटुः । कटुत्वावृणोति रोगमिति वा ।
'कटे वर्षावरणयोः' । कटुत्वावृणोति बलाख्यरोगमिति कटुंवरा । 'वृज् वरणे' ।
कटुभरेति पाठे कटुं विभर्तीति कटुंभरा । कटुंभरेत्यपि पाठः । रोगजशोकं^१ हन्ति
रोपयति^२ चाङ्गमिति अशोकरोहिणी । अशोका रोहिणीति पदद्वयं वा । तत्पक्षे न विद्यते
शोकोऽस्या अशोका । रोहति व्याप्तोत्पन्नानीति रोहिणी । 'रुह योजजन्मनि प्रादुर्भावि
च' । 'कटुश्चासौ रोहिणी'^३ च कटुरोहिणी । मत्स्याना पित्तं जीवनमिति मत्स्यपित्ता ।
कृष्णो भेदः छेदोऽस्याः कृष्णभेदी^४ । चक्रन्दङ्गमस्या अस्तीति चक्राङ्गी । 'चक्राङ्गीति वा
पाठः । शकुलानां मत्स्यानामदनमिति शकुलादनी । कटुरोहिणीनामानि । 'कटुरो-
हिणीपेरु' ॥ ८५ ॥

१ रोगजं शोकं J₂; राजशोकं B₁. २ रोहति K₆. ३ कटुरसा K₅, K₆.
 ४ रोहति च B₁. ५ भेदे छेदने कृष्णवर्णोऽस्याः K₆, K₁. ६ वक्रमङ्गमस्याः F₂, Pt₂.

(पा.) कटुः—रोहिणी ।

‘अशोका कटुरोहिण्यामशोको वञ्जुलद्रुमे ।

रोहिणी कटुरोहिण्यां भभेदे रोहिता गवोः^१ ॥’

इति रुसकोशादशोका रोहिणीति पदद्वयमपि । कटुरोहिणी । कटुरोहिण्यपि ॥
मत्स्यपित्ता—शकुलादनी । शकुलादिनीति वा । कटुरोहिणीनामानि । ‘कटुरोहिणी-
 पेरु’ ॥ ८५ ॥

१ ‘तद्भेदे लोहितागरो’ इति टीकासर्वस्वे (पृ. १३९), ‘भभित्कटंभराम्भेदेवत्केषु
 लोहितागवो.’ इति मेदिनीति भानुजीदीक्षितः (पृ. १७९).

आत्मगुप्ताजहा व्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

ऋश्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छूश्च मर्कटी ।

(वि.) आत्मगुप्तेति—आत्मा गुप्यतेऽस्या^१ आत्मगुप्ता । ‘^२गुपू रक्षणे’ । न
 जहाति शूकान् अजहा^३ । ‘ओहाक् त्यागे’ । जडेति वा पाठे जडयतीति जडा । ‘जल
 अपवारणे’ । कन्दूकरणाय व्यडति वर्धत^४ इति व्यण्डा । ‘अड उग्रमने’ । अव्यण्डेति
 वा पाठः । कण्डूं रातीति कण्डूरा । ‘रा दाने’ । प्रायेण प्रावृषि भवा प्रावृषायणी ।
 ऋश्यैर्मृगैः प्रोक्ता दर्शिता ऋश्यप्रोक्ता । ऋष्यप्रोकेति वा पाठः । शूकप्रधाना^५ शिम्बिः
 शूकशिम्बिः । कपीन्^६ कपति ‘हिनस्तीति कपिकच्छूः’ । ‘कप हिंसायाम्’ । ‘मर्कटरोमवर्ण-
 फलत्वात् मर्कटी । मर्कटीनामानि । ‘^७दुरदगोडिचेट्टु’ ॥ ८६ ॥

१ अनया K₅. २ ‘गुप गोपने’ K₃, K₅. ३ जिहीते जिहा K₆. ४ उच्यते
 B₁, Pt₂ ५ शिम्बी शूकशिम्बी K₅, K₆. ६ कपिं K₃. ७ हिंसति K₅, K₆.
 ८ ‘रोमामफलत्वात्’ F₂, Pt₂. ९ ‘तुरुचे’ J₂.

(पा.) आत्मगुप्ता—अव्यण्डा । अकारपूर्वाविभौ शब्दौ । तथा चाहेन्दुः ।
 ‘अव्यण्डा^१ वृपती शस्यादजहा शूकशिम्बिका’ इति । ‘म्वयंगुप्ता जहा जटा’
 इत्युक्तत्वात् जडेति पाठश्च ॥ कण्डूरा—मर्कटी । आत्मगुप्तानामानि । ‘दूळगोडि’ ॥ ८६ ॥

१ ‘अव्यण्डा वृपभो गुप्ता’ इतीन्दुरिति भानुजीदीक्षितः (पृ. १८०, श्लो. ८६).

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंवरी वृषा ॥ ८७ ॥

प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूपिकपर्णपि ।

(वि.) चित्रेति—^१चित्रवर्णपर्णत्वात् चित्रा । उपचित्रा^२ च । न्यक् तिर्यक्
^३रुणद्धीति न्यग्रोधी । 'रुधिर आवरणे' । द्रवति ^४विसरतीति द्रवन्ती । 'द्रु गतौ' ।
श सुप्त वृणोतीति शवरी । 'वृष् चरणे' । आरोग्यकामिना 'काम वर्पतीति वृषा ।
'वृष सेचने' । प्रत्यक् प्रतीची श्रेणी ^६पर्णावलिरस्या इति प्रत्यक्श्रेणी । सुताना
पर्णादीना श्रेणिरस्या इति सुतश्रेणी । ^७रम्यते पक्षिमिरिति रण्डा । 'रमु क्रीडायाम्' ।
मूपिककर्णाभपत्रत्वात् मूपिकपर्णी । मूपिकपर्णीनामानि । 'एलुकचेविचेद्दु' ॥ ८७ ॥

^१नानावणत्वात् F₂, Pt₂ ^२साक्षादचित्त्वात् K₅, K₆ ^३रोहतीति K₅, K₆,
I adds 'रुह ग्रीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' ^४विगलति J₂, Pt₂ ^५सुप्त Pt₂
^६पर्णादिप्रसवना K₅ K₆ ^७रमयति Pt₂

(पा.) चित्रोपचित्रा—मूपकपर्णपि । मूपकपर्णीनामानि । 'येलुकजीडि'

॥ ८७ ॥

अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥

प्रत्यक्पर्णी कीशवल्ली किणिही खरमञ्जरी ।

(वि.) अपामार्ग इति—अपकृष्ट आ समन्तात् मार्गोऽस्येति अपामार्ग । शिखरे
भवतीति शैखरिक । धाम स्थानमर्जयतीति धामार्गव^१ । 'अर्ज अर्जने' । याम्नोऽर्गो
धामार्ग । धामार्गं यातीति वा । मयूरचूडाप्रतिकृतिरान^२ मयूरक । प्रत्यक्^३ पर्णान्यस्या
सन्तीति प्रत्यक्पर्णी । कीशस्य रूपे रोमाभा वह्योऽस्या सन्तीति कीशवल्ली । कीशपर्णीति
वा पाठ । किणिनो द्बुदुरोगिण औपधत्वेन जिहीते यातीति किणिही । 'ओहाङ् गतौ' ।
खरस्तीक्ष्णा मञ्जरीऽस्या सन्तीति खरमञ्जरी । अपामार्गनामानि । 'उत्तरेणि
चेद्दु' ॥ ८८ ॥

^१अथवा अधमं मार्गं प्रतिवाति गच्छतीति K₅, K₆ ^२मयूरचूडाप्रतिकृतिप्रकृतित्वात् D₂
^३प्रत्यक् निमुत् Pt₂

(पा.) अपामार्ग—किणिही । दीर्घवृत्तीय । खरमञ्जरी । अपामार्गनामानि ।
'उत्तरेणि' ॥ ८८ ॥

हञ्जिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥

अङ्गारवल्ली बालेयशाकवर्बरवन्दकाः ।

(वि.) हञ्जिकेति—हन्ति ^१यक्ष्माणमिति हञ्जिका । ‘हन हिसागतो.’ । भञ्जिकेति पाठे भनक्ति रोगं भञ्जिका । ‘भञ्जो आमर्दने’ । ^२ब्राह्मणीवत् पवित्रत्वाद् ब्राह्मणी । ^३पद्माभपुष्पत्वात् पद्मा । भृञ्जति कफादिकं नाशयतीति भार्गी । ‘भ्रस्ज पाके’ । ^४ब्राह्मणरीतित्वाद् ब्राह्मणयष्टिका । अङ्गाराभा^५ वल्स्योऽस्या अङ्गारवल्ली, लौहित्यात् बालेयस्य गर्दभस्य ^६शाको बालेयशाकः । शाखाभिः वृणोतीति^७ वर्बरः । ‘वृञ् वरणे’ । ^८वैशैर्वन्द्यते स्तूयत इति वन्दकः । ‘वदि अभिवादनस्तुत्योः’ । वर्धक इति वा पाठः । भार्गीनामानि ॥ ^९‘गंडुवारंगि’ ॥ ८९ ॥

^१ रोग Pt₂.

^२ ब्राह्मणवत् Pt₂.

^३ पुष्पत्वात् K₅.

^४ ब्राह्मणयष्टिरिव F₂.

^५ अङ्गाराकारवल्ली अस्याः K₅, K₆

^६ G, Pt₂ add भोज्यः

^७ K₅ adds व्याप्नोति;

वयोरभेदः G.

^८ वैद्येन K₅, K₆

^९ ‘मञ्जि’ J₂.

(पा.) हञ्जिका । भञ्जिकापि ।

‘भार्गी गर्दभशाकश्च भृगुजा च सुवर्चस्य ।

ब्रह्मरीतिः शुरुमाता कासनी भञ्जिका तथा ॥’

इति वैद्यके । ब्राह्मणी—वन्दकाः । भार्गीनामानि । ‘भारंगि’ ॥ ८९ ॥

मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी समङ्गा कालमेपिका ॥ ९० ॥

मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्लयपि ।

(वि.) मञ्जिष्ठेति—मञ्जुनि मनोरे^१ वणं तिष्ठतीति मञ्जिष्ठा^२ । विकसति दूरं प्रसरतीति विकसा । ‘कस गतौ’ । जिह्वति ^३सर्वतः प्रसरतीति जिह्वी । ‘जिगि गतौ’ । समन्ताद्बद्धतीति^४ समङ्गा । ‘अगि गतौ’ । ^५काले मिय्यते शन्यते कालमेपिका । कालमेषिकेति वा पाठः । ‘मिप मिश शब्दे’ । मण्डूका इव पर्णान्यस्या मण्डूकपर्णी । ^६भण्डयते भण्डीरी । ^७भण्डी । ‘भडि परिभाषणे’ । दीर्घवर्द्धत्वात् योजनवल्ली । मञ्जिष्ठानामानि ॥ ‘मञ्जिष्ठचेट्टु’ ॥ ९० ॥

^१ K₁, K₆ add छोहिते.

^२ G, I add ‘डा गति निरुत्ती.’

^३ G adds

पयंतात्.

^४ जगति D₁, G, K₂.

^५ कालेन B₁; कालेति K₅.

^६ ‘मिश शब्दे

रोपकृत रन्धने गतौ च F₂, 'मिप स्वर्धायाम्' G 7 मण्डत Pt₂ 8 माण्डी
K₅, K₆, Pt₂ 9 G, I add पेह

(पा.) मञ्जिष्ठा—योजनवत्स्यपि । योजनफल्यपीति केचित् । मञ्जिष्ठानामानि ।

'मञ्जिष्ठि' ॥ ९० ॥

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ९१ ॥

रोदनी कच्छुरानन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

(वि.) यास इति—याति लतावत् प्रसरतीति यास । 'या प्राणेषु' । यौतीति यवास । 'यु गतौ' 'यु मिश्रणे अमिश्रणे च' इति वा धातु । कण्टकाचितत्वात् दु खेन स्पृश्यत इति ¹दु स्पर्श । 'स्पृश² स्पर्शने' । धन्वनि मरुदेशे यासो धन्वयास । कु भुव ³कण्टकत्वेन नाशयतीति कुनाशक । 'णश अदर्शने' । स्पृशन्त रोदयतीति रोदनी । 'रुदिर अश्रुविमोचने' । कच्छुरोग रातीति कच्छुरा । 'रा दाने' । 'अतिदूर-व्यापिनीत्याद् अनन्ता । समुद्रान्ता च । दु खेन ⁵आलभ्यत इति दुरालभा । 'डुलभप् प्राप्तौ' । धन्वयासनामानि । '⁶तीण्टकसिण्डपेह' ॥ ९१ ॥

¹ कण्टकित्वाद् दु स्पर्श K₅ K₆ ² 'स्पृश सस्पर्श' K₆ संस्पर्शने D₂

³ कण्टकित्वेन J₂ K₆ ⁴ B₁, G I omit अति दीर्घमूलतया J₂ Pt₂ ⁵ लभ्यत

स्पृश्यत इति Pt₂ ⁶ 'रेगटिदूलक्षोकलतगड K₆, रेगडुदूलपेह' G K₂ K₅

(पा.) यासो—दुरालभा । दुरालभानामानि । 'तीटकसवेद' । 'रेगडिदूल'

॥ ९१ ॥

शृङ्गिपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ॥ ९२ ॥

क्रोष्टविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनी गुहा ।

(वि.) शृङ्गिपर्णीति—शृङ्गीन्यल्पानि पर्णान्यस्या शृङ्गिपर्णी । ¹पृथक् भिन्नानि पर्णान्यस्या पृथक्पर्णी । 'चित्राणि पर्णान्यस्या चित्रपर्णी' । अद्भ्रैर्वुभ्रादारभ्य पर्णान्यस्या अङ्घ्रिपर्णिका² । अङ्घ्रिपर्णिकेति वा पाठ । क्रोष्टभिर्भिन्ना ³दत्तेवाभाति तत्पुच्छसाम्यात्⁴ क्रोष्टविन्ना । 'विद् विचारणे' । सिंहस्येव पुच्छ शाखा अस्या सिंहपुच्छी । रसाधारत्वात् क्लृप्तसाम्य किञ्चिदस्तीति कलशी । धावति प्रसरतीति धावनी । धावतिरिति वा पाठ । 'धातु गतिशुद्धयो' । गृह्णति रसमिति गुहा । 'गृह्ण सवरणे' । सिंहपुच्छीनामानि । 'नक्तोरुमोजचेदु' ॥ ९२ ॥

- 1 विविक्तपर्णत्वात् F₂, K₅, K₆ 2 चित्ररूपाणि Pt₂ 3 चित्रपणिका D₂
 4 K₅, Pt₂ add 'कालोन्नपेल्डु 5 आदत्तेव Pt₂ 6 तत्पुच्छनाशात् K₅, K₆
 7 सिंहपुच्छाकृतिमञ्जरीत्वात् Pt₂

(पा.) प्रभ्रिपर्णा—गुहा । प्रभ्रिपर्णानामानि । 'नक्ततोकपोत्र' ॥ ९२ ॥

निदिग्धिकास्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ॥ ९३ ॥

प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।

(वि.) निदिग्धिकेति—निदिह्यतेऽङ्गोपाङ्गैरुपचीयत इति निदिग्धिका । 'दिह उपचये' । कण्टकित्वात् स्पृश्यतेऽस्पृशी । 'स्पृश 'स्पर्शने' । स्पृशीति वा पाठ । अत एव व्याघ्रीव तिष्ठतीति ²व्याघ्री । कण्टकैर्बृहतीति³ बृहती । 'बृह वृद्धौ'¹ । कण्टकानियतीति कण्टकारिका । 'ऋ गतौ' । ⁵रुचिरत्वेन भोजन प्रचोदयतीति प्रचोदनी । 'चुद प्रेरणे' । कोलति ⁸सान्द्रीभवतीति कुली । 'कुल सस्याने यन्धुपु च' । ⁹वार्तासीमपेक्ष्य ¹⁰ह्रस्वत्वात् क्षुद्रा । दु खेन स्पृश्यते कण्टकित्वात् दु स्पर्शा । राष्ट्र भवा राष्ट्रिका । कण्टकारिकानामानि । '¹¹वाक्कुडुचेद्दु' ॥ ९३ ॥

- 1 सस्पर्शने K₅, K₆ 2 व्याघ्रनररसमानकण्टकत्वात् Pt₂ 3 बृहत इति K₆
 4 'बृह वृद्धि वृद्धौ' K₆, K₆ 5 रुचिरत्वेन K₂, K₃, K₅, कण्टकैश्चोदयति प्रयतीति Pt₂ 6 B₁, J₂, K₂ add प्रति 7 'चुद सचोदने' F₂ 8 सान्द्रं J₆, K₆, सघीभवति Pt₂ 9 वार्ताकादिक Pt₂ 10 क्षुद्रत्वात् Pt₂ 11 'दिरिपुडु' J₂

(पा.) निदिग्धिका—राष्ट्रिकेत्यपि । निदिग्धिकानामानि । 'वाक्कुडु' ॥ ९३ ॥

नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥

रञ्जनी श्रीफली तुत्या द्रोणी डोला च नीलिनी ।

(वि.) नीलीति—नीलवर्णत्वात्नीली । काला च । 'नीतक विनिमयोऽस्या अस्तीति क्लीतकिका' । ग्रामे ³भवतीति ग्रामीणा । 'मधूनि मधुराणि पर्णान्यस्या मधुपर्णिका । रञ्जयति ⁵पटादिकं नीलीकरोतीति रञ्जनी । 'रञ्ज रागे' । ⁶रम्यफलत्वात् श्रीफली । फलनिष्पत्तिसमये तुषते पीडयते तुत्या । 'तुद व्यथने' । अग्रप्रयतया द्विजोऽत्र द्रवतीति ⁷द्रोणी । 'द्रु गतौ' । तूणीति वा पाठ । 'तुण सकोचने' । 'तूण प्रपूर्णे' इति वा धातु । डोल्यते वायुनेति डोला । 'डुल उल्लेपे' । डोलति वा पाठ । नीलवर्णोऽस्या अस्तीति नीलिनी । नीलीनामानि । 'नीलिचेद्दु' ॥ ९४ ॥

¹ क्रीतक K₆ ² Pt₂ adds 'डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये' ³ भवा F. Pt₂
⁴ मधुमासे Pt₂ ⁵ वस्त्रादिक Pt₂ ⁶ फलवतीत्वात् K₂ ⁷ द्रवन्ति जना अस्या
 असृग्दयत्वात् Pt₂

(पा.) नीली—क्रीतकिका । क्रीतक्रीति पाठान्तरम् । ग्रामीणा । ह्रस्वमध्येति
 केचित् । मधुपर्णिका—नीलिनी । द्रोणी दोरेति वा । द्रोणी तूणी चेति केचित् ।
 नीलीनामानि । 'नीलिचेट्टु' ॥ ९४ ॥

अवल्गुजः सोमराजी सुवल्ली सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥

कालमेषी कृष्णफली वाकुची पूतिफल्यपि ।

(वि.) अवल्गुज इति—¹पूतिगन्धत्वाद् अवल्गोररस्याद् बीजाज्जात²
 अवल्गुज³ । सोमेनाह्लादेन राजत इति सोमराजी । 'राजृ दीप्तौ' । शोभना बल्ल्योऽस्या
 सन्तीति सुवल्ली । सोमा आह्लादका⁴ बल्ल्योऽस्या इति सोमवल्लिका । कालरणेन मिष्यते
⁵कृष्णफलेन शब्दयत इति कालमेषी । 'मिष⁶ शब्दे' । कृष्णवर्णानि फलान्यस्या
 कृष्णफली । घाति क्रिमीन् हन्ति⁷ कुष्ठादिरोगान् सकोचयतीति वाकुची । 'वा गति
 गन्धनयो' । 'कुच⁸ सकोचने' इति च घातु । पूति गन्ध फलेऽस्या इति पूतिफली ।
 वाकुचीनामानि ॥ 'कारुगञ्जपेरु' ॥ ९५ ॥

¹ असाभ्यात् K₆ पूतिबीजत्वात् D. K₆ ² जायत इति K₅ K₆ ³ G adds
 'जनी प्रादुर्भवति' ⁴ आह्लादकारिणी वल्ली Pt₂ ⁵ कृष्णफलीति G J₂ फलेति
 B₁, K₂ Pt₂ ⁶ 'मिष मिश शब्दे' K₆ ⁷ वात Pt₂ ⁸ 'कुच शब्दे
 तारे' Pt₂

(पा.) अवल्गुज —पूतिवल्त्यपि । वाकुचीनामानि । 'वावजि' 'वारुगञ्ज'

॥ ९५ ॥

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥

ऊषणा पिप्पली शौण्डी कोलाथ करिपिप्पली ।

कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वसिरः पुमान् ॥ ९७ ॥

(वि.) कृष्णेति—कृष्णवर्णत्वात् कृष्णा । कर्पति रोगानिति वा । 'कृप विले-
 खने' । 'उपकोलति सस्यायत इति उपकुल्या । 'कुल सत्याने वन्धुपु च' । 'विदेहाख्य-

देशे भवा वैदेही । ^३मगधदेशे भवा मागधी^४ । चपल उष्णो रस तशोगाञ्चपला^५ । कणा सन्त्यस्या कणा । ^६रोगानूपतीति ऊपणा । ‘ऊप रूजाचाम्’ । पिपर्ति पालयतीति पिप्पली । ‘पृ पालनपूरणयो’ । ^७‘रोगापनोदने शक्तित्वात् शौण्डो’ । ^८कोलति सस्यायतीति कोला । ‘कुल सस्ताने’ । पिप्पलीनामानि । ‘पिप्पलिपेरु’ ॥ ^{१०}करिण पिप्पली करिपिप्पली । ^{११}मर्कटरोमाभावयवयोगात् कपिवह्नी । कोलवद् वराहवत् स्थूला वह्नी यस्या कोलवह्नी । श्रेयस्करत्वात् श्रेयसी । वस्यते ^{१२}रोमभिराच्छाद्यत इति वसिर । ‘वस आच्छादने’ । वशिर इति वा पाठ । गजपिप्पलीनामानि । ‘गजपिप्पलिपेल्लु’^{१३} ॥ ९६-७ ॥

^१ उपगता कुल्या ज मभूमिर्वेनानयेति Pt₂ ^२ विदेहदेशे F₂, Pt₂ ^३ मगधाख्यं J₁
^४ मागधी च only in K₂ ^५ चपला कणा अस्या सन्तीति G, K₅, K₆ ^६ B₁ omits
 two lines ^७ ‘ऊप दाहे’ G ^८ K₆ adds त्रिदोष° ^९ कुल्यते K₅, K₆
^{१०} करियोग्या Pt₂ ^{११} कपि° Pt₂ ^{१२} लोमभि B₁, K₅ ^{१३} ‘गजहपिप्पली’ J₂

(पा.) कृष्णा—कोला । पिप्पलीनामानि । ‘पिप्पलि’ ॥ अथ करिपिप्पली—
 वशिर पुमान् । श्रेयसी तु शिर पुमानिति पाठान्तरम् । ‘काण्डी’ वशिरकाण्डीका^१
 गृहाकाण्डी^२ शिर पुमान्’ इति वैजयन्ती (पृ १२९, श्लो ७८) । ‘गजपिप्पलि’ ॥ ९६-७ ॥

^१ ‘काण्डी वशीरकाण्डीरी गृहाकाण्ड शिर पुमान्’ इति मुद्रितग्रन्थे ^२ काण्डीरा B₁
^३ गृहाकाण्डी B₂

चर्व्यं तु चविकं कोरुचिश्चीगुञ्जे तु कृष्णला ।

पलंकपा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टक ॥ ९८ ॥

गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।

(वि.) चर्व्यमिति—चर्व्यत इति चर्व्यम् । चविक च । चविका च । ‘चर्व
 अदने’ । चर्वयनामनो । ‘चर्व्यमुपेल्लु’ ॥ कोरुपर्णाश्चिञ्जा प्रान्ता अस्या इति कोरुचिश्ची ।
 कारुचिश्चीति वा पाठ । शुष्मदशया^१ गुञ्जतीति गुञ्जा । ‘गुञ्जि अव्यक्त शब्द’ ।
 कृष्णवर्ण प्रान्ते लातीति कृष्णला । ‘ला आदान’ । गुञ्जानामानि । ‘पूमलगुरि-
 च्चदपेरु’ ॥ पल मास कण्टकमुत्पेन कपतीति पलंकपा । ‘कप हिंसायाम्’ । इक्षुगन्ध इय
 गन्धोऽस्या अस्तीति इक्षुगन्धा । शुनो दष्टेय हिंस्रत्वात् श्वदंष्ट्रा^२ । स्वादय कण्टका अन्य
 ‘स्वादुकण्टक’ । गजा वनश्लेषु कण्टको गोकण्टक^३ । गवि भूमौ तुर इय पाददु-
 सहेतुत्वाद् गोक्षुरक । वने शृङ्गमिष दुःसहेतुत्वाददति प्रतिपद्यत इति वनशृङ्गाट^४ ।
 ‘अट^५ गतो’ । गोरुनामानि । ‘पद्मेरुचट्टु’ ॥ ९८ ॥

- ¹ पृषोदरादि B₁. ² शुष्कदलायां B₁. ³ कृष्णं वर्णं J₂. ⁴ इक्षुरगन्धी J₂.
⁵ शुन इव दंष्ट्रा कण्टकात्मा Pt₂. ⁶ मृदुकण्टकत्वात् G, I, K₅, Pt₂. ⁷ गवा
कण्टको वाधकः Pt₂; गोषु G, I. ⁸ भुवि G, I, K₅, Pt₂. ⁹ दुःखकरत्नमटतीति Pt₂.
¹⁰ वनशृङ्गाटकः B₁, D₂, K₅, K₆. ¹¹ 'अट पट गतौ' K₅, K₆.

(पा.) चव्यं तु चविका । 'चव्यमु' ॥ काकविन्वीगुञ्जे तु कृष्णला । शेपे—

'वर्तन्तेऽस्यां रक्तिका च ताम्रिका कृष्णरक्तिका ।
चूडामा कपिलक्रोडा काकसाह्या परा नव ॥
काकशब्दा पीलुपाठ्यौ चिञ्चीणन्त्यदनी नखी ।
जङ्गा रक्ता च दक्षा च ॥'

रक्तगुञ्जानामानि । 'येरगुरिज' ॥ शेपे—'सा शुष्ठा चेन्मधुस्रवा' । 'तेहगुरिज' ॥
पलंरुपा—वनशृङ्गाट इत्यपि । पलंरुपानामानि । 'पल्लेरु' ॥ ९८ ॥

¹Reading found in B₃.

विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥

शृङ्गी महौषधं चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे ।

(वि.) विश्वेति—विशति ¹रोगिणामुदरमिति विश्वा । 'विश प्रवेशने' ।
कदुस्वेन शरीरं वेचेष्टीति विषा । 'विष्ट व्याप्तौ' । विषस्य प्रति ²प्रतिकारः प्रतिविषा³ ।
विषमतिक्रान्ता अतिविषा । उपगता विषम् उपविषा । अपविषेति पाठे अपगतं विषमस्या
अपविषा । विरुद्धलक्षणया अरुणकन्दत्वाद् अरुणा,⁴ श्वेतकन्देत्यर्थः । शृङ्गयुक्तत्वात्
शृङ्गी । महच्च तदौषधं च महौषधम् । अतिविषानामानि । 'अतिवस'⁵ ॥ क्षीरमवतीति⁶
क्षीरावी । दुग्धमस्या इति दुग्धिका । दुग्धिकानामनी । 'चिरुपालचेट्टु' ॥ ९९ ॥

¹ रोगिणो हृदये F₂, Pt₂ ² प्रतिकारः J₂. ³ वीतिविषा G. ⁴ अरुण-
वर्णशब्दात् Pt₂ ⁵ 'सिन्न अतिवसपेरु' K₃. ⁶ K₆, K₈ add रक्षतीति ; 'अव रक्षणे'
G, J₂, K₂, K₅ ⁷ 'करीवेष्टियगिड' J₂.

(पा.) विश्वा—महौषधं च । अतिविषानामानि । 'अतिवस' । अथ क्षीरावी—
समे । क्षीरिणीलताया नामनी । क्षीरकाकोलीति गौडाः । 'पिन्नपाल' । अष्टरुवर्गौषधम् ।

'जीवकरकृबभकक्रद्धिवृद्धिमेधामहामेधा ।

काकालीक्षीरावीकाकोलीत्यष्टको वर्गः' ॥ ९९ ॥

शतमूली बहुसुताभीरुरिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥

ऋश्यप्रोक्ताभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ।

अहेरुरथ पीतद्रुकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

दावी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।

(वि.) शतमूलीति—शत वहूनि मूलान्यस्या सन्तीति शतमूली । बहव सुता मूलान्यस्या इति बहुसुता । न भीरु अभीरु, स्थिरपत्रत्वान् । ^१उत्पलाभपत्रत्वाद् इन्दीवरी । भुव मूलैर्वृणोतीति वरी । 'वृब् वरणे' । ऋश्यैर्भृगे प्रोक्ता 'आश्रिता ऋश्य-प्रोक्ता । ऋष्यप्रोक्तेति वा पाठ । अभीरूणि ^२कम्पशून्यानि पत्राण्यस्या सन्तीति अभीरुपत्री । ^३नारायणाज्जाता नारायणी । शतमूलैरावृणोति भुवमिति शतावरी । 'वृब् वरणे' । न हिनोतीति अहेरु ^४ । 'हि गतौ' । आहेरुरिति वा पाठो ग्राह्य । शतावरीनामानि । 'पिहृषिचर पेल्लु' ॥ पीतो द्रु स्कन्धोऽस्येति पीतद्रु । 'विरुद्ध-लक्षणया कालत्रणोऽस्येति कालेयक । पीतवर्ण इत्यर्थ । कालयति दोषानिति कालीयक इति वा पाठ । 'कल किल क्षेपे' । हरिश्चासौ द्रुश्च हरिद्रु । 'दारुसत्रन्धिनी दावी' । अत्यर्थं रोगान् पचतीति पचंपचा । 'डुपचप् पाके' । ^५दारुहरिद्रा दारुहरिद्रा । कुष्ठादि-रोगेभ्य पिपर्तीति पर्जनी । 'पृ पालनपूरणयो' । पर्जनीनामानि । 'मानुपमुपु पेल्लु' ॥ १००-१ ॥

^१ पुष्पत्वात् K_१, K_२

^२ दर्शिता F_१, K_१, K_२

^३ दृढत्वेन भयरहितानि P_१

^४ विष्णुना सहजातत्वात् K_१, सहजत्वात् K_१, सहभावत्वात् B_१

तत्त्वाद् अस्तु K_१ अस्तुत्वात् G, J_१

^५ K_१ omits 3 lines

^६ विरुद्धलक्षणया अहि-
^७ दावी K_१, K_२

^८ दारुसत्रन्धिनी P_१

(पा.) शतमूली—^१ऋष्यप्रोक्ता । ऋष्यप्रोक्ता वा । ऋश्यप्रोक्तेति तन्ग्रन्तरम् । भीरुपत्रीनारायण्य । उद्गाद्बहुवचनम् । शतावरी । आहेरु ^२ । अहेरुर्था । शतावरीनामानि ।

'आहेरु' शतरीयां स्यादभीरु' शतमूलिका ।

महस्त्रचार्याभीरुश्च ।'

इति प्रतापानिधानादभीरुपि । 'पिहृषिचर' ॥ अथ पीतद्रु—पर्जनीत्यपि । दारुहरिद्रा-नामानि । 'मानुपमुपु' ॥ १००-१ ॥

वचोऽग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२ ॥

शुक्ला हैमवती वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ।

वृषोऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥ १०३ ॥

(वि.) वचेति—अनया वक्तीति वचा^१ । ‘वच परिभाषणे’ । उग्रो दु सही गन्धोऽस्या इत्युग्रगन्धा । षड् ग्रन्थय पर्वाण्यस्या षड्ग्रन्था । गोरिव लोमान्यस्या गोलोमी । शत बहूनि पर्वाण्यस्या ^२शतपर्विका । वचानामानि । ‘वसपेल्लु’ ॥ शुक्लवर्णत्वान्^३ शुक्ला । हैमवति भवा हैमवती । श्वेतमूलवचानाम । ‘तेह वस परु’ ॥ वचादि शतपर्विकान्तानि षड् नामानि सामान्यवचाया एवेति केचित् ॥ वेद्याना मातव ^४हितकारित्वाद् वैद्यमाता । हिनस्ति वासादिरोगानिति सिंही । ‘हिसि हिंसायाम्’ । अरितादिभिर्नाश्यते स्तूयत इति वाशिका । ‘वाश्ट् शब्दे’ । उश्यते काम्यते वेद्यैरिति वा । ‘वश कान्तौ’ । ^५तिक्त रस वर्पतीति वृष । ‘वृषु सेचने’ । अटतो^६ व्याप्तस्य रोगस्य रोपति अटरूप । ‘रुप हिंसायाम्’ । ^७सिंहमुखाभपुष्पत्वान् सिंहास्य । वासयतीति ^८वासिक । वस्ते आच्छादयतीति वा । वाजिदन्ता इव वेसराण्यस्य वाजिदन्तक^{१०} । वाशिकानामानि । ‘अडसरमु’ ॥ १०२-३ ॥

^१ वस परु K_६ K_६ ‘वज J_२ ^२ ‘नह्वसपेह’ K_२ K_६ ^३ पर्वत्वात् K_५
^४ ‘विलियवजे J_२ ^५ रोगभेदोति K_६ ^६ मधु वर्पतीति Pt_२ ^७ अटान् व्याप्तान्
रोगान् Pt_२ ^८ सिंहास्याभारपुष्पत्वात् Pt_२ ^९ वाशिकाशब्दवद् वाशिक (वासिक D_२)
शब्दव्युत्पत्ति K_६ K_६ ^{१०} वाजिदन्ताभारवेसरत्वात् Pt_२

(पा.) वचोऽग्रगन्धा—शतपर्विका । वचानामानि । ‘वस’ ॥ शुक्ला हैमवती । ‘तेह वस’ ॥ वैद्यमातृसिंहौ—वृषा । स्त्रीलिङ्ग । वैद्यके पुलिङ्गश्च वृश्यते ॥ अटरूप । दीपादिरपि^१ । सिंहास्यो—वाजिदन्तक । वाशानामानि । ‘अडसरमु’ ॥ १०२-३ ॥

^१ B_३ adds आटरूप इति

आस्फोटा गिरिकर्णा स्याद् विष्णुक्रान्तापराजिता ।

इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥ १०४ ॥

(वि.) आस्फोटति—आस्फोटयति पिप्पादीनित्यास्फोटा । ‘स्फुट भेदने’ । गिरेः^२ कर्णासादृश्याद् गिरिकर्णा । विष्णुना समाप्तान्ता विष्णुक्रान्ता^३ । विष्णोरिव क्रान्तिरस्या इति वा । अत एव भूतव्रतेनाप्रतिहता^४ अपरान्तिता । विष्णुक्रान्तानामानि ।

‘विष्णुक्रान्तम्’ ॥ इक्षोरिव ^५गन्धोऽस्या इति इक्षुगन्धा । काण्डे इक्षोरिव ग्रन्थयोऽस्य सन्तीति काण्डेक्षुः^६ । कोकिलस्य अक्षिणी इव पुष्पाण्यस्य कोकिलाक्षः^७ । इक्षुगन्धं ^८राति ददातीति इक्षुरः । ‘रा दाने’ । पारुष्यात् क्षुर इव, क्षुरः । क्षुरतीति क्षुरः । ‘क्षुर विलेखने’ । इक्षुर एव क्षुरः । इकारलोपः । पिधानशब्दवत्^९ । कोकिलाक्षनामानि । ^{१०}‘गोलिमिडि’ ॥ १०४ ॥

१ आस्फोटति, ‘स्फुट विह्वले’ Pt₂. २ सूक्ष्मगिरिवत् सूक्ष्माभ्रवत् कर्णो (कर्णिका J₂) ऽस्याः K₅, K₆. ३ रक्षाहेतुत्वाद् विष्णुना क्रान्ता Pt₂. ४ अपराजिता भूतैः Pt₂. ५ गन्ध इव गन्धः F₂, Pt₂. ६ काण्डेन इक्षुरिव Pt₂. ७ कोकिलाक्षामपुष्पत्वात् K₅, K₆. ८ दिक्षु राति करोति K₅. ९ D₂, K₆ add द्रष्टव्यः. १० ‘सिद्ध गोलिमिदिचेट्ट’ K₃.

(पा.) आस्फोटा—स्यात् । शेषे—‘शीपलाश्वखुरी च सा । सृण्डा च’ गिरिकर्णिकानामानि । ‘दितेन’ ॥

‘... अत्र सितायां तु श्वेतसारा गवादीनी ।
चारणी कटुनी सूर्याश्वक्षुद्राश्वखुरा तथा ॥
श्वेतपुष्पी च’ ।

श्वेतगिरिकर्णिकानामानि । ‘तेहदितेन’ ॥ ‘नीला तु नीलपुष्प्यतिमेचका । वनिता स्थूलपुष्पी च’ । नीलगिरिकर्णिकानामानि । ‘नहदितेन’ ॥ वैजयन्त्याम् (प्र. ५६, श्लो. १३३-४)—‘अपराजिता । ^१विष्णुक्रान्तापरास्फोटाश्वखुरी शीतलात्र^२ तु’ इत्युक्तं त्वाद् विष्णुक्रान्तापराजिताशब्दौ गिरिकर्णिकायामपि ॥ विष्णुक्रान्तापराजिता । विष्णुक्रान्तानामनी । ‘विष्णुक्रान्त’ । ‘विष्णुक्रान्ता तु सुमुखी भवन्ती स्यान्महारसा’ । एतानि च ॥ इक्षुगन्धा—काण्डेक्षा । काण्डेक्षुरिति वा । कोकिलाक्षा—क्षुराः । इक्षुगन्धानामानि । ‘गुल्लिगोलिमिडि’ । ‘गोजाकर्णा फेनदुग्धा ल्ताशत्रुः पयस्विनी’ इति क्षीरेक्षुगन्धापर्यायोऽपि पृथक् । ‘पालगोलिमिडि’ ॥ १०४ ॥

^१ वरास्फोटा B₂; परास्फोतेति मुद्रितग्रन्थे.

^२ तथा B₁.

शालेयः स्याच्छीतशिवा छत्रा मधुरिका मिसिः ।

मिश्रेयोऽप्यथ सिंहण्डो वज्रदुः स्नुक्स्नुही गुडा ॥ १०५ ॥

समन्तदुग्धाधो वेह्नममोषा चित्रतण्डुला ।

तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुंनपुंसकम् ॥ १०६ ॥

(वि.) शालेय इति—शाल्यते श्लाघ्यते शाकाय भवतीति शालेयः । ‘शाल श्लाघायाम्’ । स्वपुष्पैः शालया गृहेणेवाच्छादितत्वात् इति वा । शीतवीर्यत्वात् शिवा भद्रा शीतशिवा । छत्राकृतिरस्या पुष्पेऽपि २ छत्रा । ३ स्वादुत्वात् मधुरिका । मस्यति परिणमति तिक्तत्वेनेति ४ मिसि । ‘मसी परिणामे’ । दुग्धमिश्रितं श्रेयोऽवास्तीति मिश्रेय । पुष्पैर्मिश्रयते ५ सञ्चिष्यत इति वा । ‘मिश्र सपके’ । मधुरिकानामानि । ‘सदापपेह’ ॥ सिंहतुण्डाभशाखत्वात् ६ सिंहण्ड । तकारलोपः । वज्र इव ७ ग्रीहादिरोगान् दृणातीति वज्रद्रु । ‘दृ विदारणे’ ८ । वज्र इव द्रु । स्कन्धोऽस्येति वा । ९ स्नुह्यति क्षीरमिति स्नुक् । स्नुही च । ‘ष्णुह उद्विरणे’ । गुडति ग्रीहादिरोगेभ्यो गुडा । ‘गुड रक्षायाम्’ । समन्ताद् दुग्धं क्षीरमस्या इति समन्तदुग्धा । १० सिंहण्डनामानि । ‘जेमुडुपेह’ ॥ वेहति लघुत्वादिति वेहम् । ‘वेह ११ चलने’ । १२ उपयोगिबीजत्वाद् अमोघा । चित्रास्तण्डुला । सूक्ष्मबीजान्यस्या । चित्रतण्डुला । तण्डुलाः सन्त्यस्येति तण्डुल । कुमीन् हन्तीति कृमिघ्नः । ‘हन हिसाग्नोः’ । विडति गुल्मादिग्रन्थीनि विडङ्गम् १३ । ‘विड भेदने’ । विडङ्गनामानि । ‘वायुविलङ्गमु पेह’ ॥ १०५-६ ॥

- १ शितवीर्येण, शितशिवा K₅, K₆ २ छादयति भुवनं Pt₂, छत्राकृतित्वात् J₂
 ३ मधुररसयोगात् Pt₂ ४ मसि B₁, J₂ ५ मिश्रयते, ‘मिश्र शब्दे रोपकृते च’
 K₅, K₆ ६ शाखात्वात् K₃ ७ वज्रमिव भेदकत्वात् F₂, Pt₂ ८ ‘दृ गतिर्हिंसा-
 कौटिल्येषु’ K₆ ९ स्नौति, ‘ष्णु प्रसवणे’ K₅, K₆ १० ‘गुडकलि’ J₂.
 ११ सचलने Pt₂ १२ उपयोगे J₂, सुप्रयोजनत्वात् F₂, Pt₂ १३ रोग J₂, Pt₂

(पा.) शालेय —मिसि । ‘तालपर्णी शीतशिवा छत्रेति’ प्रतापवचनात् स्त्रियां च । ‘तालपर्णी मिसिः पुमान्’ इति वचनात् मिसि पुलिङ्गः ॥ मिश्रेयोऽपि । ‘वन्याया शतपुष्पायां मिश्रेया तालपत्रिका’ इति प्रतापवचनात् स्त्रियामपि । वन्यशतपुष्पानामानि । ‘अडवि सदाप’ । अथ सिंहण्डः—

‘प्रायो जनाः सन्ति वनेचराद्या १ गोपादयः प्राकृतनामतञ्जाः २ ।
 प्रयोजनार्था वचनप्रवृत्तिर्यतस्तत् ३ प्राकृतमित्यदोप ॥’

इति धन्वन्तरिवचनात् (ध. नि. १. ८) प्राकृतग्रहणम् । ‘सिंहण्डः सिन्धुरज्यस्याम्’ इति वैजयन्त्यामपि (ग्र. ५३, श्लो. ९८) प्राकृतग्रहणमेव कृतम् ॥ वज्रद्रु—समन्तदुग्धा । सिंहण्डनामानि । ‘अकुचमुडु’ । अनुक्तम्—‘निष्पत्रिका तु गण्डोरी वज्रिका च त्रिरुण्डकः’ । कण्टकयतीस्नुहीनामानि । ‘मुलुचमुडु’ ॥ अथो—पुनपुसकम् । विडङ्गनामानि । ‘विडङ्गमु’ ॥ २०५-६ ॥

१ °स्ते B₂, २ °संशाः B₃, ३ यस्मात् B₃, ४ 'सिद्धण्डः' इति मुद्रितग्रन्थे, सीदुण्ड इति पाठः क्षीरस्वामिटीकायाम् (पृ. १०७).

बला वाट्यालको घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

मृद्धीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ॥ १०७ ॥

(वि.) बलेति—बलन्यनया 'बला । 'बल प्राणने' । वदति 'वेष्टवति समीप-
देशमिति वाट्यालकः । 'वट वेष्टने परिभाषणे च'^१ । बलानामनी । 'चिट्टामुदपुचेट्टु' ॥
घण्टेव रीतीति^२ घण्टारवा । 'ह शब्दे' । शणस्येव पुष्पाण्यस्याः शणपुष्पिका ।
शणपुष्पिकानामनी । 'गिलकचेट्टु' ॥ मृद्यत इति मृद्धीका । 'मृद् क्षोदे' । मृदुत्वयो-
गाद्वा । गोस्तनाभफलत्वाद् गोस्तनी । द्राति द्रावयति दाहादिकमिति द्राक्षा । 'द्रा फुत्सायां
गती' 'द्रु गती' । 'स्वादुत्वात् स्वाद्वी । अत एव 'मधुरसा च । द्राक्षानामानि ।
'द्राक्षपेल्लु' ॥ १०७ ॥

१ बलेति I, J₂, K₈, बलत्वसमा K₁, २ K₃ adds गुहमादिस्यलं. ३ 'वट
परिवेष्टने' K₆. ४ D₂, I, J₂ add शुभ्रदशायाः 'दलाया B₁, K₂; घण्टामा रवो अस्या
इति P₁₂. ५ स्वादुत्वयोगात् J₁, K₁, K₆. ६ मधुरसयोगात् P₁₂. ७ 'द्राक्षेयगिडु' J₂.

(पा.) बला वाट्यालकः । बलानामनी । 'मुनुवपुलगमु' । अनुत्पम्—
'वाट्यापुष्टगामतिबला' । 'अतिबल' । 'वाट्यावन्यां महाबला' । 'महाबल' ॥
घण्टारवा—शणपुष्पिका । घण्टारवानामनी । 'गिलगिष' ॥ मृद्धीका । हन्ममप्येति च
कथयन्ति । 'मृद्धीका किट्टिणीकादेर्मृद्धीका सौकुमार्यतः' इति । गोस्तनी—मधुरसेति च ।
द्राक्षानामानि । 'द्राक्षतीगे' । 'हारहूरा प्रियाला च कृष्णा स्वादुरसा गुडा' ।
एतानि च ॥ १०७ ॥

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिष्टुत् ।

त्रिभण्डी रेचनी श्यामापालिन्धौ तु सुपेणिका ॥ १०८ ॥

फाला मसूरचिदलार्धचन्द्रा कालमेपिका ।

(वि.) सर्वानुभूतिरिति—'त्रयायमधुररमत्वात् मर्त्यनुभूयत इति सर्वानु-
भूतिः । 'भू सत्तायाम्' । रेचनीत्वान् मर्त्यीणि मरत्या । 'म् गती' । प्रयः पुटा
अस्या इति त्रिपुटा । त्रिभिः पुटैर्विकते जान्तायत इति त्रिपुटा । 'ट्म, परणे' । 'मृत्यत

इति वा, 'वृत् १वरणे' । त्रिवृच्च^१ । कफहरत्वपित्तहरत्वरेचकत्वगुणैस्त्रिभिः प्रवृत्ति-
निमित्तैर्भण्डयते^२ शब्दात् इति त्रिभण्डी । 'भडि १परिभाषणे' । रेचयति विरेचयति
रेचनी । 'रिचिर् १विरेचने' । रेचनहेतुत्वाद्वा । रोचनीति वा पाठः । १रुचिकरत्वात्
रोचनी । रेचनीनामानि । 'तेहृत्तिगडपेल्डु' ॥ १०^३श्यामवर्णत्वात् श्यामा । क्रिम्यादि-
रोगेभ्यः पालयतीति पालिन्दी । 'पाल रक्षणे' । पालिनीति वा पाठ । सुष्टु सिनोति
किमीन् हन्तीति सुपेणिका । 'पिब् वन्धने' । ११कालवर्णत्वात् काला । १२मसूराणि
सृष्टानि विदलान्यस्या इति मसूरविदला । १३अर्धचन्द्रा^{१४}कारदलत्वाद् अर्धचन्द्रा ।
१५कालेति नाम्ना सिष्यते शब्दात् इति कालनेपिका । '१६मिप स्पर्धायाम्' । श्यामा-
नामानि । 'नहृत्तेगडपेल्डु' ॥ १०८ ॥

१ मधुरतिक्रादीना स्वरसानामनुभूतिरत्रेति Pt₂ २ पुटत्रयधालिनीत्वात् D₂, J₂, K₅

३ वर्त्यत J₂. ४ आच्छादने K₅, K₆ ५ कफहरणपित्तहरणरेचकत्वस्वरूपाया प्रयाणा

गुणाना वृत्तिर्वर्तनमत्रेति Pt₂ ६ उद्धाह्वते K₆ ७ कस्याणे K₅, K₆ ८ पृथग्भावे Pt₂

९ रुचिरत्वात् B₁, K₅ १० कृष्णं Pt₂ ११ कृष्णत्वात् I, K₂, कृष्णवर्णत्वात् K₅, K₆

१२ मसूर इव विदला Pt₂, मसूरविदलेति वा पाठः Pt₂ १३ Pt₂ adds कथञ्चित्.

१४ सदृश for आकार F₂, Pt₂ १५ कालेन वर्णेन F₂, Pt₂ १६ 'मिप मिश शब्द' K₈.

(पा.) सर्वाणुभूतिः—रेचनी । श्वेतत्रिवृतानामानि । 'तेहृत्तेगड' ॥ श्यामा—
कालनेपिका । नीलत्रिवृतानामानि । 'नहृत्तेगड' ॥ १०८ ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा कोष्टी च या सिता ।

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ॥ ११० ॥

(वि.) मधुकमिति—^१मधुकरत्वेन मधुसमत्वात् मधुकम् । ङीवत्वं तफति
प्रतिहन्तीति क्लीतकम् । 'तक २प्रतिघाते' । यष्टयाकारत्वात् मधुद्रवत्वाच्च यष्टिमधुकम् ।
मधुयष्टिका^२ च । यष्टिमधुकनामानि । 'अतिमधुरम्' ॥ विदारयति भूमिमिति
'विदारी । 'ऋ विदारणे' । क्षीरेव' शुक्लेनामलस्वरूपेति^३ क्षीरशुक्ला । इक्षोरिव
गन्धोऽस्या इक्षुगन्धा । 'तेहृत्तेगडमुमुडु' ॥ रोगान् नाशयामीति रोशतीति कोष्टी^४ । 'हृत्स
आह्वाने रोदने च' । 'नहृत्तेगडमुमुडुपेल्डु' ॥ विदार्यादीक्षुगन्धान्तानि नामानि
कोष्टीनामानानीति केचित् ॥ क्षीरवत् श्वेता विदारी क्षीरविदारी । स्वरूपतः कन्दश्च
क्षीरतश्च श्वेतत्वात् महाश्वेता । कश्चन क्रिम्यादिरोगान् गन्धयते नाशयतीति ऋक्ष-

गन्धिका । 'गन्ध अर्दने' । ऋग्नुवन्ति हिंसन्तीति ऋक्षा । 'ऋक्ष हिंसायाम्' ।
 10 ऋक्षान् पित्तादिरोगान् गन्धयत इति वा । क्षीरविदारीनामानि । 'पालगुम्मुडुपेल्लु'
 ॥ १०९-१० ॥

1 मधुत्वात् K₅, K₆ 2 हन्ति K₅ 3 हसने D₂, J₂ 4 यष्टिरूप
 मधुक Pt₂ 5 मधुना वृह्वा यष्टि F₂, Pt₂ 6 विदार्थ पच्यत इति D₂, K₅, K₆
 7 क्षीरमिव K₅ 8 अमलस्वरूपिणी B₁, K₅ 9 मधुरत्वाद् वृष्यादिप्रयोगेषु समर्था इमिति
 क्रोशतीति Pt₂ 10 ऋक्षतदृशान् हिंसान् F₂, Pt₂

(पा.) मधुक—मधुयष्टिका । अत्र द्वे नपुसके । द्वे 1 स्त्रीलिङ्गे । मधुयष्टिका-
 नामानि । 'यष्टिमधुम्' ॥ विदारी—या सिता । श्वेतविदारीनामानि । 'तेहनिनेलगुं-
 मडि' ॥ अन्या—ऋक्षगन्धिका । वृष्णभूमिकूडमाण्डनामानि । 'नहनिनेलगुमडि'
 महाश्वेतापदे विरोधिलक्षणा ॥ १०९-१० ॥

1 यष्टिमधुकेति पारिजातानुसारी षाठ

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥ १११ ॥

(वि.) लाङ्गलीति—1 हलाकारफलयोगात् लाङ्गली । शरदि 2 भवा शारदी ।
 3 तोयजा पिप्पली तोयपिप्पली । शकुलाना 4 मत्स्यानामदन 5 भवतीति शकुलादनी । जल-
 पिप्पलीनामानि । 'नीरुपिप्पलिपेल्लु' ॥ खरत्नम् उष्णत्वमश्नुत इति खराश्वा 6 । 'अशू-
 व्याप्तौ' । कारुजत् सर्वोपधीना भवतीति 7 कारवी । दीपन करोतीति दीप्य । दीप्यतेऽने-
 नेति वा । 'दीप दीपौ' । अग्निमान्य मीनाति 8 नाशयतीति मयूर । 'मीञ् हिंसायाम्' ।
 लोचमुपनीत मस्तकमस्येति लोचमस्तक 9 । मयूरशिखानामानि ॥ 'ओममु' ॥ १११ ॥

1 लाङ्गलात्वात् F₂, Pt₂ 2 मरतात् K₅, K₆ 3 तोये D₂, J₂,
 जलजत्वात् B₁, K₃, K₅ 4 B₁ omits two lines 5 अदनीभवति J₂,
 शकुलैर्मत्स्यैर्यत इति Pt₂ 6 खरमत्युष्णमश्नुते D₂, K₂, K₃ 7 केन जलन रीतीति
 करव मयूर, कल्पस्थेय F₂, Pt₂ 8 विनोति, 'डुमिञ् प्रक्षेपे' K₅, K₆ 9 मरतात्
 बीप्यानि उच्यन्तेऽरेति । 'उय अपनयने' K₅, K₆

(पा.) लाङ्गली—शकुलादनी । नीरुपिप्पलीनामानि । 'नीरुपिप्पलि' ।
 'मराटपुचेट्टुनु' ॥ खराश्वा—लोचमस्तक । मयूरशिखानामानि । 'धोममनि कंदरु'
 ॥ १११ ॥

१. गोपी श्यामा शारिवा स्याच्चन्दनोत्पलशारिवा ।

१. योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥

(वि.) गोपीति—^१अतिसाररोगिणं गोपायतीति गोपी । 'गुपू रक्षणे' । श्यामवर्णत्वात्^२ श्यामा । शीर्यन्तेऽनया दोषा इति शारिवा । 'अ हिंसायाम्' । चन्दयति । सुगन्धेनाह्लादयतीति चन्दना । 'चदि आह्लादने' । उत्पलाभपुष्पत्वाद् उत्पलशारिवा । उत्पलशारिवानामानि । 'सुगन्धिपालपेरु' ॥ अष्टवर्गगतौषधियोगे साध्विति योग्यम् । क्रध्नोत्यनयेति ऋद्धिः । 'ऋधु वृद्धौ' । सिद्धयत्यारोग्यमनयेति सिद्धिः । 'पिधु सराद्धौ' । 'लक्ष्यत इति लक्ष्मीः । 'लक्ष दर्शनाद्धनयो' । ऋद्धचारयौषधिनामानि । 'ऋद्धियनु-गन्वद्रव्यसु' ॥ इमे 'वृद्ध्याख्यौषधेरपि आह्वया नामानि ॥ ११२ ॥

^१ जतिगरादि° K₅, K₆

^२ रूपत्वात् D₂, J₂

^३ सौमन्धेन D₂, K₅, K₆

^४ F₂, Pt₂ add अष्टवर्गयोगे

^५ F₂, J₂ add वर्धतेऽनया वृद्धिः .

(पा.) गोपी—चन्दना । अनन्तेति केचित् । उत्पलशारिवा । शारिवानामानि । 'मागेन' ॥ योग्यम्—लक्ष्म्यौ । ऋद्धेर्नामानि । 'ऋद्धि' ॥ वृद्धेरपि—इमे । इमे योग्यादयो वृद्धिसञ्ज्ञाया ओषधेरपि नामानि । 'वृद्धिपेल्लु' ॥

'अष्टवर्गो महामेदा^१ मेदा^२ स्याज्जीवकपर्पणौ ।

काकोली क्षीरकाकोली ऋद्धिवृद्धिरितीरितः ॥'

इति ॥ ११२ ॥

^१ नशमेघा B₃

^२ मेघा B₃

कदली वारणबुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ।

काष्ठीला मुद्गपर्णी तु काकमुद्गा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

(वि.) कदलीति—केन वायुना 'इत्यत^१ इति कदली । 'दल विशरणे' । वारणाना^२ बुसा घास वारणबुसा । रमन्ते पक्षिणोऽत्रेति रम्भा । 'रमु ऋीडाव्याम्' । मुञ्चति त्वचमिति मोचा । 'मुच्छ्र मोक्षणे' । अशुमान्ति तेजस्यन्ति फलान्यस्या इति अंशुमत्फला । ईपदष्टीला मञ्जा अस्या अस्त्येति काष्ठीला । कदलीनामानि । 'अरंदिचेट्टु' ॥ 'मुद्गस्येव पर्णान्यस्या मुद्गपर्णी । हीनमुद्गत्वात् काकमुद्गा । 'सद्यते वातरोगोऽनया सदा । 'पह मर्पणे' । काकमुद्गानामानि । 'सिद्धपेसरपेल्लु' ॥ ११३ ॥

¹ दल्तीति J₂ Pt₂ ² वारणेन पुस्यत इति, 'वुस ऊसगें' Pt₂ ³ 'वालेमर' J₂
⁴ मुद्रपर्णामपर्णयोगात् G, J₂, K₂ K₅ ⁵ सहते वातरोम F₂ Pt₂ ⁶ 'मरहेसर' J₂

(पा.) कदली वारणवुसा । वारणवृषा च । 'कदले पुन । वृषा वारवुसा रम्भा' इति वैजयन्तीपाठात् (पृ ५९, श्लो १७३) कदलशब्दो वारवुसाशब्दश्च ॥ रम्भा—काष्ठीला । कदलीनामानि । 'अरटिचेट्टु' । अनुक्तम्—¹'शिलीन्ध्र कदली-पुष्पम्' । तत्पुष्पनाम ॥ मुद्रपर्णी—सहेत्यपि । मुद्रपर्णानामानि । 'पिह्यपेसर' ॥ ११३ ॥

¹ शिली द्र B₃

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्डाकी दुष्प्रधर्पणी ।

नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥

नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ।

(वि.) वार्ताकीति—¹वृत्तफलयोगाद् वार्ताकी । वारं निरामय करोतीति वा । हिनोति वर्धत' इति हिङ्गुली । 'हि गतौ वृद्धौ च' । हिनस्ति कण्टकैरिति सिंही² । 'हिसि हिंसायाम्' । भण्डयते रुचिकरत्वाद् ³भण्डाकी । 'भडि परिभाषणे' । भाण्डारीत्येके । भाण्डाकीत्यन्ये । कण्टकैर्दु खेन प्रधृष्यत⁴ इति दुष्प्रधर्पणी⁵ । 'त्रिधृषा प्रागल्भ्ये' । भण्डाकीनामानि । 'मुलरुचेट्टु' ॥ ⁶नकुलानामिय प्रियेति नाकुली । शोभनो रसोऽस्या इति सुरसा । नागाना सर्पाणामिव सुगन्धोऽस्या इति नागसुगन्धा । ⁷रास्ना, सुगन्धेति वा पाठ । गन्धतो⁸ नकुलाना प्रिया⁹ गन्धनाकुली । गन्धतो नकुलानामिष्टा नकुलेष्टा । सर्पनयनसन्शुष्पत्वाद् ¹⁰भुजंगाक्षी । छत्राभानि पर्णान्यकतीति छत्राकी¹¹ । 'अक कुटिलाया गतौ' । सुष्टु वहत्यामोद् सुवहा । 'वह प्रापणे' । भुजंगाक्षीनामानि । 'सर्पाक्षिपेच्छु' ॥ ११४ ॥

¹ आरोग्याय वर्तत इति, 'वृत्त वतने' F₂, Pt₂ ² वर्धयति J₂ ³ हिंसी J₂
⁴ मटति विमर्त्यनया दीपनाभिमिति मण्डाकी, 'मट भृती' F₂, Pt₂ ⁵ प्रधपत इति
 K₅, K₆ ⁶ दुष्प्रधर्पिणी D₂ ⁷ नकुलप्रियत्वात् G, I, K₄ ⁸ रस्यते रक्ष्ना,
 रस आस्वादाने' K₅ ⁹ गन्धेन Pt₂ ¹⁰ प्रियत्वात् J₂ ¹¹ सर्पाक्षितुल्य-
 पुष्पत्वात् J₂, K₁ K₄ ¹² छत्रामपुष्पत्वात् D₂, K₅

(पा.) वार्ताकी हिङ्गुली । हिङ्गुदीति केचित् । सिंही । मुद्रवार्ताकीनामानि । 'मुलरु' । 'वहत्या प्रसहा काली वार्ताकी हिङ्गुली' कुली' इति वैजयन्ती (पृ ५३, श्लो १८४) । भण्डाकी दुष्प्रधर्पिणी । वार्ताकीनामानि । 'वग' ।

‘वातिङ्गणस्तु वार्ताकुर्वातार्कः शाकविल्वकः ।
भाण्डाकी राजकूश्माण्डी वार्ताकी दुष्पधरिणी ॥’

इति रभसकोशः । अनुक्तम्—‘कटङ्काका राजमाता’ । ‘वंग’ ॥ नाकुली—सुवहा च सा ।
वैश्वे^१—

‘नाकुली सर्पगन्धा च सुगन्धा चोप्रगन्धिका ।
अन्या महासुगन्धा तु सुवहा गन्धनाकुली ॥
सर्पाक्षी नकुलेष्टा च छत्राकी विषमर्दिनी ।’
‘नाकुली^३ सुरसा राना सुगन्धा गन्धनाकुली ॥’

इत्युक्तत्वात् सर्पाक्ष्या रास्नायाश्च नामानि । ‘सर्पाक्षिरास्नातु’ ॥ ११४ ॥

^१ हिङ्गुदीति मुद्रितग्रन्थे, वार्ताकुर्हिङ्गुलुरिति १०२ श्लोके.
(४. १०३-५)

^३ भाष्यप्रकाशे (Apte's Dict. p. 1341).

^२ घ-वन्तरीयनिघण्टुः

विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी वदरेति च ।

भारद्वाजी तु सा वन्या शृङ्गी तु वृषभो वृषः ॥ ११६ ॥

(वि.) विदारिगन्धेति—विदार्या इव गन्धोऽस्या इति विदारिगन्धा । ^१दीर्घा
अंशवो मूलान्यस्याः सन्तीति अंशुमती । सालस्येव पर्णान्यस्याः सन्तीति सालपर्णी ।
^२तिष्ठतीति स्थिरा । ‘घ्रा गतिनिवृत्तौ’ । ध्रुवति स्थिरीभवतीति ध्रुवा । ‘ध्रुव स्थैर्ये’ ।
सालपर्णीनामानि । ‘मुष्याकुपोन्नपेल्लु’ ॥ ^३तुण्डिकाद्बदनतो गवादीनीरयति प्रेरयतीति
तुण्डिकेरी । ‘ईर क्षेपे’ । दूरप्रसरणात्^४ समुद्रान्ता । तन्त्वाद्यनेकलोकोपकाराय^५
कल्पत इति कार्पासी । ‘कृषू सामर्थ्ये’ । वदर्या इव फलान्यस्याः सन्तीति वदरा ।
कार्पासीनामानि । ‘प्रत्तिचेद्दु’ ॥ भरद्वाजसष्टत्वाद्^६ भारद्वाजी । वन्यकार्पासीनाम ।
^७अडविप्रत्ति’ ॥ वृषभशृङ्गाकारवयवयोगान् शृङ्गी । वृषभः । वृषश्च । ऋषभ इति
वा पाठः । ‘वृषभमहौषधमु’ ॥ ११५-१६ ॥

^१ दीर्घमूलरूपा अंशवः सन्त्यस्याः F₂, Pt₂.

^२ दृढत्वात् स्थिरा D₂, K₆, K₆

^३ तुण्डिकान् वदनगतयोगान् B₁, F₂, Pt₂.

^४ प्रसरात् Pt₂, प्रसारात् B₁, I, K₂-

^५ जलोपकाराय F₂, Pt₂.

^६ ‘प्रत्ति’ G₂, I, ‘इत्ति’ J₂.

^७ भरद्वाजेन मृष्टा D₂, K₆, K₆-

^८ ‘महदियदत्ति’ J₂.

(पा.) विदारी—ध्रुवा । विदारीगन्धानामानि । 'मुय्याकुलपोत्र' । तुण्डिकेरी—वदरेति च । वदरं फलमस्यां वदरा । 'अर्शआदिभ्योऽच्' इति (५. २. १२७) सुभूतिटीकावचनाद्वावन्तः । 'वदरं कोलकार्पास्योः फले स्याद्ददरी तयोः' इति विश्वप्रकाशवचनात् (प्र. १३४, श्लो. ११०) इत्यन्तः । 'कार्पासो वदरः प्रोक्तः' इत्यमरमालावचनात् पुंलिङ्गोऽपि । कार्पासीनामानि । 'प्रत्तिचेट्टु' ॥ भारद्वाजी—वन्या । वन्यकार्पासीनाम । 'अडविप्रत्तिचेट्टु' । वैद्यके—

'तुण्डिकेरी^१ समुद्रान्ता केसरा वदरा फला ।

कार्पास्यकृद्यत्र वन्यायां भारद्वाज्यपि कुप्टनुत् ॥'

इति । शृङ्गी—वृषः । वृषंभाख्याया ओपधेर्नामनी । 'वृषभक्मु' ॥ ११५—१६ ॥

^१ 'तुण्डिकेरी^१ रवा शीग केसरा वदराफला' इति मुद्रितवैजयन्त्याम् (प्र. ५३, श्लो. ९९).

गाङ्गेरुकी नागबला झपा ह्रस्वगवेधुका ।

धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥

(चि.) गाङ्गेरुकीति—गङ्गाया^१ इदं ^२गाङ्गम् । जलमित्यर्थः । ^३तस्मिन्नीरयति प्रेरयतीति गाङ्गेरुकी । अथवा पवित्रत्वाद् गङ्गास्मरणफलमीरयतीति वा । 'ईर श्लेषे' । नागानां गजानां ^४बलकृत् नागबला । ^५झपति हिनस्ति रोगमिति झपा । 'झप हिसायाम्' । ह्रस्वे रल्पे गवि जले एधत इति ह्रस्वगवेधुका । 'एध वृद्धौ' । नागप्रलानामानि । 'जिविलिकचेट्टु' ॥ धाम कफस्थानं कण्ठादिकम् ^६अर्जयतीति धामार्गवः । 'अर्ज अर्जने' । शुष्कदशायां ^७घोषयति शब्दायत इति घोषकः । 'घुषिर् विग्रह्दने' । घोषवह्नीनामनी । 'तेल्लपुल गल आवड चेट्टुपेल्लु' ॥ ^८महाजालं वितानमस्या अतीति महाजाली । पीतवर्णघोषवह्नीनाम । 'पम्पुवुलयावडचेट्टुपेरु' ॥ ११७ ॥

^१ गङ्गायां K₃, K₄

^२ गाङ्गम् J₁.

^३ गाङ्गमीरयति Pt₁.

^४ बलं K₃, K₄.

^५ नीरयन्नेन दिनस्ति D₂, F₁, K₆.

^६ 'नागबलददेश्य' J₂.

^७ अर्जि F₁.

सादीति K₄, 'मृज्जु शुद्धौ' G, I

^८ घोषति J₁.

^९ मदत् जाडं Pt₁.

(पा.) गाङ्गेरुकी—ह्रस्वगवेधुका । नागप्रलानामानि । वैद्यके—

'गाङ्गेरुकी नागन्त्या ^१नीरयन्निघ्न झपा ।

विश्वदेवा तथास्ति ^२त्यजा ह्रस्वगवेधुका ॥'

इति । 'चिविचिक' ॥ धामार्गवो—पीतकः । पीतकनामानि । 'आरवीर' । स इति सर्वनामनिर्देशः सांकर्यनिरासार्थः ॥ ११७ ॥

^१ परगन्धिनिकेति धन्वन्तरीयनिघण्टौ (१. २८४).

^२ खण्डा ibid

ज्यौत्सनी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजम्बुका ।

स्याल्लाङ्गलिकयग्निशिखा काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८ ॥

(घि.) ज्यौत्सनीति—ज्यौत्सनेव रात्रौ भासते ज्यौत्सनी^२ । पटति विस्तीर्यत^३ इति पटोलिका^४ । पटं. पटसदृशं पुष्पसमूहम् उल्लयावृणोतीति वा । 'उल आवरणे' । पुष्पे जालसदृशत्वात् जाली । पटोलिकानामानि । 'पोट्लचेट्टुपेल्लु' ॥ नद्यां भवा नादेयी । भूमौ जम्बूः भूमिजम्बुका^६ । नादेयीनामनी ॥ 'लङ्गलवद् गर्भभेदकत्वात्' ^७लङ्गलिकी । अत एनाग्नेः शिखेव तिष्ठतीति अग्निशिखा^८ । लङ्गलीनामनी । 'तरि'^{१०} गोट्टु चेट्टु' ॥ काकाङ्गसदृशफलमस्या अस्तीति ^{११}काकाङ्गी । काकनासिकासदृशफलमस्या^{१२} अस्तीति काकनासिका । काकनासिकनामनी । 'काकिदोण्डचेट्टु' ॥ ११८ ॥

^४ अवभासते B₁, K₅ ^२ 'भासृ दीप्ती' G, F₂. ^३ विस्तार्यते G, I, K₃, K₅.

^४ 'पट गती' F₂; 'पट विस्तारे' K₅, K₈ ^५ जालवत्त्वात् K₅, K₆. ^६ जायते,

'जनी प्रादुर्भावे' D₂, K₅, K₆ ^७ लङ्गलीव F₂, Pt₂. ^८ लङ्गली Pt₂.

^९ उण्वीर्यत्वादग्निशिखा F₂, Pt₂. ^{१०} 'तरियोरी' J₂. ^{११} काकस्यैवाङ्गं फलमस्याः

F₂, Pt₂ ^{१२} 'नासा' K₅, K₆

(पा.) ज्यौत्सनी—जाली । पटोलिकानामानि । 'चेन्तिपोल्ल' । अनुक्तम्— 'यहुजाली कोकफला' । 'अडविवीर' ॥ नादेयी—जम्बुका । भूमिजम्बूनामनी । 'नेलनेरेडु' ॥ स्यात्—अग्निशिखा । लङ्गलिकीनामनी । 'तरिगोर्' ॥ काकाङ्गी—नासिका । वैयके^१—'काकतुण्डफला च सा । सुरङ्गी तस्करस्नायुर्धाङ्गुतुण्डफला मता' ॥ प्रतापे—

'काकजहा नटी दासी काकसव्यपि लोमफा ।

पारावतपदी स्यातां पुंसि काण्डप्रचीवरौ ॥'

इति ॥ 'वन्यविन्वी तु काकाङ्गी' इति गौडः । वेजयन्त्याम् (पृ. ५४, अं. १११) 'दास्यां पडभा शार्ङ्गष्टा^२ काकजहा विलोमिका' इति । वन्यविन्वीनामानि । 'काकिदोण्ड' ॥ ११८ ॥

^१ धन्वन्तरीयनिघण्टुः (४. २५).

^२ वृद्धिञ्च B.

गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ।

अजशृङ्गी विपाणी स्याद् गोजिह्वादार्विके समे ॥ ११९ ॥

(वि.) गोधापदीति—गोधाया^१ इव पादा मूलानि यस्याः गोधापदी । सुष्टु वहत्यामोदं^२ सुवहा । 'वह प्रापणे' । गोधापदीनामनी । 'चेप्पुतट्टचेट्टु'^३ ॥ मुस्यति त्रिदोषानिति^४ मुसली । 'मुस खण्डने' । तालस्येव मूलमस्या इति तालमूलिका । मुसलीनामनी । 'नेलताडिपेल्लु'^५ ॥ अजशृङ्गाभफलयोगाद् अजशृङ्गी । अत^६ एव विपाणी च । अजशृङ्गीनामनी । 'दुष्टुयुतीगेपेल्लु' ॥ गोजिह्वाभपत्रत्वाद् गोजिह्वा । दारयति रोगान् दार्विका । 'दृ विदारणे' । गोजिह्वानामनी । 'एदुनालुकचेट्टु' ॥११९॥

^१ गोधा इव Pt₂. ^२ आरोग्य F₂, Pt₂; आमोहं K₃. ^३ 'हंसपादित्रि' D₂.

^४ रोगान् F₂, Pt₂. ^५ 'नेलशङ्ख' J₂. ^६ तथैव K₅, K₆. ^७ 'दरिविकपूचेट्टु' D₂, K₅, K₆; 'यतुनालगेयनिड' J₂.

(पा.) गोधापदी—सुवहा । हंसपदीनामनी । 'चप्पुतट्ट' ॥ मुसली—मूलिका । भूतालिनामनी । 'अशौल्यां मुसली ताली तालमूली फलिन्यपि' इति वैजयन्ती (पृ. ६१, श्लो. २०५) । 'नेलताडि' ॥ अजशृङ्गी—स्यात् । साहचर्यात् स्त्रीलिङ्गः । वैजयन्त्याम्^१—'अजशृङ्गी मेपशृङ्गी सर्पदंष्ट्रा च वर्तिका' इत्येतत्पर्यायत्वेन मेपशृङ्गी प्रोक्ता । वैद्यके—'मेपशृङ्गीफलं स्याद् तित्तमुष्णं प्रमेहनुत्' इति फलप्रतिपादनादिमौ शब्दौ फलवद्बृक्षविशेषनामनी । 'टोदिचेट्टु' । लताविशेषनामानीति केचित् । 'दुष्टुगु' । कर्कटकशृङ्गीनामनी इत्यन्ये । शेषे—'धुलुङ्गी कर्कटाह्वया' । 'धुलीरशृङ्गी शृङ्गी च' । धुलुङ्गवाद्यः कर्कटकशृङ्गीनामानि । 'कर्कटकशृङ्गी' ॥ गोजिह्वा—समे । गोजिह्वानामनी । 'वेदनालिकचेट्टु' ॥ ११९ ॥

^१ मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते, धन्वन्तरीयनिघण्टुः (१. ८७).

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लीथप्यथ द्विजा ।

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२० ॥

(वि.) ताम्बूलवल्लीति—'ताम्बूलार्थं वल्ली ताम्बूलवल्ली । 'ताम्बूलसाधनत्वान् ताम्बूली । नागलोकादाहृत्य वल्ली नागवल्ली । नागधैरायणम्यालाने जातत्वाद्वा । नागवल्लीनामानि । 'तमलपाशुतीगेपेल्लु' ॥ द्विजायते द्विजा' । द्विजसादृश्यात् ।

वृष्णादिकं हरतीति हरेणुः । 'हृञ् हरणे' । रेणुयोगाद् रेणुका । कुन्तयै दुर्वाससा
 दत्ता कौन्ती । कपिलवर्णत्वात् कपिला । भस्मना रेणुना गन्धयति वासयतीति
 भस्मगन्धिनी । 'गन्ध अर्दने' । 'हरेणुनामानि । 'तकोलमु' ॥ १२० ॥

¹ ताम्बूलस्य K₅, K₆ ² ताम्पति विवशो भवति जनोऽनयेति Pt₂. ³ नागालाने
 यतो ज्ञाता नागवह्नी भविष्यति इति स्फान्दवचनम् Pt₂. ⁴ 'ताम्बूलदएलेवह्नि' J₂.
⁵ राजपुत्रीत्वात् K₅, K₆ ⁶ रोगान् F₂, Pt₂ ⁷ दत्तत्वात् D₂, K₅, K₆.
⁸ गन्धयते मदिराचूर्णं K₅, K₆. ⁹ K₅ adds केचित् हरिणरेणुवर्णमित्येव वदन्ति.

(पा.) ताम्बूलवह्नी—नागवल्त्यपि । ताम्बूलवह्नीनामानि । 'तमलपाकुर्तीग' ।
 अथ द्विजा । हरेणू रेणुका । 'ढ्रलोपे . . .' (६. ३. १११) इति दीर्घः । कुन्ती । कौन्ती-
 त्यन्ये । कपिला भस्मगन्धिनी । रेणुकाख्यगन्धद्रव्यविशेषनामानि । 'रेणुकमु' । शेषे—
 'पाण्डुपत्नी राजपुत्री भस्मगर्भा च नन्दिनी' ॥ १२० ॥

एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ।

वालुकं चाथ पालङ्क्या मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ॥ १२१ ॥

(वि.) एलावालुकमिति—एलावत् प्रियगन्धेन ¹वनस्थलं वलते ²सवृणोतीत्ये-
 लावालुकम् । 'वल सवरणे' । इलायां³ भवम् ऐलेयम् । 'शोभनो गन्धो यस्वेति
 सुगन्धि । हरिः⁵ पिङ्गलवर्णं, तेन वलत इति हरिवालुकम् । वलते भुव सवृणोतीति
 वालुकम् । 'वल सवरणे सचलने च' । वालुकनामानि । 'कून्तुरुवुडमु' ॥ वैचै. पाल्यत
 इति पालङ्क्या । 'पाल रक्षणे' । पालेन रक्षणेन अङ्कयत इति वा । 'अकि लक्षणे' ।
⁶मुखेन कुन्द इव प्रतिभातीति मुकुन्दः । कुन्द इव भातीति कुन्द⁸ । कुं भुव दति
 मूलैरिति कुन्दुरुः । 'दो अवखण्डने' । कुन्दनामानि । 'कुन्दुरुङ्कमु'⁹ ॥ १२१ ॥

¹ वनस्थान J₂ ² आवृणोति J₂ ³ J₂ adds भुवि ⁴ मुगन्धयोगात्
 सुगन्धि K₅, K₆ ⁵ हरि कपिलवर्णं वालुक Pt₂ ⁶ मुलात् Pt₂. ⁷ प्रतिभाति
 K₅, Pt₂ ⁸ J₂ adds 'मा दीती'. ⁹ 'कुन्दरवृध' J₂

(पा.) एलावालुकम्—वालुकं च । एलावालुकनामानि । 'कून्तुरुवुडमु' ॥
 अथ पालङ्क्या—कुन्दकुन्दुरु । कुन्दुरुनामानि । 'कुन्दुरुल' ॥ १२१ ॥

वालं हीवेरवर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।

कालानुसार्थवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥

शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी सुरा ।

गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥

महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ।

(वि.) वालमिति—वल्ते भुवं मूलप्रादुल्यात् वालम् । ‘वल् सप्रणे सचलने च’ । निगृह्यत्वेन ह्योयुक्तमिव घेरमयेति ह्योघेरम्^१ । वर्हति वर्धत^२ इति बहिष्म् । ‘वृह भृद्धी’ । उद्गदेशे भयमुदीच्यम्^३ । केशानामम्बुनां च नामान्यस्य सन्तीति केशाम्बुनाम । ह्योघेरनामानि । ‘कुरुवेरुपेल्लु’ ॥ शीतोष्णाभ्यां^४ कालोऽनुसर्षतेऽनेनेति कालानुसार्यम् । ‘चिरस्थितत्वात् वृद्धम । अश्मनः पुष्पमिव अश्मपुष्पम् । शीतवीर्येण शिषं शीतशिषम् । शिलायां भवं पुष्पं शैलेयम् । शैलेयनामानि । ‘रातिपुव्वुपेल्लु’ ॥ तालयेव पर्णान्यस्या इति तालपर्णी । ‘मुराख्यदैत्यनामास्या अस्तीति दैत्या । ‘गन्धस्य कुटी गृहं गन्धकुटी । मुरतीति मुरा । ‘मुर वेष्टने’ । मुराख्यदैत्यनामयोगाद्वा । प्रशस्तो गन्धोऽस्या अस्तीति गन्धिनी । गन्धकुटीनामानि । ‘मुरयनुगन्धद्रव्यमुपेल्लु’ ॥ गजैर्भक्ष्यत इति^५ गजभक्ष्या । ‘भक्ष अदने’ । सुष्ठु बहल्यमोदं सुवहा । ‘वह प्रापणे’ । घ्राणतर्पणगन्धत्वात् सुरभिः । बहुरसयोगाद् रस्यत इति रसा । महदीरणं प्रेरण गजानां भक्षणोऽस्या इति महेरणा । ‘इर प्रेरणे’ । कुं भुव यति मूलैरिति कुन्दुरुकी । ‘दो अयत्तण्डने’ । सत्कृत्य लम्पते आस्वाद्यते गजैरिति सल्लकी । ‘लक आस्वाद्यने’ । ह्लादोऽस्या अस्तीति ह्लादिनी । ह्लादिनीति वा पाठः । सल्लकीनामानि । ‘अन्दुगुचेद्दुपेल्लु’ ॥ १२२-३ ॥

^१ जिह्वेति वर्तेत इति । ‘ह्यो लज्जायाम्’ । धातूनामनेकार्थत्वाद् वर्तमानार्थोऽवगन्तव्यः । K₃, K₆. ^२ वर्धयति J₂ ^३ ‘वृह वृहि वृदो’ D₂, K₃, K₆. ^४ उदीच्यानामिति-शयेन भवति F₂, K₅ ^५ ‘मुरियाल’ J₂. ^६ हिमत्वात् हेमन्तकालमनुसरति K₃, K₆ ^७ स्यादित्वात् Pt₂. ^८ ‘वल्डपृष्ठ’ J₂ ^९ मुरदैत्यनामयोगात् F₂, I₂ ^{१०} गन्धाश्रयत्वात् K₃, K₆ ^{११} गजभक्ष्या K₃, K₆

(पा.) वालं—केशाम्बुनाम च । ह्योघेरनामानि । ‘कुरुवेरु’ ॥ कालानुसार्यं—शैलेयम् । शैलेयनामानि । ‘रापुव्वु’ । दैत्या—गन्धिनी । मुरानामानि । ‘मुर अने गन्धद्रव्यम्’ ॥ गजभक्ष्या—सुरभी रसा । ‘दूलोपे . . .’ (६. ३. १११) इति दीर्घः । महेरणा—ह्लादिनीति च । सल्लकीनामानि । ‘अन्दुगुचेद्दु’ । तस्य निर्यासो गन्धद्रव्यम् ॥ १२२-३ ॥

^१ B₃ adds ह्लादिनीति वा पाठः.

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटी बहुलाथ सा ।

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः ॥ १२५ ॥

(वि.) अग्निज्वालेति—अग्निज्वालामपुष्पयोगाद्^१ अग्निज्वाला । शोभना भिक्षा प्रार्थनास्यामिति^२ सुभिक्षा । ‘भिक्ष याच्चायाम्’ । दधाति पुष्पाणीति धातकी । ‘डुधाब् धारणपोषणयोः’ । धातुवद्^३ रक्तपुष्पयोगाद् धातुपुष्पिका । धातकीनामानि । ‘धातकी-कुसुमसु’ ॥ बहुफलयोगात् पृथ्वीका । चन्द्रस्य कर्पूरस्य वाला पुत्रिकेव स्थिता चन्द्रवाला । एलयति नाशयति मुखदौर्गन्ध्यमिति एला । ‘इल स्वप्नक्षेपणयोः’^४ । निष्कान्ता कुटेः कोशादिति^५ निष्कुटी । बहूनि फलानि लातीति बहुला । ‘ला दाने’ । एलानामानि । ‘पेद्दयेलकुलपेल्सु’ ॥ उपकुञ्चति स्वल्पीभवतीति उपकुञ्चिका । ‘कुञ्च कौटिल्याल्पी-भाषयोः’ । अत एव तुच्छत्वात् तुच्छेति वा पाठः । लुदति तापं तुत्था । ‘तुद व्यथने’ । कुरति शब्दायत इति कोरङ्गी । ‘कुर शब्दे’ । पुटत्रयशालिनीत्वात्^६ त्रिपुटा^७ । सूक्ष्मत्वात् त्रुटयतीति त्रुटिः । ‘त्रुट भेदने’ । सूक्ष्मैलानामानि । ‘सन्नयेलकुलपेल्सु’^{१०} ॥ १२४-५ ॥

^१ पुष्पत्वात् F₂, J₂, Pt₂ ^२ सुलभत्वात् K₅, K₆ ^३ रक्तानि पुष्पाण्यस्याः
F₂, Pt₂. ^४ ‘इल स्वप्नक्षेपणयोः’ K₅, Pt₂. ^५ निष्कुटिः F₂, Pt₂ ^६ K₅, K₆,
Pt₂ add गतिः. ^७ ‘कुर कूर शब्दे’ K₅, K₆. ^८ शालित्वात् K₂, K₅.
^९ त्रिपुटाकारत्वात् F₂, Pt₂. ^{१०} ‘चिक्रयेल्कि’ J₂.

(पा.) अग्निज्वाला—धातुपुष्पिका । धातकीनामानि । ‘चेरुजाजि’ । पुष्पगन्ध-द्रव्यम् ॥ पृथ्वीका—बहुला । वैशके^१—

‘भद्रैला बृहदेला च त्रिदिवा^२ त्रिदिवोद्भवा^३ ।

स्थूलैला त्वक्सुगन्धा च पृथ्वीका कन्यका पुटा ॥’

इति स्थूलैलानामानि । ‘पेद्दयाल्कुलु’ ॥ अथ सा—त्रुटिः । वैशके—

‘सूक्ष्मैला द्राविडी ‘तुत्था कोरङ्गी बहुला त्रुटिः ।

एला कपोतवर्णा च चन्द्रवाला^४ च निष्कुटी^५ ॥’

इति । सूक्ष्मैलानामानि । ‘सन्नपुयाल्कुलु’ ॥ १२४-५ ॥

^१ घ. नि. २. ४६. ^२ त्रिपुटा B₂. ^३ त्रिपुटोद्भवेति मुद्रितनिघण्टी.
^४ तुन्डा B₁. ^५ माला B₂. ^६ घ. नि. २. ४४.

व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ।

शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात् केशिन्यथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥

झटामलाञ्जटा ताली शिवा तामलकीति च ।

(वि.) व्याधिरिति—^१कुष्ठव्याधिनामान्यस्य ^२सन्तीति व्याधि । कौ^३ तिष्ठतीति कुष्ठम् । 'घा गतिनिवृत्तौ' । कुष्ठनामधेययोगाद्वा । पारिपु जलेषु भवतीति पारिभाष्यम् । वारिभाष्यमिति^४ वा पाठ । अत एव वाप्या भव वाप्यम् । व्याप्यमिति वा पाठ । त्रिदोषपरिपाकं लाति ददातीति पाकलम् । उत्पलाभपुष्पत्वाद् उत्पलम् । कुष्ठनामानि । 'चेगल्वकोष्टपेल्सु' ॥ ^५शङ्खाभपुष्पयोगात् शङ्खिनी । रात्रावेव पुष्प्यतीति^६ चारपुष्पी । 'केशप्ररोहत्वात् केशा सन्त्यस्येति केशिनी । शङ्खिनीनामानि । 'कडिलट्टपेल्सु' ॥ वितुन्नते पित्त^७ श्लेष्म चानेनेति वितुन्नक । 'तुद व्यथने' । झट फलसघातोऽस्या अस्तीति झटा । ^९विशदफलयोगाद् अमला । आश्चर्यकारी झट फलसघातोऽस्या अञ्जटा^{१०} । अदिति आश्चर्यं वर्तते । मालाभानि फलान्यस्या अन्योन्य ताडयन्तीति ^{११}ताली । ताडीति वा पाठ । 'तड आवाते' । आरोग्यरूपमङ्गलहेतुत्वात् ^{१२}शिवा । तम्यते काङ्क्ष्यत इति तामलकी । 'तमु काङ्क्षायाम्' । तालीनामानि । 'नेलयुसिरिकपेल्सु' ॥ १२६ ॥

^१व्याधे K₅, K₆ ^२सप्रयोगात् J₂ ^३K₅ adds भूमी ^४वारिपु
जलाधारेषु K₆ ^५शङ्खवत् पाण्डुरत्वात् K₅, K₆ ^६D₂, K₅ add विकसति, K₆
adds 'पुष्प विकसने' ^७कशाक्यरावपवत्वात् D₂, G ^८चित्तश्लेष्मादिक F₂ Pt₂
^९रोगहरत्वात् F. Pt₂ ^{१०}आञ्जटा, आ इत्याश्चर्यं वर्तते K₆ ^{११}ताडयति
रोगानिति Pt₂ ^{१२}विशदफलयोगात् D₂, K₅, K₆

(पा.) व्याधि । व्याधेर्नामान्यपि । 'पारिभाष्य गदाह्वयम्' इति रभसकोश । कुष्ठनामानि । 'कोष्ठु' ॥ शङ्खिनी—केशिनी । शेषे—'ग्रन्थिका च निशाचरी चोरी धनहरी चण्डा' । शङ्खिनीनामानि । 'कट्टुतीगपद्मपुतीगानु' ॥ अथ वितुन्नक—तामलकीति च । शेषे—'अमलम्युत्तमा चैव तमाला च तमालिनी'^१ । भूम्यामलकीनामानि । 'नल उसिरिक' ॥ १२६ ॥

^१ 'तामलव्यजग ताली तमाल तु तमालिनी ।

वितुन्नभूता तमक भूषाध्री म्यामलव्यपि' ॥ घ नि ३ ८४

प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यमथ तुन्नः कुवेरकः ॥ १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षोऽथ राक्षसी ।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

(वि.) प्रपौण्डरीकमिति—पुण्डरीकस्येद् ^१पौण्डरीकम् । प्रकृष्ट पौण्डरीक प्रपौण्डरीकम् । ^२पौण्डर्यमिति 'देशीयपदम् । पौण्डर्यनामनी । 'पुण्डरीकमनु गन्धद्रव्यमु'^३ ॥ तुद्यते हस्तादिभिरिति तुन्न । 'तुद् व्यथने' । कुत्सित ^४वेरमस्यास्तीति कुवेरक । शास्त्राभ्यात् कौतीति कुणि ^५ । 'कु शब्दे' । कष्यते गजैरिति कच्छ । 'कष हिंसायाम्' । कस्य ^६जलस्यान्त समीप गच्छन्तीति कान्ता गजा, तैर्लक्ष्यत इति कान्तलक । 'लक आस्वादने' । नन्दिसन्नको वृक्षो नन्दिवृक्ष । नन्दिवृक्षनामानि । 'नन्दिवृक्षमु'^७ ॥ वनचरा गन्धाह्या मूर्ति रक्षन्तीति राक्षसी^८ । 'रक्ष पालने' । तीक्ष्णत्वात् चण्डा । राक्षसीनामसाम्यात् चण्डत इति वा । 'चडि कोपे' । बहुमूल्यत्वाद्^९ धन हरतीति धनहरी । 'हृच् हरणे' । दीपनत्वेन क्षेमकरत्वात् क्षेम । क्षियति वसति ग धोऽस्मिन्निति वा । 'क्षि निवासगत्यो' । ^{१०}दुष्पानि पत्राण्यस्य^{११} दुष्पत्र । दुष्पुत्र इति वा पाठ । सौरभ्यातिशयेन सर्वजनमुपविकासकरत्वाद् गणहासक^{१२} । 'हसे हसने' । हासो विकास । धनहरीनामानि । 'नहकचोरमुपेल्लु' ॥ १२७-८ ॥

- ^१पुण्डरीकस्यैव रूपान्तर K₅ प्रकषेण पुण्डरीकस्येद् F₂, Pt₂ ^२Pt₂ adds
अस्यैरुदेशानुसारात् ^३देशीय I, K₃ ^४'पुण्डरीकवेम्ब औषध' J₂
^५K₅ K₆ add शरीरम् ^६कुत्सितशास्त्रात्वात् G K₅ ^७उदकस्य G K₂
^८'नन्दिअनेडि वृक्षमु' K₁, 'नन्दिवेम्ब वृक्ष' J₂ ^९रक्ष्यतेऽस्या F₂ Pt₂
^{१०}मूल्यत्वेन F₂, Pt₂ ^{११}दुष्पानि पुत्रा पत्राण्यस्य दुष्पुत्र K₅ K₆ ^{१२}पुष्पाणि K₃
^{१३}गण हासयतीति F₂ Pt₂

(पा.) प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यम् । द्रव्यावल्याम्—

^१प्रपौण्डरीकं चक्षुष्य पुण्डर्यं पुण्डरीकम् ।

पुण्डरीकं श्वेतपुष्पं सुपुष्पं साधुमूलकम् ।

मूलसाधनसत्रं च श्रीपुष्पं पुण्ड्रमह्वयम् ॥^२

इति ॥ 'पौण्डर्यकं सालपुष्पं ऋष्टिरुत् पुण्डरीकम्' इति रभसकोश । पुण्डरीकरय गन्धद्रव्यनामानि । 'पुण्डरीकमत्रगन्धद्रव्यम् । अदे सालपुष्पमुत्तु' ॥ अथ तुन्न —

नन्दिवृक्ष । नन्दिवृक्षनामानि । 'नन्दिवृक्षसु' ॥ अथ राक्षसी—गणहासका । श्लेषे—
'चोरक शङ्कितस्तेन कुहन कितवो रिपु' । चोरायगन्धद्रव्यनामाने । 'नल्लरुचोरम्' ।
हस्तिवर्णानामानि च । 'वलुरक्विस' ॥ १२७-८ ॥

^१ प्रपौष्टरीक—पुण्डरीयकम् घ नि ३ ९२

व्यालायुधं व्याघ्रनखं करञ्जं चक्रकारकम् ।

सुपिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ॥ १२९ ॥

धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हृद्विलासिनी ।

(वि.) व्यालायुधमिति—^१व्यालस्य व्याघ्रस्यायुध नरमिव तिष्ठतीति व्याला-
युधम् । व्याघ्रनख च । कमुदक रञ्जयतीति करञ्जम् । 'रञ्ज रागे' । करजमिति वा
पाठ । 'धूपसमूहेन चक्र मेलन करोतीति चक्रकारकम् । 'डुकृञ् करणे' । व्याघ्रनख-
नामानि । 'पुल्लिगोरुचेट्टु' ॥ ^२सुपिर रन्ध्रमस्या अस्तीति सुपिरा । विद्रुमलताभत्वात्^३
विद्रुमलता । कपोताङ्घ्रिसदृशमूलत्वात् कपोताङ्घ्रिः । वायुवशात्तटति चलतीति नटी ।
'नट' नृत्तौ' । नल्यते नली । 'णल गन्धने' । सुपिरवत्त्वाद्^४ धम्यत इति धमनी ।
'ध्मा' शब्दाग्निसयोग्यो' । अञ्जनसदृशा केशा सूक्ष्ममूलान्यस्या इत्यञ्जनपेशी^५ ।
धमनीनामानि । 'नलियनुगन्धद्रव्यसु' ॥ हन्यामयमिति^६ हनु । 'हन हिंसागलो' ।
^७हृद्वीथ्या विलसतीति हृद्विलासिनी । 'लस श्लेषणनीडनयो' ॥ १२९ ॥

^१ K₂ omits 7 lines

^२ चक्रं धूपद्रव्यमेलन Pt₂

^३ सुपि I₂, Pt₂.

^४ विद्रुमलत् रत्नत्वात् Pt₂

^५ 'नट स्पन्दने' Pt₂

^६ गन्धने च J₂

^७ सुपिरवत्पर्यात्

K₂, K₃, धमनोगात् J₂

^८ 'ध्मा पूरण' K₂, K₃, I₂.

^९ अञ्जनामयुग्मवदुगूलत्वात्

D₂, K₂, K₄

^{१०} भूतान् K₂, I₂, भूतानि I, I₂

^{११} हृद्वीथ्या D₂, K₂, I₂

(पा.) व्यालायुधं—चक्रकारकम् । श्लेषे—'व्यक्ष व्याघ्रतल पाद वृट्स्थं

पुण्ड्रक नरसम्' । व्याघ्रनखाख्यवृक्षनामानि । 'व्याघ्रनखवृक्षसु' ॥ नरनामवगन्ध-
द्रव्यनामानांति वंचित् ॥ सुपिरा—नली । नलीनामवृक्षनामानि । 'नलीवृक्षसु' ।
'सुपिर धमनी शून्या निर्मल्या नर्तरीति' च' इति धन्वन्तरि (घ नि. ३ ४३) ।
गन्धद्रव्यविशेषस्य कपोताङ्घ्रिनामीषधि विशेषस्य च नामानांति वंचित् । 'नली अनि
गन्धद्रव्यसु गच्छरुचुरानु' ॥ धमनी—हृद्विलासिनी ॥ १२९ ॥

^१ नटादि मुद्रितप्रत्य (घ. नि ३ ४३)

शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नखमथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे ।

(वि.) शुक्तिरिति—शुक्त्याकृतित्वात्^१ शुक्तिः । ^२शङ्खसाम्यात् शङ्खः । खुरति ^३भूतान् हन्तीति खुरः । ‘खुर विलेखने’ । कोली वदरी तत्पत्रयोगात् ^४कोलः । कुल्यत इति कोलः । ‘कुल सस्याने’ । दलति भूतानीति दलम् । ‘दल विशरणे’ । कोलस्येव दलं कोलदलम् । नखति कुष्ठादिरोगान्^५ गृहीत्वा गच्छतीति नखम् । ‘नख गतौ’ । नखगन्धद्रव्यनामानि । ‘नखमनेडिगन्धद्रव्यसु’ ॥ ^६आढक्याख्यवान्यतुल्यरसत्वाद् आढकी । कपति हिसति कण्डूदिरोगानिति ^७काक्षी । ‘कप हिसायाम्’ । प्रशस्ता मृत् मृत्स्ना । तुवरः कपायो ^८रसोऽस्यास्तुवरिका । म्रियते ^९विलीयते ^{१०}सुवर्णमनेनेति मृतालकम् । ‘मृद् प्राणत्यागे’ । मृत्तालकमिति वा पाठः । मृत्, तालकमिति पदद्वयमिति केचित् । मृद्यते मृत् । ‘मृद् क्षोदे’ । तलन्ति प्रतिघ्नन्तेऽनेनेति तालकम् । सुराष्ट्रदेशे भवं^{११} सुराष्ट्रजम् । तुवरिकानामानि । ‘तोवरिमन्नु’ ॥ १३० ॥

^१ आकारत्वात् F_२, Pt_२

^२ शङ्खाकृतित्वात् D_२, K_५

^३ भूतानि B_१, I, K_२

^४ कोली K_५, K_६.

^५ कुष्ठादीन् F_२, Pt_२

^६ तुवरीवाचकत्वात् F_२, Pt_२

^७ काक्षी

K_५, K_६.

^८ तत्रोगात् Pt_२

^९ विलीयते Pt_२

^{१०} हिरण्यम् J_२, K_५.

^{११} भवत्वात् K_५.

(पा.) शुक्तिः—नखम् । शेषे—

‘नागहनुः सहः ।

चलः कोशी च केशी च शिल्पी कररहस्तथा ।

सामुद्रो हस्तिकर्णश्च नखी ॥’

नखख्यवृक्षनामानि । ‘नखवृक्षसु’ ॥ ‘धमन्यञ्जनकेश्यौ तु हनुर्हृदविलासिनी’ इति वैजयन्ती (पृ. १३१, श्लो. १०१) । अथाढकी—सुराष्ट्रजे । आढकीनामानि । ‘कंदिचेट्टु’ ।

‘तालके . . . मृन्मृत्स्ना मृत्तिकाजिता ।

सौराष्ट्री तुवरी काक्षी^१ काची तालमृतालके ॥’

इतीन्दुः । सुराष्ट्रमृत्तिकाजितानीति केचित् । ‘तोगरिमन्नु’ । ‘अडचितोगरितीगेनु । सुरगुड’ ॥ १३० ॥

^१ ‘काक्षी कामी सुराष्ट्रजा’ (ध. नि. ३. १०५).

कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ।

ग्रन्थिपर्णं शुक्रं वर्हपुष्पं स्थौणैयकुक्कुरे ॥ १३२ ॥

(वि.) कुटन्नटमिति—^१कुटन् वक्रोभवन्नटतीति कुटन्नटम् । ‘नट २नृत्तौ’ । दाशपुराख्यदेशे भवं दाशपुरम् । वनं जलमत्रास्तीति वानम् । वाने जलाशये भवं वानेयम्^३ । कोमलत्वात्^४ परितः पेलवं परिपेलवम् । ^५लघुतया प्लवत इति प्लवम् । ‘प्लुङ् गतौ’^६ । अभक्ष्यतया गवां^७ पुरति अग्रे तिष्ठति^८ गोपुरम्^९ । ‘पुर अग्रगमने’ । ^{१०}अरुचित्वेन गा नर्दयति क्रोशयतीति ^{११}गोनर्दम् । ‘नर्द शब्दे’ । कैवर्तानां मत्स्यानां ^{१२}भक्षणमिति कैवर्ता । मुस्यते वराहैरिति ^{१३}मुस्तकम् । ‘मुस खण्डने’ । कैवर्तमुस्तकं तदिति वा पाठः । तथाष्टमं नाम त्रिलिङ्गम् । एवं भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वः कृत इति नावगन्तव्यम् । कैवर्तामुस्तकनामानि । ‘तुङ्गमुस्तलपेल्लु’ ॥ ग्रन्थिपु पर्णान्वस्मिन् सन्तीति ^{१४}ग्रन्थिपर्णम् । शुक्रयत् पत्राण्यस्य शुक्रम् । वर्हत्तुल्यपुष्पत्वात् वर्हपुष्पम् । केचित्तु शुक्रवर्हमिति पठन्ति । तदा शुक्रस्य वर्हणीव पत्राण्यस्येति विग्रहः । पुष्पयतीति पुष्पं च । ‘पुष्प विकसने’ । ^{१५}स्थूणाकृतित्वात् स्थौणैयम् । ^{१६}शुनकाकारत्वात् कुक्कुरम् । ग्रन्थिपर्णनामानि ॥ ^{१७}‘स्थौणैयमनेडि गन्धद्रव्यम्’ ॥ १३१-२ ॥

१ कुटति J₂. २ ‘नट सन्दने’ F₂, Pt₂. ३ वने जले जातं Pt₂. ४ अति-
कोमलत्वात् B₁, J₂, K₃. ५ लघुत्वात् F₂, Pt₂ ६ जलोपरिसर्पणे च J₂. ७ पुरतः J₂.
८ सरतीति K₃. ९ गौर्जलं पुरं संस्थानमस्येति Pt₂. १० रुचिकरत्वेन Pt₂.
११ गोनर्दः D₂, K₂, K₃, गोनर्दा K₆. १२ अदर्नं F₂, Pt₂. १३ वातरुफी मुस्यतीति
I, K₅, K₆. १४ ग्रन्थिप्रधानानि पर्णानि D₂, I, K₆. १५ स्थूणस्थैव रूपं Pt₂.
१६ श्वाकृतित्वात् K₅, K₆. १७ ‘स्थौणैयवं गन्धद्रव्यं’ J₂.

(पा.) कुटन्नट—कैवर्तामुस्तकानि च । कैवर्तामुस्तकमित्येकपदम् ।

‘जायते मुस्तकाकारः शैवालदलसंचयः ।

कैवर्तामुस्तकं नाम गन्धद्रव्यं तदुच्यते ॥’

इति ॥ ‘कैवर्तामुस्तके ष्टीयं शोनाकं नाकुटं नटः’ इति च । कैवर्ती प्रथमपदमिति कैचित् । रूपभेदात् श्रीलिङ्गम् । नपुंसकमपि । ‘कैवर्तं मुस्तकं तद्य तथा च करियद्गम्’ इति तन्त्रान्तरोक्तत्वादित्याहुः । शेषे—

‘द्रवणं कर्तनं मुस्ता मुगन्धिः कर्णपूरकः ।

शकुलादश्वेतमभ्यो नादेयपिठरावपि ॥’

इति । तथा च वैजयन्त्याम्—

‘जलमुस्ते तु प्लवनं ^१गोनर्दं परिपेलवम् ।

कुटन्नट दशपुर गोपुर ^२वर्तकं प्लवम् ॥’ (पृ ६१, श्लो. २०१)

इति । जलमुस्तानामानि । ‘कैवडिमुस्तलु ॥’ ग्रन्थिपर्ण—कुक्कुरे । शोपे—

‘वर्हपुष्पं वर्हिचूडं शुक्रपुष्पं शुक्रच्छदम् ।

विकचं शुक्रवर्हं च हरितं शीर्णलोमकम् ॥’

इति । ग्रन्थिपर्णानामानि । ‘गंदिवनमुपचाकुन्नुमाचिपत्रिन्नि’ ॥ १३१-२ ॥

^१ गोदममिति मुद्रितग्रन्थे

^२ कर्तनं B₃

मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ।

समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

(वि.) मरुन्मालेति—मरुत् माला अस्या इति ^१मरुन्माला । पदद्वयं वा । मरुता तुल्यत्वात् मरुत् । मालाकारत्वात् माला । गन्धं पिशति सूचयतीति पिशुना^२ । ‘पिश अवयवे’ । स्पृशति दूरस्थ गन्धेनेति स्पृक्का^३ । ‘स्पृश सस्पर्शने’ । ^४देवपुत्री-सङ्गत्वाद् देवी । लतारूपत्वात् लता । लघुत्वात् ^५लघु । ^६दूरप्रसरणात् समुद्रान्ता । उल्लते परिमलेन^७ वधूः । ‘वह प्रापणे’ । कोटिमिरग्रामिर्मधु^८ वर्षतीति कोटिवर्षा । ‘वृष सेचने’ । लङ्कायामुष्यते^९ लङ्कोपिका^{१०} । ‘डुवप् बीजसन्ताने’ । लङ्कोपिकानामानि । ‘स्पृक्यनुगन्धद्रव्यमुपेल्लु’ ॥ १३३ ॥

^१ मरुन्माली माला च K₆, अत्र तुशब्द पादपूरणार्थः K₆

^२ गन्धसूचकत्वात्

F₂, Pt₂.

^३ स्पृश्यते स्पृक्का D₂, K₆

^४ K₅, K₆ omit यश्च

^५ J₂ adds

‘लधि गती’, ‘अधि लधि गत्याक्षेपे’ K₅, K₆

^६ प्रसारणत्वात् J₂, प्रसरत्वात् Pt₂

^७ आशावधूत्वात् B₁, K₅, K₆, ‘वहत्वात् J₂

^८ नेमिभिः स्वरसं F₂, Pt₂

^९ I adds

वित-वते

^{१०} लङ्कोपिकेति वा पाठ, तदा लङ्कायामूय(स्य ?)ते त-वते, ‘ऊधी तन्तुसन्ताने’

K₅, K₆

(पा.) मरुन्माला—लङ्कोपिकेत्यपि । शोपे—‘स्पृङ्निर्मात्या पङ्कमुष्टिर्माळा च

ब्राह्मणी मरुत्’ । तथा च वैशके—

‘स्पृङ्नीरुता पङ्कमुष्टिर्माळा देवी लता गुरुः ।

देवपुत्री देवजाता सिता पङ्कजमुष्टिका ॥

सुन्दरी च मरुत्कोटिवर्षा निर्मालिका वधुः ।
लङ्कोषिका ब्राह्मणी च निर्माल्या पिशुना तथा ॥^२

इति । सृक्कानामानि । 'पिक्कचेट्टु' ॥ १३३ ॥

तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशा मिसी ।

त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोदं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

(वि.) तपस्विनीति—जटायोगसाम्यात् तपस्विनी । जटाः सन्त्यस्या इति जटा । जटिला च । मांससदृशावयवत्वात्^१ मांसी । जटामांसीति वा पाठः । लोमानीष जटा अस्याः सन्तीति ^२लोमशा । मस्यतीति मिसी^३ । 'मसी परिणामे' । जटामांसीनामानि । 'जटामांसिअनेडि 'गन्धद्रव्यम्' ॥ त्वग्भूयस्त्वात् त्वक् । त्वचं च । पत्रमिश्रितत्वान् पत्रम् । अतितीक्ष्णत्वाद् उत्कटम् । भृङ्गकाण्यसाम्याद् भृङ्गम् । अग्नि चोदयतीति चोदम् । 'चुद प्रेरणे' । चोचमिति वा पाठः । वरं ^४श्रेष्ठमङ्गमस्येति वराङ्गकम् । वराङ्गकनामानि । 'लवङ्गपुचेट्टु' ॥ १३४ ॥

^१ अवयवयोगात् K₁, K₆; साम्यावयवत्वात् Γ₂, Pt₂.

^२ लोमयोगात् F₂, Pt₂.

^३ आमिपीति वा पाठः K₁, K₆.

^४ 'जटामांसिवेम्बगन्धद्रव्य' J₂.

^५ J₂, K₃ add

त्वक्पत्रचुरं. ^६ 'लवङ्गदहेतव' J₂.

(पा.) तपस्विनी—मिसी । 'स्यान्मास्यां शतपुष्पायां मधुरायां मिसी स्त्रियाम्' इति रभसकोशपाठात् मिसी । 'जटिला लोमशी मांसी तपस्विन्यामिपी मिपी^१' इति वैजयन्तीपाठात् (पृ. १३१, श्लो. १००) मिपी । शेषे—

'स्त्रियां तपस्विपिशितपिशाचाम्बार्थवाचकाः ।

तथा भूतजटा कृष्णजटा हिस्त्रा च पूतना ॥'

स्त्रियां वर्तमानास्तपस्विनादिपर्याया जटामांसीनामानि भवन्ति । यथा तपस्विनी तापसी पिशितो मांसी पिशाची क्रव्यादी अम्बा माता जननीत्यादयः । जटामांसीनामानि । 'जटामांसि' ॥ त्वक्पत्रं—वराङ्गकम् । त्वक्पत्रमेकपदमिति केचित् । 'मुत्परोद प्रियं वणं चत्कं मुरभिपल्लम्' इति वैशके । लवङ्गमत्वचो नामानि । 'लवङ्गपुचेका' ॥ १३४ ॥

कर्चूरको द्राविडकः काल्यको वेधमुख्यकः ।

ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

(प्रि.) कर्चूरक इति—^१कर्जति रोगानिति कर्चूरक । ‘कर्ज व्यथने’ । द्रावयति रोगानिति द्राविडक । ‘द्रु गतिहिसाकौटिल्येषु’ । कल्य निरामय करोतीति काल्यक । ग्रीहादिरोगवेधे’ मुख्यत्वात् वेधमुख्यक । ‘व्यध ताडने’ । कर्चूरकनामानि । ‘गन्धकचोरमु’ ॥ जातिमात्रे^२ फलपाकादिव्यक्तिमात्रे वर्तमान ओषधिशब्द इकारान्त ईकारान्तो वा ह्योलिङ्गो भवति । अजातौ फलपाकादिव्यक्तेरन्यत्र वर्तमान ओषधिशब्द औषधमित्यकारान्तनपुसकलिङ्गो भवति ॥ १३५ ॥

^१ कृतति K₅, K₆ ‘कृति छेदने’ D₂, K₆ ^२ भेदकत्वात् B₁, K₆

^३ लतादिनातय ओषध्य न तु त्रिफलादय । अजाताविति लतादिजातेरन्यत्र यत्किमपि रोगापन यनर तदीषधम् P₁

(पा.) कर्चूरको—वेधमुख्यक । द्रव्यावल्याम्—

‘कर्चूरो गन्धमूलश्च द्रविक^१ काल्य^१ एव च ।

वेधमुख्यो दुलेभश्च कस्यचित्समता^१ शटी ॥’

इति । कर्चूरनामानि । ‘कचूरमु’ ॥ ओषधो—स्यु । वनस्पतिवानस्पत्यक्षुपोल्पलता वृणत्वक्सारादिभेदभिन्नोद्भिजातिमात्रे ओषध्यो वर्तन्ते । ‘कृदिकाराद्’ इति^२ वा डीप् । ‘ओषध्य फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुध’ इति काशिका (पृ ४४९, सू ८ ४ ६) । उद्भिजातिनाम । ‘चेद्दु मोदलयिनवि’ ॥ अजातौ—औषधम् । रोगहर फलमूलघृतचूर्णक्षौद्रादिसर्वमौषध स्यात् । ‘ओषधेरजातौ’ (५ ४ ३७) इत्यण् । ‘मन्दु’ ॥ १३५ ॥

^१ द्राविड, कार्श्य, सदी इति घ नि ३ ९५

^२ गणयुजम् under 4 । 45

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि तण्डुलीयोऽल्पमारिषः ।

विशल्याग्निशिखानन्ता फलिनी शकपुष्पिका ॥ १३६ ॥

(वि.) शाकाख्यमिति—शक्यते भोक्तुमनेनेति शकम् । ‘शकल शक्तौ’ ।

पत्रपुष्पादि शाकाख्य शाकनामम् । अत्र श्लोक —

‘मूलपत्रकरीराम्रफलकाण्डादिरूढकम् ।

त्वक् पुष्प कच चैति शाक दशविध स्मृतम् ॥’

इति । ^१लघुतण्डुलाभवीजयोगात् तण्डुलीय । अल्प समर्दन मृष्यति सहत इत्यल्पमारिप ।
‘मृष सहने’ । अल्पामपि मारिं व्याधिं स्यतीति वा । ‘पोऽन्तकर्मणि’ । तण्डुलीय-
नामनी । ‘चिरिकूरपैल्लु’ ॥ विगत शल्यमस्या इति विशल्या^३ । गर्भभेदकत्वाद्
अग्निशिखेव तिष्ठतीत्यग्निशिखा^४ । बहुदेशव्यापित्वाद् अनन्ता^५ । फलानि सन्त्यस्या इति
^६फलिनी । शक्रप्रियपुष्पत्वात् शक्रपुष्पिका । शक्रपुष्पपीति वा पाठ । अग्निशिखा-
नामानि । ‘वेन्नवेदुरुकूर’ ॥ १३६ ॥

^१ तदुक्तम् Γ_२ Pt_२

^२ °आभानि नीजा-यत्र Pt_२

^३ विशल्य करोतीति F_२ Pt_२

^४ दीपनकारित्वात् Pt_२

^५ वृत्रप्रहरणात् D_२, K_५ K_६

^६ हल्पपर्यायसंज्ञत्वात् इलिनीति

वा पाठ Pt_२

(पा.) शाकारय—पुष्पादि । पत्रपुष्पफलमूलादिरूपभोज्य शाकशब्दाच्च
भजति ।

‘मूलपत्रकरीराम्रफलकाण्डादिरूढजा ।

^१पुष्प त्वक् कच चैति शाक दशविध स्मृतम् ॥’

‘कूर’ ॥ तण्डुलीयो—मारिप ।

‘^२मारिपे जीवशाक स्यादत्राल्पे^३ तण्डुलीयक ।

मेघनादो^४ विगण्डीरम् ॥’

इति ^५यादववचनात् । ‘चिरिकूर’ । मारिप, जीव, शाकनाम । ‘तावकूर’ ॥
विशल्या—शक्रपुष्पपि । फलिनीशाकनामानि । ‘नादटिजालुकूर । अदे तरिगोरानुष्ठ’ ॥
‘तिन्दुवानारस्पत्रस्तु विटपान्निशिखा मता’ ॥ १३६ ॥

^१ त्वक्पुष्प कच चैति B_१

^२ मारिप B_२

^३ तत्र B_३

^४ मघनादाऽपि

गण्डीर B_२ ^५ वंजयन्ती (ष्ट ५७, १३) १५०-१)

स्यादक्षगन्धा छगलाण्ड्यावेगी वृद्धदारकः ।

जुद्धो द्राक्षी तु मत्स्याक्षी चयःस्या सोमचह्वरी ॥ १३७ ॥

(नि.) स्यादिति—ऋश्वत् नृमिन् ^१गन्धयतेऽर्दयतीति ऋ.गन्धा । ‘गन्ध
अर्दन’ । छगलस्याजस्येषाण्ड्यान्यश्वीन्यस्या इति छगलाण्डी । छगलाण्डीति वा पाठ ।

धातुवृद्धिकरत्वाद् आवेगोऽस्या अस्तीति आवेगी^३। वृद्धत्व दारयतीति^४ वृद्धदारक. ।
 'ट्ट विदारणे' । जुहति कफाल्पादिदोषान्^५ वर्जयतीति जुह. । 'जुगि वर्जने' ।
 ऋक्षगन्धानामानि । 'बोद्धि कूरपेल्डु' ॥ ^६पावनत्वात् ब्राह्मी । मत्स्याक्षितुल्यपुष्प-
 त्वात् मत्स्याक्षी । 'वयसि तिष्ठतीति वय स्या । 'प्रा गतिनिवृत्तौ' । सोमवत् शीतवीर्य-
 त्वात् सोमवहरी^७ । ब्राह्मीनामानि । 'पोन्नगण्टिकूरपेल्डु' ॥ १३७ ॥

^१ गन्धयति K₅, K₆, Pt₂

^२ छगलाङ्गसदृशावयवत्वात् छगलाङ्गी K₁, K₆

^३ वृष्यत्वादावेगोऽस्या D₂, K₅

^४ B₁, K₂, K₆ add नाशयति

^५ रोगान् D₂,

K₃, K₅

^६ ब्राह्मणीयत् पवित्रत्वात् B₁, D₂, K₃

^७ वय स्यापयति F₂, Pt₂

^८ सोमाशभूतवहरीत्वात् B₁, D₂, G

(पा.) स्यादृक्षगन्धा—जुह । जुहान् यशकनामानि । 'बोद्धिकूर' ॥ ब्राह्मी तु ।
 मण्डूकब्रह्मीनाम । 'ब्राह्मी कपोतवेगा स्यान्माण्डूकीति सुवर्चला' इति ^१वैजयन्ती ॥
 मत्स्याक्षी । लोहमारकनाम । 'पोन्नगण्टि' ॥ 'मत्स्याक्ष्या ^२शालशारिण्डौ पत्तूरो
 लोहमारक' इति ^३वैजयन्ती (प्र. ५८, श्लो १५६) ॥ वयस्या—वहरी । सोमवहरी-
 नामानि । 'संमेदकूर' । 'ब्रह्मया सत्यवती ^३ब्राह्मी मत्स्याक्षी सोमवहरी' इति
^४वैजयन्ती (प्र ५७, श्लो १४४) ॥ १३७ ॥

^१ मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते श्लोकार्धम्

^२ शालीनौ इति मुद्रितग्रन्थे

^३ ब्रह्मी B₃

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।

हयपुच्छी तु काम्बोजी मापपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥

(त्रि.) पटुपर्णीति—पटूनि श्रेष्ठानि पर्णान्यस्या इति पटुपर्णी^१ । ^२हिमवति
^३प्रचुरत्वाद् हैमवती । स्वर्णपर्णं क्षीरमस्या इति ^४स्वर्णक्षीरी । हिम^५ शीतलत्वमस्या इति
 हिमावती । स्वर्णक्षीरीनामानि । 'कनोपुपुच्छे' ॥ ^६हयपुच्छाभशास्त्रत्वाद् हयपुच्छी ।
 काम्बोजदेशे भवा काम्बोजी । मापयेव पर्णान्यस्या मापपर्णी । महान्^७ रोग' सहतेऽनया
 महासहा । 'पह मर्पणे' । मापपर्णीनामानि । 'कारुमिभुमु' ॥ १३८ ॥

^१ श्रेष्ठपर्णात् D₂, K₃, K₆, वर भद्र पर्णमस्या वरपर्णी K₂, K₃ ^२ हिमगद्गिरी
 F₂, Pt₂ ^३ प्रचुर K₁, K₂, K₆ ^४ स्वर्णपर्णशोरत्वात् K₅, K₆ ^५ हिमव-
 मस्या K₁, K₆, हैमवती D₂, K₂ ^६ हयपुच्छाकारत्वात् F₂, Pt₂ ^७ काम्बोजी K₃, K₆.
^८ महापेगान् सहत इति Pt₂

(पा.) पटुपर्णी—हिमावती । शेपे—‘क्षीरिणी काञ्चनाहा च तिक्तदुग्धा च ऋषिणी’ । हेमदुग्धकानामानि । ‘रेड्ढिवारिनावालु’ ।

‘हेमपीत पयस्तस्या हिमवद्भूमिसभवा ।

सा नागजिह्विकाकारा तन्मूल वणिगौपधम् ॥’

हयपुच्छी—महासहा । वनमापनामानि । ‘कारुमिनुसु’ ॥ १३८ ॥

तुण्डिकेरी रक्तफला विम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

वर्बरा क्वरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९ ॥

(दि.) तुण्डिकेरीति—‘तुण्डिकमोष्टविम्बमित्यर्त्यनुकरोतीति तुण्डिकेरी । ‘ऋ गती’ । ^२रक्तवर्णफलत्वाद् रक्तफला । फलैरोष्टविम्बमनुकरोतीति ^३विम्बिका । पीलेरिव पर्णान्यस्या पीलुपर्णी । तुण्डिकेरीनामानि । ‘^४दोण्डचेद्रुपेल्नु’ ॥ कुटिलद्वयकेशा-
भत्वाद् ^५वर्बरा । ^६क्वरी च । विरुद्धलक्षणया तुङ्गत्वात् ‘तुङ्गी । खराणि परुषाणि पुष्पाण्यस्या खरपुष्पा’ । अजस्येव गन्धोऽस्या अस्तीति अजगन्धिका । खरपुष्पानामानि ॥ ‘वायण्टचेद्रुपेल्नु’ ॥ १३९ ॥

^१ तुण्ड वदनमाश्रयत्वेनास्येति, तुण्डिकमोष्ट F₂, Pt₂ ^२ रक्त फलमस्या Pt₂
^३ ओष्ठस्य विम्बमाकृतिरिव फलमस्या F₂, Pt₂ ^४ ‘तोडियवीडु’ J₂ ^५ परुषपणत्वात्
F₂, Pt₂ ^६ कश्चास्यात् J₂, Pt₂ ^७ अतितीक्ष्णत्वात् F₂, Pt₂. ^८ तीक्ष्ण
पुष्पत्वात् F₂, Pt₂

(पा.) तुण्डिकेरी—पीलुपर्ण्यपि । विम्बिलतानामानि । ‘दोड’ ॥ वर्बरा—
अजगन्धिका^१ । वर्बराशाकनामानि । ‘दायिट’^२ ॥ १३९ ॥

^१ अजगन्धिनी B₃ ^२ ‘दायिट’ B₃

एलापर्णी तु सुवहा रास्ता युक्तरसा च सा ।

चाङ्गेरी चुम्बिका दन्तशठाम्बाम्ललोणिका ॥ १४० ॥

(वि.) एलापर्णीति—एलाया^१ इव पर्णान्यस्या इति एलापर्णा । सुप्तु चहत्यामो-
दमिति^२ सुवहा । ‘चह प्रापणं’ । रस्यत इति रास्ता । ‘रस आम्बादने’^३ । युक्त
प्रियो रसोऽस्या इति ‘युक्तरसा । एलापर्णानामानि । ‘मन्नगरगमुपेल्नु’ ॥ ^४चाङ्ग

दन्तपटुत्वमीरयति अपगमयतीति चाङ्गेरी^६ । चकन्यनेनेति चुक्रः अम्लः । तद्योगात् चुक्रिका । 'चक वृत्रौ' । चुक्रिकेति वा पाठः । चुक्रयन्ति व्यथन्तेऽस्या उष्णवीर्यत्वात्^७ चुक्रिका । 'चुक्र व्यथने' । आम्लत्वाद् दन्तान् शठं करोतीति दन्तशठा^८ । अम्बेव तिष्ठतीति अम्बष्टा^९ । अम्लरसेन दन्तान् लुनातीति अम्ललोणिका^{१०} । 'दृश् छेदने' । अम्ललोणिकानामानि । 'पुलिचिन्तपेल्लु'^{११} ॥ १४० ॥

^१ एलापर्णानीय पर्णानि B₁, J₂.

^२ रसे F₂, Pt₂

^३ आस्वादे Pt₂.

^४ रसेन युक्ता F₂, Pt₂.

^५ F₂, Pt₂ add चङ्गो दध्नः तस्य भावः चाङ्गं.

^६ K₆ adds

'इर क्षेपे.'

^७ चुक्रिका K₅, K₆.

^८ दन्तान् शठतीति, 'शठ हिंसासङ्केशनकैतवेषु'

K₅, K₆.

^९ अम्बे शब्दे D₂, K₅, K₆; अम्बशब्दे K₂; I adds 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ'.

^{१०} आम्लं Pt₂.

^{११} 'हलिहरवे' J₂.

(पा.) एलापर्णा—युक्तरसा च सा । रात्नानामानि । 'कारुयालकि' ॥

चाङ्गेरी—अम्ललोणिका । वैद्यके^१—'क्षुद्राम्लिका तु चाङ्गेरी लोणिका चाम्ललोणिका' । इति । चाङ्गेरीनामानि । 'पुलिचिचलम्' । अम्बरोहिकेति पाठः साधुः । अम्बरोहिकेति केचित् ॥ १४० ॥

^१ घ. नि. ५. ३६

सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ।

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥

(वि.) सहस्रवेधीति—^१सहस्रसखाकैर्मूलेर्भुवं विध्यतीति सहस्रवेधी । शतवेधी च । ^२चुक्रयन्ति व्यथन्तेऽस्मादुष्णवीर्यात् चुक्रः । 'चुक्र व्यथने' । ^३अम्लरस-सयुक्तो वेतसः अम्लवेतसः । अम्लवेतसनामानि । 'पुद्ग प्रब्वलिपेल्लु' ॥ ^४अञ्जलि-रूपत्वान्नमस्करोतीव नमस्कारी । गण्डेषु ग्रन्थिषु कालिमात्या^५ अस्तीति गण्डकाली । समन्ताद्गङ्गतीति समङ्गा । 'अग्नि गतौ' । सम्यग्ङ्गान्यस्या इति वा^६ । खदिरवत्^७ कृष्णसूक्ष्मपर्णत्वात् खदिरा । खदिरानामानि । ^८'मुनुगुदामरपेल्लु' ॥ १४१ ॥

^१ सहस्र रोगान् विध्यतीति, 'व्यथ ताडने' F₂, K₅, Pt₂.

^२ चक्रयन्ते व्यथन्ते

दन्ता अनेनेति चुक्रः । 'चक्र प्रतिघाते' Pt₂

^३ अम्लरसोपेतः D₂, K₅, K₆.

^४ अञ्जल्यानारपर्णशालिनीत्वात् K₅, K₆; K₆ adds पर्णैर्नमस्कुर्वन्नैव तिष्ठति.

^५ काली

F₂, Pt₂.

^६ संकुचितानि पत्ररूपाण्यङ्गानि F₁, Pt₂.

^७ खदिर इव सूक्ष्मपर्णत्वात्

F₂, Pt₂.

^८ 'मोगुदामर' K₆; 'मुगुल्लत्तवरे' J₂

(पा.) सहस्रवेधी—शतवेध्यपि । अम्लवेतसनामानि । ‘अम्लवेतसमु’ ।
नमस्करी—खदिरेत्यपि । वैद्यके—

‘रक्तपादी^१ शमीपत्रा समङ्गाञ्जलिकारिका ।
 लज्जालुर्गण्डकारी च रास्ना खदिरित्यपि ॥’

इति । अञ्जलिकारिकानामानि । ‘मुण्णुदाभर’ ॥ १४१ ॥

^१पूर्वार्धम्—ध नि ४ १०९

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।

कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गाह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥

(वि.) जीवन्तीति—जीवन्ति ^१प्राणिनोऽन्येति जीवन्ती । जीवनी । जीवा ।
 जीवनीया च । ‘जीव प्राणधारणे’ । मधु स्रवतीति मधुस्रवा । ‘स्र^३ गती’ ।
 जीवन्तीनामानि । ‘पालहूरपेल्लु’ ॥ कूर्चमत् शमधुवत् ‘शीर्षमस्येति कूर्चशीर्ष’ ।
 मधुरत्वात् ^५मधुरक । ^६शृङ्गाभाष्ययोगात् शृङ्गा । ‘ह्रस्वान्यङ्गान्यस्य ह्रस्वाङ्ग’ ।
 जीवयतीति जीवक^८ । जीवकनामानि । ‘जीवकमुसुगन्धद्रव्यमुपेल्लु’ ॥ १४२ ॥

^१ F₂ J₂ Pt₂ omit

^२ B₁ J₂ omit 3 lines

^३ ‘सु स्रवणे’ Pt₂

^४ समशीपत्वात् F₂ Pt₂

^५ मधुकरत्वात् मधुरर K₂

^६ शृङ्गायोगात् F₂ Pt₂

^७ ह्रस्वावपत्वात् Pt₂

^८ K₆ adds जीव प्राणधारणे’

^९ ‘जीवरमु K₂ ‘जीवर’ J₂

(पा.) जीवन्ती—मधुस्रवा । जीवन्तीनामानि ।

‘चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ।’

इति धन्यन्तरि (ध नि १ १४१) । ‘पालहूर’ ॥ कूर्चशीर्षो—जीवका । शेषे—
‘दीर्घसु^१ सज्जक स्वादु प्राणदधिरजीव्यपि’ । जीवकनामानि । ‘जीवकमु’ ॥ १४२ ॥

^१ ‘ह्रस्वाङ्गे मधुर स्वादु प्राणदधिरजाव्यपि’ इति ध नि १ १२३

किराततिक्तो भूनिम्नोऽनार्यतिक्तोऽथ सप्तला ।

विमला सातला भूरिफेना चर्मकपेत्यपि ॥ १४३ ॥

(वि.) किराततिक्त इति—तिक्तरसयोगात् तिक्त, किरातदशे भवन्ति^१
 किराततिक्त । मुचि निम्बो भूनिम्ब । अनार्या किराता तद्देशे भवन्ति^१ अनार्यतिक्त ।

भूनिम्बनामानि । 'नेलवेमुपेल्लु' ॥ सपति स्वाद्यवेपु समेता^२ सप्तला । 'पप समवाये' । विगतं मलमनयेति^३ विमला । सातं सुखं लातीति^४ सातला^५ । सतां सुखं लातीति वा । भूरयः फेनविन्दवोऽस्याः सन्तीति भूरिफेना । चर्म कपतीति चर्मकपा । 'कप हिसायाम्' । चर्मकसेति पाठे चर्म कसति वर्धतेऽत्रेति चर्मकसा । 'कस गतौ' । सप्तलानामानि । 'सम्बरेनिपेल्लु' ॥ १४३ ॥

^१ तिक्तरसश्च B_१, K_५.

^२ समवैति K_५, K_६

^३ अस्याः D_२, K_५, K_६.

^४ D_२, K_५, K_६ add रोगाद्यपनयनेन.

^५ I, J_२ add 'ला दाने'.

(पा.) किराततिक्तो—अनार्यतिक्तः । भूनिम्बनामानि । 'नेलवेमु' । अनुक्तम्—
'काकजङ्घा तु शार्ङ्गघ्ना^१ पडश्चा च विलोमिका^२' । 'बेलमलन्दि' । स भूनिम्बावान्तर-
भेदः ॥ अथ सप्तला—चर्मकपेत्यापि । चर्मैव कसति वर्धते इति चर्मकसेति दन्त्योषधः
सुभूतिटीकायां व्युत्पादितः । सातलानामानि ।

'फेनाभविन्दुयुक्तेयं पश्चाद्देशसमुद्भवा ।

सातरिष्येव विख्याता गन्धद्रव्यं वणिग्धनम् ॥'

'सचरेणि' ॥ १४३ ॥

^१ 'दास्या पडश्चा शार्ङ्गघ्ना कारुजङ्घा विलोमिका' इति वैजयन्त्याम् (पृ. ५४, श्लो १११).

^२ शार्ङ्गघ्ना B_३.

^३ विलोलिका B_३.

वायसोली स्वादुरसा वयःस्थाय मकूलकः ।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्णपि ॥ १४४ ॥

(वि.) वायसोलोति—वायसचदुलति चलतीति वायसोली । 'उल सचलने' । अवलीयत इति वा । 'ली श्रेण्ये' । स्वादू रसोऽस्या इति स्वादुरसा । वयसि स्थीयतेऽनयेति वयःस्था । कायस्थेति पाठे काये बुध्रे तिष्ठतीति 'कायस्था' । 'घ्ना गतिनिवृत्तौ' । वयःस्थानामानि । 'कारुगोलिमि' ॥ ^२मद्भयते चित्रत्वान् मकूलकः । 'मकि मण्डने' । रसाधारत्वेन निश्चितः कुम्भो निकुम्भः । ^३कफादिदोषाः दाम्यन्त्युप-
शाम्यन्त्यनयेति दन्तिका । 'दमु उपशमने' । प्रत्यक् तिर्यङ् पर्णश्रेण्योऽस्याः सन्तीति 'प्रत्यक्श्रेणी । उदुम्बरत्वेव श्रेणान्वस्था उदुम्बरपर्णी । दन्तिनामानि । 'दन्ति-
चेदृपेल्लु' ॥ १४४ ॥

१ क्रीयते ज्ञायते कयः । 'कि ज्ञाने' । कये युञ्जे तिष्ठतीति कयस्था K_३, K_६. २ मङ्कते राजते B_१, J_२, K_३. ३ दम्पन्ते दोषा अनयेति F_२, Pt_२ ४ प्रत्यग्भवती(न्ती) प्रत्यङ् श्रेणिरस्याः Pt_२. ५ पर्णानीव पर्णानि Pt_२.

(पा.) वायसोली—वयःस्था । कायस्थेति केचित् । अत्र कालिका काकोली शुद्धादयः शब्दाश्च । गौडदेशप्रसिद्धकाकोलीनामानि । 'काकोलीकारुकोरित्रि' ॥ अथ मङ्कलकः—उदुन्वरपर्वणि । दन्तीनामानि । 'दन्तिचेट्टु' ॥ १४४ ॥

अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥

(वि.) अजमोदेति—अजस्येव^१ मोदो गन्धोऽस्या अस्तीति अजमोदा । उग्रो गन्धोऽस्या उग्रगन्धा । ब्रह्मसवन्धित्वात् दर्भाकारत्वाच्च ब्रह्मदर्भा^२ । यवानीव^३ सूक्ष्मपुञ्ज-सरूपत्वाद् 'यवानिका' । अजमोदानामानि । 'अजमोदमनुनोममुपेत्तु'^४ ॥ स्थलपद्मि-नोमूलत्वेन पुष्करस्य मूलमिदं पुष्करम्^५ । 'काश्मीरदेशे भवं काश्मीरम् । पद्मस्येव पत्राण्यस्य पद्मपत्रम् । पुष्करस्येदं पौष्करम् । पुष्करमूलनामानि । 'पुष्करमूलमु-पेत्तु'^६ ॥ १४५ ॥

१ अजवत् K_५, K_६.

२ ब्रह्मदर्भत्वात् D_२, K_५

३ J_२ adds वृत्त°.

४ यवसाहृदयात् F_२, Pt_२.

५ 'ओमपूंगूरपेठ' I; 'अवसिका' J_२.

६ K_५, K_६ add

पुष्णातीति पुष्करं; 'पुप पुष्टी' K_५.

७ काश्मीरदेशजन्यत्वात् K_५, K_६, काश्मीर° K_२.

८ K_५ adds 'नाडुग'.

(पा.) अजमोदा—यवानिका । इयं द्विविधा । एक गन्धद्रव्यम् । अपरा क्षेत्रजा । द्वयोर्नामानि । 'अजमोदमुत्तु चोममुत्तु' ॥ मूले—पौष्करे । पौष्करे मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि स्युः । द्रव्यावल्यां तु—

'मूलं पुष्करमूलं च पौष्करं पुष्कराद्भयम् ।

काश्मीरं पुष्करजटाचीरं तत् पद्मपत्रम् ॥

श्वासारिजज्ञतीर्थं च पद्मकं पुष्पसागरम् ॥'

इति मूलपौष्करज्ञान्दी पर्यायत्वेनोक्तौ ॥ १४५ ॥

अव्यधातिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥ १४६ ॥

(वि.) अव्यथेति—न व्यथतेऽनयेति ^१अव्यथा । ‘व्यथ भयचलनयो’ । अत्यर्थं चरति व्याप्रोतीति अतिचरा । ‘चर^२ गतिभक्षणयो’ । ^३पद्मासाहृश्यात् पद्मा । चरति व्याप्रोतीति चारटी । पद्ममिव चरतीति पद्मचारिणी । ‘मेट्ट (काश्मीरदेशपु) ‘दामरपेल्लु’ ॥ कम्पिल्याख्यदेशे भव काम्पिल्य । कटुतिकोष्णरूपत्वात् कुणोतीति कर्कश^४ । ‘कृब् हिंसायाम्’ । रोगहरणेन^५ चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्र । ‘चदि आह्लादने’ । रक्तमङ्गमस्येति रक्ताङ्ग । ‘रोचयति’ रक्तपर्णनेति रोचनी । ‘रुच दीप्तौ’ । रोचनीनामानि । ‘कम्पिल्लमुपेल्लु’ ॥ १४६ ॥

^१ न व्यथयति K₅, K₆

^२ ‘चर गती’ D₂, K₅

^३ पद्माभवात् K₂, K₆

^४ ‘मन्दलितामरपेरु’ K₅

^५ कठिनत्वात् कर्कश F₂, Pt₂

^६ पित्तलेष्मादिरोगिणो

रोगहरत्वेन D₂, J₂, K₆

^७ रोचते Pt₂

^८ ‘वर्ण’ I

(पा.) अव्यथा—पद्मचारिणी । शेषे—‘पद्मावती गन्धमूला लक्ष्मी श्रेष्ठा च पुष्करा’ । स्थलपद्मिनीनामानि । ‘मेट्टदामर’ ॥ काम्पिल्य—रोचनीत्यापि । ‘रजतो रोहिताङ्गश्च कर्कशो रक्तचूर्णक । करम्ब स्यात्’ इतीन्दु । काम्पिल्यनामानि । ‘कम्पिल्लमु’ ॥ १४६ ॥

प्रपुञ्जाटस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ।

पद्माट उरणाक्षश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

(नि.) प्रपुञ्जाट इति—प्रकयेण पुमास नाटयतीति प्रपुञ्जाट । ^१प्रकर्षेण पुनातीति वा^२ । ‘पृब् पवने’ । बल प्रपुणतीति प्रपुण्णाट इति वा पाठ । ‘पुण कर्मणि शुभे’ । एडाभपुष्पत्वाद्^३ एड । गज्यत^४ इति गज । ‘गज शब्दे’ । एडश्चासौ गजश्च एडगज । दद्रु रोग हन्तीति दद्रुघ्न^५ । चक्राणि दद्रुमण्डलानि मृद्नाति नाशयतीति चक्रमर्दक^६ । ‘मृद’ क्षोदे’ । पद्मघटति चरतीति पद्माट । ‘अट पट गतौ’ । उरणो^७ मेपस्तदक्षिसदृशपुष्पत्वाद् उरणाक्ष । उरणाख्य इति वा पाठ । तदोरणस्य मेपस्याख्या अस्येति । पद्माटनामानि । ‘तगिरसचेद्रुपेल्लु’ ॥ कफ पिपतिं पूरयतीति पलाण्डु । ‘प पालनपूरणयो’ । शोभन कन्दोऽस्यास्तीति सुकन्दक । पलाण्डुनामनी ॥ ‘^८नीरुडि पेरु’ ॥ १४७ ॥

^१ D₂, K₅, K₆ add कपहरत्वेन ^२ प्रपुनाट K₂, K₃ ^३ मेपाधितुल्यत्वात् K₅

^४ B₁, I, K₅ add शब्दत, श्रेष्ठत्वात् F₂, Pt₂

^५ F₂, Pt₂ add ‘इन हिंसागत्यो’

^६ मर्दन J₂

^७ ‘मृद मर्दन’ K₃, K₄

^८ उरणस्यैडस्याधितुल्यपुष्पत्वात् B₁, K₆

^९ ‘कम्पुनीरुडि’ J₂

(पा.) प्रपुत्राटः—उरणाक्षश्च । ‘प्रपुत्रटः प्रपुत्राढो^१ द्रुपामनिघातकः’ इति वैद्यके । प्रपुत्राटनामानि । ‘तंटेपुचेट्टु’ ॥ पलाण्डुस्तु सुकन्दकः । पलण्डुश्च पलण्डश्च पलाण्डुनामनी । ‘नीरुलि’ ॥ १४७ ॥

^१ प्रपुत्राटः B₃.

लतार्कदुर्दुमौ तत्र हरितेऽथ महौषधम् ।

लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥

(वि.) लतार्क इति—^१लताभिः शाखाभिरर्च्यत इति लतार्कः । अपवित्रत्वेन द्रुष्टो द्रुमो दुर्दुमः । हरितपलाण्डुनामनी । ‘पचनिनीरुलिपेरु’ ॥ महच्च तदौषधं च महौषधम् । ^२अशयते भुज्यत इति लशुनम् । ‘अश भोजने’ । गृञ्ज्यते कुस्मितं शब्दात् इति गृञ्जनः^३ । ‘गृञ्जि शब्दे’ । न ‘रिष्यतीत्यरिष्ट’ । ‘रिप हिसायाम्’ । महान् कन्दो यस्य सः महाकन्दः । पट्सु रसेषु एकेनाग्लरसेनोः ^५रसोनकः । लशुननामानि । ‘वेल्लुलिपेस्तु’ ॥ १४८ ॥

^१ लतार्कस्यार्काह्वयस्यावयवसदृशावयवत्वात् लतार्कः B₁, D₂, K₅. ^२ लशति कफादिकमिति, ‘लश भेदते’ D₂, I, K₂, K₅. ^३ गृञ्जनं D₂, K₅, K₅. ^४ रिष्यते K₆, नास्ति रिष्ट हिंसास्मादिति F₂, Pt₂. ^५ अग्लरसेन कन्दूनत्वात् D₂, K₇, K₈.

(पा.) लतार्कदुर्दुमौ—हरिते । हरितपलाण्डुनामनी । ‘पचनिनीरुलि’ । अथ महौषधं—रसोनकाः । लशुननामानि । ‘वेल्लुलि’ । वैद्यके तु^१—

‘लशुनं दीर्घपत्रं च पिच्छागन्धो महौषधम् ।
पलण्डुश्च पलाण्डुश्च लतार्कश्च पताकिका ॥
गृञ्जनो यचनेष्टश्च पलाण्डोर्वेश जातयः ॥’

इत्युक्तम् ॥ १४८ ॥

^१ इति युधुनेनोक्तत्वात्—मानुजीदोषितः (पृ. २०३).

पुनर्नवा तु शोधघ्नी चितुन्नं सुनिपण्णकम् ।

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ष्यपि ॥ १४९ ॥

(वि.) पुनर्नवेति—पुन पुनर्नवो^१ भवतीति पुनर्नवा । पुनर्भवे इति वा पाठ ।
 शोध हन्तीति शोधत्री । शोफत्र इति वा पाठ । 'हन हिसागत्यो' । शोधत्रीनामनी ।
 'गलिजेरुपेरु' ॥ वितुद्यते विशेषेण छिन्नत इति वितुन्नम् । 'तुद् व्यधने' । सुष्ठु
 निपीदन्ति 'गुणा अत्रेति' सुनिपण्णकम् । 'पद्लृ विशरणगत्यवसादनेपु' । वितुन्नना-
 मनी । नीरुचेद्ब्रल्लिपेल्लु ॥ वात करोतीति वातक । अत एव शीत लातीति शीवला ।
 रोगैरपराजितत्वाद्^२ अपराजिता । क्षणस्येव पर्णान्यस्या क्षणपर्णी । क्षणपर्णीनामानि ।
 'सोमिदपुचेट्टुपेल्लु'^३ ॥ १४९ ॥

^१ नवीभवति B₁, K₂ ^२ शोफ J₂ ^३ 'गणक्षिज्' J₂ ^४ D₂, K₅, K₆
 add दीपकत्वादि^५ ^६ अस्मिन् K₅, K₆ ^७ रोगान् जिला, 'जि अभिमवे'
^८ 'उत्तिगु' J₂

(पा.) पुनर्नवा—'शोफत्री । पुनर्नवानामनी । 'गलिजेरु' ।

'शोभन्त्या पूरणा^१ पूरी वर्षाभ्यो जीवबोधिनी^२ ॥
 पुनर्नवा च रक्ताया तस्या योग्या कटिलका^३ ।
 श्वेताया वृश्चिकोऽल्पाया दीर्घपर्त्री विटाटिका ॥
 अल्पा जात्यन्तरे^४ स्वल्पे पूरणी^५ हस्तिपूरणी ॥'

इति चैलयन्ती (पृ ५७, श्लो. १४५-७) । वितुन्न सुनिपण्णकम् । जलचुक्रिकानामानि ।
 'नीरुधिचिलम्' । स्याद्वातक — क्षणपर्ण्यपि ।

'धलापराजिता मोटा स्यन्दा शीतलनातल ।'

इत्यामुर्वेदप्रकाशोक्त्या शीतलवातल इत्येकपदमिति केचित् । क्षणपर्णीनामानि ।
 'सोमिदम्' ॥ १४९ ॥

^१ शोभती B₂ ^२ पूरण पूर B₂ ^३ नीयनी B₂ ^४ कटुलक B₂
^५ सर्वे B₂ ^६ हस्त^० B₂

पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।

वार्षिकं त्रापमाणा स्यात् त्रापन्ती चलभद्रिका ॥ १५० ॥

(वि.) पारावताङ्घ्रिरिति—पारावताङ्घ्रिसदृशावयवयोगात् 'पारावताङ्घ्रि' ।
 कटव्याट्टणोतीति 'कटभी । 'कटे वर्षावरणयो.' । पण्यते लूपत^१ इति पण्या । 'पण

व्यवहारे स्तुतौ च' । ज्योतिरुष्णमस्या अस्तीति ज्योतिष्मती^१ । दूरप्रसरत्^२ लता^३ । ज्योतिष्मतीनामानि । 'एक्कुडुदिगेपेल्लु' ॥ वर्षासु भवं वार्षिकम् । रोगेभ्यश्चायत इति त्रायमाणा । 'त्रैड् पालने' । त्रायन्ती च । बलेन प्राणेन भद्रत्वात् बलभद्रिका^४ । त्रायमाणानामानि । 'कदुगानुगुपेल्लु' ॥ १५० ॥

^१ रत्तत्वेन पारावताइप्रिसदृशात् F₂, Pt₂. ^२ कटतिः B₁, कटती J₁. ^३ B₁, K₂, K₃ add मधुकरित्वात्, मेघाकरित्वात् I, J₂. ^४ अभ्यामावयवत्वात् D₂, K₃, K₄.
^५ 'प्रसरणात् K₅, K₆ ^६ J₂ adds लतति, 'लति व्याती'. ^७ बलेन भद्रिका F₂, Pt₂.

(पा.) १पारावताइत्रि.—लता । शेषे—

'ज्योतिष्का साग्निभा सा च लवणोक्ता च दुर्मदा ।
स्यात्सुपर्णलता चैवा त्रिपर्णी किंशुकापि च ॥'

ज्योतिष्मतीनामानि । 'मानेरुदीग' ॥ वार्षिकं—बलभद्रिका । त्रायन्तीनामानि ।
'कदुगान्त' ॥ १५० ॥

^१ कटभिरिति पाठः B₃

विष्वक्सेनप्रिया घृष्टिवाराही वदरेति च ।

मार्कचो भृङ्गराजः स्यात् काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥

(वि.) विष्वक्सेनप्रियेति—^१विष्वक्सेनस्य प्रिया विष्वक्सेनप्रिया । वरहै-
घृष्यत इति ^२घृष्टिः । 'घृष सकर्षणे' । ^३वरहैराक्रान्ता वाराही । वदति स्थिरीभवतीति
वदरा । 'वद श्वेयं' । वाराहीनामानि । 'पांचितीगेपेल्लु' ॥ मार्कः सपर्कः औपधेपु तं
वातीति मार्कवः^४ । 'वा गतिगन्धनयोः' । ^५भृङ्गवद् राजते भृङ्गराजः । 'राड् दीप्तौ' ।
भृङ्गराजनामनी । ^६'शुंदगलगरपेल्लु' ॥ वायान् मश्रत इति काकमाची । 'मचि
धारणोच्छ्रायपूजनेषु' । काकमूचीति पाठे काकयणं न मूयते सवभ्यत इति काकमूची ।
'मूह् वन्धने' । वायसवर्णरसत्वाद् वायसी । 'कांचिचेष्टुपेल्लु' ॥ १५१ ॥

^१ विष्वक्सेनप्रियत्वात् F₁, Pt₂. ^२ घृष्टिभिति पाठे प्रयोगवाहुत्वाद् घटारश्च गगारः
D₁, K₁, K₆ ^३ वरहाक्रान्तत्वात् K₁. ^४ शोपाशिरोगान् मार्कवति मार्कवः ।
'मूर्ज् श्रुजे' B₁, J₂, K₄, मार्कवः K₂. ^५ K₁, K₆ add यणात्. ^६ 'मदरा' J₂.
^७ 'कानुदकणे' J₂.

(पा.) विष्वक्सेनाप्रया—वदरेत्यपि । यद्रसयोगेन तक्रत्यानता तल्लतानामानि ।
‘पाचितीगे’ ॥ मार्कण्डे—स्यात् । द्रव्यावल्याम्—

‘अङ्गारको भृङ्गराजो भृङ्ग स्यात् केशरञ्जन. ।

भृङ्गारकेशरागा च भृङ्गराजार्थवाचका. ॥’

इति । भृङ्गराजनामानि । ‘गुटकलगर’ । काकमाची—वायसी । वैशके—‘काकार्थेभ्य
परा माची काकसाह्या च वायसी’ इति । अनेन ध्वाङ्गमाचीत्यादिरपि । काकी
करटेत्यादिश्च । काकमाचीनामानि । ‘काचिचेद्दु । अदे नद्बुडुसर’ ॥ १५१ ॥

१ ‘काकमाची ध्वाङ्गमाची काकाह्या चैव वायसी’ इति ध नि (४ २१)

शतपुष्पा सितच्छत्रातिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।

अवाक्पुष्पी कारवी च सारणी तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥

तस्यां कटंभरा राजवला भद्रबलेति च ।

(वि.) शतपुष्पेति—बहुपुष्पत्वात्^१ शतपुष्पा । ^२सितच्छत्राभानि पुष्पाण्यस्या
इति सितच्छत्रा । छत्रमतिक्रान्ता अतिच्छत्रा । ^३विरुद्धलक्षणया मधुरत्वात् मधुरा ।
मस्यति परिणमतीति ^४मिसि । ‘मसी परिणामे’ । अवाक्पुष्पी धोमुखानि पुष्पाण्यस्या
अवाक्पुष्पी । कारेण यत्रेण कीयते खाद्यते, कटुतिक्तत्वादिति ^५कारवी । ‘वी
गतिच्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु’ । मधुरानामानि । ‘पेद्दसदापपेल्लु’ ॥ ^६सार्थते
नि सार्थते पीडानयेति सारणी । प्रसारिणी च । ‘सृ गतौ’ । कटि श्रोण्याद्यवयव
विभर्ति पुष्पातीति^७ कटभरा । ^८‘दुभृञ् धारणपोषणयो.’ । बलप्रदवस्तुषु राजवन्मुरय-
त्वाद् राजवला । भद्र बलमस्या अस्तीति भद्रवला । प्रसारिणीनामानि । ^९‘गोन्तेम-
गोरुचेद्दुपेल्लु’ ॥ १५२ ॥

१ पुष्पयोगात् K₅, K₆ २ सितानि छत्राकाराणि D₂, K₃ ३ F₂, Pt₂ add
कटुतिक्तरसत्वेऽपि ४ मिसि K₆ ५ करोतीति कार तस्यैव कारवी F₂, Pt₂
६ सार्थन्ते वातसंकुचित्वा-यङ्गान्यनयेति F₂, Pt₂ ७ D₂, J₂ add वातहरणेन ८ ‘भृञ्
सरणे’ K₅, K₆, Pt₂ ९ ‘हेतवणा’ J₂

(पा.) शतपुष्पा—कारवी च । शतपुष्पानामानि । ‘सदाप’ । सारणी—
भद्रबलेति च । प्रसारिणीनामानि । ‘गोन्तेमगाह । दूसर’ ॥ १५२ ॥

जनी जतूका जननी जतुकृचक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥

संस्पर्शाथ शटी गन्धमूली पङ्ग्रन्थिकेत्यपि ।

कर्चूरोऽपि पलाशोऽथ कारवेष्टः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

सुपवी चाथ कुलकं पटोलस्तिक्तकः पटुः ।

(वि.) जनीति—जनयति शैत्यादिक जनी । जननी च । ‘जनी प्रादुर्भावे’ ।

जतु लाक्षा तद्द्रोणक्षय करोतीति जतूका । ^१जतुकृच । चक्रे शाकाना समूहे वर्तत’ इति चक्रवर्तिनी । ‘वृत्तु वर्तने’ । शीतगुणत्वात् सम्यक् स्पृश्यते ^३सस्पर्शा । ‘स्पृश सस्पर्शने’ । सस्पर्शोऽस्या इति वा । चक्रवर्तिनीनामानि । ‘कीरिन्दचेद्रुपेल्लु’ ॥ शटति कफादिरोगान् नाशयतीति शटी । ‘शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु’ । गन्धयुक्त मूलमस्या इति ‘गन्धमूली । पङ्ग्रन्थयोऽस्या सन्तीति पङ्ग्रन्थिका । कर्चू चूर्यते दहतीति कर्चूर’ ^५ । ‘चूरी दाहे’ । पृथुपलाशत्वात् पलाश ^६ । त्रणस्थ पल मासमश्नुत वा । ‘अशू व्याप्तौ’ । गन्धमूलीनामानि । ‘गद्लकचोरमुपेल्लु’ ॥ कारणेण प्रयत्नेन यष्ट्यादिकमवलम्ब्य वेष्टति चलतीति कारवेष्ट ^७ । ‘वेष्ट ^८ चलने’ । कटल्याट्टणीतीति ^९ कटिल्लक । ‘कटे वर्षावरणयो’ । सुष्टु सूयते फलानीति सुपवी । ‘पूञ् प्राणिप्रसवे’ । कारवेष्टनामानि । ^{१०}‘काकरचेद्दु’ ॥ कुस्ति लकयते आस्वाद्यत इति कुल्लम् ^{११} । ‘लक आस्वादने’ । पटति सरतीति पटोल । ‘अट पट गतौ’ । तिक्तसत्त्वात् तिक्तक ^{१२} । देहपटुत्वयोगात् पटु । कटुरिति वा पाठे कटुरसत्त्वात् कटु । पटोलनामानि । ‘चेन्दुपोद्लचेद्दु’ ^{१३} ॥ १५३-४ ॥

^१ जतु करोतीति जतुकृत् F₂, Pt₂ ^२ D₂, J₂ add श्रेष्ठतया ^३ समीचीन
स्पर्शाऽस्या अस्तीति F₂, Pt₂ ^४ ग्रन्थिमूली J₂ ^५ कचतीति क-चूर । ‘कच कन्धने’
K₁, K₆ ^६ मृदुपलाशत्वात् मृदुपलाश D₂, K₅ ^७ कारवेष्टी D₂, K₅, K₆
^८ ‘वेष्ट चलने’ K₆ ^९ B₁, K₃ add पञ्जरादिक ^{१०} ‘रष्टु’ J₂ ^{११} कुल्लतीति
कुल्लक Pt₂ ^{१२} तिक्तसत्त्वयोगात् Γ₂, Pt₂ ^{१३} ‘कैपटल’ J₂

(पा.) जनी—सस्पर्शा । लाक्षाजनकत्वाविशेषनामानि । ‘कारिन्द’ ।

अथ शटी । मूर्धन्योपथ । गन्धमूली—पलाश । ग्रन्थिकचोरनामानि । ‘गद्लकचोरमु’ ।

कारवेष्ट—सुपवी च । कारवेष्टनामानि । ‘काकर’ । अनुक्तम्—‘सुन्दरानु फाटि’ ।

वद्विशेषनामनी । ‘मद्दुकाकर’ ॥ अथ कुल्लक—पटु । पेशक—

‘पटोलस्तिक्तकस्तिक्तकस्तिक्तक फर्कश्चलद् ।

रात्रिमान्^१ धातुगर्भश्च पुष्टहा कासमर्दन ॥

प्रतीकर्कशौ चैव तथा राजिपटोलक ।
राजिराजाभृतापाण्डुभृतेभ्यश्च फल पर ॥
रचणश्चेति ॥^१

यादवस्त्याह—

‘पटोलिका ह्रस्वफला कन्याकुजा यवीयसी ।
सा तिक्ता तिक्तफलिका वन्या^२ तिक्तपटोलिका ॥’

इति । पटोलनामानि । ‘पोट्ल’ ॥ ^३‘पटोलायास्तु पर्यायैर्वौजयेद्विपगुत्तम’ इति
धन्वन्तरिवचनात् (ध नि १ ५२) तिक्तपटोलनामान्यपि । ‘चेति पोट्लानुनु’ ॥ १५३-४ ॥

^१ राजनामा B₃

^२ कन्या B₃

^३ पटोऽस्य च B₃

कृष्माण्डकस्तु कर्कारुर्वारुः कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात् तुम्ब्यलाबूरुमे समे ।

चित्रा गवाक्षी गोतुम्ब्या विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

(वि.) कृष्माण्डक इति—कुत्सित^१ ऊष्मा अण्डेषु वीजेषु यस्य ‘कृष्माण्डक ।
वृषिं करोतीति कर्क । इयतीति अरु । ‘ऋ गतौ’ । कर्कश्चासायरुश्च कर्कारु ।
कृष्माण्डनामनी । ^२‘गुम्माडिपेल्लु’ ॥ कटुरसेन जिह्वामूर्ध्वतीति उर्वारु^३ । ^४‘उर्वी
दिसायाम्’ । कर्मापेक्षया ह्रस्वत्वात् कर्कटी^५ । उर्वारुनामनी । ‘दोसचेट्टुपेल्लु’ ॥
इक्षुमप्यकथति कुटिलयति तिक्तत्वेनेति इक्ष्वाकु^६ । ‘अक कुटिलाया गतौ’ । कटुत्वेन
जन तुम्बयति पीडयतीति ^७कटुतुम्बी । ‘तुवि अदर्शने अर्दने च’ । कटुतुम्बीनामनी ।
^८‘चेंटुसोरपेल्लु’ ॥ तुम्बयति पित्त नाशयतीति तुम्बी । ‘तुवि अर्दने’ । न लम्बते
जलेऽथो न गच्छति शुष्कदशायामिति अलावू । ‘लवि शब्दे अवस्रसने च’ ।
अलावूनामनी । ‘मचिसोरपेल्लु’ ॥ चित्ररूपफलत्वात् चित्रा । वृषभाक्षितुल्यपुष्पयोगात्
गवाक्षी । गोभिर्भक्षणन तुम्ब्यते गोतुम्ब्या । ‘तुवि अर्दने’ । गवाक्षीनामानि । ‘पित्रपा-
परपेल्लु’ ॥ विशालफलयोगाद् विशाला^{१०} । इन्द्र^{११} इय वृषभाक्षामै^{१२} खट्टे खट्टे
वृणोतीति इन्द्रवारुणी । ‘वृब् चरणे’ । इन्द्रवारुणीनामनी । ^{१३}‘पेदपापर’ ॥ १५५-६ ॥

^१ कु इप्त ऊष्मा Pt₂

^२ कृष्माण्डक h₁, h₄, Pt₂

^३ ‘कुशल’ J₂

^४ उरु मूषमारयति नि सारयतीति F₂, Pt₂

^५ उर्वी तुर्वी धुर्वी दिसायाम्’ h₁, h₄

^६ करोति वपमिति Pt₂

^७ क्षत्रियधनत्वात् h₁, h₄

^८ कटुक्षिका तुम्बी F₂, Pt₂

^९ ‘केसर’ J₂ W₂

^{१०} विशालफलत्वात् Pt₂

^{११} इन्द्रवत् F₂, Pt₂

^{१२} पुष्ये Pt₂

^{१३} ‘दोडू दामक’ J₂

(पा.) कूश्माण्डरु — कर्कारु । चक्षके—

‘कूश्माण्डश्चित्रक सोम पीतपुष्पो नृपात्मज ।
वनवास पुण्ड्रफल कालिङ्गीपीतके रित्रयौ ।
महाफला शाकफला सुभद्रा शकुलापि च ॥’

इति । रावचन्द्रिकाया तु—

‘कूश्माण्डस्तु कलिङ्ग स्याच्चित्रको गर्भपातन ।’

इति । कूश्माण्डनामानि । ‘गुमडि’ ॥ उर्गारु — रित्रयौ । वैजयन्त्याम्—‘भीरुस्त्वर्वा-
रुर्कटी,’ (पृ ५८, श्लो १६८) ‘चोदन्धुर्वारुपालम्ब्य’, ‘अल्पा सा राजवर्कटी’^३
(पृ ५८, श्लो १६७) इति वर्कटीसामान्यनामानि । ‘दोस’ ॥ शोषे—‘सुरवासी
‘शीर्णशृन्तस्तीत्रगन्ध सुवासक’ । तद्विशेषनामानि । ‘कोरुबुडम’ । शोषे—

‘त्रिलिङ्गया’^४ प्रपुसेत्राल उर्दिनी हस्तिपणिनी ।

विपाण्डुश्चिद्विटीमूत्रफल स्यात् तिक्तवर्कटी ॥’

प्रपुसा इत्रालमिति छेद । इत्रालमिति केचिन् । तिक्तवर्कटीनामानि । ‘चिति
दोस’ । ‘करबुजमुहु’ । ‘चिर्मटी पुनरुर्वाह’ इति वैजयन्ती । (पृ ५९, श्लो १७२)
‘नक्षदोस’ । ‘विटङ्कोऽतिमृगेर्वाह’ इति वैजयन्ती (पृ ५९, श्लो १७२) । ‘बुडुम’ ॥
इन्ध्याकु—स्यात् । शोषे—

‘अम्या पिण्डफला तथा ।

उषा च क्षप्रियरसस्तिक्थीजो महाफल ।

वृहत्फला राजपुत्री ॥’

तिक्ततुम्बीनामानि । ‘सदर’ । ‘चितिसोर’ ॥ तुम्ब्यलावू—समे । अलातूनामानि ।
‘अनुगमु’ ॥ अनुक्त—‘कालिङ्गया सोममर्गरुर्नरासक इत्युभौ’ । कालिङ्गानामनी ।
‘पुष्येद्रु’ ॥ चित्रा—गोतुम्बा । ‘चित्रा विशाला द्रवन्ती चेत’ द्वयर्थतन्त्रान्निधाने सत्यपि
विशालानान्तरभेदत्वाद् गगनाक्षीपयायत्वेनोक्ति । गगनाक्षीनामानि । शुद्रफलेन्द्रवारुणी
नामानि च । ‘बुडुमानु’ । ‘चित्रपापरानु’ ॥ विशाला—इन्द्रवारुणी । शोषे—तन्त्री-
द्रसाहा प्रपुसो शम्भ्याश्च तुम्बिनी’ । इन्द्रवारुणीनामानि । ‘पेद्रपापर’ ॥ १५५-६ ॥

^१ गगनाक्ष इति मुद्रितग्रथ

^२ वन्या B,

^३ ‘कर्कारु’ B,

^४ उषाग्रथ इति,

‘त्रिलिङ्ग प्रपुसेत्राल उर्दिनी हस्तिपणिनी’ इति च मुद्रितवैचयन्त्याम् (पृ ५९)

^५ चिद्विड B,

अशोन्नः सूरणः कन्दो गण्डीरस्तु समष्टिला ।

कलम्ब्युपोदकास्त्री तु मूलक हिलमोचिका ॥ १५७ ॥

(वि.) अशोन्न इति—अशोरोग हन्तीति अशोन्न । सूयते प्रेयते भक्षणे^१ रुचित्वादिति^२ सूरण । ‘पू प्रेरणे’ । अशोरोगिणि कन्दतेऽन्विष्यत इति कन्द^३ । ‘कदि आह्वाने रोदने च’ । सूरणनामानि । ‘कन्दपेल्लु’ ॥ गण्डीन् ग्रन्थीनीरयत्पन-यतीति गण्डीर । ‘ईर श्लेपे’ । सम्यगस्थीन्यन्तर्वस्तूनि लात्यादत्ते समष्टिला^४ । ‘ला आदाने’ । गण्डीरनामनी । ‘एरुवगपेल्लु’ ॥ के जले लम्बते कलम्बी^५ । ‘तीगवच्चलिपेरु’ ॥ उपगतमुदक यस्या सा उपोदका^६ । ‘दुववच्चलि’ ॥ प्रशस्तानि मूलान्यस्येति मूलकम्^७ । ‘मुल्लगि’ ॥ हेल्या रोगान् मोचयतीति हिलमोचिका । ‘मुच्च मोक्षणे’ । ‘चिलुकूर’ ॥ १५७ ॥

^१ I, Pt₂ add हन हिंसागत्यो ^२ रुचिरत्वात् D₂ ^३ सूर्यत इति सूरण ,
‘सूरी हिंसायाम्’ Pt₂ ^४ कचत रोगोऽनेनेति Pt₂ ^५ ‘ईर गती K₆, Pt₂
^६ सम्यगष्टिला बीज यस्या F₂ Pt₂ ^७ ‘हृल्लवदने’ J₂ ^८ क शिर अग्र लम्बमानमस्या
D₂, K₅ K₄, ‘लवि शब्दे अवससने च’ J₂ K₃ Pt₂ ^९ ‘हन्वुवसले’ J₂
^{१०} उपशब्दोऽधिकार्य , अधिवमुदकमस्येति Pt₂ ^{११} मूलमधिक करोतीति, ‘डुकूञ् परणे’ I

(पा.) अशोन्न—कन्द । श्लेपे—‘कण्डूरश्चित्रदण्डक । उल्लुश्च दैत्यमदन’ । सूरणनामानि । ‘कद’ । ‘कन्द त्वस्त्री चित्रदण्ड उल्लु कण्डूरसूरणौ’ इति वैजयन्ती (प्र ६२, श्लो २०८) । अनुक्तम्—‘अरित्रयामानुवक्रोष्टि’ । ‘गोणुसु’ ॥ ‘शकुटो जलकूचिका’ । ‘अडिविचाम’ ॥ ‘बृहच्छदो महापद्मो मोहमाण इमे समा’ । ‘वलुरक्किस’ ॥ ‘वज्रवही काण्डलता’ । ‘नल्लेरु’ ॥ ‘कन्याह्वा तु स्थलेरुहा’ । ‘कलुवद’ ॥ ‘छत्राकस्तु शिलीन्ध्रोऽहिच्छत्र भूस्फोटमित्यपि’ । ‘पुट्टगोडुगु’ ॥ ‘मुण्डिनी श्रमणी मुण्डा’ । ‘घोडतरमु’ ॥ ‘कुणुञ्जो वनवास्तुकम्’ । ‘चञ्चलि-वपिस्थपरिझरसी’ । ‘चंतलासि’ ॥ ‘द्रोणपुष्पी कुरण्टिका’ । ‘तुम्मि’ ॥ ‘अरण्य-वासिनी घोली’ । ‘घोलिकूर’ ॥ ‘सुद्रा सैव विचिह्मि’ । ‘पारलिहूर’ ॥ गण्डीर—समष्टिला । गण्डीरनामनी । ‘योरवग । तुरुजकूरानु’ ॥ कलम्बी—हिल-मोचिका । कलम्ब्यादिपञ्चक शाकविशेषवाचकम् । कलम्बी—‘तीङ्गैवसवी’ । उपोदका । ‘अपोदका मत्स्यकाली’ । इति धन्वन्तरिपाठादपशब्दादिरपि । ‘दुष्फत्रच्चलि’ । अस्त्री तु मूलक । मूलक । ‘मुल्लगि’ । हिलमोचिका—‘चिलुकूर’ ॥ १५७ ॥

वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्बिका ।

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहानन्ताथ सा सिता ॥ १५८ ॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।

(वि.) वास्तुकमिति—वसन्त्यत्र त्रिदोषघ्नगुणा इति वास्तुकम् । ‘वस निवासे’ ।

‘चक्रवर्तिकूर’^१ ॥ एते कलम्ब्याद्या पञ्च शाकभेदा इत्युच्यन्ते ॥ दूर्व्यते पशुमिरिति दूर्वा । ‘दूर्वा हिसायाम्’ । दूर वाति गच्छतीति वा । ‘वा गतिगन्धनयो’ । शत पर्वाण्यस्वामिति शतपर्बिका । महाप्रभावत्वात् सहस्रवीर्या । भृगोरिय भार्गवी । छिन्नापि रोहतीति रुहा^२ । ‘रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ । दूरप्रसरणाद्^३ अनन्ता । दूर्वानामानि । ‘गरिकपेल्लु’^४ ॥ गोरिव लोमान्यस्या इति गोलोमी । शत^५ वीर्याणि प्रसरणरूपाण्यस्या इति शतवीर्या । सितदूर्वानामनी । ‘तेहगरिकपेल्लु’ ॥ गण्डैर्ग्रन्थिभिरत्यते भूष्यत इति गण्डाली । ‘अल भूषणादौ’ । ‘मत्स्यनयनतुल्यग्रन्थियोगात् शकुलाक्षक । शकुलाक्षकनामनी । ‘तेहगरिक’^६ यनि कौदरु ॥ १५८ ॥

^१ चक्रोव J₂ ^२ बहुग्रन्थित्वात् D₂, K₅, K₆ ^३ मूलेरेव रोहतीति K₃, K₄

^४ प्रसरत्वात् F₂, Pt₂ ^५ करिके J₂ ^६ महाप्रभावत्वात् D₂, K₅, K₆

^७ मत्स्यशक्तितुल्यग्रन्थित्वात् J₂, K₆ ^८ विलियकर्क J₂

(पा.) वास्तुक—स्यु । वास्तुक, वास्तुकमपि । ‘वास्तूक चक्रवास्तुस्म’ इति

वाग्भट । ‘चक्रवर्तिसु’ ॥ शाकस्य पत्रपुष्पादीत्यारभ्य (श्लो १३६) वास्तुवान्ता (श्लो १५८) शाकभेदा स्युरित्युपसहार ॥ दूर्वा तु शतपर्बिका । तुशब्देन वृण-प्रकरणारम्भो द्योत्यत । सहस्रवीर्या—अनन्ता । दूर्वानामानि । ‘गरिकि’ । अथ सा—शतवीर्या च । श्वेतदूर्वानामनी । ‘तेहगरिकि’ ॥ गण्डाली शकुलाक्षक । महादूर्वानामनी । ‘अथ महादूर्वा परा पुन । गण्डाली शकुलाक्षक’ इति प्रताप । ‘तीर्गगरिकि’ ॥ १५८ ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥ १५९ ॥

स्याद् भद्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चक्रलोचटा ।

(वि.) कुरुविन्द इति—कुरुदेश विन्दत्याश्रयत्वेनेति कुरुविन्द । ‘विद्दल

लाभे’ । ‘मेघनामान्यस्य सन्तीति मेघनामा । मुस्त्यति वण्डयति पिच्छादिरोगानिति मुस्ता । ‘मुस वण्डने’ । मुस्तक च । मुस्तानामानि । ‘निडुपुगल तुगमुस्तलपेल्लु’ ॥

भद्रश्चासौ मुस्तश्च^२ भद्रमुस्तक । अतिसारादिरोगहरत्वगुणैर्द्रातीति^३ गुन्द्रा । 'द्रा कुत्साया गतौ' । 'भद्रमुस्तलु'^४ ॥ चूडा^५ लातीति चूडाला । 'ला दाने' । चक्राकार लात्यादत्त इति चकला । उच्चटति रोगानिति उच्चटा^६ । 'चट' भेदने' । चूडालानामानि । 'वटुवमुस्तलपेल्लु' ॥ १५९ ॥

^१ मेघस्य F₂, Pt₂ ^२ मुस्तक D₂, K₅, K₆ ^३ गुणान् Pt₂ ^४ 'भद्रमुस्त
उदनीरटे' J₂ ^५ K₅, K₆ add आदत्ते ^६ उच्चाटा J₂ ^७ 'चट म्फुट
भेदने' K₅, K₆

(पा.) कुरुविन्दो—मुस्तकमरिचयाम् । दीर्घमुस्तानामानि । 'निडुपुतुगमुत्तेलु' ।
स्वात्—गुन्द्रा । भद्रमुस्तानामानी । 'भद्रमुस्तलु' । चूडाला—उच्चटा । वृत्तमुस्ता-
नामानि । 'वटुलुवमुस्तलु' । आम्बपत्रतृणविशेषनामानीति 'टीकासर्वस्वे (पृ २०३,
श्लो. १६०) ॥ १५९ ॥

^१ अयमल्पपत्रस्तृणविशेष ' इति मुद्रितग्रन्थे

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥

शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

(वि.) वश इति—^१वन्यते सेव्यते इति वश । 'वन पण सभक्तौ' ।
'त्वचि सारो दाह्यमस्येति त्वक्सार । त्वचिसारश्च । मिथ सघट्टनादि कर्म इयतीति
कर्मार । 'ऋ गतौ' । तृणाना मध्ये मुख्यत्वात् तृणध्वज^२ । शतमनेकानि पर्वाण्यस्येति
'शतपर्वा' । यवफलाभफलत्वाद् यवफलः^३ । वयन्यनेन कटादिकमिति वेणु । 'वेज्
तन्नुसताने' । मङ्कते नौकादिरनेनेति मस्करः । 'मकि मण्डने' । मा क्रियते^४
प्रतिपिध्यतेऽनेनेति चा । तजयत्यग्निमिति तेजना । 'तिज निशाने' । वेणुनामानि ।
'^५वेदुरुपेल्लु' ॥ १६० ॥

^१ D₂, K₅, K₆ add अहृष्टे ^२ त्वचि षटि स्थैर्यमाप्नोतीति K₅, K₆
^३ तृणाना मुख्य. K₅, K₆ ^४ बहुग्रन्थित्वात् D₂, J₂, K₆ ^५ यवघट्टणानि फलान्य-
स्येति F₂, Pt₂ ^६ मा कीर्यते K₅, मङ्कयते कटादिरनेन प्रसार्यते B₁ ^७ निशाने K₆
^८ 'निदिह' J₂

(पा.) वशे—तेजना । शेषे—'मृत्युपुष्प च य खल' । वशनामानि ।
'वेदुरु' ॥ शेषे—भल्लुङ्ग । 'गट्टुवेदुरु' । कृष्णसारक । 'नल्लनिवेदुरु' ॥ १६० ॥

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ॥ १६१ ॥

ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ।

नडस्तु धमनः पोटगलोऽथो काशमस्त्रियाम् ॥ १६२ ॥

इक्षुगन्धा पोटगला पुंभूमनि तु वल्वजाः ।

(वि.) वेणव इति—ये वेणवोऽनिलोद्धता वायुना ताडिताः स्वनन्ति ते कीचका इत्युच्यन्ते । की चेति कायन्ति शब्दायन्त इति कीचकाः । 'कै शब्दे' । 'बोंगुवेदुल्लपेरु' ॥ ग्रन्थ्यते^१ सन्धिरूपेण बभ्यत इति ग्रन्थिः । 'ग्रथि कौटिल्ये' 'ग्रथ्य सन्दर्भे' इति वा धातुः । पर्वति स्थूलो भवतीति पर्व । 'पर्व पूरणे' । पिपर्तीति परुः । 'पू पालनपूरणयोः' ।^२ सान्तोऽयं नपुंसकलिङ्गः । पर्वनामानि । 'वेदुरु गणुपुलपेल्लु' ॥ गूयत इति गुन्द्रः । 'गून् शब्दे' । इन्द्र इति पाठे इन्द्रतीन्द्रः । 'इदि परमैश्वर्ये' । तेजयति पिप्तादिरोगान्^३ तनूरुयेतीति तेजनकः । 'तिज निशातने' । शृणाति 'रोगं शरः । 'शृ हिंसायाम्' । शरनामानि । 'काकिवेदुरुपेल्लु' ॥ वायुवज्ञान् नलति चलतीति नडः^४ । 'नल गतौ' । सुपिरत्वात् ध्मायते पूर्यत इति धमनः । 'ध्मा^५ शब्दाभिसयोगयोः' । पुटति^६ गलति चेति पोटगलः । 'पुट सश्लेषणे' । नडनामानि । 'क्रिकसकसवुपेल्लु' ॥ काशत इति काशम् । 'काश दीप्तौ' । इक्षोरि र गन्धोऽस्या इति इक्षुगन्धा । गले मूलस्थाने पुटतीति पोटगला । 'पुट सश्लेषणे' । काशनामानि । 'रेल्लुकसवुपेल्लु' ॥ वल्वारये विशेषस्थाने जायन्त इति वल्वजाः^७ । 'जनी प्रादुभावे' । अथ शब्दः पुंसि भूम्येव वर्तते । 'गोदयवुकसवुपेल्लु' ॥ १६१-२ ॥

^१ काण्डसंधिरूपेण D_२, K_१ ^२ 'पर्वं मर्वं पूरणे' K_३, K_४ ^३ सकारान्त. J_३, K_३

^४ 'गणिनवसर' J_२ ^५ 'योग J_२ ^६ दाश्क D_२, K_३, K_४ ^७ 'काकातु' J_२

^८ नलति विष्पतीति, 'नल वन्धन' P_{१२} ^९ 'ध्मा पूरणे' K_३, K_४ ^{१०} गले मूले

पुटति ईक्षिप्यत इति D_२, K_३, K_४ ^{११} 'देवनालवृणमु' K_२ ^{१२} कलत्रते ईक्ष्वन्ति

स्तम्भशङ्कुत्वाद् भुवमिति वल्वजाः F_३, P_{१२}, पञ्चोरभेद., 'वृष् वरणे' P_{१२} ^{१३} 'भेदे' J_३

(पा.) वेणव.—अनिलोद्धताः । ये वंशा अनिलोद्धताः सन्तः स्वनन्ति ते वेणवः कीचकाश्च स्युः । 'बोंगुवेदुल्लु' । अनुत्तम्—'विपमो नि स्तुपी रेणौ' । 'बोलुलेनि वेदुरु' ॥ ग्रन्थिः—पर्वपरुषी । सान्तद्वित्रचनम् । द्वे नपुंसके । ग्रन्थिन.मानि । 'कणुपु' ॥ गुन्द्र—शरः । श्लेषे—'शरनामा भद्रमुद्यो मुखेश्वरतिररा. समाः' । वंशवारकण-विशेषस्य नामानि । 'कारिवेदुरुश्च कारिकचरुश्च वनुमुद्रु' । अनुत्तम्—'लतानराशश्च वेप्रश्च भूधरश्च समार्थश्च.' । 'पेमु' । नडानु—पोटगलः । श्लेषे—'रन्ध्री च

नर्तक । विभीषण शून्यमध्यो नल^१ । अन्त सरन्ध्रस्य तृणविशेषस्य नामानि ।
 'किक्किम' । अथो काश—पोटगल । अपचयविवक्षाया स्त्रीलिङ्गो भवति काशीति ।
 'इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकाशयो' इति यादववचनात् । 'दग्धेऽश्ववाल काशिर्ना
 काशोऽस्त्री स्त्रीक्षुगन्धिका' इति वैजयन्तीवचनाच्च (प्र. ६३, श्लो २२७) स्त्रीलि-
 ङ्गत्वमिक्षुगन्धाशब्दस्य । अश्ववालदर्भनामानि । 'रेल्लु' ॥ पुभूमनि—वल्चजा ।
 पुलिङ्गो बहुवचनश्चाय शब्द । 'एकश्च वल्चजो वन्धनेऽसमर्थ' इत्यर्थवत्सूत्रे (१ २ ४५)
 महाभाष्यप्रयोगदर्शनादेकवचनान्तत्वमपि । मुञ्जकल्पस्य तृणविशेषस्य नाम । 'मोदयमु'^२
 केचिद्विङ्गवचनद्योतनार्थस्तुशब्द इति काशादिवल्चजान्तान् पर्यायानेवाहु ॥ १६१-२ ॥

^१ गौरादित्वान्दोष इति टीकासर्वस्वे (पृ २०५)

रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तरकादयः ॥ १६३ ॥

स्याद्वीरणं वीरतर मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।

अभयं नलदं सेव्यममृणाल जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

(वि.) रसाल इति—रस्यत इति रसाल । 'रस आस्वादाने' । रसेनालत
 इति वा । 'अल भूषणादौ' । इष्यते सर्वरिति इक्षु । 'इषु इच्छायाम्' । रसालनामनी ।
 'चेरुकुपेल्लु' ॥ तद्भेदानाह । पुण्ड्राख्यदेशे भव 'पुण्ड्र' । काम्यत इति कान्तरक ।
 'कमु कान्तौ' । पुण्ड्रनामनी । 'वगालपुचेरुकु' ॥ पूर्वं श्वेतरसाल, इतरमग्धा
 वगालमिति वदन्ति । इत्यादय सन्ति ॥^३ वीरयति विक्रमति^४ 'तीक्ष्णत्वेनेति वीरणम्' ।
^५ वीरतर च । 'वीर^६ विक्रान्तौ' । वीरणनामनी । 'अबुरुकसवुपेल्लु' ॥ उच्यते
 काम्यते उशीरम् । 'वश कान्ती' । न विद्यते भयमनेनेत्यभयम्^७ । नलत्यर्दयतीति नल
 पिच्छादिकम् । तद् द्यतीति^८ नलदम् । 'दो अवरण्डने' । 'नल गन्धने' । सेव्यते
 पिच्छादिशमनार्थमिति^९ सेव्यम् । 'पेयु^{१०} सेवयाम्' । मृणति हिनस्तीति मृणाल हिंस्र,
 तन्न भवतीति^{११} अमृणालम् । 'मृण हिंसायाम्' । जले आशेत इति जलाशयम् ।
 'शीङ् स्प्रे' ।^{१२} रक्तदोष लाति नाशयतीति ला । ला मज्जासारोऽस्यास्तीति लामज्जकम् ।
^{१३} इक्षुरसवदगुरुत्वान् लघु । जठराग्नौ^{१४} लीयतेऽनेनेति लयम् । 'लीङ् श्रेपणे' ।
 अचलीयते^{१५} दाहोऽनेनेत्यवदाहम् । पथि इष्टकमवाधकस्थानमरयेतीष्टकापथम्^{१६} ।
 वारणमूलनामानि । 'तेलनिवट्टिवेरु^{१७}' ॥ १६६-४ ॥

^१ पुणतीति पुण्ड्र, 'पुण कमणि शुभे' F₂, Pt₂
 तीक्ष्णतृणत्वेन D₂, J₂, K₂

^४ वीरतृण K₂, K₄

^२ वीरयते K₂, K₄

^५ वीरतरश्च D₂, J₂

^३ पद्यु

^६ 'शर

वीर विक्रान्तो' K₆ 7 'वट्टिवेहचेट्टु' K₂, K₆, 'लामचद पूषु' J₂ 8 रोगहर
 त्वादभयम् D₂, K₅, K₆, K₂ K₅ add 'वट्टिवेह', 'लामचदवेह' J₂ 9 नलमस्यर्थं
 पिच्छादिरोग (रोगान् I) द्यति K₅, K₆ 10 रोगहरत्वात् D₂, K₆ 11 'घट्टु सेवने' K₆
 12 हिममपि मृणालविलक्षणत्वात् K₆, K₆ 13 J₂, K₆ add जरूकावत् 14 गुरुत्वा-
 भावात् F₂, Pt₂ 15 जाठरोऽग्नि J₂, K₅ 16 अवनश्यति F₂, Pt₂ 17 वात-
 वत्वेन गमननिरोधन्त्वाद् इष्ट कापथमस्येति F₂, Pt₂ 18 'मिलियलामच्चदवेह' J₂

(पा.) रसाल इक्षु । शेषे—

‘पिप्पलरसो मधुतृणस्तथा ।

रङ्गपत्र कर्कटक कान्तारो वेणुनि सृति ।

मृत्युप्रसून ॥’

इक्षुनामानि । ‘चेरुकु’ ॥ तद्भेदा—कान्तारकादय । आदिपदाच्छतपर्ववङ्गालनेपालादयो
 गृह्यन्ते । ‘चेरुकु भेदालु’ । अनुक्तम्—‘अनिक्षुस्त्रिविक्षुनासिका’ । ‘नलजेरुकु’ ॥
 स्वात्—वीरतृणम् । यन्मूलमुशीर तत्तृणस्य नामनी । ‘अवुह’ ॥ मूलो—अमृणालम् ।
 वीरणमूलस्य नामानि । ‘वट्टिवेल्लु’ । जलाशय—इष्टकापथे । सेव्यामृणालशब्दो
 लामज्जकेऽपि वर्तते । तथा चोक्त द्वयर्थे—अमृणाल लामज्जकमुशीर च । (अ द्र २ ७०)
 सेव्य लामज्जकमुशीर च । (अ द्र २ २१) अत एव उशीरलामज्जकयोर्भेद ।

‘लामज्जक^१मुनाल स्यादमृणाल^२लय लघु ।

इष्टकापथक शीघ्र दीर्घमूल जलाशयम् ॥’

इति वैद्यके (ध नि ३ ८६) दर्शनात् लघु लयमितिसङ्घाद्वयमेतत् ।

‘लामज्जक हित तिक्त रक्तपित्तविपार्तिनुत् ।

उशीर शीतल तिक्त दाहहृमहर च तत् ॥’

इति वैद्यके च भेदो विचक्षित । जलाशयवीरणमूलनामानि । ‘नीटवट्टिवेल्लु’ । केचिद्-
 भेदविवक्षयोःशीरशब्दोऽत्राप्यन्ताना पर्यायत्वमाहु ॥ १६३-४ ॥

^१ मुराल B₂

^२ लयमिति मुद्रितनिषण्डी (ए ११३).

नडादयस्तृणं गर्भुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

अस्त्री कुशं कुधो दर्भः पवित्रमथ कत्तृणम् ।

पीरत्तोगन्धिकध्यामदेचजग्धकरौहिणम् ॥ १६६ ॥

(वि.) नडादय इति—नडाकाशादय^१ गर्मुच्छयात्रकप्रमुत्राश्च तृण तृणभेदा इत्युच्यन्ते । गीर्घतेऽस्य धान्य मनुष्येरिति गर्मुत् । ‘गृ निगरणे’ । श्यामवर्णमकति प्राप्नोतीति श्यामाक । ‘अक अग कुटिलाया गती’ । एते प्रत्येक तृणविशेषा ॥ तृण्यते ऽद्यते पशुभिरिति तृणम् । ‘तृणु अदने’ । कौ भूमौ^२ शेते कुशम्^३ । ‘शीङ् स्वप्ने’ । विप्रपाणिषु कुध्यत इति कुथ^४ । ‘कुथ^५ श्लेषणे’ । हृणाति करादिकमिति दर्भ । ‘दृ विदारणे’ । पुनातीति पवित्रम्^६ । ‘पृञ् पवन’ । दर्भनामानि । ‘दर्भपेल्लु’^७ ॥^८कुस्ति तृण कत्तृणम् । पुरे भव पौरम् । शोभनो गन्ध प्रयोजनमस्येति सौगन्धिकम्^९ । ध्यायते पशुभिरप्रियत्वादिति^{१०} ध्यामम् । ‘ध्वै चिन्तायाम्’ । देवेन कालेन जड्यत इति देवजग्धम्^{११} । ‘जक्ष भक्षहसनयो’ । यत्र तत्र वा रोहतीति रौहिणम् । ‘रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ । सौगन्धिनामानि । ‘^{१२}कामचिपूरिपेल्लु’ ॥ १६५-६ ॥

^१ नडाकाशास्त्वनेक्षुवीरणा नडादय सर्वे D₂ K₅ K₆ ^२ भुवि J₂ ^३ F₂
Pt₂ add कु श्यति वा, शो तनूकरणे’ ^४ विप्रा पाणिषु कुशति J₂ ^५ सल्लषणे
D₂ ^६ पूयतेऽनेनेति F₂ Pt₂ ^७ ‘ कुशपेरु K₆ ^८ Pt₂ adds
पशुनाममक्षयत्वेन ^९ सुगन्धिकत्वात् D₂ K₅ K₆ ^{१०} अग्रियत्वेन K₅ K₆
^{११} देवेनाग्निना जग्ध देवजग्धम् F₂ Pt₂ ^{१२} ‘गजिलिपेल्लु B₁ I

(पा.) नडादय—प्रमुखा अपि । पूर्वोक्ता नडाकाशाद्यास्तृणजातयस्तृणशब्दे नोच्यन्ते । तथा गर्मुत् श्यामाकादयोऽपि । गर्मुत्—‘गण्टे’ । श्यामाक—‘चाम’ । ‘श्यामाको नीलपुष्प स्यात्’ इति वैजयन्ती (प्र १२७, श्लो ५८) । अस्त्री—कुथ । विप्रपाणिषु कुध्यत इति । ‘कुथ सश्लेषणे’ । दर्भ पवित्रम् । शेषे—

‘बहिरद्वयो ।

ऋपिशस्रो दीर्घमूल पीनाहो यज्ञजागर ।

क्षुरचप्रो मुनिर्वीरा सूचि ॥’

कुशनामानि । ‘कुशदर्भ’ । ‘लताकुशे तु शारि स्त्री मुञ्ज स्याद् ब्रह्ममेखल’ ॥
अथ कत्तृण—रौहिणम् । सुगन्धितेजनतृणनामानि । ‘कामस्त्रि’ । ‘रामकर्पूरसु’

॥ १६५-६ ॥

छत्रातिरुडत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ।

शप्प बालतृणं घासो यवस तृणमर्जनम् ॥ १६७ ॥

(वि) छत्रेति—छत्राकारत्वात् छत्रा । अत एव छत्रमतिवान्तोऽतिरुडत्र ।
छत्रातिरुडत्र इत्येक वा नाम । नैर्घ्यात् पाल पालक रक्षक हन्तीति पालत्र । ‘हन

हिंसागत्यो' । छत्रानामानि । 'उत्राकारमैनतृणमुपेल्नु' ॥ मालारूपाणि तृणान्यस्येति मालातृणकम् । भूरित्यन्ययम् । तस्या तृण भूस्तृणम् । मालातृणकनामनी । 'चिप्पकसवुपेल्नु' ॥ शस्यते पशुभिर्भक्षणेनेति शष्पम् । 'शसु हिंसायाम्' । 'शसु स्तुतौ' वा धातु । बाल च तत् तृण च बालतृणम् । शष्पनामनी । 'वैतकसवुपेल्नु' ॥ घस्यते पशुभिरिति घास । 'घस्ल अदने' । यूयते^१ मिश्रीक्रियते लावकैर्नन्धनकाल इति यवसम् । 'यु मिश्रणे' । घासनामनी । 'वैतपूरि' ॥ तृण्यते पशुभिरिति तृणम् । 'तृणु अदने' । पशुप्रासार्थमर्जतेऽर्जनम्^२ । 'अर्ज^३ अर्जने' । अर्जुनमिति वा पाठ । तृणनामनी । 'सामान्यमुगा कसवुपेल्नु' ॥ १६७ ॥

^१ पल मास हन्ति तैक्ष्ण्यादिति पलम् । पलम् एव पालम् Pt₂ ^२ मालारूपतृणत्वात्
K₅ K₆ ^३ भुव सस्तृणातीति, 'स्तृञ् आच्छादने' Pt₂ ^४ मिश्रीयते K₅, यतीति
F₂, Pt₂ ^५ अर्ज्यते I ^६ 'अर्ज पञ् अर्जने' K₆

(पा.) छत्रा—पालत्रौ । छत्रेति भिन्न पद, स्त्रीलिङ्ग च । अतिच्छत्रपालत्रौ पुल्लिङ्गेऽपि । तथा च रुद्र —

‘आतपत्र मत छत्र छत्रा मधुरिका मता ।

अतिच्छत्रोऽपि छत्र स्याच्छत्रा धान्याकमुच्यते ॥’

इति । छत्रातिच्छत्र इत्येकपदमिति केचित् । छत्रा द्रोणिका अतिच्छत्रपालत्रौ देवद्रोणिकेति केचित् । 'ऋपणी द्रोणिका छत्रा चक्षुष्या द्रोणपुष्पिका' इति वैजयन्ती (पृ ५५, श्लो १२४) । देवद्रोणीति गोपाल । छत्राकारस्य तृणविशेषस्य नामानि । 'गुड्डिकामचि' । मालातृणकभूस्तृणे । सकाररहित भूस्तृणमिति केचित् । यस्य प्रन्थिस्थानेषु परिमण्डलावयवा भवन्ति स भूस्तृणाख्य शाकविशेष । 'तथा च भूस्तृणशिमुसर्पप—' इत्यादि शाकप्रकरणे विष्णुत्रयन (विष्णुस्मृति ७९ १७) स्मृतिचन्द्रिकाकार पपाठ । भूस्तृणनामनी । 'तुन्मिकूर' । देवके तु—(ध नि ८ ४२)

‘भूस्तृण रोहिण^१ भूतिभूम्युतिश्च^१ कुटुम्बक ।

मालातृण च^१ पालत्र उत्त्रातिच्छत्रस्तथा ॥’

इति छत्रादिभूस्तृणान्ताना पर्यायत्वमाह । 'चिप्पकसवु' । शष्प बालतृणम् । अमरमालाया पुष्यप्युक्तम् । नवतृणनामनी । 'यतकसवु' । नीलदूर्वानामापि । 'नीलदूर्वा भवच्छष्प शाद्वल इरिता तथा' इति माधव । घासो—अर्जुनम् । तृणसामान्यनामानि । 'कसवु' । घासादिद्वयं पशुभक्ष्ये, तृणादिद्वयं तृणसामान्य इति वदन्ति । अन्ये शष्पादिचतुष्टय बालतृणे, तृणादिद्वयं तृणमात्र इति वदन्ति ॥ १६७ ॥

^१ भूस्तृण, रोहिण, भूतिकोऽय, घुमालीति मुद्रितनिघण्टी (पृ ३१०)

तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः ।

तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥

(वि.) तृणानामिति—तृणाना समूहः तृण्या । ‘गड्डिकुप’ ॥ ‘नडतृणानां समूहो नड्या । ‘क्रिक्सवुकसवुकुप’ ॥ ‘तृणानां राजा मुख्यः तृणराजः । तृणराजः इत्याह्वयो यस्येति तृणराजाह्वयः । तलति प्रतिष्ठते दृढमूलत्वात् तालः । ‘तल प्रतिष्ठायाम्’ । तालनामनी । ‘ताडिचेट्टुपेल्लु’ ॥ नाल्या कमुदकमीरयतीति नालिकेर’ । ‘ईर क्षेपे’ । नालीकानि नालयुक्तानि फलादीनीरयति वर्धयतीति वा । लाङ्गलवत् कुञ्चिताप्रावयवत्वात् ‘लाङ्गली । नालिकेरनामनी । ‘नारिकेलवृक्षमु (टेंकायचेट्टु)’ ॥ १६८ ॥

१ ‘वामि’ K₆ २ नडसमूहो K₅, ‘नड अनेडि कसवुकुप’ K₆ ३ तृणमध्ये मुख्यत्वात् D₂, K₅ ४ लाङ्गलकारपत्रत्वात् F₂, Pt₂. ५ ‘नालिकेर’ J₂.

(पा.) तृणानां—तृण्या । तृणसमूहनाम । ‘गड्डिमोपु । अदे कुपैतेनुघरड्डमु’ । ‘वरण्डस्तृणसञ्चय.’ इति वैजयन्ती (पृ. १२८, श्लो. ६९) । ‘पूलमु’ । ‘पूलेऽस्त्री तृणपञ्चिना’ इति वैजयन्ती (पृ. १२८, श्लो. ६४) ॥ नड्या—नडसंहति । नडसमूहनाम । ‘क्रिक्सवामि’ । क्षेपे—‘पुञ्जिल्लतु तृणस्तम्बे’ । तृणगुल्मनाम । ‘गड्डिदुवु’ । ‘इपोकात्र सकण्टके’ । कण्टकसहिततृणस्तम्बनाम । ‘मुड्डुवु’ । ‘मुञ्जस्तु यक्षियो मेध्यो मृदुत्वग्रहमेरुलः’ । मुञ्जदर्भनामानि । ‘उल्लुनस्तूलपो दर्भ ऊर्ध्वमूलः सरच्छद.’ । उलपदर्भनामानि ॥ तृणराजाह्वयस्तालः । क्षेपे—

‘दीर्घस्क्रन्धो द्रुमेश्वर ।

फलेरुहो महापत्रस्तलो भूमिपिशाचक ॥

काले दीर्घतरलेंध्यपत्रकश्च दुरारह ।

ध्वजद्रुमो द्रुमश्रेष्ठ ॥’

तालनामानि । ‘ताडि’ । नारिकेलः—लाङ्गली । क्षेपे—

‘नारिकेलो रसफलः सुतुङ्गः कूर्चकेसर’ ।

लालावृक्षो दृढफलो दाक्षिणात्यः सुपत्रकः ।

तृणराजो महाप्रांशुर्दृढमूलो महाफलः ।

जीवनध्रुवश्चे रोही दीर्घदण्ड मुनीरकः ।

पटोदकः ररुन्धफलो यली चापि मुराफलः ॥’

नारिकेरनामानि । 'नारिकेरसु' ।

^१नारिकेरे तु लाङ्गली ।

दाक्षिणात्यो नीरफलः सुतुङ्गः कूर्चकेसरः ।

सुराफलो नली च^१ ।

इति वैजयन्ती (पृ. ६३, श्लो. १२०-१) । शेषे—'ह्रस्वे त्वखण्डुकः' । 'चेन्नंगि' ।
'रक्तेऽग्निकः स्वर्णः' । 'येरुनिकायलनारिकडमु' । 'अस्य पट्टके परिक्रोणा' । 'नारिकडपु
दोत्ति' । 'फलं त्वस्य चोर्चं च घटसंज्ञकम्' । 'नारिकडपुकाय' ॥ १६८ ॥

^१'नालिकेरः . . . अफलोऽद्यालः सुत(तु)ङ्गः कूर्चकेसरः । मदाफलो वली च' इति
मुद्रितग्रन्थे (पृ. ६३).

घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु ।

फलमुद्वेगमेते च हिन्तालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥

खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ।

इति वनौषधिवर्गः

(वि.) घोण्टेति—घुणन्ति भ्रमन्त्यनया^१जना इति घोण्टा । 'गुण भ्रमणे' ।

^२पुनाति मुखं फलेनेति पूगः । 'पूष् पवने' । ^३क्रामन्त्यास्मिन् फलार्थिन इति क्रमुकः ।
'क्रमु पाद्विक्षेपे' । गुवति मल निःसारयत्यनेनेति गुवाकः । 'गु पुरीपोत्संगं' ।
रानीन्द्रियाणि घृणोतीति खपुरः । 'घृ धीती' । 'पौकचेद्रु' ॥ उद्रतो^४वेगोऽप्येति
उद्वेगम् । उद्विजन्तेऽस्माद् दुर्बला इति वा उद्वेगम् । 'ओविजी भयचलनयोः' ।
'पौकपण्डु' ॥ हिनोति वर्धते तलति प्रतिष्ठत इति हिन्तालः । 'हि गती वृद्धौ च' ।
'हितालमु' ॥ हिन्तालसहिताः प्रागुक्तास्तृणराजा नालिकेरफ्रमुकास्यास्त्रयो वृक्षाः तृणद्रुमा
इत्युच्यन्ते । खर्जति रक्तमिच्छामिति खर्जूरः । 'खर्जं व्यथने' । 'खर्जूरमुपेह' ॥ क्रित्यने
झायते गन्धेनेति केतकी^५ । 'क्रित ज्ञाने' । 'मोगलिचेद्रुपेह' ॥ तलति प्रतिष्ठते ताली ।
'तल प्रतिष्ठायाम्' । 'श्रीतालमुपेह' ॥ खर्जति रोगं खर्जूरी । 'खर्जं व्यथने' ।
'चिर्दुपेह' ॥ ^६गते चत्वारो वृक्षा अपि तृणद्रुमा इत्युच्यन्ते ॥ १६९ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविश्वी वनौषधिवर्गः

- ¹ पुरुषाः K₅, K₆, नराः B₁, J₂. ² पवते, 'पूङ् पवने' D₂, K₅, K₆
³ काम्यन्त्वस्योपरि D₂, K₆. ⁴ 'अब्केरे' J₂. ⁵ K₅, K₆ add प्रवाह.. ⁶ गन्धो
 डनेनेति K₅, Pt₂. ⁷ 'पेद्दीन्दु' K₂, K₆. ⁸ 'सर्जं व्यधने पूजने च' B₁, D₂;
 सर्जंगति K₆, Pt₂. ⁹ सर्जूरश्च केतकी च ताली च सज्जूरी च एते I.

(पा.) घोण्टा—गुवाकः । गुवाक इति वा । 'गुवाकोऽपि च गुवाकः'
 इत्युभयत्र तारपालः । स्युरः । शोपे—आसवः द्रूः कषायस्त्रिवाटी रागवान् वीटिका ।
 क्रमुकनामानि । 'पोकमानु' ॥ अस्य—अस्त्री त्यात् । शोपे—संसिपकेटम् । पूगादिशब्दाः
 नर्पुसकलिङ्गाः सन्तः फलवाचकाः । घोण्टाशब्दः स्त्रीलिङ्गः सन्नेव फलवाचकः ।
 तथा च प्रताप—

'अस्य तु ।

फलं पूगफलसंसि गुडा घोण्टा फलं भवेत् ॥

उद्वेगध्रिक्कणध्रिक्का चिकणं च प्रकीर्तितम् ।

तथा गोपफलं चेति ॥'

क्रमुकफलनामानि । 'पोकलु' । अत्र तु—'पके वोढम्' । 'पंडुपोक' । 'सरं शुष्के' ।
 'यंडुपोक' । 'मसृणे चिकचिकणे' । 'चिकिनीचक' । 'दीर्घवृन्ते रामपूगः' । 'तोडि-
 मेनिडुयैनपोक' । 'लतापूगे तु योजनः' । 'सूदिगोटि' । 'भूपूगे लघुकः' ।
 'तोटपोक' । 'क्षुद्रफले वोदावकपि च' । 'सन्नपुपोक' । 'गौलेयकः शैलजातपूगः' ।
 'कारुपोक' । 'पूगस्य पटकी स्युरः' । 'पोकजवर' । 'पुष्पपट्टे तु कुहली घटिकेति
 च' । 'पोकयोत्ति' । तालागमाद्या एते च ॥ हिन्तालः—वृणद्रुमाः । एते प्रसृक्ता-
 म्बयस्तालागमाद्यास्तालनारिनेलपूगा हिन्तालसहिताः सर्जूररदयश्चत्वारः शब्दास्तृणद्रुमा
 इत्युच्यन्ते । 'वेनिमिदिन्नि वृणद्रुममुलु' । शोपे—'हिन्तालस्तृणराजश्च लताङ्कुरक
 इत्यपि' । हिन्तालनामानि । 'गिरुक्रुताडि' । 'महारतो मधुशीरः परुषः पाण्डुरेव
 च । सर्जूरः' । सर्जूरनामानि 'सज्जूरमु' । 'पेरीदुवृ' ।

'पथलायां तु फलपाकान्तिकेत्यपि ।

ताली दृढफला नाली धीवाला च वराङ्गना ॥'

श्रीतालीनामानि । 'श्रीताडि' ।

'दृढीमे केतकी न छी दीनो व्यञ्जनजम्बुली' ।

श्रीभूपूगो रज.पुष्पो गुमरागो वलीनरुः ॥'

इति वैजयन्ती (पृ. ६३, श्लो. १२३) । केतकीनामानि । 'मोगलि' । 'सा पीता मदनद्रोणी सुगन्धिः कनकच्छदा' । 'गेदंगि' । 'परूपी चापि खर्जूरी निस्त्वचा दृढकण्टका' । खर्जूरीनामानि । 'चिष्टीन्दु' ॥ १६९ ॥

इति वनौषधिवर्गः

¹ हरिम. B₃.

² जम्बुकौ B₃

³ भूषण B₃

५. सिंहादिवर्गः

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।

(कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः¹ ।

पुण्डरीकः पञ्चनखचित्रकायमृगद्विपः ॥)

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

(वि.) अथ सिंहादिवर्गे आरभ्यते—सिंह इति । हस्यादिकं² हिनस्तीति सिंहः । 'हिसि हिंसायाम्' । मृगाणामिन्द्रः श्रेष्ठः मृगेन्द्रः³ । पञ्चत⁴ इति पञ्चम् । 'पचि विस्तारे' । पञ्चं विसृतमाल्यमस्येति⁵ पञ्चास्यः । हरिणी कपिलवर्णंक्षिणी अस्येति हर्यक्षः⁶ । के शिरसि सरन्तीति केसराः सटाः, तेऽस्य सन्तीति केसरी । हरति गजादिकं हरिः । 'हव् हरणे' । सिंहनामानि । 'सिंहमुपेल्लु' ॥ शृणाति श्लीवर्षादिकमिति शार्दूलः । 'श हिंसायाम्' । द्वीपमाश्रयो यस्य स द्वीपी । व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः⁷ । 'घ्रा गन्धोपादाने' । व्याघ्रनामानि । 'पेदुपुलिपेल्लु' ॥ तर्गं प्लवमत्यर्थं क्षिणोतीति तरक्षुः । 'क्षिणु हिंसायाम्' । मृगानत्तीति मृगादनः । 'अद भक्षणे' । तरक्षुनामनौ । 'सियमिपेल्लु' ॥ १ ॥

¹ विद्ददृष्टिः Pt₂

² हन्तीति, 'हन हिंसागन्धोः' J₂.

³ मृगेषु बलवान् D₂,

K₃, K₄.

⁴ पञ्च्यते W₂.

⁵ D₂, K₄ add मुरं

⁶ कपिलाश्रयात् D₂,

K₄, W₂.

⁷ K₄, Pt₂ add कण्ठे (खो यस्य कण्ठीरवः । मृगाणां रिपुः । नित्रे इष्टी यस्य । मृगाणामधिपः मृगाधिपः .

⁸ F₁, Pt₂ add निवासत्वेन

⁹ K₄, Pt₂ add पद्या

विश्रुता नरजा नररा यस्य पञ्चनखः, चित्रः कायो यस्य चित्रकायः, पुण्डं मांशं रीरति हरतीति

पुण्डरीकः, मृगाणां द्विद् मृगद्विद्.

(पा.) सिंहो—हरिः । ‘हलीक्षणस्तृणसिंहः स्यात् कुट्टरुर्मृगसिंहकः’ इति वैजयन्ती (पृ. ६५, श्लो. २) । अभेदादत्रोक्तम् । शेषे—

‘कण्ठीरवो मृगरिपुः पारीन्द्रः श्वेतपिङ्गलः ।
महानादश्च शार्दूलो हरितोऽतुल्यविक्रमः ।
सुगन्धि. सिन्धुरद्वेपी व्यादीर्णवदनो हरित् ॥’

यादवप्रकाशेऽपि—

‘कण्ठीरवो मृगरिपुः सुगन्धिर्हरितो हरित् ।
व्यादीर्णास्यो महानादः शार्दूलोऽतुल्यविक्रमः ।
हरिर्मृगेन्द्रो हर्यक्षः पारीन्द्रः श्वेतपिङ्गलः ॥’

सिंहनामानि । ‘सिंहमु’ । हलीव हलप्रानिव कुटिलनरप्रतया ईक्ष्यत इति हलीक्षणः ।
तृणमपि हिनस्तीति तृणसिंहः । मृगान् हिनस्ति मृगसिंहकः । शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे ।
शेषे—

‘तत्र व्यालो गुहाशयः ।
पुण्डरीकरतीक्ष्णदंष्ट्रस्तरस्वी घोरदर्शनः ।
मृगात्पञ्चनखो हुण्डो हिंसारुश्चण्डकश्च सः ॥’

व्याघ्रनामानि । ‘पुलि’ । शेषे—

‘सर्वेऽस्मिन् मेहनो मेही भेलश्चुलुकचित्रकौ ।
द्वीपी पित्तश्चित्रकाय ॥’

यादवप्रकाशेऽपि—

‘स्रत्पकत्त्वयम् ।
भेलो मेही च चुलुको द्वीपी पित्तश्च चित्रकः ।
चित्रनायश्च ॥’

इति । ‘चिरुतपुलि’ । तरक्षु.—मृगादनः । शेषे—

‘तरक्षश्च मृगाजीवस्तिलित्सश्च मृगादनः ।
मृगाददेहिभेदे च तिलित्सः स्यात् ॥’

इति गोपाल. । कुट्टरप्रायस्यात्यव्याघ्रस्य नामानि । ‘शिप्रनि’ ॥ १ ॥

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः ।

दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥

(वि.) वराह इति—वरं श्रेष्ठं^१सस्यं पोत्रेणाहन्तीति^२ वराहः । ‘हन हिंसागल्योः’ । बहून्यपत्यानि सूते सूकरः । ‘पूञ् प्राणिप्रसवे’ । उन्नतप्रदेशान्^३कूलादीन् घर्षतीति घृष्टि । ‘घृष ४सकर्षणे’ । कोलति सहताङ्गो भवतीति कोल^४ । ‘कुल सस्थाने’ । दीर्घं पोत्रं^५मुखाग्रमस्यास्तीति पोत्री । पोत्रेण क्षितिं किरतीति किरिः । किर इति वा । ‘कृ विक्षेपे’ । केटति^६स्वयमेकाकी गच्छतीति किटिः । ‘किट गतौ’ । दंष्ट्रास्यास्तीति^७दंष्ट्री । स्थूला घोणास्यास्तीति घोणी । स्तब्धानि रोमाण्यस्य सन्तीति स्तब्धरोमा । कुडति^८क्रमेण घनत्व प्राप्नोतीति क्रोड । ‘कुड घनत्वे’ ।^९भुव दारयतीति भूदारः । ‘दृ विदारणे’ ।^{१०}वराहनामानि ॥ ‘अडवि पन्दिपेल्लु^{११}’ ॥ २ ॥

^१ शाल्यादिकं D₂, K₃, K₆ ^२ J₂ adds जादत्ते ^३ कूलानि K₅, K₆
^४ सवर्षे B₁, D₂ ^५ पीनःवात् कोलः K₃, K₆ ^६ मुखेऽस्तीति W₂ ^७ किटिति
 स्वैरं F₂, Pt₂ ^८ सन्तीति Pt₂ ^९ क्रोडति D₂, K₅, Pt₂ ^{१०} J₂, K₅, W₂
 add पोत्रेण ^{११} अरण्यसूकरनामानि W₂ ^{१२} ‘काडहिन्दि’ J₂

(पा.) वराहः—भूदार इत्यपि । किर इत्यकारान्तोऽपि । ‘वराहश्च किरः किरिः’ इति यादवः । शेषे—

‘जलप्रियो वक्रदंष्ट्रः पीनस्कन्धस्तलेक्षणः ।
 कारूपो स्थूलनासः कुमुदश्च बहुप्रजः ॥
 दंष्ट्रायुधश्चाफसिक (?) पङ्ककीडश्च रोमशः ॥’

इति । वराहनामानि । ‘दंष्ट्रायुधः कारूपो कुंदारो मुखलाङ्गलः’ । एतानि च ॥ २ ॥

^१ दंष्ट्रायोध. B₃

कपिल्लवंगप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुके ॥ ३ ॥

रुक्षाच्छभल्लभालुका गण्डके खड्गखड्गिनी ।

लुलायो महिपो बाहद्विपत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

(वि.) कपिरिति—प्रायेण कम्पते चलतीति कपि । ‘कपि चलने’ ।
 प्रवरुहद्वनैर्गच्छतीति प्रवग^१ । प्रवगश्च । ‘गम्ल^२ गतौ’ । शाखासु सचारी मृग
 शाखामृग^३ । अथ चर्म वली, सा मुखेऽस्य वलीमुख^४ । मिथ सङ्घिष्टशाखासकटे
 त्रियत इति मर्कट । ‘मृड् प्राणत्यागे’ । मर्कति गच्छतीति वा । ‘मक ग्रहणे’ । नर
 इव वानर । की इत्यनुकरणशब्द कर्तुमीष्टे कीश । ‘ईश ऐश्वर्य’ । वने^५ ओक स्थानमस्य
 वनौका । सान्त । वानरनामानि । ‘कोन्तिपेल्लु’ ॥ ‘भहते हिनस्ति क्रिमीनिति
 भल्लुक । भल्लुकश्च । ‘भल्ल भल्ल परिभाषणहिसादानेषु’ । ‘ऋण्योति हिनस्ति
 क्रिमीनिति ऋक्ष । ‘ऋक्ष हिसायाम्’ । ऋण्यते गहनमनेनेति वा । ‘ऋपौ गतौ’ ।
 अच्छेनाभिमुख्येन भहते हिनस्तीति अच्छभल्ल । भलत इति भालुक । ‘भल
 परिभाषणहिसादानेषु’ । भल्लुकनामानि । ‘एलुगुपेल्लु’ ॥ प्रशस्तो गण्डोऽस्यास्तीति
 गण्डक^६ । गण्डति वर्धयत्यास्यमिति वा । ‘गडि वदनैकदेशे’ । रडयति जिघासन्त
 भिनत्तीति^७ खड्ग । ‘खडि भेदने’ । रडगो हिस्त्र ऋद्धमस्यास्तीति रड्गी ।
 खड्गमृगनामानि । ‘^८गण्डमृगमुपेल्लु’ ॥ पङ्के लुलति लोडतीति^९ लुलाय । ‘लुड
 विलोडने’ । डलयोरभेदत्वात् । ‘लुल सश्रेपणे’ इति वा धातु । सत्त्ववत्त्वात् मह्यत
 इति महिष । ‘मह पूजयाम्’ । मह्या शेत इति वा । ‘शीड स्वप्रे’ । वाहानामश्वाना
 समूहो वाह, तद् द्वेष्टीति वाहद्विपत्^{१०} । ‘द्विष अप्रीतौ’ । महाकायत्वात् ताडयमानोऽपि
 वा ईपत् सरतीति कासर । ‘सृ गतौ’ । सीरा एषा सन्तीति सीरिण वलीवर्दा । सीरिभि
 सह भातीति सैरिभ^{११} । ‘भा दीप्तौ’ । महिषनामानि ॥ ‘^{१२}कारेणुपोपेल्लु’ ॥३-४॥

^१ प्रवो लङ्घन तेन गच्छतीति F₂ Pt₂ K₅ K₆ add ष्टुर् गतौ २ गम्ल
 सुड्ल गतौ I J₂ W₂ ३ शाखाचारी (सचारी I J₂) मृग F₂ Pt₂ ४ वलयो
 मुखेऽस्य सन्तीति D K₅ K₆ ५ वन F₂ Pt₂ ६ भलति K₅ K₆ ७ ऋक्षति
 K K₆ ८ करडि J₂ ९ गण्डति गण्डस्यलवत् D₂ K₆ १० खण्डयति
 तीक्ष्णत्वात् खड्ग शृङ्ग तद्योगात् F₂, Pt₂ ११ ‘खड्गामृगमु Pt₂ १२ लोडन
 डल्लमयतीति, अय गतौ’ F₂ Pt₂ १३ वाहस्य इयस्य द्विपत् शत्रु F₂, Pt₂
^{१४} सीरिभिर्द्वैल्युच्चै पशुभि भा तीति सीरिभा कर्षका तेषामय F₂ Pt₂ १५ काडकोण J₂

(पा.) कपि — वनौका । श्रेपे—

‘च प्रवङ्गम ।

महावेगो दधिमुख कुरङ्गो भल्लुक प्रथु ।

सालामृको हरिश्चापि ॥’

‘भल्लुकौ कपिभल्लुकौ’ इति चिन्तामणि । ‘महावेगो दधिमुख कुरङ्गो भल्लुक
 प्रथु’ इति वैजयन्ती (प्र ६८, श्लो ४०) । कपिनामानि ॥ अथ गोलाद्गूलोऽसितानन ।

नीलशीर्षोऽपि । नीलशीर्षीति नकारान्तोऽपि । स्त्रिया नीलशीर्षीत्यपि । 'कोण्डमुच्चु'
 शेपे—अथ क्षिप्रङ्को रक्तास्य । स्त्रियाम्—क्षिप्रङ्का । तथा च पुरुषमृग इत्यनुवाके । क्षुरे ।
 'सा ज्ञेया वानरी क्षिप्रङ्का यस्या रक्तमुत्प भवेत्' इति । 'चिकलिक' । शेपे—नीलज
 कपि नीलक । नीलन वर्णेन नीलात्पर्वताद्वा जातो नीलज । स नीलक इत्युच्यते ।
 'कोडिङ्ग' । शेपे—कर्म भावश्च कापेयम् । कर्मभावयो कापेयशब्द स्यात् ।
 अथ भल्लुकै—भल्लुका । वालुक इत्यपि कचित् । शेपे—'भल्लाटो मृगधूर्तक' ।
 'भल्लाच्छौ दीर्घरोमाक्षे' । 'भल्लौ भल्लुकवाणौ स्त' इति धारणि । 'अच्छौ निर्मल-
 भल्लुकौ' इत्यजय । ऋक्षशब्द ऋकारादि । 'भल्लुको दीर्घरोमक्षौ भल्लाटो वृकधूर्तक'
 इति वैजयन्ती (प्र ६५, श्लो ७) । केपाचिद् रिशब्दादिरपि । 'रिक्षहर्यक्षकक्षरी'
 (द्विस. १८ ५८) इति राघवपाण्डवीयम् । अच्छभल्ल इत्येक नाम । 'विकरालो
 ऽच्छभल्लश्च' इति वैजयन्ती (प्र ६५, श्लो. ७) । केपाचिन्नामद्वयम्, 'अच्छ स्फटिक
 भल्लुकनिर्मलेष्वच्छमन्वयम्' (प्र ३१, श्लो. १) । 'भल्लो भल्लौ च वाणे स्याद् भल्लो
 भल्लुक' इष्यते' (प्र १५१, श्लो ३०) इत्युभयत्र विश्वप्रकाशिका । भल्लुकनामानि ॥
 गण्डके खडगखडगिनौ । शेपे—'वार्धोणसो वनोत्साहस्तत्र वार्धोणसोऽपि च' ।
 खड्गमृगनामानि ॥ लुलायो—सैरिभा । शेपे—

'लोहिताक्ष कृष्णशृङ्गो घोरस्कन्धो रजस्वल ।
 जरन्त. कल्पुष पोत्री जलात्मा गद्गदस्वर ।
 स्कन्धशृङ्गो यमरथ कटादो दशलालिकौ'^१ ।
 'हसकालीसुत शृङ्गी हेरम्ब कृष्ण इत्यपि ॥'

महिषनामानि । शेपे—'सृजयो गवल कृष्ण' । कृष्णमहिषनामानि । 'स परस्वान-
 रण्यज' । स महिषोऽरण्यजश्चेत् परस्वानित्युच्यते । 'कामाय परस्वान्' (तै स ५ ५
 ११. १) इत्यत्र परस्वानरण्यमहिष इति क्षुरे । पर शब्दोऽसुन्नन्तो मासपर्याय अरण्य-
 महिषनाम ॥ ३-४ ॥

^१ करी B_३ ^२ मृग° B_३ ^३ 'रिक्षकर्यर्थकक्षरि' इति मुद्रितग्रन्थे ^४ भल्लुक
 इति मुद्रितग्रन्थे ^५ कटादो दशलालिक' इति वैजयन्त्याम् (प्र ६५, श्लो १०) ^६ हास B_३

स्त्रियां शिवा भूरिमायुगोमायुमृगधूर्तकाः ।

सृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदशक आखुसुक ।

(चि.) स्त्रियामिति—शकुनेन मोदहेतुत्वात् शिवा । भूरयो माया चस्य भूरिमायु । भूरिमाय इति वा पाठ । गा मिनोति क्षिपतीति गोमायु । ‘डुमिब् प्रक्षेपणे’ । मृगेषु धूर्तो मृगधूर्तक । वने तत्र तत्र सरति, सृजति मायामिति वा सृगाल । ‘सृ गतौ’ ‘सृज विसर्ग’ । असृगालातीति वा । ‘ल आदाने’ । ‘वञ्चयतीति वञ्चक । ‘वञ्चु ३प्रलम्भने’ । क्रोशतीति ‘क्रोष्ट, क्रोष्टा वा । ‘ह्रश आह्वाने रोदने च’ । फे इति^५ रौतीति फेरु । फेरवञ्च^६ । ‘र शब्दे’ । मास जमत्यत्तीति जम्बुक । ‘जमु अदने’ । शृगालनामानि । ‘नक्पेल्लु’ ॥ अवति मूपकवाधाया ओतु । ‘अव रक्षणे’ । विडति मूपिकान् विडाल । ‘विड भेदने’ । विडवद् अस्पृश्य मूल पुच्छमस्येति वा । आखुभक्षणेन^९ ग्रह मार्ष्टि मार्जार । ‘मृजूप शुद्धौ’ । वृपान् मूपकान् दशतीति वृपदशक । ‘दश १०अदने’ । आखु मुङ्क्त आखुमुक् । ‘मुज पालना व्यवहारयो’ । मार्जारनामानि ॥ ‘^{११}पिडिपेल्लु’ ॥ ५ ॥

१ शकुनावेदक(दनहेतु K₃)त्वात् K₅ K₆ अय शब्द स्त्रियाम् K₆ २ D₂ J₂ K₅
add उद्देशा ३ कौटिल्ये F₂ Pt₂ ४ उकारान्त ऋकारा तश्च F₂ Pt₂ ५ B₁ K₆
add अव्यक्त ६ फे इति खो यस्य D₂ K₂ Pt₂ ७ मूपकोपद्रवभ्य K₅ K₆
‘द्रवात् J₂ ८ रक्षणादौ D₂, Pt₂ ९ ग्रहणेन J₂ Pt₂ १० दशने K₆ W₂
११ ‘वेक्कु’ J₂

(पा.) स्त्रिया शिवा—जम्बुका । पुमभिधानोऽपि स्त्रीलिङ्ग एवेति स्त्रिया शिवेति । भूरिमायोऽदन्त^१ इति टीकासर्वस्वकार । शेषे—

‘भरुजश्चापि फेरुण्ड श्वभीरुर्मृगमर्तक ।

शयालु सूचको घोर’ ॥

जम्बुकनामानि । तथा च यादव —(वैजयन्ती पृ ६८, श्लो ३७ ८)

‘सृगालो भरुज क्रोष्टा श्वभीरुर्मृगमर्तक^२ ।

शयालु सूचको घोर फेरुफेरुण्डफेरवा ॥’

इति । स्वल्पे तत्र किरि स्त्रियाम् । पुमभिधानेऽपि स्त्रीलिङ्ग । ‘किलि स्त्री क्रोष्ट भेदेऽल्पे^३’ इति वैजयन्ती (पृ ६८, श्लो ३९) । अल्पजम्बुकनाम ॥ प्रथो ग्रण्डिवलोपाशौ । ‘प्रथो लोपाशग्रण्डिवौ^४’ इति वैजयन्ती (पृ ६८, श्लो ३९) । प्रथुजम्बुकनामनी ॥ ‘नाम्नो नक्रमुखे स्मृत’ । नक्रमुखजम्बुकनाम ॥ ओतु—आखुमुक् । शेषे—‘जहको गात्रसरोचो मण्डली नस्त्रायुध’ । मार्जालनामानि । शेष—‘लोमशोऽन्यो विडाल स्यात् पूतिक शालिजातिक’ । पूतिमार्जारनामानि । कदाशब्दोऽप्यत्र । ‘कशो लोमश’ इति धुरे । ‘मार्जारिका वेधमुत्पा’ । ‘पुनरुपिडि’ । ‘मदना गधोलिका’ ।

‘जवादिपिष्टि’ । शेषे—‘गोधा पञ्चनरसी गोधी निहाका दीर्घपुच्छिका । मुसली’ ॥
 विलगोधा जलगोधा तरुगोधा गृहगोधा शिलगोधेति गोधा बहुविधा । गोधासामान्य-
 नामानि । ‘उडुमु’ । वृक्षजाता^६ सा शयण्डक उदाहृत । तरुगोधानाम ॥ ५ ॥

^१ दान्त B₃, मुद्रितग्रन्थे तु ‘भूरि अनन्ता माया जस्येति भूरिमाय’ इत्येव दृश्यते
 (पृ २१८) ^२ मत्तक [वैज पृ ६८] ^३ अल्प B₃ ^४ गन्धिलौ B₃ ^५ गण्ड^० B₃
^६ ‘वृक्षजा सा शयण्डक’ इति वैजयन्त्याम् (पृ १५०, स्तो २६).

त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गोधिकात्मजे ॥ ६ ॥

श्ववित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् ।

(वि.) त्रय इति—गोधाया अपत्य^१ गौधार, गौधेर, गौधेयश्च । गोधिकात्मज-
 नामानि । ‘उडुमुपिष्टपेल्सु’ ॥ श्वान विध्यतीति श्ववित् । ‘व्यघ ताडने’ । शलतीति
 शल्य^३ । ‘शल चलने’ । ‘एदुपन्दिपेल्सु’ ॥ शलतीति शलली, शलल, शल च । ‘शल
 गतौ’ । ‘एदुपन्दिमुड्लपेल्सु’ ॥ ६ ॥

^१ I adds पुमान् ^२ ‘उडुविनमरि’ J₂ ^३ शलाकाभरोमत्नात् D₂, h₅, h₆
^४ आद्युगमने h₅, h₆ ^५ ‘एदुपन्दिमुल्सु’ D₂

(पा.) त्रयो—गोधिकात्मजे । गोधिकासुतनामानि । ‘उनुमुपिष्ट’ । जात्यन्त-
 रमिति स्वामी^१ ॥ श्ववित्—शल्य । शेषे—‘शलली स्याद्वज्रशलल शल । शल्यरोमा
 च’ । शल्यमृगनामानि । ‘येडुपदि’ । तल्लोम्नि—शलम् । श्ववितो लोमनामानि ।
 ‘तल्लोम्यना शलली^२ शलम्’ इति यादव (वैज पृ ६८, स्तो ३७) । स्त्रीलिङ्गे गौरादि-
 ङीपि शलली ॥ ६ ॥

^१ (पृ. १२५) ^२ शलल B₃ ^३ (४ १ ४१)

वातप्रमीर्वातमृगः कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।

(वि.) वातप्रमीरिति—वात प्रत्यामिमुख्येन प्रमिमीते वातप्रमी । ग्रामणी-
 शब्दन्वीकारान्त पुलिङ्ग । ‘माप् माने शब्दे च’ । वात^२ मृगयते वातमृग । ‘मृग
 अन्वेषणे’ । मृगभेदनामनी । ‘गालि केदुरुगानडचुमृगमुपेल्सु’ ॥ कौतीति कोक ।
 ‘कुञ् शब्दे’ । कौरुते^३ मासादिक वा । ‘कुङ् वादाने’ । मृगानीहृत इति ईहामृग ।

‘ईह चेष्टायाम्’ । ईहा धावनादिचेष्टा मृगयते वा । ‘मृग अन्वेपणे’ । इय भूमि वर्कते प्रचारार्थमिति वृक^३ । ‘वृक आदाने’ । वृकनामानि । ‘तोडेलुपैरुलु’ ॥ मृग्यते^४ व्याधेर्मासार्थमिति मृग । ‘मृग अन्वेपणे’ । कौ^५ रङ्गतीति कुरुङ्ग । ‘रगि नृत्ते’ । ‘रगि गतौ’ इति वा धातु । वात प्रत्ययते यातीति वातायु । ‘अय गतौ’ । वानायुरिति वा पाठे वान शुष्क धृयेतत्ततोऽयते धावतीति वानायु । ‘अय पय गतौ’ ।^{१०} व्याधेनान्यत्र द्वियते हरिण । ‘हृच् हरणे’ । अजिनस्य^{११} योनि कारणमित्यजिनयोनि । हरिणनामानि ॥^{१२} ‘इरिपैरुलु’ ॥ ७ ॥

१ मा (मात् Pt.) माने वर्तने च K₅ २ मृगयति K₅ K₆ Pt₂ ३ K₂, K₅, K₄ add इहा गृह्णातीति वा ४ ‘कुक वृक आदाने’ K₅, K₆ ५ वर्कत मासादिक-मिति Pt₂ ६ आ-छदने K₅ K₆ ७ ‘तोडे’ J₂ आरण्याश्च(प्यश्च)नामानि W₂ ८ लु-वर्कै F₂, Pt₂ ९ K₅, K₆ add भुवि, ‘रगि गतौ’ Pt₂ १० W₂ adds गीतन ११ F₂, Pt₂ add चर्मण १२ ‘यरलेयहेसव’ J₂

(पा.) वातप्रमीर्वातमृग । शेषे—‘नि शृङ्गो हरिणाकृति । शिववातायुज-विन’ । वातमृगनामानि । कोक—वृक । शेषे—‘तस्मिन्निडावृकोऽरण्यशुनकस्तस्करोऽपि च’ । वृकनामानि । ‘तोडेलु’ । मृगे—अजिनयोनय । शेषे—‘भीरुचेता लिगु प्लावी^१वनतो मरुवस्तथा’^२ । कुरुङ्गजातिमात्रनामानि । ‘इरि’ ॥ ७ ॥

१ वलन B₂

२ वैजयन्ती (पृ ६५, श्लो ११)

ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणमुभे त्रिपु ॥ ८ ॥

कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ।

समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

(वि.) ऐणेयमिति—एण्या इदम् ऐणेयम् । एणस्वेद् चर्माद्यम् णेणम् । ‘इरितोलु मासमुदलयनवानिपैरुलु’ ॥ ऐणेयमेण च गुणिलिङ्गे । केन वायुना दल्यते^१ कदली । ‘दल विशरणे’ । ‘बोद्धिचायमेडचारलु गलिगि, वलमु तोलुडु मृगम्’ ॥ कन्दानि कन्दतीति कन्दली । ‘कदि आद्धान रोदने च’ ।^२ तुन्दिलनीलनर्णमृगनाम । चोपते व्याधै सपाशत इति चीन । ‘चिन् चयन’ । श्वेतस्वन्धमृगनाम ॥ चम्यते व्याधेरिति चमूरु । ‘चमु भक्षणे’ । पुन्डहीलनानावर्णमृगनाम ॥ प्रीयते वात प्रति प्रियक^३ । ‘प्रीह् प्रीती’ । ‘प्रीञ् तर्पणे कान्ती च’ । ‘फाले श्वेतरोमाङ्कमृगनाम’ ॥^४ मगतौ ऊरु अस्येति समूरु । महाप्रोवकेसरयुतसितमृगनाम ॥ अमी हरिणा अपि अजिनयोनय चर्मवारणानिलुच्यन्ते ॥ ८-९ ॥

¹ I, K₅, W₂ add अस्या चक्षुषी ² कन्दलीशब्दव्युत्पत्ति कदलीशब्दवत् K₂, W₂ ³ इन्दीवर° W₂ ⁴ अदने W₂, Pt₂ ⁵ प्रियते गच्छति वात प्रति, 'प्रिय गतौ' K₆, Pt₂ ⁶ भाले J₂, W₂ ⁷ D₂, I, K₂, K₆, W₂ add नीलवर्ण°
⁸ सम्प्रगृह्यते तन्तुसतानवत् क्रमेण गच्छतीति, 'वेन् तन्तुसताने' K₅, K₆

(पा.) ऐणेय—पि । एणशब्दो हरिणपर्याय । 'एण कुरङ्गमो रिश्यो
 १ चातायुर्हरिणो मृग' इति त्रिकाण्डशेष (पृ १२, श्लो २६७) । एण्याश्चर्मादिकमैणेयम् ।
 एणस्य तु ऐण स्यात् । द्वे त्रिलिङ्गे । कदली—अजिनयोनय । कदल्यादय पडप्यमी
 हरिणविशेषा । प्रावरणाद्युपयुक्तचर्मकारणानि । कदलीकन्दलीशब्दो स्त्रीलिङ्गौ । अथ
 कदल्या कन्दल्या क्रमतो विदु । कदलीन कन्दलीनमिति । कदली कन्दलीत्येतौ नान्तौ
 पुलिङ्गाविति केचित् । शेषे—

'कदली तु विले शेते मृदुरुक्षैश्च कर्बुरै ।
 नीलाग्रैर्लेभिभिर्युक्ता सा विशत्यङ्गुलायता ॥
 कदली तु श्यामवर्णा हस्तायामा महोदरी ।
 चीनस्तु चीनसी स्त्रीत्वे कपोता प्रिशदङ्गुला ॥
 चनका तु चमूरुर्ना सहोऽपि त्रिविध स्मृत ।
 सित कृष्णश्चित्रोमेत्यस्य पुच्छोऽस्ति वा न वा ॥
 प्रियको रोमभिर्युक्तो मृदुरक्तासितैर्घनै ।
 समूना स्त्री समूरुर्ना महाग्रीवसमूरुर्का ॥
 सितके सरवान् वेगी सिन्धश्च मृदुरोमवान् ।
 गोभूमाभ सिन्धवर्ण इति स द्विविधो मत' ॥ ८-९ ॥

¹ उत्तरार्धं मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते

कृष्णसाररुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिपाः ।

गोकर्णपृषतैण्डर्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

(वि.) कृष्णसार इति—कृष्णेन^१ सार शब्द कृष्णसार । कृष्णशुक्लोमदत्र
 देशयुगयुक्तमृगनाम । 'नल्ल कप्पुन विचित्रमैत यरि' ॥ रौति प्रायेणेति रुह । 'रु
 शब्दे' । 'नल्लचारलदुग्धि' ॥ न्यञ्चत्यधोमुखतया न्यङ्कु । 'अञ्चु गतिपूजनयो' ।
 'जिकपोतु' ॥ रमते सजातीयमृगेपु रङ्कु^२ । 'रमु त्रीडायाम्' । 'अत्यन्तश्वेतमृगनाम ॥
 शयनादिना श मुख वृणोतीति शम्बर । 'वृन् वरणे' । रक्तवर्णहरवन्त्यङ्कुनाम ॥
 रौहिपाख्यवृणे भव रौहिप^३ । 'कोण्डगोरै' ॥ गोकर्णसदृशकर्णत्वाद्^४ गोकर्ण । 'कणिति

युनुमृगमु' ॥ 'पृपता विन्दवोऽस्य सन्तीति पृपत । 'दुष्पि' ॥ सरलमतित्वाद्
व्याधमेतीत्येण^४ । 'इण् गतौ' । सर्वतोनीलमृगनाम ॥ इयर्ति^५ 'वनम् ऋश्य ।
'ऋ गतौ' । 'मनु वोटु' ॥ रक्तवर्णत्वेन रोहित^{१०} । 'केसरि^{११}यनु मृगमु' ॥ चमति
तृण चमर । 'चमु^{१२}अदने' । 'चमरीमृगमु' ॥ एतानि प्रत्येक मृगविशेष-
नामानि ॥ १० ॥

^१ F₂, Pt₂ add नीलवर्णे न ^२ D₂ J₂ K₆ add गच्छति ^३ रञ्जयति रङ्ग ,
'रञ्ज रागे' F₂ Pt₂ ^४ आधक^९ J₂ K₅, W₂ ^५ रोहतीति रोहिप तृणविशेष स
मक्षयमस्येति F₂, Pt₂ ^६ गोकर्णशस्तसवर्णत्वात् W₂ ^७ पृपत D₂ K₅, K₆
^८ सरलमतित्वाद् व्याधमेति W₂ ^९ लीन W₂ ^{१०} रोहतीति, 'रह बीजज-मनि
प्रादुभाव च' K₅, K₆ ^{११} केसरयैवमृगनाम' J₂ ^{१२} 'चमु छमु जमु
अदने' K₂ K₆

(पा.) कृष्णसार—मृगा । इह मृगशब्देन इतरे च वनगोचराश्चतुष्पादो
विप्रक्षिता । न तु हरिणजातीया एव । कृष्णसारादयश्चमरान्ता मृगभेदा भवन्ति ।
'रोहिप इति केचित् । शेषे—

'कृष्णसार कृष्णसार कृष्णश्चैव निरञ्जन ।
यज्ञार्हो विन्दुयुक्तस्तु महाकृष्णमृगो रुरु ॥
न्यङ्कुस्तु हरिणाकार त्रिकोणविपुलोन्नत ।
रङ्कु स यद्गोमकृत राङ्गव वस्त्रमुच्यते ॥
शम्बर स्वल्पहरिणो रोहिपो गर्दभाकृति ।
गोकर्ण स भवेद्यस्य गोकर्णप्रतिमे श्रुती ॥
स्थविष्टैर्विन्दुभि शुङ्करोमजैश्चिप्रत शतै ।
हरिण पृपत प्रोक्त एण स्यात् कृष्णवर्णक ॥
ऋश्य स्त्री यस्य रोहिन् स्वादरुपो वर्णतश्च य ।
कृष्णो धवात्री(?) शृङ्गश्च तुरङ्गमसमाकृति ॥
रोहितो रक्तवर्ण स्यात् पृष्टत श्वेतराजिमान् ।
चमरो धवल कृष्णश्चिरो वा महिपाकृति ।
हरिणश्च कुरङ्गश्च राजीवो मृगमातृसा ॥'

हरिणकुरङ्गशब्दौ मृगसामान्यत्वेनोक्तावप्यत्र विशेषवचनत्वेन कथितौ ॥ १० ॥

गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः ।

इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

(वि.) गन्धर्व इति—गन्धयत्यर्दयतीति^१ गन्धर्वः । ‘गन्ध अर्दने’ । तुन्दि-
लमृगनाम ॥ हिंस्रत्वात् शरवद् भातीति शरभः । ‘भा दीप्तौ’ । शृणाति^२ सिंहादिकमिति
वा । ‘श हिंसायाम्’ । अष्टापदमृगनाम ॥ व्याधा असिन् दृष्टे रमन्ते^३ रामः ।
‘रमु क्रीडायाम्’ । ‘पेद्^४ दुष्पि’ ॥ वने सर्वत्र^५ सरतीति सृमरः । ‘सृ गतौ’ । ‘पेद्
सवरवुमृगामु’ ॥ गवते गवयः । ‘गुङ् अव्यक्ते शब्दे’ । गामयते सदृशत्वादिति वा । ‘अय
गतौ’ । ‘गुरुपोतु’ ॥ शशति प्लुतेन^६ गच्छतीति शशः । ‘शश प्लुतगतौ’ । ‘कुं देलु’ ॥
इत्यादयो गन्धर्वादयः । मृगेन्द्राद्याः सिंहादिचमरान्ता गवाद्या वक्ष्यमाणमूपकप्रभृति
गोपर्यन्ताश्चतुष्पदाः सर्वे च पशुजातयः पशुसंज्ञिका भवन्ति । पाश्यन्ते दामभिः^७ पशवः ।
‘पश वन्धने’ ॥ ११ ॥

^१ D₂, K₅ K₆ add नाशयति. ^२ हिंसादिक I, K₂, K₃, W₂. ^३ अष्टपद^०
W₂; अष्टपाद^० J₂, K₅. ^४ K₅, K₆ add मोदन्ते. ^५ ‘रामं दुष्पु’ K₆.
^६ प्रसारयति J₂ ^७ प्लुत्या W₂. ^८ ‘मोलदहेसक’ J₂. ^९ ‘नाडकाडुळ्ळयाल्लुळ्ळ
यहाजीवंगलहेसक’ J₂.

(पा.) गन्धर्वः—शशः । मृगा इत्यनुवर्तते । हरिणादिशशान्ताश्च मृगविशेषा
भवन्ति । ‘गन्धर्वपृषतश्चेति ज्ञेयाः सारङ्गजातयः’ इति भागुरिः । गवयो रामः सृमरो
जाहाकलम्पाकमुकयगन्धर्वा इति मतान्तरबोधनार्थं पृथक्पाठः । शेषे—

‘हरिणस्तान्न उद्दिष्टः कुरङ्गो हरिणो महान् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजभिः परितो वृनः ॥
पृष्ठतश्चन्द्रविम्बाभो हरिणात् किञ्चिदल्पकः ।
स्वल्पावृत्तोदरारक्ता शशाभा मृगमातृका ॥
गन्धर्वः स्याद्गोलपुच्छः शरभस्तूर्ध्वलोचनः ।
गजाविरष्टपादित्वाद्रामस्तु वृकधोरणः ।
सृमरः स्याद्द्वयालमृगः परुर्ना चमरी न पण् ॥’

‘पण्डनामैकदेशः पण् । ‘अरण्याय सृमरः’ (तै. सं. ५. ५. १६. १) इत्यत्र शुदे सृमरश्चमर
इत्युक्त्या महत्तश्चमरस्य नामानि ।

‘गवयः स्याद्वनगवः शशस्तु मृदुरोमवान् ।
शुलिको लम्बकर्णोऽप्रपङ्कवाद्रोमवर्णिकः ॥’

हरिणादीना यथासभवं लक्षणानि नामानि च ॥ इत्यादयो—पशुजातयः । इत्यादयो हरिण-
गन्धर्वादय आस्येनानुक्तकुमारीमूकादयः प्रागुक्तसिंहाद्या वक्ष्यमाणगवाद्याश्च पशुत्व-
व्यञ्जकपुच्छपादचतुष्टयादिमत्त्वेन पशुजातयो भवन्ति । अनुक्तम्—‘नकुल पिङ्गलः’ ।
‘मुनि’ । ‘अथ स्याच्चिन्नोड कालिका स्त्रियाम्’ । ‘उडत’ ॥ ११ ॥

(अधोगन्ता तु खनको वृकः पुन्ध्वज उन्दुरः)

उन्दुरुर्मूपिकोऽप्याखुर्गिरिका बालमूपिका ।

(चुचुन्दरी गन्धमूपी दीर्घदेही तु मूपिका)

सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

लृता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ।

(वि.) उन्दुररिति—उनक्ति मुखस्पृष्ट^१ मुपम्रावेण सेचयतीति^२ उन्दुरु ।

‘उन्दी छेदने’ । अन्नादिक मुष्णातीति मूपिक । ‘मुप स्तेये’ । मूपक इति वा पाठ ।
^३स्वाश्रयमाखनतीति^४ आखु । ‘खनु अवदारणे’ । मूपिकनामानि ॥ ‘^५प्लुक पेल्लु’ ॥
गिरति धान्यादिकमिति गिरिका । गीर्घते मार्जारिणेति वा । ‘गृ निगरणे’ । बाला चासौ
मूपिका च बालमूपिका । ‘^६चिट्टेलुकपेल्लु’ ॥ (छयतीति चुचुन्दरी । ‘छो छेदने’ ।
गन्धवती मूपी गन्धमूपी । ‘चुचु पेल्लु’ ॥ दीर्घो देहोऽस्या इति दीर्घदेही । मुष्णाति
धान्यादिक मूपिका । ‘पन्दिकोक पेल्लु’) सरति प्रायेणेति सरट । ‘सु गतौ’ ।
कृकेन^७ शिरोऽप्रेण^८ लसतीति कृकलास । ‘लस श्लेषणक्रीडनयो’ । ‘^९श्लोण्डपेल्लु’ ॥
^{१०}मुस्यति रण्डयति क्रिमीनिति मुसली । ‘मुस रण्डने’ । गृहे गोधिवेत्र तिष्ठतीति
गृहगोधिका^{११} ॥ ‘^{१२}बल्लिपेल्लु’ ॥ लृयते^{१३} छिद्यतेऽस्यास्तन्तुरिति लृता । ‘लब्
छेदने’ । तन्तुन् ययतीति तन्तुवाय । ‘वेन्न तन्तुसतानि’ । ^{१४}ऊर्णं नाभौ यस्य
ऊर्णनाभ^{१५} । तन्तुमवलम्ब्य^{१६} मर्कटवदारोहणात् मर्कट । ऊर्णनाभनामानि ॥ ^{१७}‘साले-
पुरगु पेल्लु’ ॥ १२ ॥

^१ F₂, Pt₂ add वलु ^२ सिञ्चति J₂, W₂ ^३ स्वाल्प I ^४ आसमन्तात्

J₂, Pt₂ ^५ ‘इलिय हेसर’ J₂ ^६ ‘चिकयिलि’ J₂ ^७ गलेन F₂, Pt₂

^८ विलसति J₂, W₂. ^९ ‘ओती हेसर’ J₂ ^{१०} D₂, K₂, K₄ add मुखेन

^{११} J₂, K₄, W₂ add गृहाभयत्वाच्च ईपद्मोधिकामासादयोपतत्वाच्च ^{१२} ‘दल्लि’ J₂

^{१३} अस्यां W₂ ^{१४} ऊर्णां K₂, K₄. ^{१५} ऊर्णनाभि J₂ ^{१६} K₄, W₂ add

अवरोहणात् ^{१७} ‘जेडनहुट्ट’ J₂

(पा.) उन्दुरु — आखु । उन्दुर इत्यकारान्तश्चास्ति । मूपक इत्यकारमध्यस्व-
साधु । शेपे—‘गताट खानक खन’ । खनकशब्दोऽप्यस्ति । तथा च माधव—
‘उन्दुरुमूपिक काण्ड आखुश्च खनक खन’ इति । मूपिकनामानि । ‘येलुक’ ।
‘पन्दिकोक्कुलु’ ॥ ‘चुचुन्दरी तु गन्धाखु’ । (वैज प्र १५०, श्लो ३२) । ‘चुन्दरी
राजपुरीति’ कोशान्तरम् । ‘चुञ्चु’ । गीरिका बालमूपिका । ‘चिट्टलुक’ ॥
सरट—स्यात् । शेपे—‘शयानश्च शयण्डक । शयश्च जाहको गात्रसकोची प्रतिसूर्यक’ ।
सरटनामानि । ‘कृकलास प्रतिरवि शयान सरट शय’ इति वैजयंती
(प्र १५०, श्लो २८) । ‘तोण्ड’ ॥ ‘कामरूपिणि तत्र स्याच्चित्रविम्बश्च विम्बक’ ।
‘उसरवेडि’ । ‘कृकवाकुर्दुष्प्रभे स्यात्’ । ‘मैलचायतोण्ड’ ॥ मुसली—गोधिका ।
शेपे—‘ज्येष्ठा पत्नी कुड्यमत्स्या वैवज्ञा नदनी तथा । माणिक्या’ । पत्नीनामानि ॥
‘वडि’ ॥ सा तु शुद्धा कुण्डणाची सुराजिका । कुण्डण कुड्यम् । तत्राश्र्वतीति
कुण्डणाची । शुद्धपत्नीनामनी । ‘तेह्वडि’ ॥ हालाहलस्तु सृजया ब्राह्मणी रक्तपुच्छिका ।
वैजयन्त्या च (प्र १५०, श्लो २९) ‘हालाहलस्त्वञ्जानिका ब्रह्मणी रक्तपुच्छिका’ इति ।
हालाहलनामानि । ‘मिड’ ॥ लूता—समा । उर्गनाभिरपि । ‘ततुवायोणनाभोर्णनाभय
शलकोऽपि च’ । इति रभसकोशात् । शेपे—

‘मूपिका^२ लूतिका^३ ततुनाभोर्णावहिजालिका ।
जालकृत्किमिदिवन्धा ॥’

लूतानामानि । ‘सालेपुरुगु’ । ‘लूतापट्टोऽस्य जालकम्’ । आशाबन्धोऽस्येति पाठांतरम् ।
‘सालेपट्ट’ ॥१२ ॥

^१ सराजरा B_१

^२ वूपिका B_३

^३ लूपिका B_३

नीलङ्गुस्तु क्रिमिः कर्णजलौका शतपट्टभे ॥ १३ ॥

वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रोणौ तु वृश्चिके ।

(वि.) नीलङ्गुरिति—नीलति ^१मद नीलङ्गु । ‘नील ^२वर्णगत्यो’ । अयं
शब्दो देशीय^३ । ^४मद ^५कामतीति क्रिमि । ‘ब्रमु पादविक्षेपे’ । क्रिमिनामनी ।
‘सामान्यमुगा पुरुगु^६ पेल्लु’ ॥ वण ^७जलौका इव वर्णजलौका । शतम्^८ अपरिमितानि
पदानि सन्त्यस्या शतपदी । ‘^९जेरिपेल्लु’ ॥ वृश्चात् ^{१०}शूकाग्नेण वृश्चिक । ‘ओत्रश्चू
छेदने’ । ^{११}शूक्युक्त कीट शूककीट । ‘नह^{१२} तेलु’ ॥ अल्मनर्थोऽस्मादित्यली ।

नकारान्त । अलिरिति वा पाठ । द्रुणति हिनस्तीति द्रोण । 'द्रुण हिसागतिकौटिल्येषु' ।
वृश्चतीति वृश्चिक । '१' 'एरं तेलुपेल्लु' ॥ १३ ॥ कीटकप्रकरण समाप्तम् ॥

- ^१ नीलवर्णमिति K_३, म द गच्छति K_५ ^२ 'नील गती' K_६ ^३ देख्य J_२,
K_५ W_२ ^४ मन्द मन्द K_५, K_६ ^५ आक्रामति W_२ ^६ 'हुलुगलहेसरु' J_२
^७ जद्रुका D_२, K_५, K_६ ^८ शतपरिमितानि W_२ ^९ 'जेरु' J_२ ^{१०} शुकैः J_२
^{११} शुकप्रधान D_२, K_५, K_६ ^{१२} 'यमचेरु' J_२ ^{१३} विषकीटनामानि W_२,
'वैचेरु' J_२

(पा.) नीलद्रुगु — कृमि । शेषे — 'नीले द्रुकीटे पुलकस्तथा' । नीलवर्णे
द्रुकीटे नीलद्रुगु कृमिपुलकशब्दा वर्तन्ते । नीलद्रुगुर्द्रुक्षज कीटो नीलवर्ण इति वेदभाष्ये ।
नीलद्रुगु कृमिशब्दौ कीटमात्रनामनी इति केचित् । 'द्रुमामये भवेत् पुंसि कीटे च
क्रिमिवत्कृमि' इति रभसकोश । 'दुर्दृशो मत्कुणे' । 'नल्लि' । 'काष्ठभवे ज्ञेय क्रिमौ
पुण' । काष्ठभक्षकक्रिमिनाम । 'पिपीलिका द्वयोर्लता' । पिपीलिकनामनी । 'चीम' ॥
'महान् ब्राह्मी स पिङ्गल' । स पिपीलिक महान् पिङ्गलश्च यदि ब्राह्मीत्युच्यते ।
'गोप्ययर्चीम' ॥ 'महान् कृष्ण उलगव' ^१ । महान् कृष्णश्च स यदि उलगव इत्युच्यते ।
'कण्डूचिम' ॥ 'या तु स्वल्पा कृष्णवर्णा सा भर्कटपिपीलिका' । 'चिन्ननल्लचीम' ॥
'कृष्णा सूस्मा च चेत् सान्या जाति कन्यापिपीलिका' । 'मिचसन्नपुनल्लचीम' ॥
'वम्रो वम्बुपदीकोपजिह्विकास्थुपदेहिका' । रूपभेदेन वम्र पुलङ्ग । वम्रयादय
पञ्च स्त्रीलिङ्गा । स्त्यायति सघातयति मृद स्त्री । वम्रिकनामानि । 'चदलुपुरुगु' ।

'अनेकमुपिरोपेत कान्त स्त्रीमुखपङ्कजम् ।

मुसिद्ध त्र्यक्षरोपेत चक्षु श्रोत्रमनोहरम्' ॥

इनि प्रयोग । '३' तत्राया शिथिली 'पिङ्गवर्णा' । उपदेहिकासदृशी पिङ्गवर्णा शिथि-
लीत्युच्यते । 'चेकोणुजु' । 'अथ क्रिमयोऽणय । भवेयु कीकसा' । पुलका इति केचित् ।
'अतिसूक्ष्ममुलैः पुरुगुलु' ॥ कर्णजलका — उभे । जलका इति सान्त इति केचित् ।
'आढा शतपदी कर्णजलका ढारिकापि च' इति वैजयन्ती (पृ १५०, श्लो ३३) ।
शतपदीनामानि । 'जेरिन्निचेविचोरुपामुनु' ॥ वृश्चिक — कीट स्यात् । वम्बुलकीट
नामनी । 'गोगलपुरुगु' । भ्रमरभेद इति केचित् । अलिद्रुणौ — वृश्चिके । 'भृङ्गवृश्चि-
कयोरलि' इति रभसकोशादलिरिकारान्त । अलमस्यास्तीति अली । 'अल वृश्चि-
कटाद्गुल्म' इति हलायुध (अ मा ३ २३) । अलममाल, तद्धानालीति केचित् ।
'वृश्चिके त्वास्वलिद्रुणा' मल तत्पुच्छकण्टक' इति वैजयन्ती (पृ १५०, श्लो. ३२) ।

‘द्रुणो वृश्चिकभृद्भयो’ इति विश्वप्रकाशिकापाठात् (प्र. ४७, श्लो ६) ह्रस्वादिरपि ।
वृश्चिकनामानि । ‘तेलु’ ॥ १३ ॥

¹ उलकल (वैज पृ १५१, श्लो ३७)

² मर्काट° (वैज पृ १५१, श्लो ३७)

³ तत्प्राय B₃

⁴ पिङ्गल° B₃

⁵ द्रुणावल B₃

⁶ °कण्टकम् B₃

पारावतः कलरवः कपोतोऽथ शशादनः ॥ १४ ॥

पत्री श्येन उलूके तु वायसारातिपेचकौ ।

(दिवान्धः कौशिको घूको दिवाभीतो निशाटनः)

(वि.) अथ पक्षिप्रकरणमारभ्यते । पारावत इति—पारेण वलेनावतीति पारा-
वत । ‘अथ रक्षणार्थौ’ । परमवतीति पारावत । ‘अथ गतौ’ । शीघ्रगामी रसादि,
तस्यायमिति पारावतो वा । वलो रवोऽस्येति कलरव^२ । शीघ्रगामित्वेन कस्य वायो
पोत इव कपोत । ‘पावुरमुपेल्लु, गुणुपेल्लु’ ॥ शशानतीति शशादन । ‘अद भक्षणे’ ।
प्रशस्त पत्र पक्षोऽस्यास्तीति पत्री । श्यायते आशु गच्छतीति श्येन । ‘श्यैव गतौ’ ।
श्येननामानि । ‘डेगपेल्लु^१’ ॥ उलति नेत्रज्योतिषा दहति फाकानिति उलूक । ‘उल
आवरणे’ । धातूनामनेकार्थत्वाद् अत्र दहनार्थो प्राह्य । वायसानामराति वायसाराति ।
स्वनेत्रज्योतिषा वायसान् पचति हन्तीति पेचक । ‘डुपचप् पाके’ । उलूकनामानि ।
‘गुपेल्लु^३’ ॥ १४ ॥

¹ °गामिक I

² D₂, K₂, K₃ add ‘पावुमु’

³ °पालियाण° J₂, W₂

adds कपोतशब्द पारावतस्य वा नाम

⁴ ‘इदिन हेसक’ J₂

⁵ W₂ omits one

line

⁶ D₂, Pt₂ add दिवा जन्म दिवान्ध । कुशा वृथा, तेषु चरतीति कौशिक ।

घू इति शब्द करोतीति घूक । दिवा भीत दिवाभीत । निशावामटतीति निशाटन । ‘अथ गतौ’

(पा.) पारावत कलरव । शेषे—‘पाटलाद्भिश्च रक्तम् । मद्दोक्तदो
वालरत्स कपोत’ । पारावतादिऋषोत्वान्ता शब्दा पारावते वर्तन्त इति टीकासंस्व-
मारेण व्याख्यातम् (पृ २२८ ५) । तथा च माभव—‘पारावत कलरव कपोता
रक्तलोचन’ इति । कश्चिन्नु पारानतादिपञ्चक पारावते वालरत्सादिद्वय ऋषोत् वर्तत इति
व्याचक्षते । तथा च वेजयन्याम् (पृ २७, श्लो १४) ‘पारावत कलरवो रक्तदृष्टिर्भ-
दोक्त’ इत्युत्त्वान्तर ‘साम्नु द्विक एसात्र’ इत्यादिना वान्नामान्यनुशिष्य,
‘कपोतो वालरत्स’ स्यात्’ (पृ २७) इत्युक्तम् । अत एव—

‘प्रच्छाद्य पुष्पपटमेप महान्तमन्त
रावर्तिभिर्गृहकपोतशिरोवराभै ।’

इति माघकाव्ये (४ ५२) गृहेण कपोतो विशेषित । तस्मात् पारावतादिपञ्चक गृहकपोत
नामानि । ‘पाविरमु’ । पालवत्सादिद्वय वनकपोतनामनी । ‘गुब्ब’ ॥ अथ शशादन —
श्येन । अत्र वर्तुलाक्षशब्दश्च । श्येननामानि । ‘डेग । सानुवमुन्नु’ । उल्लूकास्तु—पेचकौ ।
शेषे—

‘धूरु २कोण्टो दिवाभीत कौशिको हरिलोचन ।
३नक्तचरो वर्धरको निशादर्शी बहुस्वन ।
महापक्षी च ॥’

उल्लूकनामानि । ‘गूव’ । ‘कृष्णोऽसौ नक्तक कृतमालक’ । (वैज प्र २७, श्लो २३) ।
कृष्णोल्लूकनामानि । ‘नह्निगूव’ ॥ १४ ॥

१ बाल्य सक B₃ २ कोट B₃ ३ वैजय-न्याम् (पृ २७, श्लो २२ ३)

व्याघ्राटः स्याद् भरद्वाजः खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥
लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यादथ चापः किकीदिविः ।

(वि.) व्याघ्राट इति—^१व्याजिघ्नत्रटतीति व्याघ्राट । ‘अट’ गतौ^२ । भरद्वाज
मुनिवत्^३ कणवृत्तित्वात् भरद्वाज^४ । व्याघ्राटनामनी । ‘एट्रिन्तपेरु’ ॥ समाकाशम्
अञ्जसा^५ एटतीति खञ्जरीट । ‘इट किट गतौ’ । खञ्जनश्च^६ । खञ्जरीटनामनी ।
‘रुप्पुपुलुगु’ ॥ लोहवर्णं प्रष्टोऽस्य लोहपृष्ठ^७ । कङ्कते गच्छतीतस्तत इति कङ्क ।
‘ककि गतौ’ । कङ्कनामनी । ‘मलेजेगुरु’ ॥ चपत्येकाकी भक्षयतीति चाप ।
‘चप भक्षणे’ । किकीति^८ दीव्यति वाश्यत इति किकीदिवि । ‘दिवु क्रीडादौ’^९ ।
धातूनामनकार्यत्वात् । किकी दिविरिति वा पटच्छेद । तदा किकी^{१०} नान्त । दिविशब्द
कविशब्दवद् इकारान्त । चापनामनी । ‘पालपक्षिपेल्लु’ ॥ १५ ॥

^१ व्याघ्रवत् I, K₃, K₅ Pt₂ ^२ ‘अट एट गतौ’ W₂ ^३ कणानत्तीति K₂

^४ भरद्वाजेन नृप F₂ Pt₂ ^५ जयतीति W₂ ^६ खञ्जतीति खञ्जन । भाद्रपदमासादि-

पदकऽऽदयगतित्वात् । सपि गतिवैकृत्ये^७ Pt₂ ^८ दृढत्वात् लोहमिव पृष्ठोऽस्येति F₂ Pt

^९ B₁, K₅ add अनुस्तरण ^{१०} ‘दिवु शब्द K₂ K₅ ^{११} क्रीति ऋयति Pt₂

(पा.) व्याघ्राट—भरद्वाज । शेषे—‘क्षिप्रश्येन’ सुपर्णक । पेद्गराजश्चाट-
‘केर’ । भरद्वाजपक्षिनामानि । ‘एट्रित’ ॥ खञ्जरीट—खञ्जन । रसरवाकरे—

‘खञ्जरीटं सजीवं तु गृहीत्वा फाल्गुने क्षिपेत् ।
पञ्चरे रक्षयेत्तावद्यावद्भाद्रपदो भवेत् ॥
तदा स पञ्चरोऽदृश्यो जायते नात्र सशयः ।
खञ्जरीटशिखा प्राह्या हस्तस्था दृश्यकारिणी ॥’

इत्यदृश्यकरणप्रकरणे । शोपे—मिथुनी चञ्चलश्च । चटकविशेषस्य नामानि । ‘मन्द-
पिचुक’ । ‘अथ कृष्णोऽस्मिन् कृष्णवक्षसि’ । कृष्णवक्षस्यस्मिन् कृष्णः स्यात् ।
‘नल्लनिपोट्ट मलमन्दपिचुक’ । ‘गोलत्तिका खञ्जरीटी शार्ङ्गकी सा च पिप्पका’ ।
तज्जातिस्त्रीनामानि । ‘अण्डमन्दपिचुक’ । लोकप्रुष्टः—स्यात् । शोपे—‘दीर्घपात् कमल-
च्छदः । पर्कटः कर्कटस्कन्धोऽपि’ । कङ्कनामानि । ‘रांबुल्लुगु’ ॥ अथ चापः किकीदिविः ।
‘चापो राजविहङ्गमः’ इति वैजयन्ती (पृ. २८, श्लो. २९) । ‘इक्षुपक्षिमिदोश्वासः’ ।
इति रभसकोशे दन्त्यान्तेषु पाठाचासोऽपि । किकी नान्तः, दिविरिदन्तः, नामद्वयमिति
केचित् । ‘किकिदीविश्चापः स्यात्’ इति रत्नकोशपाठात् तृतीयवर्णदीर्घोऽपि । शोपे—
‘मणिकण्ठः स्वर्णचूडश्चित्रवालश्च राजविः’^३ । चापनामानि । ‘पालगुम्भ’ ॥ १५ ॥

^१ मुवर्णकः B_१.

^२ मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते.

^३ राजविहङ्गमः इति वैजयन्त्याम्

(पृ. २८, श्लो. २९).

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥
दार्वाघाटोऽथ सारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः ।

(वि.) कलिङ्ग इति—के क्षिरसि लिङ्गं क्षिरारूपमस्वास्तीति कलिङ्गः ।
भृङ्गवर्णसाम्याद् भृङ्गः । ^१धूम्येवाटति ^२लौहित्यमिश्रकापर्ण्ययोगादिति धूम्याटः । ‘अट^३
पट गतौ’ । कलिङ्गपक्षिनामानि । ‘कूङ्कटिमूङ्गयनुपक्षिपेल्लु’ ॥ बहुपक्षत्वान् शत-
पत्रकः^४ । ^५चञ्चुना दारु अहन्तीति दार्वाघाटः । ‘हन् हिंसागत्योः’ । दार्वाघाटनामन्ती ।
‘वेगुरुपुल्लुगु’ ॥ ^६चातकान्तरैः सहारङ्गति^७ संचरत इति सारङ्गः । ‘रणि गतौ’ ।
स्तोकं ^८मन्दं कायतीति स्तोककः । ‘कै शब्दे’ । चतते चलवर्षविन्दून् चातकः^९ ।
‘चते याचने’ । चातकपक्षिनामानि ॥ ^{१०}यानकोयलपेल्लु (चातकगु) ॥ १६ ॥

^१ धूम्यातिष K_१, K_१.

^२ रीहित^० K_१.

^३ ‘अट चलने’ K_१.

^४ शतं

पशाम्पस्य F_१.

^५ चञ्चुया K_१; दारुवचञ्चुना K_१; दारुणा चञ्चुया W_१.

^६ शह्यारं

गच्छतीति Pt_१.

^७ दूरं गच्छति K_१.

^८ अल्प क्षिपेऽस्येति F_१, Pt_१.

^९ वर्षोदकं

चततीति Pt_१.

^{१०} ‘चातकपक्षि’ J_१.

(पा.) कलिङ्ग—धूम्याटाः । शेषे—‘धूम्राटो धूम्र आटकः । मान्धीरो^१ वाग्दश्च^२ स्यात्’ । कलिङ्गनामानि । ‘कूंकटामूग’ । ‘स तु ^३मान्धीलवो महान् । बुद्धिमान् राजभृङ्गश्च’ । ‘पेदकूंकटिमूग’ ॥ अथ स्यात्—दावाघाटः । दुमकुट्टशब्द-
श्चात्र । दावाघाटनामानि । ‘षडंगिपिट्ट’ ॥ अथ सारङ्गः—समाः । शेषे—‘पौरै-
न्द्रश्चाभ्युजोऽनभ्युर्वर्षाम्भःपारणव्रतः’ । चातकनामानि । ‘वानकोकिल’ ॥ १६ ॥

^१ मान्धिरः B₃.^२ वाग्दुदः (वैज. पृ. २८, श्लो. २८).^३ मान्धिलवः B₃.^४ वादीन्द्रः B₃.

कुकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

चटकः कलविङ्कः स्यात् तस्य स्त्री चटका तयोः ।

पुमपत्ये चाटकैरः स्त्र्यपत्ये चटकैश्च हि ॥ १८ ॥

(वि.) कुकवाकुरिति—कृकेण शिरोऽप्रेण ^१वक्ति कुकवाकुः । ‘वच परि-
भाषणे’ । ताम्रवर्णा चूडास्यास्तीति ताम्रचूडः । कुकु इति शब्दमुच्चारयन्^२ कुटलि
वक्रोभवतीति कुक्कुटः । ‘कुट कौटिल्ये’ । चरणमेवायुधं यस्य सः चरणायुधः ।
कुम्कुटनामानि । ‘कोडि^३ पेल्लु’ ॥ चटति तुण्डेन ^४धान्यादिकमिति चटकः ।
‘चट^५ स्फुट भेदने’ । कं शिरः आनस्य^६ तुण्डेन कुक्षि लुनातीति^७ कलविङ्कः^८ ।
‘ल्लू छेदने’ । चटकनामनी । ‘पिच्चुकुपेल्लु’ ॥ चटकशब्दव्युत्पत्तिवत् ^९चटका-
शब्दव्युत्पत्तिः । ‘^{१०}आण्डुपिच्चुकुपेल्लु’ ॥ तयोश्चटकाचटकयोः पुमपत्यं पुरुपापत्यं
चाटकैरः । ‘पिच्चुकुल्लयोकमोगपिहपेरु’ ॥ तयोश्चटकयोः स्त्र्यपत्यं चटका । ‘आण्डु-
पिच्चुकुपिहपेरु^{११}’ ॥ १५—१८ ॥

^१ D₂, K₅, K₆ add वाश्यते.^२ कुर्वन् K₅, K₆.^३ ‘कोडि’ J₂.^४ अङ्गणगतधान्यं B₁, K₅, K₆.^५ K₅ omits स्फुट.^६ आलम्ब्य J₂.^७ विडनाति W₂.^८ कं मुत्तं यथा मरति तथा लपति, ‘लप व्यकथाया वाचि’ Pt₂.^९ चटकस्य स्त्री Pt₂.^{१०} ‘हृणगुन्वि’ J₂.^{११} ‘गुन्विहणमरि’ J₂:

(पा.) कुकवाकुः—चरणायुधः । शेषे—

‘शिरण्डिको विवृत्ताक्षो दीर्घवाग्दक्ष ^१आरणिः ।

शानो कुमारोपवाहः कालशः शिखिचूलिको^२ ॥’

कुक्कुटनामानि । 'मयूरश्चटकः^३ शौण्डः कीरीटी नखरायुधः' । एतानि च । 'कोटि' ॥
चटकः—स्यात् । शोपे—

‘चटाको वर आटकः ।

बलिभुग् लङ्घनगतिः सेव्यस्तिलककण्टकः ॥’

चटकमात्रनामानि ॥ शोपे—कलविङ्कस्त्वसौ पीतो मुण्डः’ । असौ कलविङ्कः पीतश्चेन्मुण्ड
 इत्युच्यते । ‘पञ्चनिपिचुक’ ॥

‘श्यामा तु पोतकी ।

देवी वराही शकुनिः पुनारी चटकोत्तमा ॥

ब्रह्मपुत्री पाण्डविका कृष्णिका सितपक्षिणी ।

धनुर्धरी पान्थमाता ॥’

असौ चटकजातिः श्यामवर्णा चेत पोतक्यादिशब्दैरुच्यते । श्यामशब्दवान्या च ।
 तदुक्तं वसन्तराजीयाख्ये शकुनग्रन्थे—

‘श्यामा^४ वराही शकुनेः कुमारी दुर्गाथ देवी चटका तथोत्तमा ।

त्वं पोतकी पाण्डविका त्वमेव त्वं कृष्णिका त्वं सितपक्षिणी च ।

त्वं ब्रह्मपुत्री शकुनैकदेवी धनुर्धरी पान्थसमूहमाता ॥’

इति । तद्वक्षणं च तत्रैवोक्तम्—

‘ग्राम्येण तुल्यश्चटकेन नीलो योऽसौ पुमान् पाण्डुरधर्मयुग्मः ।

लघ्वी ततो धूमनिभा च नारी तत्पोतकी युग्ममुपाहरन्ती ॥’

इति । एते शब्दाः पुमभिधानेऽपि स्त्रीलिङ्गा एव । ‘नहपिचुक’ ॥ तस्य—चटका ।
 अजादित्वाद्यापि ‘इत्याभावः । ‘अण्डपिचुक’ ॥ तयो.—चाटकैरः । चटकायाश्चटकस्य
 वा पुरूपेऽपत्ये चाटकैरशब्दो वर्तते । ‘मोगपिल्ल’ ॥ इत्यपत्ये—दि । चटकायाश्चटकाय
 वा स्त्रीरूपेऽपत्ये चटकाशब्द एव । ‘अण्डपिल्ल’ ॥ १७—१८ ॥

^१ आरणी (वेज. पृ. २७, श्लो. १३).

^२ शिशिचूलिः; B_३.

^३ मयूरचटरः; B_३.

^४ ‘यात्राप्रवेशादिषु च प्रशस्ता श्यामा यथा दक्षिणयामयेयम् । लघ्वेव नीलश्चटकः प्रदिष्टः शुभाव
 कालश्चटकोऽपि तद्वत्’ इति मुद्रितग्रन्थे (पृ. ६३). ^५ ‘क्षिपरादीनाम्’ (पा. ७. ३. ४५).

कर्करेडुः करेडुः स्यात् कृकणककरो समौ ।

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १० ॥

(प्रि.) कर्करेदुरिति—कर्क इति रेटतीति कर्करेदु । कुत्सित रेटतीति करेदु । 'रेट् परिभाषणे' । कर्क सिताश्व इव रेटतीती वा । 'पेट्कोक्करपेल्लु' ॥ कृक शिरोऽप्र पार्श्वम्ण्डयनाय पुन पुनर्नयतीति कृकण^१ । 'णीञ् प्रापणे' । क्रेति शब्द रोति क्रकर^२ । 'डुकृञ् करणे' । 'कोक्करपेल्लु' ॥ वन प्रियमस्य वनप्रिय । परया^३ जाल्या भृत पोषित परभृत । कोक्ते^४ सुस्त्रेण चित्त गृह्णातीति कोक्किल । 'कुरु वृक आदाने' । अपि कायतीति पिक । कै नै शब्दे' । पिधानशद्वदकारलोप । कोक्किलनामानि ॥ 'कोक्किलपेल्लु' ॥ १९ ॥

^१ 'रेट परिभाषणे' K₃ K₆ F₂, Pt₂ add के वृक्षादीना शिरसि रेटति ^२ कृ इति कणति शब्दायते, 'कण शब्दे' Pt₂ ^३ कृणाति स्वजातीयविद्वद् कृकर, 'कृ हिंसायाम्' B₁, D₂, K₆ ^४ काकजाल्या K₅, परै काकै भृत F₂ Pt₂ I adds 'भृञ् भरणपोषणयो' ^५ श्रोत्रचित्त F₂ Pt₂ ^६ 'कोक्किले' J₂, 'कोक्किल' B₁, K₆

(पा.) कर्करेदु—स्यात् । 'पेट्कोक्कर' । वृक्कण—समौ । 'पिन्नक्कोर' ॥ वनप्रिय—पिक इत्यपि । शेषे 'वलम्पठ काकपुष्ट ताम्राक्षो मधुवागपि' । कोक्किलस्य नामानि । 'कोक्किल' ॥ १९ ॥

काके तु करदारिष्टवलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।

ध्वाङ्क्षात्मघोपपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥

(चिरजीवी चैकदृष्टिर्मौकलिः पिकवर्धनः)

(प्रि.) काक इति—का इति कायति^१ काक । 'कै शब्दे' । ^२क्रेति रेटतीति करेट । 'रेट परिभाषणे' । न रिष्यते^३ रोगैरित्यरिष्ट । 'रिप हिंसायाम्' । चलिना पुष्टो वलिपुष्ट । 'पुप पुष्टौ' । सकृदेव प्रजा सततिरस्येति सकृत्प्रज । ध्वाङ्कृति 'भाममभिमाङ्कतीति ध्वाङ्क । 'ध्वाङ्क्षि काङ्कयाम्' । ^४आत्मानमेव घोपयति काकेति आत्मघोप । 'घुपिर् विशब्दने' । परजाति^५ विभर्ताति परभृत । 'डुभृञ् धारणपोषणयो' । वलि मुक्के वलिभुक् । 'मुञ्ज पालनाभ्यवहारयो' । वय एव वायस । (चिर जीवतीति चिरजीवी । एकैव दृष्टिरस्य एकदृष्टि । मूकलस्य यमस्याय मौकलि । पिक वर्धयति पिकवर्धन ।) काकनामानि । 'काकपेल्लु' ॥ २० ॥

^१ W₂ adds वायत, वायते I, J₂ ^२ क रटति K₃ K₆ ^३ W₂ adds द्रिष्यते ^४ वलि D₂ K₃, K₆ ^५ 'ध्वाङ्क्षि घोरकाशित च' D₂ ^६ आत्मनाम्नो घोषाऽस्य D₂, K₄ K₆ ^७ पर कोक्किल F₂, Pt₂ ^८ 'कामे' J₂

(पा.) काके तु—वायसा अपि । शेये—

‘दिवाटन ¹उल्लकारिर्नाडीजङ्घोऽप्रहृष्टक ।

²धूलीजङ्घोऽन्यवापश्च चिरजीव्यन्यपुद् द्विक ।

मौकलिश्च महानेमिरेकाक्ष कण्टक कुण ॥’

काकनामानि । ‘काकि’ ॥ २० ॥

¹ प्रहृष्टक B₂

² धूलि° B₃

द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूहः कालकण्ठकः ।

आतापिचिल्लौ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ समौ ॥ २१ ॥

क्रुङ् क्रौञ्चोऽथ वकः कहः पुष्कराहस्तु सारसः ।

(वि.) द्रोणकाक इति—द्रुणतीति द्रोण । द्रोणश्चासौ काकश्च द्रोणकाक ।

‘द्रुण हिसागतिकौटिल्येषु’ । काकेषु¹ कोलति स्थूलो भवतीति काकोल । ‘कुल सस्याने’ ।

काकोलनामनी । ‘मालकाकि’ ॥ द्वितीय तृतीय वा रूप वहतीति विल्यवाट् । विल्यवाह

पक्ष्यादेरपत्य दात्यूह । दान्ति प्लवन ऊहत इति वा । ‘ऊह वितर्क’ । कालवर्ण

कण्ठेऽस्येति कालकण्ठक² । दात्यूहनामनी । ‘कूङ्कुरुगुडुगिपिट्टपेल्लु भरतपक्षि’ ॥

आतापयति³ परजातिमिति आतापी । नकारान्त । ‘तप सतापे’ । ‘चिह्नति परजातिमिति

चिह्न । ‘चिह्न’ शैथिल्ये भावकरणे च’ । ‘पिन्न ग्रहपेल्लु जेमुडु काकि’ ॥ दक्षते

‘शीघ्र गच्छतीति दक्षाय्य । तस्यापत्य दाक्षाय्य । ‘दक्ष वृद्धौ शीघ्राथे च’ । गृध्रयति

मास सर्वदा काङ्क्षतीति गृध्र । ‘गृधु अभिकाङ्क्षायाम्’ । गृध्रनामनी । ‘ग्रहपेल्लु’ ॥

कीति शब्द रातीति कीर । ‘रा आदाने’ । शोभते लोहिततुण्डेन हरितवर्णदेहेनेति

च शुक । ‘शुभ⁴ दीप्तौ’ । शुकतीति वा । ‘शुक गतौ’ । शुकनामनी । ‘⁹चिलुकपेल्लु’ ॥

क्रुञ्चति क्रुङ् । ‘क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयो’ । क्रौञ्चश्च । क्रौञ्चनामनी । ‘कोद्वपेल्लु’ ॥

¹⁰वक्तीति वक । ‘वच परिभाषणे’ । वकयोरभेद । वङ्कते कुटिलो भवतीति वा ।

‘वकि कौटिल्ये गतौ च’ । के जले ह्वयति मत्स्यानिति कह । ‘ह्वेव् स्पर्धाया शब्दे

च’ । ‘वक्कुपुल्लुपेल्लु, ¹¹वक्कुमोंग’ ॥ सरसि सर समीपे भव सारस । सारसनाम-

कत्वात् पुष्कराह, पुष्करस्याह्वा अस्येति । सारसनामनी ॥ ‘¹²वेगुरुपेल्लु’ ॥ २१ ॥

¹ काकेषु पीनत्वात् B₁, D₃, H₆

वा । कालवर्णं कण्ठके रोमोद्गमोऽस्येति वा Pt₂

² कल एव कालोऽन्यक्तध्वनि स कण्ठेऽस्येति

³ परजातीय K₆, K₆

⁴ चिह्नयति

K₅ Pt₂ 5 'चिह्न कीटिल्ये' K₅, K₆ Pt₂ 6 आशु K₆ W₂ 7 'मुदिकाग'
 J₂ 8 'गुम शुभम शोभनार्थे' K₅ K₆ 9 'गिण J₂ 10 व वक्ति W₂
 11 'वकपक्ति' J₂ 12 'पेगुल' J₂

(पा.) द्रोणकाक—काकोल । 'कृष्णकारुस्तथासुर । ऐन्द्रिश्च वृद्धकाके' ।
 वृद्धकाकनामानि । 'मालकाकि' । अद्रिभवे वा द्रोणवायस । तथा च ग्रन्थान्तरे—
 'द्रोणकाकस्तु काकालोऽद्रिकाक इति चेष्यते' इति । 'कोण्डकाकि' । 'भूङ्क्षणा तु
 श्वेतकाक स्यात्' । 'तेल्लकाकमु' । 'काक सामुद्रक' पुन । कुपीतक सप्रदिष्ट' ।
 समुद्रभव काक कुपीतक इति सप्रदिष्ट । समुद्रकाकनाम ॥ दात्यूह कालकण्ठक ।
शेषे—'जलरञ्ज¹ कालकण्ठ' । जलचरपक्षिणो नामनी । 'कुरुरगुडेङ्ग' । 'जलरङ्
 कुस्तु वञ्जुल' । जलरञ्जभेद एवायम् । तथा च प्रताप—'दात्यूहस्तु वञ्जुल ।
 जलरङ्कु कालकण्ठ कालकण्ठक इत्यपि' इत्यभेदविवक्षयोक्तवान् । वैजयन्त्या तु
 (प्र २६, श्लो ११) दात्यूहपर्यायानुक्त्वा 'जलरङ्कुस्तु वञ्जुल' इति विशिष्योक्तम् ।
 ततस्तद्भेद एव । 'हससाचि क्षुद्रहस' । क्षुद्रहसनाम । 'चिरिहस' । 'कयिस्तु'²
 कुमलायिक' । इयिहसजातिरिति वेदभाष्ये । हसजातिविशेषनामानि ॥ आतापिचिह्नौ
 आतापी नान्त । सदा सजातीयफलकारिण पक्षिविशेषस्य नामनी । 'पेग्रद चमरुगा
 कियेरुनु' । दाक्षाय्यग्रधौ । शेषे—'तत्र सुदर्शन । दूरदृक् पुरुषव्याघ्र'
 गृध्रनामानि । 'ग्रह' ॥ अथ कीर—समौ । शेषे—'³दण्डरित्रकेतुमंधावी श्रीमान्
 वाग्मी फलाशन । वरण' । कीरनामानि । 'चिलुक' । 'पोपितशुक पान्त्र इत्य-
 भिधीयते' । क्षुरे—पान्त्रो गृहशुक इति । 'पेप्पुडु चिलुक' । कुड् ब्रौञ्च । 'मौञ्चपक्षि' ।
अथ वक वह् । 'कांग' । 'वनोट शुद्धवायस' । वकनामनी ॥ पुष्कराहस्तु सारस ।
शेषे—'गौनर्दी लक्ष्मण कामी दीर्घजह्वश्च मैथुनी' । तदाह प्रताप—

'अथ नीलाङ्ग समौ सारसलक्ष्मणौ ।
 पुष्कराहो दीर्घजहो रक्तनेत्रोऽन्यवह्म ॥
 दीर्घमीधो रक्तगलस्तनतो रक्ततुण्डक ।
 रक्तपाद ॥'

इति । सारसनामानि । 'पेगुर' ॥ २१ ॥

¹ जलरञ्ज B₂ ² धवि B₂, (वैज पृ २६ श्लो ९) ³ दण्डाति वैजयन्त्याम्
 (पृ २८, श्लो २५)

कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

कादम्बः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ समौ ।

(वि.) कोक इति—कवते प्रियाविरहाद्^१ रात्रौ^२ कोक । ‘कुब् शब्दे’ । चरते तर्पयति प्रियामिति चक्र । ‘चक^१ तृती’ । चम्पेण चक्रशब्देनोच्यत इति चक्रवाक । चक्र इति वाफो नाम यस्येति वा । रथाङ्ग चक्रम् । रथाङ्गशब्दोऽस्याह्वय इति रथाङ्गाह्वय । रथाङ्गाह्वयशब्दो नामात्यास्तीति रथाङ्गाह्वयनामक । चक्रवाकनामानि । ‘जक्व पिट्टपेल्लु^६’ ॥ कादम्बस्य ^६सजातीयसमूहस्याय कादम्ब । ^७कलस्वरो हस कलहस । कलहसनामनी । ‘लेस्सस्वरमुगलहसपेरु’ ॥ उच्चैः क्रोशति उत्क्रोश । ‘कुश आह्वाने रोदने च’ । कुरत्युच्चैरिति कुरर । ‘कुर शब्दे’ ॥ कुररनामनी । ‘पेत्रडपुल्लुगुपेल्लु’ ॥ २२ ॥

^१ प्रियावियोगात् F₂ Pt₂ ^२ K₂ adds वाश्यते ^३ प्रियागमनेन चकते
म्रीणातीति D₂, K₂, K₃ ^४ चक तृती प्रतिपाते च B₁, D₂ K₆ ^५ ‘चक्र-
वाकपक्षि’ J₂ ^६ स्वसङ्घस्य सहचारिणात् F₂, Pt₁, Pt₂ ^७ कल स्वन J₂ कले
मधुरास्फुटध्वनि, तद्वान् हस Pt₂ ^८ ‘कुर कुर शब्दे’ D₂ K₂

(पा.) कोक—नामक । रथाङ्ग चक्रम् । तद्वाचिन प्रातिपदिकात् परौ आह्वयनामशब्दौ वाचकत्वेनारयेति रथाङ्गाह्वयनामक । रथाङ्गाह्वयो रथाङ्गनामेति द्वे नामनी इत्यर्थ । आह्वयनामशब्दयोरेव नियमान् रथाङ्गसङ्घिक इत्यादि नास्तीत्यवगम्यत इति कामधेनुकार । अन्ये तु—रथाङ्गस्याह्वयो हूतिस्तत्पर्यायो ^१नामास्येति व्याचक्षते । तथा च माघे (शिगु ९ १५) ‘हरिहेतिहूतिमिथुन पततो’ इति । केचित् रथाङ्ग-शब्दाह्वयशब्दपथाया एते नामान्यस्येति व्याचक्षुः । एतदुक्तं भवति । रथाङ्गाख्य चक्राह्वय रथचरणनामा इत्यादि । अत्र चक्राङ्गचक्रिरथशब्दाश्च । तथा च प्रताप —‘अथ चक्राङ्गो रथाङ्गाह्वयचक्रिणौ’ इति । ‘चक्रवाको रथ ^२कोकश्चक्रश्चक्राङ्गाह्वय’ इति वेजयन्ती (प्र २, श्लो ९) । चक्रवाकनामानि । ‘जक्वपिक्व’ ॥ कादम्ब—स्यात् । ‘कादम्ब कलहसश्च हस आधूसरच्छद’ इति वेजयन्ती (प्र २६, श्लो ८) ।

‘धूम्राभचञ्चुचरण कलहसश्च कधुर ।

कादम्बो जालपाद स्यात्’ ।

इति प्रताप । धूम्रवर्णचञ्चुचरणपक्षस्य हसस्य नामानि ॥ उत्क्रोश—समौ । ‘मत्स्य-नाशन उत्क्रोश’ इति वेजयन्ती (प्र २८, श्लो ३४) । योजन्तरिक्षे चरन् जलान्तर्वर्तिन

मत्स्यादिक निपत्यादत्ते तस्य पक्षिविशेषस्य नामनी । 'लकुमुकि' । शारिकानामनी इति केचित् । 'गोरिक' ॥ २२ ॥

¹ नामानि B₂

² Pada omitted in B₂

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

(वि.) हसा इति—हन्ति मनोहरतया गच्छतीति हस । 'हन हिसागत्यो' । श्वेता गरुत पक्षा अस्येति श्वेतगरुत् । चक्रवत् ¹वृत्तमङ्गमत्येति चक्राङ्गा । ²मानससर ओक् स्थानमस्य मानसौका । हसनामानि । 'सामान्यमुगा हसलपेल्लु' ॥ हसेषु श्रेष्ठत्वाद् राजहस । रक्तचञ्चुपादस्य श्वेतदेहस्य हसस्य नाम । 'हसललो श्रेष्ठमैन्दि' ॥ २३ ॥

¹ वृत्ताङ्गत्वात् D₂, K₂, K₆

² मानससरसि B₁, K₆, W₂

(पा.) हसास्तु—मानसौकस । शेषे—

'मरालश्चक्रपक्षश्च नीलाक्षो जालपादक ।

परिप्राव्याचिशकव शङ्कु सकुश्च ¹धोरण ॥'

अत्र ज्येष्ठप्रस्थितक्षीराशशब्दाश्च । तथा च वैजयन्त्याम्—(पृ २६, श्लो ५ ७) ।

'हसो मरालो नीलाक्षश्चक्रपक्ष सितच्छद ।

मानसौका परिप्रावी चक्राङ्गो जालपादक ॥

आचि शङ्कु शकु सकुर्ज्येष्ठ प्रस्थितधोरणौ' ।

क्षीराशश्चाप्यसौ राजहसो रक्तै पदाननै ॥'

इति । हसनामानि । राजहसा—सिता । रक्तचञ्चुचरणविशिष्टास्तदितराङ्गधवलराजहसा इत्युच्यन्ते ॥ २३ ॥

¹ दोरण B₂

² दोरणी B₂

मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥

शरारिराटिरातिश्च बलाका विसकण्ठिका ।

(वि.) मलिनैरिति—मलिनै. किञ्चिद्धूमैश्चञ्चुचरणै उपलक्षिता सिताश्च शरीरेण हसा मल्लिकाक्षा इत्युच्यन्ते । ¹मल्लिकाकुसुमपाण्डुराङ्गत्वात् मल्लिकाक्षा । ²ईपत्रीलपादस्य श्वेतहसस्य नाम । वृतराष्ट्रदेशे भवा धार्तराष्ट्रा । सितेतरे कृष्णैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिता हसा धार्तराष्ट्रा इत्युच्यन्ते । अतिनीलचञ्चुपादस्य सितहसस्य नाम ॥ ³परजाति शृणातीति शरारि । 'शू हिंसायाम्' । शर नीर हिंसा वा ऋच्छतीति वा । 'क गतौ' । अटतीतस्ततो गच्छतीत्याटि । 'अट पट गतौ' । अतति 'सतत गच्छतीत्याति । 'अत सातत्यगमने' । त्रय ⁵ पुलिङ्गा भवन्ति । शरारिनामानि । 'आडेलनुपक्षिपेस्तु' ॥ बलेन 'मेघपङ्क्तिमकति प्राप्नोतीति बलाका । 'अक अग कुटिलाया गतौ' । शौक्ल्यात् दीर्घाच्च विसवन् कण्ठोऽस्या इति विसकण्ठिका । बलाकानामनी । 'तेल्लकोकरपेस्तु' ॥ २४ ॥

¹ मल्लिकाख्या इति वा पाठ F₂, Pt₂ ² I, K₂, K₃ add चञ्चु ³ परजित J₂
⁴ सत्वरं W₂ ⁵ त्रीणि पुलिङ्गानि भवन्ति I, J₂, K₂, K₃ ⁶ माला F₂ Pt₂

(पा.) मलिनै—ते । मलिनैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिता सिता हसा मल्लिकाक्षा इत्युच्यन्ते । धार्तराष्ट्रा सितेतरे । कृष्णवर्णैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिता सिता हसा धार्तराष्ट्रा इत्युच्यन्ते । शरारि—आतिश्च । त्रयोऽपि शब्दा स्त्रीलिङ्गा । 'आटिस्त्वाति शरारिका' ¹ इति वैजयन्ती (पृ २६, श्लो. ११) । 'आटि शरारिर्वरटा गण्डोरी वानरी कपी । आतिश्च' इति रत्नकोशे स्त्रीकाण्डे पठिता । आदिनामानि । 'आडेलु' ॥ बलाका विसकण्ठिका । विसकाशिवेति केचित् । अत्र ²दर्वातुण्डशब्दश्च । वक्तयैव जातिभेदोऽयम् । 'तेल्लकोकर' ॥ २४ ॥

¹ शरारिक B₂, शराटिका इति मुद्रितग्रन्थे ² दर्वातुण्ड° B₂, 'तुण्ड° वैज (पृ २६, श्लो १०)

हंसस्य गोपिद् वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

जतुकाजिनपत्रा स्यात् परोष्णी तैलपायिका ।

(वि.) हसस्येति—वृणीते हसमिति ¹वरटा । 'वृब् वरणे' । वर श्रेष्ठमटनमस्या इति वा । हसस्त्रीनाम । 'आण्डुहसपेरु' ॥ सारसस्य लक्ष्मणि चिह्नानि सन्त्यस्या इति लक्ष्मणा । लक्ष्मीरस्या अस्तीति वा । सारसस्त्रीनाम । 'आण्डु वेग्गुरु' ॥ 'जतुवन् कृष्णपिङ्गलवान् जतुका । अजिनपत्राणि पक्षा अस्या इति अजिनपत्रा' । जतुका नामनी । 'चीकुरुवायपेस्तु' ॥ शीतासहत्वेन परमुष्णमस्या इति परोष्णी' । 'नित्य

मुखविकासेन तैल पिबतीव तिष्ठतीति तैलपायिका । 'पा पाने' । देवालयस्थजतुका^१-
नामनी । 'गद्विजलायपेल्लु' ॥ केचिदेतानि चत्वारि नामानि जतुकाया^२ एवेति
वदन्ति ॥ २५ ॥

^१ हसेन त्रियत इति B₁, D₂, K₆

^२ 'वृद्ध समत्तौ' K₆

^३ जतुकवत् W₂

^४ पत्रस्थाने (पक्षस्थाने W₂) अजिन चर्मास्या अस्तीति D₂, K₅, K₆

^५ पर वेवलमुष्ण

तेजो यस्या J₂, K₆

^६ सर्वदा विवृतास्यत्वेन Pt₂

^७ 'जतुका' J₂

^८ K₃, K₅,

W₂ add नामानि.

(पा.) हसस्य—वरटा । हसस्त्री वरटेत्युच्यते । 'वरटा हसकान्ता स्याद्वराला
वरलापि च' इति वैजयन्ती (पृ. २६, श्लो. ८) । सारसस्य—लक्ष्मणा । स्त्रीविष-
यत्प्राणवेव । 'आण्डवेगुरु' ॥ शेषे—

'उल्लकचेटी हिक्का स्यात् कनशाक्षी निशाचरी ।

पिङ्गला दैवपिशुनी ॥'

शुभाशुभसूचकस्य रात्रिचारिण पक्षिविशेषस्य नामानि । 'पशिडिकटे' । 'इयेन्या तु
प्राचिका स्मृता' । 'अण्डडेग' ॥ जतुका—स्यात् । 'जतुका चर्मचटक' इति वैजयन्ती ।
निशाचटकनामनी । 'चिकुरुवाय' ।

'निशा निश्यमेऽपि स्थितघनजतुकापदलकं

कदा शून्यागार भवति तव जन्म क्षपयितुम् ।'

इति प्रयोगज्जतुकापि ॥ परोष्णी तैलपायिका । शेषे—'निशाटा मुखविडुडी' ।
वैजयन्त्या तु—^१अथ निशाटनी । तम प्रिया तरोष्णी च मुखविष्टा च वल्लकी' इति ।
'मुखविष्टा वल्लरिका' इति तन्त्रान्तरे । चर्मचटकविशेषनामानि । 'जिबुकपिट्ट ।
गद्वियलमुन्तु' । जतुकादीनि सप्तापि श्जतुकानामान्येवेति वेचित् । 'धवराली तु
मक्षिका' । मक्षिकासामान्यनामानि ॥ 'ईग' ॥ २५ ॥

^१ मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते

^२ जतुका B₁

चर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

पतङ्गिका पुत्तिका स्याद् दंशस्तु वनमक्षिका ।

(वि.) चर्वणेति—पश्चादिक चर्वतीति चर्वणा^१ । 'चर्व अदने' । चर्वणेति
या पाठ । तदा सजातीयै सह पश्चादिक वृणोतीति चर्वणा । 'वृब् वरणे' । श्मक्षयन्ते

पशव आभ्य इति मक्षिका । 'मक्ष रोपे' । मक्षिकानामानि । 'नह्ननयीङ्गपेल्लु' ॥
^३सरन्तीति सरा स्वचिपय प्राप्ता मधुहर्तार, तान् हन्तीति सरघा । 'हन हिंसागत्यो' ।
 मधुनि सक्ता मक्षिका मधुमक्षिका । 'तेनेटीङ्ग' ॥ पततीति पतङ्गिका । 'पल्ल गतौ' ।
 पुन् कुट्टिसत् मधु तनोतीति^४ पुत्तिका । 'तनु विस्तारे' । 'गोष्प तेनेयीङ्ग' ॥ दशतीति
 दश । 'दश दशने' । वने मक्षिका वनमक्षिका । वनमक्षिकानामनी ॥ 'अडवियी
 ङ्गपेल्लु'^५ ॥ २६ ॥

^१ प्राणिना त्वष चवति F₂ Pt₂

^२ मक्षन्ति, 'मक्ष रोपे सघाते च D₂

^३ सरतीति (मधुहर्तार W₂) सरघा K₅ K₆

^४ J₂ adds विस्तारयति तावत् तायु

सतानपालनयो 'Pt₂

^५ काडनोग 'J₂

(पा.) चर्वणा—नीली । नीलवर्णमक्षिका चर्वणा स्यात् । चर्वणत्यन्तस्थादि
 केचिदाहु । 'नह्ननीगे' ॥ सरघा—मक्षिका । 'तेनेटींग' ॥ पतङ्गिका—स्यात् । पुन्
 कुत्सित तनोति पुत्तिका । प्रपोदरादि ।

'माक्षिक तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णं तु पौत्तिकम् ।

भ्रामर तु भवेच्छुक्ल क्षौद्रं तु कपिश भवेत् ॥'

इति चचनात्, मधुमक्षिकाविशेषस्येव नामनी । 'पेरयीग' ॥ दशस्तु वनमक्षिका ।
 'अडवियीङ्ग' ॥ २६ ॥

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद् गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

भृङ्गारी चीरुका चीरी झिह्लिका च समा इमाः ।

(वि.) दशीति—अल्पा^१ दशजाति दशी । 'अडविदोमपेरु' ॥ गन्धयति
 परजातिमर्दयतीति^२ गन्धोली । 'गन्ध अर्दने' । गण्डोलीति पाठ गण्ड कपोलमुल
 त्यावृणोतीति गण्डोली । 'जल सवरणे' । ^३वृणोतीति वरटा । 'वृष् वरणे' ।
 'एरतुम्मेदपेल्लु' । 'आकारेण भृङ्गमियतीति भृङ्गारी । 'न्न गतौ' । ची इति गैतीति
 'चीरुका । 'रु शब्दे' । ची इति शब्देन रिणाति पीडयतीति चीरी । 'री गति
 रेणयो' । झिहाख्यवाद्यवत् कायतीति झिह्लिका । 'कै शब्दे' । झिह्लिकानामानि ।
 'चिमटपेल्लु' ॥ २७ ॥

^१ दशस्यास्पजाति D₂ K₅ K₆

^२ अदति K₅ K₆

^३ K₅ K₆ add

द्विसावत्

^४ आकृत्या F₂ Pt₂

^५ D K₆ add अनुग-उति, अनु-र्योति

J₂ K₅ W₂

^६ चिह्वा K₅, चिरिका K₆

(पा.) दशी—स्यात् । अल्पा दशजातिर्दशीत्युच्यते । ‘अडविदोम’ । शेपे—
‘जलजा तु कपायिका’ । जलजा मक्षिका कपायिकेत्युच्यते । ‘नीरुदोम’ ।
‘कुम्भीरमक्षिका घोणा’ । कुम्भिनोऽपि ईरयति या मक्षिका सा घोणेत्युच्यते ।
‘वेनिक्रदोम’ । ‘मशकस्तु मलिम्लुच । नीलदशस्तीक्ष्णतुण्ड’ । नीलदशनामानि ।
‘नह्दोम’ । गण्डोली—द्वयो । गण्डोलीति कतिचित् । ‘गण्डोलिरपि गण्डोलिर्वरटा
वरटोऽपि च’ इति गोपाल । अत्र—‘गृहिणी गृहकारिका । अन्यदाख्या कोष्टकारी’
इति तन्त्रान्तरे । ‘कण्टका कण्टकानना । ‘गृहिणी’ इति वैजयन्त्या (पृ २९, श्लो ४७)
च नामान्तराणि । पक्षवत कीटविशेषस्य नामानि । ‘येरंतुमिद् । कदिरिगातु’ ।
भृङ्गारी—समा इमा । ‘शिष्टीनामानि । ‘चिविट’ ॥ २७ ॥

१ ‘गृहिणी गृहकारिका’ इति ४६ श्लोके

२ शब्दी B₃

समौ पतङ्गशलभौ खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ।

द्विरेफपुष्पलिङ्भृङ्गपट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

(इन्दिरश्चरश्चरीको रोलम्बो वमभरश्च सः)

(वि.) समाविति—पतङ्गप्रौ पतङ्ग । ‘पल्ल गतौ’ । अग्रौ श शम लभत
इति शलभ । ‘डुलभप्राप्तौ’ । शलत्याद्यु गच्छत्यग्रिमिति वा । ‘शल आशुगमने’ ।
शलभनामनी । ‘^१मिडतपेल्लु’ ॥ स’ द्योतयतीति खद्योत । ‘द्युत दीप्तौ’ ।
खद्योतिषा इङ्गति चलतीति^३ ज्योतिरिङ्गण^४ । ‘^५इमि गतौ’ । खद्योतनामनी ।
‘मिणिङ्गुरु^६ पुरगुपेल्लु’ ॥ मधु पुष्परस त्रयति भुङ्क्ते मधुव्रत । मधु^७ करोतीति
मधुकर । ‘डुकृब् करणे’ । मधु लेढीति मधुलिङ् । ‘लिह आस्वाद्ने’ । मधु पिबतीति
मधुप । ‘पा पाने’ । अलति भूपयति पद्मादिक्मिति^८ अली । ‘अल भूपणादौ’ ।
नकारान्त पुलिङ्ग । अस्य भ्रमर इति नाम्नि द्वौ रेफौ स्त इति द्विरेफ । पुष्प लेढ्या-
स्वादयतीति पुष्पलिङ्^{१०} । ऋण्यं^{११} भरतीति भृङ्ग । ‘भृब् भरणे’ । पद् पदानि
यस्य स पट्पद । भ्रमतीति भ्रमर । ‘भ्रमु अनवस्थाने’ । अलति पुष्पाणि अलि ।
‘अल भूपणादौ’ । (इन्दति इन्दिरया इन्दिरि । ‘इदि परमैश्वर्ये’ । चरतीति
चञ्चरीक । ‘चर गतिभक्षणयो’ । रौतीति रोलम्ब । ‘रु शब्दे’ । वमिति शब्द
विभर्तीति वमभर ।) भ्रमरनामानि ॥ ‘तुम्मेदपेल्लु’ ॥ २८-९ ॥

१ ‘पतङ्गदहुड’ J

२ I, J₂ K₃ W₂ add आकाश खे द्योतत इति F₂, Pt₂

३ ज्वलति W₂

४ ज्योतिषा प्रकारेणोपलक्षित वन् रिङ्गति गच्छतीति F₂ Pt₂

५ रिमि

गती' K_६ Pt_२ ८ 'मिचनहुलु' J_२ ७ उपभुङ्क्ते D_२, K_५, K_६ ८ I, J_२, K_२
 add स्वय ९ स्वस्थान (पुष्पादिक J_२, पद्मादिक D_२, वृक्षादिक K_५) B_१, K_६
 १० I, Pt_२ add 'लिह आस्वादाने' ११ निर्मति, 'दुग्धञ्च भारणपोषणयो' D_२, K_६
 १२ अस्ती इति शब्दवद् अलिशब्दोऽप्युत्पत्ति, इकारान्तोऽयम् D_२, K_५, K_६

(पा.) समौ पतङ्गशलभौ । 'मिडत्' । खद्योतो ज्योतिरिङ्गण । शेषे—'तमो-
 मणि कीटमणिर्व्योतिर्माली निशामणि' । खद्योतनामानि । 'मिणुगुरुपुरुगु' ॥
मधुव्रतो—भ्रमरालय । शेषे—

'इन्दिन्दिरश्चञ्चरीको रोलम्ब शित्युटस्तथा ।

भृङ्गाणो भ्रमणश्चापि भसल पुष्पलोलुप ॥'

इन्दिन्दिरचञ्चरीकोरोलम्बभसलशब्दा देव्या इति स्वामी (पृ १३०) । शिते काष्ण्यस्य
 पुट शित्युट । पृषोदरादि । 'वृहस्पतये' शित्युट पीतभ्रमर' इति वेदभाष्यम् ।
 पुष्पधयवम्भरशब्दावप्यत्र—

'पुष्पधयो वम्भरश्च भसल पुष्पलोलुप ।

भृङ्गभ्रमणरोलम्बभयदभ्रमरालय ॥'

इति यादव । मिलिन्दशब्दोऽपि । 'पुष्पधयो मिलिन्दश्च भसल शित्युटश्च स' इति
 कोशान्तरम् । भृङ्गनामानि । 'तुमिद' ॥ २८-९ ॥

१ तै. सं ५ ५ १७ १

मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गमुक् ।

शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥

केका वाणी मयूरस्य समौ चन्द्रकमेचकौ ।

(वि.) मयूर इति—मीनाति हिनस्ति सर्वानिति मयूर । 'मीव् हिंसायाम्' ।
 वर्हमस्यास्तीति बर्हिण । बर्ही च । नील कण्ठोऽस्येति नीलकण्ठ । भुजङ्गान् भुङ्क्ते
 भुजङ्गमुक् । 'भुजपालनाभ्यवहारयो' । शिखा चूडास्यास्तीति शिखावल । शिखी च ।
 'ककारचोऽस्यास्तीति केकी । मेघनादमनुलसतीति मेघनादानुलासी । लस श्लेषण-
 व्रीडनयो' । मयूरनामानि ॥ नेमिलि पेल्लु' ॥ के मूर्ध्नि 'कायतेऽभिव्याप्य व्यज्यत
 इति केका । 'कै शब्दे' । मयूरवाणीनाम । 'नेमिलिऋन्तपेरु' ॥ 'चन्द्रप्रतिकृतित्वात्
 चन्द्रक । ह्रितमिश्रवर्णत्वात्' मेचक । चन्द्रकनामनी ॥ 'नेमिलिपुरिकम्बुपेल्लु' ॥ ३० ॥

^१ नीलवर्णः (नीलः I, W₂) कण्ठे यस्य B₁, D₂, K₆.

^२ केका K₆, K₆.

^३ अभिव्यस्यते I, J₂, Pt₂.

^४ 'नविल ध्वनि' J₂.

^५ चन्द्र इव Pt₂.

^६ हरितवर्णमिश्रकृष्ण^० D₂, K₂, K₆, W₂.

^७ 'नविल चेंदिके' J₂.

(पा.) मयूरो—मेघनादानुलास्यपि । शेषे—

‘मार्जारकण्ठः केकालिश्रन्द्रकी चित्रपिङ्गलः ।

वर्षामदः शापटीको दार्वण्डश्चित्रपक्षकः ।

शुक्लापाङ्गो मयूकश्च विष्किरो नर्तकप्रियः ॥’

मरूकश्च इति पाठान्तरम् । मयूरनामानि । ‘नेमलि’ ॥ केका—मयूरस्य । मयूरवाणी केका स्यात् । ‘नेमलिपल्लुकु’ ॥ समौ—मेचकौ । वर्हगतलोचननिभप्रदेशनामनौ । ‘नेमलिपुरिमीदिकल्लु’ ॥ ३० ॥

शिखा चूडा शिखण्डश्च पिच्छवर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥

खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ।

नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥

नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

(वि.) शिखेति—शिरसि खेलतीति ^१शिखा । ‘खेल चलने’ । चुचते वायुनेति चूडा^२ । ‘चुद् प्रेरणे’ । शिखाभिरप्रभागैर्ड्यते चलतीति शिखण्ड । ‘डीङ् विहायसा गतौ’ । पिच्छयतीति पिच्छम् । ‘पिच्छ कुट्टने’ । पिच्छमिति पाठे पिच्छयतीति पिच्छम् । ‘पिच्छ दीप्तौ’ । वर्हति नृत्तेन वर्हम् । ‘वृह् वृद्धौ’ । वर्हनामानि । ‘नेमलि-^५पुरिपेल्लु’ ॥ खे^६ आकाशे गच्छतीति खगः । ‘गम्ल् गतौ’ । विहायसा^७ गच्छतीति विहंग । विहगः^८ । विहंगमश्च । विजिहीते विशेषगतिभिरिति विहाया । ‘ओहाक् गतौ’ । आकाशे गन्तुं शक्नोतीति शकुन्ति । शकुनिः । शकुन्तः । शकुनश्च । ‘शक्ल शकौ’ । पक्षौ स्तोऽस्येति पक्षी । अण्डरूपेण पक्षिरूपेण च द्विर्जायत इति द्विजः । ^९पत्रे अस्य स्त इति पतत्री । पत्रे पक्षौ स्तोऽस्येति पत्री । पतन् गच्छतीति पतग । पतंगश्च । पततीति पतन् । ‘पल्ल गतौ’ । पत्रमेव ^{१०}रथो यस्य सः पत्ररथः । अण्डाज्जायते-^{११}ण्डजः । ‘जनो प्रादुर्भावे’ । ^{११}नगे वृक्षे ओकः स्थानमस्य नगौकाः । वाजः पक्षोऽस्यास्तीति

वाजी । विकिरति मास¹² तुण्डेनेति विकिर । विकिरश्च । 'कृ विश्लेषे' । वयति
 वृणादिना नीडमिति वि । 'वेन् तन्तुसताने' । पततीति पतत्रि । ¹³नीडोद् उड्वयतीति
 नीडोद्भव । गरुत पक्षा येषा सन्तीति गरुत्मन्त । पतितुमिच्छन्त पित्सन्त । नभसि
 गच्छन्तीति नभसगमा । पक्षिनामानि । ¹⁴'सामान्यसु गात्रलेप्सु' ॥ ३१-३ ॥

¹ शारते व्याप्नोतीति, 'शारु व्याप्ती' D₂, K₅, K₆ ² जुड्वत, 'जुड स्वरणे
 समुच्च्राये च' K₅ ³ I, K₂, K₃ add 'नेमिलिशिखरे' . ⁴ 'वृह वृहि वृद्धौ' K₆
⁵ 'नविलगरी' J₂ ⁶ खेन आकाशेन J₂, K₁, W₂ ⁷ विहायति B₁, D₂, K₆
⁸ विविध जिहीते गच्छतीति F₂, Pt₂ ⁹ पतत्र पक्ष D₂, K₅, K₆ ¹⁰ F₂, Pt₂
 add गमनसाधन ¹¹ नगो वृद्ध F₂, Pt₂ ¹² भक्ष्य Pt₂ ¹³ नीडे K₅, K₆
¹⁴ 'पक्षिपेल्सु' K₅, K₆, 'पक्षिय हेसु' J₂

(पा.) शिखा चूडा । मयूरस्य चूडा शिखा स्यात् । 'नेमिलिजुटु' ।
 शिखण्डस्तु—नपुंसके । श्लेषे—

'वर्हश्च प्रचलाकश्च कलापश्च समार्थका' ।
 'वर्होऽस्त्री प्रचलाकश्च कलापश्च शिखण्डक' ।

इत्यजयपाल । 'सीताया पुरतश्च हन्त शिखिना वर्हा सगर्हा इव' इति प्रयोगश्च ।
 तस्मात् पुल्ल्लोऽपि वर्हशब्द । प्रचल सन्नकति गच्छतीति प्रचलाक । तद्योगात् प्रचलाकी
 मयूर । तथा च—'एतस्मिन् प्रचलाकिना प्रचलतामुद्वेजिता कूजितैरुद्वेहन्ति ¹पुराण-
 रोहिणतरुहस्तम्भेषु² कुम्भीनसा ।' इत्युत्तररामचरिते (२. २९) भवभूतिप्रयोग ।
 वर्हनामानि । 'नेमिलिपिच्छसु' ॥ खगे—नभसगमा । नीडोद्भवादिषु बहुवचन
 वृत्तानुरोधात् । श्लेषे—

'शाची पिपतिपत्नीडो मल्लक शुक्रतुण्डिनौ ।
 वशाकुर्मदन पीतुर्मशाको³ विप्रयो भसन् ॥'

पक्षिसामान्यनामानि । 'वातगामी' 'शलक उक' इति चैते वेजयन्त्याम् (पृ २६, श्लो
 ३-४) ॥ ३१-३ ॥

¹ रोहण^० A₁ ² रक्तवेषु B₂ ³ मकार B₂ ⁴ वातप्रमी B₂
⁵ शकल B₂

तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३४ ॥

तित्तिरिः कुक्कुभो लाचो जीवजीवश्चकोरकः ।

कोयष्टिकाष्टिभको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥

(वि.) तेषामिति—हरितपर्णत्वाद्^१ हारीत । ‘पञ्चनिपिट्ट’ । मज्जति जले मद्गु । ‘हुमत्तो शुद्धौ’ । ‘नीरुकाकि’ । करण्डे भज^२ कारण्ड । त प्राति गच्छतीति कारण्डव । ‘वा गतिगन्धनयो’ । पृवत इति पृव । ‘प्लुङ् गतौ जलोपरिसर्पणे च’ । ‘नीरुकोडि’ ॥ तित्तीति रौति शब्दायत इति तित्तिरि । ‘रु शब्दे’ । ‘तीतिवु’ ॥ कुगिति^३ कुभति शब्दायत इति कुक्कुभ । कुभि सौत्रो धातु । ‘गम्पपुल्लुगु’ ॥ लाति मासमिति लाच^४ । ‘ल आदाने’ । ल्यते मासमनेनेति वा । ‘लूज् छेदन’ । ‘लावुक’ ॥ जीवेन सहचरेण ऋडन् जीवतीति जीवजीव । ‘जीव प्राणधारणे’ । ‘वन्नेपुल्लुगु’ ॥ चकति नृप्यति ज्योत्सनया^५ चकोर । ‘चक वृत्तौ’ । ‘^{१०}चकोरपक्षि’ ॥ ओकसा^{११} स्थानेन यजते सगच्छते कोयष्टिक । ‘यज दक्षपूजासगतिकरणयजनदानेषु’ । ‘चीकुकोक्केर’ ॥ टिट्ठीति निष्ठुर भापत इति टिट्ठिभक । ‘भाप व्यक्षाया वाचि’ । टिट्ठीति शब्देन भातीति वा । ‘भा दीप्तौ’ । ‘लकुमुकिपेरु’ ॥ वर्तते स्वेच्छया^{१२} वर्तक । ‘वृत्तु वर्तने’ । ‘बलिचेपिट्ट’ ॥ ^{१३}वर्तकशब्दवद् वर्तिकाशब्दव्युत्पत्ति । ‘मूलबहकिपेरु’ ॥ एते पक्षिविशेषा ह्या ॥ ३४-५ ॥

^१ वर्णयोगात् F₂ Pt₂ ^२ हरीतपभि J₂ ^३ नीरुकागे J₂ ^४ रड K₆
^५ भापते K₆ ^६ लावहकि J₂ ^७ जलन K₅ K₆ ^८ जीवजीवमु D₂ K₂
^९ चन्द्रिकया D₂ J₂ K₂ K₅ ^{१०} वन्निलपुल्लुगु I K₅ ^{११} ओक स्थान D₂
K₂ K₆ ^{१२} K₅ K₆ add इतस्तत ^{१३} व्युत्पत्ति पूर्ववत् J₂

(पा.) तेषा विशेषा—वर्तिकादय । तेषा पक्षिणा विशेषा हारीतादय उक्ता । शेषे—‘हारीतो हरितापीते’ । हरिते आपीते हारीत स्यात् । ‘पञ्चनिपिट्ट’ । ‘मद्गुस्तु जलवायस’ । ‘नीरुकाकि’ । ‘कारण्डयो महापक्ष’ । ‘वन्नेलेडि’ । ‘पृव स्याद्वारि कुक्कुट’ । परिपृवश्च^१ शकटविलश्चात्र समाहृत । ‘पृत्र शकटविल’ इति वेदभाष्ये । ‘नीरुकोडि’ ॥ ‘तित्तिरस्तु खरकाणो धरिष्ठ शकरप्रिय’ । ‘रुद्राणा तित्तिरि’ इति श्रुति (तै स ५ ५ १६ १) । ‘तीतिवु’ । ‘भस्मवर्णोऽलजो भास शकुन्त कुक्कुभन्तथा’ । ‘भस्मवर्णस्तु भास स्यात्’ इति क्षुरे । ‘अलज आन्तरिक्ष’ इत्यत्र (वाज स २४ ३४) अलजो भास इति ज्ञानपत्रे व्याख्यातम् । शकुन्तशब्द पक्षिसामान्यवचन, तद्विशेषवचनश्च । कुगिति कौति शब्दायते कुक्कुभ । ^२भक्प्रत्यय । ‘गपपुल्लुगु’ ॥

‘लावकश्चित्रयोधी स्याच्चतुर्धा स प्रकीर्तित ।
गौरिक पासुल पौण्ड्र कर्चुरश्च ॥’

१लावकश्चित्रयोधी । २लावकनामनी । स च गौरिकादिभेदेन चतुर्विध । ‘अथ जीवहृक् । जीवजीवो भवेत्’ । जीवजीवनामनी ॥ रक्तनयनस्तु चकोरक । ‘चलच्चञ्चू-
त्पिवज्ज्योत्स्नाप्रियाश्च विपसूचके’ । विपसूचकपक्षिणो नामानि । जीवजीवशब्दश्चात्र ।
‘जीवजीवश्चकोरे स्याद् द्रुमपक्षिविशेष्यो’ इति विश्व (पृ १६७, श्लो ६२) ।
‘वेत्रेलपुल्लुगु’ ॥ ‘कोयष्टिक शिखरिणि’ । शिखरिनाम्नि पक्षिणि कोयष्टिकशब्द
स्यात् । ‘कोयष्टि शिखरी समौ’ इति यादव (वैज प्र २७, श्लो २०) ।
‘चीकुनोकेर’ । ‘टिट्टिभस्तु कटुकण’ । तस्मिन्नुत्पादशयनोऽण्डुकश्च । टिट्टिभनामानि ।
‘टिट्टिभम्’ ॥ ‘अथ चलनक्रमे वर्तक’ । चलनक्रमे वर्तकशब्द स्यात् । ‘वेलिशगुब्ब’ ।
‘शकुनौ प्राचाम् । वर्तिका मीनवल्लिका’ । प्राचा पक्षिणा मध्ये प्रशस्ते शकुनौ वर्तिका
मीनवल्लिकेति शब्दद्वय वर्तत । ‘मीलप्रह्लिक’ । ‘कपिञ्जलश्चित्रपक्ष’ । ‘कञ्जु’ ।
इत्याद्या पक्षिण परे ग्रन्थगौरवभयान्नोक्त ।

‘हसादयो जलचरा ग्राम्या स्यु कुक्कुटादय ।
वनजा पीतमुण्डाद्या भृङ्गाद्या क्षुद्रपक्षिण ॥ ३४-५ ॥

१ शकटाविल इति वैजयन्त्याम् (पृ २७ श्लो १२)

२ B₂ adds बाहुल्यम्

३ लावुक B₃

गरुत्पक्षच्छ्रुदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ।

स्त्री पक्षतिः पक्षमूल चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥ ३६ ॥

प्रडीनोड्डीनसंडीनान्पेताः स्वगगतिक्रियाः ।

(वि.) गरुदिति—गिरति १गगनमात्राम्यत्यनेनेति गरुत् । ‘गृ निगरणे’ ।
पक्षति परिगृह्णात्याकाशमनेनेति^३ पक्ष । ‘पक्ष परिग्रहे’ । छाद्यतेऽङ्गमनेनेति छद् ।
‘छद् अपवारणे’ । पतत्यनेनेति पत्रम्^४ । ‘पल्ल गतौ’ । पतन्त प्रायत इति पत्रम् ।
‘त्रैह्य रक्षणे’ । तन्वा रोहतीति तनूरुहम् । ‘रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ । पक्ष-
नामानि । ‘रेक्लपेल्लु’ ॥ पक्षस्य मूल पक्षति । पक्षमूल च । ‘रेक्मोदलु’ ॥ चञ्चति^५
चलत्याहारग्रहणे चञ्चु । ‘चञ्चु गतौ’ । पुत्र्यति^६ मासादिकमनेनेति^७ त्रोटि ।
‘तुट छेदने’ । ‘पञ्चलमुष्पेल्लु’ ॥ प्रकृष्ट^{१०}डयन प्रडीनम् । उद् ऊर्ध्व डयनम्
उड्डीनम् । सहत डयन सड्डीनम्^{११} । ‘डीह्य विहायसा गतौ’ । पक्षिणा गतिविशेष-
नामानि ॥ ‘पञ्चलगतिविशेषनामसुलु’ ॥ ३६ ॥

¹ आक्रामति D₂, K₆, काम्यति K₅, अतिक्रामति J₂ ² आकाश K₅, K₆
³ गगन F₂, Pt₂. ⁴ I, K₃, K₆ add छादयत्याकाशमनेनेति. ⁵ D₂, K₅, K₆
 add पतत्न च ⁶ 'पक्ष' J₂ ⁷ K₅ omits one line ⁸ D₂, K₅, K₆
 add भिनत्ति ⁹ मासमनेन J₂, K₆ ¹⁰ ड्यत इति I. ¹¹ सगतं (D₂, K₅, K₆)
 ड्यत इति I

(पा.) गरुत्—तनूरुहम् । पक्षनामानि । 'रेक्लु' । स्त्री—पक्षमूलम् । पक्षमूल-
 नाम । 'रेक्लमोद्लु' ॥ चञ्चु—स्त्रियौ । शेपे—'तस्या सृपाटिका तुण्डम्' ।
 चञ्चुनामानि । 'पक्षिमुक्कु' । 'विडीन ड्यन गति' । पक्षिणो गतिनामानि ।
 प्रडीनोड्डीनसडीनान्येता. सगगतिफ्रिया' । एता इति विधेयानुरोधी लिङ्गनिर्देशः ।
 पक्षिगतिविशेषनामानि ।

'प्रडीनमाद्य ड्यनमुड्डीन तु वियद्वति' ।
 सडीन तरुगुल्मादिप्राप्तये ड्यन मतम्' ॥ ३६ ॥

पेशी कोशो द्विहीनेऽण्डं कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥
 पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।

(वि.) पेशीति—पिंशतीति पेशी । अथवा पेशयति गर्भमिति पेशी । 'पिश
 अवयवे' । गर्भस्य कोशत्वात् कोश । पेशीकोश इति पाठे पेशीना ¹मासरण्डाना कोश
 पेशीकोश । अमति नि सरत्यस्मात् शिशुरित्यण्डम् । 'अम गत्यादिपु' । अण्डशब्दो
 द्विहीने, नपुसके² वर्तते । अण्डनामानि । 'गुड्डुपेल्लु' ॥ सायकाले पक्षिकुलमयत
 एनमिति कुलाय³ । 'अय गतौ' । पक्षिकुलमेतीति वा कुलायम् । 'इण गतौ' । नीचते
 तृणादिकमत्रेति नीडम् । 'णीञ् प्रापणे' । 'गूड्डुपेल्लु' ॥ ⁴पुनाति कुलमिति पोत ।
 'पूञ् पवने' । पायते रक्ष्यते पाक । 'पा रक्षणे' । पच्यते गर्भेच्छेन वा पाक⁵ ।
 'डुपचप् पाके' । जनन्या⁶ हस्तमवलम्ब्य ऋच्छतीत्यर्भक । 'ऋ गतौ' । गमनाय
 ड्यते डिम्भ⁸ । 'डोड् विहायसा गतौ' । ध्रुवीडित सन् पृथु अत्यर्थं कायतीति
 प्रथुक⁹ । 'कै शब्दे' । इयति तनूकरोति पित्रोर्दु खमिति शावक । सुत्पीडितजठर
 इयतीति वा । 'शो तनूकरणे' । शेतेऽत्यर्थमिति शिशु । 'शीड् स्वप्ने' । शिशुनामानि ॥
¹⁰सर्वजन्तुसामान्यशिशुमात्रमुनकुनु पेल्लु' ॥ ३७ ॥

¹ D₂ K₆ add शरीरिणा ² K₂ K₃, K₆ add लिङ्गे ³ कुलायम् K₅ K₆
⁴ 'गूड्डु' J₂ ⁵ K₅, K₆ add विरुद्धलक्षणया ⁶ D₂, J₂, K₅ add माता
 पात्येनमिति वा, स्तनी पित्रतीति वा K₅, K₆ W₂ ⁷ J₂, W₂ add आदि ⁸ डिम्भयति,

‘डिभि क्षेपे k₂
D₂, K₂, K₆

१ पृथुतर यथा भवति तथा कायति F₂, Pt₂

10 ‘विह्व पेरु’

(पा.) पेशी—अण्डम् । पेशीकोश इत्येकपदमिति केचित् । ¹डिम्बशब्दश्चात्र । ‘पेशी कोशश्च डिम्बोऽण्डम्’ इति वैजयन्त्याम् (पृ ३०, श्लो ५०) । अण्डनामानि । ‘गुडडु’ ॥ कुलायो—अरित्रयाम् । पञ्जरशब्दश्चात्र । ‘कुलाये पञ्जर क्लीवे’ इति तन्त्रान्तरे । पक्षिनिलयनामानि । ‘गूडु’ ॥ पोत—शिष्टु । शिष्टुसामान्यनामानि । शेपे—‘पक्षि पोतस्तु ²पिह्लकश्चञ्चुस पीलुकावदौ’ । चञ्चुस इत्यत्र चमस इत्येके । पक्षिशिष्टुनामानि ।

‘इह सह सम्रीडन्ते विडालपोती च कीरपाकौ च ।

अहमहमिकया पिवतो हरिणीस्तनमिह च हरिणहरिशाबौ’ ॥ ३७ ॥

¹ डिम्भ° B₃

² विह्लकश्चम्पुक इति वैजयन्त्याम् (पृ २६, श्लो ४)

स्त्रीपुसौ मिथुन द्वन्द्वं युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

समूहनिवहञ्च्यूहसंदोहविसरव्रजाः ।

स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः ।

त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरुम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

(वि.) स्त्रीपुसाविति—स्त्री च पुमाश्च स्त्रीपुसौ । मेथति मिथ सगच्छत इति मिथुनम् । ‘मिथृ मेथृ ¹सगमे’ । ²द्वौ सह वतंते इति द्वन्द्वम् । ‘स्त्रीपुरुषरजट-पेल्लु’ ॥ परस्पर युज्यते³ युग्मम् । युगल । युग च । ‘युजिर् योगे’ । युग्मनामानि ॥ ‘सामान्यमुगा रेण्डु जोडैयुडुटकु पेल्लु’ ॥ ⁴सम्यगूह्यते एकत्रेति समूह । ‘उह वितक’ । नितरा बहति प्रापयति स्वसबन्धिनामेकत्वमिति निवह⁵ । ‘वह प्रापणे’ । विशेषेण उच्यत इति च्यूह⁶ । सदुह्यते प्रपूर्यत⁷ इति सदोह । ‘दुह प्रपूरणे’ । विस्त्रियत इति विसर । ‘स गतौ’ । ⁸त्रय्यते बहुभिरिति व्रज । ‘व्रज गतौ’ । स्तूयत बहुत्वेनेति स्तोम । ‘पृब् स्तुतौ’ । उच्यते सचीभूयत इत्योघ । ‘उच समवाये’ । निकीर्यत इति निकर । ‘कृ विक्षेपे’ । त्रियत इति व्रात । वारश्च । ‘पृब् समत्तौ’ । सहन्यत इति सघात । ‘हन हिंसागत्यो’ । सचीयते सचय । ‘चिन् चयने’ । ⁹समुदयन्तेऽत्र समुदाय । समुदयश्च¹⁰ । ‘अय गतौ’ । समवेति समवाय¹¹ । ‘इण् गतौ’ । चीयते चय । ‘चिन् चयने’ । गण्यते गण । ‘गण सरयाने’ । सहन्यते

सहति । 'हन हिसागत्यो' । त्रियते वृन्दम् । 'वृब् सभक्तौ' । वययोरभेद । नितरा
 कुरति शब्दायते निकुरुम्बम् । 'कुर शब्दे' । निकुरयति शब्दमन्योन्यसघट्टनेन कारयति
 वा । कोलाहलरूपेण कुरिसतमन्वते कदम्बकम् । 'अवि शब्दे' । समूहनामानि ॥
 'गुपुपेस्तु' ॥ ३८-४० ॥

¹ सगमने I, K₂, K₃, W₂ ² द्वौ द्वौ D₂, K₅, K₆ ³ J₂ adds सग-उत्ते

⁴ समूहते I, J₂, W₂ ⁵ D₂ K₅, K₆ add निवहति समुदायत् पञ्चादीना प्रापयति

⁶ व्यूहते K₆, W₂, I adds 'ऊह तितके' ⁷ D₂ K₆ add अनेन ⁸ मजति W₂

⁹ समुदयन I, K₆, समुदयन्ति K₆ ¹⁰ समुद्यन्त्यत्र, 'इण् गतौ' Γ₂, Pt₂ ¹¹ समवयन्ति

प्राप्नुवन्त्यप्रति Γ₂, Pt₂

(पा.) स्त्रीपुसौ—द्वन्द्वम् । स्त्रीपुसयुगनामनी । युग्म—युगम् । द्वितयसामान्य-
 नामानि । 'द्वय द्वैत यम द्वन्द्व द्वितय यमल द्वयो' इति तन्त्रान्तरे द्वितयसामान्यवाचकेषु
 द्वन्द्वपदमप्युक्तम् । तेन पदद्वन्द्वमित्यादिप्रयोगः ।

'मिथुन द्वितय द्वैत द्वय द्वन्द्व युग यमम् ।

यमल युगल युग्म युतक च द्वयोर्गण १ ॥'

इति वैजयन्ती (प्र १८७, श्लो १५) । तेन मिथुनपदमपि द्वितयसामान्यार्थकमाहुः ।
समूह—कदम्बकम् । समूहनामानि ।

'पूगो वितान प्रकरो मण्डल चक्रवालकम् ।

पटल पेटिका स्त्री स्यात् चक्र जात च जालकम् ॥

रुन्ध कलाप सस्त्यायो ग्राम परिकरइडटा ॥'

एतानि च ॥ ३८-४० ॥

¹ गण इति मुद्रितप्र थे

वृन्दभेदाः समैवर्गः सघसार्थौ तु जन्तुभिः ।

सजातीयैः कुलं यूथ तिरश्चां पुंनपुंसकम् ॥ ४१ ॥

(वि.) वृन्दभेदा इति—वृन्दभेदा समूहभेदा वक्ष्यन्ते । वृज्यते¹ विजा
 तीयैरिति र्ग । 'वृजी वर्जने' । उदाहरणे—प्राणिवर्ग, कर्ग ॥ सहन्त्ये २परस्परस-
 जातीयविजातीयैरिति सघ । 'हन हिसागत्यो' । सरतीति सार्थ । 'सृ गतौ' ।
 उदा—पक्षिसघ, घणिकसार्थ । कोलति सघीभवतीति कुलम्³ । 'कुल 'सस्त्याने' ।

यथा—ब्राह्मणकुलम् ॥ तिरश्चा तिर्यग्जातीना समूहो यूथमित्युच्यते । यौति^५ मिश्रीभ वतीति यूथम् । 'यु मिश्रणे' । यथा—गजयूथ, वराहयूथमित्यादि ॥ ४१ ॥

^१ वर्ज्यते D₂ K₂ W₂ ^२ परस्पर K₅ K₆ ^३ सजातीयैर्जन्तुभिर्निर्वृत
समूह कुलमित्युच्यते, कुल्पत इति कुलम् I, K₂ W₂ ^४ 'कुल सस्त्याने कथ्यु च'
I K₂ K₁ ^५ K₆ W₂ add परस्पर

(पा.) वृन्दभेदः । वक्ष्यन्त इति शेष । समैवर्गः । केनचिदुपाधिना सजा तीयेर्निर्वृत्त समूहो वर्ग इत्युच्यते । यथा शिष्यवर्गं कवर्गं इत्यादि । सघ —जन्तुभिः । प्राणिभिर्निर्वृत्त समूह सघ सार्थ इति चोच्यते । गोसघो विप्रसघ इत्यादि । मेघसघ इत्यादि तूपचारात् । निरूपपद सार्थशब्दो वणिकसमूहे । 'सार्थो वणिकसमूहे स्यादपि सघातमात्रे' इति विश्व (प्र ७६, श्लो ९) ॥ सजातीयैः कुलम् । सजातीयैर्जन्तुभिर्निर्वृत्त समूह कुलमित्युच्यते । गोकुल विप्रकुलमित्यादि । यूथ—पुनपुसकम् । सजातीयानां तिरश्चा समूह यूथ यूथ इति चोच्यते । गजयूथ कथयूथ कथयिष्या भीति समूहमात्रेऽपि प्रयोगः । 'यूथ तिर्यक्समूहेऽपि^१ वृन्दमात्रेऽपि^१ भाषितम्' इति विश्वप्रकाशिका (प्र ७६, श्लो १२) ॥ ४१ ॥

^१ स्यात्, 'च इति च मुद्रितग्रन्थे

पशूनां समजोऽन्वेषां समाजोऽथ सधर्मिणाम् ।

स्यान्निकायः पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

(वि.) पशूनामिति—^१समजन्त्यत्र समज । 'अज गतिक्षेपणयो' । पशुसमूहनाम ॥ ^२समाजशब्दव्युत्पत्ति समजशब्दवत्^३ । पशुभिन्नसघनाम ॥ निचीयते निकायः । 'चिब् चयने' । सधर्मिण्डनाम ॥ पुञ्ज्यते समूह्यत इति पुञ्ज^४ । 'पुञ्ज समूहे' । अश्नुत इति राशि । 'अशू व्याप्तौ' । उत्कीर्यत उन्नतत्वेनेति उत्कर । 'कृ विक्षेपे' । कूटवत् शिखरवत्^५ स्थित कूटम् । धान्यादिराशिनामानि ॥ ४२ ॥

^१ समजति I, K₆ W₂ ^२ F₂, Pt₂ add समजन्त्यत्र समज, 'अज गतिक्षेपणयो'
^३ D₂ K₂ K₅ add व्युत्पत्ति^० ^४ F₂ Pt₂ add पुंसो जायत इति वा ^५ रक्षत
इति वा राशि रशि शीत्रो धातु दीप्त्यर्थं D₂ J₂ W₂ ^६ K K₆ add उन्नतत्वात्

(पा.) पशूनां समजः । पशुसमूहः समजः स्यात् । गोसमजः । अशसमजः इत्यादि ॥ अन्येषां समाजः । पशुव्यतिरिक्तसमूहः समाजः स्यात् । राजसमाजः इत्यादि ।

अथ [सधर्मिणां—निकायः। समानधर्मवतो समूहो निकायः स्यात्। ऋषिनिकायः।
पुञ्जराशी—अरित्रयाम्। धान्यादीनामुक्षितसमूहनामानि। चणकानां पुञ्जः। मौक्तिकानां
 राशिः। 'रैपाण्यांपुधिराशयः' इति स्त्रीपुंसयोस्त्रिकाण्डशेषः (पृ. ३८, श्लो. १०४४)।
 पुञ्जराशीत्युत्तरनिपात एवात्र ज्ञापकः। वस्त्राणामुत्तरः। 'कृ धान्ये' (३. ३. ३०)
 इति घञिप्रधानसामर्थ्यादुत्कारो धान्यमात्रसमूहः। 'उत्कारस्तण्डुलीनां—तण्डुलानामिति
 वा, शिष्यपदपदवीपान्थपाथेयमस्तु'। शिलानां कूटम् ॥ ४२ ॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ।

गृह्यासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४३ ॥

इति सिंहादिवर्गः

(वि.) कापोत इति—कपोतानां समूहः कापोतम्। कपोतसमूहनाम^१ ॥ शुक्रानां
 समूहः शौकम्। शुक्रसमूहनाम ॥ मयूराणां समूहो मायूरम्। मयूरसमूहनाम ॥
 तित्तिरीणां समूहः तैत्तिरम्। तित्तिरिसमूहनाम^२ ॥ गृह्यासक्ता गृह्यनिरुद्धाः पक्षिमृगाः छेका
 गृह्यकाश्च इत्युच्यन्ते। छायन्ते छिद्यन्ते पश्चादिषु छेकाः। 'छो छेदने'। गृहे बद्धा
 गृह्यकाः। गृह्यन्त इति वा गृह्यकाः। 'ग्रह उपादाने'। गृह्यबद्धपक्षिमृगनामनी ॥ ४३ ॥

^१ 'गुब्बलसमूहम्' K_१. ^२ 'चिदुल्लयोक समूहम्' F_२, Pt_२. ^३ 'नेमल्लयोक
 गुंपु' K_१, Pt_२. ^४ तित्तिराणा D_२, 'तीतुल्लगुंपु' K_१, Pt_२.

इति श्रीवङ्गलक्ष्मभट्टोपाध्यायसूनुलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोश-
 पदविद्वतौ सिंहादिवर्गः

(पा.) कापोत—तद्गणे। तेषां कपोतशुक्रमायूरतित्तिर्यादीनां गणे कापोतादयः
 स्युः। आदिना काकानां समूहः काकमित्यादि। गृह्यासक्ताः—गृह्यकाश्च ते। गृह्योपित-
 पक्षिमृगाश्छेका गृह्यकाश्चेत्युच्यन्ते। 'गृह्याश्छेका गृह्याण्डजाः। गृह्यका गृह्यजाश्चेति'
 इति रत्नकोशः ॥ ४३ ॥

इति श्रीधत्स^१नृसिंहसूरिसुतमङ्गिनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते
 सिंहादिवर्गः

६. मनुष्यवर्गः

गृह्निरुद्धपक्षिमृगप्रसङ्गात् तद्वर्तिमनुष्याणां नामानि विवक्षुः इदानी साङ्गोपाङ्गं मनुष्यवर्गमाह मनुष्या इत्यादिना—

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।

स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥

(वि.) मनुष्या इति—मनोरपत्यानि^१ मनुष्याः, मानुषाश्च । म्रियन्त इति मर्त्याः । ‘गृह् प्राणत्यागे’ । मर्तो भूलोकः । तत्र भवा वा । मनोजाता मनुजाः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । मनोरिमे मानवाः । नृणन्ति नयन्ति सर्वं स्ववशमिति नराः । ‘नृ नये’ । स्वकर्म नयन्ति प्राप्नुवन्तीति वा नराः । नरश्च । ‘णीब् प्रापणे’ ।^२पूर्वः अकारान्तः । अपरः ऋकारान्तः । एतानि मनुष्यनामानि ॥ ‘पान्ति त्र्यादिकमिति पुमांसः । ‘पा रक्षणे’ । पञ्चभिः पृथिव्यादिभूतैर्जन्यन्त^३ इति पञ्चजनाः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । पुरि देहे शेत इति पुरुषः^४ । अथवा पुरन्ति प्राणिनामप्रे गच्छन्तीति पुरुषाः । ‘पुर अग्रगमने’ । पूरुषाश्च^५ । एतानि पुरुषनामानि ॥ १ ॥

^१ जाताः K₅, K₆.

^२ पूर्वोक्तः W₂.

^३ कुलं पातीति वा पुमान् D₂, K₅.

^४ जायन्ते F₂, Pt₂. ^५ I, K₆ add त्र्यादिक पाठ्यतीति वा पुरुषः, पूरुषोऽपि; D₂, I add

‘पाल रक्षणे’, K₆ adds ‘शीब् स्वप्ने’.

^६ F₂, Pt₂ add नयन्त इति नरः । ‘णीन् प्रापणे’.

(पा.) मनुष्याः—नराः । मनुष्यनामानि । जातिशब्दत्वात् स्त्रीलिङ्गा अपि भवन्ति । मनुषी । ‘योपधप्रतिपेधे गवयहयमुक्यमनुष्यमत्स्यानामप्रतिपेधः’ (वा. ४-१. ६३) इति डीप् । नानुषी । मर्त्या । मनुजा । मानवी ॥ स्युः—नरः । ऋदन्तोऽयम् । पुंसो नामानि । ‘ब्रुवते स दूत्य उपसृत्य नरान् नरवत् प्रगल्भमतिगर्भगिरः’ (शिशु. ९. ६२) इत्यादिप्रयोगान्नरशब्दः पुंसोऽपि नास्ति । ‘पुंसः पुमानी मलिन . . . बुद्धया प्रमाणमपि चेच्छिरसा करोति ।’ इत्यादितः पुमादिशब्दा मनुष्याणामपि नामानि भवन्ति । ‘पुरुषावात्ममानवी’ (३. ३. २१८) इति मूलकारः स्वयमेव वदयति ॥ १ ॥

स्त्री योपिदवला योषा नारी सीमन्तिनी बधूः ।

प्रतीपदर्शिनी चामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥

(वि.) स्त्रीति—स्त्यायति 'संघातो भवति गर्भोऽस्यामिति स्त्री । 'स्त्ये' शब्द-
संघातयोः' । योति पुंसेति योपित् । योपा च । 'यु मिश्रणे' । योपितेति वा पाठः ।
पुंस इव बलमस्या न विद्यत इत्यबला । अल्पं बलमस्या इति वा । अल्पार्थं नञ् ।
नृणाति नयति स्ववशं पुरुषमिति नारी । 'नृ नये' । सीमन्तः^३ केशवीथी अस्त्यस्याः
सीमन्तिनी । 'उह्यते भर्त्रेति वधूः । 'वह प्रापणे' । प्रतीपं वक्रं द्रष्टुं शीलमस्या इति
'प्रतीपदर्शिनी । 'दृशिर् प्रेक्षणे' । वामत्वेन वक्रत्वभावत्वेन रम्यत्वेन वा वामा^६ ।
वनति प्राप्नोति पुरुषमिति वनिता । 'वन' संभक्तौ शब्दे च' । 'अपत्यादिना मह्यत
इति महिला । 'मह पूजायाम्' । एतानि ^१स्त्रीनामानि ॥ २ ॥

^१ वनीमरति D₂, J₂, W₂, संधीमरति K₅, K₆. ^२ 'स्त्यै' द्वयै शब्दसंघातयोः'
K₅, K₆, Pt₂. ^३ सीमन्तं K₅, K₆, Pt₂. ^४ उह्यते K₅, K₆, Pt₂. ^५ प्रतीपं
वक्रं यथा भवति तथा पश्यतीति I, J₂, W₂. ^६ वाम वक्र पश्यति K₂, W₂. ^७ 'वन
पण संभक्तौ' K₆, Pt₂. ^८ पत्यादिना J₂, W₂. ^९ 'स्त्रीङ्' K₅.

(पा.) स्त्री योपित् । योपिताशब्दोऽप्यस्ति । 'स्त्री वधूयोपिता रामा'
इति त्रिकाण्डशेषः (पृ. १३, श्लो. ३००) । अवला योपा । जोपाशब्दोऽपि । जोपयति
प्रीणयतीति जोपा । नारी—महिला तथा । महेलापि ।

‘अविरलरववारिवाहिनीयं प्रसभमिवाह्वयदाकुलं महेला ।’

इति कर्पिणाभ्युदये (१०. ११) । नारीनामानि ॥ २ ॥

विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

सुन्दरी रमणी रामा कोपना सैव भामिनी ।

(वि.) विशेषा इति—तद्विशेषान् प्रत्येकमाह^१—प्रशस्तानि अङ्गान्यस्या
इत्यङ्गना ॥ भयं^२ शीलमस्या इति भीरुः^३ ॥ कामयते पुमांसमत्यर्थमिति कामिनी ।
अतिशयेन कामोऽस्या इति वा । 'कमु कान्तौ' ॥ वामे बलुगुनी^४ लोचने यस्याः सा
वामलोचना । रमणीयलोचनस्त्रीनाम ॥ प्रकृष्टो मद्ः 'कामावेगोऽस्या अस्तीति प्रमदा ॥
मान. प्रणयकोपोऽस्या अस्तीति मानिनी^६ ॥ भाविनीति पाठे भावः शृङ्गारचेष्टा, सोऽस्या
अस्तीति भाविनी ॥ तापसादिनापि काम्यत^७ इति कान्ता ॥ ललति विलसतीति ललना^८ ।
'लल' विलसे' ॥ पृथुर्नितम्बः कटिपश्चाद्भागोऽस्त्यस्या इति नितम्बिनी ॥ ^{१०}सुष्टु
आद्रियते पुंसेति सुन्दरी । 'दृङ् आदरे' ॥ रमयति नायकमिति रमणी । 'रमु

क्रीडायाम्^१ । पुमान् यस्या रमते विशेषतः^{११} सा रमणीति वा ॥ रमते कामशास्त्रानुसारेण कलाभिरिति रामा । ‘रमु क्रीडायाम्’ ॥ एतानि स्त्रीविशेषनामानि ॥ सा कोपना चेत् कोपशीला यदि भवेद् भामिनीत्युच्यते । रमयन्ती भामयत्यवश्यं कुप्यतीति भामिनी । ‘भाम क्रोधे’ । कोपनरित्रया नामनी ॥ ३ ॥

^१ विशेषा उच्यन्ते W₂ ^२ मयशीला भीरु I, K₆, W₂ ^३ K₅ K₆ add
‘निभो भये’, W₂ adds मयशीलाया स्त्रिया नाम ^४ रुचिरे F₂, Pt₂ ^५ चेतोवि-
कार K₅, K₆ ^६ प्रणयकलहवतीनाम J₂, W₂ ^७ कम्पते K₅, K₆ ^८ अति
रमणीयस्त्रीनाम W₂ ^९ क्रीडायाम् Pt₂ ^{१०} K₅ K₆ add रूपत ^{११} विशेषेण W₂

(पा.) विशेषास्तु—रामा । वक्ष्यन्त इति शेष । ते च शब्दा सामान्येऽपि ।
तथा च हलायुध (२ ३२६-७)—

‘रामा वामा वामनेत्रा पुरंध्री नारी भीरुर्भामिनी कामिनी च ।
योपा योपिद् वासिता वर्णिनी स्त्री स्यात् सीमन्तिन्यङ्गना सुन्दरी च ॥
अवला महिला ललना प्रमदा रमणी नितम्बिनी वनिता ।
दयिता प्रतीपदशिन्युक्ता च यधूर्वशा युवति ॥’

इति । अङ्गना कल्याणाङ्गया रित्रया नाम । भीरुर्भयशीलाया । सज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वेन
सबुद्धौ गुणस्थानित्यता । तेन ‘कुतस्य भीरु यत्तेभ्यो द्रुह्यद्भयोऽपि क्षमामहे’ इति भट्टि
(४ ३९) । ‘कम्पोत्तर भीरु तयोपगूढम्’ इति कालिदासश्च (रघु १३ २४) । कामिनी
प्रियसगमलालसाया । वामलोचना रमणीयनयनाया । प्रमदा यौवनादिमदवत्या ।
गानिनी प्रणयकोपवत्या । कान्ता स्पृहणीयाया । ललना विचसन्शीलाया । नितम्बिनी
घननितम्बाया नामानि ॥ सुन्दरी मनोहरा । रमणी रामा क्रीडाशीला । कोपना—भामिनी ।
सैव कोपयती चेद् भामिनी स्यात् । क्रीडासमये कोपशीलाया नाम ॥ ३ ॥

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

(वि.) वरारोहेति—पुसा आरुह्यत इति आरोह नितम्ब, चर श्रष्ट आरोहो-
ऽस्या इति वरारोहा । मधुपान^१ विनापि मत्तेव काशत इति मत्तकाशिनो । ‘याऽऽ
दीप्तौ’ । मत्तनासिनीति पाठे श्रेणीगौरवात् मत्तगजन्तं मन्द वसतीति मत्तकासिनी ।
‘वत्त गतो’ । ‘रूपशीलादिभिरुत्कृष्टत्वाद्’^३ उत्तमा । चर श्रेष्ठो वर्णो रूपमस्या इति
वरवर्णिनी । उत्तमस्त्रीनामानि ॥ मह्यते पूज्यत^१ इति महिषी । ‘मह पूजायाम्’ ।

नृपेण सहाभिपिक्तस्त्रीनाम ॥ भोग सभोगो यास्विति भोगिन्य । नृपस्य आभ्यो भोगोऽस्तीति वा । ^१नृपभोगस्त्रीनाम ॥ ४ ॥

^१ मद्यसेवया D₂, K₅ K₆ ^२ गुणादिभि J₂, K₂ W₂ ^३ J₂, K₂ K₆
add इतराभ्य ^४ K₅, K₆ add सर्वं ^५ 'भोग्य' W₂

(पा.) वरारोहा । घनश्रोणीनाम । मत्तकाशिनी । मत्तेन मदेन प्रकाशमानाया नाम । उत्तमा । असाधारणगुणाया नाम । वररर्णिनी । प्रशस्तरूपवत्या नाम ॥ कृताभिपेका महिषी । राज्ञा सहाभिपिक्तया नाम ॥ भोगिन्यो—नृपस्त्रिय । तदन्या राज्यो भोगिन्य स्यु । अनुक्तम्—‘पालाकली युद्धजिता’ । युद्धे निर्जित्याहता राज्ञी पालाकली स्यात् ॥ ४ ॥

पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या^२जायाथ पुभ्रून्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरधी सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

(वि.) पत्नीति—पत्युरनया सह यज्ञसयोग सपद्यत इति पत्नी । पाणिगृहीतो ऽस्या इति पाणिगृहीती । द्वितीयो धर्मभागोऽस्या अस्तीति द्वितीया^१ । पत्या^२ सह धर्मो दानयज्ञादिरस्या अस्तीति सहधर्मिणी । ब्राह्मादिमुख्यविवाहतो यस्या यज्ञा धिकारोऽस्ति तस्या नामानि ॥ ध्रियत इति भार्या । ‘भृञ् भरण’ । ‘जायतेऽपत्य मस्यामिति’ जाया । जायतेऽस्या पति पुत्ररूपेणेति वा । ‘जनो प्रादुर्भावे’ । दारयन्ति उद्वेजयन्ति पतीनिति दारा । ‘दृ भये’ । अथ शब्द पुस्येव भून्नि च । अत्र अथशब्दस्य अथ भायत्यादौ अन्वय । परिणीतस्त्रीनामानि ॥ कुटुम्बमस्या^३ अस्तीति कुटुम्बिनी^४ । पुर पोष्यवर्ग^५ धरतीति पुरधी । ‘धृञ् धारणे’ । कुटुम्बपोषकस्त्रीनामनी ॥ शोभन चरित्र यस्या सा सुचरित्रा । दर्शनादेव पाप स्यति नाशयतीति सती^६ । ‘पोऽन्तर्कर्मणि’ । ^७साधुगुणयोगात् साध्वी । पतिसेवैव व्रतमस्या पतिव्रता । सुनियत स्त्रीनामानि ॥ ५-६ ॥

^१ यज्ञ धिकारफलभासिनोर्जायापत्योर्यतरत्वन द्वितीया F₂ Pt₂ ^२ Pt₂ adds मर्त्रा
^३ भरणपोषणयो K₅ K₆ ^४ पुत्र K₂ W₂ ^५ अस्या K₅ K₆ ^६ F₂ Pt₂
add पुत्रभृत्यादिक ^७ पोष्यवर्ग कुटुम्बवत् K₆ कुटुम्ब तदस्या I J₂ ^८ धत्त
K₅, K₆ दधाति J₂ ^९ ‘दुधाञ् धारणपोषणयो’ K K₆ ^{१०} सद्गुणा कृत्यस्या K₅
^{११} साधुगुणा सन्त्यस्या J₂ ^{१२} K₂ adds सदैव

(पा.) पत्नी पाणिगृहीती च । चशब्दो भङ्गयन्तराभिधानार्थः । तेन पाण्यत्ती करात्तीत्यपि । द्वितीया—दाराः । दारा. पुंस्येव भूम्येव । अग्निसाक्षिकतया परिणीतस्त्रीनामानि ॥ 'शूद्री शूद्रस्य भार्या स्यात्' (२ ६. १३) इत्यौपचारिक. प्रयोगः । स्यात्तु—पुरंध्री । कुटुम्बपोषिकानामनी ॥ सुचरित्रा—पतिव्रता । नियतस्त्रीनामानि । पतिवत्येकपत्न्यपि । एते च ॥ ५-६ ॥

कृतसापत्निकाध्यूढाधिविन्नाथ स्वयंवरा ।

पतिंवरा च वर्या च कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कन्या कुमारी गौरी तु नग्निकानागतार्तवा ।

(वि.) कृतेति—सपत्न्या भावः सापत्न्य सापन्नं च । कृतं सापन्नं यस्याः सा कृतसापत्निका । अधि स्वोपरि उह्यते अस्या इति अध्यूढा । 'बहू प्रापणे' । अधि उपरि विन्ना लब्धा यस्या अधिविन्ना । 'विदूळ लभे' । पूर्वोदानामानि ॥ स्वयं वृणुते पतिमिति स्वयंवरा । 'वृञ् वरणे' । पति वृणुते इति पतिंवरा । वरणं वरं, तत्र निपुणा वर्या । या स्वरुच्यैव पति वृणुते तस्या नामानि ॥ कुलेनाव्यभिचारेण रक्षिता स्त्री कुलस्त्री । कुलं पालयतीति कुलपालिका । 'पाल रक्षणे' । सत्तानसपादयित्स्त्रीनामनी ॥ कन्यते कान्यत इति कन्या । 'कनी दीप्तिकान्तिगतिपु' । कनति द्युतिमती भवतीति वा । कुत्सितो मारो मदनोऽस्या अस्तीति कुमारी । कुमारस्यति क्रीडयतीति वा । 'कुमार क्रीडायाम्' । अनूढनववर्षाधिकानामनी ॥ मनसा विवाह प्रति गुरते प्रत्युद्यच्छतीति गौरी । 'गुरी उद्यमने' । नजते क्रीडतीति नग्निका । ४ 'ओणजी क्रीडने' । अत्र नग्निकाशब्दो विरुद्धलक्षणाया गौर्या वर्तते । अनागतम् आर्तव पुष्पमस्या इति अनागतार्तवा । अनूढसप्तवर्षाधिकानामानि ॥ ७ ॥

¹ विन्दति K₅, K₆, विदन्ति K₂, K₃

² वृणोति J₂.

³ K₅, K₆ add

स्वयमव ⁴ वरयति, 'वर ईसायाम्' J₂

⁶ कुले स्त्री I, K₂, K₃, कुलपालिका

स्त्री J₂ ⁶ कुलस्य पालिका स्त्री W₂

⁷ प्रत्युद्यतते F₂, P₁₂, प्रत्युद्यन्वती W₂.

⁸ 'ओणजी लज्जी क्रीडने' W₂

⁹ 'नव' K₂, K₅.

(पा.) कृतसापत्निका—अधिविन्ना । या व्यूढा सती कृतसापत्निका साधिविन्ना स्यात् । सापत्न्यदु खिताया नाम ॥ त्रीण्यपि सपत्नीनामानीति केचित् । कृतसापत्न्यकेति पाठे स्त्रीप्रत्ययानन्तरं कप् । कृतसापत्न्यकेति पाठे तु कवनन्तरमपि स्त्रीप्रत्ययः ॥ अथ स्वयंवरा—वर्या च । या कन्या स्यात्तन्वयेण पति वृणीते तस्या नामानि ॥ कुलस्त्री

कुलपालिका । मातापितृप्रतिपादितकन्यकानामनी ॥ कन्या—गौरी च । कन्यकानामानि ॥
 'कुमारी कन्यका गौरी' इति वैजयन्ती (प्र १७३, श्लो ६) । नम्रिकानामतार्त्तवा ।
 अनागतप्रथमरजा कन्या नम्रिका स्यात् ॥ ७ ॥

^१ वृत्तस्यपत्न्यका B₃

^२ 'कुमारी वन्यका वन्या' इत्येव मुद्रितग्रन्थे

स्यान्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥

समाः स्नुपाजनीवध्वश्चिरण्टी तु सुवासिनी ।

(वि.) स्यादिति—कन्यायुवत्योर्मध्यमे वयसि तिष्ठतीति मध्यमा । दृष्टरजोऽस्या इति दृष्टरजा । दृष्टरज स्त्रीनामनी ॥ ^१कन्यावस्था तरतीति तरुणी । 'तृ प्लवनतरणयो' । पुसा ^२बाह्वद्वादिना यौतीति युसति । 'यु मिश्रणे' । युवती वा । षोडशवर्षाधिकस्त्रीनामनी ॥ ^३श्वशुरादिपादप्रक्षालनाय जल स्नौतीति स्नुपा । 'ष्णु प्रस्रवणे' । ^४जायते पुत्रोऽस्यामिति जनी । 'जनी प्रादुर्भावे' । पुत्रेण ^५उच्यते वधू । 'वह प्रापणे' । पुत्रभार्यानामानि ॥ चिरेणाटति पितृगोहाद् भर्तृगोहमिति चिरण्टी । चिरिणोति हिनस्त्यमद्गलनीति वा । 'चिरि^६ हिंसायाम्' । चरतीति चरण्टीत्येके । ^७सुष्टु वसतीति सुवासिनी । 'वस निवासे' । स्वेषु वस्तु शीलमस्या इति स्वासिनीति वा पाठ । सभर्तृकाया नामनी ॥ ८ ॥

^१ क वादशा D₂ K₂ W₂ ^२ बाह्व° K₃ ^३ गृहव्यापाराय F₂ Pt₂ ^४ स्नु K₅ K₆, Pt₂ ^५ जन्यते D₂, K₅ K₆ ^६ पत्या D₂ K₂ K₆ ^७ वर वादिपेपणादिपु सूक्ष्मप्राणिन इति K₅, K₆ ^८ चिरि जिरी° K₅ K₆ ^९ K₅ K₆ add पतिसनीपे

(पा.) स्यात्—दृष्टरजा । दृष्टप्रथमपुष्पा मध्यमा स्यात् । अनुक्तम्—'प्राप्तर्तुर्दिकरी^१ राका' । प्राप्तर्तानामनी । 'श्यामा रत्रीव्यञ्जनैर्युता' । उपन्नकुचकलशादि श्यामा स्यात् । तरुणी युवती समे । यौवनवत्या नामनी । पाक्षिकलादेशात् तलुनी ॥ 'वधूती वेकटी' तली^२ (?) । एतानि च । समा—वध्व । पुत्रपत्नीनामानि ॥ चिरण्टी—सुवासिनी । स्त्रीनामनी ॥ ८ ॥

^१ धरूरी B₃

^२ वेकली B₃ युवतिस्तलुनी चरी इति वैजय ल्याम् (प्र १७२)

इच्छावती कामुका स्याद् वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ।

(वि.) इच्छावतीति—पुष्पादिषु इच्छा अस्त्यस्या इति इच्छावती । सुरतव्यति-
रिक्तपस्तुनि कामोऽभिलाषोऽस्या अस्तीति ^१कामुका । ‘कमु कान्तौ’ । ^२सुरतादन्यत्र
विषये इच्छावतीनामनी ॥ ^३वृष रेतोऽधिकपुरुषम् आत्मन इच्छतीति वृषस्यन्ती । सुरत
कामयत इति कामुकी^४ । यूना सह ^५सुरताभिलाषिणीनामनी ॥ ^६अभिसारयते कान्तम्
अभिसारिका । ‘सु गतौ’ । कान्तमुद्दिश्य ^७सकेतस्थानगामिनीनाम^८ ॥ ९ ॥

^१ इन्द्रियार्थेषु कामोऽस्या D₂, K₅, K₆ ^२ सुरतामस्तीच्छा अस्या इच्छावती,
विषयेच्छावतीनाम W₂ ^३ असकृद्वीजनिषेकसमर्थो वृष शुक्रल, त F₂, Pt₂ ^४ काम
सुरताभिलाषो अस्या अस्तीति D₂, K₂, K₃ ^५ सुरताभिलाषस्त्रीनाम W₂ ^६ अभि
सरति J₂ ^७ सकतन^० J₂ ^८ स्थल^० W₂

(प.) इच्छावती कामुका स्यात् । सभोगान्यविषयकेच्छ वत्या नाम ॥
वृषस्यन्ती—कामुकी । सभोगेच्छावत्या नामनी ॥ कान्तार्थिनी—सामिसारिका । कान्तस-
केतगामिन्यभिसारिका स्यात् ॥ ९ ॥

पुंश्चली चर्पणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥

स्वैरिणी पांसुला च स्यादशिश्नी शिशुना विना ।

(वि.) पुंश्चलीति—पुमास प्रलोभ्य चलतीति^१ पुंश्चली । ‘चल गतौ’ ।
कामोद्दीपनात् पुमास ^२व्याकर्षतीति चर्पणी । ‘कृप विलेखने’ । ककारस्य चकारादेश ।
^३चर्पणीति वा पाठ । वध्नाति उदासीनमपि पुरुष स्ववश करोतीति बन्धकी ‘बन्ध
वन्धने’ । न सती असती । विटकुलमटतीति कुलटा^४ । ‘अट गतौ’ । एत्यसाधुजनस्थान
ताच्छ्रीत्येनेति ^५इत्वरी । ‘शृणु गतौ’ । स्वैर^६ स्वेच्छागमनमस्या अरतीति स्वैरिणी ।
^७पासवो मलिना दोषा अस्या सन्तीति पासुला । व्यभिचारिणीनामानि ॥ शिशुो न
सन्त्यस्या इत्यशिश्नी । शिशुरहितस्त्रीनाम ॥ १० ॥

^१ K₂, W₂, Pt₂ add गच्छति पुंश्च परिणेतुश्चलतीति वा Pt₂ ^२ J₂ K₂ K₃
add दूर ^३ चर्पणी I, J. ^४ विलङ्घ्य कुलमटतीति वा ‘अट पट गतौ’ D₂, K₂
^५ एतुमिच्छास्या अस्तीति वा D₂ K₅ K₆ ^६ स्वैरगमन I, K₂ K₃, W₂ Pt₂
^७ पाशु मलिन दुश्चरित I, K₅ K₆

(पा.) पुंश्चली—पासुला च स्यात् । व्यभिचारिण्या नामानि ॥ अनुक्तम्—
‘उर्मिला त्यक्तभर्तृका’ । भतार त्यक्तवत्या नाम ॥ अशिश्नी—विना । अनपत्या अशिश्नी
स्यात् । ‘^१नश्यत्प्रसृतिर्भिन्दु^२ स्यात्’ इति हलायुध (अ मा २ ३३३) ॥ १० ॥

^१ नश्यत्प्रसृति कथिता च भिन्दु इति मुद्रितग्रन्थे

^२ भिन्दु B₁

अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे समे ॥ ११ ॥

आलिः सखी वयस्या च पतिवन्नी सभर्तृका ।

(वि.) अवीरेति—न विद्यते 'वीरोऽस्या अवीरा । पतिपुत्ररहितस्त्रीनाम ॥ विश्वसिति विगतश्वसनेव तिष्ठति मृतप्रायत्वादिति विश्वस्ता । 'श्वस प्राणने' । विगतो धवः पतिर्यस्याः सा विधवा । मृतभर्तृकानामनी ॥ अलति मिथो भूपयत्यनुरूपसवन्धेनेति^२ आलिः । 'अल^३ भूपणपर्याप्तिवारणेपु' । गुणादिना 'समाना ख्यातिरस्या इति सखी । वयसा तुल्या^५ वयस्या । सहक्रीडन्त्या नामानि ॥ 'पतिरस्या अस्तीति पतिवन्नी' । विवाहाप्तभर्तृमतीनाम ॥ ११ ॥

^१ Pt₂ adds वीरः पतिः पुत्रश्च.

^२ संवन्धिनीव F₂, Pt₂.

^३ 'अल भूपणे' K₆.

^४ समा I. ^५ D₂, W₂ add भवतीति.

^६ F₂, Pt₂ add जीवन्. ^७ F₂, Pt₂ add मर्ता सहिता सभर्तृका.

(पा.) अवीरा—सुता । पतिसुतरहिता अवीरा स्यात् । 'पतिपुत्रवती वीरा' इति नाममाला ॥ विश्वस्ता—समे । मृतभर्तृकानामनी । अनुक्तम्—'रण्डा च त्वरिकेत्यपि' । बालविधवानामनी ॥ आलिः—वयस्या च । सखीनामानि । 'सध्रीची सहचर्येपि' । एते च ॥ पतिवन्नी सभर्तृका । आयुष्मद्भर्तृकानामनी ॥ अनुक्तम्—'जीवतोका जीवसुः स्यात्' । जीवदपत्यानामनी ॥ 'किमिला बहुपुत्रिका' । बहुपुत्रवत्या नाम ॥ ११ ॥

वृद्धा पलिक्नी प्रज्ञा तु प्राज्ञी प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥

शूद्री शूद्रस्य भार्या श्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च ।

(वि.) वृद्धेति—गतवयस्का वृद्धा^१ । पलितरोमयोगात्^२ पलिक्नी । वृद्धस्त्रीनाम ॥ प्रकर्षेण जानातीति^३ प्राज्ञी । प्रज्ञा च । 'ज्ञा अवबोधने' । प्रकर्षेण लौकिकव्यवहाराद्यभिज्ञाया नामानि ॥ 'प्रज्ञा अस्या अस्तीति प्राज्ञा । धीरस्या अस्तीति धीमती । प्रकृष्टधीमतीनामनी ॥ शूद्रस्य भार्या शूद्री । शूद्रभार्यानाम ॥ शूद्रजातौ भवा स्त्री शूद्रा^५ । शूद्रस्त्रीनाम ॥ १२ ॥

^१ वर्धते स वृद्धा, 'वृधु वृद्धौ' F₂.

^२ योगत्वात् W₂

^३ प्रजानातीति D₂,

K₅, K₆, W₂.

^४ प्रज्ञावतीति J₂

^५ F₂, Pt₂ add प्रशस्ता.

^६ शूद्रजातिस्त्री

D₂, K₅, W₂.

(पा.) वृद्धा पलिक्री । वृद्धस्त्रीनामनी ॥ प्राज्ञी—वीमती । प्रज्ञावत्या नामानि ॥
शूद्री—भार्या स्यात् । शूद्रस्य भार्या शूद्री स्यात् ॥ शूद्रा तज्जातिरङ्गना । शूद्रजातिः
स्त्री शूद्रा स्यात् ॥ १२ ॥

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥

अर्याणी स्वयमर्या स्यात् क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

(वि.) आभीरीति—आभीरस्य गोपस्य भार्या तज्जातीया^१ वा आभीरी^२ ।
 महाशूद्रस्य भार्या^३ तज्जातीया वा महाशूद्री । गोपालस्य भार्याया तज्जातिस्त्रिया वा
 नामनी ॥ अर्यकुले जाता अर्याणी । अर्या च । अर्यकुलप्रसूतानामनी ॥^४क्षत्रकुले जाता
 क्षत्रिया । क्षत्रियाणी च ।^५क्षत्रकुलप्रसूतानामनी ॥ १३ ॥

^१ तज्जातिल्ली वा D₂, W₂

^२ महाशूद्री च, व्युत्पत्तिश्चैवम् D₂, K₅, K₆

^३ क्षत्रियकुले J₂, W₂

^४ क्षत्रिय^० J₂

(पा.) आभीरी—समा । महाशूद्रशब्द आभीरपर्याय । तत्र जातिपुयोग^२
योरेकल्पता ॥ अर्याणी—अर्या स्यात् । अर्याया^३ नाम ॥ क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।
क्षत्रियाया नामनी ॥ १३ ॥

^१ ४ १ ६३.

^२ ४ १ ४८

^३ आर्याया B₂

उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥

आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्या क्षत्रियी तथा ।

(वि.) उपाध्यायेति—उपेत्य^१ अधीतेऽस्या सकाशात्^२ 'सूदशास्त्र गीतादिक
 वेति उपाध्याया । उपाध्यायी च । 'इद् अध्ययने' । सूदशास्त्र^३ गीतादिक या
 उपदेक्षिन्या नामनी ॥^४ 'शिल्पोपदेश स्वत एवाचरति आचार्या । 'चर गतिभक्षणयो' ।
 स्वत शिल्पोपदेशिनीनाम ॥ आचार्यस्य पत्नी आचार्यानी । आचार्यपत्नीनाम ॥
 अर्यस्य सभ्यस्य पत्नी अर्या । सभ्यस्य पत्नीनाम ॥ क्षत्रियस्य पत्नी क्षत्रियी ।
 क्षत्रियपत्नीनाम ॥ १४ ॥

^१ अधीयते I, K₂, P₁

^२ रूप^० J₂

^३ शास्त्रादिक W₂

^४ मन्त्र^० P₁.

(पा.) उपाध्यायाप्युपाध्यायी । उपाध्यायाया नामनी ॥ स्यात्—स्वत ।
आचार्याया नाम ॥ आचार्यानी—क्षत्रियी तथा । आचार्यादिशब्दानां पूर्वं जातिवृद्ध-

णाभिधानम् । इदानीं पुयोगलक्षणाभिधानम् । स्वयमयोग्या चेदाचार्यस्य पत्नी आचार्या-
नी । 'आचार्यादणत्व च' (घा ४ १ ४९) इति णत्व न । क्षुद्रा^१चेदर्यस्य पत्नी
^२अर्यो । ^३अर्यो वैश्यजाति पुरुष । शूद्रकुलजा चेत् क्षत्रियस्य पत्नी क्षत्रियो ॥ १४ ॥

^१ आयस्य B_३

^२ आर्यो B_३

^३ आय B_३

उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः ।

(वि.) उपाध्यायानीति—उपाध्यायस्य पत्नी उपाध्यायानी । उपाध्यायी च ।
उपाध्यायपत्नीनामनी ॥ ^१स्त्रीपुंसलक्षणै पुटति सङ्गिष्यतीति पोटा । 'पुट सङ्गेषणे' ।
^२स्त्रीपुंसलक्षणवतीनाम ॥ वीर पतिर्यस्या सा वीरपत्नी । वीरस्य भार्या वीरभार्या ।
^३वीरभार्यानामनी ॥ वीरस्य माता वीरमाता । वीर सूयते^३ वीरसू । 'पूञ् प्राणिप्रसवे' ।
वीरमातृनामनी ॥ १५ ॥

^१ 'पुसक' J_२

^२ वीरपत्नी° J_२

^३ सूते, 'पूञ् प्राणिगर्भविमोचने' F_२

(पा.) उपाध्यायायुपाध्यायी । मूर्त्ता चेदुपाध्यायस्य पत्नी उपाध्यायानी ।
उपाध्यायीत्यपि ॥ पोटा—लक्षणा । स्तनश्मश्रुमती स्त्री पोटा स्यात् । दास्यपि पोटा ।
'पोटा वोटा तथा चेटी दासी स्यात् ^२कुट्टहारिका' इति हल्युध (अ मा. २ ३३७) ॥
वीरपत्नी वीरभार्या । वीरस्य पत्नी, वीर पति यस्या इति वा वीरपत्नी । वीरभार्यानाम ॥
वीरमाता—वीरसू । वीरजननीनामनी ॥ १५ ॥

^१ चेटी B_३

^२ कुट्टहारिकेति मुद्रितग्रन्थे

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

स्त्री नम्रिका कोटवी स्याद् दूतीसंचारिके समे ।

(वि.) जातापत्येति—^१जातमपत्यमस्या जातापत्या^२ । प्रकपेण जायन्तेऽपत्या
न्यस्या प्रजाता । प्रसूयते^३ पुमान् प्रसूता । प्रसूतिका च । 'पूञ् प्राणिप्रसवे' ।
^४जायमानापत्यानामानि ॥ नजते नम्रिका । 'ओणजी व्रीडने' । कुटेन कौटिल्येन वेति
यातीति कोटवी । 'वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेपु' । ^५बलादपेतवस्त्रानामनी ॥ दूयते-
ऽनया ^६पुमान् स्त्रीपक्षपातेनेति दूती । 'दूञ् परितापे' । सचारयति पुमास त्रिय^७
प्रापयतीति सचारिका । 'चर गतौ' । दौत्यकस्त्रीनामनी ॥ १६ ॥

^१ जायमानानि अपत्यानि D₂, J₂, K₃ ^२ प्रजाता च D₂, W₂ ^३ प्रसूते I
^४ 'सन्तानमुगन्न स्त्री पेक्ष D₂, K₆ ^५ गत्यादिषु K₆ ^६ बलादपि विगतबलस्त्रीनाम K₃
^७ पुमान् वा स्त्री वा F₂ Pt₂ ^८ स्त्रिय K₆, स्त्रिय प्रति J₂

(पा.) जातापत्या—प्रसूतिका । प्रसूतिकानामानि ॥ स्त्री—कोट्टवी स्यात् ।
 कोट्ट विदिशम् । कोट कौटिल्य वातीति कोटवीत्यपि । सयुक्तोऽसयुक्तो वा टकार ।
 विवसनस्त्रीनामानि ॥ दूती—समे । दूतिरित्यप्यस्ति । 'त्वा कामिनो मदनदूतिमुदा-
 हरन्ति' इति प्रयोगात् (विक्रमो ४ २५) । दूतिकानामनी ॥ १६ ॥

कात्यायन्यर्धवृद्धा या कापायवसनाधवा ॥ १७ ॥

सैरन्धी परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका ।

(वि.) कात्यायनीति—कत्यस्य ऋपेरपत्यमिव वर्तते ^१कात्यायनी । अर्धवृद्धाया ^२
 कापायवसनाया पतिरहिताया परस्त्रियमुद्दिश्य प्रापणार्हाया वा नाम ॥ स्वकार्येण सह
 पर्यायप्रेरण^३ धारयतीति सैरन्धी^४ । 'धृञ् धारणे' । दासीवन्मण्डनादिशिल्पकर्म
 कुर्वत्या असवन्धिवेश्मस्थाया स्ववशाया नाम ॥ १७ ॥

^१ कालायनस्य मुनेर्बिभवापत्यमिव वर्तते K₃, K₆, कात्यायिनी J₂ ^२ अर्धजरिताया
 (अर्धजरती Pt₂) विधवायाश्च K₆ ^३ परपत्या K₂ ^४ सैरं स्वच्छन्दं वर्तन् दधातीति,
 'दुधाञ् धारणपोषणयो' F₂ Pt₂

(पा.) कात्यायनी—वसनाधवा । अर्धवृद्धा कापायवसा^१ विधवा चेत्युपाधि-
 त्रयविशिष्टा कात्यायनी स्यात् । सैरन्धी—शिल्पकारिका । परगृहस्थिता स्पर्शना
^२शिल्पकारिणी चेत्युपाधित्रयविशिष्टा सैरन्धी स्यात् ॥ १७ ॥

^१ कपाय* B₂ ^२ शिल्पकरणाच्च B₂

असिक्ती स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥

✓ वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाथ सा जनैः ।

सत्कृता चारमुख्या स्यात् कुट्टनीशभली समे ॥ १९ ॥

(वि.) असिक्तीति—^१असितकेशयोगाद् असिक्ती । ^२अवृद्धाया ^३रथ्यगार-
 चारिण्या दास्या नाम ॥ चारस्य समूहस्य स्त्री चारस्त्री । वार वार गन्तव्यार्थभागता
 स्त्री वा । विदग्धोऽस्या अस्तीति गणिच् । गणयति धनियानिति वा^४ । वेशे^५ भया

वेद्या । रूपमेवाजीवो जीविका^६ अस्या इति रूपाजीवा । ^७वेद्यानामानि ॥ चारे ^८राजादि-
सेवावसरे मुख्यत्वाद् चारमुद्या । ^९जनैरादृतगाणिकानाम ॥ विटस्य कुटुम्बमर्थहरणेन
कुट्टयति नाशयतीति कुट्टनी । 'कुट्ट ^{१०}छेदनभर्त्सनयो ' । श श्रेय ^{११}भालयति हिनस्तीति
शभली । ^{१२}'भल भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु' । विटवेद्ययो सधानकारिणी-
नामनी ॥ १८-१९ ॥

^१शोमत्वात् D₂ K₈ ^२अन्त पुरस्थयुवतिदासीनाम K₅ ^३अन्त पुर^० F₂, Pt₂

^४F₂, Pt₂ add 'गण सख्याने' ^५वेद्यावाटिकाया F₂, Pt₂ ^६जीवन K₂.

^७वेशो नेपथ्य तेन शोमते Pt₂ ^८वेद्यासमूहे F₂, Pt₂ ^९वेद्याजनै I, K₃, K₅ W₂

^{१०}भेदन^० K₈ ^{११}राजोद्भव सुख D₂, K₅, K₈ ^{१२}'भल आमण्डने' D₂

(पा.) असिक्नी—चारिणी । अष्टद्वया शरीरायासेन जीवित कुर्वती रज्यगाररा-
सिनी चेत्युपाधिप्रयविशिष्टा असिक्नी स्यात् ॥ चाररत्री—रूपाजीवा । वेद्यानामानि ॥
'पश्यन्ती लञ्जिका पण्यशब्दाद्भार्याहया अपि' । एतानि च । अथ—चारमुख्या स्यात् ।
जनैरादृता वेद्या चारमुख्या स्यात् ॥ कुट्टनी—समे । 'लञ्जिकाविटयो सघटनकारिणी-
नामनी । ^२'चुन्दी सघटिका तथा' । एते च ॥ १८-१९ ॥

^१मिण्डयो B₂ ^२चण्डी B₁

विप्रश्रिका त्वीक्षणिका दैवज्ञाथ रजस्वला ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥

ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद् रजः पुष्पमार्तवम् ।

(वि.) विप्रदिनकेति—^१शुभाशुभविषये विशेषत प्रश्नोऽस्या इति विप्रदिनका ।
ईक्षण^२ शुभाशुभदर्शनमस्या अस्तीति ईक्षणिका । 'ईक्ष दर्शने' । दैव शुभाशुभ
जानाति दैवज्ञा । 'ज्ञा अवधोधने' । जन्मान्तरशुभाशुभज्ञाया नामानि ॥ आन्ध्रभाषाया
'वेल्लुसानि पेल्लु' ॥ रजोऽस्त्यस्या इति ^३रजस्वला । रजोरूप स्त्रीधर्मोऽस्या अस्तीति
स्त्रीधर्मिणी । अव्यतेऽसिन् काले ^४रक्षोभयादिति अवि । अवी वा । 'अव रक्षणे' ।
अत्रेरपत्यमिव आत्रेयी^० । मलिनमार्तवमस्या इति मलिनी । पुष्पमार्तवमस्या पुष्पवती ।
ऋतुरस्या अस्तीति ऋतुमती । चतुर्थेऽहनि उदकमर्हतीति उदक्या । रजस्वलास्त्रीनामानि ॥
रज्यते रज । 'रज्ज रागे' । पुत्राप्यफलहेतुभूतत्वान् पुष्पम् । ऋतौ भवम् आर्तवम् ।
स्त्रीणा वयोधर्मेण प्रतिमास प्रवृत्तरक्तनामानि ॥ २० ॥

¹ प्रश्नश्रवणोद्यतत्वात् K₅, K₆ ² ईक्षत शुभाशुभमिति D₂, K₂, W₂
³ रजोयोगात् D₂, K₅, K₆ ⁴ रक्षोभ्य I, K₃, W₂ ⁵ अत्र वर्तते (कुक्षौ अस्या विद्यते, आपन्नगर्भा Sabarabhasya, VI 1 7) K₆

(पा.) विप्रभिका—दैवज्ञा । जन्मान्तरशुभाशुभज्ञानामानि ॥ स्त्रीघर्मिण्यवि ।
⁶ 'अवीरुदम्या च रजस्वला स्यात्' इति हलायुध (अ मा २ ३३३) । आत्रेयी—
उदक्यापि । रजस्वलानामानि ॥ स्याद् रज — अर्तवम् । वय स्त्रीणा प्रतिमास प्रवृत्तरफ-
नामानि ॥ २० ॥

¹ अवि B₃

श्रद्धालुदोहदवती निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥
आपन्नसत्त्वा स्याद् गुर्विण्यन्तर्वन्नी च गर्भिणी ।

(वि.) श्रद्धालुरिति—पायसापूपादिषु श्रद्धा इच्छा अस्या अस्तीति श्रद्धालु ।
 दोहदोऽस्या अस्तीति दोहदवती । ¹ गर्भिणीस्वभावाद् विविधविषयदोहदवतीनामनी ॥
² कलाभ्यो ³ रजोभ्यो निष्कान्ता निष्कला । विगतमार्तवमस्या इति विगतार्तवा ।
⁴ निवृत्तरज स्त्रीनामनी ॥ आपन्न गृहीत सत्त्व ⁵ गर्भोऽनयेति आपन्नसत्त्वा । गुरु
 गर्भशरीरमस्यस्या इति गुर्विणी । उदरान्तर्गर्भोऽस्या अस्तीति अन्तर्वन्नी । गर्भोऽस्त्यस्या
 गर्भिणी । गर्भिणीनामानि ॥ २१ ॥

¹ गर्भस्वभावात् K₅, K₆, W₂ ² निर्गत कल शुक्रमस्या F₂, Pt₂ ³ रजाऽसोभ्य
 D₂, K₅, K₆ ⁴ निवृत्तरजस्र स्त्रिया नाम K₅, W₂ ⁵ अस्या, D₂, K₆

(पा.) श्रद्धालुदोहदवती¹ । दोहदवत्या नामनी । निष्कला विगतार्तवा ।
² नष्टार्तवानामनी । ³ गौरादित्वात्रिष्कली विकली चेति धातुप्रदीपवचनाद् ईकारान्तोऽपि ॥
आपन्नसत्त्वा—गर्भिणी । गर्भिण्या नामानि ॥ २१ ॥

¹ दोहदवती B₃ ² निवृत्त^० A₁ ³ ४ १ ४१

गणिकादेस्तु गाणिक्यं गाभिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥
पुनर्भूदिधिपूरुद्धा द्विस्तस्या दिधिषुः पतिः ।

(प्रि.) गणिकादेरिति—गणिकादेर्गण गाणिक्यादीनि चर्तन्ते । ययम् ।
 गणिकाना समूहो गाणिक्यम् । येश्यासमूहनाम ॥ गर्भिणीना समूहो गाभिणम्¹ ।

गर्भिणीसमूहनाम ॥ युवतीना समूहो यौवतम् । युवतिसमूहनाम ॥ प्रथममेकस्य जाया भूत्वा ^१पुनरन्यस्य जाया भवतीति पुनर्भू । पुनरन्येन धृता पुनरन्येन धीयत इति वा दिधिपू । 'धृञ् धारणे' । 'डुधाञ् धारणपोषणयो' । द्विवार विवाहसंस्कृताया नामनी ॥ दिधिपूमात्मन इच्छतीति दिधिपु । दिधिपूर्वा । तस्या द्वितीयपतिनाम ॥ २२ ॥

^१ गर्भिण्यम् K_१, K_२ ^२ पुन पुन K_३

(पा.) गणिकादेस्तु—यौवत गणे । गणिकाना समूहो गाणिक्यम् । गर्भिणीना समूहो गर्भिणम् । युवतीना समूहो यौवतम् । ^१मिक्षादिगणे पाठसामर्थ्यात् पुवद्भावनो न भवति । भाष्ये भिक्षादित्वप्रत्याख्यानाद् यौवनमिति व्यवस्थापितम् । भागवृत्त्या-मुदाहृत च ।

‘स्वरूपमिव नेपथ्यफलाकुशल्यौवनम् ।

यस्य पुण्यवत प्रेष्य सफल तस्य यौवनम् ॥’

पुनर्भू—उदा द्वि । द्विवार विवाहसंस्कृताया नामनी ॥ तस्या—पति । पुनर्भूभर्तृ-नाम ॥ २२ ॥

^१ 'मिक्षादिभ्योऽण्' (४ २ ३८)

स तु द्विजोऽग्रेदिधिपूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतोऽथ सुभगासुतः ।

सौभागिनेयः स्यात् पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

(वि.) स त्विति—सा पुनर्भूरेव यस्य कुटुम्बिनी पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता, स द्विजः अग्रेदिधिपूरित्युच्यते । अग्रे पूर्वकाले प्रधानत्वेन दिधिपू भार्यात्वेनास्येति ^१अग्रे दिधिपू । उकारान्तोऽप्यस्ति । यस्य सैव दिधिपू कुटुम्बिनी तस्य द्विजस्य नाम ॥ कन्याया ^२पुत्र कानीन । कन्यासुतनाम ॥ सुभगाया ^३पुत्र सौभागिनेय । 'भाग्यवती-पुत्रनाम ॥ परस्त्रिया 'पुत्र पारस्त्रैणेय । परस्त्रीपुत्रनाम ॥ २३-४ ॥

^१ गृहरक्षणे अग्रणीभूता दिधिपूर्यस्य K_१, K_२, K_३ ^२ सुत K_३ ^३ अपत्य F_१, Pt_१, सुत I, J_१, W_१ ^४ सौभाग्य° W_१ ^५ अपत्य F_१, Pt_१

(पा.) स तु—कुटुम्बिनी । 'कुटुम्ब तु सुतादिकम्' इति वैजयन्ती (पृ १७७, श्लो ५१) । यस्य द्विजस्य सैव दीधिपूरेव कुटुम्बिनी पत्नी स्यात् स द्विजोऽग्रेदिधिपू^१ स्यात् । त्रिधिनिषेधयोर्द्विजविषयत्वाद् द्विजग्रहणम् । कानीन—सुत । कन्याया उत्पन्न

कानीनः स्यात् । अथ सुभगासुतः—स्यात् । सुभगायाः ^१पुत्रः सौभागिनेयः स्यात् । एवं दुर्भगाया दौर्भागिनेयः । पारस्त्रैण्यः—परस्त्रियाः । परस्त्रियाः पुत्रः पारस्त्रैण्यः स्यात् ॥ २३-४ ॥

^१ अग्नेदिधिषुः B_३. ^२ सुतः A_१.

पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ।

सुतो मातृष्वसुश्चैवं द्वैमात्रेयो द्विमातृजः ॥ २५ ॥

(वि.) पैतृष्वसेय इति—पितृष्वसुः पुत्रः पैतृष्वसेयः पैतृष्वस्त्रीयश्च । पितृ-सोदरीपुत्रनामनी ॥ ^१एवं मातृष्वसेयः, मातृष्वस्त्रीयश्च । ^२मातृसोदरीपुत्रनामनी ॥ द्वे मातरौ यस्य द्वैमात्रेयः । वैमात्रेयो ^३विमातृजः इति वा पाठः । विगता विभिन्ना वा माता विमाता, तस्या अपत्यं वैमात्रेयः । सपत्नीपुत्रनाम ॥ २५ ॥

^१ D_२, I, Pt_२ add मातृष्वसुः पुत्रः. ^२ मातृः J_२, W_२. ^३ F_२, Pt_२ add विमातृर्जातः विमातृजः, द्वाभ्यां मातृभ्यां जायत इति द्विमातृजः .

(पा.) पैतृष्वसेयः—सुतः । पितृष्वसुः सुतः पैतृष्वसेयः पैतृष्वस्त्रीयश्च स्यात् । मातृष्वसुः—एवम् । मातृष्वसुरेवं सुतो मातृष्वसेयो मातृष्वस्त्रीयश्च स्यात् ॥ वैमात्रेयो विमातृजः । सपत्नीपुत्रनामनी^२ ॥ २५ ॥

^१ द्वैमात्रेयः B_३. ^२ सुत° A_१.

अथ बान्धकिनेयः स्याद् बन्धुलश्चासतीसुतः ।

कौलटेयः कौलटेरो भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ।

(वि.) अथेति—बन्धक्या अपत्यं पुमान् बान्धकिनेयः । ^१स्वपुत्रपरिणाहाय बन्धुन् लाति स्वकीयान् करोतीति बन्धुलः । 'ल्य आदाने' । असत्याः सुतः अमतीसुतः । पुलटायाः पुत्रः^२ कौलटेयः । कौलटेरश्च । न्यमिचारिणीपुत्रनामानि ॥ भिक्षार्थं कुलान्य-टतीति कुलटा । तस्याः पुत्रः कौलटिनेयः । कौलटेयश्च । या भिक्षुकी सती तस्याः पुत्रस्य नामनी ॥ २६ ॥

^१ F_३, Pt_३ add स्वनिन्दापरिहाय वा. ^२ स्वीयान् F_३, Pt_३. ^३ अपत्यं W_३.

(पा.) अथ बान्धकिनेय —कौलटेर । ^१व्यभिचारिणीपुत्रनामानि ॥ मिश्रुकी—चात्मज ^२। कुलान्यटति मिश्रार्थमिति सती मिश्रुक्यपि कुलटा। तस्या सुत कौलटिनेय कौलटेयश्च स्यात् । न कौलटेर ॥ २६ ॥

^१ बन्धकी° A₁

^२ आत्मजे B₂

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितर सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ।

(वि.) आत्मज इति—आत्मनो जायते 'आत्मज' । 'जनी प्रादुर्भावे' । ^३कुल तनोतीति तनय । 'तनु विस्तारे' । माता एन सूयत इति सूनु । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' । सौत्येन माता सुत । 'पु प्रसवैश्वर्ययो' । पुत्राप्नो नरकात् प्रायत इति पुत्र । 'त्रैङ् पालने' । पुत्रनामानि ॥ अमी आत्मजादय ^४ स्त्रीप्रत्ययान्ता दुहितरमाहु । आत्मजा, तनया, सूनु, सुता, पुत्री इत्येषा व्युत्पत्ति पूर्ववत् । दोग्धि धनहरणेन रिक्तीकरोति 'पितराविति दुहिता । 'दुह प्रपूरणे' । दुहिवृत्नामानि ॥ न पतत्यनेन पिता नरकमिति ^५ अपत्यम् । 'पल्ल गतौ' । तौति कुलमननेति तोकम् । तु इति सौत्रो धातु गतिवृद्धिहिसासु । स्तूयते बन्धुजनैरिति वा । 'ष्टृञ् स्तुतौ' । अपत्यनामनी ॥ तयो पुत्रे दुहितरि च समे ^६ समानलिङ्गे ॥ २७ ॥

^१ आत्मना K₆ ^२ F₂ Pt₂ add मुद वा ^३ F₂ Pt₂ add पञ्च ^४ मातापितरौ D₂ K₅ K₆ ^५ नरकापतने साधु D₂ K₅, K₆ ^६ समाननामनी D₂ K₂ W₂

(पा.) आत्मज —पुत्र । पुत्रनामानि । 'उद्बहो नन्दनो वत्स पोत क' । एतानि च । स्त्रिया—सर्वे । अमी आत्मजादय स्त्रिय स्त्रीलिङ्गा सन्त दुहितरमाहु । आत्मजा तनया । सूनोर्लक्षणाभावान्न स्त्रीत्वे विधिरिति सूनुश्च पुत्रवचन एव । सुता पुत्री । अनुक्तसप्रहार्थं सर्वे इति । तेनोद्बहा नन्दना वत्सेत्याद ॥ अपत्य—तयो समे । अपत्यतोकपदे तयो पुत्रे दुहितरि च समे, नियतनपुसक इति यावत् । 'तोकापत्ये नपु स्त्री तु प्रसूति सतति प्रजा' इति वैजयन्ती (पृ १७६, श्लो ४१) ॥ २७ ॥

^१ स्त्रिय B₃

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

जनपित्री प्रसूमाता जननी भगिनी स्वसा ।

(वि.) स्वजात इति—उरसा निर्मित. औरस. उरस्यश्च । स्वस्मात् जाते स्वजाते । ^१स्योत्पादितपुत्रनामानि ॥ द्विजातीनां क्षेत्रजादिसभवात् ॥ तनोति कुलमिति तात । ‘तनु विस्तारे’ । जनयति पुत्रमिति जनक । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । ^२पातीति पिता । ‘पा रक्षणे’ । पितृनामानि ॥ जनयत्यपत्यानीति जनयित्री । जननी च । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । प्रसूते प्रजाः प्रसूः । ‘पूद् ^३गर्भविमोचने’ । माति वर्तते ^४गर्भोऽस्यामिति माता । ‘मा माने वर्तने च’ । मातृनामानि ॥ भग. कल्याणं भ्रातृवात्सल्यमस्या अस्तीति भगिनी । सोदरायास सुष्टु अस्यति ^५द्विस्ततीति स्वसा । ‘असु क्षेपणे’ । ^६सोदरोनामनी ॥ २८ ॥

^१ उरसोत्पादित° I, K₂, K₆ ^२ K₅, W₂ add पुत्र ^३ ‘पूद् प्राणिमघवे’
K₂, K₆, Pt₂ ^४ K₅, K₆ add पूर्ण., परिपूर्णः K₃ ^५ भवास्यति K₂, K₃, W₂
^६ सोदरस्त्री I, K₂, W₂

(पा.) स्वजाते—औरसोरस्यौ । स्वजातसुतनामनी । आत्मजादय. शब्दाः कुण्डगोलभादिपु न वर्तन्त एव । तातस्तु—पिता । पितुर्नामानि । जनयित्री—जननी । मातुर्नामानि । भगिनी स्वसा । सोदर्या नामनी । ‘तस्यामन्ती ज्येष्ठया कनिष्ठया तु कन्यका’^१ ॥ २८ ॥

^१ कन्यसा इति वैजयन्त्याम् (ष्ट १७५, श्लो २७) । कन्यसी स्वसेति महाभारत (३. २३० ८)

ननन्दा तु स्वसा पत्युर्नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।

(त्रि.) ननन्देति—न नन्दयति भ्रातृजायामिति ननन्दा । ननान्दा या । ऋषात्तन्त्रीलिङ्गोऽयम् । ‘दुनदि समृद्धौ’ । ‘पतिसोदरीनाम ॥ न पतति कुलमनयेति नप्त्री । ‘पत्न्य गतौ’ । पुत्रस्य पुत्र्या वा पुत्री पौत्री । पुत्रस्य दुष्टिनामनी ॥ यत्तं गृहदृष्ट्येषु स्वर्धया प्रयत्न कारयन्तीति यातरः । ‘यतो प्रयत्न’ । ‘सोदरवर्गभार्या. परस्पर प्रति यातृनाम्नोच्यन्ते ॥ २९ ॥

^१ पत्यु. K₂, W₂. पतिस्वयुनाम K₅, ‘वदिनी वेद’ D₁, K₆ ^२ संवत् K₅,
स्वयं च K₂ ^३ मत्तं K₅.

(पा.) ननान्दा—पत्युः । पत्युः स्वमा ननान्दा स्यात् । ननान्दाश्चोऽपि । ‘ननान्दा तु स्वमा पत्युर्ननन्देति प्रकीर्तिता’ इति रज्ज्वेदः । नप्त्री—नृपामजा ।

सुतस्य सुतायाश्चात्मजा नञ्ची पौत्री च स्यात् । ^१स्वस्त्रादित्वात्प्रजा चेति भागवृत्ति । 'नम्रा नञ्ची च पौत्रिका' इति रभसकोश । पुमाश्चेत्प्रैव । 'नम्रा रौ पौत्रदौहित्रौ' इति वैजयन्ती (पृ १७६, श्लो ४५) ॥ भार्यास्तु—परस्परम् । सोदरवर्गस्य पत्न्य परस्पर प्रति यातर इत्युच्यन्ते ॥ २९ ॥

^१ ४ १ १० स्वस्त्रादिगणे नपृशब्दो न दृश्यते काशिकाया कौमुद्या च

प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ।

(वि.) प्रजावतीति—देवरादय प्रजा सन्त्यस्या इति प्रजावती । भ्रातृजाया भ्रातृजाया । सोदरभार्यानामनी ॥ मातुलस्य पत्नी मातुलानी । मातुली च । ^१मातृभ्रातृपत्नीनामनी ॥ पत्यु भर्तु पत्न्या भार्यायाश्च प्रसूर्माता श्वशूरित्युच्यते । श सुखम् अश्नुत स्पृह इति श्वश्रू ^२ । 'अशू व्याप्तौ' । पत्यु पत्न्याश्च परस्परमातृनाम ॥ श सुखम् अश्नुते जामातर स्तुपा च लघ्ना श्वशुर । पतिपत्न्यो परस्परस्य पितृनाम ॥ ३० ॥

^१ मातृ भ्रातृ K₃, मातृ सोदरपत्नी W₂
K₄ श्वशुरस्य पत्नी श्वश्रू F₂, Pt₂

^२ 'अत्तमामलपेह D₂, 'अत्तलपेह

(पा.) प्रजावती भ्रातृजाया । सोदरपत्नी प्रजावती स्यात् । मातुलानी—मातुली ।

^१मातृसोदरपत्नीनामनी । पतिपत्न्यो—श्वश्रू । पत्यु भार्यामाता भार्याया पतिमाता च श्वश्रू स्यात् ॥ श्वशुरस्तु—तयो । पत्युभार्यापिता भार्याया पतिपिता च श्वशुर-स्यात् ॥ ३० ॥

^१ मातुल^० A₁

पितृभ्राता पितृव्यः स्यान्मातृभ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

स्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवरौ ।

(वि.) पितृभ्रातेति—पितृ भ्राता पितृव्य । पितृसोदरनाम ॥ मातृभ्राता मातुल । ^१मातृसोदरनाम ॥ 'स्वामयन्ते' भगिनीपति ^२परिहासवचन तद्वाक्यखण्डन मागण भञ्जयन्तीति स्याल । 'स्यु' वितर्क' । 'पत्नीसोदरनाम ॥ अपहासेन दीव्यति ऋडवीति देवा । ऋकारान्तोऽयम् । देवरश्च । 'दिवु ऋडवी' । स्वामी पति, तस्य सोदरनामनी ॥ ३१ ॥

^१ भ्रातृ° K_५ ^२ श्यामयन्ते श्याला W_२ ^३ स्वसृपतिं K_५ ^४ विनोदसमये
K_५ विनोदन° W_२ ^५ श्यमु W_२ ^६ भ्रातृ° K_५ ^७ भ्रातृजायामि सह
परिहासेन F_२ W_२

(पा.) पितृभ्राता पितृव्य स्यात् । पितु ^१सोदर पितृव्य स्यात् । मातृभ्राता—
मातुल । मातु ^१सोदरो मातुल स्यात् । स्याल—पत्न्या । ^२पत्नीसोदरा स्याल स्यु ।
रित्रयश्चेत् स्याल्लिका । ^४स्यालसालसलसूरसूरस्य ^३इत्यूष्मभेदपाठाद् दन्त्यादि । स्वामिनो
देवृदेवरौ । स्वामी पति । तस्य सहोदर देवा देवरश्च स्यात् । अनुक्तम्—^६भ्रातृको
भगिनीपति ^७ । भगिनीपतिर्भावुक स्यात् ॥ ३१ ॥

^१ भ्राता A_१ ^२ भ्रातर A_१

स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥
पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ।

(वि.) स्वस्त्रीय इति—स्वसुरपत्य^१ स्वस्त्रीय । भगिन्या अपत्यं पुमान् भागिनेय ।
सोदरीपुत्रनामनी ॥ ^२जाया मिमीते जामाता । ^३माह् ^३माने । दुहितृपतिनाम ॥ पितु
पिता पितामह । पितु पितृनाम ॥ पितामहान् प्रगत प्रपितामह ^४ । पितामहपितृ
नाम ॥ ३२ ॥

^१ F_२ Pt_२ add पुमान् ^२ जा जाया विवाहायं स्वदेहेन मिमीते K_५ W_२
^३ D_२, K_५ add शब्दे च ^४ पितामहस्य पिता F_२ Pt_२

(पा.) स्वस्त्रीयो—स्यात् । स्वसु सुतनामनी । जामाता—पति । मुतापतिनाम ।
पितामह पितृपिता । पितु पिता पितामह स्यात् । तत्पिता प्रपितामह । पितामहपिता
प्रपितामह स्यात् ॥ ३२ ॥

मातुर्मातामहाथेयं सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।

(वि.) मातुरिति—^१मातामहप्रमातामहशब्दान्प्येवम् । समान एव पिण्ड
पिण्डप्रदानेन येषां त सपिण्डा । समानो नाभिर्मूल^३ कूटस्थपुरुषो येषामिति सनाभय ।
ये पितृकर्मणि^४ पिण्डभागित्वेन लेपभागित्वेन वा परस्पर मन ^५सप्रविष्टातंषा नामनी ॥
तथा चोक्तम्—

‘लेपभाजश्चतुर्थाद्या पित्राद्या पिण्डभागिन ।
पिण्डद् सप्तमस्तेषा सापिण्ड्य साप्तपौरुषम् ॥’

इति ॥ समाने उदरे शयित समानोदर्य । सोदर्यश्च । समाने गर्भे भव ‘सगर्भ्य’ ।
सह जायत इति सहज । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । एकोदरोत्पन्नाना नामानि ॥ ३३ ॥

¹ F₂, Pt₂ add मातु पिता मातामह । मातामहात् प्रकृष्ट प्रमातामह ² पिण्डदा
नक्रिया D₂, K₂, K₈ ³ मूलकारण Pt₂ ⁴ विन्य° K₂ ⁵ अनुप्रविष्टा K₂,
K₈, W₂ ⁶ मत्स्वपुराणे इति कुल्लूक (म स्मृ ५ ६०) ⁷ सगर्भ K₂, K₈

(पा.) मातुर्मातामहाद्येवम् । एवप्रकारेण मातु पिता मातामह । मातामहपिता
प्रमातामहश्च स्यात् । अनुक्तम्—‘पुत्रस्य ¹सूनु पौत्रोऽस्य प्रपौत्रोऽस्य परपर’ ।
पुत्रस्य पुत्र पौत्र । पौत्रस्य पुत्र प्रपौत्र । प्रपौत्रस्य पुत्र परपर स्यात् । सपिण्डा—
सनाभय । नामिसवन्धिना नामनी । समानोदर्य—समा । एकोदरनामानि ॥ ३३ ॥

¹ पुत्र B₃ ² ‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे निनिवर्तते’ इति मनु (५ ६०) B₃

सगोत्रवान्धवज्ञातिवन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद् भावसमूहयोः ।

(वि.) सगोत्र इति—समान गोत्र यस्य सगोत्र । बन्धुरेव बान्धव ।
अन्तरङ्गतया ज्ञायत इति ज्ञाति । ‘ज्ञा अवबोधने’ । वध्नाति ¹प्रीतिमिति बन्धु ।
‘बन्ध बन्धने’ । स्वकीयत्वात् ²स्व । ³स्वश्चासौ जनश्च स्वजन । ⁴बन्धुजन-
नामानि ॥ ज्ञातेर्भावो ज्ञातेयम् । बन्धुत्वनाम ॥ बन्धुना समूहो बन्धुता । बन्धुसमूह-
नाम ॥ ३४ ॥

¹ J₂, K₂, K₈ add करोति ² स्वधनसवन्धित्वात् F₂, Pt₂ ³ स्वकीय D₂,
स्वसंरन्धी जन F₂, Pt₂ ⁴ स्वकीय° K₂ ⁵ शक्तीना K₂, K₈

(पा.) सगोत्र—स्वजना समा । बन्धुनामानि । ज्ञातेय—समूहयो । तेषा
ज्ञातीना भावो ज्ञातेयम् । तेषा बन्धुना समूहो बन्धुता । अनुक्तम्—‘पितरस्तु पितुर्वश्या
मातुर्मातामहा कुले’ । पितृवशे भवा ¹सर्व पितर, मातृवशे भवा सर्व मातामहा-
स्तु ॥ ३४ ॥

¹ B₃ omits सर्वे ² B₃ omits स्यु

धवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥

अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ।

(वि.) धव इति—धुनोति स्वतेजसा भार्यामिति धव । 'धूञ् कम्पने' । तामेव^१ प्रीणयतीति प्रिय । 'प्रीञ्^२ तर्पणे कान्तौ च' । पाति^३ ज्ञायामिति पति । 'पारक्षणे' । तामेव विभर्तीति भर्ता । 'डुमृञ्^४ धारणपोषणयो' । 'पतिनामानि ॥^५ जरयति परस्त्रिय वयोहानि धर्षणै करोतीति जार । 'जृप् वयोहानौ' ।^६ उपजात पति उपपति । परस्त्रीगन्तुनामनी ॥^७ कुण्डयते क्षेत्रिण कुलमनेन कुण्ड । 'कुडि दाहे' । जाराज्जात जारज । भर्तर्यमृते जारजस्य नाम ॥ गुल्यते मात्रा^{१०} गोप्यत इति गोलक । 'गुड रक्षणे' । भर्तरि मृते सति जारजस्य नाम ॥ ३५ ॥

^१ प्रीणाति F_२ Pt_२ ^२ प्रीणने K_६, Pt_२ प्रीती W_२ ^३ तामेव K_५
^४ मरणे K_६ ^५ भर्तृ° K_५ ^६ जारयति D_२ ^७ स्त्रिया वयोमानहानि W_२
^८ उपमित पत्या F_२, Pt_२ ^९ कुण्डयति Pt_२ ^{१०} अप्रकाशत्वेन Pt_२

(पा.) धव —भर्ता । पतिनामानि । पताविति केचिदिति शाकटायन । पत्यु^१ समास इति काका निर्देश । तेनानियमो गम्यते ।

‘मृते प्रव्रजिते नष्टे कृषि च पतिते पत्नौ ।

पतिना नीयमानाया प्रतिशुक्रो न दुष्यति ॥’

इति सुभृतिटीकायामुक्तम् । जार—समौ । परस्त्रीगन्तुर्नामनी । अमृते—कुण्ड । भर्तरि जीवति जाराज्जात कुण्ड । मृते—गोलक । भर्तरि मृते जाराज्जात गोलक ॥ ३५ ॥

^१ पति समास एव इति पाणिनिद्वयम् (? ४ ८)

आत्रीयो भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराद्युभौ ॥ ३६ ॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।

श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

दम्पती जम्पती जाघापती भार्यापती च तौ ।

(वि.) आत्रीय इति—भ्रातृ^१ पुत्रो आत्रीय । 'भ्रातृपुत्रनाम ॥ भ्राता च स्वसा^३ च भ्रातरौ । भ्रातृभगिन्योर्नाम ॥ माता च पिता च पितरौ । मातापितरौ ।

६. मनुष्यवर्गः]

मातरपितरौ च । प्रसूश्च जनयिता च प्रसूजनयितारौ । प्रसूजनकयोर्नामानि ॥ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । श्वश्रूश्चश्वशुरयोर्नाम । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । पुत्रदुहितोर्नाम ॥ जाया च पतिश्च दम्पती । जम्पती । जायापती । भार्या च पतिश्च भार्यापती । भार्यापत्योर्नामानि ॥ ३६-७ ॥

१ अपत्यं Pt₂.२ F₂, Pt₂ add भ्रातुर्जातो भ्रातृजः.३ मगिनी Pt₂.४ Pt₂ adds श्वश्रूश्चशुरौ.५ दमिति जमिति मान्तमवयवद्वयं जायाशब्दवाचि Pt₂.

(पा.) ^१भ्रातृव्यो भ्रातृजः । भ्रातृसुतनामनी । भ्रातृभगिन्यौ—उभौ । भ्राता मगिनी चेत्युभौ सहवचने भ्रातरौ । मातापितरौ—जनयितारौ । जननीजनकौ सहवचने मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ च स्याताम् । 'मातरपितराभ्यामित्यन्यः' इति भाषात्रुत्कारवचनान्मातरपितरशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति । तेन मातरपितरयोरित्याद्यपि ॥ श्वश्रू—श्वशुरौ । श्वश्रूश्च श्वशुरश्चेत्युभौ सहवचने श्वशुरौ श्वश्रूश्चशुरौ च स्याताम् । पुत्रौ—दुहिता च । पुत्रश्च दुहिता चेत्युभौ सहवचने पुत्रौ स्याताम् । 'भ्रातृपुत्रस्वसृदुहितृमिः' इति शाकटायनमते (२. १. ८४) बहुवचनग्रहणात् सुतश्च दुहिता च सुतावित्यादि सिद्धम् । दम्पती—च तौ । भार्या पतिश्चेत्युभौ सहवचने दम्पत्यादिशब्दवाच्यौ भवतः । जाया च पतिश्चेति द्वन्द्वे जाशब्दस्य पक्षे जमादेशदमादेशौ । 'जं दं शब्दौ दारवाच्यावव्ययौ परिकीर्तितौ' इत्यभिधानात् प्रकृत्यन्तरे च । ^३राजदन्तादित्वात् सर्वत्र परनिपातः ॥ ३६-७ ॥

१ भ्रात्रोयः B₂.

२ 'भ्रातृपुत्राः'—इति मुद्रितग्रन्थे

३ 'राजदन्तादिषु परम्'

(२. २. ३१).

गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्यं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥
सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।

(वि.) गर्भाशय इति—गर्भ आशेतेऽत्र गर्भाशयः । गर्भनिष्क्रमणानन्तरं जरा 'जीर्णतामेतीति' जरायुः । 'इण् गती' । उलति गर्भमावृणोतीति उल्यम् । 'उल संवरणे' । गर्भोपरिचर्मनाम ॥ शुट्टशोणिते कलति मिथः सगच्छत इति कललः^४ । कलतिः कामधेनु । शुट्टशोणितसंयोगनाम ॥ सूतेः प्रसवस्य मासः सूतिमासः । विजननं गर्भमोचनं, तदस्मिन्नस्तीति वैजननः^५ । सूतिकालमासनामनी ॥ 'भातृनुकाग्रसं गिरतीति गर्भः । 'गृ निगरणे' । भ्रियते कुक्षौ^६ मात्रेति भ्रूणः । 'भृञ् भरणे' । गर्भनामनी ॥ ३८ ॥

¹ जीर्णत्व D₂, K₅, K₆ ² K₅ adds प्राप्नोति ³ आवरणे K₅, 'उल'
 चौत्रो धातु D₂ ⁴ कलत्र योगात् दृक्कथोपिते मिथ सगच्छेते अत्रेति, 'कल सख्याने'
 F₂, Pt₂ ⁵ विशिष्टजन (विजन W₂) सगन्धित्वात् D₂, K₅, K₆ ⁶ मात्रा भुक्त
 K₅, K₆ ⁷ (कुक्षिमात्रेण K₅, K₆) भ्राम्यति कुक्षाविति वा, 'भ्रमु अनवस्थाने' Pt₂,
 भ्रूण्यते, 'भ्रूण आशाविशङ्कयो' D₂

(पा.) गर्भाशयो—कल्लोऽस्त्रियाम् । ¹गर्भपरिवेष्टिकचर्मनामानि । 'मावि' ।
 'कल्लो जरायुरुक्त्व' इति रत्नकोश । 'लोक एष तिगिरोल्ववेष्टितो गर्भवास इव वर्तते
 निशि।' इति कुमारसम्भव (८ ५६) । उल्वकल्लशब्दौ गर्भगोलनामनी इति केचित् ॥
 'सुमेरोरुक्त्वभूतस्य जरायुश्च महीधरा' इति ॥ सूतिमासो वैजनन । प्रसवमास
 नामनी ॥ गर्भो—समौ । गर्भनामनी ॥ ३८ ॥

¹ परिवेष्टन° B₂ ² 'मेरुस्त्वमभूत्तस्य जरायुश्च महीधरा' इति टीकार्थस्वे
 (पृ २९३)

तृतीयप्रकृतिः पण्डः क्लीवः पण्डो नपुंसकम् ॥ ३९ ॥

शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ।

(वि.) तृतीयेति—स्त्रीपुसापेक्षया तृतीया ¹प्रकृति तृतीय प्रकार तृतीय-
 प्रकृति । तृतीया प्रकृतिरिति वा पाठ । ²स्वस्यापख्यातिनिवारणार्थं किमपि हिरण्यादिक
 सन्नोति ददातीति पण्ड । 'पणु दाने' । सण्डश्च । ³शण्ड इति वा पाठ । तदा शास्यति
⁴प्रजाविच्छेदेनेति शण्ड । 'शमु उपशमे'⁵ । क्लीवतेऽधीरो भवतीति क्लीव । 'क्रीट
 अधाष्टयं' । क्लाम्यति अप्रजत्वेनेति वा । 'कुमु ग्लानौ' । पण्डते लज्जया प्रदेशान्तर
 गच्छतीति पण्ड । 'पण्डि गतौ' । न स्त्रीपुसौ ⁶नपुंसकम् । नपुंसको वा⁷ । शिशोर्भाव
 शिशुत्वम् । शैशवं च । बालस्य भाव बाल्यम् । अष्टवर्षात् पूर्ववयस, अष्टवर्षादूर्ध्वं
 षोडशवयसश्च नामानि ॥ तरुणस्य भाव तारुण्यम् । यूनो भावो यौवनम् । षोडश-
 वर्षाधिकं नयोनामनी ॥ ३९ ॥

¹ F₂, Pt₂ add प्रथमा प्रकृति स्त्री, द्वितीया प्रकृति पुमान् ² नपुंसकाप्रख्यापकाय
 पुरुराय K₅, K₆ ³ शण्ड इति वा पाठ W₂ ⁴ अप्रजत्वेन D₂, K₅, K₆
⁵ उपरसे I, K₂, W₂ ⁶ न पुमान् J₂, K₆ ⁷ नपुंसकशब्द पुल्लिङ्गोऽप्यस्ति,
 नपुंसकनामानि D₂, I, K₂, K₆, W₂

(पा.) तृतीया—नपुंसके । नपुंसकनामानि । विशेषणसमासश्चेत् तृतीयप्रकृति-
 शब्दः स्त्रीलिङ्ग । पण्डपण्डशब्दौ रूपभेदात् पुल्लिङ्गौ । तत्र ¹'शमेर्द.' इति सिद्ध-

शण्डशब्दस्तालव्यादिप्रवर्गचतुर्थान्तश्च भवति^१ । संकरपाठात् ह्रीचनपुंसकशब्दौ पुलिङ्गावपि । 'अस्त्री नपुंसकं ह्रीवं वाच्यलिङ्गमविक्रमे' इति रुद्रः । 'स नपुंसको भवेत्' इत्यमरभाष्यकारः ॥ शिशुत्वं—वालयम् । वालत्वनामानि । 'अपि कैशोरकौमारे' । एते च ॥ तारुण्यं—समे । षोडशवर्षाधिकवयोनामनी । 'दृढादिपाठात् तरुणिमापि । प्रयोगश्च—'कथंचिन्नोत्पत्तिं तरुणिमनि मन्ये मृगदृशः' इति । 'मनोज्ञादिपाठाद् यौवनिकापि । 'न गता यौवनिका निवर्तत' इति ॥ ३९ ॥

१ उ. १. १०४.

२ शण्ड इति A₁.

३ प. १. १२३.

४ प. १. १३३.

स्यात् स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥
पलितं जरसा शौक्यं केशादौ विस्रसा जरा ।

(वि.) स्यादिति—स्थविरस्य भावः स्थाविरम् । वृद्धस्य भावः वृद्धत्वम् । पञ्चाशद्वर्षाधिकवयोनामनी ॥ वृद्धस्य भावः 'समूहो वा वार्धकम् । वृद्धभावस्य वृद्धसमूहस्य च नाम ॥ पलितं शौक्येन शोभते शरीरसौन्दर्यमिति पलितम् । 'पल गतौ' । धातूनामनेकार्थत्वाद् अत्र शोभार्थः । जरसा केशादिशौक्यनाम ॥ विस्रंसते अधः पतति शरीरमनयेति विस्रसा । 'संसु अवसंसने' । जरयति दन्तादिकमिति जरा । 'जृप् वयोहानौ' । जीर्यन्तेऽनयाङ्गादीनीति वा । वयोहानिनामनी ॥ ४० ॥

१ संघः D₂, K₂, W₂२ गच्छत्यनेन K₂, W₂.३ अङ्गादिकं K₅, K₆.४ अध.पतने F₂, Pt₂, 'संसु ध्वंसु भ्रंसु अवसंसने' K₃, K₆.

(पा.) स्यात् स्थाविरं—वार्धकम् । वृद्धत्वनामानि । वार्धकशब्दो वृद्धसंघेऽपि स्यात् । वार्धक्यशब्दो वृद्धभाव एव । 'वार्धक्ये तु समागते परिभवो जातो महान् विभ्रमः' इति । पलितं—केशादौ । जरसा कृत केशादीनां शौक्यं पलितं स्यात् । 'पलितं पाण्डुराः केशाः' इति शुद्धकेशेषु हलायुधः (अ. मा. २. ३७७) ॥ विस्रसा जरा । चरमवयः कृतशरीरपरिपाकनामनी । 'स्थाविरं तु पात् स्त्री विसंसया जरा' इति चरमवयसि वेजयन्ती (पृ. १७७, श्लो. ५४) ॥ ४० ॥

१ विस्रसा B₂; विसंसजेति मुद्रितग्रन्थे (पृ. १७७).

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥

वालस्तु स्यान्माणवको वयस्थस्तरुणो युवा ।

(वि.) स्यादिति—उत्ताना^१ शेत्^२ इति उत्तानशया । ‘शीर् स्वप्ने’ ।^३ ड्यते गमनायेति डिम्भा । ‘डीङ् विहायसा गतौ’ । स्तन पिबतीति स्तनपा । ‘पा पाने’ । स्तन^४ धयतीति स्तनधयी । ‘धेद् पाने’ । मानुपशिशुनामानि^५ ॥ स्त्रीलिङ्गे निर्देशन्तु स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थं ॥ बलति स्वल्पायासेनापि श्वसितीति बाल । ‘बल प्राणने’ । मनो कुरिस्तत् स्वल्पमपत्य माणवक । अप्रतिपूर्णपोडशवर्षवतो नामनी ॥ ‘आ पोडशाद् भवेद् बालस्ततस्तरुण उच्यते’ इति मनु^६ । ‘पोडशवर्षाधिके वयसि तिष्ठतीति वयस्य । तरति^७ दुस्तरमपीति तरुण । ‘नृ प्लवनतरणयो’ यौति स्त्रीवाह्याद्वाद्यवयवे मिश्रीभवतीति युवा । ‘यु मिश्रणे’ । परिपूर्णपोडशवर्षस्य अवृद्धस्य नामानि ॥ ४१ ॥

^१ उत्तान K₅, K₆

^२ शशेते D₂, W₂

^३ D₂, J₂ W₂ add उद्गच्छति

^४ W₂ adds पित्रति

^५ Pt₂ adds सिंहादिवर्गे पोतसामान्ये पठितस्यापि डिम्भशब्दस्य

पुनर्मनुष्यवर्गेऽभिधान उत्तानशय एव मनुष्यशिक्षावस्य प्रवृत्ति

^६ Attributed to

Narada in Apte's Dict p 1162

^७ यौवन^० Pt₂

^८ दुष्पर D₂ J₂ K₆

(पा.) स्यादुत्तानशयो डिम्भ । चरमवपुरध कृत्य य शेते तन्नाम । स्तनपश्च स्तनधय । स्तन्यपायिनो नामनी । ‘त्रिपु जरावरा’ इति^१ वक्ष्यते । तेन त्रिलिङ्गा । ‘धेर्धातोरनुबन्धप्रयोजन स्तनधयीति डीप्^२ । बाल—माणवक । ‘बालो बटुर्माणवक’ इति तन्त्रान्तरम् । बालनामनी ॥ वयस्य—युवा । ‘युवान सङ्कृतेऽपि’ इति त्रिविधमवचनाद् अकारान्तो युवानशब्दोऽप्यस्ति । प्रयोगश्च—‘स्फुटकुसुममरन्दा नश्नुवानैर्युवानै’ इति । पूर्णवयसो नामानि ॥ ४१ ॥

^१ श्लो ४९

^२ धेद् धातो B₃

^३ ‘टिड्ढाणञ्—’ (४ १ १५)

प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥

वर्षीयान् दशमी ज्यायान् पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ।

(त्रि.) प्रवया इति—प्रगत यौवनास्य वयो यस्य प्रवया । बहुकाल तिष्ठताति स्थविर । ‘एा गतिनिवृत्तौ’ । वयसा वर्धते वृद्ध । ‘वृधु वृद्धौ’ । जिनासि ‘वयसो हीयत इति जीन । ‘ज्या वयोहानौ’ । जीर्यत इति जीर्ण । जरश्च । ‘जूप् वयोहानौ’ । ‘अतीतयौवनस्य वृद्धस्य नामानि ॥ अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान् । नयतेरुष्यं दशमोऽन्याया- विज्ञोपोऽग्न्यास्तीति दशमी । अतिशयेन वृद्धो ज्यायान् । वृद्धतमनामानि ॥ ‘पूरस्मिन् काले जात पूवन । अग्र म्व^३ अग्रिय । अग्रे जात अग्रन । जमो जमेष्ठभ्रातृनामानि ॥ ४२ ॥

¹ वयोहानिमाप्नोति D₂, K₅, K₆. ² W₂ omits two lines. ³ वर्षयतादुपरि
दशमो वर्षोऽस्यास्तीति K₆. ⁴ पूर्वजाग्रजशब्दौ व्यक्तयोगौ J₂, W₂. ⁵ जातः K₅, K₆.

(पा.) प्रवयाः—जरन्नपि । प्रगतवयसो नामानि । जिन इति ह्रस्वादिरपि ।
'जिनः स्यादतिवृद्धे च वृद्धे चार्हति जित्वरे' इति केचित्¹ । वर्षयान्—ज्यायान् ।
अतिवृद्धनामानि । पूर्वजः—अग्रजः । ज्येष्ठनामानि ॥ ४२ ॥

¹ विश्वप्रकाशे दृश्यते (पृ. ८५, श्लो. १).

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥

अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान् मांसलोऽंसलः ।

(वि.) जघन्यज इति—जघन्ये पश्चात्काले जातः¹ जघन्यजः । ² अतिशये-
नाल्पः कनिष्ठः³ । अतिशयेन ⁴ युवा यवीयान् । ⁵ अवरस्मिन् काले जातोऽवरजः ।
अनु पश्चाज्जातः अनुजः । जन्मतः कनिष्ठभ्रातृनामानि ॥ न विद्यतेऽल्पत्वात् ⁶ मांसमस्य
अमांसः⁷ । ⁸ दुष्टं बलमस्य दुर्बलः । वातादिदोषेण ⁹ छिन्नमांसत्वात् छातः । 'छो छेदने' ।
¹⁰ कृशदेहनामानि ॥ ¹¹ बलमस्यास्तीति बलवान् । बहुमांसोऽस्यास्तीति मांसलः । पीना-
वंसौ स्तः अस्येति अंसलः । पीनदेहस्य नामानि ॥ ४३ ॥

¹ भूतः K₆

² I, W₂ omit two lines.

³ अल्पो वयसा F₂, Pt₂

⁴ युवैव K₅, K₆

⁵ जत्रे पश्चात् D₂

⁶ मासादिक W₂

⁷ जल्प मानमस्य Pt₂

⁸ दुर्निन्दितं Pt₂.

⁹ कृशत्वेन छिन्न इनास्थानात् F₂, Pt₂.

¹⁰ कृशस्य W₂.

¹¹ F₂, Pt₂ add स्यांस्य

(पा.) जघन्यजे—अनुजाः । कनिष्ठनामानि ॥ अमांसो—शातः¹ । कृशशरीर-
चामानि ॥ बलवान्—अंसलः । स्थूलशयनामानि ॥ ४३ ॥

¹ जातः B₁

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः ॥ ४४ ॥

अघटीयोऽचनाटश्चावभ्रदो नतनासिके ।

(वि.) तुन्दिल इति—पीनं तुन्दमस्यास्तीति तुन्दिलः । तुन्दिकः² । तुन्दी च ।
शृङ्गं कुक्षिरस्येति ³ बृहत्कुक्षिः । पीनः पिचिण्डः कुक्षिरस्यास्तीति पिचिण्डिलः । 'पीनर-

जठरस्य नामानि ॥ ^५अवनता नासिकास्येति अवटीट । अवनाट । अवभ्रटश्च । नता नासिकास्येति नतनासिक । अस्थिमङ्गवशादीपत्रिन्ननासिकस्य नामानि ॥ ४४ ॥

^१ तुन्दिपिचण्डशब्दौ कुक्षिपर्यायी, तद्योगात् Pt₂ ^२ अत्र द्वितीय नाम तुन्दिम इति वा पाठ W₂ ^३ बृहन् D₂ ^४ पीन° K₂, K₃, W₂ ^५ K₅, K₈ add अस्थिमङ्गवशात्

(पा.) तुन्दिल — पिचण्डिल । बृहज्जठरनामानि ॥ अवटीटो—नतनासिके । नम्रनासिकनामानि ॥ अवटीटादयो नताया नासिकायामपि । तत्र खीलित्वा एव । नासिकानमनेऽपि । तत्र नपुसकलित्वा एव ॥ ४४ ॥

केशवः केशिकः केशी बलिनो बलिभः समौ ॥ ४५ ॥

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।

(वि.) केशव इति—प्रशस्ता केशा सन्त्यस्य केशव । केशिक । केशी च । प्रशस्तवेशस्य नामानि ॥ बलयोऽस्य सन्तीति बलिन । बलिभश्च । त्यक्सकोचात् कुक्ष्यादौ रेखावतो नामानि ॥ ^१ विकलान्यङ्गान्यस्य विकलाङ्ग । अपकृष्टो गण्यत इति 'पोगण्ड । 'गण सख्याने' । ^२ विकलाङ्गस्य नामनी ॥ खर्वति विकलाङ्गस्यापेक्षया श्रेष्ठत्वेन दृश्यत इति खर्व । 'खर्वे दर्प' । ह्रसतीति ह्रस्व । 'ह्रस शब्देऽल्पत्वे च' । ^५ वामत्वमस्यास्तीति वामन । नीचकायस्य नामानि ॥ ४५ ॥

^१ W₂ omits one line

^२ अस्तिग्वरणादी अपपर्यतो अनर्हत्वात् K₈, W₂

^३ अङ्गहीनस्य नाम W₂

^४ 'खर्वे खर्वे गव दर्वे' K₈, Pt₂

^५ वाधकंऽपि वाम

शरीरपल्गता अस्ति K₈, K₈

(पा.) केशव — केशी । दीर्घवेशस्य नामानि । अनुत्तम्—'रोमशो लोमश समौ' । भल्लुपयवृद्धोऽङ्गो नामनी ॥ बलिनो—समौ । बलिनि सश्रुतदेहस्य नामनी ॥ विकलाङ्ग — पोगण्ड । हीनाङ्गनाम ॥ खर्वो—वामन । खल्यवर्ध्मणो नामानि ॥ ४५ ॥

खरणाः स्यात् खरणसो विग्रस्तु गतनासिके ॥ ४६ ॥

खुरणाः स्यात् खुरणासः प्रज्जुः प्रगतजानुकः ।

(त्रि.) खरणा इति—खरस्य गर्दभस्येव नासिकास्येति खरणा । सकारन्तो-
ऽयम् । खरस्येव ताक्षणासिकास्येति खरणस । अकारान्तोऽयम् । ^१ तीक्ष्णाप्रनासिकस्य

नामनी ॥ विगता छेदनादिना नासिका यस्य विप्र । विख्य इति वा पाठः, विखुरिति
 ३ वा । छिन्ननासिकस्य नाम ॥ खुराकारा नासिकास्येति खुरणा । सकारान्तोऽयम् ।
 खुरणसश्च । अकारान्तः । गोखुरवत् विकटनासिकस्य नामनी ॥ प्रगते विरले जानुनी
 यस्य प्रजु । प्रगतजानुकश्च । वातादिदोषेण विरलजानुकस्य नामनी ॥ ४६ ॥

¹ W₂ adds यन्नतः. ² छेदनात् W₂ ³ विख इति वा पाठः K₆, K₈.

(पा.) खुरणा.—खुरणस. । तीक्ष्णाग्रनासिकस्य नामनी ॥ विप्रो विगतनासिकः ।
 भिन्ननासिकस्य नामनी ।

‘विशब्दादपि खुरा स्युर्मतान्तरचोदिता ।
 विखुरिर्विरस्तथा विप्रो नासाया विगमात् पुन. ॥’

इति दुर्गसिंहः । तेन विखु, विप्रोऽपि ॥ खुरणा—खुरणस. । गोखुरसमनसो नामनी ॥
प्रजुः—प्रगतजानुक । प्रगतजानुकस्य नाम । प्रजोऽपि स्यात् ।

‘प्रसभ्यां जानुनो जुज्ञौ स्यातामूर्ध्नाद्विभाषया ।
 प्रगते जानुनी यस्य स प्रजु प्रज्ञ इत्यपि ॥’

इति दुर्गसिंहः ॥ ४६ ॥

¹ विप्रस्तु B₂

ऊर्ध्वजुरुर्ध्वजानुः स्यात् संजुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

स्यादेडे वधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः ।

(वि.) ऊर्ध्वजुरिति—¹ऊर्ध्वं गते जानुनी यस्य ऊर्ध्वजु । ²उपवेशनादिवशात्
 शिर पर्यन्तमुन्नतजानुकस्य नाम ॥ ³सहते जानुनी यस्य सजु । गमनशशात् परस्परं
 ताड्यमानजानुकस्य नामनी ॥ श्रुतिहीनतया ⁴भारतादिध्रयणहीनतया मेपसदृशत्वाद्
 एड इव एड । ‘वधयते वातादिना ध्रयणमस्येति वधिर । ‘वन्ध वन्धने’ । अशृण्वतो
 नामनी ॥ पुत्सितम् ‘उञ्जतीति कुञ्जः । ‘उञ्ज आञ्जवे’ । पुत्सितो जन. पुञ्जो वा ।
 उरसि पृष्ठभागे वा गडु ⁵मासप्रन्धिरस्येति गडुल । वातादिना उरसि पृष्ठभागे वा
 स्थौल्यान्वितस्य नामनी ॥ कुत्सित. करोऽस्य कुकर । पुण्यते पुत्सित इति ⁶कुणिः ।
 ‘कुग शत्रोपकरणयो.’ । जन्मतः प्रभृति पुत्सितकरस्य नामनी ॥ ४७ ॥

¹ ऊर्ध्वं D₂, K₂, K₄

² उपवेशादि° I.

³ D₂, I, W₂ add संवदे

⁴ रामपादादिभ्रयणेऽपि एडवा(वा D₂, K₂, K₄)रूपपञ्चमिभ्रयणत्वात् D₂, K₂, K₃, K₄.

- ^५ बाध्यते K₂. ^६ 'वधि संयमने' K₃, K₆. ^७ उञ्जमाज्वमस्येति D₂, K₃, W₂.
^८ स्थौल्यं D₂, I, K₂. ^९ कुत्तितः पाणिरस्येति वा D₂, W₂.

(पा.) ऊर्ध्वञ्जुः—स्यात् । उन्नतजानोर्नाम । उद्धितस्यापि । संञ्जुः—जानुकः । परस्परसदृजानोर्नाम ॥ स्यादेडे वधिरः । श्रुतिपाटवशून्यनामनी ॥ कुञ्जे गडुलः । कुञ्जनामनी ॥ कुकरे कुणिः । कुत्तितकरनामनी ॥ 'करपाददेहविकला निसर्गतः कृणिपद्गुणोऽगण्डाः' । इति नाममालापाठात् कृणिरपि^१ ॥ ४७ ॥

^१ A₁ adds अस्ति; 'सोदृचेति वांडु'.

पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पद्गौ मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥
 वलिरः केकरे खोडे खञ्जस्त्रिषु जरावराः ।

(वि.) पृश्निरिति—शिरसि प्रांशुभिः स्पृश्यत इति पृश्निः । 'स्पृश संस्पर्शने' । अल्पा तनुर्यस्य अल्पतनुः । अल्पपशरीरस्य नामनी ॥ श्रोणति संहतो भवतीति^१ श्रोणः । 'श्रोण संघाते' । मन्दं^२ पनति गच्छतीति पद्गुः । 'पन गतौ' । कुटिलजङ्घागवयव-
 वशात् जङ्घाभावमापन्नस्य नामनी ॥ मुण्डयते क्षुरेण शिरोऽस्येति मुण्डः । मुण्डितश्च । 'मुडि खण्डने' । क्षुरेण चापितकेशस्य नामनी ॥ वलते विषयग्रहणवेलायाम् अपाङ्गदेशं प्रतीति वलिर्गोलकम् । तद्योगाद् वलिरं नेत्रम् । तद्योगात् पुरुषोऽपि वलिरः । 'वल संवरणे संचरणे च' । के^३ शिरःसमीपेऽक्षिसंचारं^४ करोतीति केकरः^५ । दृष्टिं तिर्यगाकृष्य पश्यतो नामनी ॥ 'खोडति हतगतिर्भवतीति खोडः । 'खोड गतिप्रतिघाते' । खञ्जति गतिवैकल्यं प्राप्नोतीति खञ्जः । 'खञ्जि गतिवैकल्ये' । भ्रमचरणस्य नामनी ॥ त्रिषु । जराशब्दः पूर्वोक्तोऽवधिर्वपां^६ ते जरावराः । उत्तानशयादयः खञ्जशब्दान्ताः सर्वे शब्दा अभिधेयानुसारेण त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

^१ कुटिलजङ्घत्वात् D₂, K₂, W₂. ^२ D₂, J₂, K₆ add उपवेशे (ने K₂, K₃, W₂) नैव. ^३ शिरसि D₂, K₂, K₆. ^४ चक्षुः D₂, I, K₃, K₄, K₆. ^५ D₂, J₂ add 'दुहम् करणे'. ^६ खडति, 'खुड संरणे' K₁, K₆, W₂. ^७ तस्मादवराः J₂

(पा.) प्रश्निरल्पतनौ । 'पृश्निरल्पतनाविति^१ व्याख्यानान्तरपाठः । 'खल्पपशरीर-
 नाम ॥ श्रोणः पद्गौ । पद्गोर्नाम । 'पिच्युकुटिवांडु' ॥ मुण्डस्तु मुण्डिते । छिन्नकर-
 चरणादेर्नाम । क्षुरेण^२ चापितकेशस्यापि^३ नाम ॥ 'वलिरः केकरे । 'देरे वलिरपेशरी'
 इति रभसद्योऽपाठान् इत्येकारः^४ । तिर्यगाकृष्य पश्यतो नामनी । 'भेदकंडुवांडु' ॥

खोडे खञ्जः। भग्नचरणस्य नाम। 'कुंठिवांडु'^१ ॥ त्रिपु जरावराः। जराशब्दादवरा.^{१०}
खञ्जशब्दान्ताः शब्दाः सर्वे ^{११}संकीर्णलिङ्गा भवन्ति ॥ अनुक्तम्—सिरालः
. . . . ॥ ४८ ॥

^१ वृष्टिरिति B₃. ^२ व्याख्यानतरे B₃. ^३ संकुचितकरादेर्नाम A₁ ^४ B₃ omits.
^५ B₃ omits. ^६ च B₂. ^७ वलीरः B₃. ^८ B₃ adds अपि ^९ B₃ omits.
^{१०} शब्दादयः A₁. ^{११} त्रिलिङ्गाः B.

जडुलः कालकः पिप्लुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥
अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

(वि.) जडुल इति—^१जडन्ति जडीभवन्ति ^२रोमाण्यत्रेति जडुलः। 'जड
शून्ये'^३। ^४कालयति कृष्णयति स्वप्रदेशमिति कालकः। ^५निजवर्णेन परिप्लवते व्याप्रेतीति
पिप्लु। 'प्लुङ् गतौ'। तिल इव तिष्ठतीति ^६तिलकः। तिल^७ इव कालवर्णत्वात्
तिलकालकः। देहोपरि कृष्णवर्णविन्दुसदृशत्वकप्रदेशनामानि ॥ आमयस्य व्याधे-
^८रभावोऽनामयम्। अरोगस्य भावः आरोग्यम्। रोगाभावनामनी ॥ चिकित्सन्त्यनया
चिकित्सा। 'कित् निवासे रोगापनयने च'। रुजः प्रतिक्रिया रुक्प्रतिक्रिया। व्याधि-
प्रतिक्रियानामनी ॥ ४९ ॥

^१ जडुल इति पाठे, जडन्ति सधोभवन्ति रोमाण्यत्र, 'जड संघाते' F₂, Pt₂. ^२ J₂ adds
रोगेणेति. ^३ संघाते D₂, घनत्वे Pt₂. ^४ कालवर्णत्वात् J₂, K₂, K₄. ^५ निजवर्णं
प्लवते K₅, K₆, नीच° W₂. ^६ तिलप्रकृतित्वात् D₂, K₅, K₆. ^७ कृष्ण (वर्णं K₅)
तिलवत् D₂, K₆, W₂ ^८ J₂ adds कालेन.

(पा.) जडुलः—तिलकालकः। तिलाकारसूक्ष्मत्वगुविन्दुनामानि^१ ॥ अनामयं—
आरोग्यम्। ^२रोगाभावनाम ॥ स्वास्थ्यं पाटवमित्यपि। एते द्वे^३ च ॥ चिकित्सा—
प्रतिक्रिया। रोगस्य ^४प्रतिकारश्चिकित्सा^५ स्यात् ॥ ४९ ॥

^१ A₁ adds कृष्ण°. ^२ आरोग्यनाम A₁. ^३ B₃ omits. ^४ प्रतीकारः B₂.
^५ A₁ omits.

भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥
स्त्री रुग् रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।

(वि.) भेषजमिति—भिषज्यन्ते चिकित्सन्त्यनेनेति भेषजम् । ‘भिषज् चिकित्सायाम्’ । ओषं दाहं धयति नाशयतीति औषधम्^१ । ‘षेद् पाने’ । भेषजमेव भैषज्यम् । अविद्यमानो गदोऽनेनेति^२ अगदः । जयति रोगान् जायुः । ‘जि जये’^३ । रोगहरद्रव्यनामानि ॥ रुज्यते ‘भज्यते प्राण्यनयेति रुक् । रुजा । रोगश्च । ‘रुजो भङ्गे’ । उपतप्यते प्राण्यनेनेति उपतापः । ‘तप संतापे’ । विविधा आधयो मनःपीडा यस्मिन् सः^४ व्याधिः । ‘गदन्त्यनेनेति गदः । ‘गद व्यक्तायां वाचि’ । आमीनाति आ मोक्षात् पीडयतीति आमयः । ‘मीञ् हिंसायाम्’ । व्याधिमात्रनामानि ॥ ५० ॥

^१ औषध्या भवं F₂, Pt₂.

^२ अस्मिन्निति K₅, K₆.

^३ ‘जि’ अभिमवे’

I, J₂, W₂.

^४ मक्ष्यते D₂, K₆.

^५ व्याधीयतेऽप्यनेन शरीरे विशेषेण धीयते D₂, K₆.

^६ धैर्यवन्तं (धैर्यहरणात् I; °रहितं D₂, J₂) गदयति प्रलययति K₂, K₆.

(पा.) भेषजौषध—जायुरित्यपि । औषधनामानि ॥ स्त्री रुक्—गदामयाः ।

^१ व्याधेर्नामानि ॥ ५० ॥

^१ रोगस्य B₂.

पुमान् यक्ष्मा क्षयः शोषः प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

(वि.) पुमानिति—यक्ष्यते ^१रोगराजव्यपदेशान् यक्ष्मा । नान्तः^२ पुमान् ।

‘यक्ष पूजायाम्’ । ^३क्षीयतेऽत्यर्थमनेन क्षयः । ‘क्षि क्षये’ । शुष्यत्यनेन^४ प्राणीति शोषः । ‘शुषु शोषणे’ । रोगराजनामानि ॥ प्रतिक्षणं श्यापयति^५ श्लेष्मजलं स्रावयतीति^६ प्रतिश्यायः । ‘श्यैङ् गतौ’ । पीजं^७ प्रवृद्धमप्यङ्गं स्यति व्यथयतीति पीनसः । ‘पोऽन्त-कर्मणि’ । श्लेष्मध्वनिकारिरोगनामनी^८ ॥ पुनः पुनः^९ क्षौतीति क्षुत् । क्षुतं क्षवश्च । ‘क्षुत् शब्दे’ । ^{१०}पीनसेन नासत्यां पुनःपुनरगच्छतो ध्वनेर्नामानि ॥ कासते भिन्नकां-स्यवत् कुत्सितं ध्वनतीति कासः । ‘कास् शब्दकुत्सायाम्^{११}’ । क्षौति भिन्नकांस्यवत् क्षवथुः । पुमान् । कासरोगनामनी ॥ ५१ ॥

^१ रोगेषु F₂, Pt₂.

^२ नकारान्तः पुंलिङ्गः K₆.

^३ क्षीयन्ते F₂, Pt₂.

^४ शुष्यन्तेऽनेन F₂, Pt₂.

^५ श्यापयते D₂, K₅, K₆.

^६ प्रापयति Pt₂.

^७ मस्र-

कस्यं K₂, K₅, W₂.

^८ विकारि° J₂.

^९ क्षवणं Pt₂.

^{१०} पीनसे वति W₂.

^{११} कुत्सने K₂, K₆.

(पा.) क्षयः^१ शोषश्च यक्ष्मा च । ^२यक्ष्माशब्दः अदन्तश्च भवति । 'यक्ष्मा यक्ष्मः क्षयः शोषः' इति वैजयन्ती (पृ. १८३, श्लो. १२४) । राजशब्दपूर्वकोऽपि भवति^३ । 'राजयक्ष्मेव रोगाणां' 'समूहः स महीभृताम्' इति माघः (शिशु. २. ९६) । क्षयरोगनामानि ॥ प्रतिश्यायस्तु पीनसः । विहिता^४ नासानेनेति व्युत्पत्त्या दन्त्यान्तः । पीनं श्यतीति व्युत्पत्त्या तालव्यान्तश्च । नासारोगनामनी । 'पडिशम्'^५ ॥ स्त्री क्षुत्—पुंसि । क्षुतनामानि । 'तुम्मु'^६ ॥ कासस्तु—पुमान् । ^७कासरोगनामनी । 'दग्मु'^८ ॥ ५१ ॥

^१ पुमान् यक्ष्मा क्षयः शोषः B₂ ^२ A₁ omits. ^३ B₂ omits. ^४ B₂ omits
the second pāda. ^५ अविहिता A₁. ^६ 'पडिश' B₂ ^७ B₂ omits 'रोग'.

शोफस्तु श्वयथुः शोथः पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

किलाससिध्मे कच्छ्रां तु पाम पामा विचर्चिका ।

(वि.) शोफ इति—शयति^१ अभिवृद्धया आसन्नप्रदेशमभिलसति^२ शोफः । 'शय गतौ' । शयति^३ वर्धते श्वयथुः । 'दुओश्चि गतिवृद्धयोः' । शोथश्च । शोप इति पाठे शुष्यत्यनेन म्रियते^४ शोपः । शोफरोगनामानि ॥ पादाः 'स्फुटन्त्यनेन पादस्फोटः' । 'स्फुट'^५ विकसने' । 'विपद्यन्ते म्रियन्तेऽनयेति विपादिका'^६ । 'पद्ल गतौ' । पादशब्दः पाणिशब्दस्याप्युपलक्षणम् । के शिरसि कं^७ वा लसति श्लिष्यति किलासम् । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' । केलयति सुसाध्यत्वात् भिषजं प्रेरयति वा । 'किल श्लेषे' । सिध्यति भेषजेनाशु गच्छतीति सिध्मम्^८ । 'पिधु गत्याम्' । कण्ठादौ^९ चित्रत्वगतोरोगनामनी^{१०} ॥ स्वस्थानात् त्वचं कपतीति कच्छ्रः । 'कप हिसायाम्' । शरीराङ्गसौष्टवं पिचति नाशयतीति पाम । पामा च । पामाशब्दः नकारान्तपुंलिङ्गः आकारान्तस्त्रीलिङ्गो वा । त्वचं विचर्चयति^{११} स्रावेण लिम्पतीति विचर्चिका । 'चर्च अध्ययने' । धातूनामनेकार्थत्वाद् अत्र चर्चधातोः लेपनार्थो ग्राह्यः । श्रोण्यादौ सूक्ष्मसान्द्रपिटकावृत्तरोगनामानि ॥ ५२ ॥

^१ शयति D₂. ^२ गच्छति K₅. ^३ वर्धयति K₆, K₈. ^४ मीयते W₂.
^५ स्फोटयति D₂, K₆. ^६ 'स्फुट भेदने' D₂, K₆. ^७ पाणिनामनि D₂, W₂.
^८ विपादिकेति पाठे विम्रियन्ते अनया, 'पट गतौ' K₆. ^९ कण्ठादौ K₅; कर्णादौ W₂.
^{१०} सिध्मलं K₅, K₈; सिध्म F₂, Pt₂. ^{११} कर्णादौ W₂ ^{१२} आन्ध्रभाषाया 'सिन्वेमु पेल्डु' K₅. ^{१३} विचर्चति K₅, K₈.

(पा.) शोफस्तु—शोथः^१ । शोफनामानि । पाद—विपादिका । पादस्फुटितनामनी । 'पिटिके' ॥ किलाससिध्मे । नान्तोऽपि भवति^२ । 'सिद्धिदिका तु त्वम्पुषं

क्रिलास सिध्मसिध्मनी' । इति रभस । चर्मपुष्पनामनी । 'शिच्वमु' ॥ कच्छ्रा—
विचर्चिका^३ । 'प्रथमो नान्त स्त्रीलिङ्ग । द्वितीय (पामा) आकारान्त स्त्रीलिङ्ग' ६ ।
कच्छ्रनामानि । 'मूगतिटि' ॥ ५२ ॥

^१ शोष B_३
च पामा चेति द्रन्द्र

^२ B_३ adds सिध्मराब्द
^४ आद्य B_३

^३ B_३ adds पामवामे इति पाठे पाम
^५ द्वावपि स्त्रीलिङ्गौ B_३

कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया विस्फोटः पिटकस्त्रिपु ॥ ५३ ॥
व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीवे नाडीव्रणः पुमान् ।

(वि.) कण्डूरिति—कण्डयते नखैरिति कण्डू । कण्डूया च । 'कडि भेदने' ।
खर्जति व्यथयतीति खर्जू । 'खर्ज व्यथने' । कण्डूतिनामानि ॥ परिपकदशाय^३
विस्फोटतीति^४ विस्फोट । 'स्फुटिर् विशरणे' । पिटति सस्त्रिष्यतीति पिटक ।
'पिट सश्रेपणे' । पेटक इति वा पाठ । देहे तत्र तत्र जायमानसूक्ष्मव्रणनामानि^६ ॥
व्रणयतीति व्रण । 'व्रण गात्रसचूर्णे' । ईर्तेऽभिवृद्धया समीपमङ्गमभिसर्पताति ईर्मम् ।
'ईर् गतौ कम्पने च' । इयति घृद्धिम् अरु । 'अर् गतौ' । अरु शब्द वपु शब्दवत्
सान्तो नपुसकलिङ्गश्च । व्रणनामानि ॥ नाडीयुक्तो^७ व्रण नाडीव्रण । पुमान् ।
स्वत्पूयनाडिव्रणनाम ॥ ५३ ॥

^१ K_३, K_६ add एण्ड

^२ खर्जयति F_२ Pt_२

^३ अवस्थाया K_५, K_६

^४ विस्फुटति Pt_२.

^५ 'स्फुट भेदने' F_२, Pt_२.

^६ 'पोकलपेल्लु' K_३, K_५, K_६

^७ नाडीवान् D_२, K_२, W_२

(पा.) कण्डू—कण्डूया । कण्डूतिनामानि । 'दूल' । धातुत्वविज्ञानात्
कण्डू कण्डव । प्रातिपदिकत्वविज्ञानात् कण्डूौ कण्डू ॥ विस्फोट—त्रिपु । 'औष्ण-
जायमानस्फोटनामनी । 'बोव्वलु' ॥ व्रणो—अरु क्लीवे । व्रणनामानि ॥ नाडीव्रण
पुमान् । ^२सिराव्रणनाम ॥ ५३ ॥

^१ औष्ण्य° B_३

^२ नाडि° B_३

कोठो मण्डलकं कुष्ठश्वित्रे दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥

आनाहस्तु निचन्धः स्याद् ग्रहणीरुक् प्रवाहिका ।

(वि.) कोठ इति—कुण्ठित व्याधितोऽनेन कारित^१ कोठ । ‘कुठ प्रतिघाते’ । मण्डलाकृतित्वान्^२ मण्डलकम् । मण्डलाकृतिकुष्ठभेदनामनी^३ ॥ कुत्सित^४ तिष्ठत्यङ्ग^५ कुष्ठम् । ‘घ्रा गतिनिवृत्तौ’ । श्वेतते^६ स्वगनेनेति ध्वित्रम् । ‘श्विता वर्णं’ । श्वेतकुष्ठनामानि ॥ पापरोगत्वेन प्रसिद्धतया दुष्ट नामास्येति दुर्नामकम् । अरिवत् प्राणिन इयति तनूकरोतीति अर्श । ‘शो तनूकरणे’ । इत्यर्शुद्गच्छतीत्यर्शौ वा । ‘ऋ गतौ’ । गुदादौ प्ररूढमासाङ्कुरनामनी^७ ॥ आनह्यते विण्मूत्रमनेन आनाह । ‘णह बन्धने’ । विण्मूत्रं निवध्नातीति निबन्ध । ‘बन्ध बन्धने’ । विण्मूत्रविष्टम्भनामनी ॥ ^८भुक्तमन्नादिकं गृह्णातीति^९ ग्रहणी । ‘ग्रह उपादाने’ । ग्रहणी चासौ रुक् च ग्रहणीरुक् । द्रवमल प्रचहति प्रवाहिका । ‘वह प्रापणे’ । ग्रहणीरोगनामनी ॥ ५४ ॥

^१ कावित, ‘कु शब्दे’ K₅ W₂ ^२ आकृतित्वेन F₂, Pt₂ ^३ आन्वमापाया
‘चुडगुकुपेठ’ K₃ ^४ कुत्सिते तिष्ठति F₂, Pt₂ ^५ अङ्गे K₆ ^६ D₂, K₆ add
विशिष्ट भवति ^७ मूलव्याधि^७ K₃ ^८ Pt₂ adds दीर्घानामिमान्यकरत्वेन. ^९ स्थापयति
J₂, Pt₂

(पा.) कोठो मण्डलकम् । मण्डलाकारकुष्ठभेदनामनी । ‘कुप्पतोन्तु’ । ‘कोठ कुष्ठ च मण्डलम्’ इति वज्रयन्ती (प्र १८३, श्लो १२४) ॥ कुष्ठध्वित्रे । ^१श्वेतकुष्ठनामनी ॥ दुर्नामकार्शसी । ^२मूलरोगनामनी ॥ आनाहस्तु—स्यात् । मलबन्धनाम ॥ ग्रहणी—प्रवाहिका । अतिसारनामनी । ^३नातिभेदस्त्वतीसारो^४ ग्रहणी स्त्री प्रवाहिका’ । इति वैजयन्ती (प्र १८३, श्लो १२९) ॥ ५४ ॥

^१ A₁ omits श्वेत ^२ A₁ adds सान्तोऽयम् ^३ नातिभेदा A₁ नातिभिन्न इति
मुद्रितग्रन्थे ^४ अतिसार A₂

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमधुः समाः ॥ ५५ ॥

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ।

(वि.) प्रच्छर्दिकति—प्रच्छर्दयनया^१ प्रच्छर्दिका । ‘छर्द वमने’ । भुक्तमन्न वमयनयेति वमि । वमधुश्च । ‘दुवमु उद्वरणे’ । छर्दिरोगनामानि ॥ विद्राति कुत्सित गच्छत्याहारादिकमनयेति विद्रधि । ‘द्रा कुत्साया गतौ’ । विनिधो द्रवो धीयतेऽस्मिन्निति वा । ‘डुधाञ् धारणपोषणयो’ । तदुक्तम्—

‘दोषा अस्थिगता धातून् दूषयित्वा स्वगादिकान् ।

जनयन्ति दृढ शोष वृत्त वाप्यधवायतम् ।

सा चिद्रधिरिति ख्याता दुश्चिकित्सा महारुजा ॥^१

इति । ^१ज्वरयतीति ज्वरः । 'ज्वर रोगे' । ^२मेहति भृशं मूत्रयत्यनेन मेहः । 'मिह सेचने' । भगं ^३गुदसमीपदेशं ^४दारयतीति भगंदरः । 'वृ विदारणे' । एतानि प्रत्येकं व्याधिभेदानामानि ॥ ५५ ॥

^१ प्रच्छर्दनहेतुत्वात् K_३, K_६; W_२ adds छर्दिश्च. ^२ ज्वरति K_३. ^३ मेहयति K_३, W_२. ^४ गुदादुपरिमाणं K_५, K_६, गुदोपरि W_२ ^५ D_२, K_५, K_६ add विशरणेन, सवणेन W_२.

(पा.) प्रच्छर्दिका—वमथुः समाः । वमननामानि ॥ अनुक्तम्—'गलगण्डो गण्डमाला' । ^१गण्डमालारोगनामनी । गण्डमाला ग्रन्थिनामेति प्राञ्चः ॥ रोहिणी ना गलाद्गुरः । गलाद्गुराख्यरोगनाम । उपजिह्विकेति केचित् । '^२गलचुलिक' ॥ कुरण्डो वृद्धिरण्डस्य^३ । वृषणाभिवृद्धिः कुरण्डः स्यात् । '^४बुड्ढगोद्' । केशान्नं त्विन्द्रलुप्तकम् । यूकदंशरोगनामनी । 'पेनु गोरिगिनव्याधि' ॥ 'उच्छ्रुसुरोगो यौकः स्यात्' । उच्छ्रुसुरो-रोधनाम । 'ऊपलिचिकिनव्याधि' । 'अथ ^५नारिर्मसूरिका' । मसूरिकारोगनामनी । 'गालेन्म' । व्याधिभेदा । वक्ष्यन्त इति शेष । चिद्रधिः । चिद्रधिरित्यन्तर्ग्रणः । ^६वर्गचतुर्थान्त । ज्वरमेहभगंदराः । ज्वरस्तापः । मेहः शुक्लेत्सर्गः । भगदरो राजव्रणः । व्याधिभेदानामानि ॥ ५५ ॥

^१ गण्डमाला B_३ ^२ B_३ omits. ^३ A_१ adds अण्डशब्दः पादपूर्णाथः .
^४ B_३ omits ^५ मारी A_१ ^६ A_१ adds विद्र मिदा दधातीति व्युत्पत्त्या.

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात् पूर्वं शुक्रावधेच्छिपु ॥ ५६ ॥
रोगहार्यगदंकारो भिपग्वैद्यौ चिकित्सके ।

(वि.) अश्मरीति—शुक्रमूत्रादिकमेव घनीभूतत्वेन अश्मवदवस्थानात् अश्म-रीत्युच्यते । ^१मूत्रद्वारे शुक्लात्मानमश्मानं राति ददातीति अश्मरी^२ । ^३मूत्रविसर्गकाले ^४कृच्छ्रं कष्टमस्येति मूत्रकृच्छ्रम् । अश्मर्याख्यरोगनामनी ॥ ^५इतः परं शुक्लं तेज इति (श्लो. ६०) वक्ष्यमाणशुक्लशब्दावधेः पूर्वं रोगहार्यादिशब्दा अभिधेयानुसारेण त्रिपु लिङ्गेषु घर्तन्त इत्यर्थः ॥ रोगं हरतीति^६ रोगहारी^७ । अगदमरोगं ^८करोति प्राणिनमिति अगदंकारः । एतौ शब्दौ वैद्यचिकित्सायाम् औपधे च वर्तते । ^९भिपज्यति चिकित्सां करोतीति भिपक् । 'भिपज् चिकित्सायाम्' । ^{१०}त्रिचामायावर्दम् अर्धीते वेत्ति वा वैद्यः । 'विद ज्ञाने' । ^{११}चिकित्सते चिकित्सकः । वैद्यनामानि ॥ ५६ ॥

१ द्वार W₂ २ W₂ adds 'रा दाने', K₃ omits 4 lines ३ विश्ववर्ण°
 F₂ Pt₂ ४ कष्ट करोति D₂, K₅, K₆ ५ D₂, K₅, W₂ add पूर्वं शुक्रावधेक्षिपु
 ६ Pt₂ adds ताच्छीत्येन ७ K₅, Pt₂ add 'हृज् हरणे' ८ नोरोमीक्रियतऽनन D.,
 K₂, K₆ ९ भिषज्य D₂, K₅, K₆ १० आयुविद्या K₆ ११ चिकित्सा करोति
 D₂, K₂, K₆

(पा) अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं च । अश्मरी मेढ्रान्त शिलाबन्ध । मूत्रकृच्छ्रं
 मुहुर्मुहुः १ मूत्रस्रवणम् । एते व्याधिभेदा । चशब्द २ भाकल्यत समुच्चयार्थ । पूरे - त्रिपु ।

३ शुक्रशब्दात् पूर्वं रोगहार्यादय शब्दा ४ त्रिलिङ्गा भवन्ति ।

‘पतिर्वेद्य सुतो वैद्यो वैद्याह किं बहूदितै ।

गृहस्थूण च नो वैद्य रोगश्च न जहाति न ॥’

इति । रोगहारी—चिकित्सके^५ । वैद्यनामानि ॥ ५६ ॥

१ स्वन्मूत्रम् A₁ २ B₃ adds अनुत्तसमुच्चयार्थं अनुत्ता वैद्यशास्त्रे द्रष्टव्या
 ३ शुक्र° A₁ ४ सकीर्णलिङ्गा A₁ ५ वैद्यचिकित्सकी B₃

वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥

ग्लानग्लासू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

(वि.) वार्त इति—वृत्ति १ पुनर्जीवनमस्यास्तीति वार्त । निर्गत आमयादिति
 निरामय । पुन कलासु^२ विद्यासु साधुर्भवतीति कल्य । अनेन रोग उल्लघयते स्म
 उल्लाघ । ‘लघि^३ गतौ’ । उल्लाघते समर्थो भवतीति वा । ‘लाघृ सामर्थ्ये’ । रोगाद्विमुक्त-
 स्य नामानि ॥ ग्लायति स्म^४ ग्लान । ग्लानुश्च । ‘ग्लै हर्षक्षये’ । रोगेण क्षीणस्य
 नामनी ॥ आमयोऽस्यास्तीति आमयावा । काश्यादिना^६ पूर्वानस्थापेक्षया विरुद्ध विकृत ।
 व्याधि^७ सजातोऽस्य व्याधित । पाटवाभावाद्^८ अपटु । आतुर सभ्रमोऽस्यास्तीति
 आतुर । ‘तुर त्वरणे’ । अभित सर्वतो रोगेणान्यते^{१०} अभ्यमित । अभ्यान्तश्च । ‘अम
 रोगे’ । रोगप्रसूनामानि ॥ ११ पामाख्यरोगोऽस्यास्तीति पामन । कच्छुरस्यास्तीति कच्छुर ।
 विचर्चिकारोगवतो नामनी ॥ ५७-८ ॥

१ पुन वृत्तिर्जीवनम् K₆ २ सकलासु Pt₂, स्वकलासु K₃ ३ ‘रघि लघि गत्याक्षेपे’,
 अत्र द्वितीयो घाटु K₃, K₆ ४ इति K₃, W₂ ५ ‘ग्लै ग्लै हर्षक्षये’ K₆
 ६ अन्यघाता (जा W₂) तत्वात् D₂, K₂, K₆ ७ W₂ adds ‘तदस्य सजात तारकादिभ्य

इतन्^१. ^८ क्षयात् K_६, न पठुः F_२, Pt_२. ^९ शनैः शनैः रोगमातरतीति वा K_६, K_६.
^{१०} अमति Pt_२. ^{११} पामा Pt_२.

(पा.) वार्तो—निर्गतो गदात् । रोगान्निर्मुक्तनामानि ॥ ग्लानग्लानू—
अभ्यान्तः । रोगिनामानि ॥ समौ पामनकच्छुरौ । कच्छुरोरोगिनामनी ॥ ५७—८ ॥

दद्गुणो दद्गुरोगी स्यादशो^१रोगयुतोऽर्शसः ।

वातकी वातरोगी स्यात् सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी ।

(वि.) दद्गुण इति—दीर्यन्तेऽनया चर्म^१ दद्गुः । सा अस्यास्तीति दद्गुणः ।
दद्गुरोगिणो नाम ॥^२ अर्शसि सन्त्यस्य अर्शसः । अशो^३रोगयुतस्य नाम ॥^४ वातरोगोऽस्या-
स्तीति वातकी । वातरोगिणो^५ नाम ॥ अतिसार्यतेऽनेनेत्यतिसारः । तेन सह वर्तत इति
सातिसारः । अतिसाररोगोऽस्यास्तीति अतिसारकी । अतिसाररोगिणो नामनी ॥ क्लिन्नमक्षि
यस्य सः क्लिन्नाक्षः । चुल्लः चिल्लः पिल्लश्च क्लिन्नाक्षस्य नामानि । क्लिन्नं दूपिकासावि यदक्षि
तस्मिन्नक्षिण मुखदृष्टस्या अमी पिल्लादयः शब्दा वर्तन्ते ॥ क्लिन्नाक्षिणामानि ॥ ५९ ॥

^१ दद्विप्रति Pt_२. ^२ अर्शः F_२, Pt_२. ^३ वातशकः F_२, Pt_२. ^४ रोगवतः
 K_६, W_२.

(पा.) १ दद्गुणो २ दद्गुरोगी स्यात् । ३ दद्गुरोगिनाम । तद्व्युत्पत्तिद्वारा^४ दद्गुः ।
‘दद्गु’ ॥ अशो^५रोगयुतोऽर्शसः । मूलरोगिणो नाम ॥ वातकी वातरोगी स्यात् । वातव्या-
धिमतो नाम ॥ सातिसारोऽतिसारकी । महणिरोगिणो नाम ॥ स्युः क्लिन्नाक्षे—चिल्लाः^६ ।
क्लिन्नप्रप्रतो^७ नामानि । ‘मुरुगिनम्बुलगांडु’ । क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी । ‘स्रवज्जलस्य
चक्षुषो नामान्यपि पिद्गादयो भवन्ति । चुल्लमक्षि देवदत्तस्य । चुल्ला ह्य् देवदत्तस्य ।
त्रिपिप्रत्यधिकारात् त्रिलिङ्गता ॥ ५९ ॥

^१ दद्गुणः B_१. ^२ दद्गु B_१. ^३ दद्गुरोगि^० B_१. ^४ B_१ omits.
^५ चुल्लचिल्लपिल्लाः A_१. ^६ क्लिन्नप्रप्रस्य पुरुषस्य A_१. ^७ पिद्गादयः क्लि प्रतो नेयस्य च
 नामानि B_१.

उन्मत्त उन्मादवति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

न्युब्जो भुप्ते रुजा वृद्धनाभौ तुण्डभतुण्डलौ ।

(वि.) उन्मत्त इति—^१उन्माद्यतीति उन्मत्त । उन्मादोऽस्यास्तीति वा । ‘मदी^२ हर्षे’ । उन्मादरोगवतो नाम ॥ ^३श्लेष्मास्यास्तीति श्लेष्मल । श्लेष्मणश्च । कफोऽस्यास्तीति कफी । क्षुभितश्लेष्मवतो नामानि ॥ न्युब्जति^४ वक्रीभवतीति न्युब्ज । ‘उब्ज आर्जवे’ । चातादिरोगेण रुजा भुग्नदेहस्य नाम ॥ वृद्धो नाभिरस्येति वृद्धनाभि । तुण्डिरुन्नतनाभि सद्योगात् तुण्डिल । तुण्डिभश्च । दीर्घनाभेर्नामनी ॥ ६० ॥

^१ W₂ omits two lines six lines ^२ ‘मदी हर्षग्लपनयो’ F₂, Pt₂ ^३ K₃ omits ^४ न्युब्जम् अनार्जव भुग्नत्व तदस्यास्तीति D₂, K₅, K₆ ^५ तुण्डवद् वृद्धा नाभिरस्यास्तीति I, K₈ W₂

(पा.) उन्मत्त उन्मादवति । उन्मादिनो नाम ॥ ^१ग्रहिकस्तु पिशाचकी । ^२पिशाचा-
विष्टनामनी ॥ श्लेष्मल—कफी । श्लेष्मरोगिणो नामानि ॥ न्युब्जो—रुजा । रुजा
रोगेण भुग्रे न्युब्जशब्द स्यात् । ‘गूनिगडु’ ॥ वृद्धनाभौ ‘तुन्दिलतुन्दिभौ’ । रोगेण
प्रवृद्धनाभेर्नामनी^५ । ‘वेक्किनवोड्डुवाडु’^६ । तद्व्युत्पत्तिद्वारा तुन्दि रोगाभिवृद्ध
नाभि ॥ ६० ॥

^१ ग्रहिक A₁ ^२ पिशाचेनाभिहतस्य A₁ ^३ भुग्ननाम A₁ ^४ तुण्डिल-
तुण्डिभौ B₂ ^५ ‘नाभिवस्य’ B₃ ^६ B₃ omits

किलासी सिध्मलोऽन्धोऽहड्मूर्च्छाले मूर्तमूर्च्छितौ ॥ ६१ ॥
शुक्र तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ।

(नि.) किलासीति—किलासाख्यरोगोऽस्यास्तीति किलासी । सिध्मस्यस्यास्तीति
सिध्मल । ^१पूर्वोक्तसिध्मरोगवतो नामनी ॥ अन्धयति दृष्टिमुपसहरतीति ^२अन्ध ।
‘अन्ध ऋष्टुपघाते’ । न विद्यते दृक् दृष्टिरस्य अहक् । अन्धस्य^३ नामनी ॥ मूर्च्छा
स्यास्तीति मूर्च्छाल । मूर्च्छति^४ स्म मूर्त । मूर्च्छास्य सजाता मूर्च्छित । मूर्च्छारोगवतो
नामानि ॥ स्त्रीसदर्शनादिना शोकति स्रवतीति शुक्रम् । ‘शुक्र गतौ’ । तेजयति स्रवणानन्तर
देह तनूकरोति तेज । ‘तिज निशातने’ । रीयते^५ भगादापिति रेत । ‘रीड् स्रवण’ ।
वीर्यते द्रिष्यते योन्यादाविति ^६बीजम् । ‘वी गत्यादौ’ । अत्र असन क्षेपणम् । वीजति
रोहति पुरुपोऽनेनेति वा । ‘वीज रोहणे’ । वीरेऽह्नीवे साधु वीर्यम् । इन्द्रस्य ^७पुरुपस्येदम्
इन्द्रियम् । रेतसो नामानि ॥ ६१ ॥

^१ कणादी चित्रत्वगतोरोगिण W₂ ^२ अन्धयत निरलीक्रियत इत्यन्धम्, चक्षु,
तद्योगाद् अन्ध F₂, Pt₂ ^३ दृष्टिरहितस्य W. ^४ W₂ adds मोह प्राप्नोति

⁵ रिणाति स्वति, 'री गतौ' Pt₂

⁶ विशेषेण जायते, 'जनी मादुर्भावे' F₂, Pt₂

⁷ आत्मन F₂, Pt₂

(पा.) किलासी सिध्मल । सिद्धुल्लिकारोगिणो नामनी । ⁸ 'शिव्व वद्विवाडु' ।
अर्शआदित्वात् (५ २ १२७) किलाससिध्मशब्दौ धर्मिण्यपि स्याताम् ।

'सुख दु ख मल छिद्र किलास सिध्ममर्मरौ ।

रभस पलित श्वित्रमेतेऽपि त्रिषु धर्मिणि ॥'

इति वैजयन्ती (पृ २१३, श्लो १४४) । अन्धोऽदृक् । दृष्टिरहितस्य⁹ नामनी । अनुक्तम्—
जनुपान्ध स्वजात्यान्ध । जात्या³अन्ध जनुपान्ध स्यात् । 'काण स्यादेकलोचन' ।
एकदृक् काण स्यात् । मूर्च्छाले—मूर्च्छितौ । मूर्च्छावतो नामानि ॥ शुक्ल—इन्द्रियाणि च ।
अन्त्यधातुनामानि ॥ ६१ ॥

¹ B₂ omits

² अन्धकनाम A₁

³ अन्धक A₁

मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥
पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिपम् ।

(वि.) मायुरिति—मिनोति शिरोभ्रमणेन भुवि¹क्षेपयतीति मायु । 'डुमिन्व
प्रक्षेपणे' । पुमानयम् । पतति स्रसते ब्रवत्वात् पित्तम् । 'पल्ल गतौ' । पित्तनामनी ॥
के शिरसि फलति²निक्षिप्यते कफ । 'फल 'निष्पत्तौ' । ³क्षिप्यते हृदयाद् श्लेष्म ।
'क्षिप आलिङ्गने' । श्लेष्मणो नामानि ॥ त्यचति मास⁴वेष्टयतीति त्वक् । 'त्यच
सवरणे' । असृज रक्त धारयतीति असृग्धरा । 'धृञ् धारणे' । त्यचो नामनी ॥
पिशति शरीरावयवो भवतीति पिशितम् । 'पिश अवयवे' । तरन्ति काश्यमननेति
तरसम्⁵ । मन्यते⁶पुष्टिदृढिमिति मासम् । 'मन ज्ञाने' । पाल्यते देहमननेति
पललम् । 'पाल रक्षणे' । ऋव्यतेऽस्मादिति क्रव्यम् । 'ऋय भये' । कृत्यते ताडनादिना
निर्गच्छतीति वा क्रव्यम् । 'कृञ् गतौ' । आमिप्यते ताडनादिना र्दपद् आमिपम्⁷ ।
'मिप स्वर्धायाम्' । मासनामानि ॥ ६२ ॥

¹ क्षिपति K₁, K₂ omits four lines

² 'पित्तमुपल्लु' Pt₂

³ निष्पद्यत

W₂

⁴ 'त्रिपला निशरणे' K₁

⁵ क्षिप्यति वण्टं W₁

⁶ आ (W₂) वृणाति

K₂, K₃

⁷ वृणोतीति अमृगया F₂, Pt₂

⁸ अवयव(त्वा W₂) स्यात् K₁

⁹ I, W₂, Pt₂ add 'र्दु द्रनवरणयो'

¹⁰ रत्करमिति I₁, Pt₂

¹¹ अमिपि

रोगपति, 'अम रोग' F₂, Pt₂

(पा.) मायुं पित्तम् । पित्तनाम ॥ कफ श्लेष्मा । श्लेष्मणो नाम ॥ स्त्रिया—
असृग्धरा । त्वचो नामनी । स्त्रियामिति विशेषविधिर्माय्यादिपु^२ स्त्रीत्ववाधनार्थ । तथा
चोक्तम्—‘ स्त्रिया मायुर्नरि श्लेष्मा वलास खेटक कफ ’ इति । अथवा
त्वक्छन्दस्य प्रकृत्यन्तरचोधनार्थ । ‘त्वदवेष्टितमसिपञ्जर यदि काय समुपैपि
योपिताम्’ । इति ‘त्वद् दान्त । पिशित—आमिषम् । मासनामानि ॥ ६२ ॥

^१ B₃ omits

^२ मायो B₃

^३ पित्तमिति वैजयन्त्याम् । ‘पित्त मायुर्नरि श्लेष्मा

वलास खेटक कफ ’ इति मुद्रितग्रन्थे (पृ १८३)

^४ B₃ adds त्वचशब्दो दान्त

उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात् तद्वल्दूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

रुधिरेश्चसृगलोहितान्तरक्तक्षतजशोणितम् ।

(वि.) उत्तप्तमिति—^१उत्तप्यते शोष्यत आतपेनेति उत्तप्तम् । ‘तप सतापे’ ।
शुष्यते शुष्कम् । शुष्क च तद् मास च शुष्कमासम् । ‘शुप शोपणे’ । बल्यते
शोपणार्थमिति वल्दूरम् । ‘बल सवरणे’ । बल लुनातीति वा । ‘द्वल् छेदने’ ।
ववयोरभेद । लयणादिना पुन पुन लिप्तशुष्कमासनामानि^२ ॥ स्रोतासि^३ रुणद्धीति
रुधिरम् । ‘रुधिर् आवरणे’ । अस्यते त्वग्भेदेनेति असृक् । ‘असु क्षेपणे’ । न
‘सृजति वा । ‘सृज विसर्ग’ । लोहितवर्णत्वान् लोहितम् । ‘असति त्वग्भेदे^४
निर्गच्छति असम् । ‘अस गतिदीप्त्यादानेषु’ । रज्यत इति रक्तम् । ‘रञ्ज रागे’ ।
क्षतात् घातात् जायते क्षतजम् । शोणतीति शोणितम्^५ । ‘शोणृ वर्णगत्यो ।
रक्तनामानि ॥ ६३ ॥

^१ ऊर्ष्वं तप्यत अग्निना आतपेन वा Pt₂, तदेवोत्तप्त वल्दूरमुच्यते I, K₆, W₂

^२ ‘उप्युणद्धु’ K₅

^३ रुधयते त्वचा K₂ F₂, Pt₂

^४ सृज्यते K₅, K₆

^५ असते D₂, K₂, K₄

^६ K₅, K₆ add सति

^७ शोणितवर्णत्वात् F₂ Pt₂

(पा.) उत्तप्त—मास स्यात् । शुष्कव्यमुत्तप्त स्यात् तन्नपुसकमेव । ^१वल्दूर
^२त्रिलिङ्गकम् । ‘वल्दूरामहरदहो मिद्धे धापति शशो यदा क्षाय (?)’ इति मल्दूरेति
वा ॥ रुधिरेश्च—शोणितम् । रक्तनामानि ॥ अस्र आस्र इत्युभयरूप तन्नोपात्तम् ।
सकृदुच्चारित बहुपकारक तन्नम्^३ । ‘अस्र आस्रश्च पुलिङ्गौ केशो डी रुधिरेश्चशुणि’ ।
इति वैजयन्ती (पृ २३०, श्लो ७) ॥ ६३ ॥

^१ A₁ adds इत्येतत्

^२ तत् शुष्कमास वल्दूर स्यात्, तच्च त्रिलिङ्गक मयति B₃.

^३ ‘यत् सङ्कृत बहुनामुपकरोति तत् तन्नमित्युच्यते । तथा बहुना ब्राह्मणाना मध्ये कृत प्रदीप ’
 (शाररामायम् ११. १ १)

बुक्काग्रमांसं हृदयं हृद् मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

पश्चाद्ग्रीवासिरा मन्या नाडी तु धमनिः सिरा ।

(नि.) बुक्केति—बुक्कयते स्वादुरस इति बुक्का । ‘बुक्क भपणे’ । वृक्केति पाठे वृक्कयते स्वादुतरमिति शक्यते वृक्का । ‘वृक्^१ आदाने’ । नकारान्त । अकारान्त^२ इति केचित् । अग्र च तन्मास च अग्रमासम् । श्रेष्ठमासनामनी ॥ द्वियते हृदयम् । हृच्च । ‘हृच्च हरणे’ । पद्माकारजीवाधारनामनी^३ ॥ ‘मेद्यतीति मेद् । ‘बिमिदा स्नेहने’ । सान्तोऽयम् । पूर्वोक्तहृदयाच्छादनस्य नाम ॥ उच्यत इति वपा । ‘डुवप् बीजतन्तुसताने’ । नाभिसमीपदेशस्थितमासस्नेहनाम ॥ वासयति मास स्नेहयति वसा । ‘वस निवासे’ । ‘वस स्नेहमोहच्छेदापहरणेपु’ इति वा धातु । सर्वदेहस्थितमासस्नेहनाम ॥ मन्यत इति मन्या । ‘मन ज्ञाने’ । अक्षरसाम्यात् निर्वचनम् । ग्रीवाया पश्चिमभागस्थितसिराया नाम ॥ अन्त सुपिरत्पात् नडाख्यवृणनत् तिष्ठतीति नाडी । ‘अग्निबोधनधमनीसाम्यात् धमनि । धमनी वा । सिनोति काय वध्नातीति सिरा । ‘पिञ्च बन्धने’ । सरन्ध्रसिरानामानि ॥ ६४ ॥

^१ ‘वृक्क भापणे’ K₅, K₆ ^२ अकारान्त K₂, K₃, D₂, K₅ add वृक्केति केचित् पठन्ति ^३ ‘गुन्दिकापपेठ’ K₃ ^४ मेद्यते K₆ मिद्यते Pt₁ ^५ बोधकं K₅, K₆

(पा.) बुक्काग्रमास—हृत् । जुक्काग्रमासमिति पाठान्तरम् । वृष्वा नान्त । श्रेष्ठमासनामनी । ‘अग्रमासमु वृक्युलु’ । मेदस्तु—वसा । वसानागानि । अनुत्तम्—द्रावस्थिस्नेहमज्जानी^२ । मज्जनामनी ॥ पश्चाद्ग्रीवासिरा^३ मन्या । ग्रीवाया पश्चाद्भागो वर्तमाना ^३सिरा मन्या स्यात् । ‘पेडतलनरमु’ ॥ नाडी—शिरा । वक्षधमन्याकारसिरानामानि । ‘चोलुनरालु’ । सिरेत्यपि स्यात् । ‘शिनौ’ बहुलमन्यत्रापीति शिरा । ‘पिञ्च बन्धने’ इत्यत सिरा वा’ इति सुभूतिटीका ॥ ६४ ॥

^१ B₃ adds हृदय हृत्—हृदयनामनी ^२ मज्जासी, मज्जानामानि A₁ ^३ शिरा A₁
^४ B₃ omits ^५ टीटो मद्रादय इति A₁, उ २ २५

तिलकं श्लोमं मस्तिष्कं गोदं किष्टं मलोऽन्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

अन्त्रं पूरीतद् गुल्मस्तु श्लिहा पुंस्यथ यलसा ।

स्नायुः स्त्रियां कालस्वण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

(वि.) तिलकमिति—^१तिलतीति तिलकम् । ‘तिल स्नेहने’ । छान्यति ^२म्लायतीति ह्योम । ‘कुमु ग्लाने’ । नान्तोऽयम् । उदरे दक्षिणभागस्थितलोहितमासखण्डनामनी ॥ ^३मस्तमिष्यतीति ^४मस्तिष्कम् । ‘इष गतौ’ । शिर कपालेन गुर्चते गोर्दम् । ‘गुर्द परिवेष्टने’ । मस्तकस्थमज्जानामनी ॥ केटति निर्गच्छतीति किट्टम् । ‘फिट गतौ’ । ^५मलते धारयति देह मल । ‘मल मल्ल धारणे’ । ^६तदुत्तम्—

‘वसा शुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रविट् घ्राणकर्णविट् ।
श्लेष्माशुद्रूपिकास्वेदा द्वादशैते मला नृणाम् ॥’

इति । एते वसादिसर्वमलाना सामान्यनामनी ॥ अभ्यते सभज्यते मुक्तात्रादिकमनेनेति अन्त्रम् । ‘अम गत्यादिपु’ । आन्त्रमिति वा पाठ । पुरीं देह तनोतीति पुरीतत्^७ । ‘तनु विस्तारे’ । आन्त्रनामनी ॥ गुड्यते ^८प्रकोपनाद् ^९रक्ष्यत इति गुल्म । ‘गुड रक्षायाम्’ । वेहते कदाचिद् उद्विक्त प्रदेशान्तर गच्छतीति ग्रीहा । नान्तोऽयम् । ‘प्लिह गतौ’ । इदि ^{१०}वामभागस्थितपीतवर्णमासदलनामनी ॥ वस्ते छाद्यति देह वस्नसा । ‘वस आच्छादने’ । हस्ताद्यङ्ग स्नायति वेष्टयतीति ^{११}स्नायु । ‘ण्यै वेष्टने’ । त्वगन्तरस्थ-तन्त्राभाना नामनी ॥ ^{१२}कालवर्णं च तन्मासखण्डं च कालखण्डम् । छोम्ना द्वितीयमात्मान करोतीति यकृत् । छोम्ना सह यौतीति वा । ‘यु मिश्रणे’ । पूर्वोक्तछोमाध स्थितमासदल-नामनी ॥ ६५-६ ॥

^१ D₂, K₁ K₆ add वसासङ्घित्वात्

^२ म्लायति I

^३ मस्तक J₂, K₆

^४ D₂, K₅ K₆ add प्राप्नोति

^५ मलयते K₆

^६ तथा चोक्तानि मलानि D₂ I,

K₂, K₆ W₂

^७ अन्नखादिना पूर्यत इति, ‘पुरी आप्यायने’ D₂, I, K₅

^८ प्रकोप-

नाद्ये K₅ K₆

^९ रक्षणे Pt₂

^{१०} ‘स्व’ W₂

^{११} स्नाति सदाद्रींभवति, ‘ष्णा

शीचे’ Pt₂

^{१२} खण्ड मासखण्ड Pt₂

(पा.) तिलक ह्योम । नान्तोऽयम्^१ । ह्योमनामनी । ‘वल्लभैषार्धमदुण्डे गु’^२ ॥ मस्तिष्क गोर्दम् । मस्तकस्थमज्जनाम^३ । ‘तलमेदङ्ग’ ॥ किट्ट मलोऽस्त्रियाम् । मलसा-मान्यनाम । तथा च—(म १४ ५ १३५)

‘वसा शुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रविट् घ्राणकर्णविट् ।

श्लेष्माशुद्रूपिका स्वेदो द्वादशैते मला नृणाम् ॥’

इति केचित् ॥ अन्त्र पुरीतत् । ‘अन्त्रनामनी । ‘पेगुलु’ ॥ गुल्मास्तु ग्रीहा । नान्तोऽसौ पुसि । वामभागस्थमासगोलनामनी ॥ पुसीति केषांचित् पुसीतदादिविशेषणम् । तेन पुरीतत्, गुल्मा, ग्रीहान इत्यादि ॥ अथ वस्नसा—स्त्रियाम् । ‘नस्नारुस्तु स्नसा स्नाय श्लेष्माद्यना सन्धिबन्धनम्’ इति स्नायुसृचद स्त्रीनपुसक इति केचित् । त्वगन्तर-

स्थिततन्तुनिभसिरानामनी । 'नरमुल' । कालखण्ड—समे इमे । 'होमा' धःस्थितमांस-
खण्डविशेषनामनी । 'कालेजमु' । 'कालेजं कालखण्डकम्' इति रभसकोशः
॥ ६५-६ ॥

१ असौ A₁ २ B₃ omits ३ मञ्जा B₃ ४ पुरीतनाम B₃. ५ स्नायुर्ना,
स्नायुशब्दः पुंलिङ्ग इति केचित् B₃ ६ A₁ adds व-धुजीवकनिम्? ७ ह्योमगः A₁.

सृणिका स्यन्दिनी लाला दूपिका नेत्रयोर्मलम् ।

मूत्रं प्रस्राव उच्चारवस्करौ शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्टाविशौ स्त्रियौ ।

(वि.) सृणिकेति—सरति स्रवतीति सृणिका । 'सृ गतौ' । स्यन्दत इति
स्यन्दिनी । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' । विरुद्धलक्षणया ललति^१ लाला । 'लल विलासे' ।
सृक्णिण्योः स्रवज्जलनामानि ॥ नेत्रे दूपयतीति दूपिका^२ । नेत्रमलनाम ॥ मूत्रयतीति
मूत्रम् । 'मूत्र प्रस्रवणे' । प्रस्रवतीति प्रस्रावः । 'स्र स्रवणे' । मूत्रनामनी ॥ उच्चार्यते
गुदान् त्यज्यत इति उच्चारः । 'चर गतौ' । ^३अव अधः क्रियत इति अवस्कर. ।
'डुकृन् करणे' । शाम्यति किञ्चिद्गते सति स्वयमेव शमलम् । 'शमु उपरमे' ।
विरेचितुमनेन शक्यत^४ इति शकृत् । 'शकृत् शकौ' । पिपत्यान्त्रं पूरयति पुरीषम् ।
'पृ पालनपूरणयोः' । अनुदिन गूथत उत्सृज्यत इति गूथम् । 'गु पुरीषोत्सर्ग' । वर्च
एव वर्चस्कम् । वित्तिष्ठते नाभेरध इति विष्टा । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । नाभेरधोभाग
विशतीति विट्^५ । 'विश प्रवेशने' । विष्टनामानि ॥ ६७ ॥

१ I, K₅, K₆ add विलसति २ F₂, Pt₂ add 'दुप वैकृत्ये'. ३ K₅ adds
क्षेपत्वात्. ४ उपशमने K₅, K₆ ५ शनोति F₂, Pt₂. ६ वेधेष्टि 'विष्ट् व्याप्ती' J₂

(पा.) सृणिका—लाला । ^१दन्तान्तर्गतोदकनामानि । 'चोल्लु' । शृणिका
स्यन्दिनीति पाठान्तरम् ।

'नानाजनशृणिकाद्रं वैश्यामुखपतद्ग्रहे ।

अधरग्रहसंप्रतिः सुभिय. कस्य जायते ॥'

इति प्रयोगात् ॥ दूपिका—मलम् । चक्षुषोर्मलं दूपिका स्यात् ।

'दूपीकापटलनिरुद्धलोचनान्ता

दुर्गन्धा यद्वहलमलोपलिप्तगात्राः ।'

इति सोमजातप्रयोगात् दीर्घकारः ।

‘^२क ^३कीदृगाग्रिमुनिलोचनदूपिकाया
पीयूषदीधितिरिति प्रथितोऽनुराग ॥’

इति अनर्घराघवप्रयोगात् (२ ८३) ह्रस्वेकारश्च^४ । ‘नासामल तु सिंहाणम्^५’ ।
नासिकाया मल^६ सिंहाण स्यात् । ‘चिविडि’ । ‘पिञ्जूप कर्णयोर्मलम्’ । श्रोत्रमल
पिञ्जूप स्यात् । ‘चेविगुलिवि’ । मूत्र प्रस्राव । आत्मजलनामनी । ‘एकाङ्गुल
कायजलम्’ । एते द्वे च ॥ उच्चारवस्करौ—विष्टाविशौ स्त्रियौ^७ । विष्टानामानि ॥
शकृत् तवर्गप्रथमान्त^८ । गूथ तवर्गद्वितीयान्तम् । पुरीष मूर्धन्यान्तम् । विट्शब्दो
मूर्धन्यान्तश्च^९ भवति । ‘वेवेष्टीति विट् विशतीति वा’ इति सुभूतिटीका ।
अनुक्तम्—‘चिरिका तूपिता^{१०} विष्टा’ । ^{११}चिरतनविट् चिरिका स्यात् ॥ ६७ ॥

^१ वक्त्रद्रव° B₂

^२ आ A₁

^३ अत्र B₃

^४ A₁ adds स्यात्

^५ सिंहाण A₁ B₃ सिंहाण इति मुद्रितवैजयत्याम् (पृ १८०)

^६ नासिकामल B₃

^७ स्त्रियाम् A₁

^८ प्रथमा तम् B₃

^९ B₃ adds तालव्या तश्च

^{१०} तूपिता A₁

^{११} अतिचिरतन° A₁

स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः पृष्ठास्थि तु कशेरुका ।

(वि.) स्यादिति—भारधारणाय^१ कल्पते^२ समर्थो भवतीति कर्पर । ‘कृपू
सामर्थ्यं’ । ^३क शिर पालयतीति कपालम् । ‘पाल रक्षणे’ । शिरोगतास्थिशकल
नामनी ॥ की इति ध्वनि जनयन् कसति चलतीति कीकसम् । ‘कस गतौ’ ।
कोऽति सस्त्यायतीति कुल्यम् । ‘कुल सस्त्याने’ । कुल शरीरे साधु वा । मासभक्षणसमये
अस्थितेऽपास्यत^४ इत्यस्थि । ‘असु क्षेपणे’ । अस्थिमात्रनामानि ॥ क कुत्सित कालयतीति
कङ्कालः । ‘कल किल क्षेपे’ । शरीरास्थिनिकुरुम्वनाम ॥ कश्यते भारस्थापनेन क्लिश्यते
कशेरुका^६ । ‘कदा^७ गतिशासनयो’ । पृष्ठास्थिनाम ॥ ६८ ॥

^१ धारणे I, K₆, W₂

^२ कर्पते D₂ K₅ W₂

^३ I adds काठि-वात्

^४ ल-पते F₂ Pt₂

^५ क जल स्वाम्यन्तरेण कालयति प्रेरयति F₂ Pt₂

^६ को वायु

देतेऽत्र F₂ Pt₂

^७ कदा कस D₃, K₅ K₅

(पा.) स्यात् कर्परः—अस्त्री । कपालास्थिनामनी । ‘चिप्पयमुक’ । ‘कर्पर
स्यात् कपाल च शस्त्रभेदकटाहयो (श्लो १३७), ‘कर्परस्तस्करे, धूर्त मिश्रपात्रक
पालयो’ (श्लो १३८) इति विश्वप्रकाशिकापाठान् (पृ १३६) कर्परकर्परशब्दौ स्याताम् ।

कीकस—अस्थि च । शल्यनामनी ॥ शरीरास्थि तु कङ्काल । कायस्यास्थि कङ्काल
स्यात् । शरीरास्थि त्विति प्रथमान्तनिर्देश साहचर्यार्थ । तेन—‘कङ्कालोऽस्त्री तनोरस्थि
करङ्कोऽप्यस्थिपञ्जरम्’ इति वैजयन्ती (पृ १८२, श्लो ११४) ॥ प्रष्ठास्थि—कशेरुका ।
तनोश्चरमभागे स्थितमस्थि कशेरुका स्यात् । ‘वेत्रेमुक’ । अस्याप्युत्रेय पूर्वन्याय ।
‘पृष्ठस्यास्थि कशेरुका’ इति वेजयन्ती (पृ १८२, श्लो ११५) ॥ ६८ ॥

शिरोऽस्थनि करोटिः स्त्री पार्श्वस्थनि तु पर्शुका ॥ ६९ ॥

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरम् ।

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥

कायो देहः क्लीवपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।

(वि.) शिरोऽस्थनीति—प्रवेशसमये के शिरसि नासादारुणा हृन्वते करोटि ।
‘रुट प्रतिघाते’ । क वायु रोटते वा । ‘रुट दीप्तौ प्रतिघाते च’ । शिरोऽस्थिनाम ॥
स्पृश्यते शयनादिनेति पर्शुका । ‘स्पृश सस्पर्शने’ । पार्श्वस्थिनाम^१ ॥ अङ्गति चलति
अङ्गम् । ‘अग्नि गतौ’ । प्रत्येत्वन्योन्य^२ प्रतीक । ‘इण् गतौ’ । अवयौति^३ मिथो
मिश्रीभवति अवयव । ‘यु मिश्रणे’ । अपहन्यतेऽन्योन्यमिति^४ अपघन । ‘हन
हिंसागत्यो’ । हस्ताद्यवयवनामानि ॥ आदानाद्युपयोगितया कले करे वर वर कलेवरम् ।
रलयोर्ववयोश्चाभेद । कल्पित आद्रियत^५ इति वा । ‘कल सख्याने’ । गात्रे गच्छतीति^६
गात्रम् । ‘गाइ गतौ’ । उप्यते प्राकर्मभिरिति वपु । ‘डुवप् वीजसताने’^७ । उप्यते
जनकेनेति वा । सान्तोऽयम् । सहन्यते हस्तादिना^८ सघन्यते सहननम् । ‘हन
हिंसागत्यो’ । शीर्यते कालक्रमेणेति शरीरम् । ‘झृ हिंसायाम्’ । मलानि वर्पतीति^९
वर्ष्म । ‘वृपु सेचने’ । नान्तोऽयम् । विशेषेणात्मना^{१०} गृह्यत इति विग्रह । ‘ग्रह
उपादाने’ । चीयतेऽवयवैरिति काय । ‘चिन् चयने’ । दिह्यतेऽन्नरसेनेति देह ।
‘दिह उपचये’ । मूर्च्छति समुच्छ्रितो^{११} भवतीति मूर्ति । ‘मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययो’ ।
तन्यते^{१२} आहारेणेति तनु । तनूश्च । ‘तनु विस्तारे’ । शरीरनामानि ॥ ६९-७० ॥

१ जह्वास्थनि नल प्रोक्त नलक च द्वयोश्चैव इत्यधिक षाठ F₂, Pt₂ २ F₂ Pt₂
add आभिमुख्येन ३ अन्योन्य K₅, K₆ ४ मिथ D₂, K₂, W₂ ५ D₂, K₅,
K₆ add सारिणा ६ K₂, K₅ add अनेन ७ D₂, K₅ add तनु^७
८ सघ्नयत F₂, Pt₂ ९ वृष्यत Pt₂ १० स्वकमवशात् परिग्रहते D₂, K₅, K₆, W₂
११ समुच्छ्रियते K₂, K₃, K₄ १२ अन्नरसन D₂, W₂

(पा.) शिरोऽस्थनि—स्त्री । शिरसः शल्यं करोटिः स्यात् ॥ पार्श्वस्थनि—
पर्शुका । पक्षस्थितमस्थि पर्शुका स्यात् । ‘वरियमुक^१’ ॥ अङ्ग—अपघनः । शरीराद्यव-
यधानां नामानि । अङ्गापघनशब्दौ अवयवविन्यपि स्याताम् । ‘अङ्गं वपुर्वर्ध्मं पुरं च
पिण्डं क्षेत्रं च गात्रं^२ च घनञ्च मूर्तिः’ इति हल्लायुधः (अ. मा. २. ३५५) ॥
अथ कलेचरं—तनूः । शरीरनामानि । गात्रशब्दोऽङ्गेऽपि^३ स्यात् । ‘गात्राण्यङ्गानि
चास्यांशाः प्रतीकापघनावपि^४’ इति वैजयन्ती (पृ. १७७, श्लो. ५५) ॥ ६९—७० ॥

^१ B₃ omits.

^२ गात्रापघनौ A₁, B₃.

^३ अवयवेऽपि B₃.

^४ धनाविति A₁.

पादाग्रे प्रपदं पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान् पार्णिस्तयोरधः ।

(वि.) पादाग्र इति—पादस्याग्रं पादाग्रम् । पदस्य^१ प्रारम्भः प्रपदम् । पादाग्र-
भागनामनी ॥ पद्यते गच्छत्यनेनेति पादः । पञ्च । ‘पद गतौ’ । अङ्घ्रि^२ गच्छत्यनेन
अङ्घ्रि । ‘अधि^३ गतौ’ । चरत्यनेन चरणः । ‘चर गतिभक्षणयोः’ । पादनामानि ॥
घोटते परिवर्तते ‘घुटिका । ‘घुट परिवर्तने’ । अमिघाताद् गुल्यते रक्ष्यत इति गुल्फः ।
‘गुड रक्षायाम्’ । पादोपरिस्थितग्रन्थिनामनी ॥ पृष्यते स्नेह्यते^५ नवनीतादिना पार्णिः ।
‘पृषु स्नेहने’ । गुल्फयोरधोभागनाम ॥ ७१ ॥

^१ पादप्रारम्भमागत्वात् K₂, K₆, W₂

^२ K₃, K₆ add वेनेन.

^३ अवि

लपि गत्याक्षेपे’ K₆, K₆

^४ परितो वृत्तत्वात् D₂, K₆, K₆.

^५ स्निह्यते K₆

^६ ‘पृषु सेचनहिंसाक्लेशनेषु’ D₂.

(पा.) पादाग्रं प्रपदम् । अग्रपादनाम ॥ पादः—चरणोऽस्त्रियाम् । पादनामानि ॥
तद्ग्रन्थी—गुल्फौ । ‘^१पदग्रन्थौ द्वयोर्गुल्फः’ इति द्विलिङ्गतायां रभसकोशः । पाष्ण्यु-
परिस्थितवृत्तपदग्रन्थिनामनी^३ ॥ पुमान्—तयोरधः । पदग्रन्थ्योरधोभागः पार्णिः स्यात् ।
स पुंलिङ्गः । ‘मङ्गुम^४’ । ‘पाष्ण्येव श्रोपितासु^५ दनुमुतमवतात् कुर्वती पार्वतीव’ इति
प्रयोगात् स्त्रीलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ ७१ ॥

^१ चरण° A₁.

^२ स्त्रीपुंलिङ्ग° A₁.

^३ °पद° B₃

^४ B₃ omits.

^५ दिति° B₃.

जङ्घा तु प्रसृता जानूरुपर्वाधीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥

सक्थि क्लीवे पुमान् रूस्तत्संधिः पुंसि वङ्क्षणः ।

(वि.) जह्वेति—जह्वन्त्यते कशादिना ^१हन्यत इति जह्वा^२ । ‘हन हिंसागत्यो’ । ^३प्रसरतीति प्रसृता । ‘सृ गतौ’ । गुल्फोपरि जानुपर्यन्तमास्थितस्य नामनी ॥ जह्वोरुसधिभागे जायत इति जालु । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । ऊर्वो पर्व ऊरुपर्व । नान्तोऽयम् । स्थूलमस्थि विद्यतेऽत्रेति अष्टीवत् । जह्वोरुसधिभागनामानि ॥ सजते सगच्छत इति सक्थि । ‘पञ्च सङ्गे’ । अय छीघे वर्तते । ऊर्णयते वस्त्रेणेति^४ ऊरु । ‘ऊर्णुन् आच्छादने’ । अय पुमान् । ऊरुनामनी ॥ धङ्कते उपवेशसमये किञ्चिकुटिलमापद्यत इति वङ्गण । ‘वकि कौटिल्ये’ । ऊरुसधिभागनाम ॥ ७२ ॥

^१ हस्यते D₂, K₆ ^२ जायते, ‘जनी प्रादुर्भावे’ F₂, P₂ ^३ K₆, W₂ add स्वय. ^४ वस्त्रादिना D₂, K₅, K₆

(पा.) जह्वा—प्रसृता । जह्वानामनी । ‘^१नट्टुकालु’ । प्रसृतास्थाने जह्विनीशब्द पठन्ति केचित् । जानुरू—अस्त्रियाम् । जह्वोरुमध्यग्रन्थिनामानि । ‘मोकालु’ । अत्रास्त्रियामिति विशेषविधिं केचिज्जानुशब्देन योजयन्ति । सक्थि—पुमानुरू । ^२ऊरुनामनी ॥ तत्सधि—वङ्गण । ^३ऊरुसधि वङ्गण स्यात् । ‘^३गञ्जु’ ॥ ७२ ॥

^१ B₂ omits ^२ ऊर्वो A₂ ^३ ‘गञ्जु’ A₁

गुदं त्वपानं पायुर्ना वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥
कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुद्भती ।

(वि.) गुदमिति—^१गूयते पुरीपमुत्सृज्यतेऽनेनेति गुदम् । ‘गु पुरीपोत्सग’ । अपानित्यधोवायुम् उत्सृजति^२ अपानम् । ‘अन प्रापने’ । पाति ^३मलोत्सर्जनेनेति पायु । ‘पा रक्षणे’ । ^४पुरीपोत्सर्गस्थाननामानि ॥ वसति ^५मूत्रादिकमस्मिन्निति वस्ति । ‘वस निवासे’ । नाभेरधोभागनाम^६ ॥ ^७कटयते ^८आत्रियते वस्त्रादिनेति कट^९ । ‘कटे वर्षावरणयो’ । फलकाकृति श्रोणि श्रोणिफलकम्^{१०} । श्रोणिफलकस्य नाम ॥ कटयते कटि । कटी वा । ^{११}श्रोणति सगच्छते मेखलादिनेति श्रोणि । ‘श्रोणं सघाते’ । श्रोणी वा । ककुदिव ^{१२}श्रोणिपार्श्वस्थरथुलशोऽस्या अस्तीति ककुद्भती । कञ्चीवन्धनस्थाननामानि ॥ ७३ ॥

^१ गुवति उत्सृजति F₂, Pt₂ ^२ D₂, W add अनेन ^३ मलनिरोधपरि-
हरणेन J₂, K₅, K₆ ^४ अपानद्वारनामानि W₂ ^५ पकात्रादिक D₂, K₅, K₆
^६ नामेरध स्थितमूनपुटकनाम W₂ ^७ कटति आवृणोति W₂, Pt₂ ^८ आर्द्राङ्घ्रियते K₆
^९ K₅, K₆ add कटिश्च ^{१०} श्रोणिरेव फलमिव W₂ ^{११} श्रोण्यते (संहन्यते W₂)
आहन्यते K₅, K₆ ^{१२} मातलतया ककुदाकारत्वात् F₂, Pt₂

(पा.) गुद—पायुर्ना । मलद्वारनामानि ॥ वस्ति—द्वयो । नाभेरधोभागो वस्ति स्यात् । ^१मूत्राशय । कटो ना—ककुद्भती । कटिनामानि । कटिश्रोणिफलकानि केषाचिद्भिन्नपर्यायाणि । गजगण्डकटी कटाविति^२ स्वयमेव वक्ष्यति (३ ३ ३४) ॥ ७३ ॥

^१ B₃ omits, but adds दिल्लीङ्क . ^२ इति भेद A₁ ^३ B₃ omits last two lines

पश्चाद्विभक्तम्बः स्त्रीकृत्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।

(मि.) पश्चादिति—सुरतकाले^१ नितरा ताम्यतीति नितम्ब । ‘तमु ग्लानौ’ । स्त्रीकृत्या वाह्यभागनाम ॥ हन्यते ताड्यते पुरुषेण सुरतसमय इति जघनम् । ‘हन हिसगत्यो’ । स्त्रीकृत्या पुरोभागनाम, न तु पुरुषस्य ॥ कु ईपत् कु नितम्बभूमिं टणीत इति कुकुन्दरे । ‘हृ विदारणे’ । द्विवचनमेतत् । ^२ईपत्कूपसदृशनितम्बस्थल-निम्ननाम ॥ ७४ ॥

^१ समर्द्धेन F₂, Pt₂ ^२ श्वभ्र° K₅, K₆

(पा.) पश्चात्—स्त्रीकृत्या । ^१स्त्रीकटीचरमभाग नितम्ब स्यात् । ^२स्त्रीकटिमहण रुदिप्रदर्शनार्थम् । तेन ‘व्यागेन सह ^३प्रथिमानमाजगाम नितम्बभाग’ इति चन्द्रापीडनर्णने (वाद् पृ १५२) वाणप्रयोग । क्लीबे—पुर । स्त्रीकृत्या पुरोभागो जघन स्यात् । कटिमात्रेऽपि^४ स्यात् । ‘काञ्चीपद कलत्र जघन श्रोणी^५ ककुद्भती ज्ञेया’ इति हलायुध (अ मा २ ३५७) ॥ कूपकौ—कुकुन्दरे । नितम्बाश्रयौ कूपकौ ^६कुकुन्दरे स्याताम् । ‘पिरुन्दुलभीदिवुनगुटलु’ । स नपुसक ॥ ७४ ॥

^१ °कटि° B₃ ^२ स्त्रीग्रहण B₃ ^३ ‘प्रथितमानमाततान’ इति मुद्रितग्रन्थे
^४ कटिनामन्यपि A₁ ^५ श्रोणि A₁ ^६ A₁ adds कुसन्ददयादि°

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथायुपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

भगं योनिर्द्वयोः शिश्नो मेद्रो मेहनशेफसी ।

(मि.) स्त्रियामिति—स्फायेते वर्धते स्फिचौ । ‘स्फायी वृद्धौ’ । कृत्या प्रोथी मासपिण्डौ कटिप्रोथौ^१ । ‘कटिस्थश्चूडाशनाम ॥ उप समीपे शिशनन्व^२ कदाचित्तिष्ठतीति

उपस्थ । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । वक्ष्यमाणयो योनिमेहनशब्दयो^४ सामान्यनाम ॥ भज्यते^५ पुरुषैरिति भग । 'भज सेवायाम्' । यौति शिशनेनेति योनि । 'यु मिश्रणे' । स्त्रीगुह्यस्थाननामनी ॥ शिनोति वृश्चति^६ रेतसा भगमिति शिश्र । 'शिब्^७ निशाने' । निशान सघर्षणम् । रेतसा मेहति भग मेहू । मेहन च । 'मिह सेचने' । कदाचित् भगे शेते शेफ^८ । 'शीड् स्वप्ने' । सकारान्तनपुसकलिङ्गोऽयम् । शेप इति वा पाठ । शिश्रनामानि ॥ ७५ ॥

^१ W₂ adds प्रोयते उद्भिद्यते प्रोथ ^२ श्रोणिककुन्नाम K₅ ^३ K₅ adds यदा,
W₂ adds भगस्य वा ^४ शिश्रयो W₂ ^५ कामुकै D₂, K₅, K₆ ^६ वर्पति W₂
^७ निशाने K₅, K₆ ^८ रेतस स्वावण शेते Pt₂

(पा.) स्त्रिया—कटिप्रोथौ । कटिस्थलस्थूलाशनामनी । 'मुड्ढि' । स्त्रिजौ स्त्रिचौ सदिग्धचजकारान्तौ । उपस्थो वक्ष्यमाणयो । 'वक्ष्यमाणयो (ऋ) ७६' । 'स्त्रीपुरुषव्यञ्जनयोरुपस्थशब्द' । भग—द्वयो । स्त्रीव्यञ्जननामनी ॥ शिनो—शेफसी । पुरुषव्यञ्जननामानि^३ ॥ ७५ ॥

^१ A₁ adds उपरि ^२ पुंयञ्जन^० A₁ ^३ A₁ adds 'पोलिङ्गवाङ्गल च कामलता' । एतानि च

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥
पिचण्डकुक्षी जठरोदर तुन्दं स्तनौ कुचौ ।

(पि.) मुष्क इति—मुष्णाति गोपायति शुम्भिति^१ मुष्क । 'मुष स्तेये' । अण्डको कोशोऽण्डकोश । अण्डकोशाविति वा पाठ । तदा अण्ड इति कोश इति द्वे नामनी । वर्पति रेत इति वृषण । 'वृषु सेचने' । वृषणनामानि ॥ प्रयाणाम् ऊरुद्वयप्रष्टाया समाहार त्रिकम् । पृष्ठवंशाधोभागस्य साण्डद्वयशिशनस्य वा नाम ॥ पचत्यत्र रगताग्निनति^२ पिचण्ड । 'हुपचप् पाके' । कुप्यते^३ वहिष्प्रियत मलमग्ना दिति कुक्षि^४ । 'कुष निष्कर्ष' । जन्यत गर्भोऽस्मिन्निति जठरम् । 'जनी प्रादुभावे' । उदियति^५ गर्भोऽस्मादिति^६ उदरम् । 'ऋ गतौ' । तुगतेऽजोर्णादिनेति तुन्दम् । 'तुद व्यधन' । 'उदरनामानि ॥ स्तनति बाल आभ्यामिति स्तनौ । 'स्तन शब्द' । कुच्यत नस्ते पुरुषेण^७ लिग्यत^८ इति कुच । 'पुर सपर्यनवीदित्यप्रतिष्टम्भयित्तेरनेपु' । स्तननामनी ॥ ७६ ॥

^१ रेत F₁, Pt₂ ^२ D₁, K₁, K₂ add °शरत् ^३ निगृह्यत D₁, K₁, K₂
^४ W₂ adds वृद्धि गच्छति ^५ गमाद् वृद्धि गच्छति वा D₁, K₁, K₂ ^६ कुक्षि^४

D_2, W_2 ⁷ बालेन कुचपानकाले स्तन्यत इति स्तनौ K_3, K, K_6, W_2 ⁸ कामिना
 Pt_2 ⁹ विलिख्यते W_2

(पा.) मुष्को—वृषण. । मुष्कनामानि । ‘अण्डयो कोशोऽण्डकोश’ इति
सुभृतिटीकाव्युत्पत्त्या एकनाम । ‘अस्त्रिया मुष्ककोशाण्डा’ इति पाठानामद्वयम् ।
 अनुक्तम्—भगमध्यगुडो मणि. । ¹स्त्रीव्यञ्जनमध्यगोलो मणि स्यात् । पृष्टवंशाधरे त्रिकम् ।
 कशेरुकायाश्चाधोभाग त्रिक स्यात् । ‘²वेत्रेमुककिदु गुद’ ॥ पिचण्डकुक्षी—तुन्दम् ।
 कुक्षिनामानि ॥ स्तनौ कुचौ । उरोजनामनी । ‘उरोरुहौ वक्षसिजौ’ इत्येते द्वे च ॥ ७६ ॥

¹ °व्यञ्जनस्य A_1

² B_3 omits

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

(वि.) चूचुकमिति—चूचु इति कायति ¹स्तनपाने चूचुकम् । ‘कै’ शब्दे’ ।

कुचयोरग्रं कुचाग्रम् । कुचाग्रनाम ॥ क्रोडति घनीभवतीति क्रोडम् । स्त्रीनपुसके ।
 ‘क्रोड घनत्वे’ । भुजयोरन्तरं भुजान्तरम् । भुजमध्यनाम ॥ ऊर्णयते वस्त्रेणेति उर ।
 सान्तोऽयम् । ‘ऊर्णुं आच्छादने’ । वस्यते वस्त्रेण छाद्यते वत्सम् । ‘वस आच्छादने’ ।
 सुरतकाले वक्ष्यते प्रतिहन्यते वक्षः । ‘वक्षः’ रोपे सघाते च’ । सान्तोऽयम् ।
 उरोनामानि ॥ पृष्यते केशोदकैरिति पृष्म् । ‘पृषु सेचने’ । तनो पश्चाद्भाग-
 नाम ॥ ७७ ॥

¹ बालेन पीयमान F_2, Pt_2, K_3 adds इ०६ करोति

² ‘कै नै रै शब्दे’ K_5

³ ‘वक्ष प्रतिघात’ D_2, K_5, K_6

(पा.) चूचुकं तु—स्यात् । स्तनमुपनाम । ‘चूचुको ना कुचाननम्’ इति
रत्नकोश । ‘चतुमुक्कु¹’ । न ना—वक्षश्च । बाह्योरन्तरनामानि । ‘लोम्मु¹’ ॥
पृष्ठं तु—तनो । ²देहस्य पश्चाद्भागं पृष्ठं स्यात् । ‘लिम्पु¹’ ॥ ७७ ॥

¹ B_3 omits

² तनो B_3

स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री संधी तस्यैव जत्रुणी ॥ ७८ ॥

बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।

(वि.) स्कन्ध इति—स्कन्धते भारेण शुष्यते ^१स्कन्ध । ‘स्कन्द् गति-
शोपणयो’ । भुजस्य शिरोऽत्र भुजशिर । अम्यते भारेण रुज्यते अस । ‘अम रोगे’ ।
बाहुशिरोनामानि ॥ ^२जायते बाहुरस्मादिति ^३जतु । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । स्कन्धासयोर्म-
ध्यभागनाम ॥ बाहोर्मूले बाहुमूले । कप्येते स्वेदेन ^४कक्षौ । ‘कप हिंसायाम्’ ।
बाहुमूलनाम ॥ ^५पर्शना समूह पार्श्वम् । कक्षयोरधोभागनाम ॥ ७८ ॥

^१ क शिरो दधातीति, ‘दुधान् धारणपोषणयो’ F₂ Pt₂ ^२ K₅ K₆ add
कर्णाद्योमध्ये ^३ अंसकक्षयो सधिरनेन जायत W₂ ^४ स्वेदजलादिना पच्यते (पीड्यते
D₂) K₃, K₆, जट्टादिभि K₈, यूकादिभि W₂ ^५ गतिहिंसनयो K₅ ^६ पशुना
D₂, K₂

(पा.) स्कन्धो—असोऽस्त्री । भुजमस्तकनामानि । ‘भूपुलु’ ॥ सधी—जपुणी ।
असस्य ^१सधी ^२जपुणी स्याताम् । ‘मेढकिंदि ^३अड्डयेमुकलु’ ॥ बाहुमूले—कनी ।
बाहोर्मूले द्वे कक्षौ स्याताम् । ‘स्त्रीलिङ्गकक्षाशब्दोऽप्यस्ति । ‘स्कन्धस्याध क्त्वा
लतिका श्रवणस्य पालिराख्याता’ इति स्त्रीकाण्डे गोपालित ॥ पार्श्वमस्त्री तयोरध ।
कक्षयोरधोभाग ^५पार्श्वे स्यात् । ‘वरि’ ॥ ७८ ॥

^१ B₂ omits ^२ सधि A₁ ^३ जपुणि A₁ ^४ A₁ adds जादन्त^०
^५ पार्श्वे B₂

मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥

भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात् कपोणिस्तु कूर्परः ।

(वि.) मध्यममिति—मध्ये भव मध्य मध्यम च । अवलगति सनमति ^१कृश
त्वाद् अवलग्नम् । ‘लगे सङ्गे’ । ^२शरीरमध्यप्रदेशनामानि ॥ परौ द्वौ भुजबाहुश ही द्वयो
स्त्रीपुलिङ्गयोर्वर्तत । भुज्यतःत्रादिकमनेन भुज । ‘भुज पालनाभ्यवहारयो’ । बाहते
^३वस्तुपादानाय ^४प्रयत्न करोतीति ^५बाहु । ‘बाह प्रयत्ने’ । प्रवेष्टयति वस्त्रादिक मध्ये
प्रवेष्ट ^६। ‘वेष्ट वेष्टने’ । दाम्यत्यनेनति दो । ‘दसु उपशमे’ । दो शब्द मकारान्त
पुलिङ्ग । नपुंसकेऽप्यस्ति । कर्ष ? ‘दक्षिण दोर्निशाचर’ इति पालिदासप्रयोगात्^७
(स्थ १५. २३) । बाहुनामानि ॥ क ^८कर्म बाहुप्रसरणादिक पुणति करोतीति कपोणि ।
‘पुण कर्मणि शुभे’ । कप्पोणिरिति वा पाठ । ^९पुरति हठादाकर्षणन भ्रनति कूर्पर ।
‘पुर शब्द’ । बाहुमध्यमन्विनामनी ॥ ७९ ॥

^१ K₁, K₆ add अति^० ^२ मत्स्यवत् मत्स्य, मध्य ७ D₂, K₂ ^३ यश्चा-
वाशनाय W₂ ^४ मत्स्य K₂ ^५ बापउ इति वा F₂, Pt₂ ^६ प्रयत्न इत्यनेन

Pt₂ 7 D₂, K₅, K₆ add कर्मणा, दम्पतेऽनेन Pt₂ 8 K₆ adds न स्त्रिया वर्तते
 9 सुख Pt₂ 10 कूरति, 'कूर कूर शब्दे' K₆

(पा.) मध्यम—मध्योऽस्त्री । मध्यनामानि ॥ चकारौ अरत्रीशब्दाकर्षणार्थो ।

मध्यम, मध्यम । अवलम्न, अवलम्न । अतिकृशत्त्वाद्बलगतीत्यवलम्नम् । पृषोदरादित्वान्
 वलम्न विलम्नमिति त्रैरूप्य वदन्ति¹ ॥ द्वौ परौ—प्रवेष्टौ दो । भुजनामानि ॥ द्वौ पराविति
 प्रत्यासन्नयोर्भुजवाहोरेव ग्रहणम् । भुजेन भुजया, वाहुना वाह्या ।² वाह्यशब्दोऽप्यस्ति ।
 'कञ्जोललीलामुरवैरिवाहा' इति³ साहित्यकल्पवल्लीप्रयोगात् । दो शब्दस्यान्त्यपाठौ⁴
 ऽसकरार्थ । 'दोर्न स्त्री करपोणिर्ना हरण करण⁵ पूव' इति वैजयन्ती (पृ १७८,
 श्लो ७१) । दोषो दोष । दो पो दौषि । 'दोष्णो बलान्मन्त्रबल गरीय⁶' इति । 'पद्मोमा-
 स्त्रिःशसन्पुष्पदोषन्' इत्यादिना (६ १ ६३) दोषनादेश । प्रथमोको दोपाशब्दोऽप्यस्ति ।
 'दोर्दोपा च भुजो वाहु' इति धनञ्जय ॥ स्यात् कफोणि—कूर्पर । कूर्परनामनी ।
 'मोचेव्य' । 'कफोणिकूर्परौ तुल्यौ कफणिश्चापि दृश्यते' इति रभसकोशद्वन्द्व-
 निर्देशात् पुलिङ्ग । 'कफोणि कूर्पर पुमान्' इति गोपालितनिघण्टोत्त्रिकाण्ड-
 निर्देशात् स्त्रीलिङ्ग ॥ ७९ ॥

1 A₁ adds वलम्न वलम्न, विलम्न विलम्न 2 A₁ adds पृथगेक 3 साहिती
 A₁ 4 °निपात A₁ 5 करपल्लव A₁ 6 कपोणि A₁

अस्योपरि प्रगण्डः स्यात् प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥

मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिः ।

(वि.) अस्येति—प्रगण्यते सुवृत्ततया¹ श्लाघ्यते प्रगण्ड । 'गण सरयाने' ।
 पपोणेरुपरिभागनाम ॥ प्रकृष्यते प्रावरणाद् वहि² नि सार्धंते प्रकोष्ठ । 'कुप निष्कर्षे' ।
 3 प्रगण्डाधोभागनाम ॥ करे मुष्टिकृते⁴ भातीति⁵ करभ । 'भा दीप्तौ' । मणिवन्धो
 हस्तग्रन्थि⁶ । तस्मादारभ्य⁶ आकनिष्ठं रिवतस्य करवहि प्रदेःशस्य नाम ॥ ८० ॥

1 मुव्यक्ततया K₅, K₆ 2 प्रकृष्यते K₆, Pt₂ 3 कूपर° W₂ 4 मुष्टीकृते
 W₂ 5 विमासते, 'मापृ दीप्तौ' K₆ 6 सर्वाङ्गलिखितस्य बाह्याग्रभागनाम W₂

(पा.) अस्योपरि—स्यात् । कफणेरुपरिभाग प्रगण्ड स्यात् ॥ प्रकोष्ठ—
चाप्यध । 'कफोणेरधोभाग प्रकोष्ठ स्यात् ॥ मणिवन्धात्—करभो वहि । मणिवन्ध²
 इति कङ्कणग्रन्थस्थानम् । तस्मादारभ्य कनिष्ठाङ्गुलिपर्यन्तं करस्य वहिर्भाग करभ स्यात् ।

‘क प्रस्थितासि करभोरु घने निशीथे
प्राणेश्वरो^३ वसति यत्र ^४मनःप्रियो मे ।’

इत्यमरकः^५ ॥ (अ. श श्लो. ७१) ॥ ८० ॥

^१ कपोणे: A₁.

^२ मणिवन्धात् कंकणवन्धस्थानात् B₂.

^३ प्राणाधिकः B₃.

^४ जनः B₃.

^५ इत्यमरकम् A₁.

पञ्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात् प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।

मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥

(वि.) पञ्चशाख इति—^१पञ्च शाखा^२ इवाङ्गुल्योऽस्य सन्तीति पञ्चशाखः । स्वकीयं^३ ^४घनं शेते तिष्ठत्यत्रेति शयः । ‘शीङ् स्वप्ने’ । पणति व्यवहरत्यनेनेति पाणिः । ‘पण व्यवहारे स्तुतौ च’ । मणिवन्धादारभ्य सर्वाङ्गुलिसहितस्य बाह्याप्रभागस्य नामानि ॥ तर्जयत्यनया पुत्रादिकमिति तर्जनी । ‘तर्ज भर्त्सने’ । प्रदिशति चोरादिकं निर्दिशत्यनया प्रदेशिनी । ‘दिश अतिसर्जने’ । अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुलेर्नाम ॥ स्वयमङ्गितया अन्यमङ्गं लाति स्वीकरोतीति अङ्गुलिः^६ । अङ्गुलीत्यप्यस्ति । ‘ला आदाने’ । करस्य शाखा इव तिष्ठन्तीति करशाखाः । अङ्गुलिनामनी ॥ अङ्गौ अङ्गे तिष्ठतीत्यङ्गुष्ठः । प्रदिशति चोरादिकं प्रदेशिनी । ^७मध्ये भवा मध्यमा । नास्ति प्रसिद्धनामास्या अनामिका । अतिशयेन अल्पा कनिष्ठा^८ । एतानि स्थूलाङ्गुलिमारभ्य यथाक्रममङ्गुलीनां ^९प्रत्येकनामानि ॥ ८१-२ ॥

^१ W₂ omits 3 lines.

^२ अङ्गुलीरूपा F₂, Pt₂.

^३ स्वं K₅.

^४ यस्तु

D₂, K₃, K₆.

^५ ‘तर्जं मजं संतर्जने’ F₂, Pt₂.

^६ अङ्गिति अन्योन्यमित्यङ्गुलिः ‘अभि गती’ F₂, Pt₂.

^७ मध्यम (स्व K₅) त्वात् D₂, K₂, K₄.

^८ इतराभ्योऽल्पत्वात्

कनिष्ठिका D₂, K₆.

^९ प्रत्येकं D₂, W₂.

(पा.) पञ्चशाखः—पाणिः । पाणिनामानि ॥ तर्जनी—प्रदेशिनी । तर्जनी-
नामनी । ^१‘जुष्टुलप्रेलु’ ॥ अनुत्तम्—समानावङ्गुल्यङ्गुष्ठौ । अङ्गुष्ठनामनी । ‘योदृनप्रेलु’^२ ।
अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः । अङ्गुलिनामनी ॥ पुंस्यङ्गुष्ठः—वाः क्रमान् । ^३ता अङ्गुल्यः
क्रमाद्भ्रूणादिसंज्ञाः स्युः^३ ॥ ८१-२ ॥

^१ B₂ omits.

^२ अङ्गुष्ठादयोऽङ्गुलिकमर्शः A₁.

^३ A₁ adds पारचन्द्रपूर्यांभेत्

पाचङ्गुलिर्शयः स्युः.

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।
 प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥
 अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद् वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।

(वि.) पुनर्भव इति—^१पुनःपुनर्भवतीति पुनर्भवः । ‘भू सत्तायाम्’ । करे रोहतीति करेरुहः । ‘रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ । न विद्यते खमाकाशोऽस्य^२ नखः । खमाकाशं^३ न राति न ददातीति नखरः^४ । ‘रा दाने’ । नखनामानि ॥ ^५प्रदिश्यते परिभीयते प्रादेशः । ‘दिश अतिसर्जने’ । तलति प्रतिष्ठते^६ परिमेयमस्मिन्निति तालः । ‘तल प्रतिष्ठायाम्’ । गोकर्णाऋतिरत्रास्तीति^७ गोकर्णः । एतानि क्रमेण तर्जन्यादियुतेऽङ्गुष्ठे वितते सति यावदन्तरं भवति तस्य नामानि ॥ वितस्यते^८ हस्तापेक्षया उपक्षीयत इति वितस्तिः । ‘तसु उपक्षये’ । कनिष्ठेऽङ्गुष्ठे तते सति यावदन्तरं भवति तस्य नाम ॥ द्वादशाङ्गुल्यः प्रमाणमस्य द्वादशाङ्गुलः । द्वादशाङ्गुलो वा वितस्तिः । द्वादशाङ्गुलिप्रमाणस्य नामनी ॥ ८३ ॥

^१ F₂, Pt₂ add छिन्नोऽपि.

^२ शं W₂.

^३ इन्द्रियं स्पर्शज्ञापकं Pt₂.

^४ नखशब्दो नखैकदेशोऽपि । सोऽस्यास्तीति नखरः Pt₂.

^५ W₂ adds अङ्गुष्ठे. ^६ प्रति-

तिष्ठति D₂, K₃, K₆.

^७ आकृतित्वात् W₂.

^८ W₂ omits two lines.

(पा.) पुनर्भवः—नखरोऽस्त्रियाम्^१ । नखनामानि । ^२स नखः प्रवृद्धश्चेत् स्मराङ्कुशः ।

^१पुनर्भवः पाणिरुहो महाराजः ^२पुनर्भवः ।

खरुरः^३ करजश्चाथ स प्रवृद्धः स्मराङ्कुशः ॥^४

इति वैजयन्ती (पृ. १७९, श्लो. ७६) ॥ प्रादेश—तते । अङ्गुष्ठे तर्जन्या सह वितते^५ प्रादेशः स्यात् । मध्यमया सह ^६विस्तृतेऽङ्गुष्ठे तालः स्यात् । अनामिकया सह^७ वितते-^८ऽङ्गुष्ठे गोकर्णः स्यात् ॥ अङ्गुष्ठे—द्वादशाङ्गुलः । कनिष्ठिकया^८ सह ^९‘विततेऽङ्गुष्ठे वितस्तिः स्यात् । क्लिन्नन्तल्यात् (३. ३. ९४) स्त्रीलिङ्गः । ‘स्त्रियां वितस्तिः कनीयस्या’ । इति रत्नकोशः । स एव द्वादशाङ्गुलः । ‘जान’ ॥ ८३ ॥

^१ A₁ adds नखरोऽप्ययम् इति क्वचित् पाठः. ^२ B₃ omits the sentence.

^३ पुनर्भवः A₁.

^४ खरुरः इति मुद्रितग्रन्थे.

^५ विततोऽङ्गुष्ठः A₁.

^६ विस्तृतोऽङ्गुष्ठः A₁.

^७ प्रसारितोऽङ्गुष्ठः A₁.

^८ कनिष्ठया B₃.

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥
द्वौ संहतौ संहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।

(वि.) पाणाविति—विस्तृताङ्गुलौ पाणौ चपेटादित्रयं वर्तते । चप्यते 'पुत्रादिः सान्त्वयतेऽनेनेति चपेटः । 'चप सान्त्वयने' । प्रसृत^२ तलमत्रास्तीति प्रतलः । प्रसृतो हस्त प्रहस्तः^३ । विस्तृताङ्गुलिपाणिनामानि ॥ संहतं सघट्टं लातीति संहतलः^४ । 'ला आदाने' । सिंहतल इति वा पाठः । तदा सिंहस्य पादद्वयतलमत् तिष्ठतीति सिंहतलः ।^५ प्रतले तलेऽत्रेति प्रतलः ।^६ वामदक्षिणयोः पाण्योर्मिलितयोः विस्तृताङ्गुल्योर्नामनी ॥ ८४ ॥

^१ हीनः D₂, K₆ ^२ प्रतीतं K₂, K₃, K₅, W₂ ^३ K₅, K₆ add निरुद्ध-
लक्षणया प्रसायंत इति प्रसृतिः । प्रसृत इति वा पाठः । निकुञ्जपाणिनाम ^४ संहतल इति पाठे
संहते तले यत्र संहतलः K₅, K₆, W₂. ^५ प्रतीते K₅, प्रवितते D₂, K₆. ^६ निरिष्ट-
संयोगरिस्तृताङ्गुलिपाणिद्वयनामनी K₃, K₆, W₂

(पा.) पाणौ—विस्तृताङ्गुलौ । वितृताङ्गुलौ पाणौ चपेटः स्यात् ।
'चपेटश्चर्पटस्तलः'^२ इति वैजयन्ती (पृ. १७९, श्लो. ७७) । प्रतलश्च प्रहस्तश्च स्यात् ।
'प्रहस्त. प्रतलस्तल.' इति वैजयन्ती (पृ. १७९, श्लो. ७७) ॥ द्वौ संहतौ—वामदक्षिणौ ।
वामदक्षिणौ प्रतलौ द्वौ संहतौ चेत् संहतल. स्यात् ॥ ८४ ॥

^१ चपेटप्रतलप्रहस्तशब्दाः स्युः B₃ ^२ चर्पटस्तथा A₁, B₂.

पाणिर्निकुञ्जः प्रसृतिस्तौ युताचञ्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥
प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया ।
स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

(वि.) पाणिरिति—कुञ्चितः पाणिः प्रसृतिरित्युच्यते । प्रसायंतं विरुद्ध-
लक्षणया सकुच्यत इति प्रसृतिः । नितरां कुञ्जा प्रकृतिरस्य निबुञ्जः^१ । अञ्ज्यते
परप्रणामो व्यचीक्रियतेऽनेनेति^२ अञ्जलिः । 'अञ्जू^३ व्यक्किग्रक्षणमन्तिगतपु' ।
'सयुक्तप्रसृतिद्वयनाम ॥ कपोणेरधः प्रकोष्ठ. तत्र विस्तृतकरे सति हस्त इत्युच्यते ।
हन्यतेऽयुगारिरनेन हस्तः । 'हन हिंसागत्योः' । विस्तृतकरप्रकोष्ठनाम ॥ बद्धया मुष्ट्या
उपलक्षितः स हस्त. 'रत्निरित्युच्यते । रमन्ते व्यवहारिणोऽनेनेति रत्निः । 'रमु श्रीढायाम्' ।
निष्कनिष्ठेन निर्गतकनिष्ठाङ्गुलिना मुष्टिना उपलक्षितो हस्तोऽरत्निरित्युच्यते । ऋच्छति
'मानसशामित्यरत्निः । 'न गती' । निष्कनिष्ठमुष्टिहस्तनाम ॥ ८५-६ ॥

¹ W₂ adds ह्रस्वविकृतिपाणिनाम् ² व्यच्यते भक्तिरनेन F₂, Pt₂ ³ °श्लक्ष्ण°
Pt₂ °ग्रहण° K₃, K₆ ⁴ °प्रसृत° K₅, K₆ ⁵ D₂ adds रत्न्या सहवर्तत इति
सरत्नि, वद्धमुष्टिहस्तनाम् ⁶ न विद्यते रत्निर्मुष्टिरत्रति D₂ W₂

(पा.) पाणि—प्रसृत । प्रसृतिरिति क्वचित् पाठ । ईपदावर्जित पाणि प्रसृत स्यात् । ‘चेर¹’ । ‘प्रसृते तु द्रवाधारे गण्डूपदचुलुकस्तथा²’ । इति प्रसृतविशेष एव ॥ तौ युतौ—पुमान् । प्रसृतौ द्वौ सगतौ चेत् अञ्जलि स्यात् । स सनिवेशविशेषाद् बहुविध ।

‘पिवत्यञ्जलिना तोय देवाय रचितोऽञ्जलि ।

पिदधात्यात्मनो वक्त्र केलिञ्जलिना यधू ॥’

इत्यादि ॥ प्रकोष्ठे—हस्त । ³विस्तृतकरे प्रकोष्ठे हस्त स्यात् । ‘मूर’ । हस्त क्रमात्रेऽपि स्यात् । ‘पाणि कर शयो हस्त’ । इति नाममाला । मुष्टया—रत्नि स्यात् । ⁴मुष्टिरङ्गु-
लिक्कुञ्चनम् । ⁵हस्तो वद्धया मुष्टयोपलक्षितश्चेत् स रत्नि स्यात् । अरत्निस्तु—मुष्टिना । स एव निष्क्रान्तकनिष्ठेन मुष्टिनोपलक्षितश्चेद् अरत्नि स्यात् । तौ द्वौ च स्त्रीपुसलिङ्गौ⁶
॥ ८५-६ ॥

¹ B₃ omits ² अपि च A₁ चुलुकचुलु इति मुष्टिवैजयन्त्याम् (पृ १७९,
श्लो ७८) ³ वितत करो यस्य प्रकोष्ठ स्यात्, तस्मिन् हस्त स्यात् A₁ ⁴ मुष्टिरिति
A₁ ⁵ A₁ adds पुरो वक्ष्यमाण ⁶ A₁ adds अत्र विशेषानभिधानमेव तदभिधानम्

व्यामो बाहोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।

ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ।

(वि.) व्याम इति—सकरयो पाणिसहितयो तिर्यक् ततयो तिर्यक् प्रसारितयो-
र्बाहोरन्तर व्याम इत्युच्यते । व्यामीयते ¹रज्ज्वादिक्रमनेनेति व्याम । ‘माङ् माने’ ।
तिर्यक्प्रसारितवाह्वन्तरपरिमाणनाम्² ॥ ऊर्ध्वं विस्तृत प्रसारित ऊर्ध्वविस्तृत, दो सहित
पाणि दो पाणि यस्य, स चासौ ना च, तस्य पुरुषस्य माने पौरुषमिति शब्दो वर्तते ।
पुरुषस्येद मान पौरुषम्³ । त्रिषु, त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते ॥ कण्ठति ध्वनति कण्ठ । ‘कण
शब्द’ । गलति प्रासमनेन गल । ‘गल अदन’ । ग्रीवाभागनामनी ॥ प्रास⁴
गिरतीति ग्रीवा । ‘गृ निगरणे’ । शिरो धीयतेऽस्यामिति शिरोधि । ‘डुधाञ् धारण-
पोषणयो’ । क शिरो धारयतीति कधरा । ‘धृञ् धारणे’ । ग्रीवानामानि ॥ ८७ ॥

¹ D₂, K₃, K₆, W₂ add विक्रय^०. ² 'वार पेठ' K₃, K₆. ³ विस्तृतदो-
पाणिनृमाननाम K₅. ⁴ D₂, K₅ add खवणे च; गिल D₂, W₂. ⁵ गिरत्यनया
अत्रादिकं F₂, Pt₂.

(पा.) व्यामो—तिर्यगन्तरम् । साचीकृतयोर्भुजयोर्मध्यं¹ व्यामः स्यात् ।
'वार'² । व्यायामोऽपि स्यात् । 'न्यप्रोधो व्यायामो व्यामश्च भुजौ प्रसारितौ तिर्यक्' ।
इति वैजयन्ती (प्र. १७९, श्लो. ८२) ॥ ऊर्ध्वविस्तृत—पौरुषं त्रिषु । ऊर्ध्वमुद्धतभुजकरस्य
पुरुषस्य प्रमाणं पौरुषं स्यात् । तच्च त्रिलिङ्गम्³ । पौरुषी⁴ गङ्गा । 'पुरुषद्वस्तिभ्यामण च'
(५ २. ३८) इति चकाराद् द्वयसजादयोऽपि स्युः । पुरुषद्वयसी, पुरुषद्वयी,
पुरुषमात्री गङ्गा । 'द्विगोर्नित्यम्' (वा . ५ . २. ३७) इति संख्यापूर्वश्चेल्लुक् । द्विपुरुषी
गङ्गा । कण्ठो गलो—कंधरेत्यपि । ग्रीवानामानि । अथशब्दो लिङ्गान्तरज्ञापनार्थः ।
'विभ्रानमायतिमतीमवृधा⁵ शिरोधिम्' इति माघः (शिशु. ५. ६५) ॥ ८७ ॥

¹ A₁ adds उमयोः. ² 'मार' A₁. ³ A₁ adds त्रिष्वित्यनेन त्रिविधः
⁴ B₂ omits two words. ⁵ आयत^० A₁.

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा साचदुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

(वि.) कम्बुग्रीवेति—कम्बुवत्¹ शङ्खवत्² त्रिरेखासहितवान् कम्बुग्रीवा ।
रेखात्रयसहितग्रीवानाम ॥ न वदति³ न वेष्टते अवदुः । 'वद वेष्टने'⁴ । शरीरमस्तकयोः
संधिं घटयति⁵ घाटा । 'घट चेष्टायाम्' । कृकं शिरोग्रीवम् अटति व्याप्नोतीति
कृकाटिका । 'अट गतौ' । ग्रीवायाः पश्चान्नागनामानि ॥ उच्यतेऽनेनेति वक्त्रम् ।
'वच परिभाषणे' । अस्यते क्षिप्यते नयनीतादिरस्मिन्निति⁶ आस्यम् । 'असु क्षेपणे' ।
वदन्यनेन वदनम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' । तुच्यते हिंस्यते⁷ ग्राह्यमनेनेति तुण्डम् ।
'तुडि तोडने'⁸ । अनिति धसित्यनेनेति आननम् । 'अन प्राणने' । ¹⁰ लपननेन
लपनम् । 'लप व्यक्तायां वाचि' । रस्यते भक्ष्यतेऽनेनेति¹¹ मुखम् । 'रसु अवदारणे' ।
मुदितानि रानीन्द्रियाण्यस्मिन्निति चा । एतानि मुखस्य वा दन्तात्मकस्य मुखान्तरालस्य
वा नामानि ॥ ८८ ॥

¹ कम्बुवत्वा ग्रीवा F₂, Pt₂. ² रेखात्रय^० K₅. ³ वदयति वेष्टयति K₆, W₂
⁴ परिवेष्टने K₆. ⁵ घटते Pt₂; घाटयति, 'घट क्षयते' K₂. ⁶ आदिवमनेन K₂.
⁷ उच्यते K₂, K₅, W₂. ⁸ घाटते K₆, K₄. ⁹ तोडनं दारणं हिंसनं च W₂.
¹⁰ लप्यते K₂, W₂. ¹¹ D₂, K₃, K₄ add लपं.

(पा.) कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा । रेखात्रयाङ्किता ग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यते । अवटु—कृकाटिका । शिर पञ्चाद्वर्तनामानि । 'पेडतल' । सावटुरित्यकारपूर्वपद-व्यवहित । 'घाटाप्यवटुरङ्गिवे' इति वैजयन्ती (पृ १८०, श्लो ८५) ॥ वक्त्रास्ये—
लपन मुखम् । मुखनामानि ।

'को विष्णवन् मुह्यति^२ नक्तमास्ये' । तदुपलक्षितसमुदायेऽपि प्रपञ्चितम् । 'अम्भोजमिव वक्त्र ते तत्र वक्त्रमिवान्बुजम्' । इति ॥ ८८ ॥

^१ शिरस A₁

^२ मह्यति A₁

ह्रिवे घ्राण गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥

ओष्ठाधरो तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।

(वि.) ह्रिव इति—जिघ्रति अनेनेति घ्राणम् । 'त्रा ग-घोपादाने' । गन्ध वहतीति गन्धवहा । 'वह प्रापणे' । घुणति^१ भ्रमति गन्धग्रहणाय घोणा । 'घुण^२ भ्रमणे' । नासते^३ अन्दायते नासा । नासिका च । 'णास् 'शब्दे' । नासिकानामानि ॥ उच्यते उष्णाहारेण दहते ओष्ठ । 'उप' दाहे' । अधोभवत्वात्^४ अधर । रदना द्याच्यन्ते-ऽनेन रदनच्छद । 'छद अपचारणे' । दशनाच्छादकत्वेन वास साम्याद् दशनवास^५ । दशन वस्यते वा । 'वस आच्छादने' । ओष्ठद्वयनामानि ॥ ८९ ॥

^१ गन्धाभिमुखेन भ्रमति K₅ K₆

^२ D₂ K₆ add घूर्ण.

^३ नसते कीटिल्य

प्रतिपत्रते घ्राणसमये K₂ K₅ K₆ W₂

^४ णस कीटिल्ये K₆

^५ Pt₂ add

शुभ

^६ राति K₆

^७ दशनाना वास इवाच्छादक वात् D₂ K₅ W₂

(पा.) ह्रिवे घ्राण—च नासिका । नासिकानामानि । नासनासिकाशब्दयोः प्रत्ययभेदाद् भेदपाठ । वैजयन्त्यामपि तथैव पठितम् (पृ १८०, श्लो ९१)

'ह्रिवे'^३ 'नकुटक घ्राण घोणा नासा विष्णुणिका'^५ ।

शिङ्गाणी^३ नासिका चाय धमनी नासिकापुटी ॥'

ओष्ठाधरे—दशनवाससी । ओष्ठ इति उपरितनदन्तवास^७, अधर इत्यधस्तनदन्तवास । तौ^३ द्वावपि रदनच्छदौ दन्तवाससी च स्याताम् । ओष्ठाधरो तु रदनच्छदौ दशनवाससी इति केचित् पठन्ति । तत्पाठे सर्वाणि पर्यायपदानि । 'अधरो दन्तच्छद ओष्ठ उच्यते दन्तवासश्च' इति हलायुध (अ. मा २ ३६९) ॥ ८९ ॥

१ 'गुरोश्च हल्.' (३ ३ १०३) इति अकारप्रत्यय., नाते 'ण्वल्'ची' (३ १. १३३) इति ण्वल्प्रत्यय २ B₂ omits ३ वक्रो इति मुद्रितग्रन्थे ४ नवकुटक
A₁, B₂ ५ विकृणिका A₁, B₂ ६ सिद्धिनी B₂, सिधिणी A₁ ७ B₂ omits
'तन' ८ ओष्ठाधरी A₁

अधस्ताच्चिवुकं गण्डौ कपोलौ तत्परो हनुः ॥ ९० ॥

रदना दशना दन्ता रदास्तालु तु काकुदम् ।

(वि.) अधस्तादिति—चीयते त्वत्प्रासास्थ्यादिभिरिति चिवुकम् । 'चिन् चयने' । 'चीव्यते वा । 'चीवृ आदानसवरणयो' । अधरोष्ठादध स्थिताङ्गस्य नाम ॥ गण्डति वदनस्य एकदेशो भवति गण्ड । 'गडि वदनैकदेशे' । कम्पते भक्षणसमये चलतीति कपोल । 'कपि चलने' । चिवुकस्य वामदक्षिणभागयोरूर्ध्वभागनामनी ॥ हन्ति चणकादिकमिति हनु । 'हन हिंसागत्यो' । पूर्वोक्तयो कपोलयो पश्चाद्भागनाम ॥ रद्यन्ते 'भक्ष्याणि एभिरिति रदना. । रदाश्च । 'रद विलेखने' । 'दशन्ति रस्यधर- मेभिरिति दशना । 'दश दशने' । दम्यते 'भक्ष्यमेभिरिति दन्ता । 'दमु उपशमे' । दन्तनामानि ॥ तलति प्रतिष्ठति 'दग्धशेषमत्रेति तालु । 'तल प्रतिष्ठायाम्' । काकु ध्यनिविशेष ददातीति काकुदम् । 'दाण् दाने' । तालुनामनी ॥ ९० ॥

१ Pt₂ adds चीवति २ Pt₂ adds चिचित् ३ मक्ष्य F₁, Pt₂ ४ रद्यते
रस्यधर. D₂, K₂, K₃ ५ दम्यते खाद्य (D₂, K₂) रस्यधर: K₄, W₂ ६ खाद्य
K₂, K₃, K₄ ७ उपशमे D₂, K₂, K₃, K₄, K₅, K₆ add रदन्ति उवाचयन्ति रदा
८ प्रतिष्ठत Pt₂ ९ सिष्टादिक K₂, K₃, W₂ १० 'दुशाम् दाने' W₂

(पा.) अधस्ताच्चिवुकम् । सनिधिसामर्थ्याद् ओष्ठस्वाधोभागश्चिवुक स्यात् । 'ओष्ठस्वाधस्तु चिवुक 'चीवुक चुवुक च तत्' इति वैजयन्ती (पृ. १८०, श्लो. ८७) ॥ गण्डौ कपोलौ । गण्डस्यलनामनी । चिवुकसव्यापसव्यभागनामनी । तत्परो हनु । तयोरुपरिभागो हनु. स्यात् । पेपाचिद् गण्ड एव हनु । 'गण्डो गण्ड कपोलश्च हनुस्तुन्यार्धत्रायका' इति हलायुधः (अ. मा. २ ३६७) ॥ रदना.—रदा । दन्त- नामानि ॥ अनुक्तम्—'राजदन्ता मध्यदन्ता' । 'मध्यमदन्ता राजदन्ता. स्यु' । 'दष्टा दशदाश्च पार्श्वयोः' । तेषा पार्श्वस्यदन्ता दष्टा 'दाडाश्चेत्युच्यन्त । ताडु—काकुदम् । 'तालुनो नाम । 'दयडलु' ॥ ९० ॥

१ चवृष्टमिति मुद्रितग्रन्थ २ मक्ष्य* B₂ ३ खाद्य A₁, B₂ ४ ताडुनो. A₁
५ B₂ omits.

रसज्ञा रसना जिह्वा प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी ॥ ९१ ॥
ललाटमलिकं गोधिरूर्ध्वं दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ।

(वि.) रसज्ञेति—रसं जानातीति रसज्ञा । ‘ज्ञा अवबोधने’ । रस्यतेऽनया रसो रसना । ‘रस आस्वादेने’ । ह्यति ^१रसवद्वस्तु जिह्वा । ‘ह्येब् स्पर्धायां शब्दे च’ । जिह्वानामानि ॥ ललाटं सृजतीति सृक्किणी । मृक्कं, सृक्कि, सृक्किणी सृक्किणीति वहवः पाठाः । ‘सृज विसर्गे’ । ओष्ठप्रान्तनाम^२ ॥ ललन्तश्चलन्तोऽटन्त्यलका अत्रेति ^३ललाटम् । ‘अट^४ गतौ’ । ^५अत्यते तिलकेनेति अलिकम् । ‘अल भूषणादौ’ । गुध्यते उष्णीषेणेति ‘गोधिः । ‘गुध परिवेष्टने’ । ललाटनामानि ॥ ऊर्ध्वमधश्च भ्रमतीति ^७भ्रूः । ‘भ्रमु ^८चलने’ । दृग्भ्यामूर्ध्वभागनाम ॥ ९१ ॥

^१ विपयलम्पटं D₂, K₂, K₆. ^२ प्रान्तस्य D₂, K₆. ^३ ललति तिलकादिरवाट-
तीति K₅, K₆, W₂. ^४ K₅, K₆ add षट ^५ F₂, Pt₂ add भूष्यते. ^६ गावौ
नेने धीयेतेऽस्मिन्निति F₂, Pt₂. ^७ भ्रमत इति भ्रुवौ Pt₂. ^८ अनवस्थाने F₂, Pt₂.

(पा.) रसज्ञा—जिह्वा । जिह्वानामानि । प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी । ओष्ठस्य प्रान्तौ सृक्किणी स्याताम् । ‘शेलिवेलु’ । ललाटं—गोधिः । ‘भालो निटालं निटलम्’ । एतानि च ॥ ऊर्ध्वं दृग्भ्यां—स्त्रियाम् । दृग्भ्यामुपरिगतरोमलेखे भ्रुवौ स्याताम् । हे भ्रूः । ‘नेयद्भुवद्भ्यानावली^१’ (१. ४. ४) इति नदीसज्ञा^२ न भवति ।

‘अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे’ ।

(कु. स. ५. ४३) इत्यत्र बहुव्रीहिवशाद् भवति । संबुद्धौ तु नदीभावं ब्रुवते सौगतोत्तमाः । ‘श्लेष्मातरुभ्रुवस्तद्वदरुणं सुतनोरपि^३’ इति ॥ ९१ ॥

^१ स्थानाविति B₃. ^२ नदीभावः A₁. ^३ सुतनोरिति A₁.

कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्षणः कनीनिका ॥ ९२ ॥
लोचनं नयनं नेत्रसीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।
दृग्दृष्टी चाश्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्त्रमस्तु च ॥ ९३ ॥

(वि.) कूर्चमिति—कोचति भ्रूरोमाणि ^१प्रतिष्ठन्नाति कूर्चम् । ‘कुच सम्पर्च-
नस्यौटिल्यप्रतिष्ठन्भविलेखनेषु’ । भ्रूमध्यनाम ॥ ^२तारयति तम इति तारका । ‘तृ
प्लवनतरणयोः’ । कनति प्रकाशयति सर्वं कनीनिका । ‘कनी^३ दीप्तिकान्तिगतिषु’ ।

अक्ष्णोर्मध्यगतनीलतारकानामनी ॥ लोच्यतेऽनेनेति लोचनम् । 'लोचृ दर्शने' । नीयते^१
आलोकमनेनेति नयनम् । नेत्र च । 'णीञ् प्रापणे' । ईक्ष्यतेऽनेनेति ईक्षणम् । 'ईक्ष
दर्शने' । चष्टे^२ आचष्टे वस्तुस्वरूप चक्षु । सान्त । 'चक्षिञ् व्यक्ताया वाचि' ।
अक्ष्णोति याति दूरमिति अक्षि । 'अक्षू व्याप्तौ' । इकारान्तनपुसकलिङ्गमिदम् ।
^३पश्यन्त्यनया दृक् । दृष्टिश्च । 'दृशिर् प्रेक्षणे' । नेत्रनामानि ॥ अश्नुते 'कपोलमिति
अश्रु । 'अश्रू व्याप्तौ' । रुद्यतेऽनेन रोदनम् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' । अख्यते
क्षिप्यतेऽसम् । अस्नु च । 'असु क्षेपणे' । नेत्राम्बुनामानि ॥ ९२-३ ॥

^१ कुटिलानि करोति F₂, Pt₂

^२ तारयतेऽनेन W₂

^३ 'कन दीप्तौ' Pt₂

^४ K₂, K₃, W₂ add 'आषमाने दृश्यते

^५ वक्ति F₂, Pt₂

^६ दृश्यतेऽनया D₂, K₂,

W₂

^७ कपोलादी W₂

(पा.) कूर्चमरत्री—मध्यम् । भूमध्य कूर्चं स्यात् । तारका—कनीनिका । अक्षि-
मध्यनामनी । 'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारक तारकापि 'च' इति शाश्वत (अने स पृ-
३७, श्लो ४२०) ॥ लोचन—दृष्टि च^१ । नेत्रनामानि ॥ अश्रु—चास्रमसू च ।
नेत्रजलनामानि ॥ अनुक्तम्—'वल्लु लोचनलोम्नि स्यात्' । 'नेत्रलोम्नि वल्लुशब्द
स्यात् । 'वर्तनी लोचनच्छदे' । नेत्रपत्रे^२ वर्तनी स्यात् । 'वनुरेप' ॥ ९२-३ ॥

^१ यथा for अमि च in the printed text

^२ A₁ adds अत्र विमापैकवद्भाव

^३ नेत्रलोम वल्लु स्यात् A₁

^४ नेत्रपत्र A₁

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

(वि.) अपाङ्गाविति—अङ्गात् नासिकाप्याद्^१ अपट्टौ अपाङ्गौ । नेत्राङ्गल-
नाम ॥ षट् 'नेत्रयाङ्गाङ्गेऽक्षिदर्शनमस्य कटाक्ष । अपाङ्गदर्शननाम ॥ ^२ शीर्षंतेऽत्र शब्द
इति कर्ण । 'कृ विक्षेपे' । शब्दस्य 'महोऽनेनेति शब्दग्रह । श्रूयतेऽनेन शब्द इति
श्रोत्रम् । श्रुति । श्रवणम् । श्रवश्च । सान्तोऽयम् । 'श्रु श्रवणे' । कर्णनामानि ॥
उत्तम च तदङ्ग च उत्तमाङ्गम् । शीर्षंते जरापरिपाकादिनेति शिरः । सान्त । शीर्षं
प । 'शृ हिंसायाम्' । मूर्च्छन्ति गर्वाद्भ्रमतो भवतीति मूर्धा । 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययो' ।
मस्यति षट्ठिनत्येन परिणमतीति मस्तकः । 'मसौ परिणामे' । दि रोनामानि ॥ ९४ ॥

^१ नासिकाया F₂ Pt₂ ^२ अन्ते K₂ अङ्क K₅ K₆ °देशे अक्षणोतीति Pt₂
^३ करोति शब्दग्रहण, डुकृञ् करणे Pt₂ ^४ Pt₂ adds गृह्यतेऽनेन ^५ मस्त मस्त
 एव मस्तक Pt₂

(पा.) अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ । ^१नेत्रान्तौ अपाङ्गौ भवत । 'कडकृत्' । कटाक्षो
ऽपाङ्गदर्शने । नेत्रान्तवीक्षण कटाक्ष स्यात् । 'कटाक्ष केकरापाङ्गौ' इति केपाचिद
 पाङ्गमात्रार्थ । अपाङ्गवीक्षित काक्ष । कटाक्षोऽक्षिविकृणनमिति^२ केपाचिदपाङ्ग
 दर्शनार्थ । कर्णशब्दग्रहौ—श्रव । ^३श्रव सान्त । कर्णनामानि । श्रुतिशब्दव्यवधान
 श्रवणशब्दस्य^४ लिङ्गव्यभिचारसूचनार्थम् । 'आस्येपु' जिह्वा हृदयेषु हस्तानसेषु^५
 शूरा श्रवणान् प्रपत्कै' । इति राघवपाण्डवीयम् (द्विस १६ २६) ॥ उत्तमाङ्ग—
मस्तकोऽस्त्रियाम् । शिरोनामानि ॥ ९४ ॥

^१ नेत्रान्तोऽपाङ्ग स्यात् A₁ ^२ विकृणनेति A₁ ^३ A₁ omits ^४ शब्दे
 A₁ ^५ अन्येषु A₁, B₂ ^६ अङ्कपु A₁ वशेषु B₂

चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ९५ ॥
 तद्वृन्दे कैशिक कैश्यमलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

(वि.) चिकुर इति—चीयत^१ एकत्र चिकुर । 'चिञ् चयने' । दैर्घ्यात्
 कुन्ताकार लातीति कुन्तल । 'ला आदाने' । वल्यते^२ पुष्पादिना वाल । 'वल सवरणे' ।
 कच्यते वध्यते कच । 'कच वन्धने' । के शिरसि शेते वर्तते केश^३ । शिरसि
 रोहतीति शिरोरुह । 'रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' । 'शिरोरुहनामानि ॥ केशाना
 समूह कैशिकम् । कैश्य च । केशवृन्दनामनी ॥ अत्यन्त इत्यलका । 'अल भूषणादौ' ।
 चूर्णा कुटिला कुन्तला चूर्णकुन्तला । चूर्णयोग्यकुन्तलनाम ॥ ९५ ॥

^१ चिन्वन् वधमान कुर्यते छिद्यत इति वा F₂ Pt₂ °वस्त्रादिना Pt₂
^३ D₂ W₂, Pt₂ add 'शीङ् स्वप्न' ^४ केशनामानि K₂ W₂

(पा.) चिकुर—शिरोरुह । शिर केशनामानि । चिकुरशब्द^१ क्वारमध्यो
 हकारमध्यश्च स्यात् । 'कुन्तला मूर्धजा प्रस्थाश्चिकुराश्चिहुरा कचा' इति^२ श्रीभोज ॥
तद्वृन्दे—कैश्यम् । केशसमूहनामनी ॥ अलकाश्चूर्णकुन्तला । कुटिलकेशनामनी ।
 'स्वभाववत्राण्यलकानि तासाम्' इति^३ भारवि ॥ ९५ ॥

¹ कवर्गं A₁. ² A₁ omits श्री. ³ कस्यचित् प्रयोगः इति टीकासर्वस्वे (पृ. ३५७) quoted by Malli. Apte's Dict. p. 232.

ते ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः शिखण्डकः ॥ ९६ ॥

कवरी केशवेशोऽथ धम्मिल्लः संयताः कचाः ।

(वि.) त इति—¹भ्रमरप्रतिकृतितर्येपामतीति भ्रमरकाः । ललाटस्थालम्नाम ॥ काण्ठ्याञ्चल्याभ्यां² काकपक्षसाम्यात्³ काकपक्षः । शिरसि खण्डतया⁴ वर्तत इति शिखण्डकः । चालशिखानामनी ॥ कं शिरो घृणोतीति कवरी । 'वृञ् वरणे' । केशानां संनिवेशः⁵ केशवेशः । 'विश प्रवेशने' । केशरचनाविशेषनामनी ॥ संयताः यद्धाः केशाः धम्मिल्ल इत्युच्यते । धमित्यव्ययम्, मूर्धाधः ऊर्ध्वं वा मिल्यते धम्मिल्लः⁶ । 'मिल श्लेषणे' । दृढसंयतकचनाम ॥ ९६ ॥

¹ प्रकृतिः W₂; भ्रमराकृतित्वात् F₂, Pt₂. ² चञ्चलाभ्यां K₁, K₂. ³ साढ-
श्यात् Pt₂. ⁴ खण्डत्वेन वर्तमानत्वात् Pt₂. ⁵ समूहनिवेशः W₂; केशा विशन्त्य-
स्मिन्निति F₂, Pt₁. ⁶ धम्मिल्ल इति वा पाठः । तदा ऊर्ध्वं मलयत इति धम्मिल्लः, 'मल मल
धारणे' D₂, K₂, K₃.

(पा.) ते ललाटे भ्रमरकाः । ललाटश्रितकुटिलकेशाः भ्रमरकाः स्युः ।

¹भ्रमरालकाश्च स्युः । 'ते ललाटे भ्रमरकाः कुरुलाः² भ्रमरालकाः' इति वैजयन्ती (पृ. १८१, अ. ९९) ॥ काकपक्षः शिखण्डकः ।³चालरुचूलिकानामनी । 'चिण्कुण्डलु' ॥ कवरी केशवेशः । संकुचितवद्वकेशविन्यासः कवरी स्यात् । 'कोणु' । अध धम्मिल्लः—
कचाः । संयताः⁴ केशा धम्मिल्लः स्यात् । अनुत्तम्—'तुरुन्धो माल्यादिगर्भः' ।
स्रगादिगर्भकेशविन्यासस्तुरुन्धः स्यात् ॥ ९६ ॥

¹ B₂ omits. ² कुरुलाः A₁, B₂. ³ चुलिकं A₁. ⁴ संवदं A₁.

शिखा चूडा केशपाशी व्रतिनस्तु जटा सटा ॥ ९७ ॥

वेणिप्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यो विशदे कचे ।

(वि.) शिखेति—शाखते व्याप्नोतीति शिखा । 'शाम् व्याप्नो' । शैते शिरसि या । 'शीद् म्यप्रे' । चुन्वते¹ चाल्यते वायुनेति चूडा । 'चुड मंवरणे समुच्छ्राये च' । 'केशपाशोऽप्राप्तीति केशपाशी । शिरानामानि ॥ 'जटति सपीभयतीति जटा । 'नट' संपाते' । सटतीति मटा । 'पट अययं' । प्रतिशिखानामनी ॥ येति

निर्मलत्वेन शोभत इति वेणिः । वेणी वा । प्रवेणिश्च । प्रवेणी वा । 'वी गतिव्याप्ति-
प्रजनकान्यसनखादनेपु' । वेणतीति वा । 'वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेपु' ।
शिरसि भवः शीर्षण्यः । शिरस्यश्च । निर्मलकचनामानि ॥ ९७ ॥

¹ D₂, K₅, W₂ add इतस्ततः. ² अपनवे K₂, K₆; आच्छादने Pt₂.

³ F₂, Pt₂ add केशसमूहः. ⁴ W₂ omits two lines. ⁵ K₅, K₆, Pt₂ add
इट. ⁶ शिरस्यः, शीर्षे भवः शीर्षण्यः K₃.

(पा.) शिखा—केशपाशी । शिखानामानि ॥ व्रतिनस्तु—सटा । जटानामनी ॥
तुशब्दस्थाने साशब्दं केचिदभिपेक्षयन्ति¹ ॥ वेणिः प्रवेणिः । सर्पाकारतया संबद्धस्त्री-
जटानामानि ॥ स्त्रीत्वामिव्यक्त्यर्थं ²वेणिप्रवेणीति केचित् पठन्ति ॥ शीर्षण्यशिरस्यौ—
कचे । स्नानादिसंस्कारवत्केशनामनी ॥ ९७ ॥

¹ पठन्ति B₃. ² वेणी° A₁.

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

तनूरुहं रोम लोम तद्बृद्धौ श्मश्रु पुंसुखे ।

(चि.) पाश इति—पाशः पक्षः हस्तः—एते शब्दाः कचपर्यायात् परे वर्तमाना
बाहुल्यार्थो भवन्ति । यथा—केशपाशः, केशपक्षः, केशहस्तः, चिकुरपाशः, चिकुरपक्षः,
चिकुरहस्तः इत्यादि । पाशयत इति पाशः । 'पश वन्धे' । पक्षयते परिगृह्यते पक्षः । 'पक्ष
परिग्रहे' । हस्यते¹ हस्तः । तन्वां रोहतीति तनूरुहम् । तनूरुह वा । 'रोहतीति रोम ।
लोम च । नान्तावेतौ² । तनूरुहकेशनामानि ॥ पुंसुखं श्रयते श्मश्रु³ । 'श्मिन् सेवायाम्' ।
पुंसुखे वृद्धिगतरोमनाम ॥ ९८ ॥

¹ श्लिष्यते Pt₂. ² K₂, K₅ add तन्वा. ³ रोमलोमशब्दी K₂.

⁴ श्मन् शब्दो मुत्तवाची । श्मनि मुखे श्रियते Pt₂.

(पा.) पाशः—कचात्परे । 'कचपर्यायात्परे पाशपक्षहस्तशब्दाः विकीर्ण-
केशार्थाः । 'चतुस्मधकिरन्त्याः केशपाशं करामेः' इति । तनूरुहं—लोम ।
²वपुर्लौमनामानि ॥ तद्बृद्धं—पुंसुखे । पुरुषस्य³ मुने प्रवृद्धं रोम⁴ श्मश्रु स्यात् ।
'गर्भं शीमात्' । 'श्मश्रुश्चतुर्भ्रशिशपा⁵' इति वर्णनिर्देशनायां 'द्वितालव्येषु
पठितम् ॥ ९८ ॥

¹ कचकात् B₂ ² B₂ omits वपुः. ³ पुंसः B₂. ⁴ लोम B₂.
⁵ B₂ omits ⁶ द्विधा तालव्येषु पठितः A₁.

आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

दशैते त्रिष्वलंकारालंकारिष्णुश्च मण्डितः ।

प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूपितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥

(वि.) आकल्प इति—¹आकल्पयते शरीरशोभा अनेनेत्याकल्पः । ‘कृपू²सामर्थ्ये’ । वेवेष्टि³शोभामिति वेषः । ‘विष्णु व्याप्तौ’ । वेश इति वा पाठः । नेत्रयोः पथ्यं नेपथ्यम् । वस्त्रालंकारमाल्यादिकृतशोभातिशयनामानि ॥ प्रत्यङ्गं क्रियते प्रतिकर्म । प्रतिगतम् अङ्गप्राप्तं कर्म वा । ⁴प्रसाध्यतेऽङ्गमनेन प्रसाधनम् । ‘साध⁵ ससिद्धौ’ । एते तिलरूपत्ररचनादेनामनी ॥ आकल्पादिप्रसाधनान्तानि नैसर्गिकशोभातिरिक्कृत्रिमाम्ना-शोभाया नामानीति कंचित् ॥ दशैते त्रिषु । अलंकार्ता अलंकारिष्णुरित्यादयः रोचिष्णवन्ता दशपर्यायाः त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते । अलंकारोतीति अलंकार्ता । अलंकार्तुं शीलमस्यास्तीति अलंकारिष्णुः । अलंकारकर्तुर्नामनी⁶ । मण्डयते भूप्यते स्म मण्डितः । ‘मडि भूपायाम्’ । प्रसाध्यते स्म प्रसाधितः । ‘साध ससिद्धौ’ । अलंक्रियते स्म अलंकृतः । भूप्यते स्म भूपितः⁷ । परिष्क्रियतेऽलंक्रियते स्म परिष्कृतः । अलंकारकृतशोभायतो नामानि ॥ ९९-१०० ॥

¹ आ समन्तात् D₂, F₂, Pt₂ ² ‘कल्प वल्लो’ K₂, K₄. ³ तत्तदङ्गमिति F₂, Pt₂. ⁴ Pt₂ adds अलंक्रियते. ⁵ D₂, K₂, W₂, Pt₂ add राध. ⁶ कर्तुं W₂. ⁷ ‘भूप अलंकारे’ D₂, Pt₂; अलंकरणे W₂.

(पा.) आकल्पवेषो—प्रसाधनम् । अलंकरणनामानि ॥ मञ्जनानुलेपनमाल्यव-स्त्राभरणेस्तन् पञ्चविधम् । ‘द्वेषरहितमपि सद्देष’मिति ¹कुमारचरिते वेषः । ‘गृहमात्रे’ च नेपथ्ये वेशो वेश्यागृहेऽपि च’ । इति रभसकोशपाठात् वेशः ॥ दशैते त्रिषु । अलंकार्त्यादिरोचिष्णवन्ताः दश पर्यायाः त्रिषु लिङ्गेषु भवन्ति ॥ ९९-१०० ॥

¹ कुमारचलितालंकारे A₁. ² नेपथ्यगृहमात्रे A₁.

विभ्राद् भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूपणं स्यादलंक्रिया ।

अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूपणम् ॥ १०१ ॥

मण्डनं चाथ मुकुटं किरीटं पुंनपुंसकम् ।

(वि.) विभ्राडिति—विशेषेण ^१भ्राजते विभ्राद् । भ्राजितुं शीलमस्यास्तीति भ्राजिष्णुः । ‘भ्राजू दीप्तौ’ । विशेषेण रोचते रोचिष्णुः । ‘रूच दीप्तौ’ । भूपितत्वेन शोभमानस्य नामानि ॥ भूपा भूपणम्^२ । अलंकरणम् अलंक्रिया । अलंकरणव्यापारनामनी ॥ अलंक्रियतेऽनेन अलंकारः । आ समन्तात् ध्रियते आभरणम् । ‘भ्रुव् भरणे’ । परिष्क्रियतेऽनेन परिष्कारः^३ । विशेषेण ^४भूष्यतेऽनेन विभूषणम् । ‘भूष अलंकारे’ । मण्ड्यतेऽनेनेति मण्डनम् । ‘मडि ^५भूपायाम्’ । मकुटादिभूषणमात्रस्य नामानि ॥ मुखे ललाटोपरि कुट्यते वध्यते ^६मुकुटम् । ‘कुट कौटिल्ये’ । मकुटमिति वा पाठः । कीर्यते ललाटोपरि क्षिप्यते किरीटम् । ‘कृ विक्षेपे’ । ^७किरीटनामनी ॥ १०१ ॥

^१ F₂, Pt₂ add ताच्छीत्येन. ^२ K₂, K₆ add माति, ‘मा दीप्तौ’. ^३ F₂, Pt₂ add ‘डुकृञ् करणे’. ^४ माति K₅, K₆. ^५ ह्ये च D₂; K₃, K₆ add व्याप्तौ. ^६ मङ्कयतेऽनेन मकुटम् । ‘मकि मण्डने’ F₂, Pt₂. ^७ मुकुट° K₂, W₂.

(पा.) विभ्राद्—रोचिष्णुः । अलंकृतत्वेन शोभमानस्य नामानि ॥ भूषणं—अलंक्रिया । भूषणव्यापारनामनी ॥ अलंकारः—मण्डनं च । हाराद्यलंकारनामानि ॥ अथ मकुटं पुनपुंसकम् । मुकुटं किरीटं पुनपुंसकमिति क्वचित् पाठः । मकुटनामानि ॥ पुनपुंसकशब्द उभयविशेषणम् । ‘मौलिः कोटीर उष्णीषं^१ किरीटं मकुटोऽरित्रयाम्^२ इति वैजयन्ती (प्र. १६९, श्लो. १३५) ॥ १०१ ॥

^१ उष्णीषकिरीटमकुटा अस्त्रियः A₁.

चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

वालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका ।

(वि.) चूडामणिरिति—चूडायां मणिः चूडामणिः । शिरसि रत्नं शिरोरत्नम् । शिरोमणिनामनी ॥ प्रभया तमस्तरति लङ्घ्यतीति तरलः । ‘तृ पुनवनतरणयोः’ ॥ ^१हारमध्यगतरत्ननाम ॥ वालपाशो केशपाशो ^२साध्वी वालपाश्या । केशपाशस्य परितः सर्वतः तथा भवति शोभते पारितथ्या । ^३केशपाशशोभायं स्थूलमुक्तामयवलयनामनी ॥ पत्राकारे^४ ललाटे पश्यत इति पत्रपाश्या । ‘पश चन्धने’ । ललाटे भवा ^५भूपा ललाटिका । फाललम्बिप्रालम्बमुक्तापीडनामनी^६ ॥ १०२ ॥

^१ हारगतरत्ननामनी W₂. ^२ साधुः D₂, K₂, K₆, W₂. ^३ केशपाशोपरि K₂. ^४ W₂ adds वालालंकारे. ^५ अलंकारः D₂, K₆. ^६ ‘माला’° K₂, K₃.

(पा.) चूडामणि शिरोरत्नम् । चूडामणिनामनी ॥ तरले—मध्यग । हार मध्यमणि तरल स्यात् । 'हारमध्यस्थित^१ रत्न तरल नायक विदु' इति हलायुध (अ मा २ ४०९) ॥ वालपाश्या—पारितथ्या । केशालकारनामनी ॥ पत्रपाश्या ललाटिका । ललाटालकारनामनी ॥ १०२ ॥

^१ मध्यागत^० A₁

कर्णिका तालपत्र स्यात् कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

त्रैवेयकं कण्ठभूपा लम्बन स्याल्ललन्तिका ।

(त्रि.) कर्णिकेति—^१कर्णस्यालकार कर्णिका । तालस्य पत्र तालपत्रम् । कर्णपत्र^२-नामनी ॥ ^३कुण्डलवद् वृत्तत्वात् कुण्डलम् । कुण्डलव्युत्पत्तिर्यथा—कुण्डयते नैरन्तर्यण दहते कुण्डम् । 'कुडि दाहे' । कर्णभूषणनाम ॥ कर्णा वेष्टते कर्णवेष्टनम् । 'वेष्ट वेष्टने' । स्त्रीपुरुषयो कर्णभूषणनामनी ॥ श्रीवाया भवोऽलमारो त्रैवेयकम् । कण्ठस्य भूषा कण्ठभूषा । कण्ठभूषणनामनी ॥ लम्बते लम्बनम् । लम्बमान वा । 'लवि अवस्रसने' । ललति विलसति ललन्तिका । 'लल विलासे' । हेमपट्टादित्रैवेय^४काण्डलत्रिमणिविद्रुमादिकृतत्रिसरादिमण्डननामनी ॥ १०३ ॥

^१ कणयो F₂ P₁₂

^२ पत्रिका W₂

^३ गांडपत्यामिकुण्डयत् D₂, K₂ K₄

^४ °का-त °D₂, K₂, K₃, W₂

(पा.) कर्णिना—स्यात् । कर्णपत्रनामनी । 'चौलाकु' ॥ कर्णपूरताट्टा-द्वयस्तद्विशेषा । 'कर्णपूरस्तु पुष्पाद्यैस्ताडन्नो' दन्तनादिभि' इति वेजयन्ती (प्र १६९, श्लो १३४) ॥ कुण्डल कर्णवेष्टनम् । कुण्डलनाम ॥ त्रैवेयक कण्ठभूषा । कण्ठाभरण 'सर्वं त्रैवेयक स्यात् । 'श्रीपालकरण सर्वं त्रैवेयकमितीष्यते'^१ इति हलायुध (अ मा २ ४०३) । 'कुन्हुविश्रीवाभ्य शारथलकारेषु' (२ २. ९६) इत्यलकारार्थ दफञ् । 'श्रीवाभ्योऽण च' इति 'दञ्' (४ ३ ५७) अर्थान्तरे । 'श्रीवाकथनरत्नी तु त्रैवे त्रैवेयमित्यपि' इति वेजयन्ती^२ ॥ लम्बन—ललन्तिका । 'लम्बननामनी ॥ १०३ ॥

^१ ताट्ट V₁

^२ V₁ adds अत

^३ इति स्मृतम् A₁, B₂

^४ अण्डनी

B₂

^५ मुद्रितम् घ न ददया

^६ लम्बमाना B₂

स्वर्णः प्रालम्बिकाथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥ १०४ ॥
हारो मुक्तावली देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः ।

(नि.) स्वर्णरिति—स्वर्णं कृता ललन्तिना प्रालम्बिकेत्युच्यते । प्रकषेण आलम्ब्यते प्रालम्बिना । 'लवि 'शब्देऽवस्त्रसने च' । दोषाद्याकृत्या स्वर्णकृतश्रीरावलम्बिललन्तिना-
नाम ॥ सीव्यतेऽनेन मुक्तादिकमिति सूत्रिका । 'पिवु तन्तुसताने' । उरसि सूत्रिका
उर सूत्रिका । पूर्वोक्तस्यैव मुक्तामयस्य नाम ॥ हियते चित्तमनेन हार । 'हञ् हरणे' ।
मुक्तानाम् आयली मुक्तावली' । ^३मुक्ताहारनाम ॥ ^४देवानामपि चित्त चन्दयति आह्लाद-
यतीति देवच्छन्द । 'चदि आह्लादने' । शतसरहारनाम ॥ १०४ ॥

^१ लम्बने K₂, K₃ W₂ ^२ मुक्तावलि इति वा पाठ W₂ ^३ मुक्तावली D₂,
K₆, W₂ ^४ देवानपि F₂, Pt₂

(पा.) स्वर्ण प्रालम्बिका । ^१हेमलम्बन प्रालम्बिका स्यात् । अधोर सूत्रिका—
कृता । मुक्तामणिभि कृता^२ उरसूत्रिका स्यात् । हारो मुक्तावली । हारनामनी ॥
'हारा मुक्तावली हार' इति स्त्रीलिङ्गपुलिङ्गयो रभस । देवच्छन्दो—शतयष्टिक^३ ।
शतयष्टिहार^४ देवच्छन्द स्यात् ॥ १०४ ॥

^१ स्वर्णमवलम्बमानानाम B₃ ^२ कृतलम्बन A₁ ^३ शतयष्टिका A₁, B₂
^४ शतयष्ट A₁

हारभेदा यष्टिभेदाद् गुच्छगुच्छार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥

अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ।

सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥

(वि.) हारभेदा इति—यष्टिसरयभेदाद् गुच्छादयो हारभेदा भवन्ति । देव्यान्
गुह्यस्थान छादयतीति 'गुच्छ' । गृह्णति सारै सवृणोतीति वा । द्वात्रिंशत्सरहारनाम ॥
गुच्छस्य 'अर्ध' 'गुच्छार्ध' । षोडशसरहारनाम ॥ गोस्तन इव^४ 'नाभेरधोवर्तमानत्वाद्
गोस्तन । चत्वारिंशत्सरहारनाम ॥ देवच्छन्दस्यार्धत्वाद् 'अर्धहार' । सरैरित-
रेभ्योऽल्पत्वात् माणवक^३ । त्रिंशत्सरहारनाम^२ ॥ नक्षत्रपद्धतिरिव सरयया राजत इति
नक्षत्रमाला । सप्तविंशतिस्थूलमौक्तिः शतहारनाम ॥ १०५-६ ॥

^१ गुह्य इति वा पाठ Pt₂, D₂, W₂ add ' छद अपवारणे' ^२ अर्धं K₃, K₄,
W₂ ^३ अर्धगुच्छ K₂ ^४ 'वत् D₂, K₃, K₄ ^५ अथवात् K₃

६ हारस्वार्थे W₂.
माणवकः Pt₂.
संचलने च'.

७ K₂, W₂ add पञ्चाशत्तरहारनाम.

८ माया लक्ष्म्या नवकोप्रभिनवः
९ Pt₂ adds भूरणाना मध्ये एकैव आवलते एकावली, 'वल संवरणे

(पा.) हारभेदाः—माणवकः । गुच्छादयः शतादूनयष्टिकहारभेदाः । तथा चोक्तम्^१—

‘देवच्छन्दः शतं साष्टमिन्द्रच्छन्दः^२ सहस्रकम् ।
तस्यार्धं विजयच्छन्दो हारस्तत्रोत्तरं शतम् ॥
अर्धं रश्मिस्तत्रपोऽस्य द्वादशस्वर्धमाणवकः ।
द्विद्वादशोऽर्धं गुच्छोऽथ पञ्च हारः फलं लता^३ ॥
अर्धहारश्चतुःषष्टिर्गुच्छमाणवमन्दराः ।
अपि गोस्तनगोपुच्छावर्धमर्धं यथोत्तरम् ॥’^४

इति । एकावल्येकयष्टिका । ‘एकयष्टिर्हार एकावली स्यात् । सैव नक्षत्रमाला—मौक्तिका ।
सप्तविंशतिसंख्यकैर्मौक्तिकैः^५ कृता एकावली नक्षत्रमाला स्यात् । अनुक्तम्—‘मणि-
भिर्मणिसोपानश्चादुस्कारश्च कानकैः’^६ । हेमैर्मणिभिः कृता एकावली ‘मणिसोपानश्चादु-
स्कारश्च स्यात् ॥ १०५-६ ॥

^१ देववन्तो वृ १००, ओ. १२८-४१

^२ चन्द्रच्छन्दः A₁.

^३ अर्धं रश्मिं*

A₁, B₂.

^४ ततो A₁.

^५ एकयष्टिमती हारः A₁.

^६ A₁ + P₁ + B₂.

^७ शोभानं B₁.

आवापकः पारिहार्यः कटकौ चलयोऽन्त्रियाम् ।

केयूरमद्भ्रं तुल्ये अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

साक्षराङ्गुलिमुद्रा सा कङ्कणं करभूषणम् ।

(वि.) आवापक इति—आ इत्यन्ते श्लिष्यन्ते मणिवन्धोपरीति आवापकः ।

‘तुम्बु चीजतन्मुमत्ताने’ । परितो ‘हस्त्यनेनेति परिहारो हस्तः’, तत्र रत्नं इति
पारिहार्यं । कटक्याणोनि^१ हस्तमिति कटकम् । ‘कटे यर्णारणयोः’ । कट्टे^२ हस्तमिति
कट्टयः । ‘पञ्च मरणे मरणे च’ । मणिवन्धोपरिधिद्विधाऽन्त्रणनामानि । के
भुजसिरःगमोर्धे योनि विहोर्नि केयूरम्’ । ‘यु निधने’ । अर्धं भुजसिरेसं पानार
द्वन्द्वद्वन्द्वम् । ‘देव रश्मि’ । चाद्रुमूयसोपावायेभ्रमन्मन्तो ॥ अङ्गुलीयु भूषण
अङ्गुलीयकम् । अङ्गुलीकारि इतिरेव पत्तये इतिरेव । अङ्गुलीभूषणं न नाम्नी ॥
‘मुद्रा विधागन्धान, तयोपान्धकारानि मन्त्रयोऽङ्गुलिमुद्रा । अङ्गुलि-’

तोर्मिकानाम ॥ कङ्कते मणिवन्धोपरि सरतीति ¹⁰कङ्कणम् । 'ककि¹¹ गतौ' ।
करभूषणनाम ॥ १०७ ॥

¹ व्यवहरति K₅ K₆

² D₂ adds 'हृन् हृणे'

³ भव F₂, Pt₂

⁴ K₂, K₃, K₆, W₂ add प्रमया

⁵ K₂ omits 4 lines

⁶ K₆, W₂ omit

⁷ कयूर D₂ W₂

⁸ वर्तते K₂ K₅

⁹ मोदयतीति मुद्रा, 'मुद्र हर्षे',

अङ्गुलीषश्चिनी मुद्रा F₂, Pt₂

¹⁰ Pt₂ adds कमिति क्षणति, 'क्षण शब्दे'

¹¹ 'कक लील्ये' D₂, W₂ Pt₂

(पा.) आवापक¹ पारिहायं² कटक वलयोऽस्त्रियाम् । कटकनामानि ।
'कडियमु³', कयूरमङ्गद तुल्ये । ⁴चामाङ्गदनामनी । 'बाहुपुलि' । अङ्गुलीय-
कर्मिका । अङ्गुल्याभरणनामनी । साक्षराङ्गुलिमुद्रा सा । अक्षराङ्कितमङ्गुल्या-
भरणमङ्गुलिमुद्रा स्यात् । कङ्कण करभूषणम् । मुक्ताप्रवालादिभि प्रोत प्रकोष्ठाभरण
कङ्कण स्यात् । 'चेकट्टु⁵' । 'कङ्कण हस्तसूत्र च विदु प्रतिसर बुधा' इति
हलायुध (अ मा २ ४०३) ॥ १०७ ॥

¹ आवापक B₂

² पारिहायं B₂

³ B₂ omits

⁴ कयूरनाम B₂

⁵ B₂ omits

⁶ अक्षराङ्किता सा B₂

स्त्रीरुट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा ॥ १०८ ॥

ह्रिवे सारसन चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।

(वि.) स्त्रीरुट्यामिति—मीयते प्रक्षिप्यते रुट्यामिति मेखला । 'डुमिञ्
प्रक्षेपण' । कच्यते कृत्वा यच्यते काञ्ची । 'कचि' दीप्तिग्रन्थनयो । रुट्या सपति
समवैति सप्तकी । 'पप समवाये' । रशन्ति कामयन्ते एनामिति रशना । 'रश कान्तौ' ।
²सार सनोतीति सारसनम् । 'पणु दाने' । सारशनमिति या पाठः । स्त्रीरुटिभूषण-
नामानि ॥ शृङ्गे ³श्रेष्ठमणिमि खलतीति शृङ्खलम् । 'खल सचये' । पुंस्कटिभूषण-
नाम ॥ १०८ ॥

¹ 'क' K₂

² शीघ्रो धातु K₂, अभोति कर्मिति, 'अयु व्याती' F₂, Pt₂

³ D₂, K₂, K₄ add स्येव

⁴ 'हेमन्व' W₂

⁵ प्रधानं Pt₂

⁶ संचलने K₂,

K₄, I₂

(पा.) स्त्रीकट्या—सारसन च । सारशन चेति पाठ । मेरुलानामानि^१ । पुस्कट्या शृङ्खल त्रिषु । पुस्कटीभूषणनाम । सा स्त्रीकट्या काञ्च्यादिशब्दवाच्या, पुस्कट्या शृङ्खलशब्दवाच्या^२ ॥ १०८ ॥

^१ स्त्रीकटीभूषणनामानि B₃, 'ताडववि' A₁, 'बोडुणमु B₃ ^२ B₃ adds 'गोवभेलताडु'

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

हंसकः पादकटकः किंकिणी क्षुद्रघण्टिका ।

(मि.) पादाङ्गदमिति—पादेऽङ्गदमिव पादाङ्गदम् । तुलति आकुटति चेति तुलाकोटि । 'तुल उन्नाने' इति प्रथमो धातु । 'कुट बन्धने', 'कुट कौटिल्ये' इति वा द्वितीयो धातु । मञ्जु 'मनोहरम् ईरयति ध्वनतीति मञ्जीर । 'ईर श्लेषे' । नूपत इति नूपुरम् । पु स्तुतो^१ । हंसवत् कायतीति हंसक । 'कै शब्दे' । पादस्य कटक^२ पादकटक । पादाङ्गदनामानि ॥ किञ्चित् घणतीति किंकिणी^३ । 'घण शब्दे' । क्षुद्रा अल्पा घण्टा अस्या इति क्षुद्रघण्टिका । 'वालम्पादभूषणनामनी ॥ १०९ ॥

^१ हन्व D₂, K₄ ^२ घनी K₅, K₆ ^३ सधे K₂, K₄ ^४ कटक D₂, K₃ ^५ अल्पघण्टानाम K₂, K₃, W₂ ^६ 'चित्रघण्टुल्लेह' D₁.

(पा.) पादाङ्गद—नूपुरोऽस्त्रियाम् ।^१ चरणाभरणनामानि । 'कालि अडे' ॥ मञ्जीरशब्दसाहचर्यात् तुलाकोटिशब्द पुलिङ्ग । 'शिञ्जिनी ना तुलाकोटि' इति वैजयन्ती (पृ १५०, श्लो १४५) ॥ हंसक पादकटक । पादवलयनामनी । 'कालि-कडियमु' ॥ किञ्किणी क्षुद्रघण्टिका । स्वल्पघण्टिकानाम । 'गज्जेलु' ॥ किट्टणं क्षुद्रघण्टिका इति किञ्चित् पाठ^२ ॥ १०९ ॥

^१ रणचरणा^३ A₁ ^२ B₂ omits ^३ A₁ adds 'चित्रघण्टुल्लेह'

त्वक्फलक्रिमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ॥ ११० ॥

वालकं क्षौमादि फालं तु कार्पासं वादर च तत् ।

(वि.) त्वगिति^१ त्वक् फलं छमि. रोम च त्वक्फल्कृमिरोमाणि । एतानि वस्त्रयोनय^२ । वस्त्रोत्पादनस्थाननामानि ॥ दश त्रिषु । वस्त्रयोनित्वान्कार्पासफाल-वादरसौरोयराट्टयानाहवनिष्पयाणितन्त्रमित्येते शब्दाः त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्त इत्यर्थः ।

बल्ककृततन्तुनिर्मित बाल्कम् । क्षुमाया^३ अतस्या विकार क्षौमम् । फलस्य विकार फालम् । कार्पासीफलतन्तुनिर्मित कार्पासम् । बदराफलनिर्मित^४ बादरम् । फलनिर्मितवरत्रनामनी ॥ ११० ॥

^१ K₃ omits 4 lines

^२ W₂ adds बस्त्राणामच्छादनाना योनि उपादान

^३ क्षुमा अतसी तस्या तत्त्वादिनिर्मित K₆ K₆

^४ बदराया फल Pt₂

(पा.) त्वक्फल—वस्त्रयोनि । त्वगिति बल्कम् । फल कार्पासम् । क्रिमिरिति कीट । रोमेति मेपादेलीम । एतानि चत्वार्यपि^१ वस्त्रयोनय ॥ दश त्रिषु । इत पर वक्ष्यमाणकार्पासवादरकौशेयराङ्गवानाहतनिष्प्रवाणित त्रकोद्गमनीयपत्रोर्णमहाधनानीत्येतानि दश शब्दा त्रिलिङ्गा । ‘धौतयुग्म तूद्गमनीयकम्’ इति वैजयन्ती (पृ १६८, श्लो १२०) । वाच्यलिङ्गमध्यपाठेनोद्गमनीय प्रधौतवस्त्रयुगमिति गोपालितक्रीविकाण्ड मध्यपाठ प्रक्षिप्त । बाल्क क्षौमादि । ^२वक्ष्यमाणवस्त्रजातौ^३ बल्काज्जायमान वास क्षौमनेत्रादि^४ । फाल तु—बादर च तत् । फलाज्जायमान कार्पासम् । तद्^५ बादर च स्यात् ॥ ११० ॥

^१ वस्त्रकारणम् B₃

^२ A₁ adds उपरि

^३ वस्त्रजातिषु क्षौमादि बल्क B₃

^४ B₂ omits

^५ तदेव A₁

कौशेयं कृमिकोशोत्थं राङ्गव मृगरोमजम् ॥ १११ ॥
अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रक च नवाम्बरे ।

(वि.) कौशेयमिति—^१कृमिकोशस्वेद कौशेयम् । कृमिकोशगतमृदुतन्तुनिर्मितवस्त्रनाम ॥ रङ्गवाख्यमृगरोमविकार^२ राङ्गवम् । मृगरोमभिर्जात मृगरोमजम् । मृगरोमकृतवस्त्रनाम ॥ आहता क्षालनभोगच्छेदा । तद्रहितत्वाद् अनाहतम् । न हन्यत इत्यनाहतम् । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाकस्मात् निष्प्रवाणि^३ । तन्त्रान् तन्तुवायशलाकादरचिरादपहृत तन्त्रम् । नव च तदम्बर च नवाम्बरम् । नूतनवस्त्रनामानि ॥ १११ ॥

^१ द्विमि° K₅ K₆

^२ °मय K₂ K₃

^३ नितरा प्रोयत सीव्यते तद्वृत्तबाल-

मप्रति K₅

(पा.) कौशेय कृमिकोशोत्थम् । कीटफुलायजात^१ कौशेय स्यात् । ‘दसलि^२’ । राङ्गव मृगरोमजम् । मेपादिलेभ्र^३ उत्पद्यमान राङ्गव स्यात् । ‘मृगमेपाया पशव,

रूढ्या तल्लोमजमपि कम्बलादिक राङ्गवम्' इति गोवर्धन । अनाहत—नवाम्बरे ।
 नूतनवल्गनामानि । 'अहत तु नवाम्बरम्'^१ इति हलायुध (अ मा २ ३९५) ।
 'अहत निष्प्रवाणि स्यात्' इति वैजयन्ती (पृ १६८, श्लो १२०) ॥ १११ ॥

^१ कुलायाब्जात् B₃

^२ B₃ omits

^३ A₁ adds सकाशात्

^४ 'अहत

स्यान्नव वास' इति मुद्रितग्रन्थे.

तत् स्यादुद्गमनीयं यद् धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥
 पत्रोर्णं धौतकौशेय बहुमूल्यं महाधनम् ।

(वि.) तत्स्यादिति—उद्गम्यते ^१परिधानार्थमिति उद्गमनीयम् । ^२धौतवस्त्रयुगल-
 नाम ॥ पटादिपत्रेषु त्रिमिलालोर्णमिव पत्रोर्णम्^३ । क्षालितकौशेयनाम ॥ बहु
 मूल्यमस्यास्तीति बहुमूल्यम् । महद् धन मूल्यमस्य महाधनम्^४ । बहुमूल्यवस्तुनो
 नामनी ॥ ११२ ॥

^१ Pt₂ add, धौत प्रक्षालित वस्त्रयुगल, उत्तरावङ्गार्थं च

^२ क्षालित° F₂

^३ F₂ Pt₂ add पत्रै पटादिभि ऊर्णायत इति 'ऊर्णञ् आ-च्छादने'

^४ महाधनमत्रास्ति Pt₂

(पा.) तत्स्यादुद्गमनीय—युगम् । मङ्गलवस्त्रमुद्गमनीय स्यात् । अत्र युगग्रहण
 प्रायिकामिप्रायमिति ^१क्षीरस्वामी (पृ १५७, श्लो ११२) । धौतशब्देनात्र मङ्गलत्व
 लक्ष्यते । 'गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा' इति कुमारसभवे (७ ११) ॥ पत्रोर्णं धौतकौशेयम् ।
 प्रक्षालितक्रिमिकोशज पत्रोर्णं स्यात् ॥ बहुमूल्यं महाधनम् । अधिकमूल्यार्हं यत्र महाधन
 स्यात् ॥ ११२ ॥

^१ 'युगमविवक्षितम्' इत्येव मुद्रितग्रन्थे (पृ १५७)

^२ 'यहीतवस्तुद्गमनीयवस्त्रम्'

इति तारकाख्याने B₃

क्षौमं दुकूल स्याद् द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥
 स्त्रिषां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्त्रयोर्द्वयोः ।
 दैर्घ्यमायाम आनाहः परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥
 पटचर जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्पटौ ।

(वि.) क्षौममिति—क्षुमया अतसीविशेषेण निर्मितं ^१क्षौमम् । दुकूलं रूढम् । प्रावारोत्तरासङ्गरूपेण द्विधा कूल्यत इति दुकूलम् । ‘कूल आवरणे’ । दुकूलनामनी ॥ निवीयते स्म निवीतम् । ‘वेब् संवरणे’ । प्रात्रियते स्म प्रावृतम् । ‘वृब् आवरणे’ । प्रच्छादितपटनामनी ॥ दश्यन्ते कण्टकादिभिः त्रुट्यन्ते दशाः । ‘दंश दशने’ । वस्यन्ते शिष्टैरिति वस्तयः । ‘वस आच्छादने’ । वल्लप्रान्तनामनी ॥ ^२आयम्यते ^३आयामः । ‘यम उपरमे’ । आनह्यते आनाहः । ‘णह बन्धने’ । पटादिदैर्घ्यनामनी ॥ परिणह्यते परिणाहः । विशालस्य भावः विशालता । विस्तारस्य नामनी ॥ पूर्वं पटभूतं पटचरम् । पटदिति चरति स्फुटतीति वा । ^४जीर्णवस्त्रनाम ॥ नजते ^५लज्जते नक्तकः । ‘णज’ ^६ब्रीडे’ । लज्जायै कल्पते कर्पटः । ‘कृपू सामर्ध्ये’ । शिथिलतन्तुसंयोगवस्त्रनामनी ॥ ११३-१४ ॥

^१ Pt₂ adds क्षुयते शोभनमिति, ‘दुक्षु शब्दे’ . ^२ F₂, Pt₂ add दीर्घस्य भावः
दैर्घ्यम् . ^३ D₂ adds अनेन; हस्तादिना Pt₂. ^४ F₂, Pt₂ add जीर्णं च तत् वस्त्रं
च . ^५ लज्जा जनयति D₂, K₃, K₆. ^६ ‘ओनजी ब्रीडे’ D₂, K₆.

(पा.) क्षौमं दुकूलं स्यात् । ^१दुकूलनामनी । ‘पटावलि’^२ । द्वे तु—त्रिपु । आवृतवस्त्रनामनी । ‘कप्पडमु’ ॥ स्त्रियां बहुस्वे—वस्त्रयोर्द्वयोः । ^३उपवीतोचितवस्त्र-
खण्डनामनी । ‘बद्धे’ ॥ स्त्रियामिति रूढ्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । वस्तय इति
सामानाधिकरण्याद् बहुवचनम्^४ । ‘वस्तिस्त्वह्नी भूमिं दशा न षण्’ इति
वैजयन्ती (पृ. १६९, श्लो. १३१) । अनुक्तम्—‘समौ त्वञ्चलपल्लवौ’ । चैलान्त-
नामनी । ‘चरंगु’ ॥ दैर्घ्यम्—आनाहः । दीर्घतानामानि । ‘निडुपु’ ॥ परिणाहो
विशालता । वैपुल्यनामनी^५ । ‘वेडलपु’ ॥ पटचरं जीर्णवस्त्रम् । जरद्वस्त्रनामनी ॥
समौ नक्तकर्पटौ । मलिनवस्त्रनामनी ॥ ११३-१४ ॥

^१ A₁ adds °वस्त्रं . ^२ B₃ omits . ^३ अपरवर्मोपवीतनाम A₁ .
^४ A₁ adds °प्रयोगः . ^५ वैशाख्यं B₁ .

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री ना वराशिः स्थूलशाटकः ।

(वि.) वस्त्रमिति—वस्यतेऽनेनाङ्गमिति वस्त्रम् । ‘वस आच्छादने’ ।
वासश्च । सान्तोऽयम् । वसनं च । आच्छाद्यते देहोऽनेनेति आच्छादनम् । ‘छद्
अपवारणे’ । चिल्यतेऽनेनेति चेलम् । ‘चिल वसने’ । अंशुभिः छाद्यमानैस्तन्तुभिः

^१कायतीति अशुकम् । 'कै शब्दे' । वस्त्रनामानि ॥ शोभनश्चासौ चेलकश्च सुचेलक ।
^२पटयति देह वेष्टयति पटः । 'पट ग्रन्थे' । सुवस्त्रनाम ॥ भृशमङ्ग वृणोतीति वराशि ।
 वर श्रेष्ठ वरण वा अद्भुत इति वा । ^३स्थूलशाटीनाम ॥ ११५ ॥

^१ D₂ K₂, K₃ add चिरिचिरिति ^२ पटति वायुना, 'पट गतौ' Pt₂ ^३ F₂, Pt₂
 add स्थूलश्चासौ शाटकश्च स्थूलशाटक, 'वस्त्र' K₅

(पा.) वस्त्रम्—वासश्चेलम् । ^१गौरादित्वात् (४ १ ४१) चेलीति सुभूतिटीका ।
 वसनमशुकम् । वस्त्रनामानि ॥ सुचेलक—अस्त्री स्यात् । सूक्ष्मवस्त्रनाम ॥ 'अशुक
 सूक्ष्मवस्त्रे स्याद् वस्त्रमात्रोत्तरीययो' इति विश्वप्रकाशिकापाठाद्^२ (पृ १२, श्लो. १२३)
 अशुकशब्द सुचेलेऽपि स्यात् । 'सिक् स्त्री पटोऽस्त्री सिचयो वासो वसनमशुकम्'
 इति वैजयन्तीपाठात् (पृ १६८, श्लो ११६) पटशब्दो ^३वस्त्रसामान्येऽपि स्यात् ॥
 वराशि. स्थूलशाटक । स्थूलवस्त्रनाम । 'दोषुको' ॥ 'शार्दूलशम्बर' वराशि-
 शलादुशाटी' इत्याद्युष्मभेदपाठात् तालव्य ॥ ११५ ॥

^१ चेली गौरादिरिति A₁ ^२ वचनात् B₂ ^३ वस्त्रनामानि A₁ ^४ B₂ omats
^५ शम्बल° A₁

निचोलः प्रच्छदपटः समौ रल्लककम्बलौ ॥ ११६ ॥

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽशुके ।

(वि.) निचोल इति—निचोल्यते आच्छाद्यते^१ निचोल । 'चुल^२ आवरणे' ।
 प्रच्छायतेऽनेनेति प्रच्छद । स चासौ पटश्च प्रच्छदपट । शय्यादौ प्रच्छदपटनाम ॥
 रमन्तेऽस्मिन्निति रल्लक । 'रमु व्रीडायाम्' । काम्यते शीतालुभिरिति^३ कम्बल ।
 'कमु कान्तौ' । कम्बलनामनी ॥ 'जानुनाभ्योरन्तरे भवम्' अन्तरीयम् । उपसधीयते-
 ऽनेनेति उपसंव्यानम् । 'व्येञ् सवरणे' । परिधीयतेऽनेनेति परिधानम् । 'अधोऽशुक-
 नामानि ॥ ११६ ॥

^१ F₂, Pt₂ add शय्यादिक ^२ समुच्छाये W₂, अपसरण K₅ ^३ उपवेष्टनाय
 K₅, K₆ ^४ नामेस्तरे मर्ष Pt₂ ^५ K₅ adds वस्त्र ^६ F₂, Pt₂ add
 अध स्थितम् अत्रम् अधोऽशुकम्

(पा.) निचोल प्रच्छदपट । ^१वस्त्रन्तराच्छादकवस्त्रनामनी । 'गलिशेन' ।
 'चेन वस्त्रन्तराच्छाद्यते । स्यूतेन वास्यूतेन वा' इति सुभूतिटीका । समौ—कम्बली ।

रोमशाटिनामनी ॥ अनुक्तम्—^१‘शाटि स्त्री कम्बलो महान्’ । दीर्घायतकम्बलनाम ।
 ‘शाटिकम्बली’ ॥ अन्तरीयो—अधोऽंशुके । अध प्रावृत्तवस्त्रनामानि ॥ ११६ ॥

^१ B₃ omits वस्त्रे तर°

^२ शाटी B₃

^३ B₃ omits

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥
 संब्यानमुत्तरीय च चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम् ।

(वि.) द्वाविति—^१प्रत्रियतेऽनेनेति प्रावार । ‘वृञ् वरणे’ । उत्तरे ऊर्ध्वाङ्गे
 आसज्यत इति उत्तरासङ्ग । ‘पञ्च सङ्गे’ । ^२बर्हति बृहतिका । ‘बृह वृद्धौ’ । सवीयते
 ऽनेनेति संब्यानम् । ‘व्येञ् सवरणे’ । उत्तरे ऊर्ध्वाङ्गे भवम् उत्तरीयम् । उत्तरीयवस्त्र-
 नामानि ॥ चोलयति आच्छादयतीति चोल । ‘चुल आवरणे’ । कूर्परे कफणौ
 अस्यत इति कूर्पासक^३ । ‘अमु क्षेपणे’ । कूर्पासकनामनी ॥ ११७ ॥

^१ प्रात्रियते D₂, K₆ W₂ omits 3 lines

^२ बर्हते K₅, K₆

^३ आच्छादने Pt₂

^४ कूर्पास K₅ K₆

(पा.) द्वौ प्रावारो—उत्तरीय च । ^१उपरिप्रावरणनामानि ॥ अनुक्तम्—‘जोटी-
 शाटी द्विरण्डक’ । द्विखण्डकवस्त्रनाम । ‘दुष्पटि’ । ‘पटी^२स्यूत पटयुगम्’ ।
 स्यूत पटयुग पटी स्यात् । ‘पञ्चदमु’ ॥ चोल—अस्त्रियाम् । कञ्चुकनामनी ।
 ‘अरचट्ट^३’ ॥ ११७ ॥

^१ रहिर्वस्त्रनामानि A₁

^२ स्यूतांशुकयुग A₁

^३ A₁ adds स्त्रीकञ्चुकमिति च

नीशारः स्यात् प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥
 अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।

(वि.) नीशार इति—हिमानिलनिवारणे शीतवायुनिवारके प्रावरणे नीशार-
 शब्दो वर्तते । निशीर्यते निवार्यते शीताद्यनेन नीशार । ‘शू हिंसायाम्’ । शीता-
^१निलवारणवस्त्रनाम ॥ ^२वरस्त्रीणामर्धोरुकम् ऊर्ध्वार्धोच्छादकमंशुकं चण्डातकमित्यु-
 च्यते । चण्ड ^३गुह्यस्थानम् अतति सवृणोतीति चण्डातकम् । ‘अत सातत्यगमने’ ।
 वेद्यानामर्धोरुच्छादकांशुकनाम ॥ ११८ ॥

^१ निवारण° K₅, W₂

^२ वार° K₅

^३ छादनक° W₂

^४ मण° K₅

(पा.) निशार—निवारणे । ¹शीतवातनिवारकमाच्छादन निशार स्यात् ।
 ‘गौरिवाकृतनीशार प्रायेण शिशिरीकृत’ इति प्रयोगात् नीशारो दीर्घादिश्च² ॥
 अर्धोरुक—अशुकम् । उत्तमस्त्रीणामर्धोरुक वस्त्र चण्डातक स्यात् । ‘चल्डमु’ ॥

‘आधूयमानजघनस्थलपीड्यमान-
 मर्धोरुक जुटति पुत्र तवेक्षणेन ।’

इति प्रयोगादर्धोरुकशब्दस्यापि तत्पर्यायत्वम् ॥ ११८ ॥

¹‘वातादि’ B₃

²‘आदिरपि B₃

स्यात् त्रिष्वामप्रपदीनं तत् प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥
 अस्त्री वितानमुल्लोचो दृष्यान् वस्त्रवेश्मनि ।

(वि.) स्यादिति—आप्रपद पादाप्रपर्यन्त प्राप्नोतीति¹ आप्रपदीनम् । वरस्त्रीणां
 पादाप्रलम्बिबस्त्रनाम ॥ ऊर्ध्वदेशे वितन्यते वितानम् । ‘तनु विस्तारे’ । उपरि लोच्यते
 उल्लेच² । ‘लोच दक्षिणे’ । ग्रहान्तरे उपरिवद्धचित्राशुकनाम ॥ दृष्यते स्वतो वहिर्दृशो³
 ऽनेनेति दृष्यम् । ‘दुप वैकृत्ये’ । आगश देन पटवासादयो गृह्यन्ते । वस्त्रवेश्म-
 नाम ॥ ११९ ॥

¹ W₂ adds व्याप्नोति

² उल्लेचपते उद्ग्रीवेण D₂ K₂ W₂

³ वहिर्देश

गमनेन K₁ K₆ W₂

(पा.) स्यात् त्रिषु—आप्रपद हि यत् । ¹पादाप्रमभिव्याप्य वर्तमान वस्त्रमाप्र-
 दीन स्यात् । अविशेषाभिधानादितरविषयमपि² स्यात् ।

‘मुक्तामय सारसनाथलम्बि
 माति स्म दामाप्रपदीनमम् ।’

इति माघ (शिशु. ३ १०) । अनुत्तम्—‘रेचरो हस्तिर्गणं स्यात्’ । ¹गन्तव्यान्सारपाद-
 पञ्चुरनामनी । ‘तात्रिगोणमु’ । ‘पौपीनं मलमद्भ्र’ । पौपीननामनी ॥

‘क्षिप्र किम्बल भवेद्दन्तमौदर वाधितु
 पय प्रसृतिपूरक भिमु न धारक सारम् ।

अयन्नमलमद्भ्र² पधि पटधर कथर

भर्वाति हि मुधा³ बुधा जदहं कुञ्जित कुञ्जित’ ॥ (पे प श्लो १)

अस्त्री—उल्लेच । विताननामनी । 'मेलुकट्टु' । 'चन्द्रोदयश्चन्द्रात्पञ्चन्द्रा च ^८कदरश्च स ।' एतानि च । दूष्याद्य वस्त्रवेदमनि । दूष्यस्थूलादीनि रस्त्रगृहनामानि । 'दूष्यं स्थूल^९ पटकुटी गुणलयनी वेणिका^{१०} तुल्या' इति वैजयन्त्याम् (पृ ६९, श्लो १२२) अभेदेनोक्तम् ॥ ११९ ॥

^१ °अप्यतीत्य A₁

^२ अन्यत्रापि B₃

^३ कर्णिका° A₁

^४ B₃ omits

^५ मलमल्लक B₃

^६ मुदा A₁

^७ अहनि A₁

^८ कदक A₁

^९ स्थूल A₁

^{१०} श्रेणिका A₁

प्रतिसीरा जवनिका स्यात् तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥
परिकर्माङ्गसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ।

(वि.) प्रतिसीरेति—प्रतिसीयते प्रतिवध्यते प्रतिसीरा । 'पिबू वन्धने' । जवते ^१प्रतिसरति जवनिका' । 'जुङ्गत्तौ^१' । तिरस्क्रियतेऽनया तिरस्करिणी । इतरान् तिरस्क्रोतीति वा । ^४जवनिकानामानि ॥ मलमार्जनक्रिया परिकर्म । मालिन्यपरिमार्जनाथं कर्म परिकर्म । अङ्गानि सस्त्रियन्तेऽनेनेति अङ्गसंस्कार । मलापकर्षणव्यापारनामनी ॥ मृज्यते मलमनया मार्ष्टि । मृजा च । मार्जना च । 'मृजप् शुद्धौ' । शोभालकारयो स्नानादिकृतनिर्मलत्वनामानि^५ ॥ १२० ॥

^१ प्रसरति K₃ K₅ W₂

^२ Pt₂ adds यवनिरेति पाठे युवन्ति जना अत्रति,

'यु मिश्रण'

^३ जु सीत्रो धातु D₂

^४ तिरस्करिणी° K₃

^५ निर्मलीकरणस्य F₃

(पा.) प्रतिसीरा—तिरस्करिणी च सा । यवनिकानामानि । 'तेरचीर' । 'अपटी स्यात्^१ काण्डपट' । एते द्वे च । अनुक्तम्—'पर्यस्ति स्यात् परिकर पर्यङ्कश्चावसम्भिका^३' । परिकरनामानि । 'नडिरेट्टु' ॥ 'अञ्चल त्वशुकान्ते स्यात्' । वघ्नान्तनाम ॥ 'नीधी सारसनश्च य' । नीधीनामनी । परिकर्माङ्गसंस्कार । अङ्गस्व स्नानोद्वर्तनादिसंस्कार परिकर्म स्यात् ॥ स्यान्मार्ष्टि—मृजा । तैलाशुपलेपननामानि । 'निमुहुट^४' ॥ १२० ॥

^१ ना A₁

^२ पयष्टिका A₁, B₃

^३ वषष्टिका A₁

^४ B₃ omits

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे आष्ठाव आष्ठावः ॥ १२१ ॥

स्नानं चर्चा तु चार्चिक्यं स्यासकोऽथ प्रबोधनम् ।

अनुबोधः पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

(वि.) उद्वर्तनमिति—उद्वर्त्यतेऽनेनाङ्गमिति उद्वर्तनम् । ‘वृत्तु वर्तने’ । उत्साद्यते शरीरमलमनेन उत्सादनम्^१ । मलापकर्षणद्रव्यनामनी ॥ आप्लवति शरीरमलमनेनेति आप्लावः । आप्लवश्च । ‘प्लुङ् गतौ’ । स्नात्यनेन स्नानम् । ‘ष्णा शौचे’ । स्नाननामानि ॥ चर्च्यते भृत्याद्यङ्गमिति चर्चा । ‘चर्च अध्ययने’ । चर्चिकायां^२ साधु चार्चिक्यम् । चिरं तिष्ठतीति स्यासकः । ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’ । गजाद्यङ्गकृतपाणि-प्रतिबिम्बनामानि ॥ प्रबोध्यते अगन्धादिकमनेनेति प्रबोधनम्^३ । अनुबुध्यतेऽनेनेति अनुबोधः । ‘बुध अवगमने’ । कुङ्कुमादिगन्धाभिव्यञ्जकतैलादिकनामनी^४ ॥ पत्राकारा लेखा पत्रलेखा । पत्राद्याकृतिलेखने अङ्गुल्याकृतिरपि कपोलादौ भवतीति पत्राङ्गुलिः । पत्ररेखानामनी ॥ १२१-२ ॥

^१ K₅ adds ‘पद्ल विशरणे’ . ^२ D₂, K₆, K₈ add चर्चने . ^३ F₂, Pt₂ add कुङ्कुमादि . ^४ अनुबोधश्च K₆, K₈ . ^५ अभिरञ्ज^० W₂ .

(पा.) उद्वर्तन—द्वे समे । ह्रीवे । अङ्गलिप्ततैलाद्यपाकरणनामनी ॥ आप्लावः—स्नानम् । स्नाननामानि । ‘मज्जनं चाभिपेकश्च’ । एते द्वे च ॥ चर्चा तु—स्यासकः । हस्तन्यस्तकुङ्कुमादिच्छटानामानि ॥ अनुक्तम्—‘अङ्गरागोऽनुलेपनम्’ । उपलेपननामनी । ‘भेयिपूत’ ॥ अथ प्रबोधनमनुबोधः । अव्यक्तापूर्वसौरभव्यक्तीकरणनामनी ॥ पत्रलेखा—इमे समे । स्तनकपोलादौ^५ कस्तूरिकादिविरच्यमानभक्तिविशेषनामनी ॥ ‘पत्रवल्ली पत्रभङ्गः’ । एते द्वे च ॥ १२१-२ ॥

^१ B₃ omits. ^२ आदिभिः B₃ .

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥

काश्मीरजन्मान्निशिखं वरं वाह्नीकपीतने ।

रक्तसंकोचपिशुने धीरं लोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

(वि.) तमालपत्रमिति—तमालपत्राकृतित्यात्^१ तमालपत्रम् । तिलति स्निह्यतीति तिलम् । ‘तिल स्नेहने’ । चित्रयतीति चित्रम् । ‘चित्र चित्रीकरणे’^२ । विशिनष्टि

शोभादिना विशेषकम् । 'शिष्ट विशेषणे' । तिलकनामानि ॥ अत्र द्वितीय पद तिलक तुरीय चतुर्थ पद विशेषक च न स्त्रियाम् । पुनपुसकयोर्वेतेते इत्यर्थः ॥ शुष्कदशाया कुम् इति कौति शब्द करोतीति कुङ्कुमम् । 'कु शब्दे' । काश्मीरदेशे^१ जन्मास्यास्तीति काश्मीरजन्म । अग्निवर्णा शिखा केसरा अस्येति अग्निशिखम् । प्रियते सेव्यते जनैरिति वरम् । 'वृष् ५सभक्तौ' । वाहीरुदेशे भव वाहीकम् । पीतयति^२ वरमिति पीतनम् । 'रक्तवर्णं^३ सकोचमत्र रक्तसकोचम् । गन्धेन सूचयतीति पिशुनम् । गन्धस्य सूचकत्वाद्वा । दधाति धीयते वा धीरम् । 'डुधाब् वारणपोषणयो' । स्थिरमिति पाठे स्थिरगन्धत्वात् स्थिरम् । लोहितवर्णोऽत्रास्तीति लोहितम् । चन्दयतीति चन्दनम् । लोहितमिव चन्दन लोहितचन्दनम् । कुङ्कुमाख्यगन्धद्रव्यनामानि ॥ १२३-४ ॥

^१ साभ्यात् D₂, K₃, K₆

^२ वैचित्र्यकरणे K₅, W₂

^३ शोभा K₅, K₆

^४ राख्यं K₂, K₅

^५ वरणे W₂

^६ चन्दनादिक F₂, Pt₂

^७ रक्त सकोचपि-

शुनमिति वा पाठ F₂, Pt₂

^८ आत्मन सकोच पिशति सूचयतीति सकोचपिशुनम् F₂, Pt₂

(पा.) तमालपत्र—विशेषकम् । तिलकनामानि । द्वितीय—न स्त्रियाम् । अत्र द्वितीयतुरीयौ^१ तिलकविशेषकशब्दौ पुनपुसकलिङ्गौ ॥ अथ कुङ्कुम—लोहितचन्दने । कुङ्कुमनामानि । 'प्रियङ्गु घुसृण वर्णम्' । एतानि त्रीणि च ॥ १२३-४ ॥

^१ B₃ omits

^२ अस्त्रियौ B₃

राक्षा लाक्षा जतु क्लीवे यावोऽलक्तो द्रुमामयः ।

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसङ्गमथ जायकम् ॥ १२५ ॥

कालीयकं च कालानुसार्यं चाथ समार्थकम् ।

वंशकागुरुराजार्हलोहकिमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

(वि.) राक्षेति—^१त्रणिन रक्षतीति राक्षा । 'रक्ष पालने' । कुङ्कुमवत् लक्ष्यते स्राक्षा । जायते^२ वृक्षेष्वेव जतु । 'जनी प्रादुर्भावे' । क्लीवे वर्तते । यौति वस्त्रादिनेति^३ यात्र । 'यु मिश्रणे' । अलति पादम्^४ अलक्त । 'अल भूषणादौ' । द्रुमस्य आम्यो द्रुमामय । लाक्षानामानि ॥ ल्ययते छिद्यते लवङ्गम् । 'लव् छेदने' । देवकुसुमद्यु-तियोगाद् देवकुसुमम्^५ । प्रियो सङ्गास्य^६ श्रीसङ्गम् । लवङ्गनामानि ॥ जयति गन्वान्तरमिति जायकम् । 'कालवर्णोऽस्यास्तीति कालेयकम् । कालीयकमिति वा पाठ । कालवर्णमनुसरतीति कालानुसार्यम् । कृष्णवर्णगन्धद्रव्यविशेषनामानि ॥ वशयत् लघुत्वात्^७ वशकम् । न गुरु अगुरु । राजामर्हं राजार्हम् । लोहवर्णोऽत्रास्तीति लोहम्^८ ।

क्रिमिभिर्जन्यते¹⁰ कृमिजम् । 'जनी प्रादुर्भावे' । ¹¹जोङ्गपर्वते भव जोङ्गम् ।
अगुरुनामानि ॥ १२५-६ ॥

¹ व्रणिन W₂ ² द्वमेध्विति K₂, K₁ ³ कालेन यातीति K₅, K₆
⁴ अलक्तक D₂, K₆, W₂, अलति पादादिकम् अल, अनक्ति वस्त्रादिकम् अक्त । अलक्ष्मासा-
वत्तथ Pt₂ ⁵ देवाना प्रिय कुसुम F₂, Pt₂ ⁶ D₂ K₂, W₂ add नामानि
⁷ कालवर्णेन अनुसार्य Pt₂ ⁸ वन्यते नान्यत F₂, Pt₂ ⁹ लोहवर्णःवात् F₂, Pt₂
¹⁰ जम्यते, 'जमु अदने' D₂ W₂, Pt₂ ¹¹ जोङ्गकाख्यगिरिमव F₂, Pt₂

(पा.) लाक्षा राक्षा—द्रुमामय । जतुनो नामानि । 'लक' ॥ लवङ्ग—
श्रीसङ्गम् । लवङ्गनामानि ॥ अथ जायक—कालानुसार्य च । ²कालीयकाख्यगन्ध-
द्रव्यनामानि । कालेयकमिति कालीयकमिति चोभयथा पाठ । 'कालीयक च कालेयं
वर्णक कान्तिदायकम्' इति व्याडि ॥ अथ समार्थक—क्रिमिजजोङ्गम् । अगुरुना-
मानि ॥ 'जनमाय कारुण्ड' । एते द्वे च ॥ १२५-६ ॥

¹ B₂, omits ² तालेयाख्य° A₁ ³ ग-धकाष्ठ° B₂ ⁴ वनामल A₁

कालागुर्वगुरु स्यात् तन्मङ्गल्यं मङ्गिगन्धि यत् ।

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

बहुरूपोऽप्यथ वृक्षधूपकृत्रिमधूपके ।

(त्रि.) कालागुर्विति—कालवर्णं च तदगुरु च कालागुरु । कालागुर्वध ¹अगुरु ।

²कालागुरुनामनी ॥ यत् कालागुरु मङ्गिगन्धि तन्मङ्गल्यमित्युच्यते । मङ्गले साधु
मङ्गल्यम् । मङ्गिगानुष्पपरिमलोऽत्र मङ्गिगन्धि । श्वेतागुरुनामनी ॥ यक्षप्रियो धूपो
यक्षधूप⁴ । सर्जरसस्य रस सर्जरसः । रसि प्रीतिं ददातीति 'राल । 'रा दाने' ।
सर्वो रसो गन्धोऽत्र सर्वरसः । बहुविध रूप⁷ स्वभावोऽस्य बहुरूपः । सर्जरसनामानि ॥
वृणोति विश्वमिति वृक्ष सूर्यं, तद्विप्रियो धूप⁸ वृक्षधूप । ⁹कृत्रिमश्चासौ धूपश्च कृत्रिमधूप ।
दशाङ्गधूपनामनी ॥ १२७ ॥

¹ अगर्विति पाठ अग परत रूपत अगुरु । 'इद्य-दे' D₂, K₂, K₂, W₂ ² कृष्ण°
K₂, K₂, W₂ ³ मङ्गलयोग्य K₆, K₆ ⁴ यक्षार् धूपवति, 'धूप उताप' K₂,
K₂, K₆ ⁵ निवारिष्ठ K₂, K₆, W₂ ⁶ अराल इति पाठे अर्पत प्राला अरालः ।
'ज गती' Pt₂ ⁷ W₂ adds गन्ध ⁸ वृक्षस्य भाना K₂, K₆, K₆, W₂
⁹ F₂, W₂ add वृन्ता (करणन Pt₂) निर्मित कृत्रिम

(पा.) कालागर्वगरु^१ स्यात् ।^२कृष्णमगरु अगरु स्यात् । तद् मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् । मल्लिकाकुमुमवासनागरु मङ्गल्या^३ स्यात् ॥ यक्षधूपः—बहुरूपोऽपि । सर्जरस-नामानि ॥ ^४अरालेत्यपि पदमङ्गल । 'अराल. सर्जजे^५ वक्रे' इति रभसकोशः ॥ अथ वृक्षधूप—धूपकौ । दशाङ्गादिधूपनामानि ॥ १२७ ॥

^१ अगरु B_३ ^२ कृष्णागुरुनामानि B_३ ^३ मङ्गल्यम् B_३. ^४ A_१ adds
सर्वरस°. ^५ सर्जजे A_१

तुरुष्कः पिण्डकः सिल्हो यावनोऽप्यथ पायसः ॥ १२८ ॥
श्रीवासो वृक्षधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ।

(वि.) तुरुष्क इति—तुरुष्कदेशे भवः तुरुष्कः । ^१पिण्डाकारत्वात् पिण्डकः । सिल्यते उच्छ्रीयते सिल्ह । 'पिल उच्छे^२' । यवनदेशे तुरुष्कदेशे भवो यावन । सल्लकीत्वगादिना सपादितस्य धूपस्य नामानि ॥ ^३देवदारुपयसो विकारः पायस । ^४श्रियो वास श्रीवास । वृक्षाज्जातो धूप. ^५वृक्षधूप । श्रिया वेष्टयते श्रीवेष्ट । 'वेष्ट वेष्टने' । सरलस्य^६ देवदारुणो^७ द्रव. निर्यासः सरलद्रव. । देवदारुनिर्यासकृतधूपनामानि ॥ १२८ ॥

^१ पिण्डीत्रियते K_२, K_३, W_२ ^२ उच्छेः उच्चयन (Pt_२) अवदान W_२ ^३ Pt_२
adds सरल°. ^४ Pt_२ adds सौभाग्यहेतुत्वेन ^५ वृक्षधूप इति पाठे वृक्षस्य मानोधूपः
D_२, W_२ ^६ K_३, W_२ add °वृक्ष° ^७ F_२, Pt_२ omit

(पा.) तुरुष्क—यावनोऽपि । यवनदेश्यधूपद्रव्यनामानि । 'चिह्नमड्डि' ॥ अथ पायसः—श्रीवेष्टसरलद्रवौ । ^२सरलद्रवारयधूपद्रव्यनामानि । ^३भाषायां 'पालमड्डि' ॥ १२८ ॥

^१ A_१ adds आन्ध्रमापया. ^२ सरलधूप° A. ^३ B_३ omits

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकम् ॥ १२९ ॥

कञ्जोलकं कोशफलमथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।

घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥

(वि.) मृगनाभिरिति—मृगनाभिभवत्वाद्^१ मृगनाभि । मृगस्य मदो मृगमद. ॥ कस्तूरी मृगविशेष, तत्सवन्धित्वात् कस्तूरी । 'कस्तूरिवानामानि ॥ कोल बदरीफल,

तत्सदृशत्वात् कोलकम् । ककन्तेऽत्रेति ककोलकम् । 'कक लौल्ये' । तकोलकमिति वा पाठ । कोशे शिन्त्या फञ्जानि वीजान्यस्य कोशफलम् । ^३तकोलनामानि ॥ म्लपते सुप्ताय कर्पूरम्^१ । 'कृपू सामध्य' । घनसार वर्षोपल तस्येव शैत्यमस्यास्तीति ^५घनसार । ^६चन्द्रस्य सञ्ज्ञा नामान्यस्य सन्तीति चन्द्रसङ्घ । सिताभ्रवत् शौक्ययोगात् सिताभ्र । हिमा च सा बालुका च हिमबालुका । कर्पूरनामानि ॥ १२९-३० ॥

^१नाभ्या भवति K₂, K₆, W₂ ^२कस्तूरी° D₂, K₂, K₆, W₂ ^३ककोल°
W₂ ^४कर्पूर D₂, K₂, K₆ ^५शीतलत्वेन घनतुल्यसारत्वात् F₂, Pt₂ ^६Pt₂
adds आह्लादकत्वेन

(पा.) मृगनाभि—कस्तूरी च । कस्तूरीनामानि ॥ कस्तूरीशब्द तन्मृगेऽपि स्यात् । 'शिवेव स्याद् गन्धमृग कस्तूरी 'मृगपालिका' इति वैजयन्ती (प्र ६७, श्लो २५) । ^२तन्मृगाण्डेऽपि स्यात् । 'अण्डौ^३ तु तस्या कस्तूरी राजाहं शित्तिचन्दनम्' । इति वैजयन्ती (प्र ६८, श्लो ३६) । अथ कोलक—कोशफलम् । कर्कोलनामानि । कर्कोलस्थाने ^४ककोलतकोलशब्दौ पठन्ति ॥ अथ कर्पूर—हिमबालुका । कर्पूरनामानि ॥ 'स्फटिका° रेणुसारश्च' । एते द्वे च ॥ १२९-३० ॥

^१मृगनाभिः A₁, B₁ ^२अस्यन्यपि A₁ ^३अश्ली A₁ ^४कङ्कोल° A₁
^५स्फटिक A₁, B₂

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।

तैलपर्णिकृगोशीर्षं हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

(वि.) गन्धसार इति—गन्धेन सारो गन्धसार । मलयशैले जात मलयज । 'जनी प्रादुर्भावे' । भद्रा श्री शोभाप्रस्तीति भद्रश्री । चन्दयतीति चन्दन । 'चदि आह्लादने' । चन्दननामानि ॥ मलयैरुद्देशे तैलपर्णारयगिरी^१ भवं तैलपर्णिकम् । 'गोशीर्षांशपरपते'^३ भवं गोशीर्षम् । हरियर्णं चन्दनं हरिचन्दनम् । पीतपर्णचन्दननामानि ॥ १३१ ॥

^१शैल D₂, K₂, K₁, °पर्णिकृगैल W₂ ^२K₂, omits आकार ^३मध्यपट्ट
I₂, I₄

(पा.) गन्धसारो—चन्दनोऽस्त्रियाम् । चन्दननामानि ॥ 'श्रीमण्डश्च^१पटी-
श्च' । एते द्वे च । तैलपर्णिकृ—हरिचन्दनमस्त्रियाम् । पीतपर्णचन्दननामानि ॥ १३१ ॥

^१पाटीर A₁

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दनं चाथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥

(वि.) तिलपर्णाति—तिलपर्णाख्यनद्यां भवा^१ ^२तिलपर्णी । पत्रम् अङ्गं प्रयोजनमस्येति ^३पत्राङ्गम् । रञ्जयतीति रञ्जनम् । ‘रञ्ज रागे’ । रक्तं च तत् चन्दन च रक्तचन्दनम् । कौ भुवि जातं चन्दनं कुचन्दनम्^४ । लोहितचन्दननामानि ॥ जात्या लताविशेषस्य कोशं जातीकोशम् । जात्या फलं जातीफलम् । ^५जातीफलनामनी ॥ १३२ ॥

^१ भवति W₂. ^२ तिलस्यैव पर्णाख्यस्य F₂, Pt₂. ^३ पत्रे मकरिकापत्रे अङ्गति F₂, Pt₂. ^४ निर्गन्धत्वेन कुरिसतं चन्दनं Pt₂. ^५ ‘जाजिकायपेष्ठु’ K₃

(पा.) तिलपर्णी तु—कुचन्दन च । ^१रक्तचन्दननामानि ॥ अथ जातीकोश—समे । जातीफलनामनी । ‘जाजिकाय’ ॥ १३२ ॥

^१ B₁ adds कुचन्दनं च पत्राङ्ग इति रभसः .

कर्पूरागरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षकर्दमः ।

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भावितं वासितं त्रिषु ।

(वि.) कर्पूरेति—यक्षाणां कर्दमवत्^१ सुलभत्वाद् यक्षकर्दमः । कर्पूरागरुकस्तूरीकक्कोलैः ^२मिश्रीकृतसुगन्धद्रव्यनाम^३ ॥ गात्रमनुलिप्यतेऽनया गात्रानुलेपनी^४ । ‘लिप उपदेहे’ । ^५वर्तते गात्रमनया वर्तिः । सुगन्धिवर्तिनामनी ॥ वर्णयति देहं ^६वर्णकम् । ‘वर्णं स्तुतौ’ । विलिप्यते गात्रमनेनेति विलेपनम्^७ । ‘लिप उपदेहे’ । चन्दनादिलेपनामनी ॥ चूर्णन्त इति चूर्णानि । ‘चूर्णं पेपणे’ । वासाय सुरभीकरणाय युज्यन्त इति वासयोगाः । ‘युजिर् योगे’ । ^८सर्ववासनायोगनाम ॥ भाव्यते ^९कर्तूर्यादिनेति भावितम् । ‘भुवो अवकल्कने’ । वास्यते सुगन्धेन वासितम् । ‘वस स्नेहमोहच्छेदापहरणेपु’ । सुगन्धवासितद्रव्यनामनी ॥ १३३ ॥

^१ आर्द्रत्वात् कर्दमत्सुलभत्वाच्च F₂, Pt₂. ^२ मिश्रितं W₂ ^३ सुगन्धिं D₂, K₂. ^४ ‘ऐसिनी K₅. ^५ K₂ omits five lines, वर्त्यते श्लक्ष्णीक्रियते, ‘वृत्त वर्तने’ F₂, Pt₂. ^६ वर्णान्तरं करोति F₂, Pt₂. ^७ विलिप्यतेऽनेन विलेपनम् इति वा पाठः W₂. ^८ वासनं K₂, K₃. ^९ सुरभिद्रव्यैः Pt₂.

(पा.) कर्पूरागरु—यक्षकर्दमः । कर्पूरादिचतुष्टयसिद्धः कर्दमो यक्षकर्दमः स्यात् ।

‘कर्पूरागरुकस्तूरीकर्कोलघुष्णानि च ।
एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्दममिष्यते ॥’

इति (¹ब्याडिः)

‘कर्पूरागरुकस्तूरी कुङ्कुमं चन्दनं तथा ।
महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्दमः ॥’

इति (घ. नि. ७. २५) । अत्र कर्कोलस्थाने कुङ्कुमचन्दने भवतः² । गात्रानुलेपनी वर्तिः । अनुलेपनतूलिकानाम् ॥ वर्णकं स्याद् विलेपनम् । अनुलेपनद्रव्यनाम ॥ अनुक्तम्—
‘उपला तु टपत्पुत्री’ । कस्तूर्यादिषर्षणोपलनाम् ॥ चूर्णानि वासयोगाः स्युः । गन्धयुक्तं
वक्ष्यमाणवासनयोगाश्चूर्णशब्दाच्चाः । ‘अलकेषु चगूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधिः³ कृतः’
इति (रघु. ४. ५४) । बहुवचनेन⁴ ते बहुविधाः ।

‘चन्दनं कुङ्कुमं तुल्यं वरार्धमभिधीयते ।
त्रिभागाकुङ्कुमं यच्च तदुक्तं नाश्रयपुष्पकम् ॥
त्रिसुगन्धमिति ख्यातं स्वगिलापत्रकैस्त्रिभिः ।
⁵चातुर्जातं तदेव स्यान्नागफेसरसयुतैः ॥
सर्वगन्धमिदं सिन्धुकर्कोलागरुसिद्धकम् ॥’

इत्यादि ॥ भाचितं वासितं त्रिषु । गन्धप्राहितस्य वस्तुनो नामती ॥ १३३ ॥

¹ ब्याडिरिति टीकासर्वस्वे (पृ. ३८५).

² स्याताम् A₁.

³ प्रतिनिधी⁰ A₁.

⁴ A₁ adds प्रदण⁰.

⁵ चतुर्जातम् B₁.

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्घः स्यात् तदधिवासनम् ॥ १३४ ॥
माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकः ।

(घि.) संस्कार इति—गन्धमाल्यधूपार्चैः वस्त्रत्वान्मूलादीनां यः संस्कारः तदधि-
वासनमित्युच्यते । अधि अधिकं वास्यतेऽधिवासनम् । गन्धपुष्पादिकृतसंस्कारनाम ॥
मल्यते धार्यते इति माल्यम् । ‘मल मल्ल धारणे’ । माल्ये वा । मल्यते केशेषु माला ।
मूज्यते रच्यते क्रमवन्धेन स्त्रज् । ‘मूज विसर्गं’ । तन्तुवद्धपुष्पमन्त्रलापनामानि ॥
‘गर्भे अन्तः क्रियते इति गर्भकः । केशमध्येस्थमाल्यनाम ॥ १३४ ॥

¹ इत्य⁰ K₁, K₂.

² Pr₂ adds केशमध्ये प्रच्छादनेन स्थितत्वात्.

(पा.) संस्कारो—अधिवासनम् । गन्धमाल्यादिभिः क्रियमाणो वस्त्रकेशादि-
संस्कारो यस्तदधिवासनं^१ स्यात् । तदिति विधेयप्राधान्येन नपुंसकलिङ्गनिर्देशः ।
अधिवासना च स्यात् । ‘संस्कारो^२ गन्धमाल्याद्यैरपुमानधिवासनम्^३’ इति वैजयन्ती
(पृ. १७१, श्लो. १५६) ॥ माल्यं—मूर्ध्नि । शिरसि निक्षिप्तमालानामानि । ‘स्रग्माला
माल्यमाल्यातम्^४’ इति हलायुधः (अ. मा. २. ३९७) ॥ केशमध्ये—गर्भकः । शिरो-
रुहान्तरनिक्षिप्तः सरो गर्भकः स्यात् ॥ १३४ ॥

^१ इत्युच्यते A₁. ^२ धूपाद्यैः इति मुद्रितग्रन्थे. ^३ न पुमान् B₁. ^४ स्रग्माला
A₁, B₁. ^५ A₁, B₁ add इति सामान्ये.

प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि पुरोन्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥

प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात् कण्ठाद्वैकक्षकं तु तत् ।

यत् तिर्यक् क्षिप्तमुरसि शिखाखापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥

(वि.) प्रभ्रष्टकमिति—केशमध्यात् प्रभ्रष्टं प्रभ्रष्टकम् । ‘शिखालम्बिमाल्यनाम ॥
ललाटे ललतीति ललामकम् । ‘लल विलासे’ । मुक्ताजालवद्भासमानललाटपरिरचित-
माल्यनाम ॥ प्रालम्बत् इति प्रालम्बम् । ‘लवि लम्बने’ । कण्ठादार्यवेनोरसि^१ लम्ब-
मानमाल्यनाम ॥ वैकक्षकं विगतं विकक्षं, उरस्थलं पृष्ठभागश्च । तत्र वर्तमानं
वैकक्षकम् । यज्ञोपवीतवद् उरसि तिर्यक्क्षिप्तमाल्यनाम^२ ॥ आपीड्यते दृढबन्धेन
आपीड । ‘पीड अवगाहने’ । शेखरं शिरोऽग्रं, तस्यायमिति शेखरः । शिङ्कति^३
धारणस्थानाद् अपसर्पतीति वा शेखरः । ‘शिखि गतौ’ । विवाहादौ^४ ललाटयोग्य-
कुसुमदामनामनी ॥ १३५-६ ॥

^१ मध्यप्रभ्रष्टत्वात् K₃, K₅, K₆. ^२ आलम्बने K₃, K₆. ^३ ऋजुलम्बिमाला-
नाम K₃, K₅. ^४ विक्षिप्तं W₂. ^५ शेते W₂, शेते K₂, W₂ adds ‘शीद् स्वप्ने.’
^६ K₃ adds ‘धृत’.

(पा.) प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि । शिखायां^१ लम्बमानं माल्यं प्रभ्रष्टकं स्यात् ।
‘जारुदण्ड’ ॥ पुरो—ललामकम् । पुरोभागे विन्यस्तत्रिमूलकुड्मलस्रग् ललामकं स्यात् ।
‘सूक्तकु’ ॥ प्रालम्बं—कण्ठात् । गलादवक्रतया^२ लम्बमानमाल्यं प्रालम्बं स्यात् ।
‘नेवञ्चु’ ॥ वैकक्षकं—क्षिप्तमुरसि । उत्तरीयवद्^३ वैकक्षसि निक्षिप्तस्रग् वैकक्षकं^४
स्यात् ॥ शिखासु—शेखरौ । शिर.पुर क्षिप्तशुभिरास्रजो नाम^५ । ‘वारुदण्ड’
॥ १३५-६ ॥

¹ भ्रश्यमानतया निश्चित A₁.² B₃ omits.³ लम्बनमाल्यं A₁.⁴ वैकक्ष्यकं A₁⁵ उत्तरीयतया A₁.⁶ आपीडः शेषरश्मेश्चैतद्युच्यते A₁.⁷ वासिकं B₃.

रचना स्यात् परिस्पन्द आभोगः परिपूर्णता ।

उपधानं तूपवर्हः शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥

शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वा समाः ।

(वि.) रचनेति—रच्यते रचना । ‘रच प्रतियन्ने’ । परितः स्पन्दः शरीरव्यापारः परिस्पन्दः । ‘स्पदि किञ्चिच्चलने’ । ¹माल्यादिविधिरचनानामनी ॥ आभुज्यतेऽनेन² आभोगः । ‘भुज पालनाभ्यवहारयोः’ । ³रचनापरिपूर्णतानाम ॥ उपवीच्यते शिरोऽत्र उपधानम् । ‘बुधाञ् धारणपोषणयोः’ । उपवृहत् उन्नम्यते शिरोऽत्रेति⁴ उपवर्हः । ‘वृहि वृद्धौ’ । ‘तूलगर्भितवस्त्रादिरचितशिरोऽवस्थानस्थाप्यनामनी ॥ शेतेऽत्र शय्या । शयनीयं च । शयनं च । ‘शीड् स्वप्ने’ । शय्यानामानि ॥ ⁷मञ्चच्यते धार्यते⁸नरोऽनेन मञ्च । ‘मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु’ । परितोऽङ्क्यते⁹ उपभोगादिना लक्ष्यत इति पर्यङ्कः । ‘अकि लक्षणे’ । पल्यङ्कश्च । रलयोरभेदात् । ¹⁰खट्वते काङ्क्षते खट्वा । ‘खट काङ्क्षाम्’ । खट्वालानामानि ॥ १३७ ॥

¹ माल्याना K₂, W₂² K₅, K₆ omit.³ Pt₂ adds वस्तुनो

गुणादेर्वा परिपूर्णता समग्रत्व

⁴ उपवर्हणं D₂, K₁.⁵ माला K₅, K₆⁶ अस्या-मिति F₂, Pt₂.⁷ मञ्चते D₂.⁸ शिरः K₅.⁹ भूष्यते K₃, K₅, K₆.¹⁰ खट्वतेना K₅, K₆.

(पा.) रचना—परिस्पन्दः¹ । माल्यादिनिर्माणनामनी ॥ ‘प्रतियन्त्रः परिस्पन्दः

सुमांस्तौ रचना द्वित्रयाम्’ इति²केपाचित्रचना माल्यादिनिर्माणम् ।

³अन्धनं ग्रन्थनं गुम्फः सदभौ रचना⁴न ना ।

परिवारः परिजनः⁵ परिस्पन्दः परिग्रहः ।

तद्योषकरणं प्रोक्तं परिवर्हः परिच्छदः ॥⁶

परिस्पन्दो दर्पणाशुपकरणमिति केचिन् ॥ आभोगः परिपूर्णता । पूर्णत्वनाम ॥

उपधानं तूपवर्हः⁷ । शिरःपरिवर्हनामनी । ‘तल्लाड’ । अनुक्तम्—‘गभोलि. स्त्री

स्तरक.⁷ प्रदीपो मत्तवारणः’ । मत्तवारणनामानि । ‘चोरुशु’ ॥ शय्यायां—शयनम् ।

⁸शयनक्रियानामानि । शयनशब्द उत्तरपर्यायलिङ्गसापेक्षोऽपि स्यात् । ‘शय्यायां शयनं

न स्त्री निद्रासुरतयोर्न पुम्' इति वैजयन्ती (पृ २६३, श्लो ८५) ॥ मञ्चपर्यङ्क—समा ।
मञ्चनामानि ॥ १३७ ॥

- ^१ परिस्यन्द A₁ ^२ माल्यादिनिर्माणमिति केचित् B₃ ^३ श्रयन A₁, B₃
^४ मता A₁, B₃ ^५ परिकर A₁ ^६ उपवर्द्धम् A₁ ^७ स्तवरक A₁
^८ शय्यानामानि A₁

गेन्दुकः कन्दुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् ॥ १३८ ॥

समुद्रकः सपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ।

(वि.) गेन्दुक इति—^१गगने इन्दुरिव भातीति गेन्दुक । क शिरो दुनोतीति कन्दुक । 'दुदु ^२उपतापे' । कन्दुकनामनी ॥ दीप्यत इति दीप । प्रदीपश्च । 'दीपी दीप्तौ' । दीपनामनी ॥ पिठ्यते सश्लिष्यत इति पीठम्^३ । 'पिठ हिसाह्वेशनयो' । आस्तेऽत्रेत्यासनम् । 'आस उपवेशने' । पीठनामनी ॥ सम्यगुद्गच्छतीति समुद्रक । 'गम्ह गतौ' । सपुत्र्यते पिधानेन सपुटक । 'पुट सश्लेषणे' । कस्तूर्याद्यावपनार्थं निर्मितकरण्डादेर्नामनी ॥ ^४प्रतिगृह्णातीति प्रतिग्राह । पतत्ताम्बूलादिक गृह्णातीति पतद्ग्रह । 'ग्रह उपादाने' । चर्वितताम्बूलनिक्षेपार्थं निर्मितपात्रनामनी ॥ १३८ ॥

- ^१ W₂ adds के ^२ परितापे K₆ ^३ पीठ्यते 'पीठ सश्लेषणे' Pt₂
^४ F₂ Pt₂ add चर्वित ताम्बूलादिक

(पा.) गेन्दुक कन्दुक । कन्दुकनामनी । 'चेण्डु वन्दु' । अनुक्तम्—
'कीडादुरो ^१गिरियक' । 'अञ्जनगायलु' । दीप प्रदीप । दीपनामनी ॥

'दीपो गृहमणिर्वर्तिर्दीपवृक्ष' ^३ शिखातरु ।
वर्तिर्देशा दीपयही दीपिकाञ्जनकज्जले ॥'

इत्यन्यत्र साङ्गामिधानम् ॥ पीठमासनम् । पीठनामनी ॥ समुद्रक सपुटकः । 'आभरणादिपेटिकानामनी ॥ प्रतिग्राह पतद्ग्रह । कलाचिकानामनी । 'पडिगेमु' ॥ १३८ ॥

- ^१ गण्डुक A₁ ^२ गिरियक B₃ ^३ वर्ति A₁ ^४ भूषणादि^० B₃.

प्रसाधनी कङ्कतिका पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९ ॥

दर्पणे मुकुरादर्शो व्यजनं तालवृन्तकम् ।

इति मनुष्यवर्गः

(वि.) प्रसाधनीति—प्रसाध्यन्ते^१ केशा अनयेति प्रसाधनी । ‘साध ससिद्धौ’ । केशेषु^३ कङ्कते कङ्कतिका । ‘ककि गतौ’ । केशविशोधकस्य^४ दन्तमयस्य^५ नामनी ॥ पिष्टभावम् अततीति पिष्टाव । ‘अत सातत्यगमने’ । ‘पट वासयतीति पटवास ।’^६ हरितालादिचूर्णनामनी ॥ चालनीनामनी इति केचित् ॥ दृष्यतेऽनेन सुवेपामिमानादिति^७ दर्पण । ‘दृष दृप्तौ’ । मङ्कयतेऽनेन मुकुरः । ‘मकि मण्डने’ । मकुर इति या पाठ । आह्वयते^८ रूपमत्रेत्यादर्श । ‘दृशिर् प्रेक्षणे’ । दर्पणनामानि ॥ व्यज्यते श्रमोऽपनीयतेऽनेनेति व्यजनम् । ‘अज गतिक्षेपणयो’ । तालवृन्तवद् वृन्तमस्येति तालवृन्तकम् । व्यजननामनी ॥ १३९ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविधृतौ मनुष्यवर्ग

^१ ष्ते केश W₂, K₂ adds शोध्यन्ते. ^२ D₂, K₆, Pt₂ add राध ^३ केशान्,
‘कक लौट्ये’ K₆, K₆ ^४ शोधनकस्य W₂ ^५ दन्तादि° W₂ ^६ पटे वास्यते
K₆, K₆, पटा वास्यन्तेऽनेन Pt₂ ^७ वस्त्रादिवासनाद्रव्यस्य W₂ ^८ रूपाभिमानेन
D₂, K₄, W₂ ^९ असित्तामनः प्रतिविम्ब Pt₂

(पा.) प्रसाधनी कङ्कतिका । केशसस्कारकारिणीनामनी । ‘दूवेन^१’ ॥ पिष्टाव पटवासकः । धूलिगुलुच्छनामनी । ‘वुकापिण्ड’ ॥ ‘धूलिगुच्छ. समाख्यातः^२ पाशुचामरमित्यपि’ । एते द्वे च ॥ दर्पणो—आदर्शौ । आदर्शनामानि । ‘समुत्तीनात्मदर्शाच्चाः’ । एतानि त्रीणि च ॥ व्यजन तालवृन्तकम् । व्यजननामनी ॥ वीजन जलार्द्रा चेत्येते च । ‘आलावर्तं तु यन्त्रव्यजनम्’ । प्रान्तस्यूतवस्त्रव्यजननाम । ‘आलपट्टि’ ॥ ‘आलावर्तं^३ तु वस्त्रेण’ इति वैजयन्ती (पृ. १७१, श्लो. १५९) ॥ १३९ ॥

इति श्रीवत्सनासिंहसूरिसुतमहर्षिणा यमुधीविरचितेऽमरपदपारिजाते मनुष्यवर्गः

^१ B₁ omits. ^२ दृष्टचामरम् B₂ ^३ आलावर्तः इति मुद्रितग्रन्थे.
^४ ‘नरविंश’ A₁.

७. व्रह्मवर्गः

संतनिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।

वंशोऽन्वयायः संतानो वर्णाः स्युर्नात्मणादयः ॥ १ ॥

(वि.) इदानीं सर्ववर्णानां सकीर्णजातीनां सामान्यसततेर्नामानि प्रथममाह—
सततिरिति । सतन्यतेऽनया सतति । 'तनु विस्तारे' । गूयते शब्दते^१ गार्ग्यो वसिष्ठ इति
 गोत्रम् । 'गुह् अव्यक्ते शब्दे' । जन्यते उत्तरोत्तरमनेनेति जननम् । 'जनी प्रादुर्भावे' ।
 कुल्यतेऽनेन वन्धुवर्ग इति कुलम् । 'कुल सस्त्याने वन्धुपु च' । अभिजन्यतेऽनेनेति^३
 धमिजन^४ । अन्वीयते सवध्यतेऽनेनेति अन्वय । 'इण् गतौ' । वन्यते याच्यते वश ।
 'वनु याचने' । अन्वीयते पूर्वं परश्चेति अन्ववाय । 'इण् गतौ' । सतन्यते सतान ।
 'तनु विस्तारे' । वशनामानि ॥ वर्ण्यन्ते कपिलारुणपीतकृष्णवर्णैर्निरूप्यन्त^५ इति
 वर्णा^६ । 'वर्ण स्तुतौ' । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां सामान्यनाम ॥ १ ॥

^१ सवेद्यन्ते w₂^२ 'गु शब्दे K₂ K₃ K₆^३ K₅ K₆ add नैर-तर्वेण^४ D₂ K₂ W₂ add 'जनी प्रादुर्भावे'^५ D₂ K₆ add यथाक्रम^६ K₂ W₂,Pt₂ add

'कपिलाश्चारुणा पीता कृष्णाश्चति पृथक्पृथक् ।

ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्चति विवक्षिता ॥

इति विष्णुपुराणे

^७ W₂ adds चतुर्विधाना(पा.) ^१कलकण्ठकण्ठनिनदप्रमदामि

मुदितान्तरङ्गमुरगेन्द्रविभूपम् ।

भवमीतिभञ्जनमुमारुचिराङ्ग

कलधौतशैलनिलय कलयामि ॥

सतति—सतान । 'सततिनामानि ॥ वर्णा—ब्राह्मणादय । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य-
 शूद्राश्चेत्येते चत्वारो वर्णशब्दवाच्या ॥ १ ॥

^१ B₃ omits the verse^२ विश्या वा धनेन वा ख्यातवर्णपुराणापत्यस-नान-

नामानि १।

विप्रक्षत्रियविद्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।

राजवीजी राजवश्यो वीज्यस्तु कुलसभवः ॥ २ ॥

(वि.) विप्रेति—चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । विप्रक्षत्रियविद्शूद्राणां
 चतुर्विधाना नाम ॥ राज्ञो वीज्यमस्येति राजवीजी । राजवश्ये भवो राजवश्य ।
 'राचभूतमातापितृचन्वनामनी ॥ वीजे कुले भवो वीज्य' । कुले सभवोऽस्य कुलसभव ।
 सत्कुलसभवनाम ॥ २ ॥

^१ राजमाता^० W₂

(पा.) विप्रक्षत्रिय—स्मृतम् । त एव चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमित्युच्यते ।

‘ब्रह्मक्षत्रियविद्ग्राह्य इति वर्णाश्चातुष्टये ।

उपवर्णास्तु सकीर्णा विवर्णास्त्विन्यजातय ॥’

इति वैजयन्ती (पृ ७२, श्लो २) ॥ राजवीजी राजवश्य । राज्ञा कुले जातो राजवीजी स्यात् ॥ वीज्यस्तु कुलसम्भव । ^१कुले उत्पन्नो वीज्य स्यात् । सूर्यवीज्यो ^२राम । सोमवीज्यो युधिष्ठिर ॥ २ ॥

^१ A₁ adds यस्य कस्यचित्

^२ दाशरथि B₂

माहाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ।

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चातुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यत्रजन्मभूदेवचाडवाः ।

विप्रश्च ब्राह्मणोऽसौ पद्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥ ४ ॥

(वि.) माहाकुलेति—माहाकुलस्य सूर्यवशादेरपत्य ^१माहाकुल । कुलस्यापत्य कुलीन । ^२निपिद्धकर्मकर्तृभ्य आराद् दूरात् यातीति आर्य । सभाया साधु सभ्य । सश्चासौ जनश्चेति सज्जन । ^३साध्नोति धर्ममिति साधु । ‘साध^४ ससिद्धौ’ । सद्ब्रजनामानि ॥ ब्रह्म वेद, ^५तदध्ययननियम चरतीति ब्रह्मचारी^६ । गृहमस्यास्तीति ^७गृही । प्रतिष्ठतऽस्मिन्निति प्रस्थ । वने प्रस्थो वनप्रस्थ । तत्र भव वानप्रस्थ^८ । भिक्षते याचते भिक्षु । ‘भिक्ष भिक्षायाम्’ । अत्र चतुष्टये चतुर्णां समूहे प्रत्येकमाश्रम-शब्दो वर्तते ॥ आश्रान्पन्यास्मिन्निति आश्रम । ‘श्रमु तपसि खेदे च’ । द्वे जाती जन्मन्ती यस्य ^९मातृगायत्रीरूपेणेति द्विजाति । ^{१०}अप्रे क्षत्रियादिभ्यो जन्म यस्य अप्रजन्मा । भुवि दीव्यते ब्रह्मवर्चसा भूदेव । ‘दिवु व्रीडादौ’ । चाडव और्वोऽप्रिखिच प्रायेणावृत्त इति चाडव । विशेषेण पापेभ्य आत्मान पर च पातीति विप्र । ‘पा रक्षणे’ । ब्रह्मणोऽपत्य ब्राह्मण । ब्रह्मणि परब्रह्मणि निष्ठावत्त्वाद्वा । ब्राह्मणनामानि ॥ असौ ब्राह्मण यागादिभिर्युतश्चेत् पद्कर्मत्युच्यते । यजनपाजनाभ्ययनाभ्यापनदान-प्रतिग्रहलक्षणानि पद्कर्माणि । तानि अस्य सन्तीति पद्कर्मा । ^{११}यागादिपद्कर्मयुत-ब्राह्मणनाम ॥ ३-४ ॥

^१ महाकुल इति पाठ महत् कुलमहरेति विप्र D₂, K₂, महाकुले भूत F₂, Pt₂.

^२ पापकर्मन् Pt₂.

^३ वापयति D₂, K₂

^४ K₂, K₄ Pt₂ add तपः

^५ तदध्ययनार्थं मठमनि ब्रह्म Pt₂

^६ Pt₂ adds ए चरतिषि । गायत्रीब्रह्मचारी,

प्राजापत्यब्रह्मचारी, वैदिकब्रह्मचारी, नैष्ठिकब्रह्मचारी च. ⁷ F₂ adds गृहाः भार्या.
⁸ वनप्रस्थे वनैकदेशे Pt₂. ⁹ देहोत्पत्त्युपनयनादिलक्षणे Pt₂. ¹⁰ ब्रह्मणो मुखे Pt₂.
¹¹ Pt₂ adds:

‘यजनं याजनं दानं विशिष्टाच्च प्रतिग्रहः ।
 अध्यापनं चाध्ययनं विप्रकर्मं प्रकीर्तितम् ॥’ इति स्मृतिः .

(पा.) महाकुल—साधवः । एतानि सत्कुलप्रसूतनामानि । अनुक्तम्—

‘दौष्कुलेयो दुष्कुलीनः’ । ¹ असत्कुलप्रसूतनामनी ॥ ब्रह्मचारी—आश्रमोऽस्त्री । मुख-
 मेखलादियुतो वेदाध्यायी ब्रह्मचर्यव्रतस्थितः ब्रह्मचारी । धर्मार्थकामस्थितः पञ्चमहाय-
 ज्ञकारी² गृहस्थः स्यात् । भूमिशय्याजिनधारणवनवासवन्याहारादिलक्षणो वानप्रस्थः
 स्यात् । गृहीतकापायवस्त्रदण्डो भिक्षाशी सर्वभूतसमो ³ ध्यानपरो भिक्षुः स्यात् । एते
 चत्वार आश्रमशब्दवाच्याः ॥ द्विजात्यप्रजन्म—ब्राह्मणः । ब्राह्मणनामानि । ‘एतशा’
 मुखजो मैत्रः सूत्रकण्ठश्च माहनः’ । इत्येतानि पञ्च च ॥ असौ पट्कर्मा—युतः ।

⁵ यजनादिपट्कर्मयुक्ते ब्राह्मणः पट्कर्मा स्यात् ।

‘यजनं याजनं दानं विशिष्टश्च प्रतिग्रहः ।
 अध्यापनं चाध्ययनं विप्रकर्मं प्रकीर्तितम् ॥
 स्नानं सध्याजपो होमो ⁶ देवतानां च पूजनम् ।
 आतिथ्यं वैश्वदेवं च पट् कर्माणि दिने दिने ।
 जातिमात्रोपजीवी तु विप्रः स्याद् ब्राह्मणद्वयः ॥’⁷

⁷ जातिमात्रमुपजीव्य जीवति यो ब्राह्मणः स ब्राह्मणद्वयः स्यात् ॥ ३-४ ॥

¹ दुष्कुल° B₃.

² यशकृत् B₂.

³ A₁ adds अध्ययन°.

⁴ एतशः A₁.

⁵ यजनादिभिः पट् कर्मैर्भिर्युतः A₁.

⁶ स्वाध्यायः पितृतर्पणं B₃.

⁷ A₁ adds

उचितकृमाणि परित्यज्य.

विद्वान् विपश्चिद् दोषज्ञः सन् सुधीः कोविदो बुधः ।

धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः ॥ ५ ॥

धीमान् सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः ।

दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥ ६ ॥

(घि.) विद्वानिति—वेत्ति ‘सर्वमिति विद्वान् । ‘विद् ज्ञाने’ । सान्तः² ।

विशेषेण पश्यन्³ चेततीति विपश्चित् । ‘चित्ती संज्ञाने’ । दोषं पापादि जानातीति

दोषज्ञ । 'ज्ञा अवबोधने' । पाप स्यतीति सन् । 'पोऽन्तकर्मणि' । शोभना धीर्यस्य
 'सुधी' । प्रशस्तम् ओक स्थान 'वेत्तीति कोविद्' । 'विद् ज्ञाने' । अत्र प्रथमाक्षरलोपः ।
 सर्वं बुध्यतीति बुध । 'बुध अवगमने' । प्रशस्ता धिय रातीति धीर । 'रा दाने
 आदाने च' । विशिष्टा^६ मनीषा धीरस्त्यस्य मनीषी । जानातीति ज्ञ । प्रकर्षेण
 जानातीति प्रज्ञ, प्रज्ञ एव प्राज्ञ । 'ज्ञा अवबोधने' । सख्या विचारणास्यास्तीति
 सरयावान् । पण्डते शीघ्र जानातीति पण्डित । 'पडि गतौ' । सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था ।
 कवते चातुर्येण वर्णयतीति कवि । 'कुड्^७ शब्दे' । प्रशस्ता धीरस्यास्तीति धीमान् ।
 सुवति^८ सदुपदेशेन प्रयोजयतीति सूरि । 'पू प्रेरणे' । कृत^९ सस्कृत^{१०} सूक्त्यादिकम्
 स्यास्तीति कृती । कर्पति निष्कर्पतीति कृष्टि । 'कृप विलेखने' । लब्धो^{११} वर्ण
 प्रसिद्धिरनेनेति लब्धवर्ण । विचष्टे विशेषेणाचष्टे विचक्षण । 'चक्षिड् व्यक्ताया
 वाचि' । दूरादप्रत्यक्षमपि ऊहेन पश्यतीति दूरदर्शी । 'दृशिर् प्रेक्षणे' । दीर्घदर्शी^{१२} च ।
 विदुषो नामानि ॥ श्रुताध्ययनसपन्न श्रोत्रिय^{१३} । छन्दो वेदम् अधीते वेत्ति वा
 छान्दस । वेदाभ्येवृत्तामनी^{१४} ॥ ५-६ ॥

^१ D₂ K₆ W₂ omit

^२ K₅ adds अथ

^३ D₂ K₆ add गहनार्थं

^४ शोभन ध्यायति Pt₂

^५ किं नाम न वत्ति Pt₂

^६ प्रशस्ता W₂

^७ क्व

वर्णने K₂ Pt₂

^८ प्रयति सक्तमणि F₂ Pt₂

^९ कृत ज्ञानमनेन Pt₂

^{१०} सस्कृत D₂ K₃ W₂

^{११} वर्णाना K₂ K₃ K₅

^{१२} दीर्घं पश्यतीति F₂ Pt₂

^{१३} श्रुतमधीते F₂ Pt₂

^{१४} शत्रु^० W₂

(पा.) विद्वान् । विदुषी सभा । उणादिप्रत्ययान्तविदुपशब्दात् टापि विदुषा
 सभा । विपश्चिह्नोपज्ञ — धीमान् सूरि । सूरि सूरौ विचक्षण इत्यभिधानात् इदन्त
^१ज्ञन्तश्च स्यात् । कृती—दीर्घदर्शी । विद्वन्नामानि ॥ श्रोत्रियच्छादसौ समौ ।
 श्रोत्रियनामनी ॥ अनुक्तम्—'मीमांसको जैमिनीये' । जैमिनीयनाम । 'वेदान्ती
 ब्रह्मवादिनि' । ब्रह्मवादिनाम ॥ 'नैयायिकस्त्वाक्षपाद्' । अक्षपाद्शारत्रह्मनामनी ॥
 'चार्याकलौकायतिकौ' । बौद्धविशेषस्य नामनी ॥ 'सत्कार्ये साख्यकापिलौ' । सत्कार्य
 वादिनो नामनी ॥ 'वैशेषिकस्तार्किक स्यात्' । वैशेषिकस्य नामनी ॥ 'सौगत
 शून्यवादिनि' । शून्यवादिनो नाम ॥ ५-६ ॥

^१ नातश्च A दूरदृक् कोविद् सूरी इति रमभ इति भा दी (पृ २८९)

उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स निषेकादिकृद् गुरुः ।

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥

यष्टा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः ।

(वि.) उपाध्याय इति—^१उपेत्याधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायः । ‘इद् अध्ययने’ । अध्यापयतीत्यध्यापकः । ^२उपाध्यायनामनी ॥ गृणाति गायत्र्यादिकं मन्त्रमुपदिशति गुरुः । ‘गृ शब्दे’ । ^३निपेकादिकर्मकारिणो नाम ॥ आचिनोति शिष्यबुद्धिवृद्धिं करोतीत्याचार्यः^४ । ‘चिन् चयने’ । मन्त्रब्राह्मणात्मकवेदं कल्पसूत्रालुपेतमध्याप्य^५ तदर्थं व्याख्यातुर्द्विजस्य नाम ॥ तथा च मनुः (२. १४०)—

‘उपनीय तु यः पूर्वं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

साहं च सरहस्यं च तमाचार्यं विदुर्वुधाः ॥’

आदिशतीत्यादेष्टा । ‘दिश अतिसर्जने’ । ब्रह्मचारिणो व्रतमस्यास्तीति व्रती । ^६यजते यष्टा, यजमानश्च । ‘यज देवपूजासगतिकरणयजनदानेषु’ । अध्वरे यजमानत्वेन स्वामित्वेन ऋत्विगाद्यादेष्टुनाम ॥ ^७दीक्षालक्षणसंस्कारोऽस्य सजातो दीक्षितः । सोमरसवत्यध्वरे तस्यैव यष्टुर्नाम ॥ ७ ॥

^१ अधीत वेत्ति वा W₂.

^२ अध्यापक° K₆

^३ निपेको गर्भाधानविधिः D₂.

^४ आचारं प्राहयति F₂, Pt₂

^५ उदित° K₅, K₆.

^६ याजयति K₂, K₃, K₆.

^७ दीक्षास्य संजाता F₂, Pt₂

(पा.) उपाध्यायोऽध्यापकः स्यात् । ^१उपाध्यायनाम । स निपेकादिकृद् गुरुः । गर्भाधानादिकर्मकर्ता गुरुः स्यात् ॥ मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः । वेदव्याख्यानकर्ता आचार्यः स्यात् ॥ आदेष्टा—यजमानश्च । अध्वरे व्रती ^२आदेष्टा यष्टा यजमानश्च स्यात् ॥ स सोमवति दीक्षितः । सोमवत्यध्वरे स व्रती दीक्षितः स्यात् ॥ ७ ॥

^१ अध्यापक° B₃.

^२ A₁ adds ऋदन्तोऽयम् .

इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

स गीर्पतीष्ट्या स्थपतिः सोमपीथी तु सोमपाः ।

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

(वि.) इज्याशील इति—यजनमिज्या, तदेव शीलं यस्य इज्याशीलः । पौनः-पुन्येन यजते यायजूकः । ‘यज देवपूजादौ’ । इज्याशीलवतो नाम ॥ ^१यजते यज्वा । तस्यैव यजमानस्य नाम ॥ विधिनेति अर्थवादप्राप्त्यर्थम्^२ ॥ याजपेययागं वृहस्पति-^३सवनसमापनाङ्गेन स्थापयतीति स्थपतिः । ‘ष्टा गतिनिवृत्तौ’ । वृहस्पतिसवनकर्तृयज्वनो नाम ॥ सोमपीथः सोमपानमस्यास्तीति सोमपीथी^४ । सोम पिबतीति सोमपाः । ‘पा

पाने' । सोमप इति अकारान्त पुलिङ्ग । सोमपाशब्दस्तु छन्दोविषय, न तु शब्द-
शास्त्रविषय इति भन्तव्यम् । ^५इष्टावशिष्टसोमपानकृतो^६ नामनी ॥ सर्वस्वदक्षिण
सर्वद्रव्यदक्षिणो याग येन यजमानेनेष्ट स सर्ववेदा इत्युच्यते । ऋत्विगादि अस्मात्
सर्वस्व विन्दति लभते सर्ववेदा । सान्तोऽयम् । ^६'विद्दल लाभे' । ^७विश्वजिदादियागकर्तृ
नाम ॥ ८-९ ॥

^१ यजति K₂ K₈

^२ पूरणार्थं K₃ W₂

^३ समापक° D₂ K₃ W₂

^४ सोमपीतीति पाठे सोम पीतमनेनेति विग्रह K₂, Pt₂

^५ इष्टा K₂ K₃ W₂

^६ सोमपस्य K₈ ^७ कृत्राम K₂ K₃ ^७ यज्ञ° K₂

(पा.) इज्याशीलो यायजूक । यजनशीलो यायजूक स्यात् । यज्वा—इष्टवान् ।

^१ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि^२ विध्यर्थोभिप्रेता सन् यजनशीलो यज्वा स्यात् ।
स गीष्पतीष्टया स्थपति । बृहस्पतिसवेनेष्टवान् यज्वा स्थपति स्यात् ॥ सोमपीती—
सोमपा । ^३कृतसोमपानो यज्वा सोमपा^४ स्यात् ॥ सर्ववेदा स—सर्वस्वदक्षिण ।
सर्वस्व दक्षिणा यस्य स तथोक्तो ^५विश्वजित्प्रभृतियागो येनेष्ट स यज्वा सर्ववेदा
स्यात् । सान्तोऽसौ ॥ ८-९ ॥

^१ B₃ adds विधिना

^२ इत्यादिना इष्टवान् B₃

^३ सोमपानकृतो नामनी B₃

^४ A₁ adds सोमपापीति केचित्

^५ विश्वजितादि B₃

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः ।

लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिपवे कृते ॥ १० ॥

(वि.) अनूचान इति—साङ्गवेदमधीत्य अनु पश्चात् तमेवोक्तवानिति अनु

चान^१ । ^२साङ्गे ^३प्रवचने साङ्गवेदेऽधीती यस्तस्य नाम ॥ गुरुकुलात् गृह प्रति
समावर्तते स्य समावृत्त । 'वृत्तु वर्तने' । उद्वाहे सति गुरोर्लब्धानुज्ञस्य नाम ॥
सुनोति सोममिति सुत्वा । 'पुञ् अभिपवे' । नान्तोऽयम् । ^४अभिपवकर्तुर्यजमानस्य
नाम ॥ १० ॥

^१ K₂ Pt₂ add वच परिभाषणे'

^२ शिक्षाचङ्गपट्टे F₂, Pt₂

^३ प्रवचनो

वेद K₂ अत्र कर्मणि सप्तमी D₂ K₆ W₂

^४ D₂ adds अभिपवोऽवभृथस्नान

(पा.) अनूचान—साङ्गेऽधीती । साङ्गवेदाभ्येता अनूचान स्यात् । 'गणिथ
स' । इति कोशान्तरपाठाद्^१ गणिरपि स्यात् । गुरोस्तु—समावृत्त । वेदाध्ययनानन्तर

गृही भवेति गुर्वनुज्ञातः^२ समावृत्तः स्यात् । सुत्वा तु—कृते । अभिपवकरणानन्तरं सुत्वा स्यात् । नान्तः । 'सुत्वा त्वभिपवाद्बुध्वम्' इति वैजयन्ती (पृ. ८९, श्लो. ७५) ॥ १० ॥

^१ पाठविशेषात् A₁; युगी गणिरिति वैजयन्ती (पृ. ८९, श्लो ८२). ^२ अनुज्ञासंपन्नः A₁.

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सत्रह्यचारिणः ॥ ११ ॥

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवश्चितवानग्निमग्निचित् ।

(वि.) छात्र इति—^१गुरोरसच्चरित्रं^२ छादयतीति छात्रः । 'छद् अपवारणे' । गुरोरन्ते निकटे ^३निवसतीति अन्तेवासी^४ । गुरोः छिद्रं ^५शिनीति तनूकरोतीति शिष्यः । 'शिब्^६ निज्ञाने' । शिष्यनामानि ॥ शिक्षायां वर्तमानाः शैक्षाः । प्रथमे वयसि शिक्षायै कल्प्यन्ते प्राथमकल्पिकाः^७ । प्रथमाभ्यासार्थमुपपन्नशिष्यनामनी ॥ समान ब्रह्मव्रतं चरन्तीति ^८सत्रह्यचारिणः । 'चर गतिभक्षणयोः' । गुरोरेककालमेकवेदाध्ययनं ये कुर्वन्ति तेषामन्योन्यस्य नाम ॥ विद्यापारं तरन्त्यनेन तीर्थं^{१०} गुरुः । समाने तीर्थे गुरुकुले भवा वर्तमानाः ^{११}सतीर्थ्याः । एको गुरुः येषां ते एकगुरवः । एकगुरूणां शिष्याणामन्योन्यस्य नामनी ॥ अग्निं चितवान् अग्निचित् । 'चिब् चयने' । स्थण्डिलप्रतिष्ठापनेनाग्निसंस्कर्तुर्नाम ॥ ११ ॥

^१ गुरुकृतं K₃. ^२ चरित W₂. ^३ W₂ omits नि, वासी K₅. ^४ D₂, Pt₂ add 'वस निवसने'. ^५ इयति W₂. ^६ 'शो तनूकरणे' K₆. ^७ शासनीयाः शिष्याः Pt₂. ^८ प्रथमः कल्पः आचारम्मः प्रयोजनं येषां ते Pt₂. ^९ W₂ adds तुल्यवेदाः तुल्यमताः तुल्याचाराः. ^{१०} पावनहेतुत्वात्तीर्थमिष तीर्थं गुरुः F₂, Pt₂. ^{११} सतीर्थाः K₃.

(पा.) छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये । शिष्यनामानि । 'मोकः प्राडुपनेदिवान्'^१ । एतानि त्रीणि च । शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः । शिक्षापाठकनामनी । शिक्षेति प्रथमपाठ्यो ग्रन्थः । 'शिक्षा प्रथमकल्पिका' इति ^२हलायुधः (अ. मा २. २४५) । एकब्रह्म—सत्रह्य-
चारिणः । वेदाध्ययनार्थमेकं^३ व्रतमाचरन्तोऽन्योन्यं सत्रह्यचारिणः स्युः । सतीर्थ्याश्चै-
कगुरवः । एकगुरुकाः सतीर्थ्याः स्युः । चशब्दान् सत्रह्यचारिणोऽपि स्युः ॥ चितवान्—
अग्निचित् । गृहीतश्रौताग्निमोऽग्निचित् स्यात् ॥ ११ ॥

पारंपर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ।

यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

(वि.) पारंपर्येति—इत्येव किमु पारंपर्यमतीति इतिहा । इतिहैव ऐतिह्यम् । इतिहा अव्ययमित्यत्रापि सवध्यते । पारंपर्योपदेशस्य नामनी ॥ ^१उपज्ञायत इत्युपज्ञा । ‘ज्ञा अवबोधने’ । ^२उद्योगाद्यज्ञाननाम ॥ उपक्रमणम् उपक्रम । ममेद् कार्यमिति ज्ञात्वा प्रारम्भनाम ॥ ^३यजन यज्ञ । सूयतेऽभिपूयते सोमोऽत्रेति सव । ‘पुत्र अभिपवे’ । अध्वान वैदिकमार्गं रातीति अध्वर । ‘रा दाने’ । यजन याग । सप्तभिर्गायत्र्यादिभि छन्दोभिस्तन्यत इति सप्ततन्तु । ‘तनु विस्तारे’ । मह्यन्तेऽत्र देवा मख । ‘मह पूजायाम्’ । मखन्ते वा । ‘मख गतो’ । क्रियते ^४त्रैवर्णिकैरिति क्रतु । ‘डुकृन् करणे’ । यज्ञनामानि ॥ १२-१३ ॥

^१ उपज्ञान D₂ K₆ W₂
देवपूजासगतिकरणदानेषु Pt₂

^२ उद्योगाद् आद्य° W₂
^४ ब्राह्मणादिभि Pt₂

^३ यजत ‘यज

(पा.) पारंपर्योपदेश—इतिहाव्ययम् । पारंपर्योपदेशनामनी । पारंपर्यं गुरुक्रम । ‘आन्नाय सप्रदाय स्यात् ^१पारंपर्यं गुरुक्रम’ इति हल्युध (अ मा २ २४७) ॥ उपज्ञा—आद्य स्यात् । ^२प्रथम जात ज्ञानमुपज्ञा स्यात् । विनोपदेश स्वयमेव प्रथम ज्ञानमुपज्ञा यथा बाल्मीके श्लोकनिर्माणज्ञानमिति सुभूतिटीका । ज्ञात्वा—उपक्रम । ^३ज्ञानसमनन्तरारम्भ उपक्रम स्यात् ॥ यज्ञ—मख क्रतु । यज्ञनामानि ॥ १२-१३ ॥

^१ पारंपर्यं A₁

^२ प्रथमज्ञान A₁

^३ पल्लवान° A₁

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्यां तर्पणं बलिः ।

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥

(वि.) पाठ इति—पाठो वेदपाठ । होमो वैधवेयावि । अतिथीना पूजा सपर्या । तर्पण पितृतर्पण । बलिर्बलिहरणम् । एते पञ्च ^१महाफल्यज्ञत्वात् महायज्ञा ^२ । क्रमेण ब्रह्मयज्ञदेवयज्ञमनुष्ययज्ञपितृयज्ञभूतयज्ञा भवन्ति ॥ १४ ॥

^१ W₂ adds यजमान°

^२ तथा च मनु (३ ७०)—

अध्यापन ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिर्भूतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ W₂

(पा.) पाठो होम—ब्रह्मयज्ञादिनामका । पाठादय समुदायेन पञ्चमहायज्ञ-
नामानि । प्रत्येक ब्रह्मयज्ञादिनामानि ।

‘स्वाध्याय स्याद्ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो वलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥’

इति ॥ १४ ॥

समज्या परिषद् गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।

आस्थानी ङ्गीचमास्थानं स्त्रीनपुंसकयो सदः ॥ १५ ॥

(चि.) समज्येति—समजन्ति^१ अत्र समज्या । ‘^२अज गतौ’ । परिपीडन्त्यत्र
परिपत् । ‘पद्दल विशरणगत्यवसादनेषु’ । गावो नानाविधा वाचोऽत्र तिष्ठतीति
गोष्ठी । ‘ष्टा गतिनिवृत्तौ’ । सह भान्त्यत्र सभा । ‘भा दीप्तौ’ । सयन्ति ‘सगच्छन्तेऽत्र
समिति । ‘इण् गतौ’ । ससीदन्त्यस्यामिति ससत् । ‘पद्दल गतौ’ । आस्थानु योग्या
आस्थानी । आ समन्तात् तिष्ठन्त्यत्र आस्थानम् । ङ्गीचे वर्तते । सीदन्त्यत्र सद । सान्त ।
ङ्गीचे । स्त्रीत्वे सदा इति रूपभेद । सभानामानि ॥ १५ ॥

^१ F₂, Pt₂ add मेलन्ति

^२ Pt₂ adds ‘गतिक्षेपणयो’

^३ परित D₂ K₅

^४ सगम्यते W₂

(पा.) समज्या ‘परिषद्—स्त्रीनपुंसकयो सद’ । सभानामानि । आस्थानादीनि
पदानि राजसभानामानीति वेचित् । रभसकोशे तद्वैव भेद प्रदर्शित । ‘आस्थान सद
आस्थानी परित्वरिषदौ समे’ इति ॥ १५ ॥

^१ परिषदित्यत्र ‘सदि(प्रते) ’ (८ ३ ६६) इति षत्वम् B₂

प्राग्वशः प्राग्वविर्गेहात् सदस्या विधिदर्शिनः ।

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥

(चि.) प्राग्वश इति—यत्र गृहे हव्यादिक स्थाप्यते तत्र पूर्वं यजमानसदस्या
दीना यासाय कल्पित गृह प्राग्वश इत्युच्यते । वन्त्य^१सेव्यत इति वश । ‘वन पण
सभसौ’ । प्राग् अग्रे वश प्राग्वश । हविर्गृहान् पूर्वं त्रेताग्रे पत्न्याश्च निर्मितगृहनाम ॥
पत्नीशालैवेति कचित् ॥ सदसि साधव सदस्या । विधि विधिविहित^२ पश्यन्तीति
विधिदर्शिनः । ‘हशिर् प्रेक्षणे’ । यजमानादिभि क्रियमाणक्रियाकलापदर्शिना नामनी ॥

सभायां सीदन्ति तिष्ठन्तीति सभासदः। सभां सभास्थलं^३ स्तृणन्ति आच्छादयन्ति सभास्तारः। 'स्तृब् आच्छादने'^१। सभायां साधवः सभ्याः। समाजं समूहं समवयन्ति क्षीरनीरवदेकीभवन्तीति सामाजिकाः। व्यवहारद्रष्टृणां नामानि ॥ १६ ॥

^१ आश्रीयते F₂, Pt₂. ^२ हितं D₂. ^३ भूमि K₃; भुवं K₂; स्यान् W₂.

(पा.) प्राग्बंगः प्राग्धविर्गोहात्। हविर्गुहात्^१ पूर्वस्थितसभागृहं प्राग्बंगः स्यात्। सदस्या विधिदर्शिनः। यागविधिपरीक्षाधिकारिणः^२ सदस्याः स्युः ॥ सभासदः—सामाजिकाश्च ते। सभायां तिष्ठतां नामानि ॥ १६ ॥

^१ गेहात् B₃. ^२ B₂ adds ऋत्विग्विशेषाः.

अध्वर्यूद्गात्होतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात्।

आग्नीध्राद्या धनैर्वायां ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥ १७ ॥

(वि.) अध्वर्युरिति—अध्वरं^१ अध्वरदेशं यातीत्यध्वर्युः। 'या प्रापणे'^२। यजुर्वेदविदो नाम ॥ उद्गायति देवतां स्तौतीति उद्गाता। 'गै श्गाने'^३। ऋकारान्तः। सामवेदविदो नाम ॥ होमं करोतीति होता। जुहोतीति या। 'हु दानादानयोः'^४। ऋग्वेदविदो नाम ॥ यज्ञस्वामिना धनैर्वायाः आग्नीध्रादयः षोडश याजकऋत्विक्-शब्दवाच्याः। ते च ब्रह्मा, उद्गाता, होता, अध्वर्युः, ब्राह्मणाच्छंसी, प्रस्तोता, मैत्रावरुणः, प्रतिप्रस्थाता, पोता, प्रतिहर्ता, अच्छावाकः, नेष्टा, आग्नीध्रः, सुब्रह्मण्यः, प्रावस्तुत्, उन्नेता चेति। अग्निम् इन्धे अग्नीत्^५। 'जिहन्धी दीप्तौ'^६। अग्नीधः शरणं अग्नीध्रम्। सत्र वर्तमानः^७ आग्नीध्रः। धनैर्हेतुमिर्त्रियन्ते धनैर्वायाः। ऋतौ वसन्तादौ याजयति यजमानं ऋत्विक्। यजन्तीति याजकाः। 'यज देवपूजादौ'^८। दक्षिणाभिर्वृतऋत्विक्^९-नामानि ॥ १७ ॥

^१ F₂, Pt₂ omit.

^२ 'गै शब्दे' D₂, K₂.

^३ K₃ adds अग्निपुष्टा.

^४ मवः K₂, W₂.

^५ W₂ adds 'वर्ग'.

(पा.) अध्वर्युः—क्रमात्। यजुःसामर्चा^१ वेत्तारः^२ क्रमेणाध्वर्यूद्गात्होतारः^३ 'स्युः। 'अध्वर्यूद्गात्होतारः ब्रह्मा चेति^४ महर्त्विजः' इति वैजयन्ती (पृ. ८९, श्लो. ७९) ॥ आग्नीध्राद्याः—याजकाश्च ते। दक्षिणादानेन वरीतुं योग्या आग्नीध्रादय ऋत्विग्या-जकवाच्याः ॥ १७ ॥

^१ 'सामर्ग्वेदिनः B₃.

^२ क्रमात् B₂.

^३ होतृपदवाच्याः B₃.

^४ ऋत्विक्पर्या-

यात् प्राक्धनं ऋत्विग्विशेषताज्ञापनार्थम् A₁.

^५ चैव B₃.

वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थण्डिलचत्वरे ।

चपालो यूपकटकः कुम्वा सुगहना वृतिः ॥ १८ ॥

(वि.) वेदिरिति—विन्दन्त्यस्या देवा ^१पूजादिकमिति वेदि । ‘विद्वल् लाभे’^२ परिष्कृतभूमेर्नाम ॥ तिष्ठन्त्यस्मिन् अग्रय इति स्थण्डिलम् । ‘घा गतिनिवृत्तौ’ । चतन्ते^३ यागफलमप्रेति चत्वरम् । ‘^४चते याचने’ । यागार्थं^५ ^६सस्कारितस्थाननामनी ॥ ^७चष्यते यूपप्रे प्रक्षिप्यते चपाल । ‘चप भक्षणे’ । धातूनामनेकार्थत्वात् क्षेपणार्थं । यूपस्याप्रे कृत कटक कटकाकार यूपकटक । यूपकटकनाम ॥ कुम्बयति आच्छादयति यज्ञवाट कुम्वा । ‘कुवि आच्छादने’ । यज्ञवाट परित क्षिप्तसुगहनवृतिनाम^८ ॥ १८ ॥

^१ पूजा K₃ ^२ सस्कृत° W₂ ^३ W₂ adds याचते ^४ चते चदे
याचने’ D₂ K₅, K₆ ^५ स्थण्डिलनामानि K₅, अग्निपालनाथ K₆ ^६ सस्कृत° K₂
K₃ W. ^७ F₂ Pt₂ add कटकाकृतित्वेन ^८ यज्ञवाटवृतिनाम K₅

(पा.) वेदि—भूमि । यागार्थं सस्कृता भूमि वेदि स्यात् । समे—चत्वरे । शय्यार्थं सस्कृतभूनामनी ॥ चपालो यूपकटक । यूपमूलस्थितलोहकटकश्चपाल स्यात्^१ ।

‘यूपमङ्गुलिमिवोदनीनमद् भूचपालतुलितानुङ्गुलीयकम् ।’

इति । कुम्वा—वृति । अतिगहनयूपवृति कुम्वा स्यात् ॥ १८ ॥

^१ B₂ adds राजसूये समाचारोऽयम्.

यूपाग्रं तर्म निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ।

दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्रयः ॥ १९ ॥

(वि.) यूपमिति—तरति चपालमिति तर्म । ‘तृ प्लवनतरणयो’ । तीक्ष्णयूपाग्रनाम ॥ इत्यर्ति ^१अग्निरस्मादिति अरणि । अग्निनिर्मन्थनदारुनाम ॥ वेद्या दक्षिणतो वर्तते ^२दक्षिणाग्नि । गृहपतिना इतराग्निभ्या पूर्वं सस्कृतोऽग्नि गार्हपत्य । आ कर्मसमाप्ते ^३आहुतयो हूयन्तेऽत्र आहवनीय’ । ‘हु दानादानयो’ । त्रयाणामग्नीना पृथक्-नामानि ॥ १९ ॥

^१ अस्या F₂ Pt₂ ^२ D₂, Pt₂ add अग्नि, Pt₂ adds दक्षिणाग्नित्रय पृथक्
स्वनामप्रसिद्धेऽग्नित्रये वर्तते ^३ होतव्य F₂ Pt₂

(पा.) यूपान्नं तर्म । यूपस्यान्नं तर्म स्यात् । अनुक्तम्—‘यूपमध्यं समाधानम्’^१ । यूपस्य मध्यभागः समाधानं स्यात् । निर्मन्थ्यदारुणि—द्वयोः । ^२अग्न्यर्थमानीतनूतन-
काष्ठमरणिः स्यात् ॥ दक्षिणाग्नि—त्रयोऽग्नयः । दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयाः त्रयो^३
यागाग्नयः^३ । तत्र^४ दक्षिणकुण्डाग्निर्दक्षिणाग्निः । उत्तरकुण्डाग्निर्गार्हपत्यः । पूर्वकुण्डा-
ग्निराहवनीयः ।

‘पूर्वेणाहवनीयः स्याद् दक्षिणाग्निस्तु दक्षिणः ।
उत्तरो गार्हपत्यस्तु ॥’

इति निगमाभिधानम् ॥ १९ ॥

^१ अग्निमन्थनकाष्ठम् B_२.

^२ श्रीतामयः B_३.

^३ B_३ adds स्युः

^४ B_३

omits three lines.

अग्नित्रयमिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ।

समूह्यः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

(वि.) अग्नित्रयमिति—इदं श्रौताग्नित्रयमेकोक्त्या त्रेतेत्युच्यते । एक एवौ-
पासनाग्निः अग्नित्रयरूपं^१ प्राप्त इति त्रेता । अग्नित्रयसमुदायनाम ॥ प्रणीयते सक्रियते
प्रणीतः । संस्कृताग्निनाम ॥ समूह्यतेऽग्निरेनेन समूह्य । परिचीयते परिचाय्य ।
उपचीयते उपचाय्यः । ‘चिह्नं चयने’ । अग्निचिह्नद्विशेष्यनामानि ॥ २० ॥

^१ अत्र रूपत्रय W_२.

(पा.) अग्नित्रयं—त्रेता । उक्ताग्नित्रयमेकोक्त्या त्रेता स्यात् । ‘त्रेता स्त्री
सर्वपातता’ इति निगमाभिधानम् । प्रणीत—अनलः । संस्कारवानग्निः प्रणीतः स्यात् ॥
समूह्यः—प्रयोगिणः । समूहापरिचाय्योपचाय्यशब्दा ^१अग्नौ प्रयुज्यन्ते । समूह्योऽग्निः,
^२समूह्योऽन्यः । परिचाय्योऽग्निः, परिचेयोऽन्यः । उपचाय्योऽग्निः, उपचेयोऽन्यः ॥ २० ॥

^१ अग्न्यर्थे प्रयोगिणः A_१.

^२ समूह्यः B_३.

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।

तस्मिन्नानाय्योऽथाग्रायी स्वाहा च हुतभुक्तिप्रया ॥ २१ ॥

(वि.) य इति—आनीयते सक्रियते आनाय्य । ‘णीव् प्रापणे’ । गार्ह-
पत्यादानीय दक्षिणाग्नौ सरुताग्निनाम ॥ अग्ने स्त्री ^१अग्रायी । अग्निना सुष्टु आहूयते
स्वाहा । ‘हु दानादानयो’ । हुतभुज प्रिया हुतभुक्तिप्रिया । अग्निपत्नीनामानि ॥ २१ ॥

^१ अग्रायी K₆

(पा.) यो गार्हपत्यादानीय—आनाय्य । गार्हपत्यादाहृत्य यो दक्षिणाग्निरारोप्यते
स आनाय्य स्यात् । गार्हपत्यग्रहणमितरयोनिव्युदासार्थम् । ‘वैश्यकुलाद्विचत्वतो
भ्राष्ट्राद् गार्हपत्याद्वा’ इति तद्योनिविकल्पात्^१ । अथाग्नेयी^२—हुतभुक्तिप्रिया । अग्निभार्या-
नामानि ॥ २१ ॥

^१ बहुविकल्प A₁

^२ अग्रायी B₂

ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने ।

गायत्रीप्रमुख छन्दो हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥

(वि.) ऋगिति—अग्निसमिन्धने अग्निप्रज्वालने या ऋक् तस्या सामिधेनीद्वय
वर्तते । समिधामियम् आधानी सामिधेनी । धीयते समिदनयेति धाय्या । ‘डुधाव्
धारणपोषणयो’ । अग्निप्रकाशने विहितऋद्धनामनी ॥ गायन्त त्रायत इति गायत्री ।
‘त्रैङ् पालने’ । गायत्रीप्रमुख गायत्र्याद्य छन्द इत्युच्यते । चन्दयत्याह्लादयति गद्यपद्य-
ग्रन्थादत्यर्थमिति छन्द । ‘चदि आह्लादने’ । गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप्, बृहती,
पङ्क्ति, त्रिष्टुप्, जगती, अतिजगती, शकरीत्यादय छन्दासि । गायत्र्यादिछन्दोनाम ॥
हव्यस्य पाक हव्यपाक । चर्वते भक्ष्यते चरु । ‘चर गतिभक्षणयो’ । हव्यपाक-
नाम ॥ २२ ॥

^१ अग्नि समिन्धे सामिधेनी D₂, K₇

(पा.) ऋक्सामिधेनी—अग्निसमिन्धने । ^१अग्निप्रज्वालने या ऋक् पठिता सा
सामिधेनी धाय्या च^२ स्यात् । गायत्रीप्रमुखं छन्द । पिङ्गलाशुपदिष्टा गायत्रीप्रभृतय
छन्द शब्दवाच्या । गायत्री । उष्णिक् हान्त । अजादिपाठादाकारान्तोऽपि स्यात् ।
उष्णिहा । अनुष्टुप्, भकारान्त । बृहती । पङ्क्ति । जगती^३ ॥ हव्यपाके चरु पुमान् ।
हव्यपाक इति ^४स्थाल्यादि । तस्मिन् चरुशब्द स्यात् । ‘चरु पक्त्वामिं प्रज्वाल्य परिस्तीर्य
तेषु चरु निधायामिधार्या’ इत्यादिवचनैर्हव्येऽपि स्यात् ॥ २२ ॥

¹ अग्निसमिन्धनमग्निप्रज्वालनम् । तत्र वेधम् A₁. ² °शब्दवाच्या A₁. ³ A₁ adds अतिजगती. ⁴ A₁ adds हव्याधारः (प्रसिद्धश्च स्यात्वा चक्षुशब्दः आ च हिमवतः आ च कुमारीभ्यः प्रयुज्यमानो हृष्टः । *Sābarabhāṣya* 10. 1. 35)

**आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगतः ।
धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥**

(वि.) आमिक्षेति—आमीयते ¹क्षिप्यते दध्यत्रेति आमिक्षा । ‘डुमिन् प्रक्षेपणे’ । पक्षोष्णक्षीरे दधियोगतः काप्यवस्था भवति तस्या नाम ॥ धूयते कम्प्यते-ऽग्निरनेनेति धवित्रम्² । मृगचर्मरचितव्यजनाम ॥ २३ ॥

¹ आकीर्यते K₂ ² यागे अग्निप्रज्वलनाय मृगचर्मणा रचितं यद् व्यजनं तद् धवित्रमित्युच्यते F₂, Pt₂

(पा.) आमिक्षा—दधियोगतः । कथितोष्णक्षीरे दध्नो योगाद्यदुद्धृतं तदामिक्षा स्यात् ॥ धवित्रं—मृगचर्मणा । द्रव्योष्णप्रशमनार्थं ¹कृष्णाजिनकृतं व्यजनं धवित्रं यात् ॥ २३ ॥

¹ रन्तिकृष्णाजिन° A₁.

**पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमान्नं तु पायसम् ।
हव्यकव्ये दैवपैत्रे अन्ने पात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥**

(वि.) पृषदाज्यमिति—पृषद्विर्देधिविन्दुभिः अन्वितमाज्यं पृषदाज्यम् । दधियुक्ताज्यनाम¹ ॥ परमम् अन्नं परमान्नम् । पयसि क्षीरे पकं ²पायसम् । पायसनामनी ॥ हूयते हव्यम् । देवतार्हान्ननाम ॥ कूयते स्तूयते पितृभिरिति कव्यम् । ‘कु शब्दे’ । पितृयोग्यान्ननाम ॥ पिचन्त्यस्मादिति पात्रम् । ‘पा पाने’ । पातीति वा । ‘पा रक्षणे’ । सुवादिपात्रनाम³ ॥ २४ ॥

¹ W₂ adds °द्रव्य°. ² पयसा सस्कृतं Pt₂ ³ पात्रस्य सुवादेः K₅, K₂, K₅ add सवति घृतादिकमिति सुवः .

(पा.) पृषदाज्यं सदध्याज्ये । दधिमिश्रिताज्यं¹ पृषदाज्यं स्यात् । परमान्नं तु पायसम् । क्षीरपकाज्यनामनी । लवणज्यञ्जनान्यनुलेपनमिति ते द्वे नपुंसके । ‘क्षीरेयी

पायसं स्मृतम्' इति शब्दस्वभावात् स्त्रीलिङ्गता ॥ हव्यकव्ये—अत्रे । ^२देवपित्रर्थेऽत्रे क्रमेण^३ हव्यकव्ये स्याताम् । पात्रं सूवादिकम् । सूवप्रमुखं ^४पात्रमित्युच्यते । 'पात्रं सूवादीं कुण्डादीं योग्येऽतीव द्वयान्तरे' इति जयकोशः ॥ २४ ॥

^१ 'मिश्रिताज्यं A₁. ^२ 'दैव° A₁. ^३ क्रमात् B₃. ^४ पात्रशब्दव्यवहर्तव्यमित्यर्थः A₁.

**ध्रुवोपभृञ्जुहूर्ना तु सुवो भेदाः सूचः स्त्रियः ।
उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥**

(वि.) ध्रुवेति—ध्रुवादयः सूची भेदाः, ते च स्त्रियः स्त्रीलिङ्गाः । सूवस्तु ना पुंलिङ्गः । ध्रुवतीति^१ ध्रुवा । 'ध्रुव^२ स्वैर्ये' । उपभ्रियते होमार्थमिति उपभृत् । 'भृच् भरणे' । ह्र्यतेऽन्या जुहूः । 'हु दानादानयोः'^३ । स्रवत्यस्माद् ^४आज्यादिकमिति सूवः । 'स्रु स्रवणे' । सूवभेदानामानि ॥ स्रवतीति स्रुक् । सुवादीनां साधारणनाम ॥ ^५उपाकरणेन उपस्पर्शनेन संस्कृतः उपाकृतः । यद्वा उपामन्त्र्य क्रियते हन्यते उपाकृतः । 'कृञ् हिंसायाम्' । ^६हननार्थं यूपे वद्धपशुनाम ॥ २५ ॥

^१ K₁, K₂, K₃ add स्वैरेणास्ते; तिष्ठतीति W₂. ^२ 'ध्रुव गतिस्वैर्ययोः' D₂, K₅.
^३ दानादनयोः F₁, P₁. ^४ अत्रादिकं W₂. ^५ W₁ adds समन्त्रकः. ^६ K₅.
W₂ add अभिमन्त्र्य.

(पा.) ध्रुवोपभृत्—सूचः स्त्रियः । ^१पात्रविशेषनामानि । अत्र ना त्विति विशेषविधिः परापरसाहचर्यज्ञापनार्थम्^२ ॥ उपाकृतः—क्रतौ हतः । यागेऽभिमन्त्र्य निहतः पशुरुपाकृतः स्यात् ॥ २५ ॥

^१ पात्रभेद° A₁. ^२ °सहचर्य° A₁.

**परंपराकं शसनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ।
वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥**

(वि.) परंपराकमिति—परंपरं प्राणिनां संज्ञपनम् अकृति परंपराकम् । 'अक 'अग कुटिलायां गतौ' । ^२शसतीति शसनम् । 'शसु हिंसायाम्' । ^३प्रकर्षेण उक्षति प्रोक्षणम् । 'उक्ष सेचने' । क्रतौ पशुवधनामानि ॥ ^४प्रकर्षेण भीयते प्रमीतः । 'मीच् हिंसायाम्' । ^५उपसंपद्यते हननार्थम् उपसंपन्नः । 'पद गतौ' । ^६प्रोक्षणम् इतः प्रोक्षितः । एते शब्दाः वाच्यलिङ्गा विशेष्यनिष्ठाः । क्रतौ हतपशुनामानि ॥ २६ ॥

¹ F₂, Pt₂ omit ² शस्यते Pt₂. ³ प्रोक्षति W₂ ⁴ K₂, K₅, W₂
 add उपसर्गवशात् हननार्थः ⁵ प्रमीयते स्म K₂, K₅, W₂ ⁶ K₅ adds समीपतः.
⁷ पद्ल K₅, K₆ ⁸ K₂, W₂ add हननं

(पा.) परंपराकं—वधार्थकम् । परंपराकादीनि पशुवधार्थकानि । अनुक्तम्—
 ‘व्यञ्जनं पशुसरकारः’ । पशो पर्यन्तिकरणादिसंस्कारो व्यञ्जनं स्यात् ॥ ‘सामिकं
 त्वमिमन्त्रणम्’ । पश्चमिमन्त्रण सामिकं स्यात् । वाच्यलिङ्गाः—हते । प्रमीतादयो
¹विशेष्यनिष्ठा ² । यागे हतपशुनामानि ॥ २६ ॥

¹ वाच्यलिङ्गाः A₁ ² A₁ adds इत्यर्थः .

सांनाय्यं हविरग्नौ तु हुतं त्रिषु वपद्कृतम् ।
 दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञस्तत्कर्माहं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥
 त्रिष्वथ क्रतुकर्मैष्टं पूर्तं खातादिकर्मणि ।

(वि.) सांनाय्यमिति—सनीयते सांनाय्यम् । ‘णीष् प्रापणे’ । अग्नौ हूयते
 हविः । ‘हु दानादानयोः’ । हविषो¹ नामनी ॥ वपद् क्रियत्² इति वपद्कृतम् । अग्नौ
 हुतहविर्नाम ॥ दीक्षाख्यस्य कर्मणोऽन्त दीक्षान्तः । अवभ्रियते परिपूर्णतेऽनेन
 दीक्षाव्रतमिति अवभृथ । ‘भृव् भरणे’ । यागसमाप्तौ जलविहितवारुणोष्टिनाम ॥
 यज्ञाहं यज्ञियम्³ । यज्ञयोग्यद्रव्यनाम ॥ अयं शब्दः त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते ॥ इयते इष्टम् ।
 ‘यज देवपूजादौ’ । तथा च स्मृतिः—

‘एकान्निकर्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते ।
 अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते ॥’

क्रतुकर्मनाम । पिपतिं पालयति⁴ पूर्तम् । ‘पृ पालनपूरणयोः’ ।

‘वापीकूपतटाकादि देवतायवनानि च ।
 अन्नप्रदानमारामः पूर्वमार्याः प्रचक्षते ॥’

खातादिकर्मनाम ॥ २७ ॥

¹ हवि शेपनाम K₅, K₆

² W₂ adds अग्नौ.

³ यज्ञकर्म अहंति W₂.

⁴ K₅, W₂ add पशुदेवब्राह्मणानिति

(पा.) सांनाय्यं हविः । होतव्यद्रव्यनामनी ॥ अग्नौ तु—वपद्कृतम् । अग्नौ
 हुतद्रव्यनाम ॥ दीक्षान्तो—यज्ञे । यागदीक्षाया अन्तोऽवभृथः स्यात् । तत्कर्माहं—

यज्ञियम् त्रिषु । यज्ञकर्माहं यज्ञिय स्यात् । तत् त्रिलिङ्गम् । यज्ञियो देश^१ । अथ
ऋतुकर्मेट्म् । ऋतो कर्म इष्ट स्यात् ॥ पूर्त—कर्मणि । खातादिकर्म^२ पूर्तं स्यात् ।

^३ वापीरूपतटाकानि^४ देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमाराम पूर्तमित्यभिधीयते ॥^५

इति ॥ २७ ॥

^१ A₂ adds यज्ञियमह ^२ कर्मणि B₂ ^३ म स्मृ ४ २२६ (Apte's Dict
p 1041), आधुनिकमुद्रितग्रन्थे न दृश्यते ^४ तटाकादि B₂

अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

त्यागो विहायितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।

विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥

प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमहतिः ।

(वि.) अमृतमिति—न भ्रियन्तेऽनेनेत्यमृतम् । 'मृद् प्राणत्यागे' । यज्ञशेष-
नाम ॥ विशेषेणाद्यते विघस । 'अव भक्षणे' । 'भोजनशेषनाम ॥ लब्धयते त्याग ।
'त्यज हानौ' । विहीयते विहायितम् । विहायितमिति वा पाठ । 'ओहाक् त्यागे' ।
दीयते दानम् । 'डुदाञ् दाने' । उत्सृज्यते उत्सर्जनम् । 'सृज विसर्गे' । विसृज्यते
विसर्जनम् । विश्राण्यते^२ विश्राणनम् । 'श्रण दाने' । वितार्यते वितरणम् । 'तृ पूवन्तर-
णयो' । स्पृश्यते^३ स्पर्शनम् । 'स्पृश स्पर्शने' । प्रतिपाद्यते प्रतिपादनम् । 'पद^४ गतौ' ।
'प्रादिश्यते प्रादेशनम् । 'दिश अतिसर्जने' । निर्वाप्यते निर्वपणम् । 'डुवप्
वीजतन्तुसन्ताने' । अपवृज्यतेऽपवर्जनम् । 'वृजी वर्जने' । अपसर्जनमिति वा पाठ ।
हन्ति पापमनया अहति । 'हन हिंसागत्यो' । अहत इति वा । 'अहि गतौ' ।
'दाननामानि ॥ २८-९ ॥

^१ भोज्य^० K₅ ^२ विश्रायते K₆ Pt₂ ^३ K₂ K₃ add दीयते ^४ संस्पर्शने
K₂, K₃, K₅ ^५ 'पदल गतौ' K₅, K₆ ^६ प्रादिश्यते K₅, K₆ ^७ त्याग-
नामानि K₂, K₃, W₂

(पा.) अमृत विघसो—भोजनशेषयो । यज्ञद्रव्यशेषोऽमृत स्यात् । भोजनद्र-
व्यशेषो विघस स्यात् ॥ त्यागो विहायित—अपवर्जनमहति । एतानि 'दान-
नामानि ॥ २८-९ ॥

^१ त्यागनामानि B₂

मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३० ॥

पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।

अन्वाहार्यं मासिकोऽशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥

(वि.) मृतार्थमिति—देहादूर्ध्वम्^१ ऊर्ध्वदेहः, ऊर्ध्वदेहे ^२भवम् और्ध्वदेहिकम् । और्ध्वदेहिकमिति वा पाठः । मृतमुद्दिश्य मृताहे पिण्डादिदाननाम ॥ ^३निवाप्यते निवापः । ‘डुवप् वीजसन्ताने’ । उपसर्गवशात् पितृदानार्थं पितृत्वमापन्नमुद्दिश्य यद्दीयते तस्य नाम ॥ श्रद्धया भक्त्या दीयते श्राद्धम् । ^४मन्वादिस्मृत्युक्तनियमो-
पेतपितृकर्मनाम ॥ पिण्डपितृयज्ञमनु पश्चात् आहार्यते^५ऽन्वाहार्यम् । मासि मासि क्रियत इति मासिकम् । अमावास्याश्राद्धनाम ॥ सूर्योऽस्मिन् काले कुं भुवं रश्मिभिस्तपतीति कुतपः^६ । ‘तप संतापे’ । तथा च पुराणे—

‘कुं यत्र गोपतिर्गोभिः कात्स्न्येन तपति क्षणे ।

स कालः कुतपो नाम श्राद्धं तत्र विधीयते ॥’

इति । अहोऽष्टमांशनाम ॥ ३०-१ ॥

^१ देहादूर्ध्वं F₂, Pt₂.

^२ विहितं K₅, K₆.

^३ न्युप्यते D₂, K₁.

^४ शास्त्रोक्तं K₆.

^५ क्रियते K₆, K₆; W₂ adds दीयते.

^६ Pt₂ adds पञ्चदशा-

शकृतस्याहः द्विषटिकात्मकः अष्टमो मासः कुतप इत्युच्यते.

(पा.) मृतार्थं तदहर्दानं—और्ध्वदेहिकम् । मृतेभ्यः ^१क्रियमाणपिण्डजलादि-

दानमहर्दानं^२ स्यात्, और्ध्वदेहिकं च स्यात् । त्रिषु स्यादित्यनेन द्वितीयं त्रिलिङ्गम् ।

और्ध्वदेहिकमिति वा पाठः । और्ध्वदेहिकं देहि^३ ॥ पितृदानं निवापः स्यात् । पितृमुद्दिश्य

^४क्रियमाणहिरण्यादिदानं निवापः स्यात् ॥ श्राद्धं—शास्त्रतः । पात्रकालनियमैः शास्त्र-

^५चोदितपितृभोजनकर्म श्राद्धं स्यात् ॥ अन्वाहार्यं मासिके । मासश्राद्धनाम ॥

‘दशाहे श्राद्धमाद्येयं साज्यमेकादशेऽहनि ।

संप्रेषणं^६ द्वादशेऽहनि मासि प्राप्ते तु मासिकम् ॥’

इति ॥ अंशोऽष्टमो—कुतपोऽस्त्रियाम् । अहः^७ पञ्चदशांशस्याष्टमांशः कुतपः स्यात् ।

श्राद्धकालः ।

‘दिवसस्याष्टमे भागे यदा मन्दायते रविः ।

स कालः कुतपो नाम^८ पितृणां दत्तमक्षयम् ॥’

इति ^९निगमामिधानम् ॥ ३०-१ ॥

- ¹ क्रियमाणं B₃. ² तत्पिण्ड° B₃. ³ A₁ adds 'ऊर्ध्वाहमदेहान्मवचोर्ध्व-
स्यैकेषाम्' इति शाकटायनमताद् (३. १. ६५) मगागमो भवति. ⁴ क्रियमाणम् B₃.
⁵ चोदितं B₃. ⁶ संप्रेषणी B₃. ⁷ अद्: पञ्चदशान् कृत्वा तत्राष्टमांशः A₁.
⁸ तत्र B₃. ⁹ शातातपस्मृताविति शब्द. द्व. (पृ. १५०).

पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।

सनिस्त्वध्येषणा याच्ञाभिश्चस्तिर्याचनार्थना ॥ ३२ ॥

(वि.) पर्येषणेति—¹पर्येष्यतेऽनया पर्येषणा । 'इप² गतौ' । परीष्टिश्च³ ।
अन्विष्यतेऽनया अन्वेषणा । ⁴गवेष्यते गवेषणा । 'गवेष मार्गणे' । श्राद्धब्राह्मणान्वेषण-
नामानि⁵ ॥ सन्यतेऽस्मिन्निति सनिः । 'पणु⁶ दाने' । अध्येष्यतेऽध्येषणा । 'इप गतौ' ।
श्राद्धे प्रार्थनानामनी ॥ याचनं याच्ञा, याचना⁷ च । 'दुयाचृ याच्ञायाम्' ।
अभिश्चस्तिर्याचनार्थनाभिश्चस्तिः । 'शंसु स्तुतौ' । अर्ध्यतेऽर्थना । 'अर्ध उपयाच्ञायाम्' ।
प्रार्थनायाः ⁸साधारणनामानि ॥ ३२ ॥

- ¹ पर्येषते K₂, K₅. ² इप K₃, K₆. ³ W₂ adds श्राद्धे द्विजशुश्रूपानामनी.
⁴ गवेषणं Pt₂. ⁵ चत्वार एकार्थं इति केचित् W₂. ⁶ 'पण संमत्तौ' K₃, K₆.
⁷ याच्यते K₅. ⁸ W₂ adds सर्वं.

(पा.) पर्येषणा—गवेषणा । ¹आमन्त्रणार्थमन्वेषणनामानि । सनिस्त्वध्येषणा ।
श्राद्धे प्रार्थनानामनी ॥ याच्ञा—याचनार्थना । याच्ञानामानि ॥ ३२ ॥

¹ B₃ adds श्राद्धे ब्राह्मणानाम्.

पट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थं पाद्यं पादाय वारिणि ।

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥

(वि.) पडिति—पट् त्रिषु, अर्घ्यपाद्यातिथ्यातिथेयावेशिकागन्तुशब्दाः पट्
त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते । अर्घार्थं वारि अर्घ्यम् । अर्घार्थवारिनाम् ॥ पादाय पाद्योर्ग्यं वारि
पाद्यम् । ¹पादायवारिनाम् ॥ अतिथिभ्यः परिकल्पितः आतिथ्यः । ²अतिथ्यर्घस्यास-
नादेर्नाम् ॥ अतिथिषु साधुः आतिथेयः । ³अतिथौ साध्यन्नपानादेर्नाम् ॥ ३३ ॥

- ¹ पादायं K₃, K₆. ² आतिथ्यस्य W₂. ³ अतिथिवोग्यं K₅.

(पा.) पट् तु त्रिषु । ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणाः शब्दाः पट् त्रिलिङ्गाः ॥ अर्धमर्घार्थे ।
अक्षतदूर्वादिकमर्घ्यं स्यात् ॥ पाद्यं—वारिणि । पादार्थमुदकं पाद्यं स्यात् ॥ क्रमादातिथ्य—
साधुनि । अतिथ्यर्थातिथियोग्यावातिथ्यातिथेयशब्दौ क्रमेणापि स्याताम् । अतिथि-
सत्कारे^१ तु तौ द्वौ^२ स्याताम् । ^३‘आतिथेयं तथातिथ्यमातिथेयी च कथ्यते’ इति
हलायुधः (अ. मा. २. २०४) ॥ ३३ ॥

^१ सत्कारार्थे A₁. ^२ द्वावपि B₃ ^३ A₁ adds ‘पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दन्’ इति
वा ढञ्.

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।

पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः ॥ ३४ ॥

(वि.) स्युरिति—^१अवेशेऽध्वक्रमे वर्तमानः आवेशिकः । आगच्छति^२ दूराद-
ध्वगमनेन आगन्तुः । नास्ति तिथिरस्य अतिथिः । अतिथिनामानि ॥ पूजनं पूजा । ‘पूज
पूजायाम्’ । ^३नमनं नमस्या । ‘णम प्रहृत्वे शब्दे च’ । अपचायनम् अपचितिः ।
‘चायू पूजानिशामनयोः’ । परेणोत्तमेन सह वर्तते सपरः, सपरे साध्वी सपर्या ।
अर्च्यते अर्चा । ‘अर्चं पूजायाम्’ । ^४अर्हतीति अर्हणा । ‘अर्हं पूजायाम्’ ।
पूजानामानि ॥ ३४ ॥

^१ आवेशेऽध्वग्रामे भवः K₂, K₃. ^२ आगम्यते K₅, K₆. ^३ W₂ omits 3 lines.
^४ अर्हणं Pt₂.

(पा.) स्युरावेशिक—गृहागते । ^१अतिथिनामानि ॥ ‘आगन्तुरतिथिर्द्वयोः’
इति केषांचित् स्त्रीलिङ्गोऽपि । ‘अत्रभवतासाद्गृहेष्वतिथ्या^२ भूयताम्’ इत्याश्चर्य-
पदमञ्जरी ॥ पूजा नमस्या—अर्हणाः समाः । ^३पूजानामानि ॥ ३४ ॥

^१ अभ्यागतस्य B₂. ^२ A₁ adds अतिथिना भूयता. ^३ सत्कारनामानि B₂.

वरिवस्या तु शुश्रूपा परिचर्याप्युपासना ।

ब्रज्याटाट्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथस्थितिः ॥ ३५ ॥

(वि.) वरिवस्येति—वरिवसनं वरिवस्या^१ । श्रोतुमिच्छा शुश्रूपा । ‘शु
श्रवणे’ । ^२परिचरणं परिचर्या । ‘चर गतिभक्षणयोः’ । उप समीपे आसनम् उपासना ।
‘आस उपवेशने’ । गुरोः शिष्यकृतातुकूलव्यापारनाम ॥ ब्रजनं ब्रज्या । ‘ब्रज गती’ ।

पुन पुन अटनम् अटात्था^१ । 'अट गतौ' । परितोऽटन पर्यटनम् । पर्यटननामानि ॥
चरण चर्या । 'चर गतिभक्षणयो' । ईरणम् ईर्या^२ । 'ईर गतौ' । ईर्याया पन्था
ईर्यापथ ध्यानाद्युपाय , तस्मिन् स्थिति ईर्यापथस्थिति । सन्मार्गस्थितिनामनी ॥ ३५ ॥

^१ K₅, K₆ add 'वस निवासे' ^२ परिचरतीति D₂ K₂ W₂ ^३ आस्यते
उपासनम् K₃, K_r ^४ K₅ adds अथ्या च ^५ ईर्यते ज्ञायते K₃ K₅

(पा.) वरिवस्या तु—उपासनम् । अपिशब्दादुपासनापि स्यात् । 'वरिवस्या तु
शुश्रूषा सेवा भक्तिरुपासना' इति वैजयन्ती (पृ ८६, श्लो ३८) । सेवानामानि ॥
ब्रज्या—पर्यटनम् । ^१मिक्षार्थभ्रमणनामानि^२ ॥ चर्या—ईर्यापथस्थिति । गतिस्थितिनिप-
द्याशयनेषु समाहितत्वनामानि ॥ ३५ ॥

^१ मिक्षार्थं B₃ ^२ पर्यटन° B₃

उपस्पर्शस्त्वाचमनमथ मौनमभाषणम् ।

आनुपूर्वी स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥

पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्याय उपात्ययः ।

(वि.) उपस्पर्श इति—उपस्पृश्यतेऽङ्गान्यत्र उपस्पर्श । 'स्पृश 'स्पर्शने' ।
आचम्यते उदकमत्र आचमनम् । 'चमु 'अदने' । आचमननामनी ॥ मुनेर्भावो
मौनम् । न भाषणम् अभाषणम् । 'भाप व्यक्ताया वाचि' । व्रतादावभाषणनाम ॥
पूर्वमनुक्रम्य तिष्ठत्यनुपूर्वम् । तस्य भाव ^३आनुपूर्वी । आवर्तनम् आवृत्^४ । परि पटतीति
परिपाटि । 'पट गतौ' । ^५अनुक्रम्यतेऽनुक्रम । 'क्रमु पादविक्षेपे । परित एति^६
पर्याय । 'इण् गतौ' । क्रमनामानि ॥ अतिक्रम्य ^७पततीति अतिपात । प्राप्त
परित्यज्यायन पर्याय । 'अय गतौ' । उप समीपस्थमतिक्रम्यायनम्^८ उपात्यय ।
'इण् गतौ' । क्रमोद्ध्वननामानि ॥ ३६ ॥

^१ संस्पृश्यते K₃ W₂ ^२ मक्षणे K₃ K₅ W₂ ^३ अनुगता पूर्वे K₆ K₉,
अनुपूर्वस्य भाव आनुपूर्व्यं W₂, आ अनुपूर्वभाव D₂ ^४ आवर्तत इति, 'वृत्तु वर्तने' K₃
K₆, W₂ ^५ कामति W₂ ^६ अयते, अय गतौ' D₂ K₂ ^७ पतन K₂ K₃
^८ K₃ adds गमने

(पा.) उपस्पर्श—आचमनम् । आचमननाम ॥ अथ मौनमभाषणम् ।
^१मौननाम ॥ आनुपूर्वी—पर्यायश्च । अनुक्रमनामानि । आनुपूर्वीसाहचर्याद् आवृत्परि-

पाटीशब्दौ स्त्रीलिङ्गौ । आनुपूर्वीशब्दोऽपि वाच्यत्वात् पक्षे नपुंसकः । 'स्त्रीनपुंसकयो-
र्भावक्रिययोः ष्यञ् कचिच्च बुञ्' इति लिङ्गसंग्रहे वक्ष्यति (३. ५. ३९) । आनुपूर्वी,
आनुपूर्व्यं वा ॥ अतिपातस्तु—उपात्ययः । ^२अतिक्रमनामानि ॥ ३६ ॥

^१ भ्रमापणं A₁

^२ उल्लङ्घनं B₃

नियमो व्रतमस्त्री तत्रोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

औपवस्तं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता ।

(वि.) नियम इति—नियम्यत इति नियम । 'यम उपरमे' । व्रत्यतेऽत्रा-
दिकमत्रेति व्रतम् । 'व्रती^१ वर्जने' । पुण्यहेतुत्वात् पुण्यकम् । उपवासादिव्रतनामनी ॥
उपवस्तेऽग्निसमीपे^२ उपवस्तम् । तदस्य प्राप्तमिति औपवस्तम् । उप समीपे वसन वर्तनम्
उपवासः । यजमानस्य ^३अग्निसमीपस्थितिरूपोपवासनामनी^४ ॥ विविच्यते विवेक ।
'विचिर् पृथग्भावे' ॥ पृथगात्मतानाम ॥ ३७ ॥

^१ 'वृत्तु वर्तने' K₆, W₂

^२ बालोऽस्य W₂

^३ स्थितिकं K₃

^४ 'वासं'

K₆, K₆

(पा.) नियमो—अस्त्री । व्रतनामनी ॥ तच्च—पुण्यकम् । तद्रतमुपवासादि
पुण्यकर्म पुण्यकम् । देहशोषणं तत् ॥ औपवस्तं तूपवासः । उपवासनामनी । 'उपवासः
पुमान् वा स्यादौपवस्तं च कीर्तितम्' इत्यमरमाला ॥ विवेक पृथगात्मता । देहात्मादि-
भेदज्ञाननाम ॥ ३७ ॥

स्याद् ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनद्विरथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

पाठे ब्रह्माञ्जलिः पाठे विप्रुपो ब्रह्मविन्दवः ।

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

(वि.) स्यादिति—ब्रह्मणो^१ वर्चः^२ ब्रह्मवर्चसम् । वृत्तस्य^३ अध्ययनस्य वा
समृद्धिनाम ॥ ब्रह्मणे वेदायाञ्जलिः ब्रह्माञ्जलिः । वेदपाठसमये अध्ययनाद्गभूताञ्जलिनाम ॥
ब्रह्मणि^४ विन्दवः ब्रह्मविन्दवः । वेदपाठे सति गुर्वात्स्यास्यनिर्गतजलरुणनाम ॥ ब्रह्मणे
आसनं ब्रह्मासनम् । ध्यानयोगोपकारकासननाम ॥ कल्प्यतेऽनेन कल्प । विधीयतेऽनेन
विधिः । 'विध विधाने' । क्रम्यतेऽनेनेति क्रमः । त्रीहिभिर्यजेतेत्येवमादिविनियोग-
नामानि ॥ ३८-९ ॥

¹ F₂ Pt₂ add तप स्वाध्यायादे ² तेज Pt₂ ³ ब्राह्मणस्य तप स्वाध्यायादे
समृद्धिनाम W₂ ⁴ D₂ Pt₂ add वेदपाठे

(पा.) स्याद् ब्रह्मवर्चस—ऋद्धि । वृत्ताध्ययनयोरभिवृद्धिर्ब्रह्मवर्चस स्यात् ॥

अथाञ्जलि—ब्रह्माञ्जलि । वेदपाठे¹ रचिताञ्जलि² ब्रह्माञ्जलि स्यात् ॥ पाठे—
ब्रह्मविन्दव । श्रुतिपठनसमये वक्त्रान्निर्यन्तो विन्दवो ब्रह्मविन्दव स्यु ॥ ध्यानयोगासने
ब्रह्मासनम् । 'योग सनहनोपायध्यानसगतियुक्तिपु' इति वक्ष्यति (३ ३ २२) ।
ध्यानोपायभूतपद्मस्वस्तिकाद्यासन ब्रह्मासन स्यात् ॥ कल्पे ³विधिक्रमौ⁴ । कर्तव्यत्वेन
शास्त्रचोदितार्थनामानि ॥ ३८-९ ॥

¹ A₁ adds य ² A₁ adds स ³ विधि B₂ ⁴ क्रम B₂

मुख्यः स्यात् प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः ।

सस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरण श्रुतेः ॥ ४० ॥

(वि.) मुख्य इति—मुखमिव प्रधानत्वात् मुख्य । ¹प्रथम आद्य कल्प
विधि । ²मुख्यशास्त्रार्थनाम ॥ अनु पश्चात् कल्प्यतेऽनुकल्प । ³गौणशास्त्रार्थनाम ॥
उपाक्रियते स्वीक्रियते श्रुतिरनेनेति उपाकरणम् । श्रुतेर्वेदस्य ⁴सस्कारपूर्वकग्रहण
नाम ॥ ४० ॥

¹ प्रथमभाषी कल्पश्च प्रथमकल्प D₂ K₅ K₅ ² विधि⁰ K₃ W₂ ³ गौण
विधिनाम W₂ ⁴ सस्कार उपनय तत्पूर्वक Pt₂

(पा.) मुख्य—कल्प । मुख्यार्थं प्रथम¹ कल्प स्यात् । अनुकल्पस्ततोऽधम ।
तस्मादधमोऽनुकल्प स्यात् । व्रीहिभिर्यजेत । तदलाभे नीवारैर्वा² इत्युदाहरणम् ।
सस्कारपूर्वग्रहण—श्रुते । श्रुते सस्कारपूर्वक³ ग्रहणम् उपाकरण स्यात् । उपाकर्म च⁴
प्रसिद्धम्⁵ ॥ ४० ॥

¹ प्रथमकल्प A₁ ² A₁ adds यजनीयम् ³ पूर्वकग्रहण A₁ ⁴ नाम A₁
⁵ B₂ omits

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।

भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करि ॥ ४१ ॥

(वि.) समे इति—पादयो ग्रहण पादग्रहणम् । 'ग्रह उपादाने' । अभिवाद्यते आशीर्वाद^१ क्रियतेऽनेन अभिवादनम् । 'वदि अभिवादनस्तुत्यो' । नमस्कारनामनी ॥ अपराह्णे ग्राम प्रविश्य भिक्षते भिक्षु । 'भिक्ष^२ भिक्षायाम्' । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परित्राट । 'व्रज गतौ' । जकारान्तोऽयम्^३ । 'कर्मन्दक्रापिप्रोक्तसूत्रमधीत इति कर्मन्दी' । पाराशर्यप्रोक्तसूत्रमधीते पाराशरी^४ । मस्करो वेणुदण्ड, सोऽस्यास्तीति मस्करी । मा-करणशील कान्यकर्मप्रतिषेधपरो^५ वा । सन्यासिनामानि ॥ ४१ ॥

^१ कार्यते K₅ ^२ याञ्जाम् K₃, K₆ ^३ K₃ adds शब्द ^४ कर्मन्देन
D₂, K₅, K₆ ^५ पराशरेण कृत सूत्रमधीते पाराशरी D₂ ^६ °प्रतिषेधन° K₂, W₂

(पा.) समे तु—अभिवादनमित्युभे । ^१पादौ सस्पृश्याभिवादननामनी ॥ भिक्षु परित्राट—मस्करी । ^२चतुर्थाश्रमिनामानि ॥ ४१ ॥

^१ पादप्रणामनाम B₃ ^२ स-यासिनामानि B₃

तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचयमो मुनिः ।

तपःक्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

(वि.) तपस्वीति—तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । तापसश्च । पारिकाङ्क्षते तपस^१ फलमिति पारिकाङ्क्षी । 'काक्षि काङ्क्षायाम्' । वाच यच्छतीति वाचयम^२ । 'यम उपरमे' । मन्यते मुनि^३ । 'मन ज्ञाने' । 'मुनिनामानि ॥ दाम्यति इन्द्रियेभ्य इति दान्त । 'दमु °उपशमे' । तप क्लेशसहस्य नाम ॥ वर्णा स्तुतय एषा सन्तीति वर्णिन । ब्रह्मचारिणाम् ॥ ४२ ॥

^१ पर ब्रह्मज्ञान F₃, Pt₂ ^२ 'काङ्क्षु इच्छायां' K₂, K₃, W₂ ^३ वाचि
(नि W₂) यमोऽस्तीति वा D₂, K₆ ^४ मीनेनास्ते K₁, K₆ ^५ D₂ omits three
lines ^६ उपरमे K₆, उपशमने K₃, K₄

(पा.) तपस्वी—पारिकाङ्क्षी । तपस्विनामानि । 'तपोधन प्रयोजित' मुनी च स्यादनायसी' । एतानि चत्वारि च ॥ वाचयमो मुनि । मौनव्रतिनामनी ॥ तप क्लेशसहो दान्त । धूमपानादितपक्लेशसहिष्णुदान्त^१ स्यात् ॥ वर्णिनो ब्रह्मचारिण । ब्रह्मचर्यव्रतस्था ब्रह्मचारिण स्युः ।

^१ ब्रह्मचारी भवेद्वर्णा गृहस्थ स्नातकस्तथा ।

वेसानसो वनप्रस्य ^२ कर्मसन्त्यासिको यति ॥ ^३

इति हलायुध (अ मा २ २३९) ॥ ४२ ॥

^१ क्लेशसह B_३ ^२ वानप्रस्य इति मुद्रितग्रन्थे

ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाहुतो व्रती ।

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥

(वि) ऋषय इति—ऋषति तपस इति ऋषि ^१ । ‘ऋषी गतौ’ । सत्य वचो येषां ते सत्यवचसः । ऋषिनामनी ॥ व्रतरूपेण ^२ स्नातीति स्नातकः । ‘ष्णा शौचे’ । आह्ववत इति आप्लुत । ‘प्लुङ् गतौ’ । आप्लुतव्रतिनाम ॥ यतम् इन्द्रियसयमो येषामस्तीति यतिनः ^३ । यच्छन्ति उपरमन्ति ^४ विषयेभ्य इति यतयः । ‘यम उपरमे’ । निर्जितेन्द्रियग्रामस्य ^५ गृहस्थादेर्नामनी ॥ ४३ ॥

^१ इयति वने, ‘ऋ गतौ K_२ K_३ ^२ व्रतार्थं F_२ Pt_२ ^३ यतनमस्यास्तीति यतो K_२, K_३, K_६, W_२ ^४ इन्द्रियेभ्य Pt_२ ^५ समूहस्य K_२ W_२

(पा.) ऋषयः सत्यवचसः । सत्यव्रतिना नामनी ॥ स्नातक — व्रती^१ स्नानव्रतिनाम ॥ ये निर्जितेन्द्रियग्रामा — यतयश्च ते । ^२ जितेन्द्रियनामनी ॥ ४३ ॥

^१ A_१ adds व्रतिरिति पाठोऽसाधीयान् ^२ निर्जित° B_३

यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाव्यसौ ।

स्थाण्डिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥ ४४ ॥

(वि.) य इति—^१ स्थण्डिले शेते स्थण्डिलशाव्यी । स्थाण्डिलश्च । व्रतवशेन ^२ स्थण्डिलशायितृनामनी ॥ विगते रजस्तमसो येभ्य इति विरजस्तमसः । द्वय रजस्तमो-रूपगुणद्वयम् अतिगच्छन्ति अतिव्राम्यन्तीति द्वयातिगाः । ^३ विगतरजस्तमोगुणाना नामनी ॥ ४४ ॥

^१ W_२ omits two lines ^२ वशात् K_३ K_६ ^३ वीत° K_३

(पा.) य स्थण्डिले—स्थाण्डिलश्च । व्रतवशात् स्थण्डिले य शेते व्रतामनी ॥ अध विरजस्तमस — द्वयातिगाः । ^१ रजोगुणधर्मो रागः । तमोगुणधर्मो द्वेषश्चेति द्वाभ्यां विमुक्ता द्वयातिगाः स्युः ॥ अनुक्तम्—‘मूलिको वृक्षमूलवः’ । तरुमूलनिवासी ^२ मूलिकः

स्यात् ॥ 'क्षीराहारस्तु लोचक' । क्षीराहारनियतो लोचक स्यात् ॥ 'और्वत्रती जलाहार' । जलाहारनियत और्वत्रती स्यात् ॥ 'खपुट पाणिपात्रक' । य पाणिपात्रे मुञ्क्ते स^३ खपुट स्यात् ॥ ४४ ॥

^१ रजोगुणस्तमोगुणश्चति द्वाभ्या B_३

^२ मूलस्थ A_१

^३ तन्नाम उक्त A_१

पवित्रः प्रयतः पूतः पापण्डाः सर्वलिङ्गिनः ।

पालाशो दण्ड आषाढो व्रते राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५ ॥

(वि.) पवित्र इति—परम् आत्मान च पुनातीति 'पवित्र । पूतश्च । 'पूञ् पवने' । प्रयच्छति विपयेभ्य उपरमतीति प्रयत । 'यम उपरमे' । परपावनहेतुभूत-पुरुषनामानि ॥ पाशान्^२ ससृतिव-धहेतुभूतानि असच्छास्त्राणि अणन्ति चदन्तीति पापण्डा । 'अण शब्दे' । सर्वेपामाश्रमाणा लिङ्गानि भजन्त इति सर्वलिङ्गिन^३ । ^४वेदमार्गग्राह्यानुवर्तिना नामनी ॥ पलाशस्य विकार पालाश । आषाढ प्रयोजनमस्य आषाढ । पलाशदण्डनाम ॥ राम्भस्य वेणो सवन्धी राम्भ । वेणो सवन्धी वैणव । व्रते व्रतविपये वेणुदण्डनाम ॥ ४५ ॥

^१ पूयतेऽनेन F_२, Pt_२

^२ पापानि असंस्कृतहेतुभूतानि K_६, K_७

^३ सर्वलिङ्गानि

वेदविरुद्धविहानि सन्ति एषा D_२, K_३ कमण्डलुजटादीनि K_१, W_२

^४ वेदग्राह्यमार्ग

K_५, W_२

(पा.) पवित्र—पूत । शुचेर्नामानि ॥ पापण्डा—सर्वलिङ्गिन । पण्णवति-चाह्यलिङ्गिन पापण्डा स्यु ॥ पालाशो दण्ड—राम्भस्तु वैणव । व्रते राम्भ इत्यत्र 'रो रि' (८ ३ १४) इति रेफलोप^१ । व्रते पालाशो दण्ड आषाढ स्यात् । व्रतेवेणु-दण्डो राम्भ स्यात् ॥ ४५ ॥

^१ अथवा व्रते इति सप्तम्यन्त ब्रह्मचर्ये

अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृसी ।

अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री नैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥ ४६ ॥

(त्रि) अस्त्रीति—कमुदकम्^१ अण्डे मध्ये छातीति कमण्डलु । 'छा आदाने' । कुण्डवद् वृत्तत्वान् कुण्डी । कमण्डलुनामनी ॥ व्रतिना सीदन्यस्यामिति वृसी । दर्भादिवृत्तप्रलासनाम ॥ अज्यते मृत्रसमयेऽन्यत्र क्षिप्यते अजिनम् । 'अज गति-

क्षेपणयोः' । ४मेखलादिना सह चरति चर्म । 'चर गतिभक्षणयोः' । कृत्यते कृत्तिः ।
'कृती छेदने' । ५अजिननामानि ॥ भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । भिक्षाकदम्बनाम ॥ ४६ ॥

१ जलं Pt₂. २ वृक्तः, 'वृञ् व्यक्तायां वाचि' 'पद्लु विशरणगत्यवसादनेपु'
F₂, Pt₂. ३ वृषीति वा पाठः D₂, Pt₂. ४ चरति कटिप्रदेशं F₂, Pt₂. ५ चर्म^०
K₂, K₃, W₂.

(पा.) अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी । कुण्डिकानामनी ॥ त्रतिनामासनं वृसी ।
नियमिनामासनं वृसी स्यात् । 'वसितसिवृसिसमांसीति' दन्त्यान्तेषु चन्द्रगोमिः ।
'कपिकच्छां वृषा प्रोक्ता त्रतिनामासने वृषी' इति मूर्धन्यान्तेषु विश्वप्रकाशिका
(पृ. १७१, श्लो. २) ॥ अजिनं चर्म—स्त्री । १कृष्णाजिननामानि । अनुक्तम्—'मौञ्जी तु
मेखला क्षोणी' । मुञ्जमेखला क्षोणी स्यात् । 'धटिनी सूत्रमेखला' । तन्तुकृतमेखला
धटिनी स्यात् । 'योगपट्टस्तु पर्यङ्कस्तस्मिन् पर्यस्तिका स्त्रियाम्' । योगपट्टनामानि ॥ भैक्षं
भिक्षाकदम्बकम् । भिक्षाशब्दोऽत्र भिक्षितान्नवचनः । 'भिक्षा तु भिक्षितान्ने' च
याच्चायां श्रुतिसेवयोः' इति वैजयन्ती (पृ. २२२, श्लो. २६) । भिक्षासमूहो भैक्षं
स्यात् ॥ ४६ ॥

१ चर्मनामानि B₂. २ अन्नादौ इति मुद्रितग्रन्थे.

स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्याभिपवः सवनं च सा ।

सर्वेनसामपर्ध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणम् ॥ ४७ ॥

(वि.) स्वाध्याय इति—स्ववेदाध्ययनं स्वाध्यायः । जपनं जपः । 'जप व्यक्तायां
वाचि' । जाप इति वा पाठः । ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायनाम ॥ सोमलतामस्तां सुन्वन्तीति
सुत्या । अभिपुण्वन्ति अभिपवः । सवनं च । 'पुञ् अभिपवे' । सोमाभिपवानुष्ठानधिधि-
नामानि ॥ अधं मृष्यते नाशयतेऽनेन अधमर्षणम् । 'मृषु^१ सहने' । जले जप्यस्य
२ऋतं चेत्यादिसूक्तस्य नाम ॥ ४७ ॥

१ 'मृष हिंसायाम्' K₂, K₃, Pt₂. २ ऋग्वेदः (१०. १९०).

(पा.) स्वाध्यायः स्याज्जपः । 'बाहुलकाद् घञ् । जापः' इति रक्षितवचना-
जापोऽपि स्यात् । स्वाध्यायनामनी ॥ सुत्याभिपवः—च सा । स्नाननामानि । सोमपान-
नामान्यपि स्युः । सर्वेनसामपर्ध्वंसि—अधमर्षणम् । १जप्यं गायत्र्यादि । सर्वपापापनोदकं
जप्यमधमर्षणं स्यात् । तत् त्रिलिङ्गम् । अधमर्षणो मन्त्रः । अधमर्षणो ऋह^२ ॥ ४७ ॥

१ A₁ adds शुद्रस्य वैदिकमन्त्रं प्रत्यनधिकारादित्यनेन.

२ ऋगित्यादि B₂.

दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ।

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ ४८ ॥

नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम् ।

(वि.) दर्श इति—दर्शेऽभावास्यायां^१हितो यागो दर्शः । कृष्णपक्षान्तदिनयागनाम ॥ 'पौर्णमास्यां विहितो यागः पौर्णमासः । शुक्लपक्षान्तदिनयागनाम ॥ यम्यते चित्तमनेन यमः । 'यम उपरमे' । शरीरेन्द्रियमात्रसाधनापेक्षस्य अहिंसास्तेयादिनित्यानुष्ठेयकर्मणो^३ नाम ॥ नियम्यते पुरुषोऽनेनेति नियमः^४ । मृज्जलाद्यागन्तुसाधनस्य नित्यस्य तपःशौचसंतोपादेर्नाम ॥ ४८ ॥

^१ विहितः D₂, K₃, W₂.

^२ पूर्णिमाया D₂, K₂.

^३ अनुष्ठेयकनित्यकर्म K₆.

^४ नित्य यम्यते पुरुषोऽन D₂.

(पा.) दर्शश्च^१ पूर्णमासश्च—पक्षान्तयोः पृथक् । पक्षान्तयागौ दर्शपूर्णमासी स्याताम् ॥ शरीरसाधनापेक्षं—तद्यमः । शरीरेकसाधनं नित्यकर्म यमः स्वात् । अहिंसादि ।

'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमसप्रहः ।

यमः^२ स्यात्' ।

इति वैजयन्ती (पृ. १००, श्लो. २०९) ॥ नियमस्तु—आगन्तुसाधनम् । आगन्तुसाधनं नित्यकर्म नियमः स्यात्^३ । 'नियमाः शौचसन्तोपतपआदच.' इति वैजयन्ती (पृ. १००, श्लो. २०९) ॥ ४८ ॥

^१ पूर्णमासः A₁.

^२ यमाः स्युः इति मुद्रितग्रन्थे.

^३ A₁ adds शौचादयो

नियमाः.

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् ।

अङ्गुल्यग्रे तीर्थं देवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ॥ ५० ॥

(वि.) उपवीतमिति—'उपवीयते सप्रियते वामस्कन्धोऽनेनेति उपवीतम् । 'वी गत्याद्', 'वृन् सपरणे' । वाममुजोपरि दक्षिणमुजादधोवर्तमानस्य यज्ञसूत्रस्य नाम ॥ आर्षीयते आर्षीतम् । प्राचीनं च तदार्षीतं च 'प्राचीनावीतम् । दक्षिणमुजोपरि वाममुजादधोवर्तमानस्य यज्ञसूत्रस्य नाम ॥ नियतं वीयते निर्वीतम् । कण्ठलम्बितयज्ञसूत्रनाम ॥

तीर्यते पापमनेनेति तीर्थम्^३ । देवानामिदं दैवम् । अङ्गुल्यग्ररूपदेवतीर्थनाम^४ ॥ क
प्रजापति देवतास्य^५ कायम् । वामदक्षिणकरसर्वविदकनिष्ठाङ्गुल्योर्मूलरूपप्रजापतितीर्थ-
नाम ॥ ४९-५० ॥

^१ K₃ omits five lines ^२ वामकक्षान्तात् प्राग् आवीयते K₅ ^३ F₂, Pt₂
add 'तू प्लवनतरणयो' ^४ दैव° D₂, W₂ ^५ क ब्रह्मणि कीर्यते K₃, काय ब्रह्मणे
हविरनेन वीयते K₅

(पा.) उपवीत यज्ञसूत्र—दक्षिणे करे । यज्ञसूत्र नाम ब्रह्मसूत्रम् । 'यज्ञसूत्र
ब्रह्मसूत्र त्रिसूत्र सूत्रमित्यपि' इति वैजयन्ती । तदेव दक्षिणहस्तोद्घृत चेद् उपवीत
स्यात् । प्राचीनावीतमन्यसिन् । वामहस्तोद्घृत चेत् प्राचीनावीत स्यात् ॥ निवीत कण्ठ-
लम्बितम् । कण्ठलम्बित चेत् निवीत स्यात् । अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवम् । अङ्गुलीनामग्रे
दैव तीर्थं स्यात् । ^२तद्दैवततर्पणस्थान^३ भवति ॥ स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् । तथा
कनिष्ठिकानामिकयोर्मूले प्राजापत्यतीर्थं स्यात् ॥ ४९-५० ॥

^१ द्विजायनी ब्रह्मसूत्र सूत्र यज्ञोपवीतकम्' इत्येव मुद्रितग्रथे (पृ ८४, श्लो २०)
^२ A₁ adds तन्निमित्तात् ^३ दैव° A₁

मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्य मूले त्वङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ।
स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ ५१ ॥

(वि.) मध्य इति—पितृणामिदं पित्र्यम् । तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यरूपपितृतीर्थनाम ॥
ब्रह्मण इदं ब्राह्मम् । अङ्गुष्ठमूलरूपब्रह्मतीर्थनाम ॥ ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । ब्रह्मत्व च ।
^१ब्रह्मण' सायुज्य^२ ब्रह्मसायुज्यम् । हिरण्यगर्भनक्षपदप्राप्तिनाम^३ ॥ ५१ ॥

^१ ब्रह्मणा K₅, K₆ ^२ Pt₂ adds सयुक् सवन्धी, तस्य भाव सायुज्यम्-
^३ K₂ omits, ब्रह्मसि° D₂

(पा.) मध्ये—पित्र्यम् । अङ्गुष्ठतर्जन्योर्मध्ये ^१पित्र्य तीर्थं स्यात् ।
मूले—ब्राह्मम् । अङ्गुष्ठमूले ब्रह्मतीर्थं स्यात् ॥ स्याद् ब्रह्मभूय—ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
ब्रह्मेकीभावनामानि ॥ ५१ ॥

^१ तिन्यतीर्थं A₁

देवभूयादिकं तद्वत् कृच्छ्रं सांतपनादिकम् ।

संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायोऽथ वीरहा ॥ ५२ ॥

नष्टाग्निः कुहना लोभान्मिथ्यैर्यापथकल्पना ।

(वि.) देवेति—एवं देवभूय देवत्वम् । देवसायुज्यम् । आदिग्रहणात् राजसूयं राजत्वम् राजसायुज्यम् । इन्द्रभूयम् इन्द्रत्वम् इन्द्रसायुज्यमित्यादि ॥ कुन्तति पापमिति ^१कृच्छ्रम् । ‘कृती छेदने’ । सातपनप्राजापत्यादिकृच्छ्रनाम ॥ प्रकृष्टमेति पुण्यलोफमनेनेति प्रायः ^२। ‘इष् गतौ’ । सर्वसङ्गपरित्यागवदनशनदीक्षानाम ॥ वीरहन्तुः समत्वात् वीरहा ^३। ‘नष्टत्रेताग्नेर्नाम ॥ कुहयते कुहना । ‘कुह विस्मापने’ । लोभान्मिथ्यापथकल्पनायाः चर्याया नाम ॥ ५२ ॥

^१ Pt₂ adds :

अथ सायं अथं प्रातस्त्रयहमद्यादयाचितम् ।

अथ पर च नाश्रीयात् ^४कृच्छ्रं सातपन स्मृतम् ॥ इति मनुः (११. २११).

^२ प्रैति उपरम्यते K₅, K₆, W₂

^३ वीरम् अग्निं इतवान्, ‘इम हिंसागत्यो.’ F₂, Pt₂.

^४ स्वेच्छयोत्सृष्टं K₂, K₆, W₂

^५ प्राजापत्यं चरन् द्विज. इति मुद्रितग्रन्थे (पृ ३८४),

‘गोमूत्रम्’ इत्यादि (श्लो २१२) तु सातपनम्.

(पा.) देवभूयादिकं तद्वत् । तथा देवभूयदेवत्वदेवसायुज्यानि देवैकीभावनामानि ॥ कृच्छ्रं सातपनादिकम् । सांतपनादित्रत कृच्छ्रं स्यात् ।

‘गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सातपनं स्मृतम् ॥’

इति (मनु. ११. २१२) ॥ संन्यासवत्यनशने—प्रायः । संन्यास. स्यात् क्रियात्यागः ।

^१तत्पूर्वकमनशनत्रत प्रायः स्यात् । अकारान्तः । ‘प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्वभूव’ इति (रघु. ८. ९४) ॥ अथ वीरहा नष्टाग्निः । नष्टाग्निर्वीरहा स्यात् । ‘वीरहा वा एष देवानां भवति योऽग्निमुद्रासयते’ इति श्रुते (‘तै. स. १. ५. २) । वीरहणौ, वीरहणः । ‘सौ च’ (६. ४. १३) इत्यादिनियमात् ^२दीर्घो न भवति ॥ कुहना—ईर्यापथकल्पना । अर्थलिप्तयासद्भूतचर्यापथकल्पना कुहना स्यात् । ‘कुहनायतिनं कुरुप्रवीरं स्वसर्पिं न्यस्तदृशं जगाद शौरिः’ । इति प्रयोगः ॥ ५२ ॥

^१ संन्यासं A₁.

^२ Apte's Dict. p. 1487.

^३ B₂ omits.

ब्राह्म्यः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः ॥ ५३ ॥
धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णा क्षतव्रतः ।

(वि.) ब्राह्म्य इति—ब्राह्मं स्तोममर्हतीति ब्राह्म्यः । काले उपनयनादिसंस्कार-
हीनस्य नाम ॥ न विद्यते स्वाध्यायो यस्य अस्वाध्यायः । ^१निराक्रियत इति निराकृतिः ।
^२गृहीतस्वाध्यायत्यागिनो नाम ॥ धर्मस्येव ध्वजः चिह्नं यस्य धर्मध्वजी । लिङ्गधारण-
मेव ^३वृत्तिर्जीवनं यस्य लिङ्गवृत्तिः । मिथ्यानुष्ठानलक्षणजीवतो नामनी ॥ अव ^४व्रतान्तरे
कीर्णं रेतोऽस्य अवकीर्णा । 'कृ विश्लेषे' । क्षतं खण्डितं व्रतमस्य क्षतव्रतः । नष्ट-
ब्रह्मचर्यव्रतस्य नामनी ॥ ५३ ॥

^१ K₂ adds स्वाध्यायविद्भिः .

^२ K₂ adds तपः .

^३ F₂, Pt₂ add चिह्नं .

^४ W₂ adds अवान्तरे .

(पा.) ब्राह्म्यः—हीनः स्यात् । उपनयनं विना कृतविवाहो विप्रो ब्राह्म्यः स्यात् ।

‘कुर्वन्त्यनुपनीता ये विवाहं ब्राह्मणादयः ।

ब्राह्म्या ब्राताश्च ते सर्वे ॥’

इति वैजयन्ती (पृ ७६, श्लो. ५९) ॥ अस्वाध्यायो निराकृतिः । वेदाभ्यासशून्यो
निराकृतिः स्यात् । अनुक्तम्—‘अजपस्त्वसदभ्येता’ । असत्पाठकोऽजपः स्यात् ॥
‘शाखारण्डोऽन्यशाखया’ । अन्यशाखापाठकः शाखारण्ड स्यात् ॥ धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः ।
लिङ्गं जटाधारणादिकं यस्य वृत्तिः स धर्मध्वजी स्यात् । ^१वर्णिलिङ्गयपि स्यात् । ‘वर्णिलिङ्गी
लिङ्गवृत्तिः’ इति वैजयन्ती (पृ. ८३, श्लो ९) ॥ अवकीर्णा क्षतव्रतः । क्षतब्रह्मचारि-
व्रतोऽवकीर्णा ^२स्यात् । आरूढच्युतः । पतितः ॥ ५३ ॥

^१ वर्णा लिङ्गी A₂.

^२ अवकीर्णः A₂.

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नूदेति च ॥ ५४ ॥

अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ।

परिवेत्तानुजोऽनूदे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥ ५५ ॥

(वि.) सुप्त इति—य सुप्तमभि^१ सूर्यो निर्मुञ्चति अस्तमेति सोऽभिनिर्मुक्त । सूर्यास्तमयकाले सुप्तस्य नाम ॥ य सुप्तमभि^१ सूर्य उदेति उदय गच्छति सोऽभ्युदित । सूर्योदयकाले सुप्तस्य नाम ॥ ज्येष्ठ^२परिवर्ज्य वधू विन्दति परिवेत्ता^३ । ज्येष्ठेऽकृतविवाहे सति कृतदारसम्प्रहस्य^४ नाम ॥ ५४-५ ॥

^१ अभिभूय Pt₂ ^२ परित्यज्य F₂ Pt₂ ^३ D₂, W₂, Pt₂ add 'विद्ल
लामे' ^४ परिग्रह° K₃

(पा.) सुप्ते यस्मिन्—यथाक्रमम् । यस्मिन्^१ पुरुषे सुप्ते सति अशुमानस्तनेति यस्मिन् पुंसि^२ सुप्ते सति सूर्योऽभ्युदेति तौ नरो^३ यथाक्रमम् अभिनिर्मुक्ताभ्युदिताविति फलितार्थ । सूर्यास्तमयसूर्योदयसमयशाशिनोर्नामनी^४ ॥ परिवेत्ता—दारपरिग्रहात् । ज्येष्ठस्य विवाहेऽसति सति उड कनिष्ठ परिवेत्ता स्यात् । ऋदन्त ॥ ५४-५ ॥

^१ पुंसि B₃ ^२ नरे A₁ ^३ B₃ omits ^४ समययो शाशिनी क्रमेणाभि-
निर्मुक्ताभ्युदितावित्यर्थं A₁

परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् विवाहोपयमौ समौ ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥ ५६ ॥

(वि.) परिवित्तिरिति—श्राद्धादौ परिवर्ज्य^१ विन्दति परिवित्ति । पूर्वोक्तस्यैव^२ ज्येष्ठभ्रातृनाम ॥ विशेषेण बह्विति वधूमिति^३ विवाह । 'बह प्रापणे' । उपयमनम् उपयम । परिणीयते^४ वधूरिति परिणय । 'णीन् प्रापणे' । उद्वहनम्^५ उदाह । 'बह प्रापणे' । उपयमनम्^६ उपयाम । 'यम उपरमे' । वधूप्राणे वरपाणिना पीडन प्रहणमत्रेति पाणिपीडनम् । विवाहनामानि ॥ ५६ ॥

^१ परिवर्ज्येते K₁, K₁, W₂ ^२ पूर्वोक्तज्येष्ठ° K₁, उपयस K₂ ^३ विवदति
K₂, K₂. ^४ परिणयने F₂, Pt₂ ^५ उद्वहति K₂, K₂, W₂. ^६ उपयमवत् W₂,
अप्यस्यवे, पञ्चि च (३. ३ ६३).

(पा.) परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् । कनिष्ठस्य विवाहे सति ज्येष्ठोऽनूढ परिवित्ति स्यात् । परिवित्तोऽपि स्यात् । 'परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् परिवित्त 'फुरी च स' इति

वैजयन्ती (पृ. ८६, श्लो. ४३) ॥ विवाहोपयमौ समौ । विवाहनामनी ॥ तथा परिणयो—
पाणिपीडनम् । इति पुस्तकान्तरपाठान् परिणयादयोऽपि स्युः^२ ॥ ५६ ॥

^१ कुलीति च A₁, B₃.

^२ B₃ omits.

व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ।

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥ ५७ ॥

सवलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ।

इति ब्रह्मवर्गः

(वि.) व्यवाय इति—व्यवायनं^१ व्यवायः । ‘इण् गतौ’ । ग्राम्यो धर्मः
ग्राम्यधर्मः^२ । मिथुनस्येदं मैथुनम् । निधूयन्ते कम्पन्तेऽङ्गान्यस्मिन्निति^३ निधुवनम् ।
‘धृष् कम्पने’ । ‘रमन्तेऽस्मिन्निति रतम् । ‘रमु क्रीडायाम्’ । मैथुननामानि ॥
‘त्रिभिर्धर्मार्थकामैरुपलक्षितो वर्गः त्रिवर्गः । धर्मार्थकामसमूहनाम^४ ॥ चतुर्भिरुपलक्षितो^५
वर्गः चतुर्वर्गः । मोक्षसहितस्य पूर्वोक्तस्य वर्गत्रयस्य नाम ॥ चतुर्णां भद्राणां समाहारः
चतुर्भद्रम् । अतिनिर्वन्धेन वर्तमानानां धर्मार्थकाममोक्षाणां नाम ॥ जनिं चधूं वरं
प्रापयन्तीति जन्याः । वरस्य सुहृदां नाम ॥ ५७ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविवृतौ ब्रह्मवर्गः

^१ व्यवयति K₄; व्यवति K₃, W₂. ^२ ग्राम्याणां धर्मराणां F₂, Pt₂. ^३ गात्राण्यत्र
W₂. ^४ रमणं Pt₂. ^५ त्रयाणां वर्गः W₂, Pt₂. ^६ पुरुषार्थत्रयस्य W₂.
^७ चतुर्णां वर्गः W₂, Pt₁. ^८ नयन्तीति Pt₂.

(पा.) व्यवायो ग्राम्यधर्मः—निधुवनं रतम् । ‘स्त्रियां क्तिन्’ (३. ३. ९४) इति
रतिरपि स्यात्^१ । ‘ग्राम्यधर्मः कामकेली रतिर्निधुवनं रतम्’ इति वैजयन्तो (पृ. १७२,
श्लो. १७०) । ‘सौ रमेः क्तः’ इति ‘सुरतमपि स्यात् । ‘सुरतं मोहनं प्रोक्तं मणितं
रतकूजितम्’ इति हलायुधः (अ. भा. २. ४१४) । संगमनामानि ॥ अनुक्तम्—‘चुम्बनं
रदनोच्छिष्टम्’ । अथरप्रहणनाम ॥ ‘मणितं रतिकूजितम्’ । गलरवनामनी ॥ त्रिवर्गो
धर्मकामार्थः । धर्मकामार्थास्त्रयो मिलित्वा त्रिवर्गः स्यात् । चतुर्वर्गः समोक्षकैः ।

मोक्षसहितास्ते ^१त्रयश्चतुर्वर्गं स्यात् । सबलैस्तैश्चतुर्भद्रम् । बलयुक्तास्ते चत्वारश्चतुर्भद्रं स्यात् ॥ जन्या—वरस्य ये । वरस्य वयस्या जन्या स्युः । नवोढायाश्च ज्ञातिभृत्या जन्या स्युः । ‘ज्ञातिभृत्या नवोढाया जन्या स्निग्धा वरस्य च’ इति वैजयन्ती (पृ २३२, श्लो ३३) ॥ ५७ ॥

इति ‘श्रीवत्सन्नृसिंहसूरिसुतमहिनाथसुधीविरचितेऽमरपदपारिजाते ब्रह्मवर्गं

¹ B₃ omits ² सुपृ रत सुरतम् । ‘सौ रमे को दमे पूर्वपदस्य च दीर्घ’ उणादि ७०२ । ‘रमे सुपूर्वादिमे वाच्ये च स्यात् । . सूरत उपशान्तो दयालुश्च’ इति कौमुदी ॥ (पृ ५३९) ³ B₃ omits ⁴ ‘नरसिंह’ A₁

८. क्षत्रवर्गः

मूर्धाभिपिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।
राज्ञि राष्ट्रपार्थिवक्ष्माभृच्चृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

(वि.) मूर्धति¹—मूर्ध्नि प्रायेणाभिपिच्यते मूर्धाभिपिक्त । राज्ञ क्षत्रियस्त्वापत्य पुमान् राजन्य’ । ब्रह्मणो बाह्वोर्जात बाहुज । क्षतात् प्र यते क्षत्र, तस्यापत्य क्षत्रिय । विराजते विराट् । ‘राट् दीप्तौ’ । क्षत्रियनामानि ॥ प्रजा रञ्जयतीति राजा । ‘रञ्ज रागे’ । राजतीति वा । ‘राट् दीप्तौ’ । राजते राट् । पृथिव्या ईश्वर पार्थिव । ²क्ष्मा विभतीति क्ष्माभृत् । ‘भृञ् भरणे’ । नृन् पातीति नृप । भुव पातीति भूप । ‘पा रक्षणे’ । महीं क्षियति अधिवसति महीक्षित् । ‘क्षि नियासगत्यो’ । राजनामानि ॥ १ ॥

¹ W₃ adds अप क्षत्रियवर्गं प्राप्स्यते, Pt₂ adds; राज्यायेणकाले ² W₃ adds भुव

(पा.) मूर्धाभिपिक्त्रे—क्षत्रियो विराट् । राजन्य¹शब्दप्रकृतिभूतराजशब्दोऽपि पर्यायपाती । ‘राजा मृगाद्ये क्षत्रिये नृपे’ (३ ३ १११) इति वक्ष्यति । तथैव क्षत्रिय¹शब्दप्रकृतिभूतक्षत्रशब्द । ‘क्षत्रियस्तु विराट् क्षत्रराजन्यद्विजलिङ्गिन’ इति

रभसकोश । क्षत्रियजातिनामानि ॥ राज्ञि राष्ट्र—भूपमहीक्षित । राज्ञो नामानि ।
‘भूशक्रो नरदेवश्च’ । ^१एते द्वे च ॥ १ ॥

^१ शब्दस्य A₁

^२ इत्येते च B₂

राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ।

चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

(प्रि.) राजेति—ससक्त समन्तात् सलग्नोऽन्तो यस्या सा समन्ता स्वविष-
यादनन्तरा भूमि । समन्ताया इमे सामन्ता । प्रणता अशेषा सामन्ता यस्य । अधि
सामन्तानामुपरि ईष्टे अधीश्वर । ‘ईश ऐश्वर्ये’ । प्रणताशेषसामन्तराजनाम ॥ चक्र^१
राष्ट्र स्वामित्वेन वर्तयतीति चक्रवर्ती । ‘वृत्तु वर्तते’ । सर्वस्या भूमेरीश्वर सार्वभौम ।
चक्रवर्तिनामनी ॥ अन्यो नृपो मण्डलेश्वर इत्युच्यते । मण्डलस्य ईश्वर मण्डलेश्वर ।
एकदेशाधिपतिनाम ॥ २ ॥

^१ चक्र वर्तते D₂ K₂

(पा.) राजा तु—स्यादधीश्वर । ‘सामन्ता राज्यसधिस्था’ इति वैजयन्ती
(पृ १०५, श्लो १८) । प्रणमदखिलसामन्तराजोऽधीश्वर स्यात् । दुर्योधनादि ॥
चक्रवर्ती सार्वभौम । सकलभूमीश्वरनामनी । कार्तवीर्यादि ॥ नृपो—मण्डलेश्वर ।
अधीश्वरसार्वभौमाभ्यामन्यो राजा मण्डलेश्वर स्यात् । द्रुपदादि ॥ २ ॥

येनेष्ट राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।

(वि.) येनेति—राजसु मध्ये सम्यक् राजत इति सम्राट् । ^१राजसूययागकृत
स्वाज्ञयाशेषनृपशासितुर्मण्डलेश्वरस्य नाम ॥ राज्ञा गणो राजकम् । नृपतिसमूहनाम ॥
क्षत्रियाणा समूहो राजन्यकम् । ^२क्षत्रियसमूहनाम ॥ ३ ॥

^१ येन राजा राजसूयनाम्ना यागेनेष्ट, यो राजा मण्डलस्य हिमवतसेतुमध्ये सदृशयोजनपरि
माणस्य भूमण्डलस्य (द्राक्षराजमण्डलस्य) ईश्वर पालयिता यश्च राजा हिमवत्समुद्राभ्यन्तरवर्तिनो
नृपान् शास्ति, एते त्रय सम्राट्छन्दवाच्या इति क्वचित् Pt, ^२ राजसमूहं K₂, K₃

(पा.) येनेष्ट—स सम्राट् । येन राजसूययाग कृत, यो मण्डलस्याधिप, ^१यश्च स्वाज्ञया राज्ञ शक्ति स सम्राट् स्यात् । युधिष्ठिरादि ॥ अथ राजक—गणे क्रमात् । राज्ञा कदम्बक राजक स्यात्^२ । क्षत्रियाणा समूह^३ राजन्यक स्यात्^३ ॥ ३ ॥

^१ यस्याज्ञया A₁

^२ A₁ adds नृपतिसमूहनाम

^३ A₁ adds क्षत्रियसमूहनाम

मन्त्री धीसचिवोऽमाल्योऽन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥
महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ।

(वि.) मन्त्रीति—मन्त्रो गुप्तवाद ^१कर्तव्यावधारण वा अस्यास्तीति मन्त्री । धिय सचति समवैति धीसचिव । ‘पच समवाये’ । अमा^२ राज्ञ समीपे वर्तत इति अमाल्य । बुद्धिप्रदातृनामानि ॥ कर्म सचन्ति कर्मसचिवा । बुद्धिप्रदातुरितरस्य मन्त्रिणो नाम ॥ महती^३ मात्रा सेना परिच्छद् येषा ते महामात्रा । प्रदधति प्रकर्षेण राज्य धारयन्ति प्रधानानि । मुख्यामाल्यनामानि ॥ शान्तिकपौष्टिकादिकर्मसु पुरो धीयत इति पुरोधा । सान्तोऽयम् । पुरोहितश्च । ‘हुधाञ् धारणपोषणयो’ । पुरोहितनामनी ॥ ४ ॥

^१ इतिकर्तव्यताधारण F₂ Pt₂
इति Pt₁

^२ अमाशब्द सहाय्ये निपात अमा मन्त्रेण सह वर्तत
^३ महानतिमात्र D₂ Pt₂

(पा.) मन्त्री—अमाल्य । ‘मन्त्री सहाय सचिवौ’ इति वक्ष्यति (३ ३ २०६) । बुद्धिसहायवान् मन्त्री, अमाल्यश्च स्यात् । अन्ये कर्मसचिवास्ततः— प्रधानानि । ‘महामात्र ^१प्रधान स्यात्’ इति पुष्काण्डे गोपालित । अन्यकर्मसहाया महामात्रा प्रधानानि चेत्युच्यन्ते ॥ पुरोधारतु पुरोहित । राजाचार्यनामनी । ‘सौवस्तिक इति प्रोक्तो ^२राजाचार्य पुरोहित’ इति हल्युध (अ मा २ २५१) ॥ ४ ॥

^१ प्रधान B₂

^२ प्रोक्त पुरोधाश्च इति मुद्रितप्र ये

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ्ङिवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥
प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ।

(वि.) द्रष्टरीति—अर्थिप्रत्यर्थिनौ^१ पृच्छतीति प्राट् । विशिष्ट वचनमस्येति विवाक^२ । प्राट् चासौ विवाकश्च प्राङ्ङिवाक । ^३अक्ष व्यवहार पश्यतीति अक्षदर्शक ।

४व्यवहारद्रष्टृनाह्वणनामनी ॥ प्रतिह्वियते निवार्यते नूतनो^५ जनोऽनेन प्रतीहारः^६ । द्वारं पालयतीति द्वारपालः । 'पाल रक्षणे' । द्वारि तिष्ठतीति द्वाःस्थः^७ । द्वारि स्थितं कार्यार्थिनं रात्रे दर्शयति^८ द्वाःस्थितदर्शकः^९ । 'दृशिर् प्रेक्षणे' । द्वारपालकनामानि ॥ ५ ॥

^१ धर्माधर्मी F_२, Pt_२.

^२ विवक्षीति F_२, Pt_२.

^३ अक्षान् व्यवहारान् F_२, Pt_२.

^४ निर्णेतृनामानि W_२.

^५ प्रतिहरति नूतनजनान् Pt_२.

^६ प्रतिहारः D_२, K_६, K_८.

^७ द्वाःस्थः K_५, K_६, Pt_२, D_२, Pt_२ add 'ष्टा गतिनिवृत्ती'.

^८ K_३, K_५, W_२ add

निवेदयति.

^९ द्वाःस्थितः, दर्शक इति द्वे नामनी इति केचित् Pt_२.

(पा.) द्रष्टृरि व्यवहाराणां—अक्षदर्शकौ । 'न्यायोऽक्षो व्यवहारश्च' इति वैजयन्ती (पृ. १२४, श्रु. १५) । राजद्वारायतन्यायद्रष्टरि^१ प्राड्विवाकाक्षदर्शकशब्दौ^२ स्याताम्^३ ॥ प्रतीहारे—^४द्वा स्थितदर्शकाः । दौवारिकनामानि । 'दौवारिको वेत्रधरः' । एते द्वे च ॥ ५ ॥

^१ द्रष्टरी A_१.

^२ दर्शकौ A_१.

^३ इत्युच्येते A_१.

^४ द्वास्थद्वास्थितदर्शकाः

इति क्वचित् पाठः A_१

रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थोऽथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥

स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिपु ।

(वि.) रक्षिवर्ग इति—^१रक्षिणां वर्गः रक्षिवर्गः । अनीकेन^२ तिष्ठतीति अनीकस्थः । अङ्गरक्षकत्रातस्य नामनी ॥ अधि उपरि अक्ष्णोतीति अभ्यक्षः । 'अक्षू व्याप्तौ' । अधिक्रियते^३ उपरि नियुज्यते स्म अधिकृतः । 'ङुकृञ् करणे' । अधिकारिनामनी ॥ ग्रामे स्थातुं शीलमस्येति स्थायुकः^४ । एकग्रामाधिकारिणो नाम ॥ गोपायति स्वाधिष्ठितान् ग्रामानिति गोप । 'गुपू रक्षणे' । बहुग्रामाधिकारिणो नाम ॥ ६ ॥

^१ D_२, K_६, W_२ add ग्रामे स्थातृणा

^२ F_२, Pt_२ add वृन्देन.

^३ अधिकारं

करोति K_६, K_८, W_२.

^४ W_२ adds 'ष्टा गतिनिवृत्ती'.

(पा.) रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थः । अङ्गरक्षिणां वर्गोऽनीकस्थः स्यात् । 'रक्षिवर्गस्तु यो राज्ञां सोऽनीकस्थोऽभिधीयते' इत्यमरमाला । अनुक्तम्—'आरक्षा. पुररक्षणः' । पुररक्षका आरक्षाः स्युः ॥ अथाध्यक्षाधिकृतौ समौ । अधिकारसामान्यनामनी । अधिकार-

विशेषोऽपि वक्ष्यते । स्थायुको—ग्रामे । एकग्रामाधिकारी स्थायुक^१ स्यात् । गोपो—भूरिपु । अनेकग्रामाधिकारी गोप स्यात् ॥ ६ ॥

^१ स्थायिक A₁ B₂

भौरिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किरुः ॥ ७ ॥

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वंशिको जनः ।

(वि.) भौरिक इति—भूरिद्रव्ये ^१कनके नियुक्तो भौरिक । कनकस्याध्यक्ष । सुवर्णाधिकृतस्य नामनी ॥ प्रशस्त् रूपमत्रेति रूप्यम् । रूप्ये^२ध्यक्षो रूप्याध्यक्ष । निष्काणामधिकृतो नैष्किरु । निष्के हेन्नि नियुक्तो वा । राजमुद्राङ्करूप्याध्यक्षनामनी ॥ अन्त अभ्यन्तरो वंशो गृहम् । तस्मिन् नियुक्त अन्तर्वंशिक^३ । वंशस्य कुलस्य अन्त अन्तर्वंश स्त्रिय, ता सन्त्यस्येति वा । अधिकरोतीति अधिकृत । अन्त पुराधिकृत^४ नाम ॥ ७ ॥

^१ कनकाख्ये K₁ K₃ ^२ रूप्यस्य D₂ K₅ ^३ अन्तर्वंश कुलस्त्री स
संविधीयत्वेन अस्यास्तीति K₄ K₆ ^४ अधिकारि^० K₂ K₆

(पा.) भौरिक कनकाध्यक्ष । ^१हेमभाण्डाराधिकारी भौरिक स्यात् । रूप्याध्यक्ष—नैष्किरु । टङ्काधिकारी नैष्किरु स्यात् । “स्याद्वट्टे विकर्मिक” । धापणाधिकारी विकर्मिक स्यात् । “पुर्यामध्यक्षो दण्डपाशिक” । पट्टणाधिकारी दण्डपाशिक स्यात् ॥ अन्तःपुरे—अन्तर्वंशिको जन । शुद्धान्ताधिकार्यन्तर्वंशिक स्यात् ॥ ७ ॥

^१ भण्डार^० A₁ ^२ दृष्ट विकर्मिक स्यात् B₂

सौविदह्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥

पण्डो वर्षवरस्तुल्यौ सेवकार्यनुजीविनः ।

(वि.) सौविदह्ला इति—सुष्ठु वेत्तीति सुवित् । सकलसारह्ला । त नर लान्ति बह्वभत्वे ष्वोक्तुर्वन्ति सुविदह्ला स्त्रिय, तासा रक्षकत्वेन वर्तमाना सौविदह्ला । कञ्चुका सन्ति^१ येषामिति कञ्चुकिन । राजस्त्रीणा ^२सतीत्व स्थापयन्ति स्थापत्या । शोभन विदन्तीति सुविद स्त्रिय, तासु पालकत्वेन वर्तन्त इति सौविदा । राजस्त्री-रक्षणाधिकृतवाना नामानि ॥ सनोतीति पण्ड^३ । “पणु दाने” । वर्ष रेत सेक धृणोतीति

वर्षवर^४ । 'वृष् वरणे' । नपुंसकसौविदहनामनी ॥ ^५सेवा कुर्वन्तीति सेवका ।
'पेव् सेवने' । अर्थ 'सेवाप्रयोजन येषां ते अर्थिन । प्रभुमनुजीवन्तीति अनुजीविनः ।
मन्त्रिप्रभृति राजोपचारिणां नामानि ॥ ८ ॥

^१ F₂, Pt₂ add विनीतवैपार्थ्यं ^२ व्यवस्था D₂, Pt₂ ^३ शाम्यति शिश्रामावात्
Pt₂ ^४ K₃, K₅ add घृष्णोतीति धर्मम् । 'घृष शक्तिप्रतिबन्धे' । धर्म शक्तिप्रबन्धक वर
रेतोऽस्य धर्मवरः । वर्षधर इति पाठे वर्षाणि वत्सरान् वृथा धारयतीति वर्षधरः । धर्मवरः, वर्षवरः,
वर्षधर इति पाठत्रयम् . ^५ सेवन्ते F₂, Pt₂ ^६ सेवैव K₅, K₆

(पा.) सौविदह्ना कञ्चुकिनः—ते । महिषीसुरक्षकनामानि । 'सावासुलु'
शण्डो' वर्षवरस्तुल्यौ । ^२पुस्त्वरहितसौविदनामनी । 'बाट्टायी' । 'होढः पञ्चजनीनश्च' ।
एते द्वे च । 'चवुनिनव्वल' ॥ सेवकार्थ्यनुजीविनः । सेवकनामानि । दुर्योधनस्य
कर्णादय इव । अनुक्तम्—'सपक्षा. सामवायिका.' । सामवायिकनाम । पाण्डवानां
विराटादय इव ॥ ८ ॥

^१ शण्डः B₂ ^२ शण्डनामनी B₂ ^३ B₂ omits

विपयानन्तरो राजा शत्रुमित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ।

(वि.) विपयेति—^१शातयति नाशनं कृत्वा तदाधिपत्य करोतीति शत्रुः ।
'शद्ल शातने' । स्वदेशसमीपराजनाम ॥ मेघति स्निह्यतीति मित्रम् । 'त्रिमिदा
स्नेहने' । शत्रुदेशानन्तरराजनाम ॥ ^२ऊर्ध्वमासीन इव वर्तते उदासीनः । मित्रदेशस्य^३
समीपदेशस्वराजनाम ॥ पार्ष्णि^४ पृष्ठभाग गृह्णातीति पार्ष्णिग्राहः । विजिगीषुर्भूत्वा
प्राच्यशत्रून् यदा प्रतिघाति^५ तदा प्रतीच्यशत्रुनाम^६ ॥ ९ ॥

^१ शातन K₅, K₆ ^२ उदास्ते 'आप्त उपवेशने' D₂ ^३ मित्रदेशशत्रुदेशा-
नन्तरराजनाम K₂ ^४ K₃, K₅ add इव ^५ यास्यति K₆ ^६ D₂, K₆ add
एव सर्वश्रोहम्

(पा.) विपयानन्तरो—शत्रुः । विजिगीषोर्भूम्यनन्तरो राजशत्रु । मित्रमत परम् ।

^१अतोऽप्युपरिस्थितो राजमित्रम् । उदासीन परतरः । ततोऽप्युपरिस्थितो राजा उदासीन ।
पार्ष्णिग्राह—पृष्ठतः । पृष्ठभागस्थो^२ राजा पार्ष्णिग्राह । इत्यय तत्तन्मण्डलविभाग ॥ ९ ॥

^१ ततः परस्थितः B₂ ^२ स्थितः B₂

रिपौ वैरिसपन्नारिद्विपद्वेपणदुर्हृदः ॥ १० ॥

द्विद्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ।

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

(वि.) रिपाविति—रपति प्रकाशयत्यपकीर्तिं रिपुः । रेपयति वेष्टयतीति वा । ‘रप व्यक्तायां वाचि’ ‘रेष्ट गतौ’ । वीरस्य कर्म वैरम् । तदस्यास्तीति वैरो । समानपतित्वमस्यास्तीति सपन्नः^१ । इयतीति अरिः । ‘ऋ गतौ’ । द्वेष्टीति द्विपन् । ‘द्विप अप्रीतौ’ । द्विद्, द्वेपणश्च । दुष्टं हृदयं यस्य दुर्हृत् । विरुद्धः पक्षोऽस्य विपक्षः । हितादन्यः अहितः^२ । न मित्रं अमित्रः । दस्यति उपक्षयं करोतीति दस्युः । ‘दस्य उपक्षये’ । शातयतीति शत्रुः । ‘शद्लृट् शातने’ । शत्रुरेव शात्रवः । अभिमुखं हन्तीति अभिघाती । ‘हन हिसागज्योः’ । अभियातिरिति पाठे अभि अभिमुखं यातीति । अभिमानीति पाठे अभिमन्यते ‘शत्रुरित्येवेति । प्रियते उद्युक्ते हन्तुमिति परः । ‘पृङ् व्यायामे’ । इयतीति अरातिः । ‘ऋ गतौ’ । प्रतिकूलमर्थयते प्रत्यर्था । ‘अर्थ उपयाचनायाम्’ । परिपन्थयति विरोधं करोति परिपन्थी । ‘पथि गतौ’ । शत्रुनामानि ॥ १०-११ ॥

^१ सपन्नोव दुःखहेतुत्वात् F₂, Pt₂. ^२ न हितः Pt₂. ^३ शत्रुशब्दः पूर्वोक्तः
(श्लो. ९) W₂. ^४ प्रतिपक्ष D₂, K₅, K₆; अभियायीति वा पाठः K₅, K₆. ^५ K₆
adds उपसर्गाद्विरोधार्थः .

(पा.) रिपौ वैरि—परिपन्थिनः । शत्रुनामानि ।

‘असुहृत्प्रत्यवस्थात्प्रत्यनीकजिघांसयः ।

प्रतिपक्षोऽप्यसहनः ॥’

एतानि पट् च ॥ १०-११ ॥

स्निग्धो वयस्यः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत् ।

सख्यं साप्तपदीनं स्यादनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

(वि.) स्निग्ध इति—स्निह्यति स्निग्धः । ‘ष्णिह प्रीतौ’ । वयसा तुल्यो वयस्यः । समानं वयो यस्य सवयाः । स्वयंक्रुताभिनवमित्रनामानि । मेघतीति मित्रम् । ‘न्मिदिदा स्नेहने’ । शोभनं हृदयमस्य सुहृत् । समानं प्रभुत्वं ख्याति प्रकथयतीति

^१सखा । 'ख्या प्रकथने' । मित्रमात्रनामानि ॥ सख्युर्भाव' सख्यम् । सप्तभिः पदैः प्राप्यते साप्तपदीनम् । सख्यनामनी ॥ ^२अनुरुध्यते अनुरोध । 'रुधिर आवरणे' । ^३अनुवर्तननाम ॥ १२ ॥

^१ समान ख्यात. Pt₂ ^२ अनुरोधनं F₂, Pt₂ ^३ F₂, Pt₂ add अनुकूलं
वर्तनम् अनुवर्तनम्

(पा.) स्निग्धो चयस्य. सवया' । तुल्यवयोमित्रनामानि । अथ मित्र—सुहृत् । मित्रनामानि ॥ सखिशब्दादन्य सखशब्दोऽप्यस्ति । 'सखा सहाय. सचिव' । सख.' ॥ इति सज्जन । मित्रशब्दादन्यो मित्रयुशब्दोऽप्यस्ति । 'मित्र सगन्धो मित्रयु सुहृत्' इति धनंजय । सख्य साप्तपदीन स्यात् । सख्य नाम सखित्वम् । 'साप्तपदीन सख्यम्' इति पाणिनीयम्^१ (५. २ २२) । लक्षणया तद्युक्तोऽपि^२ साप्तपदीन स्यात् । 'सखा साप्तपदीन स्यात्' इति वैजयन्ती^३ । (पृ. ९८, श्लो. १८७) ॥ अनुरोधोऽनुवर्तनम् । सख्यकरणनामनी ॥ १२ ॥

^१ सूत्रम् B₃ ^२ B₃ omits ^३ मुद्रितग्रन्थे तु 'सख्य साप्तपदीन स्यात्'
इत्येव

यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।

चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु ॥ १३ ॥

(वि.) यथेति—^१यथार्हं यथायोग्यो वर्ण प्रकारोऽस्यास्तीति यथार्हवर्ण । परेषु स्वामिना प्रकर्षेण निधोयते^२ प्रणिधि । 'डुधाब् धारणपोषणयो' । ^३अपच्छन्न सन् सर्पति चरतीति अपसर्प । 'सृष्ट गतौ' । चरतीति चर । 'चर गतौ' । स्पशति बाधते परानिति स्पश । तालव्यान्तो रेफशून्यश्चाय शब्द । 'स्पश बाधनस्पर्शनयो' । चरति जानाति परवलमिति चार^४ । 'चर गतौ' । गूढश्चासौ पुरुषश्च गूढपुरुष । चारनामानि ॥ आप्नोति रहस्यमित्याप्त । 'आप्त प्राप्तौ' । प्रत्ययो विश्वासोऽस्य सजात-प्रत्ययित । अय शब्द त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते । आप्ननामनी ॥ १३ ॥

^१ यथार्हो यथैव F₂, Pt₂ ^२ D₂, Pt₂ add ज्ञेयमस्मिन् ^३ अपकृष्ट F₂, Pt₂
^४ Pt₂ adds गत्यर्थत्वात् शानार्थत्वम्

(पा.) यथार्थवर्ण । 'नृपतेर्नेतुरिवायथार्थवर्णा' इति माघप्रयोगात् (शिशु-२०. २३) अयथार्थवर्णोऽपि स्यात् । प्रणिधि—गूढपुरुषश्च । गूढचारिनामानि । आप्तप्रत्ययितौ समौ । आप्ननामनी ॥ १३ ॥

सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि ।

स्युमौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥

तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः सत्री गृहपतिः समौ ।

(वि.) सावत्सर इति—सवत्सर कालमधीते वेत्ति वा सावत्सर ^१ । ज्यौतीषि
 २ भ्रह्मक्षत्राणि वेत्तीति ज्यौतिषिक । दैव शुभाशुभ जानाति दैवज्ञ । 'ज्ञा अवबोधने' ।
 ३ दिनानि गणयतीति गणक । 'गण सख्याने' । मुहूर्त काल वेत्तीति मौहूर्तिको मौहूर्तश्च ।
 कालज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी । 'कृतान्तो दैवम् । तद्वेत्तीति कार्तान्तिक । ज्यौतिषिकनामानि' ॥
 तन्यतेऽनेन ६ मतधर्म इति तन्त्रम् । तद्वेत्तीति तान्त्रिक । ज्ञात सिद्धान्तोऽनेनेति ज्ञात-
 सिद्धान्त । ज्ञातशैवादिसिद्धा तस्य नामनी ॥ सीदन्यत्रेति सत्रम् गृहम् । 'तदस्यास्तीति
 सत्री । ७ गृहपतिव्याजेनावस्थितचारनामनी ॥ १४ ॥

^१ W₂ adds सावत्सरिक

^२ नक्षत्रादीनि K₆

^३ काल F₁, Pt₂

^४ कृतान्त स्यादिसिद्धा त D₂ K₆

^५ ज्यौतिषिक^० K₆

^६ D₂ K₅ K₆ add

पाशुपतादि ^७ Pt₂ adds सदा दान च

^८ गृहस्य पति सदा दानादिकृद्गृहपतिनाम

F₂ Pt₂

(पा.) सावत्सरो ज्यौतिषिको—कार्तान्तिका अपि । ^१ज्यौतिषिकनामानि ॥
 तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः । सिद्धान्तवेत्ता^२ ^३ज्यौतिषिकस्तान्त्रिक स्यात् ॥ सत्री गृहपति
 समौ । भिन्नपुव्यञ्जनवेत्त[प]धरनामनी । 'हग्गडि' ॥ १४ ॥

^१ ज्यौतिषिक^० B₃

^२ B₃ adds नामनी

^३ B₂ omits

लिपिकारोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥ १५ ॥

लिखिताक्षरविन्धासे लिपिलिविरुभे स्त्रियौ ।

(वि.) लिपिकार इति— लिपि करोतीति लिपिकार । लिपिकरो लिपिकरो वा ।
 अक्षरैर्वित्त अक्षरचण । अक्षरचुञ्चुश्च । लिखतीति लेखक । 'लिख अक्षरविन्धासे' ।
 लेखरुनामानि ॥ लिप्यतेऽनया पत्र लिपि । लिचिश्च । 'लिप उपदेहे' । लिखि
 ताक्षरविन्धासनामनी ॥ १५ ॥

^१ लिपी लिखी वा Pt₂

(पा.) लिपिकारोऽक्षरचणो—लेखके । ¹लेखकनामानि । ‘कायस्थः करणश्च स्यात्’ । एते द्वे च ॥ लिखिताक्षरविन्यासे—उभे स्त्रियौ’ । लिखितवर्णानां विन्यासे लिपिलिखिशब्दौ स्याताम् ॥ अनुक्तम्—‘लेखस्थानं ग्रन्थकुटी’ । करणशालानामनी ॥ ‘लेखिनी कलमः पुमान्’ । लेखिनीनाम³ । ‘बलपसु’ । ‘मेलाभन्दो मपिघटी’ । कज्जलपात्रनाम । ‘मेला मपिरुभे स्त्रियाम्’ । मयीनाम । ‘मरिन’ ॥ १५ ॥

¹ A₁ adds अधरेण वित्तनामनी । ‘तेन वित्तश्चुञ्चुञ्चणपौ’ इति चणञ्चुञ्चुणौ.

² स्त्रियाम् A₁ ³ कलमनाम A₁ ⁴ मयी B₃

स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।

(वि.) स्यादिति—सदेशम् आज्ञां हरतीति सदेशहरः¹ । ‘हृव् हरणे’ । दूयतेऽनेन पर इति दूत. । ‘दूङ् परितापे’ । दूतनामनी ॥ दूतस्य भाव कर्म वा दूत्यम् । दौत्य वा । दूतत्वस्य दूतकर्मणश्च नाम ॥ अध्वान गच्छतीति अध्वनीन’ । अध्वगः । अध्वन्य । पन्थान ²गच्छतीति पान्थ । पथिक । अत्र पान्थशब्द. सतताध्वगना-मधेयमिति वदन्ति । पथिकनामानि ॥ १६ ॥

¹ सदेशहर. K₆ ² D₂ adds नित्य.

(पा.) स्यात् सदेशहरो दूत’ । आज्ञाहरनामनी । ‘मणिहरुडु’ । ‘वार्तिक शासनहर’ । एते द्वे च ॥ दूत्यं तद्भावकर्मणी । दूतस्य भाव कर्म चेति द्वे दूत्यं स्यात् । ब्राह्मणादिपाठाद् ¹दौत्यमपि ॥ अध्वनीनोऽध्वगो—पथिक इत्यपि । ²मार्गिकनामानि । ‘तेरुवरुडु’ ॥ १६ ॥

¹ A₁ adds स्यात्. ² मार्गि° B₂ ³ B₃ omits

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥ १७ ॥

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।

(वि.) स्वामीति—महत् स्वं विद्यतेऽस्येति स्वामी । ¹अमात्य । ²सुहृत् । एतौ शब्दौ पूर्वं व्युत्पन्नौ (२. ८. ४, १२) । कृत्यते उक्तृ इति कोश । ‘कु शब्दे’ । भाण्डागारम् । राजते राष्ट्रम् । दुःखेन गम्यत इति दुर्गम् । बलति प्राणित्तीति बलम् ।

‘वल प्राणने’ । सुहृदत्र त्रिविधः । सहज सुहृत्, कृत्रिमसुहृत्, प्राकृतसुहृत् । एते सप्त राज्याङ्गानीत्युच्यन्ते । प्रकृतयश्च राज्याङ्गानि । पौराणां श्रेणयश्च राज्याङ्गानि । प्रक्रियते राज्यमाभिरिति प्रकृतयः । रजकस्वर्णकारादिजातयः परस्परं श्रयन्ते श्रेणयः । ‘श्रिब् सेवायाम्’ ॥ १७ ॥

¹ Pt₂ adds अमा समीपे भवः

² Pt₂ adds शोभनं हृदयमस्येति.

(पा.) स्वाम्यमात्य—राज्याङ्गानि । स्वाम्यादीन्यप्यष्टौ राज्याङ्गानि । समष्टया तु राज्यमेव ।

‘स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो वलं सुहृत् ।
परस्परपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥’

इति (काम. नीति. ४. १) ॥ प्रकृतयः—श्रेणयोऽपि च । पौरश्रेणयः प्रकृतयः स्युः । अपिशब्दात् स्वाम्यादयोऽपि प्रकृतयः ।

अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि वलं कोशश्च पञ्चमः ।
एताः प्रकृतयस्तच्चैर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥
तासां पट्टं भवेन्मित्रं सप्तमः पृथिवीपतिः ।
सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच प्रजापतिः ॥

इति ¹बृहस्पतिः ॥ १७ ॥

¹ मुद्रितबृहस्पतिस्मृतौ न दृश्यते.

संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥

पङ्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ।

(वि.) सधिरिति—सधीयते एकीक्रियतेऽनेनेति सधिः¹ । अन्योन्यं विगृह्यते विरुप्यते विग्रहः । ‘ग्रह उपादाने’ । हीनं प्रति यातीति यानम् । कालप्रतीक्षां कुर्वन् आस्यत इति आसनम् । ‘आस उपवेशने’ । त्वकीयेषु द्विधा भावो द्वैधम् । वलिनमाश्रयत इति आश्रयः । एते पङ्गुणा इत्युच्यन्ते । शक्यन्ते जेतुं शत्रवोऽभिरिति शक्तयः । ‘शक्त् शक्तौ’ । प्रभवति अनेन प्रभावः । उदधिकं विक्रमेण सहते² उत्साहः । ‘पद् सर्पणे’ । युद्धया मन्यते मन्त्रः । एतेभ्यो जाताः तिस्रः शक्तयः इत्युच्यन्ते ॥ १८ ॥

¹ F₂, W₂ add ‘दुष्पाञ् धारणपोषणयोः’.

² D₂ adds ‘श्रिब् सेवायाः’

³ K₂

adds अनेनेति.

(पा.) सधिर्ना विप्रहो—पडगुणा । सध्यादय पट पडगुणा स्यु । ‘दिकसख्ये सज्ञायाम्’ (२ १ ५०) इति समास^१ । पाडगुण्यमपि स्यात् । स्वार्थ ष्यञ् । तत्र सधिर्नाम पणवन्ध । स च कोशदण्डभूमिप्रधानकारणत्वेन त्रिविध । विप्रहो नामापकारकरणतश्च प्रकाशयुद्ध कूटयुद्ध तूष्णीयुद्धमिति त्रिविधम् । तत्त्वरूप त्वन्यत्र द्रष्टव्यम्^२ ॥ यान स्वोपचयेन परव्यसनेन^३ च स्यात् । अनुरक्तप्रकृतिकस्य यात्रा । तच्च विगृह्ययान सधाययान प्रसगयान निग्रहयान^४ सभूययानमिति पञ्चविधम् ॥ आसन नाम देशकालबलाद्यपेक्षया दुर्गादिस्थिति । तदपि सधाययानप्रसङ्गासनादिभेदेन पञ्चविधम् । द्वैध नाम बलवदुभयमध्यस्थितस्य व्यापार । स चोभयप्रवचनेन नात्मार्षण-मन्यतरेण सधिरन्यतरेण विग्रह इति त्रिविध । आश्रयो नाम हीनेन धर्मविजयिन समाश्रयणम् । शक्त्य तिस्र—मन्त्रजा । प्रभावजोत्साहजमन्त्रजाश्चेति शक्त्यस्तिस्र । ‘स प्रभाव प्रतापश्च यत्तेज कोशदण्डजम्’ ॥ एतदुक्तशक्तित्रये प्रभावशक्ति वक्ष्यति । शेषशक्ती स्युः । ‘भाण्डार कोश इत्युक्तो बल दण्ड इतीरितम्’ । कोशदण्डाभ्या यजात् तत्तेज प्रभाव स्यात् । स एव प्रताप ॥ १८ ॥

^१ A₁ adds कर्मधारय

^२ A₁ adds सूर्यसिद्धान्तव्याख्यानचोलपराजीयपरिश्रम

शालिना पुगमम्

^३ व्यसनेनापि A₁

^४ उपेक्षयान A₁

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥ १९ ॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ।

(वि.) क्षय इति—क्षीयते पर इति क्षय । ‘क्षि क्षये’ । समत्वेनात्र तिष्ठतीति स्थानम् । वर्धते स्वयमिति^१ वृद्धि । ‘वृधु वृद्धौ’ । नीतिवेदिना एते त्रय त्रिवर्ग इत्युच्यते । त्रयाणा क्षयस्थानवृद्धीना वर्गस्त्रिवर्ग । प्रतपति^२ शत्रुरनेनेति प्रताप । ‘तप सतापे’ । प्रभवत्यनेन शासितु जगदिति प्रभाव । कोशदण्डाभ्यामुत्पन्नस्य तेजसो नाम ॥ अत्र कोशो हिरण्यवृद्धि । दण्ड शक्तिबाहुल्यात्^३ शरीरदण्ड ॥ १९ ॥

^१ स्वम् W₂

^२ अवमानकर्तृत्वेन K₅, K₆

^३ शरीरादिक^० K₅, W₂

(पा.) क्षय स्थान—नीतिवेदिनाम् । परापेक्षया स्वशक्तीना क्षीणता क्षय । समता स्थानम् । अधिकता वृद्धि । एते त्रयस्त्रिवर्ग स्यात् । स प्रताप—कोशदण्डजम् । कोशदण्डाभ्या जातस्य तेजसो नाम ॥ १९ ॥

^१ B₂ adds क्षयस्थानवृद्धय .

सामदाने भेददण्डावित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥

साहसं तु दमो दण्डः साम सान्त्वमथो समौ ।

भेदोपजापावुपधा धर्मार्थैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

(वि.) सामदान इति—साम, दानं, भेदः, दण्डः एते चत्वार उपायभेदा इत्युच्यन्ते । उपैति वाञ्छितमनेन प्राप्नोतीति उपायः । ‘इण् गतौ’ । सहो बलं, ¹तत्र भवं साहसम् । दाम्यति दौष्ट्यमनेनेति दमः । दण्डश्च । ‘दमु उपशमने’ । दण्डोपाय-नामनी ॥ वैरं त्यतीति साम । ‘पोऽन्तकर्मणि’ । सान्त्वयत्यनेनेति सान्त्वम् । ‘सान्त्व सामप्रयोगे’ । सामोपायनामनी ॥ मिद्यते सहसालेनेति भेदः । ‘भिदिर् विदारणे’ । उपांशु जपनम् उपजापः । ‘जप² व्यक्तायां वाचि’ । भेदोपायनामनी ॥ उपधीयते ³चित्तविकारोऽनयेति उपधा । धर्मकामभयार्थाद्यैः पुरोहितादीनामभिप्रायपरीक्षा-प्रकारनाम ॥ २०-१ ॥

¹ तदनुसारित्वात् D₂, K₄; अतिसरति K₅.

² K₃, K₆ add जल्प.

³ शुद्धिज्ञानमत्र Pt₂; चित्ताधिकारः W₂.

(पा.) सामदाने—उपायचतुष्टयम् । सामदानभेददण्डाश्चत्वार उपायाः स्युः । मायोपेक्षेन्द्रजालानीत्येतैस्त्रिभिर्युक्ताश्चेत् सप्तोपायाः । साम नान्तः । दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । ‘मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः ।’ इति नीतिगजाङ्कुशः ॥ साहसं तु—दण्डः । दण्डनामानि ॥ साम सान्त्वम् । सामोपायनाम ॥ अथो समौ—उपजापौ । भेदनामनी ॥ उपधा—परीक्षणम् । धर्मार्थकामभयैर्या परीक्षा सा उपधा स्यात् । ‘धर्मार्थकामभयेषु व्याजेन परचित्तपरीक्षणं उपधा’ इति सोमदेवनीतिः । अनुक्तम्—‘तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्ता स्यात्’ । ‘स्वराष्ट्रचिन्तनं तन्त्रं स्यात् । ‘आवापः परचिन्तनम्’² । परराष्ट्रचिन्तनम् आवाप. स्यात् ॥ २०-१ ॥

¹ स्वीयराष्ट्र^० A₁.

² परिचिन्तनम् A₁, वैजयन्त्याम् अरिचिन्तनम् (ट्ट. १०५,

श्लो. १४).

पञ्च त्रिष्वपडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ।

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥

रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु ।

(वि.) पञ्चेति—वक्ष्यमाणा अपडक्षीणविविक्तविजनच्छन्ननि शलाकशब्दा पञ्च त्रिषु लिङ्गेषु अभिधेयानुसारेण वर्तन्ते ।¹ अविद्यमानानि पट् अक्षीणि श्रोत्राण्यत्र² अपडक्षीण । तृतीयपुरुषाद्यगोचरमन्त्रनाम ॥ विप्रिच्यते³ कार्याकार्यमत्रेति विविक्त । ‘विचिर् प्रथग्भावे’ । विगता⁴ अनुपयोगिनो जना अत्र विजन । छाद्यते गोप्यते छन्न । ‘छद् अपचारणे’ । निर्गता शलाका⁵ मन्त्रभेदका अस्मादिति⁶ नि शलाक । रहन्तेऽनुपयोगिनो जना अत्रेति रह । सान्तोऽयम् नपुसकलिङ्ग । ‘रह त्यागे’ । रहश्च । उपाशु चाक्य जातमस्मिन्निति उपाशु । एते द्वे पदे अलिङ्गे । अव्यय इत्यर्थ ।⁷ मन्त्रालोचनस्थाननामानि ॥ रहसि भव रहस्यम् । रहसि सजातमन्त्रनाम ॥ २२ ॥

¹ न विद्यन्ते F₂, Pt₂ ² श्रोत्रादीन्द्रियाणि F₂, Pt₂ ³ D₂ W₂ add
पृथक् नीयत ⁴ विविक्ता K₅ K₆ ⁵ शारिका अपि D₂ Pt₂ ⁶ अस्मिन् W₂
⁷ आलापन° W₂

(पा.) पञ्च त्रिषु—तृतीयाद्यगोचर ।¹ यस्तृतीयादिजनागोचर सोऽपडक्षीण स्यात् । स पञ्च त्रिष्वित्यधिकारान् त्रिलिङ्ग । अपडक्षीणो मन्त्र । अपडक्षीणा क्रीडा इत्यादि ॥ विविक्तविजन—²उपाशु चालिङ्ग । एकान्तनामानि ॥ पञ्च त्रिष्वित्यनेन विविक्ताद्य पञ्च सत्वार्ये त्रिलिङ्ग भवन्ति । असत्वे नपुसकलिङ्गा एव । विविक्त वदति, विजन रमते, छन्न तिष्ठतीत्यादि । उपाशुरहसोरलिङ्गत्वमव्ययत्व चापि ॥ रहस्य तद्भवे त्रिषु । रहसि भव³ रहस्य स्यात् ।⁴ भवाथ यत्प्रत्यय । रहस्य रहोऽपि स्यात् । ‘उपाश्वव्ययमेकान्त रहस्य विजन रह’ इति वैजयन्ती⁵ (प्र २८६, श्लो ३२) । ‘रहोऽनुरहसोपाशु रहस्य च भिनत्ति क’ इति धनजय ॥ २२ ॥

¹ A₁ adds न विद्यन्ते पन्क्षीण्यन्नति व्युत्पत्त्या ² तथा मिथ । रहश्च इति पाठान्तरम् B₂ ³ A₁ adds यत् तत् ⁴ ‘दिगादिभ्यो यत्’ (४ ३ ५४) इति यत्प्रत्यय B₃ ⁵ ‘रहस्येऽर्थे उपाशु स्यादश्रुतोच्चारणेऽपि च इति मुद्रितग्रन्थे

समौ विस्त्रम्भविश्वासौ श्रेपो भ्रशो यथोचितात् ॥ २३ ॥

अश्रेपन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।

(वि.) समाविति—विस्त्रम्भण¹ विस्त्रम्भ । ‘सम्नु विश्वासे’ । विश्वसित्य नेनेति विश्वास । ‘श्वस प्राणने’ । विश्वासनामनी ॥ श्रेपते धर्माच्चलतीति श्रेप । ‘श्रेषु चलने’ । यथोचितधर्मभ्रशनाम ॥ न श्रेपोऽश्रेप । नियतमीयते न्याय । ‘शण् गती’ । यथोचितसकल्पन कल्प । ‘कृषु सामर्थ्ये’ । दिश्यमानस्योचितस्य

रूपं देशरूपम् । ^१समतमञ्जसा सत्यमत्रेति समञ्जसम् । यथोचितधर्मादभ्रंशस्य नामानि ॥ २२ ॥

^१ विश्वभ्यतेऽनेन D₂, K₆ ^२ D₂ adds प्रमादे च. ^३ कल्प्यते यथोचितं D₂, W₂.
^४ 'कल्प कलत्तौ' K₃, K₆ ^५ सम्भक् K₆

(पा.) समौ त्रिस्रभविशसौ । प्रत्ययनामनी । 'नम्मिके' । भ्रेपो भ्रंशो यथोचितात् । यथोचितभ्रशो भ्रेप. स्वात् । अभ्रेपन्याय—समञ्जसम् । ^१न्याय-नामानि ॥ २३ ॥

^१ समञ्जस° B₃

युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥

न्याय्यं च त्रिपु पट् संप्रधारणा तु समर्थनम् ।

(वि.) युक्तमिति—अभ्रेपेण^१ युज्यत इति युक्तम् । 'युजिर् योगे' । उपायजम् औपयिकम् । उपाय एव औपयिक वा । लब्धुमहं^२ लभ्यम् । न्याय्यं^३ भजते भजमानम् । 'भज सेवयाम्' । अभिनीयते स्म अभिनीतम्^४ । वतिरत्र पादपूर्णार्थः । न्यायादनपेवं न्याय्यम् । अभ्रष्टस्य नामानि ॥ त्रिपु पट् । पूर्वोक्ता. युक्तादिन्याय्यान्ता. शब्दा त्रिपु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥ सप्रधार्यते इदमेव श्रेय इति निश्चीयतेऽनयेति सप्रधारणा । इदमेव ^५श्रेय इति समर्थनानाम् ॥ २४ ॥

^१ न्यायेन F₂, Pt₂ ^२ योग्य Pt₂, भईति K₃. ^३ अभ्रेप K₆, K₆.
^४ D₂, W₂ add 'णीञ् प्रापणे' ^५ श्रेयसे K₆.

(पा.) युक्तमौपयिकं—न्याय्यं च त्रिपु पट् । न्यायादनपेतार्थनामानि ।

^१अर्शादिभ्योऽजन्तश्चेत् समञ्जसशब्दोऽपि न्यायवचन. । 'समञ्जस समाख्यातं विश्वस्तोचितयोरपि' इति विजयकोश ॥ सप्रधारणा तु समर्थनम्^२ । समर्थन-नाम ॥ २४ ॥

^१ अर्शाद्यजन्तः (५. २. १२७) B₃. ^२ समर्थना B₃.

अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५ ॥

शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।

(वि.) अववाद इति—अवनतान् भटादीन् प्रति वदनम्^१ अववाद । 'वद व्यक्ताया वाचि' ।^२ अपवाद इति वा पाठ । नि शेषेण कार्यस्य देशन उपदेशन^३ निदेश । नियत देशन निदेश । 'दिश अतिसर्जने' । 'शास्यनेनेति शासनम् । शिष्टि-^४ । 'शासु अनुशिष्टौ' । आज्ञापनम्^५ आज्ञा । 'ज्ञा अवबोधने' । आज्ञानामानि ॥ सतिष्ठतेऽनया सस्था^६ । मर्येति सीमार्थेऽन्वयम् । तत्र दीयत इति मर्यादा । 'दा दाने' । धार्यतेऽनया धारणा । तिष्ठन्त्यस्यामिति स्थिति । मर्यादानामानि ॥ २५ ॥

^१ अपवाद K₅ K₆ ^२ अपवदनमपवाद Pt₂ ^३ निदिश्यते आदिश्यते (Pt₂)
उपदिश्यते (D₂ omits) K₂ K₃, K₆ ^४ शास्यते F₂ Pt₂ ^५ आ ज्ञायतेऽनया
K₅ K₆ ^६ D₂ K₆ Pt₂ add 'घा गतिनिवृत्तौ'

(पा.) अववादस्तु निर्देशो—आज्ञा च ।^१ आज्ञानामानि । सस्था तु मर्यादा—स्थिति । मर्यादानामानि ॥ २५ ॥

^१ शासन° B₂

आगोऽपराधो मन्तुश्च समे तूदानवन्धने ॥ २६ ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डो भागधेयः करो वलिः ।

(वि.) आग इति—आ अगति कुटिल गच्छतीत्याग । 'अग कुटिलाया गतौ' । सान्तनपुसकलिङ्गम् । अपराध्यतेऽनेनेति अपराध । 'राध^२ससिद्धौ' । मन्वते कष्टमिति मन्तु । 'मन ज्ञाने' । अपराधनामानि ॥ उद्दीयते^३ वध्यतेऽस्मिन्निति उदानम् । 'दोऽरत्तण्डन' । 'देह रक्षण' वा । वध्यतऽस्मिन्निति वन्धनम् । 'वन्ध वन्धने' । वन्धननामनी ॥ द्वौ पादौ प्रमाणमस्य द्विपाद्य । द्विगुणदण्डनाम ॥^४ भाग एव भागधेय । कीर्यते^५ विभज्य क्षिप्यते श्रेणिभिरिति कर । 'कृ चिक्षेपे' । वलति राजादिरननेति वलि । 'वल प्राणन' ।^६ राज्ञो देयस्य क्षेत्रादिफलभागस्य नामानि ॥ २६ ॥

^१ अक अग° K₅ K₆ ^२ हिंसाया Pt₂ ^३ रत्तण्डपते Pt₂ ^४ W₂ adds
अग ^५ प्रत्येकं Pt₂ ^६ राधे W₂ ^७ अधिप° K₅ K₆

(पा) अगोऽपराधो मन्तुश्च । अपराधनामानि । 'शतमागासि सोढाहे'^१ इति माघप्रयोगात् (शिगु २ १०८) आग सान्त । समे तूदानवन्धने । वन्धननामनी ॥ द्विपाद्य द्विगुणो दण्डः । 'उचितदण्डाद् द्विगुणदण्डो द्विपाद्य' स्यात् । अनन^४ प्रसारेण

त्रिगुणो दण्डरित्रपाद्यं, चतुर्गुणदण्डश्चतुष्पाद्यमित्यादि ॥ भागधेयः—वलिः । राजभाग-
नामानि । ^६कारराजस्वपङ्भागाः । एतानि त्रीणि च ॥ २६ ॥

^१ 'सहिष्ये शतमागासि' इति मुद्रितग्रन्थे.

^२ द्विपाद्यः B₃.

^३ यथोचित^० A₁.

^४ एव त्रिपाद्यचतुष्पाद्यादि B₃

^५ कारसिद्धाय^० A₁.

घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।

(वि.) घट्टेति—शलन्ति सुखेन^१ गच्छन्त्यत्रेति शुल्कम् । 'शल आशुगमने' ।
शुल्क्यत इति वा । 'शुल्क अतिसर्जने' । ^२अरण्यानीनदीतरणादौ देयद्रव्यनाम ॥
प्रकर्षेण त्रियते प्राभृतम् । 'भृञ् भरणे' । प्रदिश्यते ^३समर्प्यते राज्ञे प्रदेशनम् ।
'दिश अतिसर्जने' । राज्ञः समीपमयतेऽनेनेति^४ उपायनम् । 'अय गतौ' ।
उपगृह्यते नृपादिना^५ उपग्राह्यम् । उपह्रियते समीपमिति उपहारः । उपदीयते राज्ञे
इत्युपदा । 'हुदाञ् दाने' । एतानि नृपादीन् द्रष्टुकामेन दीयमानपुष्पस्तवकादिप्रियद्रव्य-
नानानि ॥ २७ ॥

^१ आशु गच्छति D₂, K₁, W₂.

^२ वन^० K₅.

^३ दीयते Pt₂.

^४ K₆, K₆

add अनिवारितः.

^५ राज्ञ F₂, Pt₂, D₂ adds 'ग्रह उपादाने'.

(पा.) घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री । घट्टादिदेशे दीयमानं धनं शुल्कं स्यात्^१ ।

'पथि देये शुल्कमस्त्री जामात्रा ^२यच्च दीयते' इति तालव्यादिषु वैजयन्ती (प्र. २३७,
श्लो. ८९) ॥ प्राभृतं तु—उपहारस्तथोपदा । राजानुसरणार्थमानीतार्थनामानि ।
'कानिकेलु' । करदः । एतच्च ॥ २७ ॥

^१ A₁ adds पुंनपुसकम्.

^२ यश्च A₁.

यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥

तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः ।

(वि.) यौतकादीति—युतयोः सगतयोः स्त्रीपुंसयोर्विवाहे दत्तं यौतकम् ।
सुप्तु दीयत^१ इति सुदायः । 'हुदाञ् दाने' । स्त्रिया स्वातन्त्र्येण द्वियत इति ^२हरणम् ।
स्त्रीधननामानि ॥ ^३तदा तस्मिन् काले भवतीति तदात्वम् । प्रकृतकालनाम ॥ एष्यतीति
^४आयतिः । उत्तरकालनाम ॥ २८ ॥

¹ D₂, K₅, K₆ add पत्यनुमत्या. ² W₂ adds कन्यादाने धनं दत्तं यौतकं च तदिति निघण्टुः. ³ स चासौ कालश्च तत्कालः F₂, Pt₂. ⁴ D₂, Pt₂ add 'इण् गती'.

(पा.) यौतकादि—हरणं च तत् । 'कन्यादाने तु¹ यद्दत्तं यौतकं यौतुकं च तत्' इति वैजयन्ती (पृ. ८७, श्लो. ५५) । यौतकादिदेयवस्तु² सुदायो हरणं च स्यात् । अनुक्तम्—'लञ्चा³ उत्कोच आमिपम्' । लञ्चानामानि । 'लञ्चमु'⁴ । तत्कालस्तु तदात्वं स्यात् । तत्कालनाम⁴ ॥ उत्तरः—आयतिः । उत्तरकाल आयतिः स्यात् ॥ २८ ॥

¹ धनं A₁. ² दायः A₁, स दाय इति वा पाठः B₃. ³ लञ्चः A₁; लभ्या B₃.
⁴ A₁ adds अनेन प्रकारेणेदं कालोद्यत्वम् ; एवमिदं B₃.

सांष्ट्रिकं फलं सद्य उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् ।

(वि.) सांष्ट्रिकमिति—सदृष्टं¹ नृपादिदर्शनं प्रयोजनमस्य सांष्ट्रिकम् । सद्यःफलनाम ॥ अभिलाषाधिक्यात्² उद्दर्च्यते स्तूयत इति उदर्कः । 'अर्च पूजायाम्' । उत्तरफलनाम ॥ न दृष्टम् अदृष्टम्³ । महीभुजामप्रितोयादिजातभयनाम ॥ सर्वेर्दृश्यत इति दृष्टम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' । आत्मनः शत्रोश्च सैन्यजातभयनाम⁴ ॥ २९ ॥

¹ प्रत्यक्षप्रयोजन F₂, Pt₂. ² उद्दर्च्यते, 'ऋच स्तुतौ' K₅, K₆. ³ दैवकृतत्वात् D₂, Pt₂. ⁴ स्वपरयोः चक्राभ्या सैन्याभ्या ज्ञातं स्वपरचक्रजम् Pt₂.

(पा.) सांष्ट्रिकं—सद्यः । सद्यःफलं सांष्ट्रिकं स्यात् । उदर्कः—उत्तरम् । उत्तरकालफलमुदर्कः स्यात् । उत्तरकालोऽप्युदर्कः स्यात् । 'उदर्क उत्तरे काले यच्च स्यात् फलमुत्तरम्' इति वैजयन्ती (पृ. २४०, श्लो. १२) ॥ अदृष्टं वह्नितोयादि । अनलजलादि¹ दैवकृतमदृष्टं स्यात् ॥ दृष्टं स्वपरचक्रजम् । स्वचक्रपरचक्रभूतमनुष्यकृतं² दृष्टं स्यात् ॥ २९ ॥

¹ तोयादि A₁. ² चक्राभ्या वृत्तमनुकृतं A₁.

महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चाभयं तु प्रकीर्णकम् ।

(वि.) महीभुजामिति—अहेरिव^१ भयम् अहिभयम् । राज्ञा ^२स्वपक्षप्रभवभय नाम । ^३प्रकर्षेण क्रियत इति प्रक्रिया । कर्मविशेषमधिकृत्य कर्तृभि क्रियत इत्यधिकार । अधिकारनामनी ॥ ^४चमरमृगसवन्धि चामरम् । प्रकीर्यते राजसमीपे इतस्ततो विशिष्यते प्रकीर्णकम् । 'कृ विश्लेषे' । चामरनामनी ॥ ३० ॥

^१ D₂ adds गृहस्थितात्

^२ W₂ adds राजपुत्रादि

^३ प्रक्रियते K₂

^४ चमर्या इद K₂

(पा.) महीभुजामहिभय—भयम् । पुत्रदायादप्रभृतिरूपक्षै कृत भयम् अहिभय स्यात् ॥ प्रक्रिया—अधिकार स्यात् । अधिकारनाम । 'पणिहम्' ॥ चामर—प्रकीर्णकम् । चामरनामनी । 'चमर चामरे' प्राहु' इति विश्वप्रकाशिका (पृ १३५, श्लो १२०) । 'चामरा चामर रोमगुच्छक^३ चावचूलनम्^४' इति त्रिकाण्डशेष (पृ १७, श्लो ४०६) ॥ ३० ॥

^१ B₃ omits

^२ चामर A₁ B₃

^३ गुत्सक B₃

^४ फालचूलिकम् A₁

नृपासनं तु यद्भद्रासनं सिंहासन तु तत् ॥ ३१ ॥

हैमं छत्रं त्वातपत्रं राजस्तु नृपलक्ष्म तत् ।

(वि.) नृपासनमिति—भद्र च तदासन च भद्रासनम् । नृपासननाम ॥ ^१सिंहप्रतिकृतियुक्तमासन सिंहासनम् । राज्ञ सुवर्णमयभद्रासननाम ॥ छाद्यते पुरुषोऽनेनेति छत्रम् । 'छद् अपवारणे' । आतपात् त्रायते पुरुषमिति आतपत्रम् । 'त्रैड् पालने' । छत्रमात्रनामनी ॥ नृपाणा लक्ष्म नृपलक्ष्म । ^२राजयोग्यच्छत्रनाम ॥ ३१ ॥

^१ सिंहाकृतियुक्त F₂, Pt₂

^२ W₂ adds 'श्वेतातपत्र'

(पा.) नृपासन यत्तद् भद्रासनम् । नृपस्यासन भद्रासन स्यात् । सिंहासन—हैमम् । तदेव^१ हैममय चेत् सिंहासन स्यात् । छत्र त्वातपत्रम् । छत्रनामनी । आतपवारणोष्णवारणादय शब्दा अपि स्यु ।

'कमलातपवारण^२ तथा शशिशुभ्र विभरावभूय तत् ।'

इति राघवपाण्डवीयम् (द्विस ४ २८) । 'हसमण्डलद्युतिजिष्णु जिष्णुरभृतोष्ण-
चारणम्' इति माघ (शिशु १३ २१) ॥ राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् । राज्ञस्तु तच्छत्र
^३नृपलक्षण स्यात् ॥ ३१ ॥

^१ A₁ adds नृपासन

^२ तदा इति मुद्रितग्रन्थे

^३ नृपलक्ष्म B₃

भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

निवेशः शिविर पण्डे सज्जनं तूपरक्षणम् ।

(पि.) भद्रकुम्भ इति—भद्रश्चासौ कुम्भश्च भद्रकुम्भ । पूर्णश्चासौ कुम्भश्च
पूर्णकुम्भ । ^१राज्ञद्वारनिक्षिप्तपूर्णकलशनामनी ॥ ध्रियते पूर्यते जलमत्रेति भृङ्गार ^२ ।
कनकमयी चासौ ^३आलुश्च कनकालुका । हेमगलन्तिकानामनी ॥ निविश्यते ^४सनिवेशा-
विशेषेण स्थाप्यत इति निवेश । 'विश प्रवेशने' । शेरतेऽत्र शिविरम् । 'शीङ् स्वप्ने' ।
^५स्कन्धावारनामनी ॥ सत् ^६स्वारथ्य जन्यतेऽनेनेति सज्जनम् । 'जनी प्रादुर्भावे' । अनेन
किञ्चिद्रक्षण भवतीति उपरक्षणम् । शिविररक्षणार्थं परित कृतस्य ^७वृत्तिप्रभृतिकस्य
नामनी ॥ ३२ ॥

^१ D₂ adds राज्ञ सुवर्णमय°.

^२ 'डुभृञ् धारणपोषणयो' K₆

^३ आलुका

W₂, Pt₂.

^४ निविश्यत इति F₂ Pt₂

^५ सैन्यावास° W₂ सेनाधार° K₅ K₆

^६ सौष्ठयादिक W₂.

^७ उपरक्ष्यत Pt₂

^८ भूतवस्य W₂

(पा.) भद्रकुम्भ पूर्णकुम्भ । पूर्णकुम्भनामनी ॥ भृङ्गार कनकालुका ।

^१कनककरीरनामनी । 'पशिडिगरिगे' ^२ ॥ निवेश शिविर पण्डे । सेनानिवेशनामनी ।
'पाशेमु' ॥ सज्जन तूपरक्षणम् ^३ । वेत्रधरे ^४ ^५कृतजनसवाधराहित्यनामनी ।
'भराभरि' ^६ ॥ ३२ ॥

^१ कानक° A₁

^२ B₃ omits

^३ उपलक्षणम् A₁

^४ 'धरकृत° B₂

^५ 'प्रहरकादिनाम B₂

हस्त्यश्वरथपादात् सेनाङ्ग स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।

मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥

इभः स्तम्बेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः ।

(वि.) हस्तीति—सेनाया अङ्ग सेनाङ्गम् । हस्त्यश्वरथपदातिचतुष्टयस्य नाम ॥ स्थूलौ दन्तौ स्त अस्येति दन्ती । दन्तावलश्च । हस्त शुण्डास्यास्तीति हस्ती । द्वौ रदावस्य स्त इति द्विरद । अनेकेन तुण्डेन^१ वक्त्रेण च पिबतीति अनेकप । द्वाभ्या पिबतीति द्विप^२ । ^३मतङ्गाख्यराजपेर्जातो मतङ्गज । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । गजति माघतीति गज । ‘गज शब्दे मदे च’ । नगे गिरौ भय नाम । कुञ्जौ कुम्भाधोगर्तात्रस्यास्तीति कुञ्जर । कुञ्जे रमत इति वा । अरीन्^५ वारयतीति वारण । ‘घृञ् वरणे’ । करोऽस्यास्तीति करी । एति मदमिति इभ । ‘इण् गतौ’ । स्तम्भे नदीकुञ्जे^६ रमत इति स्तम्भेरम । ‘रमु क्रीडायाम्’ । पद्म विन्दुजाल^७, तदस्यास्तीति पद्मी । ^८गजनामानि ॥ यूथ गजसमूह पातीति यूथप । ^९गजयूथमुख्यनाम ॥ ३३-४ ॥

^१ हस्तेन F₂, Pt₂

^२ ‘पा पाने’ D₂, Pt₂

^३ मतङ्गादपे F₂ Pt₂

^४ मदवैकृत्य K₅, K₆

^५ परबल F₂ Pt₂

^६ नृणगुल्मे Pt₂

^७ जालक W₂

^८ नाग° K₂ K₃

^९ करि° K₂ K₅ W₂

(पा.) हस्त्यश्वरथपादात—चतुष्टयम् । हस्त्यश्वरथपदातिचतुष्टय^१ सेनाङ्ग स्यात् । ‘तुरगरथपत्तीभ सेनाङ्गमभिधीयते’ इति ध्वनिमञ्जरी ॥ दन्ती दन्तावलो हस्ती—स्तम्भेरम पद्मी । गजनामानि ॥

^२त्रैतण्डो ^३मदवृन्द स्यात् कुक्षीवान् पट्टिहायन ।

सिन्धुर ^४सामज कुम्भी शुण्डालश्च मतङ्गज^५ ॥’

एतानि च ॥ यूथनाथस्तु यूथप । नायकगजनामनी ॥ ३४-४ ॥

^१ पदातिना A₁ पदातीना B₃

^२ वेदण्ड B₂

^३ मदवृन्द A₁

^४ सामत A₁

^५ मतङ्गम A₁

मदोत्कटो मदकलः कलभः करिशाबकः ॥ ३५ ॥

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समावुद्धान्तनिर्मदौ ।

(वि.) मदोत्कट इति—मदेन^१ उत्कटस्तीव्रो मदोत्कट । मदेन^२ कलो मनोज्ञो मदकल । ^३अतिमदगजनामनी ॥ कलो भाति, कमुदकमन्यतो लभते वा कलम । ‘दुलभम् प्राप्तौ’ । ^४करिशिशुनाम ॥ प्रकपेण भिन्न इव प्रभिन्न^५ । गर्जो गर्जनमस्य सजात इति गर्जित । ‘गर्ज शब्दे’ । माघतीति मत्त । ‘मदि हर्षग्लेपनयो’ । मत्तगजनामानि ॥ मदमुद्गमतीति उद्धान्त । ‘दुधमु उद्गारेण’ । निर्गतो मदोऽस्मादिति निर्मद^६ । गतमदगजनामनी ॥ ३५ ॥

- ¹ गजमदेन W₂ ² W₂ adds दानाम्बुना ³ मदोत्कट° W₂ ⁴ °शावक° W₂
⁵ 'भिदिद विदारणे' D₂

(पा.) मदोत्कटो मदकल । यस्मिन् वयस्युद्भिन्नकटस्तस्मिन् वयसि वर्तमानो गजो मदकल स्यात् । 'लग्नो मदकलो मत्त प्रभिन्नोऽपि¹' इति वैजयन्त्या (पृ १०९, श्लो ६८) मत्तपर्यायेपु² पठित ॥ कलभ करिशावक । 'करिशिशु कलभ स्यात् । 'पिहयेनुगु³' । 'वयोलक्षणडीपि प्राप्ते शावोऽपि कलभी ॥ प्रभिन्नो—मत्त । मत्तगज नामानि ॥ समाबुद्धान्तनिर्मदौ । निर्गतमदस्य गजस्य नामनी । 'मदमुलिडिचिन येनुगु' ॥ अनुक्तम्—'राजवाह्यस्त्वौपवाह्य' । राजवाहनगज औपवाह्य स्यात् । 'सनाह्य समरोचित' । युद्धोचितगज सनाह्य स्यात् ॥ ३५ ॥

¹ B₃ omits

² पर्याये A₁

³ करिणि A₁

⁴ B₃ omits

⁵ (४ १ २०)

हास्तिक गजता वृन्दे करिणी धेनुका वशा ॥ ३६ ॥

गण्डः कटो मदो दान वमथुः करशीकरः ।

(वि.) हास्तिकमिति—हस्तिना समूहो हास्तिकम् । गजाना समूहो गजता । ¹गजवृन्दनामनी ॥ धयत्येना करिपोतक² इति धेनुका । 'धेत पाने' । वष्टि कामयते गजमिति वशा । 'वश कान्तौ' । ³करिणीनामानि ॥ गण्ड्यते हन्यत इति गण्ड । 'गण्डि वदनैकदेशे' । कटति मद वर्पतीति कट । 'कटे वर्षावरणयो' । गजगण्डस्थल नामनी ॥ माद्यतेऽनेनेति मद । 'मदि हर्षग्लपनयो' । द्यति हस्तिनमस्योद्गमेन⁴ पोडयतीति दानम् । 'दोऽवखण्डने' । वम्यत उद्गीर्यत इति वमथु । 'दुवमु उद्गिरणे' । करिकरशीकरनाम ॥ ३६ ॥

¹ समूह° W₂

² गजशिशु Pt₂

³ करोऽस्या अस्तीति करिणी Pt₂

⁴ उद्गमन W₂

(पा.) हास्तिक गजता वृन्दे । ¹गजसमूहनामनी । करिणी धेनुका वशा । स्त्रीगजनामानि ॥ गण्ड कट । ²गजगण्डनामनी ॥ मदो दानम् । मदजलनाम ॥ वमथु करशीकर । करिहस्तामवि दुर्वमथु स्यात् । अनुक्तम्—'शुण्डा त्रिया करो हस्त' । करिकरनामनी ॥ ३६ ॥

¹ करि° A₁

² गण्डस्थल° B₂

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३७ ॥
अवग्रहो ललाटं स्यादीपिका त्वक्षिकूटकम् ।

(वि.) कुम्भाविति—कुम्भाकृतियोगात् कुम्भौ । गजशिरोऽवयवभूतमास-
पिण्डनाम ॥ ^१वेत्त्यस्मादङ्कुशमिति विदुः । ‘विदुः ज्ञाने’ । कुम्भमध्यनाम ।
अङ्कुशेनावगृह्यत इति अवग्रहः ^२ । गजललाटदेशनाम ॥ ईपावलाङ्गलदण्डवद् ^३
दैर्घ्यात् ईपिकाः ^४ । गजाक्षोरुपरिकूपरूपनतस्थाननाम ॥ ३७ ॥

^१ अस्मिन् अङ्कुशघात F₂, Pt₂ ^२ D₂, Pt₂ add ‘ग्रह उपादाने’

^३ लाङ्गलिवेव F₂, Pt₂ ^४ Pt₂ adds अक्षिकूटकम् अक्षिगोलकम्.

(पा.) कुम्भौ तु—शिरसः । शिरसः पिण्डौ कुम्भौ स्याताम् । तयोर्मध्ये
विदुः पुमान् । कुम्भमध्यभागो विदुः स्यात् । तवर्गवृत्तीयान्तः । तवर्गवृत्तीयान्तोऽपि
स्यात् । ‘तयोर्मध्यं विदुर्विदुः’ इति वर्णनिर्देशना । अनुक्तम्—‘आरक्ष कुम्भयोरधः’ ।
^२कुम्भयोरधोभाग आरक्ष. स्यात् ॥ अवग्रहो ललाटं स्यात् । ^४करटिनिटिलमवग्रह
स्यात् ॥ इपिका त्वक्षिकूटकम् । गजभ्रूमङ्ग इपिका स्यात् । ह्रस्वप्रथमो दीर्घ-
द्वितीयश्च ॥ ३७ ॥

^१ शिरः पिण्डौ A₁

^२ कुम्भयोर्मध्ये A₁

^३ कुम्भस्थलयो A₁

^४ करि° A₁

अपाङ्गदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८ ॥
अधः कुम्भस्य वाहित्थं प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

(वि.) अपाङ्गेति—निर्याति नेत्रजलमस्मादिति निर्याणम् । ‘या प्रापणे’ ।
गजस्य अपाङ्गदेशनाम ॥ ^१चुल्यतेऽङ्कुशेन प्रेर्यते चूलिका ^२ । ‘चुल प्रेरणे’ ।
मदवाहिनि ^३ स्थाने तिष्ठतीति वाहित्थम् । कुम्भस्याधोभागनाम ॥ प्रतिमीयतेऽनेन
प्रतिमानम् । ‘डुमिब् प्रक्षेपणे’ । दन्तकुम्भमध्यनाम ॥ ३८ ॥

^१ चोयते, ‘चुद प्रेरणे’ K₂, K₃, K₆

^२ K₆, W₂ add गजकर्णमूलदेशनाम.

^३ वाहस्थानसमीपे K₅, K₆

(पा.) अपाङ्गदेशो निर्याणम् । गजापाङ्गप्रदेशो निर्याणं स्यात् । कर्णमूलं तु
चूलिका । गजश्रुतिमूलं चूलिका स्यात् । चूलिकास्थाने ^१पिप्पलीशब्द केचित् पठन्ति ॥

अथ कुम्भस्य वाहित्थम् । कुम्भशब्देनात्र वातकुम्भामिधानरूढस्त्रल्पललाटकुटिर्वि-
वक्षिता । '२पित्रनुदिट्टिद्युडुनु' । तस्याधोभागो वाहित्थ स्यात् । 'वाहित्थ वात-
कुम्भाध' इति भागुरि ॥ प्रतिमानमधोऽस्य च । तस्याप्यधोभूत दन्तान्तराल प्रतिमान
स्यात् । 'प्रतिमान प्रतिच्छायागजदन्तान्तरालयो' इति रुद्र ॥ ३८ ॥

¹ पिप्ल^० B₂ ² B₃ omits

आसनं स्कन्धदेशः स्यात् पद्मकं विन्दुजालकम् ॥ ३९ ॥
पक्षभागः पार्श्वभागो दन्तभागस्तु योऽग्रतः ।

(वि.) आसनमिति—आस्यते¹ हस्तिपकादिनात्रेत्यासनम् । 'आस उपवेशने' ।
हस्तिन³ स्कन्धदेशनाम ॥ पद्मवर्णसान्यात् पद्मकम् । गजसिध्मनाम ॥ पक्षयोर्भाग-
पक्षभाग । पक्षश्चासौ भागश्चेति वा । ⁴गजपार्श्वभागनाम ॥ दन्तवान् भागो दन्तभाग ।
गजपुरोभागनाम ॥ ३९ ॥

¹ W₂ adds उपविश्यत

² अस्मिन् W₂

³ गजस्कन्धप्रदेशनाम W₂

⁴ कर्ि K₂, K₃, W₂

(पा.) आसन स्कन्धदेश स्यात् । गजस्कन्धप्रदेश आसन स्यात् ॥ पद्मकं
विन्दुजालकम् । गजमुखविन्दुजालक¹ पद्मकं स्यात् ॥ पक्षभाग पार्श्वभाग । गजाना
पार्श्वभाग पक्षभाग² स्यात् ॥ दन्तभागस्तु योऽग्रतः । गजानामप्रभागो³ दन्तभाग-
स्यात् ॥ ३९ ॥

¹ जाल A₁

² पक्ष A₁

³ पुरोभाग B₂

द्वौ पूर्वपश्चाज्जहादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥ ४० ॥

तोत्र वैणुकमालानं बन्धस्तम्भेऽथ शृङ्खला ।

अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यादङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

(प्रि.) द्वाविति—गात्रस्य प्रधानाङ्गत्वाद् गात्रम् । गात्रस्याप्रधानाङ्गत्वाद्
अवर्म् । एतौ क्रमात् पूर्वपश्चाज्जहादिदेशयोर्नामनी ॥ तुद्यते गजोऽनेनेति तोत्रम् ।
'तुद् व्यथने' । वैणुना निर्गुत्त वैणुम्³ । गत्रप्रतोदनामनी ॥ आलायते बध्यते
गजोऽस्मिन्निति आलानम् । 'ला आदाने' । गजबन्धनस्तम्भनाम ॥ शृणाति 'बन्धनेन

पीडयति गजमिति शृङ्खला । 'शृङ्गिणाम्' । अन्दति वज्रातीति अन्दुकः । 'अदि वन्धने' । निगलति^६ पीडयतीति निगड । डलयोरभेदात् । 'गल अदाने' । शृङ्खलनामानि ॥ अद्वयते^९ गम्यतेऽनेन अङ्कुशः । 'अकि लक्षणे' । सरत्यनयेति सृणिः^९ । 'सृ गतौ' । अङ्कुशनामनी ॥ ४०-१ ॥

^१ अपरमिति वा पाठः K₅, K₆. ^२ वेणुपटित्वात् D₂, W₂. ^३ वेणुकं K₅, W₂.

^४ वन्धयति K₂. ^५ अति अदि W₂. ^६ निगलयति K₅, K₆. ^७ 'गल अदाने'

D₂, W₂. ^८ अकति गच्छति, 'अक कुटिलया गतौ' K₃, K₆. ^९ D₂, W₂ add

सृणिशब्दः द्वयोः स्त्रीपुंलिङ्गयोर्वर्तते । 'सृणिं धिताग्रम्' (शिशु. ५. ५) इति तु मापस्य प्रमादः सृणेः स्त्रीत्वात् इति भानुजीदीक्षितः (पृ. ३२०).

(पा.) द्वौ पूर्वपश्चात्—क्रमात् । गजानां पूर्वजङ्गादिप्रदेशो गत्रं स्यात् । तेषां पश्चाजङ्गादिप्रदेशोऽचरा^२ स्यात् । गत्राचरे इति रूपसामान्येन स्त्रीनपुंसकलिङ्गे । 'द्वौ पूर्वपश्चाजङ्गादिदेशौ गत्राचरे^३ न ना' इति रभसकोशः । तोत्र 'वैणुक्म् । गजभीषणार्थं कृतार्थचन्द्राकारायोमुखवेणुदण्डनामनी । 'आरगोला' । आलानं वन्धस्तम्भे । 'गत्रवन्धनार्थं स्तम्भ आलानं स्यात् ॥ अथ शृङ्खले—निगलोऽस्त्री स्यात् । शृङ्खलनामानि । 'संकल' । 'निगडः पादवन्धश्च हिङ्गीरः शृङ्खलोऽन्दुकः' इति हलायुवपाठात् (अ. मा. २. ६८) शृङ्खलः पुंलिङ्गः । 'अन्दुको निगलो न स्त्री भिदुरं शृङ्खला त्रयी' इति वैजयन्त्यां (पृ. ११०, श्लो. ८३) त्रिलिङ्गतोक्ता ॥ अनुक्म्—'कलापकः कण्ठवन्धः' । त्रीषानिगलः कलापकः स्यात् । 'त्रिपदी पादवन्धनम्' । पादशृङ्खला त्रिपदी स्यात् ॥ अङ्कुशो—सृणिर्द्वयोः । अङ्कुशनामनी । सृणिर्द्वयादिः ॥ ४०-१ ॥

^१ गात्रा B₃.

^२ अपरा A₁.

^३ गात्राचरे A₁.

^४ वेणुकं B₃.

^५ B₃ omits.

^६ वन्धस्तम्भनाम B₃.

^७ शृङ्खल^० B₃.

दृष्या कक्ष्या वरत्रा च कल्पना सज्जना समे ।

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥

षीतं त्वसारं हस्त्यश्वं वारी तु गजवन्धनी ।

(वि.) दृष्येति—दृष्यते^१ गजस्यौद्वलभङ्गः क्रियतेऽनयेति दृष्या । 'दुप वैकृत्ये' । कक्षायां^२ गजपार्श्वभागे वर्तमाना^३ कक्ष्या । प्रियते^४ गजमध्यमनयेति वरत्रा ।

‘वृञ् वरणे’ । गजमध्यवन्धनाय निर्मितचर्मरञ्जुनामानि ॥ कल्प्यते कल्पना । ‘कृपू सामर्थ्ये’ । सज्यते विरच्यते सज्जना^५ । गजशृङ्गारनामनी । [शृङ्गार अलङ्करणम्] । ‘सज्जीकरणस्येति केचित् ॥ प्रकर्षेण चित्रवर्णत्वेन वयन्त्येनामिति प्रवेणी । ‘वेब् तन्तुसताने’ । आस्तीर्यते गजपृष्ठमनेन आस्तरणम् । ‘स्तृब् आच्छादने’ । वर्ण्यते चित्रवर्णत्वेन वर्ण । ‘वर्णं स्तुतौ’ । परिस्तोम्यते^७ गजपृष्ठ परिकीर्यते परिस्तोम । ‘स्तोम श्लाघायाम्’ । कुथ्यते गजोपरि सङ्घिष्यते कुथ । ‘कुथ सञ्ज्ञेपणे’ । ^८गजोपरिस्थचित्रकम्पलनामानि ॥ वेति स्म विगत बलमस्येति धीतम्^९ । नि सत्त्वहस्त्यध्वनाम ॥ ^{१०}गजपलायन वार्यतेऽनयेति वारी । ‘वृञ् वरणे’ । गजग्रहणाय कृतस्य गर्तादेर्नाम^{११} ॥ ४२ ॥

^१ दूयते, ‘दूञ् परितापे’ F₂, Pt₂ चूष्या चूपा इति च पाठौ ^२ मध्य° D₂, Pt₂
^३ मवा K₆ Pt₂ ^४ मध्यमाग D₂, K₅, K₆ ^५ Pt₂ adds ‘पस्ज गती’
^६ K₃ omits two lines ^७ परिस्त्यते K₅ ^८ ‘स्यित° W₂ ^९ D₂, Pt₂ add
‘वी गत्यादिषु’ ^{१०} गज F₂, Pt₂ ^{११} K₃, K₆ add गजप्रकरण समाप्तम्

(पा.) ^१चूपा कक्ष्या वरत्रा स्यात् । गजमध्यवद्धतथूलचर्मरञ्जुनामानि^२ । ‘येनु-
गनडिमिदोड्ढन्नोकु’ ॥ कल्पना सज्जना समे । गजसज्जीकरणाय ^३वद्धदीर्घचर्मरञ्जु-
नामनी । ‘प्रनन्नेकु’ । क्रियाशब्दत्वात् कल्पित सज्जितो गज ॥ अनुक्तम्—^४‘तिर्यग्दन्त-
प्रहारो य परिणाम स दन्तिनाम्’ । गजाना तिर्यक्प्रसारितदन्तप्रहार परिणाम स्यात् ।
क्रियाशब्दत्वात् परिणतो गज ॥ प्रवेण्यास्तरण—कुथो द्वयो । ^५रत्नकम्बलनामानि ॥
अनुक्तम्—^६‘पिधान^६ हस्तिकम्बल’ । गजकम्बल पिधान^६ स्यात् ॥ ‘निर्वाण हस्ति
मज्जनम्’ । ‘गजमज्जन निर्वाण स्यात् ॥ ‘शारिर्ना हस्तिपर्याणम्’ । गजपल्याण शारि
स्यात् ॥ ‘शृङ्गारो हस्तिमण्डनम्’ । गजालकार शृङ्गार स्यात् ॥ धीत त्वसारहस्त्यध्वम् ।
असार करितुरग धीत स्यात् । पादकर्माङ्कशवारणे^८ ^९मिलित्वा धीत स्यात् ।

‘पादकर्म^{१०} यत् तेपा यातमङ्कशवारणम् ।

धीतं तदुभय यच्च नि सार^{११} ह्यकुञ्जरम् ॥’

इति वेजयन्ती (पृ १११, श्लो ८९) ॥ वारी तु गजवन्धनी । करिग्रहणभूमिनाम ॥
‘गजग्रहणभूमौ स्त्री ^१‘वारि’ स्यात् सलिले नपुम्’ इति वेजयन्ती (पृ २३६, श्लो ८२) ॥
अनुक्तम्—^२अवपातस्तु पाताय ^३गर्तदण्डन्नृणादिना’ । गजाना ^४ग्रहणाय कृतो
गर्तदण्डपात^५ स्यात् । ‘ओदासु’ ॥ ४२ ॥

- ¹ दृष्या B₃ ² B₃ omits ³ A₁ adds परिणिनसुर्गज
⁴ तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गज परिणतो मत इति हलायुध (२ ६५) ⁵ A₁ adds एतानि पञ्च
⁶ विधान A₁ ⁷ गजाना A₁ ⁸ चारणे A₁ ⁹ A₁ adds द्वे ¹⁰ वर्मेयुत
 प्रोक्त A₁ ¹¹ नि सारहय^० A₁ ¹² वारी B₃ ¹³ पुष्करिणीकृत B₃
¹⁴ निपातनाय B₃ ¹⁵ निपात A₁

घोटके वीतितुरगतुरंगश्वतुरंगमाः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहार्वागन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।

(वि.) घोटक इति—भूमौ ¹घोटते परिवर्तते घोटक । ‘घुट परिवर्तने’ ।
 वेति शीघ्र गच्छतीति वीति । ‘वी गत्याद्वा’ । पीतिरिति वा पाठ । तुर त्वरित’
 गच्छतीति तुरग । तुरग । तुरगमश्च ॥ अश्नुते ²गमनेनेत्यश्च । ‘अशू व्याप्तौ’ ।
 वजतीति वाजी । ‘वज¹ गतौ’ । वहति नरमिति वाह । ‘वह प्रापणे’ । अर्षति
 क्षिप्र गच्छतीत्यर्वा । ‘अर्व^० गतौ’ । नकारान्तोऽयम् । गन्ध्यते कशादिना ³ताड्यत
 गन्धर्व । ‘गन्ध अर्दने’ । हयतीति⁷ हय । ‘हय गतिकान्त्यो⁸’ । सिन्धुदेशे
 भव सैन्धव । सपति ⁹जवादिधर्मेण समवैतीति सप्ति । ‘पप समवाये’ । अश्व-
 नामानि ॥ ४३ ॥

- ¹ घुटति K₅, K₆, Pt₂ ² शीघ्र D₂, W₂ ³ जवेन गच्छति K₂, K₃, K₆
⁴ वज वज K₅, K₆ ⁵ क्षिप्रगतौ K₃, K₆ ⁶ पीड्यते F₂, Pt₂ ⁷ K₃, Pt₂
 add गच्छति ⁸ गतौ F₂, W₂ ⁹ सेनादि Pt₂

(पा.) घोटके पीतितुरग—सैन्धवसप्तयः । पीतिशब्द इनारान्त । ‘पाने स्त्री
 पीतिरश्वे ना’ इति रुद्र । अर्वेति शब्दो नकारान्त । ‘अर्वा¹ च कुत्सिते वाहे वृषा
 कर्णमहेन्द्रयो’ इति विश्वप्रकाशिका (पृ ९४, श्लो ११७) ॥ अश्वनामानि ॥

‘कुदर स्वाम्युपकारक स्थौरी पाकलो जुहुराणश्च ।
 धारात् सुङ्गाह² प्रकीर्णक शालिहोत्री च ॥’

एतानि च ॥ ४३ ॥

- ¹ ‘अर्वा च कुत्सिते इति मुद्रितग्रन्थे ² लोकेश A₁, लैंकोल B₃

आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

चनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा वाहिका हयाः ।

(वि.) आजानेया इति—अजेन गतिक्षेपेण^१ आनेया आजानेयाः । कुलीनाश्व-
नाम ॥ विनीयन्त^२ इति विनीताः^३ । ‘णीञ् प्रापणे’ । सुशीलाश्वनाम ॥ वनायुदेशे भवा
वनायुजाः । पारसीकदेशे भवाः पारसीकाः ।^४ कम्बोजेषु भवाः कम्बोजाः ।^५ बह्लिकदेशे
भवाः बाह्लिकाः । एतानि तत्तद्देशजाश्वनामानि ॥ ४४ ॥

^१ जवेन Pt₂. ^२ K₂, K₆, W₂ add साधु. ^३ साधुवहनशीला; साधुवाहिनः
D₂, F₂. ^४ कम्बोज^० F₂, Pt₂. ^५ बह्लिक^० Pt₂.

(पा.) आजानेयाः कुलीनाः स्युः । जात्याश्वाः कुलीनाः स्युः । विनीता. साधु-
वाहिनः । सम्यग्वाहनशीला^१ विनीताः स्युः । तदन्ये शूलकाः^२ स्युः । ‘शूलको
दुर्विनीतोऽश्वः’ इति हलायुधः (अ. मा. २. २८५) ॥ वानायुजाः^३ पारसीकाः ।
मिन्नदेशत्वाद् मिन्नार्थकाः । वानायुजशब्दो^४ ह्रस्वादिश्च स्यात् । ‘वानायुजः पारसीको
वनायुजः’ इति रत्नकोशः । ‘कम्बोजा बाह्लिका हयाः । बाह्लिकशब्दो दीर्घमध्यश्च
स्यात् । ‘बाह्लिकं बाह्लिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः’ इति त्रिकाण्डशेषः^५ ॥ ४४ ॥

^१ A₁ adds अश्वाः. ^२ शूलकाः A₁, B₃. ^३ शूलकः B₃. ^४ पारसीकाः A₁.
^५ वानायुजा इति दीर्घादिश्च B₃. ^६ कम्बोजा A₁. ^७ ३. ३. श्लो. ५९५.

ययुरश्वोऽश्वमेधीयो जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥

पृष्ठयः स्थौरी सितः कर्को रथ्यो वोढा रथस्य यः ।

(वि.) ययुरिति—^१उत्सृष्टो दिशं^२ यातीति ययुः । ‘या प्रापणे’ । अश्वमेधाय
हितोऽश्वमेधीयः । अश्वमेधीयाश्वनाम ॥ ^३जवते शीघ्रं गच्छतीति जवन । ‘जु गतौ’ ।
जवाधिकाश्वनाम ॥ पृष्ठेन वोढुं क्षमः पृष्ठय । ‘स्थूलस्य पृष्ठभागस्येदं स्थौरम् ।
रलयोरभेद । स्थौरं बलमत्यास्तीति स्थौरी । अतिभरवहनसमर्थान्धनामनी । सितस्य
वर्णान्तरं क्रियत इति ‘कर्कः । ‘डुकृञ् करणे’ । सितान्धनाम ॥ रथं वहतीति रथ्यः ।
रथवोढुरथस्य नाम ॥ ४५ ॥

^१ विपृष्ठः F₂, Pt₂. ^२ दिशि दिशि W₂, देशे देशे Pt₂. ^३ जवति Pt₂.
^४ स्थूराया अश्वजङ्घाया इदं D₂, K₆, K₆. ^५ करोति कौतुकं F₂, Pt₂.

(पा.) ययुरश्वोऽश्वमेधीयः । अश्वमेधाश्वो ययुः स्यात् । अश्वमात्रेऽपि^१ ययुः
स्यात् । ‘ययुरश्वोऽश्वमेधाश्वे’ इति वैजयन्ती (पृ. २१८, श्लो. ४८) ॥ जवनस्तु जवाधिकः ।

जवाधिकोऽश्वो जवनः स्यात् ॥ पृष्ठयः स्थौरी । पृष्ठयहनशीलाश्वनामनी । ‘स्थौरं पशूना
 पृष्ठवाह्यां तद्योगादिनिः’ इति सुभूतिटीकावचनात् स्थौरं^३ पृष्ठवाह्यम्^३ । ‘वन्नेमोपु’ ॥
सित. कर्क । श्वेतवर्णाश्वः कर्क स्यात् । अनुक्तम्—‘कृष्णवर्णस्तु हेमः स्यात्’ ।
 नीलवर्णाश्वो हेमः स्यात् । ‘शोणाङ्गः शोण एव हि’ । शोणवर्णाश्वः शोणः स्यात् ।
 ‘हरित पीतवर्णाश्वः’ । पीतवर्णस्तुरंगः हरितः स्यात् । ‘हलाहः चित्रवर्णकः’ ।
 चित्रवर्णाश्वो हलाहः स्यात् । ‘इन्द्रयुधस्तु नीलाक्ष’ । नीलेक्षणोऽश्व इन्द्रयुध स्यात् ।
 ‘मल्लिकाक्षः सितेक्षणः’ । शुभ्रनेत्रोऽश्वो मल्लिकाक्ष स्यात् । ‘श्रीवृक्षकी स तुरगः श्रीवृक्षो
 यस्य लाञ्छनम्’ । श्रीवृक्षलाञ्छनोऽश्वः श्रीवृक्षकी स्यात् । ‘श्रीवृक्षकी पुरुषकोन्नमिता-
 म्कायः’ इति माघः (शिशु. ५. ५६) ॥ रथ्यो वोढा रथस्य यः । रथवहनशीलोऽश्वो
 रथ्यः स्यात् ॥ ४५ ॥

१ मात्रमपि A₁.२ टीकाकार° A₁.३ B₂ omits.४ पीतवर्णाश्वः B₂

बालः किशोरो वाम्यश्वा वडवा वाडवं गणे ॥ ४६ ॥

त्रिष्वश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।

(वि.) बाल इति—कश्यते^१ कश्या किशोरः । ‘कश गतिशासनयो’^२ । बालाश्व-
 नाम ॥ वमति गर्भमिति वामी । ‘डुवमु उद्गिरणे’ । अश्वजातिस्त्री अश्या । चलत इति
 वडवा^३ । ‘चल सवरणे सचरणे च’ । अश्वस्त्रीनामानि ॥ वडवाना समूहो वाडवम् ।
 अश्यासमूहनाम ॥ अश्वेनैकेन दिनेन गम्यत इति आश्वीनम्^४ । यो मार्गोऽश्वेनैकदिनेनैव
 गम्यते तस्य नाम ॥ ४६ ॥

१ केशेन W₂२ शातनयोः W₂, Pt₂

३ वाडते आङ्गवते वाडवा, ‘वाडु

आङ्गवते’ D₂, K₆४ आश्विन K₆५ यद्वर्त्म F₂, Pt₂

(पा.) बालः किशोरः । बालोऽश्व. किशोर स्यात् ॥ वाम्यश्वा वडवा ।

‘स्त्रीतुरगनामानि ॥ अश्वेत्यत्राजादित्वाद् डीप् न भवति । अन्यत्र डीप् । घोटी इयी
 तुरगी अर्वती । ‘अर्वणस्त्रसावनवः’ (६. ४. १२७) इति वृ ^२इत्यन्तादेशः ॥
वाडव गणे । वडवानां समूहो वाडव स्यात्^३ ॥ त्रिष्वश्वीनं—एकेन गम्यते । अश्वस्यैकदि-
 नवर्त्म आश्वीनं स्यात् ॥ ४६ ॥

१ अश्वस्त्री° A₁.२ वादेद्यः A₁.३ B₂ adds अश्यासमूहनाम.

कश्यं तु मध्यमश्वानां हेपा हेषा च निखनः ॥ ४७ ॥

निगालस्तु गलोद्देशे घृन्दे त्वाश्वीयमाश्ववत् ।

(वि.) कश्यमिति—कशामर्हतीति कश्यम् । अश्वमध्यनाम ॥ हेपणं^१ हेपा हेपा च । ‘हेपृ हेपृ अव्यक्ते शब्दे’ । अश्वनिखननाम ॥ निगल्यनेन कबलमिति निगाल । ‘गल अदने’ । अश्वगलदेशनाम ॥ अश्वाना घृन्दम्^२ आश्वीयम्^३ । आश्वं च । अश्वसमूहनामनी ॥ ४७ ॥

^१ हेपते D₂, K₂, W₂

^२ समूह W₂

^३ अश्वीयम् W₂

(पा.) कश्यं तु मध्यमश्वानाम् । अश्वमध्यम^१ कश्यं स्यात् ॥ हेपा हेपा च निखने । अश्वनिखननामनी ॥ निगालस्तु गलोद्देशे^२ । अश्वगलप्रदेशो निगाल स्यात् ॥ घृन्दे ^३त्वश्वीयमाश्ववत् । अश्वसमूहनामनी ॥ ४७ ॥

^१ मध्यम् A₁

^२ गलोद्देश B₃

^३ आश्वीयम् B₃

आस्कन्दितं धोरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥ ४८ ॥

गतयोऽमूः पञ्च धारा घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।

(वि.) आस्कन्दितमिति—आस्कन्दति चतुरं गच्छतीति आस्कन्दितम्^१ । ‘स्कन्दिर् गतिशोषणयो’ । धोरणम् अतिवेगेन धावन धोरितकम्^२ । ‘धोर्क गतिचातुर्य’ । धुर्याणां वेगेन सह किञ्चिद्भिर्वितसहित गमन रेचितमित्युच्यते । रेचनं रेचितम् । ‘रिचिर् विरेचने^३’ । वल्गतीति वल्गितम् । ‘वल्ग गतौ’ । वलितमिति पाठे वलते वलितम् । ‘वल सघरणे सचलने च’ । प्लुवत इति प्लुतम् । ‘प्लुङ् गतौ’ । अश्वानाम् अमू पञ्च गतयो धारा भवन्ति । धार्यन्ते तुरगैरिति धारा ॥ घोणते श्वासेन चलतीति घोणा । ‘घुण भ्रमणे’ । प्रोथतीति^४ प्रोथ । ‘प्रोथृ पर्याप्तौ’ । अश्वनासानामनी ॥ ४८ ॥

^१ आस्कन्दन F₂, Pt₂

^२ चातुर्येणाधोरणं Pt₂

^३ पृथग्भावे Pt₂, रिच्यते

विरिच्यते W₂

^४ W₂ adds वल्तीति.

(पा.) आस्कन्दित धोरितक—पञ्च धाराः । कोपान् सर्वपदैरुत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनमास्कन्दितम् । कङ्कशिखिक्रोडनकुलगतै सटश धोरितकम्^१ । पद्भिर्वल्गान वल्गितम् ।

अवक्रद्रुता गतिस्तु रेचितम् । पक्षिमृगसान्धेन लङ्घन प्लुतम् । स्कन्दितादीनि पञ्च
धाराशब्दवाच्यानि ॥ घोणा तु—अत्रियाम् । अश्वाना नासिका ^३प्रोथ स्वात् ॥ ४८ ॥

^१ धोरितकम् B₃

^२ आस्वदित° B₃

^३ प्रोथ A₁

कविका तु खलीनोऽस्त्री शफ क्रीवे खुरः पुमान् ॥ ४९ ॥

पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले वालहस्तश्च वालधिः ।

(वि.) कविकेति—कवते भक्षणसमये शब्दायत्^१ इति कविका । ‘कुड् शब्दे’ ।
खलति चलतीति खलीन । ‘खल चलने’ । अश्वस्य मुखनियन्त्रिकानामनी ॥ शायते
^३भुवा ताडनादिना शफम् । ‘शो तनूकरणे’ । खुरति भुवमिति खुर । ‘खुर विलेखने’^४ ।
पशुचरणामनामनी ॥ पूयन्ते ^५दशादयोऽनेनेति पुच्छ । ‘पूयी विशरणे’ । लूयन्ते
रोमाण्यत्रेति लूम । नकारान्त । ‘लुञ् छेदने’ । लङ्घति चलतीति लाङ्गूलम् । ‘लङ्गि
गतौ’ । वालसमूहयोगात् वालहस्त । वाला धीयन्तेऽस्मिन्निति वालधि^६ । पशुपुच्छ
नामानि ॥ ४९ ॥

^१ चलति K₂ K₄ ^२ सचवे च K₂ K₆ ^३ भुव K₃ K₆ ^४ छेदने Pt₂

^५ उस्त्रास्यति दशादीन् F₂ Pt₂ ^६ अपवारणे K₆ ^७ चलने K₅ K₆ ^८ D₂

Pt₃ add ‘डुघाञ् धारणपोषणयो

(पा.) कविका—खलीनोऽस्त्री । अश्वमुखनिक्षिप्रात्योयन्त्रनामनी ॥ अनुक्तम्—
‘पल्याण स्वात् पल्ययनम्’ । अश्वपल्याणनाम । ‘पल्मु’ । ‘वागा । बल्गावक्षेपणी कुशा’ ।
वागानामानि । ‘वागे’ ॥ ‘केशकार केशरचक’ । अश्वक्षुरकनामनी ॥ ‘बोक्काणस्तु
प्ररोहक’ । बोक्काणनामनी । ‘बोक्केत’ ॥ शफ—पुमान् । केषाचिन्मते शफशब्दोऽपि
पुलिङ्ग । ‘खुर शफ शको विष्टा यासस्तु थवस शरि’ इति वैजयन्ती (पृ ७१,
श्लो ७४) । खुरनामानि ॥ पुच्छोऽस्त्री लूम । नान्तम् । लाङ्गूले—वालधि ।
अश्वविवालगुच्छनामानि ॥ अनुक्तम्—‘आवर्तो रोमज पुस्ति’ । रोम्यामवस्थानवि
शेषनाम । ‘नुडि’ ॥ ४९ ॥

त्रिपूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्ग. स्पन्दनो रथः ।

(वि.) त्रिष्विति—उपावर्तत स्म भुवि जाड्यपरिहाराय उपावृत्त । ‘ध्रु
वर्तने’ । लुठति भुवि परिवर्तते^१ स्म लुठित । ‘लुठ प्रतिघाते’ । भुवि मुहु

परावृत्ताश्विनामानि ॥ अश्वप्रकरणं समाप्तम् ॥ शतम् अङ्गानि यस्य शताङ्गः । स्यन्दते यातीति^३ स्यन्दनः । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' । रमन्तेऽत्र धन्विनः^४ रथः । 'रमु क्रीडायाम्' । रथनामानि ॥ ५० ॥

^१ परावर्तते K₅. ^२ परिवर्तने K₅. ^३ D₂ adds यात्यनेन यानम्, चक्रमस्यास्तीति तस्मिन् चक्रिणि. ^४ ध्वनिना K₅.

(पा.) त्रिपूपावृत्त—मुहुर्भुवि । मुहुर्भूतले परावृत्तेऽश्वे ^१उपावृत्तलुठितशब्दौ स्याताम् । तौ च त्रिलिङ्गौ ॥ याने चक्रिणि—स्यन्दनो रथः । ^२चक्रयानं रथः । युद्धार्थं तस्मिन् रथे ^३शताङ्गस्यन्दनशब्दौ स्याताम् । 'चङ्कुरो मूलविभुजः' । एते द्वे च ॥ ५० ॥

^१ अपावृत्त° A₁. ^२ चक्रियानम् A₁. ^३ शताङ्गादिशब्दौ B₃.

असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

कण्ठीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ।

(वि.) असाविति—पुष्ये^१ उत्सवादौ विहितशुभकाले उपयोगी रथः ^२पुष्य-रथः । यच्चक्रवयानं समराय न भवति यात्रादावेव तस्य रथस्य नाम ॥ कण्ठेषु^३ मनुष्य-स्कन्धेषु उह्यमानो रथः कण्ठीरथः । कर्णारिथ इति वा पाठः । प्रवहति नरश्रेष्ठमिति^४ प्रवहणम् । 'वह प्रापणे' । डयते विहायसि गच्छत्यत्रस्थ इति डयनम् । 'डीङ् विहायसा गतौ' । विमानाख्ययाननामानि ॥ ५१ ॥

^१ पुष्ययात्रादौ W₂. ^२ पुष्यरथः W₂. ^३ कर्णांपु W₂. ^४ D₂, K₅, K₆ add अनेन.

(पा.) असौ पुष्यरथः—समराय यत् । न समरायेति प्रतिषेधात् क्रीडार्थं ^१चक्रयानं पुष्यरथः स्यात् ॥ कर्णारिथः प्रवहणं—समं त्रयम् । ^२मनुष्यस्कन्धवाहयाननामानि ॥ 'कर्णारिथस्यां रघुवीरपत्नीम्' इति कालिदासः (रघु. १४. १३) ॥ ५१ ॥

^१ चक्रियानं A₁. ^२ बालकादिक्रीडाशकटनामानि A₁.

क्रीवेऽनः शकटोऽस्त्री स्याद् गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् ॥५२॥

शिविका याप्ययानं स्याद् डोला प्रेङ्गादिका स्त्रियाम् ।

(वि) झीब इति—अनिति ^१अक्षेण चीत्करोतीति अन । ‘अन प्राणने’ । सान्तोऽय नपुसकलिङ्ग । शक्नोति भार चोडु शकट । ‘शकल शक्तौ’ । शकटनामनी ॥ गच्छतीति गन्त्री । ‘गम्ल्ठ सृष्ट गतौ’ । ^२क सुप्रकर वल येषा ते कम्बलिन बलीवर्दा, तैर्वाह्यते कम्बलिचाह्यकम् । अल्पशकटनामनी ॥ शिवा^३ मङ्गलदायिका । शिवैव शिविका । ^४याप्यो नेतव्यो राजादि, तस्य यान याप्ययानम् । आन्दोलिकानामनी ॥ डोल्यते इतस्तत उत्क्षिप्यते डोला । ‘डुल उल्क्षेपे’ । दोलेति वा पाठ । ^५प्रेङ्खयते इतस्तत प्रङ्खा^६ । ‘इखि गतौ’ । डोलानामनी ॥ ५२ ॥

^१ अक्षे W₂

^२ कम्बल सास्त्रा तद्योगात् कम्बलिनो बलीवर्दा F₂, Pt₂

^३ नृपाणा अयस्करी D₂, K₂, K₄ ^४ याप्पैरधमैर्यायते F₂, Pt₂ ^५ प्रेङ्खते K₂, K₄

^६ आदिना घयनखट्टा बाह्यादिदोला इति मानुजीदीक्षित (पृ ३२५)

(पा.) झीबेऽन । सान्तोऽयम् । शकटोऽस्त्री स्यात् । शकटनामनी ॥ ‘लघ्वी वेसरयुक्तश्च’ । ^१एते द्वे च । ‘विलङ्घ्य^२ लघ्वीं करभौ बभञ्जतु’ । (शिशु १२ २४) । ^३‘प्रचोदित वेसरयुक्तमध्वनि’ । (शिशु १२ १९) इति प्रयोगान् सज्ञाशब्दत्वादलघु-श्चेदपि लघ्वी, अवेसरयुक्त चेदपि वेसरयुक्तम् ॥ गन्त्री कम्बलिचाह्यकम् । कम्बलि भिर्घृपै । करीपशकटनामनी । गन्त्रीशब्द स्त्रीलिङ्ग । ‘गन्त्री स्त्री कूवर न स्त्री रथे कम्बलिवाह्यके’ इति वैजयन्ती (पृ ११४, श्लो १२७) । शिविका याप्ययान स्यात् । आन्दोलिकानामनी ॥ डोला प्रेङ्खादिका स्त्रियाम् । डोलानामनी । डोला प्रेङ्ख पुमान् प्रेङ्खा निश्रेणिरधरोहणी’ इति रत्नकोश ॥ ५२ ॥

^१ लघ्वीवेसरयुक्तशब्दावपि A₁

^२ विभज्य A₁

^३ प्रचोदित वेसरयुक्तमध्वनि’

इति मुद्रितग्रन्थे (पृ २९४)

उभौ तु द्वैपवैघाघौ द्वीपिचर्मावृते रथे ॥ ५३ ॥

पाण्डुकम्बलसंवीतः स्पन्दनः पाण्डुकम्बली ।

(वि.) उभाविति—द्वीपिचर्मणा^१ आवृतो रथ द्वैप । व्याघ्रचर्मणा आवृतो वैघाघ । शार्दूलचर्मवृत्तयाननामनी ॥ पाण्डुकम्बलसंवृतो रथ पाण्डुकम्बली^२ । श्वेतकम्बलावृत्तरथनाम ॥ ५३ ॥

^१ चमवृत Pt₂

^२ F₂, Pt₂ add नान्त

(पा.) उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ—आवृते रथे । द्वैपवैयाघ्रशब्दौ द्वीपिचर्मार्थकौ ।
 ‘द्वैपवैयाघ्रादञ्’ इति (४. २. १२) ताभ्यामावृते रथेऽपि द्वैपवैयाघ्रशब्दौ स्याताम् ॥
पाण्डुकम्बल—पाण्डुकम्बली । श्वेतकम्बलेन संवीतो रथः पाण्डुकम्बली स्यात् ॥ ५३ ॥

रथे काम्बलवास्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥

त्रिपु द्वैपादयो रथ्या रथकट्या रथत्रजे ।

(वि.) रथ इति—कम्बलेनावृते^१ काम्बलः । वस्त्रेणावृते^१ वास्त्रः । एवमादीनि
 कम्बलाद्यावृतरथनामानि ॥ पूर्वोक्ता द्वैपादयः पञ्च शब्दाः त्रिपु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥
 रथानां समूहो रथ्या । रथकट्या च । रथत्रजनामनी ॥ ५४ ॥

^१ F₂, Pt₂ add रथः.

(पा.) रथे काम्बलवास्त्राद्याः—आवृते । कम्बलवस्त्रादिभिरावृते रथे काम्बल-
 वास्त्राद्याः शब्दाः स्युः ॥ त्रिपु द्वैपादयः । ^१द्वैपादिशब्दास्त्रिलिङ्गाः द्वैपी रथ्या वैयाघ्री
 रथ्या । ‘परिवृतो रथः’ (४. २. १०) इति नियमात् द्वैपी पेटीति न भवति ॥
रथ्या रथकट्या रथत्रजे । रथसमूहनामनी ॥ ५४ ॥

^१ B₃ adds पञ्च.

धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं स्याद् रथाङ्गमपस्करः ॥ ५५ ॥

चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात् प्रधिः पुमान् ।

(वि.) धूरिति—धूर्वति हिनस्तीति धूः । ‘धूर्वा हिंसायाम्’ । यानमुखनाम ॥
 अपकीर्यते तत्तदुचितस्थाने निक्षिप्यते अपस्करः^१ । अवस्कर इति वा पाठः । रथावयव-
 नाम ॥ करोति रथगमनमिति चक्रम् । ‘डुकृञ् करणे’ । रथस्याङ्गं रथाङ्गम् ।
 रथचक्रनाम ॥ गमनसमये ^२नमतीति नेमिः^३ । ‘णसु प्रङ्गत्वे शब्दे च’ । चक्रस्य
 प्रान्ते प्रधीयते क्षिप्यते प्रधिः^४ । चक्रान्ते सर्वतोनिहितलोहवलयनामनी ॥ ५५ ॥

^१ D₂, Pt₂ add ‘क विक्षेप’.

^२ D₂, Pt₂ add शब्दायते.

^३ नयतीति वा,

‘निवो मिः’ (उ. ४. ४४) K₂.

^४ ‘डुधान् धारणपोषणयोः’ Pt₂.

(पा.) धूः स्त्री क्लीबे यानमुखम् । ‘धूः स्त्री धूर्वा यानमुखम्’ इति वैजयन्त्य-
 नुसारिपाठः (पृ. ११४, श्लो. १३०) । रथनासिकानामानि ॥ स्याद्रथाङ्गमपस्करः ।

धुःप्रभृति रथावयवः सर्वोऽपि अपस्करः स्यात् ॥ चक्रं रथाङ्गम् । रथचरणनामनी ।
 'वण्डिकत्लु' । अत्र रथाङ्गमिति संज्ञा । 'अरि चक्रं रथपद रथाङ्गं केशवायुधम्'
 इति वैजयन्ती (पृ. ११५, श्लो. १३४) ॥ तस्यान्ते नेमिः—प्रधिः पुमान् । ^२चक्रान्त-
 नामनी । 'वण्डिकस्मि' ॥ ५५ ॥

^१ B₃ omits^२ चक्रस्यान्तस्य° B₃

पिण्डिका नाभिरक्षायकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

रथगुप्तिर्वरुथो ना कूबरस्तु युगंधरः ।

(वि.) पिण्डिकेति—पिण्डयन्ते ^१नैरन्तर्येण निखन्यन्ते अरा अस्यामिति
 पिण्डिका । 'पिडि सघाते' । नभ्यते हिंस्यतेऽक्षेणेति नामिः । 'णभ हिसायाम्' ।
 चक्रनामिनाम ॥ अणति शब्दायत इत्यणिः । 'अण शब्दे' । अक्षस्य नामिक्षेप्यस्य
 काष्ठस्यान्ते ^२रन्प्रक्षिप्तकीलकनाम ॥ रथोऽनेन गुप्यते रथगुप्तिः । 'गुपू रक्षणे' । त्रियते
 रथोऽनेनेति वरुथः । 'वृष् वरणे' । ^३रथस्य द्वीपिचर्मादिगुप्तेर्नामनी ॥ ^४कूवते शब्दायते
 कूबरः । 'कूब् शब्दे' । युगं धारयतीति युगंधरः^५ । युगमभ्यप्रदेशधारकस्य रथावयवस्य
 नामनी ॥ ५६ ॥

^१ सर्वाण्यग्राण्यस्यामिति F₂, Pt₂.^२ निक्षिप्त° W₂.^३ K₂, W₂ add

द्वीपिचर्माद्वतरथस्य.

^४ कवते, 'कुब् शब्दे' K₃, K₆^५ K₃, Pt₂ add 'धृञ्

धारणे'.

(पा.) पिण्डिका नामिः । चक्रमभ्यरन्ध्रनामनी ॥ अक्षायकीलके—अणिः ।

अक्षो नाम कर्षचक्र, ^१तस्याप्रस्यः कीलोऽपि स्यात्^२ । आणिश्च^३ स्यात् । 'सीमाश्रयक्षा-
 प्रकीलेषु स्यादाणिरणिवद् द्वयोः' इति रुद्रः ॥ रथगुप्तिर्वरुथो ना । चक्ररन्ध्रकीलि-
 ताय.कुम्भनामनी । 'नेम्मुलु' ॥ 'रथो वरुथस्य ह्यस्य वाजी गज. 'करेणोः पथिक.
 पदातेः' इत्यत्र वरुथशब्दोऽशीआद्यजन्तः (५. २. १२७) ॥ कूबरस्तु युगंधरः ।
 चक्ररन्ध्रप्रविष्टदीर्घदारुनामनी । 'इरुनु'^५ ॥ ५६ ॥

^१ अग्रस्यकीलके B₃.^२ A₁ adds 'अन्चुकोनचिल'.^३ आणिरितिदीर्घादिश्च B₃^४ करिणः A₁.^५ 'यिरुनु' A₁.

अनुकर्षो दार्वधःस्थं प्रासङ्गो ना युगान्तरम् ॥ ५७ ॥

सर्वं स्याद् वाहनं चानं युग्यं पत्रं च धोरणम् ।

(वि.) अनुकर्ष इति—अक्षम् ^१अनुकृष्यत इति अनुकर्षः । ‘कृष विलेखने’ । अक्षाधःक्षिप्तदारुनाम् ॥ प्रासज्यते वलीवर्दकण्ठेष्विति प्रासङ्गः । ‘पञ्च सङ्गे’ । द्वितीययुगनाम् ॥ यान्त्यनेनेति यानम् । ‘या प्रापणे’ । युगं ^२वहतीति युग्यम् । पतन्त्यनेनेति पत्रम् । ‘पल्लु गतौ’ । धोरति चातुर्येण गच्छत्यनेनेति धोरणम् । ‘धोर्ऋ गतिचातुर्ये’ । सर्ववाहनमात्रनामानि ॥ [सर्वं हस्त्यश्वरथादि दोलान्तं वाहनमिति क्षीरस्वामी (पृ. १८७)] ॥ ५७ ॥

^१ K₅, K₆ add पश्चात्. ^२ अर्हतीति W₂.

(पा.) अनुकर्षो दार्वधःस्थम् । ^१अधस्तनं धारणादारु अनुकर्षः स्यात्^२ ॥ प्रासङ्गो ना युगाद्युगः । युगो नाम यानाद्यङ्गम् । युगात् परस्थितयुगः प्रासङ्गः स्यात् ॥ अनुक्तम्—‘शिविका याप्ययानं स्यात्’ । याप्ययानं शिविका स्यात् । ‘^३पल्लकी’ । ‘दोलाप्यान्दोलिका स्त्रियाम्’ । डोला प्रेङ्गोलिका स्त्रियामिति पाठान्तरम् । आन्दोलनामनी । ‘अंदलम्’ । ‘आन्दोलनं स्यादान्दोलो दोला स्याद्दोलिकापि च’ इति वैजयन्ती (पृ. ११५, श्लो. १३७) । ^४दोलानामापि स्यात् । ‘दोला हेतुार्थरूपणम्^५’ इति वैजयन्ती (पृ. ११५, श्लो. १३६) ॥ सर्वं स्यात्—धोरणम् । उक्ता एते हस्त्यादयः सर्वेऽपि वाहनादिशब्दवाच्याः स्युः ॥ ५७ ॥

^१ अधःस्थं B₃.

^२ B₃ adds ‘कोटिर्बाड’.

^३ ‘पल्लकि’ A₁.

^४ डोलापि B₃.

^५ रोहणम् A₁.

परंपरावाहनं यत् तद् वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

आधोरणा हस्तिपक्का हस्त्यारोहा निपादिनः ।

(वि.) परंपरेति—बोद्धुमिः परंपरया वाह्यत इति परंपरावाहनम् । विनीतानामभ्यानामिदं वैनीतकम् । परंपरावाहननाम् ॥ आधोर्यन्ते हस्तिनः एभिरिति आधोरणाः । ‘धोर्ऋ गतिचातुर्ये’ । ^१हस्तिनं पान्तीति हस्तिपक्काः । ‘पा रक्षणे’ । ^२हस्तिन आरोहन्तीति हस्त्यारोहाः । हस्तिस्कन्धे निपीडन्तीति निपादिनः । ‘पद्लु विशरणगत्यवसादनेपु’ । गजशिक्षकनामानि ॥ ५८ ॥

^१ हस्तिनः F₂, Pt₂.

^२ हस्तिपु K₁, K₄.

(पा.) परंपरावाहनं—वैनीतकमस्त्रियाम् । रथशिविकादिपरंपरावाहनं वैनीतकं स्यात् । दीर्घद्वितीयः । आधोरणा—निपादिनः । गजसादिनामानि ॥ महामात्रा-

स्तम्प्रधानाः स्युः । 'तत्प्रधाना महामात्रा धारोहा गजजीवनाः' इति वैजयन्ती (पृ. १११, श्लो. ८८) ॥ ५८ ॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥ ५९ ॥
सव्येष्ठदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

(वि.) नियन्तेति—अश्वान् नियच्छतीति नियन्ता । यन्ता च । 'यम उपरमे' । ^१प्राजति प्रेरयत्यश्वानिति प्राजिता । 'अज गतिक्षेपणयोः' । सुवत्यश्वानिति सूतः । 'पू प्रेरणे' । ^२क्षदति ताडयत्यश्वानिति क्षत्ता । 'क्षद गतिहिंसनयोः' । सारयति प्रेरयति अश्वानिति सारथिः । 'सृ गतौ' । कदाचित् सव्यभागगतानश्वान् प्रेरयितुं सव्यभागे तिष्ठतीति सव्येष्ठः । दक्षिणभागगतानश्वान् प्रेरयितुं कदाचित् दक्षिणभागे तिष्ठतीति दक्षिणस्थः^३ । 'घ्रा गतिनिवृत्तौ' । रथकुटुम्बिनो नामानि ॥ ५९ ॥

^१ प्राजयति K_१, K_२, Pt_२. ^२ क्षतति K_१. ^३ W_२ adds दक्षिणस्थाश्वरथवाहकनामः; रथं कुटुम्बयितुं शीलमस्य । 'कुटुम्ब धारणे' । यद्वा रथ एव कुटुम्बम् । रथकुटुम्बमस्यास्ति । इतिः । इति भानुजीदीक्षितः (पृ. ३२८).

(पा.) नियन्ता प्राजिता यन्ता । एते ऋदन्ताः । सूतः क्षत्ता—रथकुटुम्बिनः ।
नियन्त्रादयोऽष्ट शब्दाः ^१रथकुटुम्बिसंज्ञाः स्युः । रथसारथिनामानि ॥ ५९ ॥

^१ कुटुम्बिनः B_१

रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥

भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।

(वि.) रथिन इति—रथा एषां सन्तीति रथिनः । ^१स्यन्दनमारोहन्तीति स्यन्दनारोहाः । 'रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' । ये रथमारुह्य युध्यन्ते तेषां नामनी । रथाधिष्ठितनामनी वा ॥ ^२सीदन्त्यवश्यं परवळं नाशयन्तीति सादिनः । 'पद्लृ विशरणादौ' । अश्वारोहनाम ॥ भटन्ति ^३परस्परं तिष्ठ तिष्ठेति भापन्ते भटाः । 'भट परिभाषणे' । युध्यन्त इति योधाः । योद्धारश्च । 'युध समहारे' । योद्धूरुपनामनी ॥ सेनां रक्षन्तीति सेनारक्षाः, सैनिकाश्च^४ । सेनारक्षकनामनी ॥ ६० ॥

^१ स्यन्दनान् F_२, Pt_२. ^२ सादयन्ति W_१. ^३ युद्धं काङ्क्षन्तीति Pt_२.
^४ D_२, K_२, Pt_२ add 'रक्ष पालने'.

(पा.) रथिन स्यन्दनारोहा । रथिकनामनी ॥ अश्वारोहास्तु साविन ।
अश्वारोहनामनी^१ ॥ 'तुरगिणोऽश्ववाहाश्च' । एते द्वे च ॥ भटा योधाश्च योद्धार ।
योधनामानि ॥ सेनारक्षास्तु सैनिका । ^२सेनारक्षकनामनी ॥ ६० ॥

^१ राहुत्तनामानि A₁ B₃

^२ रक्षकनायकनामनी A₁

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥
 बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।

(वि.) सेनायामिति—सेनाया समवेता मिलिता सैन्या । सैनिकाश्च ।
 सेनाया समूहत्वेन मिथो मिलिताना नामानि ॥ सहस्रेण सहस्रसख्यावच्छिन्नेन बलेन
 बलिन ^१साहस्रा' । सहस्रिणश्च । ये सहस्रेण बलिन तेषा नामनी ॥ ६१ ॥

^१ सहस्र बलमस्तीति F₂ Pt₂

(पा.) सेनाया समवेता—सैनिकाश्च ते । ^१कूटनायकनामनी ॥ बलिनो ये—
सहस्रिण । ^२सहस्राश्वानामुपरिस्थितसहस्रसख्याकाना साविना नामनी ॥ ६१ ॥

^१ सेनाया मिलित्वा स्थिताना नामनी B₃

^२ सहस्रबलाधिकारिनामनी B₃

परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥

कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।

बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गोऽथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

शीर्षण्य च शिरस्त्रेऽथ तनुत्र वर्म दशनम् ।

उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

(वि.) परिधिस्थ इति—परिधौ सेनाप्रत्यन्ते^१ तिष्ठतीति परिधिस्थ । 'घ्रा
 गतिनिवृत्तौ' । परितश्चरतीति परिचर । 'चर गतिभक्षणयो' । सेनाप्रत्यन्तरक्षिणो
 नामनी ॥ सेना ^२नयतीति सेनानी । 'णीब् प्रापणे' । वाहिन्या सेनाया पति
 वाहिनीपति । ^३सेनापतिनामनी ॥ कच्यते वध्यते कञ्चुक । 'कचि दीप्तिबन्धनयो' ।
 बाणान् वारयतीति वारवाण' । कवचोऽस्त्रियाम् । 'वृच् आवरणे' । देहरक्षणार्थं कृतस्य
 कूर्पांसविशेषस्य नामनी ॥ सार स्थिरत्व कञ्चुकस्य सनोति ददातीति सारसनम् ।

‘पणु दाने’ । अङ्गादधिकम् अधिकाङ्ग । कञ्चुकोपरिवन्धनाय पट्टसूत्रादिकृतरञ्जु नामनी ॥ ^६शीर्षमिव निर्मित शीर्षकम् । ^७शिरसे हित शीर्षण्यम् । शिरो घातात् त्रायत इति शिरस्त्रम् । ‘^८यैङ् पालने’ । ^९शिरस्त्रनामानि ॥ ^{१०}तनु त्रायते तनुजम् । वृणोति शरीर वर्म । ‘वृञ् वरणे’ । ^{११}दश्यतेऽनेनेति दशनम् । ‘दश दशने’ । उर छाद्यतेऽनेनेति उरश्छद् । ‘छद् अपवारणे’ । क वक्ष ^{१२}कटतीति कङ्कटक । ‘कटे वर्षावरणयो’ । जागर्तीति ^{१३}जगर । ‘जागृ निद्राक्षये’ । कान् ^{१४}वाणान् वञ्चयते ^{१५}कवच । ‘वञ्चु प्रलम्बने’ । उरस्त्राणनामानि ॥ ६२-४ ॥

^१ K₅ K₆ add देशे ^२ K₂ K₆ add नियुक्त ^३ वाहिनी° K₆
^४ अभेद K₃ K₅ ^५ बल F₂ Pt₂ ^६ शीप रक्षति F₂ Pt₂ ^७ शिरसि
वर्तमान K₆ ^८ शिरोरक्षक° K₃ ^९ देह W₂ वक्ष स्थल K₆ ^{१०} दश्यते
वध्यते K₅ K₆ ^{११} K₅ K₆ add वृणोति ^{१२} अजगर इति वा पाठ D₂ K₆
^{१३} क वात Pt₂ ^{१४} वञ्चयति K₅ K₆

(पा.) परिधिस्था परिचरा । काटवद्वलयाकारेण स्थिताना भटाना नामनी ॥ सेनानीर्वाहिनीपति । सेनाधिपतिनामनी ॥ कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री । ^१कार्पासकूर्पासक नामनी । ‘ज्ञग’ ॥ यत्तु मध्ये—अधिकाङ्ग । आमुक्तकञ्चुकैर्मध्यनिबद्धपट्टनामनी ^२ ॥ अथ शीर्षक—शिरस्त्रे । शिरस्त्राणनामनी ॥ अथ तनुज वर्म दशन—कवचोऽस्त्रियाम् । ‘अदश्यन्नरहितशौर्यदशना’ इति माघ (शिशु १७ २१) । कवचनामानि । ‘जूडु’ । ‘सूत्रक स्यात् सूत्रमय जालिका स्यादयोमयी’ इति सूत्रकजालिक कवचविशेषे ^३ ॥ ६२-४ ॥

^१ कञ्चुकनामनी B₃ ^२ दशरधि° A₁ ^३ विशेषौ B₃

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।

सनद्धो वर्मितः सज्जो दशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥

(वि.) आमुक्त इति—आमुच्यते वध्यते आमुक्त । प्रतिमुच्यते स्म प्रतिमुक्त । ‘मुच्छ् मोकक्षणे’ । अपिनद्ध इति पिनद्ध । अपिनद्धश्च । ‘णह वन्धने’ । ‘युद्धार्थं वर्माविनोपकल्पितशरीरस्य नामानि ॥ सनद्धते सनद्ध । वर्म सजातमस्य वर्मित । सज्जति ^१सज्ज । ‘परज गतौ’ । ^२दशोऽस्य सजातो दशित । व्यूढ कङ्कटोऽनेन व्यूढकङ्कट । उरस्त्राणयुक्तस्य नामानि ॥ ६५ ॥

^१ उरश्छेदेन संगच्छते K₁ K₆ ^२ Pt₂ adds दशन दद्य

(पा.) आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च—नद्रवत् । आमुक्तकवचनामानि । ‘तोडगवड-
जुड’ ॥ संनद्धो वर्मितः—व्यूढकङ्कटः । व्यूढः कङ्कटो येन, तस्य नामानि । ‘जूड-
तोडुगुकुनपुरुपुनिपेल्लु’ ॥ ६५ ॥

¹ ‘तोडिनिन जोडु’ B₂.

त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे ।

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पद्मश्च पदिकश्चाथ पादातं पत्तिसंहतिः ।

(वि.) त्रिष्विति—आमुक्तादयो व्यूढकङ्कटान्ताः त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥
कवचिनां समूहः कावचिकम् । वर्मभृतां समूहनाम ॥ ¹पादाभ्यामवति गच्छतीति
पदातिः । ‘अत सातत्यगमने’ । ²पतत्यरीन् प्रति पत्तिः । ‘पल्लु गतौ’ । पदाभ्यां
गच्छतीति पदगः । ‘गम्लु गतौ’ । पादाभ्यामवतीति पादातिकः³ । पदाभ्यामजतीति
पदाजिः । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । पद्मथां गच्छतीति पद्मः । पादाभ्यां चरतीति
पदिकः । पदातिनामानि ॥ पदातीनां समूहः पादातम् । पत्तीनां संहतिः पत्तिसंहतिः ।
पत्तिसमूहनाम ॥ ६६ ॥

¹ पदाभ्या W₂. ² K₂ adds गच्छति, पद्यते D₂. ³ पदाभ्याम् अतिगच्छतीति
पदातिगः K₂

(पा.) त्रिष्वामुक्तादयः । ¹आमुक्तादयस्त्रिलिङ्गाः² । आमुक्तः कवचः । आमुक्तं
कवचम् । सनद्धमनीकमित्यादि ॥ वर्मभृतां कावचिकं गणे । कवचधारिणां³ समूहः
कावचिकं स्यात् ॥ पदातिपत्ति—पद्मश्च पदिकश्च । ⁴पादचारियोधनामानि । ‘कालु-
चल्लु’⁵ ॥ अथ पादातं पत्तिसंहतिः । पद्मिरतवां समूहः पादातं स्यात् ।

‘पादातिकः पदातिः पादातपदाजिपद्मपदिकाः स्युः ।

इति रत्नकोशः ॥ ६६ ॥

¹ A₁ adds पूर्वोक्ताः. ² B₂ adds शब्दाः. ³ कवचवता B₂. ⁴ A₁ adds
पदाजिः पुलिङ्गः. ⁵ B₁ omits.

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् ।

(वि.) शस्त्राजीव इति—शस्त्रेणाजीवतीति शस्त्राजीवः^१। काण्डाः बाणाः पृष्ठे यस्य काण्डपृष्ठः। आयुधेन जीवतीति आयुधीयः। आयुधिकश्च। शस्त्राजीवक-नामानि ॥ कृतौ शिक्षितौ हस्तौ यस्य कृतहस्तः। सुष्ठु प्रयुज्यन्ते सुप्रयोगाः। तथाविधाः विशिखाः यस्य सुप्रयोगविशिखः। कृतः शिक्षितः^२ पुङ्खः शराभ्यासो येन कृतपुङ्खः। लब्धलक्ष्यनामानि ॥ ६७ ॥

^१ D₂, K₂ add 'जीव प्राणधारणे'. ^२ गृहीतः Pt₂; K₂ adds घु°; साधु W₂.

(पा.) शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठ—समाः। शस्त्रान्युपजीव्य ^१जीवतो नामानि ॥ कृतहस्तः—कृतपुङ्खवत्। ^२लक्ष्यभेदे 'करप्रयोगिणो नामानि ॥ ६७ ॥

^१ जीवता B₂. ^२ लक्ष° A₁. ^३ लक्ष्यवेधिनः B₂.

अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद् यश्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्गचस्त्री धनुर्धरः।

(वि.) अपराद्धेति—अपराद्धाः ^१अलब्धलक्ष्याः पृषत्का बाणा यस्य अपराद्ध-पृषत्कः। ^२लक्ष्यादन्यत्र च्युतसायकस्य नाम ॥ धन्वा अस्यास्तीति धन्वी। धनुरस्यास्तीति धनुष्मान्। धनुः प्रहरणमस्य धानुष्कः। निषङ्गस्तूणोऽस्यास्तीति निषङ्गी। अस्त्रान्यस्य सन्तीति अस्त्री। धनुर्धारयतीति धनुर्धरः^३। धनुर्धरनामानि ॥ ६८ ॥

^१ अपलब्ध° K₂, K₃ ^२ लक्ष्यच्युतबाणस्य° K₂. ^३ D₂, W₂ add 'धृञ् धारणे'.

(पा.) अपराद्धपृषत्कोऽसौ—सायकः। तद्विपरीतस्य^१ नाम। धन्वी धनुष्मान्—धनुर्धरः। अर्शआदिपाठादुरसोऽपि स्यात्। धृतधनुषां नामानि ॥ ६८ ॥

^१ लक्ष्याप्रातसायकस्य B₂.

स्यात् काण्डवांस्तु काण्डीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपश्वधहेतिकौ।

(वि.) स्यादिति—काण्डा बाणा अस्य सन्तीति काण्डवान्। काण्डीरश्च। बाणवतो नामनी ॥ शक्तिः प्रहरणमस्य ^१शाक्तीकः। शक्तिः हेतिः आयुधं यस्य शक्तिहेतिकः। शक्त्याख्यायुधधरस्य^२ नामनी ॥ यष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः। लगुडायुध-

धरस्य नाम ॥ परश्वध. परशु प्रहरणमस्य पारश्वधिकः । ^३परश्वधाख्यायुधधरस्य नाम ॥ ६९ ॥

^१ शाक्तिक. D₂, K₅, K₆ ^२ वतः W₂ ^३ परश्वधस्य° K₃, K₄

(पा.) स्यात् काण्डवास्तु काण्डीर । दण्डधारिनामनी । ^१अधिकशरधारि-
नामनी इति केचित् ॥ शाक्तीक^१ । दीर्घमध्य. । शक्तिहेतिक^२ । केवलशक्त्यायुध^३ पुरुषः
^२शाक्तीक स्यात् । ‘शक्तियष्टवोरीकम्’ (४. ४. ५९) इतीकम्प्रत्यय ॥ याष्टीक-
पारश्वधिकौ—हेतिकौ । यष्टिधारी याष्टीक. स्यात् । इष्टियोगादैष्टिक स्यात् । परशुहेतिकः
पारश्वधिक^३ स्यात् । पारश्वधोऽपि भवति । ‘परश्वधाद्वाण्’ इति शाकटायनमतादण्^३
(शा व्या ३ २. ५८) ॥ ६९ ॥

^१ B₂ omits ^२ शाक्तिक. B₁ ^३ अणि A₁

नैस्त्रिशिकोऽसिहेतिः स्यात् समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥७०॥

चर्मा फलकपाणिः स्यात् पताकी वैजयन्तिकः ।

(वि.) नैस्त्रिशिक इति—निस्त्रिश. प्रहरणमस्य नैस्त्रिशिकः । असि हेतियस्य
असिहेति । सङ्गायुधधरस्य नामनी ॥ प्रास. प्रहरणमस्य प्रासिक । कुन्त प्रहरणमस्य
कौन्तिक । ^१कुन्ताख्यायुधधरस्य नामनी ॥ चर्म फलकमस्यास्तीति चर्मा । ‘फलक पाणी
यस्य फलकपाणि । फलकपाणिनाम ॥ पताकास्यास्तीति पताकी । वैजयन्त्या ध्वजेन
चरतीति वैजयन्तिक । पताका धृत्वा सेनामध्ये चरतो नामनी ॥ ७० ॥

^१ प्रास° W₂ ^२ Pt₂ adds फलति विशीर्यत घातैरिति फलकम्, ‘निफला
विशरणे’

(पा.) नैस्त्रिशिकोऽसिहेति ^१ स्यात् । ‘केवलसङ्गायुधो नैस्त्रिशिक स्यात् ।
आसिकदैष्टिकदिशब्दा एवविधा ॥ समौ प्रासिककौन्तिकौ । ^३कुन्तधारिनामनी ।
‘सोटैवाडु’ ॥ चर्मा फलकपाणिः स्यात् । चर्मधरनामनी । ‘हरिगेवाडु’ ॥ पताकी
वैजयन्तिक । ^४ध्वजधरनामनी । ‘टेक ‘वट्टैवाडु’ । अनुक्तम्—छायाकरश्छत्रधर ।
धृतावपत्रनामनी ॥ ७० ॥

^१ अविदेति. B₂ ^२ जङ्गायुधनाम B₂ ^३ कुन्तभ्रनाम B₂ ^४ B₂ omits.
^५ ध्वजधारि° A₁.

अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिचरः समाः ॥ ७१ ॥

पुरोगाग्रेमरप्रष्ठात्रतःसरपुरःसराः ।

पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७२ ॥

(वि.) अनुप्लव इति—^१अनु पश्चात् प्लवते गच्छतीति अनुप्लव । ‘प्लुङ् गतौ’^१ । मुरयेन सह अयते गच्छतीति सहाय । ‘अय गतौ’ । अनु पश्चात् मुख्यस्य चरतीति अनुचर । ‘चर गतिभक्षणयो’ । मुख्यम् अभितधरतीति अभिचर । अभिसर इति वा पाठ । मुख्यस्य पश्चाद्गामिनो नामानि ॥ पुरो गच्छतीति पुरोग । ‘गम्ल् गतौ’ । अग्रे सरतीति अग्रेसर । ‘सृ गतौ’ । प्रतिष्ठते ‘पुरो गच्छतीति प्रष्ट । ‘घ्र गतिनिवृत्तौ’ । अग्रत सरति गच्छतीति अग्रत सर । पुर सरतीति पुर सर । ‘सृ गतौ’ । पुरो गच्छतीति पुरोगम^३ । पुरोगामी च । नान्त । यो मुरयस्य पुरो’ गच्छति तस्य नामानि ॥ मन्द गच्छतीति मन्दगामी । ‘गम्ल् गतौ’ । मन्थति^४ गच्छन् सङ्घिश्यते मन्थर । ‘मथि हिंसासङ्घेऽनयो’ । मन्दगामिनामनी ॥ ७१-२ ॥

^१ K₅ K₆ add मुख्यस्य ^२ अग्र W₂ ^३ K₆ adds पुरोगश्च ^४ मग्राति चरणाविति F₂ Pt₂

(पा.) अनुप्लव सहायश्च—^१अभिचर समा । अनुसृत्य गच्छता नामानि ॥ पुरोगाग्रेसर—पुरोगामी । पुरोभागे गच्छता नामानि^२ ॥ मन्दगामी—मन्थर । शनैर्गच्छता नामनी ॥ ७१-२ ॥

^१ अभिचर B₂ ^२ अग्रतर इत्यत्र अग्र इति निपात्यते A₁

जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ।

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥

(वि.) जङ्घाल इति—दीघ जङ्घे अय स इति जङ्घाल । अतिशयितो जवो वेगो यस्य अतिजव । अतिवेगेन गच्छतो नामनी ॥ जङ्घे एव^१ कर्मकरौ यस्य जङ्घाकरिक । जङ्घाभ्या जीवतीति जाङ्घिक । दूर गत्वा तत आगत्य तत्रस्थवार्ता निवेदयितुर्नामनी ॥ तर वेगोऽस्यास्तीति तरस्वी^२ । त्वरते स त्वरित^३ । ‘बित्वरा सभ्रमे’ । वेगोऽस्यास्तीति वेगी । प्रजवति प्रजवी^४ । जवन । जवश्च । ‘जुङ् गतौ’ । वेगवतो नामानि ॥ ७३ ॥

^१ जीवनकर्मो F₂ Pt₂ ^२ D₂ Pt₂ add नान्त ^३ त्वयस्य संज्ञाता वा D₂ K₂ ^४ प्रकृष्टो जवो यस्य F₂ Pt₂

(पा.) जङ्गलोऽतिजवस्तुल्यौ । ^१अतिशीघ्रगामिनामनी ॥ जङ्गाकरिकजाङ्घिकौ ।
धावतो^२ नामनी । 'पारटिवाडु' ॥ तरस्वी त्वरितो—जवनो जव । शीघ्रगामि-
नामानि ॥ ७३ ॥

^१ अतिवेग° B_१

^२ जङ्गाभ्या जीवत, A_१

जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके ।

जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यल विद्विपतः प्रति ॥ ७४ ॥

सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ।

(वि.) जय्य इति—जेतुं शक्यते जय्य । 'जि^१ जये' । सामाद्युपायैर्जेतुं
शक्यस्य शत्रोर्नाम ॥ जेतुं योग्यो जेय । जेतव्यमात्रनाम ॥ जेतृसवन्धी भवति
जैत्र^२ । जयतीति जेता । जेतृनामनी ॥ आभिमुख्येन ^३अमित्रं सुष्टु^४ गच्छतीति
अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रीय । अभ्यमित्रीणश्च ॥ य शत्रून् प्रति अल गच्छति तस्य
नामानि ॥ ७४ ॥

^१ 'जि अभिमवे' D_२, W_२

^२ जयतीति F_२, Pt_२

^३ शत्रु Pt_२

^४ अलं

F_२, Pt_२

(पा.) जय्यो य—जेतुम् । यो जेतुं शक्यः स^१ जय्य स्यात् ॥ जेयो जेतव्य-
मात्रके । जेतुं यो योग्यः स जेय स्यात् ॥ जैत्रस्तु जेता । ^२जेतुर्नामनी ॥ यो गच्छत्यल—
अभ्यमित्रीण इत्यपि । य शत्रून् प्रति चाञ्चल्यरहितं सन् गच्छति तस्य
नामानि ॥ ७४ ॥

^१ तस्य शत्रोर्नाम B_२

^२ जयशीलस्य A_१

ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥ ७५ ॥

स्यादुरखानुरसिलो रथिनो रथिको रथी ।

(वि.) ऊर्जस्वल इति—ऊर्जो बलमस्यास्तीति^१ ऊर्जस्वलः । ऊर्जस्वी च ।
अतिबलवतो नामनी ॥ ^२प्रशस्तमुरोऽस्यास्तीति उरखान् । उरसिलश्च । उरोबलान्वितस्य
नामनी ॥ रथोऽस्यास्तीति रथिकः । रथिनः । रथी च । रथिर इति वा पाठः ।
रथविद्याविशारदस्य नामानि ॥ ७५ ॥

^१ तद्योगात् F_२, Pt_२

^२ अतिबल K_२, K_६, W_२

(पा.) ऊर्जस्वल स्यात्—^१ऊर्जातिशयान्वित । ऊर्जा ^२नामोत्साह । ऊर्ज इति पराक्रमश्च । तयोर्द्वयोरतिशयवानूर्जस्वल ऊर्जस्वी च स्यात् ॥ स्यादुरखानुरसिल । य शत्रुभ्य उरो दत्त्वा स्वबल रक्षति तस्य नामनी । अर्शभादिपाठादुरसश्च स्यात् । अकारान्त । ३रथिनो रथिको रथी । रथबलवतो नामानि । भूमार्थे प्रत्यय ॥ ७५ ॥

^१ ऊर्जातिशय° A₁

^२ B₃ omits

^३ रथिर B₃

कामंगाम्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७६ ॥
शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता जिष्णुश्च जित्वरः ।

(वि.) कामगामीति—काम यथेच्छ गच्छतीति कामगामी । अनुकाम यथेष्ट गमिष्यतीति अनुकामीन । युद्धादौ यथेष्ट गमिष्यतो नाम ॥ युद्धादावत्यर्थं ^१गमिष्यतीति अत्यन्तीन । युद्धे शत्रुन् प्रत्यत्यर्थं ^२चरतो नाम ॥ शूरयतीति शूर । वीरयतीति वीर । ‘शूर वीर विक्रान्तौ’ । विक्रान्तं राति हन्तीति वा वीर । ‘रा दाने छेदने च’ । विक्रामतीति^३ विक्रान्त । ‘क्रमु पादविक्षेपे’ । शूरनामानि । जयत्यरीनिति जेता । अरीन् जेतु शीलमस्येति जिष्णु । जित्वरश्च । ‘जि जये’ । ‘जि अभिभवे’ वा धातु । ‘जयैकशीलस्य नामानि ॥ ७६ ॥

^१ अत्यन्त गच्छति F₂ Pt₂

^२ गच्छत W₂

^३ Pt₂ adds स

^४ जयशीलस्य W₂

(पा.) ^१कामगाम्यनुगामीन ^२। यथेष्ट गामी अनुगामीन स्यात् । ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् । भृश गामी अत्यन्तीन स्यात् । ‘^३वोत्तिनडचिवाडु’ ॥ शूरो वीरश्च विक्रान्त । शूरनामानि । ‘शूरो वीरश्च विक्रान्तो भटश्चारभटो भवेत्^४’ इति पर्यायशेषे हलायुध (अ मा २ १९९) । अनुक्तम्—‘स्यादशूरस्तु हतक’ । शूरादन्यस्य नाम । जेता जिष्णुश्च जित्वर । जयशीलनामानि । पूर्वं तद्धम, इदानीं तच्छीले प्रत्यय ॥ ७६ ॥

^१ कामगामी B₃

^२ अनुकामीन A₁

^३ B₃ omits

^४ मत A₁ B₃

सांयुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवादयन्त्रिषु ॥ ७७ ॥

ध्वजिनी वाहिनी सेना घृतनानीकिनी चम् ।

वरूथिनी बल सैन्य चक्र चानीकमस्त्रियाम् ॥ ७८ ॥

(वि.) सायुगीन इति—सयुगे रणे साधु सायुगीन । युद्धप्रवीणनाम ॥

शस्त्राजीवादय सायुगीनान्ता शब्दा त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥ ध्वजा अस्या सन्तीति ध्वजिनी । वाहा सन्त्यस्यामिति वाहिनी । इनेन प्रभुणा सह वर्तत इति सेना । प्रियते व्यायच्छति हन्तुमुद्युङ्क्ते परवलमिति वृतना । 'पृङ् व्यायामे'^१ । 'अनीकोऽश्वादि-सपोऽस्यामस्तीति अनीकिनी । चमति हिनस्यरीनिति^३ चमू । 'चमु 'भक्षणे' । वरूथो रथगुप्तिरस्यामस्तीति वरूथिनी । बलति प्राणिति स्वपक्षोऽनेनेति बलम् । 'बल प्राणने' । सेनैव सैन्यम् । चकते इन्ति परवलमिति^५ चक्रम् । 'चक वृत्तौ प्रतिघाते च' । विभज्य न नीयत इत्यनीकम् । 'णीञ् प्रापणे' । हस्त्यादिचतुरङ्गबल समूहनामानि^६ ॥ ७७-८ ॥

^१ D₂ K₅, K₆ add व्यायाम उद्योग
पक्षरल K₂ K₆ K₅ W₂ add मञ्जयति
जयमिति वा

^२ अश्वादिक W₂

^३ पर(प्रति K₅)

^४ अदने Pt₂

^५ Pt₂ adds करोति

^६ K₅ omits

(पा.) सायुगीनो रणे साधु । रणकुशल सायुगीन स्यात् । अनुक्तम्—

'जितकाशी जिताहव' । विजितरणो जितकाशी स्यात् । शस्त्राजीवादयस्त्रिषु । पूर्वोक्ता शस्त्राजीवादय शब्दास्त्रिलिङ्गा । शस्त्राजीवा प्रजा । शस्त्राजीव^१ कुलम् । इत्यादि । ध्वजिनी वाहिनी—अनीकमस्त्रियाम् । सेनानामानि । 'पताकिनी च दण्डश्च' । एते द्वे च ॥ ७७-८ ॥

^१ शस्त्राजीवि A₁

व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा दण्डादयो युधि ।

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।

(वि.) व्यूह इति—व्यूह्यते समूहतया रच्यते व्यूह । 'ऊह वितक' । बलस्य

सैन्यस्य विन्यास रचना । बलविन्यासप्रकारनाम ॥ बलस्य तिर्यगवस्थान दण्ड । आदिमहणान्मण्डलशकटमौञ्चादयो गृह्यते^१ । व्यूहभेदानामानि ॥ ^२ भ्रान्नात्मीयाननु माह्वतया प्रतिसरतीति प्रत्यासार । 'सू गतौ' । व्यूहस्य पार्ष्णि पृष्ठभाग । व्यूहजघन भागस्य नाम ॥ ^३ प्रतिगृह्यतेऽवष्टभ्यतेऽनेन प्रतिग्रह । 'ग्रह उपादाने' । सैन्यस्य चरम स्थाने स्थितस्य राजवतो व्यूहस्य नाम ॥ एकेभा एकरथा त्र्यश्वा पञ्चपदातिका सेना पत्तिरित्युच्यते । 'पश्यते पत्ति' । 'पद् गतौ' ॥ ७९ ॥

¹ F₂, Pt₂ add यदाह कामन्दकः—(२०. ३५. ४२)

‘तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ।

मण्डलः सर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ॥’ इति.

² W₂ adds जयाग्राहकतया.

³ प्रतिगृह्णाति Pt₂.

⁴ पतति गच्छतीति, ‘पल्ल गतो’

K₃, K₆, Pt₂.

(पा.) व्यूहस्तु वलविन्यासः। वलविन्यासः व्यूहः स्यात् ॥ भेदा दण्डादयो

गुधि ।

‘तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद् भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ।

मण्डलः¹ सर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः² ॥’

इति (कामन्दकीयनीतिसारः २०. ३५. ४२) । दण्डादयश्चत्वारो व्यूहभेदाः । चक्रगोमू-
त्रिकादयस्तद्वान्तरभेदाः ॥ प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः । व्यूहात् पश्चाद्भागनिविष्ट व्यूहान्तरं
प्रत्यासारः स्यात् ॥ सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः । बलस्य ³पृष्ठभागस्थराजबलं प्रतिग्रहः स्यात् ।
एकेभैकरथा—पञ्चपदातिका । एको गजः, एको रथः, त्रयस्तुरंगाः, पञ्चपदातयः, एते⁴
सर्वे मिलित्वा पत्तिनामा सेनाभेदः ॥ ७९ ॥

¹ मण्डलं A₁.

² असंहतिः A₁.

³ भागस्थस्य राहः B₃.

⁴ B₃ omits

एते सर्वे.

पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादारूपा यथोत्तरम् ॥ ८० ॥

सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।

अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिण्यथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्तौ विपदापदौ ।

(धि.) पत्त्यङ्गैरिति—त्रिगुणैः सर्वैः पत्त्यङ्गैर्यथोत्तरं उत्तरोत्तरस्य आख्या
नामानि क्रमाद् भवन्ति । सेनाया मुखं सेनामुखम् ।

इमानां च रथानां च त्रितयं नव वाजिनः ।

सेनामुखं स्मृतं यत्र भटानां दश पञ्च च ॥ इति ।

गुड्यते रक्ष्यतेऽस्मात् गुल्मः । ‘गुड रक्षायाम्’ ।

नवेभाना रथाना च ह्याना सप्तविंशति ।
गुल्म प्रोक्तो भटाना तु चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥ इति ।

गण्यते सख्यायते गण । 'गण सख्याने' ।

एकाशीतितुरङ्गाणा रथेभा सप्तविंशति ।
गण प्रोक्तो भटाना तु शत त्रिंशच्च पञ्च च ॥ इति ।

वाहा अश्वा अस्या सन्तीति वाहिनी ।

एकाशीतिरथेभस्य भटा पञ्च चतु शतम् ।
चत्वारिंशत् त्रयोऽश्वाना द्विशत वाहिनी मता ॥ इति ।

पृतना पूर्वोक्ता (श्लो ७८)—

चत्वारिंशत्त्रयो नागा द्विशतं च रथास्तथा ।
पृतना सा सप्तशती ह्याना विंशतिर्नव ।
सहस्र द्विशत पञ्च दश पद्मा मनीषिभि ॥

चमूरप्युक्ता (श्लो ७८)—

द्विसहस्र शत सप्ताशीतिर्वाजिकुलस्य च ।
रथाश्चेभा सप्तशती विंशतिर्नव यत्र सा ॥
त्रिसहस्र पद्मशतक चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
पदातीना चमूर्जेया सैन्यसख्याविचक्षणै ॥

अनीकिनी पूर्वोक्ता (श्लो ७८)—

पद्मसहस्र पञ्चशत पष्टिरेरु तु वाजिनाम् ।
द्विसहस्र शत सप्ताशीतिर्गजराथस्य च ॥
यत्रायुत नवशत त्रिंशत्पञ्चपदातय ।
अनीकिन्यभिधेया सा परिज्ञेया मनीषिभि ॥

दश अनीकिन्यो यस्या सा दशानीकिनी । सैव अक्षौहिणीत्युच्यते । अक्षाणा रथाना समूह सघोऽस्यामन्तीति अक्षौहिणी ।

प्रयुत नवसाहस्र पञ्चाशत् त्रिशत भटा ।
पञ्चाशत् पष्टिसाहस्र पद्मशतीर्दश वाजिन ॥
एकविंशतिसाहस्र शतानामष्टसप्तति ।
द्विरदा स्यन्दना यत्र साक्षौहिण्युच्यते युधे ॥ इति ।

संपद्यते जनैरिति संपत् । संपत्तिश्च^१ । श्रयत्^२ इति श्रीः । 'श्रिन् सेवायाम्' । लक्ष्यत इति लक्ष्मीः । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' । संपन्नानामानि ॥ विपद्यत इति विपत् । विपत्तिश्च । आपद्यते आपत् । 'पद गतौ' ॥ ८०-१ ॥

^१ K₂, W₂ add 'पद गतौ'. ^२ श्रीयते जनैः F₂, Pt₂.

(पा.) पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः—चमूः अनीकिनी । ^१पत्त्यङ्गानि त्रिगुणानि चेद् गुल्मः । गुल्माङ्गानि त्रिगुणानि चेद् गणः । गणाङ्गानि त्रिगुणानि चेद् वाहिनी । वाहिन्यङ्गानि त्रिगुणानि चेद् पृतना । पृतनाङ्गानि त्रिगुणानि चेच्चमूः । चम्बङ्गानि त्रिगुणानि चेदनीकिनी । गोबलीवर्दन्यायाद् वाहिनीशब्दस्य सामान्यविशेष-वृत्तित्वम् ॥ दशानीकिन्यक्षौहिणी । तादृश्योऽनीकिन्यो दश^२ चेदक्षौहिणी स्यात् । ^३तादृगक्षौहिण्या गजाः २१८७०, रथाः २१८७०, अश्वाः ६५६१०, पदातयः १०९३५० ॥ अथ संपदि—लक्ष्मीश्च । संपदो नामानि । ऐश्वर्यपर्यायवाच्या^४ अपि स्यात् । 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकसंपदोः' इति वैजयन्ती (पृ. २८०, श्लो. ३४) ॥ विपत्त्यां विपदापदौ । विपत्तिनामानि ॥ ८०-१ ॥

^१ प्रत्यङ्गानि A₁. ^२ A₁ adds स्युः. ^३ तादृखिधायाः A₁. ^४ वाच्यमपि A₁.

आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥ ८२ ॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।

इष्वासोऽप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

(वि.) आयुधमिति—आयुधन्तेऽनेनेति अ.युधम् । 'युध 'संग्रहारे' । प्रहरत्यनेनेति प्रहरणम् । 'हृब् हरणे' । शस्यते हिंस्यतेऽनेनेति शस्त्रम् । 'शसु हिंसायाम्' । अस्यते वेद्वादाविति अस्त्रम् । 'असु क्षेपणे' । आयुधमात्रनामानि ॥ धन्यते निपङ्क्तिमिदभ्यर्थ्यत इति धनुः । 'धन धान्ये' । सान्तोऽप्यम् । चपस्य वेणोरस्य^२ विकारः चापः । धनुश्चापावस्त्रियां वर्तेते^३ । 'अश्रौपं धनुपम्' इति पुलिङ्गप्रयोगोऽप्यस्ति । धन्यते धन्व । 'धन धान्ये'^४ । शरा अत्यन्तेऽनेनेति शरासनम्^५ । कूर्दते धन्वी अनेनेति कोदण्डम् । 'कुर्द व्रीडायाम्' । कर्मणि प्रभवतीति कार्मुकम् । इपवोऽत्यन्तेऽनेनेति इष्वासः । 'असु क्षेपणे' । धनुषो नामानि ॥ कालवर्णः पृष्ठे यस्य कालपृष्ठम् । कर्णस्य^६ धनुषो नाम ॥ ८२-३ ॥

^१ संग्रहणे D₂, K₂.

^२ वृध्वविशेषस्य वा F₂, Pt₂.

^३ K₅, K₆, W₂ add

पुलिङ्गनपुंसकलिङ्गौ स्याताम्.

^४ Pt₂ adds मार्यनायां च.

^५ K₂, W₂ add 'अडु

क्षेपणे'.

^६ कर्णशरासननाम K₂, K₆.

(पा.) आयुध तु । आयुच्छब्दोऽप्यस्ति । 'न छी हेति शत्रमस्त्रमायुच्छब्दत्र-
मायुधम्' इति वैजयन्ती (पृ ११७, श्लो १५७) । प्रहरण शस्त्रमस्त्रम् । आयुधनामानि ॥
अयास्त्रिया^१—धनुश्चापौ^२ धन्व । नान्त । शरासन—कार्मुकमिष्वासोऽपि । चाप-
नामानि । 'शाङ्गं नखमुचो^३ शुध्मो^४ धर्मो ना तृणता स्त्रियाम्' इत्येतानि पञ्च च ।
^५सिंहानलोक्त्यायादस्त्रस्य ग्रहणम् । अथ कर्णस्य—शरासनम् । ^६कर्णो नाम राधेय,
तस्य चाप कालपृष्ठ स्यात् ॥ ८२-३ ॥

^१ अस्त्रिया A₁

^२ धनुश्चापे B₃

^३ नखमुच A

^४ धर A₁

^५ अवलोक्त^० A₁

^६ कर्णस्य राधेयस्य शरासन B₃

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुनपुसकौ ।

कोटिरस्याटनी गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

लस्तकस्तु धनुर्मध्य मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ।

(वि.) कपिध्वजस्येति—गाण्डीकृत अश्वक्षणीकृत पर्वस्थानमस्येति गाण्डीव ।
गाण्डिवश्च ॥ इमौ द्वौ शब्दौ पुनपुसकयोर्वर्तते । अर्जुनशरासननामनी ॥ अटति धनुषो
नमनमालेऽधोगच्छतीति अटनी । अटनिरप्यस्ति । मौर्वीवन्धनस्थाननाम ॥ गुण्यति^१
प्रकोष्ठमिति गोधा । 'गुध परिवेष्टने' । तलति प्रतितिष्ठतीति तलम् । 'तल प्रतिष्ठायाम्' ।
ज्याघातवारणत्वनिवेशेपनामनी ॥ लसति सश्रिष्यति^२ करे लस्तक । 'लस सश्रेपण-
क्रौडनयो' । धनुर्मध्यभागनाम ॥ मूर्वाख्यतृणविशेषजत्वान् मौर्वी^३ । जिनाति कालेन
शियिलीभयतीति ज्या । 'ज्या वयोहानौ' । शिञ्जतेऽव्यक्त स्वनतीति शिञ्जिनी ।
'शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे' । गुण्यते आकृत्यमाणतया अभ्यस्यते गुण । 'गुण अभ्यासे' ।
मौर्वानामानि ॥ ८४ ॥

^१ K₂, Pt₂ add परिवेष्टयति

^२ श्रिष्यते धन्विकरेण K₅, K₆, W₂

^३ मूर्वा

वृधविशेष, तद्विकार F₂, Pt₂

(पा.) कपिध्वजस्य—पुनपुसकौ^१ । कपिध्वजोऽर्जुन^२ । तस्य चाप गाण्डीवो
गाण्डिवश्च स्यात् ॥ कोटिरस्याटनि^३ । चापस्य कोटिरटनि स्यात् । 'विटिकोष्पु' ।
प्रयोगरूढ्या अस्येति निदर्श ।

'धनकार्मुकलोटिघट्टयमानो हिमधामा विगलत्सुधो विरेजे ।'

इति, 'शिरसि . . अटन्या ताड्यमानस्य शंभोः' इति च प्रयोगात् ॥ गोधे तले ज्यापातवारणे । मौर्व्याघातवारणार्थ^६ मणिकन्धवद्धचर्मनामनी । गोधे तले इति रूपनामा स्यात् । स्त्रीनपुंसके स्याताम् । 'गोधा तला च न नरो' 'हस्तघ्नज्यानिवारणे' इति वैजयन्ती (पृ. ११६, श्लो. १५५) । हस्तद्वयापेक्षया द्विवचनप्रयोगः ॥ लस्तकस्तु धनुर्मध्यम् । चापस्य^७ मध्यं लस्तकः स्यात् ॥ मौर्वी ज्या—गुणः । धनुर्गुणनाम्नानि । नाली जीवा द्रुणा चापि । एतानि त्रीणि च ॥ ८४ ॥

^१ नपुंसके A₁.^२ अर्जुनस्य चापः B₃.^३ अटनी B₃.^४ B₃ omits.^५ निवारण^० A₁.^६ 'हस्तघ्नो' इति मुद्रितग्रन्थे.^७ धनुर्मध्यं B₁.

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥ ८५ ॥

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम् ।

(वि.) स्यादिति—प्रत्यालिङ्घतेऽनेनेति प्रत्यालीढम् । आलीढं च । 'लिह आस्वादाने' । आदिग्रहणेन समभावं वैशाखं मण्डलमिति त्रीणि भवन्ति । धनुःशास्त्र-विहितस्थानपञ्चकस्य प्रत्येकं नामानि ॥ लक्ष्यते दृश्यते वेध्यमिति^१ लक्षं, लक्ष्यं च । 'लक्ष दर्शनाद्गनयोः' । शरैः वीर्यते संवीर्यते शरव्यम् । 'वेच् संवरणे' । लक्ष्य-नामानि ॥ शराणाम् अभ्यासः शराभ्यासः । उपास्यन्ते पुनः पुनः शराः क्षिप्यन्तेऽप्येति उपासनम्^२ । शराभ्यासनाम ॥ ८५ ॥

^१ वध्यं K₂.^२ F₂, P₁ add 'अपु क्षेपणे'.

(पा.) स्यात् प्रत्यालीढं—स्थानपञ्चकम् । वामपादप्रसारे दक्षिणसंकोचे प्रत्या-लीढम् । दक्षिणजङ्घाप्रसारे वामसंकोचे चालीढम् । तुल्यपादयुगं समपदम् । वितस्त्य-न्तरेण स्थिते पादद्वये विशाखः, मण्डलाकृतिपादद्वयं मण्डलमिति धनुर्वेदोक्तानि पञ्च^१ धनुर्धरस्थानानि स्युः । अनुत्तम—'पूर्णं ज्याकृष्टिराकर्णात्' ।^२ श्रुतिपर्यन्तज्याकर्षणं पूर्णं स्यात् । 'संधानं त्विपुयोजनम्' ।^३ गुणस्य वक्त्रे घाणस्य संयोजनं संधानं स्यात् ॥ लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च । शरवेध्यनाम्नानि । 'गुरि' । 'निमित्तं लक्षणं वेध्यम्' । एतानि त्रीणि च । शराभ्यास उपासनम् । वाणाभ्यास उपासनं स्यात्^३ । 'अभ्यासः कथ्यते योग्या अमरार्थान् रत्नरिका' इति हलायुधः (अ. मा. २. ३१५) ॥ ८५ ॥

^१ धन्विना स्थानकानि A₁.^२ B₃ omits the sentence.^३ A₁ adds इति

पृपत्कवाणविशिखा अजिह्वगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥

कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इपुर्द्वयोः ।

(वि.) पृपत्केति—रुधिरपृपद्भिः शत्रुं पर्यति वर्षतीति पृपत्कः । ‘पृपु^१ सेचनहिंसाङ्केशनेपु’ । वाणयति विरावयति शत्रुमिति वाणः । ‘वण कण शब्दे’ । विशीयते^२ तीक्ष्णं कर्तुं तनूक्रियते विशिखः । ‘शिख् निशात्तने’ । अजिह्वं क्रजु यथा भवति तथा गच्छतीति अजिह्वगः । खे आकाशे गच्छतीति खगः । ‘गम्ल गतौ’ । आशु गच्छतीति आशुगः । रणमध्ये कल्पते क्षिप्यते कलम्बः । ‘कल किल क्षेपे’ । वेध्यमेव मार्गयति अन्विष्यतीति^३ मार्गणः । ‘मार्ग अन्वेषणे’ । शृणातीति शरः । ‘शृ हिंसायाम्’ । पत्रं पक्षोऽस्यास्तीति पत्री । नान्तः । रोपयति^४ मोहयति शत्रुमिति रोपः । ‘रुप विमोहने’ । इष्यति^५ वध्यं प्रति गच्छतीति इपुः । ‘इप गतौ’ । इपुशब्दः स्त्रीपुंलिङ्गयोर्वर्तते । वाणनामानि ॥ ८६ ॥

^१ ‘पृप वृप सेचने’ K₃, K₅, K₆.

^२ विशीयंते K₅, K₆.

^३ अन्वेषते D₂.

^४ रोप्यते क्षिप्यते शत्रुदेहे, ‘रुह भोजजन्मनि प्राहुर्मावे च’, हकारस्य षकारदेशः K₅, K₆, W₂.

^५ वेध्यं W₂.

(पा.) पृपत्कवाणविशिखा—मार्गणशराः । तालव्यादिर्वन्त्यादिश्च भवति । ‘चित्रपुङ्खः शरः सरः’ इति त्रिकाण्डशेषः (२. ८. ४२७) । पत्री रोप इपुर्द्वयोः । शरनामानि ।

‘कङ्कपत्रो वत्सदन्त एषणो^१ रोपणः कणः ।

कादम्बश्च विपाठश्च^२ ॥’

एतानि सप्त च ॥ ८६ ॥

^१ सोमरोम पणः कणः A₁.

^२ विपाठश्च B₂.

प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिपूत्तरे ॥ ८७ ॥

निरस्तः प्रहिते वाणे विपाक्ते दिग्धलिप्तकौ ।

(वि.) प्रक्ष्वेडना इति—प्रक्ष्वेडन्तेऽव्यक्तं ध्वनन्तीति प्रक्ष्वेडनाः । ‘विद्विह्व^१ अव्यक्ते शब्दे’ । नारं नरसमूहं प्रति अद्भन्ति गच्छन्तीति^२ नाराचाः । ‘अञ्चु गतिपूजनयोः’ । एकवचनद्विवचने अपि स्तः । नाराचनामनी ॥ पक्षति^३ शरं गृह्णातीति पक्षः । ‘पक्ष परिग्रहे’ । ‘वज्रत्यनेन वाण इति वाजः । ‘वज्र गतौ’ । वाणपक्षनामनी ॥

उत्तरे वर्तमानाः चत्वारः शब्दास्त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते । निरस्यते प्रक्षिप्यतेऽस्मात् धनुष इति निरस्तः^५ । उत्सृष्टवाणनाम ॥ विषेण दिह्यते उपलिप्यते दिग्धम् । 'दिह उपचये' । विषेण लिप्यते लिप्तकः । 'लिप उपदेहे' । विपलिप्तवाणनामनी ॥ ८७ ॥

^१ जिह्विवा K_२. ^२ K_३ adds शत्रुशीर्षादौ. ^३ परिगृह्णाति वाणं D_२, K_६, W_२. ^४ D_२, W_२ add आशु गच्छति. ^५ K_६ adds वष्य प्रति प्रहीयते प्रक्षिप्यते प्रहितः । 'ओहाक् त्यागे'.

(पा.) प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः । आयसवाणनामनी^१ ॥ पक्षो वाजः । ^२सायक-पुद्गादुपरिनिबद्धगृध्रादिगरुनामनी ॥ त्रिपूत्तरे निरस्तः—वाणे । ^३लक्षं प्रति प्रयुक्तो^४ वाणो निरस्तः स्यात् ॥ विपाके दिग्धलिप्तकौ । विषेण^५ लिप्ते वाणे दिग्धलिप्तकशब्दौ स्याताम् । विशेषणत्वे^६ त्रिलिङ्गाः । इषुर्निरस्ता, इषुर्दिग्धा, इषुर्लिप्तेत्यादि । विशेष्यत्वे^७ पुंलिङ्गा एव । निरस्तो हन्त्येव । दिग्धो हन्त्येवेत्यादि ॥ ८७ ॥

^१ शर^० B_३. ^२ शरगर्जनामनी B_३. ^३ लक्ष्यं B_३. ^४ प्रयुक्ते वाणे निरस्त-शब्दः स्यात् A_१. ^५ विपानुलिप्ते B_३. ^६ विशेषणरूपे A_१. ^७ विशेष्यरूपे A_१.

तूणोपासङ्गतूणीरनिपङ्गा इषुधिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥

तूण्यां खड्गे तु निखिंशचन्द्रहासासिरिष्टयः ।

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

(वि.) तूण इति—तूण्यते प्रपूर्यते शरैरिति तूणः । तूणीरश्च^१ । 'तूण प्रपूरणे' । उपासज्यते^२ तनोः ष्टमभागे उपासङ्गः । निपङ्गाश्च । 'पञ्च सङ्गे' । इषवो धीयन्तेऽत्रेति इषुधिः । 'डुधान् धारणपोषणयोः' । तूणीरनामानि ॥ खण्डयति शिरःकपालादिकमिति खड्गः । 'सडि भेदने' । वैर्ध्यात् त्रिंशदङ्गुलिपरिमाणतो^३ निष्क्रान्तो निस्त्रिः । चन्द्रवत्^४ हासः प्रभा यस्य चन्द्रहासः । अत्यन्ते शत्रुशीर्षादौ^५ असिः । 'असु क्षेपणे' । रिप्यति^६ रिपुं हन्तीति रिष्टिः । 'रिप हिंसायाम्' । कुक्षौ चर्मनिर्मितकोशान्तरे भवो वर्तमानः कौक्षेयकः । मण्डलाकारोऽप्रभागोऽस्य मण्डलाग्रः । करे बलत इति करवालः । 'बल संचलने' । करपाल इति वा पाठः^७ । कल्पते हनने समर्थो भवतीति कृपाणः । 'कृपू सामर्थ्ये' । सङ्गनामानि ॥ ८८-९ ॥

^१ W_२ adds तूणी च. ^२ प्रपूरणे K_३, K_६. ^३ उपासज्यतेऽत्र शरः F_२, Pt_२.
^४ 'सडि लण्ड छेदने' K_३, K_६. ^५ अणुलिप्यः F_२, Pt_२. ^६ इति प्रप्राप्तं K_३, Pt_२.
^७ कंषपदौ K_३. ^८ रिप्यते हिंसरतेऽनेन K_६, Pt_२. ^९ Pt_२ adds करे बालयति.

(पा.) तूणोपसङ्गतूणीर—तूण्याम् । व्यासाङ्गीकारात् तूणाशब्द स्त्रीलिङ्ग ।

‘आपाढा धिपणा तूणा’ इति चन्द्रगोमिलिङ्गानुशासनम् । समासाङ्गीकारात् तूणाशब्द पुलिङ्ग । ‘तूणो निपङ्गतूणीर’ इति अमरमालापुस्काण्ड । इपुधिर्द्वयो । धियति-धातुसिद्ध इपुधिश्च उभयलिङ्ग । दधातिधातुसिद्ध पुलिङ्ग एव ॥ तूण्याम् । तूणीशब्दस्य सप्तमी । शरधिनामानि । ‘^१वत्तलिके’ ॥ सङ्गे तु—असिरिष्टय । ‘तस्मान्निरपतद् भूरि शिलाशूलेष्टिमुद्गरम्’ इति भट्टिप्रयोगादजादिश्च स्यात् (भ का १७ ४५) । कौक्षेयको—करवाल कृपाणवत् । सङ्गनामानि ।

‘असिताङ्गो विशसनस्तरवारिश्च ^२हुकृत ।
धर्मपाल ^३कठारश्च ^४शास्ता भद्रसुतोऽपि च ॥’

एतानि च ॥ ८८-९ ॥

^१ B₂ omits

^२ शिवकर B₂

^३ करवाल A₁

^४ बाल A

त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निवन्धनम् ।

फलकोऽस्त्री फलं चर्म सग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥

द्रुघणे मुद्गरघनौ स्यादीली करवालिका ।

(वि.) त्सरुरिति—मुष्टिना त्सरतीति त्सरु । ‘त्सर छद्मगतौ’ । खड्गादि-मुष्टिनाम् ॥ मीयते मुष्टेरुपरि क्षिप्यते मेखला । ‘डुमिब् प्रक्षेपणे’ । त्सरुवन्धननाम् ॥ फलति परप्रहारैर्विशीर्यत इति ^१फलक । फल च । ‘निफला विशरणे’ । चर्मणा सघद्वत्वात् चर्म । परप्रहारपरिहारार्थं खड्गिभिर्धार्थमाणस्य ^२चर्मनद्वफलस्य^३ नामानि ॥ सगृह्यते पाणिनेति सग्राह । फलकमुष्टिनाम् ॥ द्रो वृक्षस्य घन साराश द्रुघण^४ । द्रु ^५वृक्षादिक हन्यतेऽनेनेति वा । ‘हन हिंसागत्यो’ । हन्यमानस्य^६ मुद् हर्षं गिरति नाशयतीति मुद्गर । ‘गृ निगरणे’ । हन्यतेऽनेनेति घन । मुद्गरघायुघ-नामानि ॥ ईडयत इति ईली । ‘ईड स्तुतौ’ । स्वल्पकरवालसाम्यात् करवालिका । एरुधारकरवालनामनी ॥ ९० ॥

^१ फलक K₁, W₂

^२ वन्धन W₂

^३ D₂, W₂ add विस्तीर्णस्य

^४ द्रुघन W₂

^५ ललाटादिक K₁, K₂

^६ K₂ adds रिणे

(पा.) त्सरु खड्गादिमुष्टौ स्यात् । खड्गादीना मुष्टि त्सरु स्यात् । मेखला वन्निवन्धनम् । खड्गादीना निवन्धन मेखला स्यात् । ‘^१परजु’ । अनुक्तम्—‘प्रत्याकार-

स्तत्पिधानम्^१ । खड्गादीनामाच्छादक प्रत्याकार स्यात् । 'घोर' । फलको—चर्म । चर्मनाम्नानि । 'हरिगे' । चर्मशब्द केपाचिन्मते सामान्यवचन । 'खेटक फलक चर्म' इति हलायुध (अ. मा २ ३०५) । केपाचिन्मते विशेषवचन । 'फल चर्ममय चर्म फलक खेटक समम्' इति वैजयन्ती (पृ १२०, श्लो १९७) । ^३अद्भुनकटिके विशेषवचने स्याताम् । 'कटिका स्यात् सूत्रमयी वेत्रादिकृतमण्डनम् । ^३अद्भुनम् ।' इति । 'केडेमु' ॥ सप्रहो मुष्टिरस्य य । फलकस्य मुष्टि सप्रह स्यात् । द्रुघणे मुद्गरधनी । आयसगदानामानि । 'इनुपदुड्डु' ॥ दारवी गदा भुसुण्डी स्यात् । 'भुसुण्डी^४ स्याद् दारुमयी वृत्ताय फीलसचिता' इति वैजयन्ती (पृ ११८, श्लो. १७०) ॥ स्यादीली करवालिका । स्वल्पकरवालनामनी । 'करासूरिकत्ति' ॥ ९० ॥

^१ B₃ omits^२ वचनानि A₁^३ अद्भुण^० A₁, B₃^४ भुसुण्डीतिमुद्रितग्रन्थे, भुसुण्डी B₃

भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातनः ॥ ९१ ॥
द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।

(वि.) भिन्दिपाल इति—भिन्वत् ^१ २पालयतीति भिन्दिपाल । 'पाल रक्षणे' । भिण्डिपाल इति वा पाठ । भिन्दिवाल इति पाठे भिन्वन्त बलते सवृणोतीति भिन्दिवाल । 'बल सवरणे' । सृज्यते रिपु प्रति सृग । 'सृज विसर्ग' । हस्तक्षिप्यलगुडविशेषनामनी ॥ परितो हन्यतेऽनेनेति परिघ । 'हन हिंसागत्यो' । परितो घातयत्यनेनेति परिघातन । परिघाख्यायुधनामनी ॥ कुठान् वृक्षान् हन्त्येव इयतीति कुठार । 'ऋ गती' । स्वय धियति छेद्यमाकाशे धारयतीति स्वधिति । 'धि धारणे' । परान् शृणातीति परशु । 'शृ हिंसायाम्' । परान् इयति नाशयतीति परश्वध । 'शो तनुकरणे' । परशुनामानि ॥ ९१ ॥

^१ भिन्वन्त W₂^२ K₁ K₂ add स्वधारक^३ परितो हन्ति K₂

(पा.) भिन्दिपाल^१ सृगस्तुल्यौ । ^२द्वित्रचक्रखड्गनामनी । परिघ परिघातन । परिघाख्यायुधविशेषनामनी । 'ऋडि' । द्वयो कुठार—परश्वध । परशुनामानि । कुठार. स्त्रीपुसलिक्रक । स्वधित्यादय पुल्लिङ्गा^३ । 'गण्ड गोड्डलि' ॥ ९१ ॥

^१ भिण्डिपाल A₁, भिन्दिवाल B₃^२ लगुडविशेषनामनी B₃^३ B₃ omits^४ B₃ adds कुठारनामानि

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥ ९२ ॥

वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।

(नि.) स्यादिति—शस्यतेऽनया शस्त्री । ‘शसु हिंसायाम्’ । सूक्ष्मत्वात् असे खड्गस्य पुत्री असिपुत्री । छुरति ‘छेदयतीति छुरिका । ‘छुर छेदने’ । असि धेनुरिव असिधेनुका । नीचखड्गनामानि ॥ शलत्याशुगच्छत्यन्तरिति शल्यम् । ‘शल आशु-गमने’ । शङ्कुते शत्रुरस्मादिति शङ्कु । ‘शक्ति शङ्कायाम्’ । ‘दारुहृततीक्ष्णाप्रश्ल-नामनी ॥ सर्वं प्रतिपक्ष हन्त्वत्वेन ऋति स्वीकरोतीति सर्वला । ‘ला आदाने’ । शर्वलेति वा पाठ । स्तोम्यते प्रभ्रग्यत इति तोमरम्^३ । ताम्यतेऽनेनेति वा । ‘तमु ग्लानौ’ । अयोऽप्रस्य वेणुदण्डस्य नामनी ॥ ९२ ॥

^१ K_१, W_२ add दिनस्ति

^२ सूक्ष्म^० K_३

^३ K_२, K_३ K_६ add ‘स्तोम

श्लाघायाम्

(पा.) स्याच्छस्त्री—असिधेनुका । छुरिकानामानि । ‘^१चूरकत्ति’ । दीर्घा चेत् पत्रलता स्यात् । ‘सातिदीर्घा ^२पत्रलता’ इति वैजयन्ती (पृ ११७, श्लो १६४) ॥ वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना । शल्यनामनी । छुद्रकुतनामनी इति केचित् ॥ ^३सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् । शक्तिनामनी ॥ ९२ ॥

^१ ‘चूरकत्ति A_१

^२ पत्रफलेति मुद्रितप्र-ये

^३ B_३ adds शर्वलेति पाठान्तरम्-

प्रासस्तु कुन्तः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ ९३ ॥

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसनहनार्थकः ।

(वि.) प्रास इति—प्रास्यते क्षिप्यते शत्रु^१ प्रति प्रास । ‘असु क्षेपणे’ । कुणत्यनेनाहत इति कुन्त । ‘कुण^२ शन्द्रोपकरणयो’ । स्वल्पतोमरनामनी ॥ कुणत्युपकरोतीति कोण । पालयति ग्राहकमिति पालि । ‘पाल रक्षणे’ । ^३अश्नुतऽप्रपर्यन्तम्^४ अधि । ‘अशू व्याप्ती’ । कोटयते रिपु प्रपातयतीति कोटि । ‘फुट छेदने’ । शस्त्रधारानामानि ॥ सर्वण सैन्येनाभिसरण सयाभिसार । ‘सृ गती’ । सर्वपा सैनिकानाम् औघ सर्वौघ । सर्वं सनहतेऽत्र सर्वसनहनम्^५ । ‘णह वन्धने’ । सनहसैन्यनामानि ॥ ९३ ॥

^१ शत्रुः F_१, Pt_१

^२ ‘कुण शन्दे’ K_१, K_४ Pt_१

^३ अश्नाति, ‘अश

भोजने’ Pt_१

^४ K_३ adds आदिमारम्भ^०

^५ प्रपातने K_१, K_४, प्रतापने K_१-

^६ सर्वेषा संनहनम् F_१, Pt_१

(पा.) प्रासस्तु कुन्त । कुन्तायुधनामनी । 'कोतमु'^१ ॥ कोणस्तु—पाल्य-
श्रिकोटय । धाराया नामानि । चतुरश्रः पट्ट । चतुरश्रिर्मा भूदिति ^२नित्यसमासान्त-
विधिप्रयोजनम् । नो चेदश्रब्दात् तत्सिद्धिः ^३ । 'अणिरश्रिस्तथा कोटिरश्र कोणश्च
कथ्यते' इति ह्यल्युधः (अ. मा. ४ ४२) ॥ सर्वाभिसार—सनहनार्थक ।
^४सर्वाभिसारसर्वौषशब्दौ सर्वसेनासनाहवाचकौ ॥ ९३ ॥

^१ B₃ omits^२ B₃ omits नित्य^३ न चाश्रिश्चब्दात् B₃^४ सर्वत-नहननामनी B₃

लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥ ९४ ॥

यत् सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् ।

(वि.) लोहेति—लोह शस्त्रम् अभिसार्यतेऽस्मिन्निति लोहाभिसारः । शस्त्रभृता
राज्ञा युद्धनिर्गमनाय यस्मिन् दिने शस्त्राणि नि सार्यन्ते तस्य नाम ॥ लोहाभिहार इति
पाठे शस्त्राणा तत्समये पूजाविधिनाम ॥ सेनया सह आभिमुख्येनारि^१ प्रति ^२यानम्
अभिषेणनम् । रिपुमनाहत्य आभिमुख्येन अभिगमननाम ॥ ९४ ॥

^१ चतुर् F₂, Pt₂^२ गमनम् K₂, W₂, Pt₂

(पा.) लोहाभिसारो—नीराजनाविधि । धृतास्त्राणा राज्ञा^१ मङ्गलनीराज-
^२नाविधिर्लोहाभिसार' स्यात् ॥ यत्सेनयाभिगमन—अभिषेणनम् । सेनया^३ सममरीन्
प्रति गमनमभिषेणन स्यात् ॥ ९४ ॥

^१ नृपाणा A₁^२ B₂ omits विधि .^३ सेनयाभियान B₂

यात्रा व्रज्याभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥

स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकम् ।

(चि.) यात्रेति—यान्त्यस्वामिति यात्रा^१ । 'या प्रापणे' । प्रजन^२ प्रज्या । 'व्रज
गतौ' । अभिनिर्यान्ति अभिनिर्याणम्^३ । प्रस्थीयते प्रस्थानम् । 'घ्रा गतिनिवृत्तौ' । गम्यते
गमनम् । गमश्च । 'गम्यते गतौ' । यात्रानामानि ॥ 'आसरन्त्यस्मिन्निति आसार ।
प्रसरन्त्यत्रेति प्रसरणम् । 'सु गतौ' । सेन्यस्य सर्वतो व्याप्तिनामनी ॥ प्रचलित
चक्र सेन्य प्रचक्रम्^४ । प्रचलितसेन्यनाम ॥ ९५ ॥

^१ K₁ adds यान यात्रेति या^२ मन्वत K₁, K₂, W₂^३ आभिमुख्येननिर्माणं F₂, Pt₂^४ भा समन्तार् F₂, Pt₂^५ प्रचक्रेण आक्रामति Pt₂

(पा.) यात्रा ब्रज्या—गमनं गमः । प्रस्थाननामानि ॥ स्यादासारः प्रसरणम् । प्रसरणीशब्दोऽप्यस्ति । ‘आसारस्तु प्रसरणी प्रचक्रं चलितार्थकम्’ इति वैजयन्ती (पृ. १२०, श्लो. १०१) । १विसरणनामनी ॥ प्रचक्रं चलितार्थकम् । चलितार्थं प्रचक्रशब्दः स्यात् ।

‘२रमसप्रचक्रकुरुचक्रदुन्दुभिध्वनिभिर्जनस्य ३वधिरीकृतश्रुतेः ।’

इति माघः (शिशु. १३. ३) ॥ ९५ ॥

१ प्रसरण° B₂.

२ रमसप्रवृत्तेति मुद्रितग्रन्थे.

३ वधिरे कृते A₁.

अहितान् प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९६ ॥

वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः ।

(वि.) अहितानिति—आभिमुख्येन क्रमणम् अभिक्रमः । ‘क्रमु पादविक्षेपे’ । रिपुं प्रत्यभीतस्य गमननाम ॥ १विविधास्तालाः प्रयोजनमेपां ते वैतालिका । राज्ञां बोधं कुर्वन्तीति बोधकराः । २नृपबोधनार्थपाठकनामनी ॥ चक्रेण समूहेन चरन्तीति^३ चाक्रिका । घण्टानादेन जीवन्तीति घाण्टिकाः । धनार्थं ये घण्टानादं कुर्वन्ति तेषां नामनी ॥ ९६ ॥

१ विगतस्तालो वितालः K₅, K₆

२ राज्ञः प्रबोधसमये घण्टावादिकनाम W₂.

३ जीवन्ति K₅, K₆.

(पा.) अहितान् प्रति—यानमभिक्रम । युद्धे शत्रून्भिमुखीकृत्याभीतस्य^१ यानमभिक्रमः स्यात् । अतुक्तम्—‘सौमिकश्च प्रपातश्चावस्कन्दश्च समं त्रयम्’ । सुमालु-परिपातनामानि । ‘गम्गोलु’ ॥ वैतालिका बोधकराः । वैतालिकनामनी ॥ चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः । २घाण्टिकनामनी ॥ ९६ ॥

१ अभीकृतस्य B₂.

२ स्तावक° B₂; घण्टावादिक° A₁.

स्युर्मागधास्तु मगधा वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥

संशप्तकास्तु समयात् संग्रामादनिवर्तिनः ।

(वि.) स्युरिति—मगध्यन्ति^१ स्तुवन्ति मागधाः । मगधाश्च । ‘मगध स्तुतौ’ । वन्दन्ते^२ नमस्कुर्यन्ति [स्तोत्रपूर्वकमिति] वन्दिनः । ‘वदि अभिवादनस्तुत्योः’ । स्तुतिं स्तोत्रं

पठन्तीति स्तुतिपाठका । 'पठ व्यक्ताया वाचि' । स्तुतिपाठकनामानि ॥ सशप्त सशपथ युध्यन्ते युद्ध कुर्वन्ति सशप्तका । समय कृत्वा सम्रामाद् ये न निवर्तन्ते तेषां नाम ॥ ९७ ॥

¹ वाचन्ते K₃, K₆ adds राजान

² स्तुवन्ति, तच्छील्य W₂

(पा.) स्युर्मागधास्तु मगधा । वशक्रमागतस्तावकनामनी¹ । वन्दिन स्तुतिपाठका । स्तुतिपाठकनामनी । चत्वार एकार्थ इति केचिन् । सशप्तकास्तु—सम्रामादनिवर्तिन । ²अनिवर्तिसमयाद् युध्यमाना सशप्तका स्यु । केपाचिन्मते 'शप आशोशे' इति धातुसिद्धत्वात् तालव्यद्वितीय । 'पप समवाये' इति धातुसिद्धत्वात् केपाचिन्मते⁴ दन्त्यद्वितीय ॥ ९७ ॥

¹ A₁ adds शब्दी द्वौ चण्डपुत्रप्रभेदी

² आनिवृत्त्य⁰ B₂

³ 'शप शप' A₁

⁴ B₂ adds सप्तक इति

रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः ॥ ९८ ॥

चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ।

(वि.) रेणुरिति—रियति¹ वायुवशात्² गच्छतीति रेणु । 'रि गतौ' । रेणुशब्द द्वयो स्त्रीपुलिङ्गयोर्वर्तते । धूयते कम्प्यते वायुनेति धूलि । 'धूञ् कम्पने' । अयं स्त्रीलिङ्ग । पसति³ दृष्टिमिति पासु । 'पसि नाशने' । अय पुलिङ्ग । पाशुरिति वा पाठ । रज्यते वस्त्रादिकमनेनेति रज । 'रज्ज रागे' । दिशो रज्जयतीति वा । सान्न नपुसकम् । धूलिनामानि ॥ चूर्ण्यत इति चूर्ण । 'चूर्णं प्रेरणे सकोचने च' । लुप्यत सपिप्यते क्षोद । 'क्षुदिर् सपेपणे' । शर्करादिसहितरजोनामनी ॥ 'समुत्पिञ्ज्यते भृश समुत्पिञ्ज । पिञ्जलश्च । 'पिञ्जि हिंसायाम्' । भृशमाकुलस्य सेनादेर्नामनी ॥ ९८ ॥

¹ रिणाति, 'री गतिरेपणयो' K₃

² वशेन K₅

³ पासवति K₃, K₄,

पासवति W₂ ⁴ समुत्पिञ्जयति K₅, K₆

(पा.) रेणुर्द्वयो—¹पाशुर्ना न द्वयो रज । अकारान्तरजशब्दोऽप्यस्ति । 'शिरोवाचि शिरोऽदन्तो रजोवाचि रजस्तथा' इति विद्वत्कण्ठभूषणाभिधानम् । 'अर्था पादरजोपमा गिरिनदीप्रेगोपम' यौवनम्' इति पुरातनप्रयोग । धूलिनामानि ॥ ²चूर्णं क्षोद । लुण्णमृन्नामनी । 'पोडि'³ ॥ समुत्पिञ्ज—भृशमाकुले । अत्यन्तव्याकुलनामनी । 'मिगलासदडि'⁴ ॥ ९८ ॥

¹ पांशु B₂

² यर्गायमं A₁

³ चूर्णं B₂

⁴ B₂ omits

पताका वैजयन्ती स्यात् केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥ ९९ ॥

सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्यातिभयप्रदा ।

(वि.) पताकेति—^१पततीति पताका । ‘पल्ल गतौ’ । विजयतां संबन्धिनी^२

वैजयन्ती । ‘जी^३ अभिभवे’ । केत्यते ज्ञायतेऽनेनायमसाविति केतनम् । ‘कित ज्ञाने’ ।
ध्वजतीति^४ ध्वजः । ‘ध्वज गतौ’ । ध्वजनामानि^५ ॥ वीरा भटा^६ आशंसन्तेऽत्रेति
वीराशंसनम् । ‘शसि इच्छायाम्’, ‘शसु हिंसायाम्’, इति वा धातुः । अतिभय-
प्रद्युद्धभूमिकानाम् ॥ ९९ ॥

^१ K₅ adds वायुना कम्पते.

^२ विजेतुरियं D₂, K₆.

^३ ‘ओविजी

भयचरनयोः’ K₆.

^४ ध्वजयति K₆.

^५ केतन^० D₂, K₅.

^६ आशसन्ते K₂,

K₆; आशसन्ते K₅.

(पा.) पताका वैजयन्ती—ध्वजमस्त्रियाम् । ध्वजनामानि । पताका नाम

देवालयः । ‘पताकावास उच्छ्रितः’ इति उणादिवृत्तिकारः^१ । कदली गजवैजयन्ती स्यात् ।
‘^२कदली गजवैजयन्त्यां च’ इति ह्रस्वायुधुः (अ. मा. ५. १७) ॥ अनुत्तम्—
‘अस्योच्चूडावचूडौ द्वायूर्ध्वाधोमुखकूर्चकौ’ । ध्वजस्योर्ध्वमुखकूर्चक उच्चूडः स्यात्
अधोमुखकूर्चकोऽवचूडः स्यात्^३ ॥ सा वीराशंसनं—अतिभयप्रदा । अतिभीतिप्रदा^४
समितिर्वीराशंसनं स्यात् । युद्धभूमिमात्रं चेत् पञ्चकम् ।

‘रुधिरारुणं कुसुमवाणचितं मदनस्य पञ्चकमिव^५ ज्वलति ।’

इति राघवपाण्डवीयम् (द्विसं. १२. १७) ॥ ९९ ॥

^१ वृत्तिः B₃.

^२ कदली स्याद्वैजयन्ती गजस्य B₃.

^३ A₁ adds उपर्यधश्च लम्बन-

नामनी इत्यर्थः.

^४ प्रदात्री A₁.

^५ मिप^० A₁, इति B₃.

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

आहोपुरुषिका दर्पाद् या स्यात् संभावनात्मनि ।

अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥

(वि.) अहमिति—अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यनेकोक्तिरत्रास्तीति अहंपूर्विका ।
अहमन्वेभ्यः पूर्वमिमां क्रियां करोमीति या धावनक्रिया तस्या नाम ॥ अहोपुरुषस्य

भावः आहोपुरुषिष्ठा । द्वादात्मनि अहं पुरुष इति या सभायना तस्या नाम ॥ अहं
 'ममर्थोऽहं समर्थ इति वचनमत्रास्तीति अहमहमिष्ठा । परस्पर योराणां योऽहंमरः
 तस्य नाम ॥ १००-१ ॥

^१ अहो पुरुषोऽहमिति द्वांशुः । स पुरुषस्य भावः F₁, Pr₁.
 काण्डेऽत्राहमिति D₂

^२ अहं अधिक इत्याहं-

(पा.) अहं पूर्वमहं—स्त्रियान् । अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यन्योन्यातिप्रमजन्
 अहपूर्विष्ठा स्यात् ॥ आहोपुरुषिष्ठा—सभायनात्मनि । द्वादां यदात्मगीर्षे तदाहोपुरुषिष्ठा
 स्यात् । द्वाप्रादिष्ठा 'स्यात् । 'पुरमधितुराहोपुरुषिष्ठा' इति 'शंखापासंयणम्
 (मो. ट. ७) 'आहोपुरुषिष्ठां पश्य मम सद्रजसन्तिभिः' इति भट्टिश्च (भ. च.
 ५. २७) ॥ अहमहमिष्ठा—भयत्पहंमरः । अन्योन्यादहमस्वरणम् अहमहमिष्ठा
 स्यात् ॥ १००-१ ॥

^१ अ रिता H₂. ^२ B₁ omits अहं.

द्रविणं तरः सहोषलशौर्गाणि स्थाम शुष्मं च ।

शक्तिः पराक्रमप्राणौ विक्रमस्त्यतिशक्तिता ॥ १०२ ॥

योराणां तु तत्पानं मृत्ते भाविनि या रणे ।

अनुक्तम्—‘वीराणा यद्रणे नृत्त तन्मिन् वीरजयन्तिका’ । रणे^३ वीराणा नृत्त वीरजयन्तिका स्वात् ॥ १०२ ॥

^१ वीरपाण B_३

^२ B_३ omits

^३ युद्धे A_१

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रचिदारणम् ॥ १०३ ॥

मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायिकम् ।

अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहचिग्रहौ ॥ १०४ ॥

संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसयुगाः ।

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥

समुदायः द्वियः सयत्समित्याजिसमिद्युधः ।

(वि.) युद्धमिति—युध्यत इति युद्धम् । ‘युध सप्रहारे’ । आभिमुख्येन योधनं^२ आयोधनम् । मत्सरादिना जन्यत इति जन्यम् । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । प्रधनन्ति प्रख्यत्रेति प्रधनम् । ‘धन धान्ये’ । प्रकर्षेण विदारणमनास्तीति^३ प्रविदारणम् । म्रियन्तेऽस्मिन्निति मृधम् । ‘मृद् प्राणत्यागे’ । आस्कन्दत इत्यास्कन्दनम् । ‘स्कन्दिर् गतिशोषणयो’ । संख्यायन्ते पण्डावय सुभटैरिति संख्यम् । ‘चक्षिद् व्यक्ताया वाचि’ । उपसर्गवशात् अय धातु वर्जनार्थं । समीयते सगच्छतेऽत्रेति समीकम् । ‘इण गतौ’ । संपराय शत्रुमरणमत्र प्रयोजन सांपरायिकम्^५ । मरेण सह वर्तत इति समर । समियर्ति शत्रुणा सगच्छत इति वा । ‘ऋ गतौ’ । विभज्य न नीयन्तेऽत्रेति अनीक । रणन्ति भेर्यादयोऽत्रेति रण । ‘रण शब्दे’ । कल विकल हन्त्यत्रेति कलह । ‘हन हिंसागत्यो’ । विगृह्णन्ति विग्रहः^६ । सप्रहरन्त्यन्योन्यमत्र सप्रहार । अभि सपतन्ति वीरा अत्रेति अभिसंपात । ‘पल्ह गतौ’ । कल्यन्त वाणा अत्रेति कलि । ‘कल म्लि क्षेपे’ । संस्फुटति मस्त्रकादिरत्रेति संस्फोट । ‘स्फुटिर् विशरणे’ । सगता रथयुगा अत्रेति सयुग । अभ्यामृदन्ति अन्योन्यमत्रेति अभ्यामर्द । ‘मृद क्षोदे’ । समाग्रन्त्यत्रेति समाघात । ‘हन हिंसागत्यो’ । संग्रामयन्ति परस्पर प्रहरन्त्यत्रेति संग्राम । ‘संग्राम युद्धे’ । आहूयन्ते वीरा वीरैरत्रेति आहव । ‘ह्वेच् स्पर्धाया शब्दे च’ । समुदायन्ते सधुल्लयुद्धदशाया मिलन्त्यत्रेति समुदाय । ‘अय पय गतौ’ । सयतन्ते नितान्त प्रयत्न कुर्वन्तीति सयत् । ‘यती प्रयत्ने’ । समीयन्ते सगच्छन्तेऽत्रेति समिति । ‘इण गतौ’ । समिद्युध । अजन्ति क्षिपन्ति शत्रुप्राण्यत्रेति आजि । ‘अज गतिक्षेपणयो’ । युध्यन्ते परस्परमिति युत् । ‘युध सप्रहारे’ । युद्धनामानि ॥ १०३-५ ॥

¹ W₂ adds अत्र ² आयुध्यत इति F₂, Pt₂. ³ प्रविट्णन्ति K₂, W₂
⁴ D₂, K₅, K₆ add प्रबलैर्दुर्वला. ⁵ सपरायन्तेऽस्मिन्निति सापरायक, 'अय गतौ'
 F₂, Pt₂ ⁶ विशद्व गृह्णन्त्यत्र K₂, Pt₂. ⁷ युद्धशब्दवत् युध्शब्दव्युत्पत्ति. K₅, K₆

(पा.) युद्धमायोधनं जन्य—आजिसमिद्युधः । युद्धनामानि ॥ १०३—५ ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धं स्यात् तुमुलं रणसंकुले ॥ १०६ ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात् करिणां घटना घटा ।

(वि.) नियुद्धमिति—शस्त्रादिकमनादेयमिति¹ नियत युद्ध नियुद्धम् । बाहुयुद्ध-
 नाम ॥ ताम्यन्ति सैनिका² अत्रेति तुमुलम् । 'तसु ग्लानौ' । रणसंकुलनाम³ ॥ क्ष्वेड्यत
 इति क्ष्वेडा । 'क्ष्वेड् अच्यक्ते शब्दे' । सिंहाना नाद इव नाद सिंहनाद ।
 योधाना सिंहनादनाम ॥ घटयन्ति करिणोऽत्रेति घटा⁴ । 'घट सघाते' । गजसमूह-
 नाम ॥ १०६ ॥

¹ न धार्यामति नियमोपेत K₅, K₆, W₂ ² सेनाहानि D₂, K₆ ³ D₂ adds
 रणस्य संकुल, Pt₂ adds 'तुमुल व्याकुले रणे' इति त्रिकाण्डशेष ⁴ घट्यते करिभिरिति,
 घटन्ते करिण इति वा K₅

(पा.) नियुद्धं बाहुयुद्धं स्यात् । बाहुयुद्धं नियुद्धं स्यात् । तुमुलं रणसंकुले ।
 सकीर्णयुद्धं तुमुलं स्यात् । 'एड्योन्व' ॥ अनुक्तम्—'वण्डाल शूरयोर्युद्धम्' ।
 शूरयोरुभयोर्युद्धं वण्डाल² स्यात् । 'वैरारोहो महारण' । महायुद्धं वैरारोहं स्यात् ।
 क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात् ।³ कुञ्जरादिभयार्थकवीरारावनाम ॥ करिणां घटना घटा ।
 गजानां सघटना घटा स्यात् ॥ १०६ ॥

¹ बाहुयुद्धनामनी B₃ ² वण्डाल A₁ ³ सिन्धुरभीकरणार्थं क्रियमाणविरावनाम A₁

क्रन्दनं योधसंरावो बृंहितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥

विस्फारो धनुषः स्वानः पटहाडम्बरौ समौ ।

(वि.) क्रन्दनमिति—क्रन्दन्ति आत्रोशन्यत्रेति क्रन्दनम् । 'व्रदि आह्वाने
 रोदने च' । योद्धसंरावनाम ॥ बृहन्ति गजा अत्रेति बृंहितम् । 'बृहि शब्दे' ।
 करिगर्जितनाम ॥ विस्फरति¹ शत्रुहृदयगनेनेति विस्फारः । 'स्फर स्फुरणे' । धनु-

स्नाननाम ॥ वाद्यमुखचर्मपटो^२ हन्यतेऽत्रेति पठह । 'हन हिंसाग्लो' । आडम्बयति शत्रुद्वयमिति आडम्बर । 'डव डिमि क्षेपे' । ^३युद्धपटहस्य नामनी ॥ १०७ ॥

^१ विस्फुरति K₅, W₂

^२ मुत्तगत° W₂

^३ आडम्बर° K₅, K₆

(पा.) क्रन्दन योधसराव । भटाना सराव क्रन्दन स्यात् । वृहित करि-
गर्जितम् । गजाना ^१गर्जित वृहित स्यात् । विस्फारो धनुष स्वान । चापटकारो विस्फार
स्यात्^२ । 'स्फुरतिस्फुल्लयोर्निर्विभ्य' (८. ३. ७६) इति वा पत्वम् ॥ पटहाडम्बरौ समौ ।
^३युद्धवाद्यध्वनिनामनी । 'पटहाडम्बरौ युद्धे 'मङ्गले प्रियत्रादिका' इति वैजयन्ती
(प्र. १४७, श्लो. १३८) । युद्धारम्भवाद्यध्वनिरर्धतूर स्यात् । 'अर्धतूरो रणोद्यमे'
इति वैजयन्ती (प्र. १४७, श्लो. १३९) ॥ १०७ ॥

^१ गर्जन A₁, गर्ज B₂

^२ A₁ adds स्फुरतिस्फुल्लयोधञि' (६ १ ४७)

इत्यात्वम्

^३ युद्धमध्य° A₁

^४ वाद्यध्वान A₁

प्रसभ तु बलात्कारो हठोऽथ स्वलित उलम् ॥ १०८ ॥

अजन्य क्लीब उत्पात उपसर्गः सम त्रयम् ।

(वि.) प्रसभमिति—प्रगता सभा युक्तयुक्तचिन्ता^१ अत्रेति प्रसभम् । बलात्
करोतीति बलात्कार । हठतीति हठ । 'हठ ^२प्लुतिशठत्वयो' । बलात्कारनामानि ॥
स्वलन स्वलितम् । 'स्वल सचलन' । छयति छिनत्ति ^३कार्यमिति छलम् । 'छो छदने' ।
युद्धधर्मविच्छेदननामनी ॥ जन्यत इति जन्यम् । न जन्यम् अजन्यम् । न जने साधु
इति वा । उत्पतति अक्स्मादायातीति उत्पात । उपसृयते देवेनति उपसर्ग । 'सृज
विसर्ग' । उत्पातनामानि ॥ १०८ ॥

^१ विचार F₂ Pt₂

^२ बलात्कारे K₄

^३ धमानुसारमार्ग K₅

(पा.) प्रसभस्तु—हठ । अत्यन्तनिर्वन्धनामानि । 'क्लीबे तु प्रसभ हठ' इति
गो(यो)पालित । 'हठोऽपि^२ चित्ते प्रसभ सुभाषिते' इत्यल्लिङ्गे राघवपाण्डनीयम्^३
(द्विस १ ६) ॥ अथ स्वलित छलम् । ^४युद्धमर्यादाविच्छेदननामनी ॥ अजन्य—
सम त्रयम् । प्राणिना शुभाशुभसूचकभूतविचारनामानि ॥ १०८ ॥

^१ प्रसभ तु B₂

^२ हठसि A₁ B₂

^३ पाण्डीयकार A₁

^४ पश्वादा-

गवनामानि A₁

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽप्यवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥
अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः ।

(वि.) मूर्च्छंति—मूर्च्छत्यनया मूर्च्छा । ‘मुच्छा मोहसमुच्छ्राययो.’ । कशति¹ तनूकरोतीन्द्रियप्रचारमिति कश्मलम् । ‘कश गतिशातनयोः’ । मुह्यत्यनेनेति मोह । ‘मुह वैचित्ये’ । मूर्च्छानामानि ॥ अवमृद्यत इति अवमर्द । ‘मृद २क्षोदे’ । पीड्यत³ इति पीडनम् । ‘पीड अवगाहने’ । ⁴परपीडानामानि ॥ अभ्यवस्कन्दतेऽनेनेति अभ्यवस्कन्दनम् । ‘स्कन्दिर् गतिशोपणयो’ । अभ्यासाद्यतेऽनेनेति अभ्यासादनम् । ‘पद्ल विशरणगलवसादनेषु’ । वलादाक्रमणनामनी ॥ विशेषेण जय विजय⁵ । जयतीति जय । ‘जि जये’ । विजयनामनी ॥ १०९ ॥

¹ K₅ adds शातयति ² मर्दने K₆ ³ K₅, K₆ add अनेन. ⁴ W₂
omits पर ⁵ विजयतेऽनेन K₆

(पा.) मूर्च्छा तु कश्मल मोहोऽपि । मूर्च्छानामानि ॥ अवमर्दस्तु पीडनम् ।
पीडननाम ॥ अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनम् । ¹शत्रुकृतपुरादिनिर्वन्धननामनी ।
‘²मुष्टिडे’ ॥ विजयो जय । जयनामनी ॥ १०९ ॥

¹ B₃ omits शत्रुकृत² ² ‘मुत्तिगे’ A₁

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातन च सा ॥ ११० ॥
प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंदावा चिद्रवो द्रवः ।
अपक्रमोऽपयान च रणे भङ्गः पराजयः ॥ १११ ॥

(वि.) वैरशुद्धिरिति—वैरस्य शुद्धिः वैरशुद्धिः । प्रतिकरण प्रतीकार । ¹वैर
²निर्यास्यतेऽनेनेति वैरनिर्यातनम् । ‘या प्रापणे’ । प्रत्यपकारनामानि ॥ प्रद्रवण
प्रद्राव । उद्द्राव । सद्रावः । सदाव । चिद्रव । द्रवश्च । ‘द्रु गतौ,’ ‘दु गतौ च’ ।
अपक्रमणम् अपगमनम् अपक्रम । अपयात्यनेनेति अपयानम् । ‘क्रमु पादविशेषे’ ।
‘या प्रापणे’ । रणे पलायननामानि ॥ पराजयतेऽनेनेति पराजयः³ । ‘जि अभिभवे’ ।
रणे शत्रुकृतभङ्गनाम ॥ ११०-१११ ॥

¹ वैरस्य निर्यातनं F₂, Pt₂ ² W₂ adds निष्कास्यते ³ पराजयनं Pt₂

(पा.) वैरशुद्धि—वैरनिर्यातन च सा । वैरनिर्यापणनामानि ॥ 'पगसाधि-
चुट'^२ ॥ प्रद्रावोद्द्राव—अपक्रमोऽपयान च । रणात्पलायननामानि । विप्रयाण
पलायनम् । इत्येते द्वे च ॥ रणे भङ्ग पराजय । युद्धे यो भङ्ग स पराजय.
स्यात् ॥ ११०-११ ॥

१° शुद्ध A₁

२ B₃ omits

पराजितपराभूतौ त्रिषु नष्टतिरोहितौ ।
प्रमापणं निवर्हणं निकारणं निशारणम् ॥ ११२ ॥
प्रवासनं परासन निपूदन निहिंसनम् ।
निर्वासनं सज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥
निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ।
निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥
उद्वासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च ।
आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

(नि.) पराजित इति—'पराजयं प्राप्तं पराजित । पराभूयते शत्रुणा तिरस्त्रियते
स पराभूत । शत्रुणा रणे भग्नस्य नामनी ॥ नश्यते स्म, अदर्शनं प्राप्तो नष्ट । 'गण
अदर्शने' । तिरोधीयतेऽन्तर्धीयते स तिरोहित । 'डुधान् धारणपोषणयो' ।
तिरोऽदर्शनं हितं गतो वा । 'हि गतौ' । रणान् यत्र कुत्र वा पलायितस्य नामनी ॥
प्रमीयते प्रमापणम्^२ । 'मीञ् हिंसायाम्' । नितरा वर्हणं निवर्हणम् । 'वर्हं परिमापण-
हिंसादानेषु' । नितरा त्रियत इति निकारणम् । 'कृञ् हिंसायाम्' । नितरा शीर्यत इति
निशारणम् । 'श हिंसायाम्' । प्रवास्यते प्रवासनम्^३ । उद्वास्यते उद्वासनम् । 'वस
स्नेहमोहच्छेदापहरणेषु' । परास्यते परासनम् । 'असु क्षेपणे' । निपूयते निपूदनम् ।
'पूङ् क्षरणे हिंसाया च' । नितरा हिंस्यते निहिंसनम् । 'हिसि हिंसायाम्' । निर्वाप्यते
निर्वापणम् । 'ओवे शोषणे' । सज्ञायते सज्ञपनम् । 'ज्ञा अवबोधने' । निर्ग्रन्थ्यते
निर्ग्रन्थनम् । 'ग्रथि कौटिल्ये' । अपास्यतेऽपासनम् । 'असु क्षेपणे' । निस्तृह्यते
निस्तर्हणम् । 'तृदि हिंसायाम्' । नितरा हन्यते निहननम् । 'हन हिंसागत्यो' । क्षण्यते
क्षणनम् । 'क्षण्य हिंसायाम्' । परिवर्ज्यते परिवर्जनम् । 'वृञ्जी वर्जने' । प्रवासन-
शब्दवत् निर्वासनशब्दः । विशस्यते विशसनम् । 'शसु हिंसायाम्' । मार्यते मारणम् ।

‘मृद् प्राणत्यागे’ । प्रतिहन्यते प्रतिघातनम् । ‘हन हिंसागत्योः’ । उद्वास्यते उद्वासनम् । ‘वस स्नेहमोहच्छेदापहरणेपु’ । प्रमथ्यते प्रमथनम् । ‘मथे हिंसायाम्’ । क्रथ्यते क्रथनम् । ‘क्रथ हिंसायाम्’ । उज्जास्यते उज्जासनम् । ‘जसु हिंसायाम्’ । आलभ्यते आलम्भः । ‘डुलभप् प्रातौ’ । पिञ्जन् पिञ्जः । ‘पिजि^६ हिंसायाम्’ । विशरणं विशरः । ‘श हिंसायाम्’ । हननं घातः । उन्मथनम् उन्माथः । ‘मथे हिंसायाम्’ । हन्यते वधः । ‘हन हिंसागत्योः’ । अत्र केचन धातवः उपसर्गवशात् हिंसार्थाः । वधनामानि ॥ ११२-१५ ॥

१ पराजीयते स F₂, Pt₂. २ प्रकर्षेण मापन D₂, Pt₂. ३ W₂ adds निर्वासनं च. ४ K₅, W₂ add शरीरात्. ५ ‘मथे विलोडने’ K₃, K₆. ६ हिंसावलादान-निकेतेषु K₆, W₂.

(पा.) पराजितपराभूतौ । पराजयवतो नामनी ॥ त्रिपु नष्टतिरोहितौ । विलीन-पुरुषनामनी । प्रनापणं निवर्हणं—उन्माथवधा अपि । मारणनामानि ॥ ११२-१५ ॥

स्यात् पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।

अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥

(वि.) स्यादिति—पञ्चानां^१ धातूनां भावः पञ्चता । कालस्य^२ धर्मः कालधर्मः । दिष्टस्य प्रारब्धकर्मणोऽन्तो दिष्टान्तः । प्रलीयतेऽन्नेति प्रलयः । ‘ली श्लेषणे’ । अत्येति गच्छतीति अत्ययः । ‘इण् गतौ’ । अन्त्यते वध्यते^३ अन्तः । ‘अति बन्धने’ । नश्यति^४ नाशः । ‘णश अदर्शने’ । मरणं मृत्युः । म्रियतेऽनेनेति मरणम् । ‘मृद् प्राणत्यागे’ । निवृत्तो धनसंबन्धोऽत्र निधनम् । प्राणत्यागस्य नामानि ॥ ११६ ॥

१ भूतानां W₂, Pt₂. २ F₂, Pt₂ add यमस्य. ३ एति K₆. ४ नश्यते Pt₂.

(पा.) स्यात् पञ्चता—निधनोऽस्त्रियाम् । मरणनामानि^१ । ‘हिंसा संस्था दीर्घनिद्रा भूमिलाम्बो निमीलनम्’ । एतानि पञ्च च ॥ ११६ ॥

१ B₃ adds प्रलयोऽस्त्री. २ B₃ adds अरतिः काल इति पाठान्तरात् ; एते द्वे च.

परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ।

मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ॥ ११७ ॥

कथन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।

(वि.) परासुरिति—परागता असव प्राणा यस्य परासु । ^१प्राप्त पञ्चत्व येन प्राप्तपञ्चत्व । परा दशामित परेत । 'इण् गतौ' । प्रकृष्टा दशामित प्रेत । सतिष्ठते स्म सस्थित । 'घा गतिनिवृत्तौ' । म्रियते स्म मृत । 'मृड् प्राणत्यागे' । प्रमीयते स्म प्रमीत । 'मीड् हिंसायाम्' । मृतस्य नामाने ॥ एते पूर्वोक्ता परास्वादय प्रमीतान्ता ^४ त्रिपु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥ चीयन्ते एकत्र काष्ठानि पुञ्जीक्रियन्ते चिता । चित्या । चितिश्च । 'चिच् चयने' । प्रेतदहनार्थं वहिरुपकल्पितस्य काष्ठचयस्य नामानि ॥ ^५क शिरोऽस्य वध्यतेऽत्रेति कवन्ध । 'वन्ध वन्धने' । नृत्तक्रियावत् शिरोविहीनस्य शरीरस्य नाम ॥ ११७ ॥

^१ प्राप्त पञ्चभूतभाव K₆ W₂
F₂ Pt₂ ^४ W₂ adds शब्दा
K₅ K₆ W₂

^२ अत्र K₆ अस्मिन् W₂ ^३ प्रमीनाति स्म
^५ विरुद्धलक्षणया कस्य शिरसो बन्धोऽस्यास्तीति

(पा.) परासुप्राप्तपञ्चत्व—मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते । मृतनामानि । चिता चित्या चिति त्रियाम् । चितानामानि । अनुक्तम्—'कट शवरथ ^१खाटि' । चित्युपरि-कटाद्यास्तरणनामानि ॥ कवन्धोऽस्त्री—अपमूर्धकलेवरम् । प्राय सहस्रनाशे समरमुखे नृत्यति कवन्ध इति क्रियायुक्तमपगतशिर ^२ शरीर कवन्ध स्यात् । अपगतशिर ^२ शरीरमात्रमपि कवन्ध स्यात् । 'रुण्डोऽशिरा कवन्धोऽस्त्री' इति वैजयन्ती (पृ १२२, ओ २१६) ॥ ११७ ॥

^१ खाट B₃ ^२ गतशिर B₃

श्मशान स्यात् पितृवन कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥
प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्यां कारा स्याद् वन्धनालये ।

(वि.) श्मशानमिति—शवाना शयन मशानम् । पृषोदरादि । पितृन् प्रेतान् वनति सभजतीति पितृवनम् । 'वन पण सभजौ' । प्रेतदाहप्रदेशनामनी ॥ ^१कुण शब्दम् आश्रयत्वेन पातीति कुणप । 'पा रक्षणे' । शवति यात्यस्मात् जीव इति शवम् । 'शव गतौ' । मृतशरीरनामनी ॥ प्रग्रह्यते बलादिना गृह्यते ^२ प्रग्रह । उपग्रहश्च । 'ग्रह उपादाने' । वदति कारागृहे तिष्ठतीति वन्दी । 'वद रवेर्य' ।

कारागृहस्थनामानि ॥ कीर्यते क्षिप्यते राजपुत्रादिरत्रेति कारा । 'कृ विक्षेपे' ।
वन्धनालयनाम ॥ ११८ ॥

^१ कुणति, 'कुण शब्दोपकरणयोः' D₂, K₃

^२ बध्यते D₂, K₅, W₂.

(पा.) इमशानं स्यात् पितृवनम् । प्रेतवासस्थलनामनी । शवानां शयनं
इमशानमिति व्युत्पत्त्या^१ इमशानशब्दो द्वितालव्यः । 'वनं पुरगामिश्रका . . .' (८. ४. ४)
इत्यादिसूत्रनियमेन पितृवनशब्दस्तवर्गान्त्यः । कुणपः शवमस्त्रियाम् । मृतशरीरनामनी ॥
प्रग्रहोपग्रहौ^२ वन्द्याम् । वन्दिनामानि । 'चेर' । कारा स्याद्बन्धनालये । वन्दिगृहनाम ।
कारा सिंहावलोकनन्यायेन^३ वन्धननामापि स्यात् ।

'कारा^४ वन्धनगोहे स्यात् कारा वन्धनमुच्यते ।'

इति शाश्वतः (घृ. २४, ऋ. २७२) ॥ ११८ ॥

^१ व्युत्पन्नत्वात् A₂.

^२ अवग्रहः A₁.

^३ अवलोकनक्रमेण A₁.

^४ 'कारा

वन्धनशालया कारा वन्धनमात्रके' इति मुद्रितग्रन्थे.

पुंसि भ्रूमन्यसवः प्राणाश्चैव जीवोऽसुधारणम् ॥ ११९ ॥
आयुर्जावितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम् ।

इति क्षत्रियवर्गः

(वि.) पुंसीति—अत्यन्ते^१ शरीरदाविति असवः । 'असु क्षेपणे' । प्राणिति^२
लोकोऽमीभिरिति प्राणाः । 'अन प्राणने' । असुप्राणशब्दौ पुंसि भूम्नि च वर्तते ।
प्राणनामनी ॥ जीवत्यनेनेति जीवः । 'जीव प्राणधारणे' । असूनां धारणम् असु-
धारणम् । प्राणधारणनाम ॥ ^३पृत्तीत्यायुः । 'इण् गतौ' । सान्तोऽयं नपुसकलिङ्गः ।
जीवितकालनाम ॥ जीवत्यनेनेति जीवातुः । जीवनस्य औषधम् । जीवनौषध-
नाम^४ ॥ ११९ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाम् अमरकोशपदविष्टौ क्षत्रियवर्गः

^१ F₂, Pt₂ add क्षिप्यन्ते.

^२ प्राणन्ति Pt₂.

^३ एष्यति K₃, K₄.

^४ जीव-

यतीति जीवनम् । जीवनं च तदौषधं च Pt₂.

(पा) पुसि भूमि—प्राणाञ्चैवम् । प्राणनामनी । 'धारणमु' । भूमवचन
कैश्चिदनङ्गीकृतम् । 'जनादसो समानत' । इति नलोदय (२ ३६) 'निधु (१) प्रिय
प्राणमिवाभिमानम्' इति चन्द्रकाव्यम् । 'हृषीकमिन्द्रिय प्राण प्राणा ना भूमि
चासव' । 'प्राणस्तु प्रणवे जीवे जीविते परमात्मनि' इति वैजयन्ती^१ (पृ ९९,
श्लो २०३, पृ २१७, श्लो ३८) ॥ जीवोऽसुधारण—जीवितकाल । प्राणधारणानामानि ।
ना जीवातुर्जावनौपधम् । जीवनौपध जीवातु स्यात् ॥ ११९ ॥

इति श्रीवत्सन्वृत्तिहसूरिसुतमहिनाथसुधीविरचितेऽमरपदपारिजाते ह्यत्रियवर्ग

^१ प्राणो जीवो जीवाया कथ्यते A₁ जीव प्राणे त्रयी ना तु जन्तो B₃ ^२ नरसिंह° A₁

९. वैश्यवर्गः

ऊरव्या ऊरुजा अर्था वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

(वि.) अथ क्रमप्राप्त वैश्यवर्गमुपक्रमते ऊरव्या इति—ब्रह्मण ^१ऊरुस्थाने भवा
ऊरव्या । ^२ऊरुजाश्च । अरणीयाधिकारित्वात् भङ्गकैरधिगम्यन्ते अर्था ^३ । 'न गतो' ।
विशोऽपत्यानि वैश्या ^४ । ^५भूमि स्पृशन्ति लाङ्गलादिना भूमिस्पृश ^६ । विदन्ति
आपणादिक विश । 'विश प्रवेशने' । वैश्यनामानि ॥ आजीवत्यनेनेति आजीव ।
जीविका च । 'जीव प्राणधारणे' । वृत्ति प्राणधारणा, सा अस्यामस्तीति वार्ता ।
वर्ततेऽनयेति वृत्ति । वर्तन च । 'वृत्तु वर्तने' । जीवत्यनेनेति जीवनम् । जीवन
नामानि ॥ १ ॥

^१ ऊर्वा Pt₂ ^२ ऊर्वाजाता D₂ Pt₂ ^३ अरणीया Pt₂ ^४ विश एव
Pt₂ ^५ Pt₂ adds क्षेत्रस्काराय ^६ k₂ adds स्पृश स्पृशने ^७ आजीवन्ति
प्राणिन D₂ Pt₂

(पा.) उरव्या ऊरुजा—विश । वेश्यनामानि ॥ आजीवो जीविका—जीवने ।
जीवननामानि । वृत्तिशब्दसाहचर्याद् वर्तनशब्द स्त्रीलिङ्गोऽपि स्यात् । ‘वर्तनी
वृत्तिमार्गयो’ इति वैजयती (पृ २४८, श्लो २१) ॥ १ ॥

स्त्रियां कृपिः पाशुपाल्य वाणिज्य चेति वृत्तयः ।

सेवा श्ववृत्तिरनृत कृपिरुच्छशिलं त्वृतम् ॥ २ ॥

(वि.) स्त्रियामिति—लाङ्गलादिना कर्षण कृपि । ‘कृप विलेखने’ । पशून्
पालयतीति पशुपाल, तस्य कर्म पाशुपाल्यम्^१ । वाणिजो भाव^२ वाणिज्यम् । इति
शब्दात् कुसीदविजययज्ञप्रतिग्रहसेवाशुश्रूपादयो वृत्तयो भवन्ति । शुनो वर्तनमिष
^३कष्टत्वात् श्ववृत्ति । सेवन सेवा । ‘पेवृ सेवने’ । सेवावृत्तिनाम ॥ अनृतवत् पापहेतु-
त्वाद् अनृतम् । कृपिवृत्तिनाम ॥ उल्लखलसमीपे पतत्तण्डुलकणानादाय जीवनम् उच्छम् ।
उच्छीयते उच्छम् । ‘उच्छि उच्छे’ । शिलन शिलम् । ‘शिल उच्छे’ । क्षेत्रे
त्यक्तकणिकानादाय जीवन शिलम् । उच्छ च शिल च उच्छशिलम् । तदेव ऋत-
मित्युच्यते । अर्चते स्तूयत इति ऋतम् । ‘ऋ शब्दे’ । उच्छवृत्तिनामानि ॥ २ ॥

^१ पशुपालस्य भाव K₂ K₅ K₆ ^२ कर्म Pt₂ ^३ F₂ Pt₂ add दै-यादिना
अपकृष्टत्वात्

(पा.) स्त्रिया कृपि—वृत्तय । इतिशब्द प्रकारवचन । कृपिपाशुपाल्य
वाणिज्यानीत्येवप्रकारा वृत्तय ॥ सेवा श्ववृत्ति । सेवा परप्रेष्यता । सा गर्हित्वान्
श्ववृत्ति । ‘शुनो^१ वृत्ति स्मृवा सेवा गर्हिता सा द्विजन्मनाम्’ इति मनु (म सू
४ ६) ॥ अनृत कृपि^२ । सा कृपि कृपिकर्म अनृत स्यात् । उच्छशिल वृतम् ।
उच्छो^३ धान्याश आदानमिति लूनकेदारावशिष्टधान्यस्वादानम् । ‘उच्छ कणिशाद्यर्जन
शिलम्’ इति लूनकेदारावशिष्टवणिशाज्जनम् ।

‘शिल किमनल भवेदनलमौदर वाधितु

पय प्रसृतिपूरक किमु न धारक सारसम् ।

अयन्नमलमल्लक पथि पदचर कचर

‘भजन्ति हि मुघायुधा अहह कुक्षित कुक्षित ॥’ (वै प श्लो. १)

तदुभय मिलित चेदुच्छशिल शिलेच्छोऽपि स्यात् । ‘यन्मतिधानीविल्लने शिलो-
च्छमिन कुर्वते कवय’ इति । एवविधा वृत्ति ऋतं स्यात् ॥ २ ॥

1 सेवा श्रवृत्तिराख्याता तस्मात्ता परिवर्जयेत्¹ इति मुद्रितग्रन्थे (पृ ११३) adds प्रमृत कृषि । कृषि प्रमृत स्यात्² उञ्च कणश स्वीकार B₃ 2 B₃
 केदारसत्कणिशार्दजनम् A₁ B₃ adds 'उञ्च कणश आदान कणिशार्दजनं शिलम्'³ 4 शिल-
⁵ मजन्ति हि मुधा बुधा⁰ B₃

द्वे याचितायाचितयोर्यथासख्यं मृतामृते ।
 सत्यानृत वणिग्भावः स्यादृण पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥
 उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।

(वि.) द्वे इति—याच्ञादशायामतिकष्टत्वात् मरणसमदु खतया¹ मृतमद्भव-
 तोति मृतम् । याच्ञावृत्तिनाम ॥ याच्ञाया अभावाद् अमृतम् । अयाचितवृत्तिनाम ॥
 सत्य चानृत च विद्येते अस्मिन्निति² सत्यानृतम् । वणिज्यवृत्तिनाम ॥ कालान्तरेऽर्थते
 प्राप्यत इति ऋणम् । 'ऋ³ गतिप्रापणयो' । पर्युदञ्चयते परिप्राप्यत इति पर्युदञ्चनम् ।
 'अञ्चु गतिपूजनयो' । उद्धियते गृह्यत इति उद्धार । 'हञ् हरणे' । ऋणनामानि ॥
 अर्थस्य प्रयोगोऽर्थप्रयोग । कुसित सीदति कदाचिन्मूलवननाशे कुसीदम् । 'पद्ल
 विशरणगत्यवसादनेपु' । वृद्धिरूपा जीविका वृद्धिजीविका । वृद्धिजीविकानामानि ॥ ३ ॥

1 निर्ववक्त K₂ K₈ W₂ 2 किञ्चित् सत्य किञ्चिदसत्य F₂ Pt₂ 3 ऋ
 गती' वा धातु K₃

(पा.) द्वे याचिता—मृतामृते । याचितायाचितयोरिति भावे निष्ठा । याच्ञा
 वृत्ति मृत स्यात् । अयाच्ञावृत्तिरमृत स्यात् । अनुक्तम्—'पाशुपाल्य जीववृत्ति' ।
 पाशुपाल्य गराश्चादिपोषणम् । तदेव¹ जीववृत्ति स्यात् ॥ सत्यानृत वणिग्भाव ।
 वणिग्भावो वणिञ्चम् । तत् सत्यानृत स्यात् । स्यादृण पर्युदञ्चनम् । ऋणनामनी ।
 'अप्पु'² ॥ उद्धार ।³ अवृद्धिकमृणमुद्धार स्यात् । 'तदवृद्धिकमुद्धार कुसीद तु
 सवृद्धिकम्' इति वैजयन्ती (पृ. १२३, श्लो. ४) ॥ अर्थप्रयोगस्तु—वृद्धिजीविका ।
 वृद्धेर्नामानि³ । 'वद्धि' । सा च⁴ कालिकाद्यनेकभेदमिन्ना ।

'सा⁵ कायिकान्वह देया प्रतिमास तु कालिका ।
 कारिका⁶ तु स्वय दृष्टा चरुवृद्धिस्तु⁷ वृद्धिजा ॥'

वृद्धया जीविका वृद्धिजीविका । सा अर्थप्रयोग कुसीद च स्यात् ॥ ३ ॥

1 B₃ omits 2 अवृद्धिकण A₁ 3 नामधेयानि A₁ 4 साकालिका A₁
 5 साकालिका A₁, B₃ 6 कारिता B₃ 7 चरुवृत्ति B₃

याच्चयाप्तं याचितक निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥

उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ।

कुसीदको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥

(वि.) याच्चयेति—याच्चया^१ आप्त याचितकम् । याच्चालब्धद्रव्यनाम ॥ अपमीयते दीयते अपमित्यकम् । तदेव आपमित्यकम् । 'मेङ् प्रणिदाने' । निमयात् अर्थविनिमयात् प्राप्यद्रव्यनाम ॥ ऋणे ^२उत्कृष्ट उत्तमर्ण । वृद्ध्यर्थं धनप्रयोक्तृनाम । ^३ऋणेऽयम अधमर्ण । धनग्राहकनाम ॥ कुसीदम् अल्पवृद्धया गृहीत 'बहुवृद्धयर्थं प्रयच्छतीति कुसीदक । वृद्धया जीवतीति वार्धुषिक । वार्धुषिश्च । गर्ह्यवृद्धिमाजीवतीति वृद्धयाजीव । अल्पवृद्धया अन्यहस्तादादाय अन्यस्य बहुवृद्धयर्थं प्रयोक्तुर्नामानि ॥ ४-५ ॥

^१ याचितेन D₂ ^२ उत्तम K₇ ^३ ऋणेन W₂ ^४ D₂, K₂, W₂ add धन

(पा.) याच्चयाप्तं याचितकम् । निमयेन विना याच्चयानीत याचितक स्यात् । 'कुदुबलेकतेर्चिनदि' । निमयादापमित्यकम् । निमयादानीतम् आपमित्यकं ^२स्यात् । 'कुदवयिञ्चि तेञ्चिनदि^१' । उत्तमर्णाधमर्णौ—क्रमात् । प्रदाता प्रयोक्ता, प्रहीता ग्राहक^१ । तौ द्वौ यथाक्रमम् उत्तमर्ण^३ अधमर्णश्चेत्युच्येते ॥ कुसीदको वार्धुषिको—वार्धुषि । वृद्धया जीवतो नामानि^४ । कुसीदश्च द्वैगुणिको वार्धुषी च प्रयोक्तरि । एतानि चत्वारि च ॥ ४-५ ॥

^१ B₃ omits ^२ A₁ adds स्ववस्तुन उत्तमर्णसमीपे निक्षेपो निमय ^३ B₃ adds च ^४ B₃ adds 'वृद्धवृद्धिमावो वकव्य' (वा ४ ४ ३०) इति वार्धुषिक

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृपकश्च कृपीवलः ।

क्षेत्रं त्रैहेयशालेयं ब्रीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥ ६ ॥

(वि.) क्षेत्राजीव इति—क्षेत्रेणाजीवतीति क्षेत्राजीव । 'जीव प्राणधारणे' । ^१कर्षतीति कर्षक । 'कृप विलेखने' । कृपकश्च^२ । कृपिरस्यास्तीति कृपीवल । कृषिक-नामानि ॥ ब्रीह्युद्भवोचितं क्षेत्रं त्रैहेयम् । शाल्युद्भवोचितं क्षेत्रं शालेयम् ॥ ६ ॥

^१ कृषिं करोति D₂, K₂, W₂ ^२ कृषिक K₅, K₆

(पा.) क्षेत्राजीवः कर्षकश्च—कृषीवलः । ^१कृष्या जीवतो नामानि । क्षेत्रं त्रैहेय-
शालेयं—उद्भवोचितम् । व्रीहीणां शालीनां च भवने क्षेत्रे^२ त्रैहेयशालेये स्याताम् ॥ ६ ॥

^१ A₁ adds वृत्तिभेदानुक्त्वा वैश्यवृत्तिभूतकृषिपाशुपाल्यवाणिज्यानि वक्ष्यति
क्षेत्रे A₁. ^२ भवन-

यव्यं यवक्यं पष्टिक्यं यवादिभवनं हि तत् ।

तिल्यतैलीनवन्माषोमाणुभङ्गाद् द्विरूपता ॥ ७ ॥

(वि.) यव्यमिति—^१यवोद्भवोचितं क्षेत्रं यव्यम् । यवकाः शालिविशेषाः ।
तद्भवनोचितं क्षेत्रं यवक्यम् । पष्टिकानां^२ भवनोचितं क्षेत्रं पष्टिक्यम् । तिलभवनोचितं
क्षेत्रं तिल्यम् । तैलीनं च । मापभवनोचितं क्षेत्रं माष्यम् । माषीणं च । उमानां अतसीनां
भवनोचितं क्षेत्रम् उम्यम् । औमीनं च । अणूनां^३ भवनोचितं क्षेत्रम् अणव्यम् । आणवीनं
च । ^४भङ्गानां भवनोचितं क्षेत्रं भङ्गयम् । भाङ्गीनं च ॥ ७ ॥

^१ यवाना F₂, Pt₂. ^२ D₂ adds पष्टिरात्रेण पकाना ^३ D₂ adds सर्पवादीना
^४ तृणविशेषाणा D₂

(पा.) यव्यं यवक्यं—भवनं हि यत् । यवयवकपष्टि^१कभवनक्षेत्राणि यव्यय-
वक्यपष्टिक्यानि स्युः ॥ तिल्यतैलीनवत्—द्विरूपता । तिलानां भवने क्षेत्रे तिल्यतैलीने
स्याताम् । ^२तद्वत् माषाणां भवनक्षेत्रे माष्यमाषीणे स्याताम् । उमानां भवनक्षेत्रे उम्यौमीने^३,
अणूनां भवनक्षेत्रेऽणव्याणवीने, भङ्गानां भवनक्षेत्रे भङ्गयभाङ्गीने च स्याताम् ॥ ७ ॥

^१ पष्टिकाना. ^२ A₁ adds द्विरूपतापि, तद्वन्माषादीनामपि द्विरूपता स्यात् B₃.
^३ A₁ adds स्याताम्.

मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम् ।

(शाकक्षेत्रादिके शाकशाकटं शाकशाकिनम्)

वीजाकृतं तृप्तकृष्टं सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥

(वि.) मौद्गीनमिति—मुद्गभवनोचितं क्षेत्रं मौद्गीनम्, कौद्रवभवनोचितं क्षेत्रं
कौद्रवीणम् । आदिप्रहणात् मसूरभवनोचितं क्षेत्रं मासूरीणमित्यादयो गृह्यन्ते । एतानि

त्रैहेयादीनि कौद्रवीणान्तानि प्रत्येक तत्तद्वान्योद्भवोचितक्षेत्रनामानि । तिल्यमाष्योम्याण व्यभङ्गयाना तु प्रत्येक द्वे द्वे नामनी भवत । शाकभवनोचित क्षेत्र शाकशाकट शाकशाकिनमिति च द्वे ^१नामनी भवत ॥ बीजावापेन सहैव क्रियते कृष्यते बीजाकृतम् । उपेन बीजेन सह कृष्टम् उप्तकृष्टम् । आदौ उप्त पश्चात् कृष्टमिति वा । बीजावापेन सह कृष्यमाणक्षेत्रनामनी ॥ सीतया^२ सगत सीत्यम् । हलेन कृष्यते कृष्टम् । हलेन कृष्ट हल्यम् । हललिखितक्षेत्रनामानि ॥ ८ ॥

^१ शाकभवनोचितक्षेत्रनामनी W₂

^२ Pt₂ adds लङ्कल्पद्धति

(पा.) मौद्गीनकौद्रवीणादि—क्षमम् । मुद्गकोद्रादिशेषधान्याना भवनक्षेत्राणा मौद्गीनकौद्रवीणादीनि स्यु । अनुक्तम्—‘इलुशाकटमिक्षूणा क्षेत्रमिक्षुवण वनम्’ । इक्षूणा क्षेत्रमिक्षुशाकट स्यात् । इक्षूणा वनमिक्षुवण स्यात् । ‘प्रनिरन्त शरेक्षुपुक्षाम्^१...’ (८ ४ ५) इत्यादिना णत्वम् ॥ बीजाकृत तृप्तकृष्टम् । पूर्वं बीजेरुप्त^२पश्चाद्वाहलेन कृष्ट क्षेत्र बीजाकृत स्यात् । ‘वित्तिप्राशिनवि’ । सीत्य कृष्ट च हल्ययत् । हलेनैकवार कृष्टक्षेत्रनामानि ॥ ८ ॥

^१ A₁ adds °कार्थ्यरदिरपीयूक्षाभ्योऽपीति

^२ A₁ adds पश्चाद्विशालमुरनिरिपयुक्त°

त्रिगुणाकृत तृतीयाकृत त्रिहल्य त्रिसीत्यमपि तस्मिन् ।

द्विगुणाकृते तु तत् सर्वं द्विपूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥

(वि.) त्रिगुणाकृतमिति—त्रिवार कृष्ट त्रिगुणाकृतम् । तृतीयाकृतम् । त्रिहल्यम् । त्रिसीत्य च । त्रिवारकृष्टक्षेत्रनामानि ॥ द्विवारकृष्टक्षेत्रे पूर्वोक्तानि सर्वाणि नामान्यपि वर्तन्ते । इह द्विवारकृष्टक्षेत्रे न केचल तावन्त्येव नामानि, किंतु शम्बाकृतम् इति नामापि वर्तते । शम्बम् अनुलोमेन प्रतिलोमेन च कृष्ट शम्बाकृतम्^१ । कथम् । द्विगुणाकृतम् । द्वितीयाकृतम् । द्विहल्यम् । द्विसीत्यम् । द्विवारकृष्टक्षेत्रनामानि ॥ ९ ॥

^१ शम्ब कृत हि सम्बक् कृष्टा पुनस्तिर्यक् कृष्टमुच्यत D₂

(पा.) त्रिगुणाकृत—त्रिसीत्यमपि तस्मिन् । ^१त्रिवारकृष्टक्षेत्रनामानि ॥ द्विगुणाकृते तु—शम्बाकृतमपीह । द्विवार हलेन कृष्टे क्षेत्रे द्विगुणाकृतद्वितीयाकृतद्विहल्यद्विसीत्यानि स्यु । तत्र शम्बाकृतशब्दोऽपि स्यात् । ‘सीरिभसभाकृते च सीताम्’ इति दन्त्यादिपु र्णनिर्देशना ॥ ९ ॥

^१ त्रिगुण° B₂

द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ।

खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

(वि.) द्रोणेति—उच्यते धान्यादिकमस्मिन्निति वाप क्षेत्रम् । तस्मिन् द्रोणाढक-
प्रस्थादिपरिमितबीजावापपर्याप्तक्षेत्रे द्रौणिकम्, आढकिकम्, आदिग्रहणात् प्रास्थकिकादय
शब्दा वर्तन्ते । द्रोणपरिमित बीजमत्र उच्यते द्रौणिकम्^१ । एव^२ सर्वत्राप्युच्येयम् ।
खारिपरिमितानि बीजान्यत्र उच्यन्ते खारीक^३ । खारिपरिमितबीजावापपर्याप्तक्षेत्रनाम ॥
उत्तमर्णादय खारीकान्ता शब्दा त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥ १० ॥

^१ द्रोणस्य वाप F_2, Pt_2

^२ D_2, W_2, Pt_2 add आढकस्य वाप आढकिकम्

^३ खाया वाप Pt_2

(पा.) द्रोणाढकादि—आढकिकादय । द्रोणस्य वापो द्रौणिक क्षेत्रम् । द्रोण
पचति द्रोणि । उखा द्रोण सभवत्यग्रहरति वा । द्रौणिक प्रसेव । इति द्रोणाढका-
दीना वापादिषु द्रौणिकाढकिकादिशब्दा स्युः । वापो वपनस्थानम् । पाकस्तण्डुला-
दीनामत्रादिभाव । सभव आधारप्रमाणानतिरिक्ताधेयप्रमाणता । अवहरणमुपसहार ॥
खारीवापस्तु खारीक । खार्या वाप खारीक स्यात् । पाकादिषु खारिक इति ङोव
स्यात् ॥ उत्तमर्णादयस्त्रिषु । उत्तमर्णादिशब्दास्त्रिलिङ्गा । उत्तमर्णं किराटकुलम् ।
किराटो वैश्य । 'कोमटि' । अवमर्णं कुटिम्बिकुलम् । कुटिम्बिन शूद्रकुमारा ।
'रापुकोडुकु' ॥ १० ॥

पुंनपुंसकयोर्ग्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु ।

कैदारक स्यात् कैदार्य क्षेत्रं कैदारिक गणे ॥ ११ ॥

(वि.) पुमिति—उच्यते धान्यमत्र वप्र । 'डुग्रप् वीनसताने' । के जले
हलेन दार्यत् इति केदार^१ । 'दृ विदारणे' । क्षीयते हलेन लिरयते क्षेत्रम् ।
'क्षिणु हिंसायाम्' । क्षीयते धान्यैरस्मिन्निति वा । 'क्षि निवासगत्ये' । त्रीहिक्षेत्र-
नामानि ॥ केदाराना समूहं कैदारकम् । कैदार्यम् कैदारिकम् । क्षेत्राणा समूहं क्षेत्रम् ।
केदारसमूहनानि ॥ ११ ॥

^१ कन चलन दीयत इति वा D_2

(पा.) पुंनपुंसकयोर्वप्रः—क्षेत्रम् । त्रैहेयादिक्षेत्रनामानि । ^१‘चेतुमाडिमुद-
लैनदि’ ॥ अस्य तु कैदारकं—कैदारिकं गणे । क्षेत्राणां^२ समूहनामानि ॥ ११ ॥

^१ B₃ omits

^२ जानर(?)शालेयादिक्षेत्रसमूह° A₁.

लोष्टानि लोष्टवः पुंसि कोटिशो लोष्टभेदनः ।

प्राजनं तोदनं तोत्रं खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥

(वि.) लोष्टानीति—लोष्टवन्ते पृथगेव संहन्यन्ते लोष्टानि । लोष्टवश्च । ‘लोष्ट-
संघाते’ । द्वितीयं पदमुकारान्तम् । लोष्टव इति पाठे लिङ्गयत इति लोष्टुः । ‘लिङ्ग गवौ’ ।
मृत्विण्डनामनी ॥ कोटिभिरश्रिभिः लोष्टानि श्यतीति कोटिशः । ‘शो तनूकरणे’ । ^२लोष्ट-
भेदनदारुयन्त्रनाम ॥ प्राज्यते प्रेर्यतेऽनङ्गवाननेनेति प्राजनम् । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ ।
तुद्यते बलीवर्द्धोऽनेनेति तोदनम् । तोत्रं च । ‘तुद व्यथने’ । अल्पशल्ययुक्तवेणुदण्डा-
देर्नामानि ॥ खन्यते ^३भूमिरनेनेति खनित्रम् । ‘खनु अवदारणे’ । अवदार्यते भूमिरने-
नेति अवदारणम् । ‘दृ विदारणे’ । कुडालादेर्नामनी ॥ १२ ॥

^१ द्यन्ते, ‘द्वञ् छेदने’ F₂, Pt₂.

^२ Pt₂ adds लोष्टानि भिनत्तीति.

^३ भूः W₂.

(पा.) लोष्टानि लोष्टवः पुंसि । उकारान्तबहुवचनम् । लोष्टनामनी । ‘वेङ्गुल^१ ।
पुंसीति विशेषविधिल्लोष्टेषु संभाव्यः । ‘लोष्टुः शण्डेऽपि लोष्टः^२ स्यात्’ इति
गो(वो)पालितः । कोटिशो लोष्टभेदनः । लोष्टानां संभेदकः^३ कोटिशः स्यात् । ‘^४कोदरि-
पेङ्गु पगलगोष्टिवि’ । प्राजनं—तोत्रम् । ‘कण्टकवद्यष्टिनामानि । ‘मुल्लुकोल^१ ।
चर्मदण्डवाचकान्यपि स्युः ॥ खनित्रमवदारणम् । कुडालनामनी । ‘गुहलि^१ ॥ अनुक्तम्—
‘विशिरा तु खनित्री स्यात्’ । विशालकुडालनामनी । ‘सलिके पार’ ॥ १२ ॥

^१ B₂ omits.

^२ लोष्ट° A₁.

^३ संभेदनः A₁.

^४ कण्टकवद्यष्टि° A₁.

दात्रं लवित्रमावन्धो योत्र योक्त्रमधो फलम् ।

निरीपं कुट्टकं फालः कूपको लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरोऽथ शम्प्या स्त्री युगफीलकः ।

(वि.) दात्रमिति—दाति भिनन्त्यनेन वृणमिति दात्रम् । 'दाप् लवने' ।
 लुनन्त्यनेन लवित्रम् । 'लुब् छेदने' । वक्रस्यायोमयस्य वृणादिलवनसाधनस्य^१
 नामानि ॥ आवध्यतेऽनेन वलीवर्दकण्ठ इति आवन्ध । 'वधि सयमने' । यूयतेऽनेन
 वलीवर्दकण्ठ इति योत्रम् । 'युब्^२ वन्धने' । युज्यतेऽनेन वलीवर्दकण्ठ इति योक्त्रम् ।
 'युजिर् योगे' । वलीवर्दादिकण्ठवन्धनार्थनिर्मितवल्कलादिकृतरञ्जुनामानि ॥ फलतीति
 फल्म् । 'बिफला विशरणे' । निर्गता ईपास्मादिति निरीपम् । कुटति कुत्सितं सरतीति
 कुटक्म् । 'कुट कौटिल्ये' । ^३फलति विशीर्यते भूमिरनेनेति फाल । 'बिफला
 विशरणे' । कृपति भुवमिति कृपक । 'कृप विलेखने' । लाङ्गलदण्डरहितस्य
 लोहमयफलकस्य नामानि ॥ लङ्गति भुवोऽन्त. प्रविश्य गच्छतीति लाङ्गल्म् । 'लङ्गि
 गतौ' । हलति विलिखति भुवमिति हल्म् । 'हल् विलेखने' । गौर्भू. दार्यतेऽनेन
 गोदारणम् । 'दृ विदारणे' । सीयत युगेन सह वध्यते सीर । 'पिब् वन्धने' ।
 ईपाफालाभ्यामन्वितस्य ^४कुटकस्य नामानि ॥ वलीवर्दादिदौष्ट्यं शमयतीति शम्या ।
 'शम उपशमने' । युगस्य कीलक । युगकीलकनाम ॥ १३ ॥

^१ W₂ adds शत्रस्य.

^२ 'यु मिश्रणे' F₂, Pt₂

^३ W₂ omits two lines

^४ कूटस्य K₅, K₆.

(पा.) दात्र लवित्रम् । लवनसाधननामनी । 'कोडवलि' । आवन्धो—योक्त्रम् ।
 योत्रनामानि । 'जोतिगे' ॥ अथो ^१फले—^२कृपक । ^३फलनामानि । 'कुर्तु' ।
 लाङ्गल हलं—सीर' । ^४लाङ्गलनामानि । 'नागलि' । 'क्षेत्रमिव सरोवर सारासिराव-
 गाहितम्' इति श्लेषाद् दन्त्यादिः । 'जित्या हलिरुभे स्त्रियाम्' । इत्येते द्वे च ॥ अथ
 शम्या स्त्री युगकीलक । ^५युगमध्यस्थ स्वल्पकील. शम्या स्यात् । 'कुरुचकाण्डिकोडुसु' ।
 'हलमिव शम्याश्रयमाश्रममपश्यत्' इति श्लेषात् तालव्यादिः ॥ १३ ॥

^१ फल्म् A₁

^२ B₃ adds त्यक्तदण्डे फले कूटकशब्द स्यात्

^३ अय.-

कोलनामनी । 'कर्ह' B₃

^४ बलभद्रायुधनामानि A₁

^५ युगकीलकनाम B₃

ईपा लाङ्गलदण्डः स्यात् सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

पुंसि मेघिः खले दारु न्यस्त यत् पशुवन्धने ।

आशुर्वाहिः पाटलः स्याच्छित्तशूकयवौ समौ ॥ १५ ॥

(वि.) ईपेति—वलीवर्दाकृष्टा^१ ईपते गच्छतीति ईपा । 'ईप गतिहिंसा-
 दानेपु^२' । लाङ्गलस्य दण्डः लाङ्गलदण्डः । युगहलयोः मध्यघटितदण्डस्य नामनी ॥

स्यति नाशयति कठिनामपि भुवमिति सीता । 'पोऽन्तकर्मणि' । लाङ्गलपद्धतिनाम ॥
 मेधते वलीवर्देः सगच्छते मेधिः । 'मेधु संगमे' । ^३खलमध्यवलीवर्द्वन्धनविषयस्य
 दारुणो नाम ॥ आशु पद्यत इति आशुः । अश्नुते वा । 'अशू व्याप्तौ' । 'श्रीणाति
 देहमिति व्रीहिः । 'श्री भरणे' । आशुव्रीहिरित्येकं पदं वा । पाटलपुष्पवर्णात्वात्
 पाटलः । रक्तव्रीहिनामानि ॥ शितः तीक्ष्णः शूको यस्य शितशूकः । यूयते संबध्यते
 महाजनेनेति यवः । 'युञ् वन्धने' । यौति तुपेणेति वा । 'यु मिश्रणे' । यवनामनी
 ॥ १४-१५ ॥

^१ D₂, K₂, W₂ add सती. ^२ दर्शनेषु K₅, K₆. ^३ गल^० K₅; खलवलीवर्द
 . . . न्यस्तदारुणः W₂. ^४ वृणाति, 'वृञ् वरणे' Pt₂.

(पा.) ईपा लाङ्गलदण्डः स्यात् । लाङ्गलस्य दण्ड ईपा स्यात् । 'येडिकोल' ।
 'ईपा मनीषा मञ्जूषा गण्डूषा सह ^१लिक्षया' इति मूर्धन्यान्तेषु चन्द्रगोमिः ।

'ईशः प्रभौ शंकरे स्यादीशा लाङ्गलदण्डके^२' ।

इति तालव्यान्तेषु विन्धप्रकाशिका (प्र. १६८, श्लो. ९) ॥ सीता लाङ्गलपद्धतिः ।
^३लाङ्गलेन कृष्टो मार्गः सीता स्यात् । 'चालु' । 'सीता लाङ्गलरेखा स्याद् व्योमगङ्गा च
 जानकी' इति दन्त्याविषु रभसः ॥ पुंसि मेधिः—यत्पशुवन्धने । खलो नाम धान्य-
 राशिकरणस्थानम् । तत्र पशुवन्धनार्थं निर्यातस्तम्भो मेधिः स्यात् । "मेधु संगमे" ।
 मेध्यन्ते पशवोऽत्र मेधिः' इति सुभूतिटीकायां^४ व्युत्पत्त्या तवर्गचतुर्थान्तः । पुसीति पदं
 मेधिखलद्वयोभयविशेषणम् । 'न^५ स्त्री मेधिः^६ खले पाली खलधानं पुनः खलः'
 इति वैजयन्ती (प्र. १२५, श्लो. ३१) ॥ आशुर्नीहिः पाटलः स्यात् । व्रीहिनामानि ।
 'पङ्खु' । आशुशब्दः पर्यायवाचकः । 'व्रीहिराशुश्च पाटलः' इति रत्नमाला ॥ शितशू-
 कयवौ समी । शितशूकशब्दो ह्रस्वादिः । यवनामनी ॥ १४-१५ ॥

^१ रिधया A₁. ^२ दण्डिका A₁, B₂. ^३ लाङ्गलमार्गः B₂. ^४ टीका
 व्युत्पत्त्या A₁. ^५ न स्त्री A₁. ^६ मेधिरिति मुद्रितग्रन्थे.

तोष्मस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः ।

हरेणुखण्डिकौ चास्मिन् कोरदृपस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥

(वि.) तोष्म इति—तुग्यते पशुभिः खद्यत इति तोष्मः । 'तुज हिसायाम्' ।
 हरितवर्णयवनाम ॥ कं पातं लात्युपादत्त इति कलायः । 'ल्य आदाने' । सीदन्ति

यातप्रकृतयोऽनेनेति सतीनकः । 'पद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' । ^१ह्वियतेऽनेन पुरीषं कुक्षेरिति हरेणुः । 'हृब् हरणे' । खण्ड्यतेऽद्यते नरैरिति खण्डिकः । 'खडि^२ भेदने' । कलायनामानि ॥ कोरमन्त्रं^३ दूपयतीति कोरदूपः । 'दुप वैकृत्ये' । केन बहूदकेन उद्यते छिद्यत^४ इति कोद्रवः । 'उन्दी छेदने' । कोद्रवाख्यधान्यनामनी ॥ १६ ॥

^१ D₂, K₆ add अपहियते.

^२ K₅, K₆ add खण्ड.

^३ हधिरं Pt₂.

^४ सिच्यते K₆. Pt₂.

(पा.) तोक्मस्तु तत्र हरिते । आमयवस्तोक्मः स्यात् । 'पश्चियवलु' ॥ कलायस्तु सतीनकः । ^१खण्डिकौ चास्मिन् । ^२धृतचणकनामानि । 'लंकलु' ॥ कोरदूपस्तु कोद्रवः । कोद्रवनामनी^३ । 'आल्लु' ॥ १६ ॥

^१ हलेणुः A₁.

^२ चणकविशेष^० B₂.

^३ B₂ adds धान्य^०.

मङ्गल्यको मसूरोऽथ मकुष्ठकमयुष्ठकौ ।

वनमुद्गे सर्पपे तु द्वौ तुन्दुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

(वि.) मङ्गल्यक इति—मङ्गलमस्माद्भवतीति ^१मङ्गल्यकः । मस्यति परिणमति काले मसूरः । 'मसी परिणामे' । चणकभेदनामनी ॥ मङ्ग्यते फलैरिति मकुष्ठकः । 'मकि मण्डने' । ^२मिनोति किमीनिति मयुष्ठकः । 'डुमिब् प्रक्षेपणे' । वनमुद्गनामानि ॥ कटुत्वेन ^३मुखं सरति व्याप्नोतीति सर्पप । 'सृ गतौ' । तुदति व्यथयति मुखं तुन्दुभः । 'तुद व्यथने' । शुष्कदशायां कत् कुस्तिरतमम्बते कदम्बकः । 'अवि शब्दे' । सर्पपनामानि ॥ १७ ॥

^१ मङ्गले साधुः D₂.

^२ मीनाति 'मोञ् हिंसायाम्' K₃, K₆, W₂.

^३ देहं

F₂, Pt₂.

(पा.) मङ्गल्यको मसूरः । चणकविशेषनामनी^१ । मसूरोऽथेति पाठे वैजयन्ती (पृ. १२६, श्लो. ४०) 'मसूरस्तु मसूरकः' इति । मसूराथेति पाठे—^२'वैश्यायां व्रीहिभेदे च मसूरा मसूरा स्त्रियाम्' इति रभसकोशः ॥ अथ मकुष्ठकमयुष्ठकौ वनमुद्गे । वनमुद्गनामानि ॥ अनुक्तम्—'खण्डिकः पीतमुद्गः स्यात्' । हरितमुद्गनाम । 'कृष्णमुद्गस्तु शिम्बिकः'^३ । नीलमुद्गनाम ॥ सर्पपे तु—कदम्बकौ । सर्पपनामानि । 'आवालु' ॥ १७ ॥

^१ A₁ adds 'चिहसनग'.

^२ वैश्यायाम् A₁.

^३ शिम्बिका B₂.

सिद्धार्थस्त्वेष धवलो गोधूमः सुमनः समौ ।

स्याद् यावकस्तु कुल्मायः चणको हरिमन्थकः ॥ १८ ॥

(वि.) सिद्धार्थ इति—सिद्धोऽर्थः प्रयोजनमस्य सिद्धार्थः । श्वेतसर्पनाम ॥
 १ आ समन्तात् गां भुवं शूकैर्धुनोतीति गोधूमः । 'धूञ् कम्पने' । शोभनं मन्यते सर्व
 एनमिति सुमनः । 'मन ज्ञाने' । अकारान्तोऽयम् । गोधूमनामनी ॥ च्युते पाकसमये-
 ऽल्पाम्भसा गुज्यत इति २ यावकः । 'युञ् वन्धने' । कोलति पाकसमये स्थूलो भवति
 कुल्मायः^३ । 'कुल संस्त्याने' । कुलुत्थनामनी ॥ अर्धपक्वदशायानेव निष्ठुत्तानां
 गोधूमानां नामेति केचित् । चण्यते भक्षणार्थं दीयत इति चणकः । 'चण दाने' ।
 हरिभिरश्रैः मध्यते हरिमन्थकः । 'मधि विलोडने' । चणकनामनी ॥ १८ ॥

^१ अत्तमुद्यता K_१, W_१; गुध्यते परिवेष्टयते F_२, Pt_२. ^२ यौतीति, 'यु मिश्रणे'
 F_२, Pt_२. ^३ कुरिततो मायः F_२, Pt_२. ^४ श्रवणे K_३, K_४; 'चण विधाने' वा K_६.

(पा.) सिद्धार्थकस्तु धवलः । एष सर्पपो धवलश्चेत् सिद्धार्थकः स्यात् ।
 'तेहनि आवाळु' । गोधूमः सुमनः समौ । 'गोधूमसुमनौ' समौ इति रभसकोशपाठाद्
 अकारान्तः । गोधूमनामनी । स्याद्यावकस्तु कुल्मायः । गोधूमानन्तरपाठाद् गोधूमविशेष-
 नामनी । 'यावके वलकुल्मायौ यवके तोयपर्णिका' इति यवविशेषे वैजयन्ती
 (घृ. १२७, श्लो. ९३) ॥ चणको हरिमन्थकः^२ । चणकनामनी ॥ ॥ १८ ॥

^१ A_१ adds म्लेच्छभोजनप्रयरोऽव्ययम् (!). ^२ °मन्दकः A_१; °मन्थकः B_१.

द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।

क्षवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥

(वि.) द्वाविति—निष्फलस्तिलः तिलपेजः । तिलपिञ्जश्च । ^१ निष्फलतिल-
 नामनी । क्षौत्यनेन क्षवः । 'दुश्रु शब्दे' । ^२ क्षुतमभिजनयतीति क्षुताभिजननः ।
 'जनी प्रादुर्भावे' । राजते कृष्णवर्णपुष्पैरिति^३ राजिका । 'राज् दीप्तौ' । कृष्णवर्ण-
 योगात् कृष्णिका । कदुरसेन ^४ असुरस्त्रीवदनिष्टकारिणीत्वात्^५ आसुरी । कृष्णसर्प-
 नामानि ॥ १९ ॥

^१ तैलद्वि° D_१, W_१. ^२ क्षुपं, क्षुताभिजननः W_१. ^३ °सर्पेण K_१, K_४.
^४ भगुरी K_१. ^५ °कारिवात् W_१.

(पा.) द्वौ तिले—तिलपिञ्जलश्च निष्फले । निष्फले तिले तिलपेजतिलपिञ्ज-
शब्दौ स्याताम् । 'पोल्लुनूपु' । अनुक्तम्—^१'जालकश्चूलिकस्तिलः' । तिलनामानि ॥
'नव्वु' ॥ 'जर्तिलोऽरण्यजस्तिलः' । अरण्यजातस्तिलो जर्तिलः स्यात् । क्षवः ^२'क्षुताभि-
जननः—कृष्णिकासुरी । कृष्णसर्पपनामानि ॥ १९ ॥

^१ तिलः काकरहः A₁.

^२ क्षुताभिजननः A₁.

स्त्रियौ कङ्गुप्रियङ्गू द्वे अतसी स्यादुमा क्षुमा ।
मातुलानी तु भङ्गायां व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥

(वि.) स्त्रियाविति—केन ^१जलेन गच्छत्युद्रच्छतीति कङ्गु. । 'गम्ल गतौ' ।
प्रियाण्यङ्गान्यस्याः प्रियङ्गुः । प्रियङ्गुवाख्यधान्यनामनी ॥ न ^२तस्यते न क्षीयत
इति अतसी । 'तमु उपक्षये' । अवते शुष्कदशायां स्वनतीति ^३उमा । 'उद्
शब्दे' । क्षौतीति ^४क्षुमा । 'दुक्षु शब्दे' । अतसीनामानि ॥ मा तोल्यते न उपमीयते
उपयोगिधान्येनेति ^५मातुलानी । 'तुल उन्माने' । भज्यते वल्कलार्थमिति भङ्गा ।
'भङ्गो आमर्दने' । शणविशेषस्य ^६नामनी ॥ ^७अल्पधान्यत्वात् अणुः । व्रीहिभेदा-
ल्पधान्यनाम ॥ २० ॥

^१ वृष्ट्युदकेन K₂, K₆, W₂ ^२ तस्यति D₂ ^३ D₂ ends here. ^४ K₅,
K₆ add शब्दायते. ^५ वस्तुपु F₂, Pt₂ ^६ भङ्गानाम K₆. ^७ अणुत्वात् Pt₂.

(पा.) समौ कङ्गुप्रियङ्गू द्वौ । प्रियङ्गुवाख्यधान्यजातिनामनी । 'कोरुलु' ॥
अतसी स्यादुमा क्षुमा । अतसीनामानि । मातुलानी तु भङ्गायाम् । भङ्गाख्यधान्य-
विशेषजातिनामनी । 'कुसुमुलु' । अनुक्तम्—'यावनालस्तु जोनालो जोन्नला वीज-
पुष्पिका' । जोनलनामानि । 'जोन्नलु' ॥ 'समौ तु सखनिष्पावौ' । निष्पावनामनी ।
'अनुमुलु' । 'वल्ल तुवरिकाढकी' । आढकीनामानि । 'कंदुलु' । 'राजमापोऽलसान्द्रः
स्यात्' । 'अलसद्' । 'मापो वृष्यः पचेलिमः' । मापनामानि । 'कुलुत्थिका वलकुलुः' ।
कुलुत्थनामनी । 'उलुवलु' । 'व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान्' । व्रीहिविशेषोऽणुः स्यात् ।
'कोरे' । 'ऊदरविनुलु' ॥ २० ॥

किंशारुः सस्यशूकं स्यात् कणिशं सस्यमञ्जरी ।

धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥

(वि.) किंशारुरिति—कुत्सितं शृणाति हस्तादिकमिति किंशारुः । ‘शृ हिंसा-
याम्’ । ^१सस्यस्य शकं तीक्ष्णाग्रम् । सस्यशुकनाम ॥ कणा धान्यकणाः सन्त्यत्रेति
कणिशम् । सस्यमञ्जरीनाम ॥ दधाति देहमिति धान्यम् । ‘डुधाब् धारणपोषणयोः’ ।
ब्रीहिशब्दो व्युत्पन्नः^२ (श्लो. १५) । स्तम्बं गुच्छं करोतीति स्तम्बकरिः । धान्यनामानि ॥
तिष्ठतीति स्तम्बः । गुध्यति परिवेष्टयति भुवमिति गुच्छः । ‘गुध परिवेष्टने’ ।
तृणादिस्तम्बनाम ॥ २१ ॥

^१ शस्यस्य K_५.

^२ K_२ adds ब्रीणाति देहं, ‘ब्री मरणे’.

(पा.) किंशारुः सस्यशुकं स्यात् । धान्यस्य कण्टकः किंशारुः स्यात् । पुंलिङ्गः ।
पुमानिति ^१पूर्वोत्तरान्वयः ॥ कणिशं सस्यमञ्जरी । धान्यमञ्जरी कणिशं स्यात् ॥
धान्यं ब्रीहिः स्तम्बकरिः । धान्यनामानि । धान्यध्वनिरथेत्यादिवक्ष्यमाणवचनाद्,
ब्रीहिस्तम्बकरिशब्दौ पुंलिङ्गौ ॥ स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः । तृणादीनां गुच्छः स्तम्बः
स्यात् ॥ ‘परिघटं’ ॥ २१ ॥

^१ शब्दस्तुलासूत्रादिवदुभयपर्यायभागी A_१.

नाली नाल च काण्डोऽस्य पलालोऽस्त्री स निष्फलः ।

कडङ्गरो वुसं क्लीवे धान्यत्वचि पुमांस्तुपः ॥ २२ ॥

(वि.) नालीति—^१नलति वप्रातीति नाली । नालं च । ‘^२णल बन्धने’ ।
तृणशलाकानामानि ॥ पलति उच्चैर्गच्छतीति पलालः । ‘पल गतौ’ । निष्फलनाडीनाम ॥
कटति खलमाशृणोति कट् । तदेवाङ्गं रूपं^३ यस्य सः कडङ्गरः । ‘कटे वर्षाधरणयोः’ ।
वुस्यते उत्सृज्यते इति वुसम् । ‘वुस उत्सर्गं’ । खले पशुपादघटितस्य क्षोदस्य नामनी ॥
तुप्यतेऽग्निरनेनेति तुपः । ‘तुप तुष्टौ’ । धान्यत्वङ्नाम ॥ २२ ॥

^१ नल्पते K_५, K_६.

^२ गन्धने बन्धने च K_६.

^३ K_२ adds आवरण.

(पा.) नाली नालं च काण्डोऽस्य । अस्य ^१तृणादिनो दण्डनामानि ।
पलालोऽस्त्री स निष्फलः । विफलस्तृणादिकाण्डः पलालः स्यात् । ‘^२यञ्चलु दाडिपोयिन-
दण्डम्’ । ‘मोडु’ ॥ कडङ्गरो वुसं क्लीवे । पलालादिक्षोदस्य नामनी । ‘पोल्लुयुल्लु’ ।
धान्यत्वचि पुमांस्तुपः । धान्यस्य त्वक् तुपः स्यात् । ‘उमुक्’ । अनुक्तम्—‘कञ्जुरुः
कण्डनं चेति तण्डुलस्य मले द्वयम्’ । तण्डुलमलनामनी । ‘तयुडु’ ॥ २२ ॥

^१ तृणादिकाण्डं B_२.

^२ B_२ omits.

शूकोऽस्त्री ऋक्षणतीक्ष्णाग्रे शमी शिम्बा त्रिपूत्तरे ।
ऋद्धमावसितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥

(वि.) शूक इति—श्यति स्वापगमनेन धान्यं तनूकरोतीति शूकः । ‘शो तनूकरणे’ । ऋक्षणतीक्ष्णाप्रधान्यकण्टकनाम ॥ शान्यति सस्यवृद्धिरस्यां सत्यामिति शमी । ‘शमु उपशमने’ । शिनोति तनूकरोति स्वगतवीजद्वारेण कफं पित्तं चेति शिम्बा । ‘शिब् १निशाने’ । मुद्गादित्वङ्नाम ॥ २उत्तरे बहुलीकृतान्ताः शब्दाः त्रिपु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥ अवैगुण्येन सपन्नं फलम् ऋद्धम् । ‘ऋधु वृद्धौ’ । श्रिया शोभया आवस्यते आवसितम् । ‘वस आच्छादने’ । सुक्षेत्रादिगुणैः सपूर्णधान्यनाम ॥ वुसापकरणेन शुद्धत्वात् पूतम् । ‘पूष् पवने’ । बहुमूल्यं लातीति बहुलम् । तथा कृतं बहुलीकृतम् । ‘ला आदाने’ । निर्बुसीकृतधान्यनामनी ॥ २३ ॥

^१ निशातने K₃, K₆

^२ K₅, K₆ add त्रिपूत्तर

(पा.) शूकोऽस्त्री—तीक्ष्णाग्रे । यस्याप्रं ऋक्षणं तीक्ष्णं च स्यात् तच्छूकं स्यात् । ‘मुल्लु’ ॥ शमी शिम्बा । मुद्गादित्वङ्नामनी । ‘^१चिप्पजूल्लमिदि नूगु’ ॥ त्रिपूत्तरे । इत उपरि वक्ष्यमाणा ऋद्धादयश्चत्वारः शब्दास्त्रिलिङ्गाः । ऋद्धो जोनलः । ऋद्धा राजिका ॥ ऋद्धमावसितं धान्यम् । अनङ्घ्रिरावसितं धान्यं ऋद्धं स्यात् । ‘^१नुरिचिन-कोलुचु’ ॥ पूतं तु बहुलीकृतम् । वायुना निस्तुपं ^२कृतं धान्यं पूतं स्यात् । ‘तूरुपत्तिनरोत्पु’ ॥ २३ ॥

^१ B₃ omits

^२ A₁ adds.

मापादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः ।

शालयः कलमाद्याश्च पष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी ॥ २४ ॥

(वि.) मापादय इति—मप्यते वातोऽनेनेति मापः । ‘मप हिंसायाम्’ । शमीसहितं धान्यं शमीधान्यम् । मापादयः शमीधान्ये वर्तन्ते । आदिशब्देन ‘मुद्गादयो गृह्यन्ते । यवादयो यवगोधूमरक्तशाल्यादयः । शूकधान्येषु वर्तन्ते ॥ शाल्यन्ते ऋद्ध्यन्ते जनैरिति शालयः । ‘शाङ् ऋषायाम्’ । कल्यन्त इति कलमाः । ‘कड घसने’ ।

पट्टिरत्रेण पच्यन्ते पट्टिकाः । कलमाद्याः पट्टिकाद्याश्च शालय इत्युच्यन्ते । पुंस्यमी । अमी
मापयवशालिकलमपट्टिकशब्दाः पुंसि वर्तन्ते ॥ २४ ॥

१ 'मापो मुद्गो राजमापः कुलत्रयश्चणकस्तिलः ।

काकाण्डश्चीवर इति शमीधान्यगणः स्मृतः ॥

इति रजकोपः' इति भानुजीदीक्षितः (ट्ट. ३५६).

(पा.) भापादयः शमीधान्ये । शमीसहितं धान्यं शमीधान्यम् । ^१तस्मिन्
भापादयः स्युः । भापादयः शमीधान्यानीत्यर्थः ॥ शूकधान्ये यवादयः । शूकसहितं धान्यं
शूकधान्यम् । तस्मिन्^२ यवादयः स्युः । यवादयः शूकधान्यानीत्यर्थः ॥ शालयः—पट्टि-
काद्याश्च । ^३कलमप्रभृतयो व्रीहयश्च पट्टिकाद्याः^४ पट्टिसंख्याकदिवसपचेलिमा व्रीहयश्च^५
शालयः स्युः ॥ पुंस्यमी । सामान्यविशेषनामभिरते पुंलिङ्गाः । कलमान् वप । पट्टिकान्
वप । शालीन् वप ॥ २४ ॥

१ अस्मिन् A₁.

२ अत्र A₁.

३ A₁ add: कलमाद्याश्च.

४ पट्टिक-

प्रभृतयश्च B₂.

५ प्रमुखाः A₁.

तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।

अयोऽग्रं मुसलोऽस्त्री स्यादुदूखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥

(वि.) तृणेति—नितरां त्रियन्ते नीवाराः । 'वृच्^१वरणे' । तृणधान्यनाम ॥
गवि ^२आकृष्टभ्रमावेधते गवेधुः । गवेधुका च । 'एध वृद्धौ' । वनगोधूमनामनी ॥
अयोऽग्रेऽस्य अयोऽग्रम् । मुस्यते धान्यमनेनेति मुसलः । 'मुस खण्डने' । येन
धान्यादिकं^३ मिद्यते तस्य नामनी ॥ उद् ऊर्ध्वं खमाकाशमस्येति उदूखलम् ।
उलूखलं च । धान्यखण्डनार्थमाधारभूतस्य दावादेर्नामनी ॥ २५ ॥

१ K₂, K₃ add 'वृच् संमसौ' इति वा धातुः .

२ आकृष्टं W₂; अम्मसि Pt₂.

३ K₂ adds तुपादिकं; W₂ adds षट्पादिकं.

(पा.) तृणधान्यानि नीवाराः । तृणधान्यनाम । 'निव्वरिलु' । तृणधान्य-
शब्दः पर्यायचनश्चाधिकारवचनश्च स्यात् । स्त्री गवेधुर्गवेधिका । अरण्यगोधूमनामनी ।
'वद्दुवद्दु' ॥ अनुक्तम्—'श्यामाकस्तु स्मयाकः स्यात्' । श्यामाकनामनी ॥
'चाम' ॥ 'गमुद्रमुटिका' समे' । गमुन्नामनी । 'वरगु' ॥ अयोऽग्रं मुसलोऽस्त्री

स्यात् । 'मुसलो दन्त्यमध्ये मूर्धन्यमध्यश्च स्यात्' इति वर्णनिर्देशनामवचनाद् मुसलोऽपि स्यात् । मुसलनामनी । 'रोंकलि' ॥ 'उदूखलमुलूखलम्' । अवहननस्थान-
गर्तवच्छिखलानामनी^३ । 'रोलु' ॥ २५ ॥

१ 'निब्वरुदू सपरि' A₁. २ गर्वटिका A₁. ३ शिलागर्तं A₁. ४ 'कोडु' A₁.

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान् ।

स्यूतप्रसेवौ कण्डोलपिटौ कटकिलिञ्जकौ ॥ २६ ॥

(वि.) प्रस्फोटनमिति—प्रस्फोटयते तुपादिरनेन वह्निष्क्रियत इति प्रस्फोटनम् । 'स्फुटिर् विशरणे' । शीर्यते विशीर्यते तुपादिरनेन शूर्पम् । 'शृ हिसायाम्' । शूर्पनामनी ॥ चाल्यतेऽनया पिष्टमिति चालनी । 'चल कम्पने' । तनोत्यधस्तात् पिष्टसारमिति तितउः । 'तनु विस्तारे' । क्षुद्रच्छिद्रोपेनस्य शूर्पविशेषस्य नामनी ॥ सीव्यते वेणुदलैरिति स्यूतः । स्योन इति वा पाठ । प्रसेवश्च । 'पिवु तन्तुसताने' । वेणुदलनिर्मितस्य^१तिर्यग्भृत्तपात्रस्य नामनी ॥ कण्डयते मूपकैरिति कण्डोलः । 'कडि भेदने' । पिष्टयते वेणुदलैरिति पिटः^२ । 'पिट शब्दसघातयोः' । वेणुदलादिनिर्मितस्य वर्तुलोन्नतस्य धान्यवापनसाधनस्य^३नामनी ॥ 'कटत्यङ्गणदेशमिति कटः । 'कटे वर्षावरणयोः' । किल्यते धान्यमस्मिन्निति किलिञ्जकः । 'किल क्षेपे' । व्रीह्यादि-
प्रसारणार्थं वेणुदलनिर्मितास्तरणनामनी ॥ २६ ॥

१ W₂ adds वर्तुलोन्नतस्य

२ पेटः K₃, K₆

३ धान्यकरण्डं W₂.

४ W₂ adds आवृणोति.

५ 'कल किल क्षेपे' K₅, K₆.

(पा.) प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री । 'सुश्रूभ्यां निच्च' (उ. ३. २५) इति शृणातेः प्रत्यये उत्तरपरत्वदीर्घत्वानि । केचित्तु सतर्दन्यादिसूर्पमिच्छन्तीति पुरुषोत्तमवचनात् तालव्यादिश्च दन्त्यादिश्च स्यात् । तण्डुलादिवैतुष्यसाधननामनी । 'चाट' ॥ चालनी तितउः पुमान् । 'तनोतेर्डे उः सन्वच्च' (उ. ४. ५१) इति निर्देशसामर्थ्याद् गुणाभावः^२ । तितऊ तिववः इत्यादि । 'चालनं तितउ प्रोक्तम्' इति रत्नकोशमते तितउनी तितऊनि । चालननामनी । 'जह्जेड' । स्यूतप्रसेवौ । विलकनामनी । 'सजि' । 'स्यूनः^३ स्यूतः प्रसेवकः' इति रत्नकोशपाठात्^३स्यूतशब्दोऽपि स्यात् ॥ कण्डोलपिटौ । वेण्वादि-
कृतपिटकस्य नामनी । 'गंप' ॥ कटकिलिञ्जकौ । वेण्वादिभूतकस्य नामनी । 'चाप' ॥ २६ ॥

१ बाष्पादय इति शृणोतेः A₁.

२ एङ्मावः A₁.

३ स्योनः B₃.

समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु वल्लवाः ॥ २७ ॥

आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।

(वि) समानाविति—अनेकरसयोगात् ^१रसवती । पाकस्य स्थान पाकस्थानम् । अनोवत् शकटचदुपकारत्वादन पाकस्थानम् । महश्च तदनश्च महानसम् । ^२पाकवेरमनामानि ॥ पुर गौर्जलमत्रास्तीति पुरोग पाकस्थानम् । तस्यायमध्यक्ष पौरोगव । पाकस्थानाध्यक्षनाम ॥ सूप व्यञ्जन कुर्वन्तीति सूपकारा । ‘डुकृब् करणे’ । वहन्ति भोक्तु ^३प्रीतिमुत्पादयन्तीति वल्लवा । ‘वल्ल प्रीतौ’ । सूपशाकव्यञ्जनादिपाचकस्य नाम ॥ आरालमत्र ^४प्रयोजनमेपामिति आरालिका । आन्धोऽन्न ^५प्रयोजनमेपामिति आन्धसिका । औदन प्रयोजनमेपा त औदनिका । सूदयन्ति हिङ्गुमरीचादिगताल्पप्राणिन इति सूदा । ‘पूद् क्षरणे’ ^६ । गुणयन्ति पुन पुन पाकमावर्तयन्तीति गुणा । ‘गुण अभ्यासे’ । भक्तादिकारिणा नामानि ॥ २७ ॥

^१ रस संस्क्रियमाणोऽस्यामस्तीति F₂ Pt₂ ^२ देश° W₂ ^३ प्रमापादयन्ति K₂ K₄ ^४ कुटिल चरन्तीति F₂ Pt₂ ^५ तत् साधन शिल्पमेपा Pt₂ ^६ K₆, W₂
add हिंवाया च

(पा.) समानौ रसवत्या तु—महानसे । ^१पाकस्थाननामानि । ‘वाणसेल्लु’ ^२ । पौरोगवस्तदध्यक्ष । महानसाधिकारी पौरोगव स्यात् ॥ सूपकारस्तु—औदनिका गुणा । पाचकनामानि । इमे त्रिष्वित्यनेन त्रिलिङ्गा ।

‘कान्ता चैय गुणा चैय प्रेष्या चैय ममेकिका’ ^३ ॥ २७ ॥

^१ रसवती° A₁ ^२ ‘वाणसेल्लु’ A₁, ‘वटयल्लु’ B₃ ^३ एकवा A₁

आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुद्धिरन्तिका ।

(वि.) आपूपिक इति—अपूप ^१प्रयोजनमस्य आपूपिक । ‘कन्दौ सप्तव कान्दयम् । तत् ^२पण्यमस्येति कान्दविक । भक्ष्यं करोतीति ^३भक्ष्यकार । मोदकादिकारिणा नामानि ॥ इमे त्रिषु । इमे पौरोगवाद्या भक्ष्यकारान्ता शब्दा त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥ अश्नुते स्थालीमूलमिति अश्मन्तम् । ‘अशू व्याप्तौ’ । अश्मनोऽपि अन्तोऽप्रेति

वा । उद्धीयतेऽग्निरनेनेति उद्धानम् । 'हुधाञ् धारणपोषणयो' । उद्धानमिति पाठे उद्धयन्ते ज्वाला अत्रेति । 'वेब् तन्तुसताने' । अधिश्रीयतेऽनयेति अधिश्रयणी । 'श्रीब् पाके' । 'चोद्यते निरस्यतेऽग्निरस्यामिति चुल्ली' । 'चुद प्रेरणे' । 'चुह भावकरणे' इति वा धातु । पुन पुन अन्तो नाशोऽस्यामस्तीति अन्तिका । 'चुली-नामानि ॥ २८ ॥

^१ अर्थसाधन K₂ K₅ ^२ कन्दो K₅ K₆ ^३ प्रयोनन K₅ W₂
^४ भक्ष्यनार F₂ Pt₂ ^५ चुद्यते K₂ चुह्यते F₂ Pt₂ ^६ चुह्लि° W₂

(पा.) आपूपिक—भक्ष्यकार । सुभूतिटीकाया कान्दुक कान्दविक भक्ष्यकार इति मुमागमश्चोक्त । भक्ष्यपाचकनामानि । अनुक्तम्—'शाककार कटम्बक' । शाकपाचक कटम्बक स्यात् ॥ इमे त्रिपु । इमे पौरोगराद्या भक्ष्यकारान्ता शब्दा त्रिपु लिङ्गेषु स्यु ॥ अश्मन्त—चुह्लिरन्तिका । चुलीनामानि ॥ 'प्रोय्य' ॥ २८ ॥

अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि ह्मन्त्यपि ॥ २९ ॥

हसन्यप्यथ न स्त्री स्यादङ्गारोऽलातमुल्मुकम् ।

क्रीवेऽम्बरीप भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥

(वि.) अङ्गार इति—अङ्गारा धीयतेऽस्यामिति अङ्गारधानिका^१ । अङ्गाराणां शकटी अङ्गारशकटी । अङ्गारप्रकाशेन हसति चकास्ते^२ हसती । हसनी च । 'हसे हसने' । अङ्गाराहरणार्थं निर्मितस्य अयं शकटस्य नामानि ॥ अङ्गति इतस्ततो गच्छतीति अङ्गार । 'अग्नि गतौ' । अयं पुनपुसकयोर्वर्तते । अतिक्रान्तकाष्ठदशस्य अप्राप्तभस्मावस्थस्य इन्धनस्य नाम ॥ दहनभयात्^३ न लान्ति एतन्न स्त्रीकुर्वन्तीति अलातम् । 'ला आदाने' । 'स्कुलिङ्गैरुलति उल्मुकम्' । 'उल आवरणे' । अप्रियुक्तकाष्ठनामनी ॥ 'अम्बते भृज्यमा नलानादिभिरिति अम्बरीपम् । 'अवि शब्दे' । भृज्यते लाजादिरत्रेति भ्राष्ट्र । 'भ्रस्ज पात्र' । लाजादिकरणार्थं कृतस्य घटकपालस्य नामनी ॥ 'स्कन्दयति स्वगततापेन अपू पादिक शोषयतीति कन्दु । 'स्कन्दिर गतिशोषणयो' । 'स्वेद्यतऽग्नितापेनेति स्वेदनी । 'भित्तिना गात्रप्रक्षरणे' । अप्पूपादिपचनार्थं निर्मितस्वायोमयस्य पात्रस्य नामनी ॥ २९-३० ॥

^१ K₃ W₂ add हुधाञ् धारणपोषणयो ^२ चकास्ति W₂ ^३ दहनतया K₃
^४ विस्तुलिङ्गे K₃ ^५ अम्बते W₂ ^६ स्फ-दति F₂ Pt₂ ^७ स्त्रियते K₃,
स्वेदयति W₂

(पा.) अङ्गारधानिका—हसन्यपि । ^१अग्निष्ठाननामानि । 'कुंप्पटि' । अथ न स्त्री स्यादङ्गारः । 'हरनयनेङ्गारितो मदनः' इति प्राकृतरूपस्यापि ग्रहणम् । 'इङ्गारो दृश्यते कापि' इति रमसकोशपाठात् प्रयोगार्ह एव । 'वितेनुरिङ्गालमिवायसः परे' इति नैपथः (१. ९) ॥ ^२अलातमुल्मुकम् । अङ्गारनामानि । 'निष्पु' । अनुक्तम्—अग्निचित् कालिका । 'बोग्गु' । अथ स्याद्रक्षा भसितभस्मनी । भस्मनामानि ॥ ह्रीवेऽम्बरीष भ्राष्ट्रो ना । भर्जनपात्रनामनी । 'मङ्गलमु' । अम्बरीषशब्दस्य भ्राष्ट्रशब्दसाहचर्यं केचिद्विच्छन्ति ॥ कन्दुर्ना स्वेदिनी स्त्रियाम् । अयोनिर्मितपात्रनामनी । 'पेनमु' । कन्दुशब्दस्य स्वेदनीशब्दसाहचर्यं केचिद्विच्छन्ति ॥ २९-३० ॥

^१ अङ्गारपानी° B₃

^२ अलात उ° B₃

अलिंजरः स्यान्मणिकः कर्कर्यालुर्गलन्तिका ।

पिठरः स्थाल्युखा कुण्डं कलशस्तु त्रिपु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः ।

(वि.) अलिंजर इति—अल शीघ्र जीर्यते अलिंजरः । 'जूप् झृप् वयोहानी' । मणति गम्भीर ध्वनतीति मणिकः । 'मण शब्दे' । महाकुम्भनामनी ॥ किरति जलधारामिति कर्करी । 'कृ विश्लेषे' । आ ईपदुदकं लातीति^१ आलु । 'ला आदाने' । गलति ईपदुदकमिति गलन्तिका । 'गल क्षरणे' ॥ गलन्तिकानामानि ॥ पिठयते बह्वन्नमत्र सश्लिष्यते पिठरः । 'पिठ हिंसाच्छेदनयोः' । स्थलन्ति तण्डुलादयोऽस्यामिति^२ स्थाली । 'पुल प्रतिष्ठायाम्' । ओरपति भोजनस्थानं गच्छतीति उखा । 'उर गती' । कुण्डयन्ते तण्डुला अत्र पच्यन्ते इति कुण्डम् । 'कुटि दाहे' । कुण्डनामानि ॥ कमुदकं लातीति कलश । 'ला आदाने' । घटते जलाहरणक्रियायामिति घटः । 'घट चेष्टायाम्' । घटशब्दः स्त्रीपुलिङ्गयोर्वर्तते । कुटति स्नतति^३ पूर्यमाणोऽम्भसेति कुट । 'पुट शब्दे' । नितरां पिबति जलमस्मादिति निपः । 'पा पाने' । इमौ पुनपुसकयोर्वर्तते । उदकघटना-मानि ॥ शर शरियमाणं पतदुदकादिकम् अवतीति शरावः । 'अव रक्षणे' । शरावशब्दः पुनपुसकयोर्वर्तते । वर्धयते तिष्ठते महत्. कर्मण इति वर्धमानकः । 'वर्ध छेदन-पूरणयो' । वर्धतेऽनेन उदकादिकमिति या । 'वृधु वृद्धौ' । मृणमयपतद्रूपह-नामनी ॥ ३१ ॥

^१ K₁, K₂ add स्त्रीरपेति

^२ 'गल अदने सरणे च' W₂.

^३ तिष्ठति

पदायां जसिञ्जिति, 'दा गतिनिवृत्तौ' F₂, P₁, P₂.

^४ स्थाने K₁, K₂.

^५ K₁ adds

२-२ करोति.

(पा.) अलिंजरः स्यान्मणिकः। आवपननामनी^१। 'निराडुमुत्तकलु'^२। भापान्तरे 'केलपेसरु' ॥ ^३कर्कर्याल्लूर्गलन्तिका। करकनामानि। 'गररो'^४। 'वर्धनी तु गलन्त्यालुः^५ कर्करी करकोऽपि च' इति वैजयन्ती (प्र. १६३, श्लो. ५७)। अनुक्तम्—'करंको नारिकेलस्य'। स एव करकः नालिकेरसंबन्धी चेत् करंकः स्यात्। 'टंकायंकमण्डलमु'^६। कृत्तिः 'करकवर्तिका'। स एव करकः चर्मसंबन्धी चेत् करकवर्तिका^७ स्यात्। 'करवतिगे' 'तोलुगिण्डि' ॥ पिठरः—कुण्डम्। पचनपात्रनामानि। 'वण्टकुण्डलु' ॥ कलशस्तु—घटः कुटनिपौ^८। घटनामानि। 'रडुव'^९ ॥ अस्त्री शरावो वर्धमानकः। शरावनामानि। 'मूकुडु'^{१०}। शरावं तालव्यादि। शालाजिरशब्दोऽपि तद्वदेव ॥ ३१ ॥

^१ महाकुम्भं B_३. ^२ आडुः B_३ ^३ 'गरग' B_३. ^४ आडुरित्येव मुद्रितग्रन्थे.
^५ B_३ omits 'कमण्डलमु'. ^६ पात्रिका B_३; पत्रिका A_१. ^७ कुटो निपः B_३. ^८ A_१ adds श्रव
^९ शरावः B_३.

ऋजीपं पिष्टपचनं कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान्।

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

(वि.) ऋजीपमिति—अर्जयत्पूपादिकमिति 'ऋजीपम्'। 'अर्ज अर्जने'^१। ऋचीपमिति वा पाठः। पिष्टं पच्यतेऽस्मिन्निति पिष्टपचनम्^२। पिष्टपचनसाधनस्य नामनी ॥ काम्यतेऽस्मिन्निःसृतं^३ पानं कंसः। 'कमु कान्तौ'। पानस्य भाजनं पानभाजनम्। भोजनकाले चोष्याद्याहाराधारास्य कांस्यादिसाधनस्य नामनी ॥ कुटिसतं शुद्धिरहितं चर्म तन्यतेऽत्र कुतूः। 'तनु विस्तारे'। कृत्तिनिर्मितस्नेहपात्रनाम ॥ अल्पा कुतूः कुतुपः। अल्पकुतूनाम ॥ आ समन्तात्^४ उच्यते न्यस्यते धान्यादिकमस्मिन्निति आवपनम्। आङ्पूर्वो वपिः न्यसने^५। 'भन्दयति आधेयस्य कल्याणं करोतीति भाण्डः। 'भदि कल्याणे सुखे च'। सर्वपात्राणां साधारणनामनी ॥ पाति^७ मृगादन्नादिकमिति पात्रम्। 'पा रक्षणे'। अमति संभजति, भुङ्क्ते निर्दुष्टमन्नमत्रेति अमत्रम्। 'अम गत्यादिषु'। भज्यते भोक्तृणेति भाजनम्। 'भज सेवायाम्'। भोजनपात्रनामानि ॥ ३२-३३ ॥

^१ ऋज्यते पिष्टपाकादि, 'ऋजि मर्जने' W_२; K_५ adds इन्धनत्वात्. ^२ W_२ adds 'दुषचू पाके'. ^३ पानार्थं F_२, Pt_२. ^४ आवपन्ति K_५, K_६. ^५ 'दुवर् वोज-
धेताने' K_६. ^६ मण्डयति K_५. ^७ K_६ adds पालयति. ^८ मृगादिष्वर्गात् K_५, W_२.
^९ आपेयेन Pt_२.

(पा.) ऋजीपं पिष्टपचनम् । पिष्टानां^१ पचनपात्रमृजीपं स्यात् । 'शिरीपं पुरीपं करीपम् ऋजीपं तरीपम्' इति दीर्घमध्येषु सरस्वतीकण्ठालंकारः । 'पिष्टपचनं सृजिपम्' इति नाममाला । 'वाणरि'^२ ॥ कंसोऽस्त्री पानभाजनम् । पानपात्रनामनी । 'गिण्डि' । रूढशब्दत्वात् हेमरजतादिनिर्मितमपि कंसमेव । स्वार्थे ष्यञि प्राप्ते कांस्यमपि स्यात् । 'कांस्यं कंसोऽस्त्रियां पानपात्रे तैजस आढके' इति वैजयन्ती (पृ. २३०, श्लो. ११) । कुतूः—स्नेहपात्रम् । चर्ममयं स्नेहपात्रं कुतूः स्यात् । 'नूनेशिद्वे' । सैवाल्पा—पुमान् । अल्पा सैव कुतूः कुतुपः स्यात् । 'तळिरो' ॥ अनुक्तम्—'काचपात्रं तु कुन्नारम्' । काचपात्रनामनी । 'पिंगाळिगिने' । 'अथ मृद्गाण्डमुष्टिका' । मृत्पात्रनाम । 'मंटिकुंड' । सर्वमावपन भाण्डम् । अलिङ्गराधावपनान्तं सर्वं भाण्डं स्यात् ॥ पात्रामत्रं च भाजनम् । कांस्यपात्रनामानि । 'कंचमु' । चशब्दाद्^३ भाण्डपर्यायोऽपि स्यात् ॥ ३२-३ ॥

^१ पिष्टस्य B₂^२ मिष्टि° A₁.^३ B₂ omits.^४ 'नूनेशिद्वे' A₁^५ चकारात् B₂.

दर्शी कम्बिः खजाका च स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः ।

अस्त्री शाकं हरितकं शिशुरस्य तु नालिका ॥ ३४ ॥

कडम्बश्च कलम्बश्च वेपचार उपस्करः ।

(वि.) दूर्धाति—टणाति पाक्यमन्नमनयेति दर्शी । 'टृ विदारणे' । दर्शिरिति या पाठः । 'कम्ब्यते उष्णात्रस्पर्शपरिहारायेति कम्बिः । 'कमु कान्ती' । खजति मन्नाति अन्नमनयेति खजाका । 'खज मन्थे' । कांस्यदर्शिनानामि ॥ उष्णपायसादिकं तनोत्यनया तर्दूः । 'तनु विस्तारे' । तरत्यनया उष्णभयमिति वा । 'तृ भ्रवनतरणयोः' । दारुमयहस्तवद्विशालदर्शिनानाम् ॥ शक्यते भोक्तुमनेनेति शाकम् । 'शक्यत् शक्तौ' । प्रायेण हरितवर्णत्वात् हरितकम् । शिनोति तन्पुत्रोत्यरुचिमिति शिशुः । 'शिब् निशानने' । शाकमात्रनामानि ॥ कड्यते त्वचमुत्सृज्य^२ भक्ष्यते कडम्बः । कलम्बश्च । 'कड पसने' । शाकनालनामानि ॥ वेपं^३ पच्यमानशाकव्याप्तं^४ घृणोतीति वेपचारः । 'घृन् वरणे' । उपस्क्रियते^५ सध्क्रियते शाकमनेनेति उपस्करः । 'हुष्टब् करणे' । मरीचिद्विष्ण्वादि-सरस्वतीनामनी ॥ ३४ ॥

^१ काम्यते K₁, W₁.^२ भुक्ष्यते F₂, Pt₁.^३ अदने Pt₁.^४ वेपं Pt₁;वेपं W₁.^५ स्याति F₂, W₁.^६ उपस्क्रियेति Pt₁.

(पा.) दर्वि कन्वि—दारुहस्तक । तड्डुनामानि । 'तेड्डु' । तड्डुशब्दस्य खजूकाशब्दसाहचर्यमपि वेचिदिच्छन्ति । केचिदारुहस्तकशब्दसाहचर्यमिच्छन्ति । 'तड्डुद्वयो खजूका स्यात्' इति नाममाला ॥ अस्त्री शाक—शिष्टु । शाकनामानि । अस्त्रीशब्देन शाक पुनपुसक । हरितक रूपभेदात् नपुसकम् । शिष्टुशब्दोऽनभिधानात् स्त्रीपुलिङ्गयोरन्यतर । 'शाकोऽस्त्री हरितक शिष्टु स्त्री इति वैजयन्ती (पृ १६६, श्लो ९०) । 'पुलिङ्ग शाकमात्रे स्यात् । शिष्टु शोभाञ्जनेऽपि च' इति रभसकोश ॥ अस्य तु—कदम्बश्च कलम्बश्च । अस्य तु नाडिकेति शाकस्य वल्कलम् । सा नाडिका म्दम्बश्च कलम्बश्च स्यात् । 'वडे कूर कुतुचिन नार' ॥ वेशवार उपस्कर । ३स्कारनामनी । वेसवारप्रसभसेतुसिनीवालीति ४दन्त्यसकारेषु वर्णनिर्देशना ॥ ३४ ॥

१ अस्त्री A₁२ B₃ omits३ समार° A₁४ दन्त्यव सु B₃

तिन्त्रिणीक च चुक्रं च वृक्षाम्लमथ वेल्लजम् ॥ ३५ ॥

मरीच कोलक कृष्णमूपण धर्मपत्तनम् ।

(वि.) तिन्त्रिणीकमिति—ताडयति वातमाहन्तीति १तिन्त्रिणीकम् । 'तड आघात' । तिन्त्रिणीवृक्षजातत्वाद्वा । चुक्रयति व्यथयति दन्तानिति चुक्रम्^२ । 'चुक्र व्यथने' । तिन्त्रिणीवृक्षस्याम्ल वृक्षाम्लम् । तिन्त्रिणीफलनामानि ॥ वेहे समुद्रवेलातटे प्रायेण जायते वेल्लजम्^३ । 'जिह्वा म्रियते इव व्यथतेऽनेनेति मरीचम् । 'मृड प्राणत्यागे' । कुडत्यल्पीभवतीति कोलकम्^४ । 'कुड अल्पीभावे' । कृष्णवर्णफलत्वात् कृष्णम् । ऊपति तापयतीति ऊपणम् । 'ऊप दाहे' । धर्मपत्तनाख्यस्थानविशेषे भव धर्मपत्तनम् । मरिचनामानि ॥ ३५ ॥

१ तिमिन्त्रीक W₃

२ चकति तर्पयति

चक्र वृत्तौ F₂ Pt₂३ K₃ W₃

add चनी प्रादुर्भाव

४ जिह्वाय Pt₂५ कोलात सङ्घामवति कुल सघाते' Pt₂६ श्याया K₂ K₆

(पा.) तिन्त्रिणीक—वृक्षाम्लम् । तिन्त्रिणीफलनामानि । 'चिन्तपण्डु' । अथ वेल्लज मरिचम् । ह्रस्वदीर्घोभयेकार । 'मरीच मरिच कोलम्' इति रभसकोश ।

अनुक्तम्—

'कोलक कृष्णमुपणमूपण धर्मपत्तनम् ।

श्याम च ।'

मरिचनामानि । 'मिरियालु' ॥ ३५ ॥

जीरको जीरणोऽजाजी कणा कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥
सुपवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।

(वि.) जीरक इति—जीर्यतेऽन्नमनेनेति जीरक^१ । जीरणश्च । जरण^१ इति वा पाठ । ‘जृप् वयोहानौ’ । अज स्वाभाविकमग्निम्^२ अजलाक्षिपतीति अजाजी । ‘अज गतिक्लेषणयो’ । कणा. सन्त्यत्यामिति^३ कणा । जीरकनामानि ॥ सुपु सवति मन्दमग्निं प्रेरयतीति सुपवी । ‘पू प्रेरणे’ । कारुजदग्निप्रदीपनकर्मणि नैपुण्यात्^४ कारवी । ‘बृहत्कणयोगात् पृथ्वी । पृथुश्च ।^५ कालवर्णत्वात् काला । उपकुञ्चयति चातादिकमल्पीकरोतीति उपकुञ्चिका । ‘कुञ्च गतिकौटिल्याल्पीभावयो.’ । कृष्णजीरकनामानि ॥ ३६ ॥

^१ जरयति W₂ ^२ मन्दमग्नि W₂, Pt₂ ^३ अस्या Pt₂ ^४ निपुणत्वात् W₂, Pt₂ ^५ ऋण^० K₄, Pt₂ ^६ कृष्ण^० K₃, K₄

(पा.) जीरको जीरणो—कणा^१ । जीरकनामानि । ‘जीलर्कर’ । कृष्णे तु जीरके—कालोपकुञ्चिका । कृष्णजीरकनामानि । ‘नलजोलर्कर’ ॥ ३६ ॥

^१ कणे A₁

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथ छात्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥
कुस्तुम्बरु च धान्याकमथ शुण्ठी महौषधम् ।
स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

(वि.) आर्द्रकमिति—अर्दयति कफशूलादीनिति आर्द्रकम् । ‘अर्दं हिंसा याम्’ । ‘आर्द्राया भवमिति वा ।^१ शृङ्गोपेत वेर शरीरमस्येति^२ शृङ्गवेरम् । आर्द्रकनामनी ॥ छात्रयति पित्तादिदोषानभिभवतीति छात्रा । ‘छद् अपचारणे’ । वितुदति^३ रोगान्नाशयति वितुन्नकम् । ‘तुद् व्यथने’ । कुत्सितं दाहादिरोग तुम्बयति कुस्तुम्बरु^४ । ‘तुवि अर्दने’ । धान्य धान्यसादृश्यमस्ति प्राप्नोतीति धान्याकम् । ‘अक अग फुटिलया गती’ । कुस्तुम्बरुनामानि ॥ आतपेन शुण्ठति शुष्यतीति शुण्ठी । ‘शुठि शोषणे प्रतिघाते च’ । महश्च तदीषध च महौषधम् । ‘विश्वभेषजनामैकदेशत्वाद् विश्वम् । नगराख्यदेशे समीचीन भवतीति नागरम् । बहुरोगभेषजत्वाद् विश्वभेषजम् । शुण्ठीनामानि ॥ ३७-८ ॥

^१ K₄ adds धुद्रापयव, धुद्रशृङ्गापयवोक्त K₂, K₃, W₂ ^२ शृङ्गवेर K₂, K₄
^३ निरोषा पित्तादिरोगात् I₁, Pt₂ ^४ कुस्तुम्बरु K₄ ^५ विश्वभेषजत्वात् Pt₂
^६ विश्वभेषजत्वात् Pt₂

(पा.) आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात् । 'आर्द्रकनामनी । 'अहमु' । अथ छत्रा—
धान्याकम् । 'छत्रा' ^२कुस्तुम्बरी धान्या धन्या धाना धनीयिका' इति वैजयन्त्यां
 (पृ. १२७, श्लो. ४९) प्रकारान्तरेणापि पठितम् । कुस्तुम्बर्या नामानि । 'कोतिमिदि' ॥
अथ शुण्ठी—विश्वभेषजम् । शुण्ठीनामानि । ऊपणं सिंहणं च स्यात् । एते द्वे
 च ॥ ३७-८ ॥

^१ आर्द्रशुण्ठीनाम A₁.

^२ कुस्तुम्बरी: A₁.

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिपुतानि च ।

अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥ ३९ ॥

(वि.) आरनालकमिति—आरनालमन्नम् । ^१तन्निस्त्रावजत्वाद् आरनालकम् ।
 सुवीराख्यदेशे प्रायेण भवतीति सौवीरम् । कुल्माषैरर्धस्विन्नैर्जौरिकादिभिरभिपूयते
 परिवास्यत इति कुल्माषाभिपुतम् । 'पुञ् अभिपवे' । ^२अवन्त्याख्यदेशे सूयते प्रायेण
 सपद्यत^३ इति अवन्तिसोमम् । पूर्वोक्त एव धातुः । धान्यं तण्डुलक्षालनोदक
 कालेनाम्लीभवति ^४धान्याम्लम् । कुत्सित रसयुक्तजलमस्येति कुंजलम् । केन जलेन
 अञ्जिका अभिव्यक्तिरस्येति काञ्जिकम् । काञ्जिकमिति पाठे कञ्जयति दीपयति अग्निम् ।
 'कचि दीप्तिवन्धनयोः' । काञ्जिकनामानि ॥ ३९ ॥

^१ तन्निवृत्त° Pt₂

^२ अवन्तिदेशे K₃

^३ जायते, 'पूङ् प्राणिप्रसवे' W₂, Pt₂.

^४ अम्लीभूतधान्यत्वात् F₂, Pt₂.

(पा.) आरनालकसौवीर—कुञ्जलानि च काञ्जिके । धान्याम्लनामानि ।
 'कलि' । गृहोदक स्यात् सधानं रक्षोन्न शुक्तमित्यपि^१ । एतानि चत्वारि च ॥ ३९ ॥

^१ श्रुतम् B₂

सहस्रवेधि जतुकं वाह्नीकं हिङ्गु रामठम् ।

तत्पत्री कारवी पृथ्वी चाट्पिका कवरी पृथुः ॥ ४० ॥

(वि.) सहस्रेति—सहस्रं बहुतरमपि शाकं स्वगन्धेन विध्यति ^१परिवासयतीति
 सहस्रवेधि । 'व्यथ ताडने' । वृक्षविशेषे^२ जायत इति जतुकम् । वाह्नीकदेशे ^३भवत्वात्
 वाह्नीकम् । हिनोति गन्धेन गृहान्तरमपि गच्छतीति हिङ्गु । 'हि गतौ' । रामठदेशे
 वृक्षविशेषे भवं रामठम् । हिङ्गुनामानि ॥ कारुवत् कर्मणि निपुणत्वात् कारवी ।

^४ बहुकार्यकरत्वात् पृथ्वी । पृथुश्च । वाष्पं निर्यातं मुञ्चतीति वाष्पिका । कथञ्चित् कवरीसादृश्यात् कवरी । त्वक्पत्रिणो हिङ्गुवृक्षस्य नामानि ॥ ४० ॥

^१ परिहासयति K₆.

^२ विशेषात् Pt₂; K₂, Pt₂ add 'जनी प्रादुर्भवि'.

^३ भवतीति K₅, K₆

^४ बृहत्करणयोगात् K₅, K₆.

(पा.) सहस्रवेधि—हिङ्गु रामठम् । हिङ्गुनामानि । तत्पत्री कारवी—कवरी पृथुः । कारव्यादयस्तत्पत्री हिङ्गुपत्रम् । अथवा त्वक्पत्रादयः^१ हिङ्गुपत्रम् ।

‘त्वक्पत्रं तु समाख्यातं त्वक्पत्रीति च कारवी’ ।

इति रुद्रः ॥ ४० ॥

^१ पत्रादीनि A₁.

निशाहा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् ॥ ४१ ॥

(वि.) निशाहेति—निशाया नामान्यस्याः सन्तीति ^१निशाहा । काञ्चन-वर्णयोगात् काञ्चनी । पीतवर्णयोगात् पीता । ^२हरितं पर्णवर्णसदृशं पीतवर्णं द्रातीति हरिद्रा । ‘द्रा कुरुसायां गतौ’ । श्रेष्ठवर्णत्वाद् ^३वरवर्णिनी । हरिद्रानामानि ॥ अक्ष्योति व्याप्नोति बहुतरशाकमपि अक्षीवम् । ‘अक्षू व्याप्तौ’ । वष्टि कामयते रसाभिव्यञ्जकत्वादेतदिति वशिरम् । ‘वश कान्तौ’ । समुद्रे भवं सामुद्रम्^४ । समुद्रोद्भवलवणनामनी ॥ ४१ ॥

^१ निशाख्या K₅, K₆, Pt₂.

^२ हरिद्रां द्राति F₂, Pt₂

^३ वरः श्रेष्ठः वर्णोऽस्या

अस्तीति K₁

^४ W₁ adds दुनाति जाड्य लवणम्.

(पा.) ^१निशाख्या काञ्चनी—वरवर्णिनी । हरिद्रानामानि । ‘पसपु’ ॥ सामुद्रं यत्तु—^२वशिरं च तत् । सामुद्रलवणम् अक्षीवं स्यात् । तदेव वशिरं स्यात् । तालव्यमप्यः । अक्षीवं च शिवं च तत्—इति पाठेऽपि तदेव शिवशब्दस्तालव्यादि ॥ ४१ ॥

^१ निशाहा B₁.

^२ वशिरम् A₁.

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणियन्धं च सिन्धुजे ।

रौमके वस्तकं पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

(वि.) सैन्धव इति—सिन्धुख्यदेशे भव ^१सैन्धवम् । शीत मन्दाग्निं शिनोति तनूकरोतीति ^२शीतशिवम् । 'शिव् निशतने' । मणिवन्धाख्यगिरौ भव माणिवन्धम् । माणिमन्थमिति वा पाठः । सिन्धुदेशजलवणनामानि ॥ रुमाख्याकरे भव रौमकम् । वस्तोऽजः तस्य ईपद्गन्धयोगात् वस्तकम् । वसुकमिति वा पाठ । रुमाख्याकरोद्भवलवणनामनी ॥ पक्तव्य पाक्यम् । विडति ^३विष्कम्भशूलादिं ^४नाशयतीति विडम् । 'विड भेदने' । पक्तव्यलवणनामनी ॥ ४२ ॥

^१ सिन्धुदेशे मव. F₂, Pt₂ ^२ F₂, Pt₂ add उष्णवीर्यत्वात् ^३ विष° W₂
^४ आदिक K₃, K₆.

(पा.) सैन्धवोऽस्त्री—सिन्धुजे । ^१सैन्धवलवणनामानि । रौमके वस्तकम् । रौमकलवणनामनी । 'दोनवुप्पु' ॥ पाक्य विड—द्वयम् । विडलयणनामनी ॥ ४२ ॥

^१ सिन्धुदेशज° B₃

सौवर्चलेऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके ।
 मत्स्यन्दी फाणितं खण्डविकारे शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

(वि.) सौवर्चल इति—सौवर्चलाकरोद्भवत्वात् सौवर्चलम् । अक्षोति^१ बहुपधादिकमिति अक्षम् । 'अक्षु व्याप्तौ' । रोचतेऽन्नमनेनेति रुचकम् । 'रुच दीप्तौ अभिप्रोतौ च' । सुवर्चलाख्याकरोद्भवलवणनामानि ॥ ^२तिलति सिन्धुतीति तिलकम् । 'तिल स्नेहने' । ^३कृष्णवर्णरुचकनाम ॥ ^४मन्द स्यन्दत इति मत्स्यन्दी । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' । मत्स्यण्डीति वा पाठ । श्रेष्ठगुडचूर्णाभनिकृष्टशर्कराविकारनाम ॥ फाण्यते पक्तसमये ^५घटान्तरे निक्षिप्यते फाणितम् । 'फण गतौ' । पङ्कवदपिण्डावस्त्रगुडविकारनाम ॥ विशेपनिष्पीडितपाकजखण्डविकारस्य नामानीति केचित् ॥ शीर्यत इति शर्करा । 'शू विशरणे' । ^६धवलवर्णत्वात् सिता । पञ्चसारानाम् ^७शर्कराया नाम ॥ ४३ ॥

^१ K₃ adds व्याप्नोति ^२ तिलवत् K₅, K₆ ^३ ल्वण° K₅ ^४ मन्दते K₆
^५ घटादौ W₂. ^६ आद्यन्तश्चतत्वात् K₄, अत्यन्त° K₅, W₂ ^७ धारा° K₆

(पा.) सौवर्चलेऽक्षरुचके^१ । सौवर्चललयणनामानि । 'ना चक्रे शकटेऽप्यक्ष ष्टौ सौवर्चल इन्द्रिये' इत्यभिधानादक्ष पान्तम् । 'अक्ष्य वाङ्क्ष्य रुचिष्य च' इति पाठादक्ष यान्त च ॥ तिलकं तत्र मेचके । नीलसौवर्चललयण तिलकं स्यात् ।

अनुक्तम्—‘पटु क्षेत्र्यं चोपरजे’ । क्षेत्रजलवणनामानि ॥ मत्स्यण्डी फाणितं खण्ड-
विकारे । खण्डशर्करानामानि ॥ शर्करा सिता । शर्करानामनी ॥ ४३ ॥

१ °रुचिके B₃.

२ पञ्चधार° B₃.

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता ।
स्यात्तेमनं तु निष्ठानं त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥ ४४ ॥

(वि.) कूर्चिकेति—कूर्चकः^१ क्षीरमत्तु, तदस्यास्तीति कूर्चिका । नवप्रसूत-
गोक्षीरविकारनाम^२ ॥ दध्याद्विगतनानाविधरसयोगाद्^३ रसाला । रसान् आलातीति
रसाला । ‘ला दाने’ । यत्सूदशास्त्रम्—

‘अर्घाढकं सुदढपर्युपितस्य दध्नः खण्डस्य पोडश पलानि शशिप्रभस्य ।
सर्विष्पलं मधुपलं भरिचद्विकपं शुण्ठ्याः पलार्धमपि वार्धपलं चतुर्णाम् ॥
ऋक्षणे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतभाण्डसंस्था ।
एषा वृकोदरकृता सुरसा रसाला या स्वादिता भगवता मधुसूदनेन ॥’

इति क्षीरस्वामी (पृ. २०९) ॥ पटे निधाय मृज्यते शोथ्यते मार्जिता । ‘मृजूप् शुद्धौ
अलंकारे च’ । शिखरिणीनाम्नो लेह्यस्य नामनी ॥ तिम्यति आर्द्राभवतीति तेमनम् ।
‘तिम’ आर्द्राभावे’ । नितिष्ठत्यन्तं गच्छत्यनेनान्नमिति निष्ठानम् । चोष्यनामनी ॥ इत
आरभ्य वासितशब्दपर्यन्तं त्रिलिङ्गाः ॥ ४४ ॥

१ कूर्चं Pt₂.

२ K₅, K₆ omit विकार.

३ संप्रयोगात् K₂.

४ तिम ष्मि

K₃, K₆, W₂.

५ व्यञ्जननामनी W₂.

(पा.) कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्यात् । क्षीरविकारः कूर्चिका स्यात् । संस्कार-
भेदात् सा द्विविधा ।

‘दध्ना सह पयः पकं यत्स्यात् सा दधिकूर्चिका ।
तत्रेण पकं यत्क्षीरं सा भवेत् तत्रकूर्चिका ॥’

स्याद्रसाला तु मार्जिता^१ । शिखरिणीनामनी । ‘शिखरि’ ॥

‘अपक्वतक्रं सद्योपं चातुर्जातगुडार्द्रकम् ।

सजीरकं रसाला स्यात् मार्जिका शिखरिष्यपि ॥’

स्यात्तेमनं तु निष्ठानम् । तेमनं निष्ठानं स्यात् । 'पठिधे' । अनुक्तम्—सूदः पुंस्यस्त्रियां
सूपम् । सूपनामनी । 'पप्पु' ॥ उपदशोऽपदंशकः । उपदंशनामनी ॥ त्रिलिङ्गा वासि-
तावधेः । वासितशब्दावधेस्त्रिलिङ्गा । शूल्या पेशी । पैठरी मिस्ता ॥ ४४ ॥

¹ माजिका A₁, B₂

शूलाकृतं भट्टित्रं च शूल्यमुख्यं तु पैठरम् ।

प्रणीतमुपसपन्नं प्रशस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥

(वि.) शूलाकृतमिति—शूलेनोद्भिद्य पच्यत¹ इति शूलाकृतम् । भटति विभर्ति
पुष्पातीति भट्टित्रम् । 'भट भृतौ' । शूलेन² संस्कृत शूल्यम् । यद्वेण्वादिशलाकया
उद्भिद्य जम्बीररसादिभावितमांसादिकम् अङ्गारेषु पच्यते तस्य नामानि ॥ उखायां
संस्कृत उख्यम् । पिठरे संस्कृत पैठरम् । स्थाल्यां संस्कृतस्य पिष्टादेर्नामनी ॥ रसादिना
³प्रकर्षं नीत प्रणीतम् । उप समीपे रसेन सपन्नम् उपसपन्नम् । पाकरसरूपातिशयान्वि-
तस्यान्नादेर्नामनी ॥ प्रशस्यत इति प्रशस्तम् । 'शसु स्तुतौ' । प्रयस्तमिति पाठे
⁴प्रयन्ननिष्पन्नम् । 'यसु प्रयन्ने' । कर्पूरादिसंस्कृतस्य लेखादेर्नामनी ॥ ४५ ॥

¹ शूलेन कृतं W₂

² शूले W₂

³ प्रकर्षेण W₂

⁴ प्रयत्नेनातिशयित

K₅, K₆

(पा.) शूलाकृत—शूल्यम् । शूले पकस्य¹ नामानि । 'कूकुटु' । उख्य तु
पैठरम् । पिठरे² पकस्य नामनी । प्रणीतमुपसपन्नम् । ³उदकपकस्य नामनी ॥ प्रयस्तं
स्यात् सुसंस्कृतम् । तैलघृतादिभिर्घृष्टस्य नामनी । 'यसु प्रयन्न इत्यतः क्त.' इति
सुभूतिटीकावचनात् प्रयस्तमन्तस्यमध्यम् ॥ ४५ ॥

¹ दग्धस्य A₁

² भाण्डे A₁

³ उदकेन A₁

स्यात् पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समे ।

चिक्कणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

(वि.) स्यादिति—पिच्छा¹ अस्य सजाता पिच्छिलम् । विजते सद्रवत्वेन
चलतीति विजिलम् । 'ओविजी भयचलनयो' । मण्डान्वितादेर्नामनी ॥ समृज्यत इति
संमृष्टम् । 'मृजूप् शुद्धी' । शोध्यत इति शोधितम् । 'शुध शौचे' । वस्त्रादिना परिशोधितस्य
वस्त्रादेर्नामनी ॥ पेपणकाले चिमिति कणति चिक्कणम्² । 'कण शब्दे' । मस्यति
द्रवत्वेन परिणमति मसृणम् । 'मसी परिणामे' । स्निह्यतीति स्निग्धम् । 'ष्णिह प्रीती' ।

स्निग्धस्य जलयुक्तस्य गोधूमपिष्टादेर्नामानि ॥ भाव्यते वास्यते भावितम् । 'भुवोऽव-
कल्कने' । वास्यत इति वासितम्^३ । 'वस स्नेहमोहच्छेदापहरणेपु' । कृत्रिमगन्धान्तरवत
पानीयादेर्नामनी ॥ ४६ ॥

^१ अत्र अस्तीति K₅, K₆ ^२ चित्यत इति, 'चिती सशने' F₂, Pt₂ ^३ धूमित
सिवात विदुरिति पाठे वासितमिति एक नाम धूमितस्य K₅, K₆

(पा.) स्यात् पिच्छल तु विजिलम् । ^१घनीभूतस्य दध्यादेर्नामनी । 'जिनुगज्दि-
नदानि पेरु' ॥ समृष्ट शोधित समे । ^२वस्त्रादिना शोधितस्य 'वस्तुनो नामनी ।
'कोलगिन्नचातकोलचिनवि' ॥ चिक्कण—स्निग्धम् । सान्द्रवस्तुनामानि । 'साय सूक्ष्म
मसृण मसूर सिन्दूर सधानम्' इत्यूपमभेदपाठात् मसृण दन्त्यम् ॥ तुल्ये भावितवासिते ।
कर्पूरादिभि 'सौगन्ध्यादिगुणापादितस्य नामनी ॥ ४६ ॥

^१ A₁ omits ^२ कुत्रानादिना A₁ ^३ A₁ adds परि° ^४ B₂ omits
^५ आपादितसौगन्धस्य B₂

आपकं पौलिरभ्यूपो लाजाः पुंभूमि चाक्षताः ।

पृथुकः स्याच्चिपिटको धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥

(वि.) आपकमिति—ईपत्यकम् आपकम् । पुलति ईपत् 'पृथु भवतीति पौलि ।
'पुल महत्वे' । अभ्यूपति रुजतीत्यभ्यूप । 'ऊप रुजायाम्' । भृष्टचणकादेर्नामनी ॥
लाज्यन्ते भृज्यन्त इति लाजा । 'लाज^२ भर्जने मर्त्सने च' । भृष्टधान्याना नाम । न
विद्यते क्षत येषां ते अक्षता । अक्षतशब्द लजशब्दवत् पुंसि भूमि च वर्तते । न
क्षण्यन्त इति या अक्षता । 'क्षणु हिंसायाम्' । हरिद्रादियुक्तशाल्यादिबीजनाम ॥
भर्जनान् पृथु भवतीति पृथुकः । मुसलावपातेन चिपिटो भवतीति चिपिटकः । सार्द्रान्
ग्रीहीन् भृष्टान् कृत्वा उद्धखले मुसलेन कुट्टयित्वा भक्ष्यत्वेन कल्पिताना^३ नामनी ॥
'धीयन्ते धाना । 'डुधान् धारणपोषणयो' । भृष्टयवनाम ॥ ४७ ॥

^१ महद्भवतीति F₂, Pt₂ ^२ 'लाज लति भजने' K₅, K₆ ^३ W₂ adds
परि° ^४ न धीयन्त भ्राष्ट्रदन्वत्र K₅, K₆, घनन्ति पुष्पन्ति, 'धत्त धा-ये' Pt₂

(पा.) आपक—अभ्यूप । आसमन्तात्पनिष्पादादिनामानि । 'गुलिस्तु' ।
आपक पुंनपुसकम् । पौलि मुलिङ्ग ॥ लाजा—चाक्षता । 'वहवन्तु सद्यो लाजा'
इति यामनसूत्रात् लाजशब्दो बहुवचनान्त पुलिङ्ग । लाजा इति पृथक्पदकरणान्

तत्पर्यायस्यापि पुस्त्व बहुवचन च । 'लाजा अक्षता असव प्राणा' इति तद्वृत्त्या
 अक्षतशब्दश्च पुलिङ्गो बहुवचनान्त । 'अक्षत तण्डुले क्रीड न ना लाजेपु कथ्यते'
 इति केपाचिदपुलिङ्गो बहुवचनान्तश्च ॥ पृथुक स्याच्चिपिटक । पृथुकनामनी ।
 'अटुकुलु' ॥ धाना—स्त्रिय । भृष्टयवतण्डुला धाना स्यु । स्त्रिय इत्यनेन स्त्रीलिङ्गो
 बहुवचनान्तश्च । 'वचिनयवलु' । अनुक्तम्—शम्बूकास्तण्डुलकणा । तण्डुलकणनाम ।
 'नूकलु' । समौ शदकतण्डुलौ । समीचीनतण्डुलनामनी । गोधूमचूर्णे कणिका ।
 गोधूमचूर्णनाम । पलल तिलचूर्णके । तिलाना चूर्ण पलल स्यात् ॥ ४७ ॥

पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात् करम्भो दधिसक्तवः ।

भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः ॥ ४८ ॥

(वि.) पूप इति—पूयत पाप्समये लग्न भस्म मृज्यतेऽस्येति पूप । 'पूञ्
 पवने' । न पूय[य्य]ते न विशीर्यत इति अपूप । 'पूयी विशरणे' । पिष्टविकारत्वात्
 पिष्टकः^२ । गोधूमादिपिष्टकृतस्य भक्ष्यस्य नामानि ॥ कीर्यते दध्यत्रेति करम्भ । 'कृ
 विक्षेपे' । दध्युपसिक्तसक्तनाम ॥ भस्यते मनुष्यैरिति भिस्सा । 'भस' भक्षणदीप्त्यो^३ ।
 मज्यते सेव्यत इति भक्तम् । 'भज सेवायाम्' । अद्यत इत्यन्ध । 'अद भक्षणे' ।
 सान्तोऽयम् । अद्यत इति अन्नम्^४ । आज्येन ज्यते सिच्यत इति ओदनम् । 'उन्दी
 हेदने' । अनेन दीव्यति प्रहृष्यतीति दीदिवि । 'दिवु क्रीडादौ' । पुमानयम् ।
 अन्ननामानि ॥ ४८ ॥

^१ पुनाति W₂ Pt₂

^२ पिष्टस्य विकार W₂

^३ भसन^० K₆

^४ अनन्ति,

'अन प्राणने Pt₂

^५ उन्दति[उनन्ति]क्लिचति Pt.

(पा.) पूपोऽपूप पिष्टक स्यात् । भक्ष्यनामानि । पूपलिकापि ।

'पूरिकया धारिकया पोलिकया डुहारिकया च वटवेन ।
 किमितरपूपलिकाभि क्षीरसरो मन्दक स यदि ॥'

करम्भो दधिसक्तव । दध्युपसिक्ता सक्तव करम्भ स्यात् । पवर्गचतुर्थान्त । अनुक्तम्—
 'चक्षुष्या' 'बुम्बिका भूम्नि पुलिङ्गेषु च सक्तव' । सक्तुनामानि ॥ भिस्सा स्त्री—स
 दीदिवि । अन्ननामानि । स दीदिविरिति दीदिविशब्दस्याप्यस्त्रीत्वमुक्तम् । 'अशन
 क्रमाहरो वाजो वा दीदिवि स्त्रियाम्' इति केपाचिन् स्त्रीपुसलिङ्ग ॥ ४८ ॥

भिस्सटा दग्धिका सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् ।

मासराचामनिस्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥

(वि.) भिस्सटेति—कुस्तिता भिस्सा भिस्सटा । दग्धैव दग्धिका । स्थाल्यामघो दग्धान्ननाम ॥ मण्डयति रसमिति मण्डम् । ‘मडि भूपायाम्’ । इक्षुरसादेर्निर्मलस्यो-परिभागस्य नाम ॥ मस्यति घनीभावेन परिणमति^१ मासरः । ‘मसी परिणामे’ । आचम्यते ओदनाभावेन आचामः । ‘चमु अदने’ । निस्त्राव्यते स्थाल्यामघस्राव्यते^२ निस्रावः । ‘स्र स्रवणे’ । ‘स्रु गती’ वा । भक्तसमुद्भ्रमण्डनामानि ॥ ४९ ॥

^१ परिणमते K₅, K₆

^२ अवसायते W₂

^३ नि.स्रावः K₆

(पा.) भिस्सटा दग्धिका । दग्धान्ननामनी । ‘माडु’ । ‘दग्धान्नं^१ भिस्सटा शिल्ली’ इति वैजयन्ती (पृ. १६५, श्लो. ७७) ॥ अनुक्तम्—मुद्रादिसिद्धं कृसरम् । मुद्रान्ननाम । ‘पुलगम्’ ॥ सयावो यन्त्रपातितः । यन्त्रपातितो मृणालतन्वाकृतिरोदनः सयावः स्यात् । ‘सारे सत्तु’ ॥ सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् । सर्वपामनादीनामप्रसो मण्डः स्यात् ॥ मासराचामनिस्रावाः—समुद्भवे । अन्नप्रसनामानि । द्वन्द्वान्तश्रूयमाणपुस्त्यानि ॥ ४९ ॥

^१ भिस्सटा इति मुद्रितग्रन्थे

यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ।

गव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोविद् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥

(वि.) यवागूरिति—यूयते^१ तण्डुलादिनेति यवागूः । ‘यु मिश्रणे’ । उष्णत्वाद्^२ उष्णिका । श्रायत इति श्राणा । ‘श्रा पाके’ । विलिम्पति दर्वीमिति विलेपी । ‘लिप स्रपदेहे’ । बहुपेयाशत्वेन चञ्चलत्वात् तरला । अल्पान्पुलाकाया बहुपेयांशया^३ नामानि ॥ गोरिद् गव्यम् । गोसचन्धिनः सर्वस्य शब्दव्यतिरिक्तस्य साधारणनाम ॥ गोरिद् पुरीपं गोविद् । गो. पुरीप गोमयम् । गोपुरीपनामनी ॥ ५० ॥

^१ पादात् प्राङ् गिष्टेन K₅, K₆

^२ अतरोष्णत्वात् K₆

^३ बहुदकायाः W₂

(पा.) यवागूरुष्णिका—तरला च सा । यवागूनामानि । गव्यं त्रिषु गवां सर्वम् । गवा क्षीरादिकं सर्वं गव्यं स्यात् ॥ गोविद् गोमयमस्त्रियाम् । ^१गोपुरीपनामनी । ‘पण्ड’ ॥ ५० ॥

^१ गोमयं B₂

तत्तु शुष्कं करीपोऽस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।
पयस्यमाज्यदध्यादि द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥
घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतम् ।

(वि.) तदिति—अग्निमिन्ध^१ करोतीति करीपम्^२ । कीर्यते इन्धनत्वेनेति वा ।
'कृ विक्षेपे' । शुष्कगोमयनाम ॥ दुह्यत इति दुग्धम् । 'दुह प्रपूरणे' । घस्यत इति
क्षीरम् । 'घल्ल अदने' । पीयत इति पयः । 'पा पाने' । सान्तोऽयम् । क्षीरनामानि ॥
पयसो विकार पयस्यम् । दध्याज्यनवनीतादेर्नाम ॥ दध्नो मूल द्रव । दधिमध्य घन ।
दध्यग्र शर । तत्र घनादितरत् दधिद्रवशरभूत द्रप्समित्युच्यते । द्रवति साराशत्वाद्
उपरिस्थितत्वाच्चेति द्रप्सम् । 'द्रु गतौ' । जिघर्ति घृतम् । 'घृ क्षरणदीप्त्यो' । आ
ईपदञ्जनीयम् ओदनादौ 'सेचनीयमिति आज्यम् । 'अञ्जू व्यक्तिस्रक्षणकान्तिगतिपु' ।
स्रक्षण सेचनम् । ह्यतेऽग्नाविति हविः । 'हु दानादनयो' । सर्पति चलतीति सर्पिः ।
'सृष्ट गतौ' । उभे सान्ते । घृतनामानि ॥ नव तत्कालदध्नो मन्थनानन्तर नीत
नवनीतम् । नव तस्मिन् काल एव तक्रादुद्धृत नवोद्धृतम् । मथनानन्तर दध्नो विनिर्गतस्य
सर्पिष प्रकृतिभूतस्य साराशस्य नामनी ॥ ५१ ॥

^१ इन्धन K₅, K₆ ^२ K, K₆ add 'डुकृन् करणे' ^३ 'पाद् पाने' इति
वा धातु W₂ ^४ सवनीय K₅, K₆ ^५ K₃, K₄ add गल्ल

(पा.) तत्तु शुष्क करीपोऽस्त्री । शुष्कगोमय करीप स्यात् । 'पिडक' । केषा-
चित् 'दोहलस्तु करीपा स्त्री' इति गोमयलण्डा । 'येरुवु' । गोमन्थि शुष्कगोमय ।
करीपो गोमन्थि स्यात् ॥ दुग्ध क्षीर पय समम् । क्षीरनामानि । दोहज सन्यमूधन्यम् ।
एतानि च ॥ पयस्यमाज्य दध्यादि । आज्यदध्यादि पयस्य स्यात् ॥ द्रप्स दधि घनेतरत् ।
सोदक दधि द्रप्स स्यात् । अनुक्तम्—नि सार तदधिवुसम् । साररहित दधि दधिवुस
स्यात् । 'भीगडतीचिनपेरुगु' । मङ्गल्य श्रीघन दधि । पय पुत्रनामनी । 'भीगडपेरुगु' ।
घृतमाज्य—सर्पिः । घृतनामानि ॥ नवनीत नवोद्धृतम् । तस्मिन् दिने मधित्वोद्धृत
नवनीत स्यात् । 'वेत्र' ॥ ५१ ॥

तत्तु हैयङ्गवीनं यद् ह्योगोदोहोद्भव घृतम् ॥ ५२ ॥
दण्डाहतं कालशेषमरिष्टमपि गोरसः ।
तरु ह्युदभ्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् ॥ ५३ ॥

(वि.) तदिति—ह्यः पूर्वद्युर्गोदोहः ह्योगोदोहः । तस्य विकारः हैयद्ग्वीनम् । पूर्वद्युर्दुग्धगोक्षीरकृतघृत^१नवनीतयोर्नाम ॥ ^२मन्थनदण्डेनाहतं दण्डाहतम् । कलश्यां मन्थनघटे भवं कालशेयम् । न रिष्यति हिंसयति इत्यरिष्टम्^३ । ‘रिष हिंसायाम्’ । गोः रसः गोरसः । वक्ष्यमाणतक्रोदधिन्मथितानां प्रत्येकनामानि ॥ तच्यते उदध्दिदपेक्षया सकुच्यत इति तक्रम् । ‘तञ्चू सकोचने’ । चतुर्थांशपरिमितजलेन सहलोलडितस्य दण्डाहतस्य नाम ॥ ‘उदकेन श्रयति वर्धते उदधित् । ‘दुओधि गतिवृद्धौ’ । अर्धाम्बुना सह मथितस्य तस्यैव नाम ॥ मन्थनमात्रात् निष्पन्नं मथितम् । ‘मये विलोडने’ । जलमदत्तैव लोडितस्य नाम ॥ ५२-३ ॥

^१ कृतनवनीतघृतनाम K₂, K₃. ^२ मथनादिना W₂. ^३ F₂, Pt₂ add सर्वरोगजिच्वात्. ^४ Gap of nine pages in K₂.

(पा.) तत्तु हैयद्ग्वीनं—घृतम् । ह्यो गतदिवसः । तस्मिन् गोदोहेन सपत्रं घृतं हैयद्ग्वीनं स्यात् ॥ दण्डाहतं—गोरसः । गोरसनामानि । अर्शांघ्नं मोरटं घोलं स्याद्रसायनमित्यपि । एतानि च ॥ तक्रं—निर्जलम् । पादोदकाधोदकनिरुदकानि कालशेयानि क्रमात् तक्रोदधिन्मथितानि स्युः ॥ ५२-३ ॥

मण्डं दधिभवं मस्तु पीयूषोऽभिनवं पयः ।

अशनाया बुभुक्षा क्षुब्धं प्रासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥

(वि.) मण्डमिति—मस्यति ईपदम्लत्वेन परिणमति^१ मस्तु । ‘मसी परिणामे’ । दध्युत्पन्नमण्डनाम^२ ॥ पीयते वस्सेनैवेति पीयूषः । ‘पीड् पाने’ । पीयूष इति वा पाठः । नवप्रसूतपेनुक्षीरनाम^३ ॥ अशने भक्षणे इच्छा अशनाया । भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा । क्षुध्यत्यनया क्षुत् । ‘क्षुध बुभुक्षायाम्’ । दीपननामानि ॥ प्रस्यत इति प्रासः । ‘प्रसु ग्लसु अदने’ । भक्षणसमये के तालुनि^४ चलते चलतीति कवलः । ‘वल सचलने’ । मयूराण्डसमितस्य अन्नपिण्डस्य नामनी ॥ ५४ ॥

^१ णमते W₂. ^२ द्रवभाग° W₂. ^३ क्षीरपक तस्य नाम W₂. ^४ मूर्ध्नि K₅, K₈.

(पा.) मण्डं दधिभवं मस्तु । दध्नो मण्डं मस्तु स्यात् । ‘पेरुगुमीगड’ । पीयूषोऽभिनवं पयः । आ सप्ताहात्तु पीयूषमिति शास्त्रात् सप्तदिनपयः पीयूषं स्यात् । ‘बुधु’ । अशनाया—क्षुत् । क्षुधानामानि ॥ प्रासस्तु कवलः पुमान् । कवलनामनी । ‘कडि’ ॥ ५४ ॥

इष्टम् । 'इप इच्छायाम्' । आप्तुमिच्छा ईप्सा । अस्या अधिकं यथेप्सितम्^१ । यस्य कस्यापि वस्तुन इच्छाधिक्योपेतस्य नामानि ॥ इदानीं पाशुपाल्यमाह—गाः पातीति गोपः । 'पा रक्षणे' । गाः पालयतीति गोपालः । 'पाल रक्षणे' । गाः संचष्टे गोमिने तव गावः सुखेनागता इति गोसंख्यः । 'चक्षिद् व्यक्त्यां वाचि' । गाः दोग्धीति गोधुक । 'दुह प्रपूर्णे' । अभि अग्रे गा ईरयतीति आभीरः । 'ईर प्रेरणे' । गाः वह्यति कण्डूयनादिना प्रीणयतीति वह्यवः^४ । 'वह्य प्रीतौ' । गोपनामानि ॥ ५६-७ ॥

^१ पुह W₂.

^२ फेलते K₅, K₆; फेलति भोजनात् चलति, 'फेल् गतौ' F₂, Pt₂.

^३ ईप्सेतमनतिक्रान्तं Pt₂.

^४ गोमहिपादिकं पशुमानाः संवृष्वन्तो वान्ति गच्छन्तीति वह्यवाः,

'वह्य सेवरणे' Pt₂.

(पा.) सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः । तृप्तिनामानि । 'तनिवि' । सुहितस्य भावः सौहित्यमिति व्युत्पत्त्या सुहितस्त्वृत्तः ॥ फेला भुक्तसमुञ्जितम्^२ । भुक्त्वा परित्यक्तमुञ्छिष्टान्नं फेला स्यात् । 'फेला फेण्डोलिफेलयः' इति रभसकोशः ॥ कामं प्रकामं—यथेप्सितम् । यथेष्टनामानि । क्रियाविशेषणत्वात्पुंसकानि । ^३काममभोजि । प्रकाममभोजि । अनुक्तम्—^४तान्मूलं स्याद्वीटिका स्त्री तान्मूलं मुखभूषणम् । तान्मूलनामानि ॥ गोपे गोपाल—आभीरवह्यवाः । गोपालकनामानि । 'गोप' ॥ ५६-७ ॥

^१ B₃ omits.

^२ समुञ्जिते B₃.

^३ कामभोजि, प्रकामभोजि B₃.

^४ स्याद्वी-

टिका स्त्री क्रमुकं तान्मूलम् A₁.

गोमहिष्यादिकं पादबन्धनं द्वौ गवीश्वरे ।

गोमान् गोमी गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥

(वि.) गोमेति—पादे बन्धनमस्य पादबन्धनम् । यादयं धनमिति पाठे गोमहिष्यादिकं धनम् । यदनामिदं यादयम् । गोमहिष्यादिनाम् ॥ गवामीश्वरे स्वामिनि गवीश्वरे । गावः सन्त्यस्य गोमान् । गोमी च । गोस्वामिनामनी ॥ गवां कुलं ^१समूहो गोकुलम् । गोरूपधनानां समूहो गोधनम् । गोव्रजस्य गोमियासस्य वा नामनी ॥ ५८ ॥

^१ श्यातः F₂, W₂, Pt₂.

(पा.) गोमहिष्यादिकं पादबन्धनम् । गोमहिषीप्रमुखाः पादबन्धनं स्यात् । रभसकोशेऽपि तथेयोक्तम् 'गोसंख्यायादयं द्विवं गवादि पादबन्धनम्' इति ।

सुभूतिटीकायां तु यादवं धनमिति पठितम् । द्वौ गवेश्वरे—गोमी । गवाध्यक्षनामनी^१ ॥
गोकुलं तु—गवां व्रजे । गोव्रजनामानि । 'आबुलदोड्डि' ॥ ५८ ॥

^१ गोष्ठाध्यक्ष^० A₁.

त्रिष्वशितंगवीनं तद् गावो यत्राशिताः पुरा ।
 उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋपभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥
 अनड्वान् सौरभेयो गौरुक्षणां संहतिरौक्षकम् ।

(वि.) त्रिष्विति—पुरा यत्र गावः आशिताः उपिताः^१ तदेव आशितंगवीनम् ।
 यत्र 'शाड्डलादिस्थले'^३ गावः पुरा उपिताः तस्य स्थलस्य नाम ॥ उक्षति रेतः सिञ्चति
 उक्षा । 'उक्ष सेचने' । भन्दते कल्याणाङ्गत्वाद् भद्रः । 'भदि कल्याणे' । बली-
 कण्ठप्रदेशे वृणुते स्वीकृतवान्^४ बलीवर्दः । 'वृञ् वरणे' । ऋपति गां प्रति गच्छतीति
 ऋपभः । 'ऋपी गतौ' । वर्षति^५ रेत इति वृषभः । 'वृष सेचने' । वृषश्च^६ । अनः
 शकटं वहतीति अनड्वान् । 'वह प्रापणे' । सुरभेर्गौरपत्यं सौरभेयः । 'रुचिरं
 गच्छतीति गौः । साण्डस्य पुंगवस्य नामानि ॥ उक्षां समूह औक्षकम् । वृषसमूह-
 नाम ॥ ५९ ॥

^१ भोजिताः W₂, आशिताः F₂. ^२ शाड्डल^० W₂ ^३ स्थाने W₂ ^४ स्वी-
 कुस्ते K₃; करोति F₂, Pt₂. ^५ F₂, W₂ add सिञ्चति ^६ K₅, K₆ add स एव
 धातु. . ^७ सुचिर Pt₂

(पा.) त्रिष्वशितंगवीनं—पुरा । यत्र पूर्वं वृणु भक्षयित्वा गावो गतास्तत्
 वृणात्रारण्यम् आशितंगवीनं स्यात् । उक्षा नान्तोऽयम् । भद्रो बलीवर्द—गौः । अनड्वान्
 नामानि । शाकरो बाडवेयः स्यात् कक्षुद्भानक्षधूर्तिलः । एतानि चत्वारि च ॥
उक्षां संहतिरौक्षकम् । अनड्वान् समूह औक्षकं स्यात् ॥ ५९ ॥

गव्या गोत्रा गवां वत्सधेन्वोर्वात्सकधेनुके ॥ ६० ॥

उक्षा महान् महोक्षः स्याद् वृद्धोक्षस्तु जरद्भवः ।

उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥

(वि.) गव्येति—गवां समूहो गव्या । गोत्रा च । गोसमूहनामनी । वत्सानां
 समूहो वात्सकम् । वत्ससमूहनाम ॥ 'धेनूतां समूहो धेनुकम् । धेनुसमूहनाम ॥

महाश्वासौ उक्षा च महोक्ष । महावृषभनाम ॥ वृद्धश्वासौ उक्षा च वृद्धोक्ष । जरश्वासौ
गौश्च जरद्रव । वृद्धवृषभनामनी ॥ जातश्वासौ उक्षा च जातोक्ष । उत्पन्नस्य वृषभस्य^१
नाम ॥ वृषोति स्तन्य पय परप्रेरणया पिबतीति तर्कः । 'वृषु भक्षणे' । सत्र एव
जातस्य वत्सस्य नाम ॥ ६०-१ ॥

^१ वृषस्य W₂, उक्षण K₅ K₆

(पा.) गव्या गोत्रा गवाम् । गवा^१समूह गव्या गोत्रा च स्यात् ॥
वत्सधेन्वोर्वात्सकधैनुके । वत्साना समूहो वात्स स्यात् । धेनूना^२समूहो धैनुक स्यात् ।
'उक्षो महान् महोक्ष स्यात् । महावृषभनाम^३ । 'सरिगेहु' ॥ वृद्धोक्षस्तु जरद्रव ।
वृद्धवृषभनामनी ॥ उत्पन्न उक्षा जातोक्ष । मर्दितवृषभो वृषभो जातोक्ष स्यात् ।
'पिङ्गोदृष्टिनयहु^४' ॥ सरोजातस्तु तर्कः । सद्य समुत्पन्नवत्सनाम । 'लेगदूड' ॥ ६०-१ ॥

^१ वृष A₁

^२ वत्समातृणा गवा A₁

^३ वृष A₁

^४ 'वृषभ' B₂

^५ B₂ omits

शकृत्करिस्तु वत्सः स्याद् दम्यवत्सतरौ समौ ।

आर्षभ्यः पण्डतायोग्यः पण्डो गोपतिरिट्चरः ॥ ६२ ॥

(वि.) शकृदिति—शकृत विष्ट करोतीति शकृत्करि^१ । 'डुकृञ् करण' ।
प्रथमे वयसि वसतीति वत्स । 'वस निवासे' । दशदिनाभ्यन्तरवर्तिनो वत्सस्य
नामनी ॥ दमनार्हं शिक्षार्हं दम्य । 'दमु उपशमने'^२ । प्रथमवयसो निवृत्तो वत्सो
वत्सतर । यूनो वत्सतरस्य^३ नामनी ॥ ऋषभस्य आकृष्टाण्डस्य 'प्रतिकृतिरिति
आर्षभ्यः । अण्डाकर्षणयोग्यकालस्य वत्सतरस्य^४ नाम ॥ सन्यत उत्सृज्यत इति पण्ड' ।
'पणु दाने' । गोषु पतिवन् गर्भाधानकारित्वात् गोपति । इषा स्वेच्छया चरताति
इट्चर^५ । उत्सृष्टवृषभस्य नामानि ॥ ६२ ॥

^१ शकृत्करि K₁, K₂

^२ 'दमु दान्ती' P₁

^३ वत्सस्य W₂

^४ प्रकृति W₁

^५ वत्सस्य W₂

^६ इत्तर इति वा पाठ K₁, K₂

(पा.) शकृत्करिस्तु वत्सः स्यात् । वत्सनाम । 'दृह'^१ । अनुषम—कयाहो
मर्दिर्पाशिगु । महिष्या सिगु कयाह स्यात् । दम्यवत्सतरौ समौ । पण्डयोग्यवत्सनामनी ।
'दिहनेनराडे' । आर्षभ्यः पण्डतायोग्यः ।^२ उत्सृजनयोग्यस्य वत्सतरस्य नामनी ।

‘त्राशिविडिचिपेट्ट्योग्यमैनकोडे’ । पण्डो गोपतिरिदृचरः । पण्डो गोपतिरिदृचर, पण्डो गोपतिरिदृचर, इति च पाठान्तरम् । ^३वृषभराजनामानि । ‘गूळिनसुवडु’ । ‘पण्डस्तु गोपति श्रीमान् डड्ड^१ इदुर^२ ईश्वर^३’ इति वैजयन्ती (पृ ६९, श्लो ५३) ॥ ६२ ॥

^१ B₁ omits
नामनी B₂

^२ लिखि वोत्सर्जनीयवत्सतर आर्षभ्य स्यात् A₁
^४ धक A₁

^३ उत्सृष्टवृषभ-

^५ इत्वर A₁

^६ इदृचर A₁

स्कन्धप्रदेशस्तु वहः सात्ना तु गलकम्बलः ।

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः प्रष्टवाड् युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥

(वि.) स्कन्धेति—वहति शकटादिकमनेनेति वह । ‘वह प्रापणे’ । बलीवर्दादिस्कन्धप्रदेशनाम ॥ सस्ति अप्रयोजकत्वात् स्वपितीय तिष्ठतीति सात्ना । ‘यस स्वप्न’ । बलीवर्दकण्ठे मृदुकम्बलवत् स्थितस्यावयवस्य नाम ॥ नस्त नासिकाया सूच्यादिना विद्धो नस्ति । ‘णस कौटिल्ये’ । नसि^१ नासिकाया रब्बादिना प्रोतो नस्योत । नासिकाया कृतच्छिद्रस्य बलीवर्दस्य नामनी ॥ प्रष्टम् अप्रगामिन वहतीति प्रष्टवाड् । ‘वह प्रापणे’ । पष्टवाडिति पाठे पञ्चम पष्ट वा वषं वहति । युगपार्श्वे गच्छतीति युगपार्श्वगः । युगस्य दान्तपार्श्वे दमनाय योजितबलीवर्दस्य नामनी ॥ ६३ ॥

^१ नस्ये नासिकारम्भ ऊत F₂ Pt₂

(पा.) स्कन्धप्रदेशस्तु वह । ^१वृषस्कन्धदेशो वह स्यात् । ‘असकूटस्तु ^२ककुदम्’ इति ^३ककुत्पर्याये हलायुध (अ. मा २ १११) । ‘मूपरमु’ ॥ सात्ना तु गलकम्बल । गवा मीनाकम्बलनाम । ‘गगडोलु’ । स्यान्नस्तितस्तु नस्योत । रग्ग्या^४ प्रोतनासिको वृषभो नस्ति स्यात् । ‘मुकुदाडुपेट्टिनयदु’ ॥ प्रष्टवाड युगपार्श्वक । शिशार्थं^५ युगाद्धोनिवद्धो वृष प्रष्टवाड् स्यात् । ‘अणिकवेसिन कुट्टियदु’ ॥ ६३ ॥

^१ वृषमाणां स्कन्ध A₁

^२ ककुद A₁, B₂

^३ A₁ adds पृष्टगतं

^४ B₂ omits.

^५ प्रोतनासिकस्य नाम B₂

^६ B₂ omits

युगादीनां तु चोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ।

ग्वनति तेन तद्वोढास्पेद हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

(वि.) युगादीनामिति—युगं वहतीति युग्मः। प्रासङ्गं वहतीति प्रासङ्ग्यः। शकटं रथं वहतीति शाकटः। युगप्रासङ्गशकटवाहकानां बलीवर्दानां क्रमेण नामानि ॥ हलेन खनतीति हालिकः। हलं वहतीति हालिकः। हलस्य ^१संवन्धी हालिकः। एवं सैरिकश्च^२। हलेन खनतः हलं वहतः हलसंवन्धिना वा बलीवर्दस्य नामानि ॥ ६४ ॥

^१ हलस्याय F₂, Pt₂.

^२ सीरेण खनतीत्यादि W₂.

(पा.) युगादीनां तु—शाकटाः। युगप्रासङ्गशकटानां वाहकाः वृषाः क्रमाद् युग्यप्रासङ्गशकटाः स्युः। 'तद्वहति ^१रथयुगप्रासङ्गम्' इति यत्। खनति येन—हालिकसैरिकौ। तेन खनति, तत्पेद्म्, तस्य वोढा इत्यर्थेषु हालिकसैरिकशब्दौ स्याताम्। हलेन खनति, हलास्यायं, हलस्य वोढा वा ^२अनङ्गान् हालिकः। सीरेण खनति, सीरस्यायं, सीरस्य वोढा वा सैरिकोऽनङ्गान् ॥ ६४ ॥

^१ रथमित्यादिना A₁.

^२ हालिकोऽनङ्गान् A₁.

धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः।

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

(वि.) धूर्वह इति—धुरं वहतीति धूर्वहः। धुर्यः। धौरेयः। धुरीणश्च। धुरं धारयतीति धुरंधरः^१। युगधुरां वोढुः बलीवर्दस्य नामानि ॥ एकां धुरं वहतीति एकधुरीणः^२। एकधुरः। एकधुरावहश्च। शकटलाङ्गल्लतैलिक्ययन्त्रादिनामाविधधुरावहस्य बलीवर्दस्य^३ नामानि ॥ ६५ ॥

^१ K₃ adds 'धृञ् धारणे'.

^२ एका च सा धूर्श्च एकधुरा, तामेकधुरं W₂.

^३ तैलिकस्य अल्पयन्त्रस्य युगधुरां यो वहति तस्य बलीवर्दस्य K₆, W₂.

(पा.) धूर्वहे धुर्यधौरेय—धुरंधराः। भारक्षमवृषभनामानि ॥ उभावेक—धुरावहे। हलं विना शकटं न^१ वहति, शकटं विना हलं न वहति, इत्येतादृग्विधैकधुरावहो वृषः, तस्मिन् एकधुरीण एकधुरशब्दौ स्याताम् ॥ ६५ ॥

^१ B₃ omits न वहति.

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत् सर्वधुरावहः ।
माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माहा च शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥
अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ।

(वि.) स इति—^१सर्वधुरा वहतीति सर्वधुरीण । सर्वधुराया वह । सर्व-
धुरावहस्य नाम ॥ मह्यते देवैरिति महा सुरभि । तस्या ^२अपत्य स्त्री माहेयी ।
सुरभेरपत्यं सौरभेयी । स्वस्थान प्रति गच्छतीति गौ । 'गम्ल गतौ' । वसति
क्षीरमस्यामिति उस्त्रा ॥ 'वस निवासे' । मह्यते सर्वैरिति माहा^३ । 'मह पूजायाम्' ।
शृङ्गयोगान् शृङ्गिणी । प्रायेण धवलवर्णत्वात् अर्जुनी । अह्वते वेगेन गच्छतीति
अघ्न्या । 'अधि लघि गत्याक्षेपे' । न हन्यत इति वा^४ । रोहिणीनक्षत्रवद्
^५वदयहेतुत्वात् रोहिणी । गोजातीयस्त्रीनामानि ॥ नीचैर्भूतेन पालकध्वनिनापि^६ चरतीति
नैचिकी । 'चर गतिभक्षणयो' । बहुक्षीरादिगुणवत्या गौर्नाम ॥ ६६ ॥

^१ सर्वा धुर W₂ ^२ गोत्रापत्य K₃ K₆ ^३ मा यते माता W₂ ^४ F₂ Pt₂
add इन द्विसाग्लो ^५ अभ्युदय° Pt₂ रोहितवर्णत्वात् K₃ ^६ स्वरेण Pt₂

(पा.) स तु सर्वधुरीणो—सर्वधुरावह । हलशकटगोण्यादिसर्वधुरावहो वृषभ^१
सर्वधुरीण स्यात् । अनुक्तम्—भद्रशृङ्गस्तु कूट स्यात् । भद्रविपाणो ^२वृष कूट स्यात् ।
पण्डस्तु^३ मित्रपुच्छक । ^४छिन्नपुच्छो वृष ^५पण्ड स्यात् । माहेयी सौरभेयी—
अघ्न्या रोहिणी स्यात् । सुभूतिटीकाया अघ्न्यामाहाशब्दौ अघा माता इति पठितौ ।
वृषभपत्नीनामानि । तस्या निलिम्पिका तम्पा^५ चानद्वाहनडुहापि । एतानि पञ्च च ॥
उत्तमा गोषु नैचिकी । रूपशीलवय क्षीराद्यशेषगुणसपत्ना^६ गौर्नैचिकी स्यात् ॥ ६६ ॥

^१ भद्र A₁ ^२ भद्रविपाणस्य नाम B₃ ^३ पण्ड A₁ ^४ छिन्नपुच्छकस्य
नाम B₂ ^५ नर्मिनी A₁ ^६ गुणाधारा अनहुही A₁

वर्णादिभेदात् सज्ञाः स्युः शयलीधवलादयः ॥ ६७ ॥

द्विहायनी द्विवर्षा गौरेकाब्दा त्वेकहायनी ।

चतुरब्दा चतुर्हायण्येव त्र्यब्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

(वि.) वृषति—वृषभेदात् आदिग्रहणात् द्विवर्षत्वादिधर्मभेदात् । शयली ।
धवला । पाटला । कृष्णा । रक्ता कपिला द्विवर्षा । त्रिवर्षा इत्येवमादय सज्ञा भवन्ति ।

^१द्विहायनवय परिमाणमस्या इति द्विहायनी । द्विवर्षगोनाम ॥ एकाब्दे वय परिमाणमस्या इति एकाब्दा । एकहायनो वय परिमाणमस्या इति एकहायनी । एकवत्सरगोनाम ॥ एव ^२चतुरब्दा । चतुर्हायणी^३ । त्र्यब्दा^४ । त्रिहायणी । पञ्चाब्दा । पञ्चहायनी इत्यादय सज्ञा विज्ञेया ॥ ६७-८ ॥

^१ द्वौ हायनी वय F₂ Pt₂ ^२ चत्वारोऽब्दा प्रमाण यस्या Pt₂ ^३ चत्वारो हायना प्रमाण यस्या Pt₂ ^४ त्रयोऽब्दा प्रमाण Pt₂

(पा.) वर्णादिभेदात्—धवलादय । वर्णादिभेदेन ^१गवा श्वलीधवलादिसज्ञा स्यु । धवलीत्यपि । ‘चारौ श्रेष्ठे वृषे श्वेत धवलो धवली गवि’ इति प्रमाणात्^२ ॥ द्विहायनी—गौ । द्विवर्षानङ्गाही द्विहायनी स्यात् ॥ एकाब्दा त्वेकहायनी । एकवर्षा गौरैकहायनी स्यात् । ‘हायनो वयसि स्मृत’ इत्यनेन ‘वयसि प्रथमे’ (४ १ २०) इति ङीप् । अन्यत्र ^३टावेव, द्विहायना चित्रगवी ॥ चतुरब्दा चतुर्हायणी । चतुर्वर्षा^४ गौश्चतुर्हायणी स्यात् । एव—त्र्यब्दा त्रिहायणी । त्रिवर्षा^५ गौस्त्रिहायणी स्यात् । णत्वमपि वयस्येव स्मर्यत इत्यनेनान्यत्र णत्व न भवति । चतुर्हायना लेख्यगवी ॥ ६७-८ ॥

^१ अनङ्गुहीना A₁ ^२ वैजयन्ती (पृ २६० श्लो ४९) ^३ टान्तापेव A₁
^४ °यत्सरा A₁

वशा बन्ध्यावतोका तु स्रवद्गर्भाथ सधिनी ।

आक्रान्ता वृषभेणाथ वेहद्गर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥

(वि.) वशेति—वष्टि कामयते ^१बन्ध्यात्वापगमहेतुभूतमौपधमिति वशा । ‘वशा कान्ती’ । वप्राति स्वगतदोषेण गर्भमिति बन्ध्या । ‘बन्ध बन्धने’ । वृषयोगादपि गर्भविहीनगोर्नामनी ॥ अवसूतम् ^२अवनष्ट ताकमपत्य यस्या सा अवतोका । स्रवन् नश्यन् गर्भो यस्या सा स्रवद्गर्भा । अवसूतगर्भगोनामनी ॥ सभा गर्भसंधानमस्या इति सधिनी^३ । वृषाक्रान्तगोनाम ॥ विहन्ति गर्भं वेहत् । ‘हन हिसागल्यो’ । विहद्गर्भेति वा पाठ । गर्भम् उपहन्तीति गर्भोपघातिनी । गर्भहन्तृगोर्नामनी ॥ ६९ ॥

^१ वत्सत्वावगम° W₂ ^२ अवगत Pt₂ ^३ गर्भं सधीयतेऽस्यामिति F₂ Pt₂

(पा.) वशा बन्ध्या । अनपत्या गौरैश्च स्यात् ॥ अवतोका तु स्रवद्गर्भा । स्रवद्गर्भा गौरवतोका स्यात् ॥ अथ सधिनी—वृषभेण । गोपतिनोपर्याक्रान्ता गौ सधिनी स्यात् ॥ अथ वेहद्गर्भोपघातिनी । उपहतगर्भा गौरैश्च स्यात् । ‘कन्दुवेचिनदि’ ॥ ६९ ॥

काल्योपसर्या प्रजने प्रष्टौही वालगर्भिणी ।

स्यादचण्डी तु सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

(वि.) काल्येति—वृषभेण उपसर्तु^१ योग्या उपसर्या । ‘सृ गतौ’ । प्रजने प्रथमगर्भग्रहणे प्रातःकालाया गोर्नाम । प्रष्टं प्रथमगर्भं वहतीति प्रष्टौही । ‘वह प्रापणे’ । पञ्चमं पष्टं वा वर्षं वहतीति पष्टौहीति वा पाठः । वालगर्भिणीगोर्नाम ॥ न चण्डते न कुप्यतीति अचण्डी^२ । ‘चडि कोपे’ । सु शोभनं करोतीति सुकरा । अकोपनागोर्नामनी । वह्नयः सूतयः प्रसवाः अस्याः सन्तीति बहुप्रसूतिः । ‘उत्पन्नापत्येभ्यः परमन्यदपत्यमिच्छतीति परेष्टुका । ‘इषु इच्छायाम्’ । वह्नपत्याया गोर्नामनी ॥ ७० ॥

^१ उपसरणीया K₅, K₆

^२ K₆, W₂ add अचण्डा वा

^३ कोपने K₅.

^४ उत्सन्न° K₅, K₆

(पा.) काल्योपसर्या प्रजने । प्रजनं नाम ^१गर्भग्रहणम् । तत्र काल्येति प्रातःकाला गौरुपसर्या स्यात् । ‘^२कट्टुपट्टु’ ॥ प्रष्टौही वालगर्भिणी । प्रथमगर्भा गौः प्रष्टौही स्यात् । ‘तोलिचूलिपट्टु’ । ‘पलिक्री वालगर्भिणी’ इति हलायुध (अ. मा. २. ११८) वैजयन्ती (पृ. ६८, श्लो. ४६) इत्युभयपाठात् पलिक्री च स्यात् । अनुक्तम्—प्रस्तुता तु प्रसोप्यन्ती । प्रातःप्रसवसमया गौः प्रस्तुता स्यात् ॥ सूता दोग्ध्री पयस्विनी । जनिततोका गौः पयस्विनी दोग्ध्री च स्यात् । स्यादचण्डी तु सुकरा । साधुः गौ सुकरा स्यात् । अनुक्तम्—सुकृता तद्विपर्यये । असाधुर्गौ सुकृता स्यात् ॥ बहुसूतिः परेष्टुका । बहुलसूतिमतो गौः परेष्टुका स्यात् ॥ ७० ॥

^१ वृषभसङ्ग. A₁.

^२ B₃ omits.

चिरसूता वष्कयणी धेनुः स्यान्नवसूतिका ।

सुव्रता सुखसंदोह्या पीनोघ्नी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥

(वि.) चिरसूतेति—चिरं सूता चिरसूता । ‘पूर्व प्राणिप्रसवे’ । ^१वष्कते यातीति वष्कयः । प्रसवाद्बृह्वंभाविचिरकालः । ‘वष्क गतौ’ । सोऽस्या अस्तीति वष्कयणी । चिरप्रसूतगोर्नाम ॥ वत्सो धयत्येनां धेनुः । ‘धेद् पाने’ । नवं सूता नवसूतिका । नवसूतिकायाः सवत्सायाः गोर्नामनी ॥ सुनीलवादिगुणयोगात्^२ सुव्रता ।

मुखेन संदुह्यते सुखसदोह्या । सुशीलायाः गोर्नामनी ॥ पीनमूधो यस्याः पीनोघ्नी ।
पीवरः स्तनोऽस्याः पीवरस्तनी । स्थूलस्तनाया गोर्नामनी ॥ ७१ ॥

^१ वष्कयति W₂, वष्कयस्त्वेकहायनो वत्स इति शाकटायनः । तद्योगात् Pt₂. ^२ शोभनं
व्रतं श्रीलं Pt₂.

(पा.) चिरसूता वष्कयणी । बहुकालप्रसूता गौः वष्कयणी स्यात् । वष्कयेण
नीता अनुगता वष्कयणीति शाकटायनव्युत्पत्त्या । वष्कयो नामैकवत्सरवत्सः ।
'तलिपिदूड' ॥ धेनु. स्थात्रवसूतिका । बालवत्सा गौर्धेनुः स्यात् ॥ सुव्रता सुखसंदोह्या ।
अनायासेन^१ दोग्धुं योग्या गौः सुव्रता स्यात् ॥ अनुक्तम्—'करटा तद्विपर्यये' ।
प्रयासेन संदोह्या गौः करटा स्यात् ॥ पीनोघ्नी पीवरस्तनी । पीवरस्तनी गौः पीनोघ्नी
स्यात् । 'बलमैनदोदुगुगलदि' । स्तनशब्द ऊधःपर्यायः ॥ ७१ ॥

^१ सुखसंदोह्यायाः गोर्नामनी B₂.

द्रोणक्षीरा द्रोणदुघा धेनुष्या बन्धके स्थिता ।
समांसमीना सा चैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥

(वि.) द्रोणेति—द्रोणपरिमितं क्षीरं दोग्धीति द्रोणदुघा । 'दुह प्रपूरणे' ।
द्रोणपरिमितं क्षीरं यस्याः द्रोणक्षीरा । द्रोणपरिमितक्षीरदोग्धोनामनी ॥ धेनुरेव धेनुष्या ।
^१ भोगाधिकत्वेन धनिकगृहस्थापितधेनोर्नाम ॥ समायां समायां^२ वत्सरे वत्सरे प्रसूते
समांसमीना । प्रतिवर्षं प्रसूताया गोर्नाम ॥ ७२ ॥

^१ भाग्य° W₂. ^२ विजायत इति F₂, Pt₂

(पा.) द्रोणक्षीरा द्रोणदुघा । द्रोणपरिमितक्षीरदोग्धी^१ धेनुर्द्रोणदुघा स्यात् ।
'अदिगिनपुद्गुषिडे पांडि आवु' ॥ धेनुष्या बन्धके स्थिता । बन्धके सस्थिता गौर्धेनुष्या
स्यात् । 'कुदववुत्र आवु' ॥ समांसमीना सा—प्रसूयते । या गौः प्रतिवत्सरं वत्सान्
प्रसूते सा गौः समांसमीना स्यात् ॥ अनुक्तम्—'सकृत्प्रसूतिर्गृष्टिः स्यात्' । एकवारं
प्रसूता गौर्गृष्टिः स्यात् । 'निडिचूलि आवु' ॥ ७२ ॥

^१ दुग्धदोग्धा(ह्या) B₂.

ऊधस्तु क्लीबमापीनं समौ शिवककीलकौ ।
न पुंसि दाम संदानं पशुरञ्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥

९. वैश्यवर्गः]

(वि.) ऊध इति—उनत्ति क्षीरविन्दुभिः स्थालीमिति ऊधः । 'ऊन्दी कुेदने' । सान्तः । दोहनादुपरि पुनराप्यायते^१ वर्धत इति आपीनम् । 'ओप्यायी वृद्धौ' । स्तन्यमूलबन्धनस्य नामनी ॥ दौष्ट्यशमनेन शिवकरत्वात् शिवक. । कील्यते पश्चादिरत्रेति^२ कीलक' । 'कील वन्धने' । पशुबन्धनाय निखातदार्वदिर्नामनी ॥ द्यति पशुदौष्ट्यमिति दाम । 'दोऽवखण्डने' । दीयते पलायनाद् रक्ष्यतेऽनेनेति वा । 'देङ् रक्षणे' । सदीयते वध्यतेऽनेनेति सदानम् । 'दाण्^३ दाने' । सपूर्वत्वात् बन्धनार्थः । वत्सादिवन्धनरज्जुनामनी ॥ मध्ये तत्र तत्र बहुदामयोगात् दामनी । बहुपशुबन्धनाय निर्मितदीर्घकरज्जुनाम ॥ ७३ ॥

^१ K_१, K_२ add आपूर्यत^२ आदिक F_२, Pt_२^३ 'दोऽवखण्डने' K_१

(पा.) ऊधस्तु क्षीवमापीनम् । क्षीरजननस्थाननामनी । 'पोदुगु' ॥ समौ शिवककीलकौ । ^१पशुबन्धनगुण्ठनामनी । 'गूटालु' ॥ न पुंसि दाम सदानम् । 'दोहनसमये चरणबन्धनरज्जुनामनी ॥ पशुरज्जुस्तु दामनी । पशुबन्धनदीर्घरज्जु दामनी स्यात् । अनुक्तम्—नासारज्जुर्गवां नास्या । गोरारज्जुनासिकारज्जुर्नास्या स्यात् । 'यद्दु-मुक्कुत्ताडु' ॥ ७३ ॥

^१ 'कीलक' B_३^२ रज्जुसामान्यनामनी A_१

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।

कुटरो दण्डविष्कम्भे मन्थनी गर्गरी समे ॥ ७४ ॥

(वि.) वैशाखेति—विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाख^१ । विशाखस्य काष्ठविशेषस्यायमिति वा । मध्यते दध्यनेनेति मन्थः । 'मन्थ विलोडने' । मन्थानश्च । मन्थाश्च । दधिमन्थनदण्डनामानि ॥ कुटति कुटिलगतिमानिव भ्रमति^२ कुटर । 'कुट कौटिल्ये' । दण्ड विष्कम्भाति दण्डविष्कम्भ । 'स्कम्भु' रोधने' । मन्थनदण्डस्थान्ते निक्षिप्तनारिकेलफलसदृशदारुपिण्डनामानि ॥ मध्यते दध्यस्यामिति मन्थनी । 'मन्थ विलोडने' । गिरति अन्तर्गतं दधीति गर्गरी । 'गृ निगरणे' । दधिमन्थनघटस्य नाम ॥ ७४ ॥

^१ विशाखाया मय. Pt_२^२ भ्रमत्यनेन मन्थनदण्ड. F_२, Pt_२, कुटर इति वा पाठ.K_१, W_२ ^३ अय धातु सौत्र. W_२

(पा.) वैशाखमन्थ—मन्थदण्डके । दधिमन्थनदण्डनामानि । 'कव्यमु' ॥ ^१कुटरो दण्डविष्कम्भ. । दण्डो मन्थदण्डः । तस्य विष्कम्भो विष्कम्भनस्तम्भ. । स

^१कुठरः स्यात् । मन्थदण्डबन्धस्तम्भः ॥ मन्थनी गर्गरी समे । दधिमथन(?)नामनी ।
‘कलशिमुदधिगुर्वी वह्वा लोडयन्ति’ इति माघप्रयोगात् (शिशु. ११. ८) ^२कलशिशब्दः
कालकेय(?)व्युत्पत्तिसिद्धः ॥ ७४ ॥

^१ कुठरः B₃. ^२ कलशी A₁.

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः शिशुः ।

करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः ॥ ७५ ॥

(वि.) उष्ट्र इति—उष्यते सदा ^१आतपेनेति उष्ट्रः । ‘उप दाहे’ । ^२क्रमेण
पादानिलयति दूरे क्षिपतीति क्रमेलकः । ‘इल स्वप्नक्षेपणयोः’ । मयते वहूनि योजनानि
गच्छतीति ^३मयः । ‘मय गतौ’ । महान्ति ग्रीवाद्यङ्गानि यस्येति महाङ्गः । उष्ट्रनामानि ॥
कं शिरो रभतेऽसकृदुन्नमयतीति करभः^४ । ‘रभ राभस्ये’ । उष्ट्रशिशुनाम ॥ शृङ्खलं
बन्धनमेपावस्तीति शृङ्खलकाः । दारुमयैः ^५पादबन्धनैरुपलक्षितानां करभाणां
नाम ॥ ७५ ॥

^१ आतपे दह्यते W₂.

^२ क्रमान् K₃, K₆; क्रमैः एलतीति Pt₂.

^३ मयुः K₆.

^४ किरति विधिपति धूलिमिति Pt₂.

^५ बन्धनयुक्तकरमनाम W₂.

(पा.) उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः । उष्ट्रनामानि । ‘लोटिपेट्टे’ । ‘दाशेरकञ्च
खणः’ । एते द्वे च ॥ करभः शिशुः । उष्ट्रशिशुः करभः स्यात् ॥ करभाः स्युः—
पादबन्धनैः । दारुमयपादबन्धनविशिष्टाः करभा ^१इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

^१ B₃ adds शृङ्खलकाः.

अजा छागी स्तभच्छागवस्तच्छगलका अजे ।

मेद्रोरभोरणोर्णायुर्मेपवृष्णय एडके ॥ ७६ ॥

(वि.) अजेति—अजतीत्यजा^१ । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । छयति रोगानिति
छागी^२ । ‘छो छेदने’ । अजजातिस्त्रीनामनी ॥ स्तभ्राति युद्धार्थमुच्यते वेगं प्रति-
बध्नातीति स्तभः । ‘स्तम्भु रोधनस्तम्भनयोः’ । तुभ इति पाठे तोभते हिनस्ति
पर्णानीति तुभः । ‘तुभ हिंसायाम्’ । छ्यति भक्षणार्थं पत्राणीति छागः । ^३छगलकञ्च ।
‘छो छेदने’ । वस्यते हिंस्यत इति वस्तः । ‘वस्त अर्दने’ । अजति पर्णभक्षणाद्य

गच्छतीति अज । 'अज गतिक्लेषणयो' । अजनामानि ॥ मेहति रेत सिञ्चतीति मेह । 'मिह सेचने' । मेण्ड इति वा पाठ । उर स्थलमितस्ततो भ्रमयतीति^४ उरभ्र । 'भ्रमु चलने' । उच्चै रणतीति उरण । 'रण शब्दे' । ऊर्णा मेपरोम ।^५ तदस्यास्तीति ऊर्णायु । रेतो मिपति सिञ्चतीति मेप । 'मिप सेचने' । मिपति स्पर्धत इति वा । रेतो वर्पतीति वृष्णि । 'वृषु सेचने' । आ समन्तात् ईडन्ते मासभक्षका एतमिति एडक^६ । 'ईड स्तुतौ' । एडकनामानि ॥ ७६ ॥

^१ अन्जातिस्त्री K_५ K_६

^२ छागजातिस्त्री K_५, K_६

^३ छागलक K_५ W_२

^४ भ्रामयति K_५

^५ सा W_२

^६ इति गच्छति Pt_२

(पा.) अजा छागी । अजानामनी । 'मेक' ॥ स्तभच्छाग—^१अजे । उागना मानि । 'मेकपोतु' । मेढोरभ्रोरणो—एडके । मेपनामानि । 'तगरु' ॥ अनुक्तम्— 'एडका कुररी मेपी' । मेपीनामानि । 'गोद्रे' ॥ एतानि त्रीणि च ॥ ७६ ॥

^१ अत्र A_१

उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।

चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥

(वि.) उष्टेति—उष्ट्राणा समूह औष्ट्रकम् । उरभ्रकाणा समूह औरभ्रकम् । अजाना समूह आजकम् । उष्ट्रोरभ्राजाना क्रमेण समूहनामानि । चक्र समूह तद्वन्त चक्रीवन्त । प्रायेण बालेभ्यो वत्सेभ्य एव हिता बालेया । रासन्ते वाश्य ते उच्चैरिति रासभा । 'रास् शब्दे' । गर्दन्ति उच्चैरिति गर्दभा । 'गर्द शब्दे' । ख मुखान्तर्वर्ति महदाशामेपामिति^१ खरा । गर्दभनामानि ॥ ७७ ॥

^१ K_५ W_२ Pt_२ add अस्तीति

(पा.) उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे—आजकम् । उष्ट्राणा समूह औष्ट्रकम् । उरभ्राणा समूह औरभ्रकम् । अजाना समूह आजकम् । उष्ट्रादीना समूहे औष्ट्रकादिशब्दा स्फुरिति वा योजना । चक्रीवन्तस्तु—गर्दभा खरा । गर्दभनामानि । 'गाडिडिपेरु' ।^१ कोलिण्टा करभा शाला^२ । एतानि त्रीणि च ॥ ७७ ॥

^१ कोलण्ड A_१

^२ शाला B_१

वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ।

पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥ ७८ ॥

(वि.) वैदेहक इति—विदेहे विविधोपचये भव वर्तमानः वैदेहकः^१ । अर्थेन सह वर्तते सार्थः । तं नरं स्वपण्यं वाहयतीति^२ सार्थवाहः । ‘वह प्रापणे’ । निगमे धनागमे भवो वर्तमानः । नैगम । वणिगेव वाणिजः । पणते व्यवहरतीति वणिक् । ‘पण व्यवहारे’ । धात्वादेः पकारस्य वकारादेशः । पण्यम् आजीवो यस्य ‘पण्याजीवः । आपणः प्रयोजनमस्य आपणिकः । क्रयविक्रयभ्यां जीवतीति क्रयविक्रयिकः । वाणिज्यवृत्त्युपजीविनो नामानि ॥ ७८ ॥

^१ K₃, K₅ add ‘दिह उपचये’

^२ सार्थं वहति W₂, प्रापयति K₃, K₅

^३ W₂ adds स्तुतौ च

^४ पण्येन आजीवति F₃, Pt₂

(पा.) वैदेहक सार्थवाहो—वणिक् । जन्तः । वणिजां नामानि । ‘वरवारु’ ॥
पण्याजीवो—क्रयविक्रयिकश्च^१ स । क्रयविक्रयोभयवतो नामानि ॥ ७८ ॥

^१ क्रयविक्रयिकः A₁

विक्रेता स्याद्विक्रयिकः क्रायकः क्रयिकः समौ ।

वाणिज्यं तु वणिज्या स्थान्मूल्यं वस्तोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥

(वि.) विक्रेतेति—विक्रीणाति पण्यमिति विक्रेता । ‘डुक्तीब् द्रव्यविनिमये’ । विक्रयेण जीवतीति विक्रयिकः । यः पण्यस्य विक्रयेण जीवति तस्य नामनी ॥ उच्चनीचमूल्यकल्पनया पण्यं क्रीणाति गृह्णातीति क्रायकः^१ । क्रयेण जीवतीति क्रयिकः । पण्यकर्तृनामनी ॥ वणिजः कर्म वाणिज्यम् । वणिज्या च । वाणिज्यवृत्तिनामनी ॥ मूलेनानाम्यम्^२ अनभिभवनीयं मूल्यम् । वसत्यस्मिन् स्वयन्व्ययेन कारित पण्यादिकमिति वस्तु^३ । ‘वस निवासे’ । असत्यनिर्वाहकक्रयः अनेन मूलद्रव्यरहितेनेति अवक्रयः^४ । मूल्यनामानि ॥ ७९ ॥

^१ क्रयकश्च Pt₂

^२ मूलभूतद्रव्येण अभिभूयते शेषत्वेन क्रियते K₃, K₆.

^३ वस्तुनेन

पण्यादिक Pt₂

^४ अवक्रियतेऽनेन F₂, Pt₂.

(पा.) विक्रेता स्याद्विक्रयिकः । विक्रयमात्रिणो नामनी । ^१क्रायकः क्रयिकः समौ । मूल्येन पण्यानि गृह्णतो नामनी । ‘कोनेडिनाड्लु’ ॥ वाणिज्यं तु ^२वाणिज्य

९. वैश्यवर्गः]

स्यात् । नपुंसके स्यादपि वणिज्यापि स्यात् । वणिक्कर्मनामनी ॥ मूल्यं धरतोऽप्यवक्रयः ।
मूल्यनामानि । 'वेल' । योगविभागादवक्रयो भाटकः । 'भाटकोऽवक्रयः स्मृतः' ।
 इति हलायुध (अ. मा. २. ४१८) । 'वाङ्मि' ॥ ७९ ॥

^१ क्रादिक्. A_१.^२ वणिज्या B_३.

नीवी परिपणो मूलधनं लाभोऽधिकं फलम् ।
 परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥

(वि.) नीवीति—नितरा वीयते सन्नियत इति नीवी । 'व्येब् सवरणे' ।
 स्त्रीनीवीस्थानवत् ^१परसप्तप्राप्तिनिमित्तत्वात् वा । परिपण्यते लाभार्थं प्रयुज्यते परिपणः^२ ।
 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' । लाभार्थं प्रयुज्यमानधनस्य नामानि ॥ मूलधनप्रयोगेण
 लभ्यत इति लाभः । 'डुलभप् प्राप्तौ' । मूलधनप्रयोगेण फलतीति फलम् । 'फल
 निष्पत्तौ' । ^३मूलधनप्रयोगेण यदधिकं^४ लभ्यते तस्य नामनी ॥ परिदीयत इति
 परिदानम्^५ । 'दा दाने' । परिवर्त्यते दीयत इति परिवर्तः^६ । 'वृत्तु वर्तने' । निमेये
 परिवर्तनीये भवो नैमेय । 'मेड् प्राणिदाने' । निमयते 'विनियुज्यते निमयः । 'मय
 गतौ' । विनिमयनामानि ॥ ८० ॥

^१ रसवत्प्राप्ति° K_३^२ परिपणम् K_५, K_६^३ मूल च तदन च Pt_२.^४ F_२, Pt_२ add अध्याहृद्^५ परिवृत्त्य दान, 'डुदान् दाने' F_२, Pt_२^६ परिवर्तनPt_२ ^७ K_५ adds विनिमयते

(पा.) नीवी परिपणो^१ मूलधनम् । मूलधननामानि ॥ लाभोऽधिकं धनम्^२ ।
मूलधनेनार्जितमधिकं धनं लाभः स्यात् । 'वडवलमुन्न आमीदृगणिचिन धनमु
लाभमनिर्पिचुकोनु' ॥ परिदानं परीवर्तो—नियमावपि । घृतादेस्तैलादिप्रत्यर्पणनामनी ।
'साटिपेरु' ॥ ८० ॥

^१ परिपणं A_१^२ फलम् B_३

पुमानुपनिधिर्न्यासः प्रतिदानं तदर्पणम् ।
 क्रये प्रसारितं क्रयं क्रयं केतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥

(वि.) पुमानिति—आधारकहस्तस्य उप समीपे निधीयत^१ इति उपनिधिः ।
 'डुधाब् धारणपोषणयोः' । प्रादकजनसनिधौ 'न्यस्यत इति न्यास । 'अमु क्षेपणे' ।

निक्षेपविशेषस्य नामनी ॥ प्रतिदीयत इति प्रतिदानम् । 'डुदान् दाने' । न्यासप्रत्यर्पण-
स्य नाम ॥ क्रयार्थं प्रसारित क्रय्यम् । केतु योग्य क्रयम् । केतव्यमात्रनाम ॥ ८१ ॥

¹ निधान F₂, Pt₂ ² न्यसन Pt₂

(पा.) पुमानुपनिधिर्न्यास । ¹निक्षेपविशेषनामनी । 'वाडिके' ॥ प्रतिदान
तदर्पणम् । तस्योपनिधे प्रत्यर्पण प्रतिदान स्यात् । ²'वाडिकतिरुगतिरुगवोष्पिचुट' ॥
क्रये प्रसारित क्रय्यम् । क्रयार्थं प्रसारित द्रव्य क्रय्य स्यात् ॥ क्रये केतव्यमात्रके ।
³क्रयार्हं द्रव्य क्रये स्यात् । परिक्रेतु पृष्ट द्रव्यमित्यर्थ ॥ ८१ ॥

¹ द्रव्यत्यागनामनी A₁ ² B₃ omits ³ क्रय्याद-यद् द्रव्य A₁

विक्रेयं पणितव्य च पण्य क्रय्यादयस्त्रिषु ।

ह्रीवे सत्यापन सत्यकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥ ८२ ॥

(वि.) विक्रेयमिति—¹विक्रेतु योग्य विक्रेयम् । पणितु व्यवहर्तु योग्य पणि-
तव्यम् । पण्यत इति पण्यम् । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' । ²पण्यमात्रनामानि ॥
क्रय्यादय पण्यान्ता त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥ सत्यस्य करण सत्यापनम् । सत्यकारश्च ।
सत्याकृतिश्च । विक्रेत्रे केत्रा इद पण्य मया गृहीतमित्युक्त्वा यत्किञ्चिदङ्गुलीयादिक
दीयते तस्य नामानि ॥ ८२ ॥

¹ विक्रयस्य K₅, K₆ ² विक्रयक्रियाक्रमण W₂

(पा.) विक्रेय पणितव्य च । ¹विक्रेतुमापृष्टद्रव्यनामनी । क्रय्यादयस्त्रिषु ।
क्रय्यादय शब्दास्त्रिलिङ्गा । क्रय्य कर्पूर । क्रय्या कस्तूरिका ॥ ह्रीवे सत्यापन—स्त्रियाम् ।
²क्रयनिश्चयार्थं दत्तवित्तस्य नामानि ॥ 'सचकरु' ॥ ८२ ॥

¹ विक्रतुमिष् B₃ ² सत्यार्थे A₁

विपणो विक्रयः सख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।

विशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसख्ययोः ॥ ८३ ॥

(वि.) विपण इति—विपण्यते व्यवह्रियते विपण । 'पण 'व्यवहारे' ।
विनीयत इति विक्रय । 'डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये' । मूल्य गृहीत्वा पण्यर्पणस्य नामनी ॥

९. वैश्यवर्गः]

एकाद्याः ^२अष्टादशशब्दपर्यन्ताः सख्याः सख्येये घटादौ सख्येयलिङ्गानुसारेण त्रिपु
लिङ्गेषु वर्तन्ते । कदाचिदपि सख्यामात्रे न वर्तन्ते । अत्रोदहरणानि—एकः पुमान् । द्वौ
पुमांसौ । त्रयो गुणाः । इत्यादि ॥ अत्र विंशतिशब्देन एकोनविंशतिशब्दो विज्ञेयः ।
एकोनविंशत्याद्याः नवतिशब्दपर्यन्ताः सर्वाः सख्या बहुषु सख्येयेषु घटादिषु सख्यायां
च वर्तमाना अपि सदा एकवत्वे एकवचने वर्तन्ते ॥ ८३ ॥

^१ W₂ adds स्तुतौ च.

एकादिसख्याशब्दाः सख्येये वस्तुनि वर्तमानाः त्रिपु । एतेषां सख्यासख्येययो सामानाधिकरण्यं
भवति Pt₂

^२ आदश दशश्रुतिपर्यन्तम् । अष्टादशभ्य इति यावत् ।

(पा.) विषणो विक्रयः । ^१पणमादाय द्रव्यदाननामनी । ‘अम्मकमु^२’ ।

निरुपसर्गो चेत् ^३क्रयवाचकौ । सख्याः सख्येयेष्वष्टादश त्रिपु । अष्टादशशब्दावधिकाः
सख्याशब्दाः सख्येयमात्रवृत्तयः । एको ब्राह्मण इति सामानाधिकरण्यं सुवचनम् । तथा
ब्राह्मणानां दश द्वादश वेति वैयधिकरण्यं न सुवचनम् । एक, द्वे, त्रीणि, चत्वारि, पञ्च,
षट्, सप्त, अष्ट, नव, दश, एकादश, द्वादश, त्रयोदश, चतुर्दश, पञ्चदश, षोडश,
सप्तदश, अष्टादश । त्रिष्वित्यनेन त्रिलिङ्गाः ॥ विंशत्याद्या—सख्येयसख्ययो ।
विंशत्यादिसख्याशब्दाः सर्वे सख्येयसख्यारूपयोरुभयोरप्यर्थयोः स्युः । विंशतिर्गावः ।
विंशतिर्गनाम् । सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ये उभये अपि सुवचने । विंशतिः, त्रिंशत्,
चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टिः, सप्तति, अशीतिः, नवतिः, शतम्, सहस्रम्, अयुतम्,
नियुतम्, कोटिः । सदैकवत्वे इत्यनेन नित्यैकवचनता ॥ ८३ ॥

^१ मूल्य B₂

^२ ‘अम्मट् कोनुटि’ B₂

^३ मूलदानवाचकौ B₂

सख्यार्थं द्विवहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ।

पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

(वि.) सख्यार्थं इति—सख्यार्थं सख्यामात्रे वर्तमानानाम् एकोनविंशत्यादीनां
द्विवचनबहुवचनेऽपि स्तः । तात्पर्यार्थस्तु एकोनविंशत्याद्या शब्दाः सख्यायामेकवचन-
द्विवचनबहुवचनान्ता भवन्ति । सख्येये वर्तमानास्तु एकवचनान्ता एव भवन्तीत्यर्थः ॥
तासु सख्येयसख्यासु वर्तमाना एकोनविंशत्याद्या सर्वे शब्दा आनवतेः नवतिशब्दपर्यन्तं
स्त्रियः स्त्रीलिङ्गा भवन्ति । सख्येयानुसारेण तद्विङ्गा न भवन्ति^१ । अत्रोदहरणानि—विंशत्या
शतैर्विंशतः । विंशत्यै स्त्रीभ्यो देयानि फलानि । विंशति फलानि ॥ सख्यायामुदहरणानि—
गयां द्वे विंशती । गरा विंशो विंशतयः ॥ पङ्क्तिः^२ दश सख्याः, तस्या आरभ्य
दशगुणोत्तर क्रमान् शतं सहस्रम् । दश दशगुण शतम् । शत दशगुण सहस्रम् ।

आदिग्रहणात् अयुत प्रयुतमित्यादि । सहस्रं दशगुणम् अयुतम् इत्यादि । एवमादि परार्धशब्दपर्यन्ता भवन्ति ॥ ८४ ॥

¹ K₂, K₄ add किंतु नियतस्त्रीलीङ्गा एव भवन्ति; भिन्नलिङ्गेन समानाधिरणा अपि स्त्रीलिङ्गाः F₂, Pt₂. ² पङ्क्तिशब्देन दशसंख्योच्यते Pt₂.

(पा.) संख्यार्थे द्विवहुत्वे स्तः । ¹संख्यार्थे ²विंशत्यादीनां द्वित्वबहुत्वेऽपि स्याताम् । अमत्राणां द्वे विंशती । अतिथीनां तिस्रो विंशतयः ॥ तासु चानवतोः स्त्रियाम् । तासु नवतिशब्दान्ताः सर्वे शब्दा स्त्रीलिङ्गाः । ³विंशत्या पुरुषैर्भुक्तम् । ⁴कोट्याः शतादि-संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तन्' (३. ५. २४) इति वक्ष्यमाणत्वात् शतादीनि नपुंसकान्धेव । 'परैः परिभवे प्राप्ते वयं पञ्चोत्तरं शतम्' (म. भा. ३. २३२. १२) ॥ पङ्क्तेः शतसहस्रादि - दशगुणोत्तरम् । पङ्क्तिशब्दो दशपर्यायः । 'नृपतेः प्रतिपिद्धमेव तन् कृतवान् पङ्क्तिरथो विलङ्घय यत्' । (रघु. ९. ७४) इति दशरथे पङ्क्तिरथशब्द-प्रयोगः । दशशब्दान्यत्वादस्य विंशतिशब्दवत् लिङ्गवचनव्यवस्था । पङ्क्तिशब्दादारभ्य शतसहस्रादीनि पदानि क्रमेण ⁴दशगुणोत्तरसंख्यावाचकानि । पङ्क्तिर्दशगुणा चेच्छतम् । शतं दशगुणं चेत् सहस्रम् । सहस्रं दशगुणं⁵ चेदयुतमित्यादि ॥ ८४ ॥

¹ संख्यानार्थे A₁. ² एतेषा A₁. ³ नवसप्तत्या A₁. ⁴ दशगुणोत्तराणि A₁
⁵ दशगुणित A₁

पौतवं द्रुवयं पाठ्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुञ्जाः पञ्चाद्यमापकः ॥ ८५ ॥

(वि.) पौतवमिति—पुनाति धान्यादिमानं शोधयतीति पौतुः राजपुरुषः¹ । तस्येदं पौतवम् । यौतवमिति वा पाठः । द्रोः 'द्रुमस्य विकारः द्रुवयम् । मकारस्य वकारादेशो भवति । मीयतेऽनेनेति पाठ्यम् । 'माङ् माने' । धात्वादेश्मकारस्य पकारादेशः । धान्यादिमानार्थनामानि ॥ मीयतेऽनेनेति मानम् । तच्च तुलाङ्गुलिप्रस्थैः त्रिप्रकारं भवति । यथा ²हिरण्यादिमानं तुलादिरूपम् । क्षेत्रादिमानम् अङ्गुल्यादिकम् । धान्यादिमानं प्रस्थादिरूपम् इति । मापवत् स्थूलत्वात् मापकः⁴ । आद्यश्चासौ मापकश्च आद्यमापकः । रजतव्यतिरिक्तपञ्चगुञ्जापरिमितहिरण्यादेर्नाम ॥ ८५ ॥

¹ F₂, Pt₂ add 'पून् पवने'. ² दृश्यस्य W₂, Pt₂. ³ दिङ्ग्यादि K₂, K₄
⁴ मापाङ्गित्वात् Pt₂

(पा.) पौतव द्रुवय—त्रयम् । पौतवादीनि त्रीण्यपि ^१मानसामान्यनामानि । पाय्य हस्तादिभिर्मान, द्रुवय ^२कुडुवादिभि । पौतव तु लयेत्यन्या राद्धान्ता तुलाङ्गुलि-
प्रस्थैरिति व्यत्यस्तपाठन प्रत्याख्यात ॥ मान तुलाङ्गुलिप्रस्थै । मीयतेऽनेनेति
मानम् । यत् पण्यद्रव्यादीयन्तापरिच्छेदक^३ तन्मानम् । ^४तच्च तुलाङ्गुलिप्रस्थैस्त्रिविध
स्यात् । तत्र पलकर्पादीनि तुलामानानि । हस्तवितस्त्यादीनि अङ्गुलिमानानि ।
द्रोणाढकादीनि प्रस्थमानानि ॥ गुञ्जा पञ्चाद्यमापक । गुञ्जा पञ्च स्युश्चेद् आद्यमापक
स्यात् ॥ ८५ ॥

^१ सामान्यार्थकानि A₁ ^२ कुडुवादिभि B₂ ^३ परिच्छेदरूप A₁ ^४ त मान A₁

ते षोडशक्षः कर्पोऽस्त्री पल कर्पचतुष्टयम् ।
सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥

(वि.) त इति—अस्पोति 'सघातरूपतामापद्यत इति अक्ष । 'अक्षू व्याप्तौ' ।
कर्पति स्मभारेण तुलाकोटिमिति कर्प । 'कृप विलेखने' । षोडशाद्यमापकपरिमित
सुवर्णादिनामनी ॥ पलति तुलाकोटि गच्छतीति पल्म् । 'पल गतौ' । कर्पाणा
चतुष्टयस्य नाम ॥ शोभनो वर्णो यस्य ^२सुवर्ण । विस्यति तुलाकोटि नीचै प्रेरयतीति
विस्त । 'पिस ^३क्षेपे' । अक्षपरिमितहेम्नो नामनी ॥ कुरुदेशे विस्त इति प्रसिद्धत्वात्
कुरुविस्त । पलपरिमितहेम्नो नाम ॥ ८६ ॥

^१ व्याप्नोतीति Pt₂ ^२ सुवर्णमत्रास्तीरि Pt₂ ^३ प्ररण W₂

(पा.) ते षोडशक्ष—अस्त्री । आद्यमापा षोडश स्युश्चेद् अक्ष स्यात् । स
एव 'कप ॥ पल कर्पचतुष्टयम् । कर्पाश्चत्वार स्युश्चेत् पल स्यात् ॥ सुवर्णविस्तौ
हेम्नोऽक्षे । काञ्चनस्य कर्पे सुवर्णविस्तशब्दौ स्यातम् ॥ कुरुविस्तस्तु तत्पले । तस्यैव
हेम्नोऽक्षे पले कुरुविस्तशब्दश्च स्यात् । अनुक्तम्—राजते पल इन्दु स्यात् । रजतस्य पले
इन्दुशब्द स्यात् ॥ ८६ ॥

^१ कर्पश्च B₂ ^२ पलपरिमितहेम्न B₂

तुला स्त्रियां पलशत भारः स्याद् विंशतिस्तुलाः ।
आचितो दश भारः स्युः शाकदो भार आचितः ॥ ८७ ॥

(वि.) तुलेति—तोल्यत^१ इति तुला । 'तुल उन्माने' । ^२पलानां शतस्य नाम ॥ भ्रियत इति भारः । 'भृञ् भरणे' । द्विसहस्रपलपरिमितताम्रादिद्रव्यनाम ॥ आचीयते राशीक्रियते आचितः । 'चिञ् चयने' । विंशतिसहस्रपलपरिमितताम्रादिद्रव्यराशिन-
नाम ॥ शकटेन उह्यते शाकटः । शकटेन चोढुं शक्यस्य भारस्य नाम ॥ ८७ ॥

^१ तुल्यते K_१, Pt_२.

^२ पलशतपरिमितसुवर्णादिनाम K_३, K_६.

(पा.) तुला स्त्रियां पलशतम् । पलानां शतं तुला स्यात् ॥ भारः स्याद्
विंशतिस्तुलाः । तुला विंशतिश्चेत् भारः स्यात् । आचित दश भाराः स्युः । भार
दश चेदाचितं स्यात् । नपुंसकम् ॥ शाकटो भार आचितः । शकटभार आचितः
स्यात् । पुंलिङ्गः । लिङ्गविवेकद्वारा आनुपङ्गिकार्थामिधानम् ॥ ८७ ॥

कार्पापणः कार्षिकः स्यात् कार्षिके ताम्रिके पणः ।

अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥

कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

(वि.) कार्पापण इति—कर्परूपेण ^१तात्रेण पण्यत इति कार्पापणः । कर्परमाण-
मस्येति कार्षिकः । पण्यते व्यवह्रियतेऽनेनेति पण । 'पण व्यवहारे' । ताम्रकृतकर्प-
प्रमाणकरूपकनामानि ॥ ^२आ समन्तात् ढौकते गच्छतीति आढकः । 'ढौक गतौ' ।
प्रस्थचतुष्टयपरिमाणस्य नाम ॥ ^३द्रुणति धान्यपरिमाणाय वर्तते सर्वतो गच्छतीति द्रोणः ।
'द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु' । अष्टाढकप्रमाणस्य नाम ॥ खं महदाकाशमस्या इति खारी ।
चतुर्विंशतिद्रोणपरिमाणनाम ॥ वहति धान्यादिकमिति वाहः । 'वह प्रापणे' ।
अष्टद्रोणान्यूनान्नाष्टस्वारिपरिमाणनाम ॥ निकुञ्चति कुडवापेक्षया अल्पीभवतीति निकुञ्चकः ।
'कुञ्च कौटिल्याल्पोभावयोः' । कुडवचतुर्थशतनाम ॥ कुञ्चते संख्यायते धान्यमिति
कुडवः^४ । 'कुल संस्थाने वन्धुषु च' । द्वादशप्रसृतिपरिमाणनाम ॥ प्रतिष्ठते धान्यमत्रेति
प्रस्थः । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' । कुडवचतुष्टयपरिमाणनाम ॥ ८८ ॥

^१ रूपकरूपेण W_२, रूपेण Pt_२

^२ Gap of ten pages in K_२.

^३ द्रवति,

'द्व गतौ' F_२, Pt_२.

^४ कुडुव इति वा पाठः K_३ यदाहुः—'पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तच-
तुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमयाढकम् । अष्टादशी भवेद् द्रोणो द्विद्रोणः स्र्पं उच्यते ।
सार्धस्र्पो भवेत् त्वी दिवसां गोण्युदाहृता । तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम्' इति
स्वामी (पृ. २२०) ॥

(पा.) कार्पापणः कार्पिकः स्यात् । हेमरजतादि कर्पादिमुद्रया हताक्षनामनी ।
 'हेमरजतादिकर्पं चेतवोष्ट्रिचिन अचु' । कार्पिके तान्निके पणः । तान्नेण कृतः कार्पापणः
 पणः स्यात् ॥ अस्त्रियामाढकद्रोणौ—परिमाणार्थकाः पृथक् । आढकं प्रस्थचतुष्टयपरिमाण-
 नाम । 'तूमेडु' । द्रोणं चत्वार्याढकानि । 'तलुतुमु' । खारी द्रोणार्थम् । 'यिडुमु' ।
 वाह आढकार्थम् । 'यिरन' । 'कुम्भः शूर्पोऽस्त्रियां तौ द्वौ गोणिवाहस्तु तद्द्वयम्' ।
 तौ द्वौ खारीति केचित् । केपांचित् खारिवाहौ । तन्मते वाहश्चतुःशूर्पाः, खारिरष्टशूर्पाः ।
 द्विवण्टकः प्रसूतिः । 'चारेडु' । निकुञ्चक इति पाठान्तरम् । निकुञ्चकश्च मानचतुर्थांशः ।
 'सौलेडु' । कुडुवो मानम् । 'पडेडु' । पलचतुष्टयं कुडुव इति तुलामानविषयः ।
 प्रस्थ इति मानचतुष्टयम् । एवमूह्याः पृथक्परिमाणार्थकाः ॥ ८८ ॥

पादस्तुरीयो भाग स्यादंशभागौ तु वण्टके ॥ ८९ ॥

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।

हिरण्यं द्रविणं शुभ्रमर्थरैविभवा अपि ॥ ९० ॥

(वि.) पाद् इति—पद्यत इति पादः । 'पद गतौ' । चतुर्थांशनाम ॥ अंश्यते
 अंशः । 'अंश विभागे' । अम्यते सेव्यते क्रमेणेति वा । 'अम गत्यादिपु' ।
 भज्यते क्रमेण भागः । 'भज सेवायाम्' । वण्ट्यते^१ सेव्यते वण्टकः । 'वटि विभाजने' ।
 मापायेकदेशनामानि ॥ द्रवणीयमिति द्रव्यम्^२ । 'द्रु गतौ' । द्रविणं च । विद्यते
 लभ्यते इति वित्तम् । 'विद् लभे' । स्वप्तौ वित्तस्वामिनि साधु स्वापतेयम् ।
 रिच्यते पुत्रादिना^३ नि.सार्यत इति रिक्थम् । 'रिचिर् विरेचने' । ऋच्यते स्तूयत इति
 ऋक्थम् । 'ऋच स्तुतौ' । धिनोति स्वामिनमिति धनम् । 'धिवि प्रीणने' । धनतीति
 वा । 'धन धान्ये' । वसति नीतिमतां गृह इति वसु । 'वस निवासे' । ह्यति गच्छतीति^४
 हिरण्यम् । 'ह्य गतिकान्त्योः' । 'शूयतेऽभिगम्यते'^५ शुभ्रम् । 'शु अभिगमने' ।
 अर्थ्यते जनैरिति अर्थः । 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' । 'राति पुष्टिमिति राः । 'रा दाने' ।
 विभवति कार्यसिद्धौ समर्थो भवति विभवः । धननामानि ॥ ८९-९० ॥

^१ वण्ट्यते, 'वट' K_१, K_२ ^२ दत्तात् अधिगन्तव्यत्वात् K_१, K_२, द्रवणीयत्वात् W_१.

^३ निमग्यते, 'रिचिर् पृथग्भावे' F_१, Pt_१. ^४ दौष्यति K_१, K_२. ^५ Pt_१ adds

द्रवति गच्छतीति द्रविणम्, 'द्रु गतौ'. ^६ K_१ adds अर्थिभिः. ^७ रान्वेनमिति, 'रा
 आदाने' Pt_१.

(पा.) पादस्तुरीयो भागः स्यात् । चतुर्थभागः पादः स्यात् । प्रथमपादः कुडुवः । पलपादः कर्प इत्यादि ॥ अंशभागौ तु वण्टके । एकदेशनामनी ॥ द्रव्यं वित्तं—विभवा अपि । धननामानि ॥ ८९-९० ॥

स्यात् कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।

ताभ्यां यदन्यत् तत्कुप्यं रूप्यं तद् द्वयमाहतम् ॥ ९१ ॥

(वि.) स्वादिति—कृत्यते स्तूयत इति कोशः^१ । 'कु शब्दे' । हर्यति दीव्यतीति हिरण्यम् । 'हर्यं गतिकान्त्योः'^२ । कृतावस्थस्य^३ अकृतावस्थस्य वा हेमो रूप्यस्य च नामनी ॥ गोप्यते अप्रमत्तैरिति कुप्यम्^३ । धात्वादेर्गकारस्य ककारादेशः । ताभ्यां कृताकृताभ्यां हेमरूप्याभ्याम् अन्यस्य कांस्यादिलोहस्य नाम ॥ रूपमस्यास्तीति रूप्यम् । आहतस्य राजमुद्राङ्कितस्य तद्द्वयस्य कुप्याकुप्यस्य^४ नाम ॥ ९१ ॥

^१ कोप इति वा पाठः W₂ ^२ घटिताघटितस्य F₂. ^३ W₂, Pt₂ add 'गुह्य रक्षणे'. ^४ हेमरूप्यस्य K₅, K₆.

(पा.) स्यात् कोशश्च—कृताकृते । अग्निना^१ द्रुतं पश्चाद्द्वनीभूतं^२ तत् हेम कोशहिरण्यशब्दवाच्यम्, तद्रूप्यं च कोशहिरण्यशब्दवाच्यम् । अंशरूपपरित्यागात् कृतं च, कटकदिरूपाप्राप्तेरकृतं च, इति कृताकृतं पिण्डीभूतमुच्यते । ताभ्यां यदन्यत् तत्कुप्यम् । ताभ्यां हेमरूप्याभ्यामन्यत्ताभ्यादि द्रव्यं कुप्यं स्यात् ॥ रूप्यं तद्द्वयमाहतम् । व्यवहारार्थं आहते मुद्रिते कुप्याकुप्ये द्वे च रूप्यं स्यात्^३ ॥ ९१ ॥

^१ तत A₁. ^२ B₂ a lds इति यावत्. ^३ A₁ adds नाणकसामर्थ्यम्.

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागोऽथ मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥

सुक्ताथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुनपुंसकम् ।

(वि.) गारुत्मतमिति—गारुत्मत इदं^१ गारुत्मतम् । मरणं तरत्यनेन मरकतम्^२ । गरुडोद्गारलिप्तः अश्मा गर्भं यस्य अश्मगर्भः । हरितवर्णा मणिः हरिन्मणिः । हरितवर्णस्य रत्नस्य नामानि ॥ शोणरत्नं रत्नं शोणरत्नम् । लोहितवर्णत्वात् लोहितकः । पद्मवद् रागो

यस्य पद्मराग । रक्तवर्णरत्नस्य नामानि ॥ मुक्तैव मौक्तिकम् । मुच्यते शुक्तिसपुटग-
र्भान्मुक्ता । 'मुच्छ्र मोक्षणे' । मुक्तानामनी ॥ विशिष्टश्चासौ द्रुमश्च विद्रुम । अप्सु
प्ररुष्ट बलते प्रवालम् । 'बल सचलने' । विद्रुमनामनी ॥ ९२ ॥

^१ गदःस्तो ज्ञात $F_2 Pt_2$. ^२ मर मरण तदत्यनेन, 'तक हसने' Pt_2 मरक तरति W_2

(पा.) गारुत्मत मरकत—हरिग्मणि । मरतकमिति कचित्पाठ । मरकतमणि^१-
नामानि ॥ शोणरत्न—पद्मराग । ^२शोणमणिनामानि । कुरुविन्दोऽपि । 'कुरुविन्दमणि-
श्रेणिकनत्कोटीरशोनिता' इति प्रयोगात् (ललिता ४) ।

'बहलानुरागकुरुविन्दबलप्रतिबद्धमध्यमिच दिग्बलयम्' ।

इति साधश्च (शिशु ९. ८) ॥ अथ मौक्तिक मुक्ता । मुक्ताफलमपि स्यात् ।
'मुक्ताफल शौक्तिकेय गङ्गेष्टि कटशर्करा' इति वैजयन्ती (पृ. १५२, श्लो ५७) ।
मुक्तामणिनामनी ॥ अथ विद्रुम—पुनपुसकम् । प्रवालनामनी । 'पगडमु' । अनुक्तम्—
इन्द्रनील महानीलम्^३ । 'नीलरत्ननामनी ॥ सूर्यकान्तस्त्वग्निमणि । रविरत्ननामनी ।
वैडूर्य वाल्वायजम् । ^४वैडूर्यमणिनामनी ॥ ९२ ॥

^१ हरितवर्णमणि^० B₂

^२ मणिवय^० A₁

^३ महानील A₁

^४ मणि^० B₂

^० विद्रुम^० A₂

रत्न मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥

स्वर्णं सुवर्णं कनक हिरण्य हेम हाटकम् ।

तपनीय शातकुम्भं गाङ्गेय भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥

चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।

रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥

(वि.) रत्नमिति—रमन्तेऽस्मिन् जना इति रत्नम् । 'रमु क्रीडायाम्' । मण्यते
^१रत्नमिति मणि । 'मण शब्दे' । गारुडाद्यश्मजातीयमुक्ताप्रवालादेर्नामनी ॥ शोभनो
वर्णो यस्य स्वर्णम् । सुवर्णं च । कनति 'दीव्यतीति कनकम् । 'कन दीप्तिकान्तिगतिपु' ।
हर्यतीति हिरण्यम् । 'हर्यं गतिकान्त्यो' । हिनोति ताम्राद्यवलेपनात् वर्धत इति हेम ।
'हि' गती' । नान्त । हटति 'दीव्यतीति हाटकम् । 'हट दीप्तौ' । तप्यतेऽप्राविति^२
तपनीयम् । 'तप सतापे' । शतकुम्भारये आकरे गिरौ वा भवतीति शातकुम्भम् ।

गङ्गाया अपस्थं गाङ्गेयम्^६ । अत्रियतेऽङ्गुल्यादिभिरिति भर्म । 'भृञ् भरणे' । नान्तः । कर्बति लोहमण्ये स्वश्रैष्ठ्यादिति कर्बुरम् । 'कर्ब' 'दर्पे' । चामीकराख्याकरे गिरौ वा भवत्वात् चामीकरम् । महाघृतया जातं प्रशस्तं रूपमस्येति जातरूपम् । रज्यते ताम्रादिकमनेनेति रजतम् । महश्च तद्रजतं च महारजतम् । काञ्चते दीप्यत इति काञ्चनम् । 'काचि दीप्तिबन्धनयोः' । रोचत इति रुक्मम् । 'रुच दीप्तौ' । कृतस्वराख्याकरभवत्वात् कार्तस्वरम् । जम्बूफलरसोत्पन्नदीभवत्वात् जाम्बूनदम् । अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठास्येति अष्टापदम् । अष्टलोहानि यथा—

‘सुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कांस्यं तथा त्रपु ।
सीसं च धीवरं चैव अष्टलोहानि चक्षते ॥’

इति । सुवर्णनामानि ॥ ९३-५ ॥

^१ F₂, Pt₂ add स्तूयते. ^२ दीप्यते W₂, Pt₂. ^३ K₁, K₂ add वृद्धौ च.
^४ दीप्यत इति F₂, Pt₂. ^५ W₂ adds अनेन; तापनमर्हतीति Pt₂. ^६ गङ्गायामग्निना
न्यस्तस्य मादेश्वरवीर्यस्य हिरण्यत्वेन भूतत्वात् Pt₂. ^७ 'कर्ब' सर्वं गर्वं दर्पे' K₁, K₂.

(पा.) रजं मणिर्द्वयोः—मुक्तादिकेऽपि च । रत्नमणिशब्दौ द्वौ मरकताद्यश्मजातौ मौक्तिकाद्यनश्मजातावपि^१ स्याताम् ॥ स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम । 'हेममष्टापदं स्वर्णम्' इति धनंजयपाठाद् अकारान्तोऽपि स्यात् । हाटकं—भर्म । 'भर्म' रुक्मं हाटकं शातकुम्भम्^२ इति हलायुधपाठाद् (अ. मा. २. १८) अकारान्तोऽपि स्यात् । कर्बुरं—अष्टापदोऽन्नियाम् । कनकनामानि । फल्याणमग्निवीजं च देवाहं^३ गौरमर्जुनम् । एतानि पञ्च च ॥ ९३-५ ॥

^१ अश्वजातो A₁. ^२ तारजीवनम् B₂.

अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९४ ॥

(वि.) अलंकारेति—^१शृङ्गवामलंकारे उपादेयं कनकं शृङ्गीकनकम् । अलंकारयोग्यसुवर्णनाम ॥ कनकापेक्षया निकृष्टवर्णत्वाद् दुर्वर्णम्^२ । रज्यते ताम्रादिकमनेनेति रजतम् । 'रज्ज रागे' । प्रशस्तं रूपमस्येति रूप्यम् । रजति व्यधते घनत्यापातिक्रतया खर्जूरम् । 'खर्ज व्यधने' । ^३श्वेतवर्णत्वात् श्वेतम् । रजतनामानि ॥ ९४ ॥

^१ शृङ्गैर्लंकाराय K₁, K₂. ^२ दुष्टो वर्णोऽस्य W₁. ^३ श्वेतते, 'धिया वर्णे' K₂.

(पा.) अलकारसुवर्णं—कनकमित्यद । कटकायलकारसवन्धि सुवर्णं शृङ्गीकनक स्यात् । शृङ्गीकनकमित्यौर्वानलादिवत् प्रयोग । 'स्त्री शृङ्गी मण्डनसुवर्णम्' इति रत्नकोशे पृथङ्निर्देश । केपाचित् शृङ्गीकनकमिति सघातोऽपि^१ गृहीत एव । 'अलकारसुवर्णं तु शृङ्गीकनकमाशु च' इति वैजयन्ती (पृ ४२, श्लो २२) । दुर्वर्णं रजत—धेतमित्यपि । रजतनामानि । अनुक्तम्—'तार शुभ्र चन्द्रहासम्'^२ । एतानि त्रीणि च ॥ ९८ ॥

^१ B₃ omits अपि

^२ चन्द्रयोजम् A₁

रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथ ताम्रकम् ।
शुल्य म्लेच्छमुख द्व्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥

(वि.) रीतिरिति—'रीयतेऽग्निसयोगात् रीति । 'रीङ् खवणे' । आरस्य सुवर्णस्य कूटो^१ भायारूपमिव भासत इति आरकूट । पित्तलाख्यलोहनामनी ॥ ताम्यति व्यथतेऽग्निसयोगादिति ताम्रम् । 'तमु ग्लानौ' । ताम्यति काङ्क्षते^२ स्वनैर्मल्यार्थमाम्ल रसमिति वा । 'तमु काङ्क्षायाम्' । शलति द्रवावस्थायामाशुगच्छतीति शुल्यम् । 'शल गतौ' । म्लेच्छदेशे मुख्यत्वात् म्लेच्छमुखम्^३ । द्वे हेमरूप्ये अश्नुते द्व्यष्टम् । 'अशू व्याप्तौ' । सुवर्णरजतेतरलोहेभ्य श्रष्टत्वात् वरिष्ठम् । उदुम्बर^४ सुवर्णम् । तत्सादृश्यात् उदुम्बरम्^५ । औदुम्बरमिति वा पाठ । ताम्रनामानि ॥ ९७ ॥

^१ F₂ Pt₂ add लवति

^२ मायामय रूपमिव K₅ K₆

^३ सुवर्णं W₂

स्वर्णं K₅

^४ शूल गल आशुगमने K₃ K₄

^५ म्लेच्छस्य मुखमिव W₂

^६ औदुम्बर K₅ K₆

^७ उदुम्बरामत्वात् Pt₂

(पा.) रीति स्त्रिया—न स्त्रियाम् । रीतिनामनी । 'पित्तसि' । ^१पित्तल कपिलोह च । एते द्वे च ॥ अथ ताम्रक—उदुम्बराणि च । ताम्रनामानि । अनुक्तम्—कास्य प्रभास सौराष्ट्रमसुराह्वयमप्यद । कास्यनामानि ॥ ९७ ॥

^१ पीतल B₂

लोहोऽस्त्री शस्त्रक तीक्ष्णं पिण्ड कालायसायसी ।
अश्मसारोऽथ मण्डूर सिंहाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥

(वि.) लोह इति—लुनालङ्गमिति लोहः । 'लङ् छेदने' । शस्यते हिंस्यतेऽने-
नेति शस्त्रम् । 'शसु हिंसायाम्' । तिज्यते तनूक्रियते शतनायेति तीक्ष्णम् । 'तिज
निशातने' । पिण्ड्यते संहन्यतेऽनेनेति पिण्डम् । 'पिडि संघाते' । 'कालवर्णं च
तदयश्च कालायसम् । शल्यादिरूपेण भेद्यमेतीत्ययः । 'इण् गतौ' । अश्मनः सारोऽश्म-
सारः । अयसो नामानि ॥ मण्ड्यतेऽयःपिण्डात् विभज्यत इति मण्डूरम् । 'मडि
विभाजने' । हिनस्ति 'नाशयति पाण्डुरोगमिति सिद्धानम् । 'हिसि हिंसायाम्' ।
अयोमलस्य नामनी^१ ॥ ९८ ॥

^१ W₂ adds देहः.

^२ निशाने W₂.

^३ कालं K₂.

^४ नश्यतीति K₅, K₆.

^५ W₂ ends here.

(पा.) लोहोऽस्त्री शस्त्रकं—अश्मसारः । अयसो नामानि । 'यनुमु' । शस्त्र-
शब्देन शस्त्रपर्यायस्यापि ग्रहणम् । 'शस्त्राख्यं विपमायुधम्' इति वेजयन्ती (पृ. ४३,
श्लो. ३३) ॥ अथ मण्डूरं—तन्मले । शिद्धानमिति वा पाठः । 'आयसमलनामनी ।
'चित्सु' ॥ ९८ ॥

^१ अयोमल° A₁.

सर्वं स्यात्तेजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी ।

क्षारः काचोऽथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥ ९९ ॥

(वि.) सर्वमिति—तेजसो विकारः तेजसम् । सर्वं तेजसं हेमादि लोहं भवति ।
सुवर्णं रजतमित्यादि अष्टौ लोहानि । कुत्सितं इयति लोहादिकं तनूकरोतीति 'कुशी ।
अयोविकारनाम ॥ क्षरति चलतीति^२ क्षारः । 'क्षर संचलने' । हारतया सूत्रेण कथ्यते
काचः । 'कचि' बन्धने' । काचनामानि ॥ अक्षिरत्वात् चपलः । रस्यते औषधत्वेनेति
रसः । 'रस आस्वादाने' । सूते हेमादिकमिति सूतः । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' । रोगस्य पारं
ददातीति पारदः । 'दा दाने' । पारत इति वा पाठः । प. दरसनामानि ॥ ९९ ॥

^१ K₆, Pt₂ add 'शो तनूकरणे'.

^२ द्रावस्वाया चलति K₅, K₆.

^३ 'ययि
दीतिव-पनयोः' K₂.

(पा.) सर्वं स्यात्तेजसं लोहम् । 'सुवर्णं रजतमुल्पादि तेजससामान्यं लोहं
स्यात् ॥ विकारस्त्वयसः कुशी । अयोविकारः कुशी स्यात् । 'सरत्सुवदनेति' ॥

क्षारः काचः । मृद्धिकारनामनी । 'गाजुमुदलैनदि'^३ ॥ अथ चपलो—पारदे । तान्तो दान्तोऽपि स्यात् । 'रसेन्द्रः^४ पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगद्यते' इति तारपालः । पारदनामानि । 'पादरसमु' ॥ ९९ ॥

^१ सवर्णं A₁.
रेवे तु A₁.

^२ B₃ omits.

^३ B₃ omits 'मुदलैनदि'.

^४ रसे तु B₃,

गवलं माहिपं शृङ्गमभ्रकं गिरिजामले ।

स्रोतोऽञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने ॥ १०० ॥

(वि.) गवलमिति—^१गामलति ^२निवारयतीति गवलम् । 'अल भूषणपर्याप्ति-
वारणेपु' । महिपशृङ्गनाम ॥ शरदभ्ररेखासदृशत्वाद् अभ्रकम् । गिरौ ^३जायत इति
गिरिजम्^४ । न विद्यते मलमत्रेति अमलम् । अभ्रकनामानि^५ ॥ ^६अज्यते लोचनमनेनेति
अञ्जनम् । 'अब्जू व्यक्तिभ्रक्षणकान्तिगतिपु' । स्रोतसि यमुनास्रोतसि जातमञ्जनं
स्रोतोऽञ्जनम् । 'सुवीराख्यदेशे भवत्वान् सौवीरम् । कपोतवर्णसदृशम् अञ्जनं
कपोताञ्जनम् । यमुनाया भवं यामुनम् । सुवीरदेशोद्भवाञ्जननामानि ॥ १०० ॥

^१ गाः F₂, Pt₂.
add 'जनी प्रादुर्भावे'.

^२ वारयति K₃, Pt₂.

^३ भवतीति K₅, K₆.

^४ K₃, Pt₂

^५ K₃, K₆ add 'काकिवङ्गारुपेह'.

^६ अञ्जते K₅, K₆.

^७ सौवीरं K₆.

(पा.) गवलं माहिपं शृङ्गम् । महिपविषाणं ^१गवलं स्यात् । अभ्रकं
गिरिजामले । पदद्वयमेतत् । अभ्रकनामानि । 'भिगमु' । व्योममेघपर्यायाभिधेयत्वा-
दभ्रकं व्योममेघाभिधानं च । गौरीवीजाख्यमभ्रमिति तन्त्रान्तरम् ॥ स्रोतोऽञ्जनं तु—
यामुने । नीलाञ्जननामानि ॥ १०० ॥

^१ लवङ्ग देवकुमुमम् A₁.

^२ लवग B₃, लवङ्ग A₁

तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ।

कर्परी दार्दिका काथोद्भवं तुत्थं रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥

रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं गन्धाश्मनि तु गन्धकः ।

सौगन्धिकश्च चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलुत्थिका ॥ १०२ ॥

(वि.) तुत्थाञ्जनमिति—तुदति नाशयत्यक्षिरोगमिति तुत्थम् । ‘तुद व्यथने’ । तुत्थ च तदञ्जन च तुत्थाञ्जनम् । ^१शिखिग्रीवाभत्वात् शिखिग्रीवम् । विशेषेण तुदति रोगानिति वितुन्नकम् । मयूरसदृशत्वात् मयूरकम् । कल्पतेऽक्षिरोग जेतुमिति कर्परी । ‘कृपू सामर्थ्ये’ । तुत्थाञ्जननामानि ॥ दार्वी हरिद्रा । तस्या काथोद्भवमञ्जन दार्विका । काथोद्भव च । तुत्थ व्युत्पन्नम् । दार्ढ्या रसोद्भवमञ्जन ^२रसाञ्जनम् । दार्वीरसो गर्भ उत्पत्तिस्थानमस्येति रसगर्भम् । तार्क्ष्यस्य गरुडस्य शिलाया भव तार्क्ष्यशैलम् । रसाञ्जननामानि ॥ गन्धप्रधानोऽश्मा गन्धाश्मा । सालगन्धवत् गन्धोऽस्यास्तीति गन्धक ^३ । शोभनो गन्धो यस्य सुगन्धि । सुगन्धिरेव सौगन्धिक । गन्धाश्मनामानि ॥ चक्षुषे हिता चक्षुष्या । कुल ^४पापाणकुलम् अलति भूपयतीति कुलाली । ‘अल भूषणादौ’ । कुलुत्थसदृशत्वात् ^५ कुलुत्थिका । कुलुत्थ-सदृशाञ्जनस्य नामानि ॥ १०१-२ ॥

^१ मयूर° K₂ ^२ रसश्च दार्विकाकाथस्य K₂, K₃ ^३ गन्धिक, सौगन्धिकश्च
K₂, K₃ ^४ लोचन K₃ ^५ प्रकृतित्वात् K₂, K₃

(पा.) तुत्थाञ्जन—मयूरके । मयूरतुत्थनामानि ॥ कर्परी दार्विना—तुत्थम् । कर्परीतुत्थनामानि ॥ रसाञ्जन—तार्क्ष्यशैलम् । रसाञ्जननामानि ॥ गन्धाश्मनि—सौगन्धिक च । ‘सौगन्धिक पद्मरागे कल्हारे गन्धक च षण्’ इति नपुंसकम् । गन्धवनामानि ॥ चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलुत्थिका । कुलुत्थाञ्जननामानि । ‘वनुपाल-वितुलु’ ॥ १०१-२ ॥

^१ गन्धोऽश्मनि A₁. ^२ B₂ omits

रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पक कुसुमाञ्जनम् ।

पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३ ॥

(वि.) रीतिपुष्पमिति—रीते पित्तलस्य पुष्पसदृश^१ मल रीतिपुष्पम् । अक्षिगतपुष्पस्य वतु परिपन्थोभूत् पुष्पकेतु । पुष्पसदृशत्वात् पौष्पकम् । कुसुम-सदृशमञ्जनं कुसुमाञ्जनम्^२ । कुसुमाञ्जननामानि ॥ पीतवर्णत्वात् पिञ्जरम् । पीतन च । तलति प्रवितिष्ठति धीतिरनेति तालम् । ‘तल प्रतिष्ठायाम्’ । अलति भूपयति चिप्रादिचर्मिति^३ आलम् । ‘अल भूषणादौ’ । हरितवर्णं ^४तालक हरितालकम् । हरितालनामानि ॥ १०३ ॥

^१ वर्ण K₂, K₃ ^२ कुसुमार्थं K₂, कुसुमं चाञ्जनं च K₂ ^३ चिप वि (द्रो-
पुष्पदि- K₂, K₃ ^४ अल K₂.

(पा.) रीतिपुष्प पुष्पकेतु^१—कुसुमाञ्जनम् । पुष्पाञ्जननामानि । अनुक्तम्—
 विस्त्रगन्धि तु गोवन्त^२ वैर च नखमण्डनम् ॥ पिञ्जर पीतन—हरितालके । हरिताल-
 नामानि । 'हरिदळ्मु' । 'वालमूल^३ वशपत्रम्' इति वैजयन्तीपाठात् (प्र. ४२,
 श्लो १४) वालमूलम् । 'हरितालमल ताल तालक दलम्' इति माधवीयपाठाद्
^४दलमपि ॥ १०३ ॥

^१ पौष्यकतु A₁ ^२ गोदन्तो नटसङ्क ' इति त्रिकाण्वशेष
 मुद्रितग्रन्थे ^४ A₁ omits अपि

^३ तालमालमित्येष

गैरेयमर्ध्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।

बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ॥ १०४ ॥

(वि.) गैरेयमिति—गिरौ गिरिशिलाया भव गैरेयम् । गिरिज^१ च । अर्ध्यते
^२औषधादिभिरिति अर्ध्यम् । 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' । अश्मनि जायत इत्यश्मजम् ।
 'जनी प्रादुर्भावे' । ^३शिलाविशेषे जायत इति शिलाजतु । गिरिशिलोत्थलाक्षानामानि ॥
 बोल्यते मपीकरणाय^४ कञ्जलपुञ्ज निमज्ज्यते बोल । 'बुल निमज्जने' । गन्धवाहो रस
 गन्धरस^५ । प्राणित्यनेन प्राण । पिण्ड्यते पिण्डीक्रियते पिण्ड । 'पिडि सघाते' ।
 औषधार्थं गोप्यते गोप^६ । रस्यते आस्वाद्यते रस । 'रस आस्वाद्यते' । बोल-
 नामानि ॥ १०४ ॥

^१ गिरेजात K₃ ^२ रसायनादिभि K₅ H₄ ^३ शिलाया Pt₂ शिलाया K₅
^४ औषधेषु F₂, P₂ ^५ गन्धप्रधानो रसोऽस्य F₂ Pt₂ ^६ H₃ Pt₂ add 'गुप्
 रक्षणे'

(पा.) गैरेयमर्ध्यं—शिलाजतु । शिलामदनानि । 'कल्लुमदमु'^१
बोलगन्धरस—रसा समा । 'बोलो गोल शश पिण्ड' इति वैजयन्ती (प्र. ४२,
 श्लो १५) । बोलनामानि ॥ १०४ ॥

^१ गैलेयम् A₁ ^२ B₂ omits

डिण्डीरोऽन्धिकफः केनः सिन्दूरं नागसंभवम् ।
 नागसीसकयोगेष्टवप्राणि त्रपु पिचदम् ॥ १०५ ॥

रङ्गवङ्गे चाथ पिचुस्तूलोऽथ कमलोत्तरम् ।

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥

(वि.) डिण्डीर इति—डिण्डीत्येवमनुकारध्वनिम् ईरयतीति डिण्डीर ।
 'ईर क्षेपे' । अब्धे कफ इव प्रतिभात्यब्धिकफ । स्फायते वर्धत इति फेन ।
 'स्फायी^१ वृद्धौ' । समुद्रफेननामानि ॥ स्यन्दते प्रस्रवति सूक्ष्मत्वादिति सिन्दूरम् ।
 'स्यन्दू प्रस्रवणे' । नागात् सीसान्^२सभवोऽस्य नागसभवम् । सिन्दूरनामनी ॥ न
 गच्छतीत्यगम् । तत्र भवतीति नागम् । 'गम्ल् गतौ' । सिनोति पारद वध्नातीति
 सीसकम् । 'पिब् वन्धने' । सुवर्णकरणयोगे इष्ट भवतीति योगेष्टम् । सुवर्णयोगे
 ल्यत इति वप्रम् । 'डुवप् वीजसताने' । सीसकनामानि ॥ त्रपतेऽग्निसनिधावाद्यु
 द्रवतीति त्रपु । 'त्रपू लजायाम्' । पिच्छयते कुम्भयते घटेध्वनेनेति पिच्छटम् ।
 'पिच कुट्टने' । रज्यते चर्माद्यनेन रङ्गम्^३ । 'रञ्ज रागे' । वङ्गति द्रवतीति वङ्गम् ।
 'वग्नि गतौ' । त्रपुसङ्गकलोहनामानि ॥ पञ्चयते तनुरस्माद् व्यक्तीक्रियते पिचु^४ ।
 'पचि व्यक्तीकरणे' । तोल्यते फलसकाशात्^५ निष्कृष्यते तूल । 'तूल निष्कृष' ।
 उपगतबीजस्य कार्पासस्य नामनी ॥^६कमलेभ्य उरुकृष्टवर्णं कमलोत्तरम् । कुसुमस्यङ्गुल्यादि-
 कमिति कुसुम्भम् । 'कुस सश्लेषणे' । वह्निरिव पिङ्गला शिखास्येति वह्निशिखम् ।
 'महच्च तद्रजन च महारजनम्' । 'रञ्ज रागे' । तैलहेतुबीजस्य कुसुम्भाख्यौपधिविशेष
 पुष्पस्य नामानि ॥ १०५-६ ॥

^१ K₅, K₈ add ओप्यायी ^२ समधतीति K₃ K₅ ^३ रङ्गति द्रवति 'रागि
 गतौ' Pt₂ ^४ पिच्यत मर्द्यत इति, 'पिचु मर्दने Pt₂ ^५ निष्कृष्यते F₂, Pt₂
^६ K₃ adds वर्णाधिख्यात् ^७ K₃ Pt₂ add रज्यते वस्त्रादिक्रमनेनेति रजनम् । 'रञ्ज रागे'

(पा.) डिण्डीरोऽब्धिकफ फेन । 'समुद्रक्षेपनामानि । 'जुरुगु' । सिन्दूर
नागसभवम् । सिन्दूरनामनी ॥ नागसीसक—वप्राणि । सीसकनामानि । यत्रनेष्ट
 चीनपिष्टम् । एते द्वे च ॥ त्रपु पिच्छट रङ्गवङ्गे च । त्रपुनामानि । 'तगरमु' । स्यात्
 कस्तीर तमरकम् । एते द्वे च ॥ अथ पिचुस्तूल । कार्पासस्य नामनी । 'दृदि' ।
 शाल्मलीतूलनामन्यपि स्याताम् ॥ अथ कमलोत्तर—^२महारजनमित्यपि । चन्द्रिका
 पुष्पनामानि । 'कुङ्कुमपुष्पु' ॥ १०५-६ ॥

मेपकम्बल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनि ।

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥

(वि.) मेपेति—मेपलोमकृत ^१कम्बल मेपकम्बल । ऊर्णा मेपलोम, तदस्यास्तीति ऊर्णायु । मेपलोमकृतकम्बलनाम ॥ शशस्वोर्णं शशोर्णम् । शशलोमनाम ॥ मन्यतेऽभिलष्यत इति मधु । ‘मन ज्ञाने’ । क्षुद्राभिर्मक्षिकाभि कृत क्षौद्रम् । मक्षिकाभि कृत माक्षिकम्^२ । माक्षिकपौत्तिकभ्रामरिदक्षौद्रचतुर्विधमधुनो नाम ॥ मधुना उच्छिद्यते त्यज्यत इति मधूच्छिष्टम्^३ । सिद्ध्यति अग्निसयोगादिति सिक्थकम् । ‘पिच क्षरणे’ । मधूच्छिष्टनामनी ॥ १०७ ॥

^१ F₂ Pt add काम्यते शीतावैरिति कम्बल

^२ Pt₂ adds

माक्षिक तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णं तु पौत्तिकम्

विज्ञेय भ्रामर श्वत क्षौद्रं तु कपिल मतम् ॥

^३ K₃ adds ‘क्षिप असर्वोपयोगे

(पा.) मेपकम्बल ऊर्णायु । एडकरोमज कम्बल ऊर्णायु स्यात् । ^१‘ज्ञानमु’ ॥

शशोर्णं शशलोमनि । ^२शशलोमज शशोर्णं स्यात् ॥ मधु क्षौद्रं माक्षिकादि । आदिशब्दो भ्रामरसारधादिसप्रहार्थं^३ । ‘मधुमक्षिकासारनामानि । ‘तेने’ । अनुक्तम्—^४बौद्धानल-मशालाकम्(?) । ‘कोलजु’ । उत्र सर्वोपमित्युभे । ‘पेडुजुन्तु’ ॥ मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् । मधूच्छिष्टनामनी । ‘मैनमु’ ॥ १०७ ॥

^१ B₂ omits

^२ शशस्य A₁

^३ A₁ adds सश

^४ माक्षिकादि B₂

^५ ‘औदालक तु शाखरम् इति वैजयन्ती (पृ १३४ श्लो १३६)

मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका ।

नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्पोऽथ सर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।

सौवर्चलं स्याद् रुचक त्वक्क्षीरी वशरोचनम् ॥ १०९ ॥

(वि.) मनःशिलेति—मन शब्दवाच्या शिला मन शिला । मन शब्देन गोप्यत इति मनोगुप्ता^१ । मन-श-देन हूयत इति मनोह्रा । ‘ह्वेच् स्वर्धाया शब्दे च’ । नागजिह्वा प्रतिकृतित्वान् नागजिह्विका । मन शिलानामानि ॥ नेपालदेशे भवा नैपाली । कौ

नेपालभूमौ^३ नटतीति कुनटी । 'नट नृत्तौ' । गा नेपालभूमिं^३ स्वजन्मभूमित्वेन लातीति गोल । 'ला आदाने' । नेपालदेशमन शिलानामानि ॥ यवस्य क्षारो यवक्षार । 'यवाधैर्जन्यत इति यवाप्रज । 'जनी प्रादुर्भावे' । 'पाकेन सिद्ध पाक्य । यवक्षार नामानि ॥ सर्जिकादिकृत क्षार 'सर्जिकाक्षार । कपोतवर्णत्वात् कापोत । मुखेन दीपनाग्निं वर्चयतीति सुखवर्चक । 'वर्च दीप्तौ' । क्षारनामानि ॥ सौवर्चलरुचकशब्दौ पूर्वमेव व्युत्पन्नौ (२ ९ ४३) । सुवर्चलाख्याकरोद्भवक्षारनामनी ॥ त्वचो वेणो सकाशात् 'स्रवत्क्षीरमस्या इति त्वक्क्षीरा । त्वक्क्षीरीति वा पाठ । वशोत्था रोचना वशरोचना । त्वक्क्षीरीनामनी ॥ १०८-९ ॥

^१ K₃, Pt₂ add 'गू १क्षणे', गुप्यत K₅ ^२ भुनि K₆ ^३ स्वजन्मत्वेन K₅, K₆ ^४ K₁, K₄ add यवस्यै ^५ पचनीय Pt₂ F₂ adds 'डुपचम् पाक' ^६ सजका K₅, K₆ ^७ प्रभवति K₆, स्रवति K₂, K₃, K₅

(पा.) मन शिला—कुनटी गोल । मन शिलानामानि । 'मणिशिल' । अनुक्तम्—'पाकशुद्धा तु^१ कठिनी कक्खटी च सम त्रयम्' ।^२ फलकलेखनीशिला नामानि । 'पलपुगनि^३' ॥ यवक्षार यवाप्रज पाक्य । यवक्षारनामानि । अथ 'सर्जिकाक्षार'—सुखवर्चक । 'सर्जिकाक्षारनामानि ॥ सौवर्चल स्याद्गुचकम् । सौवर्चलक्षार^५ नामनी । 'वोणारखारम्' ॥ अनुक्तम्—'टङ्कणो रसयोनि स्यात्' । 'वेलिगारमु' ॥ 'त्वक्क्षीरी वशलोचना । तुगाक्षीरीनामानि । 'तदक्षिरमु' । तुकाक्षीरी तुगाक्षीरी च स्यात् । 'तुगाक्षीरी तुकाक्षीरी त्वक्क्षीरी पार्थिवी तुका' इति माधव. ॥ १०८-९ ॥

^१ घटिका A₁ ^२ लेखिनी A₁ ^३ 'बलपमु' B₂ ^४ सजिका^० A₁ ^५ A₁ adds रस^० ^६ B₁ omats ^७ त्वक्क्षीरा B₂

शिमुजं श्वेतमरिचं मोरटं मूलमैक्षवम् ।

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥

(वि.) शिमुजमिति—शिनोति तनूकरोति रोगमिति शिमु. । तस्माज्जात शिमुजम्^१ । 'शिब् निशातने' । श्वेत च तत् मरिच च श्वेतमरिचम्^२ । 'सौभाञ्जनवीजनामनी ॥ मुरति भुव वेष्टयतीति मोरटम् । 'मुर वेष्टने' । इक्षोरिदम ऐक्षवम् । इक्षुमूलनाम ॥ ग्रन्थिप्रतिकृतित्वान् ग्रन्थिकम् । पिप्पल्या मूल पिप्पलीमूलम् । चटकाशिरोरूपत्वात् चटकाशिर । पिप्पलीमूलनामानि ॥ ११० ॥

^१ K₃, Pt₂ add 'जनी प्रादुर्भावे' ^२ श्वेतमरिचगुणयोगात् F₂, Pt₂ ^३ शोभाञ्जन^० K₁

(पा.) शिग्रुज श्वेतभरिचम् । ^१शिग्रुजनामनी । 'मुनुगवित्तुलु' । मोरट मूलमैक्ष्वम् । इक्षूणा मूल मोरट स्यात् । प्रथिक पिप्पलीमूल चटकाशिर इत्यपि । पिप्पलीमूलनामानि ॥ ११० ॥

^१ शिग्रुज^० B₂ ^२ चटिकाशिर A₁

गोलोमी भूतकेशो ना पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

त्रिकटु श्यूपणं व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ १११ ॥

इति वैश्यवर्गः

(वि.) गोलोमीति—गोरिव लोमान्यस्या गोलोमी । भूतस्य केशा इव केशा यस्य भूतकेश । औषधविशेषनामनी ॥ पत्राण्यङ्गान्यस्य^१ पत्राङ्गम् । ^२रक्तचन्दननाम ॥ त्रीणि कटूनि सन्त्यत्रेति ^३त्रिकटु । त्रीण्यूपणान्यत्र सन्तीति श्यूपणम्^४ । विशेषेण जिह्वामूपतीति व्यूपम् । 'ऊप रुजायाम्' । 'ऊप दाहे वा' । समाहृतस्य शुण्ठीमरीच पिप्पल्याश्चद्रव्यत्रयस्य नामानि ॥ त्रयाणा फलाना समाहार त्रिफला । हरीतकी-विभीतक्यामलकीत्रयस्य नाम ॥ १११ ॥

इति श्रीरङ्गलकामथभट्टोपाध्यायसूनुलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविवृतौ वैश्यवर्ग

^१ अङ्ग F₂, Pt₂ ^२ Pt₂ adds रक्तचन्दनसदृशत्वात् ^३ त्रयाणा कटूना
समाहार F₂ Pt₂ ^४ F₂, Pt₂ add ऊष्यन्ते रोगा एभिरिति

(पा.) गोलोमी भूतकेशो ना । कापिशेयजतुनामनी । 'मरुलुजड' ॥ पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् । रक्तचन्दननामनी । 'पतगम्' ॥ त्रिकटु श्यूपण व्योषम् । त्रिकटुनामानि । 'अयल्लिश्यूपणकोलभोगै' इति योगशतकपाठाद् दीर्घादि । 'श्यूपण त्रिकटु दोष रुचक सीवर्चल पुस' इति रत्नशेखपाठाद् ह्रस्वादिरपि ॥ त्रिफला तु फलत्रिका । श्रीलिङ्गावेतौ । 'त्रिफला कृफलापि च' इति त्रिकाण्डशेष (२. ९. ४७५) 'भूतसारी फलत्रिका' इति वैजयन्ती (पृ १२९, श्लो. ८२) । फलत्रयनाम ॥

'हरीतकी चामलकी विभीतकमिति त्रयम् ।
त्रिफला प्रथमा सेव फलत्रयमिति स्मृतम् ॥

द्राक्षा काशमर्यखजूरे^१ फलानि तु फलत्रयम् ।
 सैव ज्ञेया द्वितीया तु त्रिफला शास्त्रकोविदैः ॥
 जातीफलं पूगफलं लवङ्गफलमेव च ।
 तृतीया त्रिफला प्रोक्ता सैव प्रोक्तं फलत्रयम् ॥ १११ ॥^२

इति ^३श्रीवत्सन्वृसिंहसूरिसुतमहिनाथसुधीविरचितेऽमरपदपाणिजाते वैश्ववर्गः

^१ B_३ omits.

^२ °खजूरफलानीति A_१.

^३ °नरसिंह° A_१.

१०. शूद्रवर्गः

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।

आचण्डालात्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥ १ ॥

(वि.) अथ क्रमप्राप्तां शूद्रवर्गविष्टितिमुपक्रमते—शूद्रा इति । शुद्धानां शुद्धं शोधनं दानेन रान्तीति शूद्राः । ‘रा दाने’ । शुद्धान् स्वरस्पर्शनेन उन्दन्ति सेचयन्तीति वा शूद्राः । ‘उ-दी छेदने’ । अवरोऽधमो वर्णो येषां ते अवरवर्णाः । वृषं धर्म धनेन लान्तीति वृषलाः । ‘ला आदाने’ । ब्रह्मणो ^२जघन्यात् पादात् जाताः जघन्यजाः । शूद्रनामानि ॥ संकीर्यन्ते परस्परं मिश्रीभवन्तीति ^३संकीर्णाः । ‘कृ विश्लेषे’ । अम्बष्ठान्तस्य चण्डालान्तस्य संकरजातीयस्य नाम ॥ १ ॥

^१ हुनन्ति, ‘लञ् छेदने’ F_२, Pt_२.

^२ जघने जाता जघन्याः, तेभ्यो जाताः K_६, K_७.

^३ निजातीयमातापितृकत्वात् उभयवर्णाभ्या संकीर्यन्ते F_२, Pt_२.

(पा.) शूद्राश्चावरवर्णाश्च—जघन्यजाः । शूद्रनामानि । ‘पादजा द्विजपोताश्च’ ।

एते द्वे च ॥ आ चण्डालात्तु—करणादयः । भिन्नजातिमातापितृकत्वात् चण्डालावधिका अम्बष्ठकरणादयः संकीर्णजातयः । ‘शूद्राः संकीर्णजा अपि’ इति शास्त्रात् शूद्रा एव^१ संकीर्णजातयः ^२ ॥ १ ॥

^१ A_१ adds संकीर्णजाः.

^२ A_१ adds क्रियाद्वारेण कथिताः.

शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ।
शूद्राक्षत्रिययोरुग्रो मागधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥

(वि.) शूद्रेति—^१विलेपनादि कर्म करोतीति करण । ‘डुकृञ् करणे’ ।

वैश्यात् शूद्राया जातस्य नाम ॥ ^२अम्बासमीपे तिष्ठति चिकित्सार्थमिति अम्बष्ठ ।
‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’ । वैश्याया ब्राह्मणात् जातस्य नाम ॥ उच्यति समवैति वर्णद्वयमिति
उग्र । ‘उच समवाये’ । शूद्राया क्षत्रियाज्जातस्य नाम ॥ मगध्यति^३ राजान स्तौतीति
मागध । ‘मगध ‘स्तुतौ’ । क्षत्रियाया वैश्याज्जातस्य नाम ॥ २ ॥

^१ लेटनकमेति F₂, Pt₂
तिष्ठन्तीति F₂ Pt₂

^२ अम्ब F₂ Pt₂.

^३ मगधदेशे प्रायेण भवन्ति

^४ परिवेष्टने K₅

(पा.) शूद्राविशोस्तु करण । शूद्राया वैश्यादुत्पन्न करण स्यात् । स चाय
व्ययादिलेखनोपजीवी । स्त्रिया ^१टित्त्वाद् डीपि^२ करणी ॥ अम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनो ।
वैश्यस्त्रीब्राह्मणपुरुषयोरुत्पन्नपुत्रोऽम्बष्ठ स्यात् । स च चिकित्सोपजीवी ॥ शूद्रा-
क्षत्रियोरुग्र । शूद्राया क्षत्रियोत्पन्न उग्र स्यात् । स च कोशदुर्गरक्षणोपजीवी ॥
मागध क्षत्रियाविशो । क्षत्रियस्त्रीवैश्यपुरुषयोरुत्पन्न पुत्रो मागध स्यात् । स च
वशवीर्यादिस्तुत्युपजीवी । अनुक्तम्—शूद्राद्विजन्मनो पारशव । शूद्राया ब्राह्मणोत्पन्न
पारशव स्यात् । स च कालिकापूजनाशुपजीवी ॥ राज्ञीद्विजन्मनोर्मूर्धावसिक्त ।
क्षत्रियाया ब्राह्मणादुत्पन्न मूर्धावसिक्त स्यात् । स धनुवदोपजीवी ॥ राज्ञीशूद्रयो
पारधेनुक । क्षत्रियाया शूद्रादुत्पन्न पारधेनुक स्यात् । स च मृगपक्षिवन्धेनोप
जीवी ॥ २ ॥

१ ३ ३ ११७

२ ४ १ १५

माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोः क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः ।
ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतस्तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥

(नि.) माहिष्य इति—राजमहिषोरक्षणे ^१नियुक्तो माहिष्य । क्षत्रियात्
वैश्याया जातस्य नाम ॥ ^२क्षदतेऽश्वान् ताडयतीति क्षत्ता । ‘क्षदि हिंसार्थे’ ।
अर्याया शूद्राज्जातस्य नाम ॥ सुवति प्रेरयत्यश्वानिति सूत । ‘पू प्रेरणे’ । ब्राह्मणयोपिति
क्षत्रियाज्जातस्य नाम ॥ विदेहे पण्यस्य विविधोपचयेन वर्तमान वैदेहक । तस्यामेव
ब्राह्मण्या वैश्याज्जातस्य नाम ॥ ३ ॥

¹ साधु F₂, Pt₂ ² क्षतति K₆, K₈, क्षदति द्वारस्थत्वात् जनान् पीडयति F₂, Pt₂
³ विदेहेन, 'दिह उपचये' K₃, K₆

(पा.) माहिष्योऽर्याक्षत्रिययो । वैश्याया¹ क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्य स्यात् । स च भरतशास्त्रोपजीवी ॥ क्षत्तार्याशूद्रयो सुत । वैश्याया शूद्रादुत्पन्न सुत क्षत्ता स्यात् । ऋदन्त । ²दूत्यद्वारपाल्योपजीवी ॥ ब्राह्मण्या क्षत्रियात् सूत । ब्राह्मण्या क्षत्रियादुत्पन्न सुत सूत स्यात् । ³सारथ्योपजीवी ॥ तस्या वैदेहिको विश । ब्राह्मण्या वैश्यादुत्पन्न वैदेहक स्यात् । ⁴स्तुत्युपजीवी । स एव बन्दी ॥ ३ ॥

¹ वैश्यस्त्रीक्षत्रियपुरुषयोर्दुत्पन्न पुत्र A₁ ² दीत्य° A₁ ³ B adds विष्णु पूजेतिहासकथोपजीवी च ⁴ A₁ adds अन्त पुररक्षणोपजीवी

रथकारस्तु माहिष्यात् करण्यां यस्य सभवः ।

स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥

(वि.) रथकार इति—रथ करोतीति रथकार¹ । करण्या माहिष्याज्जातस्य नाम ॥ चण्डाय उग्रकर्मणेऽल्लति पर्याप्त² इति चण्डाल । 'अल भूषणपर्याप्तशक्ति-चारणेपु' । ब्राह्मण्या शूद्राज्जातस्य नाम ॥ ४ ॥

¹ F₂, Pt₂ add 'दुक्कन् करणे' ² पर्याप्तोति K₆ चण्डत कुप्यति क्रूरमवस्त्वे नेति Pt₂

(पा.) रथकारस्तु माहिष्यात्—सभव । ¹शूद्रावैश्ययोर्जाताया वैश्याक्षत्रिय-जातादुत्पन्नो रथकार स्यात् । रथवास्तुधर्मोपजीवी । स्याच्चण्डालस्तु—वृषलेन य । ²ब्राह्मणस्त्रीशूद्रपुरुषयोर्दुत्पन्न पुत्र चण्डाल स्यात् । स च वीथीमलोत्सारणोप-जीवी ॥ ४ ॥

¹ करण्या माहिष्याज्जात B₂ ² ब्राह्मण्या शूद्रादुत्पन्न B₂

कारुः शिल्पी संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।

कुलकः स्यात् कुलश्रेष्ठी मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

(वि.) कारुरिति—करोति शिल्पादिकर्म कारु¹ । शिल्पिकर्मात्स्वास्तीति शिल्पी । तन्तुनायनापितरज्जकचर्मकारादिनामनी ॥ श्रियत इति श्रेणि । 'श्रिब् सेवायाप्' ।

स्वजातीयशिल्पिसघस्य नाम ॥ कुल करोति श्रेष्ठत्वेनेति कुलक । कुलिक इति वा पाठ । ^१कुलश्रेष्ठिनो नाम ॥ माला करोति मालाकार । माला^३ शिल्पमस्थास्तीति मालिक । पुष्पजीविनो नामनी ॥ ५ ॥

^१ Pt₂ adds 'डुङ्गु करणे'

'तथा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा ।

पञ्चमश्चर्मकारश्च कारव शिल्पिनो मता ॥' Pt₂

^२ F₂, Pt₂ add कुले श्रेष्ठत्वेनेति कुलश्रेष्ठी

^३ F₂ adds निर्माण

(पा.) कारु शिल्पी । कारुनामनी । ^१तक्षकरजकनापितादीना साधारणाभिधानम् ।

'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्तथा ।

पञ्चमश्चर्मकारश्च कारव शिल्पिनश्च ते ॥'

सहस्रैस्तेद्वयो श्रेणि सजातिमि । कर्मणा सजातीयाना कारुणा सघात श्रेणि स्यात् ॥ कुलक स्यात् कुलश्रेष्ठ । कुल^२ श्रेष्ठ कुलक स्यात् । 'कुलक स्यात् कुलश्रेष्ठे वल्मीके काकतिन्दुके' इति विश्वप्रकाशिका (प्र. ७, श्लो. ५९) । कुलश्रेष्ठीति रभसकोशानुसारि-पाठात् कुलश्रेष्ठी च स्यात् ॥ मालाकारस्तु मालिक । पुष्पमालानिर्मातृनामनी । पुष्पलावो वनार्चक । एते द्वे च ॥ ५ ॥

^१ तक्षकादीना B₂

^२ कुलश्रेष्ठ B₂

कुम्भकारः कुलालः स्यात् पलगण्डस्तु लेपकः ।

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात् तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥

(वि.) कुम्भकार इति—कुम्भ करोतीति कुम्भकार^१ । कु भूमि मृदर्थं लडति

मृद्रतीति कुलाल । 'लड मर्दने' । कुलै कुम्भकुलैर्लडमलति भूपयतीति वा । 'अल भूपयादौ' । कुम्भकारनामनी ॥ पलेन मासेनेव मृदादिना गडति भित्त्यादिकमिति पलगण्ड । 'गड सेचने' । लिम्पति^३ सुधादिना प्रासादादिकमिति लेपक । 'लिप उपदेहे' । सुधालेपोपजीविनो नामनी ॥ तन्तून् वयतीति तन्तुवाय । 'वेव् तन्तुसताने' । पटादिरचनार्थं कु भुव विन्दतीति कुविन्द । 'विदिर् लाभे' । वर-कारनामनी ॥ तुन्न उदित वस्त्रादि^४ वयति सूच्यादिना तुन्नवाय^५ । 'सूचीशिल्पमस्था-स्तीति सौचिक । सौचिक इति वा पाठ । कूर्पासादिकारिणो नामनी ॥ ६ ॥

^१ K₂, Pt₂ add 'डुङ्गु करणे'

^२ गण्डति Pt₂

^३ K₂ adds उपदेहि

^४ आदिक K₂

^५ F₂, Pt₂ add 'वेव् तन्तुसताने'.

^६ सूचायम् Pt.

(पा.) कुम्भकारः कुलाल स्यात् । ^१घटादिनिर्मातृनामनी । 'कुम्भलि' । पलगण्डस्तु लेपकः । ^२भित्त्यादिलेपकनामनी । 'उप्पलि' । तन्तुवायः कुविन्दः स्यात् । पटकारनामनी । शालिकः पटकारश्च । एते द्वे च ॥ तुन्नवायस्तु सौचिकः । कञ्चुकादि-
'कारनामनी । 'चिप्पिवाडु' ॥ ६ ॥

^१घटमणिऋदि A₁

^२भित्त्यनुलेपक° A₁

^३ B₃ omits.

^४कारिणः B₃

रङ्गाजीवश्चित्रकारः शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।

पादूकृच्चर्मकारः स्याद् व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥

(वि.) रङ्गाजीव इति—^१रङ्गेण^१ चित्रवर्णेन आजीवतीति रङ्गाजीवः । 'जीव प्राणधारणे' । चित्रं करोतीति चित्रकारः । चित्रकारनामनी ॥ शस्त्रं माष्टीति शस्त्रमार्जः । 'मृजूप शुद्धौ' । असिं धावतीति असिधावकः । 'धावु गतिशुद्धयो' । आयुधशोधकनामनी ॥ पादू^२पादुका करोतीति पादूकृत् । 'डुकृब् करणे' । चर्म करोतीति चर्मकारः । चर्मकारस्य नामनी ॥ व्योऽयः करोतीति व्योकारः । विशेषेण लोहमियतीति^३ वा । लोहकारकनामनी ॥ ७ ॥

^१ F₂, Pt₂ add रज्यते धवल रक्ततामापद्यत इति रङ्गः हरितालादिः ^२ पादू उपानहौ K₅, K₆. ^३ K₂, K₃ add 'ऋ गतौ'.

(पा.) रङ्गाजीवश्चित्रकारः^१ । आलेख्यकारनामनी । ^२'चित्तरुवुवाशिवाडु' ॥ शस्त्रमार्जोऽसिधावकः । शाणिकनामनी । 'सानपट्टिवाडु' ॥ पादूकृच्चर्मकारः स्यात् । पादरक्षकारनामनी ॥ व्योकारो लोहकारकः । ^३लोहकृत्नामनी । 'कमरि' । कमरिश्चाप्ययस्कारः । एते द्वे च ॥ ७ ॥

^१ चित्रकार, B₃.

^२ B₃ omits

^३ लोहकार° B₃

नाडिधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके ।

स्याच्छाङ्गिकः काम्बविकः शौल्यिकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

(वि.) नाडिधम इति—^१नाडीं धमतीति नाडिधमः । 'ध्मा^२पूरणे' । स्वर्णं करोतीति स्वर्णकारः । ^३कल स्वर्णादिकमाचतीति कलादः । 'दोऽनखण्डने' । रुक्मं करोतीति रुक्मकारकः । भूपणकारिणो नामानि ॥ शङ्खस्य विकारः शङ्खम् । तत्पण्य-

मस्येति शाब्दिक । कम्बोर्विकार काम्बवम् । तत्पण्यमस्येति काम्बविक । शङ्खध्मान
शिल्पिन शङ्खपण्याजीविनो वा नामनी ॥ शुल्ब ताम्र ^४तत्पण्यमस्येति शौल्बिक । ताम्र
^५कुट्टयतीति ताम्रकुट्टक । 'कुट्ट छेदनभर्त्सनयो' । ताम्रपण्याजीविनो नामनी ॥ ८ ॥

^१ नाडिं अग्निवदीपनार्थं K_५, Pt_२ ^२ शब्दाग्निसंयोगयो K_६, Pt_२ ^३ कला
स्वर्णशिल्पमादत्त Pt_२ ^४ ताम्रनिर्माण शिल्पमस्य F_२, Pt_२ ^५ Pt_२ adds छेदयति

(पा.) नाडिंधम स्वर्णकार — रुक्मकारक । ^१सुवर्णकारनामानि ॥ स्याच्छाब्दिक
काम्बविक । शङ्खकारनामनी । अनुक्तम्—मणिकारो वैकटिक । रत्नकारनामनी ॥
शौल्बिकस्ताम्रकुट्टक । ताम्रपात्रकारनामनी । 'चेम्बुचेशे वाडु' ॥ ८ ॥

^१ कनककार° A_१

^२ B_३ omits

तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट् ।
ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥

(वि.) तक्षेति—तक्ष्णोति काष्ठादिकमिति तक्षा^१ । नकारान्तोऽयम् । 'तक्षू
तनूकरणे' । वर्धयति छिनत्ति^२ काष्ठादिकमिति वर्धकि । 'वर्ध छेदने' । स्वक्ष्णोति
तनूकरोति काष्ठानीति त्वष्टा । 'त्वक्षू तनूकरणे' । रथ करोतीति रथकार^३ । काष्ठ
^४तक्ष्णोतीति काष्ठतट् । स्थपतिनामानि ॥ ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्ष । ग्रामाधीनस्थपतिनाम ॥
कुट्ट्या स्वगृहे वर्तमान^५ कौट । स चासौ तक्षा च कौटतक्ष । स्वगृह एवात्मकमोप-
^६जीविस्थपतिनाम ॥ ९ ॥

^१ तक्षा च K_५ K_६ ^२ छेदयति Pt_२ ^३ Pt_२ adds 'दुकृन् करणे
^४ तक्षति K_२ ^५ मव K_५ ^६ जीवक° K_६

(पा.) तक्षा । नान्त । तु वर्धकि — काष्ठतट् । वर्धकिनामानि । 'वड्लवाडु'^१ ।
काष्ठतट् काष्ठतक्षौ काष्ठतक्ष । ग्रामाधीनो ग्रामतक्ष । ^२ग्रामाधीनो वर्धकिर्ग्रामतक्ष^३ स्यात् ।
कौटतक्षोऽनधीनक । स्वाधीनो वर्धकि कौटतक्ष स्यात् । अनुक्तम्—स्यादश्मकुट्टक
कूट । शिलाकुट्टकनामनी ॥ वैलिकश्चात्रिक समौ । 'तिलतुदनामनी ॥ ९ ॥

^१ ग्रामायत्त A_१

^२ तिल्यातक° A_१ °पातुक° B_३

धुरी मुण्डी दिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।

निर्णेजकः स्याद् रजकः शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥

(वि.) धुरीति—धुरशिल्पमस्यास्तीति धुरी । केशान् ^१मुण्डयति मुण्डी । ‘मुडि खण्डने’ । दिवैव^२ कीर्त्यते दिवाकीर्ति । ‘कृत सशब्दने’ । श्रेष्ठकुले न पततीति नापित । नाप्रोत्यस्पृश्यत्वादिति वा^३ । ग्रामस्यान्त समीपे भावसत इति अन्तावसायी । ^४अन्तेऽवसातु शीलमस्येति वा । ‘पोऽ-तकर्मणि’ । नापितनामानि ॥ निर्णेनेक्ति यस्त्र ^५शोधयतीति निर्णेजक । ‘णिजिर् शौचपोषणयो’ । रञ्जयति वस्त्राणीति रजक । ‘रञ्ज रागे’ । यस्त्रशोधकनामनी ॥ शुण्डा सुरा पण्यमस्यास्तीति शौण्डिक । मण्डमच्छसुरा हरतीति मण्डहारक । ‘हृञ् हरणे’ । सुरापण्यजीविनो नामनी ॥ १० ॥

^१ मुण्ति K₃ ^२ F₂ Pt₂ add रात्रौ धुरकमनिषेधात् . ^३ K₃ Pt₂ add
‘गम्ल गतौ आप्ल व्याप्तौ ^४ अन्त K₆ ^५ क्षालयति Pt₂.

(पा.) धुरी मुण्डी—अन्तावसायिन । [नापितनामानि ^१‘मङ्गलि’ । चण्डिल धुरमर्दी च । एते द्वे च ॥ निर्णेजक स्याद्रजक । यस्त्रधावकनामनी । शौण्डिको मण्डहारक । सुरापण्यजीविनामनी । सुराजीवी सौरिकश्च । एते द्वे च । ^२‘कल्पपालस्तु शौण्डिक’ इति इलायुध (अ. मा २ ४३८) ॥ १० ॥

^१ B₃ omits ^२ कल्पपाल A₁

जावालः स्यादजाजीवो देवाजीवस्तु देवलः ।

स्यान्माया शाम्बरी मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

(वि.) जावाल इति—जवमलतीति जवालो छाग, तस्यार्थ जावाल । अजा पालयतीति वा । अजा एव अजीवो जीवनमस्येति अजाजीव^१ । अजापालनामनी ॥ देव अजीवोऽस्य देवाजीव । देवान् अलति पूजयतीति देवल । देवान् पूजार्थं लातीति वा । ‘ला आदाने’ । देवपूजाजीविनो नामनी ॥ मीनातीति माया^२ । ‘मीञ् हिंसायाम्’ । मयस्येय वा । शम्बरासुरस्येय माया शाम्बरी । कुह्वस्य^३ नामनी ॥ माया करोतीति मायाकार । प्रतिहरति सहरति सवपा दृढानसी इति प्रतिहार माया । स अस्यास्तीति प्रातिहारिक^४ । इन्द्रजालिकनामनी ॥ ११ ॥

^१ अजैराजीवित्तु शीलमस्य अजाजीवी K₆ ^२ मात्यस्या विश्वमिति Pt₂ ^३ कुह्व-
कमण K₃ ^४ प्रतिहरति नयने Pt₂

(पा.) जावालः स्यादजाजीवः । ^१अजाजीविनो नामनी । 'कुरुव' ॥ देवा-
जीवस्तु देवलः । 'तम्मलवांडु' । ^२शूद्रस्य ब्राह्मणस्य वा देवार्चनजीविनो नामनी ।
तथा च स्मृतिः—

'देवार्चनपरो विप्रः शूद्रो वा वत्सरत्रयम् ।
जीवेद् देवलको नाम ह्यर्चकश्चैपु गण्यते ॥'

इति ॥ स्यान्माया शम्बरी । इन्द्रजालनामनी ॥ मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ^३ । ^४'इन्द्रजाल-
विद्याविशारदनामनी ॥ ११ ॥

^१ कम्बलनायकनाम A₁.

^२ देवतार्चकनाम A₁.

^३ प्रतिहारकः A₁.

^४ माया° B₂.

शैलालिनस्तु शैलूपा जायाजीवाः कृशाश्विनः ।
भरता इत्यपि नटाश्चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥

(वि.) शैलेति—शैलालिना कृशाश्वेन प्रोक्तं ^१सूत्रमधीयत इति शैलालिनः,
कृशाश्विनश्च । 'इङ् अध्ययने' । शैलूपस्वापत्यानि शैलूपाः । जायया जीवन्तीति
जायाजीवाः ^२ । भरतस्य मुनेरपत्यानि शिष्या वा भरताः । नटन्तीति नटाः । 'नट नृत्तौ' ।
नटनामानि ॥ दिशु कीर्तिं चारयन्तीति चारणाः । 'चर गतौ' । कुत्सितं शीलं
कुशीलम् । तदेपामस्तीति कुशीलवाः ^३ । वन्दिविशेषनामनी ॥ १२ ॥

^१ नटसूत्रं K₂, Pt₂.
वान्तीति वा, 'वा गत्यादौ' K₃.

^२ F₂, Pt₂ add 'जीव प्राणधारणे'.

^३ कुत्सितं शीलं

(पा.) शैलालिनस्तु शैलूपा—नटाः । बहुरूपधरनामानि ^१ । भरता इत्यत्र उत्सा-
दित्वाद्बच् (४. १. ८६) । भारतः, भारती । 'यन्बोश्च' (२. ४. ६४) इति बहुत्वे लुकि
भरताः । चारणास्तु कुशीलवाः । ^२नानादेशसंचारिनटगायकनामनी । 'पेरडिवांडु' ^३ ।
अनुक्तम्—'ये यष्ट्रपादिपु नृत्यन्ति येलकाः प्लवकाश्च ते' । यष्ट्रिक्रीडकनामनी ॥
'खेलाटलवांडु' ॥ १२ ॥

^१ पारक° A₁.

^२ A₁ omits.

^३ B₂ omits.

मार्दङ्गिका मौरजिकाः पाणिवादास्तु पाणिघाः ।

वेणुध्माः स्युर्वैणविका वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥

(वि.) मार्दङ्गिका इति—मृदङ्गवादेन^१ जीवन्तीति मार्दङ्गिका । मुरजवादनं शिल्पमेवामिति मौरजिकाः । मृदङ्गवाद्यजीविनां नामनी ॥ पाणी वादयन्तीति पाणिवादाः । ‘वद व्यक्तायां वाचि’ ।^२ पाणी घ्नन्तीति पाणिघाः । ‘हन हिंसागत्योः’ । पाणिभ्यां ये वादमुत्पादयन्ति तेषां नामनी ॥ वेणुं धमन्ति पूरयन्तीति वेणुध्माः । ‘ध्मा’ शब्दाग्निसयोगयोः’ । वेणोरिदं^३ ध्मानं वैणवम् । ‘तच्छीलमेवामस्तीति वैणविकाः । चांशिकनामनी ॥ वीणावादनमेवामस्तीति वीणावादाः^४ । वीणा शिल्पमेवामिति वैणिकाः । वीणाजीविनां नामनी ॥ १३ ॥

^१ वादनं शिल्पमेवा K_२, Pt_२ ^२ पाणिना K_२, K_३ ^३ पूरणे K_२. ^४ वेणो-
विंकारः Pt_२ ^५ तच्छिल्पं K_२, Pt_२. ^६ वीणा वादयन्ति K_२, K_३.

(पा.) मार्दङ्गिका मौरजिकाः । ^१मर्दलवादकनामनी ॥ पाणिवादास्तु पाणिघाः । करतलवादकनामनी ॥ वेणुध्माः स्युर्वैणविकाः । वेणुवादकनामनी । ‘सिलकोविबूदवाङ्’ ॥ ‘वैणुको वांशिकस्तथा’ । एते द्वे च ॥ वीणावादास्तु वैणिकाः वीणावादकनामनी । ‘वीणेलवारु’ ॥ १३ ॥

^१ मृदङ्ग° B_२. ^२ B_२ omits.

जीवान्तकः शाकुनिको द्वौ वागुरिकजालिकौ ।

वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥

(वि.) जीवान्तक इति—जीवानां पक्षिणामन्तं नाशं करोतीति ^१जीवान्तकः । ‘शकुनान् पक्षिणो हन्तीति शाकुनिकः । जीवान्तकस्य नामनी ॥ वागुरया मृगबन्धिन्या चरतीति वागुरिकः । जालेन चरतीति जालिकः । येऽरण्यादौ मृगबन्धनाय जालेन चरन्ति तेषां नामनी ॥ मृगपक्ष्यादेर्वन्धनोपायो वितंसः । तेन चरतीति वैतंसिकः^२ । कूटेन^३ सामिपवन्धेन चरतीति कौटिकः । मांसं पण्यमस्य मांसिकः । मांसविक्रयजीविनो नामानि ॥ १४ ॥

^१ जीवानामन्तकः F_२, Pt_२. ^२ शकुनीन् K_३; शकुनि K_२. ^३ सामिप मृगबन्धो-
पकरणं, तेन चरति K_२, K_३. ^४ मृगपक्ष्यादिवन्धनयन्त्र Pt_२.

(पा.) जीवान्तकः शाकुनिकः । पक्ष्याखेटकनामनी । 'गुब्बपेटिकांडु' ।
द्वौ वागुरिकजालिकौ । मृगाखेटकनामनी । 'मेकमरुदवेकांडु' ॥ वैतंसिकः कौटिकश्च—
समं त्रयम् । कौटिकनामानि । 'कटिकारवांडु' ॥

'विज्ञातव्यौ पक्षिमृगप्रभृतेर्वर्धनाधने ।
शब्दौ वितंसवीतंसौ कूटोऽस्त्री तत्र सामिपः ॥'

इति माधवः । शेषकारश्च—

'मृगपक्ष्यादिकं हत्वा मांसविक्रयजीविनि ।
किरातशवरग्लेच्छप्रभृतौ कौटिकादिकम् ॥'

इति ॥ १४ ॥

भृतको भृतिभुक् कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ।
वार्तावहो वैवधिको भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥

(वि.) भृतक इति—भ्रियत इति भृतकः । 'डुभृन्^१ धारणपोषणयोः' । भृतिं
वेतनं भुङ्क्ते भृतिभुक् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' । नियुक्तं कर्म करोतीति कर्मकरः^२ ।
वेतनेन जीवतीति वैतनिकः । नियुक्तकर्मकारिणो नामानि ॥^३ धान्यादिवार्तां वहतीति
वार्तावहः । 'वह प्रापणे' । विवधः पर्याहारः सः पण्यं तेन वा जीवतीति वैवधिकः^४ ।
पर्याहारवतो नामनी ॥ भारं वहतीति भारवाह । भारिकश्च । भारवाहकनामनी ॥ १५ ॥

^१ 'भृञ् भरणे' K_६. ^२ F_२, Pt_२ add 'डुङ्क्ञ् करणे'. ^३ F_२, Pt_२ add
वार्तावाणिज्यादिजीविका, तादर्थ्यात् धान्यादिरपि. ^४ विवधेन हरतीति F_२, Pt_२.

(पा.) भृतको भृतिभुक्—वैतनिकश्च सः । भृत्युपजीविनामानि । 'कूलिकांडु'^१ ।
'भरतः स्याद्वैतनिकः' । एते द्वे च ॥ वार्तावहो वैवधिकः । वार्तावाहकनामनी ।
'परिक्रतवांडु' ॥ भारवाहस्तु भारिकः । भारवहनसमर्थकनामनी । 'बाढीरडिङ्गरप्रेद्ध-
पालकपरिकर्मिणः' । एतानि च ॥ १५ ॥

विचर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ।

निहीनोऽपशदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥

(वि.) विवर्णं इति—विरुद्धो ^१वर्णोऽस्येति विवर्णः। पामान शोफ रातीति^२ पामर । ‘रा आदाने’ । ^३निकृष्टं चिनोतीति नीचः । ‘चिब् चयने’ । प्रकृतौ भवो वर्तमान प्राकृत । जनेभ्यः पृथक् इतर जनः पृथग्जन । नियत हिनोतीति निहीन । नितरां हीयते जनैरिति वा । ‘हि गतौ वृद्धौ च’, ‘ओहाक् त्यागे’ । अपशोयते हीनो भवतीति अपशद । ‘शिब् निशातने’ । अपसद् इति वा पाठः । जलति जडो ^४भवतीति जाल्म । ‘जल घातने’ । तुच्छत्वात् क्षुध ल्यतीति क्षुल्लक । ‘ल्य आदाने’ । इतं तुच्छगमनं^६ रातीति इतर । ‘रा आदाने’ । नीचजननामानि ॥ १६ ॥

^१ जातिर्यशो वा F₂, Pt₂ ^२ K₈ adds स्वीकरोति ^३ निकर्ममञ्चति, ‘अञ्चु गती याचने च’ Pt₂ ^४ जडोभवति K₅ ^५ ‘जल शन्ये’ K₅, K₆, Pt₂ ^६ क्षुद्रवृत्ति Pt₂.

(पा.) विवर्णं पामरो—क्षुल्लकश्चेतरश्च सः । विवर्णादयो दश पामरवाचका । ‘नीचिडु’ ॥ १६ ॥

भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।

नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥

(वि.) भृत्य इति—भ्रियत् इति भृत्यः । भरणीयो वा । ‘^१भृब् भरणे’ । दास्या अपत्य दासेय, दासेरश्च । दस्यति बहुतरकर्मणि उपक्षीयत इति दासः^२ । ‘दसु उपक्षये’ । दीयत इति वा । ‘दीङ् क्षये’ । गोपनीयो रक्षणीय गोप्यक । ‘गुपू रक्षणे’ । ^३चेटति परप्रेष्य करोतीति चेट । ‘चिट परप्रेष्ये’ । नियुज्यते कर्मसु नियोज्यः । ‘युजिर् योगे’ । किं करोमीति आह्ना प्रतीक्षत इति किंकरः । ‘डुकृब् करणे’ । प्रेषणीयः प्रेष्य । ‘इष गतौ’ । प्रेष्य इति वा पाठ । वेतनं भुङ्क्ते भुजिष्य । ‘भुज पालनाभ्यवहारयो’ । परिचरति स्वामिनमिति परिचारक । ‘चर गति-भक्षणयो’ । भृत्यनामानि ॥ १७ ॥

^१ ‘डुभृञ् धारणपोषणयो.’ F₂, Pt₂ ^२ दसयति स्वामिन्कार्याणि सावधानेनेति, ‘दसि दसदशनयो.’ Pt₂ ^३ चिटयते F₂, Pt₂

(पा.) भृत्ये दासेयदासेर—भुजिष्यपरिचारका । भृत्यनामानि । ^१स्त्रिया तु दासी चेटी प्रेष्या परिचारिका । टावपि किंकरा । किं करोति प्रेष्यार्थे विधिः^२ ॥ १७ ॥

^१ A₁ adds एते एव स्त्रीलिङ्गाश्चेत् किं करीनामानि ^२ पुयोगे दीप् रति षि की- (पृ. ४७०. ३. २. २१)

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ।

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः ॥ १८ ॥

(वि.) पराचित इति—परैराचीयते^१ पोष्यते इति पराचित । ‘चिन् चयने’ । परै स्कन्द्यते शोष्यते परस्कन्द । ‘स्कन्दिर गतिशोषणयो’ । ^२परिस्कन्द इति वा पाठ । ^३परस्मात् जात इव पुष्ट परजात । परैरेधितो वर्धित परैधित । ‘एध वृद्धौ’ । परपोषितनामानि ॥ आलस्येन मन्दते स्वपितीति मन्द । ‘मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्ति-गतिपु’ । पुन पुन तुन्द परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृज । ‘मृजप् शुद्धौ’ । न लसति जाड्यादित्यलस । अलस एव आलस्य । ‘लस श्लेषणक्रीडनयो’ । शीत इव जडत्वात् शीतक^४ । न विद्यते ^५उष्णमस्य जडत्वात् अनुष्ण । अलसनामानि ॥ १८ ॥

^१ आचित F₂ Pt₂

^२ परित स्क दतीति K₃ Pt₂

^३ परै K₅ K₆

^४ शीत म द करोतीति F₂ Pt₂

^५ Pt₂ adds तेज

(पा.) पराचितपरिस्कन्द—परैधिता । परपुष्टवत् परै सर्वाधितनामानि । ‘परपुष्टु^१’ । अनुक्तम्—‘बन्धके स्थित आयत्त’ । बन्धकार्थं स्थितनाम । ‘कुटुववृग्ग-वाडु’ । ‘भक्तायारस्थित कृत’ । अन्नस्य हेतोर्वसति य स कृत स्यात् । ‘कूटिकवुन्नवाडु’ ॥ मन्दस्तुन्दपरिमृज —अलसोऽनुष्ण । ^२अलसनामानि । ‘सोमरि-पोतु’ ॥ १८ ॥

^१ B₃ omits

^२ A₁ adds प्रयोजने आसन्न सति देहवच्चकपुरणनामानि

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च ।

चण्डालह्वमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥

निपादश्चपचावन्तेवासिचाण्डालपुल्कसाः ।

(वि.) दक्ष इति—दक्षत कार्यं शीघ्रं करोतीति दक्ष । ‘दक्ष वृद्धौ शीघ्राथ च’ । चतते ‘कार्यमिति चतुर’ । ‘चते याचन’ । पिशति ‘कार्यार्थं यत्र तत्र वा गच्छतीति पेशल’ । ‘पिश गतो’ । पाटयति प्रयोजनानीति पटु । ‘पट गतो’ । सुष्ठु उत्थानमुद्योगो यस्य सूत्थान । ओपत्यकार्यमिति उष्ण । ‘उप दाहे’ । चतुर-नामानि ॥ चण्डते कुप्यतीति चण्डाल । ‘चडि कोपे’ । गृवते अप्रकर्मण इति गृव । ‘प्लुङ् गतो’ । मा तन्नति न गच्छति ग्राममध्यमिति मातङ्ग । ‘तगि गतो’ । दिवैव कीर्त्यते दिवाकीर्ति^१ । ‘कृत सशब्दने’ । सामर्थ्यात् जन गच्छतीति जनगम ।

निषीदति पापमस्त्रिति निषादः । 'पद्मल विशरणगत्यवसादनेषु' । श्वानं पचतीति श्वपचः । 'डुपचप् पाके' । ग्रामान्ते वसतीति अन्तेवासी । 'वस निवासे' । चण्डाल एव चाण्डालः । पुलन्तीति पुलः महान्तः । 'पुल महत्त्वे' । तान् स्पर्शनेन कसति क्लेशयतीति पुल्कसः । 'कस गतिशातनयोः' । चण्डालनामानि ॥ १९ ॥

^१ काङ्क्षते प्रयोजनमिति F_२, Pt_२.

^२ अवयवो भवति कार्षेणु F_२, Pt_२.

^३ 'सिद्य अवयवे' Pt_२.

^४ कर्मणि K_२; कर्मणे K_६.

^५ प्रविशति K_२, K_६.

^६ दिवसस्य पुण्यकालत्वात् दिवा अकीर्तनमस्य Pt_२.

^७ पुत् कृतिसत् कसतीति पुल्कसः K_३.

(पा.) दक्षे तु चतुर—सूत्रान् उष्णश्च । ^१चतुरनामानि । 'पनिफि देहसु ^२वाङ्घ्रिवाहु' ॥ चण्डालप्लवमातङ्ग—चाण्डालपुल्कसाः । [पुत्] पुण्यं कसतीति व्युत्पत्त्या पुल्कशास्त्रालव्यान्तः । दन्त्यान्त इति ^३दीकासर्वस्वकारः (पृ. २६४) । चण्डालनामानि । 'माल' ॥ १९ ॥

^१ प्रयोजनाय देहसर्पकनामानि A_१.

^२ B_३ omits.

^३ 'युत् कृतिसत् कसति

युत्कसः । युत्कस इत्येके । अवान्तरभेदोऽत्र नादतः' इति मुद्रितदीकासर्वस्वके.

भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥

व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः ।

(वि.) भेदा इति—किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयो निषादभेदा भवन्ति । ^१म्लेच्छतीति म्लेच्छः । 'म्लेच्छ अव्यक्ते 'शब्दे' । क्रीति शब्दं रातीति किरातः । 'रा दाने' । शवति गच्छति वनमिति शबरः । 'शव गती' । पुलिन्ददेशे भवः पुलिन्दः^२ । विध्यति मृगानिति व्याधः । 'व्यध ताडने' । मृगवधेन आजीयतीति मृगवधाजीवः । 'जीव प्राणधारणे' । मृगान् ^४हन्तुं यातीति मृगयुः^५ । मृगान् मृगयते वा । 'मृग अन्वेषणे' । मृगेषु लुब्धयति गृह्यतीति लुब्धकः । 'लुभ गार्ध्वं' । व्याधनामानि ॥ २० ॥

^१ F_२, Pt_२ अव्यक्तं मापते.

^२ अव्यक्तायां वाचि K_२, K_६.

^३ वेदति, 'पुल

महत्त्वे' F_२, Pt_२.

^४ वषार्थे K_२.

^५ K_६ adds 'या प्रापणे'.

(पा.) भेदाः किरात—म्लेच्छजातयः । यद्गुणचनमहणमुपलक्षणार्थम् । ^१किरातशबरपुलिन्दनिष्ठयायाहलमिहमालप्रभृतिम्लेच्छजातयश्चण्डालभेदा एव । व्याधो मृगवधाजीवो—लुब्धकश्च सः । व्याधनामानि । ^२'वोयवाहु' ॥ २० ॥

^१ B_२ adds महारण्यवासिनः.

^२ B_३ omits.

कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥

शुनको भपकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः ।

श्वा विश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः सरमा शुनी ॥ २२ ॥

(वि). कौलेयक इति—कुले गृहे भव कौलेयकः । सरमा शुनी तस्या अपत्यं सारमेयः । कोक्तेऽध्यादिक्मादत्त इति कुक्कुरः । 'कुक्क^१ आदाने' । मृगान् दशतीति मृगदंशकः । 'दंश दशने' । इतस्तत् शुनति गच्छतीति शुनकः । 'शुन गतौ' । भपतीति^२ भपकः । 'भप भर्त्सने' । भर्त्सनं श्वरवः । श्वयति इतस्ततो गच्छतीति श्वा । 'दुधोश्चि गतिवृद्धयोः' । शुनकनामानि ॥ अलति^४ वीथ्यां जनान् निवारयतीति अलर्कः । 'अल^५ पर्याप्तिभूषणवारणेपु' । विपादियोगतः उन्मत्तभूतशुनकनाम ॥ विश्व^६ जनं कन्दयति रोदयतीति विश्वकद्रुः । 'कदि आह्वाने रोदने च' । मृगयाचतुरस्य शुनकस्य नाम ॥ सरति श्वान् प्रति सरमा । 'सृ गतौ' । श्वजातिस्त्री^७ शुनी । शुनकस्त्री-नामनी ॥ २१-२ ॥

^१ F₂, Pt₂ add वृक.

^२ K₅ adds वाश्यते, वाशते K₆

^३ शब्दे K₄.

^४ अल्पते वार्यते दशमयात् F₂, Pt₂.

^५ 'अल निवारणे' K₅, K₆.

^६ विश्वान्

मृगान् K₃, K₅.

^७ शुन. स्त्री F₂, Pt₂

(पा.) कौलेयकः सारमेयः—भपकः श्वा स्यात् । शुनकनामानि । श्वानो गृहमृगो यक्षः कृतज्ञो रात्रिजागरः । एतानि पञ्च च ॥ अलर्कस्तु स योगतः । योग औपधम् । तद्गक्षणादुन्मत्तः^१ श्वा अलर्कः स्यात् ।

'प्रभूयमानामभिनायकेन्दुं तारावलिं वीक्ष्य नवामुदीताम् ।
हृष्यस्तु सर्वेष्वसहिष्णुरुचैरुचावचं युक्ति कोऽप्यलर्कः ॥'

इति नागभूपालीये ॥ श्वा विश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः । आखेटपटुः श्वानः^२ विश्वकद्रुः स्यात् । 'वेदकुक्क' ॥ सरमा शुनी । शुनकस्त्रीनामनी^३ ॥ २१-२ ॥

^१ उन्मत्तशुनकनाम A₁

^२ श्वाल. B₃

^३ 'मार्या' A₁.

विट्चरः सूकरो ग्राम्यो वर्करस्तरुणः पशुः ।

आच्छेदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ॥ २३ ॥

(वि.) विद्चर इति—विद् विष्टा^१ ता चरति भक्षयतीति विद्चर । ‘चर गतिभक्षणयो’ । ग्राम्यवराहनाम ॥ वर्कते आदत्ते तृणमिति वर्कर । ‘वृक आदाने’ । युवपशुनाम ॥ ^२आ समन्तात् चोद्यन्ते मृगा अप्रेति आच्छोदनम्^३ । ‘चुद प्रेरणे’ । ‘मृगान् व्ययन्त्यप्रेति मृगव्यम्’ । ‘व्येञ् सवरणे’ । आखेट्यन्ते त्रास्यन्ते मृगा अप्रेति आखेट । ‘खिट त्रासे’ । मृग्यन्ते मृगा अप्रेति मृगया^४ । ‘मृग अन्वेपणे’ । मृगयानामानि ॥ २३ ॥

^१ विष विष्टा F₂, Pt₂

^२ आच्छोदयन्ति K₃, K₆

^३ तच्छोदने K₆

^४ मृगा विध्यन्तेऽस्मिन्, ‘व्यथ ताडने’ F₂, Pt₂

^५ मृगाणामन्वेपण K₃, Pt₂

(पा.) विद्चर सूकरो ग्राम्य । ग्रामसूकरनामानि । वर्करस्तरुण पशु । बाला पशुजातिर्वर्कर स्यात् ॥ आच्छोदन मृगव्य—मृगया स्त्रियाम् । आखेटनामानि । ‘वेंटपेरु’ ॥ पापद्विश्च पराधिश्च । एते द्वे च । ‘विराजपापद्विविवाद्शीले’ । इत्युदारराघवम् ॥ २३ ॥

दक्षिणारुल्लंघयोगाद् दक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ।

चोरैकागरिकस्तेनदस्युतस्करमोपकाः ॥ २४ ॥

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः ।

(वि.) दक्षिणेति—^१दक्षिणे दक्षिणभागे ईर्म व्रणोऽस्तीति दक्षिणेर्मा । नान्त । दक्षिणभागे व्याधेन कृतव्रणस्य हरिणस्य नाम ॥ चोरयतीति चोर^२ । ‘चुर स्तेये’ । एकमसवाध गृह प्रयोजनमस्येति ‘एकागरिक । स्तेनयतीति स्तेन । ‘स्तेन चौर्ये’ । दस्यति कदाचित् ^३उपक्षिणोतीति दस्यु । ‘दसु उपक्षये’ । तत्^४ चोरकर्म करोतीति तस्कर । ‘डुकृञ् करणे’ । मुष्णातीति मोपक । ‘मुप स्तेये’ । परान् प्रतिरुणद्धि प्रतिरोधी । ‘रुधिर आवरणे’ । परान् आस्कन्दयति शोपयतीति परास्कन्दी । ‘स्कन्दिर् गतिशोपणयो’ । परान् पाटयन् विदलयन् चरतीति पाटच्चर । ‘चर गती’ । पटच्चर जीर्णवस्त्रमपि गृह्णातीति वा । मलिनमपि म्लोचयतीति मलिम्लुच^५ । ‘म्लुच स्तेये’ । चोरनामानि ॥ २४ ॥

^१ K₃ adds दक्षिणेऽह व्रणमस्य

^२ F₂, Pt₂ add चौर इति वा पाठ । तदा जुग

चौर्यं शीलमस्य

^३ एकस्मिन् असहाये अगारे भव K₃ K₆

^४ उपक्षीयते K₃

^५ तत्तत् K₃

^६ मलिन यथा तथा म्लोचति गच्छति, ‘म्लुच गत्यर्थे’ Pt₂

(पा.) दक्षिणारुर्लुब्धयोगात्—कुरङ्गक । दक्षिणभागे व्याघेन कृतत्रणो मृगो दक्षिणेर्मा स्यात् । दक्षिणेर्माण पश्य ॥ अनुक्तम्—‘यूथभ्रष्ट पक्षचर’ । स्वकीययूथ परित्यज्य सचरदेकाकी मृग पक्षचर स्यात् । ‘कदुप्पलोनुडतप्पिपोयि मृगमु’ ॥ चोरैकागरिक्स्तेन—पाटचरमलिम्बुचा । अत्र प्रतिरोधिपरास्कन्दिशब्दौ द्वौ नान्तौ । चोरनामानि ॥ ‘वणिग्भ्य परि न सन्ति पश्यतोहरा’ इति पश्यतोहर । पश्यता धनापहारी चोर । ‘कनुपापदोचे दोंग’ ।

‘स खल्वर्द्धिपरिपन्थी य परस्य दौस्थित्यम् ।
जानन्नप्यभिलपत्यर्थम् ॥’

इति परिपथी मार्गप्रहारी चोर । ‘त्रेवगोट्टेदोंग’ ॥ २४ ॥

चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेय लोप्त्रं तु तद्धनम् ॥ २५ ॥
वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ।

उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा मृगबन्धनी ॥ २६ ॥

(वि.) चौरिकेति—चोरस्य ^१कर्म चौरिका । चौर्यं च । स्तेनस्य ^२कर्म स्तैन्य । स्तेयं च । चौरिकानामानि ॥ लुप्यत इति लोप्त्रम्^३ । ‘लुप्त् छेदने’ । ^३चोरितधनस्य नाम ॥ वितसयति व्याधानिति वितस । ‘तसि भूपायाम्’ । मृगपक्षिवन्धनसाधनस्य नाम ॥ उर्ध्वमाक्रम्य मथतीति उन्माथ । ‘मथे विलोडने’ । कूटेन कपटेन ^४कृत यन्त्र कूटयन्त्रम् । ‘यम उपरमे’ । मृगपक्षिवन्धनाय दारुकृतसाधनस्य नामनी ॥ मृगबन्धने-
ऽवागुरत इति वागुरा । ‘गुरी उद्यमने’ । मृगा अनया बध्यन्त इति मृगबन्धनी ।
‘बन्ध बन्धन’ । जालविशेषनामनी ॥ २५-६ ॥

^१ भाव K₅ K₆ ^२ लुप्यते विमुह्यतेऽनेन दुः विमोहने K₅ K₆ ^३ चोर-
धनस्थ K₆ ^४ अलङ्कारे K₆ ^५ हिंसायाम् K₅ K₆ ^६ बध्यते बध्यतेऽनेन K₆

(पा.) चौरिका—स्थेयम् । चौर्यनामानि । ‘दोंगुलुट्ट’^१ । चौरशब्दव्युत्पत्तिद्वारा चुराशब्दसिद्धिः । सुभूतिटीकायामपि तथैव व्युत्पादितं चुरा शीलमस्येति । ‘छत्रादिभ्यो ण’ (४ ४. ६२) । चौर । लोप्त्रं तु तद्धनम् । चोरापहृतं धनं लोप्त्रं स्यात् । ‘दोंगिचिन सोम्मु’ । वीतंसस्तूपकरणं—मृगपक्षिणाम् । मृगपक्षिणा बन्धनोपकरणं वितस स्यात् । वीतस इति दीर्घाभूतोपसर्गश्च ॥ उन्माथ कूटयन्त्रं स्यात् । कूटेन कपटेन कल्पितं यन्त्रमुन्माथं स्यात् । ‘वोतु’ ॥ वागुरा मृगबन्धनी । मृगजालिका वागुरा

स्यात् । चागुरा मृगजालिका' इति हलायुथ (अ मा २. ४४२) । मृगजालनामनी ।
'बल' ॥ २६ ॥

¹ B₃ omits

² A₁ adds कण्ठपाशपादरज्जुप्रमुख°

³ °याप्रादिग्रहणार्थं

कृतफलकग्रहनामनी A₁

शुल्बं वटारकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ।

उद्धाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्धाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥

(वि.) शुल्बमिति—शुल्ब्यते इति 'शुल्बम् । 'शुल्ब माने' । वन्त्यते
वेष्टयत इति वटारक^२ । 'वट वेष्टने' । वराटक इति वा पाठ । सज्यत इति रज्जु ।
'सृज वित्तगं' । वटति वेष्टयतीति वटी । 'वट वेष्टने' । वटशब्द त्रिषु लिङ्गेषु
चर्तते, वट वटी वटमिति । गुण्यतेऽभ्यस्यते बन्धनायेति गुण । 'गुण अभ्यासे' ।
रज्जुनामानि ॥ उद्धाटनान्ते प्रकाश्यन्ते आपोऽनेनेति उद्धाटनम् । 'घट चेष्टायाम्' ।
घटीमि कृत यन्त्र घटीयन्त्रम् । प्रहे कूपान् । सलिलम् उद्धाहतेऽनेनेति सलिलोद्धाहनम् ।
कूपान् सलिलोद्धहनस्य घटीयन्त्रस्य नामनी ॥ २७ ॥

¹ शुभमते शोभत इति शुभम् । शुभ शुभ शोभायें' K₃, K₄

² वट वेष्टन

करोतीति वटकर K₃ K₄

(पा.) शुल्ब वराटक—वटी गुण । 'शुल्ब स्याद् रज्जुताम्रयो' इति
रुद्र । रज्जुनामानि । 'प्राड्'^१ । अनुक्तम्—'पक्षिणो येन गृह्यन्ते पक्षिणैव स वीपक'^२ ।
^३पक्षिप्राहकमृगयापक्षी वीपक स्यात् । 'वेदपिटृ' । कूटगर्तस्तूपशय । जाल वितत्य
तत्समीपे देहगोपनार्थं^३ निखातगर्तनाम ॥ 'माधुर्यं व्याधगीतिका' । पक्ष्याद्यागमनार्थं
कृतव्याधगीतनाम । 'ईलवटदुट' ॥ उद्धाटन घटीयन्त्र—प्रहे । 'कूपस्थितौदकस्य
वाहिर्गमनाय कृतयन्त्रविशेष उद्धाटन घटीयन्त्र च स्यात् । 'यान्ताम्'^४ ॥ २७ ॥

¹ B₃ omits

² पक्षप्राहक° A₁

³ स्वल्पगर्त° A₁

⁴ कूपदुदकस्य B₃

पुंसि वेमा वायदण्डः सूत्राणि नरि तन्तवः ।

वाणिव्यृतिः स्त्रियौ तुल्ये पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥

(वि) पुसीति—वयन्त्यनेनेति वेमा । नान्त । 'वेब् तन्तुसताने' । वयन
वाय । वायस्य दण्डो वायदण्ड । वस्त्रवयनदण्डनामनी ॥ सूयन्ते वस्त्राप्येमिरिति

सूत्राणि । सीव्यन्ते एभिरिति वा । 'पिवु तन्तुसताने' । तन्त्यते वस्त्रमनेनेति^१ तन्तु ।
 'तनु विस्तारे' । नरीति पुसि वर्तते तन्तुशब्द इत्यर्थ । तन्तुनाम ॥ ^२वणतीति
 वाणि । 'वण शब्दे' । व्यूयते व्यूति । 'वेञ्च तन्तुसताने' । वयननामनी ॥ ^३पुस्यते
 आद्रियत इति पुस्तम् । 'पुस्त आदरानादरयो' । लेप्यादिकर्मनाम ॥ २८ ॥

^१ एभिरिति तन्तव F₂ Pt₂ ^२ वयन वाणि व्यूतिश्च वञ्च तन्तुसताने F₂ Pt₂

^३ पुस्यते मृद्यतऽनेन, 'पुस अभिवधने K₅ K₆

(पा.) पुसि वेमा वायदण्ड । शाटिकाघातफलकनामनी । 'ताकुडुफलक' ॥
 सूत्राणि नरि तन्तव । सूत्रनामनी । 'नूलु' ॥ वाणिर्व्यूति स्त्रियौ तुल्ये । ^१वयननामनी ।
 'नेतपेरु' । तुरी (स्यान्न तुली?) स्यान्नरि त तूनामन्तरालप्रसारिणी । ^२'कटिञ्जोवितुलि' ।
 'नाडे' ॥ पुस्त लेप्यादिकर्मणि । लेप्यादिकर्म पुस्त स्यात्^३ ।

'मृदारुचर्मवस्त्राद्यै कृत वर्णैर्विचित्रितम् ।
 सुवर्णरजताद्यैर्वा रचित पुस्तमुच्यते ॥'

इति ग्रन्थलेखनयोग्ये वर्णकलित्रे पटखण्डादिसचये लेख्यत्वेनोपकारात् । तालपत्रादि
 सचये च पुस्तकशब्दप्रयोग ॥ अनुक्तम्—'या तु लेप्यमयी नारी सा स्यादञ्जलि
 कारिका' । लेप्यस्वरूपा नारी अञ्जलिकारिका स्यात् ॥ २८ ॥

^१ व्यूति° A₁ ^२ B₃ omits ^३ A₁ adds मणिगासन मुदलैर्नदि

पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद् वस्त्रदन्तादिभिः कृता ।
 पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूपाथ विहगिका ॥ २९ ॥
 भारयष्टिस्तदालम्बि शिक्व काचोऽथ पादुका ।
 पादूरूपानत् स्त्री सैवानुपदीना पदायता ॥ ३० ॥

(वि.) पाञ्चालिकेति—पञ्चालदेशे भवा पाञ्चालिका । पाञ्चाले शिल्पिभि
 विहङ्गादिप्रकृत्या तस्या नामनी ॥ पेटति महत्त्व प्राप्नोतीति पिटक । 'पिट' महत्त्वे ।
 पेटकश्च पेटा च । मञ्जु मनोज्ञ यथा भवति तथा ^२शराद्यैरत्रोष्यत इति मञ्जूपा ।
 'ऊप रुनायाम्' । मञ्जूपानामानि ॥ विहङ्गप्रतिकृतित्वात् विहङ्गिका । भारयहनाथ
 यष्टि । भारयष्टिनाम ॥ शक्यते भार वोढुमिति शिक्वम् । 'शक्य शक्य' ।

कच्यतेऽनेनेति काचः । 'कच बन्धने' । भारयष्टेहभयतो लम्बमानयोर्नामनी ॥
पद्यतेऽनया पादूः । पादूरेव पादुका । 'पद गतौ' । उपनह्यतेऽनया^३ उपानत् । 'णह
बन्धने' । पादत्राणस्य नामनी ॥ अनुपदं पादायामेनेव बद्धा अनुपदीना । अनु-
पादयतायाः तस्या एव नाम ॥ २९-३० ॥

^१ 'पिट संघाते' K_३.

^२ वस्त्राद्यैरत्र उध्यते K_५, K_६.

^३ पादयोः F_२, P_२.

(पा.) पाञ्चालिका पुत्रिका—दन्तादिभिः कृता । वस्त्रदन्तकाष्ठादिभिः ^१कृत-
प्रतिमानामनी । 'सालभञ्जी पुत्तलिका' । एते द्वे च । जतुत्रपुत्रिकारे तु जातुपं त्रापुपं
त्रिपु । जतुत्रिकारे जातुपं त्रपुत्रिकारे त्रापुपं च स्यात् । तदुभयं त्रिलिङ्गम् ॥ पिटकः पेटकः
पेटो मञ्जूपा । पेटनामानि । 'पेट्टि' । अनुक्तम्—'वस्त्रकोशं करोटकम्' ।
वस्त्रपेटनामनी । 'वोक्कसमु' । अथ विहंगिका भारयष्टिः । स्कन्धचापविशेषनामनी ।
'कंठिकावडि' ॥ तदालम्बि शिक्ष्यं काचः । भारयष्टयवलम्बियन्त्रनामनी । 'उट्टि^२' ।
शिक्ष्यं तालव्यादि । काचः चवर्गप्रथमान्तः ॥ अथ पादुका पादूः । दारुमयपादरक्षा-
नामनी । 'पादुकलु' । पादूपानत् स्त्री ।^३चर्ममयपादरक्षनामनी । 'उदालु' । 'पादुको-
पानहोः पादूः' इति वैजयन्ती (पृ. २२२, श्लो. २४) ॥ सैवानुपदीना पदायता ।
सैवोपानत् पादप्रमाणा चेद् अनुपदीना स्यात् । अनुक्तम्^४—'पादकोशी पादरथी' ।
'मुच्चपेरु' ॥ २९-३० ॥

^१ दावादिभिः B_३.

^२ A_१ adds 'बोनपुट्टिकि'.

^३ पादरक्षा B_३.

^४ शेषे B_३.

नध्री वर्धी वरत्रा स्यादश्वादेस्ताडनी कशा ।

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ॥ ३१ ॥

(वि.) नध्रीति—नह्यतेऽश्वमध्यमनया नध्री । 'णह बन्धने' । वर्धते
दीर्घाभवतीति वर्धी । 'वृधु वृद्धौ' । त्रियते धात्रियतेऽनयेति वरत्रा । 'वृन् वरणे' ।
पल्ययनबन्धनाय कृतचर्मरञ्जुनामानि ॥ ^१कशति ताडयति अनयेति कशा । 'कश गति-
शासनयोः' । अश्वादिताडनीनाम् ^२ ॥ चण्डालस्येयं चाण्डालिका । कण्डयतेऽभिरक्षयते^३
चण्डालेनेति कण्डोला । 'कडि भेदाभिरक्षणयोः' । सा च वीणा च कण्डोलवीणा ।
चण्डालवीणानामानि ॥ ३१ ॥

^१ कश्यते, 'कश मदे' K_३.

^२ 'चवुकु पेठ' K_६.

^३ तन्त्रीभिरात्रियते K_६.

(पा.) नत्री वर्ध्री वरत्रा स्यात् । वरत्रानामानि । 'बालु' । अश्वदेस्वाडनी कशा । अश्वदिताडनोपकरण कशा स्यात् । 'गुरुवुचाटि' । 'सज्जवोमु' । 'कशा कशिशशाककुशेशक' (?) इति कर्पिणाभ्युदयद्वयक्षरप्रयोगत् तालव्यान्त । चाण्डालिका तु—चण्डालवल्की । चण्डालवीणानामानि । 'किन्नेर' ॥ ३१ ॥

¹ अश्वदे A₁

नाराची स्यादेपणिका शाणस्तु निकपः कपः ।

ब्रध्ननः पत्रपरशुरीपिका तूलिका समे ॥ ३२ ॥

(वि.) नाराचीति—नाराणि नरसमूहान् अञ्चति¹ नाराद् स्वर्णकार । तस्येय नाराची । 'अञ्चु गतिपूजनयो' । इष्यते 'व्यवहारिजनैरिति एपणिका । 'इपु इच्छायाम्' । स्वर्णकारस्य 'स्वर्णच्छेदनसाधनस्य नामनी ॥ इयति सुवर्णं तनूकरोतीति शाण । 'शो तनूकरणे' । निकष्यते स्वर्णमत्रेति निकप । कपश्च । 'कप हिंसायाम्' । शाणोपलनामानि ॥ 'वृश्चयते सुवर्णादिकमनेनेति ब्रध्नन । 'ओत्रइचू छेदने' । पत्रमित्य परशु पत्रपरशु । स्वणादिभेदनिकाया पत्रशिलाया नामनी ॥ 'इष्यते चित्रसौष्टवमनयेति ईपिका । 'ईप उच्छे' । 'तूल्यते कृष्यत इति तूलिका । 'तूल निष्कर्षे' । चित्रकाराद्युपकरणानामनी ॥ ३२ ॥

¹ चायति K₄

² इष्यते स्वर्णमनया K₆

³ इय गती K₅ K₆

⁴ तुल K₅

⁵ वृश्चतीति K₅ K₆

⁶ एपतीत्येपिका K₅

⁷ तूल्यत वर्णादिक

पूरयतीति, तूल पूरणे P₁₂

(पा.) नाराची स्यादेपणिका । स्वर्णच्छेदनसाधननामनी । 'शानसु' । स्वर्णकाराणा नाराचाकृतौ लोहतुलायामिद द्वयमिति केचित् । 'त्रासु' ॥ शाणस्तु निकप कप । 'सुवर्णपरीक्षणोपलनामानि । 'बोरगल्लु' । शाणो नाम नृपोऽपि स्यात् ।

'शाणे दधानेय कटाक्षषाणम् ।'

'गल्ल्वराग ध्रमिभङ्गिभि पत्तप्रसक्तभृङ्गायलिनाराकेसरम् ।

स मारनाराचनिघर्षणस्खलञ्ज्वल्लक्षण शाणमिद्(व?)व्यलोकत ॥'

इत्यादिप्रयोगात् (नैप १ ९२) ॥ ब्रध्नन पत्रपरशु । आयसभेदकनामनी । 'आकुराय²' ॥

इपीका । दीर्घमध्य । तूलिका समे । 'चित्रलेखनसाधनशलाकानामनी ॥ ३२ ॥

¹ स्वण⁰ B₁

² 'वाणनसु A₁

³ काकल्लेतिनीशलाकानाम । 'मिदुपुत्तु' ।

'काकित वाशेदि' । 'इपीका तूलन विधाय मादयम्' । चित्रकरणशलाकानामानि स्यात् A₁

तैजसावर्तनी मूपा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।
आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे ॥ ३३ ॥

(वि.) तैजसेति—तैजसं हेमादिकम् आवर्त्यते ^१द्रवीक्रियतेऽस्यामिति तै-
जसावर्तनी । 'वृत्तु वर्तने' । मूयते वध्यते स्वर्णादिकमत्रेति मूपा । 'मूङ् वन्धने' ।
मूष्यते स्वर्णादिकमस्यामिति वा । 'मूप स्तेचे' । मूपानामानि ॥ भस्यते दीप्यतेऽनया
अग्निरिति भस्त्रा । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' । प्रसेवतेऽग्निमिति प्रसेविका । चर्मनिर्मिता
प्रसेविका चर्मप्रसेविका । 'पेव् सेवने' । चर्मप्रसेविकानाम् ॥ आस्फोटयते विध्यतेऽनया
आस्फोटनी । 'स्फुटिर् विशरणे' । विध्यतेऽनयेति वेधनिका । मणिशङ्खादिवेधोपकरण-
नामनी ॥ कल्पते छेतुं ^२समर्थो भवतीति कृपाणी । 'कूप सामर्थ्ये' । ^३कृत्यते
छिद्यतेऽनयेति कर्तरी । 'कृती छेदने' । केशादिकर्तनसाधनस्य नामनी ॥ ३३ ॥

^१ द्रवीभवति K₃, K₆.

^२ छेदनाय F₂, Pt₂.

^३ कृत्यति K₃.

(पा.) तैजसावर्तनी मूपा । सुवर्णादिद्रवीकरणपात्रनामनी^१ । भस्त्रा चर्म-
प्रसेविका । चर्ममयवायुपूरकविलकानामनी । 'कोलिमितिति' । अनुक्तम्—'सदंशः
स्यात् काकमुखः' । ^२गृध्रचञ्चूपुटाकारमुखतन्नायसादिग्राहकायोनाम् । 'पट्टजारु^३' ।
सदंशीति समदलम् ॥ आस्फोटनी वेधनिका । 'वधसूचीनामनी ॥ कृपाणी कर्तरी समे ।
केशवस्त्रादिकृन्तनीनामनी । 'कत्तेर' । कौटिककरवालानामन्यपि भवतः । 'सूनातटिर्प-
स्थानं कृपाणीली च कर्तरी' इति त्रैजयन्ती (पृ. १३९, श्लो. ३७) ॥ ३३ ॥

^१ करणसाधनं A₁.

^२ ततलोहग्राहकनामनी B₃.

^३ 'पट्टगाट' B₃.

^४ सूचिका B₃.

वृक्षादनी वृक्षभेदी टङ्कः पापाणदारणः ।

क्रकचोऽस्त्री करपत्रमारा चर्मप्रभेदिका ॥ ३४ ॥

(वि.) वृक्षादनीति—वृक्षोऽद्यते भिद्यतेऽनयेति ^१वृक्षादनी । 'अद भक्षणे' ।
वृक्षं भिनत्तीति वृक्षभेदी । 'भिदिर् विदारणे' । वृक्षभेदिनः परग्रोर्नामनी ॥
टेल्यनुरणशब्दं करोतीति ^२टङ्कः । पापाणं दारयतीति पापाणदारणः । 'ट्ट विदारणे' ।
पापाणभेदकस्यायोविकारस्य नामनी ॥ क्र इति शब्दं कचतीति क्रकचः । 'कच वन्धने' ।
करकरेति शब्दोच्चारणेन पततीति करपत्रम् । 'पल्ल गतौ' । दारुच्छिद्रकरणसाधनस्य

नामनी ॥ धा इयति चर्मति आरा^३ । 'ऋ गतौ प्रापणे च' । चर्म प्रभिनतीति चर्मप्रभेदिका । चर्मभेदिकाया नामनी ॥ ३४ ॥

^१ वृक्षादन K_३, K_४

^२ कायति, कै शब्दे' K_३, टङ्कयते, 'टकि बन्धने' K_४

^३ आरति चर्म पीडयति, 'अर भेदने' K_२

(पा.) वृक्षादनी वृक्षभेदी । ^१वृक्षरन्ध्रकरायसनामनी । 'उलि' ॥ टङ्क पापाण-
दारक । ^२पापाणभेदकनामनी । 'काशबुलि' । ककच करपत्र स्यात् । करपत्रनामनी ।
'करकसरवसु' ॥ अनुक्तम्—^३वाशी स्याद् दारुतक्षणी । याश्या नाम । 'वाडसि'^४ ॥
आरा चर्मप्रभेदिका । ^५चर्मभेदिका आरा स्यात् । 'आरि' ॥ ३४ ॥

^१ रन्ध्रादिकरणनामनी B_३

^२ शिलाभक्षकनाम A_१ वासी B_३

^३ वाश्या B_३

^४ 'वाडित B_३

^५ A_१ adds चमकार°

^६ आरे B_३

सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् ।

प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ॥ ३५ ॥

प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् ।

(वि.) सूर्मीति—सुष्ठुशोभनमूर्वति अमङ्गलत्वादिति सूर्मी । 'उर्वी हिसायाम्' ।

चिरकाल तिष्ठतीति स्थूणा । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' । अय प्रतिमानामनी ॥ शिल्प्यन्ते
^१उच्यन्ते सर्वा कला अत्रेति शिल्पम् । 'शिल् उच्छे' । गीतादिचतु पष्टिकला
दिकर्मनाम ॥ प्रतिमीयतेऽनेनेति प्रतिमानम् । 'माङ् माने' । प्रतिविम्ब्यते प्रतिमीयते-
ऽनेनेति प्रतिविम्बम्^२ । 'विम्ब दीप्तौ' । प्रतिमीयतेऽनयेति प्रतिमा । प्रतियात्यतेऽनया
प्रतियातना । 'यती प्रयत्ने' । प्रतिरूपा छाया प्रतिच्छाया । प्रतिरूप क्रियत इति
प्रतिकृति^४ । अर्चयेत इत्यर्चा । 'अर्चं पूजायाम्' । प्रतिनिधीयत इति प्रतिनिधि ।
'डुधान् धारणपोषणयो' । मूर्तिसदृशशिलादिप्रतिरूपस्य नामानि ॥ उपमीयते 'इत्युपमा ।
उपमान च । 'माङ् माने' । अन्यस्य वस्तुनो गुणान् अन्यस्मिन् वस्तुनि आरोपस्य
नामनी ॥ ३४ ॥

^१ अभ्यस्यत इति F_३, Pt_२

^२ प्रतिनिधिरूप विम्ब F_२, Pt_२

^३ 'यत

निसारोपस्त्रायो' K_३

^४ K_३ adds 'डुकृञ् करणे'

^५ उपमीयतेऽनेन, उपमित्तिर्वा Pt_२

(पा.) सूर्मी स्थूणाय प्रतिमा । लोहप्रतिमानामनी । ^१सूर्मिस्तालव्यादिरिति
धीधर । अय शब्दस्ताम्रादिलोहयचन । 'हरिणी हेमप्रतिमा ^२सूर्मि स्थूणान्यलोहजा' ।

इति वैजयन्ती (ग्र. १३७, श्लो. २२) ॥ शिल्पं कर्म कलादिकम् । अत्र कलाशब्देन गीतवाद्यादिका वाह्या. कलाश्चतुःपष्टिक्रिया, आलिङ्गनचुम्बनाद्याश्चाभ्यन्तराश्चतुःपष्टिः परिगृहीताः । आदिशब्देन विश्वकर्माद्युक्तकारुर्कर्म संगृहीतम् । तत् सर्वं शिल्पं स्यात् ॥ प्रतिमानं प्रतिविम्बं—पुंसि प्रतिनिधिः । ^३शिलादिनिर्मितविनायकादिमूर्तिनामानि^४ ॥ उपमोपमानं स्यात् ॥ ३५ ॥

^१ शूर्मो B₃.

^२ शूर्मिः A₁.

^३ A₁ adds लोह.

^४ निर्मितविष्णु^० A₁.

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ॥ ३६ ॥

साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी ।

निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥ ३७ ॥

(वि.) वाच्येति—समति समीभवतीति समः^१ । ‘पम ष्टम अवैकल्ये’ । तुल्या संमित इव तुल्यः । समान इव दृश्यते सदृक्षः । सदृशः । सदृक् च । ‘दृशिर् ब्रेक्षणे’ । समानमाधारणं मानमस्येति साधारणः । समानं मानमस्येति समानः । नितरां भातीति निभः । ‘भा दीप्तौ’ । संकाशते इति संकाशः । ‘काष्ट दीप्तौ’ । नितरां काशते नीकाशः । प्रति काशते प्रतीकाशः । उपमीयत इत्युपमा । आदिप्रहणान् भूतरूपकल्पादयो^२ गृह्यन्ते । उत्तरपदीभूता निभादयः समादयश्च तुल्यनामानि वाच्यलिङ्गाश्च भवन्ति । उत्तरपदीभूता यथा—चन्द्रनिभः, सूर्यप्रतीकाशः, विष्णुरूपः, कामसदृशः, नारायणसाधारण इत्यादि ॥ ३६-७ ॥

^१ सम्पते स्तयते Pt₂

^२ K₅ omits कल्प^०.

(पा.) वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः—प्रतीकाशोपमादयः । समाननामानि । ‘सरि’ । अत्रोपमोपमानशब्दावापिष्टलिङ्गौ ।

‘रात्रावेव मधावेव राकायामेव सुन्दरम् ।
मुलचन्द्रस्य ते चन्द्रं कथयेदुपमां कथम् ॥
न मञ्जुभाषणं पद्मं न मन्दहसितः शशी ।
अतोऽन्यदपि पश्यामि नोपमानं मुलस्य ते ॥’

समादिशब्दा वाच्यलिङ्गाः । ‘शशिना सदृशं वक्त्रं यस्त्वस्य सदृशः शशी’ इत्यादि । निभादिशब्दा वाच्यलिङ्गा अपि उत्तरपदीभूता समासचरमाययवा एष । ‘सागरः सम-रोपमः’ (रामा. ६. ११०. २४) ‘व्याजहार हरसूनुसनिभः’ (रघु. ११. ८३) ॥ ३६-७ ॥

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ।

भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेदाः पण इत्यपि ॥ ३८ ॥

(वि.) कर्मण्येति—कर्मणि साध्वी कर्मण्या^१ । विधीयते कर्मानया विधा ।
 'डुधान् धारणपोषणयो' । भ्रियते पोष्यतेऽनेनेति भृत्या । भृतिश्च । भर्म च ।
 भरण्य च । भरण च । 'डुभृब् धारणपोषणयो' । वीयते भ्रियतेऽनेनेति
 वेतनम् । 'वी गत्यादिपु' । मूलेन साम्य मूल्यम्^२ । निर्विश्यते भुज्यत इति निर्वेश ।
 'विश प्रवेशने' । पण्यते व्यवह्रियतेऽनेनेति पण । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' ।
 वेतननामानि ॥ ३८ ॥

^१ कर्मणा उपच्यते F₂, Pt₂

^२ 'वी गतिव्याप्तिप्रजनका-त्यसनखादनेपु' Pt₂

^३ मूलेनानाम्य F₂, Pt₂

(पा.) कर्मण्या तु विधा—भर्म वेतनम् । वेतनमन्तस्थादि । भरण्य भरण—
 पण इत्यपि । वेतननामानि । 'कूलि' ॥ ३८ ॥

^१ मूल्यनामानि A₁

^२ चतु B₃

सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद् वरुणात्मजा ।

गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बर्यः परिस्रुता ॥ ३९ ॥

मदिरा कश्यमथे चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् ।

(वि.) सुरेति—सूयतेऽभिपूयत इति सुरा । 'पुल् अभिपवे' । हलिनो चल-
 भद्रम्य प्रिया हलिप्रिया । हलति लज्जा नाशयतीति हाला^१ । 'हल विलेखने' । परि-
 स्रवतीति परिस्रुत् । परिस्रुता^२ च । 'स्रु स्रवणे' । वरुणास्यात्मजा वरुणात्मजा । गन्धे-
 नोत्तमा गन्धोत्तमा । प्रसीदतीति प्रसन्ना । 'पदल विशारणादौ' । मदमेत्यनेनेति इरा^३ ।
 'इण् गतौ' । 'कदम्बकोटरे जाता कादम्बरी । चत् कुत्सित नीलमम्बर थस्य वदम्बर
 हली । तस्येयं प्रिया कादम्बरी । मदयतीति मदिरा^४ । 'मदी हर्ष' । कश्यते
 मदमुपैत्यनेनेति कश्यम् । 'कश गतिसाधनयो' । मदे साधु मद्यम् । 'मदि
 हर्षम्लपनयो' । माशन्त्यनेनेति वा । सुरानामानि ॥ अवदश्यते पानसमये अवदश ।
 उपदश इति वा पाठ । 'दश दशने' । सुरापानसमये कृतभक्षणस्य नाम ॥ ३९ ॥

^१ मुपु गन्धेना F₂, Pt₂

^२ वीयते लज्जानया h₃, Pt₂

^३ परिमृतेति या

पाठ h₄

^४ यति भ्राम्यन्त्यनया Pt₂

^५ Pt₂ adds गोम-तपराते

^६ माशन्त्य-

नया h₃, Pt₂

(पा.) सुरा हलिप्रिया—कश्यमद्ये चापि । सुरानामानि । शुण्डा स्वादुरसा कल्या मधूलि कापिशायनम् । एतानि पञ्च च ॥ अवदशस्तु भक्षणम् । पलाण्डादि-पानसाधननाम ॥ ३९ ॥

शुण्डापानं मदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः ॥ ४० ॥

मध्वासवो माधवको मधु माद्वीकमद्वयोः ।

मैरेयमासवः शीधुर्मैदको जगलः समौ ॥ ४१ ॥

(वि.) शुण्डेति—शुण्डा सुरा पीयतेऽत्रेति शुण्डापानम् । 'पा पाने' । शुण्डा पानमिति पदद्वय वा । मदस्य स्थान मदस्थानम् । सुरागृहनामनी ॥ मधुनो मद्यपानस्य चारा मधुवारा । मधुनो मद्यस्य क्रमा परिपाठ्य मधुक्रमा । मदेनासकृत् मधुपानाव-सरनामनी । मधुना मधुकपुष्पेण कृत आसव मध्वासव^१ । मधुनो द्राक्षाया विकार माधवक । मधु प्रकृतिकत्वात् मधु । मृद्वीका द्राक्षा तस्या विकारो माद्वीकम् । द्राक्षाकृत-मद्यनामानि ॥ एते चत्वारो माक्षिककृतमद्यस्यैव पर्याया इति केचित् ॥ इरा सामान्यसुरा स्वरुच्या मेति प्रतिषेधयतीति मेरा । सैव मैरेयम्^२ । धातकीपुष्पमिश्रगुडसहितधान्याम्बु-कृतमद्यनाम ॥ आसूयते अमिपूयत इति आसव^३ । अपक्वेक्षुरसकृतमद्यनाम ॥ मत्ता शेरतेऽनेनेति शीधु । 'शीङ् स्वप्ने' । पक्वेक्षुरसकृतमद्यनाम ॥ मेद्यति स्निह्यत्यत्र सुरेति मेदक । 'बिमिदा स्नेहने' । भृश सुरा गलति आदत्त इति जगल । 'गल भदने' । सुरासाधनकरकल्कनामनी ॥ ४०-१ ॥

^१ माक्षिककृतमद्यनाम K₅, K₈ ^२ मिरया देशे मव Pt₂ ^३ K₅, K₈ add 'पुञ् अमिपूवे', Pt₂ adds इक्षुभ्य

(पा.) शुण्डापान मदस्थानम् । पानगृहनामनी ॥ मधुवारा मधुक्रमा ।
^१सुरापानक्रमनामनी । ^२'मारचुकोनित्रागुण' । मध्वासवो माधवको मधु । माधव-शब्दसाहचर्यं केचिदिच्छन्ति ।

'मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्य च वाचक ।

अर्धर्चादिगणे पाठात् पुनपुसकयोर्मधु ॥'

इति दुर्गसिंह । माध्वीकमद्वयो । अद्वयोरिति विशेषविधिर्मधुनाध्वीकशब्दयोरनित्यता-ज्ञापनार्थं । मधुकपुष्पजनितसुरानामानि ॥ मैरेयमासव शीधु^३ । ^४क्षुरसजनितसुरा नामानि ॥ मेदको जगल समौ । पैष्टिकसुरानामनी ॥ ४०-१ ॥

संधानं स्यादभिषवः किण्वं पुंसि तु नम्रहूः ।

कारोत्तमः सुरामण्ड आपानं पानगोष्ठिका ॥ ४२ ॥

(वि.) संधानमिति—मद्यस्य संधा^१संधानम् । ‘डुधाब् धारणपोषणयोः’ । अभिषूयत इत्यभिषवः । ‘पुब् अभिषवे’ । फलादिसंधानस्य नामनी ॥ किण्वन्ति मत्ता अनेनेति किण्वम् । ‘किण्व शब्दे’ । नम्रा हूयन्तेऽनेनेति नम्रहूः^२ । ‘ह्वेब् स्पर्धायां शब्दे च’ । अयं शब्दः पुंसि वर्तते । नानाद्रव्यकृतसुरासाधनस्य नामनी ॥ कारेण क्रियया उत्तमः कारोत्तमः । सुराया मण्डः । सुराग्रभागनामनी ॥ आपिबन्ति संभूय सुरामत्रेति आपानम् । ‘पा पाने’ । गात्रो बद्धवाचः अत्र तिष्ठन्तीति गोष्ठी^३ । पानस्य पानाय वा गोष्ठी पानगोष्ठिका ॥ सुरापानगोष्ठीनामनी ॥ ४२ ॥

^१ संदीयते संदानम् । सुरापानमध्ये सर्पमिश्रमक्षयविशेषनामनी K_६, K_७. ^२ नम्रहूयते गम्यत इति, ‘ओहाङ्गौ’ K_५, K_६. ^३ K_३ adds ‘द्वा गतिनिवृत्तौ’.

(पा.) संधानं स्यादभिषवः । निर्मल्यनामनी । ‘तेट’ । ‘आसूतिर्मद्यसंधान-मासवोऽभिषवोऽपि च’ इति वैजयन्ती (पृ. १४०, श्लो. ५१) ॥ किण्वं पुंसि तु नम्रहूः । सुरावोजनामनी । ‘मुलक’ । ‘नानाद्रव्ये सुरावीजे किण्वादिद्वयम्’ इति ‘सर्वधरः ॥ कारोत्तमः सुरामण्डः । सुरादिपिच्छानाम ॥ आपानं पानगोष्ठिका । पानगोष्ठी-नामनी ॥ ४२ ॥

^१ ‘नानाद्रव्यकृते सुरावीजे किण्वद्वयम्’ इति टीकासर्वस्वे (पृ. २८३, श्लो. ४१).

चपकोऽस्त्री पानपात्रं सरकोऽप्यनुत्पणम् ।

धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः ॥ ४३ ॥

(वि.) चपक इति—चपन्ति पिबन्ति सुरामत्रेति चपकः । ‘चप भक्षणे’ । पानस्य पात्रं पानपात्रम् । सुरापानपात्रस्य नामनी ॥ सरति सुरात्र सरकः । ‘सृ गतौ’ । अनुवृत्त्यन्यनेनेति अनुत्पणम् । ‘त्रितृपा पिपासायाम्’ । सुरापरिवेषणनामनी^१ ॥ धूर्वति^२ हिनस्तीति धूर्तः । ‘धूर्वं हिंसायाम्’ । अक्षैर्दिव्यतीति^३ अक्षदेवी । ‘दियु क्रीडावौ’ । किं तचास्तीति चदतीति कितवः । अक्षेषु धूर्तः अक्षधूर्तः । द्यूतं करोतीति द्यूतकृत् । द्यूतक्रीडाकरस्य नामानि ॥ ४३ ॥

^१ K_६, K_७ add चत्वार्यपि नामानि चपकस्यैवेति चेचित् ।
दिकमिति. ^२ K_६, K_७ add क्रीडति.

^३ Pt_३ adds कुट्टुम्वा-

(पा.) चपकोऽस्त्री पानपात्रं—अनुतर्पणम् । सुरापानपात्रनामानि । अपिशब्दे-
नास्त्रीति पदं सरकेणापि संबध्यते । अत एव 'अर्धर्चाः पुंसि च' इत्यत्र महाभाष्ये
सरकः सरकमित्युभयमुदाहृतम् । 'चपकश्चानुतर्पश्च सरकश्च' इति मागुरिः ।
नपुंसकमध्यप्रयोगात् सरकः पुंनपुंसकश्च । पानपात्रमात्रनामानीति सर्वधरः । केचित्तु
चपकादिद्वयं सुरापानपात्रे, सरकादिद्वयं सुरापरिवेषणे वर्तत इत्याहुः । शेषकारेण तु
पक्षद्वयमप्युक्तम् 'सरकोऽप्यनुतर्पश्च चपके परिवेषणे' इति । 'सरकं चपकं चास्त्री
गल्बर्तोऽप्यनुकर्षणम्' इति वैजयन्ती (पृ १४०, श्लो. ५३) । 'शीघौ च शीघुनः पाने
चपके सरकोऽस्त्रियाम्' इति रुद्रः ॥ धूर्तोऽक्षदेवी—धृतकृतसमाः । धृतकारनामानि ।
'जूजंगांडु' । 'शारिको^२ जगलश्च स्यात् साक्षिकः कृष्णकोहलः' । एतानि चत्वारि
च ॥ ४३ ॥

^१ २. ४. ३१.

^२ चौरिकः A₁.

स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः सभिका धृतकारकाः ।

धृतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥ ४४ ॥

(वि.) स्युरिति—लगन्ति धृते प्रसज्यन्ते लग्नकाः । 'लग सङ्गे' । अधमर्णस्य
प्रतिनिधयो भवतीति प्रतिभुवः । 'भू सत्तायाम्' । धृतप्रतिभूनामनी ॥ सभास्यास्तीति
सभिकः । धृतं कारयन्तीति धृतकारकाः^१ । यः स्वगृहे धृतं कारयति तस्य नामनी ॥
दीव्यते स्मानेन धृतः^२ । 'दिवु क्रीडादौ' । अक्षा अस्यां सन्तीति अक्षयती । कितवस्य
कर्म कैतवम् । पण्यते व्यवह्रियतेऽनेन पणः^३ । धृतक्रीडनस्य नामानि ॥ ४४ ॥

^१ Pt₂ adds 'डुकृञ् करणे'.

^२ देवनं F₂, Pt₂.

^३ F₂, K₃ add 'पण
व्यवहारे स्तुतौ न'.

(पा.) स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः । मदर्थमयं दास्यतीत्यन्वेन नियुक्तनामनी ।
'जामीनु' ॥ सभिका धृतकारकाः ।

'धृतशालामधिष्ठाय धृतोपकरणान्वितः ।

यः प्रवर्तयति धृतं सभिकः स उदाहृतः ॥'

धृतप्रवर्तयनामनी । लग्नकादिचतुष्टयमेकार्थमिति स्वामी^२ । 'अर्धेडिवांडु' ॥
धृतो स्त्रियामक्षवती । स्त्रीलिङ्गः । 'नियुज्य कुन्तीसुतमक्षवत्याम्' । कैतवं पण इत्यपि ।

शूतनामानि । 'जूजमु' । कलिखल इति क्रीडाशूतम् । 'क्रीडाशूते' कलिखल इति
 वैजयन्ती (पृ ३०१, श्लो. १४०) । क्रीडाशूतनाम ॥ ४४ ॥

^१ 'पूटकापु' A₁ ^२ दौ दौ भिन्नार्थी, आद्ययो सर्वसामान्यात् इति मुद्रितग्रन्थे
 (पृ २३५) ^३ समाह्वय इति मुद्रितग्रन्थे

पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते ।

परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥ ४५ ॥

(वि.) पण इति—गृह्यते इति ग्लह । 'ग्रह' उपादाने' । अक्षविषयपण
 नाम ॥ अक्षन्ति^२ पाणिभिरिति अक्षा । 'अक्षू व्याप्तौ' । दीव्यन्ति एभिरिति देवना ।
 'दिवु क्रीडादौ' । पाश्यन्ते वध्यन्त एभिरिति पाशका । 'पश वन्धने' । प्रासक
 इति पाठे 'असु क्षेपणे' इति धातु । अक्षनामानि ॥ परित शारीणा नयन परिणाय ।
 शारीणा समन्तान्नयनस्य क्षेपणस्य नाम ॥ ४५ ॥

^१ ग्रहणे K₆ ^२ अक्ष्णुवन्ति F₂ Pt₂ ^३ क्रीडायाम् K₆, L₆

(पा.) पणोऽक्षेषु ग्लह । पराजये देयद्रव्यनाम । 'पिडूठमि' ॥ अक्षास्तु—
पाशकाश्च ते । पाशकनामानि । शेषे—'प्रासका पाशका पाशा' । एतानि च ।
परिणायस्तु शारीणा—अस्त्रियाम् । 'ना पर्याणे विहङ्गे स्त्री शारिवृते गुडे न पण'
 इति वैजयन्ती (पृ २३७, श्लो. ८८) । शारीणा सव्यापसव्यप्रसारण परिणाय
 'स्यात् ॥ ४५ ॥

^१ B₃ adds शेषे— चेलन्य शारय स्त्रिय इति

अष्टापदं शारिफलं प्राणिशूतं समाह्वयः ।

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन् येऽत्र यौगिकाः ॥ ४६ ॥

तादृम्यादन्यतो वृत्तावृद्ध्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ।

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

द्वितीयः काण्डो भूम्यादिः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमदमरसिंहकृते नामलिङ्गानुशासने शूद्रवर्गः

(वि.) अष्टापदमिति—'अष्टौ पदान्यस्य अष्टापदम् । शारिफलनाम ॥
 प्राणिना शूत प्राणिशूतम् । 'स्पर्धया समाह्वयन्त जना अत्रेति समाह्वय । 'हेत्र'

स्पर्धायां शब्दे च^१ ।^३ कुक्कुटमहिषादिभिः क्रियमाणस्य द्यूतस्य नाम ॥ अत्र वगं ये यौगिकाः शब्दाः मायाकारादयो भूरिप्रयोगत्वात् प्रयोगाधिक्यात् एकस्मिन्नेव लिङ्गे पुलिङ्गे उक्ताः ते शब्दाः ताद्वर्म्यात् मायाकारादिधर्मयोगाद् अन्यतो वृत्तौ स्त्र्यादिवृत्तौ सत्यां लिङ्गान्तरेऽपि स्त्रीलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च । एवमूह्याः ऊहनीयाः । तद्यथा मायाकारी स्त्री । मायाकारि कुलमित्यादि ॥ ४६-७ ॥

इति वज्रलकामयभट्टोपाध्यायसूनुलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविवृतौ शूद्रवर्गः

^१ F₂, Pt₂ add प्रतिपङ्क्तिः.

^२ K₅, K₈ add संघर्षेण.

^३ K₂, K₃ add

प्राणिभिः.

(पा.) अष्टापदं शारिफलम् । शारिफलकनामनी । 'पराडसालपिंट' 'अदि-
पाशापट्ट' ॥ प्राणिवृतं समाह्वयः । मेपकुक्कुटादिवृत्तनाम ।

'अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियमाणं तु स विज्ञेयः समाह्वयः' ॥

अनुक्तम्—'चतुरङ्गं विन्दुतन्त्रः' । 'चतुरङ्गम्' ॥ उक्ता भूरिप्रयोगत्वात्—
लिङ्गान्तरेऽपि ते । अत्रारिभन् वगं ये केचिद्यौगिका मायाकारमार्दङ्गिकादिशब्दा
भूरिप्रयोगत्वात् प्रचुरप्रयोगदर्शनाद् एकस्मिन् पुलिङ्गमात्रे उक्ताः कथिताः, ते
शब्दास्ताद्वर्म्यात् तद्वर्मयोगाद् अन्यतो वृत्तौ स्त्र्यादिवृत्तौ सत्यां लिङ्गान्तरेऽपि
स्त्र्यादिलिङ्गेऽपि उक्ताः ऊहनीयाः ।

'मायाकारो मार्दङ्गिको वैणवो वैणिको लोकः ।

मायाकारी मार्दङ्गिकी वैणवी वैणिकी सभा ।

मायाकारं मार्दङ्गिकं वैणवं वैणिकं वृन्दम् ॥'

सौचिरुक्कुम्भकारादिशब्दा जातिवचनत्वादसर्वलिङ्गा एव । 'आरुतिग्रहणा
जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभारु' इति जातिलक्षणम् । सौचिरुः, सौचिकी । कुम्भकारः,
कुम्भकारी । इत्यादि ॥ ४६-७ ॥

इति श्रीपत्स'नृसिंहसूरिसुतमङ्गिनाथमुधीचिरचितेऽमरपदपारिजाते शूद्रवर्गः

धीवत्सान्वयमान्येन मङ्गिनाथेन निर्मिते ।

आरुदानेऽमरविदस्य द्वितीयः काण्ड उच्यते ॥